

VI BÖLMƏ MEXANİKA

1. Abdullayeva S.N. Xammalın iplik və sapların fiziki-mexaniki xassələrinə təsirinin tədqiqi (ADİU).....	3
2. Abdullayeva N.A. İplik və sapların xassələrinin parçaların keyfiyyətinə təsirinin tədqiqi. (ADİU).....	4
3. Abdullazadə L.V. Bakı şəhərinin özünəməxsus bədii obrazının aktual problemləri. (AMİU).....	5
4. Akqubayeva F.S. Kişi üst geyimlərində istifadə edilən toxuculuq materiallarının fiziki mexaniki xassələrinin tədqiqi. (ADİU).....	7
5. Babayev M.N. Həll olmuş qida lifləri ilə zənginləşdirilmiş zefirin istehsal texnologiyasının işlənməsi (ADİU).....	8
6. Baxçalıyeva A.R. Pambığın ilkin emalı müəssisələrində təkrar emal proseslərinin analizi. (ADİU)....	10
7. Bayramova A.H. Qida və yemləmə məhsullarının preslənməsi üçün maşınların təyinatı və tətbiq sahələri. (ADİU).....	11
8. Cəbrayılzadə P.Ə. İkipilləli qazlift quyuları. (ADNSU).....	11
9. Cəbrayılzadə P.Ə. İkipilləli qazlift quyuları. (ADNSU).....	12
10. Cəmilli C.C. Polimer əsaslı inşaat materiallarının təhlükəsizlik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU).....	14
11. Dadaşov C.Q. Delint istehsalında zədələnmiş ciyidlərin əmələ gəlməsinin tədqiqi. (ADİU).....	15
12. Əhmədli A.H. Azərbaycan xalı sənətinin quruluş prinsiplərinin araşdırılması. (AMİU).....	16
13. Əlibalayev M.H. Fontanın yaranma xüsusiyyətləri və səbəbləri. (ADNSU).....	18
14. Əliyev Ç.Ə. Yüngül sənaye maşınlarında mexaniki təsirlərin texniki obyektlərə və insanlara nüfuzunun analizi. (ADİU).....	19
15. Əliyev E.Ə. Tikış məmulatları istehsalatlarında tətbiq edilən nəqletdirici qurğuların konstruksiyalarının analizi. (ADİU).....	19
16. Əliyeva A.R. Rənglərin dini-məişət fəlsəfəsi. (AMİU).....	20
17. Feyzili O.İ. Qazlift kompleksində baş vermiş nasazlıqların aradan qaldırılması üsulları. (ADNSU).....	21
18. Heydərova S.Ə. Kompresor stansiyalarının ətraf mühitə təsirinin tədqiqi. (SDU).....	23
19. Həmidov F.E. Təziq altında lazerlə qaynaq. (SDU)	23
20. Həsənlı S.F. Hamamların memarlıq obrazı. (AMİU).....	24
21. Həsənov Ş.R. Dekorativ tətbiqi sənət və onun insan həyatındakı estetik rolunun təhlili. (ADİU).....	26
22. Həsənova N.S. Neft sənayesində işləyən stansiyaların ətraf mühitə təsirinin tədqiqi. (SDU).....	27
23. Həzili A.İ. Qurumayan bitki yağlarının istehlak xassələri və keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası. (ADİU).....	28
24. Xəlilova G.Z. Valikli cınləmə prosesində texnoloji prosesin analizi. (ADİU).....	30
25. Xəlilzadə L.A. Kərpü memarlığında bədii formanın təkamülü. (AMİU).....	30
26. İbrahimli B.X. XX əsr bədii mədəniyyətə abstrakt incəsənətin təsiri. (AMİU).....	31
27. İlyasova X.M. Laylı-karkaslı parçaların toxunmasında əriş saplarının gərilməsinin nəzəri tədqiqi. (ADİU).....	33
28. İsgəndərli Ş.Ş. Plastik məhsulların qarışdırılması prosesinin xüsusiyyəti. (ADİU).....	34
29. Kazımbəyova S.T. Açıq məkanların həndəsi müxtəlifliyi. (AMİU).....	34
30. Kərimov Ş.O. Darayıcı maşınlarda daranma prosesinin təyinatı və işçi üzvlərinin qarniturası. (ADİU).....	35
31. Quliyeva Ü.N. Xam pambığın şaxtadan qidalanması zamanı qeyri-bərabərliyinin öyrənilməsi. (ADİU).....	36
32. Quluzadə T.E. Maili quyularda əyilmə prosesinin idarə olunması. (ADNSU).....	38
33. Məhərrəmov F.H. Yeyilmiş maşın hissələrinə AFPK polimer kompozisiyasının işlənməsi (SDU).....	39
34. Məmmədova H.Ş., Xəlilova A.A. "Maşınlar və işlər" tipli birməsələnin həllinin analizi. (ADNSU).....	40
35. Məmmədova L.N. Dizaynda forma yaranmaya ənənəvi incəsənətin təsiri. (AMİU).....	42

36. Məmmədzadə R.F. İdarəolunan vibrasiyalı sito-konveyer. (ADNSU).....	43
37. Mirzəyeva Ş.Ş. Elektroyuxu aparatları. (ADNSU).....	44
38. Mürüdoğlu Y.A. Qazıma nasoslarında baş verən nasazlıqlar və onların aradan qaldırılması üsulları. (ADNSU)	45
39. Nağızadə İ.S. Qaz-lift quyusunun kontrollerli idarəetmə sistemi. (ADNSU).....	45
40. Novruzlu S.T. Çörək – kökə məmulatının bioloji dəyərliliyini artırmaq üçün zənginləşdirici xammallardan istifadə olunması. (ADİU).....	46
41. Nurulu N.V. Qum təzahürü ilə mexaniki mübarizə üsulları. (ADNSU).....	47
42. Rəhmanlı T.M. Bakı memarlığında transpozisiya dövrü. (AMİU).....	48
43. Rəsulova N. Yaşayış interyeri məkanında bədii obraz xüsusiyyətləri. (AMİU).....	49
44. Rzayev S.V. Quyuların ştanqlı nasoslarla istismarında istifadə olunan yerüstü avadanlıqların müasir vəziyyətinin təhlili. (ADNSU).....	50
45. Süleymanova F.R. “Butik otellərin” əsas xüsusiyyətləri. (AMİU).....	51
46. Tapdıqzadə A.İ. Parçaların bədii-estetik tərtibatı və dəri hissiyatı tələblərinin ödənilməsi. (ADİU).....	52
47. Vəliyeva Ə.Ə. Standartlar və standartlaşdırmağa aid xərc faktorları. (ADİU).....	52
48. Yusifova A.E. Uşaq məkanlarının memarlıq mühitinin modelləşdirilməsi. (AMİU).....	53
49. Zeynalov N.Ə. Düz axınlı siyirtmənin tıxayıcı düyünündə kipləndirmə effektinin tədqiqi. (ADNSU).....	54
50. Агазаде Н. Исследование художественного языка башенных мавзолеев Азербайджана. (АУАС).....	54
51. Алиев Ч.А. Прогнозирование поверхности меловых отложений отдельных площадей средне-курильской впадины по данным гравиразведки в комплексе с сейсморазведкой. (АГУНП).....	56
52. Бадалов З.Б. Восстановление резьб замков в буровых трубах. (АГУНП).....	57
53. Гидаев И.А. Символы как элементы композиции в архитектуре Азербайджана (АУАС).....	58
54. Ибрагимли Э.Н. Определение толщины накали и коррозии на внутренней поверхности металлических труб теплообменного аппарата. (АГУНП).....	59
55. Касымова А.Р. Анализ метрологических характеристик средств измерения в текстильной промышленности. (АГЭУ).....	60

VII BÖLMƏ COĞRAFIYA

1. Baxışlı S.A. VI sinif fənn kurikulumunun elmi-metodiki təhlili. (SDU).....	62
2. Cəfərova N.M. Arazboyu düzənliklərdə şoranlaşma problemləri. (NDU).....	63
3. Əhədova A.R. Azərbaycanda məktəb coğrafiyasının inkişafı. (SDU).....	64
4. Əhmədli C.Z. Urbanizasiyanın ekocoğrafi problemləri. (SDU).....	65
5. Əhmədov E.N. Doqquzuncu sinif fənn proqramlarının (kurikulum) elmi metodiki təhlili və metodikası. (SDU).....	65
6. Əkbərzadə M.S. Coğrafiya dərslərində məhəllin öyrənilməsinin forma və yolları. (ADPU).....	67
7. Hüseynov R.Ə. Coğrafiyanın tədrisində praktiki işlər və xəritə ilə işin təşkilinin metodikası. (SDU).....	67
8. Hüseynov R.H. Müasir ekocoğrafi problemlər (Quba – Xaçmaz iqtisadi rayonunun təmsalında). (SDU).....	68
9. İbrahimli X.A. Xanlar rayonu ərazisində eroziyaya uğramış qonur dağ-meşə torpaqlarının mühafizə problemləri. (ADNSU).....	69
10. Qələndərov S.S. Coğrafiya fənn kurikulumunda məzmun xəttləri. (ADPU).....	70
11. Qənbərov N.İ. Naxçıvançay hövzəsinin gölləri. (NDU).....	71
12. Qulamazadə K.İ. Coğrafiya dərslərində şəkil, qrafik, sxemlərdən istifadə edilməsinin metodikası. (ADPU).....	73
13. Quliyev R. Coğrafiya tədrisində ənənəvi və müasir təlim metodlarının müqayisəli səciyyəsi. (SDU).....	73

14. Quliyeva G.H. Abşeron iqtisadi rayonunda təsərrüfatın ərazi təşkilinin əsas xüsusiyyətləri. (SDU).....	75
15. Quliyeva G.G. "Coğrafi məkan" məzmun xəttinə daxil olan mövzuların reallaşdırılmasında xəritələrin əhəmiyyəti. (ADPU).....	76
16. Qurbanova Ə. Səkkizinci sinif fənn proqramlarının (kurikulum) elmi metodiki təhlili və metodikası. (SDU).....	77
17. Məmmədov K.E. Binəqədi yatağının kollektor laylarının süzülmə-tutum xarakteristikaları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin tədqiqi. (ADNSU).....	78
18. Muradov Q.R. Palçıq vulkanlarının əmələ gəlmə mexanizmi. (ADNSU).....	79
19. Nərimanlı O.İ. Aerokosmik məlumatlar əsasında yüksək dağlıq landşaftların geosistem tədqiqi. (SDU).....	79
20. Rəşidli R.Ş. Coğrafi toponimlər. (NDU).....	80
21. Rüstəmli G.H. Böyük Qafqazın Cənub-Şərq yamacında dağ-çəmən torpaqlarının eroziyadan mühafizəsi yolları. (SDU).....	81
22. Shahnazarov E.E. Corroborating the direction of explosion wells in development of Gadabay gold-copper mine. (ASOIU).....	82
23. Soltanov E.Z. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin təbii artım göstəriciləri. (ADPU).....	83
24. Vəlizadə Ü.A. Coğrafiyanın təlim metodları. (SDU).....	84
25. Абдулла-Заде М.Ч. Геодинамические особенности углеводородного потенциала глубоководно погруженных структур Южно-Каспийской впадины. (АГУНП).....	85
26. Абдулла-Заде М.Ч. Ряды иерархически соподчиненных элементарных тел, выделенных в осадочном чехле Южно-Каспийской мегавпадины (ЮКМВ) (базовые модели нефтегазового бассейна). (АГУНП)	86
27. Султанова Дж.Р. Особенности геодинамического развития структуры Абшерон-Кюпяси. (АГУНП).....	87
28. Султанова Дж.Р. Структурно-тектонические особенности структур Северо-Абшеронской зоны поднятий. (АГУНП).....	88

VIII BÖLMƏ İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

1. Abdinzadə G.N. İnnovasiya inkisafının iqtisadi formalaşması aspektləri. (ADİU).....	89
2. Abuzərli C.V. Aqrar iqtisadiyyatın innovasiya yönümlü inkişafını təmin edən prioritet məsələlər. (ADİU).....	89
3. Abuzərli C.V. Məşğulluq strategiyasının həyata keçirilməsi üçün görülmüş işlər və aktual məsələlər. (ADİU).....	90
4. Allahquluzadə T.A. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADİU)	92
5. Cəfərli D.Y. Azərbaycanda elektron biznesdən istifadənin bəzi problemləri və perspektivləri. (ADİU).....	93
6. Cəfərov N.C. Kommersiya fəaliyyətinin mahiyyəti və bazar iqtisadiyyatında rolu. (ADİU).....	94
7. Cəfərzadə T.N. Neft-qaz sahəsində innovativ-investisiya əməkdaşlığı: Azərbaycanla Türkiyə arasında. (ADNSU).....	95
8. Dünyamaliyeva M.İ. Müasir dövrdə Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin formalaşmasının başlıca prinsipləri. (ADİU)	97
9. Əhmədov V.Ə. Müasir vəziyyətdə manatın məzənnəsini necə sabit etmək olar? (ADİU)	98
10. Əlili E.E. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADİU).....	99
11. Əlişzadə N.Z. Biznes-prosesin reinjirinqi. (ADİU).....	100
12. Əlizadə E.M. Bank işində risklərin mahiyyəti, təsnifatı və azaldılması yolları. (ADİU)	101
13. Əsgərli A.A. İnnovasiya sahəsində beynəlxalq təcrübə. (ADİU)	103
14. Əskərova N.N. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADNSU).....	104
15. Əzizova A.İ. Azərbaycanda innovasiya infrastrukturunun inkişaf problemləri. (ADİU)	106
16. Hacıyeva A.E. Holdinglərdə maliyyə axınlarının idarə olunması. (ADİU)	107

17. Hamidzada S.N. Economic impacts of foreign direct investments in oil and gas sector. (ASOİU).....	109
18. Həsənlı A.D. İnnovasiya strukturlarının fəaliyyətinin səmərəlilik problemi. (ADNSU).....	110
19. Həsənov N.C. Maliyyə bazarının texniki təhlilinin metodları və üsulları. (ADİU).....	111
20. Həsənova F.H. Xüsusi iqtisadi zonaların fəaliyyət mexanizmləri. (ADİU)	112
21. Hüseynova S.İ. Müəssisələrdə investisiya qoyuluşuna dövlətin himayədarlığı və onun yaxşılaşdırılması yolları. (ADNSU).....	113
22. Hüseynzadə A.T. Azərbaycanda innovasiya siyasəti və onun iqtisadiyyatda yeri. (ADİU).....	114
23. İsmayılı P.R. Müəssisələrdə idarəetmənin keyfiyyətinin artırılmasında qərar qəbuletmə sistemlərinin rolu və yeri. (ADİU)	116
24. İsmayilova A.İ. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının formalaşması problemləri və həlli istiqamətləri. (ADİU)	117
25. İsmayilova F.M. Birjaların təşkili və idarə edilməsi xüsusiyyətləri. (ADİU).....	118
26. Kazımov M.E. Strategiyanın tətbiqi. (ADİU)	120
27. Kərimli S.R. Azərbaycanda reklam problemi. (ADİU).....	121
28. Qasınzadə M.İ. M.Porterin beş rəqəbət qüvvəsi modeli. (ADİU)	123
29. Qasınzadə M.İ. İnkişafın bazis strategiyaları. (ADİU).....	124
30. Qayıblı S.C. Dünya ölkələrinin sosial iqtisadi inkişafında İKT-nin rolunun və əhəmiyyətinin təhlili. (ADİU)	125
31. Mehdiyev K.F. İnnovasiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi: strateji yol xəritələrinin innovasiya yönümlüliyi. (ADİU)	126
32. Mehrəliyeva K.M. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADİU).....	128
33. Məmmədov F.Ə. Marketinqin məqsədi və funksiyaları. (ADİU)	129
34. Məmmədov F.S. Azərbaycan dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində: muassir vəziyyəti, problemləri və perspektivləri. (ADİU)	130
35. Məmmədov K.Ş. İdarəetmə kadrlarının hazırlanmasının innovativ metodları. (ADİU)	131
36. Nəibov R. İnnovasiya prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yolları. (ADİU).....	133
37. Nəcəfova S.S. İnnovasiya yönümlü inkişaf strategiyalarının formalaşması xüsusiyyətləri. (ADİU).....	134
38. Novruzov K.E. Milli iqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının təmin edilməsində informasiya sistemi resurslarından istifadənin təkmilləşdirilməsi problemləri. (ADİU)	136
39. Nuriyev C.İ. Bilik iqtisadiyyatı: elektron biznes texnolo-giyaları. (ADİU).....	137
40. Rəhimov A.A. Azərbaycanda sənayenin modernləşdirilməsi və innovativ sənaye istehsalının dəstəklənməsi. (ADİU)	138
41. Sadiqlı V.N. Dünya maliyyə bazarı və onun əsas inkişaf mərhələləri. (ADİU).....	139
42. Səfəraliyeva N.A. Analysis of factors affecting the formation of the oil price. (ASOİU).....	140
43. Salehova S.F. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyat. (ADİU)	141
44. Seyfullalı R.İ. Ərzaq təhlükəsizliyi Azərbaycanda idxalın tənzimlənməsinin elementi kimi. (ADİU).....	142
45. Səfərli Q.F. Heyətin idarə edilməsi və onun sosial-iqtisadi problemləri. (ADİU)	143
46. Səlimli T.N. Daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsində ipoteka – investisiya təhlili. (ADİU)...	145
47. Şahverdiyev S.S. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADİU)	146
48. Şəfiyev F.N. İstehsal müəssisəsinin kommersiya fəaliyyətinin iqtisadi məzmunu və mövcud nəzəri baxışlar. (ADİU)	147
49. Şıxıyev K.Y. İnnovasiya fəaliyyətində turizmin rolu. (ADİU)	148
50. Şükürova G.R. İnnovasiya menecmenti və idarəetmə fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması yolları. (ADİU)	148
51. Şükürova S.G. Azərbaycanın milli innovasiya sistemi. (ADİU)	150
52. Talıblı S.R. Rəqəbət münasibətləri şəraitində kiçik innovasiya biznesi. (SDU).....	151
53. Vəliyev M.X. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri. (ADİU).....	153
54. Гасанова А.Р. Управление рисками в коммерческих банках. (АГЭУ).....	154
55. Исрафилова А.Д. Последствия конфликта в организации. (АГЭУ)	155
56. Кулизаде III.Ш. Электронный бизнес как отрасль экономики. (АГЭУ).....	157

IX BÖLMƏ

MÜƏSSISƏLƏRİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

1. Abdullayev N.İ. İstehlakın strukturu. (ADİU).....	158
2. Abdullayev K.K. Müəssisənin strategiyası və heyətin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi (sənaye müəssisələri təmsalında). (ADİU).....	159
3. Abdullayev S.V. İslam inkişaf bankının fəaliyyəti, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına olan tövhləri və prespektivləri. (ADİU).....	160
4. Abdurəhmanlı A.H. Müəssisələrin maliyyə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi perspektivləri. (ADİU).....	162
5. Abuşova L.A. Ticarətdə maliyyə nəticələrinin beynəlxalq və milli uçot standartlarına uyğun uçotu və təhlilinin təkmilləşdirilməsi yolları. (ADİU).....	163
6. Ağayeva N.Ş. Azərbaycanın neft strategiyasının iqtisadiyyata təsiri. (NDU).....	164
7. Alırzayev X.X. İnvestisiya portfelində risklərin azaldılması. (ADİU).....	166
8. Allahverdiyeva M.A. Maliyyə nəzarəti və auditin mahiyyəti. (ADİU).....	167
9. Bağirova N.A. İqtisadi inkişafda ərzaq təhlükəsizliyin rolu. (NDU).....	169
10. Babayev B.N. Vergi güzəştləri müasir vergi siyasətinin reallaşdırılması aləti kimi. (ADİU).....	171
11. Bağirova G.H. Sosial sferanın idarə edilməsinin mahiyyəti. (ADİU).....	172
12. Bağirova N.S. Dizaynın əhəmiyyətli rolu. (ADİU).....	173
13. Bəlsənli K.S. Biznesin inkişafında reklamın rolu. (ADİU).....	174
14. Bəşirova A.X. Müəssisənin maliyyəsinin mahiyyəti və təşkili prinsipləri. (ADİU).....	175
15. Cabbarova G.A. Kommersiya təşkilatlarında biznes mədəniyyəti. (ADİU).....	176
16. Cəfərov N.C. Biznes riskləri və onların idarə olunması. (ADİU).....	177
17. Cəlilov K.Y. Müasir dövrdə Rusiya ilə Asiya ölkələrinin qarşılıqlı əlaqələri. (NDU).....	179
18. Əhmədşadə K.R. Kredit təşkilatlarında bank xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinin metodları və alətləri. (ADİU).....	180
19. Ələkbərov E.C. Yeni istehsal münasibətləri şəraitində aqrar sahədə mövcud problemlər və onların aradan qaldırılması yolları. (NDU).....	182
20. Əliyeva N.A. Təşkilat sistem kimi və onun optimallaşdırılması problemləri. (ADİU).....	183
21. Əsgərli P.Ş. Tələbatın formalaşmasına əhəli gəlirlərinin təsiri. (ADİU).....	184
22. Əşrəfli A.V. Müəssisənin idarə edilməsində strateji planlaşdırma əsas funksiya kimi. (ADİU)...	185
23. Fərəcov D.H. Devalvasiyanın büdcənin vergi gəlirlərinə təsirinin qiymətləndirilməsi. (NDU)...	186
24. Həsənova S.E. Vergi münasibətlərinin təşkili məsələləri. (ADİU).....	188
25. Həsənova N.S. Müəssisənin maliyyə resurslarının artırılmasında maliyyə mexanizminin rolu. (ADİU).....	190
26. Həsənova S.E. Müasir şəraitdə vergitutma və vergi inzibatchılığının təşkili. (ADİU).....	191
27. Hüseynli V.R. Heyətin idarə edilməsi strategiyasının reallaşdırılması istiqamətləri və xüsusiyyətləri. (ADİU).....	193
28. Hüseynov N.R. Getmə turizmində marketing informasiyasının rolu. (ATMU).....	194
29. Xəlilova V.S. Elmi-texniki prosesin modelləşdirilməsi, nizamlılıq və rəqəmsal iqtisadiyyat. (ADİU).....	195
30. İmanbəyli G.S. Maliyyə siyasəti və maliyyə nəzarəti. (NDU).....	196
31. İsmayilli A.S. Karyera (mənsəb) və onun planlaşdırılması. (ADİU).....	197
32. Kərimov S.Ş. İstehsalla bazar arasında tədavül xərclərinin azaldılması problemləri. (ADİU).....	198
33. Qənbərli R.Ə. Xammalın məişət çini məmulatlarının istehlak xassələrinə təsirinin tədqiqi. (ADİU).....	200
34. Qəribli G.R. Strateji idarəetmə: məqsədləri və həyata keçirilməsi məsələləri. (ADİU).....	201
35. Quliyev E.İ. Turizmə maliyyə qoyuluşlarının formalaşma mənbələrinin və turizm şirkətlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili. (ADİU).....	203
36. Quliyev S.T. Maliyyə təhlükəsizliyinin təminatında monetar siyasətin rolu. (NDU).....	204
37. Quliyeva A.V. Vergi münasibətləri və vergi sistemi. (ADİU).....	206
38. Maksudi Z.T. Bank sistemində elektron nağdsız hesablaşmaların təhlükəsizliyinin təminatı məsələləri. (NDU).....	207

39. Mehdili S.A. Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması problemləri. (ADİU).....	208
40. Məlikzadə S.M. Vergilər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi aləti kimi. (ADİU).....	210
41. Məmmədli Q.Ə. Sosial sahələrin iqtisadiyyatının idarə olunması. (NDU).....	212
42. Məmmədov A.E. Azərbaycanda müəssisələrin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətləri və prinsipləri. (ADİU).....	213
43. Məmmədov F.Ə. Müəssisələrin Marketing fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. (ADİU).....	215
44. Məmmədov S.E. Heyət və onun səmərəli idarəetmə strukturu (metallurgiya müəssisələri təmsalında). (ADİU).....	216
45. Məmmədova D.S. İstehsal müəssisələrində maliyyə riskləri və onların növləri. (ADİU).....	218
46. Mirzadə A.B. Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının mahiyyəti və funksiyaları. (ADİU).....	220
47. Mirzəliyeva Ü.A. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında qeyri-neft sektoru amili. (ADİU).....	221
48. Mirzəzadə A.İ. Müasir menecment sistemində səlahiyyət və məsuliyyət məsələləri. (ADİU).....	222
49. Mirzəzadə O.S. Azərbaycanda iqtisadiyyatın əsas sektorlarında iqtisadi artımın mövcud vəziyyəti. (ADİU).....	224
50. Muxtarova R.F. Risklərin idarə edilməsi. (ADİU).....	225
51. Musayev R.D. Müasir bazar iqtisadiyyatı dövründə müəssisələrin idarə edilməsi. (ADİU).....	227
52. Naibov N. İdarəetmə nəzarətinin təşkilinin müasir metodları. (ADİU).....	228
53. Niftaliyeva F.K. Müəssisədə maliyyə aktivlərinin çevik idarə olunması metodları. (ADİU).....	229
54. Rəhimli R.F. Əhəlinin həyat səviyyəsi. (ADİU).....	231
55. Sadıqlı Z.T. Vergilər dövlətin iqtisadi gücünün təzahürü kimi. (ADİU).....	232
56. Səmədov İ.A. Maddi xidmət sferasının mahiyyəti və quruluşu. (ADİU).....	233
57. Səmədova R.Ş. Müəssisələrin iqtisadiyyatının inkişafı baxımından vergi inzibətçiliğinin inkişafı istiqamətləri. (ADİU).....	234
58. Süleymanov Ə.A. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və onun təkmilləşdirilməsi. (ADİU).....	236
59. Usubova A.A. Maliyyə risklərinin idarə olunması problemləri. (ADİU).....	237
60. Vəlizadə R.N. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində vergilərin tənzimləyici rolu. (ADİU).....	239
61. Yusifli E.E. Müəssisənin maliyyə resursları, yaranma mənbələri. (ADİU).....	240
62. Yusifov R.K. Yerli vergi və ödənişlər. (ADİU).....	241
63. Zahidov A.N. Müəssisənin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. (ADİU).....	243
64. Zeynalli Ş.E. Vergilərin fiskal funksiyası. (ADİU).....	245
65. Zeynalova Ə.A. Azərbaycanda informasiya iqtisadiyyatının formalaşma və struktur transformasiyası. (ADİU).....	246
66. Ахмедов Э.Ш. Деловая репутация фирмы. (АГЭУ).....	248
67. Гахраманлы О.Р. Управление рисками в бизнесе. (АГЭУ).....	249
68. Гусейнзаде К.Ф. Анализ методов подготовки продукции пищевой промышленности к сертификации. (АГЭУ).....	250
69. Джафаров М.И. Управление эффективностью компании с использованием современных методов анализа бизнес-процессов. (АГЭУ).....	251
70. Мамедли О.Ю. Конкурентоспособность национальной экономики в условиях экономического кризиса. (АГЭУ).....	253

X BÖLMƏ İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

1. Abuşov N.Ə. Neft hasilatının artırılması tədbirlərinin tətbiqi üzrə qərarların qəbulunun əsaslandırılması və optimallaşdırılması. (ADNSU).....	255
2. Ağayeva S.Q. MDB ölkələrində maderə tipli şərablar istehsalı. (ADAU).....	256
3. Alıyev F.F. Bank resursları və onların effektiv idarə olunması aspektləri. (ADİU).....	256
4. Arablı N.Ə. Dövlət büdcəsinin əhəmiyyəti. (SDU).....	258
5. Aslatılı C.F. Meyvə-tərəvəz konservlərinin təsnifatı və çeşidi. (ADİU).....	259
6. Balabəyli V.A. Qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsində HACCP sistemi. (ADİU).....	260

7. Bəşirov S.İ. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin artırılması. (ADİU).....	262
8. Bəylərzadə A.A. İstehlak bazarına daxil olan emal edilmiş balıq məhsullarının istehlak xassələri və təhlükəsizlik göstəricilərinin ekspertizası. (ADİU).....	264
9. Cəfərli B.S. Nardan müxtəlif emal məhsulları istehsalının tədqiqi. (ADAU).....	265
10. Cəfərov C.Y. Megatənsizmlənmə əsasında bank sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi. (ADİU).....	266
11. Çıraqov S.S. Azərbaycanda turizmin inkişafı. (SDU).....	267
12. Əhmədli C.Y. Üzümdən alınan qidalı yeyinti məhsullarının təsnifatı və qarşıya qoyulan əsas məqsəd.(ADİU).....	269
13. Əhmədov B.K. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı. (ADİU).....	270
14. Ələkbərova Z.S. Baldan emal məhsulları istehsalı. (ADAU).....	271
15. Əliyev C.R. Əmlakın vergiyə cəlb edilməsi prinsipləri. (ADİU).....	272
16. Əliyev Z.F. Bank və real sektor arasında əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətləri. (ADİU).....	274
17. Əliyeva A. “Azərxaç” istehsalat birliyində istehsal olunan xalça növləri və onların bədii estetik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU).....	275
18. Əliyeva A.Ş. Pərakəndə mal satışında kommersiya işinin mahiyyəti, əsas xüsusiyyətləri, alqı-satqı müqaviləsi. (ADİU).....	277
19. Əliyeva A.Ş. Təhsil sisteminin inkişafı. (ADİU).....	278
20. Əliyeva N.T. Torpaq resurslarına qiymətin əmələ gəlməsi amilləri. (ADİU).....	279
21. Əlizadə A.T. Ekonometrik modelləşdirmə. (ADİU).....	280
22. Əlizadə Z.M. Qiymətli daşlar. (ADİU).....	282
23. Əsgərov M.Q. İnsan resurslarının idarə edilməsinin məqsədi və məzmunu. (ADİU).....	283
24. Əsgərov M.Q. Məşğulluğun mahiyyəti və məşğulluq problemlərinin həlli yolları. (ADİU).....	284
25. Əsgərova A.M. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli. (ADİU).....	285
26. Əyyubov Ş.E. Həyat səviyyəsinin tənzimlənməsinin mahiyyəti. (ADİU).....	287
27. Əzimova F.Ə. Motivasiyanın idarə edilməsi prosesi. (ADİU).....	288
28. Əzimova S.V. Azərbaycanda sığorta işinin tarixi, müasir vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. (ADİU).....	289
29. Əzizli L.Ə. Mahud parçaların keyfiyyətinin idarəedilməsi məsələlərinin təhlili. (ADİU).....	289
30. Feyziyeva A.A. Biznes fəaliyyətinin inkişafında bank kreditləşdirilməsinin rolu. (SDU).....	290
31. Hacıyeva G.N. Kişi kostyumlarının istehlak xassələrinin formalaşdırılmasına texnoloji proseslərin təsirinin qiymətləndirilməsi. (ADİU).....	292
32. Hacıyeva R.C. Xəzərin Abşeron körfəzində ovlanan krevetlərin əmtəlik göstəricilərinin tədqiqi və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU).....	293
33. Həsənov Ş.M. Xaotik proseslərin idarəetmə məsələləri. (ADİU).....	294
34. Həsənova X.K. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafının zəruriliyi məsələləri. (ADAU).....	295
35. Həsənova X.K. İnvestisiya layihəsi üzrə biznes planın işlənməsi zəruriliyi. (ADAU).....	296
36. Hüseynov Ş.İ. Milli iqtisadiyyatın inkişafında pul-kredit mexanizmi. (ADİU).....	297
37. Xəlilova G.K. “Zərgər” səhmdar cəmiyyətində istehsal olunan bəzək əşyalarının estetik göstəricilərinin ekspertizası. (ADİU).....	299
38. Xıdırova G. İnformasiya texnologiyaları bazarı. (ADİU).....	300
39. İsabəyli A.Z. Geyimlərin keyfiyyəti və onlara qoyulan ümumi tələblər. (ADİU).....	302
40. İsgəndərov N.A. İstehlak bazarına daxil olan quş ətinin istehlak tədqiqi. (ADİU).....	303
41. İsmayılova R.İ. Azərbaycanda inhisar fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri. (ADİU).....	304
42. İsmayılova R.İ. Müasir şəraitdə inhisarsızlaşdırmanın əsas istiqamətləri. (ADİU).....	306
43. İsrəfilzadə M.R. Bazar münasibətləri şəraitində birjalrın yeri və rolu. (ADİU).....	307
44. Kərimli A.G. Sosial müdafiənin təkmilləşməsi məsələləri. (ADİU).....	309
45. Kərimov T.M. Yun və yarımyun parçaların keyfiyyətinə təsir edən amillərin tədqiqi. (ADİU)....	310
46. Qafarov S.P. Heyətin formalaşmasında əmək bazarının rolu. (ADİU).....	311
47. Qafarova N.C. Əmək bazarında ixtisaslı kadr probleminin aradan qaldırılması yolları. (ADİU).	312
48. Qafarova N.C. Əmək tərbiyəsi və əmək mədəniyyəti. (ADİU).....	313
49. Quliyev T.R. Mobil marketing və iş dünyasında mobil marketingin doqquz istifadə şəkli. (ADİU).....	315

50. Quliyeva V.Ç. Qənnadı məmulatları istehsalında yemişəndən alınmış rəng maddəsinin marmelad istehsalında istifadə texnologiyasının işlənilməsi. (ADİU).....	316
51. Quluzadə Ç.Ə. Mühəsibat uçotu və hesabatının beynəlxalq standartları şəraitində mənfəət və rentabelliğin təhlilinin zəruriliyi. (SDU).....	318
52. Mehdiyev A.V. Bank böhranları və onların iqtisadi mahiyyəti. (ADİU).....	319
53. Mehdiyev F.İ. İnşaat təyinatlı şüşə məmulatlarının istehlak xassələrinin tədqiqi və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU).....	321
54. Mehdiyeva N.S. Regionlarda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məsələləri. (ADİU).....	323
55. Məcnunlu Ü.X., Nuriyev M.N. Lent yarımfabrikatının istehsalında keyfiyyətinə təsir edən amillər. (ADİU).....	324
56. Məlikova İ.F. Funksional qidalanma konsepsiyası. (ADİU).....	325
57. Məlikova N.K. Müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi. (ADNSU).....	327
58. Məmmədli M.Ş. Yer almasından (topinampurdan) istifadə etməklə yeni çeşiddə kulinar məmulatları texnologiyasının işlənilib hazırlanması. (ADİU).....	328
59. Məmmədli V.Ə. İstehlak bazarına daxil olan ət konservlərinin istehlak xassələri və təhlükəsizlik göstəricilərinin ekspertizası. (ADİU).....	329
60. Məmmədov B.M. Aqrar sahədə lizinq xidmətinin yaxşılaşdırılması istiqamətləri. (ADAU).....	331
61. Məmmədov B.M. Aqrar sahibkarlığın inkişafının əsas istiqamətləri. (ADAU).....	332
62. Məmmədov K.İ. Müasir idarəçilik prinsiplərinin təşkili xüsusiyyətləri. (ADİU).....	332
63. Məmmədova A.Z. "İqtisadi nəzəriyyə" predmeti və vəzifələri. (ADİU).....	333
64. Məmmədova F.N. Modelləşdirmə və quraşdırma əməliyyatlarının uşaq geyimlərinin istehlak xassələrinə təsirinin ekspertizası. (ADİU).....	335
65. Məmmədova R.Ə. Tikintinin sahəvi xüsusiyyətləri və onların vergitutmanın təşkilinə təsiri. (ADİU).....	337
66. Mirzəyeva Ç.V. Süddən funksional məqsədli içkilər istehsalı imkanlarının öyrənilməsi. (ADAU).....	338
67. Musayev E.Z. Kompozisiya kostyum forması harmonizasiyasının vasitəsi kimi. (ADİU).....	339
68. Mustafayev F.F. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sabitliyinin göstəriciləri sistemi. (SDU).....	340
69. Mustafayev R.P. Yabanı halda yetişən təbii boyaq bitkiləri və onların qida sənayesində tətbiqi. (ADİU).....	341
70. Mustafayeva G.E. Dayanıqlı ekoloji-iqtisadi inkişafın Azərbaycana faydası. (ADİU).....	343
71. Mustafazadə M.M. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin əhəmiyyəti. (ADİU).....	344
72. Mürsəlov T.V. Bazar subyektlərinin kommersiya fəaliyyəti. (SDU).....	346
73. Müsəvi M.N. Azərbaycanın Avropa ittifaqı ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrinin yeni mərhələsi. (SDU).....	347
74. Müştəyidzadə Ş.İ. İntroduksiya olunmuş üzüm sortlarının tədqiqi yolları. (ADAU).....	348
75. Nəbiyeva N.E. Azərbaycanda lizinqin inkişaf etdirilməsinin əsasları. (ADNSU).....	349
76. Nəcəfova G.Ş. Azərbaycanın su hövzələrində ovlanan xərçənglərin əmtəəlik göstəricilərinin və keyfiyyətinin ekspertizası. (ADİU).....	350
77. Nəzərov F.A. İdarəetmə uçotunda xərclərin növləri və uçotu. (SDU).....	351
78. Novruzova L.R. Keyfiyyətin idarə edilməsinin statistik metodlarının səciyyəvi xüsusiyyəti. (ADİU).....	353
79. Nuru-zadə S.C. Geyimin forma təşkilində bədii sistemlər. (ADİU).....	354
80. Osmanlı A.E. İnflyasiya səviyyəsinin ÜDM-nin artımına təsirinin qiymətləndirilməsi. (ADİU)...	355
81. Ramazanova F.V. Bəzi sənaye sahələrinin inkişafı problemlərinin tədqiqi. (ADNSU).....	356
82. Rəcəbli Ü.S. Dizaynda estetik faktor- bədii zövqün əsas amili kimi. (ADİU).....	357
83. Rzazadə E.İ. Aktiv və passivlərin idarəedilməsində balanslaşdırılmış bank siyasəti. (ADİU).....	357
84. Sadiqova T.E. Şərabların hazırlanma texnologiyasının ümumi analizi. (ADİU).....	359
85. Salamova F.A. Maşınqayırmanın iqtisadiyyatı və Azərbaycanda onun inkişaf perspektivləri. (ADİU).....	360
86. Səmədzadə B.A. Bankların strateji idarə edilməsi və swot analizi. (ADİU).....	362
87. Sərdarova S.N. TMK-ların iqtisadi üstünlüklərinin istiqamətləri. (SDU).....	363

88. Şükürlü A.Ş. Məişət şüşə qablarının funksional ergonomik və estetik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU).....	364
89. Tağıyeva G.T. Dəbin yaranma xüsusiyyətləri. (ADİU).....	365
90. Talıblı S.N. Kreditləşmə sistemində girov mexanizminin inkişafı. (ADİU).....	366
91. Vəliyev C.A. Azərbaycanda sahibkarlığın müasir inkişaf istiqamətləri. (ADİU).....	367
92. Yaqublu A.N. İstehsal texnologiyasının yumşaq mebellərin istehlak xassələrinə təsirinin ekspert qiymətləndirilməsi. (ADİU).....	368
93. Yolçuyev M.V. Zaman sıralarının hamarlanması üsulları. (ADNSU).....	370
94. Yolçuyev V.V. Aqrar sahədə ixracın stimullaşdırılması problemləri. (ADAU).....	371
95. Yolçuyev V.V. Aqrar sahədə sahibkarlığın inkişaf problemləri. (ADAU).....	372
96. Yunisli Ə.N. Ətraf mühətdən istifadənin iqtisadi perspektivləri. (ADİU).....	373
97. Yusifova F.M. Qiymət və qiymətin müəyyən edilməsi metodları. (ADİU).....	374
98. Yusifova F.M. Sahibkarlığın iqtisadi mahiyyəti və inkişaf problemləri. (ADİU).....	375
99. Zalova G.R. Mingəçevir su hövzəsində ovlanan qızılbalıqlar fəsiləsinə daxil olan balıqların keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin tədqiqi. (ADİU).....	376
100. Абдуллаева У.Д. Место и роль информационных систем в управлении предприятием. (АГЭУ).....	378
101. Алескеров М.В. Международный финансовый рынок и его развитие. (АГЭУ).....	379
102. Ализаде А.О. Анализ объема инвестиций в основной капитал. (АГЭУ).....	380
103. Гаджаде Е.Ф. Деятельность палаты по надзору за финансовыми рынками в условиях банковского кризиса. (АГЭУ).....	381
104. Гаджаде Е.Ф. Совершенствование услуг коммерческих банков Азербайджана. (АГЭУ).....	383
105. Гусейнова Т.Н. Эффективность применения интернет-маркетинга в коммерческой деятельности. (АГЭУ).....	384
106. Исмаилова А.Ф. Особенности внедрения информационных технологий в биржевую торговлю. (АГЭУ).....	386
107. Казымов Э.А. Влияние туризма на экономику Азербайджана. (АГЭУ).....	388
108. Касымов А.Ф. Внутренний финансовый контроль, как основа для проведения диверсификации предприятий. (АГЭУ).....	389
109. Касымов А.Ф. Особенности внутреннего контроля в условиях реструктуризации активов предприятия. (АГЭУ).....	391
110. Мамедли Э.Э. Основные проблемы государственного регулирования оптовой торговли в Азербайджане. (АГЭУ).....	392
111. Мамедов З. Усовершенствование технологии производства крепких вин типа мадера и изучение факторов влияющих на формирование качества и типичности вин. (АГЭУ).....	394
112. Махмудова Ф.Ф. Основные направления совершенствования торгово – экономических связей Азербайджана с Россией. (АГУНП)	396
113. Мурадова Н.А. Повышение влияния государственного финансового контроля и аудита на финансовое регулирования экономики. (ADİU).....	397
114. Ширалиев К.Х. Проблемы правового регулирования сферы социального обслуживания в Азербайджане. (АГЭУ).....	398

XI BÖLMƏ

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

1. Abdullayev N.Ə. Azərbaycan 2020-ci il. Strateji baxış və əsas proitətləri. (ADİU).....	400
2. Alırzayev X.X. Dünya birja indeksləri haqqında. (ADİU).....	401
3. Babazadə C.G. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının obyektiv zəruriliyi və bu sahədə mövcud olan əsas problemlər. (ADİU).....	402
4. Babək K.M. Qloballaşma və milli iqtisadi siyasət. (ADİU).....	404
5. Eminova T.K. İqtisadiyyatın diversifikasiyasında xüsusi iqtisadi zonanın rolu və onun ölkənin iqtisadi inkişafına təsiri. (ADİU)	405

6. Əfəndiyev Ü.B. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin geoiqtisadi aspektləri. (ADİU).....	407
7. Əhmədova A.N. İnvestisiya qoyuluşlarında qiymətli kağızlar bazarının rolu. (ADİU).....	409
8. Ələkbərova N.Ə. Xarici elektron ticarət sistemlərinin hüquqi əsaslarının yaradılması istiqamətləri. (ADİU).....	410
9. Əliyev A.Q. Yanacaq enerji resurslarının istifadəsi. (ADİU).....	411
10. Əliyeva B.U. MDB ölkələrinin ticarət-iqtisadi əlaqələrinin vəziyyəti və inkişafı problemləri. (ADİU).....	413
11. Əliyeva F.E. Qlobal iqtisadi problemlər kontekstində milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məsələləri. (ADİU).....	414
12. Əlizadə E.R. Bəşəriyyətin ən əsas qlobal ekoloji problemləri. (ADİU).....	415
13. Əmrahov N.F. Beynəlxalq əməkdaşlıq sistemində ümumdünya ticarət təşkilatının rolu. (ADİU).....	417
14. Əzimov E.V. Dünya iqtisadiyyatının qlobal iqtisadi inkişafında müasir tendensiyalar və problemlər. (ADİU).....	418
15. Əzimzadə T.F. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADİU).....	420
16. Fərəcli A.V. Azərbaycan Respublikasının təbii ərazi komplekslərinin iqtisadi-sosial xüsusiyyətləri və ərazidəki tullantıların problem baxımından qloballaşmasının qarşısının alınması tədbirlərinin araşdırılması. (ADİU).....	421
17. Həbibova Ş.Ə. Qızıl və valyuta bazarlarında qiymətlərin dəyişməsi meylləri. (ADİU).....	422
18. Hüseynli C.X. Qloballaşma şəraitində dövlət idarəetməsinin iqtisadi rolu. (ADİU).....	423
19. Hüseynli C.X. Müasir dövrdə dövlət – iqtisadi təhlükəsizliyin təminatçısı kimi. (ADİU).....	424
20. Hüseynli F.İ. Qlobal iqtisadi resessiya dövrünün Azərbaycan iqtisadiyyatı baxımından xarakterizə olunması. (ADİU).....	425
21. Hüseynov O.R. Dəniz limanlarının iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. (ADİU).....	427
22. Hüseynova G. M. Xarici ticarət qiymətlərinin tənzimlənməsi vasitələri. (ADİU).....	428
23. İskəndərova S.E. Birbaşa xarici investisiyaların Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına təsiri. (ADİU).....	429
24. İslamzadə V.İ. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADİU).....	430
25. İsmayılov F.N. Azərbaycanda azad ticarət zonası tipli xüsusi iqtisadi zona yaradılmasının perspektivləri. (ADİU).....	431
26. Qaçayev Y.N. Strateji idarəetmə. (ADİU).....	433
27. Qasımova L.M. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və vəzifələri. (ADİU).....	434
28. Qəşəmli A.A. Avropa ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti və onun xüsusiyyətləri. (ADİU).....	435
29. Ləzimova C.A. Azərbaycanda həyata keçirilən valyuta siyasətinin təhlil edilməsi. (ADİU)....	437
30. Məhərrəmov E.A. İqtisadi inkişafın milli valyutaya təsiri. (ADİU).....	439
31. Məmmədli T.Ə. Mühəsibat uçotunun idarəetmə informasiya sistemi kimi müasir konseptual yanaşması. (ADİU).....	440
32. Məmmədof A.T. Beynəlxalq enerji daşıyıcıları bazarı və onun inkişafı. (ADİU).....	441
33. Məmmədov M.Ə. İdarəetmə uçotunun müasir dövrdə aktuallığı və təkmilləşdirilməsinin zəruriliyi. (ADİU).....	442
34. Məmmədov S.B. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mal ehtiyatlarının təhlilinin bəzi məsələləri. (ADİU).....	443
35. Məmmədova M.P. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADİU)...	444
36. Məmmədağiyev E.M. Azərbaycan-Qazaxıstan iqtisadi əlaqələri Xəzərsahili dövlətlərlə əməkdaşlığın tərkib hissəsi kimi. (GDU).....	446
37. Miriyev T.E. Qloballaşan dünyada xarici iqtisadi siyasət dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqaməti kimi. (ADİU).....	447
38. Mirzəli S.İ. Turizmde dövlət siyasəti. (ADİU).....	448
39. Muxtarlı Y.Q. Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının xüsusiyyətləri. (ADİU).....	449
40. Musayev N.Ə. Müasir dövrdə kommersiya fəaliyyətinin inkişaf tendensiyalarında qabaqcıl texnologiyaların yeri və rolu. (ADİU).....	450
41. Müslüмова K.E. Qloballaşma şəraitində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlət tənzimlənməsinin rolunun artırılması yolları. (ADİU).....	452
42. Nəzərova Ş.F. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətləri. (ADİU).....	453

43. Paşayev S.M. İqtisadi inkişafın təmin edilməsində fiskal və monetar siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi. (ADİU).....	454
44. Piriyev Q.M. Müasir iqtisadi qlobal problemlər. (ADİU)	456
45. Rəhimova H.Ə. Azərbaycanda su ehtiyatları, onların istifadəsi və ekoloji vəziyyəti. (ADİU)	457
46. Rzayev A.A. Aqrar iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin spesifik xüsusiyyətləri. (GDU).....	458
47. Səmədova R.Ş. Qloballaşma şəraitində dövlətin vergi siyasətinin əsas istiqamətləri. (ADİU).....	460
48. Şahverdiyev S.S. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADİU).....	462
49. Şirəliyeva A.Q. Mehmanxana biznesində mövcud vəziyyətin iqtisadi xarakteristikası. (ADİU).....	463
50. Şirinova N.R. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADİU).....	464
51. Şükürova G.R. Maliyyə menecmenti sistemində müəssisələrin investisiya fəaliyyəti. (ADİU)....	466
52. Tanrıverdiyev N.F. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması. (ADNSU).....	467
53. Vəliyeva K.S. Dövlət borcları və beynəlxalq maliyyə institutları ilə borclanmanın gələcək istiqamətləri. (ADİU).....	469
54. Zeynalova E.S. Azərbaycan və Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı münasibətləri. (ADİU).....	470
55. Абдуллаев Е.А. Зарубежный опыт организации розничной торговли и особенности применения их результатов в Азербайджане. (АГЭУ).....	471
56. Бабаева З.В. Выгоды и недостатки введения свободной конвертации национальной валюты. (АГЭУ)	472
57. Бабаева З.В. Развитие мирового финансового рынка на рубеже XXI века. (АГЭУ).....	473
58. Гасанзаде С.М. Совершенствование платежного баланса в условиях глобализации. (АГЭУ)....	474
59. Гасанова А.Р. Совершенствование бюджетно-финансового контроля в современных условиях. (АГЭУ)	476
60. Гасымов Н.Х. Государственный механизм перехода к модели инновационного развития проблемы совершенствования. (АГЭУ).....	478
61. Гулиев И.М. Роль государства в регулировании международных экономических отношений в условиях глобализации. (АГЭУ)	479
62. Исрафилова А.Д. Конфликты в организации и пути их решения. (АГЭУ).....	481
63. Казымзаде А.Ф. Особенности правового регулирования развития корпоративного управления. (АГЭУ).....	483
64. Мамедова Л.Р. Особенности и направления развития рынка ценных бумаг в Азербайджанской Республике. (АГЭУ).....	484

XII BÖLMƏ İSLAM VƏ DEMOKRATIYA

1. Əliyev E.T. Fonetikanın tədrisində islami dəyərlər. (SDU).....	487
2. Hacıyeva M.C. İslam və demokratik idarəetmə. (SDU).....	488
3. Həsənova G.H. Azərbaycanda islam həmrəyliyi və toleranlıq. (SDU).....	489
4. Hüseynova N.M. İslamda ekologiya məsələlərinə baxış. (ADPU).....	490
5. Qəhrəmanova B.Ə. İslam və demokratiya. (SDU).....	491
6. Quluzadə Ç.Ə. İslam demokratiyası.(SDU).....	492
7. Məmmədov V.Ə. Etiqadımız olmasa. (NDU).....	493
8. Rəsulov P.Q. Fələstin problemi İslam həmrəyliyi kontekstində. (BSU).....	494
9. Səmədova K.K. İnsan hüquq və azadlıqlarının islam dinində yeri və rolu. (SDU).....	496
10. Şamilov F.F. İslam və demokratiya (ADİU).....	497
11. Yakup Tanatar İsmet. Nəsrəddin Tusinin irsində İslam dəyərləri və əxlaq tərbiyəsi. (BSU).....	498

İXTİSARLAR

AMEA	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
ADNSU	Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
ADAU	Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
ADPU	Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ADİU	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ATU	Azərbaycan Texniki Universiteti
AMİU	Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ATMU	Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
BDU	Bakı Dövlət Universiteti
BSU	Bakı Slavyan Universiteti
BMU	Bakı Mühəndislik Universiteti
GDU	Gəncə Dövlət Universiteti
MDU	Mingəcevir Dövlət Universiteti
NDU	Naxçıvan Dövlət Universiteti
OYU	Odlar Yurdu Universiteti
SDU	Sumqayıt Dövlət Universiteti

НАНА	Национальная академия наук Азербайджана
АГУНП	Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности
АГАУ	Азербайджанский государственный аграрный университет
АГПУ	Азербайджанский государственный педагогический университет
АГЭУ	Азербайджанский государственный экономический университет
АТУ	Азербайджанский технический университет
АУАС	Азербайджанский университет архитектуры и строительства
БСУ	Бакинский славянский университет
СГУ	Сумгаитский государственный университет

NACA	National Academy of Sciences of Azerbaijan
ASOIU	Azerbaijan State Oil and Industrial University
BEU	Baku Engineering University
GSU	Ganja State University
NSU	Nakhchivan State University
SSU	Sumgayit State University

XI BÖLMƏ

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

AZƏRBAYCAN 2020-Cİ İL. STRATEJİ BAXIŞ VƏ ƏSAS PROİTETLƏRİ

Abdullayev N.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mövzumuzun konsepsiyasının başlıca strateji məqsədi mövcud imkan və resursları nəzərə almaqla, Azərbaycanda davamlı İqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır.

2020-ci ildə Azərbaycan İqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş, rəqabətqabiliyyətli ölkə olacaqdır. Azərbaycanın ən ucqar kəndlərində belə, vətəndaşların rahat gündəlik həyatı üçün lazım olan bütün kommunikasiyalar (rabitə, internet, bank xidmətləri, kommunal xidmətlər, yollar və sair), səhiyyə və təhsil xidmətləri təmin ediləcəkdir.

Azərbaycan əhalinin gəlirlərinin yüksək, işsizlik səviyyəsinin minimum həddə olduğu, inkişaf etmiş insan kapitalına, mühafizə edilən, sağlam ətraf mühitə və hər bir vətəndaşı üçün geniş imkanlara malik məkan olacaqdır. Konsepsiyada nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası nəticəsində dövrün sonuna ölkədə adambaşına düşən ÜDM-in həcmi iki dəfə artaraq 13000 ABŞ dollarına çatacaqdır.

2020-ci ilədək Azərbaycanın Dünya Bankının adambaşına düşən Ümumi Milli Gəlir təsnifatına görə “yuxarı orta gəlirli ölkələr” arasında tamhüquqlu ölkə olması və hazırda bu qrup ölkələr sırasında yer almanın əsas səbəbi olan karbohidrogen ixracından asılılığın aradan qaldırılması, habelə BMT-nin İnkişaf Proqramının İnsan İnkişafı ilə bağlı təsnifatına əsasən “yüksək insan inkişafı” ölkələri qrupunda yuxarı sıralara yüksəlməsi hədəflənir. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi inkişaf baxımından regionun lider dövlətindən beynəlxalq İqtisadi münasibətlər sistemində yüksək rəqabətqabiliyyətli iştirakçı statusuna yüksəlməsi reallaşdırılacaqdır. Bu məqsədlə ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi, geniş potensialı nəzərə alınaraq, ölkənin regionun ticarət mərkəzinə çevrilməsi, qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmnin 1000 ABŞ dollarına çatdırılması planlaşdırılır.

Göstərilən məqsədə çatmaq üçün bazar İqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən səmərəli dövlət tənzimləməsi, enerjiden səmərəli istifadə edən və yüksək əlavə dəyər yaradan ixrac yönümlü İqtisadiyyata transformasiya və sosialİqtisadi sahələrin inkişafına kompleks yanaşma prinsipləri əsas tutulacaqdır. Konsepsiya çərçivəsində istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının artımı nəticəsində ölkə İqtisadiyyatının səmərəliliyə əsaslanan İqtisadiyyata çevrilməsi və innovasiyaların üstünlüyü ilə səciyyələndirilən mərhələyə keçidin təmin olunması hədəflənir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması makroiqtisadi sabitliyin qorunması, monetar və fiskal siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və özəl təşəbbüsün dəstəklənməsi, maliyyə xidmətləri bazarının inkişaf etdirilməsi, xarici ticarət və investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi istiqamətləri özündə cəmləşdirir. Bu dövrdə inflyasiyanın məqbul səviyyədə saxlanılması, daha çevik məzənnə rejiminə tədrici keçid nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, məqsədyönlü şəkildə İqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri həyata keçiriləcəkdir. Neft-qaz sektoru və neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi, qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, ticarət və xidmət fəaliyyəti növlərinin genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi, xarici ticarətin və investisiyaların strukturunun təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlər olacaqdır. Konsepsiyanın əhatə etdiyi dövr ərzində qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempinin 7 faizdən yüksək olması nəzərdə tutulur.

Hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə İqtisadiyyatın şaxələndirilməsini sürətləndirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsindən asılı olmayaraq qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf tempini gələcək illərdə də qoruyub saxlamaq və onun ixrac imkanlarını genişləndirməkdir. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf

Konsepsiyasında ixrac yönümlü İqtisadi model əsas götürülmüşdür və nəzərdə tutulur ki, İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi qeyri-neft ixracının artımına səbəb olacaqdır. Qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafı ilə yanaşı, innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və genişləndirilməsi ölkədə biliyə əsaslanan İqtisadiyyatın formalaşması üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır. İKT və rabitə xidmətlərindən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı istiqamətində etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılması, milli standartların formalaşdırılması, ölkə üzrə tam rəqəmsal yayımın tətbiq olunması və analoq yayımın dayandırılması, eləcə də “elektron hökumət” xidmətlərinin 100 faiz tətbiq edilməsi Azərbaycanda müasir idarəetmənin formalaşmasının əsas prioritetlərindən biri kimi diqqət mərkəzində olacaqdır.

İstənilən İqtisadi artımın məqsədi sosial rifahın yüksəldilməsidir. Bu baxımdan, sosial sahələrin və insan kapitalının inkişafı Konsepsiyanın əsas prioritetlərindən biridir. Təhsil və səhiyyədə keyfiyyətin yüksəldilməsi, əhəlinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, gender bərabərliyinin təmin olunması və ailənin inkişafı, gənclərin potensialının və idmanın inkişaf etdirilməsi bu prioritet çərçivəsində əsas istiqamətlərdir. Konsepsiya çərçivəsində yoxsulluq məsələsi insan inkişafı konsepsiyası ilə bağlı müasir yanaşmalara uyğun olaraq “çoxfaktorlu yoxsulluq” anlayışı müstəvisində dəyərləndirilir. Azərbaycanda son on ildə yoxsulluğun azaldılması istiqamətində danılmaz nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ölkəmizdə “mütləq yoxsulluq” probleminin həll edilməsi, yəni qəbul edilmiş meyarlara əsasən yoxsulluq kateqoriyasına düşən insanların və ailələrin sayının kəskin azaldılması aparılan uğurlu sosial-İqtisadi siyasətin nəticəsidir. Bu Konsepsiya çərçivəsində Azərbaycanda “mütləq yoxsulluq” problemi yenə də daim diqqət mərkəzində olacaqdır. Bununla yanaşı, ölkədə əhəlinin orta təbəqəsinin genişlənməsi, həmin təbəqənin rolunun gücləndirilməsi başlıca məqsədlərdən biridir. Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, orta təbəqənin güclü olduğu ölkələr həm siyasi, həm də İqtisadi, sosial və s. aspektdən daha sabit və yüksək inkişaf potensialına malik olurlar. Mədəni irsin qorunub saxlanılması, səmərəli idarə olunması, yeni yaradıcılıq nəticələrinin qorunması və zənginləşdirilməsi, ətraf mühit və ekologiya problemləri də Konsepsiya çərçivəsində əsas prioritet kimi qəbul edilmiş və bu sahələrdə müvafiq siyasət tədbirlərinin həyata keçiriləcəyi nəzərdə tutulmuşdur.

DÜNYA BİRJA İNDEKSLƏRİ HAQQINDA

Alırzayev X.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bir çox ölkələrin İqtisadi vəziyyətlərini araşdıranda birja indeksləri kimi mühüm İqtisadi göstəricilərlə rastlaşırıq. Birja indeksləri, və yaxud, bəzən adlandırıldığı kimi, fond indeksləri nədir və o, özündə hansı funksional yükü daşıyır?

Birja indeksi – birja ticarət meydançalarında ticarət olunan aktivlər qrupunun orta ölçülmüş bazar qiymətidir. Bu alətlərin qiyməti ticarət iştirakçıların tələb və təklifi əsasında formalaşır və bu səbəbdən bazar qiyməti adlanır. Daha dərin və likvid fond bazarına malik olan ölkələrdə bazarın ümumi tendensiyasını ölkənin birja indeksini müşahidə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Başqa sözlə, indekslər İqtisadiyyatın barometri kimi çıxış edir.

İri ölkələr dünya İqtisadiyyatında cərəyan edən trendlərə daha çox təsir göstərdiyindən, belə ölkələrin indeksləri daha tanınmış və populyardır. Bu indekslərə misal olaraq DJIA, S&P 500, CAC 40, DAX 30, FTSE 100, Russell 2000, Nikkei 225, Hang Seng-i qeyd etmək olar. Əksər indekslərin yazılışında abreviaturadan sonra gələn rəqəmlər indeksin hesablanmasında iştirak edən şirkətlərin səhmlərinin sayını ifadə edir. İlkin olaraq indekslər treyderlərin işini yüngülləşdirmək üçün nəzərdə tutulan yardımçı alət kimi nəzərdə tutulsa da, informativ mahiyyətə malik olmaları səbəbindən tezliklə İqtisadçılar arasında geniş vüsət aldılar. Hazırda birja indekslərindən bazarın və ya İqtisadiyyatın ayrıca bir sahəsinin texniki təhlili məqsədilə istifadə olunur. İndeksleri müşahidə edərkən İqtisadçılar onların mütləq qiymətlərinə və faiz dəyişkənliyinə diqqət yetirirlər. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə bazarın tendensiyasını müəyyən etmək mümkündür.

Dünyada ilk indeksin yaranma tarixi 1884-cü ilə təsadüf edir. O zaman amerikalı maliyyə jurnalisti Çarls Dou ilk birja indeksi olan “Dow Jones Railroad Average” indeksini yaratmışdır. Həmin indeks əsas etibarilə dəmir yolu şirkətlərinin səhmlərindən ibarət idi. 1970-ci ildə bu indeksin adı dəyişdirilərək ona “Dow Jones 20 Transportations Average” adı verilmişdir. Belə ki, həmin vaxt indeksin tərkibinə artıq iri avia

və yükdaşıyıcı şirkətlərin səhmləri daxil idi. 1896-cı il 26 may tarixində daha bir indeks – “Dow Jones Industrial Average” (DJIA, DJI), yaradılmışdır. Gündəlik həyatda bu indeksə “sənaye indeksi” də deyilir.

DJA indeksinin tərkibinə ABŞ-ın otuz aparıcı sənaye şirkətinin səhmləri daxil edilmişdir. Qısa müddət ərzində populyarlıq qazanan DJI indeksi hal-hazırda da dünyada ən əhəmiyyətli indekslərdən biri hesab olunur. Mahiyyət etibarilə, birja indeksləri müəyyən bir sahənin və ya bütövlükdə bazarın gəlirliyinin münasib baza göstəricisi kimi çıxış edir. İndeksə, bir qayda olaraq, investisiya portfelləri gəlirlərinin adekvatlığı nın qiymətləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Ümumiyyətlə, indeks bazarın tendensiyalarını və diversifikasiyalanma dərəcəsini əks etdirməklə investorlar üçün bələdçi qismində çıxış edir. İndeksin tərkibinə adətən “blue chips” şirkətlərin səhmləri daxil edilir. İndeksin qiyməti isə onun komponentlərinin orta ölçülmüş qiymətinə bərabər olur.

İndeksin özünü əldə etmək mümkün olmasa da, bugünkü gündə bazarda bir sıra alətlər mövcuddur ki, onların aktivlərinin strukturu replikasiya edilən indeksin tərkibinə daxil olan qiymətli kağızların toplusunu dəqiqliklə təkrar edir. Belə maliyyə alətləri, bir qayda olaraq, son vaxtlar kifayət qədər maraq cəlb edən investisiya fondları olan ETF-lərdir (Exchange Traded Funds). ABŞ-da ən məşhur ETF-lər – spayderlər (SPDR, Standard & Poor’s Depository Receipts, Standard & Poor’s depozitar qəbzləri) adlanır. Belə fondun paylarını almaqla investor faktiki indeksin tərkibi ilə eyni olan qiymətli kağızlar portfelini əldə etmiş olur. Hal-hazırda dünyada müxtəlif növdə indeks mövcuddur. Ən əhəmiyyətli olanları və yerli investor üçün maraq kəsb edə biləcək beynəlxalq və regional indeksləri aşağıda qeyd edə bilərik.

❖ **Standard & Poor’s 500 (S&P) indeksi**

S&P 500 indeksi 1957-ci ildə yaradılmışdır və ABŞ-ın bazar kapitalizasiyasına görə beş yüz ən iri şirkətinin səhmlərini özündə cəmləşdirir. Ölkənin fond bazarının 75%-ni əhatə etməklə bu indeks Amerika İqtisadiyyatının vəziyyətini əks etdirən ən yaxşı göstəricilərdən biri hesab edilir. Sözügedən indeksin hesablanması ilə, adından da göründüyü kimi, Standard & Poor’s reyting agentliyi məşğul olur.

❖ **DAX indeksi**

Bu indeks 1988-ci ildə yaradılmışdır və Frankfurt Fond Birjasında ən çox kotirovka olunan otuz “blue chips” şirkətin səhmlərindən ibarətdir. Tam adı Deutscher Aktienindex olan DAX indeksində Adidas, BASF, BMW, Deutsche Telekom, Deutsche Bank, Lufthansa, Man AG, Merck Kgaa, Siemens kimi tanınmış şirkətlər təmsil olunur.

❖ **FTSE 100 indeksi**

FTSE 100 indeksinin əsası 1984-cü il 3 yanvar tarixində qoyulmuşdur. Tam adı Financial Times Stock Exchange Index olan FTSE 100 London Fond Birjasında kotirovka olunan yüz ən nəhəng şirkətin səhmlərini özündə birləşdirir. İndeksin adından da göründüyü kimi, onun hesablanması ilə Financial Times media korporasiyası məşğul olur.

❖ **Nikkei 225 indeksi**

Bu indeks öz başlanğıcını 1950-ci il sentyabrın 7-dən götürür. İlk olaraq Tokio Fond Birjası tərəfindən hesablanan indeks TSE Adjusted Stock Price Average adlandırılmışdır. 1970-ci il 1 iyul tarixindən etibarən sonradan Nikkei 225 kimi məşhurlaşan indeksin hesablanması ilə Nikkei Inc. şirkəti məşğul olmağa başlamışdır. Bu indeksin tərkibinə Fujifilm, Sumitomo, Mitsubishi, Nissan, Honda, Sony, Sharp və digər tanınmış şirkətlərin səhmləri daxildir.

❖ **CAC 40 indeksi**

CAC 40 (Cotation Assistee en Continu) Euronext Parij birjasının aparıcı göstəricisi hesab edilir. Bu indeksin tərkibinə daxil edilmiş qırx 30 Kapital bazarları və biznes imkanları şirkətin səhmləri Euronext Parij birjasında qeydiyyatda olan ən likvid və iri müəssisənin arasından seçilir. CAC 40 özündə L’oreal, Peugeot, Total, Renault, Danone, Societe Generale, BNP Paribas, Michelin kimi brendləri cəmləşdirir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA QEYRI-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ OBYEKTİV ZƏRURİLİYİ VƏ BU SAHƏDƏ MÖVCUD OLAN ƏSAS PROBLEMLƏR

Babazadə C.G.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XX əsrin sonlarından etibarən beynəlxalq münasibətlər sistemində sürətlə genişlənən qloballaşma dalğası hər bir ölkənin milli İqtisadiyyatına və onun mühüm tərkib hissəsi olan milli bazarına əhəmiyyətli

dərəcədə təsir etməkdədir. Bu təsir dalğası, onun gücü və sürəti ölkədə istehsal edilən məhsulların rəqabətə davamlılığından, eləcə də milli İqtisadiyyatın strukturundan bilavasitə asılıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsi, həmçinin İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində fəaliyyət göstərən əmtəə istehsalçıların daxili və xarici bazarlarda öz mövqelərini möhkəmləndirilməsi qloballaşma prosesinin destruktiv təzahürlərini zəiflədir. Qloballaşma prosesləri, eləcə də onun doğurduğu destruktiv təzahürlər hər bir ölkənin milli İqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir ki, bu da beynəlxalq münasibətlər sistemində ölkənin siyasi reytinginə əngəllər doğurur. Məlum olduğu kimi, müasir dünyada İqtisadi proseslər siyasi suverenliyi daha çox təsir altına salır. Bu da milli İqtisadiyyatın dayanıqlılığını zəiflədir, eyni zamanda ölkələrin siyasi və İqtisadi vassallığını gücləndirir.

Qloballaşma şəraitində ölkənin milli İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müxtəlif amillərdən bilavasitə asılıdır. Bu amillərə İqtisadiyyatın sahə strukturunu, istehsal edilən məhsulun rəqabətə davamlılığını, idxalın və ixracın strukturunu, eləcə də yerli istehsalın stimullaşdırılmasını və daxili bazarın qorunmasının mövcud durumunu aid etmək olar. Milli İqtisadiyyatın sahə strukturunda bir sahənin üstünlük təşkil etməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən dövlət büdcəsinin bazar konyukturundan asılılığının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan ixracdan daxilolmalar hesabına dövlət büdcəsinin gəlirləri də məhz həmin məhsulların daxili və dünya bazar qiymətlərinin səviyyəsindən bilavasitə asılı olur. Beləliklə, milli İqtisadiyyatda üstünlük təşkil edən sahənin məhsullarının qiymətləri dünya bazar konyukturundakı dalğalanmalardan asılı olmaqla əslində nəinki həmin sahəni, eləcə də kompleks şəkildə yanaşdıqda milli İqtisadiyyatın konyuktur dalğalanmalarından asılı olmasına səbəb olur.

Qeyri-neft sektorunun geri qalmasının səbəblərindən biri kimi də, həmin sahələrdə kapital aclığının yaşanmasıdır. Təbii ki, neft-yanacaq sektoruna yatırılan xarici investisiyaların həcmi artımı bu sahədə davamlı olaraq mütərəqqi texnologiyaların tətbiqini şərtləndirir. Digər sahələrdə isə kapital resurslarına olan ehtiyacların ödənilməməsi nəinki intensiv inkişafın fonunda ölkə İqtisadiyyatına iri həcmdə investisiyalar yatırılarsa da, digər sahələrin İqtisadi cəhətdən geriləməsi halları özünü biruzə verir ki, bu da ölkənin İqtisadi təhlükəsizliyində özünəməxsus çatlar doğurur.

Milli İqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun inkişafının obyektiv zəruriliyi ilk növbədə kənd yerlərinin inkişafı, dövlət büdcəsinə daxilolmaların tarazlaşdırılması və eləcə də alternativ ixrac sektorunun formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi eyni zamanda bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklərdən milli İqtisadiyyatın sığortalanması məqsədilə alternativ variantların reallıqda tətbiqini özündə əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə neftin tükənəcəyi bir şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş hər bir dəstək öz strateji əhəmiyyəti ilə seçiləcəkdir. Odur ki, hazırkı şəraitdə neftdən gələn gəlirlərin qeyri-neft sektoruna yönəldilməsi neftlə bağlı olmayan sahələrin inkişafına investisiyaların yönəldilməsi çox mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi baxımından kifayət qədər geniş potensial imkanlar mövcuddur. Məhz bu imkanların hərəkətə gətirilməsi hesabına daxili bazarda idxaldan asılılığın qarşısını almaq və bir sıra məhsul növləri üzrə xarici bazarda müqayisəli üstünlüyə nail olmaq mümkündür. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun prioritet sahələri baxımından kənd təsərrüfatını, emal sənayesini, turizm sahəsini, tikinti, rabitə, telekommunikasiya sistemləri, eləcə də yüngül sənayeni yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək mümkündür.

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının milli İqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda artım potensialını inkişaf etdirmək üçün infrastruktur və tranzit koridorlarına əhəmiyyətli investisiyalar, xüsusilə kommunal sektorda davamlı idarəçilik islahatları və maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının yaxşılaşdırılması tələb olunur. Kənd təsərrüfatı və digər kəndlə bağlı kommersiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, kiçik və orta müəssisələrə öz məhsullarını yüksək rəqabətli bazarlarda nümayiş etdirilməsinə yardım göstərilməsi üçün də investisiyalara ehtiyac duyulur.

Azərbaycan Respublikasında iş yerlərinin çoxu kənd təsərrüfatı sahəsinə məxsusdur. Bununla əlaqədar olaraq kənd təsərrüfatının inkişafı qeyri-neft sektorunun kənd təsərrüfatının inkişafında və yoxsulluğun azaldılmasında əsas vasitələrdən biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatına maliyyə xidmətlərinin gücləndirilməsi, bazar əlaqələrinin, kənd təsərrüfatı sahibkarlarının və istehsalçıların məhsullarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, kənd təsərrüfatı sahəsində biliklərin və məlumatların müasirləşdirilməsi və daşınmaz əmlakın pilot qeydiyyat sisteminin genişləndirilməsi vasitəsilə aqrobiznes və kommersiya fəaliyyəti təşviq edilir və bu sahədə işlər genişləndirilir.

Qeyd olunanlara əlavə olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, qeyri-neft sektorunda ayrı-ayrılıqda aqrar, turizm, tikinti və s. sahələrə diqqət artırılmalıdır və hər bir sahənin prioritet istiqamətləri

müəyyənləşdirilməlidir. Yekun olaraq fikirləşirəm ki, aşağıda qeyd olunan bir sıra məsələlərin həll olunması istiqamətində təhlil və ondan alınan nəticələrə əsasən işlər daha dəqiq və sürətli aparılmalıdır;

-qeyri-neft sektorunun inkişafında aqrar sahənin, emal sənayesinin rolu və onun modernləşdirilməsi problemləri, aqrar sahənin maliyyə-kredit təminatı, bu sahənin dövlət tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizmləri,

-aqrar sahədə dövlət yardımları tənzimlənməsinin maliyyə-kredit mexanizmi, aqrar sahədə sahibkarlıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin mənbələri, bu sahənin investisiya cəlbəediciliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri,

-qeyri-neft sektorunun inkişafında turizmin rolu, bu sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və uyğun olaraq tətbiqi, kənd turizminin inkişafı (hesab edirəm ki, kənddə alternativ məşğulluğun təmin edilməsinin əsas amillərindən biridir).

Ümumiyyətlə, əsas diqqət göstərməli olduğumuz istiqamətlər kimi, qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətlərinin tədqiq olunması, qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlılığının yüksəldilməsi yollarının və qeyri-neft sektorunun infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini qeyd edə bilərik. Bütün sadalanan istiqamətlər də daxil olmaqla, milli iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə ümumilikdə 12 strateji yol xəritəsi hazırlanmışdır və düşünürəm ki, qeyd olunan istiqamətlər üzrə işlər görülsə, ölkə iqtisadiyyatında kifayət qədər müsbət dəyişikliklər baş verəcəkdir.

QLOBALLAŞMA VƏ MİLLİ İQTİSADI SİYASƏT

Babək K.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma – maliyyə bazarlarının genişlənməsini, beynəlxalq inteqrasiya olunmuş istehsalın formalaşmasını, texnologiyanın, informasiyanın və elmi-texniki biliklərin milli sərhədləri keçərək digər regionlara yayılmasını, ümumi istehlak bazarının və ümumdünya keyfiyyət standartlarının qurulmasını, dünya ticarətinin liberallaşmasını, milli dövlətlər tərəfindən muxtar siyasətin yürüdülməsi imkanlarının məhdudlaşdırılmasını özündə birləşdirən çox pilləli və çoxtərəfli prosesdir.

“Qloballaşma” termini ilk dəfə 1983-cü ildə müxtəlif korporasiyaların istehsal etdiyi fərqli məhsul bazarlarının birləşməsi fenomenini ifadə etmək üçün amerikalı alim T.Levit tərəfindən istifadə edilmişdir. Daha sonralar, xüsusilə 90-cı illərdən sonra bu termin çox geniş istifadə olunmağa başlamışdır.

İqtisadiyyatda qloballaşma prosesinin əsasında dayanan və onun fəaliyyətinə təsir göstərən bir sıra faktorlar mövcuddur:

İqtisadi faktor. Geniş həcmdə kapitalın təmərküzləşməsi və cəmlənməsi, öz fəaliyyətlərində milli sərhədləri aşan iri korporasiyaların inkişafı (xüsusilə maliyyə qrupların) ilə xarakterizə olunur. Liberallaşma, əmtəə və kapital bazarlarının tənzimlənməməsi İqtisadi fəaliyyətin beynəlmiləşməsi meyllərini gücləndirir.

Siyasi faktor. Dövlət sərhədləri zaman keçdikcə öz əhəmiyyətini itirir və bütün növ resursların azad hərəkətinə daha çox imkan yaradır.

Beynəlxalq faktor. Qloballaşmanın dinamikası baş vermiş irimiqyaslı beynəlxalq hadisələrlə bağlıdır. Buna ilk növbədə, 1985-ci ildə Avropa dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş əmtəə, insan, xidmət və kapitalın azad şəkildə beynəlxalq hərəkətinə bəyan edən aktdır. Daha sonra, 1986-cı ildə qəbul edilmiş dünya ticarətində mövcud olan məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması və tariflərin aşağı salınması barədə beynəlxalq razılaşmanı qeyd etmək olar.

Texniki faktor. Nəqliyyat və rabitə vasitələri ideya, əmtəə və maliyyə resurslarının yayılması imkanlarını xeyli sürətləndirməyə imkan vermişdir.

İctimai faktor. Milli adət-ənənələrin və sosial əlaqələrin zəifləməsi insanların coğrafi və dini zəmində maneəsiz hərəkətlərinə səbəb olmuşdur.

Qloballaşma prosesi birbaşa olaraq milli İqtisadi siyasətə təsir göstərir və onu məhdudlaşdırır. Hal-hazırda beynəlxalq İqtisadiyyat ayrı-ayrı dövlətlərə kifayət qədər güclü təsir göstərir. Beynəlxalq faktorlar milli inkişaf çərçivəsində verilmiş dövlət qərarlarının effektivliyini aşağı salır. Qloballaşma prosesi dərinləşdikcə və genişləndikcə, ziddiyyətlər özünü daha çox biruzə verir.

Buna görə ölkələrin İqtisadi siyasətlərinin koordinasiya edilməsi zəruridir. Zaman keçdikcə daha tam və bölünməz olan dünya İqtisadiyyatı birgə və yaxud razılaşdırılmış İqtisadi siyasətin aparılmasını tələb edir. Müasir bazar İqtisadiyyatı çoxsaylı İqtisadi və inzibati rıçaqlardan istifadə edilməklə aparılan dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsini tələb edir. Lakin təcrübə göstərir ki, bu systemsiz və yanlış aparılan tənzimlələr nəticəsində ölkələrin öz dar milli maraqlarını güdməsi və sonda qapalı şəkildə fəaliyyət göstərməsi bütün dünya ölkələrinə mənfi təsir etmişdir.

Hər bir iştirakçı koordinasiya edilmiş qərarların işlənilib hazırlanmasına hazır olmalıdır. Belə ki, qlobal problemlərin lokal həlləri mümkün deyildir. Bu obyektiv və subyektiv amil əsasında qlobal İqtisadiyyatın formalaşması ilə yanaşı beynəlxalq İqtisadi siyasətin müzakirə edildiyi və koordinasiya olunduğu dövlətlərarası təşkilatlar, forumlar sistemi daha da genişlənməyə başladı. Bu təşkilatlara ilk növbədə BMT və onun müxtəlif və çoxşaxəli təşkilatları və ixtisaslaşdırılmış idarələrini, ikincisi, müxtəlif regional birlik və təşkilatları, üçüncüsü, qeyr-formal konsultasiya xarakterli qrupları (Böyük səkkizlik, BFV-nun bəzi qrupları) aid etmək olar. Xarici İqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi artıq ikitərəfli deyil, çoxtərəfli əsaslarla aparılır.

Azərbaycanın potensial imkanları ona yaxın gələcəkdə ölkənin yeni sənayeləşmə mərhələsində olacağını təxmin edir. Azərbaycan İqtisadiyyatının müasir strukturu yeni sənayeləşmiş dövlət fenomenini yaratmağa imkan verən obyektiv əsaslara malikdir. Belə ki, əgər hazırki inkişaf etmiş ölkələr statusuna nail olan əvvəlki inkişaf etməkdə olan ölkələrdə İqtisadi sənayeləşmə prosesi bir neçə mərhələdə davam etmişdirsə, Azərbaycan bu prosesə son mərhələlərdən qoşulmaq imkanına malik ola bilər. Çünki, iki əsas element olan elmin və texnikanın inkişafı Azərbaycanda daha yüksək səviyyədədir.

Müasir dövrdə Azərbaycan bir sıra böyük İqtisadi və maliyyə təşkilatları ilə geniş şəkildə əməkdaşlıq aparır. Bu həm qlobal, həm də regional səviyyədə aparılır.

Müasir dünya İqtisadiyyatı artıq bütöv və tam bir sistem kimi fəaliyyət göstərir ki, burada əsas həlledici qüvvə kimi ayrı-ayrı dövlətlərin hökumətləri deyil, transmilli və yaxud qlobal korporasiyalar çıxış edir. Dünya birjalarında əmtəələrin kotirovka dərəcələri, enerji ehtiyatları və digər xammalların qiymətləri daha çox transmilli şirkətlərdən asılı olur.

Qloballaşmanın yeni imkanların mənbəyi kimi baxmaq daha məqsədəuyğundur. Qloballaşma ortaya çıxan bütün problemlərin həllində dövlətlərin səylərini birləşdirməyi tələb edir. Bu vəziyyətdə dünya inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanmasında beynəlxalq təşkilatların və xüsusilə, BMT-nin rolu güclənir.

İQTİSADIYYATIN DİVERSİFİKASIYASINDA XÜSUSİ İQTİSADI ZONANIN ROLU VƏ ONUN ÖLKƏNİN İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİ

Eminova T.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar İqtisadiyyatının reallaşdırılması prinsipləri içərisində ən mühüm prinsiplərdən biri də xüsusi İqtisadi zonaların (XİZ) yaradılması hesab olunur. Onların fəaliyyət göstərməsi xarici İqtisadi fəaliyyətin liberallaşması və fəallaşdırılması ilə sıx əlaqədardır. Onların yaradılmasında başlıca məqsəd ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsündə baş verən inkişaf proseslərinə fəal surətdə qoşulmaqdır. Söhbət ixrac üçün rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi və bu yolla da valyuta daxilolmalarının artımının təmin edilməsindən gedir. Xüsusi İqtisadi zonaların yaradılmasında digər məqsəd bütövlükdə və ya ayrı-ayrı ərazilərdə dövlətin inkişafında xarici ticarət, ümumi İqtisadiyyat, sosial, regional və elmi-texniki strateji tapşırıqların həllidir. Bu zonaların yaradılma məqsədləri onları təşkil edən dövlətlərin sosial-İqtisadi inkişaf səviyyəsindən, strateji-inkişaf prioritetlərindən və planlarından asılıdır.

XİZ – nin meydana gəlməsində İqtisadi, sosial, siyasi və bu kimi digər amillərin təsirləri olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, dünya təsərrüfat sisteminin formalaşması tarixi müxtəlif İqtisadi islahatlar mərhələsindən keçmişdir və İqtisadi islahatların aparılmasında bu və ya digər formada müxtəlif yeni İqtisadi vasitələrdən istifadə edilmişdir. Belə İqtisadi vasitələrdən və fəal integrasiya proseslərindən biri kimi xüsusi İqtisadi zonalar diqqəti cəlb edir [1]. Müasir dövrdə XİZ xarici ticarət strategiyasının mühüm elementlərindən biri olmaqla yerli və xarici kapitalın cəlb olunmasına, ixracın genişlənməsinə, valyuta ehtiyatlarının artmasına, yeni texnologiyalara çıxma imkanına və nəticədə milli İqtisadiyyatın inkişafına və

dünya bazarına səmərəli integrasiya olunmasına gətirib çıxarmışdır. XİZ təsərrüfatın ərazi təşkilinin yeni formalarından biri hesab olunmaqla dünya təsərrüfat sistemində xüsusi çəkiyə malikdir [2].

XİZ XX əsin ikinci yarısından etibarən beynəlxalq İqtisadi münasibətlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Dünya İqtisadi əlaqələri üçün xüsusi İqtisadi zonalar əsasən beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin fəallaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi, İqtisadi integrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi hesabına İqtisadi artımın sürətləndirilməsi amili və eyni zamanda integrasiya proseslərinin təşkilati formalarından biri kimi çıxış edir. Bu mövzu son illər İqtisadçılar, alimlərin, sahibkarların, siyasətçilərin diqqətini getdikcə daha çox özünə cəlb etməkdədir. Belə ki, XİZ dünya təcrübəsinə ciddi nüfuz edərək müxtəlif dövlətlərdə uğurla fəaliyyət göstərir. XİZ yerli və xarici sahibkarlar üçün əlverişli İqtisadi şəraitə malik olan və digər ərazilərə münasibətdə xüsusi hüquqi rejimli məhdud sahələrdir. Bir qayda olaraq onlar bu və ya digər dərəcədə xüsusiləşmiş coğrafi ərazidir. XİZ təkcə ayrılmış, xüsusi bir coğrafi ərazi deyil, mahiyyət etibarilə milli İqtisadi məkanın, ölkənin digər ərazilərində tətbiq edilməyən xüsusi güzəştlər və stimullar sisteminin istifadə edildiyi hissəsini bildirir. Bu zonalarda tətbiq olunan müxtəlif (vergi, gömrük, inzibati və sair) güzəştlər həm daxili, həm də xarici investisiyalar üçün əlverişlidir. Xüsusi İqtisadi zonalar dövlətin İqtisadi proseslərə müdaxiləsinin qismən ixtisarı üçün seçilmiş alət və ya dövlətlə özəl sektor arasında əməkdaşlığın bir formasıdır. XİZ yüksək texnologiyalı istehsalı şərtləndirir, milli İqtisadiyyatın dünya İqtisadiyyatına integrasiyasını sürətləndirir. XİZ -nin mühüm vəzifələri sənayenin modernləşməsi və ixrac potensialının artırılması ilə bağlıdır. Onlar dünya ölkələrinin İqtisadi inkişaf proseslərində yeni İqtisadi alət rolunu oynamaqla yanaşı, bu ölkələrdə bir qrup strateji İqtisadi hədəflərin gerçəkləşdirilməsində, İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3].

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq xüsusi İqtisadi zonaların təşkilində 2 müxtəlif konseptual yanaşmadan istifadə edilir: 1) Ərazi yanaşması - bu yanaşmaya görə zona bütün rezidentlərin güzəştli rejimlərdən istifadə etdikləri xüsusiləşmiş ərazidir. Ərazi yanaşmasına inkişaf etməkdə olan dövlətlərdəki ixrac-istehsal zonalarını misal göstərmək olar. 2) Funksional yanaşma - bu yanaşmaya əsasən zona ölkə ərazisində yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq müəyyən növ sahibkarlıq fəaliyyətinə tətbiq edilən güzəşt rejimidir. Funksional yanaşmaya nümunə kimi “nöqtəvi” zonaları (ofşor zonaları, “duty-free” mağazaları) qeyd etmək olar.

Aparılmış tədqiqat işləri və təhlillər XİZ -nin effektiv bir İqtisadi mexanizm kimi milli İqtisadiyyatların inkişafına verə biləcəkləri töhfələr, prioritet istiqamətlər və bu kimi zonalarda vergilərin mühüm aspektləri barədə bir qrup təkliflərin irəli sürülməsinə və nəticələrin ümumiləşdirilməsinə imkan verir. XİZ effektiv və məhsuldar İqtisadi alət kimi milli İqtisadiyyatların inkişafının sürətləndirilməsində, İqtisadi fəallığın artırılmasında ölkənin dünya təsərrüfat sistemində integrasiyasının genişləndirilməsində, milli İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində hüquqi-təsərrüfat və İqtisadi avtonom rejimə malik İqtisadi mexanizm kimi çıxış edirlər. XİZ xüsusi güzəştlər sistemində, o cümlədən vergi güzəştlərinə malik olmaqla, investorlar üçün cəlbediciliyi ilə fərqlənilir, eyni zamanda, sahibkarlığın inkişafına əlavə stimullar verməklə, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradırlar. XİZ - də vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsinə həmin zonalarda və əhatə etdiyi ərazilərdə İqtisadi fəallığın artırılması, maliyyə-təsərrüfat subyektlərinin öz fəaliyyətlərinin gücləndirilməsinə əlavə stimullar verməsi son nəticədə rəqabətqabiliyyətli istehsal sahələrinin yaradılmasına, yüksək standartlara cavab verən məhsulların istehsalına və xidmətlərin təşkilinə, bunlarla əlaqədar olaraq müxtəlif vergilər üzrə vergiqoyma bazalarının genişləndirilməsinə, mənfəətin əldə edilməsinə, dolayısı vergilərin həcmnin artmasına imkan verir. XİZ - də vergi güzəştlərinin tətbiqi, ilk növbədə, yüksək standartlara cavab verən ixrac təyinatlı məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinə şərait yaradır, ölkəyə daxil olan valyuta vəsaitlərinin həcmi artırır, milli İqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə və innovasiya istiqamətində inkişafına yeni imkanlar açır [4].

Xüsusi İqtisadi zonaların nəzəri əsasları və mahiyyəti onların adından bəllidir, yəni bu kimi zonalar fəaliyyəti çərçivəsində xüsusi İqtisadi münasibətlərin mövcudluğunu və İqtisadi tənzimləmə rejiminin xüsusiləşdirilməsini ifadə edir. Tədqiqatçı alimlərin elmi əsərlərində xüsusi İqtisadi zonaların mahiyyəti və nəzəri əsasları müxtəlifliyi ilə o qədər də fərqlənilirlər və bu mülahizələrin əsasında xüsusi İqtisadi zonaların başlıca fəlsəfəsi onların azad, xüsusiləşdirilmiş və ya sərbəst avtonom İqtisadi-hüquqi rejimlərin fəaliyyət göstərdiyi təsərrüfat rejimləri dayanır. T.P.Danko və E.M.Okrut xüsusi İqtisadi zonaları dövlətin suveren bir ərazisi, təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsi hesab edirlər. Burada müəyyən edilmiş və konkret ümummilli integrasiyalasdırılmış korporativ məqsədlərə çatmaq üçün ictimai-İqtisadi münasibətlərin xüsusi tənzimlənməsindən istifadə ilə istehsalın və ictimai məhsulun bölgüsü həyata keçirilir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli, 964 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın həyata keçirilməsi üzrə Tədbirlər Planında xüsusi İqtisadi zonalarla dair bir bənd verilməsə də, Dövlət Proqramında xüsusi İqtisadi zonalar dəstək tədbirlərindən biri kimi öz əksini tapmışdır.

AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN GEOİQTİSADI ASPEKTLƏRİ

Əfəndiyev Ü.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Avrasiyanın müasir geosiyasi və geolqtisadi xarakteristikasını və region ölkələrinin inkişaf perspektivlərini qiymətləndirən ekspertlər bir sıra amilləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasını bölgənin geosiyasi və geolqtisadi cəhətdən ən əhəmiyyətli və perspektivli ölkəsi hesab edirlər:

- əlverişli coğrafi, geosiyasi, geolqtisadi, hərbi-geostrateji mövqe;
- yürütdüyü müstəqil daxili və xarici siyasət;
- zəngin təbii ehtiyatlarını, maddi, mənəvi, əmək və insan resursları,
- Şərqi-Qərbi alternativ nəqliyyat-kommunikasiya, tranzit və enerji dəhlizlərinin

yaradılması sahəsində yürütdüyü transmilli siyasət və tutduğu düzgün mövqe- daxili ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməsi, demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, bazar İqtisadiyyatı quruculuğu prinsiplərini rəhbər tutması;

- son on ildə nail olduğu dinamik sosial-İqtisadi inkişafı və gələcək inkişaf potensialı.

Geosiyasi və geolqtisadi xarakteristikanın əsas dəyər ölçüləri kimi çıxış edən bu amillər həm ölkənin dinamik inkişafını, beynəlxalq aləmdəki yeri və rolunu, həm də ikitərəfli və çoxtərəfli tərəfdaşlıq dəyərini şərtləndirir. Azərbaycanın təbii və coğrafi resurslarına onun: 86,6 min kvadrat kilometr quru və 80 min kvadratkilometr Xəzər dənizindəki milli sektoru; Avropa və Asiyanı birləşdirən əlverişli coğrafi, geosiyasi və geolqtisadi mövqeyi; avtomobil, dəmir yolu və su nəqliyyatı vasitəsilə Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Ermənistan, Orta Asiya və Qara dəniz bölgəsi ölkələri ilə nəqliyyat-kommunikasiya imkanları və s. daxildir. Azərbaycanın geosiyasi dəyərinin artmasına və xarici ölkələrlə münasibətlərin müsbət təsir göstərən əsas amillərdən biri də onun əhəmiyyətli geosiyasi və coğrafi məkanda yerləşməsi hesab olunur. Ölkə dünyanın ən əhəmiyyətli məkanı hesab olunan Avrasiyanın mərkəzində yerləşir, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda gedən əsas proseslərin və transmilli maraqların təməlinə dayanır.

Azərbaycan Gürcüstanla birlikdə Xəzər və Qara dənizləri arasındakı mühüm əhəmiyyətli kontinental geosiyasi məkanının; Türkmənistan və Qazaxıstanla birlikdə Avropa-Cənub-Şərqi Asiyanın; Rusiya və İranla birlikdə Şimal-Cənub dəhlizinin; Şərqi-Qərbi arasındakı əksər transmilli nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin; NATO və KTMT kimi hərbi-strateji blokların təmas xəttində yerləşərək, həm

Avropanın, həm Asiyanın, həm də Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazın regional maraqlar mübarizəsində önəmli vəsila kimi çıxış edir. Geolqtisadi dəyərinə görə Prezident Heydər Əliyevin 1994-cü ildə əsasını qoyduğu yeni neft strategiyası və transmilli enerji-nəqliyyat-kommunikasiya layihələrin həyata keçirilməsi Azərbaycanı dünyanın aparıcı dövlətləri və şirkətləri üçün cəlbedici tərəfdaşa çevirmişdir. Onun əsas dəyəri həm də yalnız neft-qaz sektoru ilə məhdudlaşmamış, keçən illərdə yürüdülmüş düzgün İqtisadi inkişaf strategiyası ölkəni ümumilikdə Avrasiyanın dinamik inkişaf edən ölkəsinə, İqtisadi, sosial-siyasi və mənəvi mərkəzinə çevirmişdir. Hazırda Azərbaycan Xəzər dənizinin digər sahilində yerləşən Qazaxıstan və Türkmənistanla birlikdə üçüncü minillikdə Avropanın artan enerji tələbatının ödənilməsi və dünyada enerji təhlükəsizliyinin təminatı sahəsində “ən əlverişli və ümidverici alternativ tərəfdaş” hesab olunur.

Dünyanın alternativ enerji mənbəyi hesab olunan Xəzər regionunda neft-qaz istehsalı ilə bağlı əsas risklərdən biri hasil olunan məhsulun dünya bazarlarına təhlükəsiz və sərbəst marşrutlarla çıxarılması ilə bağlıdır. Bu anlamda Azərbaycan özünün və tərəfdaşlarının hasil etdiyi neft-qaz məhsullarının xarici bazarlara çıxarılması, ixrac marşrutlarının saxələndirilməsi məsələsində Xəzər ölkələri içərisində həm Qazaxıstandan, həm də Türkmənistandan daha əlverişli vəziyyətdədir. Onlarla müqayisədə Azərbaycanın enerji ixracı riskləri çox aşağı səviyyədədir. 1994-cü ildə- “əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Azərbaycan bölgəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının alternativ yolla Avropaya nəqli marşrutunu müəyyənləşdirərək, planetar əhəmiyyətli, eyni zamanda çox məsuliyyətli və uzaqgörən strateji seçim etdi.

İxəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya bazarlarına ixracını nəzərdə tutan layihələrin reallasması heç də asan basma gəlmədi, müxtəlif beynəlxalq, regional və yerli geosiyasi maraqların toqquşması ilə müşahidə olundu. Lakin Azərbaycanın tam müstəqil geosiyasi, geoİqtisadi və təhlükəsizlik siyasəti, prinsipial və qətiyyətli mövqeyi Asiya ilə Avropanı birləşdirən böyük enerji-nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsini mümkün etdi. Hazırda, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı- Novorossiysk kimi illik gücü təxminən 70 milyon ton təşkil edən üç neft kəməri, Bakı-Tbilisi-ərzurum, Bakı-Astara-əran və Bakı-Rusiya kimi illik gücü təxminən 30- 40 milyard kubmetr olan maye qaz kəmərlərinin mövcudluğu Azərbaycanın və tərəfdaslarının enerji ixracı sahəsindəki geoİqtisadi risklərini, demək olar ki, sıfıra endirmisdir.

Xəzər qazının alternativ yollarla Avropa ölkələrinə ixrac olunması təkcə Azərbaycanın deyil, bütöv Xəzər hövzəsi ölkələrinin qaz ixracı ilə bağlı risklərini ciddi şəkildə azaltmış və geoİqtisadi etibarlılığını artırmışdır. Buna əlavə olaraq transmilli Cənub qaz dəhlizinin və "Sahdəniz 2" layihəsinin reallasdırılması istiqamətində yeni ixrac kəmərləri- TANAP və TAP vasitəsilə Azərbaycan qazının Avropa bazarına çıxarılması perspektivi bu etibarlılığı daha da möhkəmləndirmisdir. Azərbaycan geosiyasi və geoİqtisadi baxımdan həm də Avrasiyanın giriş qapısı, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin mərkəzi dövləti hesab olunur. Rusiyadan yan keçməklə Avropa və Asiya ölkələri arasında bağlayıcı körpü rolunu icra edən Trans-Qafqaz nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA), strateji Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihələrinin təsəbbüskarı, hərəkətverici qüvvəsi və əsas təminatçısı da məhz Azərbaycandır. Bundan başqa, Trans-Asiya nəqliyyat dəhlizində (Cənubi, Şərqi və Orta Asiya-əran-Azərbaycan-Rusiya və əksinə, əranın Fars körfəzi vasitəsilə bu ölkələri Avropa ilə birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya layihəsi - ə.H.) əsas bağlayıcı ölkələrdən biri kimi çıxış etməsi Azərbaycanın mühüm tranzit əhəmiyyətinin bir daha təsdiqikdir. Görülən bütün işlərin başlıca məqsədi Azərbaycanın regionun tranzit mərkəzi statusunu möhkəmlətməklə, həm də onun regionun nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsini təmin etməkdir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Almaniya, Niderland, Böyük Britaniya, Çin, Cənubi Koreya, İran və digər ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da Nəqliyyat Logistika Mərkəzinin yaradılacağı gün heç də uzaqda deyil.

Beləliklə, Avrasiyanın əsas tranzit ölkələrindən biri olaraq, Azərbaycan Şərq- Qərb ticarət, enerji-yanacaq və nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin mərkəzində dayanır. Bu mövqe getdikcə güclənir və ən əsası isə dünyanın əsas qloballaşma və regional integrasiya mərkəzləri (Avropa Birliyi, ABS, Yaponiya, Çin, Cənub-Şərqi Asiya ölkələri və b.) Azərbaycanın üçüncü minillikdə dünyanın həm alternativ enerji təminatçısı, həm də əsas tranzit ölkə kimi qəbul edir. Azərbaycanın tranzit imkanları artdıqca, planetar geosiyasi dəyəri də yüksəlir ki, bu da onun xarici ölkələrlə geosiyasi tərəfdaşlığını sərtləndirən əsas amillərdən biri hesab olunur. Azərbaycanın qlobal və regional geosiyasi çəkisini artıran başlıca amillərdən biri də onun müstəqil bir dövlət olaraq tam formalaşması, özünü təmin edən milli İqtisadiyyata, maddi, mənəvi və insan resurslarına, milli-vətəndaş birliyinə, əhali tərəfindən dəstəklənən milli strategiyaya, güclü ordu və müdafiə potensialına və s. zəruri təsisatlara malik olması və bütün bunlara söykənərək müstəqil daxili və xarici siyasət yürütməsidir. Müstəqillik əldə edildikdən sonrakı dövrdə milli dövlətin İqtisadi, hüquqi və ideoloji əsaslarının, idarəçilik mexanizminin, daxili və xarici siyasət strategiyasının, təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesi çox çətin idi. Prezident Heydər Əliyevin şəxsi nüfuzu, siyasi uzaqgörənliyi, böyük idarəçilik təcrübəsi sayəsində 1993-2003-cü illəri əhatə edən birinci on il ərzində bütün milli resursları vahid məqsəd uğrunda səfərbər etmək, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, onu sabit inkişaf yoluna çıxarmaq və milli iradəyə əsaslanan müstəqil subyekt kimi beynəlxalq aləmlə sıx integrasiyasını təmin etmək mümkün olmuşdur. Nəticədə, dövlət həm özünün neft strategiyasını uğurla reallaşdırmış, həm də gələcək inkişafının möhkəm bazasını yaratmışdır. Azərbaycan Cənubi Qafqazda İqtisadi potensialına görə də xarici aləmin diqqətini çəkir. Hazırda dünyada Azərbaycanın mövcud və perspektiv geoİqtisadi potensialı - İqtisadi inkişaf tempi, maddi və insan resursları, bu sahələrdə yürütdüyü pragmatik siyasət yüksək qiymət -ləndirilir. Zəngin təbii, xüsusən, enerji və karbohidrogen ehtiyatlarına, əlverişli iqlim və münbit torpaga, turizm imkanlarına, kənd təsərrüfatı və sənaye infrastrukturuna və işlək əhaliyə malik olması ölkənin İqtisadi perspektivlərini xüsusi cəlbedici edir. Neft və qaz istehsalı üzrə həyata keçirilən transmilli layihələrə yaradılan şəraitə görə, xarici partnyorlar bölgə ölkələri içərisində ən çox Azərbaycan və Qazaxıstandan razıdırlar və bu ölkələrin İqtisadi gələcəyinə də çox nikbin yanasırlar. Hazırda Qərb ölkələri və ABS Azərbaycanı özlərinin enerji sahəsində ən sabit və etibarlı tərəfdaşlarından biri kimi dəyərləndirərək, ona dünya enerji bazarına çıxmaq üçün lazım olan bütün dəstəyi göstərir.

İNVESTİSIYA QOYULUŞLARINDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ ROLU

Əhmədova A.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qiymətli kağızlar bazarı borc kapitalı bazarının bir hissəsi olub, əsasən qiymətli kağızların alqı-satqısını və vəsaitlərin investorlardan emitentlərə keçidini həyata keçirir. Qiymətli kağızlar bazarı və fond birjası inkişaf etmiş bazar İqtisadiyyatının ayrılmaz hissəsi kimi kapital axınıni təmin edir. Müasir dövrdə kapital ixracı, əsasən də birbaşa investisiyalar istehsalın beynəlxalq səviyyəyə yüksəlməsini və beynəlxalq məhsulun yaranmasının əsas amilidir. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq portfel investisiyaların rolu birbaşa investisiyalara nisbətən artmağa başlamışdır. Belə ki, İqtisadiyyata birbaşa investisiyaların cəlb edilməsi üçün hər hansı bir layihənin işlənilib hazırlanması barədə qərarın qəbul edilməsindən həyata keçirilməsinə qədər orta hesabla 2-3 il tələb olunur. Bazar İqtisadiyyatında yığımların investisiya resurslarına transformasiyasında maliyyə bazarının tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarı vasitəsi ilə bu müddət 2-3 aya qədər azalır ki, bu da nəticə etibararı ilə nəzərdə tutulmuş investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün lazımi maliyyə resurslarının tez bir zamanda toplan-masına səbəb olur. Son nəticədə isə investisiya məhsulu qismində qiymətli kağızlar yaranır. Bir qayda olaraq investisiya prosesi fəal, tez bir zamanda dəyişən mühitdə baş verir. Makro və mikro İqtisadi səviyyələrdə isə həm investorların, həm də emitentlərin maraqlarını qoruya biləcək investisiya proqramlarının işlənilib hazırlanmasına ehtiyac yaranır.

Araşdırmalar nəticəsində qiymətli kağızlar bazarının təhlili sistemində texniki təhlil məktəbi nəzəriyyələrinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi meydana çıxmışdır. "Texniki təhlil" məktəbinin tərəfdarları isə hər şeyin birja məzənnələrində əks olunduğunu hesab edirlər. Buna görə də, bu sahədə ən vacib amil alqı və satış əsasında qiymətli kağızlara olan tələb və təklifin öyrənilməsidir. Texniki təhlil məktəbinin tərəfdarları qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətinin öyrənilməsində dövlət, dəyişmə, müvəqqəti satılmış səhm, natamam səhm, təsadüfi hərəkət hipotezi və bazarın səmərəlilik nəzəriyyələrindən istifadə edirlər. İnvestisiya qərarlarının qəbul edilməsi zamanı qiymətli kağızlar bazarının incələnməsi məqsədilə nəzəriyyələrin birinin seçilməsi hər bir analitikin və ya investorun investisiya siyasətindən asılı olur. Burada hər hansı bir nəzəriyyənin üstün tutmaq isə düzgün olmaz, çünki hər bir nəzəriyyənin öz məzmununu və fəaliyyət mühiti mövcuddur. Məhz bir neçə nəzəriyyənin əlaqələndirilməsi gələcək üçün proqnozun tərtib edilməsində maksimal dəqiqliyə gətirib çıxara bilər.

Qiymətli kağızlar bazarının quruluşu bu və ya digər qiymətli kağızlarla, həmçinin bu bazarda aparılan ticarət üsulu ilə də müəyyənləşdirilir. Buna görə qiymətli kağızlar bazarını ilkin və təkrar, müəşəkkil və qeyri-müəşəkkil, birja və qeyri-birja, ənənəvi və kompüterləşdirilmiş, kassa və müddətli bazarlara ayırmaq mümkündür. Bütün bazarlar müəyyən faktorlar əsasında yaradılır və bu bazarların hər birinin yeganə məqsədi gəlirlərini maksimum səviyyəyə qaldırmaq və öz təsir gücünü artırmaqdır. Bazar iştirakçıları isə bütün bu bazarları təhlil edərək öz qiymətli kağızlarını hansı bazardan alacağına və ya hansında satacağına qərar verir.

Qiymətli kağızlar bazarı yuxarıda qeyd edildiyi kimi, maliyyə bazarının bir hissəsi olmaqla bazar İqtisadiyyatı şəraitində bir sıra makro və mikro funksiyaları yerinə yetirir. Qiymətli kağızlar bazarının ən vacib funksiyalarından biri olan investisiya fəaliyyətinin əsas məqsədləri investisiya prosesinin kütləvilik xarakterinin təmin edilməsindən, siyasi, sosial-İqtisadi və digər sahələrdə baş verən və proqnozlaşdırılan dəyişikliklərin əks etdirilməsindən, investisiya axınının tənzim olunması yolu ilə xalq təsərrüfatının sahəvi və regional strukturunun təşkil edilməsindən və qiymətli kağızlara yatırılan investisiyanın modelləşdirilməsi yolu ilə investisiya siyasətinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Qiymətli kağızlar bazarının investisiya prosesində rolunun düzgün qiymətləndirilməsi üçün aparılmış təhlili qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyətinə obyekt, subyekt, müddət, risk, gəlirlilik və investisiya forması mövqelərindən baxılmışdır.

Qiymətli kağızlar bazarında investisiyanın əsas obyektləri səhm və istiqrazlardır. Ümumiyyətlə investisiya cəlb olunmasının ən geniş yayılmış növlərindən biri səhmdar cəmiyyətlərin səhmlərinin açıq şəkildə yerləşdirilməsi olmaqla yanaşı, dividend əldə edilməsi və gözlənilən məzənnə artımı da hesab edilir. Müasir səhmdar cəmiyyətlərində səmərəli dividend siyasətinin əsas göstəricisi səhmdar cəmiyyətin inkişaf strategiyasından və maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq dividendlərin hesablanması üzrə müəyyən olunmuş qaydaların detallığı və çevikliyi hesab edilir. Səhmlərin investisiya baxımından cəlbəedici olmasının əsas səbəblərindən biri də onların yüksək dividend verməsidir. Bu baxımından amerika bazarı investorlar üçün

çox cəlbedicidir.

Bundan başqa, S&P agentliyi şirkətlərin dividendlərin davamlı şəkildə artırılmasına olan sədaqəti i i y ini xüsusi “divident aristokratları” indeksi ilə qiymətləndirir. Bu indeksə 25 il ərzində stabil olaraq öz dividend ödənişlərini artıran şirkətlər daxil edilir. 2007-ci ildə bu indeksə 64 şirkət, 2008-ci ildə isə məlum dünya İqtisadi böhranı nəticəsində bu şirkətlərin sayı 57, 2009-cu ilin 1 rübünə əsasən cəmi 52 şirkət daxil olmuşdur.

İstiqrazların investisiya imkanları isə onların xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Belə ki, istiqraz üzrə gəlirlilik səhm ilə müqayisədə az olsa da, çox etibarlıdır, istiqrazların emissiyası gəlir əldə etmək və vaxud əmtəə istehsalının artırılmasına səbəb olan tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilir. Məhz bu baxımdan qiymətli kağızlar bazarında müəssisələrin məqsədyönlü investisiya siyasətinin olması investisiya cəlb edilməsinin ən mühüm tərkib hissələrindən biri hesab edilir.

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının investisiya prosesində inkişafının əsas problemləri kimi aşağıdakı qeyd etmək olar:

- qiymətli kağızlar bazara mənfi təsir göstərən xarici amillərin mövcud olması. Bu amillər əsasən fond bazarında aparılan alqı-satqı prosesinə kənar müdaxilələrin edilməsi, qiymətli kağızların yalnız emitentin təqdim etdiyi investitorlara satılması kimi təsirlərdən ibarətdir;

- investorların hüquqlarının qorunması üzrə mexanizmlərin məhdud olması;

- məlumatların açıqlığı prinsipinin kifayət qədər reallaşmaması.

- əhalinin qiymətli kağızlar bazara az maraq göstərməsi;

- qiymətli kağızlar bazarının kifayət qədər inkişaf etməməsi səbəbindən fond indeksinin mövcud olmaması;

- bəzi müəssisələrdə özəlləşdirmə prosesinin standartlara uyğun aparılmaması;

- sığorta şirkətlərinin qiymətli kağızlar bazarında zəif fəaliyyət göstərməsi;

- qiymətli kağızlar bazarı ilə bağlı maarifləndirmə sisteminin zəif olması.

Qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyətinin əsas subyektləri fərdi və institusional investitorlardır. Fərdi investitor kimi qiymətli kağızlar bazarında iştirak edən əhali perspektivli investitorlardan biri hesab edilir, çünki inkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin əsas investisiya resursu məhz əhalinin yığımları hesab edilir. İnvestisiya obyektlərinin seçilməsində azad seçimin olması, sürətlilik, sərbəst maliyyə resurslarının müvəqqəti mövcudluğu fərdi investorların əsas üstünlükləri hesab edilmişdir. Fərdi investorların qiymətli kağızlar bazarında investisiya fəaliyyətinin sürətləndirilməsi məqsədilə qiymətli kağızlar üzrə zamanət öhdəliklərinin inkişafı, investisiya imkanına malik olan konversiyalı istiqrazların daxili bazarlarda yerləşdirilməsi və səhmlərin təkrar bazarının aktivləşdirilməsi və maarifləndirmə işlərinin gücləndirilməsi əsas amillər kimi göstərilmişdir.

XARİCİ ELEKTRON TİCARƏT SİSTEMLƏRİNİN HÜQUQİ ƏSASLARININ YARADILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Ələkbərova N.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bütün dünyada İnternet şəbəkəsinin inkişafı və bu inkişafın dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilməsi ona gətirib çıxartmışdır ki, elektron ticarətin ayrı ayrı əsas elementləri (vergilərin tutulması, istehlakçıların maraqlarının və şəxsi məlumatlarının qorunması, hüquqi mühit, ticari aspektlər və s.) bir çox beynəlxalq ixtisaslaşmış təşkilatların xüsusi maraqlarına səbəb olmuşdur. Bu təşkilatlar sırasında Ümumdünya intellektual mülkiyyət təşkilatı (World Intellectual Property Organization), Ümumdünya ticarət təşkilatı (World Trade Organization-WTO), BMT-nin beynəlxalq ticarət qanunvericiliyi üzrə komissiyası, Beynəlxalq ticarət palatası (International Chamber of Commerce, ICC), İqtisadi əməkdaşlıq və inkişaf təşkilatı (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD), BMT-nin ticarət inkişafı üzrə konfransı (United Nations Conference on Trade Development UNCTAD) kimi və digər nüfuzlu təşkilatlar vardır. Lakin bunların hər biri “elektron kommersiya” terminini özünəməxsus şəkildə təyin edir. Məsələn WTO terminlərinə görə “elektron ticarət” dedikdə istehsalın, marketinqin, logistika, mihsulların və xidmətlərin satışının telekommunikasiya şəbəkələri vasitəsi ilə həyata keçirilməsidir. Böyük səkkizliyin materiallarında bu termin sadəcə kommersiya bağlantıları zamanı elektron vasitələrdən istifadə edilməsini

nəzərdə tutur. Asiya-Sakit okean İqtisadi əməkdaşlıq (Asia- Pacific Economic Cooperation, APEC) təşkilatı bu termini belə təyin etmişdir: “Elektron ticarət” elə kommersiya əlaqələrinə aiddir ki, təşkilatlar və fiziki şəxslər arasında bu əlaqələr açıq və ya açıq çıxışları olan qapalı mənbələrdən aldığı tekst, səs, video görüntü, rəqəmsal və s. şəklində olan informasiyaların ötürülməsi və işlənməsi ilə bağlı olsun.

“Elektron ticarət” termininin müxtəlif cür təyinatlarına baxmayaraq bütün bu təşkilatlar bir məsələdə həmrəydir. Elektron ticarətin inkişafı dünya İqtisadiyyatının inkişaf templərinin artmasına ciddi şəkildə təsir edir, bu sahədə olan fəaliyyətlərin idarə edilməsinin beynəlxalq tərəflərini gücləndirir.

Elektron ticarətin effektivliyinin artırılması üçün yaranan proqramlar BMT tərəfindən dəstəklənir. Global Tradepoint Network (<http://www.unicc.org/untfdc>) şəbəkəsi işgüzar məlumatların əldə edilməsi vasitəsi olaraq yaradılmışdır. Bu şəbəkənin əsas məqsədlərindən biri milli bazarlarla mübadilənin təşkil edilməsi, dünya ölkələrini əsas kommersiya məlumatları ilə təmin etməkdir. Burada bazarlar haqda, daşıma və çatdırılma vasitələri haqda, sığorta sistemləri, kreditlər, sifarişçilərin tələbləri, import-eksport qaydaları haqda məlumatlar tapmaq olar. Bundan başqa bütün dünyada alıcıların və satıcıların görüş yeri kimi xüsusi elektron sistem və vasitələr yaradılmışdır.

Müasir dövrdə “elektron ticarət”in hüquqi məsələlərinin həlli də aktual olaraq qalır. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa İqtisadi komissiyasının fikrinə görə hüquqi məsələlərin həlli elektron ticarətin inkişafı üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Buraya əsasən aşağıdakı məsələlər aiddir:

- Ticarət hüququ məsələləri;
- Təhlükəsizlik və məhsulun həqiqiliyinin təyin edilməsi;
- Konfidensiallığın təmini;
- əqli mülkiyyətin qorunması;
- kömrük fəaliyyəti və vergiyə cəlb etmə;
- elektron ödəmələr sistemi;
- İnternet şəbəkələrində məlumatların məzmununun idarə edilməsi qaydaları;
- Mübahisələrin həlli mexanizmləri;
- İstehlakçıların müdafiəsi və məsuliyyət və s.

Qeyd edilən məsələlərin hamısı eyni xarakterdə deyil və bunların maraqlı tərəflər üçün əhəmiyyəti eyni deyildir. Mövcud praktikaya görə elə hüquq sahələri prioritet qazanır ki, onlarda elektron ticarət məsələlərinin həlli metodlarına görə beynəlxalq konsensus əldə edilmiş olsun və elektron ticarətin inkişafı üçün daxili xarakterli ölçü götürmək zərurəti yaranmış olsun.

Bir çox ölkələrdə mövcud normativ-hüquqi aktların kağız üzərində olan sənədlər mübadiləsinə əsaslandığına görə elektron ticarətin inkişafına maneə olacağı güman edilirdi. Hüquqi məsələlərin nizamlanmasına zərurət yaranan oblastlardan məlumatların qorunması, vergilərin tutulması, malların həqiqiliyinin təyini və təhlükəsizliyi, əqli mülkiyyət hüququ, domen adları problemi, İnternet provayder xidmətlərinin məsuliyyəti, İnternetdə qanuna zidd və ziyanlı məzmun, istehlakçıların müdafiəsi kimi və başqa sahələri göstərmək olar.

Bu məsələlərin həlli üçün müxtəlif ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlar keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq elektron kommersiya sahəsində biznes prosesləri əhatə edən norma və rekomendasiyalar hazırlamaq üçün fəaliyyətə başladılar. Belə ki, 1992-ci ildə BMT-nin komissiyası UNCITRAL (*United Nations Commission on International Trade Law*) kağız sənədlərlə bərabər hüquq vermək haqqında norma və rekomendasiyaların yaradılmasına başladı. 1996-cı ildə bu sahədə fəaliyyət nəticəsində hazırlanan elektron ticarət haqqında qanun BMT-nin Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edildi.

Qəbul edilmiş qanun bir sıra əsas prinsipləri qeyd edir. Bu prinsiplərdən biri məlumatların diskriminasiyasına aiddir. Bu qanun artıq bir sıra ölkələrdə nümunə kimi istifadə edilir. Bundan başqa bu sahədə gələcəkdə atılacaq addımların istiqamətini müəyyən edir.

YANACAQ ENERJİ RESURSLARININ İSTİFADƏSİ

Əliyev A.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsanın ibtidai icma dövründən belə mövcudluğu, yaşaması, həyat uğrunda mübarizəsi üçün təbiətdən əldə etdiyi enerji resursları və onlardan istifadə ilə sıx bağlıdır. Əslində insanın bir insan kimi təşəkkül

tapmasında o mövcud olan enerji resurslarına ta qədim zamandan borcludur. Və o öz tələbatlarını yalnız enerjinin əldə olunduğu şərtdə ödəyə bilər. Enerjinin əldə olunması nə qədər sadə və asan olarsa, insanların da yaşam səviyyəsi və cəmiyyətin rifah halı bir o qədər yüksək olar. İnsanın uzun ömür sürməsində belə YEK-lərinin böyük rolu var. İnsanın ilk dəfə odu əldə etməsi, ondan istifadə etməsi və odu saxlamağı öyrənməyi əslində insanın əldə etdiyi ən böyük əqli sıçrayışı hesab olunur. İlk enerji sıçrayışı isə insanın enerji mənbəyi kimi ağac və digər bitki materiallarından, insanın özünün öz əllərinin qüdrətindən istifadəsi olmuşdur. Orta əsrlərə yaxın insanlar işçi mal-qarasından, küləyin, suyun, oduncağın, daş kömürün və digər təbii mineral yanacaq resurslarından (neft, şist, torf) istifadə etməyi öyrəndi. Bu dövrdə enerjiden istifadə ibtidai icmaya nisbətən təxminən 10 dəfə artdı. Sənaye cəmiyyətində olan müasir bəşəriyyət ibtidai insanlarla müqayisədə 100 dəfədən də artıq enerji istifadə edərək, dörd dəfə artıq ömür sürür və müqayisə edilməz dərəcədə rahat (komfort) şəraitində yaşayır. Çağdaş dünyada sürətlə inkişaf edən yanacaq-energetikası, sənayenin əsas sahələrinin inkişafının özəyini təşkil etməklə yanaşı, ictimai istehsalatın tərəqqisini müəyyən edir. Biosferin bir hissəsi olan ətraf mühitə, insanın həyat və fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri olan energetika inkişaf etmiş (sənaye sahəsində) bütün dünya ölkələrində digər inkişaf sahələrini geridə qoyur. Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, həm inkişaf edən sənaye, həm də öz tempi ilə bu inkişafı keçən energetika bu gün ekoloji problemlər yaratmaqda davam edir. 9 Energetikanın ətraf mühitə təsirimüxtəlif cür olur:

- Atmosferə - oksigendən istifadə olunmaqla, havaya zəhərli və zərərsiz qaz, rütubətlik, kül və digər kimyəvi birləşmələr buraxmaqla;
- Hidrosferə – sudan sənayedə və məişətdə istifadə etməklə, su anbarları və kanalları yaratmaq, suyun təbii axarını dəyişmək, çirkab və zəhərli maddələrlə murdarlanmış sular, maye tullantıları axıtmaqla;
- Litosferə – təbii landşaftları dəyişkənliyə uğratmaq, qazıntı yanacaq resurslarından istifadə etmək və onlarla çirkləndirmək, torpaqları şoranlaşdırmaqla, toksiki maddələr (zəhər) atmaqla;
- Biosferə – təbii canlıları məhv etməklə, abiotik faktorları dəyişdirmək və çirkləndirici maddələrin birbaşa canlı orqanizmlərə təsir göstərməsini təmin etməklə, ekosistemlərdə yönləndirici əlaqələrin fəaliyyətini pozmaqla. Sadalanan səbəblərə görə, yanacaq-enerji resurslarının səmərəli istifadəsinin optimal üsulunun tapılması və bununla bərabər bu fəaliyyətin ətraf mühitə minimum zərərin yetirilməsi ilə nəticələnməsi dünya ölkələri arasında ümumi prioritet məsələ olaraq qalır. Dünya ölkələrinin iqtisadiyyatı olduqca çoxşəhəli və bir-biri ilə müqayisədə müxtəlif ölçülüdür. Hər bir ölkənin İqtisadiyyatının əsaslandığı təməl prinsipləri vardır ki, onları da seqmentləşdirmək mümkündür. Belə ki, dünya ölkələrinin müəyyən qismi təbii resurslar əsasında inkişaf etmişdirsə, bəziləri elm, texnologiya, insan kapitalı faktorları ilə irəli keçmişlər. Statistika sübut edir ki əksər İqtisadiyyatlar birtərəfli, yəni təbii sərvətlərdən asılı İqtisadiyyat üzərində qurulmuşlar. Lakin dünya praktikasına və eləcə də 2015-ci ildə respublikamızın İqtisadi mənzərəsində baş verənlərə baxsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, birləşməli İqtisadi inkişaf resurslardan asılılıq yaradır və hər hansı bazar dəyişikliyi baş verdiyi halda İqtisadiyyatı iflic formaya salır. Enerji istehlakı sahəsində isə əsasən əhali say çoxluğu ilə fərqlənən ölkələr seçilir ki, bu da təbiidir. Ümumilikdə enerji istehlakı həcminə görə enerji istehsalından yüksəkdir ki, bu da dünya çərçivəsində yanacaq enerji komplekslərinin inkişaf əhəmiyyətini bir daha qabardır. Planetimizdəki enerji mənbələrini iki böyük qrupa bölmək olar: bərpa olunan və bərpa olunmayan enerji mənbələri. Bərpa olunanlara Yer in biosferində fasiləsiz fəaliyyət göstərən bütün enerji növləri daxildir. Bunlara günəş, külək enerjisi, 13 okeanın enerjisi və çayların hidroenerjisi daxildir ki, tədqiqatın növbəti mərhələlərində onlar barədə geniş söz açılacaq. Bərpa olunmayan enerji mənbələri dedikdə neft, qaz, torf, daş kömür və s. tipli qazıntı yanacaq növləri, o cümlədən nüvə və nüvə istilik enerjisi başa düşülür. Bu cür enerji resursları mövcud olduğu ətraf mühitin əlavə, yəni bu resursların istifadəsi nəticəsində istiləşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, bu növ istilik əlavə olunmuş istilik adlandırılır və bəzi hallarda onların istismarından ayrılan enerji Günəş tərəfindən planetimizi qızdıran təbii enerjiyə əlavə olunur ki, bu da planetimizin əlavə qızmasına səbəb olur. Bu isə ekoloji tarazlığa çox mənfi təsir göstərir. Bundan fərqli olaraq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edildikdə bu enerji planetin əlavə qızması ilə nəticələnmir. Biosferin orta temperaturunun 10°C qızması Yerin iqlimində, həmçinin heyvanat və bitki aləmində global fəlakətlərlə nəticələnmə bilər.

Bərpa olunan enerji mənbələrindən dünyada istifadə təcrübəsi də olduqca geniş və effektivdir. Enerji istehsalının artmasının başlıca faktoru əhalinin sayının çoxalması və həyat keyfiyyətinin tərəqqisi olub adambaşına istifadə olunan enerjinin miqdarı ilə sıx bağlıdır. Hazırda Yer əhalisinin hər bir sakininə gündə 2 kVt-a yaxın enerji düşür. Halbuki, insanın həyat keyfiyyət norması 10 kVt saat gücü ilə səciyyələnir. Buna

isə bəzi inkişaf etmiş ölkələr nail olmuşlar. Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə əhalinin 16 adambaşına istifadə etdiyi elektrik enerjisi inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə 14 dəfə artıqdır. Son 20 ildə ətrafımızdakı dünya olduqca dəyişmişdir və bütünlüklə texnologiya İqtisadi və sosial inkişafın əsas aparıcı silahına çevrilmişdir. İnformasiya texnologiyalarının bütün dünya üzrə sürətli inkişafı cəmiyyətin düşüncə tərzini dəyişməklə yanaşı onun fəaliyyət istiqamətini də dəyişmişdir. Bütün texnologiyanın elektrik enerjisi üzərindən işləməsi dünya İqtisadiyyatında enerji mənbələrinin payını bir daha qabardır və Cəmi Enerji Təklifindən daha sürətlə artırır (ƏET).

MDB ÖLKƏLƏRİNİN TİCARƏT-İQDİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİ

Əliyeva B.U.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olan ölkələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq münasibətləri 1992-ci ildən başlamışdır. 1993-cü il sentyabrda Moskvada dövlət və hökumət başçısı tərəfindən birlik çərçivəsində İqtisadi İttifaqın yaradılması haqqında razılaşma imzalandı. İlk olaraq bu ittifaqa 7 ölkə: Ermənistan, Belarus, Qazaxıstan, Rusiya, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğıstan tam hüquqlu, Moldova və Ukrayna assosiativ üzv hüququ ilə daxil oldu"

İqtisadi ittifaqın yaradılması haqqında razılaşma ümumi İqtisadi məkan yaradılmasına təkan verdi. Bu razılaşmaya uyğun olaraq münasibətlər bazar prinsipləri əsasında qurulmalı, qarşılıqlı maraqlara uyğun olan İqtisadi layihələr birlikdə həyata keçirilməli, ekoloji problemlərin həllində birlikdə iştirak edilməli idi. Məhsul, xidmət, qiymət, xarici ticarət, gömrük və valyuta siyasətinə uyğun şəkildə təmin edilməli idi. Bu razılaşmaya əsasən üzv ölkələrin integrasiya prosesinə mərhələlərlə keçilməsi, azad ticarət zonasının, gömrük ittifaqının, valyuta ittifaqının yaradılması və nəhayət ümumi bazarın formalaşması nəzərdə tutulurdu. MDB çərçivəsində ölkələrin qarşılıqlı ticarət əlaqələri mexanizminin işlək olmaması onların qarşılıqlı məhsul dövriyyəsində əks olunur. Birlik, ölkələrinin ixracı yanacaq-energetika və mineral-xammal sahələri üzrə həyata keçirilir.

1990-cı ildə MDB ölkələri arasındakı ticarətin həcmi ümumi ixracın 72%-nə bərabər idisə, 90-cı ilin sonunda bu göstərici 36,5%-ə qədər aşağı düşmüşdü. Paralel olaraq birlik ölkələrinin uzaq xaric ölkələri ilə xarici ticarət əlaqələrində Rusiya 78%, Ukrayna 56%, Özbəkistan 72%, Azərbaycan 57%, Ermənistan 64%, Gürcüstan 55% artım əldə etmişdir.

Gömrük ittifaqının formalaşmasının əsas prinsiplial məsələləri hələ həll edilməmişdir. Yaranmasından bəri əldə olunan İqtisadi fəaliyyətdəki nəticələr hələ kifayət deyil. Belə ki, gömrük ittifaqı nəticəsində formalaşan integrasiya bir sıra əhəmiyyətli amillərdən asılıdır ki, onların içərisində İqtisadi inkişafın və istehsalın səviyyəsindəki fərqlər, istehsalın strukturu, həmçinin ölkənin coğrafi mövqeyinin xüsusiyyətlərində olan müxtəliflik başlıca rol oynayır.

İqtisadi birliyin gömrük ittifaqı bayrağı altında formalaşmasına mane olan real səbəblərdən biri ümumi xarici gömrük sərhədləri və ümumi xarici gömrük tarifi müəyyən edilməmiş, gömrük sərhədlərinin ləğv edilməsi oldu, bu da tipi ölkələrin daxili bazarlarında nizamslığa, pozuntulara gətirib çıxara bilər. İneqrasiya yolunda Rusiya və Belarusiyanın öndə getmələrinə baxmayaraq onların ikitərəfli münasibətlərində də müxtəlif problemlər ortaya çıxır.

Son dövrdə Ukrayna, Gürcüstan, Azərbaycan, Moldova arasında yaxınlaşma hiss olunur. Bunun əsasında onların Ümumi maraqları durur ki, bu da keçmiş SSRI-nin cənubundan keçən nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Azərbaycanın və Türkmənistanın və Qazaxıstanın xarici bazarlara neftin nəqli ilə bağlı problemi bu Ölkələrin İqtisadi inkişafının əsas xüsusiyyətidir. Qərbi və Tərkkiyə tərəfindən dəstəklənərək onlar enerji daşıyıcılarının nəqli yollarını diversifikasiya etməyə çalışdılar.

MDB çərçivəsində regionlaşma proseslərinin təmtüni integrasiya proseslərinə təsiri bir tərəfli qəbul olunur. Bir tərəfdən o vahid İqtisadi halqanı bir nov parçalayır, digər tərəfdən postsovet məkanında ümumi integrasiya prosesinin çətinləşdiyi bir dövrdə mini integrasiya planları yaradır. Müəyyən şəraitdə "müxtəlif sürətli integrasiya" proseslərinə tam şəkildə təsir göstərir.

Müxtəlif sürətli integrasiya proseslərində MDB üzvlərinin müxtəlif sahələrdəki obyektiv maraqları durur.

QLOBAİ İQTİSADİ PROBLEMLƏR KONTEKSİNDƏ MİLLİ İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Əliyeva F.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir yanaşmaların təhlili əsasında müəllif tərəfindən İqtisadi təhlükəsizliyin milli təhlükəsizliyi sistemində sonrakı metodoloji təhlilini təmin edən belə bir yanaşma formalaşdırılmışdır: təhlükəsizlik - təhlükənin (risk, təhdid, iddia) qeyri- mövcudluğu, qarşısının alınması, aradan qaldırılması, minimuma endirilməsi, obyektin ona zərər verə bilən yaxud onu tamamilə məhv edə biləcək daxili və xarici qüvvələrdən (amillərdən) mühafizəsidir.

Təklif olunan yanaşmaya əsasən təhlükəsizliyin aşağıdakı tipləri ayrılır:

- potensial təhlükəsizlik - təhlükələrin, cəmiyyət üçün mövcud ola biləcək hər hansı kataklizm və təhdidlərin olmaması;
- real təhlükəsizlik - təhlükələrdən mühafizə olunma, onlara qətiyyətlə qarşı durmaq qabiliyyəti.

Qloballaşma şəraitində milli İqtisadi təhlükəsizlik anlayışının mahiyyəti aşağıdakı müddəalara əsaslanmalıdır:

Birincisi, İqtisadi təhlükəsizlik özünəməxsus bir məqsəd deyil, o, hər bir dövlətin milli təhlükəsizliyinin mühüm ayrılmaz tərkib hissələrindən biridir və təhlükəsizliyin digər siyasi, sosial, hərbi, informasiya növləri ilə sıx şəkildə bağlıdır. İkincisi, mütləq İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək olmaz, yalnız İqtisadi sahəyə daxili və xarici neqativ təsirlərdən müəyyən mühafizə səviyyəsinə nail olmaq olar, yəni nisbi təhlükəsizliyə nail olmaq mümkündür. Üçüncü, mühafizə obyektini kimi, həyatı əhəmiyyətli İqtisadi maraqları - İqtisadi sahədə fərdin, dövlətin, cəmiyyətin düşünülmüş tələbatlarını nəzərdən keçirmək məqsəduyğundur. Dördüncüsü, formal məntiqin prinsiplərinə uyğun olaraq İqtisadi təhlükəsizlik obyektlərinin strukturu aşağıdakı kimi olmalıdır: insan, dövlət, cəmiyyət. Şəxsiyyət İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının tam subyekti deyil, çünki o, biososial varlıq - insanın sosial tərəfidir və onun davranışının əsasında məhz ərzaq məhsullarına, yaşayış yerinə və s. olan maddi tələbatları durur. Beşincisi, İqtisadi sahədə çoxlu amillərlə, xüsusən Yer üzərində maddi resursların məhdudluğu və onlara tələbatın artması arasında ziddiyyətlərlə bağlı təhdid və təhlükələrin sayının və təsir gücünün artması tendensiyasını qeyd etmək lazımdır. Altıncı, İqtisadi sahədə təhdid və təhlükələr İqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici amillərini xarakterizə etməklə daxili və xarici mənbələrə malik ola bilərlər. İqtisadi təhlükəsizliyin mühüm xarici amilləri arasında qloballaşma amili mühüm rol oynayır

İqtisadiyyat mürəkkəb bir sistem kimi onun təhlükəsizliyinin təminatını xarakterizə edən çoxlu göstəricilərə malikdir. İqtisadi təhlükəsizliyin indikatorlarına: 1) İqtisadi təhlükəsizliyin təhdidlərinin tərkib hissəsini keyfiyyətcə əks etdirən; 2) yüksək dəyişkənliyə malik olan və buna görə də makroiqtisadi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar mümkün ola biləcək təhlükələr haqda cəmiyyəti, dövləti və bazarın subyektlərini yüksək xəbərdar etmək qabiliyyətinə malik olan; 3) kifayət həddə bir-biriləri arasında qarşılıqlı əlaqədə olan İqtisadi göstəricilər aiddir.

İqtisadi təhlükəsizliyin kritik hədd göstəricilərinə, bu göstəricilərin ədədi parametrlərinə məhəl qoymamaq İqtisadiyyatın və sosial sferanın normal inkişafının ləngiməsinə və istehsal və əhalinin həyat səviyyəsi sahəsində daşdığı meyllərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Qloballaşma şəraitində, daxili tələbatının və istehsalının həcmi o qədər də böyük olmayan Azərbaycan son məhsulu istehlakçıların zövqünə və istehlakçıların texnoloji imkanlarına uyğunlaşdırmaqla deyil, öz yerini ilk növbədə innovasiya prosesinin fundamental tədqiqatlar aparılan və yeni məhsulun prinsipial ideyası formalaşan mərhələlərində axtarmaqla məşğul olmalıdır.

Azərbaycanda kommertiya-innovasiya sektorunun sonrakı inkişafı bir sıra problemlərlə qarşılaşa bilər. Onlardan birincisi - maliyyə problemi. Səmərəli innovasiya sektorunun yaradılması innovasiya fəaliyyəti prosesində yaranan riskləri diversifikasiya etmək qabiliyyətində olan səmərəli maliyyə sisteminin olmasını tələb edir.

İkinci, daha çətin problem - cəmiyyətin və dövlət hakimiyyəti orqanlarının risklərə qarşı münasibətinin bütövlükdə dəyişməsi, eksperiment və innovasiyaları stimullaşdırın, eyni zamanda risklərlə sui-istifadəni mümkün qədər məhdudlaşdırın institutların yaradılmasıdır.

Bundan əlavə, kompaniyalar tərəfindən innovasiyalara daxili tələbin artırılması üçün inhisarçı mövqe tutan malfəndə- rənlərə rəqabətin təzyiqini artırmaq zəruridir. İnnovasiyalı məhsulun beynəlxalq bazarlara çıxarılması üçün isə, bu bazarların fəaliyyət mexanizmi ilə tanışlıq və əmtəələrin xaricdə distribütor

kanallarının yaradılması üçün zəruri olan digər fəndlərə və biliklərə malik olmaq lazımdır.

Dünya İqtisadiyyatının və beynəlxalq istehsal münasibətlərinin qloballaşması İqtisadi sistemlərin təşkilinin milli- dövlətçilik formalarının qorunub saxlanılması fonunda baş verir. Azərbaycan sahibkarlığı dünya bazarına çıxarkən çox vaxt ayrı-ayrı rəqabət aparan kompaniyalarla yox dövlət-inhisarçılıq strukturları ilə üzləşir, bunlara isə o, təkliddə qarşı durmaq iqtidarında olmur.

Azərbaycanın İqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması zərurəti Azərbaycan İqtisadiyyatından ixtisaslaşmanın yeni sahələrinin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bununla bərabər qloballaşma öz İqtisadi strukturunu çevik və tez müddətdə yenidən qurmaq, ənənəvi və yeni xarici istehsalçılar tərəfindən rəqabətin gücləndirilməsinə cavab olaraq buraxılan məhsulun keyfiyyətinin artırılması qabiliyyətini tələb edir.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın İqtisadi təhlükəsizliyinin müasir mexanizmi yaradılmadan onun effektiv təmin olunması mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının qloballaşma şəraitində İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması mexanizmində aşağıdakı əsas elementləri ayırmaq olar:

- 1) İqtisadi təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş daxili və xarici təhdidlərin üzə çıxarılması və proqnozlaşdırılması məqsədilə İqtisadiyyatın və cəmiyyətin monitorinqi;
- 2) sosial-İqtisadi göstəricilər yol verilə bilən ən yüksək hədd ölçülərinin (bu ölçülərə riayət olunmaması qeyri-sabitliyə və sosial ziddiyyətlərə gətirib çıxarır) işlənilib hazırlanması;
- 3) qloballaşma nəticəsində meydana çıxan İqtisadiyyatın təhlükəsizliyinə qarşı yönəlmiş təhdidlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması üzrə dövlətin fəaliyyəti.

Azərbaycan İqtisadiyyatının strukturuna yaxın olan bir İqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün 2 növ institutlar lazımdır: fəaliyyətin yeni sahələrinə investisiyaları stimullaşdıran dövlət institutları, yerli və global bazarlarda müəssisələrin yeni sahələrdə işini təmin edən şəxsi və dövlət institutları.

İkinci növ institutların strukturu Azərbaycanda qərarlaşacaq yeni ixtisaslaşma sahəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Lakin hər 2 institutlar üçün bəzi oxşar əsas xüsusiyyətləri ayırmaq olar. Onlara aiddir:

- ölkə üçün yeni olan sahə və fəaliyyət sferalarına inno- vasiya və investisiyaların stimullaşdırılması, bu isə yüksək risklə bağlıdır;
- yeni fəaliyyət sferalarına daxil olarkən və onlarda iş prosesi zamanı biznesin qarşılaşdığı informasiya problemlərini azaltmağa imkan verən (məsələn, konsaltinq xidmətləri, bençmarkinq, hüquqi xidmətlər və s.) institutların mövcudluğu;
- həтта yüksək qeyri-müəyyənlik və böyük risklər şəraitində tərəflərin maraqlarının müdafiəsini təmin edən, müqavilə və mülkiyyət hüquqlarının mühafizəsi sisteminin formalaşdırılması;
- riskli layihələrin maliyyələşdirilməsi mexanizminin mövcudluğu, yəni maliyyə risklərinin müxtəlif investor qrupları arasında bölüşdürülməsi;
- yeni fəaliyyət sferalarının tələblərinə uyğun olaraq çevik yenidənqurma qabiliyyətinə malik olan kadr hazırlığı, ixtisaslaşdırılması və səlahiyyətlərin əldə olunması sisteminin yaradılması.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanı İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması mexanizminin əsasında istənilən xarici-İqtisadi şərtlərin və amillərin təsiri altında makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək imkanı və hazırlığı şərti durmalıdır

BƏŞƏRİYYƏTİN ƏN ƏSAS QLOBAL EKOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Əlizadə E.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təbii mühit – insanın həyatı üçün əvəzedilməz şərtlərdəndir. Bəşəriyyətin inkişaf tarixinə bir neçə dövr qeyd olunmuşdur: dəmir, bürünc, mis dövrləri və s. Bizim yaşadığımız XX və XXI yüzilliklər də tarixdə güman ki, texniki tərəqqi əsri kimi qeyd ediləcək. Həqiqətən də nüvə enerjisinin kəşfi, kosmosun fəthi, lazer şüasının cilalanması və başqa nəaliyyətlərlə səciyyələnən XX yüzilliyin məşəqqətli təzadları da az olmamışdır. Dünya müharibələri, ictimai-siyasi və iqtisadi inqilablar, çəkişmələr araşdırdığımız dövrün ən böyük bəlası, ümumbəşəri miqyaslı təhlükə kimi qəbul olunan təzadlar və ekoloji böhrandır. Lap yaxın keçmişlə, yəni XX əsrin 50-60-cı illər ilə müqayisə edilərsə son on illiklərdə ekoloji böhran barədə sözsöhbət daha tez-tez təkrarlanır. Çoxdan sübut olunmuşdur ki, insan cəmiyyəti mövcud olduğu dövrdən təbiətə qarşı qəddarlıq edir, bütün canlılardan fərqli olaraq insan öz mühitini korlayır, zibilləyir, zəhərləyir və bununla da özünə və təbiətə qəst etmiş olur. Əgər uzaq əcdadlarımız sapandla, dəyənəklə, ox-nizə ilə ov edirdilərsə, müasir insan bir göz qırpımında dünyanı alt-üst etmək qüdrətinə malik silahlara və texniki vasitələrə yiyələnmişlər. Məhz ona görə də müasir insan geoloji amil sayılır. Axı o, təbiətin iki milyon il ərzində yaratdığı faydalı qazıntı məhsullarını başlıca olaraq sonuncu yüzillikdə mənimsəmişdir. Bununla

belə tarix boyu insanların təbiətə, ətraf mühitə biganəliyini iddia etmək də ədalətsizlik olardı. Qədim mənbələrdən məlumdur ki, hələ eramızdan 5-6 əsr öncə Misirdə 6 mis əridən zaman havanı korlayan, açıq suları çirkləndirən miskərlərə qarşı xüsusi cəza tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Bizim eramın 12-13-cü yüzilliklərində Fransada Sena çayına rəngli, çirkləndirici su axıdan emalatxana ləğv edilmiş, günahkarlar cəzalandırılmışlar. Deməli, ətraf mühitin qorunması qayğıları adamları yüz illərdən bəri narahat edir. Bununla belə biosferin vəziyyəti ilbəil ağırlaşır, həyat amilləri sayılan suyun, havanın, torpağın keyfiyyəti pisləşir. Çağdaş dünyamızda ekoloji böhranın ümumbəşəri təhlükə olmasına heç kim şübhə etmir. Məhz ona görə də global ekoloji təhlükənin hamımıza aid olmasını qəlbən şüurlu olaraq dərk etməklə, əməli iş üçün həm birgə, həm də fərdi təşəbbüslər göstərməliyik. Təsəvvür edək ki, hələ 2300 il öncə Epikur car çəkmişdir: «İnsanlar! Siz təbiətin naz-nemətindən qənaətlə istifadə etməklə, ona qarşı qəddarlığınızı ram etmək borcunuzu bir an belə unutmayın». Beləliklə, bir daha məlum olur ki, biosferin qorunması zərurəti zaman-zaman narahatlıq yaratmışdır. Planetdə ekoloji sabitliyin pozulması qitələr, ölkələr, regionlar üzrə müxtəlif dərəcədə qiymətləndirilsə də axar sular, yağmurlar, atmosfer havası sərhəd bilmir. Müasir kommunikasiya, nəqliyyat vasitələri, İqtisadi əlaqələr nisbətən lokal məhdud ərazilərdə yetişdirilən aşağı keyfiyyətli məhsulların da dünyanın çox yerinə getməsinə imkan yaratmışdır. Hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında ekoloji baxımdan zişansız, təmiz ərzaq əldə edilməsi imkanları getdikcə məhdudlaşır. Çernobl qəzasının «Radioaktiv» əks-sədasının hətta uzaq Avstraliya ərazisində qeyd olunması bu baxımdan çox şeyi deyir, izah edir. Ümumdünya səhiyyə təşkilatının 1993-cü ilə aid yekun sənədlərində göstərilir ki, hazırda dünya əhalisinin duçar olduğu xəstəliklərin 58% çirkləndirici sularla 7 bağlıdır. 1960-cı ilin məlumatlarında isə bu göstərici cəmi 2% təşkil edirdi.

Bəşəriyyət üçün müdhiş təhlükəyə çevrilən ekoloji böhran barədə dəlil-sübutları sadalamağa ehtiyac qalmır (Çernobl, Aral gölü, Yaponiyadakı zəlzələ və sunami, Meksika körfəzi- zindəki fəlakət, atom silahı, müasir səhrələşmə, ərzaq və enerji problemləri və s.). Neolit dövründən başlayaraq cəmiyyət tədricən biosferə regional miqyas alan təsir göstərməyə başlamışdır. Bu birinci növbədə maldarlıq və əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq planetimizin yaşıl örtüyünün azalması ilə əlaqədardır. Arxeoloji, paleobotaniki tədqiqatlar göstərir ki, quldarlıq dövrünün keçmiş bio-geosenozları nəinki aqrosenozlara çevrilmiş, hətta çox hallarda dağıdılmışdır. Qobi, Qaraqum, Qızılqum, Saxara səhralarının yerində nə vaxtsa çiçəklənən sivilizasiyalar olmuşdur. Beləliklə, bəşəriyyətin tarixində bir çox hallarda ekoloji böhranlar ayrı-ayrı dövrlərdə də yaranmış və müxtəlif regionlarda təbii tarazlığı pozmuşdur. Eramızdan əvvəlki ikinci və üçüncü minilliklərdə Hindistanın şimal-qərbində yaranmış və bəşəriyyətin ilk mədəni dövlətlərinin mərkəzləri olan Xarappa və Mahendro Dara şəhərləri xarabalıqlara çevrilmişdir. Arxeoloji tədqiqatlar həm də göstərir ki, vaxtilə bu sahələr çöl landşaftlarına malik olmuş əhalisi əsasən maldarlıq və qismən əkinçiliklə məşğul imiş. Torpaqdan düzgün istifadə edilməməsi üzündən həmin sahələr səhraya çevrilmiş və qədim mədəni dövlətin və şəhərlərin yox olmasına səbəb olmuşdur. Böyük Səhranın, Orta və Mərkəzi Asiya səhralarının və s. yaranmasında və yaxud da sərhədlərinin genişlənməsində insanların da fəaliyyəti böyük olmuşdur. Vaxtilə bir sıra səhraların yerində geniş meşə sahələri olmuş, lakin insanlar tərəfindən ərazinin maldarlıq və əkinçilikdə istifadə edilməsi üçün qırılmışdır. Axırıncı 10 min ildə planetimizin meşə sahələrinin 2/3 hissəsi qırılıb, tələf edilmişdir. Tarixi dövr ərzində 500 milyon hektar meşənin yeri bozqıra, yəni boş, daşlı-kəsəkli yarımsəhra landşaftına çevrilmişdir. Məşhur Alman alimi Aleksandr Humbolt Cənubi Amerikanı səyahət etdikdən sonra yazmışdır ki, «meşə insandan əvvəl, bozqır isə sonradan yaranmışdır». Bunu qeyd etmək kifayətdir ki, son 400 ildə ABŞ-da 162 milyon hektar meşə sahəsi qırılmış və həmin ərazinin əksər hissəsi hal-hazırda yarımsəhra torpaqlarına çevrilmişlər.

Unutmaq olmaz ki, meşə- lərdən insan yaranan gündən istifadə olunur, meşə tənəffüs üçün zəruri olan oksigen deməkdir. Meşə çayların su rejimini tənzimləyir, torpaqları eroziyadan və quraqlıqdan qoruyur. Meşə həm də xalq təsərrüfatının xammal bazasıdır. Müasir ekoloji böhranı ancaq insanın təbiəti idarə edə bilməməsi, onun ixtiyarından kənar proses kimi qələmə vermək mümkün deyildir. Bütün canlıların ekoloji mühitinin əsasını təbiətdə, daha doğrusu biosferdə gedən proseslər təşkil edir. Biosferin formalaşması və varlığı isə bütün kosmik aləmin, kainatın hərəkəti və dinamikliyi ilə əlaqədardır. Təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin inkişafında təbii şəraitlə yanaşı antropogen, yəni insanın fəaliyyəti ilə yaranmış sosial mühit də xüsusiyyət kəsb edir. Hər iki proses həyatın ekoloji təzahürləri ilə formalaşmışdır. Təbii şərait əsasən tədricən, sosial mühit isə sürətlə dəyişərək, təbii prosesləri qabaqlayır, bəzən də ona qarşı durur. Sosial mühit bir çox halda sıçrayışla hərəkət edir, bununla da bəzi yerlərdə təbiətin ritmi pozulur və gərginlik yaranır.

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ SİSTEMİNDƏ ÜMUMDÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ ROLU

Əmrahov N.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma və integrasiyanın geniş vüsət aldığı müasir dövrümüzdə çoxtərəfli və yeni məzmununda İqtisadi münasibətlərin formaslaşması təbii bir prosesə çevrilmişdir. Artıq, dünya təsərrüfatı vahid bir orqanizmə çevrilməkdədir və qlobal məkanın inkişafı nəticəsində heç bir ölkə qalan dünyadan təcrid olunmuş formada özünün tərəqqisini və etibarlı təhlükəsizliyini təmin etmək qabiliyyətində deyildir. Bütün səviyyələrdə integrasiya proseslərinin güclənməsi qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də ayrı-ayrı ölkələrin qarşılıqlı asılılığı ilə də izah edilməlidir. Bunun ardınca beynəlxalq İqtisadi münasibətlərdə çoxtərəfli tənzimləməsi zərurəti meydana gəlir. Təbii ki, söhbət xarici İqtisadi fəaliyyətdən gedirsə, ilk növbədə gömrük tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, beynəlxalq tənzimləmə aspektinin genişlənməsi ayrı-ayrı dövlətlərin təsərrüfat sistemlərinin qlobal İqtisadi sistemə uyğunlaşdırılması istiqamətində dövlətlərin gömrük siyasətinin unifikasiyası, uyğunlaşdırılması zərurəti ilə izah edilməlidir. Milli təsərrüfatların qlobal İqtisadi məkana integrasiyası zamanı, ən əsası iki məsələ – beynəlxalq əmək bölgüsündən maksimum yararlanmaq və milli İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması həll edilməlidir.

Aydındır ki, qlobal İqtisadi məkana səmərəli şəkildə integrasiya olunmaq, beynəlxalq aləmdə cərəyan edən sosial-İqtisadi proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmək və bütün bunlarla yanaşı davamlı İqtisadi təhlükəsizliyi təmin etmək gömrük qanunvericiliyi, sərhəd-buraxılış proseslərinin təşkili kimi məsələlərlə birbaşa əlaqədardır. Başqa sözlə desək, gömrük qanunvericiliyi siyasəti İqtisadi təhlükəsizliyi təmin edərkən proteksionizmlə liberalizmin “ortaqlığına” nail olmalıdır. Əks təqdirdə, proteksionizm təcridolmaya, liberalizm isə milli bazarın sosial funksiyasının pozulmasına, milli istehsalın tənəzzülünə gətirib çıxara bilər. Məhz bu problemi həll etmək üçün dövlətlər beynəlxalq İqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində sistemliliyi və dayanıqlılığı təmin etməli olan Ümumdünya Gömrük Təşkilatı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və s. kimi institusional mexanizmlər təsis etmişlər. Bu qurumlar da, öz növbəsində, bir tərəfdən, integrasiyanın, digər tərəfdən isə, daxili bazarın müdafiəsini təmin etməli olan siyasətin unifikasiyası istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirirlər. Bu tədbirlərin başlıca məqsədini isə, milli sistemlər, eləcə də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri arasında əməkdaşlıq məsələləri təşkil edir.

ÜTT dünya İqtisadiyyatının inkişafında, dünya ticarətinin genişlənməsində, dinamik yüksəlməsində və dünya bazarında rəqabət mühitinin qorunub saxlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Azərbaycan ÜTT-yə qoşulmaqla ölkəmizin dünya İqtisadiyyatına daha sıx və səmərəli integrasiya olunmasını, qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsinin genişləndirilməsini, milli İqtisadiyyatda rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması və qloballaşma proseslərinə zamanında və düzgün adaptasiya olunmasını, ölkənin xarici İqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsini, xarici ticarətin inkişafını təmin edə, eyni zamanda aparılan İqtisadi islahatların və liberallaşmanın təsadüfi olmadığını və bu prosesin daha sürətlənəcəyini bir daha təsdiq edə, ölkəmizin investisiya və kredit cəlbəedicilik risklərini xeyli azalda bilər.

Azərbaycan ÜTT-yə üzv olmaq üçün rəsmən 1997-ci ildə bu təşkilatın katibliyinə müraciət etmiş, həmin ildən Azərbaycan ÜTT-yə qəbul prosesinə və bu təşkilatla əməkdaşlığa başlamışdır. Həmçinin üzvlüyə qəbul edilmək məsələsi ilə bağlı Azərbaycanın işçi qrupu yaradılmışdır. Eyni zamanda, tərkibi müxtəlif nazirlik, komitə və agentliklərin nümayəndələrindən ibarət olan milli koordinasiya qrupu yaradılmışdır ki, bu qrup da ölkənin üzvlük öncəsi mövcud problemlərin həlləməsi ilə məşğul olur.

ÜTT-ə qoşulmanın müsbət tərəflərini əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- geniş və zəngin informasiya şəbəkəsinə daxil olur, o cümlədən bu təşkilat vasitəsilə ticarət mübahisələrinin ədalətli yolla həllinə nail olur;

- Azərbaycan beynəlxalq çoxtərəfli ticarət danışıqlarında tam və bərabər hüquqlu üzv dövlət olaraq iştirak edir və dünya ticarət siyasətində öz maraqlarının qorunması ilə çıxış etmək imkanı yaranır;

- üzv ölkələrin bazarlarına təhlükəsiz daxil olur; idxal rüsumlarının azaldılması nəticəsində milli bazarlarda rəqabətin yüksəlməsini təmin edir;

- İqtisadi zəmində yaranan mübahisələrin həllinə dair ÜTT-nin qaydalarından və mexanizmindən istifadə etmək imkanı yaranır;

- üzv ölkələrin bir-birlərinin ərazilərindən təhlükəsiz olaraq tranzit kimi istifadə etmək hüququ əldə edir;

- istehlakçılara rəqabətin üstünlüklərindən tam istifadə etmək imkanının verilməsi daha geniş seçim və aşağı qiymətlər vəd edir;

- tariflərin aşağı salınması xammal materialları, aralıq məhsul və komponentlərin qiymətlərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır ki, nəticədə də son məhsul və xidmətlərin maya dəyəri aşağı düşür, istehlak xərcləri azalır;

- milli qanunların beynəlxalq qanunlarla uzlaşdırılması və müvafiq üzv ölkələrin bu sahə üzrə standartları tətbiq etməklə İqtisadiyyatda liberallaşmanın və İqtisadi islahatların təsadüfi olmadığını və bu prosesin daha sürətlənəcəyini bir daha təsdiq edir, ölkəmizin investisiya və kredit cəlbəedicilik riskləri azalır və.s

Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır. Hazırda tənzimləmə, intellektual mülkiyyət və investisiyalar sahəsində elə qanunlar var ki, onlar beynəlxalq standartlara, eləcə də ÜTT-in tələblərinə cavab vermir. Burada gömrük, lisenziyalasdırma, kvotalar və ÜTT-nin əsasını təşkil edən və beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi üçün çərçivə yaradan Uruqvay Raundu Sazişlərindəki prinsiplərə və normalara uyğun bütün digər nəzarət növləri üçün tənzimləyici, rejim yaratmaq tələb olunur. Uruqvay Raundu prinsipləri və normaları heç bir mülahizədən asılı olmayaraq, ümumiyyətlə ölkənin ticarəti üçün faydalıdır. Onlar əməliyyat xərclərini azaldırlar və ölkənin ticarətdə rəqabət bacarığını artırır. Belə ki, ÜTT-yə qəbul ölkənin ticarət siyasətini proqnozlaşdırmağa imkan verəcək, şəffaflıq artacaq, beynəlxalq ticarət tərəfdaşları çoxalacaq və İqtisadi münasibətlər daha səmərəli həll olunacaq. Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sazişi çərçivəsində müzakirə olunan əsas məqamlar bu sahəyə subsidiyaların yuxarı həddinin və tariflərin müəyyənəşdirilməsini önə çəkir.

ÜTT-nin fəaliyyətinin əsas məqsədi dünya ticarətinin liberallaşdırılması beynəlxalq səviyyədə açıq ticarətin təmin edilməsidir. ÜTT-yə qəbul qəbul mürəkkəb prosedurları özündə birləşdirən hər bir ölkə üçün xarakterik xüsusiyyətlər kəsb edilən məsələdir. Belə ki, Azərbaycan ÜTT-yə qoşulmaqla integrasiya əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və ölkə İqtisadiyyatının inkişafına nail olacaq.

DÜNYA İQTİSADİYYATININ QLOBAL İQTİSADI İNKİŞAFINDA MÜASİR TENDENSİYALAR VƏ PROBLEMLƏR

Əzimov E.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünya təsərrüfatı XXI əsrin əvvəllərində öz miqyasına görə globaldır, bütünlükdə bazar İqtisadiyyatının prinsiplərinə, beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv qanunauyğunluqlarına, istehsalın beynəlmiləşməsinə əsaslanır və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda olan, beynəlxalq İqtisadi münasibətlərdə və beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirak edən milli İqtisadiyyatların məcmusunu təşkil edir. Müasir dünya təsərrüfat münasibətlərinin öyrənilməsində dünya İqtisadiyyatının inkişafındakı əsas meyillər və qanunauyğunluqlara diqqət yetirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda dünya İqtisadiyyatının inkişafında bir sıra meyillər müşahidə edilməkdədir.

Hər şeydən əvvəl təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsi prosesi qeyd edilməlidir. Bu proses praktiki olaraq təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərində milli İqtisadiyyatların yaxınlaşması və qarşılıqlı nüfuz etməsi şəklində təzahür edir. Əgər dünya təsərrüfatının inkişafının ilkin mərhələlərində dünya təsərrüfat əlaqələrinin obyekt kimi yalnız ölkədəki daxili tələbdən artıq istehsal edilmiş, həmçinin ölkədə istehsal edilməyən və ya mövcud olmayan əmtəələr çıxış edirdisə, müasir dövrdə dünya təsərrüfat münasibətlərinə milli istehsalın nəticələri ilə yanaşı istehsal amilləri – kapital, texnologiyalar, işçi qüvvəsi, həmçinin istehsal prosesinin özü də cəlb olunur. Müasir dünya İqtisadiyyatında beynəlxalq ixtisaslaşma və istehsal kooperasiyası, texnologiyaların mübadiləsi intensiv sürətdə artır, kapitalın və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti fəallaşır. Ölkələr arasındakı kommertiya fəaliyyəti sahəsindəki İqtisadi münasibətlər milli təkrar istehsal prosesini müəyyən edən əsas və vacib şərtə çevrilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləşməsi prosesini dünya İqtisadiyyatı çərçivəsində ölkələr arasında xarici İqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması müşayiət edir. Dünya İqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi xarici İqtisadi münasibətlərin liberallaşdırılması dünya təsərrüfat münasibətlərində milli İqtisadiyyatın açıqlıq dərəcəsinin artması ilə ifadə olunur. Dünya İqtisadiyyatında liberallaşma malların beynəlxalq hərəkətində olan maneələrin – gömrük rüsumlarının, kəmiyyət məhdudiyyətlərinin, texniki əngəllərin və s.

azaldılması, kapitalın, işçi qüvvəsinin ölkələr arasında daha sərbəst hərəkətinin təmin edilməsi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli investisiya mühitinin yaradılması şəklində təzahür edir.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq dünya İqtisadiyyatının inkişaf tendensiyası kimi beynəlxalq və regional İqtisadi integrasiya prosesi güclənmişdir. Beynəlxalq İqtisadi integrasiya milli təsərrüfat mexanizmlərinin yaxınlaşmasına, qarşılıqlı uyğunlaşmasına və artımına gətirən, dövlətlərarası sazişlər formasını qəbul edən və razılaşdırılmış şəkildə dövlətlərarası orqanlar tərəfindən tənzimlənən obyektiv İqtisadi qarşılıqlı təsir prosesidir. İqtisadi integrasiyanın əsasında müstəqil fəaliyyət göstərən subyektlərin İqtisadi maraqları və beynəlxalq əmək bölgüsü durur. Daha əvvəllər integrasiya prosesləri məhdud sayda regionları əhatə edirdisə, hazırda bu hadisə demək olar ki bütün qitələrdə baş verir və çoxsaylı regional və subregional ticarət-İqtisadi qruplar yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının göstəricilərinə görə, hazırda dünya üzrə real olaraq fəaliyyətdə olan 250-dən çox ticarət-İqtisadi saziş mövcuddur və onlardan 130-dan çoxu 1995-ci ildən sonra yaradılıb. Bir çox tədqiqatçılar 1990-cı illərdə "integrasiya bumu" yaşandığını qeyd edirlər. Integrasiya bumu özünü iki formada göstərir: kəmiyyət (yeni regional sazişlər, mövcud sazişlərin yeni şərtlər əlavə edilməklə yenidən imzalanması və s.) və keyfiyyət (qarşılıqlı regional təsərrüfat fəaliyyətinin dərinləşməsi, integrasiyanın daha inkişaf etmiş kompleks formalarından istifadə və s.).

Dünya İqtisadiyyatının inkişafında növbəti meyl istehsalın və kapitalın transmilliləşməsi prosesidir. Dünyanın inkişaf təcrübəsi göstərir ki, istehsalın beynəlmilləşməsi prosesi beynəlxalq şirkətlərin yaranmasına təkan verən əsas amil olmuşdur. Bu prosesin əsasında ardıcıl beynəlmilləşmə modeli dayanır. Xaricdə satışın genişləndirilməsinə və istehsalın təşkilinə yönəlmiş bu model beynəlmilləşmənin tarixən və məntiqi olaraq birinci forması - əmtəə ixracının beynəlxalq sahibkarlıq fəaliyyətinin yeni formaları – lisenziyaların, ticarət markasının ixracı, birbaşa xarici investisiyalar ilə ardıcıl tamamlanmasını əks etdirir. Dünya təsərrüfatında istehsalın transmilliləşməsi beynəlxalq bank, maliyyə, sığorta, informasiya xidmətlərinin beynəlmilləşməsi prosesi ilə eyni zamanda baş verir və nəticədə transmilli biznes təkcə istehsal deyil, həmçinin xidmətlər sferasını da əhatə edir.

Dünya İqtisadiyyatının qloballaşması prosesi heç də problemsiz ötürşür. Qloballaşma ilk növbədə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin mövqelərini gücləndirir, onlara əlavə üstünlüklər verir. Əlbəttə ki, qloballaşma geridə qalmış ölkələrə də öz İqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək, dünya İqtisadiyyatının layiqli yer tutmaq üçün müəyyən şərait yaradır. Lakin qloballaşma prosesi mənfi nəticələrlə də müşayiət olunur. Qlobal problemlərin həlli üçün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsi müxtəlif yollarla baş verə bilər: ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlər, beynəlxalq təşkilatların yaradılması və fəaliyyəti, İqtisadiyyatın və texnologiyanın müxtəlif sahələrində layihələrin birgə maliyyələşdirilməsi və həyata keçirilməsi, beynəlxalq xeyriyyəçilik və s.

Qloballaşma dövlətlər tərəfindən düşünülmüş İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu cür İqtisadi siyasət daxili və xarici İqtisadi siyasətin dialektik vahdətini və qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə almalıdır. Səmərəli dövlət siyasəti İqtisadi çiçəklənmə, təhsilin və səhiyyənin inkişafı, sosial qeyri-bərabərliyin azaldılması üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət ətraf mühitin mühafizəsinin, siyasi və makroiqtisadi sabitliyin, qanunçuluğun əsaslarının, sosial təminatın və təhsilin qarantı kimi çıxış etməlidir. Müasir dünya təsərrüfat əlaqələrinin coğrafi quruluşunda da müəyyən dəyişikliklər baş verməkdədir. Belə ki, dünya təsərrüfat əlaqələrinin əsas subyektləri olan sənayecə inkişaf etmiş ölkələr bir-birləri İqtisadi əlaqələri daha da dərinləşdirirlər və bu proses özünü integrasiya birlikləri çərçivəsində daha aydın göstərir.

Müasir mərhələdə dünya İqtisadiyyatında yuxarıda göstərilən meyllərlə yanaşı bir sıra problemlər də müşahidə edilir. Dünya İqtisadiyyatının inkişafında müşahidə edilən əsas problemlərdən biri inkişaf etmiş qərb ölkələri tərəfindən qapalı İqtisadi sistemin formalaşdırılmasıdır. Bu gün sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin qarşılıqlı ticarəti dünya ticarətinin 75%-dən çoxunu təşkil edir. Dünyada BXİ qoyuluşlarının 60%-i İEO-in payına düşür. Dünyadakı bütün qeydiyyatdan keçmiş patentlərin 87%-i İEO-də cəmləşmişdir. Dünyada ticarət axınlarının yalnız 5%-i İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (İƏİT) ölkələrində başlayır və ya bitir.

Bu gün planetin sənaye ölkələrində yaşayan 20% əhalisinə dünya üzrə Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 86%-i düşür. İEO-də yaşayan 20% əhaliyə cəmi 1%-i düşür. Bu isə dünya təsərrüfatının qloballaşmasından əldə olunan qazancların ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünməsi ilə müəyyən olunur. Bunlardan başqa, hazırda dünyada əsas oyun qaydalarının müəyyənləşməsində beynəlxalq təşkilatların, transmilli şirkətlərin rolunun artması ölkələrin İqtisadi müstəqilliyi zəifləməsinə və dünya təsərrüfat əlaqələrinin inkişafında milli İqtisadi təhlükəsizlik probleminin meydana çıxmasına səbəb olur.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Əzimzadə T.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsanların yaşamaq üçün təbiətə və digər insanlara ehtiyacı olduğu kimi ölkələrin də həyatda qalmaq üçün digər ölkələrə, beynəlxalq əlaqələrə ehtiyacları vardır. Embarqo şəraitində qalan, qapılarını xarici bazarların üzünə bağlayan bir çox ölkənin təcrübəsindən də bəllidir ki, dünyanın inkişaf sürətini heç bir ölkə ayrı-ayrılıqda təyin etmir. Digər ölkələrin inkişafına çatmaq üçün onlarla birlikdə fəaliyyət göstərməli, onlarla birlikdə qərar verməlisən. Bu gün bir çox beynəlxalq təşkilatların yaradılmalarının ardındakı ana fikir ilkin ibtidai icma dövründən qalma mübadilə proseslərini daha təkmil vəziyyətdə yaşatmaq və bir üst səviyyəyə çıxarmaqdır. Yəni, insanlar ilk dövrlərdə necə mübadilə edərək özlərində olmayan müəyyən əmtəə və malları əldə edirdilərsə, ölkələr də bu tələbatlarını ödəmək məqsədilə bu böyük sövdələşmə məkanlarına üz tutmalı olurlar.

Dünyanın və həyatın kökündə mübadilə durur. İnsanlar, flora və fauna, hətta həşərat və bakteriyalar belə müəyyən mübadilə prosesləri ilə özlərinə lazım olanı alıb lazım olmayanı ataraq təbiətlə mübadilə edirlər. Ölkə İqtisadiyyatında mübadilənin yeri ölkənin sərvətinin miqdarını artırmaqdır. Merkantilistlərin əksinə kapitalizm sistemini yaradanların düşüncəsinə görə dövlət pulu və sərvəti özü üçün saxlamamalı, əvəzində onu məhsul istehsalına yatırmalı və daha çox mənfəət əldə etməlidir. Burada əsas söhbət təbii ki, maddi nemətlər istehsalından getdiyindən, sənayenin ölkənin İqtisadiyyatı həyatında böyük rol oynadığını danmaq təbii ki mənasızdır. Müxtəlif ölkələrə görə müxtəlif cür sənaye siyasətləri mövcuddur. Lakin, ümumilikdə hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş üç böyük sənaye siyasəti vardır:

- İdxalı əvəzləmə
- İxracın stimullaşdırılması
- İnnovasiyalara əsaslanan İqtisadi siyasət

Azərbaycan İqtisadiyyatının inkişaf yolunu yeni başladığını nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, ixracın stimullaşdırılması siyasəti bizim ölkəmiz üçün bir qədər məqsədəuyğun sayılmaya bilər. Çünki, ixracın stimullaşdırılması üçün müəyyən qədər ixrac məhsulu istehsal edən sənaye müəssisələrinə sahib olmaq lazımdır ki, Azərbaycanda olan qeyri-neft sektorunun payı 7-8% olduğunu nəzərə alsaq, üstəlik, bu sənaye müəssisələrinin xeyli az hissəsi öz məhsullarını ixrac edir. Bunun təbii ki, özünəməxsus faktorları var və bu faktorlara az sonra toxunacağıq.

Sənaye məhsullarını ixrac edərək gəlir götürmək niyyətində olan bir ölkənin ümumi sənaye siyasətinin əsasları bu şəkildə sıralanmalıdır:

1) İdxalı əvəzləmə siyasətini əldə rəhbər tutaraq yerli istehsalı mümkün qədər inkişaf etdirmək, amma, bu proses zamanı ixracı elə tərzdə azaltmaq lazımdır ki, əhali məhsul qıtlığı yaşamasın. Yerli istehsalla daxili tələbatı ödəmək tamamilə mümkün olduqdan sonra ixracın stimullaşdırılmasına keçid ala bilərik. Lakin, ilkin mərhələdə innovasiyalara əsaslanan sənaye siyasəti idxalı əvəzləmə siyasəti ilə paralel başlanmalı, bu siyasətin təməlləri atılmalıdır.

2) İxracın stimullaşdırılması siyasətinə keçid zamanı məhsul ixrac etməyə hazır olan müəssisələrin texnologiya ilə təmin olunma səviyyəsi nəzərdən keçirilməlidir. Əgər müəssisə yeni texnologiya ilə və tələb olunan keyfiyyətdə məhsul istehsal etməyəcəksə, onun istehsal etdiyi orta və ya aşağı texnologiyalı məhsulun ixracını stimullaşdırmaq da məqsədəuyğun deyil. Çünki, əvvəldə də qeyd etdiyim kimi, əgər ölkə istehsal etdiyi məhsulu xarici bazarlarda reallaşdıraraq bundan mənfəət götürmək niyyətindədirsə, bu zaman beynəlxalq bazarların tələb etdiyi keyfiyyətdə məhsul istehsal etmək məcburiyyətindədir. Və əgər diqqət yetirsək görürük ki, hər iki siyasəti yerinə yetirdiyimiz zaman bizi innovasiya siyasətini də həyata keçirməyimiz xarici bazarların tələbi və məhsulu reallaşdırmağa olan niyyətimizdən irəli gəlir.

Qloballaşma şəraitində ölkəmizin İqtisadi siyasətinin formalaşmasına gəldikdə isə, qeyd etmək ki, əsası 1990-larda qoyulan və soni illərdə özünün pik səviyyəsinə çatan qloballaşma siyasətinin əsas məqsədi ölkələri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmaq, beynəlxalq əlaqələri asanlaşdırmaq və bir çox geostrateji münaqişə və məsələləri daha həll etmək idi. Amma, qloballaşma çərçivəsində əsas yeri ölkələr deyil, təşkilatlar və birliklər, konsersiumlar tutmağa başladı. Müxtəlif iri korporasiyalar öz məhsullarını daha asan reallaşdırmağa və sabit-artan gəlir götürməyə başladılar ki, bu da ölkələrin öz İqtisadi siyasətlərində müəyyən dəyişikliklər etmələrinə səbəb oldu. Azərbaycanı qloballaşma şəraitində xarici bazarda təmsil edəcək iri korporasiyalar və təşkilatlar mövcud olmasa da, Azərbaycan hökuməti qloballaşmanın ən mühüm

qolu olan “multikulturalizmə” böyük dəstək vermiş və bununla bağlı nəzərəcarpacaq dərəcədə mühüm addımlar atmışdır. İqtisadi siyasətinə gəldikdə isə, qloballaşan dünyada beynəlxalq bazarlara çıxarmaqçün ixrac məhsulları üzrə ixtisaslaşmış müəssisələri stimullaşdırmağa çalışdıqca əvvəldə qeyd etdiyimiz ümumi sənaye siyasətindən uzaqlaşmağa başlayacaqdır.

Və daha bir nüansı qeyd etmək istərdim ki, qloballaşan dünyada yüksək texnologiyalı məhsul istehsal etməkçün həmin texnologiyaya sahib olmaq lazımdır. Həmin yüksək texnologiyaya sahib olmaqçün yüksək miqdarda məbləğlər ödəmək lazımdır. Yüksək miqdarda məbləğlər qazanmaqçün indiki dövrün tələbinə görə yenə də yüksək texnologiyalı məhsul istehsal edib reallaşdırmaq lazımdır. Belə qarışıq bir şəraitdə ölkənin İqtisadi siyasətinin əsasında duran məsələlər aşağıdakılardan ibarət olur:

- maliyyə vəsaitlərindən qənaətli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək;
- xüsusi mülkiyyətin kəmiyyətini artırmaq və özəl müəssisələrə azadlıq vermək, rəqabəti təmin etmək;
- beynəlxalq standartlara uyğun gələn, hətta, onları üstələyən milli keyfiyyət standartları yaratmaq;
- startaplar üçün (burada söhbət dövlət çərçivəsində keçirilən layihələrdən getmir) müəyyən qədər investisiya ayırmaq və yeni fikirləri dəstəkləmək;
- Qeydiyyatın asanlaşdırılması, maliyyə mənbələrinin əlçatanlığının təmin olunması, vergi güzəştləri, sənayedə istifadə olunacaq texnologiyaları idxal etmək istəyən müəyyən sahibkarlara gömrük güzəştlərinin edilməsi vasitəsilə məşğulluğu artırmaqçün əhalini sahibkarlıq və şəxsi bizneslə məşğul olmağa təşviq etmək;
- Makroiqtisadi olaraq “tənzimləmə” siyasətini azaldıb üstünlüyü “dəstəkləyici” siyasətə vermək.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏBİİ ƏRAZİ KOMPLEKSLƏRİNİN İQTİSADI-SOSIAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏRAZİDƏKİ TULLANTILARIN PROBLEM BAXIMINDAN QLOBALLAŞMASININ QARŞISININ ALINMASI TƏDBİRLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

Fərəcli A.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əgər biz təbii ərazi komplekslərinin ekoloji problemləri haqqında fikir bildirmək istəyiriksə, ilk öncə təbii-ərazi komplekslərinin nə olduğunu araşdırıb, xüsusiyyətlərini dərinlən dərk etməliyik. Buradan belə bir sual yaranır: bəs təbii ərazi kompleksləri nədir? Bilirik ki, bütün coğrafi təbəqə eləcə də onun fərqli sahələrini əhatə edən təbii tərkib hissələrinin qarşılıqlı münasibəti müxtəliflik dərəcəsinə görə çox fərqlidir. Belə ki, bizi əhatə edən sistemdə mövcud olan bəzi xüsusi vardır ki, bu ərazilər təbii ərazi kompleksləridir. Bunlara aid adi bir nümunə göstərməli olsaq, meşələrin, səhraların, tundraların, çöllərin, yarımsəhraların və.s. adlarını qeyd edə bilərik.

Dünyadakı xüsusi təbii ərazi kompleksləri qədər ölkəmizdə də təbii sahələri əhatə edən ərazilər olduqca əhəmiyyətə malikdir. Buna əsas səbəb respublikamızın əlverişli mövqedə olmasıdır ki, bu öz növbəsində təbii ərazi komplekslərinin genişliyindən və müxtəlifliyindən xəbər verir. Bu ərazilər əsasən dağlıq və düzənlik olmaqla 2 yerə ayrılır ki, bunlarda öz növbəsində tiplərə, yarım tiplərə, növlərə və. s. bölünür. Respublikamızın ərazisində şimaldan cənuba doğru təbii ərazi kompleksləri bunlardır:

1. Böyük Qafqaz

2. Kür-Araz ovalığı (Kür çökəkliyi)

3. Kiçik Qafqaz (Naxçıvan Muxtar Respublikasının daxil olduğu Orta Araz çökəkliyinin bir hissəsi)

4. Talış-Lənkəran vilayəti

Bu ərazilərin özlərinə məxsus ekoloji xüsusiyyətləri vardır. Demək olar ki, bütün təbii ərazi komplekslərinin iqlim tipləri, torpaq örtüyü, bitki florası eləcə də heyvanat aləmi və .s. xarakterikdir. Bu rəngarənglik səbəbi ilə təbii ərazi komplekslərin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mütəlaq ki, bu mühafizə, ekoloji tarazlığın bərpası həmçinin antropogen təsirli mənfi fəaliyyətin azaldılması ilə bağlıdır. Dövrümüzün global problemlərindən ən mühümünü tullantı problemidir. Tullantılar öz növbəsində yarandığı mənbələrə görə təsnifatlandırılır. Bu təsnifat əsasən çirklənmənin əsas mənbələri texnoloji tullantılar, istehsal tullantıları, istehlak, zəhərli və zərərsiz tullantılar və. s. olmaqla xüsusiyyətlərə ayrılır. Ətraf mühitin o cümlədən təbii ərazi komplekslərinin çirklənməsi ən çox təbii və antropogen amillərdən asılıdır. Respublika daxilində təbii ərazi komplekslərindəki torpaqların, su hövzələrin və. s. ekologiyasına vurulan ziyanı ölçmək

demək olar ki, qeyri mümkündür. Müasir dövrdə təbii ərazilərin ekoloji problemlərini istər dünyanın, istərsə də Azərbaycan alimlərini düşündürən məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

Atmosferə atılan və çirklilik dərəcəsi yüksək olan əksər tullantılar əslində qiymətli xammaldır. Akademik İ. B. Petryanov-Sokolovun fikrincə tullantıların yaratdığı bütün çətinliklərin səbəbi tullantisız texnologiyanın olmamasıdır. Elə bir texnologiya yaratmaq lazımdır ki, həmin tullantılar qiymətli xammal kimi istifadə edə bilinsin, çirkliliyi suları təmizlədikdən sonra yenidən istifadə edə bilək. Ümumiyyətlə sənaye tullantısı sözü tamamilə aradan götürülsün. Əsas məhsulla yanaşı, alınan kənar məhsullarda səmərəli tətbiq yerlərini tapsınlar. Lakin bunun üçün mövcud texnologiyaları təkmilləşdirmək və ya kökündən dəyişmək lazım gələcəkdir. Aydın məsələdir ki, bu da böyük xərc tələb edir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan Respublikasında təbii ərazi komplekslərinin mühafizəsi, ətraf mühitin tarazlığının qorunması üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər görülür, qanunvericilik aktları qəbul edilir. Bu məqsədlə təbiətin qorunması üçün qoruqlar, yasaqlıqlar, milli parklar yaradılır, qorunan ərazilərin sahəsi genişləndirilir həmçinin onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumata əsasən bu günə qədər ölkədə 9 milli park, 11 qoruq, 24 yasaqlıq yaradılmışdır. Təbii ərazi komplekslərindəki su hövzələrinin mühafizəsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi də həmçinin çirəv axar suların maksimum azaldılması ilə mümkündür ki, bu da qapalı dövrün texnoloji sistemlərin qurulması yolu ilə həll edilə bilər. Bütün bunların kompleks şəklində yerinə yetirilməsi yarımadada ekoloji vəziyyətin sağlamlaşdırılmasına zəmin yarada bilər.

QIZIL VƏ VALYUTA BAZARLARINDA QIYMƏTLƏRİN DƏYİŞMƏSİ MEYLLƏRİ

Həbibova Ş.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əksər insanların bütün ömrü boyu daha çox dəyər verdiyi, planlarını və arzularını əhatə etdiyi maddi sərvətlər arasında dövrəli valyuta, o cümlədən, dollar və qızıl xüsusi yer tutur. İstər valyuta bürolarına, istərsə də zərgərlik məmulatlarının alış-satış mərkəzlərinə müraciət edənlərin sayı kifayət qədər çoxdur. “Yastıq altında yatan qızıl”lar, sandıqlarda gizlədilən pullar həmişə gələcəyin zəmanət altına alınması üçün ehtiyat yaxud “dar günün yarağı” kimi qəbul edilir. Hazırda bu xüsusiyyət davam etməkdə olsa da, təhlükəsizlik baxımından qeyri-sabit əməliyyatlar seçilməkdədir. Məhz bu səbəbdən qızılın qiyməti və dolların məzənnəsi arasında əlaqə və asılılığı bilmək, bazarlar haqqında məlumata sahib olmaq qədər əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, onlar aralarındakı əlaqə investorların gəlirlərinə və davranışlarına öz təsirini göstərir.

Çox vaxt qızıl qiymətləri ilə dolların məzənnəsi bir-birinə əks istiqamətdə dəyişirlər. Bunun başlıca səbəbi qiymətli metallarla valyutalar arasındakı “çəkişmə”lərdir. Bildiyimiz kimi, investorlar iqtisadi vəziyyətə inam duyduqları zaman heç tərəddüd etmədən valyutaya yönəliirlər. Bu da qiymətli metalların trendinin düşməsinə gətirib çıxarır. Bu, isə bazarlarda qiymətlərin əsasən tələb-təklif nisbətləri əsasında dəyişməsindən irəli gəlir. İqtisadiyyatın sabit inkişafı şəraitində bəzi vaxtlarda xarici valyutaya olan tələbin artması, qızılın qiymətlərinin hərəkətini yavaşdır, hətta kəskin enmələrə səbəb olur.

Qiymətlərin əksistiqamətli hərəkətinə səbəb olan vasitələr bəzən bərabər istiqamətdə də irəliləyə bilər. Belə halların sayının az olmasına baxmayaraq, investorların bu xüsusiyyəti nəzərə alması çox vacibdir. Yaxın tarixlərdən misal göstərsək, ABŞ-da prezident seçkilərində çoxlarının gözləmədiyi halda Donald Trump-ın qalib gələrək prezident seçilməsi dünya bazarlarında geniş miqyaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətin ən çox dolların məzənnəsinə təsir etdiyi düşünülərsə də, qızıl qiymətlərində hiss edilən dərəcədə yüksəlişlər qeydə alınmışdır. Qızılın bir unsiyasının qiyməti dolların cari vaxt anına məzənnəsi üzrə hesablandığı üçün onların arasındakı əlaqə güclüdür və onlar bazarlarda ayrılmaz ikilərdən biridirlər. Investorlar onlardan birindən imtina etdikdə, şübhəsiz ki, digərinə yönəlir. Beləliklə də, tələb-təklif tarazlığına nail olunur.

Dollar xarici ticarət və investisiya əməliyyatlarında ən çox istifadə olunan valyuta növüdür. Qızıl isə dərhal pula çevrilə bilmə xüsusiyyətinə malik olmasına, yəni, likvidliyinə görə hər kəsin üstünlük verdiyi qiymətlidir. Eyni zamanda, qədim zamanlardan bu günə qədər “güvənli liman” olaraq görülməkdədir. Buna görə də maliyyə bazarları bu kimi hallardan təsirlənir. Tələbin artması qiymət səviyyələrində

yüksəlişlərə, düşməsi isə müvafiq olaraq azalmalara səbəb olur. Bu səbəblərdən də trend meyli davamlı olaraq dalğalıdır. Ona görə ki, bəziləri qızıl alarkən, digərləri satır. Beləcə tarazlıq meyli tələb və təklifə görə istiqamətini dəyişir.

Qızıl investisiya qoyanlar, adətən, valyutalara görə risk etməyi sevməyənlərdir. Beləki, qızılın qiymətinin uzunmüddətli dövrün sonunda yüksəlməsi ehtimalı yüksəkdir. Valyuta bazarlarında isə müvəqqəti enmələr və ya yüksəlişlər yaşanır. Uzunmüddətli dövrdə davamlı yüksəliş və ya azalma meylləri demək olar ki, mümkün deyildir. Məhz buna görə də, istər qızıl, istərsə də valyuta investisiyaları haqqında ətraflı məlumata sahib olmaq zəruridir. Azalma və ya yüksəlişlərin nəyə görə qısa müddət ərzində baş verdiyini və onlar arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirərək əməliyyatları uğurlu şəkildə idarə etmək olar.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qızılın qiyməti və dolların məzənnəsi arasındakı əlaqənin öyrənilməsi onlara investisiya yatırımlar üçün xeyli önəmlidir, çünki vəsaitlərin yönəldildiyi maddi sərvətlərin qiymətləri haqqında məlumatlı olmaq lazımdır. Bazarda dəyişikliklərin baş verməsi səbəblərinin öyrənilməsi gəlir əldə etmək baxımından olduqca mühüm məsələdir. Bu səbəbdən də həm qızıl, həm də dollar bazarında qiymət dəyişikliklərini təhlil edərək gələcək investisiya qoyuluşları ilə bağlı təqribi informasiya əldə etmək olar. Bu baxımdan onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə istinad etməklə, trend istiqamətində gözlənilən bütün dəyişiklikləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa çalışmaq lazımdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİNİN İQTİSADI ROLU

Hüseynli C.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə dünyada baş verən qloballaşma prosesinin nəticəsi olaraq dövlətin İqtisadi, siyasi və sosial rolu artmaqdadır. Dövlət çoxfunksiyalı sistem olaraq vətəndaşlar, təşkilatlar və digər qurumlar arasında qarşılıqlı əlaqələr kompleksidir. Hər bir İqtisadi sistemin normal fəaliyyət göstərməsi üçün dövlət həlledici rol oynayır. Dövlətin xüsusi idarəetmə aparatı və mexanizmi vardır. Bu mexanizm vahid mərkəzdən idarə olunur.

Müasir şəraitdə dövlət prioritet məsələləri həll edir. Bura İqtisadi tsikllər, İqtisadiyyatın regional, sahəvi məşğulluğu, kadrların hazırlanması, əhəlinin gəlirləri və həyat səviyyəsi, pul dövriyyəsi, qiymətlərin səviyyəsi, antiinflasiya səviyyəsi, istehsalın rəqabət qabiliyyətliliyi, investisiya aktivliyi, antiinhişar tədbirləri, ətraf mühit, xarici ölkələrlə İqtisadi əlaqələr və s. aiddir. Tələbatın durmadan artması və resursların məhdudluğu şəraitində istehsalın davamlı inkişafının təmin edilməsi diqqət mərkəzindədir. İstehsal qabiliyyətinin artırılması isə mürəkkəb bir prosesdir, daxili və xarici amillərdən asılıdır. İstehsalın artırılması, sahibkarlığın inkişafı bütünlükdə rəqabət qabiliyyətinin artırılması ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda davamlı inkişaf konsepsiyası əsas məqsəd kimi texniki tərəqqinin inşafını və resurslardan səmərəli və optimal nisbətə istifadəni təmin etməlidir.

Dövlət idarəetməsinin İqtisadi rolu yuxarıda sadalanan İqtisadi aktivlikləri təmin etməklə bitmir, müasir dövrdə yeni İqtisadi və siyasi proseslər dövlətin İqtisadi funksiyalarını artırır. Məsələn, beynəlxalq maliyyə böhranından xilas olmaq – davamlı inkişafa keçidi təmin etmək üçün dövlət mövcud İqtisadi vəziyyəti düzgün qiymətləndirməli, adekvat tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməlidir. Dövlət İqtisadi əsasları möhkəmləndirməklə, İqtisadiyyatın inkişaf qabiliyyətliliyini formalaşdırmaqla son nəticədə irimiqyaslı proqramların, transmilli layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaratmış olacaq. Müəyyən zaman daxilində həyata keçirilən mühüm İqtisadi strategiyalar nəticəsində ölkənin təbii və insan resursları İqtisadiyyatın inkişafına yönəldilir, səmərəlilik prinsipləri qorunmaqla aparılan İqtisadi islahatlar keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi təmin edir. Məlumdur ki, ölkənin İqtisadi inkişafının davamlılığı əhəlinin əmək potensialından, yüksək ixtisaslı kadr strukturunun balanslaşdırılması dərəcəsindən, işçi qüvvəsinə tələblə təklifin nisbətindən, onun əmək bazarındakı rəqabət qabiliyyətliliyindən asılı olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda dövlət tənzimlənməsi və antiinhişar siyasəti rəqabəti gücləndirmək əvəzinə onu bəzən zəiflədir. Bu siyasət əmtəə və xidmətlərin istehsalına müstəsna lisenziyalar verilməsi, vergilər, xarici malların və xidmətlərin idxalını məhdudlaşdıran kvotalar, əmək haqqını müəyyənləşdirən lisenziyalar və s. daxildir. Məhdudiyyətlər əlverişli deyil və yalnız bir qrup azsaylı insanların arzusu ilə qəbul edilə bilər. Bu isə cəmiyyətin qalan üzvləri üçün səmərəli deyil.

İqtisadi strategiya dövlətin ümumi İqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla yanaşı ölkənin qarşısında duran strateji vəzifələri səmərəli həll etmək üçün dövlətin İqtisadiyyata müdaxiləsinin forma, miqyas və prinsiplərini müəyyənləşdirir. Həm də bu zaman İqtisadi siyasət əvvəlcə xarici İqtisadi, struktur, sosial, innovasiya – investisiya, qiymətin əmələgəlməsi, maliyyə, pul – kredit, regional siyasətlərin nəzəri əsasları, prinsipləri müəyyənləşdirilir və sonra perspektiv dövr üçün İqtisadi stratejiya formalaşdırılır. Dövlət İqtisadi stratejiyanı formalaşdırarkən ən başlıca problem prioritetlərin düzgün seçilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar maliyyə xidmətləri sferasının, digərləri sənayenin və yaxud insan kapitalının inkişafının təmin edilməsini və başqaları turizmin, nəqliyyat kommunikasiyası sferasının üstün inkişafını və s-nin zəruri hesab edirlər. Bir çox hallarda əsas meyar kimi dünya İqtisadiyyatında baş verən mütərəqqi meyllərə uyğunlaşmağı təklif edirlər.

Son illərdə Respublikamızda sosial-İqtisadi inkişafı təmin etmək üçün məqsədyönlü və sistemli formalaşdırılan İqtisadi siyasət əsasında müvafiq əsaslı islahatlar həyata keçirilmiş, əməli tədbirlər reallaşdırılmış, bununla da ölkəmizin İqtisadiyyatının potensialından səmərəli və optimal istifadə etməklə perspektivdən davamlı inkişafa keçid üçün kifayət qədər möhkəm və sağlam zəmin və start kapitalı yaradılmışdır. Beləliklə, apardığımız araşdırmalar bizə belə bir qəti qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, qloballaşma şəraitində dövlət idarəçiliyinin ayrılmaz hissəsi olan İqtisadi funksiyaların icrası məcburi və əvəzedilməzdir.

MÜASİR DÖVRDƏ DÖVLƏT–İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATÇISI KİMİ

Hüseynli C.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son onilliklər ərzində gündəmdə olan mövzulardan biri də İqtisadi təhlükəsizlik terminidir. İstər siyasi, istərsə də İqtisadi rəqabətin güclənməkdə davam etdiyi indiki dövrdə İqtisadi təhlükəsizliyin rolu və əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. İqtisadi təhlükəsizlik milli İqtisadiyyatın səmərəli dinamik yüksəlişinin, cəmiyyətin, dövlətin, fərdin tələbat qanunauyğunluğunu ödəyə bilməsi üçün mövcud olan daxili və xarici şəraitlərin cəmidir. İqtisadi maraqlar üçün ən böyük maneəni istehsalın normal gedişini pozan İqtisadi təhdidlər yaradır.

Təhlükəsizlik prinsipi hər şeydən əvvəl vətəndaşların, cəmiyyətin və dövlətin mühüm mənafeələrini özündə əks etdirməlidir. Onların tələbatlarının daha etibarlı və dolğun ödənilməsi ölkənin təhlükəsizliyinin təmin olunmasından asılıdır. Beynəlxalq İqtisadi qloballaşmanın geniş miqyas aldığı indiki dövrdə millətin özünəməxsusluğunun itirilməsi təhlükəsi yaranmışdır. Təhlükəsizlik dedikdə bura həm də milli həyat tərzidir. Belə ki, hər bir millətin tarixən formalaşmış mənəviyyatının və əxlaqının qorunub saxlanması və inkişafı dövlətin əsas vəzifələrindən biridir. İqtisadi strategiya sənaye sisteminin modernləşdirilməsini, yenidən milli mənafeyə uyğun qurulmasını, aqrar, investisiya sahəsini və sosial siyasəti əhatə edir. Həyata keçirilən strategiya nəticəsində yeni İqtisadi idarəetmə yaradılır, ölkədünya İqtisadiyyatına inteqrasiya edir.

İqtisadi təhlükəsizlik strategiyası vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin mühüm İqtisadi maraqlarına təhlükə yarada biləcək amilləri, qısa və orta müddətli (3-5) perspektivində ölkənin sosial-İqtisadi sisteminin dayanıqlığına təhlükə törədən faktorların müəyyən edilməsini və yoxlanılmasını, İqtisadi sahədə milli maraqları şərtləndirən və İqtisadi təhlükəsizliyin bütün tələblərinə cavab verən kriteriya və parametrlərin müəyyənləşdirilməsini öz məzmununda əks etdirir. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər olduqca mürəkkəb və dəyişkən proses olduğundan İqtisadi təhlükəsizlik strategiyasında məqsədin həyata keçirilməsinə təsir göstərən amillərin hamısını əks etdirmək qeyri mümkündür. Mövcud təbii amillər də buna mühüm təsir göstərir. Çünki bir neçə ildən sonra təbiətdə nə kimi hadisələr baş verməsini demək çətindir.

İqtisadi sahədə İqtisadi təhlükəsizliyə təsir göstərən amillərə ümumi daxili məhsulun baza göstəricisinə nisbətən aşağı düşməsi, faizlə ölkənin xaricdən gətirilən ərzaq məhsullarından asılılıq səviyyəsi, ixrac olunan məhsulların içərisində yüksək texnologiyaya əsaslanan məhsulların xüsusi çəkisi, ümumi daxili məhsulun neçə faizinin elmin inkişafına yönəldilməsi və.s aiddir. Bütün bu göstəricilər üzrə Azərbaycanın indiki vəziyyəti normal, orta səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisə etsək, Azərbaycanın İqtisadi təhlükəsizliyinin aşağı səviyyədə olmasını görürük. Ölkənin İqtisadi təhlükəsizliyinin digər qrup göstəriciləri bunlardır: minimum və orta əmək haqqının nisbəti, yoxsulluq həddində yaşayan əhəlinin xüsusi çəkisi,

işsizliyin səviyyəsi, hər yüz min əhaliyə görə cinayətkarların sayı, doğulanlarla ölənlərin sayının bir-birinə nisbəti, hər yüz min nəfərin içərisində psixi xəstələrin sayı.

Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları ölkənin inkişafı və milli rifahın təmin olunması üçün yollar açır, ölkəni beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir. Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş ölkələrin İqtisadiyyatlarının inkişafına artıq töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, neft və qaz boru kəmərlərinin inşası region ölkələrinin əməkdaşlığının bariz nümunəsidir. Ölkənin yerləşdiyi coğrafi şərait ona mühüm üstünlüklər verməklə yanaşı, eyni zamanda, onu bir sıra təhlükəsizlik problemləri ilə də üzləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının təhlükəsizlik mühiti onun suverenliyi, müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, milli maraqları, davamlı inkişafı, əhalisinin rifah və dəyərlərinin qorunmasına təsir edən amillərin toplusudur. Qərb və Şərqi qovuşduğu coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan Respublikası bir çox sivilizasiyaların müsbət məqamlarını özündə cəmləşdirmişdir. Avropanın mütərəqqi dəyərlərini paylaşan Azərbaycan Respublikası bu məkanın təhlükəsizliyinə öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan Respublikasının zəngin təbii ehtiyatları ölkənin inkişafı və cəmiyyətin milli rifahının təmin olunması üçün perspektivlər açır, ölkəmizi beynəlxalq əhəmiyyətli enerji mənbəyi və beynəlxalq enerji təchizatı şəbəkəsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirir.

Azərbaycan Respublikasının və tərəfdaş çıxmış ölkələrin İqtisadiyyatlarının inkişafına töhfə verən beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat və kommunikasiya dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsi, qaz və neft boru kəmərlərinin inşası region ölkələrinin əməkdaşlığının bariz nümunəsidir. Ölkənin yerləşdiyi coğrafi şərait ona mühüm üstünlüklər verməklə yanaşı, həmçinin, onu bir sıra mühüm təhlükəsizlik problemləri ilə də üzləşdirir.

QLOBAL İQTİSADI RESESSIYA DÖVRÜNÜN AZƏRBAYCAN İQTİSADIYYATI BAXIMINDAN XARAKTERİZƏ OLUNMASI

Hüseynli F.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma müasir dövrün obyektiv inkişaf prosesidir. Bu, transmilli və milli İqtisadi strukturların birgə fəaliyyəti, beynəlxalq ticarət əlaqələri və istehsal kooperasiyası ilə, bir sözlə, integrasiya olunma prosesləri ilə bağlıdır. Qloballaşma nəticəsində dünya vahid orqanizmə çevrilir. Azərbaycan da bu vahid orqanizmin bir hissəsidir və sürətlə bu vahidliyə integrasiya edir. Dünyada baş verən İqtisadi proseslərin heç biri ölkəmizdən yan keçə bilməz. Bu böhranlı vəziyyətlərə də aiddir. 2008-ci ilin ikinci yarısından başlayan qlobal maliyyə böhranı bütün dünya İqtisadiyyatını silkələdi, dünyada bir çox inkişaf etmiş ölkələrin və inkişaf etməkdə olan ölkələrin İqtisadiyyatına böyük zərər vurdu. Dövlətlər baş verə biləcək zərərlərin qarşısını almaq üçün tədbirlər gördü. Lakin həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq zərərlərin qarşısını ala bilmədilər. Nəticədə çoxlu sayda banklar iflasa uğradı, şirkətlər müflis oldu, zavod və fabriklər fəaliyyətini dayandırdı, əhali iş yerlərini itirdi, kütləvi ixtisarlara oldu və əhalinin həyat səviyyəsi aşağı düşdü. Azərbaycan Respublikasının dünya İqtisadiyyatına sürətli integrasiyası və dünyanın inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələri ilə sıx İqtisadi əlaqələri, dünya maliyyə böhranının ölkə İqtisadiyyatına müəyyən mənada təsirinə gətirib çıxarmışdır. Statistikaya nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan İqtisadiyyatı 2005-ci ildən etibarən öz inkişafının İqtisadi artım mərhələsindən sürətli sosial-İqtisadi inkişaf mərhələsinə keçib. Ölkə İqtisadiyyatına ümumi nəzər saldıqda ümumi daxili məhsulun artımı, inflyasiya tempinin aşağı düşməsi, işsizliyin azalması, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və digər müsbət inkişaf templərinin artmasını görə 70 bilirik. Ölkəmizdə ÜDM-in artımının daha çox neft hasilatından və neft qiymətlərinin yüksəlməsiylə əlaqəli olduğunu görə bilirik. Azərbaycanın daşınmaz əmlak bazarı da qlobal maliyyə böhranından müəyyən qədər ziyan çəkib. Əmlakın dövlət qeydiyyatı xidmətinin məlumatlarına görə, 2008-ci il ərzində əmlakın bütün növlərinin qiymətləri orta hesabla 10-15% aşağı düşüb. 2008-ci ilin sonuna ikinci mənzil bazarında qiymətlər 2007-ci ilin səviyyəsinə enib. Qiymətlərin aşağı düşməyə başlaması dünya maliyyə böhranının təsiri altında daşınmaz əmlak bazarında fəallığın azalması ilə əlaqədardır. Nəticədə daşınmaz əmlak bazarında şərtlərin ağırlığına dözə bilməyən şirkətlər bazarı tərk etməkdədir. Digər şirkətlər isə maliyyə problemlərini həll etməkdən ötrü mənzillərin qiymətlərini aşağı salmaq və s. təşviqedic

üsullardan istifadə edirlər. Qlobal maliyyə böhranı birinci mərhələsində Azərbaycan İqtisadiyyatının daha çox bank və maliyyə sektoruna təsir etməyə başlamışdı. Bu hadisə əvvəlcədən proqnozlaşdırılırdı, onun da başlıca səbəbi ölkənin qeyri-neft sahəsində ən çox bank sektorunun inkişaf etməsidir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, Azərbaycanda qeyri-neft İqtisadiyyatının 70 faizi məhz maliyyə sektorunun, əsasən də bank sektorunun payına düşür. Bu baxımdan qlobal maliyyə böhranının bank sektoruna təsirləri qaçılmaz idi. Eyni zamanda unutmamalıyıq ki, bu gün dünyanın maliyyə sistemi qloballaşmışdır. Azərbaycan İqtisadiyyatı dünya İqtisadiyyatına inteqrasiya olunub və onun bir parçasıdır. Azərbaycan maliyyə sektoru da dünya maliyyə sektoruna bu və ya digər dərəcədə inteqrasiya edib. Bu gün Azərbaycan 76 kommersiya bankları məhz qlobal fəaliyyət həyata keçirir. Onlar birmənalı şəkildə öz maliyyə resurslarının bir qismini xaricdən cəlb ediblər və bu da digər maliyyə qurumlarından daha aşağı faizlə vəsaitlər cəlb etmələri baxımından tamamilə normaldır.

Qlobal maliyyə böhranı dünya İqtisadiyyatına sıx inteqrasiya olunmuş Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyatı üçün də əhəmiyyətli risklər yaratmışdır. Lakin qlobal maliyyə böhranının “birinci dalğası”ndan Azərbaycan zərərsiz və ya qismən zərərli ötüşə bildi. Ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları tərəfindən həyata keçirilən inkişaf və modernizasiya strategiyası nəticəsində Azərbaycan İqtisadiyyatı qlobal maliyyə böhranının “birinci dalğası”na yüksək dayanıqlılıq nümayiş etdirərək öz tarazlığını itirməmiş, artım dinamikasını və əldə olunmuş sosial inkişaf səviyyəsini qoruya bilmişdir. Ölkədə güclü sabitlik potensialının yaradılması şəraitində Azərbaycan Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi antiböhran siyasəti makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin qorunmasına imkan vermişdir.

Azərbaycanın təcrübəsi və apardığımız siyasət onu göstərir ki, biz öz maliyyə imkanlarımızdan ən düzgün, ən ağıllı şəkildə istifadə etdik. O maliyyə resursları investisiyalara qoyuldu, İqtisadiyyatın real sektoruna qoyuldu, energetika, qazlaşdırma, nəqliyyat, səhiyyə və təhsilə, humanitar sahəyə qoyuldu. Beləliklə, xidmət səviyyəsi qalxdı, imkanlar artdı, biznes üçün daha da yaxşı şərait yaradıldı”. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan hökumətinin yanvarda keçirilmiş iclasında səsləndirdiyi tədbirlər kompleksini Prezidentin 7 antiböhran istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. istehlak qiymətlərinin azaldılması zərurəti;

2. inhisarçılıqla mübarizə;

3. Milli banklara dəstəyi, kreditlərə və faiz dərəcələrinə nəzarəti əhatə edən maliyyə monitorinqi. Əsas tədbirlərdən biri dövlətin valyuta ehtiyatlarının bir qismini Azərbaycan banklarında yerləşdirməkdir. Dünya bank qruplarının itkiləri fonunda Azərbaycanın milli bankları ölkənin Neft Fondunun aktivlərinin daha etibarlı “saxlanma yerlərinə” çevrilməkdədir. Bundan əlavə, antiböhran tədbirləri sahibkarlara bundan sonra da güzəştli kreditlərin verilməsini nəzərdə tutur.

4. Real İqtisadiyyata sərmayə qoyuluşunun davam etdirilməsi;

5. Sosial öhdəliklərin dəstəklənməsi;

6. Sənaye müəssisələrinin daxili bazara istiqamətləndirilməsi;

7. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

2009-cu ildə ölkənin özünü bütün strateji ərzaq məhsulları ilə tam təmin etməsi xətti götürüləcəkdir. Buna müvafiq olaraq, fermerlərə subsidiyaların verilməsi, gübrə alınması və güzəştli şərtlərlə onlara verilməsi davam etdiriləcəkdir. Beləliklə, xüsusi qeyd etmək gərəkir ki, Azərbaycanda səmərəli antiböhran idarəçiliyini həyata keçirməyə imkan verən ən önəmli amil ev idarələri və isguzar dairələr tərəfindən ölkə prezidentinə olan inam və güvən sistemidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Yanvarın 16-da 2009 – cu ildə Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin iclasında dünyada gedən iqtisadi proseslər kontekstində Azərbaycan İqtisadiyyatındakı vəziyyəti təhlil etmiş və dünyada gedən maliyyə böhranını nəzərə alaraq hansı qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı mövqeyini açıqlamışdır. Bu, dövlət başçısı səviyyəsində dünyadakı iqtisadi böhrana reaksiya verən və ondan çıxış yolunu bütövlükdə göstərən ilk açıqlama idi. İlk dəfə idi ki, rəsmi olaraq qlobal iqtisadi böhrana reaksiyanı nəzərdə tutan “antiböhran tədbirlər paketi” ortaya qoyuldu. Respublikamızın maliyyə təhlükəsizliyinin təmini baxımından beynəlxalq fond birjalarında, qiymətli kağızlar bazarında fəal iştirakı haqlı olaraq ehtiyatlı yanaşması maliyyə böhranının respublikamıza təsirini zəiflədən əsas amillər sırasındadır. Dövlət başçısı İlham Əliyev Azərbaycanın qlobal böhrandan az ziyan çəkməsinin səbəblərinə toxunarkən, haqlı olaraq, respublikamızın milli maraqlara əsaslanan iqtisadi siyasət yetirdiyini xüsusi önə çəkir: “Bəzi hallarda Azərbaycanda maliyyə sektorundakı müəyyən konservativ meyillər beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən tənqid edilirdi. Bəzən bizə tövsiyə olunurdu ki, inteqrasiya meyillərinə daha da sürətlə qoşulaq, beynəlxalq ticarət qurumlarına inteqrasiya edək. Ancaq bizim mövqeyimiz bütün zamanlarda çox ehtiyatlı idi. Çünki Azərbaycan İqtisadiyyatı özünü təmin edən

İqtisadiyyatdır. Bəzi başqa ölkələr kimi, biz xarici yardımlardan asılı deyilik. Ona görə biz beynəlxalq İqtisadi əməkdaşlıq məsələlərinə həmişə öz mövqeyimizdən yanaşmışıq".

Antiböhran tədbirləri sırasında 2009-cu ildə "Mərkəzi Bank haqqında" qanuna edilən dəyişikliklər mühüm rol oynayıb. Qanuna dəyişikliklər və əlavələr Mərkəzi bankların statusuna dair son qlobal meylləri özündə əks etdirib. Mərkəzi Bank banklara daha uzun müddətə və müxtəlif valyutalarda kreditlər, o cümlədən subordinasiya kreditləri vermək imkanı əldə edib. Mərkəzi Bank başlıca makroiqtisadi tendensiyaları və real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin mikroİqtisadi monitorinqinin nəticələrini nəzərə alaraq uçot dərəcəsini ötən ilin sonlarından bəri 15%-dən 2%-ə, məcburi ehtiyat normalarını isə 12%-dən 0,5%-ə endirib.

DƏNİZ LİMANLARININ İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Hüseynov O.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Limanların fəaliyyətinin təsərrüfat hissəsi, minimal xərclərlə ən yüksək istehsal nəticələrini əldə etməyə yönəlib və İqtisadi göstəricilər sistemi – yük dövriyyəsi, gəmi dövriyyəsi, limanın yükburaxma qabiliyyəti, işin strukturu və həcmi, əsas istehsal fondlarının tərkibi və ölçüsü, onlardan istifadə göstəriciləri, yükləmə işlərinin kompleks mexanizasiyasının səviyyəsi, gəmilərin limanda orta gözləmə vaxtı, sayı, liman işçilərinin verimliliyi və əmək haqqı fondu, limanda görülən işlərin ayrılıqda dəyəri, limanın gəlirlilik səviyyəsi və gəliri ilə xarakterizə olunur. Limanların iş keyfiyyətinin və effektivliyinin artırılması, texniki səviyyənin qaldırılması və əmək-istehsal sisteminin təkmilləşdirilməsi əsasında həyata keçirilir. Limanların texniki səviyyəsinin qaldırılması dedikdə yanılma körpüsü boyunca yüksək məhsuldarlığı olan və ən sərfəli qaldırıcı-daşıyıcı maşınlardan və yük boşaldan vasitələrdən istifadə nəzərdə tutulur. İstehsalın və limanlarda əməyin təşkilatının yaxşılaşdırılması üçün işin və nəqliyyat prosesinin davamlı olaraq plan və qrafiklərə uyğun qarşılıqlı qurulması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Limanların təsərrüfat fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması isə yükaşırma işlərinə işin həcminə uyğun sayda briqadaların işə cəlb olunması, iş qrafikinin optimallaşdırılması, texniki və insan resurslarının düzgün yerləşdirilməsini təşkil edərək ümumi xərclərin minimallaşdırılması vasitəsilə təmin olunur. Konteyner və paketlərdə daşınan yüklərin həcmnin artması məhsuldarlığın böyüməsinə və yükləmə prosesinin dəyərinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Limanların İqtisadi fəaliyyəti təsərrüfat (bütün xərclərin limanın gəlirləri hesabına ödənilməsi və gəlirlərin stabil formada saxlanılmasının təmin edilməsi) və liman kollektivinin planın yerinə yetirilməsi üçün stimullaşdırılması sistemi hesabına formalaşır. Liman İqtisadiyyatı dəniz nəqliyyatının işinin effektivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Limanın yükaşırma xərcləri yükün dəniz nəqliyyatı ilə daşınmasına çəkilən ümumi xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Buna görə də limanın İqtisadi problemləri, texniki təchizat və texnoloji proseslərin təşkili kompleks olaraq, liman təsərrüfatı və nəqliyyat donanmasına dair məsələlər daxil olmaqla birlikdə həll edilir.

Dəniz limanı özü-özünü maliyyələşdirən müstəqil nəqliyyat qovşağıdır. Yerinə yetirdiyi işçilərin həcmindən və xarakterindən asılı olaraq limanlar kateqoriyalara bölünür. Kateqoriyadan asılı olaraq struktur, idarəetmə ştatı formalaşır. Liman inkişaf etmiş maddi-texniki bazaya malikdir. Onların maddi bazasında yükaşırma avadanlığını, limandaxili nəqliyyat sistemini, anbarları, reydlər, yükaşırma rayonlarını, reydlər dayanacaqlarını, qoruyucu və körpü qurğularını, su və quru yolları, dəmir yollarını və stansiyalarını, yerli yükaşırmaçıları həyata keçirən donanmanı, dəniz vağzallarını, köməkçi təsərrüfatı özündə cəmləşdirir. Liman sistemi iki blokdan ibarətdir:

- 1) İcraedən
- 2) İdarəedən

Birinci bloka istehsalat bölmələri daxil edilir. Blokada istehsalat tapşırıqlarını yerinə yetirən liman işçiləri, gəmi heyətləri, xidməti bölmənin işçiləri və texniki vasitələr cəmlənir. İkinci bloka idarəedən personal aid edilir. Bu personal həm limanın, həm də istehsalat bölmələrinin rəhbər işçiləridir. Liman öz fəaliyyətində dəniz, dəmir yolu, avtomobil və boru kəmərləri nəqliyyatları, eləcə də bir çox müştəri və nəzarəti həyata keçirən təşkilatlarla sıx bağlı olur.

Limanın bütün əlaqələri maddi və energetik axınlarla (nəqliyyat vasitələri, yüklər, sərnəşinlər, enerji, materiallar və təchizat xətti ilə daxil olan resurslar), eləcə də informasiya axınları ilə xarakterizə edilir.

Limanın bütün istehsal fəaliyyəti onun bölmələrində cəmləşir. Bu bölmədə yüklərin aşırılması, nəqliyyat vasitələrinin yüklənilib boşaldılması kimi texnoloji əməliyyatlar həyata keçirilir.

İstehsal bölmələrinin işində əsas yeri yükaşıma terminaları tutur. Terminalar yüklərin bir nəqliyyat növündən digərinə ötürülməsi və lazımi xidmətlərin göstərilməsi üçün portal kranlarla, yükaşıyıcı qurğularla, yüklərin limandaxili yerdəyişməsinə həyata keçirən avtotexnika ilə, doker-mexanizator briqadaları ilə, dəmir yol xətləri, anbarla, avadanlıqla və ən əsası yük buraxma qabiliyyətinə uyğun olmasa da körpülərlə təchiz olunur. Yükaşıma terminalına rəis və onun müavinləri rəhbərlik edir. Terminalın əsas istehsalat vahidi krançılar, avtomatika sürücülərinin, motorçuların, çilingərlərin və elektriklərin daxil olduğu kompleks briqada sayılır. Briqadaya briqadir rəhbərlik edir. Yük aşırma terminalında istehsal proseslərinə iş icraçısı (böyük stividor, stividor) rəhbərlik edir. O, briqadalara iş tapşırığı verir, əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarını həyata keçirir. Briqadir iş yerlərini hazırlayır, avadanlığı (texnoloji vasitələri) texnoloji prosesə uyğun olaraq iş yerləri üzrə yerləşdirir. İşin normallaşdırılması və qiymətləndirilməsi normaçılar tərəfindən həyata keçirilir. Operativ planlaşdırılmanı, işin uçotunu və onun yerinə yetirilməsinə nəzarəti, informasiyanın ötürülməsini, operativ hesabatı, liman idarəsi və onun dispetçer aparatı ilə əlaqəni yükaşıma terminalının dispetçeri həyata keçirir. Yükaşıma terminalının kommersiya və yük əməliyyatları üzrə müavininin məsuliyyətinə terminaldan keçən yüklərin qorunub saxlanması aid edilir. Yüklərin yük anbarlarına qəbulu, onların sayının, çəkisinin və vəziyyətinin təyin edilməsi, bu əməliyyatlar üzrə sənədləşmənin həyata keçirilməsi, yük anbarlarının rəislərinin və onların müavinlərinin vəzifə borclarına aid edilir. Limanların akvatoriyalarında gəmilərin təhlükəsiz dayanmalarını təmin edən reydlə dayanacaqları nəzərdə tutulur. Rəyd təsərrüfatına giriş kanalları gəmilərin dayanacaq yerləri, üzən körpü qurğuları, naviqasiya qurğuları, işarələr və donanması (buzqıran gəmilər, müxtəlif katerlər, yedək gəmiləri və s.) daxil edilir. Dəniz limanlarında (akvatoriyada) gəmiçiliyin təhlükəsizliyi liman kainatının tabeliyində olan losman xidməti və liman nəzarəti xidməti həyata keçirir. Liman nəzarəti xidməti bütün gəmilər tərəfindən üzmə qaydalarına riayət edilməsinə nəzarət edir. Limana girib-çıxan gəmilərin qeydiyyatını aparır, reydin vəziyyətini yoxlayır, kanalın, reyd dayanacaqlarının dərinliklərinin vəziyyətini nəzarətdə saxlayır, qəzaların tədqiqatında iştirak edir, gəmi sənədlərini yoxlayır, gəmilərin limana gəlib getmələrini sənədləşdirir. Limanın əsas istehsalat bölmələrinə, həm də yerli yük və sərnişin daşımalarını həyata keçirən liman donanması aid edilir. Liman donanmasının rəisi donanmanın düzgün istifadə edilməsinə və texniki vəziyyətinə cavabdehdir. Dəniz vağzallarını, sərnişin pavilyonları, sərnişin körpüləri, sərnişinlərə xidmət göstərir və əsas istehsalat bölmələrinə aid edilir.

Limanın özü-özünə xidmət göstərməsi məqsədi ilə aşağıdakı köməkçi bölmələri olur: -emalatxanalar; -təmir-tikinti sahələri; elektrik; təsərrüfatı; avtopark.

XARİCİ TİCARƏT QİYMƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VASİTƏLƏRİ

Hüseynova G.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünyanın İqtisadi inkişaf təcrübəsi həm inzibati – amirlik İqtisadiyyatının, həm də xalis bazar İqtisadiyyatının səmərəsiz olduğunu bir daha sübut edir. Bundan başqa, qeyd etmək olar ki, -hazırda bu iki strukturdan heç biri real şəkildə yoxdur. Nəzəri baxımdan bu sistemlərdə xarici ticarət qiymətlərinin tənzimlənməsinin özünəməxsus amil və alətləri vardır.

İxrac qiymətlərinin müəyyən edilməsi çoxlu dəyişən tərkibdən asılıdır. Bu ayrı-ayrı bazarlar üçün fərqlidir. Hətta franko-göndərmə məntəqəsi şərti ilə təklif qiyməti müxtəlif bazarlarda əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Ayrı-ayrı istehlakçıların tələbləri müxtəlif ola bilər. Məsələn, bir qrup istehlakçılar standart qablaşdırmanın əvəzinə xüsusi qablaşdırmanın aparılmasına üstünlük verərlər. Bu həmin əmtəənin daxili bazarda istifadə olunduğu standart qablaşdırma keçirilməsini ixracatçıya zəruri etmiş olar. Analoji şəkildə ixrac məhsullarına xərclər əmtəənin markalanmasının vacibliyi nəticəsində artır. Məhsulun keyfiyyətinə əlavə nəzarətin həyata keçirilməsi ilə də xərclərin səviyyəsi artır. Lakin, ixrac qiymətlərinin kalkulyasiyasını aparan zaman onun tərkibinə reklam xərcləri və əmtəənin daxili bazarda satılması zamanı satışın stimullaşdırılması xərcləri də daxil edilmir.

Əgər bazar üçün əmtəənin hava nəqliyyatı ilə nəql olunması məqbul sayılırsa, digər bazar üçün bu əksinədir. Bir ölkədə yerli agentin xidmətinə müraciət olunur ki, bu da əlavə xərclə nəticələnir, digər

ölkələrdə isə buna ehtiyac yaranmır. Bazara qədər olan məsafə əmtəənin daşınmasının aralıq məntəqəsini zəruri edir ki, bu da əlavə xərclərə səbəb olur.

Bu gün Azərbaycan iqtisadi münasibətlərin dünya təsərrüfatı sistemindəki bütün formalarından istifadə edərək dünya bazarına çıxışını təmin etməlidir. Bu prosesi tezləşdirə biləcək amil xarici investisiyaların ölkəmizə cəlb edilməsinin sürətləndirilməsi ola bilər. Ölkəmizin xarici ticarət əlaqələrinin əsas istiqaməti ixrac potensialının artırılması və bunun yüksək keyfiyyətli yerli məhsullar hesabına edilməsidir.

Müasir şəraitdə xarici ticarətin tənzimlənməsi, o cümlədən gömrük-tarif tənzimlənməsi iqtisadi inkişaf üçün xammal ixracının imkanlarından hər vasitə ilə istifadə etməklə eyni zamanda, tədricən yüksək emal səviyyəli məhsulların ixrac potensialının artırılmasına yönəldilməlidir.

Digər tərəfdən, indiki dövrdə Azərbaycan tezliklə ÜTT-yə üzv olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur, çünki ÜTT-yə daxil olmaqla Azərbaycan xarici ticarət sahəsində bir çox üstünlüklər əldə edə bilər (güştli kreditlərin alınması, investisiyaların cəlb olunması və s.).

Perspektivdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyası daxili və həm də xarici amillərdən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olacaqdır. Dünya dövlətlərinin tarixi təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın kompleks inkişafı yalnız daxili ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə və xarici iqtisadi imkanlardan maksimum yararlanmaqla mümkündür. Dünya təsərrüfatında fəali iştirak etmək milli iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırmaq üçün xaricdən iqtisadi və elmi texniki tərəqqi impulslarını almaq, investisiyaları cəlb etmək və xarici iqtisadi əlaqələrin strukturunun yenidən qurulmasına şərait yaratmaq lazımdır.

Son illərdə respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası sistemli şəkildə araşdırılır, idxal-ixrac əməliyyatlarının strukturunda, dinamikasında və xarici ticarət balansının vəziyyətində müşahidə edilən meyllər qeydə alınır və təhlil olunur. Aparılan təhlil sayəsində çıxarılmış nəticələrə uyğun olaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində qiymətlərin (tariflərin) rolu müəyyənləşdirilməli və onların təkmilləşdirilməsi üzrə konkret tədbirlər həyata keçirilməlidir.

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA TƏSİRİ

İskəndərova S.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Cəmiyyət üzvlərinin artmaqda olan sosial-İqtisadi tələbatının ödənilməsi mövcud istehsal potensialından tam və səmərəli istifadə edilməsini mühüm bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu baxımdan, cəmiyyətin həyatında investisiya qoyuluşlarının rolu və əhəmiyyəti son dərəcə yüksəlmiş olur. Ölkədə makroiqtisadi göstəricilərin yüksəldilməsi, ümumimilli məhsulun strukturunda aparıcı sahələrin, xüsusilə, strateji sahələrin rolunun və əhəmiyyətinin getdikcə artırılmasını tələb edir. Bu cəhətdən respublikaya xarici investisiya qoyuluşlarının artırılması və onun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, İqtisadiyyatın sahələrinin inkişafında lazımi proporsiyaların təmin edilməsi böyük elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Burada bir tərəfdən xarici investisiyaların cəlb edilməsi əsasında ölkənin ixracat potensialını artırmaq, digər tərəfdən xarici-İqtisadi əlaqələrin getdikcə daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, hələ 1994-cü ilin 20 sentyabrında imzalanmış «Əsrin müqaviləsi»nin sosial-İqtisadi əhəmiyyəti əvəzsizdir.

Ümumiyyətlə, neft-qaz hasilatı üzrə bağlanmış müqavilələr 30 il və daha çox müddətə nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun da nəticəsində respublikamıza təqribən 60 milyard ABŞ dolları məbləğində investisiya qoyuluşları nəzərdə tutulur. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanın müqavilələrdə iştirak payı 7,5 faizdən 50 faizə qədər təşkil edir. Respublikada geniş miqyas almış xarici ölkələrin investisiya fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının 1995-ci ildə qəbul etdiyi «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Qanuna əsasən tənzimlənir. Həmin qanunda qeyd edilir ki, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəçisi dövlətdir. Hazırda 2007-ci il üçün investisiyalar haqqında yeni qanun hazırlanır. Onu da qeyd edirəm ki, bu qanuna görə daxili investorlara 22% yer ayrılmağı nəzərdə tutulub. Bununla belə, mövcud qanunvericilik aktları ilə müəyyənləşdirilmiş investisiya fəaliyyəti subyektlərinin müqavilə münasibətlərinə dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin həddən artıq müdaxilə etməsinə yol verilmir. Oudur ki, investorlar öz məqsəd və fəaliyyətlərində tam sərbəstdirlər. Deməli, buna görə də onlar respublikada ən səmərəli və per-

spektivli sahələrdən biri olan neft-qaz hasilatına investisiya qoymağa üstünlük verirlər. Məhz bununla bağlı, ən başlıca məqsəd bu istiqamətlərdə işlərin mümkün qədər daha da intensivləşdirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikada yaranan əlverişli siyasi, İqtisadi və hüquqi şərait İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasının mühüm göstəricisi olan investisiya qoyuluşlarının həcmnin xeyli artmasına şərait yaranmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, xarici investisiya qoyuluşlarında dinamik, sürətli artım tempi mövcuddur. İnvestisiya qoyuluşlarının 60-65 faizdən çoxu neft sənayesinin payına düşür. Müsbət hal olaraq qeyd etmək lazımdır ki, respublikada birgə müəssisələr və xarici firmalar tərəfindən investisiya qoyuluşları da yüksək temp ilə artmaqdadır. Bununla yanaşı xarici firmalar tərəfindən sərf edilən investisiyaların da miqyasını genişləndirməklə xarici investiyaların məbləği də artmışdır. Xarici firmalar arasında Türkiyə, ABŞ, Böyük Britaniya və İranın firmaları investisiya qoyuluşlarında əsas rol oynayır. Buna 1995-ci ildə qəbul edilmiş «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu da geniş imkanlar açmışdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

İslamzadə V.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Bəşəriyyətin inkişafının müasir mərhələsində qloballaşma onun əsas məzmununu müəyyən edir” desək yanlışdır. Bu prosesin əsas səbəblərini, təzahür formalarını, nəticələrini, müxtəlif aspektlərini aydınlaşdırmadan müasir dünyamızda baş verən sosial, İqtisadi, kulturoloji, geosiyasi və digər prosesləri düzgün anlamaq mümkün deyil. Bir çoxlarımız fərqi nə varmasa da, qloballaşmanın təsirini və işarələrini hər gün həyatımızda görə bilərik. Adi gündəlik həyatınızı gözünüzün önündə canlandırın. Səhər yuxudan oyanıb dişlərinizi Avropada istehsal edilmiş diş pastası ilə fırçalayrsınız, Türkiyə məhsulu olan sabunla yuyunursunuz, Çində istehsal edilmiş kompüterinizdə dünya xəbərlərini Azərbaycan xəbər portalları ilə yanaşı, ABŞ, Rusiya və b. qəzetlərdən oxuyursunuz, elektron poçtunuza İsveçrədə beynəlxalq konfransda iştirakınızı təsdiq edən məktub alırsınız, Koreyada istehsal edilmiş telefonunuzla dostunuzla zəngləşib gündəlik planlarınızı dəqiqləşdirirsiniz, səhər yeməyi süfrəsində mütləq hər hansı bir qida xaricdə istehsal edilib, İtaliyada istehsal edilmiş kostyumunuzu geyinib, Almaniya istehsal edilmiş avtomobilinizlə işə gedirsiniz. Başqa sözlə, hər gün siz dünyanın müxtəlif bölgələrində istehsal edilən məhsullara və tanımadığınız minlərlə insana arxalanaraq gündəlik həyatınızı qurursunuz. Bu cür qarşılıqlı asılılıq məhz beynəlxalq ticarətin və qloballaşmanın xidmətləridir. Sizi yuxarıda sadaladığımız və sadalamadığımız məhsullarla təmin edən insanlar bunu sadəcə sizin rahatlığınızı fikirləşərək fədakarlıqla istehsal etmirlər. Və ya heç də həmişə hər hansı dövlət qurumu istəklərinizi nəzərə alıb bu istehlak məhsullarını istehsal edib sizin ehtiyacınızı ödəməyə çalışmır. Əksinə sizin istifadə etdiyiniz məhsulları istehsal edən insanların özləri də, öz əməklərinin nəticəsində sizin kimi digər istehlak məhsullarını istifadə edirlər. Məhz bütün bunları arqument gətirərək müasir liberal İqtisadçılar iddia edirlər ki, genişlənən beynəlxalq ticarət və qloballaşma bütün xalqların və insanların maraqlarına cavab verir, çünki bu prosesin nəticəsində hər kəs daha yaxşı imkanlar əldə etmiş olur.

Xarici İqtisadi siyasət strategiyasının hüquqi təminat sisteminə müasir dövrün tələbləri çərçivəsində baxılması, bu sahədə yeni problemlərin aşkar edilməsi və mövcud problemlərin həllinin yeni istiqamətlərinin göstərilməsi tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyidir. Tədqiqat işinin elmi nəticələrini konkret olaraq aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- Xarici İqtisadi siyasət strategiyasının mahiyyətinin açıqlanması sahəsində mövcud olan müxtəlif elmi baxışlar nəzəri cəhətdən araşdırılmış və reallıqlara müvafiq surətdə konseptual ümumiləşdirmə aparılmışdır;
- Xarici İqtisadi siyasət strategiyasının hüquqi təminatı sahəsində beynəlxalq təcrübə öyrənilmiş, konseptual qiymətləndirmə aparılmış və onların müasir dövrün reallıqlarına uyğun istifadəsi imkanları aşakara çıxarılmışdır

Dövlətin İqtisadi siyasəti – ölkənin cari dönmədə strateji məqsədlərinin reallaşdırılması üçün onun İqtisadiyyata müdaxilə prinsiplərini konkretləşdirir. Dövlətin İqtisadi siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərini qeyd edə bilərik:

- Xarici İqtisadi siyasət – əmtəə və xidmətlərin idxal və ixracı, xarici kapitalın ölkəyə cəlb edilməsi və kapitalın ölkədən xaricə çıxarılması və s.;
- İnstitusional siyasət – İqtisadiyyatın təşkilati strukturunun dəyişdirilməsi, köhnə İqtisadi, sosial və maliyyə institutlarındakı nöqsanların aradan qaldırılması, onların funksiya və əlaqələrinin dəyişdirilməsi və ya yeni institutların yaradılması;
- Struktur siyasəti – istehlakçıların və ümumi kapitalın formalaşdırılması, dövlətlərin gəlir və xərcləri, ixrac və idxal, İqtisadiyyatın sektorial və regional strukturları arasında makroiqtisadi proporsiyaların dəyişdirilməsi;
- Sosial siyasət
 - sosial xidmətlərin inkişafı, sosial təbəqələrin gəlirlərinin differensiasiyası və bu və ya digər fəaliyyətlərin təşviq olunması;
 - İnvestisiya siyasəti – investisiya miqyasının, onların mənbələrinin və istifadə olunma istiqamətlərinin qurulması;
 - Qiymətləndirmə siyasəti – istehsal və istehlak bazarlarındakı qiymətlərin tənzimlənməsi;
 - Maliyyə siyasəti – dövlətin maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi və o cümlədən, dövlət büdcə vəsaitlərinin istifadəsi və ona nəzarət;
 - Pul-kredit siyasəti – pul və kreditlərin dövriyyəsi;
 - Regional siyasət
 - Regionların İqtisadi integrasiyası və onların sosial təbəqələşməsi;
 - Xarici siyasət – yaxın dövlətlərlə integrasiya üzrə.

Dövlətlərin İqtisadi siyasət istiqamətlərinin hazırkı siyahısı ölkənin tarixi inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq dəyişir. Onlara maddi istehsal və qeyri-maddi istehsal sferaları üzrə sahələr siyasətini (məsələn: sənaye siyasəti və ya səhiyyə sahələri üzrə siyasət), mülkiyyətin özəlləşdirilməsi və ya yenidən özəlləşdirilməsi ilə bağlı siyasəti və vergi siyasətini əlavə etmək olar.

G. P. Babinin təbircə desək, xarici İqtisadi siyasət dünya bazarında müəyyən imtiyazlara malik ölkələrin İqtisadiyyatı əldə etmələrinə və daxili bazarı xarici malların rəqabətindən müdafiə etmələrinə yönəldilmiş tədbirlər sistemidir.

Milli institutların fəaliyyəti bir qayda olaraq xarici malların daxili bazara daxil olmasını məhdudlaşdırmağa və ölkə mallarının ixracına yardım etməyə və eləcə də ölkəyə əmtəə, xarici kapital, işçi qüvvəsinin və digər istehsal faktorlarının idxalına nəzarət etməyə istiqamətlənmişdir. Hökumətlərarası təşkilatların fəaliyyəti beynəlxalq əmtəə, kapital və işçi qüvvəsi hərəkətlərinin tənzimlənməsinə istiqamətlənmişdir.

Qarşılıqlı asılılıq milli İqtisadiyyatlar üçün az problemlər yaratmır. Ölkə istehsalının ixrac yönümlü olması ölkəni dünya qiymətlərindəki dəyişikliklərdən, dünya tələbindəki tərədüdlərdən və dünya bazarındakı rəqabətdən asılı vəziyyətə salır. Belə asılılıq xüsusilə dar ixtisaslaşmış İqtisadiyyatı olan kiçik ölkələr üçün təhlükəlidir. İdxal asılılığı da az mənfi nəticələr doğurmur. Dünya qiymətlərindəki artım və ixracatçı ölkələrdə ixrac tədarükünün məhdudlaşdırılması idxalçı ölkələrdə arzu edilməyən nəticələr doğurur. Bu planda İqtisadi inkişaf səviyyəsi üzrə ölkələrin diferensiasiyası və onların dünya İqtisadiyyatındakı rolu daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dünya İqtisadiyyatının qurulması əsas ölkələr və ölkə qrupları üçün birtərəfli müstəsna hüquqlar verir. Bununla belə dünya İqtisadiyyatının zəif subyektləri öz maraqlarını təmin edə bilmirlər.

Bütövlükdə sinergetik effektləri sistem kimi istifadəyə imkan verən və eləcə də, ekoloji cəhətdən daha sabit İqtisadi sistemlərin yaradılmasını və onlayn rejimdə yaradıcı potensialın açıqlanması imkanlarını təmin edən təşkilati-idarəetmə, sosial-İqtisadi, siyasi-hüquqi xarakterdə tədbirləri birləşdirən layihə təklif edilir

AZƏRBAYCANDA AZAD TİCARƏT ZONASI TİPLİ XÜSUSİ İQTİSADİ ZONA YARADILMASININ PERSPEKTİVLƏRİ

İsmaylov F.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublikamız müntəzəm olaraq qlobal miqyasda yeni – yeni əməkdaşlıq təşəbbüsləri ilə çıxış edir ki, bunun da hesabına ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu, habelə təsir imkanları əhəmiyyətli dərəcədə artıb. İqtisadi

müstəqillik respublikamızı çox mühüm perspektivlərə malik ölkə kimi dinamik inkişafını təmin edib. Ölkə İqtisadiyyatının inkişafı üçün davamlı olaraq reallaşdırılan pragmatik islahatlar modeli formalaşmış ki, bu da milli inkişafa stimül verən əhəmiyyətli amil səciyyəsi daşıyır. Bu istiqamətdə ölkə Prezidentinin 17 mart 2016 – cı il tarixli “Bakı şəhəri Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisi daxil olmaqla azad ticarət zonası tipli xüsusi İqtisadi zonanın yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam qeyd olunanların bariz nümunəsidir. Bu hüquqi sənəd Bakı Limanının dünyanın məşhur liman mərkəzlərindən birinə çevrilməsini şərtləndirir. Bununla da qeyd olunan azad ticarət zonası tipli xüsusi İqtisadi zona dünyanın Dubay, Honkonq, Şanxay, Singapur kimi nəhəng nəqliyyat – logistika mərkəzlərindən biri kimi olacaqdır. Limanın sahəsi 400 hektardır və bu ərazinin 100...115 hektarında azad İqtisadi zona yaradılır. Bu ilk İqtisadi zona olub, onun Ələtdə yaradılmasının əhəmiyyəti, qeyd olunan qəsəbədə limanın olmasıdır. Eyni zamanda, İqtisadi zonalar üçün ən vacib amil xarici dövlətlərə çıxış imkanındır. Bu layihə Azərbaycanın xarici dövlətlərə çıxışını təmin etməklə, çox yaxın gələcəkdə ölkə İqtisadiyyatına əhəmiyyətli töhvəsini vermiş olacaqdır. Belə ki, yükdaşımalar kəskin artacaq, yeni istehsal infrastrukturuları yaradılacaqdır. Yeri gəlmişkən hazırda İran və Çin İqtisadiyyatında qeyd olunan İqtisadi zonaların xüsusi çəkisi 30% - dən yuxarıdır.

BMT – nin məlumatlarına görə cari ildə dünyada investisiyaların cəlb edilməsi üçün müxtəlif imtiyaz və istəklər dəsti ilə bir neçə min azad İqtisadi zona fəaliyyət göstərir. Azad ticarət zonasını (ATZ) beynəlxalq integrasiya tipi kimi xarakterizə etmək olar ki, burada iştirakçı – ölkələrdə gömrük rüsumları, vergi və yığımlar ləğv edilir və həmçinin beynəlxalq kontraktla qarşılıqlı ticarətdə kəmiyyətə məhdudiyyətlər nəzərdə tutulur. Bəzi dünya ölkələrində təşəkkül tapmış müxtəlif azad İqtisadi zonaları (AİZ) nəzərdən keçirək. Məsələn, Cənubi Koreyada dörd növ AİZ özündə birləşdirən sadə olmayan sistem yaradılmışdır: 1) Koreyadan məhsulların daşınması ilə məşğul olan Koreya və xarici şirkətlər üçün azad ticarət zonası (Kunsan, Debul) ; 2) xarici işçilərdən istifadə edə biləcək xarici şirkətlər üçün azad İqtisadi zonalar (zona üç şəhərdə - İnçon, Pusan və Kvanqyanqda təşkil edilmişdir); 3) yüklərin emalı və toplanması mərkəzlərində millətlərarası kampaniyaların cəlb edilməsi üçün rüsumsuz ticarət zonaları (Pusan, Kvanqyanq, İnçon limanı və beynəlxalq İnçon aeroportu); 4) dövlət İqtisadiyyatının strateji prinsiplər sahələrində rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün sənaye kompleksləri.

Azad ticarət zonalarının şəkildəyişmələrindən biri – beynəlxalq aeroport və dəniz limanlarındakı xüsusi rüsumsuz ticarət mağazaları – “dyuti fri” hesab olunur. Belə mağazalar eksterritoriallığa və məhsulların rüsumsuz olaraq gətirilməsi hüququna malik olur. Satış üzrə ən böyük “dyuti fri” mərkəzi Dubaydadır. Bu gün dünyada yeni tip zonalar – inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər sürətlə yayılmağa başlamışdır. Avropada ixrac – istehsal zonaları xüsusi olaraq Rumınya, Macarıstan, Bolqarıstan, və Polşada inkişaf etmişdir. Onların əsas xüsusiyyəti, başlıca vəzifəsi məhsul və xidmətlərin ixracı, dövlət və xarici təsərrüfat subyektlərinin istehsalat fəaliyyətlərinin təminatı olan nümunəvi müəssisələr hesab edilir. ABŞ – da isə üç başlıca azad zona tipi vardır: 1) xarici ticarət zonası; 2) biznes zonası; 3) texnoloji parklar. Dünyada həmçinin ən yüksək İqtisadi inkişafa nail olmuş ölkələrdə azad bank zonaları daha geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq İsveçrə və Lüksemburqda, Honkqonq, Singapur, Bəhreyn və Kayman adalarındakı bank şirkətlərini, ABŞ, Fransa, Almaniya və İngiltərədə bank sığorta əməliyyatlarının gerçəkləşdirilməsi sistemini, həmçinin Tayvan, Filippin və Bermud adalarındakı sığorta şirkətlərini göstərmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə almaqla, AİZ – rin təsnifatı sırasından hər hansı tip zonanın hər hansı bir ölkə üçün daha arzu edilən olduğunun zəruriliyi göstərilməlidir. Ancaq, bütün azad İqtisadi zona tipləri dövlət İqtisadiyyatının dünyaya integrasiyasına təsir edir. Zonanın yaradılması zamanı bu və ya digər ərazinin mövcud İqtisadi üstünlüyü reallaşdırılmış olmalıdır, yəni: əhəmiyyətli ehtiyatlara və təbii – resurs potensialları dəyirinə, əmək resurslarına, inkişaf etmiş elmi – tədqiqat potensialına malik olan beynəlxalq İqtisadi mübadilə mərkəzlərinə yaxınlığı halında özünü doğrultmuş olur.

Beləliklə, başlanan proses qısa müddət ərzində ölkədə ixrac potensialının artmasına, idxaldan asılılığın azalmasına, ümumilikdə, ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə müsbət təsir göstəcək, biznes və investisiya mühitini daha da yaxşılaşdıracaq, investisiyaların təşviqi və qeyri – neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı aparılan işləri sürətləndirəcək və bununla da həm regionların, həm də ümumilikdə qeyri – neft sektorunun inkişafına güclü təkan verəcək. Bir sözlə, respublikamızda azad ticarət zonası tipli xüsusi İqtisadi zonanın yaradılması Azərbaycana əlavə xarici valyuta axını və dövlət büdcəsinə əlavə vəsaitlər daxil olması imkanı yaradacaq.

STRATEJİ İDARƏETMƏ

Qaçaşev Y.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Strategiyalar strateji idarəetmənin əsas bazis elementidir.Strategiyaların müəyyənləşdirilməsi strateji idarəetmənin səviyyəsindən asılıdır.Strateji idarəetmə məqsədlərin formalaşdırılması,taktikanın seçilməsi və strategiyanın hazırlanması üzrə təşkilati fəaliyyətin səviyyəsidir. Strateji idarəetmə müəssisəyə tam rəhbərliyi təmin etməyə,təşkilatın tətqiqatlarının yaxın əlaqələndirilməsinə şərait yaradır.Strategiyaların hazırlanması strateji idarəetmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu proses missiyanı müəyyən etmə,məqsədləri görmə,taktiki siyasətləri seçmə və mövcud resurslar vasitəsilə strateji addımı atmağı özündə əks etdirir.Strategiya yerinə yetirildikdən sonra mövcud nəticə araşdırılır,yəni strategiyanın nə dərəcədə əlverişli olması qiymətləndirilir.Rəhbərlər strategiyalar vasitəsilə müxtəlif təhlilləri(zəifliklər,güclü tərəflər,imkanlar və s.) , zərərverici analizləri (sosiomədəni, texnoloji, texniki, İqtisadi ,ekoloji faktorlarla) tənzimləyirlər.Biz bu mövzuda 3 sual cavab axtarmağa çalışacağıq: • Strategiya müəssisəyə necə təsir edir? • Strategiya nə üçün lazımdır? • Lazımi nəticə əldə olunacaqmı? İkinci sualda strateji qərarların mövcud toplanmış informasiyaya əsasən formalaşdığı haqqında danışılacaq.Strateji informasiyalar strateji sistmin yaradılmasında və strateji qərarın qəbulunda istifadə edilir.bu informasiyalar lazımi 8 dəyişiklərə tez bir zamanda reaksiya verməyə imkan verir ki, bunun da nticəsində güclü rəqabət şəraitinin yaranmasına gətirib çıxarır. Qəbul edilən strateji qərarın effektivliyi toplanmış informasiyanın sağlamlığından və dəqiqliyindən asılıdır,yəni informasiya nə qədər real və düzgün olarsa startegiyanın işlənməsi də,strateji qərarların verilməsi də müəssisəyə bir o qədər müsbət təsir edər.Məsələn: gecikmiş strateji qərarın effektivliyi olmur. Üçüncü sualda isə strateji proses və onun elementləri olan missiya və strategiyanın qiymətləndirilməsindən danışılacaq.Burada missiya,strateji görünüş,məqsədlərə nail olma yolları əks ediləcək.Ümumiyyətlə strategiya maliyyə və strateji məqsədlərə nail olmanı göstərən ,məqsədlər isə arzu olunan nəticələndir.Qeyd edək ki,hər bir müəssisədə strateji qərarları rəhbərlər verir və bir növü risk və məsuliyyət amilini öz üzərinə götürürlər.Menecerlər xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri vaxtında bımədlikləri halda meəssisənin strategiyası müasir tələblərə cavab verməyə bilər.Buna görə də menecerlər hər bir dəyişikliyi proqnozlaşdırmağı və yaxud vaxtında görməyi bacarmalı .fəaliyyətdə olan strategiyada adekvat dəyişikliklər aparmağa qadir olmalıdırlar. Sonuncu və dördüncü sualda isə strategiyaların hansı məqsədə istifadə edilməsi,istifadənin tətbiqi sahələri və hansı şəraitdə ehtiyac duyulması haqqında geniş əks etdirilib.Burada həmçinin təyinatın sahələri də əks etdirilib Müəssisənin strateji təyinatının hər bir idarəediciyə və işçiyə çatdırılması bu təyinatın özünün müəyyən edilməsi qədər mühümdür. Kurs işində danışacağımız bu prosesin əsas elementləri məqsədlər,missiyalar,taktikalar və strategiyalardır.Bu qeyd etdiyimiz mövzuları menecment və müəssisənin idarəedilməsi üzrə yüksək ixtisaslı professor və dossentlərin kitablarından,elmi məqalələrindən götürmüşəm.Ümid edirəm ki,qeyd olunan suallar kurs işində tam əhatə olunacaqdır.Sualların tərtib edilməsində həmçinin internet məlumatlarından da istifadə etmişəm.İnternet məlumatlarını yalnızca xarici dildə olan məqalələrdən götürmüşəm. 9 Müasir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi və perspektiv inkişafının təmin edilməsi təşkilatlarda strateji idarəetmənin tətbiqindən,missiya və məqsədlərin müəyyən edilməsindən,xarici və daxili mühitin tətqiq olunmasından və baş verən dəyişikliklərin araşdırılmasından,alternativ strategiyaların seçilməsindən və reallaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Strateji menecment müəssisənin idarə edilməsi prosesinin ilkin mərhələsi olaraq idarəetmənin bütün funksiyalarını özündə ehtiva edir.Yaxşı strateji idarəetmə müəssisəni gələcəyə istiqamətləndirir,uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və biznesdə öz mövqeyini müəyyən eməyə imkan verir.Strateji idarəetmənin nəticələri müəssisənin bazarda qazandığı mövqeyində və İqtisadi-maliyyə göstəricilərinin uzunmüddətli meyllərində təzahür olunur.Təşkilatın strateji idarəedilməsi onun uzun müddətli inkişafının təmin edilməsinin əsasıdır.Strateji idarəetmə təşkilatın missiyası,onun plan və proqnozlaşdırılmasının, məqsədlərinin, strategiyalarının təsərrüfatçılıq metodlarının və funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır.Strateji idarəetmə dedikdə təşkilatın qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün spesifik strategiyaların işlənilib hazırlanmasına yönəldilən idarəetmə qərarlarının və praktiki hərəkətlərin məcmusu başa düşülür.Strateji idarəetmə strateji səviyyədə təşkilatın idarə edilmsi problemləri ilə əlaqədar olan əsələlərin geniş dairəsini əhatə edir.Strateji idarəetmə təşkilatda ardıcıl işlənməmiş kompleks prosesdir. Bu prosesin əsas vəzifəsi təşkilatlarda yeniliklərin və dəyişikliklərin qanəedici dərəcədə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu prosesin əsas elementi kimi təşkilatın strategiyası çıxış edir.Bazar İqtisadiyyatı şəraitində

işləyən hər hansı firma öz məhsullarının vaxtında satışını daim mənfəət təminatı kimi təmin etməyə çalışır. Bunun üçün o, a) bazarın konyunkturuna; b) rəqabətə; c) özünün resurs imkanlarına adekvat olan uzunmüddətli fəaliyyət proqramını işləyib hazırlayır. Bu cür proqram firmanın strategiyasını əks etdirir. Strategiya – mövcud imkanlarla qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqdan ötrü firmaya zəruri olan uzunmüddətli hərəkətlərin ümumiləşdirici modellərdir. İqtisadi təşkilata şamil edildikdə, bu, onun başlıca məqsədlərinin və bu məqsədlərə nail olmanın əsas üsullarının məcmusudur. Firma fəaliyyət strategiyasını işləyib 10 hazırlayarkən, fəaliyyətinin ümumi istiqamətlərini müəyyən edir. Strategiyaya müxtəlif təriflər verilir, amma ən əsası aşağıdakıdır: “Strategiya – bazarlarda mövqelərin qazanılması, möhkəmlənməsi və alıcıların tələbatlarının səmərəli surətdə ödənilməsi vasitəsilə məqsədlərə nail olmağa istiqamətlənmiş tədbirlərdən ibarət olan plandır” (12,28). Strategiya anlayışı menecmentə hərbi sahədən gəlmişdir. Əvvəllər o, müəyyən siyasətin həyata keçirilməsini və bunun üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edilməsini əks etdirirdi. Menecment baxımından bu uzunmüddətli vəzifələrin həllinə və uzunmüddətli planların hazırlanmasına yönəlmişdir. Bu halda strategiya dedikdə, əsas etibarilə resursların və malların böyük kütləsinin idarə edilməsi başa düşülür. XX əsrin 70-ci illərinin ortalarından rəqabətin təzyiqi artmış və təşkilatlar malların böyük kütləsinin idarə edilməsində tədricən aralanmış, onların strategiyaları isə bir neçə növə parçalanmışdır. Strategiyanın hərfi mənasın gəldikdə isə, strategiya yunan dilindən tərcümədə “strategos” sözündən götürülüb. Birinci hissə olan “stratos” sözü “ordu”, “aço” isə idarəetmə mənası kimi “aparır”am”, lüğəti mənasına görə isə “general. sərkərdə məharəti”, “hərb sənəti” deməkdir. Deməli, strategiya “ordunun idarə olunması”, “generalın müharibə aparma məharəti”, “generalın ustalığı” və s. kimi başa düşülür. Lakin hərbdə çox işlədilən “strateji mövqe”, “strateji uğur”, “strateji yüksəklik”, “strateji əməliyyat”, “strateji baxımdan çox əlverişli gediş” və bu kimi onlarca söz olduğuna görə, bu söz İqtisad elmində də əhəmiyyətli termin kimi idarəetmədə işlədilməlidir. Hərbi terminologiyanın idarə edilməsində görünür, sahibkarlığın döyüş xarakterini bir daha təsdiq edir. Bu terminin hərbi mənşəli olması təsadüfi deyil, çünki məhz strategos Makedoniyalı İsgəndərə bütün dünyanı zəbt etməyə imkan vermişdir. Bu günkü dövrdə elə məhz strategiya vasitəsilə təşkilatların səmərəli idarəedilməsi həyata keçirilir. Bütövlükdə strategiya dedikdə strateji məqsədləri əldə etmək üçün işlənib hazırlanmış ali proqram başa düşülür. Strategiya idarəetmənin və planlaşdırmanın alt sistemidir. Strategiya təşkilatın məqsədlərinin formalaşdırılmasını, onun həyata keçirilməsini, təşkilatın artımını, inkişafını təmin edir və İqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə yönəlir.

MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Qasımova L.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində dövlətin idarə olunmasında nəzarət funksiyası aparıcı əhəmiyyətə malikdir. Təsərrüfat subyektləri böyük təsərrüfat sərbəstliyi əldə etməklə, geniş həcmdə maliyyə ehtiyatlarının istifadə olunması imkanı ilə mənfəətin bölüşdürülməsində və göstəricilər əsasında maliyyə nəticələri əsasında maliyyə (mühasibat) hesabatının düzgün tərtibində ciddi məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət və onun nəzarətedici orqanları təsərrüfat subyektləri üzərində nəzarəti təşkil etməklə, əhalini sahibkarlığın qanunsuz hərəkətlərindən qoruyur və onların sərf etdikləri vəsaitlərin düzgün istifadə olunmasına nəzarəti təmin edir.

Nəzarət müxtəlif formalarda – yəni hüquqi, inzibati, İqtisadi formalarda icra oluna bilər. Lakin nəzarət sistemində mühüm rolu maliyyə nəzarəti təşkil edir.

Maliyyə nəzarəti geniş mənada təsərrüfat subyektlərində istifadə olunan vəsaitin qanunvericiliyə uyğun istifadə olunmasına nəzarətin təşkilidir.

Maliyyə hesabatı beynəlxalq standartlarda maliyyə hesabatına nəzarət ilə əlaqədar qeyd olunur ki, şirkətin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətində sərf olunmuş vəsaitin nəticəsində mənfəətlilik təmin olunsun.

Maliyyə nəzarəti – təşkil olunmuş nəzarət müəssisələri tərəfindən maliyyə, pul, valyuta və digər əməliyyatların dövlət qanunvericilik sənədlərinə uyğun xərclənməsinin yoxlanmasıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti – bu dövlət orqanları tərəfindən aparılan nəzarəti təmin edən müəssisələrdir.

Maliyyə nəzarəti-bütün İqtisadi subyektlərin: dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici, icraedici, eləcə də xüsusi təşkil olunmuş idarə orqanlarının nəzarətidir. Bura pul

vəsaitlərinin formalaşdırılması və istifadəsi prosesində maliyyə-İqtisadi qanunvericiliyə riayət edilməsi, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının effektivliyinin qiymətləndirilməsi və çəkilmiş məsrəflərin məqsədyönlülüüyü üzərində nəzarət aiddir. Maliyyə nəzarəti- dəyər nəzarətidir, ona görə də o ümumistehsal prosesinin bütün sferalarında həyata keçirərək, pul fondlarının hərəkəti prosesinə müşahidə edir. Maliyyə nəzarəti maliyyə funksiyasının reallaşdırılma forması olaraq, dövlətin və digər İqtisadi subyektlərin hüquqlarının qorunmasına xidmət edir.

Maliyyə nəzarəti -maliyyə resurslarının (o cümlədən, pul fondları formasında) təsərrüfatın bütün səviyyələrində və sahələrində yaranması və istifadəsi zamanı aparılan yenidən bölüşdürmə prosesləridir. Mənfəət, gəlir, rentabellik, maya dəyəri, məsrəflər kimi dəyər göstəriciləri bilavasitə yoxlamanın predmeti kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarəti sferası dedikdə, pulun iştirakı ilə, bəzi hallarda isə onlarsız belə (barter müqavilələri) aparılan əməliyyatlardır.

Maliyyə nəzarəti aşağıdakılardan ibarətdir: - İqtisadi qanunların tələblərinə riayət edilməsi (milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi paylarının optimallığı; - büdcə planının tərtibi və yerinə yetirilməsi (büdcə nəzarəti); əmək, material və maliyyə resurslarında istifadənin effektivliyi; vergi əlaqələrinin yoxlanması və s.

Maliyyə nəzarətinin vəzifələri bunlardır: - maliyyə resurslarına tələbat və pul gəlirlərinin, xalq təsərrüfatı fondlarının məbləği arasında tarazlığın olması;- dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərini vaxtı-vaxtında və tam olaraq yerinə yetirilməsinin təmini; - maliyyə resurslarının artımı, maya dəyərinin aşağı salınması, rentabelliğin yüksəldilməsi üzrə təsərrüfatdaxili ehtiyatların aşkar edilməsi; - müəssisədə material qiymətlilərinin və pul resurslarının səmərəli şəkildə xərclənməsinə yönəldilməsi; qanunvericilik və normativ aktlara riayət edilməsinin təmini;- xarici İqtisadi fəaliyyətin inkişafının dəstəklənməsi.

Maliyyə nəzarətinin keyfiyyətində təmin olunmasında müəssisədə mühasibat, büdcə, vergi uçotunun təşkili səviyyəsi mühüm rol oynayır. Hesabat maliyyə prosesinin əsas obyektidir. Maliyyə nəzarətinin effektiv köçürülməsi nəzarətin təşkili və növündən, onun aparılması forma və metodundan asılıdır.

Təsərrüfat fəaliyyətinin əhatə etmə dərəcəsinə görə təftiş tam və hissəvi, tematik və kompleks təftişə bölünür. Tam təftiş nəzarət obyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli olaraq yoxlanmasını nəzərdə tutur. Hissəvi təftiş təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı sahələrinin yoxlanması üçün aparılır. Kompleks təftiş daha tam və dolğun yoxlama üsuludur, belə ki, bu zaman yoxlanılan təsərrüfat subyektinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin material, əmək və maliyyə resursların istifadənin effektivliyi, mühasibat uçotu vəziyyəti və keyfiyyəti uçotu yoxlanılır. Dar texniki və texnoloji məsələlərin yoxlanması üçün təftişə müvafiq mütəxəssislər cəlb olunur. Bu kompleks təftişin effektiv aparılmasına imkan verir.

Tematik təftiş eynitipli müəssisə, idarə və təşkilatların müəyyən fəaliyyət növünün yoxlanması və burada aşkar olunan çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün həyata keçirilir.

Seçmə təftiş bu və ya digər vaxt kəsiyi üçün ilkin sənədlərin müəyyən hissəsinin yoxlanmasını nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq rübün bir ayı yoxlanılır, qanun pozuntusu aşkar olunduqda isə bütöv təftişlə davam edilir.

Kombinə edilmiş təftiş müəyyən sahənin bütöv metodla, digərlərinin isə seçmə üsulla yoxlanmasını nəzərdə tutur ki, bu da iri həcmli təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirən böyük həcmdə sənəd dövriyyəsinə malik təsərrüfat subyektlərinin yoxlanmasına imkan verir.

AVROPA ÖLKƏLƏRİNDƏ DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qəşəmli A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünyanın əksər ölkələrində dövlətin tarixi inkişafı, siyasi və idarəetmə formasına uyğun olaraq kənar dövlət maliyyə nəzarəti sistemi formalaşmışdır. Bu ölkələrin dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafı on və yüz illikləri əhatə edir. Belə ki, ilk dövlət maliyyə nəzarəti orqanları XIV əsrin əvvəlində – 1314-cü ildə İngiltərənin Dövlət Xəzinəsinin baş müfəttişi vəzifəsi, 1319-cu ildə Fransanın Hesablama Məhkəməsi, 1365-ci ildə İspaniya Hesablama Palatasının sələfi olan Navara Krallığının Hesablama Məhkəməsi, 1761-ci ildə Avstriya Palatasının sələfi olan Avstriya-Macaristan Hesablama Məhkəməsi, 1862-ci ildə isə Türkiyənin Hesablama Məhkəməsi yaradılmışdır.

XX əsrin əvvəlində isə dövlət maliyyə nəzarətinin müstəqilliyinin bəyan edilməsi ilə səciyyələnən və təkcə Avropada deyil, həmçinin digər kontinentlərdə də geniş tətbiq edilən maliyyə nəzarətinin yeni modeli – kənar dövlət maliyyə nəzarəti formalaşmışdır. Bu model Avstriyanın 1920-ci il 10 noyabr tarixində qəbul edilmiş konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Adıçəkilən konstitusiyada federal və torpaqların hökumətlərindən müstəqil və yalnız qanunvericiliyə tabe olan Avstriyanın Hesablama Məhkəməsinin kənar maliyyə nəzarəti orqanı kimi statusu təsbit edilmişdir. 1921-ci ildə isə ABŞ-da qanunvericilik hakimiyyəti çərçivəsində müstəqil siyasi agentlik olan Baş Büdcə Nəzarəti İdarəsi yaradılmışdır.

XX əsrin ikinci yarısında maliyyə nəzarətinin tətbiqi sahəsində böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq 1953-cü ildə əsas hədəfi biliklərin mübadiləsi, peşəkar bazanın qurulması və genişləndirilməsi, kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən ali audit qurumlarının potensialının gücləndirilməsi olan və hazırda 193 ölkənin ali audit qurumlarını özündə birləşdirən Ali Audit Qurumlarının Beynəlxalq Təşkilatı – INTOSAI yaradılmışdır. 1977-ci ildə isə Limada keçirilən INTOSAI-nın IX Konqresində demokratik cəmiyyətdə dövlət vəsaitlərinə kənar nəzarətin təməl prinsip və hədəflərini müfəssəl şəkildə müəyyən edən “Auditin Təməl Prinsiplərinə dair Lima Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir. Lima Bəyannaməsi onu imzalamış dövlətlər tərəfindən kənar dövlət maliyyə nəzarətinin hüquqi və konstitusion tənzimlənməsinin əsasını təşkil edir.

Lima Bəyannaməsinə əsasən, dövlət vəsaitlərinin düzgün və effektiv istifadəsi, dövlət maliyyəsinin müvafiq qaydada idarə edilməsi və səlahiyyətli orqanların bu sahədəki qərarlarının effektivliyi üçün ən vacib ilkin şərtlərdən biri hər bir ölkədə müstəqilliyi qanunla təmin edilən kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən Ali Audit Qurumunun mövcud olmasıdır. Bu qurumların fəaliyyətinin əsas məqsədi dövlət resurslarından qanuni, səmərəli, effektiv və qənaətli istifadə edilməsi prinsiplərinin təmin edilməsi və qəbul olunmuş qayda və standartların pozulması hallarının aşkar edilməsi yolu ilə müvafiq tənzimləyici tədbirlərin görülməsi, qeyd edilmiş pozuntular nəticəsində dövlətə vurulmuş ziyanın bərpa edilməsi, günahkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi və gələcəkdə bu cür pozuntuların qarşısının alınmasıdır.

Lima Bəyannaməsi Ali Audit qurumlarının müstəqilliyi və hesabatlılığı prinsiplərinin mütləq şərtlərini açıqlayır, ali audit qurumlarının fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsinə dair tələbləri, onların fəaliyyətinin formalarını və səlahiyyət dairəsini, qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin prinsiplərini müəyyən edir.

Belə ki, Lima Bəyannaməsində ali audit qurumlarının təsis edilməsinin və müstəqilliyinin zəruri səviyyəsinin konstitusiyaya ilə təsbit edilməsi, təfəsilatların isə müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilməsi qeyd edilən qurumların effektiv fəaliyyətinin önəmli prinsiplərindən biri kimi xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bir qayda olaraq, əksər ölkələrdə kənar dövlət maliyyə nəzarətinə dair konstitusiyaya normaları ali audit qurumlarının dövlət orqanları sistemində yerini, təşkilati əsaslarını və fəaliyyətlərini tənzimləyən ümumi prinsip və qaydaları müəyyən edir. Məsələn, Fransa Respublikasının Konstitusiyasında Hesablama Məhkəməsinin maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsi sahəsində parlament və hökumətə dəstək verilməsi üçün yaradıldığı göstərilmişdir. Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında Federal Hesablama Palatasının üzvlərinin hakim səlahiyyətlərinə malik olduqları, palatanın dövlət vəsaitləri hesabına maliyyələşən qurumların maliyyə hesabatlarını yoxladığı, İqtisadiyyatın idarəedilməsinin və büdcənin icrasının düzgünlüyünü və səmərəliliyini qiymətləndirdiyi müəyyən edilmiş, eyni zamanda, Hesablama Palatasının digər səlahiyyətlərinin federal qanunvericilikdə təsbit edildiyi də qeyd olunmuşdur. Avstriya Respublikasının Konstitusiyasında isə Avstriya Audit Ofisinin statusu və səlahiyyətləri müfəssəl şəkildə ayrı bir bölmədə müəyyən edilmişdir və s.

Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş təcrübəyə əsasən kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanının fəaliyyətinin effektivliyinin və nəticəliliyinin təmin edilməsi üçün mütləq şərt onların fəaliyyətinin müstəqillik, obyektivlik, peşəkarlıq və şəffaflıq prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsidir.

Lima Bəyannaməsində qeyd edilir ki, kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanı olan Ali Audit Qurumu yalnız yoxlanılan qurumdan asılı olmadıqda, kənar müdaxilələrdən mühafizə olunduqda və onun üzərinə qoyulmuş məsələləri həll etmək üçün tələb olunan funksional və təşkilati müstəqilliyə malik olduqda qarşısına qoyulmuş vəzifələri obyektiv və səmərəli yerinə yetirə bilər. Ali Audit qurumlarının müstəqilliyi maliyyə müstəqilliyini və bu qurumların əməkdaşlarının və üzvlərinin müstəqilliyini də ehtiva edir. Lima Bəyannaməsinə əsasən, audit qurumunun müstəqilliyi onun üzvlərinin müstəqilliyi ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır və üzvlərin müstəqilliyinə konstitusiyaya ilə təminat verilməlidir, xüsusilə, onların işdən azad olunması proseduru da konstitusiyada əks edilməli və onların müstəqilliyinə xələl gətirilməməlidir.

Eyni zamanda, qeyd edilir ki, Ali Audit qurumlarının peşəkar fəaliyyətlərində Ali Audit Qurumunun audit heyəti yoxlanılan təşkilatların təsirinə məruz qalmamalı və belə təşkilatlardan asılı olmamalıdır.

Ali Audit Qurumunun üzvlərinin vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsi qaydası hər bir ölkənin konstitusiya quruluşundan asılıdır. “İspaniya Hesablama Palatası haqqında” Qanuna əsasən, İspaniya Hesablama Palatasının sədri palatanın plenumunun təqdimatına əsasən, palatanın üzvlərinin arasından 3 illik müddətə İspaniya Kralı tərəfindən təyin edilir. Hesablama Palatasının üzvləri isə Ali Korsetlər tərəfindən (6 nəfər Deputatlar Palatası, 6 nəfər isə Senat tərəfindən) birbaşa səsvermə yolu ilə 9 illik müddətə seçilir. Almaniya Federativ Respublikasının Hesablama Palatasının prezidenti və vitse-prezidenti parlament tərəfindən gizli səsvermə və sadə səs çoxluğu ilə seçilir. Birləşmiş Ştatların baş təftişçisi isə Prezident tərəfindən Senatın razılığı ilə vəzifəyə təyin edilir.

Kənar dövlət maliyyə nəzarəti orqanlarının funksiyalarının effektiv həyata keçirilməsi üçün əsas şərtlərdən biri onların maliyyə müstəqilliyi, zəruri hallarda, Ali Audit Qurumunun lazımı maliyyə vəsaiti əldə etmək məqsədilə bilavasitə milli büdcə üzrə qərarlar qəbul edən dövlət orqanına müraciət etmək və öz səlahiyyətləri çərçivəsində onun üçün dövlət büdcəsində ayrıca sətir ilə ayrılmış pul vəsaitlərindən istifadə etmək hüquqlarına malik olmasıdır. Göstərilənlərlə yanaşı, Lima Bəyannaməsində bu hüquqların ölkə qanunvericiliklərində təsbit edilməsi zərurəti də vurğulanmışdır. Bəyannamənin bu prinsipi bir sıra ölkələrin qanunvericiliyində nəzərə alınmışdır. Belə ki, Rusiya Federasiyasının “Rusiya Federasiyasının Hesablama Palatası haqqında” Qanununa əsasən, Hesablama Palatası Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş vəzifələr çərçivəsində təşkilati, funksional, maliyyə müstəqilliyinə malikdir və fəaliyyətini sərbəst olaraq həyata keçirir. Rusiya Federasiyasının Hesablama Palatasının maliyyə təminatı onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edəcək həcmdə həyata keçirilir.

“Belçika Hesablama Məhkəməsinin təşkili haqqında” Qanuna əsasən, Hesablama Məhkəməsi büdcə və mühasibat planına əsaslanan təfərrüatlı büdcə təklifləri və hesabatlarını Nümayəndələr Palatasına təqdim edir. Belçika Hesablama Məhkəməsinə ayrılmış büdcə vəsaitlərinin ümumi məbləği dövlət büdcəsinin xüsusi bölməsində göstərilir. Latviya Respublikasının “Dövlət Audit Ofisi haqqında” Qanununa əsasən isə Dövlət Audit Ofisi dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Dövlət büdcəsi haqqında qanun layihəsinin Nazirlər Kabinetinə təqdim edilməsindən əvvəl Dövlət Audit Ofisi tərəfindən təqdim edilmiş büdcə layihəsinə qeyd edilən qurumun razılığı olmadan düzəlişlərin edilməsi yolverilməzdir.

Göstərilənlərlə yanaşı, Ali Audit qurumlarının öz funksiyalarını tam və səmərəli şəkildə yerinə yetirməsi üçün onların təşkilati və funksional müstəqilliyinin əhəmiyyətlik dərəcəsini nəzərə alaraq, 2007-ci ildə INTOSAI XIX Konqresində “Ali Audit qurumlarının müstəqilliyi haqqında Mexiko Bəyannaməsi” qəbul edilmişdir. Mexiko Bəyannaməsi dövlət maliyyəsinin keyfiyyətli kənar auditı üçün əsas hesab edilən 8 prinsipin əks olunduğu sənəddir.

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN VALYUTA SİYASƏTİNİN TƏHLİL EDİLMƏSİ

Ləzimova C.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublikamız özünü 1998 və 2008-ci illərdə global İqtisadi böhranın birinci dalğasından qorumaqda məharətli addımlar atmışdı. Amma böhransız və sürətlə davam edən inkişafın özü də təhlükəlidir. Böhran İqtisadiyyatın mənfiliklərini göstərməklə onu möhkəmləndirir. Ölkəmizin böhranla mübarizə aparmaq təcrübəsi demək olar ki, yox səviyyəsindədir. 2010-cu ilin ikinci yarısından etibarən böhran problemlərinin “ikinci dalğası” gözlənilirdi. Məsələnin pis tərəfi o idi ki, bizim kimi ölkələrin əksəriyyəti barəsində böhranın növbəti təsirindən sığortalanmamasına dair proqnozlar mövcud idi. Bu da o demək idi ki, növbəti dalğanın fəsadları daha böyük ola bilərdi. Ancaq bəzi analitiklər 2010-cu ilin 2009-cu ilə görə ölkəmiz üçün daha yaxşı olacağını vurğulayırdılar. Bunu ABŞ-da İqtisadi artıma olan meyillərin güclənməsi əsas verirdi. Belə ki, artıq 2010-cu ildə ABŞ-da böhranın fəsadları yumşalmağa başladı. Azərbaycana gəlincə ekspertlər vurğulayır ki, böhran ölkəmizə iki istiqamətdə təsir göstərə bilər:

1. Ümumdünya maliyyə böhranı böhran kimi bütün ölkələrə təsir göstərdiyi kimi ölkəmizə də təsir edir. Bu özünü istər xarici investisiya qoyuluşlarının azalmasında, istərsə də maliyyə sahəsində problemlərin yaranmasında, xarici investorların cəlb olunmasının çətinləşməsində, pul çatışmazlığının əmələ gəlməsində göstərir.

2. Bundan başqa, global maliyyə böhranı respublikamıza xam neft qiymətlərinin dəyişməsi ilə təsir edir. Amma 2009-cu ildə neftin qiymətinin 35 dollara qədər aşağı düşməsinə baxmayaraq 2010-cu il üçün xam neftin 1 barelinin qiymətinin 78 ABŞ dolları olması proqnozlaşdırılırdı. Təzadlı olaraq isə böhranın dərinləşməsinin neftin daha da ucuzlaşmasına səbəb olması amilini göstərə bilərik. Bu böhran ixracatının 90%-indən çoxu, büdcəsinin 70%-i, daxili məhsulunun ən azı yarısı neftdən asılı olan ölkəmiz üçün yaxşı heç nə vəd etməyə ümid vermirdi. Bu gün dünya ölkələri böhranın “ikinci dalğası” yaşaymaqdadır. Əslində “ikinci dalğa” Avropada İqtisadi cəhətdən beynəlxalq arenada hökmranlıq edən ölkələrin qapısının ağzını çoxdan almışdır. İEO hökumətləri bunu bilir və bununla birlikdə böhranın təsirlərindən itkisiz ötürmənin yollarını axtarımaqdadırlar. Azərbaycan Respublikasının bəzi məmurlar hesab edirdi ki, Azərbaycan İqtisadiyyatı yetəri qədər öz-özünü təmin etmişdir və buna görə də böhran ölkəmizə təsir göstərməyəcək.

Avropa ölkələrinin ÜDM-i də yüksək səviyyədədir və Böyük Yeddiliyə daxil olan ölkələrin əksəriyyəti də Avropa ölkəsidir. Yəni ABŞ-dan, Yaponiya və Çindən sonra AB ölkələri yüksək inkişaf etmiş ölkələr qrupuna aiddir. Bu ölkələrdə baş verən hər hansı hadisə təbii olaraq, bütün dünyaya təsir göstərəcək. O cümlədən, böhranın təsirləri Azərbaycanda da özünü göstərməliyi. Avropadan gələn malların Azərbaycanda həcmi çox yüksək səviyyədədir. Buna görə də böhranın ölkəmizdən yan keçməsi fikri düz deyil. Lakin ölkədə böhranın qarşısının alınmayacağı təqdirdə təsirin ölkə İqtisadiyyatına daha böyük problemlər yaradacağı şübhə doğurmur. Ən mühüm təsir isə yenə neftin dünyada qiymətinin azalması ilə əlaqədardır. Neftin bir barelinin qiymətinin 2012-ci ildə 40 dollara kimi azalması prosesi yaşandı. Avronun isə məzənnəməzə nisbətən dəyər düşüşü yaşaması baş verdi. Bunlar da ölkəmizin xarici ticari dövriyyəsinə təsir göstərdi. Belə ki, avronun dəyərdən düşməsi Avropa ölkələrinə satılan məhsulların azalması ilə nəticələndi, həm də ixrac əməliyyatlarından əldə edilən real gəlirin həcmi aşağıya meyl etməyə başladı. Bu hal uzun müddət öz davamlılığını qorudu. Bu dövrdə Avropada böhranın ölkəmizə təsirini azaltmaq yolunda manatın məzənnəsinin sabit saxlanması üçün tədbirlər gücləndirildi. Onu da vurğulayaq ki, ölkəmizin maliyyə bazarı böhranı özündə göstərəcək qədər dünya İqtisadiyyatına inteqrasiyada deyil. Bununla belə böhranın təsirlərindən də tam qorunmur. 2014-cü ilin ortasından neft və neft məhsullarının qiymətinin düşməsinin İqtisadi artıma müsbət təsir edəcəyi barəsində olan fikirlər özünü doğruluğunu tapmadı. Dünya ölkələrinin İqtisadiyyatları qeyri-müəyyənlik içərisində üzürdü. Müasir vəziyyət bütün ölkələrin, eləcə də Azərbaycanın qonşu dövlətlərinə də təsir etmiş, mürəkkəb İqtisadi durum yaratmışdı. Ölkə valyutasının qiymətinin dəyərdən düşməsi İqtisadi artım dinamikasının azalmasına səbəbiyyət vermişdi. Heç şübhəsiz bütün proseslər ölkəmizə də təsirsiz ötürmədi. Ölkəmizin valyuta daxilomaları azaldı və tədiyyə balansındakı müsbət saldo da azalmışdır. Bundan başqa yerli mənşəli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin enməsi müşahidə edilmişdir. Bundan əlavə dövlət və özəl sferanın gəlirlərinin aşağı düşməsi, bunun nəticəsi olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin ləngiməsi və maliyyə-bank sektorunun dayanıqlılığının zəifləməsi də böhranın təsirlərinin kəskinləşməsinin göstəricisidir.

2014-cü ildə neft qiymətinin aşağı düşməsi ölkəmizə ciddi təsir göstərdi. Həmin ilin noyabr ayında bir barrel “Azərilayt” neftinin qiyməti 81.79 ABŞ dollarına düşdü, lakin, sentyabrda 97.88 dollara satılmaqda idi. Bu da ölkənin xarici ticari dövriyyəsinə, həm də birlik daxilolmalarına mənfi təsir göstərdi. Bunlardan başqa ölkəmizdə ərzaq məhsullarının bahalaşması halı da müşahidə edildi. 2014-cü ildə neftin ucuzlaşmasıyla yaranan kəsiri hökumət valyuta resursları ilə örtbasdır etməyə səy göstərdi. 2014-cü ildə ÜDM artımı sadəcə 2.8%-lə yekunlaşdı. Bu dünya üzrə ən pis nəticə olmasa belə, təhlükəli göstərici olaraq göstərilirdi. Xarici ticarət dövriyyəsi də ilk olaraq 2014-cü ildə mənfi olaraq bildirildi. Dünya birjalarında “Brent” neftinin 1 bareli 46.11 dollara qədər, “Layt” neftinin 1 bareli isə 41.32 dollara qədər endi. 2015-ci ilin büdcəsində isə neftin 1 barelini 90 dollardan müəyyənləşdirildiyini nəzərə alsaq, yarımbarar ucuzlaşma olmasının müşahidə edildiyini demək olardı. Regionun bütün ölkələrində milli valyutaların dollar qarşısında ucuzlaşma prosesi müşahidə edilirdi. Ölkəmizdə də devalvasiya prosesi qaçılmaz idi. Bu barədə artıq müzakirələrə başlanılmışdı. Manatın devalvasiyasından öncə ekspertlər bu prosesin İqtisadiyyatımıza müsbət və ya mənfi təsirlərini proqnozlaşdırırdı. Müsbət nəticə kimi aşağıdakılar ola bilərdi:

- Respublikada daxili istehsal məqsədilə əla imkanlar yaranacaq. Əvvəllər xarici ölkə mallarının gətirilib satılması daha sərfəli olaraq bilinirdisə, devalvasiyadan sonra daxili istehsal sektorları xüsusən də aqrar sektor daha da inkişaf edə bilər.

- Ölkədaxili xarici malların oxşarları, xüsusən də onların istehsalçıları daha da güclənəcək. Qonşu Rusiyada ən güclü firmalar 1998-ci ilin devalvasiyasından sonra daha da yerlərini möhkəmlətdi.

- Ölkə ərazisindən malların ixracı qazanlı olacaq. Hadisələrə ölkə xaricindən baxacaq olsaq, xarici alıcılar üçün ölkəmizdə istehsal olunan malları almaq daha sərfəli görünəcək, çünki ucuz olacaq.

- Ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin müsbətə meyl etməsinə səbəb olacaq. Məsələn, ölkənin qızıl ehtiyatlarında artım müşahidə ediləcək və.s.

Gözlənilən mənfi hadisələrə gəldikdə isə onlara aşağıdakılar aid edilirdi:

- Birincisi və ən təsirlisi, əhəlinin ödəmə qabiliyyətinin aşağıya düşməsi baş verə bilər. Düşünsək ki, maaşlar olduğu kimi qalacaq, ölkəyə gətirilən malların qiymətləri qalxacaq və nəticədə eyni pul vahidinə daha az mal və ya xidmət əldə edilmiş olunur.

- Təşvişə düşən əhəli bankdan pulunu çəkməyə başlayır. Bu da valyutanın dəyərini aşağıya salır və devalvasiya prosesi dərinləşir.

- Xarici ölkə mallarının bahalaşmasının təsiri ilə yerli malların qiymətləri də bahalaşa bilər. Nəticədə isə məzənnənin dəyəri ölməyə, inflyasiya faizi şişməyə başlayır.

- Kiçik və orta sahibkarlığın vəziyyəti pisləşər. Belə ki, əhəli az istehlaka başlayacaq, bu da kiçik və orta sahibkarların müflisləşməsinə gətirib çıxaracaq.

- Ən ağır durum isə bank sektorunu gözləyir. Belə ki, xarici ölkə valyutası ilə kredit götürən əhəlinin vəziyyəti ağırlaşır. Ona görə ki, kredit götürüldüyü dövr xarici valyutanın dəyəri indiki qədər çox deyildi, ancaq devalvasiyadan sonra həmin valyutanın dəyəri qalxmağa başlayır və geri qaytarılmalı borcun həcmi artır.

2015-ci ilin fevral ayının 21-də Mərkəzi Bank manatın devalvasiyasını reallaşdırdı və dollar və Avroya nisbətə dəyəri aşağı salındı. Yuxarıda göstərilən proqnozlar özünü doğrultdu. Neft qiymətinin düşməsi bazarlarda vəziyyəti ağırlaşdırdı.

Azərbaycan İqtisadiyyatı kiçik olmasına baxmayaraq çox dinamikidir. Əhalimiz isə İqtisadi fəallığa meylli olan insanlardır. Əgər regionlarda infrastruktur layihələri davamlı olaraq inkişaf etdirilərsə, ölkənin hər yeri qazla təmin olunarsa, həmin bölgələrdə əhəli hər hansı işlə məşğul olar və öz-özünü təmin edər və bunlarla da böhranın ölkəmizə təsirini azaltmaq mümkün olar. Bundan ötrü ölkənin daxili gücü də kifayət qədər böyükdür. Sənayecə inkişaf edən ölkələrdə olduğu kimi, ölkəmizdə də istehsalın elə sahələri var ki, onların sürətlə inkişafı İqtisadiyyatda müvazinətin təmin edilməsinə öz töhfəsini verir. Bunlara, hər şeydən öncə, elektroenergetika sənayesi, tikinti materialları sənayesi və bəzi infrastruktur sahələri daxil edilir. Ancaq ÜDM-in 35% artdığı qızıl dövrlər geridə qalmışdır və 2020-ci ilə qədər ÜDM-in 2 dəfə artırılması proqnozu hal-hazırda utopik görünür.

İQTİSADI İNKİŞAFIN MİLLİ VALYUTAYA TƏSİRİ

Məhərrəmov E.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Univesiteti

Dünyada gedən proseslər dolların qiymətində dəyişmələr, İqtisadi strukturda olan geriləmələr, irəliləyişlər və s. bu kimi proseslər dünyaya inteqrasiya edən bir dövlət olaraq respublikamızdan yan keçmir. Neftin qiymətində olan geriləmələr milli valyutanın devalvasiya prosesi ölkənin bir istiqamətli inkişafının gələcək xaosə səbəb olacağından xəbər verir.

Bu səbəbdən dayanıqlı valyuta ehtiyatlarının olması vacibdir. Sabit möhkəm valyuta ehtiyatlarına malik olmaq üçün iki yol, seçim mövcuddur.

- Neft gəlirlərinin gələcək nəsillər üçün ehtiyat valyuta kimi saxlanması

Əsas təcrübə olaraq Norveçin yığım təcrübəsindəndə istifadə etmək mümkündür. Bu proses sırf yığımla əlaqəli olduğu üçün riskli bir proses olaraq qalır. Əsas risk isə ondan ibarətdir ki, valyutanın hansı formada saxlanması, ikinci bir məsələ isə saxlanılan ehtiyat hər hansı bir dayanıqlı valyuta şəklində saxlanılsa onun devalvasiya prosesi nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdəndə ölkəmiz daha əlverişli yol olan qızıl ehtiyatlarına üstünlük verməlidir. Lakin bu prosesdə o qədər də yüksək inkişaf perspektivlərinə yol açmır.

- Neft gəlirlərinin digər bir sahələrə yönəldilməsi.

Yəni, bu vəsaitlərin toplanaraq qeyri neft sektoruna yönləndirilməsi labüddür. lakin bu prosesində daxilində differensiallaşma mövcuddur.

1) Gəlirlərin toplanması üçün fondlar yaradılır və bu fondlar sırf istehsal sferasına deyil qeyri istehsalat, yəni elmin inkişafına, xidmət sektoruna yönləndirilməsi. Elmin inkişafına yönəldilən zaman təbii ki, ölkədə insan kapitalının dəyərinin artması yüksək gəlirliliyə və yüksək həyat tərzinə deməkdir. Ancaq elm sahələrinin inkişafı və tətbiqi üçün ölkə daxilində tələb olunan sahələrin olması vacibdir. Bu səbəbdən buradada müəyyən ziddiyyətlər meydana gəlir.

2) Gəlirlərin toplanaraq paralel bir şəkildə bölgüsü əsas göz önündə olan məsələ olmalıdır. Yəni daxili inkişafa nail olmaq üçün vəziyyəti real dəyərləndirmək və fikrimcə Cənubi Koreyanın inkişaf təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır. Xüsusilə gəlirlərin potensiala malik olduğumuz sahələrə yönləndirilməsi məqsədə uyğundur. Xüsusilə qeyd etmək istiyərdimki dağ mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilkin dövrlərdə sərfəli olmasada(bazar əldə edəne qədər) sonradan bu metallurgiya, maşınqayırma, polad istehsalı kimi ilkin sahələrin inkişafına yol açır. Eyni zamanda kənd təsərrüfatının inkişafında ərzaq təhlükəsizliyində diqqətdən kənarda qoymaq olmaz.

Qeyd etmək istərdimki yüksək İqtisadiyyat dayanıqlı valyutanın başlıca şərtidir. Ölkə olaraq əsas məqsəd idxalın qarşısının alınaraq daha çox qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracına meyillənmək lazımdır. Təbii ki, ölkəmiz bu yönündə müəyyən işlər görür və tədbirlər həyata keçirir. Hazırda ölkədə yaradılan ehtiyat kapitalının miqdarı 40 milyard dəyərində qiymətləndirilir. 2016-cı ildə yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanda istehsal olunan 43 milyard 436,3 milyon manatlıq ümumi daxili məhsulun 28 milyard 536,2 milyon manatı qeyri-neft sahələrinin payına düşür. Bu göstərici əvvəlki illə müqayisədə 3,6 % çox olduğu məlum olur. Bu yönündə görülmüş işlər nəticəsində neft sektorunun payının ÜDM-də yerinin 81% -dək azalacağı bu il üçün proqnozlaşdırılır. Ancaq bu rəqəmin neftin qiyməti ilə nə dərəcədə əlaqəli olması sual altında qalır. Çünki neftdən gələn gəlirlər əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı hesab olunur. Xüsusilə 2014 - 2015 ci illəri müqayisə etdiyimiz zaman bunun şahidi olur. Yəni, gəlir əvvəlki ilə nisbətən iki dəfəyə qədər azalmışdır 8,3 milyard dollardan 3,9 milyard dollara qədər azalmışdır.

Milli valyutanın dayanıqlığının artırılması hazırda qarşıda duran əsas məsələdir. Nə qədər də üzən valyuta sisteminə keçdiyimiz söylənsədə manatın qorunması üçün hələ də müəyyən tədbirlərə əl atılır. Yalnız bir çıxış yolu kimi neft gəlirlərinin birbaşa büdcəyə yönləndirilməsi və Strateji Yol xəritəsinə uyğun olaraq dayanıqlı fiskal siyasət vacibdir. Əsas səbəb kimi qeyri-neft sektorundan olan canlanmanın istehsalın ixracını gözləniləndən az olması göstərilə bilər. Tam olaraq əvvəlki illə müqayisədə 20,6 % yəni 488 milyon azalıb. O səbəbdən üzün məzənnə sisteminə tam olaraq keçilməsi inandırıcı görsənmir. Manatın tarazlaşdırılması yönündə mərkəzi bankın uğursuz tədbirləri səbəbi ilə hal hazırda 11 milyard dollar vəsait itirilmişdir. Yürüdülmüş tədbirlər İqtisadi inkişaf özünü doğrultmasa 3-cü devalvasiya qəbul olunandır. İqtisadi irəliləyiş olmasa bütün variantlarda manatın dollara nisbətən ucuzlaşacağı açıq aydın görünür. Çünki sabitlik üçün manatın tarazlıq səviyyəsinə yaxın olması lazımdır ki, hal-hazırda indiki səviyyəyə uyğun deyil. İlkin olaraq neft fondunun valyuta satışı məqsədilə fond birjasında inkişafı qabaqlayıcı tədbir kimi görülsədə ekspertlərin fikrincə bu satış maksimum 4 milyard dəyərində qiymətləndirir ki, tələbatı ödəmək mümkün olmur. Buna görə də gələcək valyuta sabitliyi və Strateji yol xəritəsinin özünü doğrultması üçün həvəsləndirici, təkan verən tədbirlərin önəmi artmaqdadır.

MÜHASİBAT UÇOTUNUN İDARƏETMƏ İNFORMASIYA SİSTEMİ KİMİ MÜASİR KONSEPTUAL YANAŞMASI

Məmmədli T.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan İqtisadiyyatının bazar mexanizmlərinin istifadəsinə keçməsi zamanı, göründü ki, inzibati-komanda idarəetmə sistemi zamanı formalaşmış uçot üsullarının, metodlarının və fəndlərinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı dahada effektiv və çevik uçot və nəzarət sisteminin yaradılması tələb olunur ki, onların idarəetmə sistemində inkişafı və fəaliyyəti üçün nəzəri və metodoloji əsaslara yenidən nəzər salınmasını labüd edir.

Mühasibat uçotunun müasir nəzəriyyələri açıq surətdə şəxsiləşdirilmiş xarakter daşıyır, çünki, təsərrüfat proseslərinin izahını bu proseslərdə iştirak edən şəxslər verir. Məsələni hüquq nəzəriyyəsi mühasibat uçotuna mülki hüquqla əlaqəli elm kimi baxır, yəni təsərrüfat proseslərində iştirak edən şəxslərin hüquq və öhdəliklərinə nəzarət predmeti qismində mühasibat uçotunu izah edir. Buna görə də gəlirə hüquqi

müstəvidə əldə edilən vəsaitlərin məcmuası kimi baxılır, onu əldə etmək hüququ kimi baxılır. Psixoloji nəzəriyyə öz mülahizələrini uçotla hasil olunan informasiya məlumatı ilə əsaslandırır, hansı ki, istifadəçinin (məlumat alanın) müəyyən reaksiyasının peyda olması üçün nəzərdə tutulub.

Informasiya nəzəriyyəsi isə təsərrüfat fəaliyyətinin faktları əsasında məlumatların qiymətləndirilməsi ilə məşğul olur.

Burdan faktların əhəmiyyətliliyinin yeni kateqoriyası ortaya çıxır. O, məntiqi sxemlərin çoxmənalı prinsipinə əsaslanaraq, klassik ikimənalı məntiqi sxemlər prinsipinə qarşı dayanır, eyni zamanda, klassik ənənəvi məntiqi inkar etmir.

Uçotun diaqrafik (dəyişkənliyi göstərən cədvəllər) dəyişkənliyinə məxsus olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün bu nəzəriyyə qeyri formal məntiqə müraciət edir, çünki gələcəkdə İqtisadi sistemin necə hərəkət etməsi məlum olmur.

Mühasibat məlumatlarının informasiya məkanının digər hissələrinə ardıcıl nüfuz etməsi uçotda yeni istiqamətlərin əmələ gəlməsini biruzə verir. Belə ki, ənənəvi mühasibat uçotunun geniş istifadəsi sosial uçotu əmələ gətirir. Təşkilatların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gələn məsrəfləri cəmiyyət ödədiyinə görə, mühasibat uçotu məsrəflər haqqında məlumatlar kimi təyin olunur.

Konsepsiyalar uçotun məqsədini müəyyən etməyə və bu məqsədlərə nail olmaq üçün yeni metod və üsulların işlənilib hazırlanmasına kömək edir. Uçotun prinsiplərinin səmərəli qiymətləndirilməsinin zəruri şərti - uçotun əsas konsepsiyalarının dərk edilməsidir. Uçot konsepsiyaları əsas fərziyyələrlə və ümumi prinsiplərlə bilavasitə bağlıdır və təsdiq edilmiş uçot nəzəriyyələrinin bazasını təşkil edir.

Uçotun və maliyyə hesabatlarının konseptual əsasları uçotun qəbul edilmiş ümumi prinsiplərindən daha çevikdir. Çünki prinsiplər uzun illər boyu dəyişməz qaldığı halda, konsepsiyalara korreksiyalar etmək mümkündür.

Konseptual əsaslar istənilən ölkənin sosial-İqtisadi, hüquqi, siyasi və tarixi şəraitlərin xüsusiyyətlərini kifayət qədər çevik əks edir.

Konseptual əsasların üstünlükləri o qədər əhəmiyyət kəsb edir ki, onların hazırlanmasına bir çox ölkələr xüsusi önəm verir.

Konseptual əsasların hazırlanması imkan verir ki:

- xarici mühasibat məlumatlarını eyniləşdirmək və ziddiyyətsiz edərək maliyyə hesabatlarının dahada müqayisəli olmasını təmin etməyə;

- yeni şəraitin, əməliyyatın, uçot obyektlərinin əmələ gəlməsi zamanı müvafiq standartların qəbul edilməsini gözləmədən hesabat hazırlamağa;

- hesabatların məqsədləri formalaşdırılan zaman ölkənin sosial, İqtisadi və şəxələnən xüsusiyyətlərini nəzərə almağa;

- mühasibat uçotunun sonrakı inkişafını stimullaşdırmağa, çünki konsepsiyaların hazırlanması müxtəlif fikirlərin və fərqli mövqelərin mücadiləsi ilə müşayiət olunaraq yeni nəzəriyyələrin formalaşmasına zəmin yaradır.

Uçot konsepsiyaları maliyyə hesabatları üzrə informasiya sisteminin idarəetmə prosesinə elmi kateqoriya kimi mühüm təsir göstərir.

BEYNƏLXALQ ENERJİ DAŞIYICILARI BAZARI VƏ ONUN İNKİŞAFI

Məmmədof A.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yanacaq energetika kompleksinin inkişafında iqtisadi islahatların təkmilləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi olduqca önəmlidir. Aydın məsələdir ki, yanacaq-energetika sənayesi ölkəmizin İqtisadiyyatının bütün sahələri ilə o qədər sıx qarşılıqlı əlaqədədir ki, İqtisadi islahatların istər forma istərsə də məzmunca təcrid olunmuş şəkildə idarə olunması heç də effektiv olmazdı. Bu səbəbdən, çox önəmli məsələlərdən biri ölkə İqtisadiyyatında bütünlükdə İqtisadi islahatların ümumi xarakter daşıyan prinsiplial istiqamətlərini müəyyən edilməsi və bunun yanacaqenergetika sənayesində xüsusiyyətlərini nəzərə alınması ilə həyata keçirilməsidir. Dövlətin ümumilikdə İqtisadiyyatda və onun ayrı-ayrı sahələrində rolu danılmazdır. Tarixin bütün inkişaf mərhələlərində istehsal üsulu növündən asılı olmayaraq dövlət İqtisadi-sosial inkişafın tənzimləyicisi olması və İqtisadiyyatın tənzimlənməsini reallaşdırması danılmaz faktır. Hazırkı mürəkkəb şəraitdə, manatın dollar qarşısında məzənnəsinin aşağı düşdüyü mürəkkəb İqtisadi şəraitdə, ölkənin siyasi-

İqtisadi təhlükəsizliyi, müstəqilliyində mühüm faktor kimi yanacaq-energetika kompleksi də əsaslı dərəcədə dövlət nəzarəti və himayəsi altında olmalıdır.

Danılmaz faktır ki, neft istehsalına və ticarətinə başlanan gündən, illər boyu yanacaq-energetika sənayesində güclü istehsal və sosial infrastruktur yaratmaq mümkün olmuşdur. İlk olaraq vurğulamalıyıq ki, bazar İqtisadiyyatının prinsiplərinə əsasən kompleksdə yerləşən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyətinə bilavasitə təsir edilməsi yolveriləndir. Lakin bu təsir müəyyən itkilərlə də nəticələnə bilər ki, bu itkilərin az olması üçün dövlət tərəfindən İqtisadi islahatların aparılması hər bir istiqamət üzrə müəyyənləşdirilməlidir. Bu günkü gündə kompleksdə istehsalının effektivliyinin artırılması üçün güclü maddi-texniki təchizat, nəqliyyat qovşağı, energetika sahəsinin qabaqcıl texnologiya ilə inkişafı tələb edilir. Bu istiqamətlərin hər birində gələcək taleləri müvafiq normativ sənədlər, qanunlarla tənzimlənməli olan İqtisadi islahatların özünəməxsus səciyyələri, prioritetləri mövcuddur.

Bununla belə YEK-də islahatlar aparılarkən, təkcə əsas istehsala aid olmamalı, ona xidmət edən sahələrin bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyətləri ilə bağlılığı da nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyət yanacaq energetika kompleksində İqtisadi islahatların gedişatını ölkə üzrə aparılacaq İqtisadi islahatların strategiyası və metodundan asılı hala salır. Bu şəraitdə vəziyyətdən çıxış yolu dünya təcrübəsinə istinad etməklə, güclü inkişaf yolu keçmiş və geniş təcrübəyə yiyələnmiş yanacaq energetika komplekslərinə malik olan ölkələrdə istifadə edilmiş və özünü müsbət anlamda doğrultmuş İqtisadi alətlərdən ölkə İqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla istifadə etməyi özündə birləşdirir. Bir tərəfdən xüsusilə nəzərə alınmalıdır ki, YEK-də İqtisadi islahatların reallaşdırılmasını ləngidən əsas səbəb bu sahə üçün tələb olunan əsaslı vəsaitlərin toplanmasında yaşanan çatışmamazlıq problemdir. Yaranmış vəziyyətin həlli yolu kompleksin bazar İqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə yenidən təsiz edilməsi və bununla yanaşı geniş İqtisadi islahatların aparılmasını tələb edir.

İDARƏETMƏ UÇOTUNUN MÜASİR DÖVRDƏ AKTUALLIĞI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ

Məmmədov M.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İdarəetmə uçotu ümumi mühasibat uçotunun tərkib hissələrindən biri kimi təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq istənilən təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin idarə olunmasında başlıca uçot növlərindən hesab olunur. Müəssisələrin öz məqsədlərini təsirli və verimli şəkildə reallaşdırma bilmələri üçün yaxşı təşkil olunmuş idarəetmə uçotuna ehtiyac vardır. Düzgün qurulmuş idarəetmə uçotunun informasiya sisteminin verdiyi məlumatlara və bilgilərə əsaslanaraq təşkilatları idarə edən menecerlər öz funksiyalarını yerinə yetirirlər. Müəssisənin mühasibat departamenti onu idarə şəxslərin həmin təşkilatın fəaliyyətinin planlaşdırılması, ona nəzarət edilməsi, həmçinin onun idarə olunması ilə bağlı məlumatlara olan tələbatlarını nə dərəcədə yaxşı qarşılayarsa, bu müəssisənin idarəetmə ilə əlaqəli fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə həyata keçirirlər. Hər hansı bir təsərrüfat subyekti idarə edən şəxs, bu müəssisənin öz öhdəliklərini, maliyyə məsuliyyətini vaxtlı-vaxtında yerinə yetirib-yetirməyəcəyini, onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mənfəətli və ya zərərli olacağını yalnız uçotun verdiyi bilgiləri əldə rəhbər tutaraq müəyyən edə bilər. Buna görə də uçot hər bir təşkilatın fəaliyyətinin idarə olunmasında və ona nəzarət edilməsində bu müəssisəni idarə edənlərin, eləcə də menecerlərin ən böyük yardımçısıdır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində mövcud olan hər bir müəssisə özünün istehsal və ya satış fəaliyyəti ilə əlaqədar xərclərinin daha səmərəli metodlarla hesablanması, maya dəyərinin aşağı salınmasında, idarəetmə uçotunun informasiya sistemi vasitəsilə keyfiyyətli və faydalı məlumatların əldə olunmasında, fəaliyyətin effektiv planlaşdırılmasında və ona optimal nəzarət edilməsində maraqlıdır. Bütün bunlar ümumi uçot sisteminin önəmli elementlərindən biri olan idarəetmə uçotunun daim inkişaf etdirilməsini, təkmilləşdirilməsini tələb edir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, həmçinin idarəetmə uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasının günümüzün zəruri məsələlərindən biri olduğunu göz önündə tutaraq bu tezi məhz bu mövzuya həsr etmişəm.

Dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi respublikamızda da bütövlükdə mühasibat uçotunun, həm də onun iki ən önəmli altsistemləri olan maliyyə uçotu və idarəetmə uçotunun ümumi olaraq qəbul edilmiş beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması zərurəti yaranmışdır. Belə ki, dünya birliyinin layiqli üzvlərindən biri kimi dövlətimiz digər sahələrdə olduğu kimi bu sahədə də bir çox ölkələrlə geniş əlaqələrə malikdir. Bir faktı nəzərdə saxlamalıyıq ki, dünyanın iri və nüfuzlu şirkətləri ölkəmizin İqtisadiyyatına, xüsusilə də neft-qaz sənayesinə investisiyalar yatırırlar. Həmin şirkətlər maliyyə uçotu və idarəetmə uçotu

sahəsində işlərini məhz beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun şəkildə qurmağa çalışırlar. Qeyd etdiyimiz bu nüans Azərbaycanda da mühasibat uçotunun, həmçinin onun yarım sistemi olan idarəetmə uçotunun BMHS və BMUS-nın tələbləri nəzərə alınmaqla təşkil olunması məsələsinin vacibliyini meydana çıxarır.

Sovetlər zamanında idarəetmə uçotuna xüsusi şəkildə ayrıca nəzər salınmırdı. İdarəetmə uçotuna sadəcə olaraq mühasibat uçotunun əlavəsi kimi baxılırdı. Lakin müstəqillik əldə olunduqdan sonra digər dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da idarəetmə uçotuna, onun müəssisələrdə təşkili məsələlərinə diqqət yetirilməyə başladı. Çünki, artıq müasir dövrdə idarəetmə uçotunun mühasibat uçotunun müstəqil yarım sistemlərindən biri kimi əhəmiyyəti daha da artmış, onun tədqiqinə ehtiyac yaranmışdı. Respublikamızda mühasibat uçotunun bu növünün araşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqat işlərinin müəlliflərindən S.M.Səbzəliyev, Q.Ə.Abbasov, D.A.Bağirov, Ş.Y.Xudiyev, V.M.Quliyev və başqa alimlərin adlarını qeyd edə bilərik.

İdarəetmə uçotu və onun təkmilləşdirilməsi problemi hər zaman xarici alimlərin də diqqət mərkəzində olub. Dünyanın bir çox ölkələrində idarəetmə uçotunun tədqiq olunması və araşdırılması məsələsinə tədqiqatçılar özlərinin elmi əsərlərində, məqalələrində xüsusi nəzər yetirmişlər. Həmin tədqiqatçıların sırasına P.Atrill, E.Makleyn, M.Bred, V.Kojinov, S.Salik, Y.Arıkan, A.Güney və başqa alimləri aid etmək mümkündür.

Yuxarıda bildirdiyimiz kimi istər dünyanın müxtəlif dövlətlərinin alimləri, istərsə də Azərbaycan alimləri idarəetmə uçotu üzrə elmi araşdırmalar aparmış, uçotun bu növünün təkmilləşdirilməsi istiqamətində xeyli işlər görmüşlər. Lakin hər birimizə məlum olduğu kimi İqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən idarəetmə uçotunda zaman keçdikcə müəyyən amillərin təsiri nəticəsində dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər bütövlükdə idarəetmə uçotunun, onun müəssisələrdə təşkili qaydalarının, xərclərin hesablanması metodikasının bugünkü dövrün tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi zərurətini ortaya qoyur.

BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MAL EHTİYYATLARININ TƏHLİLİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məmmədov S.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində ticarət təşkilatlarında mal ehtiyatlarının təhlili zamanı qarşıda duran mühim vəzifələrdən biri malların ümumilikdə çeşidlər və mal qrupları üzrə daxil olması planının yerinə yetirilməsinin təhlilindən ibarətdir. Bundan başqa tədqiqat prosesində malların daxil olması mənbələr üzrədə təhlil edilir. Çünki malların daxil olması planının yerinə yetirilməsi normal həcmdə mal ehtiyatlarının yaradılmasına və mal dövriyyəsi planının artıqlaması ilə yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Əks halda bu mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsinə mənfəət təsir etmiş olar. Təhlil zamanı mal satanlar tərəfindən bağlanmış müqavilələrə riayət olunması, rüblər və aylar üzrə mal daxil olmasının vəziyyəti yoxlanılır.

Malların daxil olmasının təhlili həqiqi göstəricilərlə müqayisə əsasında həyata keçirilir. Təhlil zamanı həqiqi məlumatlar nəinki hesabat ilinin, plan göstəriciləri ilə müqayisə edilir. Bu cür müqayisə təşkilatın mallarla təchizi işinin nə dərəcədə yaxşılaşması və pisləşməsinə müəyyən etməyə imkan verir.

Mal dövriyyəsi planının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi malların ticarət şəbəkəsinə kvartal və aylar üzrə ahəngdar sürətdə daxil olmasını tələb edir. Ona görə də təhlilin mühim mərhələlərindən biri kvartallar, aylar və ongunlülüklər üzrə malların daxil olmasının ahəngdarlığını təhlil etməkdən ibarətdir.

Malların daxil olmasının ahəngdarlığını müəyyən etmək üçün statistik hesabat materiallarından başqa operativ uçot materiallarından da istifadə olunur.

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində ticarət təşkilatları üzrə mal ehtiyatlarının təhlilində qarşıda duran mühim vəzifələrdən biri də mal qrupları üzrə ehtiyatların təhlilindən ibarətdir, çünki mal ehtiyatlarını təhlil edərkən onun plandan kənarlaşmasının hansı mal qrupları hesabına baş verdiyini də müəyyən etmək vacibdir. Bu mal ehtiyatlarının normativdən kənarlaşmasının aradan qaldırılmasına və mal dövriyyəsi planının struktur və mal qrupları üzrə yerinə yetirilməsinə şərait yaradır.

Mal ehtiyatlarının təhlili zamanı nəinki bütövlükdə mal ehtiyatlarını və ya mal qrupları üzrə ehtiyatları təhlil etmək lazımdır, eyni zamanda çeşidlər üzrə də ehtiyatları təhlil etmək mühim əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu cür təhlil nəticəsində ümumi mal ehtiyatlarının normativdən hansı mal çeşidləri hesabına kənarlaşmasını müəyyən etməyə imkan verər və mövcud nöqsanların aradan qaldırılmasını təmin edər.

Mal ehtiyatlarının təhlilində mühim vəzifələrdən biri malların daxil olması və onun ahəngdarlığının təhlilidir. Çünki malların lazımi həcmdə və ahəngdar olaraq daxil olması zəruri həcmdə mal ehtiyatları yaratmağa şərait yaradır ki, bu da mal dövriyyə planının ahəngdar sürətdə yerinə yetirilməsini təmin edir.

Malların daxil olması ahəngdarlığını 5 günlük, 10 günlük, aylıq rüblər üzrə təhlil etmək olar. Təhlil zamanı bütövlükdə malların daxil olması eyni zamanda ayrı-ayrı mallar üzrə ahəngdarlığı mənbələr üzrə də öyrənilir və hansı məhsulan tərəfindən ahəngdarlığın pozulub-pozulmadığı aşkar edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində mal dövriyyəsi planının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əhalinin istehlak tələbinin geniş çeşiddə mal kütləsi ilə təmin etmək üçün ticarət şəbəkəsində, anbar və bazarlarda müəyyən mal ehtiyatları olmalıdır.

Təyinatına görə mal ehtiyatları normal(cari) , mövsümi və vaxtından qabaq daşınılmış ehtiyatlara bölünür.

Cari mal ehtiyatları ticarət şəbəkəsi vasitəsilə gündəlik mal satışını təmin etmək üçündür. Həmin ehtiyatlar daima və bərabər sürətdə tamamlanmalıdır. İlk mal dövriyyəsi planını təhlil edən zaman plan göstəricilərini ayrı-ayrı rüblər üzrə və keçən ilin göstəricilərinə nisbətən təhlil etmək məqsədə uyğundur.

Qeyd etmək lazımdır ki, təşkilat üzrə pərakəndə mal dövriyyəsi planının yerinə yetirilməsi 4 əsas amildən asılıdır. Həmin amillər aşağıdakılardan ibarətdir.

- malların hesabat dövrünün əvvəlinə qalığı

- mal alışı

- malların sair məxarici

- hesabat dövrünün axırına mal qalığı

Hesabat dövrünün əvvəlinə mal qalığının plandan çox olması adətən hesabat dövründə satış planının icrasına müsbət təsir göstərir.

Sair məxaricin planda nəzərdə tutulduğundan artıq olması hesabat dövründə satış planının icrasına mənfi təsir göstərir.

Hesabat dövrünün axırına mal qalığının plandan çox olması, hesabat dövründə satış mal dövriyyə plan icrasına mənfi təsir göstərir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Məmmədova M.P.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünya inkişafının müasir mərhələsinin başlıca meyli məhz miqyası getdikcə böyüyən qloballaşmadır. Əgər bəşəriyyət XX əsr elmi inkişafın nailiyyətlərinin yaratdığı xoş ümidlərlə qarşılamışdısa, qloballaşma prosesi çox vaxt heç də nikbinlik doğurmur . Bu mürəkkəb və birmənalı qiymətləndirilməyən prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, İqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri, qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınması bu prosesin müəyyən edici istiqamətləri olmalıdır

Qloballaşma indi bütün dünyanı ağışuna almış mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilməkdədir. Dünya kapitalist sisteminin yeni tarixi mərhələsini ifadə edən qloballaşma sanıldığı kimi heç də, bir formalı proses deyil. İqtisadi qloballaşmanın ön plana çıxması ilə birlikdə, kapitalist sistemini hərtərəfli əhatə edən qloballaşma əsasən üç sahədə bir-birini tamamlayaraq genişlənməkdədir. Bunlar İqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdir. Bu sahələr adlarına müvafiq olaraq qloballaşmanın bir-biri ilə əlaqəli olan 3 əsas formasını təşkil edir. Lakin sözün həqiqi mənasında İqtisadi qloballaşma hazırda onun başlıca forması olaraq qalmaqdadır

Belə ki, qloballaşmanın özündə ehtiva etdiyi ideoloji mahiyyət əsasən İqtisadi qloballaşmanı ön plana çəkir. İqtisadi qloballaşma milli İqtisadi sistemlərin vahid bir İqtisadi sistem halında birləşməsi, onların qarşılıqlı asılı vəziyyətə gəlməsi və bununla da ölkələr arasındakı bütün İqtisadi münasibətlərin liberallaşmasıdır. Belə bir düşüncə mövcuddur ki, milli dövlətlər arasında hər cür maliyyə, İqtisadi və informasiya sərhədləri götürülməli, azad İqtisadiyyat və ticarət, azad rəqabət, maksimum sərbəstlik üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Qloballaşmanın həqiqi mahiyyəti əslində elə bundan ibarətdir. O, İqtisadi

integrasiya ideyalarının həyata keçirilməsinin yeni və daha da təkmilləşdirilmiş formasını müəyyənləşdirir. Lakin hətta ən inkişaf etmiş dövlətlərin özündə belə qloballaşmadan ehtiyatlananların, bu ideyanın millətlərin özünəməxsus tarixi nailiyyətlərini, milli və mənəvi dəyərlərini məhv edəcəyini düşünənlərin olmasına baxmayaraq, qloballaşmanın əsas üstünlüklərindən biri də məhz elə bundan ibarətdir ki, o dünyəvi integrasiyanı hər bir xalqın milli maraqları kontekstində təsəvvür etməyə imkan verir.

Qloballaşma prosesinin əsas forması olan İqtisadi qloballaşmanın özəyini ölkələrin qarşılıqlı İqtisadi integrasiyası təşkil edir. İqtisadi integrasiya dövlətlərin təsərrüfat və siyasi cəhətdən elə birləşməsidir ki, bu birləşmədə milli təsərrüfatlar arasındakı əmək bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Belə İqtisadi əməkdaşlıq müxtəlif ölkələr arasında müstəqillik, bərabərlik prinsipi ilə bir-birinin daxili işlərinə qarışmadan bu ölkələrin qarşılıqlı səmərə prinsipi əsasında İqtisadi və elmi-texniki əlaqələrinin birlikdə razılaşdırılaraq həyata keçirilməsindən ibarətdir ki, bunun da özəyində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi durur. Beynəlxalq İqtisadi integrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə İqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılıq ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri bu yolla öz istehsal güclərinin, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına nail olur və bunların məntiqi göstəricisi kimi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə cəhd edirlər.

İqtisadi qloballaşmanın 2 əsas komponenti var: 1) qlobal bazarın yaranması və 2) istehsalın qloballaşması. Qlobal bazar tarixən bir-birindən ayrı olan milli bazarların bir yerə cəmləşdiyi nəhəng çətidir. Yuxarıda sadalanan ticarət nişanlarının bütün dünyada istehlak məhsulu kimi qəbul olunması qlobal bazarın ən bariz nümunəsidir. Müxtəlif milli zövq və seçimlər qloballaşmaya ən böyük maneə kimi görünərsə də, artıq qloballaşma dünyada xüsusi vahid zövq, dəb və seçim meydana gətirmişdir. Qlobal bazarın ən əsas və diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri budur ki, daxili bazarda bir-birinə rəqib olan TMS-lər artıq vahid dünya bazarı uğrunda rəqabət aparırlar, həmçinin əksinə yerli bazara daxil olan xarici rəqiblərə qarşı mübarizə aparırlar.

İstehsalın qloballaşması istehsalın xərc və keyfiyyət üstünlüklərindən yararlanmaq üçün müəssisələrin öz məhsullarını müxtəlif ölkələrdə istehsal etməsidir. Başqa sözlə parçaları ayrı-ayrı ölkələrdən mənbələnən vahid məhsulun yaranmasıdır. Məsələn üçün "Boinq" şirkətinin son hava gəmilərindən biri olan "Boinq-777" 132500 əsas komponentdən təşkil olunmuşdur ki, bunlar da dünyanın müxtəlif ölkələrinə mənsub olan 545 təchizatçı tərəfindən təmin edilmişdir və bu artıq qlobal istehsal torunun var olmasının əyani sübutudur. Ona görə də bu gün dünyada TMS-lər tərəfindən istehsal olunan məhsulları konkret olaraq amerikalı, alman, fransız, yapon, yapon malı deyil, dünya malı kimi xarakterizə etmək daha doğru olar.

İqtisadi qloballaşmanın başlıca hərəkətverici qüvvəsini isə barəsində yuxarıda da bəhs olunan, dövlət sərhədləri ilə hesablaşmadan öz istehsalını qurmaq üçün hara faydalıdırsa oraya da kapitalını qoyan TMS-lər təşkil edir. Bu zaman TMS-lərin mənfəətlərinin qarşısını almaq üçün qlobal səviyyədə tədbirlərin görülməsi ön plana çıxır. Bu barədə Portuqaliyanın baş naziri olmuş Antonio Qutyerresin fikirləri ilə razılaşmaq olar. O, hesab edir ki, TMS-lərin eqoizminə qarşı güclü regional blokların iradəsini və dünya miqyasında əlaqələndirilmiş səmərəli siyasəti qoymaq olar və o, buna uğurlu misallar çəkir: "Heç bir kiçik və hətta böyük dövlət TMS kimi nəhənglərə qarşı təkbaşına müqavimət göstərə bilməz, Avropa Birliyi və Şimali Amerika dövlətlərini birləşdirən NAFTA isə bunu bacarır". Doğrudur, TMS-lər qloballaşan dünyanın başlıca oyunçularıdır. Lakin həmin proseslərdə mühüm rol təkcə onlar deyil, milli dövlətlər, həmçinin, müxtəlif dövlətlərarası institutlar, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, eləcə də qeyri-hökumət təşkilatları, beynəlxalq, regional və milli təşkilatlar, vətəndaş cəmiyyətinin birlikləri və xüsusi ilə də kütləvi informasiya vasitələri oynayırlar.

XX əsrin sonunda İqtisadi qloballaşmanın və liberal fundamentalizmin əsaslarını yaradan "Vaşinqton konsensusu" dünya təsərrüfatına güclü təsir göstərmişdir. Dünya İqtisadi siyasəti layihəsi Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qeyri-qərb dövlətlərinə münasibətdə reallaşdırılmış və "Vaşinqton konsensusu" adını almışdır. "Vaşinqton konsensusu"nu yaradarkən ABŞ maliyyə nazirliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının rəhbərləri dünya ticarətinin yolu üzərində duran gömrük və digər baryerlərin aradan qaldırılması haqqında razılığa gəlmişlər. "Vaşinqton konsensusu"na əsasən İqtisadiyyatda islahatların aparılması üçün bir sıra təkliflər işlənib hazırlanmışdır. Lakin "Vaşinqton konsensusu" qlobal İqtisadiyyatın böhranı ilə başa çatdı. Onun da başlanğıcını 1997-ci ildə baş vermiş Asiya maliyyə böhranı qoymuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun səhv təklifləri əsasında əvvəlcə Şərqi Asiya, Latın Amerikası və Şərqi Avropa İqtisadiyyatı çox böyük ziyan çəkdi. Bu isə ABŞ-ın geosiyasi və geoİqtisadi maraqlarına uyğun idi. Çox az bir müddət keçdikdən sonra maliyyə böhranı dalğası

Amerika İqtisadiyyatına da təsir etdi. Şərqi Avropanın bir çox İqtisadçıları "Vaşinqton konsensusu" modelinin tətbiqinin əleyhinə çıxdılar. Çünki həmin model dövləti İqtisadiyyatdan ayırmışdır.

AZƏRBAYCAN- QAZAXISTAN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ XƏZƏRSAHİLİ DÖVLƏTLƏRLƏ ƏMƏKDAŞLIĞIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

*Məmmədağaşyev E.M.
Gəncə Dövlət Universiteti*

Bu gün Xəzər regionu böyük neft hövzəsi kimi strateji və geolqtisadi mövqe baxımından, Şərq-Qərb, Şimal-Cənub tranzit-kommunikasiya sistemlərinin qovşağında dayandığından dünyanın aparıcı dövlətlərinin daim diqqət mərkəzindədir. Bu baxımdan Azərbaycanın Xəzər regionunda tutduğu mövqe və region dövlətləri ilə İqtisadi-mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xəzəryanı dövlətlər arasında Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqi və strateji tərəfdaşlarından biri kimi Qazaxıstan Respublikasını göstərmək olar. Ümumiyyətlə, bu iki ölkə müxtəlif güc mərkəzlərinin maraqlarının kəsişdiyi Avrasiyada həm coğrafi, həm də təbii ehtiyatlar baxımından çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xəzərin digər sahilyanı ölkələrindən fərqli olaraq, Qazaxıstanın Azərbaycanla münasibətləri yalnız yüksələn xətt üzrə inkişaf edib və müttəfiqlik səviyyəsinə qalxıb. Azərbaycanla Qazaxıstan strateji tərəfdaş olan ölkələrdir. Azərbaycan-Qazaxıstan beynəlxalq arenada birgə fəaliyyət göstərir və əməkdaşlıq edirlər. Məhz bu cür strateji yanaşmanın nəticəsidir ki, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında bu illər ərzində heç bir problem yaşanmayıb, Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı ölkələr qısa müddətdə razılığa gələ biliblər. Azərbaycan və Qazaxıstan bir sıra nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi üzrə də əməkdaşlıq edirlər.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın Qazaxıstan Respublikası ilə də əlaqələri məhz Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə gəlişindən sonra normallaşmağa başladı. 1997-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Prezidenti Qazaxıstanda rəsmi səfərdə olduğu zaman ikitərəfli əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi haqqında bəyannamə və Qazaxıstan neftinin beynəlxalq bazarlara daşınmasında əməkdaşlıq haqqında iki dövlət arasında memorandum imzalandı. Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin səyi və işgüzarlığı nəticəsində Qazaxıstan Respublikası ilə əməkdaşlığın bütün sahələrində və regional problem olan Xəzər dənizi probleminin həlli yolunda mühüm irəliləyişlər əldə edildi. Bundan əlavə, malların ixracı və idxalı zamanı dolaylı vergi tutulmasının prinsipləri haqqında, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi məsələlərində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında, dəniz və ticarət gəmiçiliyi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Azərbaycan Respublikası və Qazaxıstan Respublikası vətəndaşlarının vizasız səfərləri haqqında, azad ticarət haqqında, standartlaşdırma, metrologiya və sertifikatlaşdırma sahəsində əməkdaşlıq haqqında, gömrük işlərinə əməkdaşlıq haqqında hökumətlərarası sazişlər imzalandı. Bundan başqa Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan ərazisi ilə Qara dənizə nəql edilməsi üçün ilk kanal yaradılmışdır. Qazaxıstanın Təngiz neftinin daşınması artmaqda davam etmişdir. 1999-cu ildə onun həcmi 6 milyon ton olmuşdur.

2000-ci il aprel ayının 7-də Bakıda Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev ilə görüşündə prezident Heydər Əliyev tarixi ipək yolunun bərpasına dair Avropa Birliyinin himayəsinin altında 1998-ci ilin sentyabr ayında Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfransdan sonra TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi sahəsində görülmüş işləri yüksək qiymətləndirərək, Qazaxıstan neftinin Azərbaycan ərazisi vasitəsilə dünya bazarına nəqlinin böyük əhəmiyyət daşıdığını bildirmişdir.

Azərbaycan - Qazaxıstan əməkdaşlığının inkişafında Ulu Öndərin layiqli siyasi varisi ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin də böyük rolu var. Bu gün məhz Azərbaycan, Rusiya və Qazaxıstanın Xəzərin dibinin bölünməsinə dair imzaladığı ikitərəfli sazişlər, problemin həlli istiqamətində vacib amilə çevrilib. Təsədüfi deyil ki, 2004-cü ilin mart ayında Qazaxıstana rəsmi səfəri zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Xəzərin statusu məsələsinin həllində məhz Bakı, Moskva və Astananın imzaladığı ikitərəfli sazişlərin əsas götürülməsini vacib sayıb. Azərbaycan-Qazaxıstan münasibətləri yalnız Xəzərin statusu ətrafındakı məsləhətləşmələrlə yekunlaşmır. Gələcəkdə Qazaxıstan təbii qazının da Azərbaycan ərazisindən Avropaya çatdırılması nəzərdə tutulur. İlham Əliyevin bu səfərindən sonra Azərbaycanla Qazaxıstan əməkdaşlığı yüksələn xətlə davam edib.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac kəməri və TRASEKA layihəsi iki ölkənin əməkdaşlıq etdiyi transmilli layihələrdir. Həmçinin, "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizlərinin Xəzər regionundan keçməsi, regional integrasiya baxımından bu hövzənin əhəmiyyətini daha da artırır. Bakı ilə

Astana Avropa İttifaqının dəstəyi ilə TRASEKA layihəsi çərçivəsində Asiya-Qafqaz-Avropa nəqliyyat dəhlizi və Böyük İpək yolunun bərpası layihələrində də əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycan və Qazaxıstan arasında İqtisadi əlaqələrin də böyük tarixi var. Azərbaycan neftçiləri Qazaxıstanın Manqışlağın, Quryevin neft mədənlərində səmərəli fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan və Qazaxıstan neftçiləri, alimləri, mühəndisləri Xəzər dənizi hövzəsində də əməkdaşlıq ediblər və bu ənənə bu gün də davam edir. 2005-ci il mayın 25-də Qazaxıstan Prezidenti N. Nazarbayev Azərbaycanda səfərdə olarkən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin Azərbaycan hissəsinin istifadəyə verilməsi tədbirində iştirak edib. Mərasim zamanı Qazaxıstanın da qoşulduğu "Şərq-Qərb enerji nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi və genişləndirilməsi haqqında Bakı Bəyannaməsi" imzalanıb. Ölkələr İƏT çərçivəsində də fəal əməkdaşlıq edirlər.

İqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə bağlı qeyd edək ki, 2016-cı ildə əmtəə dövriyyəsi 60 faiz artaraq 350 milyona çatmışdı. Lakin hər iki dövlətin potensialını nəzərə alaraq bu göstəricilərin gələcəkdə daha da yüksələcəyini ehtimal etmək olar. Buna görə də perspektivdə Azərbaycan Qazaxıstanın nefti və digər məhsulları üçün ən mühüm nəqliyyat arteriyalarından birinə çevriləcəkdir. Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycandan Xəzər dənizinə yeni dəmir yolu tikintisi və Qafqaz yüklərinin Qazaxıstandan keçməklə Çinə və əks istiqamətdə daşınması imkanı çox böyük əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, hər iki dövlət üçün müxtəlif istiqamətlərə mallar göndərmək, habelə böyük yük axını üçün tranzit ölkələrə çevrilmək imkanı yaradacaq.

Azərbaycanla Qazaxıstan arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 2016-cı ilin yanvar-avqust aylarında 91 mln. ABŞ dolları (2015-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 31 faiz çox), ixracın 16 milyon ABŞ dolları (2015-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 76 faiz çox), idxalın isə 75 milyon ABŞ dolları (2015-ci ilin analoji dövrü ilə müqayisədə 25 faiz çox) olduğu diqqətə çatdırılmışdır. Azərbaycan Qazaxıstanın əsas kənd təsərrüfatı məhsulu olan taxılın daimi idxalatçılarındadır. Azərbaycanda illik buğda istehsalı 1,7 mln. tondur. Taxıla olan 1,3 mln. tonluq əlavə tələbat isə Rusiya ilə yanaşı, əsasən, Qazaxıstan hesabına ödənilir. Bu ilin yanvar-iyul aylarında Qazaxıstandan 3,2 mln. dollarlıq buğda idxal olunub ki, bu da ümumi idxalın 73 faizini təşkil edir.

Beləliklə, müasir mərhələdə Azərbaycan və Qazaxıstan bir çox sahələr üzrə əməkdaşlıq edərək, həm Xəzərin hüquqi statusu, həm də enerji daşıyıcılarının hasilatına xarici kapitalın cəlb edilməsi və dünya bazarlarına çıxarılması məsələsində eyni və ya oxşar mövqedən çıxış edərək, bir-birinin maraqlarını qarşılıqlı şəkildə təmin edir.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA XARİCİ İQTİSADI SİYASƏT DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN PRIORİET İSTİQAMƏTİ KİMİ

Miriyev T.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ölkənin cari dönmədə öz strateji məqsədlərini reallaşdırması üçün İqtisadiyyata müdaxilə prinsiplərinin kompleksləşdirilməsi dövlətin İqtisadi siyasəti adlanır. Müasir zamanda dövlətin İqtisadi siyasəti istiqaməti onun tarixi inkişaf mərhələlərindən asılı olaraq birmənalı şəkildə dəyişir. Dövlətin İqtisadi siyasəti istiqamət baxımından bir neçə prizmada şəxələnilir ki, bunlara: xarici İqtisadi, investisiya, sosial, qiymətləndirmə, maliyyə və s. siyasətini misal gətirmək olar.

Xarici İqtisadi siyasət – dövlətin idxal və ixrac, gömrük ödənişləri, tariflər, xaricdən kapitalın cəlb olunması və digər birgə İqtisadi layihələrin gerçəkləşməsi sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi siyasət deməkdir.

Qloballaşma şəraitində müasir dünya təsərrüfatı 210 dövlət təşkilatını özlüyündə birləşdirir ki, bu da qarşılıqlı əlaqələrin asimmetrik olduğu daima dəyişkən ərazini əks etdirir, lakin bu əməkdaşlığa müxtəlif dünya ölkələri heçdə bərabər şərtlər daxilində cəlb olunmurlar. XX əsrin sonlarından etibarən ETT-nin inkişafı şəraitində bərabər İqtisadi mövqedə olan bir sıra dövlətlər bir-birindən kənarlaşmağa, inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif ölkə qruplaşmalarına daxil olmağa başladılar. Belə bir şəraitdə İqtisadi inkişaf tempində aşırı ziddiyyətlərin artdığı bir şəraitdə ayrı-ayrı ölkələrin xarici İqtisadi siyasətləri, dövlət bloklarının fəaliyyəti və həmçinin bir çox başqa xarici amillər əvvəlcədən müəyyən edilirdi.

İqtisadçı alim G.P.Babinin fikincə, xarici İqtisadi siyasət dünya bazarında müəyyən imtiyazlara malik ölkələrin İqtisadiyyatı əldə etmələrinə eyni zamanda daxili bazarı xarici malların rəqabətindən müdafiə

etmələrinə yönəlmiş İqtisadi tədbirlərin məcmusudur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin xarici İqtisadi siyasəti onun daxili İqtisadi siyasəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Xarici İqtisadi siyasətin mahiyyəti ictimai quruluşunun müxtəlifliyindən, milli təsərrüfat sisteminin vəzifələri eyni zamanda xarici amillərlə şərtlənir. Xarici İqtisadi siyasət ölkənin xarici və daxili siyasəti ilə birbaşa qarşılıqlı əlaqədə olub, dünya təsərrüfatının mürəkkəb inkişaf müstəvisində milli İqtisadiyyatla qarşılıqlı fəaliyyətin tərkibində tamamlanır.

Ümumiyyətlə xarici İqtisadi siyasətin əsas təsir impulsu xarici İqtisadi fəaliyyətin məcmusunu tənzimləməkdir ki, bura maddi, əmək, pul, intellektual, əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkəti daxildir. Xarici İqtisadi siyasətin tərkib hissəsinə texnologiya, istehsal və elmi-texniki əməkdaşlıq, xarici ticarət və s. sahədə siyasət aid edilir. Qloballaşma şəraitində ölkələrin xarici İqtisadi siyasətlərinin əsasında beynəlxalq əmək bölgüsü iştirakçılarının milli İqtisadi struktur sahələrinə çətin adaptasiyası, lakin dünya təsərrüfat strukturuna təbiətə daha sürətli uyğunlaşması prosesi dayanır. Ölkənin xarici İqtisadi siyasətinin həyata keçilmə mexanizmi iki əsas komponenti özündə birləşdirir:

✓ Xarici İqtisadi siyasəti hazırlayan və eyni zamanda xarici İqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafına təsir göstərən dövlət icra orqanı

✓ Bu cür təsirlərin formalaşmasında impuls rolunu oynayan İqtisadi alətlərin məcmusu

Xarici İqtisadi əlaqələrin inkişafında iştirak edən dövlət orqanlarının müasir sisteminin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar öz növbəsində qarşılıqlı əlaqədə olan, lakin müxtəlif funksiyaları icra edən iki alt sistemə ayrılırlar ki bunlar-milləti və hökumətlərarası instutlardır. Milli instutların fəaliyyətinin məcmusu xarici malların daxili bazara daxil olmasını məhdudlaşdırmağa, ölkə istehsalı olan malların ixracını stimullaşdırmağa və eyni zaman ölkəyə xarici kapital, əmtəə və s. faktorların idxalına nəzarət etməyə istiqamətlənmişdir. Hökumətlərarası təşkilatların fəaliyyəti isə beynəlxalq kapital, əmtəə və işçi qüvvəsinin hərəkətlərinin normativ aktlarla tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Son illər ölkəmizdə aparılan İqtisadi siyasətin elmi əsaslarını hazırlayarkən önəm doğuran əsas məsələ dəyişən dünya təcrübəsində müvafiq sahələrin inkişafına əsaslanmaq, Azərbaycan Respublikasının xarici İqtisadi siyasətinin qloballaşan dünyanın tələblərinə uyğun olaraq mütərəqqi dünya təcrübəsinə və beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olmalı, sosial-İqtisadi durumu nəzərə almalı və müasir zamanda dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya olunmuş açıq milli İqtisadi sistemin inkişafına tökan verməlidir. Respublikamızda İqtisadi-siyasət strategiyasının həyata keçirilmə vasitəsi kimi struktur-investisiya və xarici İqtisadi siyasətin sintez əlaqəsi çıxış etməlidir. Məsələyə bu prizmadan yanaşma göstərir ki, bu əlaqə Azərbaycan İqtisadiyyatının transformasiyasının inkişafında müsbət təsirlə yanaşı, qloballaşma şəraitində İqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyasına şərait yaradacaqdır.

TURİZMDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Mirzəli S.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin

Bu gün Azərbaycanda turizm ,o cümlədən beynəlxalq turizm sahəsi diqqət mərkəzindədir. Turizm insan kütləsini özündə birləşdirən bir sahə olduğu üçün burada insanların mədəni ünsiyyətinin və onların maarifləndirilməsinin də böyük ictimai-siyasi və kulturoloji əhəmiyyəti vardır. Turizm təkcə insanların səyahətlərinin təşkilinə onların mənəvi həzzinə xidmət etmir, eyni zamanda turizm insanların müxtəlif bilgilərlə maarifləndirmək, onların dünyagörüşlərini inkişaf etdirmək funksiyalarını yerinə yetirir.

Dövlət turizmin inkişafı yönündə müxtəlif siysasətlər aparmalıdır.Əvvəla turizmin infrastrukturu formalaşmalıdır.Dövlətin turizmin idarə edilməsində yönəldiyi istiqamət turizmin bazar münisibətləri şəraitində öz-özünü maliyyələşdirməsi üçün şərait yaradır. Bunun reallaşması üçün dövlət özünün müxtəlif dövlət və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının turizmin işinə qarışmadan turopoperatorların sayının artmasına şərait yaradır. Turopoperator və turagentliklərin (Turagentlik - turizm və ekskursiya yollayışlarının satışı, habelə turizm-ekskursiya fəaliyyətinin təşkili üzrə informasiya, reklam, marketing və s. digər xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olan vasitəçi təşkilat) hüquqları qanunla qorunur.

Daha sonra turizmin hüquqi bazası formalaşdırılmalıdır.Hüquqi baza turizm fəaliyyətinin lisenziyalandırılması, həmçinin onun müvafiq orqanlarla uzlaşdırılması, məqsəd və vəzifələrinə görə ümumi dövlət və respublika maraqlarına uyğunluğu ilə müəyyənləşir. Hüquqi baza hüquq sistemində mülki məcəllə,

cinayət məəcəlləsi, vergi məəcəlləsi, turizm qanunu, sahibkarlıq haqqında qanunlar sistemi və turistlərin hüquqlarının qorunması haqqında beynəlxalq və yerli prinsiplər və qanunlar toplusudur.

Azərbaycan hökuməti ölkədə turizmi inkişaf etdirmək üçün xüsusi layihələr işləyib hazırlayır. Ölkəmizdə turizmin hüquqi bazası Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1999-cu ildə “Turizm haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun qəbulu ilə qoyulmuş, 2002-ci ilin avqust ayında təsdiq olunmuş “Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair” Dövlət Proqramı və “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-İqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər)” Dövlət Proqramı ilə güclü təkan almışdır.

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsində bir sıra üsullardan istifadə edilir. Bu üsullar aşağıdakılardır:

- Turizm infrastrukturunu sahəsində xüsusi razılığın verilməsi, standartlaşdırılma və turizm məhsulunun sertifikatlaşdırılması;

- Azərbaycan turistlərinin, turoperatorlarının, turagentlərinin və onların birliklərinin beynəlxalq turizm proqramında iştirakına şərait yaradılması

- Daxili və dünya turizm bazarlarında turizm məhsullarının hərəkətə gətirilməsinə kömək göstərilməsi;

- Turizm infrastrukturuna investisiya qoyuluşu, o cümlədən xarici investorların cəlb olunması üçün əlverişli şərait yaradılması;

- Turistlərin hüququ və maraqlarını müdafiə etmək, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

- Turizm infrastrukturunu sahəsində elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi;

- Turizmin inkişaf etdirilməsi üzrə məqsədli dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması;

- Turizm infrastrukturunu sahəsində münasibətlərin təkmilləşməsinə yönəldilmiş normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi;

- Turizm fəaliyyəti sahəsində elmi tədqiqatların inkişaf etdirilməsi;

BEYNƏLXALQ ƏMƏK BÖLGÜSÜNÜN İNKİŞAFININ MÜASİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Muxtarlı Y.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir beynəlxalq əmək bölgüsü bəzi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bunu hər şeydən əvvəl xarici ticarətin və ixracın dünya istehsalına nisbətən daha sürətlə inkişaf etməsi şərtləndirir. Transmilli şirkətlər öz istehsallarının əsas hissəsini şirkətlərindən kənarda yerləşdirməklə, dövlətlərarası sənaye məhsulları istehsalını genişləndirirlər. Təsadüfi deyildir ki, sənaye məhsullarının xarici ticarəti sənaye istehsalına nisbətən 3.5 dəfə çox artmışdır. Bu meyil xüsusən 3-cü minilliyin birinci onilliyində təzahür etmişdir. Məsələn, 2011-ci ildə dünyada ÜDM 3,5 faiz artdığı halda, hazır sənaye məhsulları ticarəti 14 faiz artmışdır.

Mövcud ictimai-siyasi və İqtisadi proseslər dünya İqtisadiyyatında əhəmiyyətli irəliləyişlər olmasını tələb edir, onun inkişafında müxtəlif və çoxvariantlı mərhələlər formalaşdırır. Dünya ilə bərabər, onun məzmunu da dəyişir. Hazırda əmtəə, xidmət, kapital və insan resurslarının sərbəst hərəkəti üçün bütün baryerlər ləğv edilir, ümumi standartlar tətbiq olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün təsiri ilə ölkələr arasında ticarət əlaqələri mürəkkəbləşir və zənginləşir.

Mürəkkəbliyinə və ziddiyyətlərinə baxmayaraq, müasir dünya bütöv bir sistemdir. Yeni beynəlxalq İqtisadi qaydalar 20 prinsipə əsaslanır ki, bunların arasında dövlətlərin suveren bərabərliyi, güclə digər ərazilərin zəbt edilməməsi, ərazi bütövlüyü və digər ölkələrin daxili işlərinə qarışılmaması, dünya İqtisadi problemlərinin həllində bütün ölkələrin eyni haqda olması, hər bir ölkənin bu və ya digər sosial-İqtisadi problemlərin həllində eyni hüquqlu olması, hər bir dövlətin öz təbii resurslarından istifadə etmə hüququnun olması və s. göstərmək olar.

Dünya miqyasında geniş təkrar istehsal prosesində beynəlxalq əmək bölgüsünün rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır. Beynəlxalq əmək bölgüsü bu proseslər arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin edir, ikincisi, müvafiq sahə və regional proporsiyaları formalaşdırır. Hər bir milli İqtisadiyyat əmək bölgüsündən səmərə əldə edir.

Beynəlxalq bazara o məhsullar idxal olur ki, milli istehsal məsrəfləri dünya səviyyəsindən aşağıdır.

Dünya İqtisadiyyatının müasir inkişaf səviyyəsi beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi ilə xarakterizə olunur ki, bunu da inkişafın qeyri-bərabərliyi şərtləndirir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün müasir inkişaf meyilləri ümumi qanunauyğunluqlarla xarakterizə olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsü - ölkələr arasında beynəlxalq əmtəə, xidmət, biliklər, istehsal, elmi-texniki, ticarət mübadiləsinin obyektiv əsasıdır. Onun mahiyyəti istehsal məsrəflərinin azaldılması və istehlakçıların tələbatının maksimum ödənilməsindən ibarətdir.

Müasir dünya mürəkkəbliyinə və ziddiyyətinə baxmayaraq, İqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun bütöv sistemdir. Beynəlxalq əmək bölgüsü - dünya təsərrüfatının ayrı-ayrı elementlərini birləşdirən "integrator" rolu oynayır.

Qarşılıqlı asılıqda olan dünyanın mühüm problemi müxtəlif sistemlərin əməkdaşlığı deyil, müxtəlif strukturların qarşılıqlı təsirləridir. Onlar yalnız inkişaf səviyyələri ilə deyil, eyni zamanda beynəlxalq əmək bölgüsü və dünya təsərrüfatına cəlb edilməsi ilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda kapital, istehsal və əməyin integrasiyası baş verir. Bu proses əvvəllər Avropada yaranmasına baxmayaraq, son illər yeni ölkələri və regionları əhatə etməyə başlamışdır. Asiya - Sakit Okean regionu dünyada daha dinamik inkişaf edir. Bu region inkişaf tempinə görə, dünyanın digər regionlarını qabaqlamaqla "Sakit okean dövrünün" başladığını deməyə əsas verir.

MÜASİR DÖVRDƏ KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAF TENDENSİYALARINDA QABAQCIL TEXNOLOGİYALARIN YERİ VƏ ROLU

Musayev N.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin İqtisadi inkişaf dinamikasındakı ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, Azərbaycanda əlverişli İqtisadi mühitin formalaşması prosesi davam edir. Hazırda respublikada İqtisadi inkişaf daha çox innovativ xarakter alır. Bütövlükdə İqtisadiyyatda özəl bölmənin xüsusi çəkisi, sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi davam edir.

Belə şəraitdə İqtisadiyyatın, eləcə də sahibkarlığın, özəl bölmənin və regionların inkişafına innovativ element kimi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT), o cümlədən E-kommersiya texnologiyasının tətbiqi və bunun üçün zəruri müvafiq infrastrukturun formalaşması İqtisadi səmərəliliyin artmasına kömək göstərə bilər. Ona görə də E-kommersiya texnologiyasının tətbiqi və inkişaf xüsusiyyətlərinin hərtərəfli tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İKT sahəsi hazırda dünya İqtisadiyyatında ən çox inkişaf etmiş və gəlir gətirən sahələrdən biridir. O, davamlı İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün son dərəcə mühüm vasitə hesab olunur. Hətta bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin büdcə gəlirlərinin böyük hissəsi bu sektordan əldə olunan vəsaitlərin hesabına formalaşır. Bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti həm İKT sektorunun inkişaf etdirilməsinə, həm də İqtisadiyyatın bir çox sahələrində yeni və qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunmasına maraq göstərir. Artıq Azərbaycan özünün elektron hökumət hazırlığını inkişaf etdirib, habelə qabaqcıl və yeni texnologiyaları tətbiq etməklə çox mühüm təcrübə qazanıb. Dünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2008-2009-cu illər üçün hazırlanmış "Qlobal informasiya texnologiyaları üzrə hesabat"a əsasən, Azərbaycan 134 ölkə arasında 60-cı yeri tutub və MDB-də bir çox ölkələri geridə qoyub. BMT-nin tərtib etdiyi 2008-ci il e-Hökumət təhlili isə Azərbaycanı Cənubi Qafqaz ölkələri arasında birinci və sorğu aparılmış 182 ölkə arasında 89-cu yerdə qeydə alıb.

İKT sektoru hazırda Azərbaycan milli İqtisadiyyatında inkişaf sürətinə görə ikinci yeri tutur.

Son illər İKT sektorunda gəlir artımı illik 30-35 faizə çatıb və bu meyilin davam edəcəyi gözlənilir.

Bu isə o deməkdir ki, bir neçə il ərzində İKT enerji sektorundan əldə olunan gəlirə yaxınlaşacaq, 2018-2020-ci illər ərzində isə onu üstələyəcək. Qeyri-neft sektorunda İKT sənayesi tikintidən sonra vergi gəlirləri gətirən ikinci ən geniş sahədir. 2008-ci ildə bu sahəyə qoyulan investisiyalar 270,5 milyon dollara bərabər olub ki, bunun da müvafiq olaraq 52,2 milyon dolları dövlət müəssisələrinin, 218,3 milyon dolları özəl müəssisələrin payına düşür.

Qeyd olunan amillər bir daha təsdiq edir ki, İqtisadi və biznes proseslərinin müasir İKT əsasında idarə edilməsi istər konseptual, istərsə də tətbiq baxımından qlobal hadisədir. 2003-2012-ci illəri əhatə edən İKT üzrə milli strategiyada, eləcə də "E-Azərbaycan" Dövlət Proqramında kütləvi tətbiqi nəzərdə tutulan E-biznesin, E-kommersiyanın İqtisadiyyatın inkişafına təsiri artıq cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edir.

Elektron-kommersiya sifarişçi tələblərinin formalaşmasına radikal təsir edəbilmə imkanı təklif edir ki, bu da bazarları ya kökündən dəyişdirir, ya da tamamilə yeni tipli bazarlar yaradır. Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvləri malların və xidmətlərin əldə edilməsi proseslərinə, informasiya əlyətərliliyinə və hökumət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqələrin tamamilə yeni imkanlarına malik olur. Bu zaman seçim imkanı coğrafi və vaxt məhdudiyyətindən asılı olmur.

Bir halda ki, bazanın standart mallarla təchizi problemi artıq həll oluna bilər, deməli, istehlakçı müəyyən vaxt ərzində dəyişən xüsusi tələblərinə uyğun məhsulları əldə etmək istəyəcək. Bu problem müasir texnologiyaların köməyi ilə kifayət qədər effektiv həll olunur. Yeni texnologiyalar istehlakçılara müxtəlif alıcılıq qabiliyyətli maksimal istehlakçılar auditoriyasına daxil olmaq, həmçinin onlara öz sifarişlərini yoxlanılmış üsullarla idarəetmə sisteminə daxil etmək imkanı verir. E-kommersiya texnologiyası təkrar istehsalın bütün dövrünün paylama-mübadilə sahəsinə əhəmiyyətli dəyişikliklər gətirir. O, alıcı və satıcılara əlverişli imkanlardan (biznesin qlobal miqyasda aparılması, satıcıların rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi, satışın fərdiləşməsi, sorğuya operativ reaksiya, məsrəflərin azalması, biznesin aparılması və s.) eyni dərəcədə istifadə etməyə imkan verir:

E-kommersiyanın səciyyəvi xüsusiyyətləri və üstünlüklərindən biri də budur ki, o, alıcı ilə satıcı arasındakı bir çox əlaqələrin internet vasitəsilə həyata keçirilməsinə imkan verir. İKT saziş iştirakçıları arasında kommersiya informasiyalarının interaktiv və sürətli mübadiləsinə də təmin edir ki, bu da nəticədə bir çox hallarda baş verə bilən anlaşılmazlıqları aradan qaldırır. Eyni zamanda, əvvəlcədən qəbul edilmiş məsuliyyətli qərarı bağlanan sazişin parametrləri haqqında tam və dürüst informasiya alanadək təxirə salmaq imkanı yaradır. Bundan əlavə, elektron biznes İqtisadi mühiti əhatə edən problemlərin həllinin yeni üsullarını təqdim edir.

Bu gün alıcılar və satıcılar, vasitəçilər internet fəzada malların və xidmətlərin transmilli virtual bazarlarını yaradırlar. Elektron-kommersiya firma və ticarətin digər iştirakçılarının keyfiyyətli təşkilatı-İqtisadi, texniki və texnoloji təchizatını stimullaşdırır, həm də fəaliyyətin sonrakı artımını təmin edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, e-kommersiyanın inkişafı malların və xidmətlərin dünya bazarına asan daxil olmasını və ənənəvi maneələri dağıdaraq korporasiya nümayəndələrinin qlobal sazişlərə qoşulmasını təmin edir.

Qeyd olunmalıdır ki, ənənəvi İqtisadiyyat sahəsi üçün işlənmiş sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin nəzəriyyə və metodologiyasının praktiki istifadəsi internet-mühit şəraitində bir qayda olaraq yararlı deyil. Bununla belə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, virtual biznes və elektron-kommersiya sistemlərində İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə, layihə və investisiya məsələlərinin işlənməsi ilə bağlı vacib nəzəri və metodiki məsələlər hələ də öz həllini tam olaraq tapmamış, səmərəli işləyən elektron-kommersiya sisteminin formalaşmasının zəruri nəzəri və metodiki əsasları işlənilməmişdir. Eləcə də internet-şirkətlərin və onlara daxil olan elektron mağazaların alternativ variantlardan daha səmərəli variantının seçiminin həyata keçirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış metodlar, həmçinin virtual biznesin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodu yoxdur.

Bunlarsa onun nəticəsidir ki, internet şəbəkədə elektron biznesin əsas komponenti kimi elektron-kommersiya sisteminin formalaşmasının, yaranmasının, inkişafının nəzəri və metodiki məsələləri zəif işlənilmişdir və onların işlənməsi, İqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin tətbiqi vacib bir məsələ kimi qarşıda durur. Məlumdur ki, elektron-kommersiyasının həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları əsasən elektron-ticarət və elektron-imza haqqındakı qanunlarla tənzimlənir. Bu qanun elektron-ticarətin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron-ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Yeri gəlmişkən bildirək ki, son vaxtlar Azərbaycanda www.terasell.com adlanan virtual ticarət mərkəzi yaradılmışdır. Bu resurs vahid platforma çərçivəsində Azərbaycanın müxtəlif internet-dükanlarını birləşdirəcək internet məkanıdır. Əsas məqsədi ölkədə elektron-ticarətin inkişafına yeni təkan verməkdən ibarətdir. Onun konsepsiyasına əsasən, bütün ticarət şirkətlərinin "Terasell.com" platformasında pulsuz şəkildə virtual dükanın açılması üçün imkan yaradılacaq. Azərbaycanda elektron ödəniş sisteminin inkişafı ölkədə e-ticarətin inkişafı üçün nadir imkan yaradacaq və istehlakçıların vaxtlarına qənaət etməklə onların işini daha da asanlaşdıracaq.

Bakıdakı Silverkey Technologies şirkətinin ölkədə "GoldenPay" ödəmə sistemini tətbiq etməsi Azərbaycanda elektron-ticarətin (e-commerce) inkişafında əsas addımdır. "GoldenPay" Visa International və Master Card beynəlxalq ödəmə sistemləri tərəfindən sertifikatlaşdırılmışdır, təhlükəsizlik sistemləri isə "3D secure" dünya standartları tələblərinə cavab verir. Bundan sonra Azərbaycanın internet istifadəçiləri "GoldenPay" vasitəsilə yerli on-layn mağazalarda (e-shop) alış-veriş edə, biletlər və mehmanxanalarda yerlər sifariş verə, kommunal xərcləri ödəyə, bank əməliyyatlarını həyata keçirə biləcəklər.

Ümumiyyətlə, İKT infrastrukturunun formalaşması, kartlı ödənişlər üzrə əməliyyat mərkəzlərinin yaradılması, müasir elektron ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi, kiçik və orta sahibkarlıqda elektron-ticarətin stimullaşdırılması, elektron xidmətlər sisteminin genişlənməsi, elektron-biznes və elektron-kommersiya üzrə beynəlxalq informasiya-əməliyyat mərkəzinin yaradılması, elektron xidmətlərinin global bazara çıxış, sənaye malları, xammal və materialların regional elektron birjasının yaradılması və başqa tədbirlər elektron-kommersiya texnologiyalarının perspektiv inkişafını, geniş tətbiqini təmin edir. Həmçinin E-kommersiya texnologiyası biznesin aparılmasının ən yaxşı üsullarını meydana çıxarmağa imkan verir. O, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində makroiqtisadi aspektdə müsbət təsirə malikdir. Elektron-kommersiya beynəlxalq əmək bölgüsünə, kapitalın beynəlxalq hərəkətinə, işçi qüvvəsinin miqrasiyasına və s. kifayət qədər böyük təsir göstərir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI YOLLARI

Müslüмова K.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma prosesi, onun milli iqtisadiyyatlar üçün təsirləri şübhəsiz ki, bir mənalı qarşılanmır. Geniş vüsət almış dünya maliyyə böhranı özü-özlüyündə bir çox problemlərin həllini aktuallaşdırmışdır ki, bunlardan da ən vacibi ərzaq təhlükəsizliyi məsələsidir. Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əsas diqqət kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasına yönəldilməlidir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanda əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatı üçün Dövlət Proqramının hazırlanmasına dair sərəncamı problemin həlli istiqamətində atılmış ən vacib addımlardan hesab olunur. Həmin sənədin əsas məqsədlərindən biri əhalinin ərzaqla təminatını və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq, daxili ərzaq bazasının idxaldan asılılığını maksimum azaltmaq, ümumilikdə, ölkənin ərzaq ehtiyatlarının yaradılmasından ibarətdir.

Hələ böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı"nda nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkədə ərzaq təminatı ilə bağlı işlərin daha səmərəli aparılmasına təkan vermişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"nın hazırlanması haqqında 2 may 2008-ci il tarixli sərəncamını heç şübhəsiz ki, ulu öndərimizin imzaladığı sərəncamın davamı kimi qiymətləndirmək olar.

Yuxarıda qeyd olunanların fonunda vurğulamaq lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi dövlətin qarşısında duran ümdə problemlərdən olmuşdur. Buna uyğun olaraq dövlətin yerinə yetirdiyi tədbirləri təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirmək lazımdır. Çünki, son on illikdə baş verən global-İqtisadi böhranlar bir çox ölkələrin İqtisadi inkişafını ləngitmiş, ərzaq təhlükəsizliyi problemin həllində əngəllər yaratmışdır. Lakin, respublikamızda bu sahədə vaxtında atılan addımlar bir növ aqrar seferanın inkişafını ləngitməmiş, əksinə onun dayanıqlığını təmin etmişdir. Bundan başqa respublikamızda aqrar islahatlarla bağlı kifayət qədər normativ hüquqi baza yaradılmışdır.

Müasir dövrdə respublikamız üzrə dövlət sifarişlərinin tətbiqi sferasında aqrar sektorunun məhsullarından geniş istifadə etmək daha məqsədəuyğun hal sayılır. Bu prosesin reallaşması özlüyündə:

1. Qeyri-neft sektoru kimi aqrar sahənin inkişafına təkan verəcək;
2. Kənd təsərrüfat məhsulları üzrə rəqabət mühitinin formalaşmasına kömək edəcək;
1. Regionların sosial-İqtisadi inkişafını daha da artıracaq;
2. Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ölkə əhalisinin tələbatlarının ödənilməsinə təmin edəcək;
3. Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə proqramın icrasına kömək edəcək;
4. Aqrar sənaye kompleksinin inkişafını təmin etməklə onun regional formalaşmasına şərait

yaradacaqdır.

Beləliklə, qeyd olunan proses həyata keçməklə ictimai xidmətlərin dövlət sektoru çərçivəsindən digər sektorlara-özlə və qeyri-kommersiya sektorlarına yerdəyişməsi baş verir ki, nəticədə də artan budcə xərclərinin böyük bir hissəsi bu mexanizm vasitəsi ilə qeyri-dövlət strukturlarında daha münasib şərtlərlə reallaşır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Nəzərova Ş.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünya bazarı ilə münasibətlərinin formalaşdığı hal-hazırki dövrdə dövlətin xarici İqtisadi strategiyasının əsas istiqamətləri onun ixrac imkanlarının artması, həm ixrac və həm də idxal əməliyyatlarının strukturunun təkmilləşdirilməsi, həmçinin dünya bazarlarına beynəlxalq standartlara və tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsulların çıxışı hesab edilməlidir. Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində sənaye sahələri məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində ölkəmizin xarici İqtisadi əlaqələri, onun ixrac potensialı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrü İqtisadiyyatlı ölkə kimi Azərbaycanda ixrac potensialının tarixən formalaşmış şəraitinə uyğun olaraq neft sənayesi üzrə ilkin olaraq respublika xammal ixracına istiqamətlənmişdir. Belə ki, Azərbaycanda ixracdan daxil olan ümumi gəlirlərin 80%-ə qədəri neft sənayesindən ixrac olunan xammalın payına düşür.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, gömrük orqanlarında qeydiyyatı aparılmış, lakin gömrük rəsmiləşdirilməsi tam başa çatdırılmamış ixrac olunan xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilmiş dəyəri nəzərə alınmaqla 2016-cı ildə xarici ticarət dövriyyəsi 21 milyard 650,8 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 13 milyard 118,4 milyon dollar, idxalın dəyəri 8 milyard 532,4 milyon dollar təşkil etmiş, nəticədə 4 milyard 586 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranmışdır. Ticarət dövriyyəsinin 36,2 %-i Avropa İttifaqı ölkələrinin, 13 %-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 50,8 %-i isə dünyanın digər ölkələrinin payına düşmüşdür.

Dövlət Gömrük Komitəsinin hesabatına əsasən, ixracın dəyərinin 25,55 %-i İtaliya, 7,46 %-i Çin, 6,76 %-i İsrail, 6,55 %-i Tayvan (Çinin əyaləti), 5,97 %-i Portuqaliya, 5,58 %-i Türkiyə, 4,71 %-i Almaniya, 4,50 %-i Fransa, 4,43 %-i İspaniya, 4,28 %-i Çexiya, qalan 24,21 %-i isə digər ölkələrə göndərilmiş məhsullar əsasında formalaşmışdır.

İxrac edilmiş məhsulların ümumi dəyərində xam neft, təbii qaz, neft məhsulları, meyvə-tərəvəz, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar, plastik kütlə, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar, şəkər, kimya sənayesi məhsulları, pambıq ipliyi və bitki yağlarının, idxal olunmuş məhsulların dəyərində isə maşın, mexanizm, elektrik aparatları, avadanlıqlar, ərzaq məhsulları, qara metallardan hazırlanan məmulatlar, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri, plastik kütlə və ondan hazırlanan məmulatlar, oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar, əczaçılıq məhsullarının xüsusi çəkisi üstünlük təşkil edib.

İdxal olunmuş məhsulların dəyərinin 19,9 %-i Rusiyanın, 15,09 %-i Türkiyənin, 10,87 %-i Çinin, 5,1 %-i Almaniyanın, 4,68 %-i ABŞ-ın, 4,00 %-i İtaliyanın, 3,98 %-i Böyük Britaniya, 3,84 %-i Ukraynanın, 3,11 %-i İran İslam Respublikasının, 2,45 %-i Türkmənistanın, 27,88 %-i isə digər ölkələrin payına düşmüşdür.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi siyasətində ölkənin daxili tələbatının ödənilməsi və eləcə də ixrac potensialının və imkanlarının gücləndirilməsi istiqamətində qeyri-neft sektorunun da xüsusi inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verilir. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu İqtisadi siyasi kurs Azərbaycan Respublikasına 2003-cü ildən rəhbərlik edən Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən davam etdirildi. Prezident İlham Əliyevin elmi əsaslara söykənən pragmatik siyasəti və gərgin əməyi sayəsində ölkəmizdə sözün əsl mənasında sıçrayışlı sosial-İqtisadi inkişafa nail olunmuş və son on ildə ümumi daxili məhsul 3 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 12,2 dəfə, sənayedə yaradılmış əlavə dəyər 3,6 dəfə, strateji valyuta ehtiyatları 28,6 dəfə, daxili mənbələr hesabına əsas kapitalla yönəldilən investisiyaların həcmi 3,6 dəfə, o cümlədən qeyri-neft sektoruna investisiyalar 9,6 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 4,5 dəfə, orta aylıq pensiyalar 7.2 dəfə, əhalinin əmanətləri 17.8 dəfə artmış, 1 milyon 300 mindən çox yeni iş yeri açılmış, yoxsulluq səviyyəsi 5 faizə enmişdir. Bu dövrdə ölkəmizdə orta illik İqtisadi artım 12,2 faiz təşkil etmiş və Azərbaycanın bu uğuru dünyada ən yaxşı nəticələrdən biri kimi qeydə alınmışdır.

Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, emal sənayesi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələr hesab edilir. Beynəlxalq maliyyə institutları bu sahələr arasında kənd təsərrüfatı və turizmin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, ölkənin məşğul əhalisinin 44 faizə yaxını məhz kənd təsərrüfatında çalışır. Bu səbəbdən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yönələn ardıcıl dövlət proqramları, islahatlar və yeni texnologiyaların cəlb edilməsi həyata keçirilməkdədir. Azərbaycanla sıx tərəfdaşlıq edən Asiya İnkişaf Bankı da kənd təsərrüfatı və turizmi ölkədə qeyri-neft

sektorunun inkişafının aparıcı istiqamətləri hesab edir. Bank hesab edir ki, regionlarda infrastrukturun yaxşılaşması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların subsidiyalaşdırılması və onlar üçün vergi güzəştlərinin saxlanması Azərbaycanda böyük potensiala malik olan kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına yardım edir. Bankın hesablamalarına görə ölkənin turizm imkanlarından tam istifadə qeyri-neft ÜDM-nin artımına gətirib çıxaracaq. Belə ki, Azərbaycanın zəngin turizm potensialına malik olması və ölkədə turizm infrastrukturunun son illər sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun bu istiqaməti üzrə ölkəyə böyük gəlirlər vəd edir. 2016-cı ildə 1 milyard 237,1 milyon dollar dəyərində qeyri-neft məhsulları ixrac edilmişdir.

Bu ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycanla MDB ölkələri arasında ticarət dövriyyəsi 369 050,12 min ABŞ dolları təşkil edib. Bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 108 378,43 min dollar və ya 41,6% çoxdur.

Hər ilin yanvarında İsveçrənin Davos şəhərində ənənəvi Ümumdünya İqtisadi Forumu keçirilir. Forumda il ərzində dünya üçün əhəmiyyətli İqtisadi hadisələr müzakirə olunur, müxtəlif panellərdə fikir mübadilələri aparılır. Bu il də dünya ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları, müxtəlif iri korporasiyaların rəhbərləri Davosda bir araya gəldilər. Sayca 49-cu Forumda dünya liderləri, iri şirkətlərin rəhbərləri, ekspertlər beynəlxalq birliyin qarşılaşdığı çətinlikləri müzakirə edərək, yeni il üçün İqtisadi gündəliyi müəyyənləşdirdilər. Forumda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev iştirak etmiş, xarici ölkələrin rəsmiləri, hökumət başçıları, eləcə də dünyanın tanınmış şirkətlərinin rəhbərləri ilə görüşlər keçirilmişdir. Davos İqtisadi Forumunun rəsmi saytında Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycanın 2017-ci il üçün İqtisadi prioritetləri" sərəfəli məqaləsi verilmişdir. Bu məqalədə Azərbaycanın prioritet istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Bu istiqamətlər sırasında Azərbaycanda tranzit potensialının reallaşdırılması və qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq da verilmişdir.

Azərbaycanda tranzit potensialının reallaşdırılması istiqamətində mühüm layihələrin icrasına başlanılmışdır. Bu il Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi başa çatmalıdır. Bu layihənin icrası Çindən Avropaya yüklərin çatdırılma müddətinin 25-30 gündən 12-15 günə endirilməsinə imkan verəcək. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində isə ötən il Azərbaycan ərazisində bütün tikinti işləri başa çatdırılıb. Beləliklə, Azərbaycan çox mühüm nəqliyyat qovşağına çevrilməkdədir. İqtisadi siyasətin prioritetləri İqtisadiyyatın daha da şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafıdır.

İQTİSADI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ FİSKAL VƏ MONETAR SİYASƏTİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Paşayev S.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan Respublikasında da fiskal və monetar siyasətin makroiqtisadi tənzimlənmədə rolu ilbəil artmaqdadır. Gələcəkdə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlı xarakter alması İqtisadi siyasətin bu iki istiqamətinin vəhdətinin təmin olunması və optimal koordinasiya mexanizminin formalaşdırılmasından çox asılı olacaqdır. Son vaxtlar neft gəlirlərinin istifadəsilə əlaqədar olaraq fiskal siyasətlə monetar siyasət arasında vəhdətin təmin olunmasının aktuallığı xüsusilə artmışdır.

Göstərmək lazımdır ki, ölkəmizdə son dövrlərdə həyata keçirilən İqtisadi islahatlar daha çox monetar siyasətə əsaslanmışdır ki, bu da bir sıra sosial-İqtisadi problemlər yaratmışdır. Əslində ölkədə monetar siyasətin tətbiq olunması sərt pul siyasəti ilə həyata keçirilmişdir. Bu da son dövrlərdə inflyasiyanın müəyyən müddətdə cılovlanmasına səbəb olmuşdur. Deməli, belə şəraitdə fiskal siyasətdən istifadə etməklə İqtisadiyyatın tənzimlənməsi labudlaşır. Bununla yanaşı ölkədə qeyri-neft sektorunun ləng inkişafı və regional İqtisadi inkişafa nail olunması üçün dövlətin fiskal siyasətinin geniş tətbiqi tələb edilir. Bütövlükdə götürdükdə isə müasir qloballaşma prosesinin sürətləndiyi dəyişkən daxili və xarici mühitə uyğun olaraq müvafiq əlaqələndirilmiş fiskal-monetar siyasətin tətbiq olunması və onun səmərəliliyinin artırılması daima dövlətin İqtisadi siyasətinin mərkəzində durmalıdır.

Fiskal və monetar siyasətləri İqtisadi artıma doğru istiqamətləndirmək üçün dövlətin həyata keçirdiyi sintezləşdirilmiş maliyyə-pul siyasətinin sistemli üsullarını işləyib hazırlamaq və reallaşma mexanizmlərinin tətbiqi üsullarını müəyyənləşdirmək lazımdır. İqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların milli İqtisadi maraqlara uyğunlaşdırılması maliyyə-pul siyasətinin və onun reallaşdırılması mexanizmlərinin hazırlanması

zəruriyyətini yaradır.

Fiskal siyasətlə monetar siyasət arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif aspektləri mövcuddur. Birincisi, onların hər ikisi istehsalın həcminə təsir göstərir. Fiskal siyasət İqtisadi proseslərə dövlət büdcəsi gəlirləri və xərcləri, monetar siyasət isə pul təklifi, faiz dərəcəsi və valyuta məzənnəsi vasitəsilə təsir göstərir. Fiskal və monetar siyasətin o kombinasiyası optimal hesab edilir ki, o aşağı inflyasiyanı təmin etsin və eyni zamanda İqtisadi artımı stimullaşdırsın.

Hazırda respublikada fiskal siyasətlə monetar siyasətin inkişafına təsir göstərən başlıca amil neft gəlirlərindən istifadədir. Deməli, fiskal siyasətlə pul siyasətinin əlaqələndirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri də məhz bu aspektdən nəzərdən keçirilməlidir. Hal-hazırda fiskal siyasətlə bağlı ən aktual məsələ illik büdcə çərçivəsində neft gəlirlərindən hansı həcmdə istifadə edilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə əlaqədardır. Beynəlxalq təcrübəni nəzərə alaraq neft gəlirlərindən istifadə edərkən qeyri-neft büdcə kəsininin müəyyən limit çərçivəsində tənzimlənməsi prinsipinin rəhbər tutulması məqsədəuyğun olardı.

Dünya ölkələrinin əksəriyyətində makroiqtisadi sabitliyin bərqərar olunması və qorunub saxlanması, eləcə də davamlı İqtisadi inkişafın təmin olunması və sosial proqramların həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə dövlətin yeritdiyi fiskal-monetar siyasətlərin həddindən asılı olmuşdur. Müxtəlif məqsəd və alətlərə malik olsalar da fiskal və monetar siyasətlər ölkədəki makroiqtisadi vəziyyətə, o cümlədən istehsalın həcminə və qiymətlərin səviyyəsinə güclü təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında da fiskal və monetar siyasətin makroiqtisadi tənzimlənmədə rolu ilbəl artmaqdadır. Gələcəkdə ölkədə makroiqtisadi sabitliyin dayanıqlı xarakter alması İqtisadi siyasətin bu iki istiqamətinin optimal əlaqələndirilməsi mexanizminin formalaşdırılmasından çox asılı olacaqdır. Son vaxtlar neft gəlirlərinin istifadəsilə əlaqədar olaraq fiskal siyasətlə monetar siyasət arasında koordinasiyanın təkmilləşdirilməsinin aktuallığı xüsusilə artmışdır.

Strateji yol xəritəsində fiskal və monetar siyasət. Azərbaycan Respublikasında monetar siyasətinin başlıca məqsədi qiymət sabitliyinin təmin edilməsidir. Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi ölkədə makroiqtisadi sabitliyi möhkəmləndirməklə qarşıya qoyulmuş strateji hədəflərin reallaşdırılmasına əhəmiyyətli töhfə verəcəkdir. Azərbaycan İqtisadiyyatının mövcud reallıqları və mütərəqqi beynəlxalq təcrübə onu deməyə əsas verir ki, orta və uzunmüddətli dövrdə pul siyasətinin İqtisadiyyata yüksək ötürücülüüyünün makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinin əldə edilməsinə əhəmiyyətli töhfə verməsi məqsədilə ən optimal monetar siyasət rejiminə keçid təmin edilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

- Makroiqtisadi koordinasiyanın təmin edilməsi
- Yeni alternativ lövbərin hədəflənməsi
- Tam üzən məzənnə rejiminə keçidin təmin edilməsi
- Banklararası bazarın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi
- Adekvat İqtisadi gözləntilərin formalaşdırılması və idarə edilməsi

Effektiv fiskal və monetar idarəetməni dəstəkləmək üçün maliyyə sektorunda sabitlik və likvidlik 2025-ci ilədək tam təmin ediləcəkdir. Bunun üçün dövlət istiqrazlarının və sərbəst dövriyyədə olan digər qiymətli kağızların daha likvid olması təmin edilməlidir. Likvidlikdə artım vacib qiymət signalı olub, real İqtisadiyyata daha çox kredit kütləsinin axını ilə nəticələnən likvid banklararası bazarın inkişafına təkan verir. Həmçinin daha dərin kapital bazarları çevik yerli investisiyalar üçün imkan qazandırır və bu, müvəqqəti sərmayə imkanları axtaran investorlar üçün xüsusilə vacibdir. Bu prioritetin əsas məqsədi daha çox yerli kreditörələri və kredit axtaranları kapital bazarlarına cəlb etməkdən ibarətdir. Bu, kapital bazarlarının daha da şaxələndirilməsi və volatilliyin azaldılmasına gətirib çıxarır, həmçinin manatın daha cəlbedici olması üçün manat nominasiyalı investisiya qoyuluşlarına daha geniş imkanlar açır. Nəticədə, hazırda əsasən ABŞ dollarında saxlanan yığımlar get-gedə daha çox manata çevriləcəkdir. Daha dərin kapital bazarı həm də Mərkəzi Banka daha effektiv monetar siyasət yürütmək və bazarda qeyri-müəyyənlik olduqda son instansiya kreditörü kimi hərəkət etmək imkanı verəcəkdir. Azərbaycanda 2025-ci ilə qədərki dövrdə maliyyə sektorunda qısamüddətli sabitləşdirmə təmin ediləcək, ortamüddətli dövrdə struktur islahatları ilə inkişaf gücləndiriləcək, uzunmüddətli dövrdə isə maliyyə sektoru global müstəvidə açıq rəqabətə hazırlanacaqdır.

MÜASİR İQTİADİ QLOBAL PROBLEMLƏR

Piriyev Q.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrün global problemlərindən və təbii ki, KİV-in əsas mövzularından biri global İqtisadi problemlər, planetar İqtisadi integrasiya məsələləridir.

Müasir dünyada İqtisadi proseslərin bütün ictimai proseslərə, o cümlədən geosiyasi vəziyyətə güclü təsiri müşahidə olunmaqdadır. Bu onunla izah olunur ki, müasir dövrdə İqtisadiyyat beynəlxalq miqyasda qüvvələr bölgüsünə getdikcə daha çox təsir göstərə bilər. Bu onunla izah olunur ki, hazırda dünya nizamının qurulması həm dinc yolla, yəni müqavilələr və razılaşmalar yolu ilə əldə olunur, həm də müasir dövrdə potensial beynəlxalq ziddiyyətlər sırasında İqtisadi münaqişələr ilk yerlərdən birinə çıxır. XX əsr bəşəriyyətə xeyli sayda həll olunmamış İqtisadi problemləri miras qoymuşdur. Bu gün Yer kürəsində hər 6 nəfərdən biri aclıq içindədir, hər 5 nəfərdən biri lazımi səviyyə də tibbi yardım almır, hər 4 nəfərdən biri savadsızdır, hər 3 nəfərdən biri ekoloji cəhətdən təhlükəli və texnogen şəraitdə yaşayır, hər 2 nəfərdən biri onun ətrafında baş verən transformasiya proseslərə, xüsusilə də siyasi proseslərə həddən artıq biganədir.

İqtisadi problemlərin KİV-də işıqlandırılmasına bu sahədə islahatların aparılması mexanizmi də müəyyən təsir edir. Təhlillər göstərir ki, İqtisadi islahatlar bir neçə ardıcıl mərhələni əhatə edir. İlk mərhələdə İqtisadiyyatın köklü surətdə dəyişdirilməsi, milli valyutanın tətbiqi, qiymətlərin liberallaşdırılması, şəxsi mülkiyyətin legitimləşdirilməsi, milli öz əlləşdirmə proqramının hazırlanması və onun bütün sahələrdə icrası həyata keçirilir.

İkinci mərhələdə makroiqtisadi sabilləşmə, vergi, büdcə və bank sistemlərində, xarici İqtisadi fəaliyyət və gömrük sahələrində münasibətlərin tənzimlənməsi üçün adekvat qanunvericilik bazasının yaradılması, beynəlxalq kapitalın milli İqtisadiyyata cəlb edilməsi, bazar infrastrukturunun inkişafı üçün şəraitin yaradılması, büdcə kəsirinin azaldılması və s. istiqamətlərdə müvafiq işlər aparılır.

Üçüncü mərhələdə islahatların daha da dərinləşdirilməsi məqsədi ilə xüsusi proqram qəbul edilir. Bu dövrün fərqləndirici cizgiləri makroiqtisadi sabilləşmənin davam etdirilməsindən, inflyasiyanın azaldılmasından, istehsalın canlandırılmasından və İqtisadi artımın təmin edilməsindən ibarət olur.

Sonuncu mərhələ, yəni yaşadığımız günləri əhatə edən mərhələ dünyada baş verən maliyyə böhranı ilə (2008-2010- cu illər) əlaqədar İqtisadi vəziyyətin pisləşməsinə, mineral xammal ixracının azalmasına, əhəlinin az təminatlı təbəqəsinə dövlət tərəfindən sosial yardımın göstərilməsinin çətinləşməsinə operativ cavab olaraq büdcənin yenidən nəzərdən keçirilməsi və büdcə istiqamətlərinin dəyişdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Əlbəttə, bu mərhələdə hər bir ölkənin özünün inkişaf səviyyəsi, milli və transmilli oriyentirlərin nəzərə alınması xüsusi rol oynayır.

Müasir dövrdə bəşəriyyət insanların praktik fəaliyyətinin nəticəsi olan ciddi ekoloji böhranlarla qarşılaşmışdır. Bu problemlər keçmişdə lokal xarakter daşıyır və bütövlükdə bəşəriyyət üçün təhlükə yaratmırdı. Lakin, texnikanın və enerjiden istifadənin müasir səviyyəsi vəziyyəti köklü şəkildə dəyişmişdir və hazırda bu vəziyyət global xarakter daşıyır.

Ətraf mühitin qorunması problemləri ilə məşğul olan mütəxəssislər global ekoloji problemləri daha təhlükəli təzahür kimi qiymətləndirirlər. "Canlı planet -2010" (Müasir global ekoloji problemləri özündə əks etdirən Ümumdünya Vəhşi Təbiət Fondu (WWF), London Zoologiya Cəmiyyəti və Global Footprint Network təşkilatının hər iki ildən bir birgə hazırlayıb dərc etdirdikləri hesabat) hesabatında göstərilir ki, əgər təbii resursların istehlakı indiki tempdə davam edərsə, 2030- cu ildə (2006-cı il üçün hesabatda 2050-ci il göstərilmişdi) bəşəriyyətə öz ehtiyaclarını ödəmək üçün daha bir planet lazım olacaq. Ətraf mühitə ən çox ziyan vuran ölkələrin cərgəsində ilk yerləri ABŞ və Çin tutur. Bu iki ölkənin təbiətə vurduğu ziyan dünya üzrə vurulan ziyanın 40 %-ni təşkil edir. "Təbii resursların adambaşına istifadəsi" göstəricilərinə görə ABŞ, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər, Danimarka, Belçika, Estoniya, Kanada, Avstraliya və İrlandiya öndə gedirlər.

ABŞ-in Yel və Kolumbiya universitetləri hər il birgə hazırladıqları ekoloji göstəricilər indeksini çap edirlər. Ekoloji indeks 100 ballı şkala ilə müəyyən edilir və bu zaman 100 ən yüksək, 0 isə ən aşağı nəticə hesab edilir. İndeks ətraf mühitlə bağlı olaraq əhəlinin sağlamlığının və ölkənin ekosisteminin yaşarlılığının qiymətləndirilməsini özündə əks etdirən 25 meyar əsasında müəyyən edilir. Ekoloji indeks tərtib edilərkən suyun, havanın, meşələrin vəziyyəti, kənd təsərrüfatı işlərinin aparılması praktikası, bioloji müxtəlifliyin

qorunub saxlanılması, iqlim dəyişikliyinə qarşı tədbirlərin görülməsi və s. sahələrdə həyata keçirilən dövlət siyasəti və bir sıra digər meyarlar nəzərə alınır.

AZƏRBAYCANDA SU EHTİYATLARI, ONLARIN İSTİFADƏSİ VƏ EKOLOJİ VƏZİYYƏTİ

Rəhimova H.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Su təbiətdə ən çox yayılmış maddələrdən biri olmaqla insanların həyatında və ətraf mühitdə əvəzsiz rol oynayır. Su bir tərəfdən, vacib resurs, digər tərəfdən isə ətraf mühitin başlıca komponentidir.

Azərbaycan əlverişli fiziki-coğrafi zonada yerləşən, sənaye və kənd təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdiyi qədim əkinçilik ölkəsidir. Burada əkinçilik yaranandan bəri suvarmadan istifadə olunmuşdur. Ş.V.Xəlilov (2003) qeyd edir ki, təxminən 3000 il əvvəl yaradılan irriqasiya kanallarının izləri indiyə kimi qalmışdır. Məsələn, VI-VII əsrlərdə tikilən Gərər kanalından hazırda da istifadə olunur. Muğan və Mil düzlərində IV-VIII əsrlərə aid olan suvarma sistemlərinin izləri aydın bilinir.

Respublikamızda 1950-ci ildən sonrakı dövrlərdə il ərzində və ərazi üzrə qeyri-bərabər paylanan çay su ehtiyatından səmərəli istifadə etmək məqsədilə su anbarları yaradıldı. Bu su anbarlarından suvarma kanalları vasitəsilə şoran torpaqların meliorasiyası və suvarılması yerinə yetirilmişdir. Bu məqsədlə respublikamızda 50-yə qədər su anbarı tikilmiş, bir çox suvarma kanalları və kollektorları istifadəyə verilmişdir.

1953-cü ildə Kür çayı üzərində həcmi 16 km³ olan Mingəçevir su anbarının tikilməsi respublikada suvarma və energetika problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Bu su anbarından suvarma məqsədilə ayrılan iki iri kanal (Yuxarı Qarabağ- su buraxma həcmi -130 m³/s və Yuxarı Şirvan – 78 m³/s) hazırda 550 mln. hektar əkin sahəsinin suvarılmasına imkan verir.

Kür çayının axım rejimini tənzimləməkdə onun qolları üzərində tikilən su anbarları da az rol oynamır. Onlardan m böyükləri Sərsəng, Ağstafa, Xaçınçay, Axıncaçay su anbarlarını göstərmək olar.

1982-ci ildən Şəmkir su anbarı, 2000-ci ildə isə Yenikənd su anbarı istifadəyə verildi. Bu iki iri su anbarı Kür çayının çoxillik axımını tənzimləməyə şərait yaratdı.

Bir sıra su anbarları bilavasitə Xəzərə tökülən çaylar üzərində yaradılmışdır. Onlardan ən irisi Ceyranbatan su anbarı olub, 1958-ci ildə Abşeron yarımadası ərazisindədir. Samur-Abşeron kanalı ilə qidalanan bu su anbarı Bakı və sumqayıt şəhərlərinin su təchizatında istifadə olunur, 16 min.ha torpaq sahəsi suvarılır.

1964-cü ildə Pirsaatçay üzərində sahəsi 2,34 km² olan su anbarı istismara verildi, hazırda o, tam lillənmə mərhələsindədir. 1965-ci ildə tikilən Bolqarçay su anbarı da eyni vəziyyətdədir. 1976-cı ildə Başaryuçay hövzəsində (Lənkəran təbii vilayətində) sahəsi 2,46 km², həcmi 45 mln m³ olan Xanbulançay su anbarı yaradıldı.

1971-ci ildə Araz çayı üzərində “Araz” su qovşağı yaradıldı. Su qovşağından aşağı Araz çayının axımın həcmi sol qolları – Əlincaçay, Qaradərə, Gilgilçay, Megriçay, Oxçuçay, Həkəri, Bazarçay, Quruçay, Köndələnçay və İran tərəfdən axan sağ qolların hesabına artır. Əgər su qovşağına qədər illik axımın həcmi 6007 mln m³–sə layihələşdirilən Xudafərin su qovşağının stvorunda bu rəqəm 8306 mln.m³-ə, mənsəbində isə 8990 mln.m³-ə çatır. “Araz” su qovşağından Xudafərin su qovşağına qədər axımın artımı 2299 mln.m³ təşkil edir.

Naxçıvançay üzərində 8 su anbarı tikilmişdir. Onlardan 4-ü çayın yuxarı axımında yaradılmışdır: 3 Batabat su anbarları (ümumi həcmi 3,6m³) və su anbarına çevrilən Qanlı-Göl gölü (1,6 mln.m³) , 4 su anbarı da subasardan kənarda (doldurulan) hövzənin aşağı hissəsində tikilmişdir: Uzunoba (9 mln.m³), Nehrəm-yeni (6mln.m³), köhnə Nehrəm (2,4 mln.m³) və Qahab su anbarı (1,1 mln.m³).

Su anbarlarında suyun keyfiyyəti ora tökülən çayların çirklənmə dərəcəsiindən, onların yatağının səhiyyə-gigiyena vəziyyətindən asılıdır. Alimlərin tədqiqatları göstərir ki, çayların intensiv çirklənməsi fonunda yaradılan su anbarları antropogen evtrofikasiya nəticəsində suyun keyfiyyəti kəskin pisləşir. Əvvəllər kiçik su hövzələri antropogen evtrofikasiyaya məruz qalırdısa, indiki dövrdə iri su anbarlarında “suyun çirklənməsi” baş verir.

Azərbaycanda səth sularının çirklənməsində bir çox sənaye və kənd təsərrüfatı iştirak edir. Əsas su anbarları qonşu dövlətlərdə güclü çirklənəyə məruz qalan iri çayların Kür və Araz çaylarının üzərində

yaradılmışdır. Kür, Araz çaylarının və onların qollarının çirklənməsi haqda məlumat yuxarıda müvafiq fəsilə verilmişdir. Qonşu dövlətlərdə güclü çirklənən Kür çayı respublikamızın ərazisinə daxil olarkən sürəti azaldığından daha iri və ağır asılı hissəciklər zibil halında çayın dibinə çökmüş, qalanları isə Şəmkir su anbarına keçir. Bunun nəticəsində çöküntülərin və su anbarının dibini çirklənir, suda həll olan zərərli maddələr, xüsusilə biogen elementlər bütün su hövzələrində kaskadında su anbarının antropogen eutrofikasiyasına səbəb olur. Bununla yanaşı Mingəçevir və Şəmkir su anbarının dibini bitki örtüyündən (meşə, kol, lianlar və s.) təmizlənmiş və onların tədricən çürüməsi suyun keyfiyyətinə, oksigen rejiminə və su hövzəsinin heyvanat aləminə (balıqlara) mənfi təsir göstərir.

Ş.B.Xəlilovun (2003) apardığı çoxsaylı müşahidələr göstərir ki, Mingəçevir su anbarı sahillərində məişət zibilləri və sənayenin müxtəlif sahələrinin tullantıları başdan-başa zolaq əmələ gətirir. Güclü fırtınadan sonra, daşqın sularının axdığı dövrdə külək axını vasitəsilə çoxlu zibillər su anbarının şərq sahilinə gətirilir və Mingəçevir şəhər çimərliyi dəfələrlə zibilin təmizlənməsi üçün bağlanır. 1982-ci ildə Şəmkir su anbarı istifadəyə verildikdən sonra belə mənzərəni onun sahillərində müşahidə etmək olar. Su anbarının ölçüləri, o cümlədən sahil xətti Mingəçevir su anbarından kiçik olduğu üçün burada zibil zolağının eni və qalınlığı daha çox olur.

Sutka ərzində Gəncə şəhərindən Gəncəçaya 300 min m^3 çirkab suları axıdılır, 25 km-dən sonra isə Kürə qarışır. Mingəçevir şəhərindən Varvara su anbarına sutkada 150 min m^3 çirkab suyu axıdılır. Araz çayı və qolları Ermənistan ərazisində güclü çirkləndiyindən (çirkab suların miqdarı sutkada 2,1 mln. m^3 təşkil edir). “Araz” su qovşağı respublikamızın su anbarlarının hamısından daha çirklidir. Bunun nəticəsində Araz su anbarında suyun çirklənməsi və balıqların kütləvi qırılması baş verir.

Araz su qovşağı sutka ərzində Naxçıvan şəhərinin 70 min m^3 çirkab suyu ilə çirkləndirilir, onun 47 min m^3 -i Naxçıvan çayından daxil olur, 23 m^3 -i isə bilavasitə su anbarına axıdılır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya) su anbarlarında suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün su süni yolla aerasiya edilir. Bu məqsədlə suyu qarışdırmaq və atmosfer oksigeni ilə zənginləşdirmək üçün xüsusi hidropnevmatik qurğudan və ya sualtı oksigen rezervuarlarından istifadə olunur.

Azərbaycanda su anbarında suyun aerasiyası üçün heç bir qurğu və texniki vasitələrdən istifadə olunmur. Mingəçevir su anbarı əsas təyinatından başqa Mingəçevir şəhərini içməli su ilə təmin edir. Gələcəkdə perspektivdə onun suyunun Abşeron yarımadasına gətirilməsi nəzərdə tutulur, suyun təmiz saxlanması üçün Ş.V.Xəlilov (2003) su anbarının sahillərində Ceyranbatan su anbarında olduğu kimi sanitariya zona yaradılması tədbirini təklif edir.

Azərbaycanda olan 56 su anbarından yalnız ikisi (Pirsaat və Ağsu çayından doldurulan Cavanşir su anbarları) demək olar ki, tam lillənməyə məruz qalmışdır.

AQRAR İQTİSADİYYATDA STRUKTUR DƏYİŞİKLİKLƏRİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rzayev A.A.

Gəncə Dövlət Universiteti

Aqrar İqtisadiyyat cəmiyyətin həyatında çox mühüm rol oynayır. Lakin hazırda bu sahə üzrə makroiqtisadi göstəricilər ümumi inkişaf meyarları baxımından qənaətləndirici deyildir və ölkəmizin malik olduğu təbii-İqtisadi potensiala uyğun gəlmir. Odur ki, dövlət İqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də struktur siyasəti yeridir. Aqrar sahədə həyata keçirilən struktur siyasəti öz ifadəsini bir sıra problemlərin həllində tapır, bu məqsədlə müxtəlif tədbirlər görülür və müsbət nəticələr əldə edilir. Lakin bunlarla yanaşı, kənddə hələ də öz həllini gözləyən çoxsaylı sosial-İqtisadi problemlər də mövcuddur. Bütün bunlar məqalədə ətraflı nəzərdən keçirilir, mövcud problemlərin həlli üçün konkret təkliflər verilir. Müstəqillik qazanan hər bir ölkə üçün ən mühüm məsələlərdən biri özünün təbii-İqtisadi potensialına uyğun gələn və mütərəqqi struktura malik olan sağlam milli İqtisadiyyat yaratmaqdan ibarətdir. Bu, İqtisadiyyatın bütün sahələrinə, o cümlədən ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin və əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında, sənayenin bir sıra sahələrinin xammala olan tələbatının ödənilməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən aqrar bölməyə də aiddir. Statistik məlumata görə ölkəmizdə yaradılan ÜDM-in 5,3%-i, əsas fondların 7,9%-i kənd təsərrüfatının payına düşür, məşğul əhalinin 40%-ə qədər bu bölmədə çalışır, kənd əhalisinin əldə etdiyi gəlirin 20%-i burada istehsal olunan məhsulların satışından əldə edilən vəsait hesabına formalaşır. Bütün

bunlar onu göstərir ki, aqrar bölmə bir tərəfdən Azərbaycan İqtisadiyyatında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir, digər tərəfdən isə bu sahə üzrə makroiqtisadi göstəricilər ümumi inkişaf meyarları baxımından qənaətləndirici deyildir. Odur ki, aqrar bölmədə vəziyyətə tam aydınlıq gətirmək və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək üçün aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi və konkret göstəricilər əsasında inkişaf səviyyəsinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi, aqrar bölmədə struktur siyasəti İqtisadiyyatın bu, çox mühüm sahəsində İqtisadi artımın təmin edilməsi baxımından İqtisadi, texniki və sosial ünsürlərin uyğunluğu və əlverişliliyinin təmin olunması ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər sistemi deməkdir. Aqrar İqtisadiyyatda həyata keçirilən struktur siyasəti öz ifadəsini bu sahədə çalışanların əmək şəraitinin yaxşılaşmasında, onların daha yüksək nəticələrə nail olmalarında və həyat səviyyələrinin yüksəlməsində, sənayenin kənd təsərrüfatı məhsulları və xammallarına olan tələbatının daha dolğun ödənilməsində, dayanıqlı və rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının təşkilində, istehlak bazarının sabitləşməsi və kəndin sosial problemlərinin həll edilməsində tapır. Ona görə də aqrar sahədə struktur siyasətinin mahiyyəti, məqsədi və araşdırılması, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişaf etdirilməsində onun xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması çox vacibdir. Aqrar struktur anlayışı özündə təbii, sosial, İqtisadi və siyasi xarakterli tədbirləri, bu sahənin bütün komponentlərinin istehsalın, emalın və məhsulların reallaşdırılmasının və i.a. – qarşılıqlı əlaqəsini ehtiva edir. Bununla əlaqədar olaraq struktur siyasətində aşağıdakıların nəzərə alınmasına xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- 1) aqrar İqtisadiyyatın istehsal potensialının strukturu və ölkənin ayrı-ayrı İqtisadi rayonlarında onun paylanması;
- 2) kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrində istehsalın mövcud strukturu;
- 3) aqrar İqtisadiyyatda mülkiyyətin ayrı-ayrı formalarına mənsub olan təsərrüfat subyektlərinin ölkə və regionlar üzrə sayı;
- 4) kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və reallaşdırılması sahəsində mövcud vəziyyət.

Aqrar İqtisadiyyatda bunlar texniki, İqtisadi və sosial ünsürlərlə səciyyələndirilir. Texniki ünsürlərə istehsal amilləri, məhsulun istehsalı və satışı; İqtisadi ünsürlərə maliyyələşdirmə, istehsalın stimullaşdırılması, məhsul istehsalçıların gəlirləri, istehsal olunan məhsulların reallaşdırılmasından əldə edilən mənfəət; sosial ünsürlərə isə kənd əhalisinin əmək şəraiti və həyat səviyyəsi, təhsil və mədəniyyət; səhiyyə, informasiya və rabitə xidməti və s. aid etmək olar. Hazırda həyata keçirilən struktur siyasətinin adları çəkilən bu ünsürlərinin müasir tələblərə cavab verdiyini demək sadəlövhlik olardı. Çünki hazırda ölkəmizin kənd təsərrüfatında kiçik ölçülü fərdi sahibkar, ailə kəndli təsərrüfatları üstünlük təşkil edir; bir sıra məhsul növləri üzrə rentabellik səviyyəsi olduqca aşağıdır; məhsul istehsalçıların dövlətin maliyyə dəstəyinə ciddi ehtiyacları vardır; kreditləşdirmə və vergitutmada güzəştlərin müəyyən edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi zəruridir; kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri çox aşağı olduğuna görə bəzi hallarda o, istehsal xərclərini ya ödəmir, ya da qismən ödəyir; bu məhsulların qiymətləri ilə onların istehsalında istifadə olunan maddi-texniki resursların qiymətləri arasında kəskin fərqlər hələ də qalmaqdadır və s. və i.a. Azərbaycan dövləti tərəfindən həyata keçirilən struktur siyasətinin nəticəsidir ki, son illərdə aqrar sahənin inkişafında müşahidə olunan müsbət meyillər kəndin sosial həyatında dəyişikliklərin baş verməsinə - kənddə yeni iş yerlərinin açılmasına, bölgələrdə yaşayan əhalinin gəlirlərinin artmasına və deməli, rifahının yaxşılaşmasına gətirib çıxarmışdır. Lakin bunlarla yanaşı, kənddə hələ də öz həllini gözləyən çoxsaylı sosial-İqtisadi problemlər də mövcuddur. Kənddə səhiyyənin, rabitənin səviyyəsi hələ də müasir tələblərə cavab vermir, əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər şəhər yerlərində yaşayan əhalinin həyat səviyyəsindən aşağıdır, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına xidmət göstərən sahələr kifayət qədər inkişaf etməmişdir və i.a. Bütün bunlar əhalinin kənd yerlərindən şəhərlərə axınının güclənməsinə rəvac verir, burada fəaliyyət göstərən məhsul istehsalçıların dövlətin aqrar siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsində fəal iştirakına mane olur. Odur ki, həyata keçirilən struktur siyasətində ölkə İqtisadiyyatının aqrar bölməsinin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu sahədə aşağıdakı məsələlərə xüsusi diqqət yetirilməsi məqsədəuyğundur:

- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- fərdi sahibkar və ailə kəndli təsərrüfatlarının könüllülük prinsipi əsasında iri istehsal kooperasiyalarında birləşmələri üçün maarifləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- aqrar sahənin maddi-texniki təchizat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması yolu ilə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və itkilərin azaldılması əsasında bu bölmədə çalışan işçilərin gəlirlərinin artırılması və tədriclə İqtisadiyyatın digər sahələrində çalışanların gəlirləri səviyyəsinə çatdırılması;

- kəndinsosial-istehsalinfrastrukturundaha da inkişafetdirilməsi;
- ASK-da bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və aqrar-sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- yerli məhsul istehsalçılarına dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu məqsəd üçün büdcədən ayrılan vəsaitin artırılması;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükü, saxlanması və emalının daha da yaxşılaşdırılması üçün lazımi tədbirlərin görülməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların və emal müəssisələri işçilərinin məlumatlandırılması üçün məlumat mərkəzlərinin yaradılması və ya onların işinin canlandırılması;
- istehsal olunan məhsulların reallaşdırılmasında özünü göstərən çətinliklərin aradan qaldırılması məqsədilə marketing xidmətinin yaxşılaşdırılması.

Lakin aqrar bölmənin, xüsusilə də kənd təsərrüfatının özünəməxsus spesifik xüsusiyyətlərə malik olması bəzi hallarda bu sahədə struktur dəyişikliklərinin ziddiyyətli cəhətlərinin olduğunu da göstərir. Bu isə özünü hər şeydən əvvəl kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların maliyyə vəziyyətlərində çətinliklərin olmasında büruzə verir. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında kənd təsərrüfatının çox böyük rol oynaması aqrar sahədə struktur dəyişiklikləri aparılmasının daim diqqət mərkəzində saxlanmasını zəruri edir. Başqa sözlə, bu prosesin hər hansı bir məqamda artıq başa çatdığını söyləmək düzgün olmazdı. Bunun nə dərəcədə həqiqətə uyğun olduğunu əsaslandırmaq üçün aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinə təsir edən amilləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Aqrar bölmədə struktur dəyişikliklərinə daxili və xarici amillər təsir göstərir. Daxili amilləri kəmiyyət və keyfiyyət amillərinə bölmək olar. Kəmiyyət amillərinə aqrar islahatların aparılması və mülkiyyətin özəlləşdirilməsi nəticəsində yaradılmış təsərrüfat subyektlərinin sayını, keyfiyyət amillərinə isə aqrar bölmədə formalaşmış məhsul istehsalı subyektləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin formalarını misal göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadi nemətlər istehsalı artırsa, lakin cəmiyyətin tələbatı yenə ödənilmirsə, deməli, yeni tələbatlar meydana çıxır və bunun nəticəsində İqtisadiyyatın strukturu yeni keyfiyyət halına keçmiş olur. Yəni bu, yeni təkliflərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Bu isə öz növbəsində ümumi tələblə ümumi təklif arasındakı tarazlığın ya qorunub saxlanmasına, yaxud da pozulmasına gətirib çıxarır. Buradan da aqrar İqtisadiyyatın strukturunda müəyyən dəyişikliklərin aparılmasının zəruriliyi meydana çıxır. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, kənd təsərrüfatı təbii-iqlim şəraitindən asılı və çox riskli sahə olduğu üçün struktur dəyişiklikləri apararkən onun spesifik xüsusiyyətləri hər bir konkret şəraitdə nəzərə alınmalıdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Səmədova R.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir Azərbaycanın qurucusu, inkişafın Azərbaycan modelinin müəllifi Ümummilli lider Heydər Əliyev strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə siyasi və makroiqtisadi sabitliyə nail olunmuş, İqtisadiyyatın bütün sahələrində köklü islahatlar aparılmış, dinamik sosial-İqtisadi inkişafın möhkəm təməli yaradılmışdır. Son dövrlərdə İqtisadiyyatın bütün sahələrində böyük uğurlar qazanılmış, Azərbaycanın maliyyə imkanlarının artması, ölkəmizin transmilli layihələrin təşəbbüskarı və əsas iştirakçısı kimi çıxış etməsi, müasir tələblərə cavab verən infrastrukturun yaradılması, ən yeni texnologiyalara əsaslanan müəssisələrin fəaliyyətə başlaması, sahibkarlığın dəstəklənməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması Azərbaycanın dünyada nüfuzunun daha da artmasına, İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin davamlı olaraq yaxşılaşdırılmasına səbəb olmuşdur.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının sosial-İqtisadi inkişafında əldə edilmiş uğurların təmin olunmasında həyata keçirilən vergi siyasəti də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ölkə İqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatchılığının müasir tələblərə uyğun qurulmasında ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Lakin İqtisadi inkişafın dinamik xarakter daşması vergi siyasətinin daim təkmilləşdirilməsini, onun çevik bir İqtisadi tənzimləmə mexanizminə malik olmasını zəruri edir.

Vergi siyasəti də daxil olmaqla, İqtisadi siyasət sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”* İnkişaf Konsepsiyasında əks olunmuşdur.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında bilavasitə və dolayısı ilə Vergilər Nazirliyinə aid tədbirlərin, o cümlədən aktiv vergi siyasətinə keçidin təmin edilməsi, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə növbəti illərdə *“Vergi sisteminin inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üçün Strateji Plan”* üzrə aşağıdakılar həyata keçiriləcəkdir:

➤ Azərbaycanın İqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olmaq üçün mütərəqqi, mükəmməl və beynəlxalq standartlara cavab verən vergi sisteminin formalaşması;

➤ Qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması, vergi daxilolmalarının artırılması, innovasiya yönümlü İqtisadiyyatın inkişafını təmin edən və qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını gücləndirən vergi siyasətinin formalaşdırılması;

➤ Vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq prinsiplərinə əsaslanan keyfiyyətə yeni əməkdaşlıq prinsiplərinin yaradılması;

➤ Əhalinin vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, vergi ödəmə vərdislərinin cəmiyyətin normasına çevrilməsinə nail olunması.

Azərbaycanın vergi sistemi sosial-İqtisadi inkişafın təmin edilməsində və sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsas mənbə kimi tanınacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi çevik və onun qarşısında qoyulan problemləri operativ şəkildə həll etmək imkanlarına malik olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyətini daha da gücləndirəcəkdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi, elektron xidmətlərin keyfiyyətə yeni prinsiplər əsasında qurulması Vergilər Nazirliyinin bu sahədə tutduğu mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirəcək və onun nüfuzunu artıracaqdır.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının sosial-İqtisadi inkişafında əldə edilmiş uğurların təmin olunmasında həyata keçirilən vergi siyasəti də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ölkə İqtisadiyyatının inkişaf istiqamətlərinə uyğun olaraq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir tələblərə uyğun qurulmasında ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. Lakin İqtisadi inkişafın dinamik xarakter daşması vergi siyasətinin daim təkmilləşdirilməsini, onun çevik bir İqtisadi tənzimləmə mexanizminə malik olmasını zəruri edir.

Vergi siyasəti də daxil olmaqla, İqtisadi siyasət sahəsində kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 sayılı Fərmanı ilə təsdiq edilmiş *“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış”* İnkişaf Konsepsiyasında əks olunmuşdur.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında bilavasitə və dolayısı ilə Vergilər Nazirliyinə aid tədbirlərin, o cümlədən aktiv vergi siyasətinə keçidin təmin edilməsi, vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu məqsədlə növbəti illərdə *“Vergi sisteminin inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üçün Strateji Plan”* üzrə aşağıdakılar həyata keçiriləcəkdir:

➤ Azərbaycanın İqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olmaq üçün mütərəqqi, mükəmməl və beynəlxalq standartlara cavab verən vergi sisteminin formalaşması;

➤ Qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması, vergi daxilolmalarının artırılması, innovasiya yönümlü İqtisadiyyatın inkişafını təmin edən və qeyri-neft sektorunun ixrac potensialını gücləndirən vergi siyasətinin formalaşdırılması;

➤ Vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq prinsiplərinə əsaslanan keyfiyyətə yeni əməkdaşlıq prinsiplərinin yaradılması;

➤ Əhalinin vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, vergi ödəmə vərdislərinin cəmiyyətin normasına çevrilməsinə nail olunması.

Azərbaycanın global dünya İqtisadiyyatına integrasiyası onun vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Bu məqsədə çatmaq üçün əksizli malların idxalına və daxildə istehsalına tətbiq olunan əksiz dərəcələrinin eyniləşdirilməsi, Azərbaycanın vergi qanunvericiliyinin Avropa İttifaqının direktivlərinə və ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması davam etdiriləcəkdir.

Vergi yükünün tədricən istehsaldan istehlaka keçirilməsi məqsədlə İqtisadiyyatın innovativ inkişafını və modernləşdirilməsinin təmin edilməsi üçün araşdırmalar aparılaraq konkret təkliflər veriləcəkdir. Dinamik İqtisadi inkişaf daim optimal vergi dərəcələrinin müəyyən olunmasını tələb edir. Bu sahədə də konkret

araşdırmalar aparılacaq, vergi dərəcələrinin optimal qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlanacaqdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və onun ixrac potensialının gücləndirilməsi məqsədi bu sahələrdə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin monitorinqinin aparılması, onların bir qisminin ləğv edilməsi, yenilərinin tətbiq olunması zərurətini meydana çıxarır. Burada əsas məqsəd həmin istiqamətlərin düzgün müəyyənləşdirilməsindən ibarət olacaqdır.

Ölkə bölgələrinin inkişafının yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlməsində son on ildə regionların sosial-İqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının icrası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən başlanılmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-İqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" hazırlanmışdır. "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-İqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın icrası ölkə İqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin yaranmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, kommunal xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində, nəticədə əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

Ölkənin sosial-İqtisadi inkişaf strategiyasında prioritet kimi müəyyən edilmiş və neft-qaz gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə regional tarazlığın təmin edilməsi istiqamətində müstəsna rol oynayan regional inkişaf üzrə Dövlət Proqramları əhalinin işgüzar fəallığının artmasına, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə, infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsinə, beynəlxalq tələblərə cavab verən rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən yeni müəssisə və obyektlərin yaradılmasına səbəb olmuş, vətəndaşların rifahını xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır.

Vergi sisteminin inkişafı üzrə 2013-2020-ci illər üçün Strateji Planın həyata keçirilməsi məqsədilə nəzərdə tutulan tədbirlər Vergilər Nazirliyi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait, büdcədən kənar fondlar və qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşəcəkdir. Vəsaitlər əsasən yerli və xarici ekspertlərin maliyyələşdirilməsinə, proqram vəsaitlərinin alınmasına və maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsinə sərf olunacaqdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Şahverdiyev S.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sosial, siyasi, İqtisadi və mədəni sahələrdə dövlətlərin əksəriyyəti üçün ümumi dəyişikliklər kimi anlaşılan qloballaşma prosesləri bəşəriyyətin inkişafı üçün bir əlverişli yol hesab edilir. Onun istiqamətinin və xarakterinin dərk edilməsi cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı təsirinin yeni prinsiplərinin formalaşmasına və bəşəriyyətin gələcəyə doğru ümumi hərəkətində dövlətlərin səmərəli fərdi trayektoriyalarının qurulmasına müsbət təsir edə bilər.

Qlobal proseslər müəyyən mənada milli dövlətlərə çağırışlardır. Qloballaşmanın həyatımıza hansısa bir yenilik əlavə edəcəyinə aludə olmaq yox, onun hələ tam dərk etmədiyimiz nəticələri haqda düşünmək lazımdır. Şübhəsiz ki, qloballaşma beynəlxalq ictimaiyyətin Qərb mədəniyyəti və kapitalizm cəmiyyəti prinsipləri əsasında homogenləşdirilməsi prosesidir. Eyni zamanda milli dövlətlərin rolunun və funksiyalarının dəyişməsi qloballaşmanın ən mühüm məqsədlərindən biridir.

Müasir dünya şəraitində milli dövlət təsisatları tədricən transmilli təsisatlarla əvəz olunur. Bu isə mahiyyət etibarilə, qloballaşmanın yeni dünya nizamı olduğu anlamına gəlir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Dünya Ticarət Təşkilatı və başqa qurumlar “dövlətlərin suverenliyinin aradan qaldırılmasında” böyük rol oynayır, ölkələrin İqtisadiyyatı üzərində öz nəzarətini hər vasitə ilə möhkəmləndirir.

Məlumdur ki dünya sürətlə dəyişir. Bu dəyişikliklər yeni eranın aparıcı tendensiyasıdır. Amma bəşəriyyəti gələcəkdə nələr gözlədiyini bilmirik. Bəşəriyyəti ümumdünya xaosuna düşür etməmək üçün daxili və xarici İqtisadi siyasətdə dövlətlərin rolu möhkəmlənməli, funksiyaları güclənməlidir. Bir çox cəhətdən dövlətlərə qarşı duran İqtisadi orqanizmlər kimi, kooperasiyaların gücünün artmasına baxmayaraq, dövlətlərin sərəncamında olan alətlərin rolu və imkanı zəifləməməlidir.

Hər bir sahədə baş verən integrasiya prosesləri İqtisadiyyatda da əsaslı dəyişikliklərə səbəb olur. Belə bir şəraitdə dövlətin İqtisadi siyasətinin əsasını dünya bazarında öz mövqeyini qoruyub saxlamaq, daxili İqtisadi təhlükəsizlik, gömrük və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, daxili istehsalın genişlənməsinə və inkişafına kömək, rəqabətə davamlı məhsullar istehsal etmək və dünya bazarına çıxarmaq təşkil edir. Bir sözlə daxili İqtisadiyyatın gücləndirilməsi və bunun nəticəsində də ölkənin xarici bazarda layiqincə təmsil olunması İqtisadi siyasətin əsas tərkib hissəsidir.

Müasir dövrdə elmtutumlu sahələrin sürətli inkişafı bu istiqamətə xüsusi diqqət ayırmağı tələb edir. Lakin İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı üçün bütün sahələr diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İqtisadi böhranlara tab gətirmək, maksimum səviyyədə az təsirə məruz qalmaq üçün daxili istehsalın həcmi artırmaq, həmçinin keyfiyyətdə üstünlük əldə etmək vacib amillərdəndir. İqtisadiyyatın dərin böhrana düşməsinin əsasını kağız üzərində qurulan İqtisadiyyat-birja, valyuta, faiz onun əsas elementləridir-təşkil edir.

Qloballaşma şəraitində dövlətlərarası İqtisadi əlaqələr dərinləşir, integrasiya güclənir. Bu proseslərin müsbət nəticələri olduğu kimi mənfi tərəfləri də var. Bütün bunları nəzərə alaraq davamlı inkişafı təmin etmək üçün dövlətin İqtisadi siyasətinin əsasında öz İqtisadi müstəqilliyini qorumaq və milli maraqlarını müdafiə etmək dayanmalıdır.

MEHMANXANA BİZNESİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN İQTİSADI XARAKTERİSTİKASI

Şirəliyeva A.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra 1994-cü ilin sentyabrın 20-də “əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra neft müqavilələrinin həyata keçirilməsi ilə əlagədar respublikaya investisiya axını başladı. Bakıda fərqli sərgilər, beynəlxalq konfranslar keçirilir, xarici şirkətlərin sayının artması ilə əlagədar Bakıya gələn xarici vətəndaşların sayı gündən günə artır. Buda Baki mehmanxana biznesinin inkişafına təkan verirdi. Bakıda beş ulduzlu “Plaza”, “Həyat”, “Avropa” və bir neçə mehmanxana və dünya səviyyəsində olan otellər açılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizm xidmətləri bütün xidmətlərin 1/3 təşkil edir ki bu da öz növbəsində böyük həcmdə iş yerləri deməkdir. Dünyada ən çox iş yeri təklif edən sahədə məhs turizm sahəsidir. BMT-in Ümumdünya Turizm Təşkilatının hesablamalarına görə 2029-cü ilə qədər turizm sahəsində çalışanların sayı 296 milyona çatacaq. Geyd etsək ki, bugünkü gün üçün bu sahədə 266 milyon nəfər çalışır hesablanan işçi sayına çatması daha tez ola bilər. Həmçinin nəzərə alsaq ki, 266 milyon nəfər rəsmi rəqəmdir. Bəzi ölkələr tərəfindən bu rəqəmlər verilməmişdir, o zaman bu rəqəmin 266 milyondan artıq olması istisna deyil.

Ölkəyə gələn turistlərin sayında ciddi dəyişikliklər var. Beləki 2012-ci ildə Azərbaycanda «Eurovision 2012» mahnı yarışmasına ev sahibliyi etməsi ilə əlagədar olaraq ölkəmizə 23 min 440 turist gəlmişdir. Ancaqonuda qeyd etmək azımdır ki, yarışmadan bir il öncənin – 2011-ci ildə ölkəyə gələn turistlərin sayının iki il sonra isə – 2013-cü illə müqayisə edəndə yenə 7 min nəfər azalma müşaidə olunur.

2015-ci ildə keçirilən Avropa Oyunları zamanı Azərbaycana 6000 idmançı, 3000 işçi heyəti gəlmişdir. Bununla əlagədar olaraq ölkəmizin 530 mehmanxanası tam hazır şəraitdə 35.000-ə qədər turistləri qəbul etmişdir. 2016-cı il ərzində ölkəyə 5 milyona yaxın turist gəlmişdir. Respublikaya gələn hər bir turistin minimum xərclədiyi pul 700 dollardır. Bu da mehmanxana biznesinin inkişafı üçün müsbət amildir.

Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2014 – cü ildə 2013 – cü illə müqayisədə otellərin gəlirləri 5.7% artmışdır, buda 181 milyon manat təşkil edir. Göstərilən məbləğin 64.7%-i mehmanxana nömrələrinin tutulmasından, 23.8%-i isə yemək və içmək xidmətlərindən əldə edilmişdir. Mehmanxanalarda otaqların sayı ötən ilə nisbətə 4.9% artmış və 17,363 - ə çatmışdır. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, mehmanxanaların 5%-i dövlət, 95%-i isə özəl sektoruna aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son 5 il ərzində mehmanxana biznesinin inkişafına bir amildə təsir edir bu da ölkəmizin Belarusiya, Qətər, Misir, Litva Yunanıstan, Tacikistan, Qazaxıstan, İordaniya, Moldova, Fransa, dövlətləri ilə “Hökumətlərarası Sazişlər” çərçivəsində əməkdaşlıq üçün sazişlər imzalamasıdır. Hazırda Azərbaycan 26-dan çox ölkə ilə turizm sektorunda əməkdaşlıq sazişləri bağlanmışdır. Bu ölkələrə daxildir: Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, İran, Bəhreyn, Küveyt, Federasiyası, Avstriya Respublikası, Böyük Britaniya, İsrail, Oman Sultanlığı, Macarıstan, Koreya, Yaponiya, İsveçrə, İndoneziya, Bruney Krallığı,

Malayziya, San Marino, Xorvatiya Mərakeş, Meksika, Kuba, Makedoniya, Argentina, İsveç, Filippin, və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri.

Son dövrlərdə turistlərin sayının artması turizm sektoruna cəlb olunan maddi, maliyyə və əmək resurslarının həcmi də o dərəcədə artırmışdır. Bu ərazi iqtisadiyyatının strukturuna, iqtisadi və sosial münasibətlərinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, 23 fevral 2017-ci ildə turizm şirkətinin sədri öz çıxışında qeyd etmişdir ki, Azərbaycanda 30-a yaxın turizm şirkəti fəaliyyət göstərir. Bu turizm şirkətləri Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olan istirahət mərkəzlərində yerləşirlər. Qusardakı Şahdağ kompleksi hər il yüzlərlə yerli turisti qış aylarında xizək sürmək üçün qəbul edir. Zaqatalada paraşüt həvəskarları üçün şərait yaradılmışdır. Gəbələdəki tufan dağ istirahət mərkəzi qış – yay yüzlərlə xarici və yeri turistləri fasiləsiz qəbul edir.

Müalicəvi istirahət mərkəzləri də bu sahədə xüsusi yerə malikdir. Naftalanın müalicəvi nefti artıq dünyada öz adını tanıdı. Əlbəttə infrastrukturun gücləndirilməsi, düzgün marşrutların tətbiq olunması bu qeyri-adi müalicə mərkəzinə daha çox turist cəlb edəcəkdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunda müalicəvi duz mağaraları, Darıdağ termal su sanatoriyası, Masallıdakı İstisu mərkəzi turist cəlb etmə potensialına malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu 10 il ərzində regionlarda 14, ümumi 35 isə “5 ulduzlu” mehmanxana istifadəyə verilmişdir. Turizm sektorunun inkişafı ölkəyə bir çox xarici mehmanxana şəbəkəsinin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bunların arasında dünyada tanınan brendlər də var. Bunlardan misal olaraq Hyatt Regency, Grand Hotel Europe, Four Seasons Hotel Baku, Park Inn Hotel, Kempinski Hotel Badamdarı, JW Marriott Absheron Baku Hotel, Jumeirah Bilgah Beach Hotel, Hilton Baku, və s. qeyd etmək olar.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq Azərbaycanda mehmanxanaların sayı artmışdır, belə ki, 2017-ci ilin 5 fevralda İlham Əliyev öz çıxışında qeyd etmişdir ki, Respublikada 300-dən çox mehmanxana açılmışdır.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Şirinova N.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

“Qloballaşma” mövzusu son 10-20 il ərzində intellektual müzakirə meydanında aktuallığına görə vacib mövzudur. Bu, yalnız gələcəyin nəzəri modeli haqqında diskussiyalar deyil, bütün dünyanı əhatə edən sivilizasiya prosesinin analizinə cəhdlərdir. Qloballaşma prosesi obyektivdir. SSRİ dağıldıqdan sonra biz bu planetar layihəyə qoşulmuş və tarixi zərurətin çağırışı ilə, qloballaşmanın obyektləri cərgəsinə daxil olmuşuq.

Qloballaşma prosesinin əsas forması olan iqtisadi qloballaşmanın özəyini ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi integrasiyası təşkil edir. İqtisadi integrasiya dövlətlərin təsərrüfat və siyasi cəhətdən elə birləşməsidir ki, bu birləşmədə milli təsərrüfatlar arasındakı əmək bölgüsü müxtəlif səviyyələrdə həyata keçirilir. Belə iqtisadi əməkdaşlıq müxtəlif ölkələr arasında müstəqillik, bərabərlik prinsipi ilə bir-birinin daxili işlərinə qarışmadan bu ölkələrin qarşılıqlı səmərə prinsipi əsasında iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrinin birlikdə razılaşdırılaraq həyata keçirilməsindən ibarətdir ki, bunun da özəyində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi durur. Beynəlxalq iqtisadi integrasiya əmtəə və xidmətlərin sərbəst hərəkəti, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, birgə iqtisadi, valyuta-maliyyə, elmi-texniki, sosial, xarici və hərbi siyasətin razılıq ilə həyata keçirilməsinə əsaslanır. Dünya dövlətləri bu yolla öz istehsal güclərinin, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına nail olurlar və bunların məntiqi göstəricisi kimi əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə cəhd edirlər.

Qloballaşma indi bütün dünyanı ağuşuna almış mürəkkəb bir proses kimi qiymətləndirilməkdədir. Dünya kapitalist sisteminin yeni tarixi mərhələsini ifadədən qloballaşma sanıldığı kimi heç də, bir formalı proses deyil. İqtisadi qloballaşmanın ön plana çıxması ilə birlikdə, kapitalist sistemini hərtərəfli əhatədən qloballaşma əsasən üç sahədə bir-birini tamamlayaraq genişlənməkdədir. Bunlar iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdir.

İqtisadi qloballaşmanın 2 əsas komponenti var: 1) global bazarın yaranması və 2) istehsalın qloballaşması. Global bazar tarixən bir-birindən ayrı olan milli bazarların bir yerə cəmləşdiyi nəhəng çətidir. Yuxarıda sadalanan ticarət nişanlarının bütün dünyada istehlak məhsulu kimi qəbul olunması global bazarın

ən bariz nümunəsidir. Müxtəlif milli zövq və seçimlər qloballaşmaya ən böyük maneə kimi görünə də, artıq qloballaşma dünyada xüsusi vahid zövq, dəb və seçim meydana gətirmişdir. Qlobal bazanın ən əsas və diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindən biri budur ki, daxili bazarda bir-birinə rəqib olan TMS-lər artıq vahid dünya bazarı uğrunda rəqabət aparırlar, həmçinin əksinə yerli bazara daxil olan xarici rəqiblərə qarşı mübarizə aparırlar.

İqtisadi qloballaşma kapitalın hərəkətini sürətləndirən və yeni ideyaların tətbiqini təmin edən vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesidir. Tanınmış alim Manuel Kastels qlobal İqtisadiyyatı bütün planet miqyasında real zaman rejimində işləmək qabiliyyəti olan vahid İqtisadi sistem kimi xarakterizə etmişdir. Manuel Kastelsə görə dünya İqtisadiyyatının qloballaşması anlayışı dünya təsərrüfatının integrasiyası anlayışından daha genişdir.

İqtisadi integrasiya prosesi bir sıra amillərlə: təsərrüfat həyatının qloballaşdırılması; beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi; ümumdünya elmitexniki inqilab və milli İqtisadiyyatının sərbəstliyinin artması ilə bağlıdır. Bütün bu amillər isəbir-biri ilə sıx əlaqədardır. İqtisadi qloballaşma kapitalın hərəkətini sürətləndirən və yeni ideyaların tətbiqini təmin edən vahid qlobal maliyyə və informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesidir.

Hazırkı zamanda İqtisadi qloballaşma tərəfdarları hər il Ümumdünya Davos Forumunda görüşürlər. Görüşlərdə işgüzar dairələrin və siyasi elitanın nümayəndələri iştirak edir. Elə buna görə də çox vaxt qlobalistləri "Davos adamları" adlandırırlar. Bundan başqa, işgüzar Avropa elitası üçün Zaltsburq Forumu təşkil edilir. Bu forumların keçirilməsi çox vaxt antiqlobalistlərin kütləvi etirazları ilə müşahidə olunur.

Faktlar onu göstərir ki, İqtisadi qloballaşma prosesi mədəni və yaxud siyasi qloballaşmadan daha sürətlə gedir. Real görünən odur ki, qloballaşma dünyanı vahid bir İqtisadi məkan kimi nəzərdə tutur, amma onun mahiyyəti yalnız İqtisadi bütövləşmə ilə məhdudlaşmır. Qloballaşma həm də hərbi-siyasi, sosial-mədəni, elmi-texniki bütövləşməni şərtləndirən tarixi bir faktora çevrilmişdir. Ona görə də belə hesab etmək olar ki, qloballaşmanın növbəti mərhələsində siyasi qloballaşma ön plana çıxacaqdır. Həm İqtisadi, həm də siyasi qloballaşma isə mədəni-mədəni dəyərlərin də ciddi təsirə məruz qalmasına səbəb olacaq. Qloballaşma yalnız bütün müxtəlifliyi ilə bəşər nəslinə mənsubluğumuza əsaslanan ümumi gələcəyin formalaşdırılması sahəsində irimiqyaslı və təkidli söylərimizin nəticəsində tam, hərtərəfli və ədalətli xarakterə malik ola bilər. Qloballaşma Azərbaycan Respublikasının qarşısında da çox böyük perspektivlər açır. 1994-cü ildə imzalanmış "Əsrin müqaviləsi", "Bakı — Tbilisi — Ceyhan" neft və "Bakı — Tbilisi — Ərzurum" qaz kəmərlərinin reallaşdırılması, "Bakı — Tbilisi — Qars" yeni dəmir yolu xətti layihəsinin həyata keçirilməsi istiqamətində atılmış uğurlu addımlar, tarixi İpək yolunun bərpaşında ölkəmizin iştirakı Azərbaycanın dünya İqtisadi məkanına integrasiyasının artıq real həyat hadisəsi kimi təzahür etməsinin əyani göstəricisinə çevrilmişdir. Bunun da əhəmiyyəti az deyil ki, qloballaşma cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin qarşısında duran başlıca məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün cəmiyyətin bütün daxili ehtiyatlarını səfərbər etmək çox zəruridir — hər bir vətəndaş başa düşməlidir ki, dövlətin həyata keçirdiyi islahatların son nəticəsi onun da öz vəzifələrini söylə və yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirməyə hazır olmasından, eləcə də vətəndaş kimi mövqeyini bildirməsindən asılıdır.

Azərbaycan dövləti son illər ayrı-ayrı ölkələrlə ikitərəfli əlaqələrin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verir. Artıq bu sahədə müsbət nəticələr əldə edilmiş, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün yeni istiqamətlər müəyyənləşdirilmişdir. Prezident İlham Əliyevin xarici dövlətlərə səfərləri, eləcə də Azərbaycanın və tərəfdaş ölkələrin müxtəlif səviyyəli nümayəndə heyətlərinin qarşılıqlı görüşləri hazırda bu işə güclü təkan vermişdir. Ölkəmizin ikitərəfli əməkdaşlıqda qonşu dövlətlərlə əlaqələri mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, 2013-cü ilin yanvar-dekabr aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 148 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxslərlə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 102 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 140 ölkədən idxal olunmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsi iştirakçıların 29-u Amerika, 49-u Avropa, 38-i Asiya ölkələri və digərləridir. Ən önəmli məqamlardan biri də məhz ölkə Prezidentinin rəhbərliyi altında ölkənin ixrac potensialının artırılması ilə bağlı atılan addımlardır. Belə ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizin xarici İqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinin əhəmiyyətini bəyan edərək bildirmişdir ki, Azərbaycan tərəfindən bu gün müxtəlif ölkələrdə və eləcə də Avropa İttifaqı məkanında investisiya imkanları araşdırılır və artıq ilkin addımlar atılır. Bu, bizim maliyyə resurslarımızın şaxələndirilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Dünya təsərrüfat əlaqələrində iştirakın aktivləşdirilməsi və intensivləşdirilməsi məqsədilə, dinamik

balanslaşdırılmış və optimal funksionallaşdırılmış istehsal kommersiya sistemi yaradılmalıdır. Bu məqsədə nail olma vasitələri – ölkənin eksport potensialının genişləndirilməsi və müxtəlif xarici İqtisadi fəaliyyət formalarının optimal daxil edilməsidir.

MALİYYƏ MENECMENTİ SİSTEMİNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİ

Şükürova G.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadiyyatın effektiv və dinamik inkişaf etdirilməsi maliyyə resurslarının peşəkar, məqsədyönlü və səmərəli istifadə edilməsinə əsaslanır. Maliyyə vəsaitlərinin doğru şəkildə istifadə edilməsi büdcə sistemini balanslaşdırmaq, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəldərək onların sosial mühafizəsini təşkil etmək, inflyasiyanı cilovlamaq, maliyyə sabitliyi əldə etmək, İqtisadi artım əldə etmək və bu kimi bir sıra məqsədlərə nail olmağa geniş fərsətlər yaradır. Bütün bunlar Müəssisə İqtisadiyyatında və hətta Qlobal mövqedə Maliyyə Menecmenti anlayışının əhəmiyyətini vurğulayır.

Maliyyə menecmentinin başlıca məqsədi müəssisə sahiblərinin durumunun cari və gələcək dövr üçün yaxşılaşdırılmasıdır ki, bu da müəssisənin bazar qiymətinin yüksəlməsində özünü göstərir. Maliyyə menecmentinin Strateji və Taktiki məqsədləri vardır. Strateji məqsədlərə misal olaraq;

- ✓ Müəssisənin səhmlərinin qiymətinin artması
- ✓ Mənfəətin maksimumlaşdırılması
- ✓ Yenidən istehsal və s.

Taktiki məqsədlərə isə :

- ✓ İqtisadi artım
- ✓ Rəqabət
- ✓ Risklərin azaldılması
- ✓ Satışın və istehsalın həcmnin artırılması
- ✓ Xərcləri minimumlaşdırmaq
- ✓ Şəxsi bazar sektorunu genişləndirmək və s. nümunə göstərmək mümkündür.

İnvestisiya gələcəkdə mənfəət əldə etmək niyyəti ilə bu gün hər hansı bir sahibkarlıq və ya digər fəaliyyət sahəsinə kapital qoyuluşu kimi sadə bir şəkildə ifadə oluna bilər. Yəni, ümumi şəkildə desək, investisiya yatırımı gələcək mənfəətin əldə olunması düşüncəsi ilə pul vəsaitlərinin qiymətli kağızların və maddi aktivlərin əldə olunmasına sərf olunması kimi xarakterizə edilə bilər. Müsbət sosial və İqtisadi faydaya nail olmaq məqsədi ilə atılan bu addımın, yəni investisiyanın təzahür formalarına nümunə olaraq; bank əmanətləri, qiymətli kağızlar, yəni, səhmlər və istiqrazlar və s, lisenziyalar, əmtəə nişanları, mülkiyyət və əmlak hüquqları və s. göstərmək mümkündür.

Belə yanaşmaya əsasən investisiya 3 qrupa bölünə bilər:

- ✓ Real investisiyalar
- ✓ Maliyyə investisiyaları
- ✓ Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar

Real investisiyalara - kapitalın əldə olunmasına və material- istehsal ehtiyatlarının artırılması üçün çəkilən xərclər nümunə göstərilə bilər. İstismar müddəti bitməyə yaxınlaşan və köhnəlmiş avadanlıqları yenisi ilə əvəz etmək, mövcud olan istehsalatları genişləndirilmək və yaxud yeni istehsal gücləri yaratmaq real investisiyaların nəticələri hesab olunur.

Maliyyə investisiyalarına - mənfəət əldə olunması məqsədilə fərdi, korporativ şirkətlərin və həmçinin dövlətin buraxdığı qiymətli kağızların alınması aid edilə bilər. Yəni, maliyyə investisiyaları – opsiya, səhm, istiqraz, və s. qiymətli kağızların alqısı ilə bağlıdır.

Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar - elmi-tədqiqatların inkişaf etdirilməsi, yeni texnologiyaların istifadəsi üçün lisenziyaların alınması, işçi kadrların ixtisas səviyyələrini təkmilləşdirilməsi və digər belə məqsədlərə çəkilən xərcləri aid edirlər.

İnvestisiya fəaliyyətinə olan makro və mikro səviyyədəki yanaşmalara diqqət edilərsə, bir sıra fərqlər meydana çıxır:

1. İnvestisiyanın obyektlərinin fərqli izah edilməsi. Praktik təsərrüfatçılıqda gəlir gətirməsi məqsədi ilə sərf edilən hər bir pul vəsaiti investisiya olaraq nəzərə alınır. Lakin, Makro səviyyədə investisiya xərcləri yalnız istehsal vəsaitlərinin alınması üçün sərf olunan xərclərdir.

2. İnvestisiya fəaliyyətinin gəlirlərinin müxtəlifliyi. Makro səviyyədə gəlir sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə olunmuş və istehsal və qeyri-istehsal sahələrini inkişaf etdirmək üçün yönəldilmiş mənfəət hesab olunur. Halbuki, Mikro səviyyədə bu maliyyə aktivlərinin alqı və satqısı zamanı əldə edilmiş faiz, icarə gəlirləri, istehsal fəaliyyətinin gəlirləri və s. gəlirlərdir.

3. İnvestisiya fəaliyyətinin məzmunun müxtəlif olması. Müəssisə səviyyəsində istənilən gəlir gətirən fəaliyyət bu fəaliyyətə aid olunur. Lakin Makro səviyyədə investisiyaların məbləği iqtisadi inkişaf meyarıdır.

İnvestisiya layihələrinin əlaqədar olduğu bir neçə risk səviyyəsi aşağıdakılardır:

✓ Qeyri-ödəmə riskləri – Bu biznes tərəfdaşlarının müqavilədən irəli gələn öhdəliklərə əməl etməməsi deməkdir.

✓ Vergi riski – Bu risk vergi siyasəti ilə investisiya fəaliyyəti arasında olan əlaqədən qaynaqlanır. Vergi siyasətinin birbaşa investisiya fəaliyyətinə təsiri vardır. Bu təsirin səbəbləri isə güzəştlər, müxtəlif rüsumlar, vergi dərəcələri və s. dir.

✓ İnflyasiya riski – Bu risk də öz növbəsində gözlənilən gəlirlərin dəyərsizləşməsi ilə nəticələnə bilər.

✓ Kriminal risk – inhisarçılığa yol verilməməsi və s. hallardan nəticələnə bilər.

✓ Layihənin maliyyə ilə təmin olunması riski – Maliyyə vəsaiti qəbulunun gecikməsi ilə əlaqədar maliyyələşdirmədə fasilələr, obyektin tam vaxtında istifadəyə verilməməsinə gətirib çıxarır.

Müasir dövrdə böyük firmalar ilk növbədə ölkənin investisiya iqlimini və biznes infrastrukturunu müəyyən etməyə çalışır. Yalnız bundan sonra investisiya qoyuluşları barədə qərar qəbul edir. Dünya təcrübəsinə əsasən demək olar ki, biznes infrastrukturunun inkişaf etdiyi ölkələr digərləri ilə müqayisədə daha çox investor cəlb etmək gücünə malikdir. Bu ölkələr investorlar tərəfindən səmərəli investisiya iqliminə sahib ölkələr kimi qiymətləndirilir.

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN FORMALAŞMASI

Tanrıverdiyev N.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Dünya İqtisadiyyatında integrasiya proseslərini səciyyələndirən əsas kateqoriyaların alimlər və mütəxəssislər tərəfindən izahında ənənəvi olaraq müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu öyrənilən predmetin mürəkkəbliyindən və birmənalı olmamasından irəli gəlir, ideoloji səbəblər və hər bir tədqiqatçının qarşısına qoyduğu konkret məqsədlərlə dərinləşir. İntegrasiya proseslərinin aydınlaşdırılması üzrə müxtəlif nəzəri konsepsiyalar nəinki elmi – nəzəri diskussiyalarda, təcrübədə də çox vaxt birgə mövcuddurlar. Bu da, beynəlxalq İqtisadi integrasiya (Bİİ) nəzəriyyəsi qaydalarında əks olunan bir sıra qanunauyğunluqları aşkar etməyə imkan verir.

Bütövlükdə integrasiya prosesi və onun ayrı-ayrı kateqoriyaları, elementləri, qarşılıqlı əlaqələrinə baxışlar çoxsaylı olsa da, onlar xüsusi ədəbiyyatlarda bir sıra istiqamətlərdə birləşirlər (məktəblər).

İntegrasiya nəzəriyyəsinin ən ilkin istiqamətlərindən biri bazar istiqamətidir. Onun nümayəndələri ilk olaraq, regional integrasiyanı nəzərə cəhətdən izah etməyə çalışmışlar. Bu məktəbin əsas fikri odur ki, “bazar ən yaxşı bazar tənzimləyicisidir və onu dövlət tərəfindən tətbiq edilən heç bir “süni” tənzimləmə mexanizmi əvəz edə bilməz. Dövlət tənzimləməsinin arzuolunmaz təsirləri haqqında fikirlərini bu məktəbin nümayəndələri xarici-İqtisadi sferaya da keçirirlər. Onlar əmindirlər ki, beynəlxalq ticarətdəki çatışmamazlıqlar aparıcı ölkə hökumətlərinin uzaqgörən olmayan İqtisadi siyasətlərinin nəticəsidir, dünya valyuta sistemindəki əskikliklər onların 1922-ci ildə qızıl standartdan əl çəkərək qızıl deviz sisteminə keçmələri nəticəsində yaranmışdır.

İqtisadi liberalizmin bu qanadının nümayəndələri üçün regional integrasiyanın əsas mənası, çox böyük təsərrüfat mexanizminin yaradılması və orada hər şeyə qadir olan bazar mexanizmlərinin hüquqlarının bərpasıdır ki, onların kortəbii qüvvələri uzun əsrlər boyu ölkələr daxilində və onların arasında İqtisadi həyatı tənzimləyə bilsinlər. Onların fikrincə, bu qüvvələr öz-özünü tənzimləyə, İqtisadi siyasətlərdən və institut-hüquqi amillərdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərə bilərlər. Əslində bazar qüvvələri bu funksiyaları

yerinə yetirə bilməzlər. Bazar istiqamətinin nümayəndələri üçün integrasiya ideali – rəqabətin tam azadlığı, bazar qüvvələrinin azad fəaliyyətidir. 1953-cü ildə fransız sosioloğu R.Aron yazırdı ki, “ Əgər müxtəlif İqtisadi vahid çərçivəsində yerləşən fərdlər arasındakı sövdələşmələr, bir İqtisadi vahid çərçivəsində yerləşən fərdlər arasında olan sövdələşmələrə çox yaxındırsa, iki müxtəlif İqtisadi vahidlərin integrasiyasından danışmaq olar” və ya “Əgər müəyyən sayda İqtisadi vahidlər arasında əmtəələrin, kapitalın və insanların hərəkəti, onların hər birinin daxilində olduğu kimi azad həyata keçirilə bilirsə onda bu müxtəlif vahidlər birləşmişlər”. Bu nöqteyi-nəzərə əsasən tam integrasiya - əmtəələrin, kapitalın və insanların hərəkəti, deməli integrasiya məkanında xüsusi sahibkarlar arasında sövdələşmələrin şərtlərinin bir biri ilə oxşar olmasıdır.

Regional integrasiyanın bu cür izahı hətta neoliberalizm cərəyanının nümayəndələrinin də tənqidinə hədəf olmuşdur. Bazar istiqaməti nümayəndələrinin müdafiə etdikləri integrasiya tipi müasir şəraitdə qeyri-mümkündür. Onlar integrasiya qruplaşmasında dövlətin İqtisadi həyata müdaxiləsini tamamilə rədd edirlər və ya onu əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırırlar. Dünya təcrübəsi göstərir ki, integrasiya prosesləri onun başlanğıcından idarə edilmişdir və o, təkcə kortəbii bazar tənzimləyiciləri ilə deyil, həm də birləşən dövlətlərin milli hökumətləri və regional İqtisadi qruplaşdırmanın dövlətlərarası institutları tərəfindən idarə olunurlar. Neoliberalarlar regional integrasiyada bazar mexanizmlərinin əhəmiyyətini rədd etməyərək, regional kompleksin üzv-dövlətlərinin İqtisadi siyasətlərinin koordinasiyasının mühüm rol oynadığını qeyd edirlər. Bu istiqamətin nümayəndələri İqtisadi integrasiyaya İqtisadi və siyasi-hüquqi elementlərin müəyyən birliyinin yaradılması kimi baxırlar. Bu baxış integrasiya nəzəriyyəsində müsbət töhfə kimi dəyərləndirilə bilər. Buna baxmayaraq, burada da, dövlətin İqtisadiyyata qarışması mütərəqqi beynəlxalq təsərrüfat münasibətlərinin inkişafına çətinliklər yaradır və integrasiyanın məqsədi İqtisadiyyatı məhz bu çətinliklərdən azad etməkdir.

İntegrasiyanın bu cür izahının çox primitiv olduğunu qeyd edən və buna görə onu tənqid edən ingilis İqtisadiyyatçısı D.Pinder qeyd edir ki, “İqtisadi ittifaq” mərhələsi mərhələsinin bu cür dar mənada başa düşülməsi “fritreder ideologiyası” dövrü üçün tamamilə kifayət idi. K.Meyer İqtisadi integrasiya institutlarını daha dəqiq izah edir. İntegrasiyanın bir sıra milli təsərrüfatların bir böyük təsərrüfatda birləşməsi anlayışından yola çıxaraq, o düzgün olaraq qeyd edir ki, “hər bir İqtisadi integrasiyanın – milli institutların milli təsərrüfatlara münasibətdə yerinə yetirdikləri funksiyaları yeni birgə təsərrüfatda həyata keçirə biləcək öz xüsusi orqanlarına ehtiyacı vardır”. Bu məktəbin nümayəndələri, əvvəlkilərdən fərqli olaraq siyasi integrasiyanın qaçılmaz olduğunu etiraf edirlər. Onlar başa düşürlər ki, əmtəənin, kapitalın və əməyin hərəkətində “diskriminasiya” yalnız gömrük tarifləri və idxalın kəmiyyət məhdudiyyətləri ilə deyil, verilən integrasiya təşkilatına üzv-dövlətlərin fiskal, valyuta və daxili-xarici İqtisadi siyasətin digər istiqamətləri ilə də yaradılır.

Beləliklə, İqtisadi ittifaqın üzv-dövlətlərinin daxili-xarici İqtisadi siyasətlərinin razılaşdırılmasının müxtəlif formalarına, bazar-institut məktəbinin nümayəndələri tərəfindən əsasən, təsərrüfat subyektlərinin diskriminasiyasının mümkün qədər tam aradan qaldırılması və İqtisadi proseslərin bazar tənzimləmə mexanizmlərinin bərpa edilməsi nöqteyi-nəzərindən baxılır.

İntegrasiyanın bazar-institut məktəbinin konseptual əsasında dərin ziddiyyətlər vardır. Onun tərəfdarları hesab edirlər ki, ölkələrin milli İqtisadiyyatlarına dövlət təsiri reallıqdır. Milli təsərrüfatlar integrasiya komplekslərində birləşdikləri zaman isə, dövlət təsiri yalnız bir məsələnin həllinə - ticarətdə, işçi qüvvəsi və kapitalın hərəkətində diskriminasiyanın mümkün qədər tamamilə aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Bu isə dövlət tənzimləməsinin bir çox aspektlərinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Burada bir dilemma ilə qarşılaşırıq: ya integrasiya şəraitində müasir təsərrüfatın təbiəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməlidir ki, ictimai təkrar istehsal prosesinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruriyyəti aradan qalxsın, yaxud bu tənzimləmə bütöv integrasiya regionu miqyasında tam həcmdə həyata keçirilməlidir. Bu dilemmayı integrasiyanın quruluş və dirijist məktəbi nümayəndələri həll etməyə çalışmışlar. Onların fikrincə, (xüsusilə fransız və italyan məktəbinin nümayəndələri) integrasiyaya bir sıra milli təsərrüfatların birləşməsindən ziyada, sosial bir mahiyyət daşıyan kateqoriyadır. O müasir cəmiyyətin mükəmməlləşdirilməsinə - sosial bərabərliyin təmin edilməsinə, müxtəlif ölkələrin və rayonların inkişafında qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılmasına və s. xidmət edir.

DÖVLƏT BORCLARI VƏ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ İNSTİTUTLARI İLƏ BORCLANMANIN GƏLƏCƏK İSTİQAMƏTLƏRİ

Vəliyeva K.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə, dövlətin öhdəlikləri günü-gündən artır. Dövlətin öz işlərini və öhdəliklərini səmərəli həyata keçirməksi üçün müxtəlif maliyyə mənbələrinə ehtiyacı var ki, bunlardan ən vacibi vergi gəlirləridir. Həmçinin, hazırkı dövrdə dövlət borcları da vergi gəlirləri kimi maliyyələşmədə mühüm rol oynayır.

Dövlət borcunun müxtəlif açıqlamaları mövcuddur. Bəzi mütəxəssislərə görə dövlət borcu dövlətin borcalan qismində iştirak etdiyi kredit münasibətləridir. Bəziləri isə bu borcun dövlətin müxtəlif büdcə ehtiyaclarını qarşılamaı üçün mühüm olduğunu bildirir. Onlara görə biz borcu o zaman dövlət borcu adlandırırı bilərik ki, bu, dövlətin fiskal ehtiyaclarından yaranırsın.

Dövlət borcunun yaranma səbəbi inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün müxtəlifdir. Dövlətlərin İqtisadi maraqları və hədəfləri müxtəlifdir, bu da dövlət borcuna tələbin müxtəlif olduğunu göstərir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət borcu büdcə kəsrinin örtülməsi, texnoloji inkişaf, mühüm sosial-İqtisadi layihələrin reallaşdırılması və zəruri xərclərin ödənilməsi üçün yarandığı halda inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu, İqtisadi zəiflikdən irəli gəlir.

Dövlət borcunun müasir forması ilk dəfə Birinci Dünya Müharibəsinin maliyyələşdirilməsi üçün iyirminci əsrin əvvəllərində yaranmışdı. Maliyyə böhranları ərəfəsində isə dövlət borcu daha da genişləndi.

Dövlət borcunun əsasən iki cür olur:

daxili dövlət borcları;

darici dövlət borcları.

Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları ilə borc münasibətləri xarici borclanmaya aiddir.

Beynəlxalq Maliyyə İnstitutları bir sıra ölkələr tərəfindən yaradılır və əsas məqsədləri ölkələrin İqtisadi inkişafına nail olmaq, onların maliyyə münasibətlərini tənzimləmək və bu haqda onlara məsləhətlər verməkdir. Ən önəmli maliyyə institutlarına Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı və s. aiddir.

Bu institutlar həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrə kreditlər, borclar və maliyyə xidmətləri vasitəsi ilə dəstək göstərirlər. Məsələn, Dünya Bankı inkişaf etməkdə olan ölkələrə kapital proqramları çərçivəsində kreditlər ayırır və yoxsulluğun azalmasını hədəfləyir.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı isə bazar İqtisadiyyatının inkişafı üçün dəstək proqramları çərçivəsində ölkələrin inkişafına yönəlir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu ölkələrin tədiyyə balansı problemlərinin aradan qaldırılmasına çalışır.

Azərbaycan da öz növbəsində müxtəlif layihələrin reallaşdırılması üçün Beynəlxalq Maliyyə İnstitutlarından dəstək alır.

Dünya bankının hesabatlarında əks olunan statistika göstərir ki, Azərbaycanın dövlət və dövlət zamanətli xarici borcları artmaqdadır. Azərbaycanın dövlət borcları təqribən, 2007-ci ildə 2,3 mlrd. dollar, 2008-ci ildə 2,7 mlrd. dollar, 2009-cu ildə 3,4 mlrd. dollar, 2010-cu ildə 3,7 mlrd. dollar, 2011-ci ildə 4,3 mlrd. dollar, 2012-ci ildə 5,7 mlrd dollar, 2013-cü ildə 6,1 mlrd. dollar, 2014-cü ildə 8,1 mlrd. dollar, 2015-ci ildə isə 8,5 mlrd. dollar olub. Bu isə dövlət borcunun artmasının göstəricisidir.

Dövlətimizin Beynəlxalq Valyuta Fondunun kreditlərindən istifadəsi isə 2007-ci ildən 2015-ci ilə qədər azalmağa doğru getmişdir. Beləki, 2007-ci ildə Fondan ayrılan kredit məbləği 345,7 mln. dollar, 2015-ci ilə isə 212,4 mln. dollar olmuşdur.

Sözündən maliyyə institutları Azərbaycanda bir sıra İqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə əhəmiyyətli dəstək göstərmişlər. Bunlardan ən önəmlilərindən biri TANAP layihəsidir ki, bunun üçün dövlətimizin maliyyə dəstəyinə ehtiyacı vardır və xarici borcun yaranmasına səbəb olur.

TANAP Azərbaycanın Xəzər dənizi hissəsindəki “Şahdəniz” yatağından ikinci mərhələ üzrə çıxarılacaq qazın Avropaya çatdırılması üçün Türkiyənin Şərqi hissəsindən – Gürcüstanla birləşən ərazisindən Qərb hissəsinə – Yunanıstanla sərhədlərinə qədər tranziti həyata keçirəcək. Adı çəkilən layihə “Şahdəniz” qazını Avropa bazarına çıxaracaq müvafiq boru kəmərlərinin “gövdəsi” sayılır.

Azərbaycan bu layihə üçün Dünya Bankından 800 mln. dollar, Asiya İnkişaf Bankından 600 mln. dollar kredit almışdır.

Bundan başqa Dünya Bankı Azərbaycanda bir çox sosial-İqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi üçün vəsait ayırmışdır.

Belə ki, Dünya Bankının maliyyəsi hesabına bu günədək ümumi dəyəri 3288,3 mln. ABŞ dolları təşkil edən 53 layihə üzrə Kredit Sazişləri imzalanmışdır. Bu sazişlər əsasında 37 layihə (835,7 mln. ABŞ dolları) həyata keçirilmiş, 16 layihə (2452,6 mln. ABŞ dolları) hal hazırda icra olunmaqdadır.

Magistral avtomobil yolları, Dəmir Yolu Ticarətinin və Nəqliyyatının Dəstəklənməsi, Milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri, Sudan İstifadə edənlər Birliklərinin İnkişafına Dəstək layihəsi, II Kənd İnvestisiya Layihəsi, Korporativ və Büdcə Sektorunda Hesabatlılıq, Kapital Bazarlarının Müasirləşdirilməsi layihəsi, Təhsil Sektorunun İnkişafı, Ədliyyə sisteminin müasirləşdirilməsi, Sosial Müdafiənin İnkişafı Layihəsi, Daşınmaz əmlakın qeydiyyatı və s. bu kimi sosial və İqtisadi layihələrin icrası Dünya Bankının maliyyə dəstəyi ilə edilmişdir.

Deməli, müstəqilliyin yeni əldə edildiyi vaxtda - çətin İqtisadi vəziyyətdə hökumətin tam maliyyələşdirə bilməyəcəyi layihələr üçün dövlət borcunun əldə olunması zəruri idi.

İslam İnkişaf Bankı da Azərbaycanda 18 layihəyə 1 mlrd. dollar yatırmışlar.

Dövlət borcları doğru məqsədlər üçün istifadə olunduqda ölkədə sosial-İqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün olar. Yəni bu orclar İqtisadi və sosial əhəmiyyətli layihələrə yatırılarsa bu, həm ölkənin inkişafına, həm də əhalinin rifah halına öz müsbət təsirini göstərir. Əgər dövlət borcları yalnız istehlak məqsədləri və digər borcların ödənməsi üçün istifadə olunarsa, bu zaman İqtisadi artımdan və sosial rifahdan söhbət gedə bilməz. Eləcə də, bu borc əhali üçün əlavə yükə çevrilər.

AZƏRBAYCAN VƏ AVROPA YENİDƏNQURMA VƏ İNKİŞAF BANKI MÜNASİBƏTLƏRİ

Zeynalova E.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

AYİB biznesin inkişafını dəstəkləyir. Öz maliyyə investisiyaları, biznes xidmətləri və yüksək səviyyəli dialoqu vasitəsilə sahibkarlığı təşviq etmək və həyat şəraitini yaxşılaşdırmaqda yaxından iştirak edir.

AYİB-in fərdi yanaşmalarının məqsədi bazar İqtisadiyyatına ardıcıl keçidin sürətləndirilməsində iştirak, innovasiya, inkişaf və şəffaflığı təşviq etməkdir.

AYİB-in Azərbaycanda Kiçik Biznesə Dəstək proqramı üzrə biznesin diaqnostikası konsultantların düzgün layihələri müəyyən etməsi, müştərinin qarşılaşdığı çətinliklərin köklərini aşkar etməsi və həll məsləhət görməsi üçün vacib vasitədir: "O, kiçik və orta müəssisələrə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir". O, səmərəli və effektiv konsaltinq xidmətlərinin göstərilməsi, eləcə də uğurlu konsaltinq biznesinin həyata keçirilməsi üçün əsas bacarıq, resurs və texnikaların paylaşıldığı ixtisaslaşdırılmış təlim kurslarının bir hissəsidir.

Bank sisteminin bu gün ki nümayəndəsi öz təsirlilik bacarığına görə dünya bankları siyahısında üçüncü yeri tutur. Hazır ki struktur 1991-ci ildə yaradılmışdı və əsas məqsəd Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə yardım etmək idi. Baş-qərargah isə Böyük-Britaniyada, London şəhərində yerləşir.

Mövcud strukturun tərkibinə 59 ölkə daxildir. Səhmlərin kapitalı on milyard avroya bərabərdir və həmçinin bu kapital nominal dəyəri on min avro olan səhmlərə bölünür. Əsas orqanlar isə İdarə Heyəti və direktorlar şurasıdır.

İdarə heyəti 59 rəhbər və 59 müavindən ibarət 118 üzvdən ibarətdir. Burada ildə bir dəfə İdarə Heyətinin sədri seçilir. İdarə Heyətinin funksionallığı idarə heyətlərinin material ilə təmin olunmasından və bankda yaranan siyasi məsələlərin müəyyən olunmasından ibarətdir.

Maliyyə strukturunun prezidenti dörd illik müddətə seçilir. Bütün iclaslarda iştirak etmək, bankın idarəsi, icraiyyə komitəsinə rəhbərlik onun səlahiyyətlərinə daxildir. Prezident səsvermə hüququndan məhrumdur və əgər səsvermə zamanı bərabərlik yaranarsa o halda prezidentin verdiyi səs həlledici hesab olunur.

Bank universal maliyyə strukturlarına aid edilir və özündə bir çox istiqamətlərdə fəaliyyətləri əks etdirir. Buraya 25 ölkəni kreditlə təmin etmək və özəl sahələr üçün tam maliyyə dəstəyi göstərmək daxildir.

Əsasən AYİB (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) aşağıdakı sahələrdə fəaliyyət göstərir: kiçik biznes və yeni özəl təşkilatlara, regional banklara dəstək olmaq və onların beynəlxalq arenaya çıxışını təmin

etmək. Lakin xüsusi diqqəti AYİB özünün əsas tərəfdaşı olan Ümumdünya Yenidənqurma və İnkişaf bankı ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə ayırır.

Bu iki maliyyə strukturu arasında bir çox sazişlər bağlanmışdır. Lakin bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr böhranı Avropa bankının sabitliyini sarsıtdı. Avropa İttifaqına daxil olan Yunanıstan müvafiq olaraq AYİB-in də üzvü idi və bu dövrdə o böhranın sərhəddində idi.

İqtisadi sistemin belə dəyişməsi ümumi valyutanın – avronun yoxa çıxmasına səbəb ola bilərdi. Çünki Avropa İttifaqına üzv olan ölkələr arasında ümumi Avropa valyutasına keçid barədə razılığa gəlinmişdi. Bir tərəfdən bu avronu daha da sabit etdi və Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini yüksəltdi. Digər tərəfdən isə bu dövlətlər biri digərindən asılı vəziyyətə düşdülər.

Nəticədə, bir ölkənin iqtisadiyyatının süqut etməsi digər Avropa dövlətlərinin də süqutuna səbəb olacaq. Beləliklə də Avropa bankı da maliyyə fəlakətinə məruz qalacaq. Lakin vaxtilə Fransa və Almaniya Yunanıstanın köməyinə gəlmişdilər. Bununla yanaşı, Yunanıstan İspaniya və İtaliyanı öz ardı ilə aparmağı bacarmışdı. Həmçinin Böyük Britaniya və Fransa da bir sıra islahatlar aparılmışdı.

Bu Avropa küçələrində kütləvi narazılıqlara və iğtişaşlara gətirib çıxardı. Avropa bankının idarə heyətinə yaranmış maliyyə vəziyyətindən xilas olmaq lazım idi. Avronun kursu ensə də Avropa sistemi buna tab gətirdi. Mövcud maliyyə sistemi yaranmış məsələnin həllinə əhəmiyyətli dərəcədə köməklik göstərdi.

Bakıda mühasibat uçotu sahəsində aparılan islahatların davam etdirilməsi məqsədi ilə Azərbaycan ilə AYİB (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) arasında «Korporativ və büdcə sektorunda hesabatlılıq Layihəsi» (CAP/SAP) üzrə kredit sazişi və layihənin birgə maliyyələşdirilməsi üçün Yaponiyanın qrantı üzrə məktub-saziş imzalanıb.

Layihənin məqsədi ən qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq ictimai əhəmiyyətli qurumların maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara, digər mühasibat uçotu subyektlərinin isə milli mühasibat uçotu standartlarına keçidinə yardım göstərilməsindən, mühasibat uçotu sahəsində müasir standartlara cavab verən təlim və təhsil sisteminin yaradılmasından ibarətdir.

Layihə üç komponentdən (korporativ sektorun maliyyə hesabatlarının tətbiqindən, büdcə sektorunun maliyyə hesabatlarının tətbiqi və mühasibat uçotu, audit və maliyyə idarəetməsi potensialının gücləndirilməsi). Qeyd edək ki, layihənin dəyəri 24 mln. ABŞ dolları təşkil edir. Bunun 8 mln. dollarını Azərbaycan hökuməti, 11 mln. dollarını IBRD (ilk 10 il güzəştli şərtlərlə, illik 0,75% dərəcəsi ilə 35 il müddətinə kredit), 3 mln. dollarını Yaponiya hökuməti (birgə maliyyələşdirmə qrantı üzrə) və 2 mln. dollarını İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi (SECO, qrant üzrə) ayıracaqları nəzərdə tutulub.

AYİB (Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı) tərəfindən dəstəklənən seminar Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələrin dəstəklənməsi üçün inkişaf edən konsaltinq bazarı yaratmaqla əlaqədar göstərilən səylərin tərkib hissəsidir. AYİB 1993-cü ildə Azərbaycanda fəaliyyətə başladığı vaxtdan bəri 700-dən artıq müəssisəyə inkişaf etmək və böyümək üçün nou-hau konsaltinq xidmətlərindən istifadə etməkdə kömək edib. Avropa İttifaqı 2003-cü ildən bəri bu işin dəstəklənməsi üçün 3,7 milyon avro vəsait ayırıb.

ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ОРГАНИЗАЦИИ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИХ РЕЗУЛЬТАТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Абдуллаев Е.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

В условиях перехода на рыночные условия хозяйствования особую значимость приобретает такая важная форма реализации товаров, как розничная - торговля, окончательно завершающая товарное обращение от изготовления продукции. А в бизнесе, как известно, реализация зачастую сложнее производства. Покупатели, иногда даже не могут себе представить какие сложные решения относительно управления и организации принимают менеджеры таких крупных розничных торговых предприятий как супермаркеты. В рамках сильной конкуренции принятия подобных решений приобретает сложный и весьма динамичный характер. Изучения ряда вопросов организации и управления работ в супермаркете основанного на опыте зарубежных стран, весьма актуально, учитывая, тот фактор, что в Азербайджане в сфере розничной торговли происходит динамичное развитие бизнеса.

Наиболее важными и актуальными в ходе управления и организации работ супермаркета являются следующие:

1. Розничная торговля является одной из наиболее значимых для нашего общества отраслей хозяйства. И не смотря на то, что в азербайджанском законодательстве нет четкой классификации розничных торговых предприятий, в республике существуют определенные «категории» магазинов - супермаркеты, маркеты, мини-маркеты, «сэконд-хэнды», интернет-магазины и т.д. Подобное разделение их по уровню обслуживания и по разнообразию и глубине ассортимента - это наилучший способ разобраться в ситуации на розничном рынке республики в целом, £ также сопоставить уровень развития этих розничных торговых предприятий с подобными объектами зарубежом.

2. Практической базой для рассмотрения работы супермаркетов в Азербайджане явились ряд розничных торговых предприятий, и из них лишь один «~~Bazar~~ store», строительство, которого вложены иностранные инвестиции, по своим характеристикам удовлетворяет понятию «супермаркет».

3. Базой для рассмотрения является опыт зарубежных стран в области организации и управления такого розничного торгового предприятия как супермаркет который следует применять в Азербайджане. В частности это касается подхода к выбору расположения супермаркета, внутренней планировки, оформления интерьера, организация автостоянок с помощью программирования на основе планов программ создаваемых на компьютере, а также используя методы прогнозирования и анализа, при которых учитывается множество факторов, освещенных в работе.

4. Представляют интерес системы товародвижения за рубежом, состоящие из различных цепей и звеньев, через которые проходят товары. Ознакомление с их опытом весьма актуально в связи с развитием местных производственных фирм, оптовой системы, появлением супермаркетов в Азербайджане. В связи с тем, что каждый крупный супермаркет оснащенный современными техническими средствами имеет в штате многочисленный персонал, который работает в рамках определено сложной организационной структуры, в данной работе рассмотрены также тенденции развития этой структуры, связанные, прежде всего с тем, в каких условиях среды работает тот или иной супермаркет.

5. В работе супермаркетов немаловажную роль играет организация рекламы к меры по ускорению реализации товара. С помощью именно этих мероприятий осуществляется коммуникация с покупателями, которая заставляет сосредоточить внимание на том или ином супермаркете. При привлекательной и правильно разработанной выкладке товаров также увеличивается объем реализации, напоминая покупателям о товарах уже известных им из рекламы.

ВЫГОДЫ И НЕДОСТАТКИ ВВЕДЕНИЯ СВОБОДНОЙ КОНВЕРТАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ

Бабаева З.В..

Азербайджанский государственный экономический университет

Свободно конвертируемая валюта - денежные единицы, свободно и неограниченно обмениваемые на другие иностранные валюты и международные платежные средства, в любой форме и во всех видах операций. Это означает, что свободно конвертируемая валюта может быть использована во всех видах международных банковских и финансовых операциях как резидентами, так и нерезидентами.

Большинство стран, присоединившись к статье VIII Устава МВФ, установили режим частичной обратимости, распространив ее лишь на текущие международные сделки. Лишь незначительное число наиболее богатых и стабильных государств отменили валютные ограничения и на движение капиталов. Формально таких стран в конце 80-х годов было 17: США, Канада, Великобритания, ФРГ, Швейцария, Голландия, Новая Зеландия, Гонконг, Япония, Сингапур, Малайзия, Саудовская Аравия, Кувейт, Оман, Катар, Бахрейн, Объединенные Арабские Эмираты. Но, по мнению некоторых специалистов, учитывая моменты вмешательства официальных властей некоторых стран в валютные операции, большинство стран из 17-ти еще не достигли режима полной конвертируемости. Режим

функционирования свободно конвертируемой валюты на практике означает отсутствие каких-либо валютных ограничений.

Степень конвертируемости валюты находится в прямой зависимости от экономического потенциала страны, масштабов ее внешнеэкономической деятельности, устойчивости внутреннего денежного обращения, степени развития национальных товарных и денежных рынков и рынков капитала. Кроме того, необходимым условием поддержания конвертируемости является постоянное участие центрального банка страны в валютных интервенциях для удержания курса своей национальной валюты к доллару США или к какой-либо определенной корзине иностранных валют на оптимальном уровне.

Главное преимущество свободно конвертируемой валюты – возможность для резидентов страны-эмитента использовать национальную валюту в целях проведения международных расчетов без дополнительных транзакционных издержек. Это повышает конкурентоспособность ее экспортеров.

Валютная либерализация проводилась в разных странах, и ее влияние на экономику хорошо исследовано. Среди положительных эффектов – увеличение инвестиций, особенно в недооцененные сектора экономики. Негативные эффекты тоже известны – усиливается зависимость внутреннего финансового рынка от внешних воздействий и мировых финансовых кризисов.

Опыт стран показывает, что основная угроза, с которой сталкивается внутренний валютный рынок той или иной страны после снятия такого рода ограничений, это шок, который в условной классификации относится к так называемым позитивным экономическим шокам.

Однако «неприятности» либерализации могут и должны обернуться приобретениями. С одной стороны, не стоит связывать с либерализацией надежд на рост инвестиций и экономики в целом в краткосрочной перспективе. Стоит вспомнить опыт Индии, которая проводила валютную либерализацию. Там приток прямых иностранных инвестиций хоть и вырос, но остался на низком уровне (около 1% ВВП), а темпы экономического роста вообще не изменились. Однако есть и другая сторона. Как свидетельствуют исследования, сама по себе валютная либерализация не приводит ни к росту ВВП, ни к другим макроэкономическим успехам. Однако заставляет власти улучшать управление экономикой и развивать финансовые институты, что в результате и дает положительный эффект.

Рассматривая плюсы и минусы либерализации валютного режима, нельзя не учитывать уменьшение степени управляемости национальной экономикой. В условиях финансовой глобализации на международные инвестиционные потоки влияют не только факторы, которые могут контролироваться национальными денежными властями, но и факторы, изменяющиеся под влиянием внешних условий.

РАЗВИТИЕ МИРОВОГО ФИНАНСОВОГО РЫНКА НА РУБЕЖЕ XXI ВЕКА

Бабаева З.В.

Азербайджанский государственный экономический университет

Современный финансовый рынок начал формироваться в начале семидесятых годов, когда произошли сразу несколько событий, повлиявших на мировую финансовую систему. Крах в 1973 году механизма фиксированного обменного курса валют ведущих развитых стран, установленного Бреттон-Вудскими соглашениями 1944 года, и переход к плавающим обменным курсам. Что привело, с одной стороны, к необходимости учитывать и управлять валютными рисками, с другой стороны к необходимости активных действий со стороны центральных банков для контроля и управления курсом национальной валюты. Отказ США в 1971 году от поддержания цены золота на фиксированном уровне, приведший к десятикратному росту цен на рынке драгоценных металлов. Мировой нефтяной кризис, вызвавший резкий рост цен на нефть и приведший к перераспределению потоков мирового капитала; кредитный кризис, связанный с займами развивающимся странам, повлекший кризис мировой банковской системы и сделавший актуальным вопрос о размещении банковских активов. В результате финансовый рынок стал более изменчивым и непредсказуемым, что дало толчок к развитию сложных финансовых инструментов и сложных финансовых стратегий.

Основная тенденция развития современного финансового рынка заключается в усилении международной интеграции финансовых рынков. Так, согласно отчету Международного Валютного Фонда за 1998 г. «структурные изменения, которые возникли в национальных и интернациональных финансовых системах в течение последних двух десятилетий, могут рассматриваться как часть сложного процесса, лучше всего описываемого как глобализация финансов и финансового риска».

Развитие современного финансового рынка характеризуется следующими тенденциями: происходит интеграция финансовых рынков, увеличение их объема и оборота операций на них, возникновение новых рынков за счет вхождения в него стран Азии и Латинской Америки; в силу конкуренции усложняются стратегии поведения участников финансовой системы; появляются новые сложные финансовые инструменты; капитал может беспрепятственно переводиться с одного рынка на другой в кратчайшие сроки; увеличивается взаимозависимость рынков, поэтому кризис на отдельно взятом рынке может иметь непредсказуемые последствия для всей финансовой системы; происходит процесс концентрации капитала, в результате состояние финансовых рынков все сильнее зависит от действий крупных участников. В результате финансовый рынок стал более изменчив и подвержен влиянию существенно большего числа факторов, чем раньше.

С обвала рынка ипотечного кредитования начался финансовый кризис в США. Практически все компании, предоставлявшие ипотечные кредиты с низкими стандартами кредитования, заявили об убытках. Ряд ипотечных операторов второго эшелона заявили о своем уходе с рынка, а в некоторых случаях и о банкротстве. Последствия глобального падения мировых экономических показателей, начавшихся после кризиса рынка недвижимости и связанных с ним ценных бумаг в США, ощущаются до сих пор, несмотря на масштабную государственную поддержку финансовой системы в США и Европе.

Наиболее радикальные меры по борьбе с мировым кризисом были приняты в США, как наиболее пострадавшей от кризиса. Только первый транш ФРС для стабилизации финансовой системы составил \$250 млрд. в обмен на частичную национализацию банков и компаний, к декабрю 2010 года общая сумма вливаний в экономику составила почти \$1 трлн. Среди мировых событий после наступления кризиса 2008 кратко выделим следующие:

- Одновременное снижение 8 октября процентных ставок ведущими Центробанками, за исключением Банка России и ЦБ Японии. Это решение было расценено как признание глобальности кризиса. На следующий день процентные ставки были снижены в Южной Корее, Тайване и Гонконге. 4 декабря ЕЦБ и Банк Англии произвели второе снижение для предотвращения дефляции.

- Гарантии ЕЦБ, Банка Англии и ЦБ Швейцарии обеспечить ФРС США необходимое долларовое обеспечение по договорам валютных свопов, что позволило поддержать ликвидность международных расчетов.

- Два саммита G20 14 ноября 2008 и 2 апреля 2009 года приняли необходимые решения о реформировании международных финансовых институтов, ограничении протекционистских мер, значительном увеличении ресурсов Всемирного банка и МВФ.

Большинство финансистов и политиков предсказывали окончание кризиса уже к 2009-2010 годам, но как показывает статистика, его последствия продолжают оказывать влияние на мировую экономику. В начале 2016 года глава ЕЦБ Марио Драги и директор-распорядитель МВФ Кристин Лагарт почти одновременно в своих прогнозах отметили низкий рост инвестиций даже при нулевых процентных ставках Центробанков, высокий уровень безработицы и снижение уровня жизни. Все эти факторы говорят о продолжении периода глобальной рецессии.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЛАТЕЖНОГО БАЛАНСА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Гасанзаде С.М.

Азербайджанский государственный экономический университет

Все страны являются участницами современного мирового хозяйства. Активность этого участия, степень интеграции отдельных стран в мировое хозяйство различны. Внешнеэкономические связи в своем развитии проходят определенные этапы, смена которых характеризует усиление целостности мирового хозяйства, усложнение содержания международных экономических

отношений: от торговли и услуг - к вывозу капитала и последующему созданию международного производства, далее - к формированию единого мирового рынка валют, кредитов, ценных бумаг.

Платежный баланс - балансовый счет международных операций - это стоимостное выражение всего комплекса внешнеэкономических связей страны в форме соотношения поступлений и платежей. Балансовый счет международных операций представляет собой количественное и качественное стоимостное выражение масштабов, структуры и характера внешнеэкономических операций страны, ее участия в мировом хозяйстве. На практике принято пользоваться термином «платежный баланс», а показатели валютных потоков по всем операциям обозначать как платежи и поступления.

Платежный баланс имеет следующие разделы: торговый баланс, т. е. соотношение между вывозом и ввозом товаров; баланс услуг и некоммерческих платежей.

Торговый баланс. Исторически внешняя торговля выступает исходной формой международных экономических отношений, связывающей национальные хозяйства в мировое хозяйство. Благодаря внешней торговле складывается международное разделение труда, которое углубляется и совершенствуется с развитием внешней торговли и других международных экономических операций.

Баланс услуг включает платежи и поступления по транспортным перевозкам, страхованию, электронной, телекосмической, телеграфной, телефонной, почтовой и другим видам связи, международному туризму, обмену научно-техническим и производственным опытом, экспертными услугами, содержанию дипломатических, торговых и иных представительств за границей, передаче информации, культурным и научным обменам, различным комиссионным сборам, рекламе, ярмаркам и т. д. Услуги представляют собой динамично развивающийся сектор мировых экономических связей; его роль и влияние на объем и структуру платежей и поступлений постоянно возрастают.

Баланс движения капиталов и кредитов выражает соотношение вывоза и ввоза государственных и частных капиталов, предоставленных и полученных международных кредитов. По экономическому содержанию эти операции делятся на две категории: международное движение предпринимательского и ссудного капитала.

Одной из важнейших особенностей развития современного мира является быстро прогрессирующая глобализация. Глобализацию можно назвать ведущей тенденцией в современной мировой экономике потому, что она наблюдается даже в тех странах, где остальные тенденции современной мировой экономики действуют слабо. Экономическое измерение глобализации включает в себя многократно возросшие за последние десятилетия межстрановые потоки товаров и услуг, капитала и информации, а также растущую мобильность людей в международном масштабе. В целом глобализацию мировой экономики можно охарактеризовать как усиление взаимозависимости национальных экономик, взаимовлияния и взаимопереплетения различных сфер и процессов в мировом хозяйстве.

Основной чертой развития современной мировой экономики является финансовая глобализация. В настоящее время делаются первые шаги по адаптации своей экономики к современным тенденциям развития мировой экономики. Главная проблема экономики заключается в том какую позицию в отношении основных проблем глобализации должна занять и какая модель глобализации для нее приемлема.

Либерализация движения финансового капитала позволяет использовать преимущества мирохозяйственных связей. Увеличение объемов торговых, финансовых и инвестиционных потоков делает их более доступными и мобильными, что позитивно отражается на экономике. Создаются новые производства с использованием передовых зарубежных технологий, осваиваются инновационные методы управления производством, внедряются и активно используются единые информационно-финансовые системы, обслуживающие работу всех секторов экономики.

Однако, включившись в мировую экономику, пока больше сталкивается с негативными сторонами глобализации, чем с ее преимуществами. В условиях открытости экономики часть производителей, будучи не в состоянии противостоять иностранным конкурентам, оказалась вытесненной с внешнего и внутреннего рынков. Производственный и финансовый секторы отечественной экономики попали в сильную зависимость от конъюнктуры внешних рынков и испытывают серьезные трудности при ее ухудшении. Развитые страны мира, транснациональные корпорации стремятся воздействовать на внутреннюю промышленность с целью деформации ее

структуры и снижения ее роли в международном разделении труда. Относительная легкость привлечения заемных средств обернулась резким ростом объемов внешних платежных обязательств.

Усиление влияния финансовой глобализации на экономику и внешнеторговую деятельность характеризуется увеличением объема международных финансовых операций, усилением движения инвалютного капитала и ростом международной торговли. Этот процесс находит отражение в платежном балансе. Он является инструментом учета влияния финансовой глобализации на экономику и ее внешнеторговую деятельность.

Таким образом, актуальность платежного баланса в условиях финансовой глобализации обусловлена необходимостью определения основных направлений развития финансовой глобализации в современных условиях;

- обобщения мировой и отечественной практики составления и анализа платежного баланса;
- использования платежного баланса для оптимизации внешнеторгового оборота;
- выявления основных тенденций влияния финансовой глобализации на платежный баланс;
- определения основных направлений развития методологии формирования платежного баланса.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ БЮДЖЕТНО-ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Гасанова А.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

В настоящее время практически все элементы системы государственного финансового контроля сформировались. Однако функционирование их как единого целого не обеспечено в связи с тем, что не проработан должный механизм их взаимодействия.

Кроме того, наиболее острой проблемой остается недостаточное реагирование органов управления государственными финансами и самих объектов контроля на результаты контрольно-ревизионных и экспертно-аналитических мероприятий, что ведет к снижению уровня действенности государственного финансового контроля и свидетельствует о слабой идеологии в области контроля и его организационной основы. Существующая система органов финансового контроля несовершенна и нуждается в дальнейшем развитии.

С переходом к рыночной экономике наблюдается усиление контрольных функций государства и усложнение финансовых аспектов его деятельности. Поэтому предлагается выполнение внешним и внутренним государственного финансового контроля социальной функции. Это связано с привлечением к удовлетворению общественных потребностей частного капитала, наличием финансовых нарушений в использовании государственной собственности, не адекватным общественным интересам распределением получаемой от нее прибыли. Обеспечение социальной функции гарантирует реальную (в отличие от формальной) контролируемость процессов управления хозяйством страны, то есть объективную их оценку, повышение качества практики государственного финансового контроля.

Роль внешне финансового контроля в общей системе государственного финансового контроля выступает как высшего органа финансового контроля и государственного аудита ресурсов бюджетной системы, который функционально и организационно независим от исполнительной власти, предоставляет достоверную информацию парламенту и обществу, а также осуществляет контроль эффективности и обеспечивает взаимодействие государственного и негосударственного аудита.

Государственный финансовый контроль в различных экономических формациях всегда играл значительную роль в повышении финансовой дисциплины. В условиях конституционного государства с изменением принципов государственного управления результаты контрольных мероприятий органов государственный финансовый контроль придают гласности и открытости для средств массовой информации. В реализации долговременной стратегии развития экономики страны значение внешнего финансового контроля, имеющего в определенной степени характер, за формированием и использованием государственных и муниципальных ресурсов усиливается. В связи с этим направления развития государственный финансовый контроль должен

соответствовать стратегическим целям и задачам государства, важным звеном которых являются финансово-бюджетная политика.

В результате изменения экономических отношений - отношений собственности - в стране была разрушена система внутреннего и не создана система внешнего финансового контроля. В связи с тем, что при переходе к рыночным отношениям требуется не ослабление, а усиление финансового контроля, необходима определенная степень координации органов государственного финансового контроля как целостной системы.

В Азербайджане развитие внешнего финансового контроля может осуществляться как государственный аудит ресурсов бюджетной системы. Развитию внешнего финансового контроля как государственного аудита способствуют его особенности и возможность взаимодействия с негосударственным аудитом в рамках норм действующего законодательства. Наряду с усовершенствованием таких видов деятельности как контрольно-ревизионная и экспертно-аналитическая в рамках проведения внешнего аудита бюджета важным является внедрение контроля эффективности за использованием ресурсов бюджетной системы. В связи с этим целесообразным представляется расширение функций экспертно-аналитической работы органов внешнего финансового контроля за счет развития и совершенствования применяемых методов: финансово-экономической экспертизы, бюджетного анализа, аудита эффективности использования ресурсов бюджетной системы, мониторинга результативности бюджетных расходов и т.д., которые требуют своего пояснения и обязательного закрепления на законодательном уровне.

Анализ функций Счетной палаты позволил выявить пробелы, имеющие место в правовом и методологическом обеспечении ее деятельности и системы государственного финансового контроля в целом.

Таким образом, можно сформулировать ряд основных направлений совершенствования внешнего государственного финансового контроля, направленных на реализацию целей финансово-бюджетной политики государства и повышение его эффективности: оценка результатов управления и распоряжения государственной (муниципальной) собственностью на основе разработки концепции «ценности актива»; разграничение полномочий внутреннего и внешнего финансового контроля; использование методов контроля (аудита эффективности), обеспечивающих наибольшую вероятность обнаружения нарушений в финансово-хозяйственной деятельности объектов контроля и в использовании ими государственных (муниципальных) ресурсов; внедрение в контрольный процесс современных информационно-коммуникационных технологий, являющихся основой налаживания механизма оперативного обмена соответствующими материалами с регионами.

Субъектами внутреннего государственного финансового контроля являются органы исполнительной власти, наделенные соответствующими контрольными полномочиями. Финансовый контроль, осуществляемый органами, образованными законодательной властью, намного шире, чем тот, который проводится органами финансового контроля по линии исполнительной власти. Основной задачей внутреннего финансового контроля является выявление нарушений в использовании финансовых средств. Принцип разделения властей предполагает не только разграничение компетенции, но и должное взаимодействие, обусловленное тем, что цели и задачи государства универсальны для всей системы государственного управления. Однако отсутствие единой концепции государственного финансового контроля, которая содержала бы стратегические направления в области государственного финансового контроля, направленные на разграничение полномочий в сфере контроля за использованием финансовых ресурсов между законодательными органами и создаваемыми ими органами контроля, с одной стороны, и государственными органами, представляющими исполнительную ветвь власти, с другой стороны, не позволило до конца решить проблему разграничения функций внешнего и внутреннего контроля. Не до конца решенным остается и вопрос взаимодействия органов контроля с иными государственными органами. В настоящее время полномочия органов внешнего финансового контроля предлагается определять руководствуясь исключительно нормами закона «О Счетной палате», законами субъектов Азербайджанской Республики и муниципальными правовыми актами представительных органов муниципальных образований о контрольно-счетных органах. Органы внутреннего финансового контроля реализуют свои полномочия в соответствии с Бюджетным кодексом.

Совершенствование системы бюджетно-финансового контроля позволит целесообразно и эффективно использовать государственные финансовые ресурсы страны, а также движение

финансовых потоков от отправителя к адресату. Снизится вероятность того, что денежные средства будут использованы с нарушениями законодательства, и появится уверенность, что данные денежные средства будут применены по целевому назначению, а значит, возникнут серьезные препятствия для нарушений законности в финансовой сфере как с участием государства, так и хозяйствующих субъектов.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МЕХАНИЗМ ПЕРЕХОДА К МОДЕЛИ ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Гасымов Н.Х.

Азербайджанский государственный экономический университет

Оценка информационной ценности контролируемых параметров, автоматическое регулирование и управление предприятием решений основаны на методах и моделях формализации качественной информации об эксплуатационном состоянии основных фондов, на экспертном, стохастическом и нечётких подходах.

Система управления инновационной деятельностью, выход экономики из кризиса, переход к рыночным отношениям и выход на мировой рынок должны основываться на сбалансированном сочетании национальных и региональных условий функционирования и развития предприятия, оптимизации концептуальной модели развития социальной инфраструктуры.

Трансформация в кратчайшие сроки условиях знаний и изобретений в технологию, а затем в продукцию требует необходимость создания информационного пространства.

Научные основы информатизации общества были разработаны ещё двадцатого столетия. Высокоразвитые страны своевременно оценили роль информации в производстве национально продукта. На исходную информацию опираются принимаемые управленческие решения. Без создания предпосылок для развития инновационной деятельности невозможно стабильное функционирование экономики.

Механизм построения и функционирования организации характеризует структуру организации, как упорядоченную совокупность устойчиво взаимосвязанных элементов, как форму разделения и кооперации управленческой деятельности, как систему оптимального распределения функциональных обязанностей, прав и ответственности. Отдельные работники – руководители, специалисты и служащие, либо органы аппарата управления могут быть элементами организационной структуры управления, занимающиеся планированием, организацией производства, трудом, управлением, маркетингом и контролем, поддерживающие горизонтальными и вертикальными связями. Необходимость пересмотра элементов организационной структуры управления вызывают отношения их взаимозависимости: цели и задачи организации должны подчиняться производству и его потребностям.

Гибкая электронная связь на базе информационной технологии обеспечивает взаимодействие элементов организационной структуры управления.

Глубокое понимание законов рынка становилось необходимостью, по мере превращения рынка продавцов в рынок покупателя, что находит отражение в организационных структурах управления.

Изучение потребности в инновационной продукции предприятий превратилась в самостоятельную область хозяйственной деятельности. Такого рода исследования осуществляются специализированными организациями. Обычно к их услугам обращаются предприниматели, когда нуждаются в разработке организационных стратегий. Наибольший интерес к деятельности крупных специализированных организаций представляет их опыт в области методов организации исследований.

Можно выделить две основные группы методов организационных исследований: количественные, т.е. основанные на стратегических данных за определенный период времени, и качественные, т.е. исследования, основанные на ответах на вопросы.

Инструменты аналитической техники при этих методах существенно различаются. Количественные методы используют приемы анализа данных на базе применения статистических методов.

Качественные методы исследования используют способности интуитивного мышления для оценки, чем мотивируют люди при совершении покупки того или иного продукта.

В данной работе рассматриваются методы качественных исследований, в частности метод фокус-групп.

Мониторинг структурных звеньев в зависимости от факторов внешней и внутренней среды составляет основу функциональных и обоснованных структурных звеньев механизма управления инновационной деятельностью.

Разработка системы информации для непрерывного мониторинга прогнозирования уровня управления инновациями, построение логической схемы формирования и реализации механизма являются приоритетными направлениями реализации механизма управления инновационной деятельностью. Модель его реализации основана на методологии функционального моделирования IDEFO. При формировании системы управления инновационным развитием следует учитывать ключевые факторы обеспечения конкурентоспособности предприятия, финансовое положение и уровень управления рисками, наличие передовой технологии, наличие сбытовой сети и опытных кадров, свободу выбора источника финансирования.

Эффективность системы управления инновационной деятельностью определяется на основе АСУ предприятия с помощью динамических показателей. Методика выбора оптимальных вариантов инновационного развития предприятия позволяет решить следующий комплекс аналитических задач: определить состояние производственно-хозяйственной системы в условиях ограниченной информации, оценить режим функционирования, его эффективность и на этой основе стабильность работы предприятия, предусмотреть возможные последствия и эффективность управленческих решений, связанных со структурой и номенклатурной перестройкой производства, политикой цен, уровнем комплектации; выбрать различные варианты маркетинговой стратегии предприятия с выходом на экономические результаты, соблюдение принципов комплектности, экономической обоснованности, гибкости инновационного управления.

РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В РЕГУЛИРОВАНИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБОЛИЗАЦИИ

Гулиев И.М.

Азербайджанский государственный экономический университет

Государственное регулирование внешнеэкономических связей - это система хозяйственно-политических мер, осуществляемых государственными органами по углублению и расширению участия страны в международном разделении труда с целью повышения эффективности общественного производства и оптимизации структуры потребления.

Оно является составной частью механизма воспроизводства национального экономического потенциала и представляет собой один из основных объектов государственного регулирования национальной экономики наряду с воспроизводственной, технологической, отраслевой и территориальной ее структурой, научно-техническим прогрессом, социальными отношениями, окружающей средой и др.

Глобальные цели государственного регулирования внешнеэкономических связей конкретизируются в зависимости от остроты конкретных проблем, возникающих в хозяйственной и социальной сферах.

Это, например, преодоление кризиса экономики, необходимость структурной перестройки производственного потенциала, защита отечественного производителя, увеличение занятости, оздоровление платежного баланса, борьба с инфляцией и т.д. Достижение поставленных целей и определяет конкретные направления, формы, масштабы государственного регулирования внешнеэкономических связей. Существенное влияние при этом оказывает внутри - и внешнеэкономические установки государства, интегральный вектор интересов субъектов внешнеэкономической деятельности.

Государственное регулирование внешнеэкономических связей осуществляется при помощи административных, денежных, кредитных, бюджетных средств, а также политики в государственном секторе экономики.

Сущность государственного регулирования внешнеэкономических связей заключается в приведении системы внешнеэкономических отношений в такое состояние, которое обеспечивало бы оптимальную реализацию государственных, коллективных и личных интересов субъектов внешнеэкономической деятельности в конкретном временном периоде и на перспективу на основе права, общепризнанных международных норм и правил.

Механизм регулирования международных экономических связей представляет собой определенную систему принципов, инструментов и методов управления отношениями, в которые вступают субъекты внешнеэкономической деятельности. Эта система включает три основных блока: принципы управления; совокупность конкретных методов и инструментов регулирования; институционно-правовые структуры.

Принципы управления внешнеэкономическими связями характеризуют подход к международным экономическим отношениям. Различают два главных принципа международного сотрудничества, которые определяют характер и формы регулирования внешнеэкономических связей: протекционизм и свобода торговли.

Протекционизм - это защита внутреннего рынка от иностранной конкуренции. Проводится через высокие ставки таможенного тарифа на ввозимые из-за рубежа товары, а также через такие нетарифные ограничения, как количественные и валютные ограничения импорта товара. Чрезмерный протекционизм может привести к падению эффективности производства национальных предприятий, снижению конкурентоспособности производимых товаров.

Свобода торговли - означает устранение ограничений во внешнеэкономических отношениях. В своем крайнем выражении для стран с развивающейся экономикой это может привести к поглощению национальной экономики конкурентами из стран с развитой экономикой. Поэтому извечной проблемой является дилемма: протекционизм - свобода торговли, в рамках которой и колеблется внешнеторговая политика, осуществляется комбинация двух подходов.

Совокупность конкретных экономических методов и инструментов государственного регулирования включает: таможенные тарифы; экспортные и импортные квоты и лицензии; субсидии; валютные курсы; систему установления цен на экспортно-импортные товары.

Институционно-правовые структуры составляют: различные международные и национальные акты, договора, соглашения, нормы, правила, обычаи и т.д., которые регулируют порядок осуществления международного экономического сотрудничества.

Эффективность механизма регулирования внешнеэкономических связей может быть оценена с помощью следующих критериев:

- эффективность использования и распределения имеющихся национальных экономических ресурсов с точки зрения обеспечения потребления товаров и услуг населением страны;
- влияние системы регулирования на рост экономического потенциала, привлечение инвестиций;
- обеспечение занятости населения;
- распределение доходов между субъектами внешнеэкономической деятельности как на международном, так и на национальном уровне;
- стабильность цен;
- качество жизни в обществе;
- экономическая безопасность страны.

Механизм регулирования международных экономических отношений состоит из двух взаимосвязанных элементов: национального и международного. Поэтому механизм государственного регулирования внешнеэкономических связей находится под определенным влиянием международных рычагов и инструментов. Тяжесть этого влияния зависит от степени интеграции национального воспроизводственного потенциала в мирохозяйственные связи, места и роли национальной экономики в мировом хозяйстве.

Рассматривая государственное регулирование как определенную систему, при изучении ее структуры целесообразно выделить четыре основных элемента:

Важнейшим элементом, определяющим эффективность функционирования всей системы, является выработка и реализация внешнеэкономической политики.

Основной двуединой задачей, на решение которой должна быть направлена современная внешнеэкономическая политика Украины, является проникновение на мировые рынки и адаптация национальной экономики в мировую экономику. Для этого необходимо:

- сформировать собственный экспортный потенциал, способный предложить конкурентоспособные товары, услуги и технологии;
- улучшить структуру и пропорции внешнеэкономического обмена за счет импорто-замещения, увеличения части наукоемких товаров и услуг в экспорте;

КОНФЛИКТЫ В ОРГАНИЗАЦИИ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Исрафилова А.Д.

Азербайджанский государственный экономический университет

Слово «конфликт» с латинского языка переводится как «столкновение». Столкновения наблюдаются везде, где есть общество, как в повседневной жизни, в бытовом плане, так и в рабочей деятельности. Но большую часть своего времени человек проводит на работе, взаимодействуя с подчинёнными. При плотном общении возникает масса причин, что и приводит к спорам и конфликтам. Кроме того, конфликт может быть использован как инструмент управления, при грамотном использовании. В каждой компании должен работать человек, который будет заниматься профилактикой конфликтных ситуаций и решением уже возникших конфликтов. Само понятие конфликт – это отсутствие согласия между двумя или более сторонами, где оппозиционные стороны считают свои решения, аргументы, убеждения и действия правильными и стараются добиться принятия этой позиции противостоящей стороной. Любой трудовой коллектив или организация - маленькое зеркало, в котором отражается наше общество. Трудно самостоятельно избежать столкновений там, где существуют разные точки зрения на одну и ту же проблему. Между собой могут конфликтовать отдельные сотрудники, группы сотрудников, отделы, подчиненные и начальники. Человек на работе проводит как минимум 8 часов, и если психологический климат и окружение в коллективе для него некомфортен, то это серьезно снижает его производительность труда, мотивацию, ведет к депрессии и стрессу.

Организация представляет собой систему со множеством элементов, многообразием связей, с различными отношениями власти. Конфликт в организации – это столкновение противоположных мнений, целей, интересов, взглядов или позиций между индивидами, группами, структурами в рамках организации или межорганизационном пространстве. У всех конфликтов в организации есть несколько причин. Главными из них являются ограниченность ресурсов, которые приходится делить, различия в целях, различия в представленных ценностях, различия в манере поведения и жизненном опыте, в уровне образования, а также плохая взаимосвязь, несбалансированность рабочих мест, недостаточная мотивация, отсутствие уважения к руководству, неправильный контроль и т.д. Выявление причин возникновения конфликтов определяет выбор методов, путей предотвращения их и конструктивного их решения. Без знания движущих сил развития конфликтов трудно эффективно влиять и регулировать ими. Управление конфликтами означает не только определение возможных зон их возникновения в организации, но и снижения конфликтного потенциала сообщества, т.е. предотвращение конфликтной ситуации, влияние управленческими средствами на процессы совместной деятельности людей таким образом, чтобы объективно существующие противоречия не перерастали в осознанное противостояние. Прежде всего, управление означает умение выдвигать цели и побудить других людей к их достижению. Традиционно считается, что социально-трудовой конфликт опасен для коллектива и предприятия. Да это так, но и позитивные функции конфликта огромны. Ведь конфликт – это столкновение противоречий, которое говорит о том, что в организации существуют проблемы необходимо решать, и как можно быстрее, чтобы обеспечить поступательное развитие самой организации. Он выполняет ряд позитивных функций, способствуя разрядке

напряженности, стимулируя социальные изменения, создание общественных объединений, развитие коммуникативных связей.

Выделяют следующие основные виды конфликтов в организации:

1. внутриличностный;
2. межличностный;
3. конфликт между личностью и группой;
4. конфликт между группами людей, или межгрупповой конфликт.

Внутриличностный конфликт обусловлен противоречием человека с самим собой. Чаще всего он порождается, когда человек сталкивается с несовпадением внешних требований и внутренних позиций и мотивации (неудовлетворенность трудом, невозможность реализации своего трудового потенциала), либо когда встает проблема выбора одного из нескольких возможных и желаемых вариантов (ролевой конфликт).

Межличностный конфликт. Наиболее распространен, вовлекает двух или более индивидов, если они воспринимают себя как находящиеся в оппозиции друг к другу с позиций целей, ценностей или поведения (проблемы распределения ресурсов в коллективе, споры за вакантное рабочее место, несовпадение взглядов и др.). Для руководителя такие конфликты представляют наибольшую трудность.

Конфликты между личностью и группой. Возникает при неприятии одним человеком установленных группой норм организационного поведения: потребности оппозиционной личности идут вразрез с установленными группой критериями и ее мнением. Наиболее яркий пример: напряженность между строгим руководителем и группой подчиненных ему сотрудников, считающих его требования неприемлемыми.

Межгрупповые конфликты, т. е. между группами (формальными и неформальными), а также между профсоюзами и администрацией. Такие конфликты обычно носят активный характер и вовлекают большое число сотрудников, что затрудняет их разрешение.

Выделяют пять основных путей разрешения конфликтов:

1. Уклонение от разрешения возникшего противоречия, когда одна из сторон, которой предъявлено «обвинение», переводит тему общения в другое русло. При этом «обвиняемый» ссылается на недостаток времени, несвоевременность спора, и «оставляет поле брани».

2. Сглаживание, когда одна из сторон либо оправдывает себя, либо соглашается с претензией, но только на данный момент. Оправдание себя полностью не решает конфликта и даже может усугублять его, так как внутреннее, мысленное противоречие усиливается.

3. Компромисс. Под ним понимается открытое обсуждение мнений, направленных на поиск наиболее удобного для обеих сторон решения. В этом случае партнеры выставляют аргументы в свою и в чужую пользу, не откладывают решения на потом и не принуждают в одностороннем порядке к одному возможному варианту.

4. Принуждение неблагоприятный и малопродуктивный исход конфликта, когда никто из участников не принимает во внимание позицию другого. Он обычно возникает, когда одна из сторон накопила достаточно мелких обид, собралась с силами и выдвинула сильнейшие аргументы, которые не сможет снять другая сторона.

5. Решение проблемы. Для того чтобы определить существо конфликта, участники конфликта должны согласовать свои представления о сложившейся ситуации и выработать определенную стратегию поведения.

Таким образом от эффективности управления конфликтом зависит его результат. Если управление осуществлялось вовремя и в нужном направлении, следствием конфликта станут функциональными (конструктивными). Найти именно эффективный способ урегулирования конфликтной ситуации не всегда возможно.

ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ РАЗВИТИЯ КОРПОРАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Казымзаде А.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Под корпоративным управлением подразумевается - управление корпорацией. Этот метод направлен на управление компанией. Это означает, что проведение бизнеса осуществляется в соответствии с желаниями заинтересованных сторон. Это на самом деле проводится советом директоров и заинтересованных комитетов в пользу заинтересованного лица общества. Речь идет об уравнивании индивидуальных и социальных целей, а также и экономических целей.

Корпоративное управление - взаимодействие между различными участниками (акционерами, советом директоров и менеджмента компании) в формировании производительности корпорации, и ее развития. Отношения между собственниками и менеджерами в организации должны быть здоровыми и не должно быть никакого конфликта между ними. Владельцы должны видеть фактическое исполнение этого индивида в соответствии со стандартом производительности. Эти аспекты корпоративного управления не следует упускать из виду.

Корпоративные сделки управляются поставщиками финансов, которые должны гарантировать о получении справедливой прибыли от своих инвестиций. Корпоративное управление четко различается решающим органом между собственниками и менеджерами. В современных корпорациях, функции и задачи собственников и менеджеров должны быть четко определены, скорее, согласованны.

Корпоративное управление обеспечивает прозрачность, которая обеспечивает сильное и сбалансированное экономическое развитие. Это также гарантирует, что интересы всех акционеров (большинство, а также миноритарных акционеров) гарантируются. Это говорит о том, что все акционеры в полной мере могут осуществлять свои права и что организация в полной мере осознает свои права.

Основным принципом корпоративного управления является осуществление управления через органы корпорации, а не через ее участников. Этот принцип является конституирующим при квалификации субъекта как юридического лица. По общему правилу, установленному п. 1 ст. 53 ГК АР, юридическое лицо приобретает гражданские права и принимает на себя гражданские обязанности через свои органы, действующие в соответствии с законом, иными правовыми актами и учредительными документами.

В современных условиях глобальной экономической интеграции зачастую делаются попытки использования в Азербайджане тех правовых инструментов, которые широко и успешно применяются в мировой практике для правового регулирования совместных предприятий между местными и зарубежными партнерами. Один из таких признанных инструментов – акционерное соглашение, или договор акционеров (shareholder's agreement) – позволяет более успешно регулировать взаимные права и обязанности акционеров в компании. В данной статье автор делится мыслями о проблемах, связанных с применением института акционерного соглашения и реформах, необходимых для того, чтобы сделать его полноценным элементом корпоративного управления в Азербайджане.

Не секрет, что корпоративный сектор является ключом к развитию современной экономики. Для того, чтобы азербайджанские компании могли достойно ответить на вызовы современности, необходимо наличие в Азербайджане развитого корпоративного управления и корпоративного права. В этом контексте исключительно важным является использование международно признанного опыта корпоративного управления, в том числе более широкого применения принципа договорной свободы в регулировании корпоративных отношений. Так как невозможно полностью и окончательно урегулировать отношения акционеров в учредительных документах компании, возникает потребность в использовании акционерного соглашения для более точного определения отношений (взаимно согласованных прав и обязанностей) акционеров.

Акционерное соглашение – это совместное обязательство сторон об осуществлении (или отказе от) установленных данным соглашением определенных прав.

Стороны могут установить, без ограничения, некоторые из следующих прав (обязательств):

- - право голосовать определенным образом (на общем собрании акционеров);
- - право согласовывать свои голоса с другими акционерами;
- - право покупки и передачи акций на заранее согласованных условиях;
- - условия купли-продажи акций при заданных условиях (при наступлении определенных событий);
- - право воздерживаться от передачи акций при определенных условиях;
- - другие действия, связанные управлением, деятельностью и переустройством (реинкорпорацией) общества.

Акционерное соглашение не может устанавливать какие либо правила голосования по указанию управляющих органов компании, так как целью такого соглашения служит лучшая координация интересов сторон, а не их приспособление к интересам и взглядам руководства акционерного общества.

ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Мамедова Л.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

Одним из важнейших сегментов финансового рынка является рынок ценных бумаг. Рынок ценных бумаг - это экономические отношения между участниками рынка по поводу выпуска и обращения ценных бумаг.

На этом рынке происходит перераспределение денежных средств с помощью ценных бумаг, которые являются финансовыми инструментами. Т.е. на рынке ценных бумаг осуществляется купля-продажа ценных бумаг.

Ценная бумага — это документ установленной формы и реквизитов, удостоверяющий имущественные права, осуществление или передача которых возможна только при его предъявлении. Ценная бумага движимое имущество. В настоящее время ценные бумаги существуют в бумажной, или документарной форме, а также в безбумажной, или бездокументарной форме. Фиксация прав владельца ценной бумаги производится только в специальном реестре по установленным законодательством правилам, а сама ценная бумага как «физическая» отсутствует.

Появление рынка ценных бумаг было связано с потребностями товарного производства. Так как без привлечения частных капиталов и их объединения с помощью выпуска акций и облигаций, было бы невозможно создание и развитие новых предприятий и отраслей хозяйства. Поэтому развитие рынка ценных бумаг стало важным условием развития экономики всех наиболее развитых стран мира.

Рынок ценных бумаг во многом подобен любому другому рынку, но имеет свои особенности, связанные со спецификой своего товара, в качестве которого выступают ценные бумаги. Ценные бумаги не производятся, а лишь выпускаются в оборот, они дают их владельцу возможность получения доходов в будущем, объем рынка ценных бумаг намного больше объема любого другого рынка.

С одной стороны рынок ценных бумаг составная часть финансового рынка, так как позволяет через использование ценных бумаг осуществлять накопление, концентрацию и централизацию капиталов и на этой основе их перераспределение в соответствии с требованиями рынка. А с другой стороны, как и любой другой рынок, это сфера приумножения капитала.

Роль рынка ценных бумаг определяется также тем, что это внешний источник привлечения капитала для любой коммерческой деятельности. Внутренних финансовых ресурсов предприятий для расширения производства всегда не хватает, поэтому предприниматели обращаются к внешним источникам финансовых средств — рынку банковских ссуд и рынку ценных бумаг.

Рынок ценных бумаг предоставляет субъектам экономики возможность для привлечения денежных ресурсов и выгодного размещения, в результате чего соблюдаются интересы и тех кто выпускает ценные бумаги и тех, кто вкладывает в них свои средства.

Рынок ценных бумаг выполняет следующие функции:

1. Инвестиционная функция. Здесь накопления и сбережения посредством ценных бумаг превращаются в инвестиции, которые перераспределяются между сферами экономики.
2. Страховая функция. Посредством этой функции происходит перераспределение рисков.
3. Рынок ценных бумаг выполняет также информационную функцию, посредством которой участники рынка получают информацию о конъюнктуре рынка (котировке ценных бумаг, деловой активности и т.д.)

Участниками рынка ценных бумаг являются эмитенты и инвесторы. Эмитентами могут быть органы власти, акционерные предприятия и организации. Основным эмитентом является государство. Инвесторами могут быть любые физические и юридические лица, вложившие средства в ценные бумаги. Участниками рынка ценных бумаг могут быть и посредники, которых также называют профессиональными участниками рынка ценных бумаг. Они обеспечивают заключение и исполнение сделок с ценными бумагами между эмитентами и инвесторами. К ним относятся организаторы торговли ценными бумагами, брокеры, дилеры, депозитарии, регистраторы и др.

Рынок ценных бумаг может быть розничным и оптовым. На розничном сегменте рынка ценных бумаг осуществляются взаимоотношения инвесторов и эмитентов с профессиональными участниками посредниками. На оптовом сегменте рынка ценных бумаг выступают только профессиональные посредники.

Рынок ценных бумаг делится на рынок государственных ценных бумаг и рынок корпоративных бумаг, первичный рынок и вторичный рынок.

В современной экономике одним из основных эмитентов ценных бумаг становится государство, а их оборот осуществляется на рынке государственных ценных бумаг. Он используется: – как инструмент государственного регулирования экономики и как рычаг воздействия на денежное обращение и управление объемом денежной массы в стране.

Корпоративные ценные бумаги являются аккумулятором права собственности инвесторов в акционерных обществах и обществах с ограниченной и дополнительной ответственностью и отражают реальное состояние экономики. К числу корпоративных ценных бумаг законодательство относит акцию и облигацию. Рынок, на котором происходит купля-продажа акций и облигаций называют рынком корпоративных бумаг.

Первичный – это рынок, обеспечивающий выпуск ценной бумаги в обращение. Это ее первое появление на рынке. На первичном рынке размещаются новые эмиссии ценных бумаг. Участниками этого рынка являются эмитенты и инвесторы.

Вторичный – это рынок, на котором обращаются ранее выпущенные ценные бумаги. Это совокупность любых операций с этими бумагами, в результате чего осуществляется постоянный переход права собственности на них. На вторичном рынке происходит обращение ценных бумаг. Основными участниками этого рынка выступают профессионалы. Вторичный рынок в свою очередь делится на организованный и неорганизованный. На организованных рынках обращение ценных бумаг происходит по твердо установленным правилам, на не организованном рынке участники рынка договариваются практически по всем вопросам. Организованный рынок представлен фондовой биржей, а неорганизованный множеством торговцев.

Рынок ценных бумаг может быть также денежным рынком и рынком капиталов. На денежном рынке срок обращения инструментов не более одного года (вексель, чек, банковский сертификат, краткосрочные облигации), а на рынке капиталов (инвестиционный рынок) — срок обращения инструментов более одного года (акции, среднесрочные и долгосрочные облигации).

Рынок ценных бумаг в Азербайджане имеет столетнюю историю. Первый рынок ценных бумаг в Азербайджане был создан в начале XX века. В 1900-м году банками Баку были выпущены векселя и процентные бумаги. Первые акции были выпущены в 1913-м году после утверждения Устава Бакинского Купеческого Банка. В эпоху Азербайджанской Демократической Республики также развивался вексельный рынок, однако в период Советской власти он был ограничен. Во времена НЭПа в 1920-м году рынок ценных бумаг вновь начал функционировать. Через некоторое время после завоевания независимости в Азербайджане создается и развивается рынок ценных бумаг. В 1997-ом году с целью создания и функционирования депозитарных услуг был создан Национальный Депозитарный Центр. В 1998-ом году при Президенте Азербайджанской Республики был создан Государственный Комитет по Ценным Бумагам, который занимался принятием нормативных актов, касающихся регулирования рынка ценных бумаг, эмиссией и оборотом ценных

бумаг, деятельностью участников рынка ценных бумаг и инвестиционных фондов, осуществлением лицензирования соответствующих видов деятельности, а также рынком долговых обязательств, оформленных ценными бумагами.

Сегодня организованный рынок ценных бумаг в Азербайджанской Республике представлен Бакинской Фондовой биржей.

В 2015-ом году суммарный оборот биржевых сделок по всем инструментам на Бакинской фондовой бирже (БФБ), а также не биржевых сделок составил 8,5 миллиарда манат, а в 2016-ом году 5,7 миллиард манат или на 33% меньше. Согласно сообщению БФБ, объем рынка государственных ценных бумаг составил в 2015-ом году составил 20,8 миллиона манат, а в 2016-ом году 836,22 миллиона манат, т.е. увеличился в 40,2 раза. Объем рынка гособлигаций Минфина вырос с 20,7 миллион манат в 2015-ом году до 567,4 миллиона манат в 2016-ом году или в 27,4 раза. В 2016 году 74,3% гособлигаций Минфина было размещено на первичном рынке, а 26,7% на вторичном рынке. Ноты ЦБА в 2016-ом году составили 268,8 миллион манат и все они были размещены на первичном рынке. Объем рынка акций в 2016 году составил 118 миллион манат, что в 2,4 раза меньше чем в предыдущем году. Объем рынка долговых инструментов уменьшился в 6,7 раза за год и составил 301,5 миллион манат. Объем рынка производных финансовых инструментов в 2015 году был равен 6,2 миллиард манат, а в 2016-ом году 4,4 миллиард манат, т.е. уменьшился на 30%.

VII BÖLMƏ

COĞRAFIYA

VI SİNİF FƏNN KURİKULUMUNUN ELMİ-METODİKİ TƏHLİLİ

Baxışlı S.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dərslərin məzmunu və quruluşu təkcə bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına deyil, növbəti siniflərdə coğrafiya fənninə maraq yaratmağa, həyatı bacarıqların əldə edilməsinə zəmin yaradır. Dərslərdə təbiət, insan və təsərrüfat əlaqələrinə kompleks yanaşılmışdır. Kursun mühüm bir hissəsi Yer təbəqələrini – Yer qabığı, atmosfer, hidrosfer və biosferi əhatə edir. Digər tədris vahidləri isə Yer kürəsinin əhalisi, coğrafi biliklərin inkişafı, kartoqrafiyanın əsasları, Yer planet kimi əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Tədris prosesinin dərslərdə əks olunan metodoloji mərhələləri: Dərslərdə təlim materialının məzmunu, metodik və əyani-illüstrativ tərkibi vahid və tam şəkildə formalaşdırılmışdır. Dərslərin metodoloji konsepsiyası şagirdlərdə idraki, informativ-kommunikativ və psixomotor bacarıqların formalaşdırılmasına xidmət edir. Adətən, təlim materiallarının mənimsənilməsi və uyğun fəaliyyət növünün tətbiqi dörd əsas metodoloji mərhələyə bölünür: ilkin təsəvvürlərin forma ləşdirilməsi; onların inkişafı; qazanılan bilik və bacarıqların tətbiqi; onların qiymətləndirilməsi. Dərslərdə tədris prosesinin sadalanan metodoloji mərhələləri ciddi gözlənilmişdir. Bu mərhələlər öz əksini aşağıdakı tədris bloklarında tapmışdır:

1. Maraqlandırma (motivasiya). Mövzuya maraq oyatmaq üçün müxtəlif situasiya və hadisələr təsvir edilir, motivasiya yaradılır və suallarla yekunlaşır. Verilən suallar əvvəllər qazanılmış biliklərə əsaslanır və şagirdləri aktiv fəaliyyətə cəlb edir.

2. Fəaliyyət. Maraqlandırma hadisələrin araşdırılmasına, bu hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin kəşf edilməsinə yönəlmiş tapşırıqlar verilir. Fəaliyyət fərdi və qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Bu tapşırıqlar şagirdlərin malik olduqları biliklərə

öyrəniləcək yeni təlim materialı arasında əlaqə yaratmağa xidmət edir. Yerinə yetirilmiş işin nəticəsini müzakirə etmək, səhvləri araşdırmaq üçün suallar verilir.

3. İzahlar. Fəaliyyət zamanı kəşf edilən faktlarla bağlı açıqlamalar verilir. Əsas an layışlar, mövzu ilə bağlı izahlar, terminlər, təriflər, qaydalar, bir sözlə, dərslərin əsas məzmunu burada əks olunur.

4. Bu maraqlıdır. Mövzuya aid bilikləri genişləndirmək üçün nümunələr və maraqlı məlumatlar verilir.

5. Öyrəndiklərinizi tətbiq edin. Mövzuda öyrənilənləri möhkəmləndirmək, tətbiq etmək və onlara münasibət bildirmək məqsədi ilə verilən tapşırıqlardır.

6. Nə öyrəndiniz. Mövzuda əldə olunan yeni məlumatları ümumiləşdirməyə xidmət edir. Dərslərdə öyrənilən yeni açar sözlərdən istifadə etməklə mövzunun xülaəsini şagirdlərin özlərinin verməsi tələb olunur.

7. Açar sözlər. Hər bir mövzu üzrə öyrənilən əsas anlayışlardır.

8. Öyrəndiklərinizi yoxlayın. Hər mövzuda şagirdlərin öyrəndiklərini qiymətləndirmək, zəif cəhətlərini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulub. Verilən sual və tapşırıqlar mövzuda öyrənilənləri tamamlamaq, araşdırma aparmaq, əlaqə yaratmaq, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, bu biliklərə dəyər vermək və onlara münasibət bildirmək məqsədi daşıyır.

9. Dərslərdən sonra. Evdə yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün müxtəlif mənbələrdən əldə olunan biliklər, hazırlanan məruzə və təqdimatlar bütün siniflə müzakirə edilə bilər.

10. Ümumiləşdirici tapşırıqlar. Hər tədris vahidinin sonunda öyrənilənlərin tətbiqi ilə bağlı sual və tapşırıqlar verilmişdir. Onlar summativ qiymətləndirməyə hazırlıq üçün də istifadə oluna bilər.

ARAZBOYU DÜZƏNLİKLƏRDƏ ŞORANLAŞMA PROBLEMLƏRİ

Cəfərova N.M.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Arazboyu düzənliklərdə şoranlaşma problemləri həm təbii həm də antropogen təsirlərlə baş verməkdədir. Təbii şoranlaşmanın başlıca səbəbləri əsasən Yuxarı Miosenə məxsus yaşıl – boz və arid – boz alevritli, qumlu, karbonatlı gillər arasında Nehrəm ərazisindən Kəngərli düzü daxil olmaqla böyük bir ərazində səthə yaxın halogenli və sulfatlı suxurların, xüsusilə halit və silvinin geniş yayılması, ionların dərinlik miqrasiyası nəticəsində baş verən geokimyəvi proseslər, eləcə də arid iqlim şəraitində kapilyar qrunt sularının dinamikliyidir. Ərazidə təbii şoranlaşma həm də göstərilən suxurların və layların tektonik qalxmaya məruz qalması səbəb olmuşdur. Bunun aydın formaları Sust – Duzdağ və Tuzluca antiklinallarıdır.

Antropogen şoranlaşma amilləri içərisində su meliorasiyası daha geniş yayılmışdır. Suvarma qaydaları pozulduqda, irriqasiya sistemindəki nasazlıqlar və onun yanlış təşkili prosesi aktivləşdirir. Böyükdüz düzü və Tənənəm maili düzənliyində şoranlaşmış sahələrin əmələ gəlməsi məhz son illər ərazində suvarma əkinçiliyin inkişafı ilə əlaqədardır. Naxçıvan Muxtar Respublikasında Arazboyu səhra və yarımsəhra landşaftında son illər suya tələbatı az olan meyvə bağlarının salınması da şoranlaşmanın dinamikasını zəiflətməmişdir.

Antropogen şoranlaşmada ikinci əsas amil duz istehsalı zamanı texniki və təbii mühafizə qaydalarının pozulması nəticəsində yaranan duz – mədən terrikonları, mədən tullantılarının əsas tərkib hissəsi olan keyfiyyətsiz və gillə qarışıq duzların müvəqqəti axarlar və atmosfer yağıntıları vasitəsilə ətrafa yayılmışdır.

Duzdağ platosunun ətkələrində duzlaşmış akkumulyativ və tranzit şoran landşaftlar bunun nəticəsində yaranmışdır. Burada duz tərkibinin əsas birləşməsi 61,5 -75% təşkil edən NaCl – dur. Daha sonrakı yerləri CaSO_4 (1,1 – 1,3), CaCl_2 (0,55 – 0,70%), MgCl_2 (0,45 – 0,60%) tutur.

Arazboyu üçün səciyyəvi sayılan çoxsaylı mineral bulaqlar yüksək mineralaşması ilə fərqlənir. Mineral suların böyük əksəriyyəti karbonatlı və hidrokarbonatlıdır. Komponentlərin kation tərkibinin əsasını Na, K, Ca, Mg, anion tərkibi isə SO_4 və HCO_3 təşkil edir.

Şoranlaşmaya məruz qalmış torpaqların əsas indikatoru üzərrik, dovşanotu, şiyav, yovşan və kəngizdir. B.Budaqov və S.Babayevə görə bunlardan başqa üzərrik, gəvən , xoruz baldırı, kəklikotu, süddüyən, arıxtikan, efedra, şiyav, dəvətikanı, yelqovan, cobankibriti, saqqız yarımsəhra bitkilərinin səciyyəvi növləridir [2] . Həm də quru çöllər üçün səciyyəvi olan bu bitkilər kserofit hemihalofit formasıyası əsas hissəsini təşkil etməkdədir. Çilədağı (Eremostachys Bgl) və şoranotu isə (Nitraria L.) hidroevrihalofitlərin, yəni yüksək dərəcədə şoranlaşmış ərazilərin ən sadə göstəricisidir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda qərbdən şərqə doğru aridliyin artması hesabına torpaqda şoranlaşma çoxalır və duzlu horizontun qalınlığı artır. Eyni zamanda torpaqda duzların tərkibi dəyişdikcə arealda bitki növlərinin dominyonluğu da dəyişir. Xloridlərin üstün olduğu şərqdə Dağtərxunu (Tapacetum achillefolim), şoravca (Seidlitzia Bgl), şorangə (Salsola L.), şoranotu (Nitraria L.), qumlu az şorakətli sulfatlı natriumlu torpaqların yayıldığı ərazilərdə karvanqıran (Atrapharis L.), kalsium karbonatlı qərb hissədə isə hidroqlikofitlərin tipik nümunə şiyav (Spita L.) arealı hakimdir.

Nəticələrin dəqiqliyi yoxlamaq və metodikanı zənginləşdirmək məqsədilə N.S.Bababəyli və H.Z.İsgəndərov birlikdə Arazboyunda 108 torpaq kəsimində müxtəlif dərinliklərdən götürdüləri torpaq nümunələrinin humus və mexaniki tərkiblərinin analizi aparılmışdır. Tədqiqatın sonrakı mərhələsində toplanmış məlumatlarla nümunələrin torpaq tipi, nisbi şoranlaşma dərəcəsi, duz tərkibi və torpağın üst qatının aparıcı bitki formasıyaları qarşılıqlı müqayisə edilmişdir.

Ellüvial landşaftlarda duzların üfüqi miqrasiyası əsasən müvəqqəti axarlarla, aktiv qar əriməsi zamanı və leysan yağışlarla baş verir. Mikroçökəkliklərdə ağır suxurlar üzərində yaranan ellüvial - akkumulyativ landşaftlar ala – tala halofit mikroqrupların inkişaf etdiyi qaysaqılı şoranlıq, bəzən isə takırlı görüşləri seçilir. Yüngül mexaniki tərkibli suxurlarda bu sular duzları daha da dərinə çökdürə bilir və onların sulu laya qədər daşıyır. Çalxanqala və Darıdağ düzlərində belə çökəkliklərdə mezofil və qlikofil bitkiləri üstünlük təşkil edir.

Tranzit landşaftlarda müvəqqəti axınlı məcrələrdə halomiqrasiya axınları aydın seçilir və su duran yerlərdə duzların lokal akkumulyasiya baş verir. Belə görüşlərin yaranmasında əsas səbəblərdən biri suvarılan qaydalarının pozulmasıdır. Suvarma axınları və kanallardan sızan və daşan, əkin sahələrindən ayrılan artıq suların doldurduğu çökəkliklərdə əvvəl az zəhərli və çətin həll olan sulfatlar, daha sonra isə asan həll olan zəhərli və zərərli xloidlər toplanır. Duzların tədricən dəyişməsi bitki formasıyasının da əvəzlənməsinə səbəb olur.

Halofil bitki kompleksləri akkumulyativ və transakkumulyativ landşaftlar əsas indikatorlarıdır. Bu cür landşaftların daha yaxşı inkişaf edən bitki kompleksində torpaqda duzların artması hesabına təcridən kasıblaşma baş verir, onun növ tərkibi və biokütləsinin miqdarı azalır. Ərazidə şoranlaşma, bəzən isə antropogen təsirlə təkrar şoranlaşma baş verir.

Beləliklə, Arazboyunda landşaftın bitki indikatorunun köməyi ilə ərazidə şoranlaşmaya səbəb olan duzların tərkibini və nisbi şoranlaşma dərəcəsini müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

AZƏRBAYCANDA MƏKTƏB COĞRAFIYASININ İNKİŞAFI

Əhədova A.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xalqın təhsilinin və ümumi dünyagoruşunun inkişafında tarix, dilçilik və coğrafiya elmləri mustəsna rol oynayırlar. Bu uc amil sırasında fəal mövqe tutan coğrafiya ali və orta məktəblərdə təhsil alan gənclərin və butovlukdə xalq kütləsinin maariflənməsində muntəzəm iştirak edir. O, böyük bir elm sahəsi kimi dünyanın coğrafi mənzərəsi, iqtisadiyyatı, ekologiyası, kartoqrafiyası və s. haqqında koklu və əlaqəli biliklər verir. Burada söhbət hər şeydən əvvəl umumbəşəri mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan coğrafi mədəniyyətə, o, əhalisinin və onun hər bir vətəndaşının qovuşmasından, təhsil və tədrisin əhəmiyyətinin artırılmasından gedir. Azərbaycanda coğrafiyanın tədrisi tarixində xalqımızın tanınmış maarifçi alimlərindən Qafur Rəşadın, Həsənbəy Zərdabının, Məhəmməd Baharlının və b. böyük əməkləri olmuşdur. Onların yazdıqları coğrafi dərslik və kitablar Azərbaycan məktəb coğrafiyası üçün yazılmış ilk qiymətli nümunələr idi. Məktəb coğrafiyasının sistemli inkişafı 1934-1935-ci illərdən başlanmışdır. Həmin dövrdə keçmiş İttifaq dövləti ali və orta məktəblərdə coğrafiyanın tədris olunması, dərsliklər və kartoqrafiya materiallarının hazırlanması haqqında əhəmiyyətli qərarlar qəbul etmişdir. Bu qərarlar əsasında ölkədə ixtisaslı coğrafiya kadrları hazırlamaq məqsədilə 1935-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və 1944-cü ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetində coğrafiya və geologiya-coğrafiya fakültələri yaradıldı. Pedaqoji İnstitutun ilk məzunlarından M.Zulfuqarov, S.Şukurov, H.Sadıxlı, O.Osmanov, B.Axundov və b. həm orta və həm də ali məktəblərdə geniş pedaqoji fəaliyyətə başladılar. M.Zulfuqarov coğrafiyanın tədrisi metodikasına dair ilk dissertasiya müdafiə edir və həmin əsaslı tədqiqatlarını davam etdirir. Sonrakı illərdə fəaliyyətə başlayan ADU-nun geologiya – coğrafiya fakültəsinin ilk 10-15 ildə coğrafiya ixtisası üzrə mütəxəssisləri yox dərəcəsində idi. Əvvəllər təkcə H.B.Əliyev coğrafiya ixtisası üzrə fəaliyyət göstərirdi. Daha sonra Ə.M.Hacıadə, N.K.Kərəmov namizədlik işi müdafiə edib tədris fəaliyyətinə başladılar. 40-50-ci illərdə ADU-nun coğrafiya şöbəsində tədris işinin yerinə yetirilməsində Azərbaycan EA Coğrafiya, Geologiya, Botanika, Torpaqşünaslıq və b. institutlarının əməkdaşları, Pedaqoji İnstitutun coğrafiya fakültəsinin alim və pedaqoqları yaxından iştirak etdilər. Bu alimlərin hər biri o zamanlar öz sahəsinin çox gərkəmli mütəxəssisləri idilər və məhz universitet coğrafiyasının yaranmasının ilk mənbəsini təşkil edirdilər. Q.K.Gul, H.B.Əliyev və Ə.M.Hacıadənin muəllifliyi ilə dəlbədal orta və ali məktəblər üçün dərsliklər yazılırdı, muxtəlif xəritə və atlaslar tərtib olunurdu. Orta məktəb coğrafiyasının 40-50-ci illərdə inkişaf etdirilməsində Azərbaycan EA Coğrafiya İnstitutu və ali məktəb alimləri yaxından iştirak edirdilər. Məktəb coğrafiyası fənnləri V-IX siniflərin hər birində xüsusi proqram və dərslik üzrə tədris edilir və metodiki məsələləri həll olunurdu. Keçmiş Sovet ittifaqının Pedaqoji Akademiyasının gərkəmli metodist alimləri tərəfindən yazılmış mukəmməl dərsliklər (1960-1980-ci illər) və tərtib olunan xəritələr Azərbaycan dilinə tərcümə edilib muntəzəm olaraq məktəblərə çatdırılırdı. Sabit dərsliklərə əlavə olaraq azərbaycan dilinə tərcümə edilən «Coğrafiyanın yeni proqram üzrə öyrənilməsi» (Bakı, 1974), «SSRİ-nin fiziki və iqtisadi coğrafiyasına dair metodiki vəsaitləri» (Bakı, 1981), «Materiklər coğrafiyasına dair» (Bakı, 1988) və b. metodiki vəsaitlər muəllimlərə böyük köməklik göstərirdi. Respublikamızda coğrafiyanın tədrisi metodikası əsas sahə kimi həmişə diqqət mərkəzində durmuşdur. Uzun illər bu sahədə işi və əməli fəaliyyəti olmuş M.Zulfuqarovun rəhbərliyi altında bir dəstə metodist alimlər yetişmişdir. Onlardan N.N.Allahverdiyevi, B.Paşayevi, O.Axasovu, M.Quliyevi, D.Ələsgərovu, H.Ağayevi, A.Qarayevi, N.Seyfullayevanı və b. göstərmək olar. Bu alimlərin əsərləri, gündəlik fəaliyyəti məktəb coğrafiyasının metodikası qarşısında qoyulmuş çox ciddi məsələlərin həllinə yönəldilmişdir. Coğrafiyanın ali və orta məktəblərdə tədris olunmasında gündəlik və aylıq qəzet və jurnalların muntəzəm çıxarılması lazımdır. Bu baxımdan «Tarix, ictimaiyyət və coğrafiya tədrisi» metodiki məcmuənin nəşr edilməsi muəllimlərin elmi-coğrafi və metodik inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Orta məktəb muəllimlərinin böyük ehtiyacı olan bu jurnalın hazırda nəşri dayandırılmışdır. Fəaliyyətdə olan «Azərbaycan muəllimi» qəzeti məktəblər üçün ən yeni məlumat və rəsmi sənədlərin maarif ocaqlarına çatdırılmasında muhum rol oynayır.

URBANİZASIYANIN EKOCOĞRAFI PROBLEMLƏRİ

Əhmədli C.Z.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Şəhərlərin böyüməsi və şəhər əhalisinin artması urbanizasiya adlanır . Hazırda bu proses mühüm ümumdünya problemlərindən biri hesab edilir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə urbanizasiya prosesi daha sürətlə gedir, bu ölkələrdə hazırda dünya əhalisinin dördü birindən də artıq adam yaşayır . Bu ərazi əhalinin, şəhərlərin, istehsalın, nəqliyyatın və turizmin daha yüksək inkişaf etdiyi və toplandığı yer sayılır . Atmosferin qlobal çirklənməsinin 80%-i bu ölkələrin payına düşür . Bu ölkələr dünya sərvətlərinin-yanacaq, metallar, kimyəvi xammal, meşə sərvətləri, kənd təsərrüfatı xammalı və başqalarının ən böyük istehlakçısı sayılır, bu sərvətlərin əsas kütləsi inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən idxal olunur.

Şəhər ərazilərinin, xüsusən meqapolislərin antropogen dəyişmə dərəcəsi olduqca yüksəkdir . Şəhərin landşaftları çox primitiv olub, bura parklar, xiyabanlar, bəzən süni salınmış meşəliklər, dəniz sahilləri daxil olur . Sadə və davamsız ekosistemlərdə faunadan yalnız ayrı-ayrı quş və heyvan növləri qalır, insan fəaliyyəti tullantılarında parazitlik edən heyvanlara(məs., siçovul), quşlara (qarğalar) və həşəratlara (tarakanlar, mətbəx böcəkləri) çox rast gəlinir.

Şəhər landşaftı çox vaxt urbanizasiya landşaftı da adlanır . Abadlaşdırılmış şəhərlərdə daş, beton, asfalt üstünlük təşkil edir və daima təbii elementlərin nisbi azalması müşahidə olunur, bunun nəticəsində hava hövzəsinin vəziyyəti pisləşir.

Hazırda respublikamızda avtomobillərin sayı 1mln 50 minə çatır, onun 70%-ə qədəri, yəni 730mindən çoxu Bakı şəhərinin payına düşür . Bununla yanaşı hər gün Bakı şəhərinə İran, Rusiya və Gürcüstandan, respublikanın rayonlarından minlərlə avtomobil daxil olur .

Bakı şəhəri böyüdükcə nəqliyyat problemi də kəskin hal alır . Burada buraxdığı qazlar havanı çirkləndirən qazların 70-80%-ni təşkil edir . Əvvəllər buna əhəmiyyət verilmirdi, çünki avtomobillərin sayı az olduğuna görə bu, ətraf mühit üçün o qədər də təhlükəli sayılmırdı. Lakin hazırda isə bu ciddi problemə çevrilmişdir.

Avtomobillərin atmosfərə buraxdığı zərərli qazların konsentrasiyası yalnız mühərrikin tipindən deyil, həm də, avtomobillərin texniki vəziyyətindən, onlara göstərilən xidmətdən, qidalanma və yanma sisteminin vaxtlı-vaxtında təmirindən və yolun xarakterindən asılıdır. Benzinlə işləyən mühərrikin yalnız karbyuratorunun lazımi səviyyədə tənzimlənməməsi nəticəsində havaya buraxılan CO-nun miqdarı 4-5dəfə artır . Avtomobillər atmosfer havasını yalnız işlənmə qazların toksiki komponentləri ilə deyil, həm də yanacağın buxarı, təkərlərin tozu ilə çirkləndirir . Hər bir avtomobil havaya ildə 10kq rezin tozu buraxır.

Respublikamızda hazırda avtomobillərdən atılan tullantıların zərərlik dərəcəsini müəyyənləşdirən ekoloji təhlükəsizlik standartları demək olar ki, yoxdur . Avtomobillərin ekoloji göstəricilərinə nəzarət tələb olunan səviyyədə deyil.

Regiondakı mövcud ekoloji problemlərin planlı surətdə həll edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 28 sentyabr tarixində «Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı» təsdiq olunmuşdur . Bakı və Abşeron yarımadasının ekoloji durumunun sağlamlaşdırılmasında bu tədbirlər planının böyük əhəmiyyəti vardır.

DOQQUZUNCU SİNİF FƏNN PROQRAMLARININ (KURİKULUM) ELMİ METODİKİ TƏHLİLİ VƏ METODİKASI

Əhmədov E.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra yeni inkişaf istiqamətini seçdi. Bütün sahələrdə olduğu kimi təhsildə də yeni istiqamətlər yarandı. Beləki, güclü iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün güclü təhsilin quruluşu və inkişafı önəmlidir. İlk müstəqillik illərində ölkəmiz SSRİ- nin təhsil sistemindən və buna uyğun olaraq təhsil proqramlarından istifadə edilirdi. Bazar iqtisadiyyatına keçid və müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeni təhsil proqramının qəbul olunması şərtləşdi beləki yeni təhsil proqramı (kurikulum) qəbul olundu. Əvvəlki təhsil proqramından fərqli olaraq yeni təhsil proqramında əsaslı dəyişikliklər nəzərə

çarpır, beləki əlavə dəyişikliklərə uyğun olaraq proqram daha yığcam, qısa, dəqiq və digər fənlərə integrasiyası nəticəsində daha dərin və anlaşıqlı biliklərin alınmasına xidmət edir. Əvvəlki proqrama, yəni ənənəvi proqrama əsasən 9 - cu sinf fən proqramında dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyası tədris olunurdu. Bu proqrama əsasən cari il ərzində dünyanın siyasi xəritəsi, dünyanın əhalisi, təsərrüfatı və regional coğrafiya kimi standartlara bölünürdü. Cari il ərzində proqram sadəcə dünyanın iqtisadi və sosial coğrafiyasını öyrənir, iqtisadi göstəricilərin müqayisəsinə aparır və istehsalın ərazi təşkili məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsini öyrənib təhlil edirdi. Amma yeni fənn - kurikulum proqramında fərqlilik mövcuddur. Bu proqrama əsasən coğrafiya 3 məzmun xətdinə ayrılır- coğrafi məkan, təbiət, cəmiyyət. Bu məzmun xətləri vasitəsilə sadəcə mürəkkəb biliklər konsentrik şəkildə inkişaf etdirilir. Biliklər məzmun xəti ilə yanaşı hər məzmun xətdinin standartlarına uyğun olaraq üfüqi və şaquli integrasiya nəticəsində tələb olunan bilikləri əsaslı şəkildə öyrənməyə xidmət edir..

Əvvəlki ənənəvi proqramdan fərqli olaraq yeni fənn (kurikulum) proqramında cari il ərzində iki məzmun xətdinə toxunulur beləki ilk olaraq I Yer kürəsinin təbiəti və onun təsərrüfat əhəmiyyəti, II Cəmiyyət və iqtisadiyyat məzmun xətləri ilə coğrafiya fənni tədris olunur. İlk məzmun xətdinə uyğun olaraq 1. Relyef və onun təsərrüfatı təsiri (Avropa, Asiya, Şimali Amerika, Cənubi Amerika, Afrika, Avstraliya və Azərbaycan Respublikasının relyefi s.). 2. İqlim və onun təsərrüfatda rolu (Günəş işığı və onun istiliyinin yer kürəsində paylanması, günəşli saatlardan istifadə, günəş radiasiyası və iqlim, qitələrin iqlimi və praktik dərs olaraq ölkəmizin iqlimi). 3. Su ehtiyatı və onun iqtisadi əhəmiyyəti (Qitələrin daxili suları, dünya okeanı və ondan istifadə, Azərbaycanın su ambarları və kanalları). 4. Bioehtiyatların müxtəlifliyi və ondan istifadə (şimal və cənub materiklərin bioehtiyatları və ölkələrin iqtisadi inkişafında onların rolu, Azərbaycanın landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir, ekoloji siyasət, ekoloji monitoring və təbiətə ekskursiya). Bu göstərilən məzmun xətdində dünya ölkələrinin və Ölkəmizin coğrafi potensialı aşılaraq bütün qanunauyğunluqlar nəzərdən keçirilir və onların iqtisadi yönəri qeyd edilir. Növbəti toxunacağımız məzmun xətdində isə cəmiyyət və ona nəzərən inkişafədən iqtisadiyyat olacaq. 1. Qədim və müasir sivilizasiyalar (Sivilizasiyanın tarixi - coğrafi inkişafı, Türk dünyasının sivilizasiyalar arası əlaqədə rolu, Azərbaycanın sivilizasiyalarası mövqeyi, Tarixi - coğrafi regionların müasir vəziyyəti, Müasir dünyada iqtisadi güclər, Yer kürəsinin mənimsənilməsi), 2. Dünya əhalisinin müxtəlifliyi (Əhalinin sayının artımı və tənzimlənməsi, dünya əhalisinin cins - yaş tərkibi. Əmək ehtiyatları. Qitə və regionların əhalisi. Azərbaycanın demqrafik vəziyyəti və s.) və ən sonda 3. İqtisadi- sosial həyat və onun inkişaf yolları (Təsərrüfatın sahə quruluşu, Maddi və qeyri- maddi istehsal, Sənaye sahələrinin yerləşməsi, Kənd təsərrüfatı sahələrinin yerləşmə prinsipləri, Bazar iqtisadiyyatı, Mülkiyyət formaları, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, Tüstsüz sənaye - turizm) . Bu məzmun xətdində də şagirdlər cəmiyyətlə bağlı bilikləri formalaşdırır və onun iqtisadi tərəfləri şagirdlərə aşılır. Yeni fənn (kurikulum) proqramının xarakterik xüsusiyyətlərini sadaladıq indi isə bu proqramın müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini qeyd edək. Yeni fənn proqramının üstün cəhətləri çoxdur, beləki yeni, qısa, tam və aydın yollarla coğrafi elmi biliklərin verilməsinə xidmət edir. Cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq biliklər daim yenilənir proqram tam öyrənməni təmin edir və artıq yorucu biliklərin verilməsindən qacınılır. Bütün siniflərdə uyğun olaraq coğrafiya proqramı sadəcə mürəkkəb bütün elmi biliklər öyrənilir. İndi isə gəlin bu proqramın mənfi və çatışmayan cəhətləri qeyd edək. İlk olaraq bunu deyə bilərikki bu fənn proqramında qanunauyğunluq tam olaraq şagirdlər tərəfindən qavranıla bilmir çünki, elmi biliklərin sadəcə mürəkkəb inkişafı və hər tədris ilində qısa məzmununda verilməsi yəni həmin cari ilində biliyin şagirdlərə tam verilməməsi nəticəsində şagirdlər coğrafi inkişaf və qanunauyğunluqların tam qavramaması və buna uyğun olaraq coğrafi faktorların dərk onunaraq buradan təbii və cəmiyyətlə əlaqəli olan biliklər öyrənilməli, şagirdlər bu biliklər üzərində düşünməli və bunun nəticəsində də qanunauyğunluqlarda çıxarılmalıdır. Digər bir problem isə şagirdlərin aydın düşünməsi üçün ayrılmas saatlardır.

Yəni şagird daha çox tədqiqatçı rolunda çıxış edərək öyrəndiyi elmin həyat üçün nə qədər vacib olduğunu dərk etməli və bu elmin qayda qanunu ilə hərəkət edərək ətrafına zərər yox daha çox fayda verməyi bacarmalıdır.

COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ MƏHƏLLİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN FORMA VƏ YOLLARI

Əkbərzadə M.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Hazırda məktəblilərin coğrafi tərbiyəsinə diyarşınaslıq istiqaməti verilməsi, doğma diyarın nümunəsi əsasında öyrədilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu cəhət şagirdlərin həm təbiət və cəmiyyət qarşılıqlı əlaqələrinin elmi əsaslarını başa düşməsinə, həm də ətraf mühitin həyatı nümunələrlə dərk olunmasına şərait yaradır.

Coğrafiya dərslərində məhəllin öyrənilməsinə coğrafiya elmləri sistemində xüsusi yer tutan “Azərbaycanın fiziki coğrafiyası” fənninin tədrisi geniş imkanlar verir. Bu fənn şagirdləri ətraf aləmlə, təmasda olduqları mühitlə, ictimai həyatla birbaşa bağlayır.

Coğrafiya dərslərində məhəllin öyrənilməsinin əsas forma və yollardan biri təlim ekskursiyaların keçirilməsidir. Məhəllin öyrənilməsində təlim ekskursiyalarının aşağıdakı 2 növündən istifadə təcrübəsi daha geniş yayılmışdır.

I. Qiyabi ekskursiya

II. Kompleks ekskursiya

Tədris məqsədi daşıyan ekskursiyaya verilən bir sıra metodik tələblər vardır. Tədris ekskursiyaları ilk növbədə orta və ali tədris müəssisələrində təhsil alanlar üçün nəzərdə tutulur. Belə ekskursiyalar proqramlı şəkildə vaxtı və yeri müəyyən edilməklə həyata keçirilən ekskursiyalardır. Tədris ekskursiyalarının keçirilməsində əsas məqsəd orta məktəbdə keçirilən materialların şagirdlərə dərinlən və möhkəm mənimsədilməsidir. Müasir təhsil sistemində tədris ekskursiyaları da dərslər kimi icbari formada həyata keçirilir. Qiyabi ekskursiyalarda təlim diapozitivlər, xəritələr, cədvəllər və digər vəsaitlər əsasında qurulur. Təbiətlə qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında kompleks təlim ekskursiyalarının rolu böyükdür. Şagirdlərin tədris fəaliyyətinin səmərəli forması olan kompleks ekskursiyalar zamanı tədris fənlərinin bir çox təlim və tərbiyə vəzifələrinin həyata keçirilməsi imkanları daha genişdir. Bu zaman şagirdlər qazandığı bilikləri coğrafiya dərslərində müxtəlif tapşırıq və məsələlərin həllində istifadə edə bilir, öz maraqlarının şüurlu şəkildə əks olunmasına, praktik və yaradıcı fəaliyyətə qoşulmalarına imkan yaranır. Yüksək pedaqoji ustalıq malik müəllimlər kompleks ekskursiyalardan alınan təəssürat və nəticələrin əksər tədris fənləri üzrə əks olunmasına nail olurlar. Məsələn, ekskursiya başa çatdıqdan sonra məktəblilər öz müşahidələrinin nəticələri əsasında inşa yazırlar. Yazmaq, illüstrasiyalar çəkmək, herbarilər hazırlamağı tapşırmaq ekskursiyanın komplekslik səciyyəsinə artırır. Təcrübə göstərir ki, kompleks ekskursiyalardan istifadə şəhər və böyük qəsəbələrin ümumtəhsil məktəblərində daha məqsədəuyğun və səmərəli olur. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, məktəb turizmi ilə kütləvi turizmi eyniləşdirmək olmaz. Məktəb turizminin rəhbəri özü üçün aydınlaşdırmalıdır ki, kütləvi turizmin həvəskarlarından fərqli olaraq məktəblilərin təşkil olunmuş gəzintisi elmi xarakterli tədbir, təlim formasıdır. Məktəb turizminin təbiətə hansı müsbət təsirlər göstərəcəyi, hansı faydanı verə biləcəyi haqqında düşünmək başlıca məqsəd olmalıdır. Turist gəzintisini ərazinin xüsusiyyətlərini və görülməli işləri tədris proqramında nəzərdə tutulan plan əsasında təşkil etmək tədbirin fərqləndirici xüsusiyyətidir. Turist gəzintilərində coğrafiya, biologiya, həmçinin digər fənn müəllimləri ilə birlikdə, yaxud ən azı onların məsləhət və tövsiyələrini nəzərə almaqla təşkil etmək lazımdır. Mövsümi xarakterli meşə-parklara, şəhər bağları və parklarına, milli parklara, məktəbyanı sahələrə, habelə şəhərin tarixi yerlərinə, sənaye müəssisələrinə relyef xüsusiyyətlərini əks etdirən məsələləri öyrənmək məqsədilə ekskursiyaların təşkili və keçirilməsi olduqca faydalıdır.

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİNDƏ PRAKTİKİ İŞLƏR VƏ XƏRİTƏ İLƏ İŞİN TƏŞKİLİNİN METODİKASI

Hüseynov R.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bilik əldə edilməsində şagirdlərin müstəqilliyi və onların tənqidi surətdə düşünməsi biliklərin əqidəyə çevrilməsini təmin edən məcburi şərtlərdən biridir. Ona görə də təlim prosesində şagirdlərin yaradıcı təşəbbüsü və müstəqilliyinin inkişafına kömək edən priyom və metodlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədris

problemləri, alınmış biliklərin praktikada tətbiq edilməsi tədris prosesində şagirdlərin praktiki və müstəqil işlərinin rolunu və yerini xeyli artırır.

Coğrafiyanın öyrənilməsində praktik işlərin çərçivəsi çox genişdir və onlar müxtəlif xarakter daşıyır. Bunlara aşağıdakılar aiddir: a) Məhəldə cəhətlərin təyini; b) məhəldə ölçmə işlərinin müxtəlif növləri (nisbi hündürlüklərin təyin edilməsi, çayın eni və dərinliyinin ölçülməsi və.s; c) hava və təbiətdəki mövsümi hadisələr üzərində müşahidələrin aparılması, müşahidə materiallarının işlənilib hazırlanması; ç) istehsalatda müşahidələr aparılması; d) yolun və ya sahənin planının alınması; e) xəritənin müxtəlif növləri ilə iş aparılması; ə) statistik-iqtisadi göstəricilərlə müxtəlif işlər aparılması və.s

Praktiki işlər coğrafiyanın öyrənilməsində müxtəlif məqsədlərlə aparılır, lakin bu işlər üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər dəfə müəllim şagirdləri ətraflı surətdə təlimatlandırır. İş priyomu və qaydalarını nümayiş etdirir, hansı materialdan istifadə etmək lazım olduğunu göstərir, işin yerinə yetirilməsi prosesində göstərilən tələblərdən kənara çıxmağa yol vermir. Təlimin müəyyən mərhələsində, müəyyən qədər bacarıq və vərdislər olduqda praktiki işlərə şagirdlərin xeyli müstəqillik elementləri daxil edilə bilər. Məsələn, müxtəlif xəritələri müqayisəli surətdə oxumaq üçün analiz bacarığı və vərdislər, ərazinin coğrafi xarakteristikasının planına, coğrafi hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin başa düşülməsinə dair biliklər olsa ölkənin xarakteristikasının tərtib edilməsinə dair praktiki iş müstəqil iş kimi yerinə yetirilə bilər. Belə işin məqsədi təkcə biliklərin möhkəmləndirilməsi və tətbiq edilməsindən deyil, həm də yeni biliklər almaqdan ibarət ola bilər. Deməli, müəyyən şəraitdə praktiki iş şagirdlərin müstəqil işi ola bilər. Lakin bütün bu anlayışları birləşdirmək üçün əsas vermir.

Müxtəlif tapşırıqların yerinə yetirilməsində şagirdlərin müstəqillik dərəcəsi praktik işin

Xəritənin coğrafiya fənninin tədrisində praktik əhəmiyyəti çox böyükdür. Coğrafiya fənnində mövzuların dərk olunaraq öyrənilməsi üçün xəritələr çox vacibdir. Xəritə üzərində işləyərək formalaşan metodiki qabiliyyətlər: 1) Xəritədən istifadə edərək coğrafi suallar vermək 2) Xəritədən coğrafi məlumat alma 3) Coğrafi məlumatların komplektləşdirilməsindən xəritələrdən istifadə 4) Coğrafi məlumatları analiz etmək üçün xəritələrdən istifadə 5) Coğrafi sualları cavablandırmaq üçün xəritələrdən istifadə

Tədris prosesində şagirdlərin xəritələrdən istifadə qabiliyyətlərinə həm müəllimlər, həm də şagirdlər nəzarət edə bilərlər: 1) Müşahidə: Şagirdlərin istifadə qabiliyyətləri müəllim tərəfindən ayrı-ayrı mövzularda müşahidə edilərək dəyərləndirilir 2) Layihələr: Şagirdlər xəritə ilə işləmə qabiliyyətləri bağlı olaraq fərdi və qrup halında layihələr hazırlayırlar 3) Şəxsi dəyərləndirmə: Şagirdlər xəritə qabiliyyətləri ilə bağlı özlərinin zəif və güclü yönlerini təyin edirlər 4) Rubrik: Müəllim tərəfindən şagirdlərin qoyulan kriteriyalara uyğun işinin qiymətləndirilməsi aparılır 5) Portfolio: Şagirdlərin şəxsi işində müəllimin şagirdlər haqqında xəritə ilə işləmə qabiliyyətləri haqqındakı proseslər 6) Kontur xəritələr: Coğrafiyada xəritə analizlərinin qavranıb, qavranılmamasının öyrənilməsi üçün kontur xəritələrin tədrisdə xüsusi yeri vardır. Kontur xəritələr tədrisin məqsədlərinə görə hazırlanmış və sadəcə sərhədləri çəkilən fiziki, iqtisadi və ümumcoğrafi xəritələrdir.

MÜASİR EKOCOĞRAFİ PROBLEMLƏR (QUBA – XAÇMAZ İQTİSADİ RAYONUNUN TİMSALINDA)

Hüseynov R.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun çaylarının, aqroirriqasiya landşaftlarının ekoloji problemləri və yaxşılaşdırılması üçün görülən tədbirlər: tədqiq olunan təbii komplekslərin ekoloji şəraitini yaxşılaşdırılması, təbii landşaftların məhsuldarlığının artırılması, ekoloji cəhətdən dayanıqlı aqrolandşaftların yaradılması üçün sistemli tədbirlərin görülməsi zəruridir. Aqroirriqasiya landşaftlarının suvarılmasında istifadə edilən kanal və çay sularının çirklənməsi təkcə aqrolandşaftların deyil, bütövlükdə regionun yaşayış məntəqələrinin və digər ərazi komplekslərinin ekoloji şəraitinin gərginləşməsinə mənfi təsir göstərir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Dövlət Hidrometeorologiya Departamentinin məlumatlarına görə tədqiq olunan region çay suları hidrokimyəvi təmizliyi və mülayim çirklənməsi ilə Respublikanın digər regionlarının sularından fərqlənir. Çay sularının çirklənməsində əsas mənbələr Quba, Qusar, Xaçmaz, Xudat şəhərlərinin sənaye obyektləri və həmçinin iri yaşayış məntəqələri, rekreasiya kompleksləri, məişət və kommunal tullantılarıdır. Müəyyən edilmişdir ki, regionun əksər çaylarında biogen komponentlər və qeyri-üzvi qalıqların miqdarı normaya yaxın olsa da bəzi çaylarda çirkləndiricilərin miqdarı xeyli artıqdır.

Neft sənayesinin tullantıları ilə müxtəlif dərəcədə çirklənmiş torpaqların bonitirovkası istehsalın elmi planlarının dəqiq tərtibinə, təsərrüfatların maddi marağının yüksəldilməsinə, rekultivasiya kimi tədbirlərinin həyata keçirilməsinə və onların eyni zamanda düzgün şəkildə aparılmasına yardım edir. Tədqiqatlar Siyəzəndə neft sənayesinin tullantıları ilə çirklənmiş torpaqların qiymətləndirilməsi xəritəsinin tərtibi ilə başa çatır. Azərbaycan Respublikasında neft sənayesinin müəssisələrinin məhsulları ilə çirklənmiş torpaqların hal hazırdakı mövcud ekoloji vəziyyəti göstərir ki, belə torpaqların məhz xəritələr əsasında yerləşdirilməsi həddən artıq vacibdir. Bir sıra milli xəritələrin sintezi nəticəsində yeni və daha təkmilləşdirilmiş kompleks-xəritə- neftlə çirklənmiş torpaqların qiymət xəritəsi yaranır. Siyəzəndə ekoloji amillərin böyük məkan və zaman dəyişkənliyi, çirklənmənin xüsusiyyətləri neft sənayesinin tullantıları ilə çirklənmiş torpaqların ekoloji qiymət xəritələrin tərtibini də zəruri edir. Ekoloji tarazlığın pozulmasının qiymətləndirilməsinə kompleks yanaşma xəritədə eyni cinsli litoloji quruluşa, çirklənmə dərəcəsinə görə əraziləri ayırmağa imkan verir.

Son vaxtlar antropogen təzyiqin qismən azalması bitki örtüyünün təbii yolla bərpası xeyli sürətlənmiş, meşə, çəmən, kiçik sahələrdə hidromorf bitkilik əmələ gəlmişdir. Hazırda respublikanın meşə örtüyünü qorumaq üçün müvafiq dövlət proqramları işlənib hazırlanmışdır. Bu proqramlara əsasən meşələrimizin ekocoğrafi vəziyyətini normallaşdıraraq stabil vəziyyətə salmaq hər bir Azərbaycan vətəndaşının borcudur. Fikrimcə müasir dövrdə ərazinin bitki örtüyünün ekocoğrafi baxımdan bərpasına və təbii landşaftın mühafizə edilməsinə monitoring tətbiq edilməsi və vaxtaşırı auditin keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

XANLAR RAYONU ƏRAZİSİNDƏ EROZİYAYA UĞRAMIŞ QONUR DAĞ-MEŞƏ TORPAQLARININ MÜHAFİZƏ PROBLEMLƏRİ

İbrahimli X.A.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Ətraf mühitin getdikcə sürətlə artan antropogen dəyişmələri dünyada ekoetik problemlərin həllini irəli sürdü və onun tədqiqatı bütün bəşəriyyətin marağına səbəb oldu. Planetimizin bir sıra regionunun xalqları və təbiəti böhran vəziyyətinə düşmüşdür. Bu vəziyyətdən çıxış yolu isə atom silahlarının ləğv edilməsi, ümumi bəşəriyyət mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması üçün mütəxəssislərin tədbirlər sistemi işləməsi və bu global işin vəziyyətinə beynəlxalq nəzarətin qoyulması çox vacibdir.

Bu baxımdan respublikamızın ekoetik problemləri içərisində torpaqların eroziyası diqqəti cəlb etməyə bilməz. Eroziya – latın sözü olub (erosio) olub, mənası su və külək vasitəsi ilə dağılmaq deməkdir.

Bu prosesin dəhşətini dərk etmək üçün ABŞ konqresinin hələ 1935-ci il aprelin 27-də verdiyi dekretə nəzər salmaq lazımdır. Dekretə göstərilir ki, torpaq eroziyası xalqın “milli bədbəxtliyidir”.

Torpaq eroziyası mürəkkəb bir proses olub, onun əmələ gəlməsi və inkişafına təbii-tarixi amillər, eləcə də insanın düzgün olmayan təsərrüfat fəaliyyətinin amilləri böyük təsir göstərir.

Eroziyanın şiddətlə getməsinə yamacların meyillik uzunluğu, forması böyük təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, yamacın meyilliyi 3°-dən 2 °-dək azaldıqda hər hektar sahədən torpağın yuyulması 6-19 m³-dən 12 m³-ə qədər azalır.

Tədqiqat apardığımız Xanlar rayonu əsasən dağlıq ərazilərdən ibarət olduğuna görə burada əsasən eroziyaya qarşı meşə meliorasiyası mübarizə tədbirləri həyata keçirilməlidir. Bildiyimiz kimi eroziya ilə mübarizədə meşənin necə bir suyu nizama salan, torpağı eroziyadan mühafizə edən amil kimi böyük əhəmiyyəti vardır. Meşədə ağac və kolların kök sisteminin təsiri nəticəsində torpağın strukturası yaxşılaşır. Susuzdırma qabiliyyəti yüksəlir. Səth axımı torpaqaltı axıma çevrilərək axan suyun miqdarını və sürətini azaldır. Bunun nəticəsində eroziya prosesi zəifləşir və çayların məcrasına tökülən bulıq axımın miqdarı azalır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, son 15 ildə elindən-obasından məcburi qaçqın düşmüş insanların bir hissəsinin bu bölgədə müvəqqəti məskunlaşması respublikamızın qızıl fondu hesab edilən qonur dağ-meşə torpaqlarının şiddətli sürətdə eroziyaya uğramasına məruz qoymuşdur. Belə ki, meşələrin insafsızcasına doğranıb istifadə edilməsi nəticəsində çox böyük fəlakətlər -torpaq sürüşmələri başlamışdır.

Bildiyimiz kimi bu ərazilərdə olan meşələr düzənlik rayonlarının rütubət mənbəi olmaqla, su rejiminə təsir edir. Buna görə də dağlıq bölgələrimizdə olan meşələrin böyük meliorativ əhəmiyyəti vardır.

Meşələrdə ağacların çətiri, gövdəsi, kök sistemi və torpağın səthində olan meşə döşəməsi də torpağın su rejimini nizama salır.

Meşə çətiri altında su rejimi həmişə ot bitkilərinin altındakı su rejimindən fərqli olur. Meşəyə yağmurlar düşdükdə, əvvəlcə yarpaqların səthini, budaq və gövdələrini ısladır və yağmurun bir hissəsi orada qalır. Tədqiqatlar göstərir ki, meşədə torpaq səthinə çatan yağışın miqdarı çəmənə, tarlaya çatan yağışdan 20-25% az olur. Belə ki, yaxşı inkişaf etmiş çətirli ağaclar yağmurların 15%-ni özündə saxlayır.

Qalan 85%-i isə torpağın səthinə düşən kimi dərhal torpağa hopur və səthi axımın eroziya prosesinin əmələ gəlməsi müşahidə edilmir. Xanlar rayonunda aparılan müşahidələr göstərir ki, yağış yağan vaxtı meşələrdə yuyulma olmadığı halda, açıq sahələrin hər hektarından 75-85 ton torpaq yuyulmuşdur.

Meşədə eroziya prosesinə və su rejiminə meşə ağaclarının çətiri və gövdəsi də birlikdə kök sistemində təsir göstərir. Belə ki, meşə ağaclarının kök sistemi torpağın strukturasını yaxşılaşdırır, onun eroziyaya qarşı davamlılığını yüksəldir və torpağın susuzdırma qabiliyyətini yaxşılaşdırır.

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, rayonun palıd meşələri altında qonur dağ-meşə torpaqlarında 1 mm-dən iri və suya qarşı davamlı olan aqreqatlar 75-80% təşkil etdiyi halda həmin torpaqların örüş altında olan yerlərində 40-45% təşkil edir. Meşədə torpağın strukturasının yaxşılaşdırılmasında ağacların kök sistemi ilə yanaşı olaraq meşə döşəməsinin, bitki qalıqlarının və torpaqda olan həşəratların da böyük rolu vardır.

Meşə döşəməsinin susuzdırma qabiliyyəti o qədər böyükdür ki, yağış suyu nə qədər olursa olsun hamısı onun kütləsinə hopur və torpağa sızır. Ona görə də meşədə eroziya prosesi müşahidə edilmir.

Lakin tədqiqat apardığımız ərazilərdə dik yamaclarında meşələr sistemsiz qırılmış, nəticədə meşənin eroziyaya qarşı mübarizə rolu zəifləmişdir. Əhali bilməlidir ki, dik yamaclarda, çayların hövzələrində meşələr qırıldıqda eroziya prosesinin əmələ gəlməsilə yanaşı bulaqların quruması, çayların su rejiminin pozulması müşahidə olunur.

Meşədə ağac və kollar qırıldıqda meşə döşəməsi dağılır, torpağın üst qatının strukturası pozulur, bərkiyir və yağmurlar torpağa pis sızır. Belə yerlərə yağmurlar düşdükdə səthi axım əmələ gəlir və torpaq yuyulur. Torpaq bərkidiyi və yuyulduğu üçün belə yerlərdə təbii artım olduqca pis gedir. Məsələn, tədqiqat apardığımız ərazidə 15 il bundan qabaq meşəsi qırılan sahədə torpaq eroziya prosesinə düşər olaraq, yuyulduğu üçün bu sahələrdə bitkilərin təbii artımı getmir.

Ümumiyyətlə, respublikamızın hər yerində olduğu kimi Xanlar rayonunun torpaq örtüyü üçün çox ciddi ekotik problemə çevrilmiş eroziya proseslərinin, onun törətdiyi fəsadların qarşısını almaq, intensivliyini azaldıb təbii həddə endirmək, eroziyaya məruz qalmış torpaqların münbitliyini artırmaq, bioloji potensial və ilkin ekoloji parametrlərini bərpa etməkdən ötrü kompleks aqrotekniki –meliorativ, meşə meliorativ və s. tədbirlərin görülməsi tələb olunur.

COĞRAFIYA FƏNNİ KURİKULUMUNDA MƏZMUN XƏTTLƏRİ

Qələndarov S.S.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdi. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələr üzrə islahatlar aparılmışdır.

Bildiyimiz kimi, hər bir ölkənin gələcəyi məhz təhsildən aslıdır. Bu səbəblə Azərbaycan hökuməti təhsil inkişafını daimə öndə tutmuşdur. Təhsilin inkişafına təkan vermək üçün bir çox proqram və layihələr həyata keçirilmişdir. Bu təhsil proqramlarından birində "Milli Kurikulumu" proqramıdır.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 15 iyun 1999-cu il tarixli, 168 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı" ölkəmizdə təhsil islahatlarının həyata keçirilməsi üçün ilkin təkan oldu. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il tarixli, 233 nömrəli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" kimi dövlət əhəmiyyətli mühüm sənəd qəbul edildi. Bu sənədə əsasən fənlər üzrə təhsil proqramlarının (kurikulumların) hazırlanmasına başlanıldı və bu iş müvəffəqiyyətlə davam etdirilməkdədir.

Coğrafiya fənni kurikulumu şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verən ilkin bir sənəddir. Bu sənəd coğrafiya fənnini müəllimlərin müəllimlikdən şagirdlərin müəllimlikə, fənyönümlülükdən nəticəyönümlülüyə, təklifiyönümlülükdən tələbyönümlülüyə doğru istiqamətləndirmişdir. Coğrafiya fənni kurikulumunda verilmiş nəticələr həm məzmunu müəyyənləşdirir, həm də qiymətləndirmə standartlarının hazırlanmasına şərait yaradır. Nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunması onları əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün imkan yaradır.

Coğrafiya fənni kurikulumunda fənnin məzmunu standartlar şəklində ifadə olunur. Məzmun standartları şagirdlərdən gözlənilən ümumi təlim nəticələrini xüsusişdirir. Hər bir standart iki mühüm komponentdən ibarətdir: məzmun (bilik) və fəaliyyət (bacarıq). Standartlar öyrədiləcək məzmunu əhatə edir və bacarığın xüsusiyyətlərini göstərir.

Coğrafiya fənni kurikulumunda təbiət-cəmiyyət əlaqələrinə dair biliklər əsasında şagirdlərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Onlarda tədqiqatçılıq bacarığı, fikirlərini ümumiləşdirərək təqdimatlar etmək, proqnoz və referatlar hazırlamaq, təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisə və prosesləri təhlil edib qiymətləndirmək bacarıqlarının formalaşdırılması mühüm istiqamətlər kimi diqqət mərkəzində saxlanılır.

Coğrafiya fənni kurikulumunda alt standartlar sinifdən-sinfə keçdikcə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Bu da şagirdlərin irəliləyişlərini izləməyə imkan verir, fəndaxili inteqrasiya imkanı yaradır.

Məzmun xətti fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşdırılmasını təmin etmək üçün müəyyən olunur və onu sistemləşdirmək məqsədi daşıyır. Coğrafiya fənni kurikulumunda nəticələr məzmun xətləri üzrə qruplaşdırılmışdır. Coğrafiya təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq, kurikulumda təhsilin bütün pillələri üzrə 3 məzmun xətti müəyyən edilmişdir: coğrafi mövqe, təbiət və cəmiyyət.

Orta məktəblərdə Yer kürəsində cəmiyyətə dair biliklər şagirdlərə dünya əhalisinin irqi, milli, dini, etnik tərkibinin müxtəlifliyini dərk etməyə, digər xalqların həyat tərzini və maraq dairəsi ilə tanış olmağa imkan yaradır. Bu biliklər onlarda xalqların adət-ənənələrinə, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə tolerant yanaşma hissi yaradır və onun əsasında milli şüuru formalaşdırır.

Şagirdlərə əhalinin təbii amillərlə yerləşməsi və sosial-iqtisadi fəaliyyəti arasındakı qanunauyğunluqları başa düşməyə, təbii və sosial amillərin iqtisadiyyatın inkişafında rolunu təhlil etməyə, elmi nailiyyətlərin tətbiqi nəticəsində insanın təbiətdən asılılığının azalma dinamikasını dərk etməyə imkan yaradır. Onlar ölkədaxili və beynəlxalq siyasi-iqtisadi münasibətlərin insanların həyat səviyyəsinə təsirini başa düşür, iqtisadi inkişafın yaratdığı ekoloji problemlərin başvermə səbəblərini müəyyən edərək, təbii tarazlığın saxlanılmasında global layihələrin tətbiqini, hər bir fərdin iştirakının vacibliyini, dünyada münaqişə zonalarının yaranma səbəblərini və onların həllində beynəlxalq təşkilatların rolunu qiymətləndirir.

Yer kürəsində cəmiyyətə dair biliklər şagirdləri gələcəkdə əməkdaşlıq etmək, mədəni və iqtisadi əlaqələr qurmaq bacarığına istiqamətləndirir.

NAXÇIVANÇAY HÖVZƏSİNİN GÖLLƏRİ

Qənbərov N.İ.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Naxçıvançay hövzəsinin göllərinin hidroloji və digər xüsusiyyətləri indiyə kimi ətraflı tədqiq edilməmiş, yalnız bəzi göllərin hidro və morfo səciyyələri ayrı-ayrı məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Naxçıvançay hövzəsinin aşağı axımında məcradaxili və məcraxarici su anbarları alçaq dağlıqda və düzənlik sahələrdə əkin sahələrinin suvarılmasında mühüm rol oynamaqdadır.

Vayxır su anbarının tikintisinə 1983-cü ildən başlanmışdır. Naxçıvançay yatağında tikilən su anbarı əsasən payızda suvarma vaxtı suvarma suyunun çatışmamasının qarşısını almaq üçündür. Çünki kəskin kontinental iqlimə malik olan Naxçıvan MR-də ilin quraq vaxtlarında suvarma suyuna daha çox ehtiyac vardır. Mövsümi yağışlar zamanı su anbara toplanır və sonra lazım olan qədər buraxılır. Ümumi həcmi 100 mln.m³ olan Vayxır su anbarının faydalı həcmi 90 mln.m³-dir. (5)

Su anbarının dibi okean səviyyəsindən 1059 metr hündürlükdə yerləşir. 465 hektar sahəni əhatə edən su anbarı bu ərazini əhatə etdiyi zaman tam həcmi 10 mln.m³ olur. Lakin faydalı həcmi isə 90 mln.m³ təşkil edir.

Vayxır su anbarında tikinti layihə üzrə davam etdirilmişdir. Vayxır gölündən 2,6 km uzunluğunda 22 m³ əsas kanal, 30,6 kilometr uzunluğunda 12 m³-lik, sol sahil kanalı, 24 km uzunluğunda 7 m³-lik sağ sahil kanalı çəkilmişdir. Bu çəkilən kanalların istifadəyə verilməsi ilə 16 min hektar əkin sahəsi dövrüyyəyə daxil edilmişdir. Sağ və sol sahil kanallarının tikintisi su itkisinin qarşısını almaq üçün xüsusi betonlama yolu ilə həyata keçirilir.

Vayxır su anbarının tikilməsinin bir çox təsərrüfat əhəmiyyətləri də vardır. Belə ki, su anbarından gələcəkdə balıqçılıq, istirahət və turizm məqsədi ilə də istifadə edilməsi məqsəda uyğundur.

Sirab su anbarı suvarma məqsədi ilə 1978-ci ildə Sirab və Qahab kəndləri arasında Zeynəddin

kəndindən 2 km şimalda tikilmişdir. Bu su anbarının tikilməsi Naxçıvançaydan birbaşa Sirab gölüne qədər çəkilən Türyan kanalı ilə eyni vaxtda olmuşdur. Türyan beton kanalının çəkilməsində əsas məqsəd Naxçıvançayın suyunu suvarmada istifadə etmək və əsasən də $12,8 \text{ mln.m}^3$ həcmə malik olan Sirab su anbarının doldurulması üçündür. Bu su anbarı 972 metr mütləq hündürlükdə tikilmişdir. Onun həcmi $12,8 \text{ mln.m}^3$ olmasına baxmayaraq, faydalı həcmi 12 milyondur.

Gölün doldurulmasına əsasən noyabr ayının sonu və dekabr ayından başlanır. Lakin bu müddət iqlimdən asılı olaraq dəyişir. Əsas su toplama vaxtı isə fevral, mart və aprel aylarında qarların əriməsi və yağıntının intensiv olan vaxtlardır. Gölün doldurulması üçün su Naxçıvançayın orta axınında yerləşən Vayxır su toplayıcı qurğusundan ayırıcı qapılardan birbaşa Naxçıvançaydan Türyan kanalına vurularaq Sirab gölüne qədər gətirilir. Göl əsasən suvarmanın olmadığı və ya zəif olan vaxtlarda qış fəslində və yazın əvvəllərində doldurulur. (4)

Uzunoba su anbarı 1961-ci ildə tikilmişdir. Onun tikilməsindəki məqsəd Naxçıvançayın suyu ilə qidalanması şərti ilə ətraf ərazilərin suvarılması üçün ehtiyat su yaratmaqdan ibarət olmuşdur. Su anbarı Naxçıvançayın sağ sahilində Uzunoba kəndindən 2 km qərbdə 1000 metr hündürlükdə yerləşir. Su anbarının ümumi həcmi $9,0 \text{ mln.m}^3$ -dir. Muxtar Respublikanın 1193 hektar sahəsi Uzunoba gölünün suyu ilə suvarılır. (4)

Bu su anbarına su Türyan kanalından Dükker deyilən dəmir borular vasitəsilə sol sahilədən sağ sahile keçirilərək doldurulur. Su anbarı noyabr ayında axının çox olduğu və təsərrüfat işlərinin qurtardığı vaxtdan may ayının ortalarına qədər doldurulur. İstifadə olunması isə may ayının axırlarından başlayaraq oktyabr ayının ortalarına, payız əkinlərinin qurtardığı vaxta qədər davam edir. Su anbarı Naxçıvançayın sağ sahilində olan yeganə ehtiyat su mənbəyidir. Su anbarında balıqçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Lakin ondan bu məqsəd üçün ancaq yerli əhali istifadə edə bilər.

Çox da böyük olmayan Qahab və Məzrə su anbarları Naxçıvançayın sol sahilində yerləşən Türyan və ya Sol sahil kanalları vasitəsilə qidalanır.

Məzrə su anbarının su tutumu $1,0 \text{ mln.m}^3$ olmaqla, onunla 600 hektar sahənin suvarılması nəzərdə tutulub. Su anbarı Məzrə kəndindən şimalda yerləşir. Lakin 1993-cü ildən Vayxır su anbarının tikintisi başladıqdan sonra bu su anbarı öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Qahab gölü Qahab kəndindən şimal-şərqdə yerləşir. Onun həcmi $1,0 \text{ mln.m}^3$ -dir. Qahab gölü Türyan kanalından gələn kiçik kanal vasitəsilə və Qahab selovundan gələn sel suları ilə qidalanır. Bu su anbarı Qahab və Yarımcə kəndlərinə aid təsərrüfat və Pircivar düzünün 600 hektar sahəsini suvarır. Qahab gölü yanvar ayının ortalarından başlayaraq fevral ayının axırlarına qədər don olmayan vaxtlarda doldurulur. Göldən istifadə vaxtı isə aprel ayının ortalarından iyun ayına qədər davam edə bilər. (4)

Naxçıvançayın qolu olan Cəhriçayın üzərində qurulmuş hər birinin həcmi $0,6 \text{ mln.m}^3$ olan Payız, Cəhri №1, Cəhri №2 və Cəhri №3 su anbarları tikilmişdir ki, bu göllər əsasən yerli əhəmiyyətə malik göllərdir. Bu göllərin suyu ilə Cəhriçayın aşağı axınlarında, çayın sağ və sol sahilindəki torpaqlar suvarılır. Ümumiyyətlə, Cəhriçayın bu göllərə yığılan suyu ilə 1780 hektara qədər sahə suvarılır ki, bu da yerli əkin sahələrinin 80%-ni təşkil edir.

Naxçıvançayın suyunun mövsümi tənzimlənməsi üçün, yəni suları toplayıb lazım olan vaxtı istifadə etmək üçün hövzədə bir neçə su anbarı tikilmişdir. İlk dəfə olaraq bu problemin həlli, Çar Rusiyası dövründə 1865-ci ildə Küküçayın mənbəyində bataqlıq bir ərazidə Qanlıgöl adlanan su anbarının (1 mln.m^3) tikilməsi oldu. Sonralar bu məsələ 1947-1949-cu illərdə ortaya atıldı və bu dövrlərdə Naxçıvançayın yuxarı axınında Batabat ərazisində daha bir neçə göl - Batabat №1 ($1,6 \text{ mln.m}^3$), Batabat №2 ($0,8 \text{ mln.m}^3$), Batabat №3 ($1,2 \text{ mln.m}^3$) su anbarları tikildi. Bu su anbarları Naxçıvançayın mövsümi axınlarının qarşısını qismən almaq məqsədi ilə deyil, yay su qıtlığı dövründə Naxçıvançay suyunun tənzimlənməsi məqsədi ilə tikilmişdir. (3) Suyu alan tələbat artdıqca ardı-ardına yeni Salvartı (1 mln.m^3), Nursu ($0,6 \text{ mln.m}^3$) su anbarları tikildi. Batabat göllərindən çıxan sudan 1400 hektara qədər, Salvartı və Nursu göllərinin suyundan isə 430 hektar torpaq sahəsinin suvarılmasında istifadə olunurdu. Qanlıgölün suyu ilə isə 380 hektar sahəni suvarmaq mümkün idi.

Aran zonasında suvarma suyunun qıtlığını aradan qaldırmaq üçün Naxçıvançay üzərində Vayxır su anbarı tikildi ki, bundan sonra yüksək dağlıq zonada yerləşən yuxarıda adları çəkilən göllər öz əhəmiyyətini itirmiş oldu.

Əsasən sürüşmə, qismən buzlaq mənşəli olan gölləri coğrafi mövqeyinə görə fərqlənirlər. Bu göllər Salvartı dağının ($3161,5$ metr) şimal-şərqində toplaşmış 12 göldən ibarətdir. Şimal-şərq gölləri içərisində ən böyüyü Zərdovgöldür. 17 göldən ibarət cənub-qərb və qərb gölləri içərisində Pirigöl, Durnalı, Dibiyox, Tacıgöl, Şahbulaq, 13 göldən ibarət Şimal qrupunda isə sonradan genişləndirilərək su anbarına çevrilmiş Batabat gölləri nisbətən sahələrinin böyüklüyü ilə fərqlənməkdədir. Bunlardan başqa Cindağ (2674 m) ilə

Ağbulaq kəndi arasında yayın sonuna yaxın müvəqqəti quruyan çoxsaylı göl çalaları mövcuddur və bunlardan bəzilərinin məsələn, Salah, Niyazlılar göllərinin yerində çox da böyük olmayan su anbarları yaradılmışdır.

Göllərin qidalanmasında qar suları və yeraltı sular xüsusi rol oynamaqdadır. Yazın sonuna yaxın qarların əriməsi hesabına artan səviyyə ilin qalan dövrlərində bulaq suları ilə tənzimlənir. Qidalanmasında yeraltı sular iştirak etməyən göllər isə yay aylarında quruyur.

Yüksəklikdə yerləşən göllərin gələcək üçün böyük turizm potensialı vardır. Ağbulaq yaşayış məntəqəsində yerləşən turizm mərkəzindən istifadə edərək burada dağ turizminin bir çox sahələrini inkişaf etdirmək olar. Bunun üçün bu göllərə diqqət etməklə bütün turizm-rekreasiya potensialından geniş istifadə etmək olar. Bunun üçün müvafiq orqanlar; Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi birlikdə müvafiq tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirməklə ölkə iqtisadiyyatına gəlir gətirə bilərlər.

COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ ŞƏKİL, QRAFİK, SXEMLƏRDƏN İSTİFADƏ EDİLMƏSİNİN METODİKASI

Qulamzadə K.İ.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Coğrafiya, şagirdləri görmədikləri bir çox hadisələrlə tanış edir. Hündür dağlar, buzlaqlar, aysberqli qütb dənizləri, tropik bitkili meşələr bunlara aiddir. Lakin bütün bunları sadəcə sözlərlə ifadə etmək heç də asan deyil. Şagirdlər heç vaxt dəniz, çay, dərə, təpə, dağ və s. görməmişlərsə, bu zaman mövzunu izah etmək çox çətinləşir, bəzən isə mümkün olmur. Hadisələri müşahidə etməyən insanlarda əyani vəsaitlərin köməyi ilə təsəvvür yaratmaq mümkündür. Belə əyani vəsaitlərdən biri də şəkillərdir. Şəkillər görmədiklərimizi müəyyən qədər də olsa əvəz edə bilər.

Coğrafiyanın tədrisi zamanı şəkil, qrafik və sxemlərdən istifadə çox mühüm sayılır. Bəzi metodistlər şəkil, qrafik və sxemləri dərslərdən də vacib vəsait hesab edirlər. Belə vəsaitlərdən istifadənin də bir sıra qaydaları vardır. Təhlil zamanı ardıcılıq çox vacibdir. Buna riayət olunmadığı halda şagird hadisəni asan qavraya bilmir. Hal-hazırda məktəblərin çoxunda dəhlizlərdə, sinif otaqlarında, coğrafiya kabinetlərində çoxlu şəkillər, qrafik və sxemlər asılır. Şagirdlər mövzunu öyrənmədən belə vəsaitlərin məzmununu bilmirlər. Buna görə də vəsaitlər, xüsusilə də şəkillər müəllimlər tərəfindən izah edilməlidir. Lakin bəzi metodistlər çox zaman izaha vaxt ayırmırlar, sadəcə göstərməklə kifayətlənirlər.

Coğrafiya dərslərində ən çox rəngli vəsaitlərdən istifadə olunur. Bunlara rəngli divar şəkilləri, rəngli qrafiklər, sxemlər aiddir. Rəngli vəsaitlərin üstün cəhəti çoxdur. Rəngli vəsaitlərdən istifadənin ən üstün cəhətini araşdırmaq. Bildiyimiz kimi, şagirdlərin diqqətini rəngli şəkillər, qrafiklər, sxemlər vasitəsi ilə cəlb etmək daha asandır. Müxtəlif rənglərdən istifadə olunduqda vəsaitlər bütün sinif tərəfindən daha rahat görülür ki, bu da həm şagirdlərin, həm də müəllimlərin işini asanlaşdırır. Əlavə vəsaitlərə aid olan coğrafi şəkillərin ölçüsü böyük olmalıdır. Şəkillər böyük olduqda bütün şagirdlərin vəsaiti oxuması da rahat olur.

Coğrafiyanın tədrisində əlavə vəsaitlərdən istifadə çox mühüm hesab edilir. Ümumi coğrafiya dərslərində vulkan püskürmələri, müxtəlif landşaftları təmsil şəkillər və s. seçilməlidir.

Dərs zamanı istifadə olunan şəkillər həqiqətə yaxın olmalıdır. Şəkilin keyfiyyətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Əgər şəkil keyfiyyətsiz olarsa, şagirdlərin təhlil etməsi də çətinləşir.

Şəkil, qrafik və sxemlər seçərkən, əsas fikir onların mövzuya uyğun olmasına yönəlməlidir. Mövzuya uyğun olmayan şəkil seçilərsə, buradan heç bir uğur əldə etmək mümkün olmayacaq.

Coğrafiyaya aid seçilən şəkillərdə insan olması da önəmlidir. Şəkillərdə insan olması miqyas üçün vacibdir. Həmçinin insanın coğrafi şəraitdəki fəaliyyətini göstərmək üçün də əhəmiyyətlidir. Belə hallarda şəkil reallığı daha çox əks etdirir.

COĞRAFIYA TƏDRİSİNDƏ ƏNƏNƏVİ VƏ MÜASİR TƏLİM METODLARININ MÜQAYISƏLİ SƏCİYYƏSİ

Quliyev R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə informasiya –kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərin həcmünün və onların mənbələrinin artmasına, cəmiyyətdə informasiya partlayışına səbəb olmuş, bu biliklərin qeyri- ənənəvi təlim metodları əsasında mənimsədilməsi istiqamətində tədqiqatlar

genişlənmişdir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda təhsil sisteminin institusional əsaslarının inkişaf etdirilməsi, innovativ təlim metodları və texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi yolu ilə sərəştəyə əsaslanan şəxsiyyət və nəticəyönlü təhsil modelinin yaradılması strateji hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur. Sınıf-dərs sisteminin meydana gəldiyi XVII əsrdən sonrakı yüzilliklər ərzində əyaniillüstrativ təlim, proqramlaşdırılmış təlim, problemlə təlim, alqoritmləşdirilmiş təlim, differensiallaşdırılmış təlim və s. kimi müxtəlif təlim tipləri meydana gəlsə də, onların heç biri pedaqoji praktikada tam vətəndaşlıq hüququ qazana bilməmiş, bəziləri isə öz didaktik dəyərini çoxdan itirmişdir. Milli təhsil sistemində həyata keçirilməkdə olan innovasiya prosesləri təlim-tərbiyənin məqsədi, məzmunu və metodlarına, müəllimlə şagirdlərin birgə fəaliyyətinin təşkilinə yeni yanaşmalarla müşayiət olunur. Təhsilin məzmununda innovasiya prosesləri öz mahiyyəti etibarlı ilə müasir pedaqogikanın iki mühüm probleminin: a) qabaqcıl və mütərəqqi pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi, ümumiləşdirilməsi və genişləndirilməsi, b) pedaqogika-psixologiya elmlərinin nəliyyətlərinin pedaqoji praktikaya tətbiqi problemlərinin həllini nəzərdə tutur. Əsrlər boyu cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirən məktəb təhsili çox geniş təkamül yolu keçmiş, təlimin çoxsaylı ümumdidaktik metodları formalaşmışdır. 1930-cu illərdən sonra təlimin illüstrativ-əyani, evristik, tədqiqatçılıq, reproduktiv, praktik, problemlə axtarış, sözə əsaslanan, müstəqil iş, məntiqi, şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətinin stimullaşdırılması və motivləşdirilməsi, nəzarət və özünənəzarət və s. kimi onlarla metodlar sistemi yaradılmışdır. - 2 - Ənənəvi pedaqogikada 50-dən artıq təlim metodu və hər bir metoda aid çoxsaylı priyomlar mövcuddur. Onların təsnifatında perspektiv, idarəedici, məntiqi, qnostik və kibernetik olmaqla beş əsas yanaşma və təsnifat meyarlarından istifadə olunur. Ənənəvi təlim metodlarının hər birində şagirdlərin və müəllimlərin fəaliyyətinin xarakteri konkret olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bu cəhətdən görkəmli rus didaktları İ.Y.Lerner və M.N.Skatkinin beş əsas qrupda cəmləşdirdikləri (informativ-reseptiv, reproduktiv, problemlə şərh, evristik, tədqiqatçılıq) təlim metodları geniş yayılmışdır. Ənənəvi təlim daha çox özünün imperativ xarakteri-uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, tələbatları nəzərə alınmadan həyata keçirilən pedaqoji təsirə əsaslanır. Belə yanaşmada təlim motivlərinə və ya digər fəaliyyət növlərinə diqqət yetirilmir, uşağın özünə işə dəyişdirilmə, müəllimin tələblərinə tabe edilmə obyekt kimi baxılır. Mövcud təlim metodlarının şagirdlərin idrak fəaliyyətinin motivləşməsinin təşkilində, biliklərin, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesində gücsüzlüyü ötən əsrin 60-cı illərində ənənəvi təlim metodlarına yeni, dialektik yanaşmanın əsasını qoydu, və “inkişafetdirici təlim” konsepsiyasının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Təlimin nəticələri yalnız o halda səmərəli hesab edilə bilər ki, öyrətmə metodları şagirdlərin təfəkkürünün, dərk etmə imkanlarının genişlənməsini və biliklərin mənimsənilməsi prosesinə fəal qoşulmasını təmin edə bilsin. Bu tələblər nəzərə alınmaqla dərstdə elə optimal təlim metodlarına istinad edilməlidir ki, onlar öz-özlüyündə yeni biliklərin müstəqil mənimsənilməsinə, produktiv və yaradıcı təfəkkürün fəallaşdırılmasına təminat yaratmış olsun. Məhz fəal, interaktiv təlim metodları bu meyarlara tam uyğun gəlir. Fəal təlim metodları təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində öyrənmələrin idrak fəallığını təmin etmək imkanları ilə səciyyələnilir. “Fəal təlim metodları”na əksər hallarda sinonim olaraq “interaktiv təlim” metodları da deyilir. “İnteraktivlik” termini dialoqu, qarşılıqlı təsiri özündə əks etdirir. “Fəal təlim metodları” bir sıra ədəbiyyatlarda “problemlə-dialoji”, “problemlə”, “evristik” metodlar kimi də səciyyələnilir. Fəal təlim dedikdə şagirdlərin təlim-idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üsullarının məcmuunu nəzərdə tutulur. Fəal təlimin xarakteristikasında özünü göstərən başlıca cəhətlər bunlardır: • fəal təlim müəllim tərəfindən idraki problemlə situasiyanın yaradılması, problemin həlli prosesində şagirdlərin fəal tədqiqatçılıq mövqeyinin stimullaşdırılması, müstəqil “kəşf”, “ixtira” və şagirdlər üçün yeni olan biliklərin mənimsənilməsi şəraitinin yaradılmasını təmin edir; • fəal təlim metodları şagirdlərdə intellektual baxımdan gərgin situasiyanın yaradılmasını, informasiyanın hazır deyil, ziddiyyətli və natamam şəkildə təqdim edilməsi ilə səciyyələnilir; - 3 - • fəal təlimdə təlim tapşırıqları, həll üçün təqdim edilən problem cəlbəedici, maraqlı, şagirdlərin dərk etmə imkanlarına uyğun, müstəqil tədqiqatçılıq baxımından asan olması ilə fərqlənir; • fəal təlim şagirdlərin öz qabiliyyətlərini reallaşdırmağa imkan yaradır, dialoqa və birgə fəaliyyətdə əməkdaşlığa əsaslanır. • fəal təlimdə yaradılan əməkdaşlıq mühiti və işgüzar müzakirələr alınmış informasiyanı sintez etməyə kömək edir, dərk etməni stimullaşdırır və təlimin nəticəyönlüliyinə etibarlı təminat yaradır. Müasir təlim texnologiyalar İnternet resurslarından məqsədyönlü istifadəyə geniş meydan açır. İnternet resursları təlimin əyaniliyinə, rahatlığa, mobilliyə zəmanət verir, təlim üçün zəruri olan əlavə informasiya mənbələrini seçməyə meydan açır. Aparılmış elmi tədqiqatların nəticəsi sübut edir ki, qrup şəklində təlim fərdi təlimlə müqayisədə daha yüksək nəticələr əldə etməyə imkan yaradır. Birgə iş şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafına etibarlı təminat verir. Fəal və interaktiv təlimdə təlim diskussiyalarının təşkili, səmərəli istiqamətləndirici, təhrikəedici suallar şagirdləri yeni bilikləri müstəqil fəaliyyət əsasında əldə etməyə yönəldir. Fəal təlimdə fasilitativ yanaşma idraki və yaradıcılıq tələbatlarının tam təmin edilməsinə, şagirdlərin özünü reallaşdırma imkanlarının genişlənməsinə yol açır. Müəllim tərəfindən şagirdlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, “yaxşı” və “pis” cavablandırma zamanı fərdi qiymətləndirmədən imtina edilməsi onların öz qüvvələrinə inamını və çalışqanlıq əzmini artırır. Hər bir şagird təlim prosesinin digər

iştirakçıları ilə birgə fəal əməkdaşlığa qoşularaq daha səmərəli çalışmaqda “kollektiv zəka” məhsulu olan həll yolunun tapılmasına öz töhfəsini vermək üçün səylərini səfərbər edir. Fəal təlimdə şagird-tədqiqatçı, müəllim –fasilitator kimi çıxış etməli, şagirdlərin idrak fəallığı tədqiqatçılıq xarakteri kəsb etməli, onların biliklərin mənimsənilməsi prosesində bərabər hüquqlu subyekt rolunda iştirakı təmin olunmalıdır. Müəllim planlı və məqsədyönlü şəkildə siniflə əməkdaşlıq edərək problemli situasiyaları təşkil etməli, şagirdlər qarşısında tədqiqat xarakterli məsələlər qoymaqla, onların həllinə metodik kömək göstərməli, şagirdləri biliklərin müstəqil əldə edilməsi yoluna istiqamətləndirməlidir. • fəal təlimdə müəllimin fasilitator kimi fəaliyyəti şagirdləri fəallaşdırmaq üçün təlim diskusiyalarının, dialoqi qarşılıqlı təsirdə açıq mübahisə və mühakimələrin, məntiqi ümumiləşdirmələrin və yaradıcı təxəyyülün inkişafına stimül yaradır; • fəal təlimdə qeyri-standart, strukturlaşmamış dərslər, yarış dərsləri, fantaziya dərsləri, dialoq dərsləri, dərslər-rolu oyunlar, dərslər –konfranslar, inteqral dərslər və s. kimi təşkilatı-didaktik strukturlara geniş instinad imkanları mövcuddur; - 4 - • fəal və integrativ təlim məntiqi düşünmə, tənqidi təfəkkür, yaradıcı yanaşma və yaradıcı tətbiq etmə kimi idrak fəaliyyəti əməliyyatların inkişafının motivləşməsinə stimül yaradır. Fəal təlimdə şagirdlərin fəal idrak mövqeyinin saxlanılması üçün psixoloji dəstək göstərilməli, sinifdə hörmət və inam mühiti daim saxlanılmalı, müəllim tərəfindən şagirdlərin stimullaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Fəal əməkdaşlıq və birgə iş vərdislərinin inkişaf etdirilməsi yolu ilə sosial birgəfəaliyyət və birgə yaşayış qaydalarının mənimsənilməsinə təminat verilməlidir. Bizim fikrimizcə, interaktiv metodların psixoloji konsepsiyası sistemli təhlil olunduqda, onun başlıca pradiqması –şəxsiyyət yönümlü təlim prinsipi olmalıdır. Ənənəvi təlimdə əsas sima olan təhsilverən (trener, müəllim) özündən təlim informasiyanı buraxan “filtr”, interaktiv təlimdə isə köməkçi, informasiya mənbələrindən biri rolunu oynayır. Ənənəvi təlimdə müəllimin başlıca vəzifəsi şagirdləri təlim prosesinə cəlb etməkdən və təlim fəaliyyətinin təşkilinə kömək etməkdən ibarətdir. Ənənəvi təlimlə müqayisədə interaktiv təlimdə aparıcı ilə qarşılıqlı təsir dəyişir: onun fəallığı öz yerini şagirdlərə güzəştə getməli olur, aparıcının əsas vəzifəsi şagirdlərin təşəbbüsü üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

ABŞERON İQTİSADİ RAYONUNDA TƏSƏRRÜFATIN ƏRAZİ TƏŞKİLİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Quliyeva G.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Abşeron iqtisadi rayonu Abşeron, Xızı inzibati rayonlarını və Sumqayıt şəhərini əhatə etməklə, respublikamızın şərqində çox əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malikdir. İqtisadi rayonun ümumi sahəsi 3,29 min km² (10 iqtisadi rayon arasında ən aşağı göstəriciyə malikdir) olmaqla, ölkə ərazisinin 3,8 faizini əhatə edir. Regionun relyefi təpəli, dağətəyi düzənliklərdən və hündür olmayan dağlardan ibarətdir. Region üçün quru subtropik iqlim xarakterikdir.

Abşeron iqtisadi rayonu şimal-qərbdən Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu, qərbdən Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu, cənub-qərbdən Aran iqtisadi rayonu ilə əhatə olunmuşdur. Şimal, şərq və cənubdan isə Xəzər dənizi ilə əhatə olunmuşdur ki, bu da nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsinə imkan yaradır. Azərbaycanın ən mühüm dəmir yolu, avtomobil, su və hava xətləri bu rayonun ərazisindən keçir. Abşeron iqtisadi rayonunun relyefinin formalaşmasında Böyük Qafqaz dağlarının rolu böyükdür. İqtisadi rayona daxil olan Xızı rayonunun ərazisi tamamilə dağlıqdır. Abşeron iqtisadi rayonunun səthi təbəşir və paleogen dövrlərinin flişli və qumlu-gilli çöküntülərlə örtülüdür. Abşeronun relyefi əsasən təsərrüfat üçün yararlıdır. Belə ki, bütövlükdə rayonun ərazisi üçün azacıq şaquli dağlıq, təpəlik və düzənliklərə parçalanma xarakterikdir. Səth quruluşunun müxtəlifliyi təsərrüfatın inkişafına və şəhərsalma işlərinə maneçilik törətmir. Sumqayıt şəhərinin relyefinə gəlinə, burada ərazi düzənlikdən ibarətdir. Abşeron iqtisadi rayonunda iqlim yayı quraq keçən mülayim-istidir. İqtisadi rayon üç tərəfdən Xəzər dənizinin bu hissəsində donmayan ilq suları ilə, şimal-qərbdən isə Qafqaz dağlarının qalın dağ zənciri ilə əhatələnir. Xəzər dənizi ərazinin iqliminə mülayimləşdirici təsir göstərir.

Abşeron iqtisadi rayonu ölkənin faydalı qazıntılarla zəngin regionlarından biridir. İqtisadi rayon mişar və əhəng daşları, sement xammalı, kvarts və tikinti qumları, eyni zamanda zəngin və müxtəlif tikinti materialları ehtiyatına malikdir. Rayonda aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri burada mütəmadi olaraq yeni tikinti materialları ehtiyatının aşkara çıxarılması ilə nəticələnir. Rayonun tikinti materialları kompleksində karbonat tipli əhəng ehtiyatları əsas yer tutur. Respublikada olan 37 əhəng-karbonat tipli ehtiyatın 15-i Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Abşeron iqtisadi rayonunun karbonat tipli tikinti materialları

ehtiyatlarından hazırda mişardaşı, sement, əhəng, üzlük plitə və s. istehsalında geniş miqyasda istifadə olunur. Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisində kərpic-kirəmid istehsalı üçün tamamilə yararlı gil ehtiyatı vardır. Onların ümumi miqdarı 6,0 milyon m³-dən çox olmaqla, ölkədə mövcud olan ümumi ehtiyatın 10,4 faizini təşkil edir. Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisi tikinti qumu ehtiyatı ilə də zəngindir. Ümumiyyətlə, Abşeron iqtisadi rayonu ən mühüm tikinti materialları növləri ilə kifayət qədər təmin olunmuşdur. Bunlar rayonda iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına, əhəlinin məişət və təsərrüfat tikintilərinə olan tələbatının ödənilməsinə əlverişli şərait yaradır.

Əsas kərpic-kirəmit materialı yaşma görə dördüncü dövr və yuxarı pliasen çöküntülərinə aid edilən kontinental, bəzən də dəniz çöküntülərindən ibarət giltorpaq və gildən ibarətdir. Abşeron iqtisadi rayonunda 2 gil yatağı vardır. Ehtiyatı 6,0 mln. m³-dən çoxdur. Bu ehtiyatların 60 faizi Abşeron, 40 faizi Sumqayıt yatağının payına düşür. Bu yataqların hər ikisi istismardadır. Abşeron yatağı Abşeron yaruslu çöküntülərindən ibarətdir. Ehtiyatı 3,8 mln. m³-dən çoxdur. Dağ kütləsinin çıxarılışı ildə 144 min m³-dur. Sumqayıt yatağında illik gil çıxarılışı 28 min m³ təşkil edir. Tikinti qumu yataqları cənub-qərb istiqamətində Xəzər sahili boyu uzanır. .

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial cəhətdən ən inkişaf etmiş iqtisadi rayonu Abşeron iqtisadi rayonudur. Ölkədə istehsal olunan sənaye məhsulunun 70%-dən çoxu bu iqtisadi rayonun payına düşür. Yerli yanacaq xammalı əsasında təşkil olunmuş yanacaq-energetika kompleksi respublikada elektrik enerjisi istehsalının 50%-ni, yanacaq sənayesi məhsulunun 94%-ni verir. Rayonun iqtisadiyyatında neft və qazçıxarma, neft emalı, neft kimyası və kimya, maşınqayırma, qara və əlvan metallurgiya, energetika, yüngül və yeyinti sənayesi üstünlük təşkil edir. İqtisadi rayon respublikada neft-qaz hasilatının hamısını, əlvan və qara metalların 68-88%-ni, maşınqayırma, metal emalı məhsulunun 90%-ni, meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız emalı məhsulunun 70%-ni, yeyinti və yüngül sənaye məhsullarının 30-50%-ni istehsal edir. Tikinti, nəqliyyat, rabitə, xidmət sahələrinin 65%-i bu iqtisadi rayonda cəmləşmişdir. Abşeron iqtisadi rayonu respublika sənaye müəssisələrinin 40%-ni, tikinti, nəqliyyat, rabitə və xidmət sahələrinin 50%-ə qədərini özündə cəmləşdirmişdir. Sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti istehsal vasitələri istehsal edən sahələrdən ibarətdir. Rayonun sənayesi yerli neft-qaz, tikinti materialları və kənd təsərrüfatı xammalının emalına əsaslanır. İqtisadi rayonun sənaye strukturunda kimya və neft-kimya sənayesi mühüm yer tutur. Bu sənaye sahəsində texniki spirt və kauçuk, plastik kütlələr, sintetik qətranlar, müxtəlif növ gübrələr, kimyəvi yuyucu tozlar və mühafizə vasitələri, avtomobil şinləri, polietilen, etilen-propilen, maye xlor və s. istehsal olunur. Rayonda tikinti materialları - şüşə (Bakı və sumqayıt şəhərlərində), divar daşı (Qaradağ, Güzdək, Korgöz və s.), sement (Qaradağ), polimer tikinti materialları (Sumqayıt), dəmir-beton konstruksiyaları məmulatları və s. istehsal edən iri müəssisələr vardır. İqtisadi rayonda maşınqayırma sənayesinin mühüm hissələrindən biri olan təmir bazası mövcuddur.s

“COĞRAFI MƏKAN” MƏZMUN XƏTTİNƏ DAXİL OLAN MÖVZULARIN REALLAŞDIRILMASINDA XƏRİTƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Quluyeva G.G.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bildiyimiz kimi, tədris vasitələri əsas və köməkçi olmaqla iki yerə bölünür. Dərslik, tədris xəritələri, qlobus və atlaslar, ədəbiyyatlar əsas təlim vasitələrinə daxil edilir. Bunların içərisində dərsliklə bərabər xəritələr mühim əhəmiyyət kəsb edir. Xəritə əsas tədris vasitəsi olub, özündə çoxlu informasiya daşıyır. Xəritələr daşdığı informasiyadan asılı olaraq yenilənir. Ən tez yenilənən xəritələr “sinoptik xəritə”ləridir ki, hava şəraitindən asılı olur. Həmçinin dünyada və ölkəmizdə baş verən fiziki, siyasi və iqtisadi dəyişikliklərə əsasən xəritələr yenilənir. “Coğrafi məkan” məzmun xəttinə daxil olan mövzuların tədrisində xəritələrin əhəmiyyəti nədən ibarətdir?

“Coğrafi məkan” məzmun xəttinə aid olan əsas standartlar : 1.1.Coğrafi kəşflər nəticəsində cəmiyyətdə və xəritədə baş verən dəyişikliklərə aid bilik bacarıqlar nümayiş etdirir. 1.2.Yerin Günəş sistemində mövqeyi və hərəkətlərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir. 1.3.Kartoqrafik təsvirlər üzərində bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir .

Qədim zamanlardan səyyahlar getdikləri əraziləri xəritəyə qeyd edirdilər. Zaman keçdikcə insanlar yeni-yeni yerlər kəşf etdilər və nəticədə xəritələrin forma və məzmunları dəyişməyə başladı. Eratosfen,

M.Behaym, Ptolomey, Merkator və s. alimlərin yazdıqları xəritələr ilk xəritələrdən hesab olunur. Bu xəritələr vasitəsilə şagirdlər ilkin kəşf olunmuş və həmçinin ilkin yaşayış məskənləri ilə tanış olur.

1.2.Yerin Günəş sistemində mövqeyi və hərəkətlərinə dair bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir –Əsas standartında isə şagirdlər xəritə və qlobus vasitəsilə fəsilələrin yaranması, günəş şüalarının düşmə bucağı, saat qurşaqlarının, işıqlanma qurşaqlarının yaranma səbəbi və s. məlumatları dərslərdən əldə etsələr də qavramaları çətin olur. Belə mövzuların tədrisində xəritə və qlobus mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagird yerin formasını - qlobusu görərək xəyalında Yer kürəsini canlandırır bilir.

Müəllim şagirdlərə xəritədən düzgün istifadə etməyi öyrətməlidir.Şagird ona maraqlı olan ölkənin saat qurşağını, iqlimini, günəş şüalarının düşmə bucağını və s. məlumatları xəritə və qlobus vasitəsilə öyrənmə bilər.

1.3.Kartoqrafik təsvirlər üzərində bilik və bacarıqlar nümayiş etdirir – Standartını xəritə və qlobuslarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Müəllim şagirdlərə xəritələrlə qlobuslar arasında olan oxşar və fərqli cəhətləri müqayisələrlə göstərir.Şagirdlər hər hansı bir ölkəyə aid qlobusun tərtib olunmamasının səbəblərini başa düşür.Xəritələr vasitəsilə daha çox informasiya əldə etməyin yollarını öyrənirlər.

Şagirdlərə xəritələrdən istifadə etməyin yollarını öyrətməkdə müəllimin xüsusi əhəmiyyəti vardır.Əvvəla, müəllim kartoqrafik bilik bacarıqlara yiyələnməlidir. Müəllim planaalmayı, kartoqrafik hesablamaları, xəritələrin növlərini bilməli, şagirdlərə xəritə üzərində işi düzgün qurmağı, xəritədən düzgün şəkildə istifadə etməyi və onun mahiyyətini başa salmalıdır.

SƏKKİZİNCİ SİNİF FƏNN PROQRAMLARININ (KURİKULUM) ELMİ METODİKİ TƏHLİLİ VƏ METODİKASI

Qurbanova Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dünyada, bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsildə də geniş integrasiya zərurəti yaranmışdır. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində təhsilin integrativliyi əsas prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. İntegrativ kurikulum şagirdyönümlü, humanistləşən təhsilin fəlsəfəsidir və təlim strategiyalarının qurulması işində böyük rol oynayır. Qeyd olunan sənəddə ümumi təhsilin pillələri və bu pillələr arasında əlaqə və ardıcılığın gözlənilməsi, bilik, bacarıq və vərdislərin təhsil pillələri üzrə konsentrik inkişaf etdirilməsi vacib pedaqoji tələb kimi qoyulmuşdur.

Müasir dünyada sürətlə gedən sosial, mədəni və texnoloji dəyişikliklər global düşünmə tərzinin əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə olan halda, şagirdlər təlim prosesində ayrı-ayrı fənlər üzrə verilən bilik və bacarıqların passiv iştirakçısı olmur. İntegrativlik şagirdlərə ətraf aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən aləmin dərk edilməsinə yaradıcı idraki münasibət bəsləyən subyektlər kimi yanaşılmasına imkan yaradır. Bu, o zaman mümkün olur ki, təhsil pillələrində öyrənilən fənlər və onların əhatə etdiyi mövzular ayrı-ayrı deyil, əlaqəli, integrativ şəkildə tədris olunur. Digər bir tərəfdən integrativ kurikulum şagirdlərin dərslərdə verilən materiallara yaradıcı yanaşmasına kömək edir.

Bildiyimiz kimi, məktəb cəmiyyətin sosial sifarişini yerinə yetirməlidir: şagirdləri dərin və hərtərəfli biliklərlə təmin etməli, onlarda bacarıq və vərdislər formalaşdırmalı, yüksək mədəniyyətə, mütərəqqi dünyagörüşə malik olan şəxsiyyət yetişdirməlidir.Məhz bütün bunları nəzərə alaraq yuxarıda söylənilən problemlərin səmərəli həlli üçün ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar, yeni metodik düşüncə tərzii lazımdır.Məktəb əksər vətəndaşların geniş əlaqə saxladığı əsas ictimai institutdur. Müvafiq hazırlığı olsa da, olmasa da, müəllimlər şagirdləri öz cəmiyyətlərində məhsuldar, əməkdaşlıq və sülh şəraitində yaşamağa hazırlamalı olurlar. Hətta bu cəmiyyətlər sürətlə dəyişsələr belə. Müəllim üçün qaranlıq qalan bir yer şagird üçün zülmətdir. Bunun üçün də müəllim öz üzərində daim işləməli, dərslərinin tədrisində böyük dönüş yaratmalıdır. Əvvəlki ənənəvi proqramdan fərqli olaraq yeni fənn (kurikulum) proqramında cari il ərzində iki məzmun xətdinə toxunulur beləki ilk olaraq I Yer kürəsinin təbiəti və onun təsərrüfat əhəmiyyəti, II Cəmiyyət və iqtisadiyyat məzmun xətləri ilə coğrafiya fənni tədris olunur. İlk məzmun xətdinə uyğun olaraq 1. Azərbaycan Respublikasının coğrafi mövqeyi, sahəsi,sərhədləri. 2. Relyefin ümumi səciyyəsi 3. Günəş radiasiyası (Qitələrin daxili suları, dünya okeanı və ondan istifadə, Azərbaycanın su ambarları və kanalları). 4. Bioehtiyatların müxtəlifliyi və ondan istifadə (şimal və cənub materiklərin bioehtiyatları və ölkələrin iqtisadi inkişafında onların rolu, Azərbaycanın landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir, ekoloji siyasət, ekoloji monitoring və təbiətə ekskursiya

). Bu göstərilən məzmun xətdində dünya ölkələrinin və Ölkəmizin coğrafi potensialı aşılaraq bütün qanunauyğunluqlar nəzərdən keçirilir və onların iqtisadi yönü qeyd edilir. Növbəti toxunacağımız məzmun xətdində isə cəmiyyət və ona nəzərən inkişafdan iqtisadiyyat olacaq. 1. Azərbaycan Respublikasının relyefi, geoloji quruluşu və faydalı qazıntıları, Tarixi- coğrafi regionların müasir vəziyyəti, Müasir dünyada iqtisadi güclər, Yer kürəsinin mənimsənilməsi), 2. Azərbaycan Respublikasının iqlimi 3. İqtisadi- sosial həyat və onun inkişaf yolları (Təsərrüfatın sahə quruluşu, Məddi və qeyri- maddi istehsal, Sənaye sahələrinin yerləşməsi, Kənd təsərrüfatı sahələrinin yerləşmə prinsipləri, Bazar iqtisadiyyatı, Mülkiyyət formaları, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı, Tüstüsüz sənaye - turizm.) . Bu məzmun xətdində də şagirdlər cəmiyyətlə bağlı bilikləri formalaşdırır və onun iqtisadi tərəfləri şagirdlərə aşılır. Yeni fənn (kurikulum) proqramının xarakterik xüsusiyyətlərini sadaladıq indi isə bu proqramın müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini qeyd edək. Yeni fənn proqramının üstün cəhətləri çoxdur, beləki yeni, qısa, tam və aydın yollarla coğrafi elmi biliklərin verilməsinə xidmət edir. Cəmiyyətin inkişafına uyğun olaraq biliklər daim yenilənir proqram tam öyrənməni təmin edir və artıq yorucu biliklərin verilməsindən qacınılır.

Biz XXI yüzilin ilk illərini yaşayırıq. Bu gün doğulan, dünyaya gələn uşaqlar, bu gün ilk addımlarını atan körpələr XXI yüzilin son illərinin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar. “Millətimizin sabahı” dediyimiz uşaqlar həyatımızın gələcəyi, ömrümüzün davamıdır. Onların təlim-təربiyəsinə, sağlamlığına düzgün münasibət bəşəriyyətin aydın sabahının, parlaq gələcəyinin təminatıdır. XXI əsrdə yaşayacaq nəsillərin təlim-təربiyəsinin, sağlamlığının, xoşbəxt həyatının təməli bugününümüzdən başlayır. Məktəb əksər vətəndaşların geniş əlaqə saxladığı əsas ictimai institutdur. Müvafiq hazırlığı olsa da, olmasa da, müəllimlər şagirdləri öz cəmiyyətlərində məhsuldar, əməkdaşlıq və sülh şəraitində yaşamağa hazırlamalı olurlar. Hətta bu cəmiyyətlər sürətlə dəyişsələr belə. Müəllim üçün qaranlıq qalan bir yer şagird üçün zülmətdir. Bunun üçün də müəllim öz üzərində daim işləməli, dərslərinin tədrisində böyük dönüş yaratmalıdır. Açıq cəmiyyətdə səmərəli vətəndaşlığa hazırlaşmaq şagirdlərdən mühüm idrak qabiliyyəti tələb edir, onlar öz fikrini formalaşdırmağı, təcrübə və düşüncədən məna çıxarmağı, məntiqi arqumentlər tapmağı, fikirlərini aydın və inamla ifadə etməyi bacarmalıdırlar. Amma vətəndaşın formalaşması üçün təkcə bu qabiliyyətlər kifayət deyil, sosial sahədə zəruri olan münasibət və qabiliyyətlər var ki, bunlar şagirdləri gələcəkdə dəyərli vətəndaş olmağa istiqamətləndirir.

BİNƏQƏDİ YATAĞININ KOLLEKTOR LAYLARININ SÜZÜLMƏ-TUTUM XARAKTERİSTİKALARI ARASINDAKI QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN TƏDQIQI

Məmmədov K.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Kollektorların dərinlikdən asılı olaraq süzülmə-tutum xarakteristikalarının kəmiyyətə proqnozundan neft-qaz yataqlarının mütəhərrik flüid məkanın modelləşdirilməsində, ehtiyatın hesablanması, işlənməyə nəzarətdə və s. kimi mühüm məsələlərin həllində aktual hesab olunur.

Effektiv məsaməlik və keçiricilik kolektorun dinamik xarakteristikası olduğu üçün bu parametrlər arasında intensiv korrelyasiya əlaqəsi müşahidə edilir.

Quyu geofiziki tədqiqatı (QGT) məlumatlarına görə effektiv məsaməliyi təyin etməklə süxurların neft-qaz keçiriciliyinin təbii yatım şəraitində kəmiyyətə qiymətləndirilməsinə əlavə imkan yaranır.

QGT məlumatlarına görə keçiriciliyin kəmiyyətə təyini süxurların hər hansı bir petrofiziki xarakteristikası ilə keçiricilik arasındakı dayanıqlı korrelyasiya əlaqəsinin mövcudluğuna əsaslanır.

Petrofiziki invarianta (məsələn, effektiv və məsaməliyə) keçdikdə bu korrelyasiya asılılığının səhəhlik dərəcəsi daha da yüksəlir, nəticədə petrofiziki modellərin köməyiylə kollektor layların keçiriciliyinin kəmiyyətə proqnozuna təminat yaranır.

Tədqiqat işində Binəqədi yatağının kollektorlarının süzülmə-tutum xarakteristikalarının riyazi statistik yanaşma əsasında təyini nəticələri nəzərdən keçirilir, alınmış korrelyasiya əlaqəsinin səhəhlik dərəcəsi qiymətləndirilir.

Alınmış əlaqə dərinlikdən asılı olaraq keçiriciliyin matrisinin təyininə imkan verməklə yanaşı həm də onun petrofiziki invariant arasındakı asılılığın qurulmasına zəmanət verir.

PALÇIQ VULKANLARININ ƏMƏLƏ GƏLMƏ MEXANİZMİ

Muradov Q.R.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Palçıq vulkanları yüksək enerji potensialına malik olan gil diapirlərindən formalaşırlar. Gil diapirinin enerji potensialı isə tam sıxlaşmamış gili ilə onu əhatə edən suxurlar arasında olan sıxlıq qradientindən və gil kütləsinin miqdarından aslıdır. Bu iki göstərici nə qədər yüksək olarsa bir o qədər gil diapirinin enerji potensialı da yüksək olur. Bu baxımdan gil diapirləri öz inkişaf dərəcələrinə görə Kriptodiapir, Diapir, Palçıq vulkanı səviyyəsinə qədər inkişaf etmiş olurlar. Cənubi Xəzər meqaçökəkliyinin bir sıra struktur elementlərində inkişaf etmiş çoxlu sayda palçıq vulkanlarını buna misal göstərmək olar.

Palçıq vulkanı müxtəlif miqyaslı dizyunektivlərin kəsişməsində yaranan tektonik ovulma zonasının üzərində yerləşərsə belə halda tektonik ovulma zonasında külli miqdarda dərinlik qazları toplanma bilər. Əgər palçıq vulkanı belə bir tektonik ovulma zonası üzərində inkişaf edibsə o püskürməyə başladığı zaman ovulma zonasında toplanmış qazlar vulkanın kökünü təşkil edən reoloji fəal kütlədən keçərək birinci olaraq yer səthinə çatıb və atmosfərə püskürülür. Bu növ vulkanların püskürdükləri qazın həcmi başqa vulkanların püskürdükləri qazın həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə çox olur. Bu səbəbdən də belə vulkanlara Qaz palçıq vulkanları deyilir. Qaz palçıq vulkanın püskürmə məhsullarında onun kökünü təşkil edən gil kütləsindən qədim süxur qırıntılarına rast gəlinir. Buna misal olaraq kökləri Maykop gillərindən ibarət olan vulkanların püskürmə məhsullarında Mezozoy, Paleosen, Eosen yaşlı süxur qırıntılarına təsadüf edilməsidir.

Palçıq vulkanlarının yaranmasının başlıca meyyarı çöküntü qatının böyük qalınlığa malik olması və onun tərkibində tam sıxlaşmamış yüksək plastikliyə və nisbətən böyük qalınlığa malik gil qatının olmasıdır. Lakin palçıq vulkanizminin inkişaf etməsi üçün bu amillərlə yanaşı çöküntü toplanma hövzəsində eləcə də əlverişli struktur-tektonik və geodinamik şərait olmalıdır.

Palçıq vulkanları yayıldığı ərazilər litosfer plitələrin subduksiya zonaları boyu yaxud da subduksiyanın artıq kolleziyaya keçmiş ərazilərdə inkişaf etmiş mənfi geostruktur elementləri ilə əlaqədardır.

Nəticə

Ərazidə palçıq vulkanizminin inkişaf etməsi üçün, ərazinin çökmə qatında geodinamik amil kimi, sıxılma gərginliklərin inkişaf etməsi vacibdir, yəni palçıq vulkanizmi çökmə qatda sıxılma gərginliklərinin göstəricisidir.

Gil diapirlərinin eninin uzunununa olan nisbəti onun inkişafında sıxılma gərginliklərinin nə dərəcədə rol oynadığını göstərir.

Gil diapiri tektonik ovulma zonası üzərində yerləşdiyi halda onun qaz palçıq vulkanı ilə mürəkkəbləşməsi ehtimalı daha yüksəkdir.

AEROKOSMİK MƏLUMATLAR ƏSASINDA YÜKSƏK DAĞLIQ LANDŞAFTLARIN GEOSİSTEM TƏDQIQI

Nərimanlı O.İ.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bir çox alimlər tərəfindən aparılmış çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif qravitasiya proseslərinin və relyef formalarının təsiri altında Böyük Qafqazın landşaftları güclü dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu dəyişikliklərin təhlükəli miqyası aktiv istifadə olunan dağlıq ərazilərdə insan fəaliyyəti üçün əhəmiyyətli dərəcədə maneə yaradır. Bu proseslərin nəticəsi kimi sel hadisələrinin yaranması misal ola bilər. Bu axınların təsiri altında orta-və yüksək dağlıq ərazilərdə suxurlar və torpaq-bitki örtüyü dağılır. Bu kimi proseslərin öyrənilməsində aerokosmik fotomaterillərin deşifrəlməsi və statistik verilənlər əsasında kartoqrafik materialların tərtibi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu materiallarda geodinamik proseslər, Böyük Qafqazın dağ landşaftlarına, o cümlədən antropogen təsirə həssas olan torpaq örtüyünə böyük təsir edən iqlim dəyişmələri nəticələri öz əksini tapır.

Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Böyük Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərində geodinamik proseslərin inkişafının başlıca amili yer səthində olan süxurların tərkibidir. Onlar eroziya və denudasiya proseslərinə olduqca tez məruz qalır, xüsusilə dağlıq ərazilər üçün səciyyəvi olan leysan yağışlarının təsiri nəticəsində daha aydın özünü biruzə verir.

1:25000 miqyaslı ağ-qara aerofotoşəkillərin vizual analizi göstərir ki, bu şəkillərdə torpaq-bitki örtüyünün deqradasiya dərəcəsi aydın əks olunur. Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin ayrı-ayrı iri dağ-çəmən massivlərində, Şinçay, Kişçay, Girdmançay və s. çay hövzələrində vizual olaraq müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramış sahələr, təsvirə dənəvər xarakter verən dağıntı materiallarının toplanma sahələri müəyyən edilmişdir.

Baş Qafqaz silsiləsinin yüksək dağlıq ərazilərinin aerokosmik fotoşəkillərinin emalı materiallarının ümumiləşdirilməsi deqradasiya proseslərinin dağlıq landşaftların vəziyyətinə təsirini əks edən müxtəlif kartoqrafik materialların tərtibinə və məkan-zaman daxilində deqradasiya proseslərinin intensivliyini kifayət qədər obyektiv qiymətləndirilməsinə, həm də ərazinin ekogeomorfoloji rayonlaşdırma sxemində müvafiq düzəlişlərin aparılmasına imkan verir.

Böyük Qafqazın yüksək dağlıq ərazilərində aparılmış təhlil göstərir ki, ekzodinamik proseslərin tədqiqi işlərində irimiqyaslı aero və kosmik fotomaterialların tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar bu proseslərin baş vermə xarakterini, ümumilikdə, ekzogen relyefəmələgəlmənin xarakterini böyük dəqiqlik və operativ olaraq müəyyən etməyə köməklik göstərir. Bununla yanaşı aero və kosmik fotomateriallardan istifadə etməklə dağlıq landşaftların deqradasiya dərəcəsinin qiymətləndirilməsi məqsədi ilə həyata keçirilən tədqiqatlar çöl təcrübələri aparılmadan çox böyük çətinliklərlə üzləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Qafqazın Azərbaycan hissəsinin təbii şəraitinin tədqiqi hal-hazırda iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, çünki, rekreasiya-təsərrüfatı bu ərazilərdə ildən ilə genişlənməkdədir.

COĞRAFI TOPONİMLƏR

Rəşidli R.Ş.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Oykonimlər. Bəzi yaşayış məntəqələri vardır ki, onlar təbii şəraitdən irəli gəlmiş cəhətləri öz adlarında əks etdirirlər. Buna aşağıdakı misalları çəkmək olar:

Zirnel kəndi əslində Zərnil-Qızılcay (Qırmızıçay) deməkdir. Bu kənd sürüşmə nəticəsində dağıldığından onu başqa yerə köçürüblər. Kəndin adı onun ətrafında olan dağ süxurlarının rəngindən götürülmüşdür.

Kükü kənd adının Azərbaycan yeməklərinin adından götürüldüyünü hesab edirlər. Kükü yeməli göy otlardan hazırlanır. Əslində Kükü kənd adı Kükü dərəsində olan yaşıllığı, dağ yamaclarını yaşıllıq ota, çiçəkli çəmənliyə qərq edən subalp çəmənliyi ilə bağlıdır. Kükü kəndindən şimalda Dərələyəz silsiləsi suayrıcında ucalan kükü dağının adını erməni psevdonimləri “özününkü etmək” məqsədilə ermənicə Qoqi adlandırmışlar (5).

Oronimlər. Araz çayının sol sahilindən başlayaraq Biçənək aşırımına qədər Zəngəzur silsiləsi ucalır, qərbdən və şimal-qərbdən başlanan Dərələyəz silsiləsi Biçənək aşırımında Zəngəzur silsiləsinə qovuşur. Şahbuz rayonu əsasən dağlıqdır. Bu səbəbdən də Şahbuz rayonu ərazisində olan oronimlər miqdarca çoxsaylı, mənaca müxtəlif məzmunludur. Bu, ərazinin müsbət və mənfi relyef formalarını əks etdirən coğrafi terminlərin və sözlərin zənginliyi ilə əlaqədardır. Oronim yaranan **topoformantlara** ağ, ala, aran, baş, boğaz, boz, boyun, vəng, qabaq, qapı, qara, qızıl, qoşun, qutan, quzey, dağ, daş, dərə, kəsən, kecəl, gədik, gəz, güney, əxi, kelə, key, kənd, oba, oyuq, sal, sarı, su, səngər, soyuq, taxta, təpə, tap, uzun, çin və s. göstərmək olar (3).

Topoformantlardan görünür ki, onların içərisində rəng (ağ, qara, göy, qırmızı, qızıl və s.), insanın bədən üzvlərinin adını (baş, boğaz, boyun, burun), heyvanat aləmini (qoç, quş, dəvə, qurd, ilan və s.) bildirən sözlər oronimiyada mühüm yer tutur. Bəzi oronimlər isə xristian və islam dini ibadətgahları adlarını bildirən vəng, dair (deyr), kelye, naus, pir sözlərindən yaranmışdır. Qədim ibadətgahlar (ziyarətgahlar), adətən, dağlıq ərazilərdə yerləşirdi. Bəzi dağlarda bitki örtüyü ala-tala sahə tutduğundan onlar keçəl adlanır. Türk oronimiyasında bu sözlərlə yaranan oronimlər geniş yayılmışdır. Vulkanogen süxurların bir qrupu çəki

etibarilə yüngül olduğundan onlara kəvək (yüngül çəkili) deyirlər ki, ondan da kəvək topoformantı yaranmışdır.

Müsbət relyef formalarının müxtəlif çalarlarını əks etdirən dağ, dik, yoxuş, tap, təpə, uca, dağ düzənliklərini əks etdirən (düz, taxta, sal və s.) sözləri xüsusilə geniş yayılmışdır.

Şahbuz rayonundakı mezooroniqlərə Gəlinqaya, Qızılboğaz, Dağdağan dağı, Dağüstünü və s. misal göstərmək olar (2).

Hidronimlər. Hidronim ümumiyyətlə, su mənbələrinin adlarıdır. Su mənbələrinin iki növü vardır: təbii su mənbələri (göl, çay, nohur, bulaq və s.) və süni su mənbələri (arx, kanal, kəhriz, quyu, ovdan və s.). Buna uyğun olaraq su mənbələrinin adlarında mənşəcə müxtəlifdir. Belə ki, təbii su mənbələri etnonimlərdən, rəng, keyfiyyət (dad) bildirən sözlərdən, kənd adlarından və s. ibarət olduğu halda, süni su mənbələri çox halda şəxs adlarından (bulaq, arx, ovdan, kəhriz), kənd adlarından (kanallar) ibarət olmuşdur (4).

Suyun keyfiyyətini bildirən topoformantlar içərisində ağ- “ıcməli su” (Ağbulaq) vardır. Şahbuz rayonundakı Şahbulaq gursulu, yüksək keyfiyyətli bulaqlardandır.

Şahbuz rayonunda Badamlı, Sirab, Vayxır adlı mineral bulaqlar vardır. Mineral bulaq adlarının əksəriyyəti oradakı yaşayış məntəqələrinin adlarından ibarətdir. Ancaq Sirab kənd adı oradakı Sir+ab (sirli su) adı ilə bağlıdır. Eyni sözü Vayxır kəndinin adı barədə də demək olar. Q.Ə.Qeybullayevin yazdığına görə, Vayxır kəndinin adı oradakı Vayxır bulağının adıdır. Bulağın adı isə orta (fars dilində) vah-“yaxşı”, “xeyirxah” və xvar-“yer” sözlərindən ibarətdir ki, bu da bulağın müalicə əhəmiyyətli mineral su olması ilə əlaqədardır (1).

Zoonimlər. Şahbuz rayonunda Təkəlik (dağ) və Keçili (kənd) coğrafi adları vardır. Təkəlik coğrafi adı dağ keçisinin (təkənin) məskən salması ilə əlaqədardır. Keçili kəndinin adı keçi adından götürülmüş ola bilər. XVII əsrdə Cənubi Azərbaycandan şimala köçərək kəngərlilərə qarışmış tayfanın adıdır. Keçmiş elmi mənbələrdə “Tayfeyi Keçili” adlanır. Şahbuz rayonundakı Qızıyurdu köşəni də həmçinin zoonimlərə misal ola bilər.

Fitonimlər. Naxçıvan MR ərazisi kontinental iqlimə malik olduğundan burada sərt qışa və isti yay aylarına uyğun olan bitkilər ütlülük təşkil edir. Şahbuz rayonundakı Almalıdağ coğrafi adını fitonimlərə misal göstərmək olar.

BÖYÜK QAFQAZIN CƏNUB-ŞƏRQ YAMACINDA DAĞ-ÇƏMƏN TORPAQLARININ EROZİYADAN MÜHAFİZƏSİ YOLLARI

Rüstəmli G.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Əhalinin ərzaq məhsullarına və kənd təsərrüfatı xammalına olan ehtiyacının ödənilməsi üçün əkinçiliyin məhsuldarlığının və sabitliyinin xeyli artırılması tələb olunur. Bu məqsədlə torpaqların münbitliyinin artırılması üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi, kənd təsərrüfat bitkilərinin becərilməsinin intensiv texnologiyasının tətbiqi, eroziyaya qarşı torpaq qoruyucu mübarizə tədbirlərinin geniş surətdə həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Böyük Qafqazın cənub-şərq yamacının dəniz səviyyəsindən olan hündürlüyü iqlimin, bitki örtüyünün dəyişməsinə, o da öz növbəsində torpaqəmələgəlmə prosesinə təsir göstərir. Torpaq tiplərinin dəyişməsi qurşaqlar daxilində baş verir. Yüksək dağlıq ərazilərdə torpaq örtüyünün zəif inkişaf etməsi və ya olmaması ana süxurun səthə çıxmasına, səpinti və töküntü materiallarının geniş sahə tutmasına və nəticədə denudasiya proseslərinin intensivləşməsinə səbəb olur.

Dağ-çəmən torpaqları Şəki və Zaqatala rayonlarında 84330 ha sahədə, Qəbələ rayonu ərazisində Göyçay və Turyançayın başlanğıc hissələrində nisbətən geniş ərazidə yayılaraq, qərbə doğru bəzi yerlərdə eni dəyişən, çay dərələri ilə kəsilən və bəzən də, qırılan zolaq şəkilində respublikanın Gürcüstanla olan sərhəddinə qədər uzanır. Dağ-çəmən torpaqlarının cənub sərhəddi ayrı-ayrı çıxıntılar şəklində Qax, Zaqatala, Balakən rayonları ərazisində çay dərələri və meyilli yamaclarla nisbətən aşağıya doğru enir. Dağ-çəmən torpaqları Böyük Qafqazın suayırıcısı və ona yaxın olan alp və subalp zonalarında dəniz səviyyəsindən 2000-3000 m yüksəkliklər arasında, əsasən eroziya prosesinə məruz qalan, daşlı-çınqıllı, kəskin parçalanmış relyef sahələrində yayılmışdır. Morfoloji-genetik xüsusiyyətlərinə, inkişaf etmə səviyyələrinə və ekoloji

şəraitinə görə ərazidə dağ-çəmən torpaqlarının ibtidai dağ-çəmən və çimli dağ-çəmən tiplərinin yayıldığı müəyyən olunmuşdur.

Respublikamızın başlıca olaraq, yay otlaqları kimi istifadə edilən dağ-çəmən zonasında əsasən otarılmanın normadan artıq və nizamsız aparılması ilə əlaqədar eroziya prosesinin intensiv inkişafı müşahidə edilir. Eroziya prosesinin intensivliyinə yamacların meyilliyi ilə yanaşı, uzunluğu və forması da böyük təsir göstərir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, yamacın 10^0 meyilliyə malik sahəsində 82,4 t torpaq yuyulduğu halda 28^0 meyilli sahədə 210 t torpaq yuyulur. Həmin təcrübələrdən aydın olmuşdur ki, yamacın yuxarı hissəsində torpağın yuyulması aşağı hissələrindəkinə nisbətən 2-2,5 dəfə çox olmuşdur.

Son dövrlərdə ölkəmizdəki bir sıra təsərrüfatlarda səth axınlarının nizamlanması yolu ilə eroziyanın qarşısının alınması və məhsuldarlığın artırılması üçün kontur-meliorativ əkinçilik sistemi tətbiq edilməyə başlanmışdır. Bu sistem şum və becərmə işlərinin relyefin horizontlarına müvafiq sürətdə aparılmasını, eroziya təhlükəsi olan ərazilərdə və təsərrüfat sahələrinin kənarlarında suötürücü və susaxlayıcı tirə və bəndlərin yaradılması, sahələrin kənarlarında meşə zolaqlarının salınması, xüsusi aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Eroziyaya qarşı səmərəli aqrotexniki tədbirlərdən yamac boyu hər 1,4-1,7 m-dən bir çəkilən, 30 sm-dək dərinliyə malik susaxlayıcı şırımların yaradılmasını göstərmək olar. Respublikamızın müxtəlif rayonlarında (Şamaxı, Gədəbəy, Tovuz, Qazax və s.) bu tədbirlər torpağın yuyulmasını 2-3 dəfə azaltmış, rütubətliyi 3-5%, bitkilərin məhsuldarlığını isə 15-20% artırmışdır. Qar və yağış sularının torpağa hopmasının sürətləndirilməsi, səthi axını və eroziya təhlükəsini azaltmaq üçün payız şumunun 30-25 sm-dək dərinləşdirilməsi müsbət nəticələr verir.

Torpaqların eroziyadan mühafizə olunmasında ən mühüm tədbirlərdən biri ölkəmizdə getdikcə daha geniş tətbiq olunan kotansız torpaqqoruyucu əkinçilik sistemidir. Bu sistemin tətbiqi nəticəsində adi şumda olduğu kimi torpağın layları çevrilir, bitki qalıqlarından ibarət mulça torpaq səthində qalır və torpağı yağış damcılarının dağıdıcı təsirindən, eroziya və deflyasiyadan, torpaq rütubətinin faydasız buxarlanmasından qoruyur.

CORROBORATING THE DIRECTION OF EXPLOSION WELLS IN DEVELOPMENT OF GADABAY GOLD-COPPER MINE

Shahnazarov E.E.

Azerbaijan State Oil and Industry University

Results of proceeding mineral resources with open-method, gives us that division of rocks takes place mainly with wells. Wells are located vertically (mostly), sloping and rarely horizontally in massif.

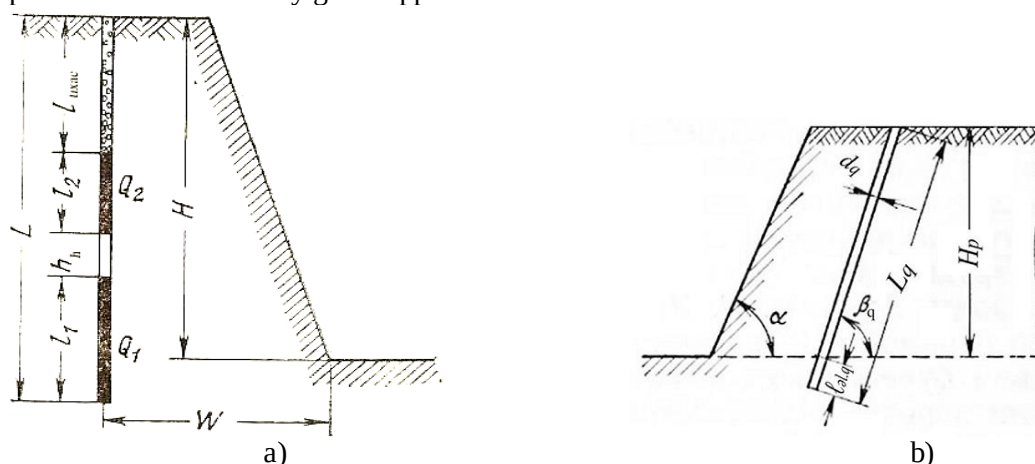
Drilling vertical wells in deviated condition of slope cause low efficiency of explosion process, though this method has been widely applied. In fact, although, the explosive matter has the same density throughout its length, resistivity against the explosion which occurs in rock massive changes throughout the well length (stage height).

As is known, explosive matter functions its maximum at stage heel level and functions its minimum at the height of upper side of matter. At mentioned condition, as a result of unequal conditions, yield of big-sized rock particles is much more. This brings out high costs and uneven decomposition of rocks.

Implementation of deviated wells allows increasing the height of stage. In vertical wells this length is limited with the increased rock resistivity against explosion as the well gets deeper. On the other hand, one more point for limited height of stage is that, in vertical wells after explosion lots of rock particles occur and there should be enough technical means in order to get them out of the hole.

For this reason, we need to determine the appropriate deviation angle with experiment for each situation separately. At initial stage of experiments it is possible to consider the wells as nearly stage slope angle. Afterwards, optimal deviation angle of wells can be found by considering results of experiments taken for explosion parameters and other related characteristics.

To sum up, from the whole data given in this article I would like to propose the implementation of deviated explosion wells in Gadabay gold-copper mine.

Scheme 1: Placing of the vertical and sloping well

DAĞLIQ ŞIRVAN İQTİSADI RAYONUNDA ŞƏHƏR ƏHALİSİNİN TƏBİİ ARTIM GÖSTƏRİCİLƏRİ

Soltanov E.Z.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Əhalinin sayının əsas artım məbəyi təbii artımdır. Məhz təbii artım nəticəsində insanlar əvəz olunur. Əhalinin artımında miqrasiya da iştirak etsə də, məhz təbii artım əsas rol oynayır.

Demoqrafik göstəriciləri müəyyən edən əsas amil doğumdur. Ərazinin inkişaf səviyyəsi, urbanizasiya səviyyəsi, qadınların təsərrüfat sahələrində işləməsi, təhsil alması, milli adət-ənənələr, dini amillər, doğumun miqdarına təsir göstərir. Ötən əsrin 90-cı illərinə qədər Azərbaycan Respublikasında yüksək göstəricilərə malik olmuş doğum səviyyəsi bu dövrdən sonra kəskin azalmağa doğru gedir.

Respublikada baş verən demoqrafik inkişaf meylləri Dağlıq Şirvan iqtisadi-rayonunda da özünü göstərir.

Cədvəl. Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda doğum, ölüm, təbii artım göstəriciləri. Şəhər əhalisi. Mütəlq hesabla

İnzibati rayonlar	1990			2000			2015		
	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım	Doğum	Ölüm	Təbii artım
Ağsu	542	83	459	295	100	195	399	132	267
İsmayılı	452	53	399	264	123	141	537	174	363
Şamaxı	873	156	717	557	225	332	960	272	688
Qobustan	57	3	54	56	11	45	197	53	144

Mənbə. ARDSK. Azərbaycanın demografik göstəriciləri 2016.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisinin doğum göstəricilərinin dəyişməsinə daha əyani təhlil etmək üçün onun mütləq kəmiyyətlərinin dəyişməsinə nəzər salaq (Cədvəl). 1990-cı ildə mütləq rəqəmlərlə doğulanlar Şamaxı şəhərində 873 nəfər, Ağsu şəhərində 542 nəfər, İsmayilli şəhərində 452 nəfər, Qobustan şəhərində 57 nəfər olmuşdur. 2000-ci ildə doğumun aşağı göstəriciləri Qobustan şəhərində (56 nəfər) və İsmayilli şəhərində (264 nəfər) olmuşdur.

1990-2000-ci illərdə iqtisadi rayonda şəhər əhalisi üzrə doğulanların sayı 1924 nəfərdən 1172 nəfərə enmişdir. Doğulanların sayının azalması bu zaman kəsiyində Ağsu şəhərində 247 nəfər, İsmayilli şəhərində

188 nəfər, Şamaxı şəhərində 316 nəfər olmuşdur. Qobustan şəhərində bu göstərici demək olar ki, dəyişməmişdir. Doğulanların sayının azalması əhalinin miqrasiyasının artması ilə eyni vaxtda gedir.

2000-ci ildən sonrakı dövrdə Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisi üzrə doğulan uşaqların sayı 921 nəfər, təbii artım 749 nəfər artmışdır. 2015-ci ildə təbii artım mütləq hesabla Şamaxı (688) və İsmayılı (363) şəhərlərində yüksək səviyyədə olmuşdur. Son illər respublikada olduğu kimi, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda da doğulan uşaqlar arasında oğlanların sayı böyük üstünlüyə malikdir və bu fərq getdikcə artır.

Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunda şəhər əhalisi üzrə 1990-2000-ci illərdə ölənlərin sayı 459 nəfərə qədər yüksəlmiş, təbii artım isə 1629 nəfərdən 713 nəfərə enmişdir. Təhlil edilən dövr ərzində ölkədə ölümün göstəriciləri 104,4%, iqtisadi rayonda 155.6% artmış, təbii artımın səviyyəsi respublikada 48,2%, iqtisadi rayonda 43,8% azalmışdır. 2000-2013-cü illərdə iqtisadi rayonda təbii artım hesabına şəhər əhalisinin sayının illik artımı 713 nəfərdən 1462 nəfərə yüksəlmişdir. Bununla yanaşı ölənlərin sayı da 459 nəfərdən 631 nəfərə qədər artmışdır.

Bu meyillər iqtisadi rayona daxil olan inzibati rayonlarda da müşahidə edilir. 1990-2000-ci illərdə Şamaxı şəhərində ölənlərin sayı 156 nəfərdən 225 nəfərə qədər İsmayılı şəhərində 53 nəfərdən, 123 nəfərə, Ağsu şəhərində 83 nəfərdən, 100 nəfərə, Qobustan şəhərində 3 nəfərdən 11 nəfərə yüksəlmişdir.

Əhalinin təbii artımı dedikdə doğum və ölüm arasındakı fərq başa düşülür. Təbii artım regionda və şəhər yaşayış məntəqələrində əhalinin artımının və miqrasiyanın əsas mənbəyidir. Eyni zamanda əhalinin sayı çox olduqda təbii artımın mütləq göstəriciləri də yüksək olur. Əhalinin təbii artım tempini öyrənmək əsasında yaşayış məntəqələrinin inkişaf perspektivlərini, onlarda sosial xidmət obyektlərinin (mənzil, səhiyyə müəssisələri, uşaq bağçaları, məktəblər, məişət xidməti) ərazi təşkilini müəyyən etmək, istehsal obyektlərinin əmək ehtiyatları ilə təminatını, yeni iş yerlərinin yaradılmasını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

COĞRAFIYANIN TƏLİM METODLARI

Valizadə Ü.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində cəmiyyətdə dominant rol oynayan ənənəvi təhsil sisteminə təhsilənlərə bir obyekt kimi yanaşılıb, təhsildə avtoritar idarəetmə üsullarına üstünlük verilib. Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra demokratik ölkənin əsas prinsiplərinə uyğun yeni, müasir tələblərə cavab verən təhsil sisteminin qurulmasına başlanılıb. Hazırda tədris- təlim prosesində yeni texnologiyaların tətbiqi, pedaqoji prosesin idarəedilməsində yeni yanaşmalardan istifadə, keyfiyyətli sinif-dərs sisteminin qurulmasına geniş imkanlar açır. Bu halda sinif mühitində son dərəcə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir, öyrədənə öyrənən arasında, şagirdlərin öz aralarında və məktəblə valideynlər arasında müasir tələblərə cavab verən qarşılıqlı əlaqələr qurulur. Müasir təlim metodlarından biri olan interaktiv təlim üsullarından və İKT-dən coğrafiya fənnində də geniş istifadəyə yeni imkanlar yaranır. Bu isə müasir təlim prosesinin qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmağı daha da sürətləndirir.

Qeyd edək ki, müasir təlim prosesinin əsas məqsədi tədrisin səmərəliliyini artırmaq, öz düşüncəsi, ağılı, potensial enerjisi, güclü məntiqi ilə fənləri dərinlən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, hər cür situasiyalarda işin məğzini tutub çıxış yolunu tapmağı bacaran yüksək intellektli gənclər yetişdirməkdir. Eyni zamanda müasir coğrafiya dərslərinin planlaşdırılmasından sonra, dərslə qədər, dərslə prosesi və dərslə sonrakı mərhələlərin geniş təhlili aparılmalı, dərslə məzmununa keçmədən əvvəl, mövzunun əhəmiyyəti, eləcə də onun öyrənənlər qarşısında qoyduğu məqsəd və vəzifələrə dair suallar formalaşdırılmalıdır. Bundan başqa sualların əksəriyyəti və tipləri elə seçilməlidir ki, öyrənənlərdə bilik (informasiyanı eşitdiyi formada təkrar etmək bacarığı), anlama (mövzuya dair hər hansı bir fikri öz sözləri ilə və ya hər hansı başqa bir yolla yenidən söyləmək bacarığı), tətbiq etmə (təzəcə öyrəndiyi üsuldən istifadə etməklə, yeni bir tapşırığı həll etmək bacarığı), analiz (mürəkkəb bir ideyanın səbəblərini, nəticələrini və digər tərkib hissələrini tapmaq bacarığı), sintez (bir neçə ideyanın bir yeni ideya ilə birləşdirilməsi, köhnə ideyanın yeni variantını tapmaq bacarığı) və qiymətləndirmə (konkret ideyanın, yaxud hər hansı bir prosesin izahı üçün tam uyğun gəldiyini qiymətləndirmək bacarığı) kimi bacarıq və qabiliyyətlərin formalaşması və mahiyyəti tam və anlaşıqlı şəkildə təmin olunsun.

2006-cı ildən ölkəmizdə mütərəqqi dünya təcrübəsini özündə əks etdirən yeni bir sənəd - "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)" qəbul olunub. Milli Kurikulum

demokratizm, humanizm kimi prinsiplərdən çıxış etməklə, şagirdlərin maraq və ehtiyaclarına cavab verən, mütəxəssislərin elmi yanaşmalarına söykənən, dövlətin təhsil siyasətini əks etdirən bir sənəddir. Bu sənədin tətbiqində məqsəd təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkəmizin gələcək inkişaf və tərəqqisini təmin edəcək yüksək intellektual səviyyəli, elmi dünyagörüşlü, müstəqil düşünmək və yaradıcı fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olan gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarətdir. Bundan ötrü müasir dünyanın şəxsiyyətyönlü təhsil sferasına daxil olmaq, tələbatlara uyğun interaktiv məzmun, ən yeni təlim strategiyaları, qiymətləndirmə mexanizmləri, demokratik idarəetmə sistemi işləyib hazırlamaq üçün ənənəvi və mütərəqqi dünya texnologiyalarından istifadə edilməlidir.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, təhsil sistemində aparılan islahatlar müasir dərsin məzmununun təkmilləşdirilməsi, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqini tələb edir. İnteraktiv təlim metodlarından istifadə təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir. Bu gün təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə daha çox müstəqillik verilməli, öz fikirlərini sərbəst, çəkinmədən söyləməyə, arzu və istəklərinə müvafiq məşğuliyyətlər seçməyə şərait yaratmalı və bu üstünlüklər yüksək şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Kurikulum islahatları coğrafiya fənninin tədris prosesinin təşkilinə, müəllim-şagird münasibətlərinə yeni məzmun gətirir, müəllim-şagird münasibətlərinin tamamilə dəyişdirilməsini, onlar arasında əməkdaşlığa, qarşılıqlı hörmətə, bir-birinin ləyaqətinə, hüquq və azadlıqlarına hörmət etməyə əsaslanan yeni münasibətlərin yaradılmasını tələb edir. Belə olduqda şagird dinləyici deyil, fəal iştirakçı, bilikləri sərbəst və şüurlu şəkildə qəbul edən subyektə çevrilir. Ümumiyyətlə, kurikulum islahatlarında əsas prinsiplər tələbyönlülükdən, nəticəyönlülükdən, şagirdyönlülükdən və şəxsiyyətyönlülükdən ibarətdir.

ГЕОДИНАМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УГЛЕВОДОРОДНОГО ПОТЕНЦИАЛА ГЛУБОКОПОГРУЖЕННЫХ СТРУКТУР ЮЖНО-КАСПИЙСКОЙ ВПАДИНЫ

Абдулла-Заде М.Ч.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Южно-Каспийская впадина представляет собой крупнейший бассейн осадконакопления, продолжающий развиваться в настоящее время и занимающий южную, глубоководную, часть Каспийского моря и продолжающиеся в нее с востока Западно-Туркменскую и с запада Нижне-Куриинскую низменности. Юг ЮКВ окаймляют структуры Эльбурса. Северной границей впадины в акватории Каспия служит тектоно-седиментационный уступ, который проходит значительно севернее Абшеронского порога.

Своим происхождением Абшеронский порог (зона субдукции) обязан столкновению Ирано-Афганского микроконтинента и Евразийской плиты. Южную границу Евроазиатской плиты в пределах Крымско-Кавказско-Копетдагского региона большинство исследователей проводят по серии крупных разломов земной коры, протягивающихся в субширотном направлении от Кубадаг-Большебалханских дислокаций на востоке до мегантиклинория Горного Крыма на западе через Каспийское море, Большой Кавказ, Гагро-Джавскую зону, северо-западный борт Туапсинского прогиба.

Указанная граница (зона палеосубдукции).

Несмотря на то, что в целом для региона Каспийского моря присуще рассеянное распределение в плане очагов сейсмичности типичное для зон столкновения континентальных плит, здесь намечаются отдельные зоны повышенной сейсмичности, которые можно увязать с границами плит. Таковыми являются Эльбурско-Талышская зона, по которой Южно-Каспийская микроплита граничит с Малокавказской и Западно-Иранской микроплитами. К зоне повышенной сейсмичности относится и северная граница Южно-Каспийской микроплиты. Центральная зона последней характеризуется невысокой плотностью землетрясений.

В зоне поддвижения Южно-Каспийской плиты под Евроазиатскую в новейшее время не наблюдается вулканизма. По мнению отдельных исследователей, это можно объяснить невысокой скоростью поддвижения плит и относительно небольшими размерами их перемещения.

Если рассматривать тектоническую приуроченность залежей углеводородов, то видно, что в море наиболее крупные месторождения нефти и газа тяготеют к южной антиклинальной линии Абшероно-Прибалханской антиклинальной зоны.

На суше Азербайджана наиболее значительная концентрация начальных ресурсов углеводородов сосредоточена на Абшеронском полуострове. В целом зона наиболее крупных нефтегазовых скоплений на суше и в море формирует субширотную полосу, которая пространственно приурочена к зоне палеосубдукции. Одной из особенностей структуры Каспийского моря к югу от Абшеронского полуострова является наличие крупного прогиба изометричных очертаний, который хорошо отражается в гравитационном поле и по данным ГСЗ - Южно-Жилинский прогиб. Этот прогиб сформировался в зоне палеосубдукции, к которой приурочены месторождения углеводородов Абшеронского полуострова, Бакинского архипелага и Абшеронского порога. Видимо, в пределах данного прогиба могли существовать благоприятные условия для созревания исходного органического вещества, служившего источником формирования скоплений углеводородов.

РЯДЫ ИЕРАРХИЧЕСКИ СОПОДЧИНЕННЫХ ЭЛЕМЕНТАРНЫХ ТЕЛ, ВЫДЕЛЕННЫХ В ОСАДОЧНОМ ЧЕХЛЕ ЮЖНО-КАСПИЙСКОЙ МЕГАВПАДИНЫ (ЮКМВ) (БАЗОВЫЕ МОДЕЛИ НЕФТЕГАЗОНОСНОГО БАСЕЙНА)

Абдулла-Заде М.Ч.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Значение изучения осадочного бассейна (ОБ) для разных сторон теоретической геологии доказывать излишне: в его строении содержится наиболее полная информация о последовательности геологических событий. Но одну особенность подчеркнуть следует: ОБ, как в целом, все платформенные структуры, обладающие относительно вялым тектоническим режимом, особенно чутко реагируют на внешние события, в том числе события глобального масштаба, запись о которых сохраняется в разрезах осадочного чехла платформ (осадочных бассейнов) в наиболее чистом виде, не завуалированном широким спектром интенсивных одновременных и последующих геологических процессов.

Основными средствами получения информации о внутреннем строении осадочных бассейнов, которые относятся к категории объектов, закрытых для геологического картирования, являются бурение и дистанционные виды наблюдений. Среди последних особое место принадлежит сейсмическим методам (МОГТ и КМПВ). В силу указанных обстоятельств, сейсмостратиграфический и активно развивающийся в последнее время сиквенс-стратиграфический анализ занимают главное место в перечне основных методов исследования всех направлений геологических наук, в тех или иных аспектах изучающих строение осадочных бассейнов и стратисферы.

Базовые модели нефтегазоносных бассейнов конструируются из элементов, которые образуют два непрерывных ряда иерархически соподчиненных элементарных тел: вертикальный (возрастные элементарные единицы) и латеральный (региональные элементарные единицы). В каждом из этих рядов выделяются единицы глобального, регионального и локального масштабов. В соответствии с одним из основных постулатов составления моделей, одномасштабные единицы вертикального ряда должны быть согласованы друг с другом. Такое согласование проводится на этапе конструирования рядов, отбора возрастных и региональных подразделений, включаемых в эти ряды.

Данная работа посвящена детальному изучению осадочного комплекса ЮКМВ на основе сейсмостратиграфического анализа. Непрерывная и наглядная сейсмическая информация о строении многокилометрового осадочного чехла мегавпадины и ее обрамлений ценна при изучении глубоководных нефтегазоперспективных толщ и структур в недоступных для бурения морских акваториях Каспия. Осадочный чехол ЮКМВ имеет огромную мощность (17 – 25 км.). Он представляет собой иерархическую систему элементов его структуры. В нем по объективным сейсмостратиграфическим критериям и особенностям волнового поля выявлены два иерархически-соподчиненных элементарных тела: вертикальный ряд возрастных, хроностратиграфических единиц и латеральный ряд формационно – фациальных литостратиграфических единиц.

В данной работе на примере разработанных разрезов ЮКМВ рассматривается эффективность используемой методики и схемы расчленения мощных осадочных чехлов, глубоководных ОБ

на сейсмо-стратиграфические подразделения разного ранга. Сюда относят 6 уровней и изучаются их физико-геологические особенности.

ОСОБЕННОСТИ ГЕОДИНАМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ СТРУКТУРЫ АБШЕРОН-КЮПЯСИ

Султанова Дж.Р.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Перспективы поднятий Абшеронского архипелага, расположенных в северо-западной части Пираллахи-Келькорского прогиба, представляющего собой суббассейн с условиями, благоприятными для накопления, захоронения и преобразования органического вещества (ОВ) в углеводороды (УВ) с последующим формированием их скоплений, могут быть определены на основании сопоставления истории их развития с основными этапами миграции УВ.

Известно, что перспективы нефтегазоносности осадочного бассейна зависят от мощности и состава осадочного чехла, скорости накопления отложений, палеогеографических, палеотектонических условий их формирования и его геотемпературного режима.

Для выявления времени заложения и дальнейшего структурнотектонического развития локальных поднятий Абшерон купеси, Арзу, Чипов, Папчыг Пиллипаси, Чыраг и Гарабаг Абшеронского архипелага мной был составлен и проанализирован ряд палеопрофилей и графиков интенсивности роста поднятий, а также рассмотрены палеотектонические, палеогеографические условия, скорость осадконакопления и геотемпературный режим суббассейна.

Поднятие Абшерон купеси расположено на северо-восточном (СВ) борту северо-западной (СЗ) центриклинали Пираллахи-Келькорского прогиба. Структура представляет собой асимметричную короткую брахиангикулиаль (30 x 12 км) с пологим (10 - 20°) юго-западным (ЮЗ) и относительно крутым (25—39°) СВ крыльями. Углы падения последних возрастают со стратиграфической глубиной. Поднятие осложнено двумя осепараллельными разрывами сбросового характера и рядом поперечных нарушений. Вдоль первого имеют место естественные нефтегазопроявления. На своде поднятия продуктивная толща (ПТ—нижний плиоцен) обнажается до свиты перерыва и с резким угловым несогласием залегает на диатомовых слоях, что не исключает возможности перетока УВ из подстилающих отложений в коллекторы ПТ.

Согласно палеореконструкциям—поднятие Абшерон купеси зародилось не позже майкопского времени и развивалось интенсивнее осадконакопления. Вследствие этого майкопские отложения выклиниваются к своду складки. В чокракское время осадконакопление происходило только в северо-восточной части площади и поэтому одноимённые отложения слагают лишь СВ крыло складки, выклиниваясь в направлении её свода.

Диатомовое время характеризуется более интенсивным осадконакоплением, в особенности на северо-востоке площади. К концу диатомового времени СВ крыло и присводовая часть поднятия были подвергнуты размыву. В целом же следует отметить сокращение мощности диатомовых отложений к своду складки, что свидетельствует о развитии её одновременно с осадконакоплением. В это же время присводовая часть СВ крыла структуры осложнилась сбросом. В понтический век осадконакопление происходило только на ЮЗ крыле поднятия. В результате на своде и СВ крыле продолжался размыв диатомовых отложений. Во время накопления осадков нижнего отдела ПТ складка продолжала развиваться в конседиментационном режиме, однако со значительно меньшей скоростью, чем осадконакопление. При этом ЮЗ крыло подвергалось размыву только в калинское время, тогда как на своде и СВ крыле размыв диатомовых отложений продолжался до начала накопления отложений кирмакинской свиты. Очевидно, причиной этому был осепараллельный разрыв на юго- западе свода, который был заложен или омолодился не позже понтического века. В свою очередь осепродольный разрыв, осложняющий свод поднятия со стороны СВ крыла, имеет более позднее заложение, т.е. в конце плиоцена или в четвертичном периоде. Об этом свидетельствует также интенсивность роста складки в четвертичном периоде, которая была настолько высокой.

СТРУКТУРНО-ТЕКТОНИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУР СЕВЕРО-АБШЕРОНСКОЙ ЗОНЫ ПОДНЯТИЙ

Султанова Дж.Р.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Абшеронский архипелаг является одной из перспективных областей Южно-Каспийской впадины (ЮКВ), в пределах которой сосредоточены крупные месторождения нефти и газа.

Палеогеографические и геотектонические условия развития антиклинальных зон в пределах архипелага позволяют высказать точку зрения о благоприятном сочетании здесь геохимических и литофациальных особенностей отложений продуктивной толщи (ПТ) с точки зрения образования и скопления нефти и газа. Результаты обработки большого геолого-геофизического материала по структурам Абшеронского архипелага позволили детализировать геологическое строение структур, для чего составлены структурные карты и геологические профили как по отдельным площадям, так и для северной части Абшеронского архипелага в целом. Для локальных поднятий построены серии структурных карт по кровле основных продуктивных горизонтов, поперечные и продольные геологические профили. Для северо-западной части архипелага, в целом, впервые были построены структурная карта по кровле кирмакинской свиты

(КС) и ряд региональных геолого-геофизических профилей.

В региональном плане изучаемые структуры являются элементами Северо-Абшеронского и Пираллахи-Келькорского прогибов среднего порядка, входящих в крупнейший Северо-Абшеронско-Северо-Челекенский мегаблок. Этот крупный прогиб отделяется от Скифско-Туранской платформы на севере Центрально-Каспийским субширотным разломом большой протяженности. Пираллахи-Келькорский синклиниорий протягивается узкой полосой от Абшерон юопеси на северо-западе до Гограндаг-Окаремского поднятия на востоке и отделяется от него Чикишляр-Кызылгумским субмеридиональным разломом. Синклиниорий имеет асимметричное строение: северный борт его более пологий, южный - относительно крутой. Синклиниорий выполнен

мошной (6000 - 7000 м) толщей песчано-глинистых осадочных образований, глубина залегания фундамента которых составляет 12-18 км.

Южнее Пираллахи-Келькорского синклинория находится Абшероно - Прибалханская антиклинальная зона, включающая складки центральной антиклинальной линии Абшеронского архипелага (Дарвин юопеси - Джануб, Хали - Нефт Дашлары - Гюнешли - Кяпаз).

Севернее указанного синклинория расположена Северо-Абшеронская зона поднятий, на степень дислоцированности которых оказывает влияние близость эпигерцинской платформы. Складки довольно пологие, углы наклона крыльев не превышают 10-15°, разрывные нарушения имеют небольшую протяженность и амплитуду. По направлению к центральной части Абшеронского порога происходит постепенное погружение структур и увеличение толщины верхнеплиоценовых отложений.

Построенная структурная карта по кровле КС однозначно подтверждает асимметричность Пираллахи-Келькорского прогиба с наличием сложного юго-западного (Абшероно-Прибалханская зона поднятия) и северо-восточного бортов, имеющих простое строение так называемой Северо-Абшеронской зоны поднятий, где взаимное отношение между структурами еще недостаточно исследовано. К этим структурам относятся: происходит постепенное погружение Абшерон юопеси, Хазри, Гилавар, Гатл Гюну, Арзу, Айпара, Севиндж, Новханы, Дан Улдузу, Гарабаг, Ашрафи и др.

Исследуя геологическое строение структур Абшероно-Прибалханской зоны поднятий, отметим их общее сходство и различия. К этой зоне относятся антиклинальная линия Дарвин юопеси - Джануб, Хали - Нефт Дашлары И Гюнешли - Кяпаз. Общей характеристикой этих структур является их морфологическое сходство и осложнение многочисленными продольными и поперечными нарушениями, которые придают им блоковое строение. Продольные нарушения имеют региональный характер, местами образуют взбросовые и надвиговые формы, амплитуды которых доходят до 1200 м.

VIII BÖLMƏ

INNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

INNOVASİYA İNKİŞAFININ İQTİSADI FORMALAŞMASI ASPEKTLƏRİ

Abdinzadə G.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnnovatika elmi biliklərin, nailiyyətlərin, texnologiyaların innovasiyaya çevrilməsi və həmin çevrilmə prosesinin idarə olunması problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan elm sahəsidir. Eyni zamanda bu sahə həm də, insan fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında innovasiya fəaliyyətinin inkişaf praktikasının müxtəlif izahlarının ümumiləşdirməsini özündə saxlayır. Innovasiya nəzəriyyəsi, eləcə də innovasiya menecmenti innovatikanın tərkib hissələri kimi fənlərarası elmi istiqamətlərdir. Burada innovasiyanın yaradılmasının elmi-texniki, texnoloji problemləri tədqiq olunur və innovativ nailiyyətlərin müxtəlif sahələrə səmərəli transferi həyata keçirilir.

Aparılmış təhlillər göstərir ki, innovasiya nəzəriyyəsinin formalaşmasını

1) klassik və
2) alternativ kimi yanaşmalara ayırmaq olar. Innovasiyanın klassik nəzəriyyəsi həmin sahədə təlimlərin və istiqamətlərin məcmusunu təşkil edir.

Innovasiya nəzəriyyəsinin aşağıdakı aspektlərini qeyd etmək olar:

1) müasir mərhələdə elmi və texnoloji inkişaf bir-birindən təcrid edilə bilməz;
2) innovativ-texnoloji inkişaf sosial, siyasi və İqtisadi sferalarda əsaslı struktur dəyişiklikləri yaradır;
3) elm və texnikanın nailiyyətlərinin effektiv tətbiqi və inkişafı lazımi İqtisadi şəraitin və institutların formalaşmasını tələb edir;

4) innovativ-texnoloji inkişaf dövrü xarakter daşıyır;

5) təbii sistemlərlə müqayisədə analogi olaraq İqtisadiyyatın inkişafına ekosistem innovasiya prizmasından baxmaq olar. Bu zaman sistem daxili dinamik, eləcə də xarici və daxili amillərin təsiri altında inkişaf kimi fərqləndirici xüsusiyyətə malik olur. Innovasiya ölkənin davamlı İqtisadi inkişafının əsas amilidir. Qloballaşmanın faktorlarından və eyni zamanda nəticələrindən biri informasiyanın, intellektual məhsulların və ideyanın sərbəst hərəkətidir. Innovasiyalı strategiyanın qəbul edilməsinə üstünlük verilən Azərbaycan Respublikasında da ölkənin bütün potensialı davamlı və dinamik inkişafa səfərbər olmuşdur.

Uzunmüddətli davamlı İqtisadi inkişafı təmin etmək, “bilik İqtisadiyyatı”nı formalaşdırmaq, elmtutumlu texnologiya, məhsul yaradılmasını sürətləndirmək məqsədi ilə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsi qarşıda duran əsas istiqamətlərdən birini təşkil etməlidir. Ölkədə innovativ İqtisadiyyatın yaradılması məqsədi ilə elm və istehsal arasındakı əlaqələr gücləndirilməli, tətbiqi elmi araşdırmaların bazarın tələbatına müvafiq aparılması üçün zəruri mexanizmlər yaradılmalıdır. Elmin innovativ məcrada daha səmərəli inkişafında informasiya və kommunikasiya texnologiyaları həlledici rola malikdir.

Innovasiya fəallığının yüksəldilməsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının stimullaşdırılması, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri mexanizmlərin qurulması, innovasiya potensialının səmərəli istifadəsi və inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət dəstəyi tədbirləri reallaşdırılmalı və müvafiq qanunvericilik bazası daha da təkmilləşdirilməlidir.

AQRAR İQTİSADİYYATIN INNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAFINI TƏMİN EDƏN PRIORİTET MƏSƏLƏLƏR

Abuzərli C.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan dövlətinin qeyri-neft sektoruna diqqət artırmasının mahiyyətində davamlı İqtisadi inkişafı təmin etmək istəyinin dayanması hamıya məlumdur. Uzun illərdir İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı üçün ciddi mənbə rolunu oynayan neft və qazın tükənən sərvətlər olması dövlətimizi qeyri-neft sektorunun aparıcı qüvvəyə çevrilməsi istiqamətində fəaliyyətini daha da gücləndirməyə sövq edir. Belə ki, yeni artım mənbəyi

kimi kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına diqqət ayrılması nəticəsində müasir şəraitdə səmərəli İqtisadi münasibətlərin formalaşması üçün güclü zəmin yaranmış və yeni İqtisadiyyatın əsasını təşkil edən bilik İqtisadiyyatının güclənməsinə təkan vermişdir.

Hər bir ölkənin innovasiya inkişafının səmərəliliyi aqrar sektorda həyata keçirilən innovasiya siyasəti elmi-texniki istiqamətlərin düzgün seçilməsi, zəruri İqtisadi şəraitin, o cümlədən kənd təsərrüfatına maliyyə dəstəyinin mövcud olması ilə şərtlənir. Dünya İqtisadiyyatının qloballaşması şəraitində Azərbaycanda aqrar bölmənin sabitliyi və dünya kənd təsərrüfatı bazarına integrasiyası, ərzaq təhlükəsizliyinin təmini, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ilk növbədə, səmərəli elmi nailiyyətlərdən istifadə yolu ilə gerçəkləşə bilər. Hesab edirəm ki, respublikada aqrar sahədə vahid innovasiya siyasəti yürüdülməli, bu məqsədlə Milli Məclisdə “İnnovasiya haqqında” Qanun qəbul edilməlidir. Qəbul ediləcək qanun, proqram və qərarlar innovasiya sahibkarlığının inkişafına təkan verməklə yanaşı, eyni zamanda yeni iş yerlərinin açılmasını (biznes inkubatorları, texnoparkların, və s. yaradılması) da təmin edə bilər.

Aqrar sektorda innovasiya sistemi maddi-texniki resursların mövcudluğu və elmi-texniki potensialla müəyyənləşir. İnnovasiya siyasətinin məqsədi məhsulun rentabelli istehsalı, makrosəviyyədə isə innovasiya fəallığının artırılması üçün şəraitin yaradılması, elmi mexanizmlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Məhz həmin mexanizmlərin köməyi ilə istehsalın təşkilati, İqtisadi, texniki və texnoloji yeniləşdirilməsi prosesi həyata keçirilir. İnnovasiya siyasətinin formalaşdırılmasında bir sıra mühüm amillərin nəzərə alınması vacibdir:

- innovasiya bazarında, İqtisadiyyatda, məhsulların və texnologiyaların çeşidində strateji dəyişikliklərin qabaqcadan proqnozlaşdırılması;

- innovasiya qərarlarına müvafiq münasibət bildirilməsi və onların dəstəklənməsi üçün zəruri tədbirlərin hazırlanması;

- innovasiya dinamikasının ilkin şəraitinin aşkar edilməsi.

İnnovasiya fəaliyyətinin səviyyəsi kadrların təhsilindən, texniki-texnoloji hazırlıq səviyyəsindən, baza ixtisasının mövcud olub-olmamasından asılıdır. Bu amil innovasiyanın qavranılmasını və istehsalatda onun istifadəsindən gözlənilən səmərənin əvvəlcədən qiymətləndirilməsini təmin edir. Bazar İqtisadiyyatı şəraitində çoxukladlı kənd təsərrüfatının səmərəliliyi mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsindən və işgüzar keyfiyyətlərindən asılıdır. İstehsalın təkmilləşdirilməsi, sahibkarlıq, menecment, marketing və qiymətyaratma, vergitutma və maliyyə-kredit təminatı, xarici İqtisadi fəaliyyətin əsasları, habelə hüquq məsələlərinə dair biliklərin mənimsənilməsi praktik mütəxəssis və rəhbər işçi üçün zəruri keyfiyyətlərdir. Kadr ehtiyatlarının zəruri keyfiyyət dəyişiklikləri aqrar sahə mütəxəssislərinin hazırlanmasını, əmək bazarında vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar təkrar hazırlıq və ixtisas səviyyəsinin artırılması sisteminin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur. Bu sistem işçinin bazar konyunkturunun dəyişməsi şəraitində peşəkarlıq baxımından səriştəli və mobil, lazım gəldikdə qısa müddətdə başqa peşə öyrənməyə hazır, informasiya axımından baş çıxara bilən, innovasiyaları qavramağı, daim öz ixtisas səviyyəsini artırmağı bacaran vəziyyətdə olmasına imkan verən biliklər həcmində fundamental baza təhsili almaq konsepsiyasını əsas götürməlidir. Uğurla gerçəkləşdirilən sosial-İqtisadi islahatların - davamlı və tarazlı inkişafı stimullaşdıran dövlət proqramlarının, sosial həyatın bütün sahələrini əhatə edən fərman və sərəncamların nəticəsi kimi respublikamız son illərdə dünyanın sürətli inkişaf yolunda olan, qlobal maliyyə-İqtisadi böhrana qətiyyətlə sinə gərən dövlətləri sırasına yüksəlmişdir. Cənab İlham Əliyevin elmi təməl əsaslanan İqtisadi strategiyası respublikanın hərtərəfli inkişafı prosesində dinamizmi və məqsədyönlülüüyü təmin etmiş, hər bir mərhələ üçün qarşıda duran vəzifələrin həllinə real imkanlar açmış, cəmiyyətin ümumi potensialının milli məqsədlər naminə səfərbər olunmasına etibarlı zəmin formalaşdırmışdır.

MƏŞĞULLUQ STRATEGİYASININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ ÜÇÜN GÖRÜLMÜŞ İŞLƏR VƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

Abuzərli C.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan dövlətinin məşğulluq siyasəti ilə bağlı əsas öndə duran məsələ əmək ehtiyatlarından daha dolğun istifadə etməklə əhalinin səmərəli məşğulluğunu təmin etməklə işsizliyin aradan qaldırılmasından ibarətdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün və işsizliyin aradan qaldırılması, onu minimum həddə salınması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədə uyğun olardı:

- sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün zəruri şərait yaratmaq;
- məşğulluğun səmərəli inkişafını təmin edən investisiya fəallığını dəstəkləmək;

- işaxtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsini gücləndirmək, qeyri-formal əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirmək;
- əmək bazarında tələb və təklif arasında dinamik uyğunluğun gücləndirilməsinə yönəldilmiş institusional infrastrukturunu təkmilləşdirmək;
- kadr hazırlığı sisteminin, o cümlədən peşə hazırlığı və ixtisasartırma şəbəkəsinin fəaliyyətini dinamik inkişaf edən əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırmaq.

Yeni iş yerlərinin yaradılmasını məhdudlaşdıran amillərin aradan qaldırılması və məşğulluq səviyyəsinin artırılmasını stimullaşdıran institusional şərait yaradılmalıdır. Bu baxımdan dövlət tənzimləmə mexanizminin əsas tərkib hissələri olan fiskal və monetar siyasətin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi və sahibkarlığın, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına yönəlməmiş tədbirlərin görülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir..

Makroiqtisadi amillərlə yanaşı qanunvericilik sahəsində müvafiq dəyişikliklərin aparılması məşğulluğun təmin edilməsi sahəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə aşağıdakıların həyata keçirilməsi məqsəduyğundur:

- “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun Avropa Sosial Xartiyasının başlıca müddəalarına uyğunlaşdırılması məqsədilə qeyd olunan Qanuna müvafiq əlavə və dəyişikliklər edilməsi;
- məşğulluq sahəsində mövcud olan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və məşğulluğu stimullaşdıran institusional mühitin formalaşdırılması;
- “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş özünü məşğulluğun inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradan və bunu nizama salan yeni qanunvericilik aktlarının qəbul olunması;
- sahibkarlığın inkişafına, investisiya axınına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, daxili bazarı qorumaqla mövcud iş yerlərinin saxlanılmasına və inkişaf etdirilməsinə təminat yaratmaq məqsədilə müvafiq qanunvericilik aktlarına əlavə və dəyişikliklər edilməsi;
- işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək müqaviləsinin bağlanması və onun ləğv edilməsi, işçilər üçün müvafiq şəraitin və əmək funksiyasının tətbiqi və digər məsələlərə dair Əmək Məcəlləsinin bəzi maddələrinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə həmin Məcəllədə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi;
- sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən vətəndaşları işlə təmin edən işəgötürənləri həvəsləndirmək məqsədilə mövcud qanunvericilik normalarına müvafiq əlavələr edilməsi;
- əhalinin məşğulluğu baxımından üstün inkişaf edən regionlarda iş yerlərinin artırılmasını həvəsləndirmək məqsədilə qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklər edilməsi;
- sərhədyanı və dağlıq rayonlardan əhalinin miqrasiyasının qarşısının alınması və məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə bu ərazilərdə güzəştlərin tətbiq olunması üçün qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi.

Gənclərin məşğulluq probleminin həll etmək üçün peşə təlimi keçmiş gənclərin daimi işlə təmin edilməsinə tədricən nail olunması, sərbəstləşdirmə təhlükəsi ilə üzləşə biləcək gənclərin işdən azad edilməsindən əvvəl əmək bazarında tələbat olan peşə və ya ixtisas üzrə yenidən hazırlıq keçməsinin təmin edilməsi, gənclərin işlə təmin olunması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada kvota üzrə iş yerlərinin müəyyən edilməsi və işəgötürənlər tərəfindən bu tələbin yerinə yetirilməsinə həvəsləndirmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi, ordudan tərxis olunan gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi, peşə hazırlığı və yenidən hazırlıq işinin gücləndirilməsi, onlara sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili sahəsində metodiki və əməli kömək göstərilməsi, xüsusi təlimlərin təşkil edilməsi, yeniyetmələrin, gənclərin mövsümi və ictimai işlərə cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradılması, xalq yaradıcılığı və qədim sənət növlərinin bərpa və inkişaf etdirilməsi, bu işlərə gənclərin cəlb edilməsi, turizm sahəsində işləmək üçün gənc mütəxəssislərin hazırlanması, peşə və ixtisas səviyyələrinin artırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, gənclərin şəhərə axınının qarşısını almaq məqsədilə sərhədyanı və dağ rayonlarında yeni iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün onlara məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi. Artıq bu tədbirlərin bir çoxunun icra olunması ilə ayrı-ayrı sahələrdə olan inkişaf və ümumilikdə respublika üzrə işsizlik səviyyəsinin azalması bir faktır. Gələcəkdə inkişaf meylinin bu tempdə davam etdirilməsi gözlənilən səmərəli nəticəni vermiş olacaqdır.

Ümumilikdə məşğulluq çox qlobal və həlli çətin bir prosesdir. Dünya üzrə ümumi göstəricilərə baxdıqda işsizliyi yarada biləcək və mövcud olan səbəblərə bir neçə amili göstərmək olar. Bura bəzi sahələrdə və yerlərdə təhsilin səviyyəsinin aşağı olması, iş yerlərinin azlığı, regionların inkişafının mərkəzlərə nəzərən zəif olması, işəgötürənin işçisinə görə müəyyən ödəmələr və vergilər ödəməsi, işsizlik müavinətləri ilə bağlı bəzi məsələlər, insan axını, miqrasiya problemləri, İqtisadi sabilliyin olmaması, ticarət dövryyəsinin zəif və ya lazımı səviyyədə olmaması, işsizlərin müəyyən hissəsinin ali təhsilli və ya ixtisaslı olması, təqaüd yaşına çatənlərin işləməsi və s.

INNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Allahquluzadə T.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Milli innovasiya sistemi ölkə İqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsi, müəssisələrin innovasiya potensialının artırılmasının, texnologiya performansının təkmilləşdirilməsinin vasitəsi hesab edilir. Milli innovasiya sisteminin formalaşdırılması əsas məqsədi innovativ texnologiyaların yaradılması və ondan istifadənin təmin olunması, dövlət tərəfindən dəstəklənməsi, elmi tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi, ixtisaslı kadrların və elmi işçilərin hazırlanması yolu ilə ölkə İqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və sənayedə rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Müasir bazar İqtisadiyyatı sisteminə keçdikdən sonra dayanıqlı İqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsəd ilə güclü və çevik Milli İnnovasiya Sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müvafiq qanunvericilik bazasının və infrastrukturun formalaşdırılması bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərdən hesab olunur. İnnovativ texnologiyalara əsaslanan İqtisadiyyatın yaradılması ölkənin İqtisadi inkişafı, texnoloji müstəqilliyi və yüksək səviyyəli İqtisadi təhlükəsizliyi üçün mühüm rol oynayır.

Milli innovasiya siyasətinin formalaşdırılmasının əsas məqsədləri elmi tədqiqat işlərinin nailiyyətlərindən istifadə etmək və yeni növ məhsulların yaradılması və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəltməkdir. Xarici ölkələrin təcrübələrindən istifadə edərək İqtisadi yüksəlişi təmin etmək, innovasiya infrastrukturunun formalaşdırılması, innovasiya prosesinin stimullaşdırılması məqsədilə dövlət tərəfindən sahibkarlığın inkişafına dəstək göstərilməsi innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir. İnnovasiya və texnoloji dəyişiklik İqtisadi inkişafı təmin etməklə yanaşı müəssisələrin rəqabət mübarizəsində qalib gəlməsini şərtləndirilən əsas amillərdəndir. Milli innovasiya sistemi həmin ölkə üçün səciyyəvi olan müəssisələrin yenilikçi fəaliyyətini dəstəkləmək məqsədilə innovasiya proseslərinin yayılma şəraitinə təsir göstərən hüquqi, maliyyə, sosial-İqtisadi və informasiya institutlarının cəmidir.

İnnovasiya proseslərini idarə etmək və yeni yüksək texnologiyalara yiyələnmək yolu ilə müəssisələrin bazarda dayanıqlığını təmin etmək üçün əsas şərtlərdən biri də dövlət, sahibkar, müəssisə üçlüyünün qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsidir. İqtisad elmi uzun illər boyu dövləti, sahibkarı və müəssisələri innovasiya prosesinin ayrı-ayrı elementləri kimi nəzərdən keçirmişdir. Müasir dövrdə isə bu üçlük mürəkkəb quruluşlu sistemin qarşılıqlı əlaqələri olan həlqələridir. Demokratik cəmiyyətdə dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən məsələ sahibkar və müəssisə üçün də əhəmiyyət kəsb etməlidir və ya sahibkar və müəssisə üçün sərfəli iş dövlət üçün də sərfəli olmalıdır. İnnovasiya infrastrukturunda formalaşan ən vacib element istehsal texnoloji istiqamət sayılmalıdır ki, bunun da əsasında çox da böyük olmayan innovasiya mərkəzləri dayanır. Respublikamızda innovasiya mərkəzlərinin üç modelindən milli texnoparklar, regional innovasiya mərkəzləri və yüksək texnologiyaya malik ərazilər geniş istifadə olunur. Elmi-texniki potensialın İqtisadi fəaliyyətə cəlb olunması və kommersiyalaşdırılması yolu ilə bu sahələrin inkişafının təmin olunması ilə vəsaitlərin cəlb olunması milli texnoparkların formalaşdırılmasının əsas məqsədi hesab edilir. İnnovasiya prosesinin regionların texnoloji istiqamət üzrə inkişaf etdirilməsi regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasını şərtləndirir. Əlverişli coğrafi mövqeyin olması, istehsal infrastrukturunun inkişafı üçün resursların mövcudluğu, İqtisadi və siyasi sabitlik yüksək texnologiyaya malik ərazilərin inkişafı üçün ən mühüm şərtlər sayılır. Yeni biliklərə əsaslanan innovasiyaların, sənaye müəssisələrində texnoloji proseslərin inkişafı milli innovasiya sisteminin formalaşmasından asılıdır.

Elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq və onun tam tərəfdaş kimi beynəlxalq innovasiya mühitinə daxil olması milli innovasiya sisteminin tezliklə formalaşmasından çox asılıdır. Bununla əlaqədar müvafiq inkişaf proqramını işlənilməsi, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan təsirli, səmərəli innovasiya sistemi nəzəriyyəsinin işlənilməsinin vacibliyini ön plana çəkir. Ölkə İqtisadiyyatının innovasiya inkişafı xəttinin düzgün müəyyənləşməsi həm də innovasiya inkişafının xarici təcrübələrinin çox ətraflı öyrənilməsinə, bu təcrübələrin Azərbaycan Respublikasında tətbiqi imkanlarının araşdırılmasını tələb edir. Ümumiyyətlə, İqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafı innovasiya proseslərinin effektivliyindən birbaşa asılıdır və bu proseslərin effektivliyi isə məqsədyönlü idarəetməni tələb edir. Belə bir idarəetmə isə ayrı-ayrı innovasiya yönümlü tədbirlərin, makro və mikro səviyyədə hazırlanan və reallaşdırılan innovasiya siyasətinin ən müxtəlif komponentlərinin uzlaşdırılmasını, birbirini tamamlamasını, bir sözlə, sistemli yanaşmanı zərurətə çevirir. Yüksək texnologiyaya malik ərazilərin inkişafı nisbətən az müddətdə ÜDM-də

elmtutumlu məhsulların payının artmasına yerli elmi-texniki və istehsal heyətin yüksək texnologiyalı sferaya cəlb olunmasına, rəqabətqabiliyyətli məhsullarla dünya bazarına çıxmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və beynəlxalq keyfiyyət standartına keçidin sürətlənməsinə kömək edir. İnnovativ inkişafa nail olmaq üçün son illərdə ölkədə qazanılmış bütün nailiyyətlərin qorunub saxlanmasına və inkişaf etdirilməsinə yönəlmis siyasət aparılır. Müasir texnologiyalarla təchiz olunmuş iri sənaye müəssisələrinin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilir. Böyük texnoparkların və sənaye parklarının işə salınması və fəaliyyət göstərməsini buna misal göstərmək olar. Yeni texnologiyalara əsaslanan kiçik və orta müəssisələrin fəaliyyəti daha da güclənir və onların sayı artır.

AZƏRBAYCANDA ELEKTRON BİZNESDƏN İSTİFADƏNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Cəfərli D.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Gündən günə ölkə daxilində internet istifadəçilərinin sayı durmadan artır. Buda internet imkanlarının çoxluğu ilə əlaqədardır. Internetin yaratdığı imkanlarından biri də elektron biznesdir. Elektron biznes dedikdə ilk ağla internet üzərindən alqı-satqı etmək gəlir. Lakin elektron biznes daha geniş anlayışdır. Elektron biznes anlayışını anlamaq üçün elektron biznesin perspektivlərini və problemlərini onun əsas modellərinin təmsalində nəzərdən keçirək:

Elektron biznesin ölkəmizdə əsas geniş yayılmış modeli elektron ticarətdir. Elektron ticarət ilk zamanlar insanlar tərəfindən heç də xoş qarşılanmırdı. Çünki müştərilər aldıkları məhsulları görmürdülər və nə qədər keyfiyyətli olduqlarına bilmirdilər. Buna görə hansısa məhsulu sifariş verməyə ehtiyat edirdilər. Bunun başqa elektron ticarət zamanı ödənişlərində online olması istehlakçılarda güvənsizlik, qorxu yaradırdı. Sonralar bunların qarşısını almaq üçün məhsulların real şəkillərin, xüsusiyyətlərin qeyd etdilər. Həmçinin son texnologiyalarda məhsulun hansı ölkədən gəldiyi, hazırda harada olduğu, nə zaman sifariş edilən ünvana çatacağıda göstərilir. Ödənişlərin təhlükəsiz həyata keçirilməsi üçün güvənlik tədbirləri artırılmışdır. Lakin yenə bəzi saytlarda müştərilərin şəxsi məlumatlarına icazəsiz daxil olmaq mümkündür. Bunlarla yanaşı hazırkı dövrdə sosial şəbəkələr vasitəsilə də alqı-satqılar həyata keçirilir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2016-cı ilin yanvar-iyul aylarında elektron qaydada pərakəndə ticarət şəbəkəsində 8,3 mln. manatlıq və ya 2015-ci ilin eyni dövrünə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə 2,1% çox alqı-satqı mübadiləsi həyata keçirilib. Elektron ticarət vasitəsi ilə qeyri-ərzaq məhsullarının satışı 2016 ildə 2015-ci ilin yanvar-iyul aylarının səviyyəsini real ifadədə 0,3% üstələyərək 8,1 mln. manata bərabər olub. Elektron ticarət vasitəsi ilə əhalinin sifariş verdiyi istehlak məhsullarının 92,2 faizi hüquqi şəxslərdən, 7,8 faizi isə fərdi sahibkarlardan alınıb.

Ölkəmizdə elektronun biznesin inkişaf etmiş modellərindən biridə elektron reklamdır. Elektron reklamlar internetdən istifadə zamanı icazəsizdə açıla bilər. Buna görə müştərilər qeyri-ixtiyari reklama görmüş olurlar. Elektron reklamın ilk 3-5 saniyəsi önəmli olur çünki, reklam açılan zaman müştəri reklamın ilk saniyələrini görür və axıra kimi baxması üçün reklam onu cəlb etməlidir. Elektron reklamın əsas problemi odur ki, reklamlar bəzən müştərilərin vacib iş gördükləri zaman açılır və müştərilər reklama baxmamış cəld onu bağlayırlar. Bunun qarşısını almaq üçün bəzi istehsalçı şirkətlər reklamdən çıxmaq üçün minimum onun əsas hissəsi olan ilk 3-5 saniyəyə baxma məhdudiyyəti qoyurlar. Internetin yayılması ilə qəzet oxuyan və televizora baxanların sayı nəzərə cərpacaq dərəcədə azalmışdır. Buda elektron reklamların inkişafına şərait yaradır. Elektron reklamlar daha çox sosial şəbəkələrdə məşhurdur. Məsələn: facebook sosial şəbəkəsi 2016-cı ildə 27 milyard dollar gəlir əldə etdiyini açıqladı. Çünki, bu platformada hər gün milyonlarla şirkət öz reklamlarını yerləşdirir. Reklam qiymətləri hər ölkədə, hətta hər şəhərdə müxtəlifdir. Bununla yanaşı, reklamların qiyməti günün saatına, ölkədə və ya dünyada baş verən hadisələrin trendə çıxması, gündəmə çevrilməsinə görə, ümumən tələb-təklifə görə tez-tez dəyişir. Məsələn, Azərbaycanda 1000 nəfərə reklam göstərməyin qiyməti ortalama \$0.67 olaraq qeyd olunur. Bu göstərici bəzi saatlarda \$0.45-dək enir, həmçinin bəzi saatlarda \$1.5 səviyyəsinə qədər də qalxır. Elektron biznesin əsas modellərinə elektron birjalar aiddir. Azərbaycanda az inkişaf etmiş bir sahədir. Lakin yaxın gələcəkdə bu sahənin inkişafı gözlənilir. Bankların saytlarının yaradılması, pul köçürmə əməliyyatlarının, investisiya qoyuluşlarının internet üzərindən həyata keçirilməsinin mümkünlüyü bu sahəyə son zamanlar maraq oyatmışdır. Elektron birjalar sayəsində istənilən

şəxs, istər vasitəçi ilə, istərsə də birbaşa internet üzərindən, qiymətli kağız sahibi ola bilər. Bazarda özəl investorların olması iqtisadiyyata inkişaf üçün yeni pul vəsaitləri cəlb etmək imkanı yaradır. Hazırda demək olar ki, bütün birləşmələr elektron xarakterlidir. Daha doğrusu, ticarət qapalı elektron sistem əlaqəsi istifadə edilərək təşkil edilir. 2013-cü il noyabr ayının yekun statistikalarına görə, Bakı Banklararası Valyuta Birləşməsinin (BBVB) valyuta bölməsində USD/AZN TOD aləti üzrə keçirilən hərracların ümumi həcmi 31,343 milyon manat və ya dollar ekvivalentində 39,960 milyon dollar təşkil edib. 2016-cı ilin noyabrında valyuta bölməsinin həcm göstəriciləri hesabat dövründə 12,094 milyon manat və yaxud oktyabr ilə müqayisədə 1,6 dəfə artıb.

Azərbaycanda ən az inkişaf etmiş elektron biznes modeli elektron hərracdır. Çünki bu sahə ölkəmizdə son illərdə yaranmışdır amma bu xidmətin tətbiqinin genişləndirilməsi üzrə tədbirlər uğurla həyata keçirilir. Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsinin elektron xidmətlər portalında 5 interaktiv xidmət dövlət əmlakının özəlləşdirilməsində keçirilən hərraclarla bağlıdır. Bundan əlavə, dövlət qurumlarının balansında olan nəqliyyat vasitələrinin özəlləşdirilməsi ilə bağlı keçirilən hərraclarla iştirakla bağlı sifarişlər də elektron qəbul edilir. Ümumilikdə, bu xidmət vasitəsilə indiyədək 200-dən çox əmlak üzrə verilmiş 44 elektron sifarişlə həmin əmlaklar hərraclarla özəlləşdirilib. Portalda təqdim olunan dövlət müəssisə və təşkilatlarının balansında olan istismar müddəti bitmiş nəqliyyat vasitələrinin və avadanlıqların hərraclar vasitəsilə satışına aid sənədlərin elektron qəbulu vasitəsilə 52 elektron sifariş qəbul edilmiş, 43 əmlak özəlləşdirilib.

KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ BAZAR İQTİSADİYYATINDA ROLU

Cəfərov N.C

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində İqtisadiyyatın təkmil inkişafı üçün sahibkarlığın əsaslı azad inkişafı üstün tutulur. Sivilizasiyalı inkişaf dövründə “sahibkarlıq” və “bazar” amilləri bir biri ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Bu qırılmaz vəhdətin yaradılmasında kommersiya fəaliyyətinin rolu əvəzedilməzdir. Kommersiya fəaliyyətinin özünəməxsus cizgiləri bütün İqtisadi fəaliyyətlərdə əks olunur.

Kommersiya – ticarət sahibkarlığının və ya biznesin bir növüdür. Kommersiya latın mənşəli söz olub (commercium) hərfi mənəsi ticarət deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “ticarət “ termini ikili mənə daşıyır : bir tərəfdən İqtisadiyyatın müstəqil sahəsi kimi səciyyələnilir, digər tərəfdən isə əmtəələrin alqı-satqı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəlmiş mübadilə prosesini əks etdirir. Kommersiya fəaliyyəti ticarətin ikinci anlayışı- mənfəət əldə etmək məqsədilə alqı-satqı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ticarət proseslərini özündə əks etdirir. Kommersiya fəaliyyətinin bazar İqtisadiyyatı şəraitində müasir ticarət işinin qanunauyğunluqlarının və meyllərinin aşkar edilməsi və müəyyənəşdirilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymaqla, əmtəə tədavi sferasında ticarət proseslərinin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün bu qanuna uyğunluq və meyllərdən istifadə olunması məqsədini güdür.

Ticarətdə kommersiya işi ticarət müəssisə və təşkilatlarının əhalinin tələbatının ödənilməsi və mənfəət əldə edilməsi məqsədi ilə əmtəələrin alqı-satqı proseslərinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş operativ-təşkilati fəaliyyətinin geniş sferasını əhatə edir. Kommersiya fəaliyyəti bir vaxta görülən ardıcıl və ya paralel əməliyyatları özündə cəmləşdirir. Hər bir biznes əməliyyatı kommersiyanın həlledici tsikli sayılır. Belə əməliyyatları yerinə yetirmək üçün “biznes-sövdələşmələri” mövcuddur. Bu termin ətrafında qanuna zidd olmayan bütün sazişlər cəmlənir. Kommersiya sövdələşmələri iki və daha çox sahibkarın mənfəət əldə etmək məqsədilə qarşılıqlı şifahi və ya yazılı sövdələşməsi nəzərdə tutulur.

İqtisadi cəhətdən kommersiya fəaliyyəti istehsal olunmuş hazır məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasında əsas vasitəçi rol oynayır.

Kommersiya fəaliyyəti həm də müəyyən xidmət sahələri ilə əhatə olunmuşdur. Kommersiya sahəsində xidmətlər əsasən istehsalla bağlı olub birgə inkişaf etmişdir, buna misal olaraq əmtəələrin yeridilməsi, saxlanması, çəkilib bükülməsi və s. bu xidmətlər yeni istehlak qiyməti yaratmayaraq sadəcə əmtəənin qiymətinə daxil olur. Kommersiya fəaliyyəti müəssisə fəaliyyəti olub kompleks məsələlər həllinə istiqamətlənmiş ticarət işidir. Kommersiya fəaliyyətinin əsas iştirakçıları müəssisələrlə yanaşı həm də istehlakçılardır. Müəyyən olunmuşdur ki, sahibkar üçün son sövdələşmə zamanı gəlir (İqtisadi mənfəət) əsasdirsə, istehlakçı üçün isə qazanc ona lazım olan keyfiyyətli əmtəə (xidmət) sayılır. İstehlakçı passiv alıcı

olmayaraq, kommersiya fəaliyyətinin tamhüquqlu iştirakçısı olub onun tənzimlənməsində iştirak edir. Beləliklə mal verənlə pərakəndə ticarət həlqəsinin əsas subyekti istehlakçı sayılır.

Kommersiya məsələləri istehlak bazarının subyekti əsasında əhalinin tələbinin öyrənilməsinə yönəlməlidir. İstehlakçının əmtəə və xidmət üzərində olan marağı sahibkara əmtəə və xidmətlərə düzgün qiymət qoymağı və çeşid müxtəlifliyi amilinin nəzərdən keçirilərək formalaşmasına təsir edir.

İnzibati-amirlik sistemində mövcud idarəetmə metodları ona gətirib çıxarırdılar ki, ticarətdə kommersiya işi əsasən bölüşdürücü funksiyaları yerinə yitirməklə məhdudlaşdırdı. Yuxarıdan məhsul istehsalı üçün bir çox plan tapşırıqları verirdi, həmçinin fondlar da rəhbərlik tərəfindən bölüşdürülürdü. Ticarət müəssisələrinin işçilərindən yalnız bu tapşırıqlara sözsüz əməl etmək tələb olunurdu. Bazar münasibətlərinin və sahibkarlığın inkişafı, müəssisələrin tam təsərrüfat müstəqilliyinə, özünü maliyyələşdirmə və özünü idarəetmə sistemində keçməsi kommersiya işinin prinsip və metodlarının, əmtəə resurslarının formalaşması qaydalarının köklü surətdə dəyişilməsinə gətirib çıxarmışdır. Respublikamızın plan- bölüşdürücü sistemindən təsərrüfatçılığın bazar prinsiplərinə keçməsi kommersiya fəaliyyətinin metodlarına tezliklə yiyələnməyi tələb edir. Təəssüf ki, ticarətin inkişafının əsaslı strategiyasının olmaması, bazar münasibətlərinin hüquqi bazasının natamamlığı, dövlətin əmtəə-pul münasibətlərinin tənzimlənməsindən tam təcrid olunmaması bu sahədə böyük əngəllərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Normativ bazanın hazırlanmasının gecikdirilməsi, həddən artıq vergi təzyiqi, yerli istehsalçılara tam dəstəyin olmaması kommersiya fəaliyyətində bir sıra neqativ halların yaranmasına, “ gizli “ İqtisadiyyatın mövcudluğuna şərait yaratmışdır ki, bu da sivil kommersiya münasibətləri prinsiplərindən uzaqdır.

Bununla yanaşı, son dövrlərdə ölkənin hüquqi – qanunvericilik bazasının inkişafı əmtəə tədavülü sferasında kommersiya münasibətlərinin inkişafında pozitiv dəyişikliklərin baş verməsi üçün əlverişli şəraitin formalaşdırılması prosesi əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirilmişdir.

Ticarətin istehsalla qarşılıqlı əlaqələrinin İqtisadiyyatın inkişafında əvəzedilməz rolu vardır. Bazarda ticarətin yeri və rolu tələblə təklif arasında optimal nisbətin yaradılmasından çox asılıdır. Bazar münasibətləri şəraitində istehsal olunan məhsul o cümlədən izafi məhsulun reallaşdırılmasından mənfəət əldə edilməsi və təkrar istehsaldan və məhsul alıcıları olan əhalinin sosial İqtisadi münasibətlərindən çox asılıdır. Təəssüf doğuran hal odur ki, dünya bazarı sistemində keçid şəraitinin yarandığı bir dövrdə istehsal sahələrinin çox hissəsi dayanmışdır. Ona görə də ilk istehsal sahələrinin səmərəli işi təmin edilməlidir. Yalnız bundan sonra istehsalla istehlak arasında qarşılıqlı İqtisadi münasibətlər yaratmaq olar. Bazar münasibətləri şəraitində İstehsalla istehlakın qarşılıqlı surətdə öyrənilməsinin təmin edilməsi ;

Dünya bazarı sistemində keçid dövründə ticarət sahəsində biznesin inkişafı və istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi Azərbaycan İqtisadiyyatına ciddi ziyan vermişdir. İstehsal yerli ehtiyatlar hesabına nizama düşərsə ilk növbədə əhaliyə keyfiyyətli mal satışının səmərəli təşkili və alıcı tələbinə uyğun qurulması vacibdir. Bunun üçün əhalinin istehlak tələbi malları şəbəkəsinin mexanizmi yaranmalıdır. Eyni zamanda ticarət müddəti keçmiş və keyfiyyətsiz malların satışının qadağan edilməsi və belə hallara qarşı dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində mövcud olan çox ciddi sərt cəza tədbirləri görülməsi qanunlardan istifadə edilməlidir. Bazar İqtisadiyyatı şəraitində respublikamızda alqı işinin təşkili və texnologiyası köklü surətdə dəyişiklərə məruz qalmışdır : inzibati- amirlik İqtisadiyyatı dövründəki əmtəələrin göndərilməsi ciddi reqlamentləşdirilməsi, kommersiya işçilərin müstəqliyinin, təşəbbüskarlığının olmadığı dövrün əvəzinə azad bazar münasibətləri dövrü gəlmişdir ki, bu dövrdə də azad kommersiya fəaliyyətinin inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycanda kommersiya fəaliyyətini səmərəli həyata keçirmək üçün bazar amilini dərindən öyrənmək lazımdır. Sağlam bazar təkmil rəqabət olan bazardır. Onun tərkib hissələri tələb-təklif və qiymətdir. Bu ünsürlər istehsalla istehlak arasında konkret əlaqələrin və kəmiyyət nisbətlərinin formalarını xarakterizə edir və həmin həmin sahələr arasında İqtisadi münasibətləri əks etdirir. Bazarın bu ünsürləri alqı satqıda İqtisadi münasibətlərin dinamikliyini əks etdirir.

NEFT-QAZ SAHƏSİNDƏ İNNOVATİV-İNVESTİSİYA ƏMƏKDAŞLIĞI: AZƏRBAYCANLA TÜRKiYƏ ARASINDA

Cəfərzadə T.N.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

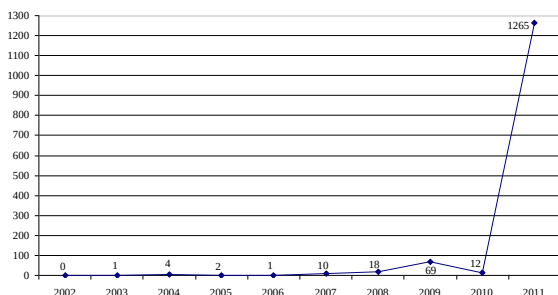
Türkiyə və Azərbaycan arasındakı əlaqələrin təməl çərçivəsini hər iki ölkə xalqlarının gücünü tarixi köklərdən dil və mədəniyyət birliyindən alan yaxınlığı təşkil edir. Bu gücü daha da yaxın edən amillərdən

biridə ölkələrin milli sərvətləridir (neft, qaz və s.). bu baxımdan 1994-cü ilin sentyabrın 24-də “Əsrin Müqaviləsi” bağlanmışdır. “Əsrin Müqaviləsi” –də iştirak edən dünyanın 8 ölkələrindən biri də Türkiyə Cümhuriyyətidir. Azərbaycan daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən və beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan inam və maraqlardan istifadə edərək, “Əsrin Müqaviləsi” adlandırılan ilk neft müqaviləsinin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi sabiq prezident cənab Heydər Əliyev tərəfindən işlənilib hazırlanmış və müstəqil Azərbaycanın İqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edən neft strategiyasının həyata keçirilməsinin parlaq təzahürüdür. “Əsrin Müqaviləsi” sabiq prezident cənab Heydər Əliyevin şah əsəri adlanır. Bu müqavilə əsasında ölkəmizin və digər xalqların həyatında mühüm rolə malik olmaq aktuallığını göstərir. Cənab İlham Əliyev o dövrü belə xatırlayır: "Biz xarici şirkətlərə deyirdik: siz ayrı-ayrı şirkətlərin maraqlarını müdafiə edirsiniz. Biz isə ölkənin və Azərbaycan xalqının maraqlarını müdafiə edirik. Əgər siz səhvə yol versəniz, bu, sizin şirkətin yalnız bir layihəsində öz əksini tapacaq, əgər biz səhv etsək, bu səhv bütün Azərbaycan xalqının mənafeyinə xələl gətirəcəkdir. Başqa sözlə, biz heç cür heç bir səhvə yol verə bilmərik".

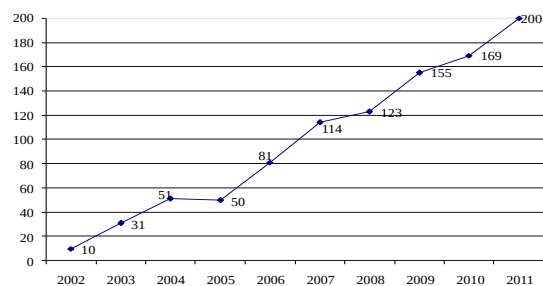
Hazırda Azərbaycan ilə Türkiyə arasında investisiya əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi ön plana çıxır. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, **kapital axını idxal-ixrac əməliyyatlarını əvəz etmir**, onu **tamamlayır**. Bu baxımdan, Türkiyənin MDB ölkələri ilə xarici İqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsində Azərbaycan mühüm rol oynaya bilər. Həmçinin, Azərbaycanda neft gəlirlərinin artması **qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsi** sahəsində uzunmüddətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Belə halda türk şirkətləri Azərbaycanda birbaşa investisiya qoyuluşlarını artırmaqla qeyri-neft sahələrinin inkişafında aktiv iştirak edə bilərlər. Qeyd edilənlərlə yanaşı, Azərbaycanın da Türkiyə İqtisadiyyatına investisiya qoymaq imkanları yaranmışdır. Bütün bunlar, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında investisiya əməkdaşlığının mövcud vəziyyətinin araşdırılması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində tədqiqatların aparılmasının aktual olduğunu göstərir.

Azərbaycan və Türkiyə arasında investisiyaların qoyuluşu ilbəil artmaqdadır. Bunu isə qeyd olunan sxemdə görmək mümkündür.

Türkiyənin Azərbaycan İqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu (mln. ABŞ dollar)

Azərbaycanın Türkiyə İqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu (mln. ABŞ dollar)

Qloballaşan dünya İqtisadiyyatında dövlətlər arasındakı münasibətlərə layihələr təsir edir. Bu layihələrdən biridə TANAP və TAP layihəsidir. Avropa dövlətləri üçün mühüm olan bu layihə ölkələr arasında İqtisadi münasibətlərə müsbət nəticələrini verəcəkdir.

TANAP-Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanmış İqtisadi və siyasi əhəmiyyətə malik sazişdir. Layihə Azərbaycandan başlayan genişlənmiş Cənubi Qafqaz boru kəmərinə Türkiyə ərazisindən keçməklə Avropa Birliyində bir neçə kəmərlə əlaqələndirəcək. Hər iki ölkənin siyasi liderlərinin çox mühüm İqtisadi və siyasi hadisə hesab etdikləri bu layihə Azərbaycan qazının bir neçə istiqamət üzrə Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Türkiyə ilə Azərbaycanın maliyyə və texniki imkanları hesabına beş il müddətinə reallaşacaq layihənin dəyəri 7 milyard dollardır. Bu layihəyə Xəzərin qərb sahilindəki ölkələrin qoşulması ilə qaz nəqlinin 50 milyard kubmetrə çatacağı da gözlənilir.

Trans Anadolu Qaz Boru Kəməri - Layihədə 2 min kilometr uzunluğunda bir boru xəttinin inşa edilməsi və 32 milyard kub metr həcmdə təbii qazın daşınmasını planlanır. 5 il ərzində reallaşması nəzərdə tutulan layihənin dəyəri 7 mlrd. ABŞ dollarıdır. Dörd mərhələdə həyata keçiriləcək layihənin ilk mərhələsi 2018-ci ildə başa çatacaq. 2020-ci ildə kəmərin buraxılış qabiliyyəti ildə 16 mlrd., 2023-cü ildə 23 mlrd., 2026-cı ildə isə 31 mlrd. kubmetrə çatdırılacaq. İlk dövrdə TANAP kəməri ilə nəql olunacaq 16 mlrd. kubmetr Azərbaycan qazının 10 mlrd. kubmetri Avropaya, 6 mlrd. kubmetri isə Türkiyəyə satılacaq. Avropa üçün nəzərdə tutulan qaz Türkiyə-Bolqarıstan və ya Türkiyə-Yunanıstan sərhədində təhvil veriləcək.

Şahdəniz Mərhələ 2 çərçivəsində hasil edilən qaz 3500 kilometr məsafə qət edərək Xəzər dənizindən Avropaya nəql ediləcək. Bunun üçün bir sıra mövcud infrastrukturun genişləndirilməsi və yeni boru kəmərləri zəncirinin inşa edilməsi tələb olunur:

–Mövcud **Cənubi Qafqaz Boru Kəməri** (CQBK) Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi boyunca yeni paralel boru kəməri vasitəsilə genişləndiriləcək;

–**Trans Anadolu Boru Kəməri (TANAP)** Şahdəniz qazını Türkiyə ərazisi boyunca nəql edəcək;

–**Trans Adriatik Boru Kəməri (TAP)** qazı Yunanistan və Albaniya ərazisindən keçməklə İtaliyaya nəql edəcək.

Bu layihələr birlikdə **Cənub Qaz Dəhlizi** kimi tanınır.

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ BAŞLICA PRİNSİPLƏRİ

Dünyamalyeva M.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir bazar münasibətləri şəraitində rəqabət amili İqtisadi fəaliyyətin miqyası və tempini şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Bazarda mövqe qazanmağın ənənəvi imkanlarının tükəndiyi şəraitdə, bu və ya digər iştirakçı alternativ yollar axtarışına üstünlük verir. Bu yol, bir qayda olaraq riskli məsrəfli və uzundur. Odur ki, innovasiyalı inkişaf yoluna üstünlük verilməsi, geniş araşdırmalar və kompleks təhlillər tələb edir.

İqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiyaya bu cür tərif verilir. İnnovasiya - yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul, texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-İqtisadi və digər hallar hesab edilir. İnnovasiya fəaliyyəti İqtisadi inkişafı və rəqabətliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir” .

Müasir dövrdə innovasiyalar İqtisadiyyatda sabit İqtisadi artımın təminatçısıdır. İnnovasiya tipli inkişafın əsasını yeniliklərin məqsədyönlü axtarışı və tətbiqi təşkil edir. Bu, texnoloji irəliləyişə, cəmiyyətin rifah halını yüksəltməyə imkan verir. Son dövrlərdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar bütün sahələrdə müsbət nəticələrin əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyə, dayanıqlı İqtisadi artıma nail olunmuş, yoxsulluğun azaldılmasında və əhəlinin sosial rifahının yüksəldilməsində ciddi uğurlar əldə olunmuşdur. Eyni zamanda, sərbəst bazar İqtisadiyyatı institutlarının yaradılması və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, innovasiyalara əsaslanan İqtisadiyyat modelinin bərqərar olması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Hazırda əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü İqtisadiyyatın formalaşdırılması, əhəlinin rifahının layiqli səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin və mədəniyyətin inkişafında yeni nailiyyətlərin əldə olunması olan İqtisadi siyasət ölkəmizdə uğurla davam etdirilməkdədir.

Azərbaycanda dövlət səviyyəsində İqtisadi inkişafıla bağlı bir sıra məqsədli proqramlar və sərəncamlar qəbul olunmuşdur. Həmin sənədlərə müvafiq innovasiya strukturlarının, başqa sözlə, innovasiya mərkəzlərinin texnoloji biznes-inkubatorların, texnoparkların yaradılması tədbirlərinin icrası nəzərdə tutulur. Artıq ölkədə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına yönəldilən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. . Respublika Prezidenti İqtisadiyyatın inkişafında xüsusi İqtisadi zonaların və texnoparkların mühüm rol oynaya biləcəyini nəzərə alaraq, hələ 2007-ci il martın 6-da “Azərbaycan Respublikasında xüsusi İqtisadi zonaların yaradılması haqqında” Fərman imza lamışdır. Bu Fərman əsasında 2009-cu ilin aprel ayının 14-də qəbul olunmuş “Xüsusi İqtisadi zonalar haqqında” Qanun həmin zonaların yaradılması və idarə edilməsi ilə bağlı münasibətləri tənzimləmək və müvafiq sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili qaydalarını müəyyənləşdirmək imkanları yaratmışdır.

Ölkə Prezidentinin 4 may 2009-cu il tarixində təsdiq etdiyi “2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya” da innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, o cümlədən texnoparklar, texnoloji mərkəzlər, biznes inkubatorları şəbəkəsinin genişləndirilməsi bir vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Maraqlı məqamlardan biri də bundan ibarətdir ki, Azərbaycanda innovasiya siyasəti istehsalata və sosial sahəyə elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etmək üçün investisiya fəaliyyətinin bir forması kimi həyata keçirilir. Belə ki, bura uzunmüddətli elmi-texniki proqramların həyata keçirilməsi, İqtisadiyyatın

strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə məhsuldar qüvvələrin vəziyyətində keyfiyyət dəyişiklikləri etmək üçün fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsi, texnika və texnologiyanın prinsipcə yeni, qənaətcil növlərinin işlənilib hazırlanması, buraxılması, yayılması və tətbiqi daxildir.

Azərbaycanda İqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən biri inkişafın innovasiyalı tipinə keçidi reallaşdırmaqdır ki, bu da bir sıra amillərlə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl, innovasiyalı məhsul istehsalçıların sayını artırmaq, innovasiyalı məhsul istehlakçıların davranışına üstünlük vermək, innovasiyalı məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirmək bu innovasiya siyasətinin əsas mahiyyətidir. İnnovasiya prosesi əsasında davamlı İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün elmi bazaya əsaslanan məhsulların təklifini irəli sürmək, innovasiyalı məhsul istehsal edənlərin birbaşa innovasiya bazarına sərbəst daxil olması mexanizmini daima təkmilləşdirmək vacibdir. Bunun üçün də innovasiyalı bazarın təşkilati-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. Bu da öz növbəsində intellektual mülkiyyətçilərin müdafiə olunmasına səbəb olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya prosesinin iştirakçılarını informasiya xidməti ilə təmin etmək davamlı İqtisadi inkişafın zəruri və mühüm şərtidir. Çünki informasiyanı bazar subyektləri arasında bərabər paylaşdırmaq innovasiya prosesinin əhatəli şəkildə baş verməsinə səbəb olur.

Müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin milli İqtisadiyyata cəlb edilməsi ölkənin elmitexniki potensialının genişlənməsinə, rəqəbətcə qabiliyyətliliyinin mövcud olan amillərindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəlməsinə, innovasiya prosesinin intensivləşməsinə və son nəticədə Azərbaycanın beynəlxalq arenada rəqəbətcə qabiliyyətliliyinin yüksəlməsinə kömək edə bilər .

MÜASİR VƏZİYYƏTDƏ MANATIN MƏZƏNNƏSİNİ NECƏ SABİT ETMƏK OLAR?

Əhmədov V.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 90-ci illərdə Latın Amerikası və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində və eləcə də, son dövrdə ölkəmizdə baş verən valyuta böhranları göstərdi ki, real İqtisadiyyatı zəif olan ölkələrin valyutası heç zaman güclü ola bilmir (ən azından uzunmüddətli dövrdə). Buna görə də manatın məzənnəsinin sabit saxlanılması üçün təklif verməzdən əvvəl valyuta məzənnəsi haqqında nəzəri bilikləri bir daha yada salmaq yerinə düşər. Valyuta məzənnəsi haqqında danışarkən qismüddətli dövrdə uzunmüddətli dövrdə bərqərar olan valyuta məzənnələrini fərqləndirmək lazımdır. Qismüddətli dövr, makroiqtisadi nəzəriyyədə müəyyən edilən qiymətlərin yapışqan (sticky prices) olduğu, istehsal güclərinin dəyişməyə macal tapmadığı dövrüdür. Qismüddətli dövrdə valyuta məzənnəsini faiz dərəcələri müəyyən edir (faiz dərəcələri pariteti nəzəriyyəsi). Bu dövrdə valyutanın dəyərsizləşməsinin qarşısını almaq üçün faiz dərəcələrini aşağı səviyyədə təsbit etmək lazımdır ki, həmin valyutada qoyulan əmanətləri daha cəlbedici qılaraq həmin valyutaya tələbi artırır. Lakin bu siyasət İqtisadi cəhətdən heç cür əlverişli deyil. Azərbaycan hökuməti isə faiz dərəcələri ilə deyil, beynəlxalq valyuta ehtiyatları hesabına 23.02.2014 devalyusiyasına qədər öz valyutasını sabit saxlaya bildi. Və həmin dövrdə isə ölkə İqtisadiyyatını stimullaşdırmaq məqsədi ilə genişləndirici monetar siyasət yerinə yetirildi ki, son nəticəsi məşğulluğun və istehsalın artımı yox qiymətlərin artımı olurdu. (Statistikada göstərilən ÜDM artım dinamikası isə həqiqi İqtisadi artımı əks etdirmirdi, o əsas etibarilə neft qiymətlərinin və hasilat həcmi artımı fonunda İqtisadiyyatın boyuməsi təəssuratını yaradırdı). Genişləndirici monetar (istərsə də fiskal) siyasətlə birgə tətbiq edilən neft satışından əldə edilən dollar hesabına "dollardan güclü" manatın inflyasiya fonunda dəyərinin saxlanılması getdikcə daha da cətinləşirdi və son nəticə də qeyri-mümkün oldu. Bu təcrübə bir daha göstərdi ki manatı "müqəddəs" və dəyişilməz bir nisbətdə saxlamaq yerinə (1 manat=0.78 dollar) onun məzənnəsinin saxlanılmasının hansı məqsədə xidmət etdiyini qətdərkən valyuta bazarına zəruri hallarda müdaxilə etmək olar. Qismüddətli dövrdə valyuta siyasəti heç bir halda İqtisadi fəaliyyətə təsir vasitəsi kimi istifadə edilməməlidir çünki nəticə arzuedilən olmur. Qismüddətli dövrdə valyuta bazarına müdaxilə -onun kursunun nisbi sabitliyi yalnız və yalnız xarici İqtisadi fəaliyyətin sabitliyini təmin etməyə yönəldilməlidir, çünki ixalatçı və ixracatçılar gün ərzində dəyişən valyuta şəraitində riskə getməmək üçün özələri üçün ən yaxşı seçimi –fəaliyyətlərini dayandırmağı seçəcəklər (baxmayaraq ki, bu riskləri yumşaltmaq üçün törəmə maliyyə alətləri mövcuddur lakin maliyyə bazarları zəif inkişaf etmiş ölkələr bu alətlərdən demək olarkı istifadə edə bilmirlər).

Uzunmüddətli dövrdə isə valyutanı gücləndirən amil **əmək məhsuldarlığının** artımıdır. Çünki, o ölkədə ki əmək məhsuldarlığı artır həmin ölkənin təsərrüfat subyektləri həmin məhsulun qiymətini beynəlxalq bazara daha aşağı qiymətlə çıxarda bilər. Aşağı qiymətlər şəraitində həmin məhsula tələb artır və bu da eyni zamanda həmin ölkənin puluna tələbi artırır ki, həmin valyutanın güclənməsinə səbəb olur. Eyni zamanda əmək məhsuldarlığı ilə əlaqədar olaraq məhsulda keyfiyyət artımı (qiymət artımı olmadan bəzən idxalatçı ölkədən asılı olaraq qiymət artımı olduğu təqdirdə belə) həmin ölkənin məhsuluna tələbi artırır və bu da öz növbəsində onun puluna tələbi artıraraq valyutasının güclənməsinə səbəb olur

Yuxarıdakı nəzərdə tutaraq, müasir vəziyyətdə ölkəmizin iqtisadi gücünü artırmaq istiqamətində “sabit” manata nail olmaq üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır.

Bir il üçün manat-dollar məzənnəsi üçün mövcud iqtisadi reallığa uyğun aralıq (çox da geniş olmayan aralıq) müəyyən edib, məzənnə həmin aralıq sərhədlərindən kənarlaşdıqda valyuta bazarına müdaxilə edib onu həmin aralıq daxilinə qaytarmaq. Bu əsas etibarı ilə idxal-ixrac əməliyyatlarının fasiləsizliyini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilməlidir. Digər tərəfdən, manatın ildən-ilə məzənnəsinin aşağı düşməsinin qarşısını almaq üçün real sektorun inkişaf etdirən siyasət həyata keçirilməlidir. Bu siyasətin əsas məqsədi rəqabəti təmin etmək olmalıdır. Çünki, yalnız rəqabət qabiliyyətli təsərrüfat subyektlərinin əmək məhsuldarlığı yüksələn dinamika sahib ola bilər. Bunun üçün ilk növbədə yerli istehsalçıları qorumağa yönəlmiş gümruk siyasəti dəyişdirilməlidir və gümruk dərəcələri əsaslı şəkildə azaldılmalıdır, və eyni zamanda ayrı-ayrı sahələrdə müşahidə edilən monopoliya meyillərinin qarşısı alınmalıdır. Buna nail olmaqla iqtisadi artım və manatın məzənnəsinin sabitliyinə nail olmaq olar

İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Əlili E.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnnovasiya fəaliyyəti iqtisadi inkişafı və rəqabətliliyi təmin etmək üçün yeni ideyaların, elmi biliklərin, texnologiya və məhsulların müxtəlif istehsal və idarəetmə sahələrinə tətbiq edilməsidir.

İnnovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi. İnnovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-iqtisadi və digər hallar hesab edilir.

«İnnovasiya» termin latın dilində «innovato» sözündən olub, «yenilənmə» və «yaxşılaşma» deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlib. «İqtisadi innovasiya» anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya iqtisadçısı Yozef Şumpeterin «The Theory of Economic Development» (1934) əsərindən geniş ictimaiyyətə daxil oldu.

İnnovasiya menecmentinin öyrənilməsinə hər şeydən əvvəl onun bir sıra ümumi cəhətlərini nəzərdən keçirməkdən başlamaq lazımdır. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında «innovasiya» potensial elmi-texniki tərəqqinin yeni məhsul və texnologiyalarda öz əksini tapması kimi şərh olunur. Müxtəlif alimlər «innovasiya» anlayışını öz tədqiqat obyekti və predmetlərindən asılı olaraq təhlil edirlər.

- Y.P.Morozov geniş mənada innovasiya dedikdə, yeni məhsullar, istehsal, maliyyə, kommersiya və s. xarakterli sosial-iqtisadi və təşkilati-texniki qərarlar şəkilində yeniliklərdən mənfəətli, yeni səmərəli istifadəni nəzərdə tutur.

- A.İ.Priqojin hesab edir ki, yeniliklər texnika və texnologiyanın inkişafı, onların yaranması, mənimsənilməsi və digər obyektlərə diffuziyasının idarə edilməsi şəklində düşür.

- M.Xuçek qeyd edir ki, «Polşa dilinin lüğətində» innovasiya nəse yeni bir şeyin, yeniliyin islahatın tətbiqini göstərir.

- Fraskati rəhbərliyinə görə innovasiya-bazara daxil edilmiş praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş proses və yaxud da ki, sosial xidmətlərə yeni yanaşma, həmçinin yeni və ya müxtəlif məhsul şəklində alan innovasiya fəaliyyətinin son nəticəsi kimi müəyyən olunur.

Ölkəmizdə bazar iqtisadi münasibətlərinin hazırkı səviyyəsində iqtisadi, institusional və digər islahatların aparılması, o cümlədən iqtisadiyyatda innovasiyalı fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi əsas prioritet məsələlərdən biridir. İnnovasiya və inkişaf potensialı anlayışları oxşar olsalarda bir-birlərindən fərqləndirilir. İqtisadiyyatın inkişafının innovativliyi onun innovasiya potensialının fəallıq səviyyəsindən və mövcud vəziyyətindən asılıdır. Bu vəziyyətin kompleks qiymətləndirilməsi müvafiq göstəricilər sisteminin formalaşdırılması, müvafiq informasiya xarakterli çətinliklərin aradan qaldırılması məsələlərini

aktuallaşdırır. Təbii ki, innovasiya potensialının reallaşması ölkədə həyata keçirilən innovasiya siyasətinin prioritetlərindən asılıdır. Bu və ya digər ölkənin innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi çoxsaylı göstəricilərin müqayisəli təhlilini tələb edir. Həmin təhlil milli İqtisadiyyat çərçivəsində innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas tərkib hissəsidir. Müasir bazar İqtisadiyyatı şəraitində hər bir ölkənin innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatına üzv olan ölkələrdə, həmçinin inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə innovasiya icmal Tədqiqatı həyata keçirilir. Təbii ki, bu təşkilatın unifikasiyası, əsasən icmal sənədlərinin hazırlanmasını asanlaşdırmaq məqsədilə aparılır. Buna görə də innovasiya fəaliyyətinə münasibət bildirərkən, hər bir ölkənin İqtisadiyyatının özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

Innovasiya potensialının qiymətləndirilməsi üçün texnoloji, təşkilati və marketinq innovasiyalarının mütləq və nisbi göstəriciləri, patent və lisenziyaların sayı, onlara maliyyə və vaxt məsrəfləri, innovasiya fəallığının stimullarının kəmiyyət xarakteristikaları əhatə olunmalıdır. Innovasiya potensialını xarakterizə edən göstəricilər arasında kadr, maddi və maliyyə, institusional və informasiya təminatının mövcud vəziyyəti və inkişaf meyilləri fərqləndirilir. Innovasiya potensialını təşkil edən göstəricilərə - kadr, maddi və maliyyə, institusional və informasiya təminatına ardıcılıqla aşağıdakılar aid edilir:

- Elmi tədqiqat və təcrübə konstruktor işçiləri ilə məşğul olan elmi dərəcəli işçilərin və doktorantların sayı və sahə tərkibi;

- Innovasiyaların investisiyalaşmasının həcmi, müvafiq təyinatlı əsas fondların dəyəri və strukturu;

- Tədqiqatların istiqamətləri, universitetlərin elmi potensialı əhatə olunmaqla, elmi-tədqiqat şəbəkəsinin xarakteristikaları, tədqiqatların istiqamətləri və.s

- Verilənlər bazalarının, proqram vasitələrinin, informasiya şəbəkələrinin və onlardan istifadə göstəricilərinin vəziyyətini əks etdirən göstəricilər;

Innovasiya potensialının istifadə səviyyəsi innovasiya infrastrukturunun inkişafı səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır. Mükəmməl innovasiya infrastrukturunun mövcudluğu sənayenin innovasiya fəallığının təmin olunmasının mühüm şərtlərindəndir. Ölkəmizdə proqramlı innovativ yanaşmadan istifadə olunması üçün, əlverişli mühitin formalaşması istiqamətində müəyyən addımlar atılır, innovasiya potensialının gücləndirilməsi üçün qarşıda duran geniş miqyaslı və aktual problemlərin həlli baxımından, artıq qeyd olunmuş regional inkişaf üzrə Dövlət proqramları mühüm rol oynamış və oynamaqdadır. Bütün bu tədbirlər intensiv innovasiyalı inkişaf potensialından səmərəli istifadə üçün şərait yaradır.

BİZNES-PROSESİN REİNJİNİRİNQİ

Əlişadə N.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Biznes-prosesin reinjinirinqi (BPR) dedikdə, müəssisənin fəaliyyətinin yenidən qurulması üçün yanaşmalar nəzərdə tutulur. *Reinjinirinq* təməl proseslərin kökündən və radikal formada yenidən düşünülməsi mənasına gəlir. Yeni yanaşmalar tətbiq etməzdən öncə, təşkilatın nəyə çatmaq istədiyini müəyyən etmək ləzumdur. Bununla birlikdə, təyin etmək vacibdir ki, təşkilatın əsas fəaliyyəti və uğur gətirə bilən əməliyyatları hansılardır. Bunların təməlinə nəzərdə tutulan məqsədə aparan ən qısa, səmərəli və məhsuldar yolun planlaşdırılması tərtib edilir.

Fikirləşmək olar ki, biznes-prosesin reinjinirinqi sadəcə, müəssisənin fəaliyyətinin tədqiq edilməsi metodları və məqsədlərini yeniləyir. Belə düşünəndə tədqiqat prinsipi və fəaliyyətin təşkili metodları olduğu şəkildə qala da bilər. Buna baxmayaraq, fəaliyyətdə hər hansı canlanma hiss edilə bilər ki, bu da informasiya texnologiyalarının hesabına baş vermiş olar. Ona görə ki, çoxistifadəçisi olan verilənlər bazası, lokal şəbəkə və s. ənənəvi olaraq ardıcıl reallaşdırılan çoxçeşidli proseslərin paralel həyata keçirilməsini mümkünləşdirə bilər. Amma son 30 ilin araşdırmaları göstərmişdir ki, informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi ilə real məhsuldarlığın artımına nail olmağa çox nadir hallarda rast gəlinir. Bunun mühüm səbəblərindən biri informasiya texnologiyalarında olan potensialdan tam istifadə edilməməsidir. Yeni informasiya texnologiyaları çox hallarda köhnə metodların və prinsiplərin "qəlibinə salınır".

Reinjinirinq cəhətindən, biznes-proses 2 qrupa ayrılır: əsas və köməkçi proses. Əsas proseslər istehlakçı dəyərini artırır, köməkçilər isə artırmır. Reinjinirinq proseslərində diqqət əsas biznes-prosesə yönəldilir. Ümumiyyətlə, biznes-prosesin reinjinirinqi dedikdə, təşkilati - istehsal proseslərinin elə dəyişilməsi başa düşülür ki, istehlakçı dəyərini artırmayan prosesi minimuma endirmək alınsın. Geniş mənada,

biznes-prosesin reinjirinqi dedikdə, riyazi metod və instrumental vasitədən istifadə edərək biznes-prosesin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə istiqamətləndirilən layihələşdirmə prosesi başa düşülür.

Biznes-prosesin reinjirinqi və informasiya texnologiyaları

Fəaliyyətlərin idarə edilməsində həyata keçiriləcək dəyişikliyin dərəcəsi və genişliyi müəssisənin təkmilləşdirmə hazırlığından asılıdır. Informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə aparılan fəaliyyət dəyişikliklərinin dörd tipi mövcuddur:

1) *avtomatlaşdırma* – verilənlərin toplanması və işlənməsini sürətləndirmək üçün hesablayıcı və başqa texnika növlərinin tətbiq edilməsi;

2) *səmərələşdirmə* - verilənlərin toplanmasının, informasiyanın işlənməsinin və idarəetmənin hazırkı sistemində “zəif bəndlər” olan əməliyyatların avtomatik icrası ilə təsərrüfat əməliyyatının təkmilləşdirilməsi;

3) *biznes-prosesin reinjirinqi* - fəaliyyət proseslərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilən daha radikal dəyişikliklərin edilməsi. Reinjirinqin gedişində əvvəllər başqa vasitələrlə əldə olunan nəticələrin tamamilə fərqli üsullarla alınması mümkün hesab edilir. Yəni biznes-proses dəyişilir;

4) *şirkətin fəaliyyətlərinə yeni baxışlar* – müəssisənin təşkilati quruluşuna və idarəetmə sistemlərini, hətta əsas məqsəd və vəzifələri də əhatə edən geniş fəaliyyət dəyişiklikləri.

Kompüter texnologiyaları və kompüterləşdirilən informasiya sistemləri biznes-prosesin reinjirinqinə aşağıda göstərilən 4 istiqamətdə təsir edə bilər:

1. *İnformasiya texnologiyalarının təsiri.* Burada, informasiya texnologiyaları kompüterləri, kommunikativ texnologiyaları, proqram təminatlarını və proqramlaşdırma dillərini və verilən bazaları texnologiyasını birləşdirən sistemin inkişaf vasitələrini əhatə etməkdədir. informasiya texnologiyalarının potensialından istifadə etmək imkanları şirkətin informasiya texnologiyaları sahəsindəki strategiyasından çox asılıdır. Çünki, “müşəri-server” texnologiyaları proqram təminatını yeniləməyə imkan verir. Amma kompüter texnologiyasından istifadə etməklə biznes-prosesin reinjirinqi şirkətdən olduqca yüklü kapital qoyuluşları da tələb edə bilər.

2. *Yeni kompüterləşdirilən informasiya sistemlərinin təsiri.*

Yeni kompüterləşdirilən informasiya sistemləri şirkətin həm mövcud sisteminin informasiya təminatının dərəcəsinə, eləcə də onun texnoloji infrastrukturuna təsir göstərir. Məsələn, çoxsaylı istifadəçiyə xidmət göstərən informasiya sistemlərin yeni nəslə informasiyanın əldə edilməsinin operativliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Lakin müəssisənin belə sahədə təcrübəsi azdırsa, mövcud sistemlərin tam güclə işlədilməsi ilə əlaqədar problemləri ola bilər.

3. *Biznes-proseslərin reinjirinqi üçün prototip və əlavələr.*

Tətbiq edilməsi proqram təminatı, məsələn, simulyatorlar və modelləşdirmə ehtiyatları biznes-prosesin reinjirinqindən əvvəl və sonrakı vəziyyətlərin modellərini qurmağa şərait yaradır. Belə proqram təminatları istehsal müəssisələrində çox tez istifadə olunur.

4. *Təşkilati mədəniyyət və yeni informasiya sistemlərinin tam istifadə olunması imkanları.*

Təşkilati mədəniyyət informasiya texnologiyasına qoyulan investisiyaların səviyyəsini təyin edir. Məsəl üçün, konservativ təşkilatlar kompüterləşdirilmiş informasiya sistemlərə böyük pul vəsaitlərini çox çətinliklə ayırırlar. Bununla birlikdə, hətta əgər bu pullar ayrılsa belə, həmin sistemin tətbiq və istismar edilməsi böyük çətinliklərlə müşahidə edilir. Ona görə də hansı hadisələrin reinjirinqi aparılacaqsın, onların təkmilləşdirmə tədbirlərindən öncə və sonra doğru qiymətləndirilməlidir.

BANK İŞİNDƏ RİSKLƏRİN MAHİYYƏTİ, TƏSNİFATI VƏ AZALDILMASI YOLLARI

Əlizadə E.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bank riski - Ölkədə iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, verilmiş kreditlərin ödənilməməsi, qiymətli kağızların kotirovkasının dəyişməsi, balans arxası əməliyyatlar üzrə ödənişlərin həyata keçirilməsi, resurs bazasının azaldılması və s. nəticəsində zərərlərin yaranması və mənfəətin itki ehtimalı qeyri-müəyyənliyi ilə ifadə olunan və kredit idarələri tərəfindən həyata keçirilən bank əməliyyatlarının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən irəli gələn risklərdir. Bank riski iki formada olur: xarici (sığorta, valyuta, forsmajor hallarında risklər) və daxili (kredit, portfel, bank əməliyyatları riskləri). Bank risklərinin səviyyəsinə bank

əməliyyatlarının (forfeter, hedcirləmə və s.) və ya onların sığortalanmasının köməyi ilə nəzarət olunur. Bank riski mahiyyət etibarını ilə elə bir xüsusiyyətdir ki, bu mənfi gedişli hadisələrin qaçılmazlığından daha çox mənfi nəticəyə gətirib çıxara bilən fəaliyyətdir.

Riskin mahiyyətini açan zaman bankın bu və ya digər sövdələşmə nəticəsində ortaya çıxan ziyanların aradan qaldırılması uğrunda mübarizədən daha çox, kreditör və borcluların maraqlarının təmin olunması sisteminin yaradılması üzrə fəaliyyətə diqqət yetirmək lazımdır.

Bankların mənfəətli sabit bir formada fəaliyyət göstərə bilmələri üçün gəlir yaradılmasına və məsrəflərinə nəzarət etməklə yanaşı istənilən riskə hazır olması çox mühüm məsələdir.

Risk bankçılıqda qarşısı alınmayan ən problemli amildir. Riski uğurla yalnız bir formada idarə etmək mümkündür. Bank sektorunda beş təməl risk növü var.

valyuta riski, b) faiz nisbəti riski, c) kredit riski, d) likvid riski, e) İqtisadi risk.

Banklar hər zaman əmanətə ödədikləri faizdən daha fərqli gəlirlik saxlayan aktivlərə (kreditlər və ya qiymətli kağızlara qoyulan investisiya kimi) sahib olma problemi ilə qarşılaşa bilərlər. Banklar faiz riskini azaltmaq məqsədi ilə dəyişkən faizli kredit verməyə üstünlük verirlər. Belə vəziyyətdə əmanət faizindəki dəyişmələri kredit faizinə yönəltmək mümkün olur.

Valyuta riski – Valyuta bazarında valyuta kurslarındakı dəyişikliklər doğru ehtimal edilərək mənfəət bazarlarda mənfəət əldə edilə bilər. Valyutalardakı gözlənilməyən dalğalanmalar səbəbi ilə bank axın mövqelərində uyğunsuzluq ilə rastlaşa bilər və zərərə düşər.

Faiz riski- faiz nisbətlərində meydana gələn dəyişikliklərin bankın gəlir və xərclərinə təsir etməsindən ortaya çıxan riskdir.

Kredit riski- Kreditləndirmə prosesində kredit riski kimi qəbul edilir. Hər hansı bir kredit xətti açılması daim kredit müştərisinin zamanında və istənilən miqdarda aldığı krediti geri ödəməmə riski vardır. Kredit riskinə qarşı qorunmanın ən yaxşı yolu kredit portfelinin çeşidlənməsidir. Hər bir bankın kredit riski səviyyəsi həmin bankın sahib olduğu kreditlərin keyfiyyəti ilə sıx bağlıdır.

Likvid risk – banklar istənilən kredit fəaliyyətlərini və investisiya qoyuluşlarını aparmaq istərsə də, əmanət sahiblərinin tələblərini ödəyə bilmək üçün yetərli miqdarda istifadə edilə bilən, fonda sahib olmaq məcburiyyətindədir. Fondların yetərsiz olması halında risk daha yüksəkdir. Bütün əmanət sahiblərinin bir anda pullarını bankdan götürməsi ilə bankın tam iflasa uğraması göstərə bilər.

İqtisadi risk – Kredit menecmentlərinin makroiqtisadi şərtləri nəzarət altına ala bilmələri qeyri-mümkün olmasına baxmayaraq, kredit portfelini İqtisadi həyatdakı dalğalanmalardan uzaqlaşdırmaq mümkündür.

Risklərin idarə edilməsi prosesi bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vasitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır. Risklərin idarə edilməsi funksiyası Müşahidə Şurası səviyyəsindən işçilərin səviyyəsinə kimi bank daxilində yuxarıdan aşağı istiqamətdə müəyyən edilən vəzifə və səlahiyyətlərin ümumi strukturudur. Bu funksiyanın əsas məqsədi bankın fəaliyyətinə xas olan spesifik riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək, həmin risklər barədə hesabat vermək, onlara nəzarət etmək və azaltmaq üçün istifadə olunan üsulları təyin etməkdən ibarətdir. Risklərin həcmi səciyyəvi olaraq bankın hər bir əməliyyat bölməsinin üzvləşdiyi müəyyən risklər haqqında ətraflı məlumatı təsvir edən Risk Xəritəsinin yaradılması vasitəsilə müəyyən edilir.

Risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati strukturunun bankın ümumi təşkilati strukturunun daxilindəki mövqeyi ilə müəyyən olunur.

Risklər haqqında məlumatın qiymətləndirməsi, onlara nəzarət edilməsi (limitlərin müəyyən edilməsi) və işgüzar qərarların qəbul edilməsi prosesinə daxil edilməsi metodologiyası belədir.

Hər bir bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və əldə edilən məlumatlara uyğun olaraq öz metodologiyasını yaratmalıdır. Risklərin idarə edilməsi qaydaları, bankda risklərin idarə edilməsi düzgün tətbiqini təmin etmək məqsədilə riayət olunmalı prosedurları tam və aydın müəyyən edən daxili qaydalardır. Bu qaydalar, Risklərin idarə edilməsi bölməsi və Risklərin İdarə edilməsi Komitəsi (RİK) tərəfindən hazırlanır, İdarə Heyəti ilə razılaşdırılır və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilir. Risklərin idarə edilməsi qaydaları bankın fəaliyyətinə və üzvləşdiyi risklərə uyğun olması məqsədi ilə müntəzəm olaraq RİK tərəfindən təhlil edilir, təkmilləşdirilməsinə və ya yenidən işlənməsi barədə rəyə gəldikdə bunu həyata keçirir və müvafiq qaydada təsdiq olunması üçün tədbirlər görür. Risklərin idarə edilməsi qaydaları hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

İNNOVASIYA SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

Əsgərli A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi inkişafın indiki mərhələsində, İqtisadi inteqrasiyanın əməkdaşlığın zəruri tərkib hissəsinə çevrildiyi bir vaxtda Avropa İttifaqı ölkələrində vahid innovasiya məkanı yaratmaq, tədqiqat və innovasiya fəaliyyətini intensivləşdirmək, bu prosesə məhdudiyyətlər yaradan maneələri aradan qaldırmaq istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu proses dünya İqtisadiyyatını bürüyən İqtisadi böhrandan sonra daha da aktivləşib.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, innovasiya siyasəti sistemli xarakterə malikdir. Hələ 90-cı illərin əvvəllərində elm, sənaye və qismən İqtisadi və regional inkişafın siyasət istiqamətlərinin, bütövlükdə innovasiya mühitinin formalaşdırılması məqsədilə, vahid innovasiya siyasətində sistemli şəkildə ümumiləşdirilməsi prosesi baş verdi.

90-cı illərin ortalarında isə innovasiya mühitinin sistemli formalaşdırılması mexanizmi demək olar ki, bütün Qərbi Avropa ölkələri tərəfindən qəbul edildi və yeniliyin yayılması məqsədilə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması proqramları işlənib hazırlandı.

Avropa innovasiya prosesləri Avropa Komissiyasının hazırladığı Avropa innovasiya siyasəti əsasında yaradılan sonuncu proqram tərəfindən idarə olunur. Bu proqram regional və milli səviyyəli innovasiya siyasətlərini də əhatə edir.

Bu prosesin əsası 2000-ci ildə Avropa Şurasının Lissabon görüşündən dərhal sonra Avropa komissiyası tərəfindən qoyulmuşdur.

Lissabon prosesinin strateji məqsədi 2010-cu ilə qədər Avropa İttifaqının dünyada rəqabət qabiliyyətli, dinamik inkişaf edən və biliklərə əsaslanan İqtisadiyyata malik olmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Avropa İttifaqının innovasiya siyasətinin milli və regional tərkib hissəsi ilə yanaşı onun həyata keçirilməsi mexanizmi iki prosedurdan, o cümlədən Avropa innovasiya cədvəlindən və innovasiya siyasəti tədbirlərinin informasiya bazasından ibarətdir. Hazırda informasiya bazasına bir çox yeni ölkələr, o cümlədən, Braziliya, Kanada, Çin, Xorvatiya, İsveçrə, Türkiyə, ABŞ və Ukrayna da daxil edilib. Bu axırıncı iki proses Avropada innovasiya layihələri Trend Chart kimi innovasiya menecmenti üçün güclü praktiki instrumentariyanın əsasını təşkil edir.

Vahid innovasiya cədvəli mahiyyət etibarı ilə aidiyyəti ölkələrin innovasiya tədbirləri, ölkələr üzrə paylanması və klasterlər üzrə qruplaşdırılması nəticəsində tərtib edilmiş aktivlik matrisindən (cədvəlindən) ibarətdir. İlk olaraq bu tədbirlər dörd, son zamanlar isə beş qrupda ümumiləşir.

Hər il bu cədvəl təkmilləşir və yeni ölkələrin cəlb olunması nəticəsində genişlənir

1. Ticarət markası sahəsində innovasiya;

2. Dizayn sahəsində innovasiya;

3. Təşkilati innovasiya;

4. Marketing sahəsində innovasiya;

5. İnnovasiya və elmi-tədqiqat işlərini aktivləşdirmək üçün dövlət və fərdi maliyyələşmə cəlb etmiş müəssisə və universitetlərin xüsusi çəkisi daxil edilir.

Axırıncı qrupda əksini tapmış tədbirlər dövlət və özəl sektorun innovasiya sahəsində birgə səmərəli fəaliyyətinin göstəricisidir.

2002-ci ildə Avropa İttifaqı innovasiya siyasəti Barselonada yenidən müzakirəyə çıxarıldı, bu siyasət daha da konkretləşdirildi və ETTKİ-ə çəkilən orta xərc Avropa İttifaqında ÜDM-in 3%-i (axırıncı illərdə bu rəqəm 3,9%-çatdırılıb) olmaqla, onun da 2/3-ün sahibkarlıq sektoruna yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Bununla paralel olaraq orta və kiçik biznesin dəstəklənməsi üçün müxtəlif çərçivə proqramlarında 5 milyard avroluq böyük büdcə nəzərdə tutulmuşdur.

Vahid Avropa innovasiya məkanına daxil olan ölkələrin hamısının tədbirlər planında 2004-cü ildə nəzərdə tutulan innovasiyanın dəstəklənməsi tədbirlərinin 27-si innovasiya fəaliyyəti üçün geniş vergi güzəştləri daxil edilmiş səmərəli qanunvericilik tətbiqindən ibarət idi. Xüsusilə bu sahədə Böyük Britaniya (7), İspaniya (3), İtaliya, Rumıniya, Kipr (2) və s. ölkələr aktivlik göstərmişdir.

Bu gün innovasiya fəaliyyəti istənilən müasir İqtisadi modelin əsasını təşkil edir və məlumdur ki, innovasiya prosesinin hərəkətverici qüvvəsi bir tərəfdən maliyyə resursu olmaqla, digər əsas elementi insan amili, yeni texnika və texnologiyaları yaratmaq və tətbiq etmək bacarığına malik olan mühəndis və peşəkar

işçi qüvvəsi təşkil edir. Faktiki olaraq söhbət innovasiyanın inkişafını təmin edən insanlardan, komandalardan və kollektivlərdən gedir.

İnsan amili nöqteyi-nəzərindən innovasiya prosesi üç funksional kateqoriyaya bölünür:

- daimi olaraq dərk edənlər, öyrənənlər;
- təşkilatçılar;
- yaradanlar, quranlar (tikənlər).

Məhz bu üç funksional kateqoriyanı yerinə yetirən insanların birgə fəaliyyəti nəticəsində innovasiya nailiyyətləri əldə etmək mümkündür.

2004-cü ildə vahid Avropa innovasiya ərazisində müvafiq dövlətlər tərəfindən aparılan innovasiya tədbirlərini mahiyyətinə və təyinatına görə aşağıdakı kimi 4 qrupda ümumiləşdirmək olar.

1. ictimai-innovasiya bilik səviyyəsinin artırılması və idarə olunması;
2. innovasiya fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimlənməsi tədbirləri;
3. tədqiqat və bilik transferi firmalarının səviyyəsinin və səriştəliklərinin artırılması;
4. digər tədbirlər.

Beləliklə, göründüyü kimi Avropa Birliyi və bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texnoloji və innovasiya sferasında çox səmərəli sənaye dövlət əməkdaşlığı yaradılıb. Bu əməkdaşlıqda elmi-tədqiqat mərkəzləri, universitetlər, dövlət və sənaye sahələri bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi çıxış edir.

INNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Əskərova N.N.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qloballaşma əsrində informasiya texnologiyaları hər bir dövlətin sosial-İqtisadi, mədəni, İqtisadi inkişaf yüksəlişi təmin edən vacib meyarlardan birinə çevrilmişdir. İnnovasiyanın tətbiq edilməsi müasir İqtisadiyyatın inkişafının əsas səciyyəvi cəhəti kimi rəqabət qabiliyyətliyi və İqtisadi artımı təmin edən əsas amil kimi çıxış edir. Rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının genişləndirilməsi, innovativ İqtisadiyyatın formalaşması, həmçinin ölkənin ixrac qabiliyyətinin inkişafına yüksək texnologiyalar əhəmiyyətli təsir göstərir. Bunu görə də cəmiyyət və İqtisadiyyat, firmalar, müəssisələr səviyyəsində innovasiya proseslərinin həyata keçirilməsi, innovasiya sistemlərinin təsnifatlaşdırılması, struktur təhlili, qiymətləndirilməsi və idarə olunması olduqca aktuallıq kəsb edir.

Təcrübə göstərir ki, dünya bazarında innovasiya fəaliyyətinin səmərəli mexanizmini tətbiq edən, innovasiyaların inkişaf etmiş infrastrukturuna malik olan müəssisələr rəqabət mübarizəsində qalib gəlir. İnkişaf etmiş ölkələrin tədqiqatlara əsasən demək olar ki, biznes sistemində innovasiyalrı tətbiq edən, xüsusi kapitalı innovasiya sferasına yönəldən, qısa müddət ərzində yenilikləri mənimsəyən, öz fəaliyyətini yeni texnologiyalar əsasında həyata keçirən dövlətin İqtisadiyyatı daha çox inkişaf edir və dünya təsərrüfatına inteqrasiya olunur.

Azərbaycanda da elmi əsaslar üzərində qurulmuş cəmiyyətin inkişafına yönəldilmiş, yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayan ali və orta ixtisas məktəbləri açılmışdır. Bu yeni innovasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 17 fevral 2003-cü il tarixində imzalanan "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiyakommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya" Azərbaycan müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində strateji vəzifələri müəyyən edilmişdir. Dövlətin innovasiya inkişafında elmin rolu məhz bu sənəddə önə çəkilmişdir, yeni texnologiyaların inkişafı məsələsi zəruri tələb kimi öz əksini tapmışdır.

Müasir innovasiyalı İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı yüksək ixtisaslı və peşəkar kadr potensialının keyfiyyət səviyyəsindən çox asılıdır. Ümumiyyətlə bütün inkişaf etmiş dövlətlərdə innovasiya proseslərinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə innovativ İqtisadiyyatın əsası olan Milli innovasiya sistemini yaradırlar. Ölkənin İqtisadi inkişafının intensivliyini artırmaq imkanını yaratmağa innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin yığılması, ötürülməsi və istifadəsinin səmərəli mexanizmlərindən istifadə edilməsi kömək edir. Milli İqtisadiyyatın innovasiya inkişafının aktivləşməsi, rəqabətə davamlı məhsulların istehsalı və əməyin səmərəli şəkildə işlənməsi; innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunun genişləndirilməsi, yeni məhsul istehsalının artımın ortaya gəlməsi; həm xarici, həm daxili bazarın tələblərinə uyğun innovasiya texnologiyaları əsasında İqtisadiyyatın inkişafı, müasir texnologiya və texnikanın tətbiqi əsasında milli İqtisadiyyatın vacib obyektlərinin genişləndirilməsi; elm tutumlu məhsulun istehsalı üzrə qabaqcıl istehsalatın yaradılması gözlənilir. Yeni texnologiyaların sosial-İqtisadi inkişafa səmərəli tətbiqi dünyada

xalqın həyat səviyyəsini, milli təhlükəsizliyinin təminatını müəyyən edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dünya İqtisadiyyatının inkişafının innovasiya siyasətinin formalaşmasına vacib məsələlərin həllinə aşağıdakılar şərait yaradır:

- yüksək ixtisaslı personalın artması
- qloballaşma kompaniyaların daha yüksək səviyyəli texnologiya uğrunda rəqabətin aparılması
- innovasiyaların ixtisaslaşdırılması və lokallaşması prosesinin stimullaşdırılması.

Innovasiya siyasətinə sistemli yanaşma konsepsiyasını həyata keçirən ölkələr qısa müddət ərzində dövlətlərin biznesi, elmi və təhsili və ÜDM-də elmtutumluluğunu artırmağa imkan verən səmərəli Milli Innovasiya Sistemi (MİS) yarada biliblər. Lakin, bu sistemi yaradan amillərin səmərəli təsiri aşağıdakı şərtlər daxilində mümkündür:

- intellektual və texnoloji potensialın olması;
- innovasiya şəbəkəsinin iştirakçılarının sayının daim artması;
- fiziki şəxslərin əksəriyyəti tərəfindən innovasiyaya tələbin olması;
- innovasiya sistemini maliyyələşdirməyə imkan verən İqtisadi inkişafın səviyyəsi.

Innovasiya siyasəti istənilən ölkənin İqtisadi inkişafına təsir göstərir. İqtisadi sistemin idarəçiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri sənaye, sosial, regional siyasəti innovasiya siyasətində birləşdirməkdir. İqtisadiyyatı innovasiya istiqamətinə yönəltmək asan bir proses deyil. Avropa ölkələrinin Lissabon strategiyasında innovasiya inkişafı sahəsində müəyyən çətinliklərlə üzləşməsi aşağıdakı amillərlə qeyd olunmuşdur:

- innovasiya inkişafının aktiv olmaması;
- Avropa ölkələrində İqtisadiyyatın inkişaf tempinin zəif olması;
- məhsuldar işçi qüvvələrinin kifayət sayda olmaması;

«Innovasiya siyasəti: Lissabon strategiyası kontekstində müasir yanaşma» sənədində Avropa ölkələrində innovasiya siyasətinin stimullaşdırılması üçün aşağıdakı təkliflər qeyd edilmişdir:

- ölkənin bütün istiqamətlərində innovasiyanı gücləndirmək;
- innovasiyaya bazar tələblərini stimullaşdırmaq;
- dövlət sektorunda innovasiyaların stimullaşdırılması;
- regional innovasiya siyasətinin gücləndirilməsi.

Vahid innovasiya sistemi innovasiya proseslərini idarə etməyə, ölkə daxilində olan ehtiyatları birləşdirilməyə imkan verir. MİS-in tətbiqinə nail olmaq üçün ölkədə innovasiya subyektlərində mövcud olan aşağıdakı daxili və xarici problemləri həll etmək önəmlidir. Innovasiya proseslərinin innovasiya subyektləri ilə obyektləri arasında fəaliyyətin əlaqələndirilməsi, nazirliklərin, komitələrin, müəssisə və təşkilatların, mülkiyyət sahibliyindən asılı olmayaraq innovasiya aktivliyini gücləndirmək; kiçik innovasiya biznesinin inkişafını dəstəkləmək daxili problemlərə aid etmək olar.

Xarici problemlərə isə, elmi potensialdan səmərəli istifadə etmək, texnoloji resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsini artırmaq, innovasiyanın idarə olunması sahəsində kadr hazırlığını genişləndirmək, innovasiya infrastrukturunun yaradılmasının sahəsini genişləndirmək, elmi-texniki mühitə gənclərin axınını artırmaq məqsədilə elmin maliyyələşməsini gücləndirmək. Sadaladığımız problemlərin aradan qaldırılması MİS-in kompleks şəkildə dövlətin İqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin edər və əhalinin sosial-İqtisadi səviyyəsini daim yüksəldər.

Innovasiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin aşağıdakı metodlarını qeyd etmək olar: vergi güzəştləri; güzəştli kreditləşmə; maliyyə lizinə dövlət köməyi və s. Dövlət innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri elm və təhsil sahəsinə göstərilən qayğının ardıcıl davam etdirilməsi, elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması, elm və təhsil sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, cəmiyyətdə elmi işçilərin nüfuzunun artırılması sahəsində bir sıra mühüm qərarların qəbul edilməsi olmuşdur.

Beləliklə, innovasiyaya yeniliyin yaradılması, yayılması və istifadəsi üzrə inkişaf etməkdə olan tədbirlər kompleksi kimi baxılır. Bu kompleks innovasiya fəaliyyətinin inkişafına və səmərəliliyin yüksəldilməsinə kömək edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına kömək edir. Bu texnologiyalar əhalinin sosial-İqtisadi vəziyyətində müşahidə olunan problemlərin həlli, həmçinin yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir.

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Əzizova A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Innovasiya infrastrukturunu müxtəlif istiqamətli və müxtəlif təşkilati hüquqi formaya malik bir-birilə qarşılıqlı əlaqədar və bir-birini qarşılıqlı tamamlayan təşkilatlar sistemi, onların eləcə də onların qarşılıqlı təsir qaydası olub, texnoloji mənimsəmədən başlayaraq elmi tədqiqatlara qədər innovasiya prosesi mərhələlərinin reallaşdırılmasını təxmin edirlər. Innovasiya infrastrukturunu milli innovasiya sisteminin əsas elementlərindən biridir. Milli innovasiya sistemi özündə həmin ölkə üçün səciyyəvi olan və innovasiya proseslərinin yayılma şəraitinə təsir göstərən hüquqi, maliyyə, sosial-İqtisadi və informasiya institutlarının məcmusunu birləşdirir. Innovasiya infrastrukturunu onun subyektlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq bir sıra baza elementlərinə ayrılır.

Innovasiya infrastrukturunun formalaşmasının son məqsədi bütün cəmiyyətin maraqlarına uyğun surətdə innovasiya fəaliyyətinin effektiv həyata keçirilməsini təmin edən subyektləri sisteminin yaradılması sayılır. Innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- İqtisadiyyatın struktur cəhətdən yenidən qurulması və buraxılan məhsulun nomenklaturasının dəyişdirilməsi yolu ilə istehsalın tənəzzülünün aradan qaldırılması;

- yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətiliyinin və milli İqtisadiyyatın cəlbədiciliyinin artırılması;

- elmi-texniki potensialın qorunub saxlanması;

Innovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki əsasları öyrənilmişdir. Bunun əsasında respublikanın innovasiya infrastrukturunun təşkilati-İqtisadi modelini hazırlamaq mümkündür. Innovasiya infrastrukturunda formalaşan ən vacib element istehsal texnoloji istiqamət sayılmalıdır ki, bunun da əsasında çox da böyük olmayan innovasiya mərkəzləri dayanır. Milli İqtisadiyyatımıza rəğmən respublikamızda innovasiya mərkəzlərinin üç modelinin istifadə olunmasını məqsədə uyğun sayırıq:

- milli texnoparklar;

- regional innovasiya mərkəzləri;

- yüksək texnologiyaya malik ərazilər.

Texnopark universitet və elmi-tədqiqat institutlarında yaradılan yeni texnologiyaların kommersiya baxımından reallaşdırılmasını həyata keçirən, gənc mütəxəssislər üçün yeni iş yerləri yaradan və yerləşdiyi şəhərin sosial-İqtisadi həyatında səmərəli rol oynayan güclü qurumdur. Milli texnoparkların yaradılmasında əsas məqsəd müasir elmin prioritet sahələri üzrə milli elmi-texniki potensialın İqtisadi proseslərə cəlb olunması və elmi tədqiqatların kommersiya reallaşdırılması yolu ilə bu sahələrin gələcək inkişafına əlavə vəsaitlərin cəlb olunması sayılır.

Regional innovasiya mərkəzlərinin yaradılmasının əsas məqsədi Azərbaycanın regionlarında texnoloji istiqamətin geniş spektri üzrə innovasiya proseslərinin aktivləşdirilməsi sayılır.

Yüksək texnologiyaya dedikdə, yüksək elmtutumlu işləmələrdə, unikal texnoloji proseslərdə, cihazlarda və materiallarda istifadə edilən, fundamental və tətbiqi tədqiqatların beynəlxalq səviyyəsini müəyyənləşdirən müasir texnologiyalar başa düşülür. Yüksək texnologiyalara biotexnologiyalar, lazer texnikası və texnologiyası, kosmik tədqiqatlar, nüvə energetikası, gen mühəndisliyi və s.aidir. Bu cür təşkilatların yaradılmasında məqsəd Azərbaycan İqtisadiyyatına istehlak mallarının istehsalı üzrə müasir texnologiyaların cəlb olunması sayılır. Yüksək texnologiyaya malik ərazilərin yaradılması üçün ilkin şərtlər əlverişli coğrafi mövqe, istehsal infrastrukturunun kifayət qədər inkişaf səviyyəsi zəngin mineral resursların mövcudluğu, İqtisadi və siyasi sabitlik hesab olunur. Yüksək texnologiyalar sahəsi üzrə qanunvericilik bazasının işlənib hazırlanması və partnyorlar üçün güzəştli şərtlərin yaradılması bu sahənin inkişafı üçün mühüm şərtlərdən sayılır.

Milli İqtisadiyyatın inkişaf bazasının yüksək texnologiyalar əsasında qurulması istiqamətində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu siyasət həyata keçirilir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin əyani nümunəsi Sumqayıt texnoparkıdır. Dövlət başçısı Sumqayıt texnoparkını ölkənin artan İqtisadi qüdrətinin göstəricisi adlandırmışdır. Texnopark Sumqayıt şəhəri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması və yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, ölkə üçün innovasiya əsaslı, elmtutumlu və rəqabət qabiliyyətli İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi vasitəsidir.

Azərbaycanda vençur sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi zəruri sahələrdəndir. Bu, ölkədə elmi-texniki və innovasiya sferalarının gələcək inkişafını təmin edəcəkdir. Vençur sahibkarlığının inkişafı sahəsində daha böyük nəticələri yalnız bu sferada xeyli təcrübəsi olan beynəlxalq və xarici maliyyə institutları ilə sıx əməkdaşlığın təmin edilməsi şərtlə əldə etmək olar. Vençur sahibkarlığının inkişafı prosesində aparıcı rolunu texnoparklar oynamalıdır, texnoparklar innovasiya fəaliyyəti üzrə informasiya-analitik mərkəz və milli innovasiya fondu oynamalıdır.

Bu gün Azərbaycanda vencur fondlarının yaradılması və onların fəaliyyətlərinin xüsusiyyətləri innovasiya İqtisadiyyatının formalaşmasında böyük rol ola bilər. Vencur fondlarının inkişaf etməsi ucun birinci şərt - investisiya mənbələrinə çıxışın əldə olunmasıdır. İkinci mühüm şərt - fondun risklərinin azaldılmasına xidmət edən sazişlərin strukturlaşdırılması üçün imkanların yaradılmasıdır. Üçüncüsü, səhm bazarının inkişafı və İPO (*Initial Public Offering* [10] - *səhmlərin açıq qeydiyyatı üzrə ilkin yerləşdirilməsi*) üçün şəraitin yaradılmasıdır. Müasir dövrdə Azərbaycanda innovasiya İqtisadiyyatının formalaşdırılması həyati əhəmiyyət daşıyan məsələdir. İnnovasiya texnologiyalarının artması milli İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin əhəmiyyətli mexanizmi kimi çıxış edir.. Bunun üçün isə texnologiyaların işlənilib hazırlanması erkən mərhələlərindən dövlət tərəfindən dəstəklənməlidir. Qeyd edilən dəstək dövlət tərəfindən sifariş edilən innovasiya layihələri, vencur fondları, biznes-inkubator, texnopark, texnopolis, texnologiyaların mübadiləsi və transfer mərkəzləri, müştərək elmi araşdırma mərkəzləri, kiçik elmi tədqiqat mərkəzlərinin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən fondlar, innovasiya risklərinin sığortalanması və s. vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir.

HOLDİŒQLƏRDƏ MALİYYƏ AXINLARININ İDARƏ OLUNMASI

Hacıyeva A.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tezisdə holdingin maliyyə axınlarına maliyyənin idarə olunmasının obyektini kimi baxılır, holding daxilində və holding xaricində mədaxil və məxaric maliyyə axınlarının hesabatının metodika və təsnifatı təklif olunur. Holdinglərdə maliyyə axınlarının idarə olunmasının effektivini artırmaq məqsədilə onların optimallaşdırılması zərurəti əsaslandırılır.

Hər bir müəssisədə, o cümlədən holdingdə, idarəetmə prosesi həmişə aşağıdakılarla bağlı olan bir neçə əsas idarəetmə məsələlərinin qəbulu və realizə olunmasını tələb edir:

- ✓ kompaniyanın inkişaf strategiyasını realizə etmək üçün zəruri olan müəssisə əmlakının tərkibi və strukturunun təyini;
- ✓ aktivlərin maliyyələşdirilmə mənbələrinin həcmi və optimal strukturunun təyini;
- ✓ kompaniyanın maliyyə fəaliyyətinin effektiv idarə olunmasının təşkili.

Bu məsələlərin həlli maliyyə idarəetmə sistemi çərçivəsində və ya bütün kompaniyanın idarəetmə sisteminin altsistemi olan maliyyə menecmenti çərçivəsində həyata keçirilir.

Maliyyə menecmentində idarə olunma obyektindən asılı olaraq idarəetməni 3 yanaşmaya ayırırlar:

- maliyyə menecmenti çərçivəsində müəssisənin aktivlərinin qazancını, maliyyələşməsinə və idarə olunmasını tələb edən “əmlak” yanaşması;
- müəssisənin maliyyə resurslarının (xüsusi və cəlb edilmiş kapitalla) idarə olunması əsasında yanaşması;
- müəssisənin pul axınlarının idarə olunmasının tələb edən “axın” yanaşması.

Bizim fikrimizcə, maliyyə menecmenti obyektini olaraq müəssisənin nə aktivləri, nə maliyyə resursları hesab olunmalı deyil, ancaq onun maliyyə axınları hesab olunmalıdır. Belə mövqe bir neçə səbəblərə görə izah olunur.

Birincisi, maliyyə menecmenti obyektini kimi müəssisənin aktivlərinin ayrılması kifayət qədər dar yanaşmada verilir. Belə ki, maliyyə menecmentinin işi aktivlərin qazanılması, maliyyələşdirilməsi və idarə olunması ilə məhdudlaşmır. Xüsusilə, müəssisə aktivlərinin qazanılmasına, maliyyələşdirilməsinə maliyyə axınının elementi və aktivlərin idarə olunma siyasətinin əsas hissəsi kimi, aktivlərin idarə olunmasına maliyyə menecmentinin bir funksiyası kimi baxmaq lazımdır.

İkincisi, maliyyə resursları və onların dövriliyi maliyyə menecmenti obyektini tərkibində bir qədər dar yanaşma ilə təmsil olunur, belə ki, maliyyə resurslarının idarə olunması maliyyə menecmentinin əsas

funksiyalarından biridir, maliyyə resurslarının dövriyyəsi isə maliyyə axınlarının ancaq bir elementidir. Bu zaman müəssisə aktivlərinin hərəkəti və maliyyə resurslarının hərəkəti maliyyə axınlarının vacib elementi olaraq, ümumi maliyyə axınını formalaşdırır.

Holdinqin maliyyə axınlarına holdinqdə maliyyə axınlarını və maliyyənin idarə olunması xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq maliyyə menecmenti obyektini tərkibində sərbəst sahibkarlıq edən subyekt kimi, maliyyə menecmentinin obyektini olaraq tərif etmək olar. Holdinqin iştirakçılarının əsas istehsal-kommersiya funksiyalarının yerinə yetirilməsilə, investisiya həyata keçirilməsilə, istiqrazlara görə borclarının silinməsilə bağlı olan, zamana görə holdinqin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin generizasiya olunması ilə paylanan bütün gəlirlərinin və ödənişlərin cəmi məcmusu holdinqin maliyyə axınıdır.

Holdinqin maliyyə axınlarına bütün axınlarının məcmusu kimi baxmaq lazımdır:

- ❖ holdinq kompaniyası daxilində;
- ❖ qız kompaniya daxilində;
- ❖ holdinq və qız kompaniyalar arasında;
- ❖ qız kompaniyalar arasında;
- ❖ holdinqin iştirakçıları (holdinq yeganə sahibkar subyektini kimi) və kontraagentlər (hökumət, banklar, payçılar, alıcılar, investorlar, kreditorlar və s.) arasında.

Sinergetik effektin alınması dedikdə, holdinqin maliyyə axınlarının idarə olunmasının, onun yaranması və funksionallaşdırılmasının əsas məqsədinə nail olmaq istiqamətində yönəldilməsi nəzərdə tutulur.

Holdinqin maliyyə idarəetməsinin əsas məsələləri aşağıdakı maliyyə axınlarının idarə olunmasının konkret mərhələlərinin həyata keçirilməsi çərçivəsində həll olunur:

- holdinqin maliyyə axınlarının yaranan sisteminin analizi;
- maliyyə axınlarının planlaşdırılması və yoxlanılması;
- holdinqin maliyyə axınlarının optimallaşdırılması.

Holdinqin maliyyə axınlarının analizi prosesində bir sıra səbəblərə görə sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə görə maliyyə axınlarını xırdalamaqdan uzaqlaşmaq lazımdır. Birincisi, fəaliyyət növlərinə görə göstəricilərin təsnifat sıralarında beynəlxalq və milli maliyyə hesabatı standartlarına görə fərqlər mövcuddur. İkincisi, bizim fikrimizcə müəssisənin maliyyə fəaliyyəti, müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşdırılmasının, paylanması, istifadə olunmasının fəaliyyəti deməkdir. Bunun nəticəsində təkcə kompaniyalarla, onların payçıları və kreditorları arasındakı maliyyə münasibətlərini əhatə etmir, həmçinin kapital və maliyyə yatırımının qoyulması ilə bağlı yeni qiymət almış məhsulun istehsalı və satılması ilə yaranan digər maliyyə münasibətlərini də əhatə edir.

Müəssisənin maliyyə axınlarının analizi əsasında onun təsnifatı durur. Müəssisənin maliyyə axınları ənənəvi olaraq aşağıdakı əlamətlərə görə bölünür:

- ❖ sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinə görə;
- ❖ sahibkarlıq proseslərinə xidmət miqyasına görə;
- ❖ pul vəsaitlərinin hərəkətinin istiqamətinə görə.

<i>Müəssisələrin maliyyə axınlarının təsnifatı</i>		Cədvəl 1.
Təsnifat əlaməti	Pul axınının adı	
1. Sahibkarlıq fəaliyyətinin növü	* müəssisənin əsas fəaliyyətindən maliyyə axını	
	* müəssisənin investisiya fəaliyyətindən maliyyə axını	
	* müəssisənin maliyyə fəaliyyətindən maliyyə axını	
2. Sahibkarlıq proseslərinə xidmət miqyası	* bütövlükdə müəssisə üzrə maliyyə axını	
	* müəssisənin ayrı-ayrı struktur bölmələrinə görə maliyyə axını	
	* sair sahibkarlıq əməliyyatlarına görə maliyyə axını	
3. Pul vəsaitlərinin hərəkətinin istiqaməti	* daxil olan maliyyə axını	
	* xaric olan maliyyə axını	
4. Dövriyyə	* xarici maliyyə axını	
	* daxili maliyyə axını	

Qeyd edə bilərik ki, müəyyən zaman müddətinə görə holdinq iştirakçılarına verilən pul vəsaitlərinin məcmusu holdinqin daxil olan maliyyə axınlarıdır. Daxil olan maliyyə axını müəssisə səlahiyyətlərində olan pul vəsaitlərinin miqdarının artmasına səfərbər olunur.

Holdinqin maliyyə menecmenti sistemində daxil olan və xaric olan holdinqdaxili və holdinqxarici maliyyə axınları maliyyə idarə olunmasının yeganə obyektı olaraq təmsil olunurlar.

Holdinqə daxil olan maliyyə axınlarının kəmiyyəti aşağıdakı parametrlə verilir:

$$MA=A_1+A_2+A_3$$

Burada, MA- holdinqə daxil olan maliyyə axınlarıdır.

A₁- holdinqin iştirakçılarının xarici kontraagentlərə satışdan əldə etdikləri pul gəlirləridir.

A₂- mövcud olan maliyyə alətlərindən pul gəlirləridir.

A₃-digər pul gəlirləridir.

ECONOMIC IMPACTS OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN OIL AND GAS SECTOR

Hamidzada S.N.

Azerbaijan State Oil and Industry University

The globalization process has made every part of the world to become the area of investment. In previous periods, capital investment flowed exclusively from developed countries to underdeveloped and / or developing countries. But recently capital flows from the second group towards the first group. The most important result of this development is the necessity to harmonize the national economic policies with the reins of the global economy. Countries are racing to create new projects, strategies and policies to keep up with the pace of globalization.

There is a wealth of literature about the impact of Foreign Direct Investment (FDI) on economic growth of the countries. FDI may play a crucial role in the economic structure of developing economies. It is frequently argued that FDI can significantly enhance the economic growth of host countries by contributing to the human capital formation, technology transfer, inducing the domestic investment, and by improving access to the global markets.

Among the arguments related to this topic FDI affects on increasing the technological capacity, providing innovation and technology transfer, development of management skills, strengthening the competitive environment and as well as the development of international integration in addition to contributing to the investments of the country where foreign direct investment flows (Madiyarova D.M., 2011). However, there are different arguments collected from empirical studies (Madiyarova D.M., 2010). While many studies and academic studies have shown that FDI has significant positive effects on the economic growth of the investing country, other studies have found that FDI alone does not have an independent effect (Khoich A., 2012). This study examines these arguments regarding Azerbaijan case. The Azerbaijan economy attracted large amounts of FDI after gaining independency in 1991.

Starting from 1991, the map of modern geographies has changed drastically. Undoubtedly, these radical changes had occurred mostly in the countries of the former Soviet Union. The Eastern European countries, especially the Central Asian Turkic Republics, have had to live together all dimensions of this transformation. Therefore those countries are called "Transition countries". Azerbaijan was one of those countries. Research proves that there is a significant positive relationship between the amount of the FDI in Azerbaijan and economic growth of the country. This study aims to investigate the role of FDI in economic growth of the country based on Azerbaijan model.

The first part of the work is analyzed the general situation of foreign direct investments in oil-exporting countries by focusing on post soviet countries mainly. The second part is dedicated to the macroeconomic indicators of Azerbaijani Economy, role and importance of oil and gas sector in Azerbaijan, future prospects of the Azerbaijani Economy and statistical figures related to the economic growth. The third section analyzes the foreign direct investments in Kazakhstan's economy with its positive and negative impacts.

İNNOVASIYA STRUKTURLARININ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİK PROBLEMI

Həsənli A.D.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Müasir dövrdə innovasiyalar İqtisadiyyatda sabit İqtisadi artımın təminatçısıdır. İnnovasiya tipli inkişafın əsasını yeniliklərin məqsədyönlü axtarışı və tətbiqi təşkil edir. Bu, texnoloji irəliləyişə, cəmiyyətin rifah halını yüksəltməyə imkan verir.

Ümumiyyətlə, İqtisadi səmərəlilik İqtisadi innovasiya sisteminin fəaliyyətinin faydalı son nəticələrinin sərf edilən resurslara olan nisbətidir. O, müxtəlif səviyyələrdə səmərəliliyin inteqral göstəricisi kimi çıxış edir və təhlil edilən sistemin fəaliyyətinin yekun göstəricilərini ifadə edir. Sistemin sosial-İqtisadi səmərəliliyinin başlıca meyarını cəmiyyətin tələbatının ödənilmə dərəcəsi təşkil edir. İqtisadi innovasiya sistemlərinin fəaliyyətində onların potensial və faktiki səmərəliliyi arasında müəyyən fərq müşahidə olunur. Bu isə ona olan bir çox amillərin təsirinin nəticəsidir. Həmin amillər bunlardır: resursların qeyri-optimal paylanması; İqtisadi stimulların mükəmməl olmaması; qəbul edilən qərarların yerinə yetirilmə keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması; kapital qoyuluşlarının süni şəkildə şişirdilməsi və s. İqtisadi səmərəlilik mütləq deyil, nisbi kəmiyyətdir. Onu təyin etməyin ən geniş yayılmış üsulu effektin qiymətini məsrəflərin qiymətinə bölməkdən ibarətdir. Buna görə də başqa şərtlər eyni olduqda İqtisadi səmərə nə qədər çox və bundan ötrü istehsal edilmiş resurslar nə qədər az olarsa, sistemin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar. Səmərəlilik səviyyəsi sistemin keyfiyyətinin və onu dəyişən amillərin keyfiyyətinin ən mühüm göstəricisidir. İqtisadi innovasiya sisteminin müəyyən şəraitdə ən yüksək səmərəliliyini təmin edən fəaliyyət variantı optimal variantdır.

Sistemin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyi ilə yanaşı onun ayrı-ayrı hissələrinin və ona təsir göstərən amillərin xüsusi səmərəliliyi də nəzərdən keçirilir. Xüsusi səmərəliliyin ölçüsü onun ümumi səmərəliliyə töhfəsi ilə müəyyən edilir. Səmərəliliyin İqtisadi, sosioloji, ekoloji və s. kimi növləri fərqləndirilir. İqtisadi sistemin müxtəlif səviyyələrində İqtisadi səmərəlilik həmin səviyyələrə uyğun göstəricilərin köməyi ilə ölçülür. İstehsalın səmərəliliyi ümumiləşdirici qiymətləndirmə vasitəsi, istehsal funksiyaları aparatıdır. İqtisadi və sosial səmərəliliyin kəmiyyət göstəriciləri effektin kəmiyyətini təyin etməyə və İqtisadi problemlərin həllinin ən yaxşı variantlarını seçməyə imkan verir. Onlar dəyər və natural göstəricilərə bölünür. Dəyər göstəricilərindən məsrəflərin və nəticələrin müxtəlif konkret növlərini ölçmək və effektin ümumi həcmi müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Natural göstəricilər isə, əsasən dəyər göstəriciləri ilə tam ölçülə bilməyən effekt növlərini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir. Bunları nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, innovasiya strukturlarının səmərəliliyi onların işinin və idarə edilməsinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu sferaların hər birinin səmərəliliyi həmin sahədə alınan nəticələrin sərf olunan xərclərə olan nisbəti ilə müəyyən edilir və kəmiyyət göstəricilərinin çoxluğu ilə müəyyənləşir. İnnovativ istehsalın səmərəliliyini müəyyənləşdirmək üçün əmək məhsuldarlığı, fond verimi, rentabellik, öz xərcini ödəmə və s. kimi göstəricilərdən istifadə etmək olar. Onların köməyi ilə innovativ istehsalın təşkili, onun struktur problemlərinin həllinin müxtəlif variantları müqayisə edilir. İnnovasiya strukturlarının sosial məsələlərinin və idarə olunmasının səmərəliliyini qiymətləndirmək həmin sferaların hər birinin inkişafının xüsusi keyfiyyət göstəricilərindən istifadə etməyi tələb edir. Hər bir sfera üçün strukturların xərclərinin və fəaliyyət nəticələrinin xüsusi uyğunluq meyarlarının olması vacibdir.

Bütövlükdə, innovasiya strukturlarının fəaliyyətinin səmərəliliyi onun fəaliyyət göstərən obyektlərinin səmərəliliklərinin cəmindən ibarətdir. Hər bir obyektin səmərəliliyi isə məhsul və xidmət istehsalına daha az xərc çəkmək imkanı ilə xarakterizə olunur. Bu, minimal xərc çəkməklə münasib keyfiyyətli məhsuldan maksimal həcmdə istehsal etmək və ən az xərclərlə bu məhsulu satmaq qabiliyyətidir. İnnovasiya strukturlarının İqtisadi səmərəliliyi onun məhsulunun bazarın və istehlakçıların tələblərinə uyğunluğundan da asılıdır. İnnovasiya strukturları xüsusi innovasiya infrastrukturu subyektləri olduğuna görə onların yaradılması və fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi yalnız kommersiya nəticəsinin prinsipləri əsasında qurula bilməz. Belə ki, onların fəaliyyəti elmitexniki məhsulun işləyənləri, investorları və alıcıları arasında tamamilə yeni münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. Ona görə də onun sosial-İqtisadi sistemdə yerinin, rolunun və məqsədinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması bilavasitə müvafiq fəaliyyətin səmərəlilik dərəcəsinin qiymətləndirilməsi üçün əsas baza rolunu oynayır. İnnovasiya strukturlarının səmərəliliyinin qiymətləndirmə prosesi bəzi hallarda özündə aşağıdakı səmərəlilik növünü birləşdirən kompleks qiymətləndirilməyə gətirir: tələbat (məqsədlərin tələbatlara, ideallara və normalara nisbəti), səmərəlilik (faydalı nəticənin qoyulan məqsədlərə nisbəti) və məxaric (xərclərin alınan nəticələrə nisbəti). Səmərəliliyin bu cür qiymətləndirilmə metodlarından hər birinin öz üstünlükləri və çatışmazlıqları vardır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə dair mütləq üstün yanaşma yoxdur.

Belə şəraitdə mövcud yanaşmaların seçimində innovasiya strukturlarının investor, menecer və işçi heyət kimi qruplarının maraqlarının balanslaşdırılmasını təmin etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu üç maraqlı qrupun mənafeələrinin üstüstdə düşmə faizini bu halda səmərəlilik göstəricisi hesab etmək olar. Ona görə də, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üsulunu seçərkən, innovasiya strukturlarının konkret vəziyyəti nəzərə alınmalı və daha optimal yanaşma seçilməli və ya eyni vaxtda bir neçə yanaşmanın ən yaxşı xüsusiyyətlərindən istifadə edilməlidir.

MALİYYƏ BAZARININ TEXNİKİ TƏHLİLİNİN METODLARI VƏ ÜSULLARI

Həsənov N.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maliyyə bazarının texniki təhlili bazar iştirakçılarının strategiyasının müəyyən edilməsində önəmli yer tutur. Texniki təhlil qiymət hərəkətinin nəzərə alındığı bir təhlil üsuludur. Müasir texniki təhlilin əsasında "Dou nəzəriyyəsi" dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə qiymət dəyişiklikləri bazarda üç növ ayrını yerləşdirir. Belə ki, artım əyrisindəki sonrakı və dib nöqtələri əvvəlkinə görə daha yuxarıda, düşmə əyrisindəki sonrakı və dib nöqtələri əvvəlkinə görə daha aşağıda olur. Texniki təhlilə görə fundamental göstəricilər trend və formalaşmalar olaraq əks olunur. Texniki təhlil isə qrafik və qiymət hərəkətlərindən nəticələr çıxararaq nəyin keçmişdə və hazırda olduğunu, gələcəkdə nə olacağını proqnozlaşdırır. Hər bir qiymət dalğalanmasının bir mənası və əsası mövcuddur. Amma texniki təhlil bu səbəblərlə maraqlanmır, mövcud durumun nəyi ifadə etdiyini, trendin vəziyyətini və trendin bundan sonrakı addımını müəyyən etməyə çalışır. Bu məqsədlə texniki təhlil həmişə fundamental təhlilin nə etmək istədiyini qrafiklərin cizgilərinin hərəkətlərində, trendlərdə və trend hərəkətlərində həmin anda faydalanmaq üçün araşdırır. Qiymət hərəkətlərini, onun hansı səbəbdən düşdüyünü və ya yüksəldiyini araşdırmır. Sadəcə qiymət hərəkətlərindən faydalanmağa çalışır.

Texniki təhlilin üstünlükləri:

- Fundamental təhlildən daha az məlumatla ehtiyac duyur.
- Texniki təhlil qiymətlərdən və əməliyyat həcmələrindən lazım olan bütün məlumatları əldə edə bilir.

Texniki təhlilin məqsədi bazar qiymətlərindən və dalğalanmalarından faydalanmaq və qazanc əldə etməkdir. Texniki təhlilçinin bütün diqqəti qrafiklərdəki qiymət hərəkətlərinə, trendlərə, tələb və təklif öhdəliklərinə istiqamətlənir. Texniki təhlilin iki metodu qrafik və riyazi-kompyuter metodu vardır. Qrafik metod bazarın qrafik əsasında fiqurlarla təhlil edilərək təxmin edilməsidir. Riyazi-kompyuter metodu isə bazarın kompyuter vasitəsilə, texniki təhlil göstəriciləri ilə təhlil edilməsidir. Alış və satış kanalları qiymət qrafikindəki yüksələn və düşən qiymətlərin izlənməsinə əsaslanan üsuldur. İlk əvvəl doğru olan iki dib müəyyən edilməlidir. Bu dirləri müəyyən edən əvvəlki dib dalğasının nəyi bizə işarət etməsi çox önəmlidir. Formalaşmalar, dib formalaşmaları, çox əhəmiyyətli indikatorlardır. Yəni əvvəlki qiymət dalğalanması sonrakını müəyyən etməyə bizə kömək edir.

Texniki təhlil üsullarından yüz ildir ki, istifadə edilir. Bu müddət ərzində bir sıra təhlilçilər tərəfindən yüzlərlə texniki təhlil üsulları yaradılmışdır. Texniki təhlil qiymətin istiqaməti və trendin davamlılığını haqqında məlumat verən riyazi modellərdir. Texniki təhlilin göstəriciləri bazarda qiymət və ya həcm göstəriciləri əsasında hesablanmış riyazi funksiyalardır. Trendin mövcudluğunu müəyyən etməyə çalışan texniki təhlil göstəriciləri indikatorlar, maliyyə alətinin qiymətini ölçməyə çalışan göstəricilər isə ossilyatorlardır. Indikatorların alış və satış şərtləri qrafikə görə dəyişə bilər. Ona görə də istifadə olunan qrafikin özəlliklərini tanımaq və lazım gəldiyində ossilyatorların köməyi ilə giriş və çıxış nöqtələri müəyyən edilməlidir. Trend əmələ gəlməmiş bazarlarda qiymətlər üfüqi istiqamətdə hərəkət edərkən trendin içində düzəltmə səviyyələrini müəyyən edən indikatorlara ossilyator deyilir. Texniki təhlildə ossilyator müəyyən edilən zaman müddətində qiymət hərəkətləri sürətinin riyazi ifadəsidir.

Texniki təhlil göstəricilərinin heç biri bizə sabah və ya bir neçə dəqiqə sonra nə olacağını bildirmir. Sadəcə olaraq keçmişdə və baş verdiyi anda nə olduğunu göstərir. Göstəricilərin işi yaratdıqları formalaşmalara görə o andakı dəyəri hesablayıb göstərmək və bu dəyəri şərh edərək qiymətlərin düşəcəyini və ya yüksələcəyini təxmin etməkdir. Maliyyə bazarında müvəffəqiyyətli olmaq üçün, düzgün şərh və təhlil edə bilmək qabiliyyətinin olması əsas şərtlərdən biridir. Texniki təhlil üsulları zamanı qabaqlamaq üçün ən yaxşı vasitə olmaqla yanaşı, düzgün bazar əməliyyatlarının aparılmasında bizə böyük yardım edir.

XÜSUSİ İQTİSADİ ZONALARIN FƏALİYYƏT MEXANİZMLƏRİ

Həsənova F.H

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hər kəsə məlum olduğu kimi, dünyada İqtisadi sistemin formalaşması tarixi müxtəlif islahatlar mərhələsindən keçmiş və bu İqtisadi islahatların aparılmasında isə müxtəlif yeni İqtisadi alətlərdən istifadə olunmuşdur. Belə İqtisadi proseslər içərisində məhz xüsusi İqtisadi zonalar mühüm yer tutur. Beləliklə xüsusi İqtisadi zonalar dedikdə, yerli və xarici kapitalın cəlb olunmasına, ixracın genişlənməsinə, valyuta ehtiyatlarının artırılmasına, yeni texnologiyalara çıxma imkanına və nəticədə milli İqtisadiyyatın inkişafına və dünya bazarına səmərəli integrasiya olunmasına gətirib çıxarır. Xüsusi İqtisadi zonalar təsərrüfatın ərazi təşkilinin yeni formalarından biri hesab olunmaqla dünya təsərrüfat sistemində xüsusi qüvvəyə malikdir. Xüsusi İqtisadi zonalar ərazi sisteminin təkmilləşdirilməsi yəni, dünya təsərrüfat əhəmiyyətli zonalara döndürülməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə xüsusi İqtisadi zonalar xüsusilə beynəlxalq əmtəə dövriyyəsinin artırılması, investisiya yatırımlarının cəlb edilməsi, İqtisadi integrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi hesabına İqtisadi artımın genişləndirilməsi faktoru kimi çıxış edir.

Xüsusi İqtisadi zonalar bilavasitə dövlətin İqtisadi sistemə birbaşa müdaxiləsinin qarşısını almaq və ya qismən ixtisar etmək funksiyasını daşıyır. Xüsusi İqtisadi zonalar dövlətlə İqtisadi subyektlər arasındakı münasibəti tənzimləyən vasitəçidir. Xüsusi İqtisadi zonalar xüsusi ilə beynəlxalq səviyyədə ölkələr arasında əməkdaşlığın artırılması, xüsusi infrastrukturun yaradılması, yüksək texnologiyalı ərazilərin genişləndirilməsi, bu və ya digər yolla ölkə İqtisadiyyatını beynəlxalq arenaya uyğunlaşdırır. Xüsusi İqtisadi zonalar güzəştli təsərrüfat fəaliyyəti zonaları olmaqla XX əsrdən başlayaraq Çin, ABŞ, Koreya, Macarıstan və digər bu qəbildən olan ölkələrdə sürətlə yaranmışdır. Dünya bankının əsasını 2008-ci ildə dünyanın 130-dan çox ölkəsində Xüsusi İqtisadi zonaların ümumi çəkisi 3500-idi. Xüsusi İqtisadi zonalar ayrı-ayrı xırda dövlətlərə də güclü təsir etmişdir. Məs: Viyetnam kimi bir ölkədə (hamısı yalnız son 10-15 il ərzində inkişaf etmişdir) Xüsusi İqtisadi zonaların ümumi çəkisi 190-dır. Xüsusi İqtisadi zonalar müxtəlif aspektlər üçün təmin olunduğundan onun formaları da müxtəlifdir, ona tətbiq edilən güzəştlər, qarşısında duran məsələlər, həmçinin istifadə olunan tənzimləmə vasitələri də müxtəlifdir. Xüsusi İqtisadi zonaların dünya üzrə ən çox istifadə edilən formaları dedikdə isə bura Azad İqtisadi zonalar, Azad Gömrük Zonaları, Azad ticarət elmi-sənaye parkları, texnoparklar, offşorlar və.s aid edilir.

Beynəlxalq dünya təcrübəsinə əsaslanaraq görürük ki, xüsusi İqtisadi zonaların ən çox istifadə edilən real zəmində özünü doğruldan əsas formalarından biri məhz azad İqtisadi zonalarlardır. Azad İqtisadi zonaların formalaşdırılması əsas İqtisadi prioritet məsələlərin həlli, strateji proqram və layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ayrı-ayrı ərazi və regionların İqtisadiyyatın inkişafında mühüm istiqamətdir. Azad İqtisadi zonalar -nədir? Busualın prespektiv cavabı gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və unifikasiyasına görə beynəlxalq konvensiyaya görə AİZ termini altında ölkə ərazisində əmtəələr milli gömrük xaricində olan obyektlər kimi qəbul olunur və buna görə də real gömrük və vergi nəzarətinə məruz qalmır və vergitutmaya cəlb edilmir. Ümumi şəkildə demək lazımdır ki, azad İqtisadi zonalar Xüsusi rejimli ölkə ərazisidir. Ölkə daxilində ayrıca qanunlara və qərarlara malik olan bir ərazi formasıdır. Bu rejim sistemində istifadə edilən və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyət mexanizmlərini tənzimləyən spesifik qanunvericilik aşağıdakı məsələlərlə əhatə olunur.

- Gömrük hərərəti
- Vergitutma və lisenziyaləşmə
- Viza əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsi
- Bank fəaliyyəti, əmlak, torpaq məsələləri
- Azad zonaların idarəedilməsi, əmlak və sosial qanunvericiliyin spesifik formaları

Statistik məlumatlara əsasən hal-hazırda dünyada 400-2000-ə qədər azad İqtisadi zonalar fəaliyyət göstərməkdədir. Azad İqtisadi zonalar ilk dəfə ABŞ-da 1934-cü ildə hazırlanmış akta əsasən yaradılmışdır. Yaradılmaqda olan əsas məqsəd isə gömrük xərclərinin azaltmaqla xarici ticarətin effektivliyinin artırılması olmuşdur. Əsas fəaliyyət sferası isə avtomobil və onun hissələrinə tətbiq edilən idxal tariflərinin azaldılması olmuşdur. Əsas azad İqtisadi zonalar kimi ilk öncələr aeroportlar, anbarlar, doular, baş sahələr seçilirdi. Bu tip zonalarda müəssələrin ABŞ gömrük nəzarətindən o şərtlə çıxardıldığı, istehsal olunan məhsul sonda üçüncü ölkəyə ixrac olunsun.

Dünyada azad İqtisadi zonalardan daha geniş yayılmış formalarından biri də offşorlardır. Offşor ingilis sözündən götürülüb, mənası «sahildən aralı» deməkdir. Offşor sözü ilk dəfə ABŞ-da 1950-ci illərdə çap olunan qəzetlərdən birində dərc olunan məqalədə işlədilmişdir. Dərc edilən məqalədə öz vergi yükünü azaltmaq məqsədi ilə fəaliyyətini vergi yükünün daha az olduğu sahələrə daşıyan şirkətdən bəhs edilirdi. Üzərlərinə düşən vergi yükünün dərəcəsini aşağı salmaq məqsədi ilə sahibkarlar daimi olaraq müxtəlif yollar arayır, fərqli mexanizmlər həyata keçirirlər. Vergilərə ödənilən vəsaitlərin azaldılmasının digər üsullarından biri müxtəlif ölkələrdə vergilərin səviyyəsinin bir-birindən fərqli olmasıdır. Bu dövlətlər tərəfindən tətbiq edilən bir strategiyadır ki, bununla da müxtəlif təsərrüfat subyektlərini öz ölkələrinə cəkməyi hədəf alırlar.

MÜƏSSISƏLƏRDƏ İNVESTİSIYA QOYULUŞUNA DÖVLƏTİN HİMAYƏDARLIĞI VƏ ONUN YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Hüseynova S.İ.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti postsovet məkanındakı bütün ölkələrindəki analoji artım sürətlərindən yüksəkdir. Belə ki, 2010-cı ilə nisbətən 2013-cü ildə əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti Azərbaycanda 1,8 dəfə (180%), Rusiya federasiyasında 1,4 dəfə (147%), Qazaxstanda 1,3 dəfə (130%) və s. artmışdır. Lakin, İqtisadi böhran nəticəsində 2013-cü ilə nisbətən 2016-cı ildə əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti xeyli azalmış və cəmi MDB ölkələri üzrə 0,3 dəfə (32%), Azərbaycanda 0,8 dəfə (83%), Rusiya federasiyasında 1 dəfə (109%), Ermənistanda 0,8 dəfə (88%) və s. azalmışdır. Təbii ki, əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artımı ümumilikdə ölkə İqtisadiyyatının da sürətlə böyüməsinin başlıca amillərindəndir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, ölkə İqtisadiyyatının bəzi sahələrində əsas kapitala investisiya qoyuluşları bəzi səbəblərdən çox aşağı səviyyədədir. Məsələn, təqribən 20 il bundan əvvəl Respublikanın neft-maşınqayırma sənayesi neft hasilatı sənayesindən sonra ölkəyə valyuta daxilolmalarında ikinci yeri tuturdu. Bu gün Azərbaycan neft-maşınqayırma sahəsi müəssisələrində əsas kapitala investisiya qoyuluşları demək olar ki, həyata keçirilmir.

Bəzi bu kimi sahələrdə müəssisələrin inkişafını dəstəkləmək üçün dövlət müəyyən alətlərdən istifadə edə bilər. Belə ki, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş vergilərin və yığımın ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi mexanizmlərində, vergilərin (yığımın) müəyyən edilmiş müddətinin daha gec müddətə keçirilməsi imkanı nəzərdə tutulmuşdur. Bu imkan müəyyən möhlət vermək yolu ilə həyata keçirilir. Vergilərin ödənməsi üzrə möhlət vergi ili ərzində 1 aydan 9 ayadək uzadıla bilər və həmin müddət ərzində vergi ödəyicisinə faizlər hesablanır.

Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsinin 85.61. və 85.62. alt maddələrində vergilərin ödənməsi üzrə möhlət aşağıdakı hallarda verilir:

- təbii fəlakət və digər qarşısızlımaz qüvvə nəticəsində vergi ödəyicisinə zərər dəydikdə;
- verginin birdəfəyə ödədiyi təqdirdə vergi ödəyicisinin iflasa uğramaq təhlükəsi olduqda.

Vergilərin ödənilmə müddətinin dəyişdirilməsi mövcud olan öhdəliyi ləğv etmir və yeni vergi öhdəliyi yaratmır. Vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi müddətinin uzadılması üçün vergi ödəyicisi yazılı şəkildə əsaslandırılmış və onun tərəfindən vergi öhdəliyinin yerinə yetirilməsi üçün müvafiq girovun və ya zəmanətin verildiyini özündə əks etdirən müraciətini vergi orqanına göndərir.

Vergilərin ödənilmə müddəti cəmi ödəniləcək vergi məbləğinə yaxud onun bir hissəsinə aid edilə bilər. Daha baha başa gələn bank kreditləri fonunda vergilərin ödənilməsi üzrə möhlət verilməsi, müəssisələrin dövrüyyə kapitalını artırması və ya əsas kapitala investisiyalaşdırması üçün maliyyə resurslarını artırmaqda daha cazibədar alət ola bilər. Bir sıra ölkələrin (o cümlədən, Rusiya Federasiyasının) vergi məəcəllələrində “investisiya vergi krediti” nəzərdə tutulur ki, bu müəssisələrə istehsalı genişləndirmək, yeni texnika və texnologiyaları tətbiq etmək və s. üçün imkan yaradır.

İnvestisiya vergi krediti (İVK) müəssisələrə aşağıdakı hallardan heç olmasa birinin mövcudluğu zaman verilir:

- müəssisədə elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin və ya öz istehsalının texnika ilə yenidən silahlandırılmasının həyata keçirilməsi (o cümlədən, əlillər üçün iş yerlərinin yaradılması);
- müəssisənin tətbiqi və ya innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməsi, o cümlədən, yeni texnologiyaların yaradılması və ya tətbiq edilən texnologiyaların təkmilləşdirilməsi, yeni xammal və material növlərinin yaradılması;

- bu müəssisənin xüsusi əhəmiyyətə malik sosial-İqtisadi sifarişini yerinə yetirməsi və ya əhaliyə mühüm əhəmiyyətli xidmətlə göstərməsi zamanı. İVK mənfəət vergisi, əmlak vergisi və torpaq vergisi ödəyicilərinə verilə bilər.

İnvestisiya vergi krediti haqqında vergi orqanları ilə müqavilə bağlanmalı və bu müqavilədə vergi ödənişlərinin azaldılması qaydaları, kreditin məbləği (kreditin verilməsi vergi göstərilməklə), müqavilənin fəaliyyət müddəti, kredit məbləği üzrə hesablanan faizlər, kredit məbləğinin və hesablanan faizlərin ödənilməsi qaydası, girov predmeti olan əmlak üzrə sənədlər, tərəflərin cavabdehliyi, kredit müddətində avadanlıq və ya başqa əmlakın digər şəxslərə satılması və ya ötürülməsinə icazə verilməməyini ön görə qaydalar öz əksini tapmalıdır.

Adətən bu kreditlərə faizlər Mərkəzi Bankın yenidən maliyyələşdirmə stavkasının $\frac{1}{2}$ -dən az, $\frac{3}{4}$ -dən çox olur və bu da bank kreditləri ilə müqayisədə müəssisələr üçün daha güzəştli şərait yaradaraq, əlverişli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinə həvəsləndirir. Bu prosesdə dövlət kreditör kimi çıxış edir, borc alan isə vergi ödəyicisidir. Cari vergi ödənişləri kreditə çevrilir və borc alan onu faizi ilə birlikdə kreditora ödəyir. Bu zaman bank kreditləri alınan zaman olduğu kimi pul vəsaitlərinin kreditordan - borc alana real hərəkəti baş vermir. Ümumiyyətlə, investisiya vergi kreditinin məqsədli istiqamət prinsipi nəzəri olaraq, kapital qoyuluşunu həyata keçirən müəssisələrin investisiya fəaliyyətini dəstəkləməkdir.

Əsas kapitalla investisiyalar üçün dövlət dəstəyinin fəallaşdığı bir dövrdə Vergi Məcəlləsində "investisiya vergi kreditinin" nəzərdə tutulması, onun potensialının ilk növbədə emal edici istehsal sferalarına yönləndirilməsi digər dövlət tədbirləri ilə qarşılıqlı əlaqədə bu sahələrin daha sürətlə inkişaf etmələrinə və bütövlükdə İqtisadi artımın daha yüksək olmasına imkan verir. Bu sahələrə neftməşinqayırma, tekstil sənayesi, kənd təsərrüfatı sahələri və s. aid edilə bilər. İnvestisiya vergi kreditlərinin verilmə şərti isə vergi borcunun olmamağı, biznes-planın və investisiya layihəsinin olmasıdır.

Bu baxımdan, dövlətin dəstək tədbirləri kimi, investisiya vergi kreditinin verilməsi mexanizminin müasir İqtisadi situasiyaların ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması xüsusi kapitalın öz istehsallarını texniki cəhətdən yenidən silahlandırmağa, müəssisədə innovasiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə həvəsləndirəcəkdir.

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA SİYASƏTİ VƏ ONUN İQTİSADIYYATDA YERİ

Hüseynzadə A.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bu gün Azərbaycan İqtisadiyyatı innovasiya İqtisadiyyatına keçid mərhələsindədir. İnnovasiya İqtisadiyyatının mahiyyəti innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsidir. İnnovasiya infrastrukturunu inkişaf etdirmədən innovasiya fəaliyyətini inkişaf etdirmək qeyri-mümkündür. Bu isə ilk növbədə Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, biliyə əsaslanan sahələrin və elmtutumlu texnologiyaların inkişaf etdirilməsidir. Bunun üçün isə innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin mütərəqqi üsul və mexanizmlər sisteminin yaradılması vacibdir. Burada məqsəd Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yollarını nəzərdən keçirmək, innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yollarının mexanizmləri üzrə təkliflər verməkdir. İnnovasiya texnologiyalarına əsaslanan qurumların yaradılması respublikada yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyini artırır, istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasına səbəb olur. Bu gün Azərbaycanda ənənəvi sənaye müəssisələri ilə yanaşı hərbi sənaye, kosmik və bərpa olunan enerji sahələri fəaliyyətə başlayıb. Bu gün Orbitə Azərbaycanın peykləri - "Azerspace" və "Azersky" çıxarılıb, bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrinin üzrə müasir infrastruktur yaradılır. "Sənaye ili" dövlət proqramına əsasən Sumqayıt, Mingəçevir və Gəncədə uyğun olaraq kimya, toxuculuq və metallurgiya sahələrinin inkişafı üçün innovasiya infrastrukturunu subyektləri açılması üzrə işlər görülür. 2013-cü ildə yaradılmış "Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi" QSC respublikanın polad və çuqun məmulatlarına olan daxili tələbatın ödənilməsinə kömək edəcək. İnnovasiya infrastrukturunun subyektli olan Sumqayıt Kimya Sənaye, Balaxanı Sənaye və Yüksək Texnologiyalar parklarını misal göstərə bilərik. Bu gün onların tam gücü ilə işləməsi sahəsində işlər gedir, yeni rezidentlər cəlb edilir. Respublikada regionlarda sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi is- tiqamətlərində də işlər aparılır. Məsələn, Neftçalada sənaye məhəlləsi yaradılmışdır, Şamaxıda, Xızıda aqroparkların əsası qoyulur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Sənaye məhəllələrinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında" (8/10/2014-cü il tarixli fərmanı) verilmişdir və

“Sənaye məhəllələri haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin layihəsi hazırlanmışdır. Bu fərman əsasında regionların imkanları müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan İqtisadiyyatında islahat aparılması şəraitində əsas məsələlərdən biri elmi təşkilatların, müəssisələrin, firmaların, şirkətlərin innovasiya fəallığının artırılmasıdır. Bu mərhələdə innovasiyanın inkişafının fərqli cəhəti daha proqressiv texnoloji proseslərə və çevik istehsalata tez bir zamanda keçiddir, bu da yeni rəqabətqabiliyyətli, dünya standartlarına cavab verən məhsul istehsal etməyə imkan verir. Bu gün respublikada İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti artmaqdadır. Sahibkarlıq sektorunda bunlar rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən iri və orta müəssisələrdir. Bu sektora dövlət tərəfindən investisiyalar qoyulur. Dövlət tərəfindən innovasiya fəaliyyətinə verilən dəstək innovasiya xidmətlərinin və infrastrukturun lazım olan səviyyədə inkişaf etməməsinə görə çox vaxt öz səmərəsini vermir.

Yaradılan texnoparklar və innovasiya infrastrukturunun digər elementləri (*elmi müəssisələr, universitetlər və s.*) arasında sıx əməkdaşlıq, informasiya mübadiləsi demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Hər struktur ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərir və digərinin işindən xəbər tutmur. Ona görə də işlərdə təkrarlamalar baş verir. İnnovasiya prosesinin iştirakçıları arasında bazanın tələblərinə vaxtında reaksiya vermək, rəqabətliklik və əlaqələrin genişlənməsi bütün təşkilatların səmərəliliyini artıracaq. Məqsədyönlü siyasi tədbirlər innovasiya prosesinin inkişafına təkan verəcəkdir. Bu gün sabit İqtisadi artımı əsas məsələlərin həlli üçün Azərbaycanın ehtiyat və imkanlarını birləşdirmək lazımdır. Bu isə bir tərəfdən fundamental və tətbiqi elmlərin arasında əlaqələrin güclənməsi, digər tərəfdən isə innovasiya məhsulunun istehsalı və bazanın zəbt edilməsi halında mümkündür. Ölkənin innovasiya sisteminin inkişafının prioritet istiqamətləri əqli və sənaye mülkiyyəti bazasının inkişaf mexanizminin yaradılmasıdır.

İnnovasiya infrastrukturuna daıma inkişaf edir, onun yeni obyektləri yaradılır. Bu gün innovasiya sistemi infrastrukturuna texnologiya transferi mərkəzləri, innovasiya- texnologiya mərkəzləri, texnoparklar, biznes-inkubatorlar, innovasiya fəaliyyəti üçün kadr hazırlığı mərkəzləri, vençur fondları və s. aiddir. Bütün bunlara baxmayaraq MİS-in müxtəlif elementlərinin qarşılıqlı asılılıq mexanizmləri tam işləmirlər. Baxmayaraq ki, respublikada innovasiya sferasında bir sıra qanunverici və normativ aktlar qəbul edilmişdir, lakin indiyə qədər “innovasiyalar haqqında”, “müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti haqqında”, “elm və dövlət elmi-texniki siyasəti haqqında”, innovasiya inkişafında əsas olan sənədlər, qanunlar qəbul edilməmişdir. İnkubatorların, innovasiya mərkəzlərinin, texnoparkların, texnopolislərin, injiniring, lizing və digər təşkilatların normativ - innovasiya infrastrukturunun hüquqi bazasının formalaşma üzrə iş sona kimi yerinə yetirilməmişdir. Həmçinin, regional səviyyədə innovasiya potensialının möhkəmləndirilməsi məsələləri həll olunmamış qalmışdır. İnnovasiya subyektlərinin dəstəklənməsi tədbirləri selektiv xüsusiyyətə malik olmalıdır. Bu tədbirlər dövlət və regional səviyyədə məqsədi, göstərilən nəticəni və ixtisaslaşdırılmış texnoparkların inkişafının əsas göstəricilərini müəyyən edən uyğun proqramların qəbul edildikdə maksimal realizə edilir. Qərarın proqram üsulunun seçilməsinə əsas, bütün səviyyədə aparılan dəyişikliklərin mərkəzləşmiş qaydada planlaşdırılması lazımdır. Tədbirlərin həyata keçməsinə istiqamətlənmiş ehtiyatların istifadəsinə səmərəli idarəetmə və nəzarət vacibdir. Belə proqramların üstünlüyü ondadır ki, onlar bir tərəfdən dəqiq nəticələrə bağlanır, digər tərəfdən isə regional siyasətin əsas istiqamətini həyata keçirir. Beləliklə, deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinə dövlət dəstəyinin və güzəştlərin şamil edilməsi üçün bu subyektlər haqqında ümumi dövlət qanunvericiliyinin və innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektləri əlaqələndirən qurumun olması məqsədəuyğun olardı. Belə bir əlaqələndirici sistemin olması innovasiya infrastrukturunun bütün subyektlərinin fəaliyyət sahəsinə, yerləşməsinə və tərkibinə, istiqamətinə, eləcə də digər məsələlərə dair mərkəzləşmiş qeydiyyatının və monitorinqinin aparılmasına, onlar haqqında məlumatların daıma yeniləmək, müəyyən edilmiş hallarda və qaydada dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarını, habelə fiziki şəxsləri həmin məlumatlarla təmin etmək, innovasiya infrastrukturunu subyektləri üzrə informasiya sistemlərini aparan dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün vahid dövlət reyestrinin də yaradılması məqsədəuyğundur.

- Azərbaycan Respublikasında innovasiya infrastrukturunun subyektləri üçün ümumi qanunvericiliyin hazırlanması;
- İnnovasiya infrastrukturunu subyektlərinin vahid dövlət reyestrinin yaradılması və aparılması;
- İnnovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektləri əlaqələndirən qurumun yaradılması;
- İnnovasiya infrastrukturunun subyektləri üçün ümumi dövlət dəstəyi və vergi güzəştlərinin hazırlanması;

- İnnovasiya subyektlərinin rezidentlərinin subyekt tərkibində qalmasını stimullaşdırmaq üçün xüsusi vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi.

MÜƏSİSƏLƏRDƏ İDARƏETMƏNİN KEYFİYƏTİNİN ARTIRILMASINDA QƏRAR QƏBULETMƏ SİSTEMLƏRİNİN ROLU VE YERİ

İsmayıl P.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisə deyildikdə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi, mənfəət alınması üçün məhsul istehsal edən və eyni zamanda satan, işlər görən həmçinin xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyekti nəzərdə tutulur. Ümumi olaraq müəssisə mənfəətin alınması və ictimai tələbatların ödənilməsi məqsədlərinə nail olmaq üçün çalışır. İşgüzar bilik, biznes-informasiya və məlumatlar birlikdə müəssisənin informasiya resurslarını təşkil edir.

Müəssisələrin idarəetməsi məsələlərində informasiya texnologiyaların tətbiqi kütləvi xarakter daşıyır. Həmçinin idarəetmənin informasiya texnologiyası dedikdə, idarəetmə məsələlərinin həlli üçün aparat-proqram vasitələrinin köməyi ilə informasiyanın toplanması, qeyd edilməsi, ötürülməsi, axtarışı, emalı və analizi proseslərinin reallaşdırılması başa düşülür. Hal-hazırda informasiya texnologiyalarının inkişafı və kütləvi istifadəsi qərarın qəbul edilməsi prosesləri üçün prosedurların avtomatlaşdırılmasına böyük şərait yaradır. Nəticə olaraq yeni müxtəlif növ sistemlər yaradılmağa başlandı ki, bunlardan da ən geniş tətbiq edilən sistem qərarın qəbul edilməsi sistemidir. Beləki, qərar qəbuletmə sistemləri kifayət qədər etibarlı modellərin (tələbat modeli, ehtiyatların idarə olunması modeli və s.) olduğu biznes sahəsində yaranmağa başlamış və daha sonralar bu sistemlər tibb və səhiyyə, layihələndirmənin avtomatlaşdırılması və başqa sahələrdə, ümumən alternativlərin yaradılması, araşdırılması və seçilməsi tələbatı olduğu bütün sahələrdə geniş yayılmışdır. Hal-hazırda qərar qəbuletmə sistemlərinin nəzəri tərəfdən qəbul olunmuş vahid tərfi mövcud deyildir, bu sistemlərin hansı xarakteristikalarının onu tam ifadə etdiyi, idarəetmə fəaliyyətinin avtomatlaşdırılması sistemlərindən fərqli xüsusiyyətləri tam şəkildə aydınlaşdırılmamışdır. Qərar qəbuletmə sistemlərinin tətbiqi sayəsində qərarın qəbul edilməsi prosesi olduqca sürətləndirilir. Bundan əlavə müxtəlif faktorların qiymətləndirilməsi hesabına onların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında imkan verilir.

Qərar qəbuletmə üçün plan məsələləri üç səviyyədə reallaşdırılır:

-Strateji; taktiki ;operativ

Bu səviyyələrdən hər biri informasiya texnologiyası bazasında reallaşdırılan müəyyən informasiya təminatı tələb edir.Məhz idarəetmənin informasiya sistemi müəssisənin strateji, taktiki və operativ səviyyədə idarə edilməsi üçün idarəetmə heyətini lazımi informasiya ilə operativ təmin etməli, uçot və hesabat məsələlərini həll etməlidir. Bundan əlavə idarəetmənin informasiya sistemi aşağıdakılara imkan yaradır:

- informasiyanın operativ toplanması, ötürülməsi, axtarışı və emalı hesabına əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsi;

- bazar İqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin idarə edilməsi üçün qərarların qəbulunun vaxtında təmin edilməsi;

- bütün səviyyələrdə idarəetmə işçilərinə vahid informasiya bazasından informasiyanın vaxtında çatdırılması hesabına idarəetmənin səmərəliliyinin artmasına nail olmaq;

- müəssisənin müxtəlif bölmələrində və müxtəlif idarəetmə səviyyələrində qəbul edilən qərarların razılaşdırılması;

- müəssisənin cari vəziyyəti haqqında idarəetmə heyətinə vaxtaşırı tam və dəqiq informasiyanın təqdim edilməsi hesabına əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə, qeyri-istehsalat itkilərinin azaldılmasına və s. nail olmaq.

Bildiyimiz kimi, IT avtomatlaşdırılmış texnologiyadır. Burada əsas məqsəd idarəetmə qərarlarını hasil etmək üçün ilkin verilənlərin emalı əsasında yeni keyfiyyətli informasiya almaqdan ibarətdir. Bu isə informasiyanın integrasiyası, onun aktuallığının və ziddiyyətsizliyinin təmini, idarəetmə heyətinin fəaliyyətinin informasiya təminatı üçün yeni formalardan və müasir aparat-proqram vasitələrindən istifadə edilməsi hesabına əldə edilir.

Hal –hazırda müəssisələrin idarəetmə sistemlərinin qurulmasının müasir konsepsiyalarına aşağıdakıları nümunə göstərmək olar.

-MRP sistemləri

- ERP sistemləri
- İqtisadi proseslərin proqnozlaşdırılması
- Layihələrin və proqramların idarə edilməsi
- İstehsalatın planlaşdırılması və məhsul buraxılışının qrafikinin hazırlanması
- Ehtiyatların idarə edilməsi
- Resurslara tələbatın planlaşdırılması
- İstehsalatın operativ idarə edilməsi
- Material resurslarının və təchizatın idarə edilməsi
- MRPII/ERP sistemlərində yeni ideyalar və metodlar

Müəssisələrin idarə olunmasında qərarların qəbul edilməsi sisteminin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sistem vasitəsilə məsələnin tam formalaşması üçün xarakterik olan optimal qərarın qəbul edilməsini tələb etmir. Belə ki, optimal qərarla yanaşı burada subyektiv informasiya da tətbiq edilir. Yəni idarə olunanacaq obyekt haqqında subyektiv informasiya deyildikdə müəssisənin məqsədləri necə olmalıdır, məhsulun keyfiyyətini və səmərəliliyini necə yaxşılaşdırmaq olar, idarəetmə strukturunu necə mükəmməlləşdirmək olar məlumatları nəzərdə tutulur. Nümunə olaraq istehsalın təqvim planı əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş sifarişlər, onların maddi resurslarla təminatı əsasında qurulması, istehsalın təqvim planlarında müəssisələrin yenidən qurulmasına, təchizatın yeniləşdirilməsinə və işçi qüvvəsinin hazırlanmasına çəkilən xərclər və ən əsası bu verilənlərin müntəzəm olaraq yenilənməsi, bütün istehsal prosesinin ümumiləşməsi və tədqiqatı üçün yığılan informasiya ilə işi avtomatlaşdırılması prosesinin tətbiqi nəzərdə tutulur.

İnformasiya texnologiyası müəssisənin və ya təşkilatın xarakteri və fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə bilavasitə bağlı olur. IT-nin təşkili strategiyasının seçilməsi aşağıdakı faktorla təyin olunur:

- müəssisənin və ya təşkilatın fəaliyyət sahəsi;
- müəssisənin və ya təşkilatın tipi;
- müəssisənin (təşkilatın) miqyası;
- istehsalat-təsərrüfat və ya digər fəaliyyət;
- müəssisənin (təşkilatın) idarə edilməsində qəbul edilmiş model;
- idarəetmədə yeni məsələlər;
- mövcud olan informasiya infrastrukturuna və s.

İdarəetmədə qəbul edilmiş modelə və mövcud informasiya infrastrukturuna uyğun informasiya texnologiyasının qurulmasının əsas faktoru müəssisənin fəaliyyət sahəsidir.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ VƏ HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

İsmayilova A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maliyyə bazarı elə bazar formasıdır ki, burada əmtəə kimi maliyyə resursları çıxış edir. Başqa sözlə desək, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin İqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edən bazar formasıdır. Qeyd edək ki, onun əsas məqsədi pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsini və onların maliyyə resurslarına ehtiyacı olanlara ötürülməsini təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə bazasının yaranmasının zəruriliyinin başlıca amillərindən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür.

Dünya maliyyə bazasının segmentlərindən biri maliyyə bazarı və ya qiymətli kağızlar bazarı hesab olunur. Dünya maliyyə bazarı XIX əsrin sonuna kapital ixracının (miqrasiyasının) başlanğıcıyla inkişaf etməyə başladı.

Dünya maliyyə bazasının funksiyalarına aşağıdakı xüsusiyyətlər aiddir:

1. Müstəqil pul vəsaitlərinin bir yerə cəm olması və onların ayrı-ayrı sahələr, ölkələr və regionlar arasında ümumdünya miqyasda yenidən paylaşdırılması;
2. İstehsalın inkişaf sürətinin və effektivliyinin artırılması.

Azərbaycanın maliyyə bazasının strukturu.

Bizim ölkəmizdə uçot segmentinin əsas maliyyə alətləri dövlətin qısamüddətli öhdəlikləri (qısa şəkildə DQÖ), son zamanlar təsadüfən baş verən Azərbaycan Milli Bankının (AMB) notları və onların buraxılışı (emissiyası) və yerləşdirilməsi hesab edilir. Ticarət, xəzinədarlıq və bank vekselləri, korporativ istiqraz

vərəqələri qismində instrumentlər və başqa qısamüddətli öhdəliklərin növləri kimi alətlər bazarda lazımi yer tuta bilmədi. Banklararası pul bazarı balansın tənzimlənməsi, nəzarət orqanlarının tələblərinin yerinə yetirilməsi (xüsusən AMB-nin), aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün qısamüddətli kreditlərin və banklararası depozitlər formasında pul vəsaitlərinin paylaşdırılmasını təmin edir. Respublikamızda maliyyə bazarının inkişafı ilə bağlı bir çox işlərin görülməsinə baxmayaraq, onun mövcud vəziyyəti hələ də dünya standartlarına tam cavab vermir və bu sahədə bir çox problemlər özünü biruzə verir. Beləliklə də, ölkəmizdə maliyyə bazarı formalaşmaqda olan bazar tipinə aid edilir və daha çox tədbirlərin görülməsinə və sistemin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Bu gün qarşıya qoyulan əsas məqsəd və vəzifələr müasir İqtisadi şəraitdə maliyyə bazarının nəzəri əsaslarının tədqiq edilməsi, respublikamızda onun inkişaf səviyyəsinin araşdırılması, burada mövcud olan problemlərin aşkar edilməsi, bu problemlərin həlli yollarının müəyyənəşdirilməsi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflərin verilməsindən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən olunmuşdur:

- Maliyyə bazarının formalaşması və inkişaf mərhələlərinin və nəzəri metodoloji əsaslarının tədqiqi;
- Maliyyə bazarının ayrı-ayrı struktur elementlərinin respublikamızda fəaliyyət xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə bazarının ölkənin sosial-İqtisadi inkişafında rolunun və əhəmiyyətinin dərindən araşdırılması;
- Respublikamızda maliyyə bazarının perspektiv inkişaf yollarının araşdırılması və inkişaf etmiş ölkələrin maliyyə bazarının tənzimlənməsi təcrübəsinin ölkəmizdə tətbiq olunması mümkünliyünün qiymətləndirilməsi;
- Maliyyə bazarının resurs təminatına və informasiya bazasının təkmilləşməsinə mənfi təsir göstərən amillərin araşdırılması və həlli yollarının tapılması üzrə təkliflərin verilməsi

Son dövrlərdə aktual məsələ kimi Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının formalaşma problemlərinin tədqiqi, onun fəaliyyət mexanizminin inkişaf etmiş digər ölkələrin təcrübəsinə uyğunlaşdırılmasının təhlili və onun struktur elementlərinin qiymətləndirilməsi elmi-tədqiqat işlərinin əsas mövzunu təşkil edir.

BİRJALARIN TƏŞKİLİ VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İsmaylova F.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yarmarkalar, müxtəlif əmtəə-istehlak bazarları, eləcə də birja və hərraclar sayları, tərkibləri əhəmiyyətlərinə görə bazar və biznes infrastrukturası sistemində özlərinə məxsus əhəmiyyətə malikdirlər. Bununla belə müxtəlif növ birja və hərracların xüsusi çəkisi cəmi bazar və biznes infrastrukturasının tərkibində 25-30% təşkil edir. Lakin birja və hərracların əhəmiyyəti, rolu, vəzifə və funksiyalarını digər infrastruktur sahələrin tutduğu yer və mövqelərindən fərqləndirmək, onların hər birinin özünə məxsus səviyyəyə və əhəmiyyətə məxsus olmağını dərk etməliyik. Birja və hərraclar başqa infrastruktur sahələrinin üzərinə düşən bir sıra vəzifə və funksiyaları özlərində müəyyən qədər cəmləşdirmək imkanına malikdir, lakin əksinə biznes birja və hərracları heç bir bazar infrastrukturası bölməsi əvəz edə bilməz. Məsələn, birja və hərraclar cəmiyyətin maddi, əmək və maliyyə imkanlarını səfərbər etmək, onları inkişaf ediləcək maddi və qeyri-maddi (istehsal və qeyri-istehsal) sahələri üzrə optimal bölmək və onları idarə etmək imkanlarına malikdir. Birja və hərracların təşkilat quruluşuna və yerləşdirilməsinə amillər kompleks təsir göstərir. Bu amillər əsasən aşağıdakıları əhatə edir:

1. Dövlətin İqtisadi və sosial siyasəti, siyasi sabitlik;
2. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və dayanıqlığı, o cümlədən istehsalın həcmi, məhsul çeşidlərinin müxtəlifliyi, istehlakın həcmi;
3. Bazar İqtisadiyyatının rəqabət rejimi;
4. Bazar infrastrukturasının inkişaf səviyyəsi;
5. Bazar İqtisadiyyatının təşkilati-hüquqi bazası;
6. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı və yayılması;
7. Xarici ölkələrlə İqtisadi əlaqələrin inkişaf səviyyəsi;

8. Müəyyən bir ölkənin daxilində vahib birjalar şəbəkəsinə qoşulması, eləcədə başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərən birjalarla informasiya mübadiləsi imkanları;
9. Qarşıda duran məqsədlər vəzifə və funksiyaların xarakteri və yönümü;
10. Elm və texnikanın inkişafı;
11. Təşkilat texnologiyaları və birja və hərraclarda onların tətbiqi;
12. İctimai əməyin təşkili formalarının istehsal və qeyri-istehsal sahələrinə yayılması səviyyəsi;
13. Birja və hərraclarda ixtisaslaşma və ya universallaşma dərəcələri;
14. İstehsalçı müəssisələrin- məhsulgöndərənlərin bazarlardan uzaqlığı;
15. Potensial alıcıların sayı və sıxlığı;
16. Birja və hərracların təsisçilərinin sayı və maddi imkanlar;
17. Birja və hərracların müəyyən məkanlarda və ərazilərdə yerləşdirilməsi və yaradılmasının İqtisadi səmərəliliyi;

18. Bazarlardakı tələblər, təkliflər və qiymətlərin fərqləri və birja və hərracların kommersiya əməliyyatlarının mənfəətliliyi və s;

19. Dünya İqtisadiyyatının inkişaf meyilləri.

Şəhər və qəsəbələrdə birja və hərracların yerləşdiyi və keçirildiyi yerlər mütəxəssis baxımından düzgün seçilməlidir. Bu işdə birjaların fəaliyyət yönümləri, iş xüsusiyyətləri və başqa amillər ön plana çəkilməlidir.

Təşkil, planlaşdırma və idarəetmə hansı sahələrdə olursa olsun əsasən aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. Təsərrüfat bölmələrinin azadlığı, sərbəstliyi və onlarda iş yerlərinin təşkilində liberal münasibətlərin olması;
2. Vahid komandalıq və ümumi mərkəziyyətə;
3. Bütün təsərrüfat bölmələrində çalışanların demokratik hüquqları və azadlıqlarının qorunmasına;
4. İqtisadi qanun və qanunauyğunluqların qorunmasına;
5. Qənaətciliyə;
6. İşçi heyətinin mövcud qanunlara uyğun, təhsilləri, şəxsi səriştələri və iş təcrübələri, eləcədə sağlamlıqları və s. nəzərə alınaraq seçilib yerləşdirilməsinə;
7. İşçilərin maddi və mənəvi həvəsləndirilməsinə;
8. İşçi heyəti üçün normal iş şəraitinin yaradılması və onların sosial-İqtisadi tələblərinin ödənilməsi və s. Bütün birjalar və hərraclar bazarlara xas olan aşağıdakı altı funksiyaları yerinə yetirir:
1. Vasitəçilik; 2. Qiymətin əmələ gətirilməsi ; 3. İnformasiya-məlumat vericilik; 4. Tənzimləyici; 5. Həvəsləndirici; 6. Sağlamlaşdırıcı.

Beləliklə, birjaların yerləşdiyi məkan texniki-İqtisadi baxımdan ciddi əsaslandırılmalıdır. Burada satıcıların sayı, alıcıların sayı, satışa çıxarılan məhsulların həcmi və çeşidi, birjaların tipləri və növləri, istehsal və sosial infrastrukturlarının inkişaf səviyyəsi, bazar infrastrukturasının mövcudluğu və s. amillər nəzərə alınmalıdır. Məlumdur ki, birja və hərraclar, eləcədə cəmi bazarlar sistemi arasında da rəqabət mövcuddur. Bazar komplekslərinin yerləri düzgün seçilmədikdə, orada alıcılar və satıcılar üçün istənilən labüd şərait yaradılmadıqda və s. birjaların təşkili və idarəetməsində də müəyyən problemlər yarana bilər, o cümlədən alqı və satqı proseslərinin nəticələri qarşıda duran məqsədə nail olmağa, vəzifə və funksiyaları yerinə yetirməyə imkan verməz, müştərilərin rəqib bazarlara – birja və hərraclara axınları güclənər və nəticədə maliyyə-İqtisadi problemlər kəskinləşər. Birjaların təşkili quruluşları işin həcmindən, miqyasından, birjaların fəaliyyət yönümündən, məqsəd, vəzifə və funksiyalarının icra edilməsi problemlərindən və s. asılı olaraq formalaşdırılır. Bu amillərlə əlaqədar birjaların təşkilatı quruluşu və struktur bölmələri kiçikdən böyüyə doğru artmağa və mürəkkəbləşməyə meyl edir. Nisbətən kiçik birjalarda funksional təşkilat sistemi və iri birjalarda isə material və ya iş (fəaliyyət) yönümlü struktur bölmələri seçilir. Təcrübədə birjaların təşkilat quruluşları menecment elminin nailiyyətləri əsasında formalaşdırılır. Menecment elmi isə konkret şəraitləri nəzərə alaraq xətti, funksional, idarəetmənin məqsədli – problem xarakterli quruluşu, matrisa idarəetmə quruluşu, məqsədli proqram xarakterli idarəetmə quruluşu və başqa idarəetmə imkanlarını birja və hərracların təşkilində istifadə edə bilər.

STRATEGİYANIN TƏTBİQİ

Kazimov M.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Strategiyanın uğurlu tətbiqi marketing bölməsinin işindən və marketing təbirlərinin təşkil edilməsindən asılıdır.

Ən sadə şəkildə, maliyyə resurslarının və işçi qüvvəsi olduqca vacibdir. Lakin, resursların olduğu təqdirdə belə onların təşkili strategiyanın səmərəli tətbiqinə təsir göstərə bilər. Marketingdə olan ənənəvi təşkil etmə formalarına funksional idarəetmə və məhsullar üzrə (brendlər) idarəetmə aiddir. Marketing bölməsi funksional təşkil zamanı təşkilatın marketing fəaliyyəti koordinatoruna (menecer və ya direktora) hesabat verməli olan müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul mütəxəssislərdən ibarət olur. Bölmənin funksiyalarına, adətən, satışın idarə olunması, bazar tədqiqatları və yeni məhsulların hazırlanması daxildir. Funksional sistemin genişləndirilmiş variantı coğrafi təşkil etmədir ki, burada menecerlər hər bir fəaliyyət daxilində (satışın idarə edilməsi kimi) konkret coğrafi bazarlara cavabdeh olurlar. Funksional sistem sadə strukturu ilə fərqlənir və hər fəaliyyət sahəsində yüksək səriştəliliyi stimullaşdırır. Bütövlükdə marketing fəaliyyətinin statusunu yüksəltmək qərarını vermiş kompaniyalar birinci mərhələdə əsasən belə sistemlər yaradırlar. Kompaniyanın bazara təqdim etdiyi məhsul və ya xidmətlərin mürəkkəbliyi və miqdarı məhdud olduqda da belə sistem tətbiq olunur.

İlk dəfə olaraq 1927-ci ildə *Procter & Gamble* amerikan beynəlxalq kompaniyası tərəfindən özünün problemlə *Camay* markalı sabunlarla əlaqədar tətbiq etdiyi məhsullara görə idarəetmə, konkret məhsulla bağlı bütün marketing fəaliyyətinin məhsulun hazırlanması, istehsalı və satışı ilə məşğul olan bir menecərə həvalə edilməsini nəzərdə tutur. Müxtəlif məhsullar buraxan diversifikasiya olunmuş kompaniya üçün belə sistemin böyük üstünlüyü var: Əvvəlcədən marketing fəaliyyətinin bir-biri ilə bağlı növləri öz aralarında koordinasiya edilir və deməli, onların birgə fəaliyyət göstərməsi ehtimalı da artır. Daha iri kompaniyalarda məhsul buraxılışı üzrə menecerlər zəruri olan istənilən vaxtda fəaliyyət istiqaməti üzrə peşəkar-mütəxəssislərə müraciət edə bilərlər. Son dövrlərdə marketing mühitində baş verən radikal dəyişikliklər bir çox kompaniyaları məhsul buraxılışı menecerlərinin rolu barədə yenidən düşünməyə vadar etdi. Müasir istehlakçılar günü-gündən artan böyük miqdarda brendlərlə rastlaşırlar və indi onlar brendlərə nisbətən daha çox stimullaşdırıcı sövdələşmələrə meyl edirlər. Nəticədə kompaniyalar qiymətməmələgəlmə və konkret satış nöqtələrində reklam-təbliğat fəaliyyətinə üstünlük verərək bütün ölkə miqyasında reklamdan imtina edirlər.

Brendlər üzrə menecerlər ənənəvi olaraq öz fəaliyyətlərini kütləvi istehlakçılara istiqamətlənmiş uzunmüddətli brend strategiyalarının yaradılmasına yönəldirdilər. Lakin müasir bazarın reallıqları yerli bazarlara hesablanmış daha qısamüddətli satış strategiyalarının yaradılmasını diktə edir. Brendlər üzrə idarəetməyə təsir göstərən ikinci əhəmiyyəti qüvvə pərakəndə tacirlərdir. Daha iri, daha nüfuzlu və daha məlumatlı pərakəndə tacirlər piştaxtalarında olan məhdud yerlər müqabilində tələb yaratmağa istiqamətlənmiş marketing fəaliyyətini onlara verilməsini tələb edirlər. Ticarət təşkilatları səviyyəsində tələb yaratmağa istiqamətlənmiş marketing tədbirləri xərclərinin artması, bütün ölkə səviyyəsində reklam etmək üçün daha az sərbəst vəsaitin qalmasına səbəb olur – marketingin əsas vəsaitləri brendlər üzrə menecerlərin səərəmındadır (*Teinowitz, 1988; Dewar and Schultz, 1989*). Bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün *Campbell Soups* brendlərin satışı üzrə menecer vəzifəsini irəli sürmüşdür. Bu vəzifə məhsul buraxılışı üzrə menecer və satış üzrə meneceri bir şəxsə birləşdirir. Belə menecerin təəhhüdlərinə yerlərdə brendlərlə işləmə, ticarət sferası ilə işləmə və daha çox yerlərlə bağlılığı olan brendlərin inkişaf strategiyasının hazırlanması daxildir. Menecerlər öz vaxtlarının böyük hissəsini satış yerlərində satıcılarla işləməyə, mağazalarda baş verənlərlə tanış olmağa və müştəriləri daha yaxınd öyrənməyə sərf edirlər.

Colgate-Palmolive, Procter & Gamble, Kraft and Lever Brothers kimi digər kompaniyalar kateqoriyalar üzrə idarəetməni qəbul ediblər (*Spethman, 1992*). Belə yanaşmada brendlər üzrə menecerlər yaxın malların bütün assortimentinə tam məsul olan məhsul kateqoriyaları üzrə menecerlərə təbədir. Məsələn, *Procter & Gamble* kompaniyasında *Dawn* – qabların yuyulması üçün duru yuyucu vasitə - üzrə menecer *Dawn, Ivory, Joy* və kiçik çirklənmələrə qarşı digər duru yuyucu vasitələrinə cavabdeh olan menecərə təbədir. Kiçik çirklənmələrə üçün duru, yuyucu vasitələrə cavabdeh olan menecer öz növbəsində qablar üçün yuyucu vasitələr, dəyişəklər üçün duru və toz şəklində olan yuyucu vasitələr də daxil olmaqla *Procter & Gamble-in* bütün növlü qablaşdırılmış sabunlarına və yuyucu vasitələrinə cavabdeh olan menecərə təbədir. Belə təşkil etmənin bir çox üstünlükləri var. Birincisi, planlaşdırma zamanı brendlər üzrə menecerlərə nisbətən kateqoriyalar üzrə menecerlər daha geniş anlamı ifadə edir. Konkret brendlərə diqqət yönəltmədən bütün kateqoriya üzrə kompaniyanın təklifi planlaşdırılır. İkincisi, onlar pərakəndə tacirlərin

alış prosesinə daha dəqiq uyğun gəlirlər. Bu yaxınlarda pərakəndə tacirlər bütün təchizatçılarla konkret məhsul kateqoriyaları üzrə iş məsuliyyətini öz fərdi alıcılarının üzərinə qoymağa başlamışlar. Kateqoriyalar üzrə idarəetmə sistemi pərakəndə tacirlər tərəfindən yeni irəli sürülmüş “kateqoriyalar üzrə alış” sisteminə daha çox uyğun gəlir.

Nabisco kimi bir çox kompaniyalar kateqoriyalar üzrə idarəetməni konkret brendlərlə işləyən qruplarla və ya konkret kateqoriyalarla işləyən qruplarla birləşdirməyə başladılar. Brendlər üzrə bir neçə meneceri təyin etməyin əvəzinə *Nabisco* biskvitlə məşğul olan üç qrup yaradıb: birincisi böyükklər üçün yağlı biskvitlərlə, ikincisi pəhrizlər üçün biskvitlərlə və üçüncüsü isə uşaqlar üçün biskvitlərlə məşğul olur. Kateqoriyalar üzrə menecerlər tərəfindən idarə olunan, konkret kateqoriya ilə məşğul olan hər bir qrupun tərkibinə bir neçə marketinq mütəxəssisi/brendlər üzrə meneceri, satışın planlaşdırılması meneceri və brendin inkişaf strategiyası, satışın stimullaşdırılması və reklamla məşğul olan marketinq informasiyası üzrə mütəxəssisi daxildir. Hər bir qrupun tərkibinə həm də kompaniyanın digər bölmələrinin mütəxəssisləri də daxil olur: maliyyə meneceri, elmi tədqiqat və təkmilləşdirmə üzrə mütəxəssis və istehsalın, layihələşdirmənin və bölüşdürmənin nümayəndələri. Beləliklə, kateqoriyalar üzrə menecerlər hər hansı məhsul kateqoriyalarıyla işlərin nəticələrinə tam məsuliyyət daşıyan və ixtiyarında həmin kateqoriya üçün marketinq strategiyasını planlaşdırmağa və həyata keçirməyə kömək edən tam komplektli işçi heyəti olan kiçik müəssisə rolunu oynayır.

Müxtəlif tələbatlara və seçimlərə malik müxtəlif bazarlarda yaxın malların yeganə assortimentinin satışı ilə məşğul olan kompaniya üçün bazarlar üzrə idarəetmə təşkilatı daha münasib olacaq. Bazarlar üzrə idarəetmənin təşkili məhsullar üzrə idarəetmənin təşkilinə analojiidir. Bazarlar üzrə menecerlər məsul olduğu bazarlarda perspektiv və illik satış və mənfəət planlarının tərtibinə cavabdehdir. Belə sistemin əsas üstünlüyü kompaniyanın konkret müştəri qruplarının tələbatlarına uyğun təşkil olunmasıdır. 1992-ci ildə *Unilever* kompaniyasının şəxsi gigiyena məhsulları bölməsi *Elida-Gibbs* satışın inkişafı və brend üzrə menecer vəzifəsini ləğv etdi. Onların *Pears*, *Faberge Brut*, *Signal* və *Timotei* kimi çoxlu güclü brendləri var idi və onlar pərakəndə tacirlərə təqdim etdikləri xidmətin səviyyəsini yüksəltməkdə və brendlərin inkişafına böyük diqqət göstərməyə qərarlı idilər. Bunun üçün iki yeni vəzifə yaradıldı: brendlərin inkişafı üzrə menecer və müştərilərin inkişafı üzrə menecer. Müştərilərin inkişafı üzrə menecerlər müştərilərlə sıx əlaqədə işləyir; bundan başqa, onlar, üzərlərinə əvvəllər brend üzrə menecerlərin gördüyü bir çox öhdəliklər götürdülər. Beləliklə, satışın, əməliyyat fəaliyyətinin və marketinq kampaniyasının koordinasiyanın yaxşılaşması imkanları yarandı. Brendlərin inkişafı üzrə menecerlərin yaradılması innovasiyaların və brendlərin strateji inkişafına daha çox vaxt ayırmağa imkan verdi. Onlar layihələrin həyata keçirilməsi üçün texniki və idarəetmə resurslarını birləşdirmək hüququna malikdir.

*Elida-Gibbs*in yenidən təşkili marketinq və satış sərhədlərini keçir. Bu yanaşmada müxtəlif qrupların kollektiv işi əsas hesab edilir və bu cəhət ticarət zallarına da yayılır. Kompaniya artıq özündə aparılmış dəyişikliklərin müsbət təsirlərini hiss edir. Müştərilərin inkişafı üzrə menecerlər düzgün doldurulmuş blankların sayını 72%-dən 90%-dək artırmağa nail olmuşlar. Brendlərin inkişafı üzrə menecerlər isə altı ay ərzində - adi vaxtın yarısından da az vaxta *Aquatonic* (aerozol dezodrantları) hazırlamışlar.

AZƏRBAYCANDA REKLAM PROBLEMİ

Kərimli S.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Reklam müasir həyatın ən önəmli faktorlarından birinə çevrilib. Maraqlı bir reklam həтта ən dəyərsiz məhsulun belə alıcılarını bir anda artırma bilər. Hər birimiz televizorda hər gün dəfələrlə nümayiş olunan, küçələri bəzəyən reklamlarda deyilənlərin doğru olub-olmadığını öyrənmək istəyi ilə bir dəfə də olsa, həmin məhsulu alırıq. Əgər reklam olunan mal alınarsa bu həm də reklamın uğuru deməkdir. Lakin təəssüf doğuran məqam budur ki, bir əfirlərdə, küçələrdə yerli məhsulları yox, xarici brendlərin reklamını görür və onları alırıq. Bu zaman isə ölkə İqtisadiyyatı inkişafdan geri qalır.

Azərbaycan Reklamçılar İttifaqının prezidenti Hacıəmi Atakişiyev hələ də ölkədə brendlərin formalaşmadığını bildirdi. “Ölkəmizdə brendlər tam yaranmayıb ki, onlar da reklam olunsunlar, olanlar da daha çox bazarı inhisarda saxlayanlardır. Bu gün ölkəmiz kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif məhsulları dünya bazarına ixrac edir, lakin onların heç birinin brend olaraq reklamı yoxdur. Çünki onların küçə reklamı, qablaşdırılması, kreativ, dizaynı ilə heç kim məşğul olmur, bunlar olmadan brend yaranmaz. Hansısa şirkət brend olmaq istəyirsə, bunun üçün güclü maliyyə dəstəyinə ehtiyac var, özünü reklam edə bilsin.

Lakin maddi imkan olmadığına görə də onların qablaşdırılması bəsit, solğun olur. Nəticədə reklam da keyfiyyətsiz olur. Artıq Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaq istəyirik, lakin düşünmək lazımdır ki, biz buna nə qədər hazırıq, hansı brendlərlə dünyaya çıxacağıq. Brendlər yaransa onlar reklam üçün maliyyə ayıracaqlar və bu da rəqabət mühiti yaradacaq". O, reklam bazarının geriləməsinin bir səbəbini isə "Reklam haqqında" qanunun geriləməsində görür. "Qanun bu gün fəaliyyətsizdir, ona görə də bazarda xaos yaranıb. İlk növbədə qanunun yeniləşməsinə çalışmalıyıq ki, bazarın tələblərinə cavab versin. Bazar hər gün dəyişir və qanunla uyğunlaşmır. Ona görə də qanun hazırlanarkən bunlar nəzərə alınmalıdır. Bu məsələnin həlli üçün bir çox ölkələrdə qanunların özünütənzimləmə sənədləri hazırlanır, Reklam Şurası yaradılır ki, o da bazarı tənzimləyir. Yeni qanun qəbul olunmalıdır ki, burada da olmazlar yazılmalıdır". Müsahibim reklamın inkişafının bir qrupun işi olduğunu bildirdi. "Reklamın inkişafı üçün bir nəfərin çalışması yetərli deyil, bu bir komanda işidir. Burada reklamverici, reklam agentliyi, reklam istehsalçısı prodakşonlar, reklam yayıcısı isə media birlikdə işləyir. Bunlar olmadan reklam bazarı formalaşmaz. Bazarın inkişafı üçün həm də reklamvericinin nə qədər vəsait ayırması da əsasdır. Şirkət isə pul ayırmadan öncə, məhsula çəkdiyi xərci, gəlirləri hesablayır, daha sonra reklama maliyyə ayırır. Marketinqlə məşğul olanlar da reklam bazarını, harada yerləşdirməyin daha təsirli olacağını araşdırır. Göründüyü kimi reklam qrup işi olduğundan, iş bu formada qurulmasa, reklamın inkişafından danışmaq mənasız olar".

Ölkəmizdə bir çox reklam agentlikləri olsa da, orada çalışanların əksəriyyətinin reklam işindən xəbəri yoxdur. Müxtəlif ixtisasları, xüsusən də İncəsənət Universitetini bitirənlər reklam hazırlayırlar. Qeyd etdiyimiz kimi reklam qrup işidir və qrupda çalışanlar da öz işlərində professional olmalıdırlar. H. Atakişiyev bildirdi ki, reklam bazarının inkişafına maneə olan amillərdən biri də reklamçıların yetişməsi üçün təhsil müəssisəsinin olmamasıdır. Amma bunu təşkil etmək heç də çətin deyil. Onun sözlərinə görə, ayrı-ayrı universitetlər nəzdində də bu sahədə mütəxəssis hazırlamaq olar. "Bakı Dövlət Universiteti jurnalist yetişdirərkən onlara reklam işi öyrədilmir, onlar bir sloqan belə yazı bilmirlər. Təhsil elə qurulmalıdır ki, jurnalistikanın 60-70 %-i reklam bazarına yönləndirilməlidir. Reklam sahəsində ölkədə coperayter yoxdur ki, onlar həm jurnalist kimi sloqan yazsın, həm də reklamın dizaynını verə bilsinlər, bunlar dünyada ən yüksək maaş alan peşə sahibləridir. Lakin bizdə bu mütəxəssislər yetişdirilmir. Bu gün bir çox ixtisasları bitirən tələbələrə reklam işində istifadə etmək olar, lakin nə həmin tələbələrin bazardan, nə də bazarın tələbələrə xəbəri var". O həmçinin bütün reklam mütəxəssislərinin bir təhsil müəssisəsində hazırlanması üçün təkliflər də hazırladıqlarını bildirdi. "Biz Avrasiya Reklam Akademiyasının yaradılmasını təklif etmişdik ki, bu da Orta Asiya, Əfqanıstan, İran, Pakistan, Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstanı əhatə edən bir məktəb olardı. Nəzərdə tutmuşduq ki, həmin akademiya 500 nəfər tələbə olacaq ki, onların da 50-60 nəfəri azərbaycanlı olmalı idi. Bu zaman bizim reklamçılar dünyanın bir çox ölkələri ilə əlaqələr qura, reklam bazarını inkişaf etdirəcəkdilər. Reklamçıların yetişdirilməsi üçün bir mərkəz olmalıdır ki, orada coperayter, reklamçı, dizayner, marketoloq, piyarmen də hazırlanmalıdır. Bu akademiya isə, beynəlxalq Reklamçılar Asosiasiyasının təsisilə açılardı. Burada həm yerli, həm də xarici mütəxəssislər çalışardı və minimum əmək haqqı 30 min dollardan az olmamalıdır. Nəzərdə tuturduq ki, bu akademiyanın televiziyası yaradılsın. Koreyada belə bir sistem var, bir kanalda bütün günü hansısa malın reklamı gedir. Əgər akademiya yaradılsaydı, bu gün artıq reklam işində yetərincə mütəxəssis yetişmiş olardı. Rusiyada bizdən sonra bu iş başladı, akademiyanı yaratdılar və artıq reklam bazarında 1 trilyon rubl dövr edir". Bizdə reklam bazarı nə qədər geri qalsa da, dünyanın bir çox ölkələrində reklam ən sürətlə inkişaf edən sahələrdəndir. Müsahibim də bu gün reklamın əsas probleminin ona ayrılan büdcə ilə bağlı olduğunu bildirdi. "Türkiyə sənətçisi Barış Manconun 30 saniyəlik reklam çarxına 700 min dollar pul verilmişdi, bizdə isə bu 300-1000 manat arası dəyişir. 15 il bundan əvvəl Coca-Colanın reklamı üçün şirkət Türkiyə üzərindən Azərbaycana 500 min dollar ayırırdı. Amma bizdə onun çəkilməsi üçün texniki imkan olmadığına görə, reklamın çəkilişi Türkiyəyə verildi və həmin pulu da onlar qazandılar. Bu gün də hələ texniki vəsaitlər istənilən səviyyədə deyil. Artıq dünya reklamı kino kimi çəkir. Ona baxanda da insan dincəlir. Reklam üçün olan Kann festivalında da kompüterlə çəkilmiş reklamlar qəbul olunmur, hamısı kino lentinə çəkilir". O bu gün dünyada reklam bazarının mahiyyətinin də dəyişdiyini bildirdi. "Bu gün dünya reklam bazarı internet reklamları üzərində qurulub. Çünki internet bütün maneələri aradan qaldırır. Bir ölkədə hazırlanan reklam, məsafədən asılı olmayaraq başqa ölkələrdə də nümayiş olunur. Artıq Amerika qarşısına məqsəd qoyub ki, növbəti 5-6 ildə böyük ticarət mərkəzlərinə ehtiyac olmayacaq, məhsul ancaq depolardan satılacaq". Dünya reklam bazarını isə, Beynəlxalq Reklamçılar Asosiasiyası ideoloji

reklamlarla, “Esamar” marketinqlə, “İSA” texnoloji yeniliklərlə məşğul olur. Bu təşkilatlar müxtəlif ölkələrin yerli təşkilatları ilə çalışırlar”. Dövlət təşkilatları isə, bu yeniliklərdən xəbərdar deyil, ona görə də reklam inkisaf etmir. Bu gün yerli reklamaların gerilivinin bir səbəbi də, reklamı çəkənlərin və çəkilənlərin professional olmaması ilə bağlıdır. “İncəsənət Universitetində reklama çəkilə biləcək kadrlar hazırlanmalıdır. Lakin aktyorlar köhnə üsullarla hazırlanırlar, yeni standartlara cavab verə bilmirlər. Bunun üçün də xarici kadrlar dəvət olunmalıdır ki, reklama çəkiləcək kadrlar yetişdirilsin. Reklama çəkilən aktyorlar heç bir əsas olmadan çəkilir. Reklam çəkən rejissorları, reklam agentlikləri sahiblərinə dərslər keçirilməlidir. Reklamı adi rejissorlar çəkir, onlar dünya televiziya baxır və onlara uyğun nəşə yaratmağa çalışırlar, çünki onlar reklam sahəsinin rejissoru deyillər. Onlar da özərinə lazım olan insanları dəvət edirlər. Reklam haqqında anlayışı olmayan insanların çəkdiyi reklamlar da belə keyfiyyətsiz alınır. Reklamda danışğın quru alınmasına səbəb isə, səsləndirənlərin kağızdan oxumasıdır. Mahiyyəti anlamadan sadəcə yazılanları oxuyurlar”.

M.PORTERİN BEŞ RƏQABƏT QÜVVƏSİ MODELİ

Qasımzadə M.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Rəqabətin beş qüvvəsi strateji modeli 1979-cu ildə strateji idarəetmənin aparıcı nəzəri mütəxəssislərindən olan Maykl Porter tərəfindən tədqiq olunmuşdur. M.Porter beş qüvvə amilinin köməyi ilə mövcud üstünlükləri formalaşdırmaq və məhsulun uzunmüddətli gəlirliyi, həmçinin müəssisənin bu dövrdə gəlir əldə etmək və rəqabət qabiliyyətinin qoruyub saxlamaq yolları müəyyənləşdirilmişdir. Onun fikrincə, strategiyanın yaradılmasında məqsəd rəqabət mühitinə adaptasiyadır. Lakin hələ də rəqabət amilinə dərin yanaşma tərzində mövcuddur. Halbuki, bu zaman intensiv rəqabət amilini təsadüfi hadisə deyil, uğursuz fəaliyyətin nəticəsi hesab etmək məqsədəuyğundur.

M.Porter rəqabət nəzəriyyəsinə əsasən, bazar mühitində gəlir səviyyəsinə beş aparıcı qüvvə təsir göstərir:

Rəqiblərin bazara daxil olması yeni bazar iştirakçıları üçün rəqabətin çətinlik dərəcəsini və mövcud sərhədlərini müəyyənləşdirir. O, kapitala və ya investisiyaya tələb, texnoloji faktorlardan asılılıq və rəqiblərin cavab tədbirləri formalaşanda yaranır. Bu zaman əsas diqqət rəqiblərin bazar davranışına yönəlməlidir. Dövlət tənzimlənməsinin təsiri də istisna olunmur, çünki rəqiblərin subsidiya almağı ehtimalı mövcuddur. Əvəzləyici məhsul təhlükəsi məhsul və ya xidmətin əvəzlənməsini, bəzi hallarda hətta bazar dəyərini itirməsini əks etdirir. Mövcud məhsulun keyfiyyət göstəricisi, əvəzləyici məhsullara nisbətən bazar qiyməti fərqi, yeni məhsula keçid ilə bağlı xərclər amilləri bu məhsul təhlükəsini formalaşdırır.

İstehlakçıların bazar qüvvəsi istehlakçıların mövqeyinin təhlili, alıcılıq qabiliyyətinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricisidir. Bu zaman bazar mühitində istehsalçı və istehlakçıların dəqiq sayı araşdırılır. Məhsullar standartlaşdırılmalı, bazar qiymətini istehlakçı müəyyən etməlidir. İstehsalçıların bazar qüvvəsi yaranan zaman bazarda mövcud istehsalçıların kəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi, monopoliyanın mövcudluğunun təhlili əsas məqsəddir. Bazara nəzarət edən rəqiblərin və mövcud istehlakçıların kəmiyyəti təhlil olunmalıdır. Brendləşmə prosesinin səviyyəsini normallaşdırmaq və gəlir səviyyəsindən aslı olaraq bazar qiymətini dəyişmək məqsədəuyğundur. Mövcud bazar iştirakçıları arasında rəqabət modeli rəqabətin dərəcəsinin mövcudluğu və qeyri-bərabərliyinin cari vəziyyətini əks etdirir. Rəqiblər istənilən hallarda öz bazar mövqelərini yaxşılaşdırmaq və istehlakçı bazarı payına sahib olmağa çalışırlar. M.Porter beş qüvvə modeli daxili mühitə istiqamətlənən və sənaye strukturunun cəlbədiciliyini təhlil edən xarici amillərdən ibarət strateji maliyyə alətidir. Bəzən altıncı rəqabət qüvvəsini, yəni hökumət faktorunu da əlavə edirlər. Sözügedən strateji modelin qızıl qaydasına əsasən, rəqabət qüvvələrinin təsir səviyyəsi yüksək gəlir qazanmaq qabiliyyəti ilə tərs mütənəsidir. M.Porter rəqabət qüvvələri modeli biznes strategiyalarda geniş istifadə olunur. Bir çox hallarda o, səmərəliliyini sübut etmişdir. Bu hallardan biri “xaricdən daxilə” aspektidir. Marketinq fəaliyyətində isə bazar mühitinin SWOT təhlili zamanı səmərəliliyin artırılmasına kömək edir.

İNKİŞAFIN BAZİS STRATEGİYALARI

Qasımzadə M.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüksək rəqabətli və sürətlə dəyişən bazar İqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr üçün qarşıya qoyulmuş məqsəd qismində yalnız cari fəaliyyətlə bağlı maliyyə resursların idarə olunması və formalaşması deyil, həmçinin xarici mühitdə meydana gələ biləcək dəyişikliklərlə ayaqlaşmağa imkan verən uzunmüddətli davranış strategiyasının hazırlanması çıxış etməlidir. Keçmişdə bir çox müəssisələr daxili məsələlərə, cari dövrdə resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması problemlərinə diqqət göstərməklə fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam edirdilər. İndi isə, mövcud şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərdən biri müəssisənin mövcud potensialının effektiv istifadəsi olmağına baxmayaraq, dəyişkən mühitə adaptasiyanı təmin edəcək strateji idarəetmənin yaradılması məsələsi ön plana çəkilir.

Strateji idarəetmə sferasında geniş yayılmış və ətraflı tədqiq edilmiş inkişaf strategiyaları inkişafın bazis və ya etalon strategiyaları adlanır. Onlar müəssisənin inkişafına təsir edən 4 növ yanaşmanı və əmtəə, bazar, sənaye, müəssisənin sənaye mövqeyi, texnologiya kimi amillərin vəziyyətinin dəyişməsinə əks etdirir. Sözügüdəm amillərə mövcud və ya yeni situasiyada rast gəlinir.

I qrup baza strategiyalarına misal olaraq cəmləndirilmiş inkişaf strategiyalarını göstərmək məqsəduyğundur. Bu strategiyaların əsas konsepsiyası məhsul və (və ya) bazar amilinin dəyişməsidir. Digər üç amil dəyişməz qalır. Müəssisə mövcud məhsulun təkmilləşdirilməsini və ya yeni əmtəənin yaradılmasını hədəf məqsəd seçir. Fəaliyyət cari sənaye sferasında davam edir. Bazar amilinə nəzər yetirdikdə, ya bazar mövqeyi möhkəmlənməli, ya da fəaliyyəti davamlı etmək məqsədilə yeni bazar mühiti axtarılmalıdır.

Təcrübədə geniş istifadə olunan I qrup inkişaf strategiyaları aşağıdakılardır:

- Bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsi strategiyası - bəzən üfüqi inteqrasiya strategiyasının reallaşmasını və yüksək səviyyəli marketinq sisteminin mövcudluğunu tələb edir;

- Bazar mühitinin inkişafı strategiyası - məhsul istehsalı prosesinin yaxşılaşdırılması üçün yeni bazar mühitinə keçidi nəzərdə tutur;

- Əmtəənin inkişafı strategiyası - müəssisənin cari fəaliyyət göstərdiyi bazar segmentində istehsalın yüksəldilməsi məqsədilə yeni əmtəə formalaşdırır;

II qrup baza strategiyaları müəssisəyə yeni strukturlar əlavə etməklə genişlənmə prosesindən ibarət olan inteqrasiya olunmuş inkişaf strategiyalarıdır. Adətən müəssisələr güclü və davamlı biznes mühitində fəaliyyət göstərəndə, cəmləndirilmiş inkişaf strategiyalarını reallaşdırmaq mümkün olmadıqda bu strategiyaların seçilməsi mühüm rol oynayır. İnteqrasiya olunmuş inkişaf strategiyalarının iki növü geniş yayılmışdır:

- Geri şaquli inteqrasiya yeni təchizatçıların əldə olunması və ya mövcud təchizatçılar ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, xammal və materialların dəyişkən bazar qiymətinin göstəracəyi təsirləri sabitləşdirəcək törəmə müəssisələrin təşkili və yaradılması proseslərinə istiqamətlənir.

- İrəli üfüqi inteqrasiyadan istehlakçı ilə birbaşa əlaqədə olan yeni strukturların formalaşdırılması və ya mövcud strukturların inkişafının təmin edilməsi, istehsal və bölgü sisteminin yenidən formalaşdırılması zamanı və keyfiyyətli təchizatçı müəssisə tapa bilmədikdə istifadə olunmağı məqsəduyğundur.

III qrup baza strategiyalarına diversifikasiya olunmuş inkişaf strategiyaları daxildir. Müəssisə konkret əmtəəni mövcud bazar mühitində cari sənaye çərçivəsində realizə edə bilmədikdə bu strategiya prespektiv seçim sayılır. Diversifikasiya olunmuş inkişaf strategiyaları üç növə bölünür:

- Mərkəzləşdirilmiş diversifikasiya strategiyaları - əmtəənin yaradılması və formalaşmasının yeni imkanlarını tədqiq edir;

- Üfüqi diversifikasiya strategiyaları - müəssisənin mövcud əmtəə ilə əlaqədar eyni istehlakçı bazası olan yeni əmtəənin yaradılmasına istiqamətlənir;

- Konqlomerativ diversifikasiya strategiyaları - ən çətin reallaşan strategiyalardan biridir. Mövcud əmtəə ilə bağlı olmayan, ondan tamamilə fərqlənən bazarda yeni əmtəənin yaradılması konsepsiyasıdır;

IV qrup baza strategiyalar azaldılma strategiyaları hesab edilir. Müəssisə uzunmüddətli böhran dövründən sonra, köklü struktur dəyişikliyinə və ya daim artan inkişafdan sonrakı eniş dövründə bu strategiyaları prioritet qəbul edir. Lakin bəzən bu strategiya mənfi nəticələrə də bilər. Məqsədyönlü və planlaşdırılmış azaldılma strategiyasının dörd növü məlumdur:

- Aradan qaldırılma strategiyası - müəssisə mövcud bazar mühitində fəaliyyətini davam etməyi bacarmır;

- “Məhsul yığımı” strategiyası - uzunmüddətli strategiyadan imtina olunmaqla qısamüddətli dövrdə maksimum gəlir əldə edilir. Əgər biznes fəaliyyətinin mənfəətli satışının təşkili mümkün deyilsə, “məhsul yığımı” prosesi başlayır. İstehsal xərclərinin və əmək məsrəflərinin azaldılması hesabına maksimal mümkün qədər əmtəə satılmalıdır;

- Azaldılma strategiyası - biznes işinin təşkili baxımından mövcud struktur və törəmə müəssisələrin bağlanması ilə satılması prosesinin təşkilidir;

- Xərclərin azaldılması strategiyası - bu startegiyanın realizə olunması birbaşa və ya dolayı yolla istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin, ssudaların, hətta əmək resurslarının azaldılması kimi tədbirlər sistemi ilə əlaqədardır;

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində müəssisə bir neçə strategiyaları həyata keçirə bilər. Bu kimi hallara əsasən çoxprofilli müəssisələrdə rast gəlinir. Təcrübədə müəssisənin reallaşdırdığı bu strategiya kombinə edilmiş strategiya adlanır.

DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN SOSIAL İQTİSADI İNKİŞAFINDA İKT-nin ROLUNUN VƏ ƏHƏMİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Qayıblı S.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşan müasir dünyamızda inkişafda olan dövlətlərdə müasir informasiya texnologiyalarının bir sıra fəaliyyət sahələrindən geniş istifadə olunur. XXI əsr informasiya texnologiya əsri hesab olunur. İnformasiya texnologiyaları İqtisadi inkişafın əsas elmi-texniki əsasını təşkil edir. Hazırda müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edərək, dinamik prosesləri təhlil edərək, gələcəkdə yarana biləcək hansısa qeyri-standart vəziyyətlərin meydana çıxma ehtimalını əvvəlcədən nəzərə alaraq, öncədən müəyyən qabaqlayıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə imkan yaranır. Sərmayələrin çatışmamazlığı İKT sahəsinin yüksək dərəcədə inhisarlaşması, əhəlinin zaman keçdikcə artan yoxsulluğu bir çox dünya ölkələrində intellektual İqtisadiyyatın əsasını qoymaqda bir sıra çətinliklərin meydana çıxmasına səbəb olur.

BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyası inkişafda olan ölkələrdə intellektual İqtisadiyyatın meydana gəlməyində və göz önünə çıxarılmasında fəal rol oynayır. Əvvəla deyə bilərik ki, İqtisadiyyatın informasiya texnologiyaları tətbiq olunan bölməsi İqtisadiyyatın bir sahəsi deyil, informasiya texnologiyaları müəyyən əlaqələr vasitəsilə mal və xidmətlərin müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan müəssisələr tərəfindən istehsal olunur. İqtisadiyyatın informasiya texnologiyaları tətbiq olunan bölməsi informasiya texnologiyalarının yayılması, tətbiqi olunması və istehsalı ilə əlaqədar İqtisadi fəaliyyət növlərinin ümumiləşdirilmiş forması kimi müəyyən edilir. Bu sahənin müəyyən olunması verilən bölmənin əsas xüsusiyyətləri ilə əlaqəli olaraq bir çox çətinliklərlə qarşılaşa bilər. Digər tərəfdən, maddi və qeyri-maddi komponentləri özündə birləşdirən informasiya texnologiyalarının kompleksli olmağını nəzərə alsaq, o zaman həm müəyyən növ malların istehsalını, həm də qarşılıqlı olaraq araşdırılan xidmətləri əhatə edir. Başqa prizmadan baxsaq deyə bilərik ki, İqtisadiyyatın informasiya texnologiyaları tətbiq olunan bölməsi olduqca intensiv şəkildə inkişaf etməkdədir, ənənəvi statistik göstəricilərdə nəzərə alınmayan xidmət və məhsullar isə köhnədir. Elə buna görə də informasiya texnologiyaları sahəsində məhsullar və xidmətlərin daima yenilənməlidir. XXI əsr elm və innovasiya statistikalarının informasiya texnologiyaları statistikasına uyğunluğunu təmin edərək, bir sıra vacib prinsiplərə əsaslanmaq məqsədəuyğundur. Müasir zamanda kompyuterdən istifadə edilməsi müəyyən dərəcədə insan iştirakı olmadan informasiyanı avtomatik qurğulara ötürməkdə və onlarda işləməyə şərait yaratmışdır. Bu qurğular uzun müddət işləmə funksiyasına malik olmaqla yanaşı sürəti ilə insandan milyon dəfələrlə üstün hesab olunur. EHM-in köməyi ilə müxtəlif maşınqayırma, avtomobil, detal və aviasiya konstruksiyaların, qrafiklərinin qurulması və hesablamalar layihələndirmə sisteminin tərkib hissələridir. EHM-in tətbiq edilməsi xalq təsərrüfatının bir sıra sahələrində və o cümlədən sənaye sahələrində texnologiyanın dəyişdirilməsinə, məhsuldarlığın artmasına, əmək şəraitinin yüksəlməsinə səbəb olur. Həmin sistemlər konstruktorun əmək məhsuldarlığını daha da artırır və sərf olunan iş vaxtına qənaət edir. Avtomobilin ayrı-ayrı hissələrinin və birləşmələrinin quraşdırılması üçün EHM-ə müraciət edilə bilər. Bu halda avtomobilin ümumi görünüşü və yığcamlığı qiymətləndirilə bilər. EHM-in vasitəsilə birləşmələrin iş modelini təsvir etmək və istismar olunan zaman onların ən çox hansı

hallarda sınıması ehtimalını müəyyən etmək mümkündür. Dünya təcrübəsinə görə, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə ölkənin yüksək səviyyədə inkişafına xidmət göstərir. Məhz həmin texnologiyalar cəmiyyətin sosial-İqtisadi vəziyyətində baş verən problemlərin həll yolunu tapması və yoxsulluğun minimuma endirilməsi üçün üçün tutarlı vasitələrdəndir.

Günümüzdə İKT sektorunda liderliyi ölkəyə idxal və ixrac olunan növbə-növ məhsulların çoxluğu deyil, milli innovasiya sistemləri müəyyənləşdirir. Bu onu göstərir ki, İKT sektorunda uğur qazanılması üçün universitetlər, tədqiqat mərkəzləri, elmi müəssisələr, texnoloji mərkəzlər, statistika mərkəzləri, texnoloji infrastruktur təşkil edir. Həmin qurumların varlığı bəs etmir, qurumların öz aralarındakı keyfiyyətli əlaqələr və daimi öyrənmə şəraitinin olması da öz növbəsində vacib şərtlərdən hesab olunur. İnkişafda olmuş ölkələrdə (ABŞ, Kanada, Cənubi Koreya və s) mövcud olan təcrübələri nəzərdən keçirək. Bu dövlətlər arasında Cənubi Koreyaya nəzər yetirək. Cənubi Koreya texnoloji infrastruktur və elmi inkişaf üçün həcmcə böyük ehtiyatlar ayırmaqla bərabər telekommunikasiya infrastrukturunun inkişafı üçün çoxlu sayda investisiyalar həyata keçirib. Belə ölkələr təcrübəni uzun illər müəyyən zamanlarda baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində toplamışlar. Hazırda Azərbaycan İKT sahəsində Qafqaz regionunda liderdir və bu liderliyini qorumağa çalışacaq. Bunu qorumaq üçün ixtisaslı kadrlar fəaliyyətini daim təkmilləşdirmək və müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyət sahəsini daha da inkişaf etdirmək və başlıca olaraq innovasiya sistemlərindən istifadə edərək İKT infrastrukturunu İqtisadi cəhətdən yüksəltmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqəli olan bir sıra proseslərin həlli və Azərbaycanın İqtisadiyyatının inkişafı üçün günümüzün yeni texnologiyalarının mənimsənilməsi ilə sıx bağlıdır. Qloballaşmaqda olan dünyada inkişaf, qlobal səviyyədə rəqabətli olmaq deməkdir. Sosial inkişafa uyğunlaşmaq üçün rəqabətqabiliyyətli olmaq zəruridir. Qlobal səviyyədə uğurlu strategiya və rəqabətli mühit olmadan İqtisadiyyatı güclü hesab etmək olmaz. Burada bilik İqtisadiyyatı insan faktorunu əsas götürür. Buna paralel olaraq, sürətlə inkişaf edib müasirləşən Azərbaycan Respublikasında təhsildə bir sıra dəyişikliklərə ehtiyac var. Avropa standartlarına uyğun olması üçün bir sıra tədbirlər görülür. İKT-dən asılılıq dərəcəsinin artması və müasir tələbatlara uyğun olaraq bu sahənin rolunun yüksəlməsi ilə izah olunur. İKT-nin istehsal prosesi nəticəsində əsas rolə malik olan inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda bu cür inkişaf tendensiyası və təsir gücü daha çox hiss edilir. Digər ölkələr arasında eyni tipli texnologiya və məhsulları idxal etdikləri üçün həmin ölkənin İqtisadi inkişafında rolu aşağı səviyyəyə düşür. Hər şeydən öncə bu həmin texnologiyaların istifadə edilməsində digər texnologiyalara nisbətə bəla başa gəlməsi, xərclərin yüksək olması ilə izah olunur. Ümumi nəzər keçirsək, İT üzrə ümumi dünya bazarında İT xidmətlərinin üstünlüyü nəzərə cərpacaq dərəcədədir.

İNNOVASIYA FƏALLİYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ: STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNİN İNNOVASIYAYÖNÜMLÜLÜYÜ

Mehdiyev K.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hazırda innovasiya fəaliyyəti sahəsində ümumi qəbul olunmuş terminologiya yoxdur. Tədqiqat obyektindən və predmetindən asılı olaraq, İqtisadi ədəbiyyatda innovasiyanı proses, sistem, dəyişiklik və nəticə kimi nəzərdən keçirirlər. İnnovasiya anlayışını elmi dövriyyəyə ilk dəfə Avstriya İqtisadçısı İ.Şumpeter daxil etmişdir. O, özünün «İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi» əsərində innovasiyaya texniki dəyişikliyin İqtisadi təsiri kimi baxmış, istehsal funksiyası çərçivəsində innovasiya sahibkarlığının mahiyyətini tapmağa cəhd etmiş və innovasiya prosesləri nəzəriyyəsinin əsaslarını tədqiq etmişdir. İnnovasiyaya texnologiyanın və idarəetmənin dəyişməsi kimi baxan alim, innovasiya prosesində sahibkarın rolunu qeyd etmiş və onu ixtira ilə yenilik arasında əlaqələndirici adlandırmışdır.

İnnovasiya - praktiki fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya mütərəqqi texnoloji proses, bazarda realizə edilən yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsuldur. İqtisadi ədəbiyyatda bəzən “yenilik” və “innovasiya” anlayışları eyniləşdirilir, bəzən bu anlayışlar bir-birinin sinonimi kimi işlədilir. Əslində isə yenilik istənilən fəaliyyət sferasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə dair fundamental, tətbiqi tədqiqatların, işləmələrin və yaxud təcrübə işlərinin nəticəsi olduğu halda, innovasiya İqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və s. növ səmərənin alınması məqsədilə tətbiq olunan yeniliklərin son nəticəsi kimi çıxış edir. Prinsip etibarilə, innovasiya dedikdə, ixtira, kəşf, patent, əmtəə nişanı, səmərələşdirici təklif kimi tətbiq olunan yeniliklərdən alınan nəticələrin məcmusu başa düşülür. Elmi-texniki və texnoloji tərəqqi sahəsindəki perspektivlərin

tədqiqi zaman əldə edilmiş nəticələr bazarda müəssisələrin ümumi strategiyasının işlənilib hazırlanması üçün həlledici (köhnəmiş texnologiya ilə çıxmaq lazım olan) anın müəyyən olunmasından asılıdır.

Innovasiya fəaliyyətinin təmi edilməsində əsas məqsədlər:

- innovasiyaların idarə edilməsinin öyrənilməsində mövcud nəzəri- metodoloji yanaşmaların ümumi qanunayğunluqlarının araşdırılması;

- innovasiyalı idarəetmə anlayışı və onun xüsusiyyətlərini dəyərləndirməklə İqtisadi məzmununun öyrənilməsi;

- innovasiya və idarəetmənin səmərəliliyi arasındakı dialektik əlaqənin tədqiqi;

- innovasiya biznesinin təşkilati strukturlarının təsnifatlaşdırılması;

- innovasiyalı idarəetmənin səmərəliliyini artırılma zəruriliyi və xüsusiyyətlərinin tədqiqi;

- səhiyyə sektorunda innovasiyaların idarə edilməsinin müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

- milli innovasiya sisteminin yaradılması prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- səhiyyə sektorunda innovasiyaların idarə edilməsinin inkişaf perspektivlərinin araşdırılması;

- sığorta bazarında innovasiyaların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Innovasiya strategiyasının ümumi məqsədləri müəyyənləşdirildikdən sonra innovasiyanın həyat tsiklinə diqqət yetirilməlidir. Innovasiyanın həyat tsikli yeni ideyanın meydana gəlməsindən başlayaraq onun həyata keçirilməsinə və istehsal edilmiş məhsulun bazarda özünü təsdiq edilməsinə kimi altı fazaya ayrılır. Bura müəssisə və innovasiya strategiyası; ideya axtarışı və onun qiymətləndirilməsi; məhsulyönümlü qərarlar; elmi-tədqiqat və hazırlıq işləri, texnoloji transfer; istehsalın mənimsənilməsi; bazara yeridilmə daxildir.

Innovasiya və idarə edilmənin səmərəliliyi arasında dialektika. Innovasiya menecmenti kompaniyanı idarəetmənin, rəhbərliyin ali səviyyəsində həyata keçirilən strateji idarəetmə istiqamətlərindən biridir, onun məqsədi aşağıdakı sahələrdə firmaların elmi-texniki və istehsal fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməkdir: yeni məhsulların işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi (innovasiya fəaliyyəti); buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi; ənənəvi məhsul növləri istehsalının daha da inkişaf etdirilməsi; köhnəmiş məhsulların istehsalatdan çıxarılmasıdır.

Innovasiyaların idarə edilməsində əsas diqqət strategiyanın işlənilib hazırlanmasına və onun reallaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərə verilir. Yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanması və buraxılması firmanın strategiyasının daha üstün istiqamətləri olur. Müasir şəraitdə innovasiya prosesinin əsas mərhələlərini - daxil olmuş ideyaların sistemləşdirilməsi; aşkar edilmiş ideyaların seçilməsi və yeni məhsul ideyasının işlənilib hazırlanması; yeni məhsulun İqtisadi effektivliyinin təhlili - marketing proqramının işlənilib hazırlanması; yeni məhsul yaradılması; bazarda testləşdirmə; və məhsul üzrə marketing proqramı əsasında yeni məmulatın istehsalatda (kütləvi, seriyalı) tətbiqi haqqında qərar qəbul edilməsi geniş təhlil edir və hesab edir ki, idarəetmə özündə strateji marketing, planlaşdırma, təşkilətmə, nəzarət, motivasiya, tənzimləmə və sair fəaliyyətlərin kəsilmez əlaqələrini birləşdirir, bunun əsasında da innovasiya menecmentinin funksiyaları müəyyən olunur.

Strateji yol xəritəsinin innovasiyayönümlülüyü. 2025-ci ildə makroiqtisadi sabitlik, xüsusilə fiskal dayanıqlılıq, əlverişli biznes mühiti, inkişaf etmiş infrastruktur, xarici bazarlara sərbəst çıxış və xarici investisiyaların cəlb edilməsi nəticəsində Azərbaycan İqtisadiyyatı xarici şoklara daha davamlı olacaq və ölkədə əmək məhsuldarlığı Şərqi Avropa ölkələrinin müvafiq göstəricisinə çatdırılacaqdır. Azərbaycan İqtisadiyyatı, Dünya İqtisadi Forumunda bildirildiyi kimi, səmərəlilikəsaslı modeldən innovasiyaəsaslı modelə keçəcəkdir. Əhalinin adambaşına düşən real gəlirləri ildə təxminən 5 faiz artacaq və Azərbaycan Dünya Bankının təsnifatına əsasən, "yüksək gəlirli ölkə" statusu qazanacaqdır. Bu inkişaf prosesləri nəticəsində 2025-ci ildən sonrakı dövrdə adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə Azərbaycan Şərqi Avropa ölkələrinin səviyyələrinə yaxınlaşacaqdır.

Innovasiyaəsaslı modelin inkişaf etdirilməsi üçün fiziki, insan, institusional və sosial kapital təmin olunacaqdır. 2025-ci ildən sonra Azərbaycanın şaxələndirilmiş və dayanıqlı İqtisadiyyatında ümumi əlavə dəyərin dördü üçündən çoxu qeyri-neft sektorlarında yaranacaqdır. Növbəti illərdə rəqabətə davamlı əmək xərcləri Azərbaycan İqtisadiyyatı üçün qısamüddətli katalizator rolunu oynayacaqdır. Lakin faktiki rəqabət üstünlüyü qabaqcıl texnologiyalar və digər innovasiya formalarından istifadə ilə yanaşı, keyfiyyətli təhsil və peşə təliminin nəticəsi kimi yüksək məhsuldarlıq hesabına yaranacaqdır. Başqa sözlə, 2025-ci ilədək olan dövr bilik tutumlu İqtisadiyyata keçid dövrü olacaqdır. 2025-ci ildən sonrakı dövrdə innovasiyaəsaslı inkişaf

modelinə keçid əvvəlki illərdə rəqabət üstünlüyü olan və inkişaf etmiş qeyri-neft sektorlarında ixtisaslaşmanın daha da dərinləşdirilməsi hesabına daha çox dəyərin ölkədə qalmasını təmin edəcəkdir. Texnologiya transferi və biliyin kommersiyalaşdırılmasının genişləndirilməsi investisiya qoyuluşunun səmərəliliyini artıracaqdır. İqtisadiyyatın həm regional, həm də sahələrarası strukturunun optimallığı artacaq ki, bu da tarazlı və dayanıqlı inkişafı təmin edəcəkdir. Xüsusilə, Azərbaycanda regional inkişaf mərkəzlərinin formalaşması bölgələrdə İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli sahələrində ixtisaslaşmanın dərinləşdirilməsi hesabına ümumi İqtisadi inkişafı təmin edəcəkdir. Bakı beynəlxalq əhəmiyyətə malik sənaye və xidmət mərkəzinə çevriləcəkdir.

İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Mehrəliyeva K.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

Cəmiyyətin bütün olaraq formalaşmasının axırcı məqsədi kimi bütün cəmiyyətin maraqlarına uyğun şəkildə effektiv innovasiya fəaliyyətini həyata keçirə biləcək təsərrüfat subyektinin sisteminin yaradılması nəzərdə tutulur. Respublikamızda innovasiya infrastrukturunun İqtisadi modelini hazırlamaq Azərbaycanın milli innovasiya sisteminin təhlili zamanı mümkündür. Vençur sahibkarlığının formalaşması Azərbaycanda innovasiya sferasının gələcəkdə inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yolda görülən əsas tədbirlərdən biri məhz bu mövzuda yüksək təcrübəyə sahib olan beynəlxalq və xarici maliyyə institusiyaları ilə möhkəm əməkdaşlıq tədbirləridir. Vençur sahibkarlığının maliyyələşməsindəki inkişafı yavaşlatan əsas problem kifayət qədər diqqət çəkən şirkətlərin olmamasıdır. Azərbaycanda maliyyə resurslarının mövcudluğu, investisiyalaşma üçün əlverişli sahələrin olmaması “”əməkdaşlığa təşəbbüs vençur investorundan gəlir” bu sahənin meydana gəlməsinin nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

İnfrastrukturun inkişafında mühüm rol oynayan elementlərindən : Biznes məktəbi, kiçik və orta sahibkarlığa yardım agentləri, elmi istehsalat mərkəzi, biznes inkubatorları, sosial işgüzar mərkəzlər, texnoparklar, texnoloji mərkəzlər, biznes mərkəzlər aiddir. Biznes məktəbləri işsiz vətəndaşlar, ehtiyatda saxlanılmış hərbiçilər, dövlət və yerli hakimiyyət orqanının işçiləri, kiçik biznesin inkişafında əməyi olan müəsisələrin hazırlığı marifləndirmə profesional bacarığın yaradılması üzrə tədbirlər həyata keçirir. Biznes məktəblərinin fəaliyyət dairəsinə ali məktəblər, texnikumlar, tədris məktəbləri daxil edilir. Bu fəaliyyət qeyri dövlət təşkilatına daxildir. Kiçik və orta sahibkarlığa kömək agentliyi əsasən kiçik müəsisələrə qeydiyyat sahəsində köməklik göstərir. Bu məqsədlə Rusiyada kiçik və orta sahibkarlığa kömək agentliyi “Nau-hau” fondu Böyük Britaniya və Rusiya dövlətləri arasındakı razılaşmalara əsasən yaradılmışdır. Bu razılaşma 1993 ildə həyata keçirilmişdir.

Elmi istehsalat mərkəzləri qadr hazırlığını bazar İqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə həyata keçirir. Elmi istehsalat mərkəzləri kiçik və orta sahibkarlıq və biznes məktəbləri ilə oxşar əlamətlərə sahibdir. Burada əsas diqqət təhsil programlarının öyrənilməsinə yönəldilmişdir. Biznes inkubatorları kiçik müəsisələri ofislərlə təmin edən marifləndirmə işləri o cümlədən ofis və başqa xidmətləri göstərən qurum fəaliyyətini icra edir. Amerikadan ölkəmizə daxil olmuş bu termin kommersiya və dövlət qurumu kimi fəaliyyətdədir. Sosial işgüzar məktəblər ölkə ərazisinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinə çalışan işsizliyin arada qaldırılması və bununlada məşğulluğun artırılması yönündə yeni iş yerlərinin açılmasında rol oynayır buda kiçik biznesi inkişaf etdirir. Sosial işgüzar məktəblər dövlət qurumuna mənsubdur. Digərlərindən fərqli olaraq sosial işgüzar məktəblər sosial təminat nazirliyinə aid edilir. Texnoparklar kiçik innovasiya müəsisəsi kimi fəaliyyət göstərir əsasən institutların, ali məktəblərin daxilində yaradılmış texnologiyaların kommersiyalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bunun üçün əhəmiyyətli dərəcədə ilkin vəsaitlər tələb olunur. Texnoparklar kiçik müəsisələrlə iş birliyi qururlar.

Texnoloji mərkəzlər texnoparklarla eyni vəzifəni yerinə yetirməklə elmi tədqiqat institusiyaları bazası əsasında yaradılır. Texnoloji mərkəzlər innovasiyaları həyata keçirmək üçün texnoparklardan fərqli olaraq kiçik müəsisələrlə deyil daha böyük korporasiyalarla əməkdaşlıq edirlər. Biznes mərkəzləri daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə rast gəlinir əsasən mehmanxana və ticarət mərkəzlərində müştəriləri ofislərlə təmin edir. Ofislər kopyuter və ofis ləvazimatlarıyla təmin olunmuş şəkildə müştərilərlə danışıqlar aparmaq üçün icarəyə verilir. Biznes mərkəzləri təkcə hüquqi və fiziki şəxslərə kommersiya fəaliyyəti ilə bağlı yardımlar göstərir. Kredit ittifaqları kiçik sahibkarklığın dəstəklənməsində effektiv rola malikdir. Innovasiya

lahiyələrinin maliyyələşməsində texnoloji sahələr rol oynamır bunun səbəbi texnoloji sahələrin maliyyə fondunun olmamasıdır. İnnovasiya müəssisələrinin birgə fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərinin əldə olunması və bərabər paylanması texnoparklar əlaqələndirici rolu malikdirlər. İnnovasiya layihələrin kreditləşməsində banklar iştirak etmir. Kiçik müəssisələrin innovasiya layihələrinə kredit məhz ixtisaslaşmış fondlardan, könüllü təşkilatlar tərəfindən verilir.

Beləliklə, İqtisadi və texnoloji səmərəlilik pozitiv qiymət alarsa innovasiya səmərəliliyində pozitiv qiymət alacaqdır. İnnovasiyanın texnoloji səmərəliliyinə tələb yoxdursa o neqativ qiymət ala bilər, texnologiyanın inkişafı pozitiv qiymət üçün yetərli hesab olunmur. İstehsalın rəqabətin olduğu vəziyyətdə genişləndirmək o vaxt mənfi təsir göstərirkə texnoloji baza yeniləşməsin. Bunun səbəbi isə tələbin tam ödənilməyi rəqabət şəraitində məhsulun istehlak dəyəri zamanla aşağı düşməyə başlayır. İnnovasiya fəaliyyətinin səmərəli olması texniki təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinin düzgün icra olmasından ibarətdir. Azərbaycanda telekommunikasiya peykinin istehsal olunması və orbitə çıxarılması onu göstərirkə Azərbaycan innovasiyanın inkişaf etdilməsində geniş perspektivliyə sahibdir.

MARKETİNQİN MƏQSƏDİ VƏ FUNKSİYALARI

Məmmədov F.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Marketinqin məqsədi dedikdə bu fəaliyyəti həyata keçirməklə müəssisənin nəyə nail olmaq istəməsi, bu fəaliyyət nəticəsində nə əldə etmək istəməsi başa düşülür və sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədləri ilə müəyyən edilir. Buna uyğun olaraq marketinqin

a) strateji məqsədə (və ya məqsədlərə) və b) taktiki (lokal) məqsədə (və ya məqsədlərə) bölünür.

Marketinqin strateji (başlıca) məqsədi istehlakçıya yönümlü, istehlakçının və cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi şərti ilə mənfəət əldə etmək, daha effektiv marketinq tədbirləri həyata keçirməklə müəssisənin başlıca məqsədinə nail olmaqdır. Ümumiyyətlə müəssisənin və marketinqin uzunmüddətli strateji məqsədi istehlakçıların tələbatının ödənilməsi və digər bazar subyektlərinin maraqlarının nəzərə alınması şərti ilə mənfəət əldə edilməsidir. Lakin, müəyyən dövr üçün müəssisə və onun marketinq fəaliyyəti qarşısında digər strateji məqsədlər, məsələn, mümkün qədər yüksək istehlakə nail olunması, yüksək istehlakçı razılığına nail olunması, geniş çeşiddə məhsul təklif edilməsi və ya həyat keyfiyyətini yüksək həddə çatdırmaq məqsədi qoyula bilər.

Marketinqin taktiki (lokal) məqsədlərinə strateji məqsədlərə nail olunmasını təmin edən məqsədlər aid edilir. Məsələn, müəssisəni mənfəətin məbləğinin və səviyyəsinin artırılması strateji məqsədinə nail olunması üçün marketinq qarşısında satışın həcmi və bazar payının artırılması, xərclərin aşağı salınması, məhsulun yenidən mövqələşdirilməsi və bu tip digər taktiki (lokal) məqsədlər qoyula bilər.

Marketinqin məqsədi müəyyən edilərkən aşağıdakı tələblərə əməl edilməlidir:

1. Marketinqin məqsədini müəyyən edən, qərar qəbul edən şəxslər məqsədyönlü fəaliyyət göstərməli və məqsədin qiymətləndirilməsini nəzərə almalıdırlar;

2. Marketinqin məqsədi dəqiq müəyyən edilməlidir;

3. Marketinqin məqsədi real olmalıdır;

4. Marketinqin məqsədi ölçülə və müqayisə edilə bilən olmalıdır;

5. Marketinqin məqsədi aydın ifadə edilməli və onun haqqında informasiya almağa imkan olmalıdır;

6. Marketinqin məqsədi yazılı şəkildə rəsmiləşdirilməlidir.

Marketinqin vəzifəsi. Marketinqin məqsədinə nail olmaq üçün o bir sıra vəzifələr yerinə yetirməlidir. Ümumi şəkildə marketinqin vəzifəsi tələbatın elə səviyyəsinin, bu tələbatın verilməsinin elə vaxtını və xarakterini müəyyən etmək-dır ki, o, qarşıya qoyulan məqsədə yüksək effektivlə nail olmağa imkan versin.

Marketinqin vəzifəsini aşağıdakı üç qrupda birləşdirmək olar:

- müəssisənin bazar fəaliyyətinə aid olan vəzifələr. Bu vəzifələr tələbatın ödənilməsi və tənzimlənməsi ilə əlaqədardır;

- müəssisənin özünə aid vəzifələr. Bu tip vəzifələr müəssisə qarşısında qoyulan məqsədə nail olmağa imkan verən siyasətin və maraqların uzlaşdırılması ilə əlaqədardır;

- ətraf mühitlə və ictimai qurumlarla əlaqədar olan vəzifələr. Bu vəzifələr marketinqin cəmiyyət və ətraf mühit qarşısında sosial məsuliyyətini həyata keçirməsini təmin edir.

Marketinqin funksiyaları. Marketinqin funksiyası dedikdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün

marketing prosesində həyata keçirilən ixtisaslaşmış fəaliyyət növləri və ya bu jür fəaliyyət növlərinin kompleksi başa düşülür. Marketingin aşağıdakı funksiyaları vardır.

1. Marketing tədqiqatları. Bu funksiyanın məqsədi istehlakçının tələbatı, alış motivləri və davranış tərz; ödənilməmiş tələbatlar və tələbatın ödənilmə səviyyəsi; marketing mühiti; bazarın forması, məhsul və sahə strukturu; satışın həjmi və bazar payı, onların perspektivi; məhsulların bölüşdürülməsi və satışı kanalları; reklam fəaliyyəti; rəqiblər və rəqabət mühiti; qiymətlər və onun dəyişmə meyli; texniki xidmətin təşkili və s. haqqında informasiya toplanması və tədqiqatlar aparılmasıdır.

2. Məhsul çeşidinin planlaşdırılması. Marketingin bu funksiyası çərçivəsində müəssisənin məhsul siyasətinin hazırlanması; istehsal edilən və gələcəkdə istehsal edilməsi nəzərdə tutulan məhsul növlərinin və çeşidlərinin müəyyən edilməsi; məhsulların texniki-istismar, funksional, estetik və digər parametrlərinin istehlakçıların tələbatına uyğunlaşdırılması və bu kimi digər işlər həyata keçirilir.

3. Məhsulların bölüşdürülməsi və satışı. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi sayəsində məhsulların bölüşdürülməsi və satışı, onların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılması həyata keçirilir. Bu funksiya məhsulların bölüşdürülməsi və satışı siyasətinin hazırlanması; satış və bölüşdürmə kanallarının seçilməsi; ticarət-bölüşdürmə şəbəkəsinin təşkili; müxtəlif satış kanalları vasitəsilə məhsulların satışının təşkili və s. əməliyyatlar daxildir.

4. Reklam və satışın həvəsləndirilməsi. Bu funksiya daxilində həyata keçirilən fəaliyyət növlərinin məqsədi istehlakçıya təsir etməklə onu daha çox məhsul almağa təhrik etmək və bunun sayəsində satışın həcmi artırmaqdır.

5. Qiymətkəymə. Marketingin qiymətkəymə funksiyası onun ən çətin və mürəkkəb funksiyasıdır. Çünki məhsulun qiyməti, bir tərəfdən, istehsalçıya öz xərjlərini ödəməklə yanaşı müəyyən məbləğ mənfəət əldə etməyə imkan verməli, bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən iki bazar subyektinin mənafeini ödəməyə, digər tərəfdən isə, alıcıya daha az xərclə daha çox miqdarda məhsul almağa imkan verməlidir.

6. Marketingin idarə edilməsi. Bura müəssisədə marketingin idarə edilməsinin təşkili; marketingin idarəetmə strukturunun müəyyənəşdirilməsi və təşkili; idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində marketingin planlaşdırılması və marketing proqramlarının tərtib edilməsi; marketing fəaliyyətinə dair qərarların hazırlanması və qəbulu; müəssisənin inkişaf imkanlarının müəyyənəşdirilməsi; marketing nəzarət sistemi; müəssisənin marketing bölməsinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və s. aiddir.

AZƏRBAYCAN DÜNYA TƏSƏRRÜFAT ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNDƏ: MUASSİR VƏZİYYƏTİ, PROBLEMLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Məmmədov F.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanın müstəqillik qazanması onun həm qonşu ölkələrlə, həm də, dünya ölkələri ilə İqtisadi, həmçinin xarici ticarət əlaqələrinin artmasına təkan verdi. Ən əsası isə, müstəqillikdən sonra Azərbaycan dünyada müstəqil İqtisadi və hüquqi subyekt kimi tanınmağa başladı. Lakin, ilk illərdə keçmişdə mövcud olmuş bir sıra əlaqələrin itirilməsi səbəbindən İqtisadiyyatın bütün sferalarında olduğu kimi, ticarət sahəsində də böhran prosesləri getməyə başladı. Planlı İqtisadiyyatdan bazar İqtisadiyyatına keçid də ölkə İqtisadiyyatına bir sıra çətinliklər yaratmağa başladı. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq respublikada İqtisadi münasibətlərin əsaslı şəkildə yenidən qurulması zərurəti yaranmışdı. Bu problemin həlli isə bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasını, mülkiyyət çoxnövçülüynün yaradılmasını, digər ölkələr və beynəlxalq qurumlarla İqtisadi əlaqələrin yaradılması, başqa ölkələrlə hansı məhsul və ya xidmət növünün ticarətini aparmaq, istehsalçı və istehlakçıların sərbəstliyinin təmin olunmasını, azad rəqabət üçün şərait yaradılmasını və s. nəzərdə tutur. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlərin həllini bir sıra digər amillər: Azərbaycanın məcburi cəlb olunduğu müharibə və onun doğurduğu nəticələr (ölkənin ərazisinin 20 faizinin işğal olunması, İqtisadi potensialının 15 faizdən çoxunun itirilməsi, 1 milyondan artıq didərgin və qaçqının sosial-İqtisadi problemləri və s.), on illərlə formalaşmış İqtisadi əlaqələrin, o cümlədən istehsal kooperasiya əlaqələrinin birdən-birə pozulması, dünya bazarlarına, o cümlədən ənənəvi bazarlara çıxış yollarında yaranmış maneələr və s. daha da çətinləşdirilmişdir.

Azərbaycan İqtisadiyyatının da 70 il ərzində Sovet İqtisadiyyatının tərkib hissəsi olması, onu qapalı vəziyyətə gətirmişdi. Hazırda isə rəsmi məlumatlara əsasən, 2016-cı ildə Azərbaycan dünyanın 180-dən çox

ölkəsi ilə ticarət əlaqəsində olmuşdur. Bu isə, ölkə İqtisadiyyatının dünyaya açıqlığını göstərən amillərdən biridir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın xarici ticarət dövrüyyəsində bəzi zəif cəhətlər mövcuddur. İlk növbədə, bu dövrüyyənin böyük bir hissəsini neft və neft mənşəli məhsullar təşkil edir. Digər tərəfdən isə, ixrac olunan neft məhsullarının da böyük bir qismi xammal şəklində ixrac olunur. Bu isə, Azərbaycan İqtisadiyyatının beynəlxalq əmək bölgüsündə hələ də öz yerini tuta bilməməsi ilə bağlıdır. Bu həm də, uzunmüddətli dövrdə təkə ölkənin xarici ticarəti üçün deyil, ümumilikdə Azərbaycan İqtisadiyyatı üçün risklər yarada bilər. Son illər ÜDM-də azalmaların olması və milli valyutanın iki dəfədən çox dəyər itirməsinin əsas səbəblərindən biri də bu oldu. Bütün yuxarıda sadalanan problemlər ölkə İqtisadiyyatının dünya İqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, əlverişli biznes və investisiya mühiti yaratmaqla daxili və xarici investisiyaları cəlb etmək, qeyri-neft sektorunun inkişafına nail olmaq bu mərhələdə həyata keçirilən İqtisadi siyasətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində Azərbaycanda sahibkarlar təbəqəsi formalaşmış, özəl sektorun ölkənin sosial-İqtisadi inkişafında rolu daha da artmışdır.

İqtisadiyyatda mülkiyyətin çoxnövçülüüyü təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər davamlı xarici İqtisadi inkişafa öz müsbət nəticəsini vermişdir. Belə ki, özəlləşdirməyə başlayan zaman özəl sektorun ÜDM-də payı faktiki olaraq 10%-dən az olmasına baxmayaraq hazırda onun xüsusi çəkisi 85%-ə çatmışdır.

Bugün dünya İqtisadiyyatında sürətlə qloballaşma prosesi gedir və Azərbaycanda dünya İqtisadiyyatının bir parçası kimi bu prosesdə fəal iştirak edir. Qloballaşmanın ölkə İqtisadiyyatına təsirləri olduğu kimi Azərbaycanında qloballaşma prosesinə müsbət təsirləri vardır. Azərbaycan dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək Şərq və Qərb arasında zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir. Azərbaycan “Böyük İpək yolu”nun bərpası, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin reallaşdırılması, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqli üçün çox böyük səylər göstərir. Xüsusən “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin işləməsi üçün atılan addımlar ölkəmizin global müstəvidə yerini və rolunu müəyyənləşdirməklə, potensialını da nümayiş etdirir. Bu təşəbbüslərin Azərbaycanın özünü də müsbətə doğru dəyişmək potensialı keyli böyükdür. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin reallaşmasında əhəmiyyətli rol oynanılması global İqtisadiyyata daha səmərəli inteqrasiyaya, qeyri-neft sektorunun inkişafına, modernləşməyə, İqtisadi islahatların sürətlənməsinə də impuls verəcək. “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi Hindistan və Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrindən gələn yüklərin İranın Bəndər-Abbas limanından Azərbaycan üzərindən daşınmasını təmin edəcək. Bu marşrut üzrə ilə 10-15 milyon ton yük daşınması planlaşdırılır və Azərbaycan tranzitdən çox böyük gəlirlər əldə edə bilər. Bu, təxminən, ildə 250-300 milyon dollar deməkdir.

Bugün Azərbaycanda əlverişli investisiya mühiti yaradılmışdır və ildən ilə ölkə İqtisadiyyatında qoyulan investisiyanın həcmi artmaqdadır. Ölkə rəhbərliyinin yeritdiyi düzgün İqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, global böhranlara baxmayaraq qeyri-neft sektoruna qoyulmuş investisiyaların həcmi sürətlə artmaqdadır. Azərbaycan investisiya qoyulan ölkə olmaqla yanaşı son illərdə xarici ölkə İqtisadiyyatlarına investisiya qoyur. Azərbaycan xarici ölkələrdə xüsusən neft, tikinti, turizm və s. sektorlara investisiya qoyuluşu edir.

İDARƏETMƏ KADRLARININ HAZIRLANMASININ İNNOVATİV METODLARI

Məmmədov K.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sürətlə qloballaşan dünyanın yeni aktual çağırışları idarəçilikdə insan resursları strategiyasının düzgün qurulmasını, bu sahədə innovasiyaların tətbiqini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bu realıqdan çıxış edən təşkilatlar və müəssisələr insan resursları sahəsində işini müasir tələblərə uyğun qurmağa çalışır. Kadr hazırlığı və ixtisaslandırma ilə bağlı mütərəqqi dünya təcrübəsinin öyrənilməsi və tətbiqi, idarəetmə sisteminin elektronlaşdırılması, işə qəbul prosesinin şəffaflaşdırılması, peşə etikasına əmələmə səviyyəsinin yüksəldilməsi prioritet vəzifələr sırasındadır. Ümumilikdə, məqsəd təşkilatlarda yüksək hazırlıqlı, məsuliyyətli, təşəbbüskar, innovativ yeniliklərə meyilli, kreativ düşüncəli kadrlar hesabına

komplektləşdirilməsi yolu ilə idarəetmə və inzibatchılığın daha da təkmilləşdirilməsidir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hər bir müasir təşkilatın İnsan resursları idarəsi bu sahə üzrə strategiya, siyasət və qaydaların müəyyənləşdirilməsi; insan resurslarının idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilərək tətbiqi; təşkilatda kadrlara tələbatın dəqiqləşdirilərək işə qəbulla bağlı müsabiqənin keçirilməsi üçün təkliflərin verilməsi; işə qəbul prosesinin təşkili və uğur qazanmış namizədlərin işlə təmin edilməsi; müvafiq qanunvericilik əsasında bölmə və şöbələrdə fəaliyyət vəzifəli şəxslərinin attestasiyasının aparılması və nümunəvi peşə etikasına riayət edilməsinə nail olunması istiqamətində davamlı iş aparmalıdır.

İnsan resurslarının inkişafı və idarə edilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi son illərdə təşkilatların fəaliyyətində mühüm yer tutur. Artıq hər bir təşkilat son illərdə formalaşmış müsbət ənənə əsasında öz əməkdaşlarını beynəlxalq səviyyəli kurslara, seminarlara, treninqlərə göndərilirlər. Paralel olaraq Azərbaycanda təşkil olunan trening və kurslara dünyanın insan resursları sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar ekspertləri dəvət edirlər.

Kadrların idarə edilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsinə müxtəlif metodlar ilə başlamaq olar. Məsələn: idarəetmə heyətinin ixtisasının artırılması-ixtisasın artırılması heyətin öz işini daha səmərəli görməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasına və nəzarətə xidmət edən idarəedicilərin-menecerlərin idarəetmə vərdişlərinin, bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Praktikada menecerlərin ixtisasının artırılmasına yönələn sisteməlik proqramların tez-tez tətbiq edilir. Bu işin uğurlu davam etdirilməsi üçün treninqlərlə yanaşı xüsusi analiz və planlaşdırmanın olması vacibdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, idarəetmə məktəbinin məzunları təşkilatda işə başlayarkən onların gələcəklə bağlı gözlədikləri ilə onlara təqdim olunan imkanlar uyğun gəlmir. Belə olan halda işçi zəif motivləşir, biliyə yiyələnməyə onda stimulyar yaranmır. Ona görə də kadrların ixtisasının artırılması məsələsində heyət üzvlərində əlavə bilik və bacarıqlara yiyələnməyə stimulyar yaratmaq rəhbərliyi ciddi düşündürməlidir. Bu da kadrların idarə edilməsi strategiyasını təkmilləşdirilməsi, daha da inkişaf etdirilməsi üçün olduqca zəruridir. Bəs idarəetmə kadrlarının hazırlanmasının innovativ metodları hansılardır? İdarəetmə kadrlarının ixtisasının artırılması böyük olmayan qruplarda mühazirələr aparmaq yolu ilə, oxumaq və işgüzar oyunlar aparmaq yolu ilə aparıla bilər. Bir neçə təşkilat hər il xüsusi kurslar və seminarlar təşkil edirlər. Başqa bir metod isə yerlərinin rotasiyasıdır. Menecerin bir idarəetmə səviyyəsindən digərinə keçirilməsi onu təşkilatın ayrı-ayrı bölmələri ilə yaxından tanış olmasına şərait yaradır. Məsələn Yapon təşkilatları Amerikan təşkilatlarına nisbətən rotasiyaya daha çox önəm verirlər.

Digər mühüm alət-isə idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsidir. Bəzi təşkilatlar yeni menecerlərin qarşısına elə sadə tapşırıqlar qoyurlar ki, onlar təcübəlirlər. Bu problemi nəzərə alaraq AT&T, Procter and Gamble, Ford və s. Kompaniyalar menecerin qarşısına onun bilik, bacarıq səviyyəsinə uyğun olan məsələləri əhatə edən proqram hazırlamışlar. Məsələn: ARDNS- in “işçilərin peşə təhsilinin təkmilləşdirilməsi haqqında” əmrinə əsasən dövlət neft şirkətinin müəssisə və təşkilatlarında çalışan kadrların peşə təhsilinin səviyyəsinin artırılması, fəhlələrin peşə ustalığının yüksəldilməsi, ikinci peşəyə yiyələnmə, mühəndis-texniki işçilərin ixtisaslarının artırılması və fəhlə kadrlarının hazırlanması həyata keçirilir. Bundan başqa hər il müəssisələrdə verilən sifarişlər əsasında həm fəhlə kadrların hazırlanması, həm də ixtisasartırma, ikinci peşəyə yiyələnmə və təkrar hazırlıq kursları təşkil edilir.

Azərbaycanda idarəetmə kadrların ixtisasının artırılması ilə bağlı da dövlət səviyyəsində tədbirlər görülür. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasında biznesin idarə olunması sahəsində kadrların ixtisasının artırılması üzrə Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi ilə Almaniyada Federativ Respublikasının Federal İqtisadiyyat və Texnologiyalar Nazirliyi arasında əməkdaşlıq haqqında” Anlaşma Memorandumu imzalanıb. Memoranduma əsasən, Azərbaycanın özəl sektorunda biznesin idarə olunması sahəsində fəaliyyət göstərən menecerlərin “Azərbaycan Respublikasında biznesin idarə olunması sahəsində kadrların ixtisasının artırılması üzrə Almaniyada Azərbaycan ikitərəfli Proqramı” çərçivəsində Almaniya da tədris və təcrübə keçməsi nəzərdə tutulub və həyata keçirilib.

Beləliklə, təşkilatda heyətin idarə edilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsi məsələsi işçi heyətinin və idarəetmə kadrlarının artırılması, iş yerində rotasiya edilməsi, heyətin işinin düzgün qiymətləndirilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, heyətin ixtisasının artırılması ilə bağlı xərclərin optimallaşdırılması, heyətin təhlükəsizliyi və əməyin texnikası probleminin həlli məsələsi, istehsal və sosial konfliktlərin həll edilməsi məsələsi, heyətin xidməti-peşə vəzifələrinə irəli çəkilməsinin idarə edilməsi və s.məsələləri özündə əks etdirir. Bu məsələlərin həlli təşkilatda heyətin idarə edilməsi strategiyasının təkmilləşdirilməsi məsələsinin həllində açar rolunu oynaya bilər. Artıq tədris və təlim prosesində təşkilatın əməkdaşlarının peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi və ixtisaslarının artırılması sahəsində müasir informasiya texnologiyalarından istifadəyə

üstünlük verilir. Təşkilatların strategiyasına əsasən, yerli və beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə keçirilən treninqlərdə əməkdaşlarının əksəriyyətinin geniş iştirakı təmin olunur.

İNNOVASIYA PROSESİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Naibov R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnnovasiya - yeniliyin məzmunu və reallaşmasıdır. Bu termindən İqtisadiyyatda, sonralar isə müxtəlif elmlərdə geniş istifadə etməyə başlamışlar. İnnovasiyaların, yeniliklərin yaradılması müxtəlif elm sahələrində spesifik cəhətlərlə müəyyən edilir. Amma müxtəlif sahələrdə intellektual yeniliklərin yaradılması, ixtiraçılıq, səmərələşdirmə kimi mürəkkəb proseslərin müəyyən ümumi tərəfləri də mövcuddur. Hətta bu proseslərin algoritmi də mövcuddur. TRİZ (teoriya reşeniye tvorşeskix zadaç), ARİZ (alqoritm reşeniye izobretatelnix zadaç) kimi nəzəriyyə və metodikalar bu gün dünyada çox geniş yayılmışdır. Yaponiya, Cənubi Koreya və s. innovation inkişaf yolu tutan ölkələr xeyli müddətdir ki, bu fənləri orta məktəblərdə tədris edirlər. Universitetlərə qəbul zamanı abituriyentlər bu fəndən imtahan verirlər.

Fərəhli haldır ki, bu nəzəriyyələr vaxtı ilə Bakıda yaradılmışdır. TRİZ-ə aid ilk məqalələr və kitablar da məhz Bakıda dərc edilmişdir. Belə ki, onların müəllifi tanınmış mühəndis - ixtiraçı Genrix S. Altşuller uzun illər ərzində (SSRİ dağılana qədər) Bakıda yaşamışdır. Bu səbəbdən də mühəndis-texniki sahədə çalışanlar üçün TRİZ üzrə ilk təlim kursları vaxtı ilə Bakıda təşkil edilmişdir. Kreativ təfəkkürün formalaşmasında TRİZ əvəzedilməz texnologiyadır. Təəssüf ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrin məktəb və universitet proqramlarına daxil edilmiş TRİZ nəzəriyyəsi barədə bizim elm, təhsil və texnologiya mütəxəssisləri məlumatsızdır. Bu gün - biliklərə əsaslanan İqtisadiyyatın qurulması mərhələsində milli təhsilimizin əsas məqsədlərindən biri kreativ düşüncəli, yaradıcı, tənqidi təfəkkürə malik yeni nəsil formalaşdırmaqdır. Milli təhsilimizin bütün pillələrində testlərdən ifrat dərəcədə istifadə təbii ki, yaradıcılığın inkişafına mane olur (beynəlxalq təcrübədə testlərin təhsildə tətbiqi getdikcə məhdudlaşır, məsələn, ABŞ -da testlərin təhsildən çıxarılması məqsədi ilə son illər bir neçə milyard dollarlıq təhsil meqalayihəsi həyata keçirilir). Bu baxımdan TRİZ nəzəriyyəsinin bizim ölkədə də təhsil proqramlarına daxil edilməsi rəqabətədavamlı, kreativ düşüncəli gənclərin yetişməsinə dəstək ola bilər.

İnnovasiyaların yaradılması özlüyündə hələ İqtisadi inkişaf demək deyil. Yaradılmış innovasiyalar İqtisadiyyatda tətbiq edilməlidir ki, real İqtisadi səmərə, inkişaf olsun. Əgər elmi fəaliyyətin məqsədi pul sərf etməklə yeni informasiya əldə etməkdirsə, innovasiya fəaliyyətinin məqsədi yeni informasiya vasitəsi ilə pul qazanmaqdır. SSRİ dönəmində sovet alimləri müəyyən innovasiyalar yaradırdılar, lakin onların çox az qismi İqtisadiyyatda tətbiq edilirdi (əsasən hərbi-sənaye komplekslərində). İnnovasiyaların böyük qismi rəflərdə "yadır", az hissəsi isə hansısa yollarla xarici şirkətlərin əlinə düşürdü (çox hallarda müəllif hüquqları məsələləri həll edilmədən). Bu səmərəsiz fəaliyyət innovasiyaların idarə edilməməsi ilə əlaqədar idi. Deməli, yeniliyin yaradılması hələ kifayət deyil, onu operativ tətbiq etməyi, faydalanmağı (kommersiyalaşdırmağı) bacarmaq lazımdır. Hələ 2500 il əvvəl dahi Çin filosofu Konfutsi demişdir ki, elm və təhsildən faydalanmağı bacaran xalq fərvanə yaşayar.

İnnovasiyaların idarə edilməsini menecment elmi öyrənir. İnnovasiyaların menecmenti (innovasiyaların idarə edilməsi) kimi adlanan bu sahə hazırda sürətlə inkişaf edir. Bu gün insan fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiyalardan geniş istifadə edilir. Əslində bəşər tarixində innovasiyalar həmişə olmuş, bəşəriyyətin inkişafı məhz innovasiyalar hesabına mümkün olmuşdur. Son 20 ildə isə innovasiyalar haqqında daha çox söhbətlər gedir. Bu İKT-nin sürətli inkişafı və onun müxtəlif sahələrdə tətbiqləri hesabına çoxsaylı yeni innovasiyaların yaradılması, onların global bazara çıxış imkanlarının artması, tətbiqlərinin operativliyi, rəqabətədavamlılığın və İqtisadi səmərənin yüksəlməsi ilə əlaqədardır.

"İnnovasiya" və "yenilik" anlayışları sinonimlərdir, çox hallarda eyni mənada istifadə olunurlar. İnnovasiya (yenilik) - yeninin yaradılması və tətbiqi prosesidir, yəni elm, texnika, İqtisadiyyat və idarəetməni birləşdirən mürəkkəb intellektual prosesdir. O, istehsal və istehlak münasibətləri kompleksini əhatə edir. Geniş mənada innovasiya dedikdə yeniliklərin (yeni texnologiya, məhsul, xidmət, istehsal, maliyyə, kommersiya) inzibati, təşkilati-texniki və sosial-İqtisadi qərarlar şəklində mənfəətli istifadəsi başa düşülür. Bu səbəbdən də həm "innovasiya", həm də "yenilik" terminləri eyni mənada işlənir. İnnovasiyanı yaradan və tətbiq edən insanlara innovator deyirlər. Innovator olmadan innovasiya və innovativ inkişaf mümkün deyil. Innovator yaradıcı, qeyri-standart təfəkkürə, yüksək erudisiya və savada, sahibkarlıq

qabiliyyətinə malik olmalıdır. Bu xüsusiyyətlər isə keyfiyyətli təhsil hesabına yarana bilər. Deməli, innovatorların yaranmasında, dolayısı ilə innovation inkişafda təhsilin rolu mühümdür.

İnsan fəaliyyətinin bütün sahələrində olduğu kimi təhsildə də innovasiyaların mühüm rolu vardır. Əslində təhsil tarixindəki bütün islahatlar ictimai inkişafdan doğan innovasiyaların təhsildə sistemli tətbiqinə xidmət etmişdir. Təəssüf ki, təhsil tarixində elə islahatlar da olmuşdur ki, onların müəllifləri və icraçıları innovasiya haqqında təsəvvürlərə malik olmamışlar. Innovasiyalara əsaslanmayan islahatlar, bu proseslərin düzgün layihələnməməsi nəticəsində təhsil sistemi iflic edilmiş, onun islahatdan əvvəlki işlək mexanizmi dağıdılmış, yeni təhsil modeli isə yaranmamışdır. Necə deyərlər, islahatlar "qaş düzəltmək əvəzinə göz çıxartmışdır".

Təhsildə innovasiya dedikdə müxtəlif yeniliklərin təlim-tərbiyənin məqsəd, məzmun, metod və formalarına tətbiqi, təhsilin iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsində pedaqoq və təhsiləlanın müştərək fəaliyyətlərinin yeni biliklər əsasında təşkili nəzərdə tutulur. Təhsildə innovasiyalar ölkə və ya regional səviyyədə, təhsil islahatları və ya müəyyən məqsədli inkişaf proqramları çərçivəsində, mərkəzləşdirilmiş formada və ya təhsil müəssisəsinin (TM) təşəbbüsü ilə lokal formada həyata keçirilə bilər. Bu zaman pilot layihə çərçivəsində eksperimental fəaliyyət təşkil edilə bilər. Təbii ki, bütün bu proseslər hüquqi-normativ baza əsasında reallaşmalıdır.

Məqalədə təhsil innovasiyalarının idarə edilməsindən danışılarkən, təhsil pilləsini xüsusi olaraq qeyd etmirik. Çünki müxtəlif səviyyəli təhsil müəssisələrində innovation proseslərin metodoloji baxımdan ümumi cəhətləri çoxdur. Bu səbəbdən məqalədəki ideyalar faktiki olaraq təhsilin istənilən səviyyəsi üçün əhəmiyyətli ola bilər.

Təhsil sektorunda innovasiya fəaliyyəti

Müasir təhsildə gedən global proseslərin səciyyəvi xüsusiyyəti onun fasiləsiz modernləşməsidir. Təhsildə modernləşmənin əsas məqsədi bu gün reallaşan kütləvi təhsil şəraitində yüksək keyfiyyətə nail olmaqdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemləri global tendensiyalara uyğun inkişaf edir. Qlobal tendensiyalar isə dünyanın yeni inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu məqsədlə bir çox ölkələrdə müvafiq təhsil strategiyaları və inkişaf proqramları hazırlanmış, hazırda icra edilməkdədirlər. Bu gün təhsildə strateji yanaşma digər fəaliyyət sahələrinə nisbətən vacibdir. Bu yaxınlarda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı sərəncamla "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq olunmuşdur. Hesab edirik ki, bu strategiyanın icrası innovativ ideyalar əsasında milli təhsilin inkişafına dəstək verəcək.

Müasir zamanda innovasiyaların yaranmasına səbəb olan müəyyən tendensiyalar var:

- * tədris prosesinin humanistləşməsi;
- * uşaqların təhsilləri və gənc nəslin inkişafı keyfiyyətinə verilən yüksək tələblər;
- * mədəni-mənəvi dəyərlərə yönəlmə;
- * təhsil müəssisələri arasında rəqabətliklik münasibətləri.

Innovasiyaların idarə edilməsi

Hər bir təhsil müəssisəsi yeniləşmə prosesində 3 mərhələdən keçir:

* təşəkkül (yeni təhsil müəssisəsinin, yeni kollektivin yaranması və ya kollektivin böyük hissəsinin təzələnməsi mərhələsi);

* fəaliyyət (təlim-tərbiyə prosesinin ənənəvi, stabil proqram və pedaqoji texnologiyalar əsasında işinin təşkili mərhələsi);

* inkişaf (təlim-tərbiyənin köhnə məzmunu və mövcud pedaqoji texnologiyalar yeni sosial-iqtisadi tələblərə cavab vermədiyindən yeni məzmun, forma və texnologiyaların yaradılması və tətbiqi mərhələsi).

Innovasiya prosesinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarından bəhs edərkən xüsusi ilə təhsil sahəsinə diqqət yetirdim.

İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ İNKİŞAF STRATEGİYALARININ FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəcəfova S.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Innovasiya siyasəti dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla hakimiyyət orqanlarının elm, texnika və elmi-texniki nəaliyyətlərin həyata keçirilməsi sahəsində apardığı fəaliyyətin məqsədini, istiqamət və formalarını müəyyən edir. Bu siyasətin əsasını elmi-texniki inkişafın konseptual hüquqi əsasları təşkil edir. Fikrimizcə, həmin əsasların işlənilib hazırlanması zamanı əsaslandırılmış müddəalar elmin aparıcı

sahələrinin inkişaf istiqamətlərini və texnoloji proseslərin yeniləşdirilməsi tədbirlərini əhatə etməlidir. Bu zaman elmi-texniki inkişafın stimullaşdırılması sisteminin təkmilləşdirilməsi, elmi-texniki inkişafın idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi, elmin və texnikanın prioritet inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi, lisenziya-patent hüququ, eləcə də intellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması, elmi infrastrukturun yeniləşdirilməsi, elmi kadrların mövcud tələblər səviyyəsində hazırlanması və s. kimi tədbirlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məhz buna uyğun olaraq dövlətin innovasiya siyasətinin əsas məqsədləri İqtisadi ədəbiyyatda aşağıdakı kimi ifadə olunur: innovasiya fəaliyyəti üçün İqtisadi, hüquqi və təşkilati şəraitin yaradılması; innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, habelə innovasiya sferasında bazar münasibətlərinin və sahibkarlığın inkişafına yardım göstərmək; innovasiya fəaliyyətinə dövlət yardımının genişləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin inkişafına yönəldilmiş dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi; beynəlxalq bazarda innovasiya məhsullarının müdafiəsi və ölkənin ixrac potensialının inkişafı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Müəssisənin fəaliyyətinin innovasiya aspekti onunla fərqlənir ki, o, müəssisənin strategiyasının bütün qalan üsurlərini (sahibkarlıq, istehsal, elmi-texniki marketinq, sosial İqtisadi) özündə birləşdirir. Çünki, strategiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz üsurləri yeni əmtəələrin, xidmətlərin, yeni təsərrüfatçılıq forma və metodlarının meydana çıxmasına, bəyənilməsinə və tirajının müəyyən edilməsinə əsaslanır. Bu nöqtəyi nəzərdən innovasiya fəaliyyəti təkcə salamat qalma və tərəqqi şərti kimi deyil həm də müəssisənin fəaliyyətinin digər üsurlərinin reallaşması üçün dayaq rolunu oynayır.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə elm özünün spesifik qanunauyğunluqları və artım meylləri, iş metodları, texnologiya və texnikası, əməyin təşkilinin prinsipləri və sistemi, xüsusi hazırlanmış kadrları ilə insan fəaliyyətinin müstəqil sferasına çevrilmişdir. Bu, son hədd artımını bilməyən digər sferaların əksəriyyətindən fərqli olaraq, daimi inkişaf etməkdə olan sferadır. Bununla yanaşı, elm sferası üçün ayrılan əmək, maliyyə və material resursları müəyyən məhdudiyyətə malikdir. Məhz resursların məhdudluğu məhdud resursların müəyyən prioritet istiqamətlərə, elmi-texniki fəaliyyət növlərinə məqsədli cəlb edilməsi üzrə strategiya və taktikanı işləyib hazırlamağa məcbur edir. Elmi (elmi-tədqiqat) fəaliyyət- elmi biliklərin alınmasına və tətbiqinə yönəldilmiş fəaliyyətdir. Fundamental elmi tədqiqat- insanın, cəmiyyətin onu əhatə edən təbii mühitin formalaşması, fəaliyyəti və inkişafının əsas qanunauyğunluqları haqqında yeni biliklərin alınmasına yönəldilmiş təcrübə və ya nəzəri fəaliyyətdir. Tətbiqi elmi-tədqiqat- təcrübə məqsədlərə nail olunması və konkret vəzifələrin həlli üçün üstün olaraq yeni biliklərin tətbiqinə yönəldilmiş tədqiqatdır. Elmi-texniki fəaliyyət (ETF)- texnoloji, mühəndis, İqtisadi, sosial, humanitar və digər problemlərin həlli, elmin, texnika və istehsalın vahid sistem kimi fəaliyyətinin təmin olunması üçün yeni biliklərin alınmasına, tətbiqinə yönəldilmiş fəaliyyətdir. Təcrübə işləmələr elmi tədqiqatların aparılması nəticəsində və ya əməli təcrübə əsasında əldə edilmiş biliklərə əsaslanan, insanın həyat və sağlamlığının qorunmasına, yeni materialların, məhsulların, proseslərin, qurğuların, xidmətlərin, sistem və ya metodların yaradılmasına və gələcəkdə onların təkmilləşdirilməsinə yönəldilən fəaliyyətdir. ETF müxtəlif növlərə bölünür. Onlar arasında sərhədlər şərtidir və onları çətin ayırmaq olur. Bundan başqa, ETF-də məşğul olanlar çox tez-tez yalnız onun bir növü ilə məhdudlanıb qalmışlar. Belə ki, alim, ixtiraçı “elm-istehsalistehlak” tsiklinin hamısında iştirak edə bilirlər. ETF yalnız nəticəsi elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləmələr (ETTKİ) sayılan fəaliyyət sferasını deyil, həm də layihə, konstruktor təşkilatlarının, istehsal aparatının, təsərrüfat və sənaye sahələrinin bu nəticələri reallaşdırmaq qabiliyyətini, o cümlədən bunun üçün biliklərə malik olacaq kadrların hazırlanması qabiliyyətini özündə birləşdirir. ETF kateqoriyasını müəyyən edilməsinə bu cür yanaşma elmi-texniki tərəqqinin idarə olunması üçün metodoloji cəhətdən çox vacibdir. Ona görə ki, bu yanaşmaya yeni texnika və texnologiyaların yaradılmasının, istehsalı və tətbiqinin bütün mərhələ və formalarında qarşılıqlı əlaqədə olmalıdırlar. O, “elmi-istehsalistehlak” tsikli haqqında təsəvvürü praktiki olaraq üzvi vəhdətdə istifadə etməyə imkan verir.

Elm dərk etmə, təhsil, mədəniyyət, sosial, hərbi və s. bu kimi funksiyaları yerinə yetirir. Lakin əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə, İqtisadi funksiya aparıcı funksiyalardan birinə çevrilir. O, bütün digər fəaliyyət sferalarında konkret əməyə qənaət olunmasının və onun məhsullarının yüksəldilməsinin başlıca amilinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsalda və digər sferalarda əməyə qənaət olunması elmin öz sferasında əmək məsrəflərindən asılıdır. Bu asılılıq elm sferasında ictimai-zəruri xərclərin formalaşmasına obyektiv tələbatı şərtləndirir. Əməyə qənaət qanunauyğunluğu nə qədər güclü fəaliyyət göstərsə, onda ictimai əməyin, resursların daha böyük hissəsi elmin inkişafına yönəldilməlidir. Bu isə o deməkdir ki, elmi biliklərin dəyəri getdikcə artır. Məhsul istehsalının elmtutumluluğunun artması, elmtutumlu təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafı meyllərinin nəzəri əsası məhz bundan ibarətdir. Həmin nəzəri əsas müxtəlif

idarəetmə səviyyələrində elmi-texniki və innovasiya siyasətinin işlənilib hazırlanması zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin səmərəli innovasiya strategiyasının seçilməsi prosesi müxtəlif tipli yeniliklərdə özünü göstərən innovasiya fəaliyyətinin bütün formalarının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Başlıcası ondan ibarətdir ki, innovasiya prosesi təsərrüfat fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir və istənilən funksional və ya istehsal alt sisteminin tərkib hissəsi olmalıdır. Məsələn, müəssisənin əsas fəaliyyət məqsədləri sırasına aşağıdakılar daxildir:

1. təyin edilmiş vaxtda müəyyən növ və həcmdə yüksək keyfiyyətli məhsulların buraxılması;
2. elmi-texniki potensialdan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
3. yeni bazarların mənimsənilməsi və artıq əldə edilmiş bazarlarda mövqelərin möhkəmləndirilməsi;
4. istehsalın ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və təsərrüfat fəaliyyətinin cəmiyyət üçün mənfi

nəticələrinin aradan qaldırılması;

5. rentabelliyn və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;

Bütün bunlar innovasiya və investisiya strategiyalarının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Müəssisənin əsas fəaliyyətinin göstərdiyimiz aspektləri bu və ya digər dərəcədə innovasiya prosesi çərçivəsində yerləşir. Bu, onların innovasiya prosesi çərçivəsində yerləşir. Bu, onların innovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanmasına yönəldilmiş innovasiya injinirinqi və menecmentin reinjinirinqi obyektlər kimi nəzərdən keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunu şərtləndirir.

MİLLİ İQTİSADİYYATIN İNNOVASIYALI İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İNFOMASIYA SİSTEMİ RESURSLARINDAN İSTİFADƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Novruzov K.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövr informasiya və kommunikasiya texnologiyaları İqtisadi inkişafa və bütövlükdə isə cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amildir.

Onların təsir dairəsi dövlət strukturları, vətəndaş cəmiyyəti strukturları, elm, təhsil, mədəniyyət, bir sözlə bütövlükdə insanların həyat sferalarını əhatə edir.

Dünya cəmiyyəti İqtisadiyyatın innovasiyalı inkişafının təmin edilməsində informasiya sisteminin və onun formalaşdırdığı informasiya cəmiyyətinin üstün cəhətlərindən faydalanırlar. Artıq demək olar ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elm potensialının, dövlət idarəciliyində şəffaflığın və demokratiyanın əsas göstəricisi rolunu oynayır. Dünya bazarında elektron ticarətin həcmi daha da genişlənir və yaxın zamanda onarın rəqabət aparmaq qabiliyyəti informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə imkanlarından asılı olacaqdır.

Respublikamızda beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə informasiya sahəsində maarifləndirmə yönümlü bir sıra regional mərkəzlər yaradılmışdır. Eyni zamanda real vaxt rejimində banklararası elektron ödəniş sistemi və kiçik ödənişlər üçün avtomatlaşdırılmış ödəniş sistemi lahiyələri həyata keçirilmişdir. Elm və təhsil müəssisələrini birləşdirən inkubatorlar dediyimiz, telekommunikasiya şəbəkələri yaradılmışdır. İnformasiya cəmiyyətinə keçid üçün hərtərəfli əlverişli şəraitin ölkədə təmin edilməsi dövlətimizin siyasi məqsədlərindən biridir.

Ölkənin informasiyalaşdırılması yolu ilə informasiya cəmiyyətinin formalaşdırılması təşkilati, sosial-İqtisadi, elmi-texniki və texnoloji və ən əsası siyasi amillərə malik mürəkkəb bir prosesdir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasına cəlb olunan siyasi-inzibati, maliyyə, insan, texniki və digər resurslardan səmərəli istifadə olunmasını, prioritetlərin bu sahədə düzgün müəyyən edilməsini, görülmə işlərin düzgün əlaqələndirilməsini və tənzimlənməsini tələb edir.

“İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda bu istiqamətdə dövlət siyasətinin aparılması üçün milli strateji planın olması vacibliyi qeyd olunmuşdur.

- Qanunvericilik bazasının mütəmadi olaraq bu səhədə beynəlxalq sfereya uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- yerli və xarici investisiyaların bu səhədə rolunun artırılması üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması;
- cəmiyyətin bütün təbəqələrinin informasiyalaşdırma strategiyasının həyata keçirilməsində iştirakı məqsədilə siyasi, hüquqi, İqtisadi və inzibati mexanizmlərdən istifadə etməklə onlar üçün bərabər şəraitin yaradılması;
- vətəndaşların dövlət informasiya resurslarına tez bir zamanda ələcə də təhlükəsiz şəkildə müraciət edə bilmə imkanlarının mütəmadi təkmilləşdirilməsi;
- texniki proqram məhsulları, ələcə də informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının istehsalının stimullaşdırılması, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsinin regional baxımdan genişləndirilməsi və İqtisadiyyatın bütün sahələrində tətbiqinin reallaşdırılması;
- elektron hökumətin inkişafı istiqamətində ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ölkənin milli maraqlarını qoruyan beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi – milli informasiya sisteminin inkişafı üzrə strategiyada öz yerini alan zəruri məsələlərdən.

Bütün bunlardan əlavə informasiya kommunikasiya texnologiyaları və onların ayrı-ayrı sahələrdə tətbiqinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər göstərilə bilər. İKT və təhsilin təkmilləşdirilməsi üzrə fəaliyyət istiqamətləri, İKT və sosial sferanın inkişaf etdirilməsi sahəsində vəzifələr və digər sahələr üzrə bu vəzifələrin təsir dairəsi genişləndirilə bilər.

Müasir dövr üçün qeyd etmək zəruridir ki, hakimiyyətlə vətəndaş arasında yalnız qarşılıqlı hörmət, işgüzar qarşılıqlı fəaliyyət və əməkdaşlıq əsasında informasiya cəmiyyəti öz uğurlu inkişafını təmin edəcək.

BİLİK İQTİSADİYYATI: ELEKTRON BİZNES TEXNOLOGİYALARI

Nuriyev C.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Innovasiya İqtisadiyyatı - bu, bilik və yüksək keyfiyyətli insan kapitalı İqtisadiyyatıdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə əlaqədar son illər dünya xeyli dəyişib. Dövrün ən parlaq təzahürlərindən biri elektron biznesin inkişafıdır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu segmenti öz həyat qabiliyyətini və səmərəliliyini artıq sübut etmişdir, ona görə də həm istehsal, həm də qeyri-istehsal sahələrindən olan demək olar ki, istənilən müəssisə elektron biznesin elementlərinin tətbiqi ilə biznes qurur. Elektron biznesin imkanlarından istifadə daha tez və daha az məsrəflərlə əməliyyat şirkətlər qarşısında duran marketing və idarəetmə məsələlərini həll etməyə imkan verir [3]. İdarəetmə qərarlarının mühüm elementi kimi rolların formal təsviri çıxış edir ki, burada biznes-proseslərin bütün real və potensial iştirakçıları, onların hüquq və məsuliyyət dərəcələrinin təsviri qeyd olunur. Elektron biznes sahəsi üçün onun təhlükəsizliyində idarəetmə proseslərinin, xüsusilə lazımi bilik və hüquqlara malik olan və təhlükəsizlik siyasətində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə cavabdeh olan təhlükəsizlik menecerlərinin mövcudluğu səciyyəvidir [5]. Müxtəlif proseslərin həyata keçirilməsində rollarının və məsuliyyətinin bölüşdürülməsi prosesi lazımi normativ aktlarla təqdir olunmalıdır [1]. Elektron biznes sahəsində fəaliyyətin müəyyən hissəsi qanunla tənzimlənir, daha özəl məsələlər, məsələn, firmadaxili informasiyanın alınması və istifadəsi qaydaları rəhbərliyin müvafiq qərarları ilə müəyyən edilməlidir.

Mediamühitin obyektiv meylləri

Əyləncə, dostluq əlaqələri olan İnternet-mühit biznes-texnologiyaların güclü amilinə çevrilir ki, onunla əməliyyat biznes nümayəndələri üçün hesablaşmaq lazım gəlir. Bunu aşağıdakı tendensiyalar dəstəkləyir [6]:

- Televiziya və sosial şəbəkələrinin konvergensiyası. Belə ki, informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi televiziya kanallarına çoxvariantlı giriş (noutbukundan, smartfondan, planşetdən, kompüterdən və s.) açaır;

- sosial şəbəkələrə biznesin kütləvi gəlişi;

- innovasiya texnologiyalarına və istehlakçı psixologiyasına əsaslanaraq İnternet vasitəsilə məhsulların satışı böyük artım potensialına malikdir.

Qarşılıqlı əlaqələrin elektron növlərini nəzərə almaqla "bilik İqtisadiyyatı" üçün xarakterikdir:

- Daha ətraflı təhlili təmin edən daha mükəmməl informasiya strukturları;
- adekvat qərarlar sintezi üçün yeni imkanlar;
- ayrı-ayrı əməliyyatların daha yüksək sıxlığı və informativliyi;
- İqtisadiyyatın qloballaşması;
- korporativ bilik və imkanların rolunun getdikcə artırılması;
- dünya bazarında rəqabətin səviyyəsinin artırılması.

"Yeni İqtisadiyyatın" xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, hər yeni texnologiya innovasiyaların zəncirvari reaksiyasına səbəb olur.

"Bilik İqtisadiyyatı" biznes ideyalarının generatoru kimi

"Bilik İqtisadiyyatı" anlayışı yalnız informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə, əmtəə və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı deyil, həm də bu texnologiyaları tətbiq edən sahələrin inkişaf və dəyişilməsi şərtləri ilə bağlıdır ki, eyni zamanda biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar, ekotexnologiyalar və s. meydana çıxır [2]. "Bilik İqtisadiyyatı"nın fərqləndirici cəhəti onun İqtisadiyyata birbaşa deyil, tələb və təklif mexanizmi vasitəsilə, yəni dolayısı maliyyə və fond bazarlarının köməyi ilə təsirindən ibarətdir [4].

İnformasiya texnologiyaları nüvəsi və onların inkişaf bazası Internet-İqtisadiyyatdır ki, o, təsərrüfat üsuluna keyfiyyət təsirini verdi və məhsul istehsalı və bölgüsü üzrə yeni metod və texnologiyaları tətbiq etdi. Internet innovasiyaların diffuziyası (yayılması) üçün ideal şərait təqdim edir. Marketing, istehlakçılara xidmətlərin göstərilməsi (istehlakçıların iştirakı ilə məhsul və istehsalat işlərinin planlaşdırılması xarakteristikaları), biznes-əlaqələrin idarə edilməsi (təchizatçı - istehlakçı, tələbat - təklif zəncirinin optimallaşdırılması üçün) və s. - bütün bunlar elektron biznesi nəinki tələb olunan, həm də həyati zəruri edir, beləliklə, elektron biznes XXI əsrin İqtisadi artım mənbələrinə və İqtisadiyyatın ən vacib institutlarından birinə çevrilir.

AZƏRBAYCANDA SƏNAYENİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ İNNOVATİV SƏNAYE İSTEHSALININ DƏSTƏKLƏNMƏSİ

Rəhimov A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir şəraitdə dövlətlərin sənaye siyasətinin əsas məqsədi istehsalın texnoloji baxımdan yenilənməsini və sənaye sahələrinin rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Sənayecə inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələrdə maddi nemətlərin istehsalı zamanı məhsulun istehsal olunduğu müəssisə şəraitinə, müasir texnologiyalardan nə dərəcədə istifadə olunmasına diqqət yetirilir. Son 300 ildə İqtisadi modernləşdirmə əsasən sənaye inqilabları ilə tarixə düşmüşdür. XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq buxar maşınlarının sənayedə tətbiqi birinci sənaye inqilabını, 1870-1945-ci illərdə elektriklişmə, sənaye mühərriklərinin tətbiqi və ticarətin inkişafı isə ikinci sənaye inqilabını şərtləndirmişdir.

Xarici ölkələrin İqtisadiyyatına qısa nəzər saldıqda görürük ki, hazırda dünyada uğurlu sənayeləşmə siyasəti Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ), Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, İtaliya kimi Avropa ölkələri və Yaponiyaya (19-cu əsrdən başlayaraq) məxsusdur. Bu ölkələr güclü sənaye infrastrukturunu qurmağa nail olmuş, bu uğurlar isə onların dünya siyasətində aparıcı gücə sahib olmalarına şərait yaratmışdır. Sənayeləşmə siyasətində tətbiq olunacaq inkişaf modeli eyni zamanda ölkələrin sənayeləşmə prosesində qarşılaşacaqları problemlərin həllinə də kömək etməlidir. Bu baxımdan yalnız xammal hasil edərək sənayeləşməni birtərəfli inkişaf etdirmək əlverişsiz siyasətdir (Holland sindromu təmsalında).

Azərbaycanda İqtisadiyyatın o cümlədən sənayenin modernləşdirilməsi, onun məqsəd və vəzifələrinin səmərəli həyata keçirilməsi məqsədilə dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikasının milli İqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi" təsdiq edilmişdir. Strateji Yol Xəritəsində ixracyönümlü sənaye məhsullarının istehsalı, İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsi, qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artımı və s. nəzərdə tutulmuşdur.

Bazar İqtisadiyyatı şəraitində qeyri-neft sənayesinin inkişafı və yeni məhsul növlərinin istehsalı istehsal proseslərinin modernləşdirilməsi işlərinin həyata keçirilməsini, texnologiya zəncirlərinin yaradılmasını, maddi-texniki və təşkilati hazırlığın yüksək səviyyədə olmasını tələb edir. Ölkəmizdə həyata keçirilən sənayeləşmə siyasəti ölkənin sənaye potensialının gücləndirilməsini, onun infrastrukturunun modernləşdirilməsi və beynəlxalq keyfiyyət standartlarına cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal etmək gücündə olan sənaye parklarının yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Sənaye sahəsində müəyyən edilmiş hədəflərə çatmaq və özəl sektorunun bu hədəflər istiqamətində yönləndirilməsinin ən əhəmiyyətli mexanizmlərindən biri müəssisələr üçün dəstək mexanizminin qurulmasıdır. Sənaye restrukturizasiya edilməsi dövlətin sənaye siyasəti o, cümlədən sənayeyə dəstək tədbirlərində əsas məsələlərdəndir.

Sənayeyə dəstək tədbirlərinin əsas məqsədi sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini artırmaq, beynəlxalq bazarlara çıxışını təmin edəcək potensiala qovuşmalarını təmin etməkdən ibarətdir.

Sənayeyə dəstək tədbirləri əsasən aşağıdakı istiqamətlər üzrə aparılır:

1. İnvestisiya mühitini yaxşılaşdırılması;
2. Əmək resurslarından səmərəli istifadəni təmin etmək;
3. İstehsal infrastrukturunu və texnologiya zəncirinin qurulmasını təmin etmək;
4. Maliyyə dəstəyi və s tədbirlər vasitəsilə stimullaşdırmaq.

İstehsalın inkişafının dövlət tərəfindən stimullaşdırılmasının forma və üsullarının seçilməsi zamanı effektiv rəqabət mühiti şəraitində təqdim edilən dövlət dəstəyi ilə bazar prinsiplərini pozan və istehsalçıları bilərəkdən bərabər olmayan şərtlərə sürükləyən dövlət müdaxiləsini fərqləndirmək lazımdır. İnkişaf etmiş bazar İqtisadiyyatı ölkələri sənayenin inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi sisteminin işlənilməsi və qaydaya salınması işində İqtisadi, siyasi, sosial və institusional xarakterli bir çox çətinliklərlə üzləşmiş və tədricən bunların həllinə nail olmuşlar.

Avropa Birliyi (AB) ölkələrinin təcrübəsində “dövlət yardımı” və “dövlət dəstəyi” anlayışları ciddi fərqləndirilir: “dövlət yardımı” anlayışı dövlət resurslarının ayrı-ayrı müəssisələrin dəstəklənməsi üçün istifadəsini xarakterizə edir; “dövlət dəstəyi” anlayışı isə bütövlükdə İqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmiş tədbirləri əhatə edir ki, belə tədbirlər ayrıca götürülmüş hansısa müəssisələrə imtiyaz və üstünlüklər yaratmır.

Sənayenin yenidən qurulması, modernləşdirilməsi, istehsal avadanlıqlarının innovativ əsaslarla qurulması post-neft dövründə də davam etdirilməlidir. Sənayeyə dəstək tədbirləri siyasətinin işlənilməsi üçün əvvəlcə ölkə İqtisadiyyatının və onun aparıcı sahələrinin mövcud vəziyyəti araşdırılmalı, onun inkişaf potensialı qiymətləndirilməli, ayrı-ayrı sahələrin yerli, regional və global beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlükləri müəyyənəlməli, habelə xarici ölkələrin müvafiq təcrübəsi dərinlən öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Bunların əsasında siyasətin prinsipləri, məqsəd və vəzifələri, inkişaf istiqamətləri və prioritetləri dəqiqləşdirilir. İqtisadçı alimlər və biz gələcək tədqiqatçıların qarşısında sənayenin yenidən qurulması, modernləşməsi üçün bu sahədə təcrübəyə malik xarici ölkələrin təcrübələrinin öyrənməsi, mövcud problemlərin həllində əsas olan məsələlərin tədqiq və təhlil edilməsi, mümkün həll variantlarının və İqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi kimi vəzifələr dayanır.

DÜNYA MALİYYƏ BAZARI VƏ ONUN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Sadiqli V.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dünya maliyyə bazarı — dünya bazarmda ssuda kapitalının bir hissəsidir. Dünya maliyyə bazarmın seqmentlərindən biri maliyyə bazarı və qiymətli kağızlar bazarı hesab olunur. Dünya maliyyə bazarı XIX əsrin sonuna kapital ixracının başlanğıcıyla inkişaf etməyə başladı.

Dünya maliyyə bazarmın funksiyalarına aşağıdakı xüsusiyyətlər aiddir:

1. Müstəqil pul vəsaitlərinin bir yerə cəmlənməsi və onların ayrı-ayrı sahələr, ölkələr və regionlar arasında ümumdünya miqyasda yenidən paylaşdırılması;

2. İstehsalın inkişaf sürətinin və effektivliyinin artırılması.

Dünya maliyyə bazarı ilkin və ikinci dərəcəli bazar növlərinə bölünür. Onlar bir biriləri ilə sıx bağlıdırlar, çünki ilkin bazar ikinci dərəcəli bazarı qiymətli kağızlarla təmin edir. İlkin bazar kreditorlar və borc alanlar arasında kapitalın yenidən paylaşdırılmasına xidmət edir. İkinci dərəcəli bazarda yalnız kontragentlər dəyişirlər, daha doğrusu:

- borc öhdəlikləri olan sahiblərinin dəyişməsi baş verir;
- ilkin borc alanların resurslarının həcmi dəyişmir.

İkinci dərəcəli bazar borc öhdəliklərinin yenidən satılma mexanizmini yaradır, və bu bütövlükdə bazarmın likvidliyinin artmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, kreditor-investorların ona etibarını artır. Bu yolla bütün bazarda ssuda kapitalının fasiləsiz fəaliyyəti təmin edilir.

XX əsrin 30-cu illəri: Bu dövrün əsas hadisələri dünya maliyyə böhranının baş verməsi, İqtisadi-ticarət əlaqələrinin kəsilməsi, qızıl-sikkə standartlarında hökmranlığın artıq keçmişdə qalmasıdır. 30-cu illərin

ortalarında London artıq dünyanın maliyyə mərkəzinə çevrilir. Bu dövrdə Britaniya funtu ticarət əməliyyatlarında və valyuta ehtiyatının yaradılmasında əsas valyuta rolunu oynayır. 1930-cu ildə həmçinin İsveçrənin Bazel şəhərində Beynəlxalq Hesablaşmalar bankı yaradılır. Bu bankın yaradılmasının isə əsas məqsədi ödəniş balansında müvəqqəti defisit yaşayan kiçik müstəqil dövlətlərə maliyyə dəstəyi təşkil etmək idi.

1944: Bu ildə ABŞ-da Bretton Woods konfransı baş tutur. Bu konfransı Amerika-Britaniya rəqabətinin sonu hesab edirlər. **Bretton Woods sisteminin** əsas müddəaları bunlar idi: Beynəlxalq valyuta fondu beynəlxalq maliyyə-İqtisadi münasibətləri idarə edən vacib instituta çevrilir; beynəlxalq ehtiyat rolu oynayan valyutalar yaranır; dollar qızıl ilə əlaqələndirilir; BVF-nun üzvləri yalnız BVF-nin razılığı ilə paritetləri dəyişə bilirlər; keçid dövründə bütün valyutalar konvertasiya edilməlidir.

1947: Kommunizmin peyda olmasını əngəlləmək üçün ABŞ-da Avropa İqtisadiyyatının bərpa edilməsi proqramını qəbul edirlər. ABŞ-ın dövlət katibi Marşall öz hesabatında planı belə təsvir edir: Avropa öz İqtisadiyyatını o dərəcəyə qədər bərpa edəcək ki, artıq özü müstəqil şəkildə hərbi potensialını təmin edə biləcək. Onun əsas tapşırığı “dollar aclığı”-nı yatırımaq idi. 1949-cu ildə ABŞ-ın Avropadakı dollar öhdəliyi 3,1 milyard dollar olduğu halda, bu məbləğ 1959-cu ildə 10,1 milyard dollara çatmışdı.

1964: Bu ildə Yaponiya öz valyutasının konvertasiyasını elan etdi. Əsas valyutaların konvertasiyası elan edildikdən sonra belə aydın olur ki, ABŞ qızıl unsiyasına görə 35% dəyərini dəstəkləmək iqtidarında deyil. Dollar inflyasiyası ABŞ üçün təhlükə yaradırdı.

1967: Bu zaman ingilis funtunda devalyasiya baş verdi və bu xəyali Bretton Woods sisteminin sabitliyinə son zərbəni vurdu. 60-cı illərdə ABŞ-ın ödəniş balansında yaranmış defisit ölkənin qızıl ehtiyatının 18 milyard dollardan 11 milyard dollara enməsinə səbəb oldu. Bununla eyni vaxtda ABŞ-ın xarici borcları da artmağa başlayırdı.

1970: 1970-ci ildə ABŞ-da faiz dərəcələri qəfil olaraq enməyə başlayır ki, bu da dolların böhranla üzləşməsinə səbəb olur. Qısa zaman kəsiyi ərzində ABŞ-dan Avropaya kütləvi şəkildə kapital axını baş verir. Burada faiz dərəcəsi səviyyəsi nisbətən yüksək idi.

1976: 1976-cı ildə Yamayka konfransı baş tutur (Kingston şəhəri). Dünyanın aparıcı dövlətlərinin nümayəndələri Dünya valyuta sisteminin formalaşmasında yeni prinsiplər formalaşdırdılar. Dövlətlər beynəlxalq ödənişlər zamanı defisiti ört-basdır etmək üçün qızıldan istifadə etməkdən imtina etdilər.

1978: Bu ildə Avropa valyuta sistemi yaradılır. Avropa valyuta sisteminin özülü mərkəzi və xarici mübadilə məzənnələrinin dəyərlərinin şəbəkəsi idi. Ümumilikdə, Avropa valyuta sistemi Bretton Woods-u xatırladırdı. Avropa valyuta sisteminin əsas valyutası alman markı idi.

1999-cu ilin yanvarı: Bu illərdə bazarda yeni valyuta Avropa valyutası – avro peyda oldu və özü ilə bərabər Avropa valyuta sistemini əvəz etdi. Avropa dövlətləri artıq mübadilə məzənnələrini avro ilə münasibətdə qurmalı idilər. Məhz bu illərdə Avropa Mərkəzi bankı Avropa valyuta birliyinin valyuta siyasətini idarə etməyə başladı. Digər maliyyə bazarlarından fərqli olaraq valyuta bazarında ticarətlərin həcmi böyük, pulların hərəkəti isə yüksək sürətli idi. Bu gün ərzində 24 saat işləyən yeganə dünya bazarıdır. Onun gəlirliliyi bir gün üçün 1 trilyon ABŞ dollarına yüksəlmişdir.

ANALYSIS OF FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF THE OIL PRICE

Safaraliyeva N.A.

Azerbaijan State Oil and Industrial University

The dynamics of oil prices is influenced by a number of factors that can be divided into external (general economic, political, meteorological) and internal (technology, positions of leading exchange players, volatility analysis - price volatility).

The most significant factors should be considered the state and pace of development of the world economy, primarily the rate of change in GDP; the factor of scientific and technological progress (new technologies, materials, means of communication, etc.); state and forecast of reliable and potential oil reserves, prices for alternative energy sources.

At present, and in the foreseeable future, one of the key factors affecting the growth of oil prices will be GDP growth. As a result of GDP growth, the demand for oil will increase in developing countries and,

above all, in demographic giants (China and India), as well as in a number of other rapidly developing countries. These countries are at the stage of industrialization and the formation of the middle class, which will cause a high demand for energy resources, mainly for oil. The level of world oil prices has a significant impact on world demand. High oil prices increase the competitiveness of alternative energy sources - primarily gas. As a result, there is a relative decrease in demand for oil.

The climatic conditions have a significant influence on demand. The lower the temperature drops during the heating season, the higher the demand for oil we can observe. This is due to an increase in the demand of oil products for heating. And, conversely, during a warm winter, the demand for oil is relatively lower.

Scientific and technological achievements reduce the costs of production, transportation and storage of oil and, thus, contribute to a reduction in the price of oil. The list and significance of factors can change with time. First of all, we can note the weakening of the influence of the political factor.

Among the factors influencing the dynamics of oil prices, there is a growing influence of financial structures, such as hedge funds, banks, investment companies. These financial structures actively bought shares of the largest oil companies and are interested in maintaining high prices. After analyzing such factors as lack of free capacities for oil production, reduction of world reserves, political events and natural disasters, financial factors, we came to the conclusion that financial factors are decisive.

Referring to the financial factors in a practical part forecasting of the price for oil is lead by ANFIS method. The results data are comprised with results of the forecast of traditional methods - regression and moving average. All calculations are made in MATLAB environment by using Sugeno and Mamdani fuzzy inference mechanism.

BİLİKLƏRƏ ƏSASLANAN İQTİSADİYYAT

Salehova S.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyaları sahəsində meydana gələn dəyişikliklər yalnız gündəlik və sosial həyatda deyil, eləcə də İqtisadi sahədə əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İstehsalatda məhsuldarlıq artırmaqda, istehlakçılar bazarda suveren olmaqda, qloballaşma nəticəsində beynəlxalq ticarət yüksəlməkdə, yeni məhsul və xidmətlər ortaya çıxmaqdadır. Bu yeni İqtisadiyyat geniş sahədə yayılmış informasiya və biliyə əsaslanır.

Bilik, texnologiya və İqtisadiyyat arasında çox yaxın bir əlaqə vardır. Əgər informasiya və texnologiyaları bir-birindən fərqli olmasına baxmayaraq, bütünlüklə texnologiya olaraq qəbul etsək, onda hər texnologiya bir İqtisadi sistemi və bu sistemin meydana gətirdiyi sosial bir strukturu yaradır. Bilik İqtisadiyyatı adlandırılan yeni İqtisadi axın rəqəmsal inqilabı və bilik İqtisadiyyatı sahəsinin idarəedilməsini əsas götürür. Bugünə qədər ardıcıl olaraq kənd təsərrüfatı, sənaye və bilik İqtisadiyyatı olmaqla 3 İqtisadi sistem inkişaf etmişdir. Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa Birliyi ölkələri, Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələr demək olar ki, bilik İqtisadiyyatına keçid etmişdir, digər ölkələr isə bu mənada geriləmə yaşayır. Bilik İqtisadiyyatının hal-hazırda bir teoremi və yaradıcısı yoxdur. Bu İqtisadiyyatda bilik bir istehsal faktorudur. Bilik İqtisadiyyatı sənaye İqtisadiyyatının strukturunu tam olaraq dəyişdirmişdir və XXI yüzilliyin İqtisadi sistemi halına gəlmişdir.

İyirminci əsrin ikinci yarısında informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və bütöv bir sistemi əmələ gətirməsi iş dünyasını yenidən formalaşdırmış, yaşanan dəyişikliyə uyğunlaşmayan sahələr və şirkətlər ya yox olmuşlar, ya da fərqli fəaliyyət sahələri ilə məşğul olmağa məcbur olmuşdular.

Bilik İqtisadiyyatı çox iddialı bir termindir. Çünki sənaye İqtisadiyyatında olduğu kimi bu İqtisadiyyatda da əsaslı bir teoremə ehtiyac olduğu halda hələ də belə bir teorem ortaya qoyulmamışdır. Yeni İqtisadiyyatda istehsal funksiyası aşağıdakı şəkildə yazılır:

$$Y=f(K,L,T)$$

Burada Y- istehsalın miqdarını, K-sərmayeni, L-əməyi, T-texnologiyaları əks etdirir. Bilik İqtisadiyyatına aid istehsal funksiyası şərti olaraq bu şəkildə yazılsa belə, burada vacib bir problem üzə çıxır. Problem bundan ibarətdir ki, sərmaye və əmək ölçüləbilən olsa belə, texnologiya (bilik və informasiya) ölçüləbilən deyil. Yəni ortaya çıxan istehsalda texnologiyaların bir rolu olduğu mütləq olmaqla bərabər bunun

nə qədər olduğunu ölçmək mümkün deyil. Bilik İqtisadiyyatında istehsal faktorlarının (əmək, torpaq, sərmayə) strukturu, miqdarı və məhsuldarlığı əsaslı şəkildə dəyişmişdir. Məsələn, iş gücü artıq Marksın ifadə etdiyi iş gücü deyildir. Bilik bir istehsal amili olaraq digər istehsal faktorlarını əvəz etməkdədir. Xammal, əmək, zaman, məkan, sərmayə və digər vasitələrə olan ehtiyacı azaltdığı üçün bilik hər şeyi əvəz etməklə bərabər gələcəyə yönəlik bir İqtisadiyyatın əsas mənbəyi halına gəlməkdədir. Bu İqtisadiyyatda ölkə İqtisadiyyatlarının miqyası, artıq istehsal etdikləri mal miqdarları, böyük bazar payları, ya da işlətdikləri işçi sayları ilə deyil, işçilərin bilik səviyyəsi və bu yöndəki fəaliyyətləri kimi faktorlarla ölçüləcəkdir.

Apple kompüterlərini və ya IBM-in hissələrini heç kim həmin şirkətin kapitalının çox olmasından dolayı almır. Əsl vacib olan şirkətin binaları və ya cihazları yox, marketinq və satış gücləri ilə əlaqədar müqavilələri və nüfuzu, şirkətin idarəetmə strukturu və işçilərinin beyinlərinin içində oyanan qığılcımlardır.

Bilik İqtisadiyyatı anlayışı ilk dəfə 1960-cı illərdə meydana çıxdı və klassik İqtisadiyyatdan istehsalın biliyə əsaslanan olmasına keçidini ifadə etmək üçün istifadə edilməyə başlandı. Belə tip bir sistemin əsası olaraq şirkətlər və qurumlar inkişafa və araşdırmaya daha çox önəm verməyə başladı. Təbii ki, yeni proqramlaşdırma dilləri və axtarış robotları yaradıcıları da bu biliyi və verilənləri istifadə etməyə başladılar. İşəgötürənlər və işçilər klassik istehsal sahələrində biliyi, çalışma şərtlərini inkişaf etdirmək üçün istifadə etməyə başladılarında fərq daha çox hiss olunacaqdır. Bütün bunların təməlinə isə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları durur.

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ AZƏRBAYCANDA İDXALIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ELEMENTİ KİMİ

Seyfullah R.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin İqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Ona görə də cəmiyyətin hər bir üzvünün əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatının tam ödənilməsi üçün davamlı olaraq müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Son bir neçə ildə maliyyə bazarlarında baş verən neqativ meyillər, habelə əhalinin sayının çoxalması nəticəsində ərzaq məhsullarına olan tələbatın yüksəlməsi, iqlim dəyişkənliyi, su ehtiyatlarının məhdudluğu və digər səbəblərə görə əsas ərzaq məhsullarının dünya bazarlarında qiymətləri artmağa başlamış, bəzi ölkələrdə ərzaq qıtlığı real təhlükəyə çevrilmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) məlumatına görə əgər 1950-1985-ci illərdə ərzaq istehsalının illik artımı 30 milyon ton, 1985-1995-ci illərdə 12 milyon ton təşkil edirdisə, 2030-cu ilədək bu göstərici cəmi 9 milyon ton səviyyəsində olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin İqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. Hələ keçən əsrin 90-cı illərinin ortalarında ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Müstəqil Dövlətlər Birliyi məkanında analoqu olmayan torpaq islahatları həyata keçirilmiş, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yardım mexanizmləri formalaşdırılmış, beynəlxalq təşkilatlarla birlikdə bu sahədə əhəmiyyətli layihələrin icrasına başlanmışdır. 2001-ci ildə ölkə Prezidentinin Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı" təsdiq edilmiş və bu Proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Əhalinin ərzaqla etibarlı təminatına yönələn dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq 2003-cü ildən sonra aqrar sektorda inkişaf davamlı tendensiya çevrilib. 2003-2007-ci illər ərzində aqrar bölmədə real artım orta hesabla ildə 4,5 faiz təşkil edirdi. Bu tendensiya sonrakı illərdə də davam edib. 2015-ci ildə bitkiçilik məhsulları istehsalı 9,4 faiz, heyvandarlıq məhsulları istehsalı 3,6 faiz və kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 6,8 faiz artıb. 2012-ci ilin 9 ayın yekunlarına əsasən isə kənd təsərrüfatı sahəsində 6,3 faiz artım əldə olunmuşdu. Həmçinin ötən illə müqayisədə taxıl istehsalı 1,6 faiz, o cümlədən buğda istehsalı 1,7 faiz artıb. Statistik göstəricilərə görə kənd təsərrüfatı Azərbaycana ÜDM-n 5,4%-ni verir. Burada əsas fondların 7,9%-i, məşğul əhalinin isə 38%-i cəmlənib. Hazırda bu sahədə 24000 müəssisə, 2800 fərdi sahibkar, 10000 ailə fermer təsərrüfatı fəaliyyət göstərir və 550 emal müəssisəsi işə salınıb.

Ərzaq təhlükəsizliyi insanların istənilən vaxt aktiv və sağlam həyat tərzini sürmək üçün kifayət qədər keyfiyyətli qida məhsullarına fiziki və İqtisadi çıxış imkanlarına malik olması deməkdir. Bunun əsas elementlərindən birini isə hər bir vətəndaşın keyfiyyətli qidaya fiziki və İqtisadi çıxış imkanlarının olması ilə

yanaşı, ölkənin milli ərzaq sisteminin İqtisadi baxımdan müstəqilliyini - əsas ərzaq malları üzrə ixracdan asılı olmamasını, etibarlılığı, ərzaq sisteminin mövsüm, hava və digər amillərlə bağlı risklərdən qorunması, dayanıqlılığı, milli ərzaq sistemi istehsalının genişləndirilməsi rejimində inkişafını nəzərdə tutur.

Son 10 ildə qeyri-neft ixracının 4,7, meyvə-tərəvəzin emal məhsullarının ixracının 2,5, ixrac olunan qeyri-neft məhsulları çeşidinin 1,7 dəfə, ixrac ölkələrinin sayının isə 20 vahid artdığı deyilir. Real olaraq, ixrac edilən əsas kənd təsərrüfatı və qida məhsullarına meyvə-tərəvəz, şəkər, bitki yağı, spirtli və spirtsiz içkilər daxildir ki, şəkər və ondan hazırlanan məhsullar sarıdan daha çox imkana sahibik.

Bu məhsulların miqdarını artırmaq üçün isə daxili bazarı rəqabət qabiliyyətli məhsullarla təmin etməyə ehtiyac vardır. Ona görə ki, ölkədə istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsulları daxili bazardan xarici analoqlarını sıxışdırıb çıxarmalıdır.

Lakin, ölkədə əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına tam təminatı hələ ki, mümkün olmamışdır. Digər tərəfdən, dünya ərzaq bazarlarında müşahidə olunan qeyri-sabitlik Azərbaycanda da ərzaq məhsullarının qiymətinə öz təsirini göstərir. Mövcud vəziyyət daxili ərzaq bazarının idxaldan asılılığının maksimum azaldılması və ərzaq ehtiyatlarının yaradılması məsələsinə kompleks yanaşma tələb edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 1 may tarixli 2786 nömrəli Sərəncamına uyğun olaraq hazırlanmış Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı məhz bu məqsədə nail olmaq üçün 2008-2015-ci illər ərzində müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Əhalinin etibarlı ərzaq təminatının başlıca şərtlərindən biri makroiqtisadi sabitliyə əsaslanan davamlı inkişafın əldə olunması və əhalinin gəlirlərinin fizioloji normalara əsaslanan tələbatının ödənilməsini təmin etməsidir.

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əsas ərzaq məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ixrac potensialının artırılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür. Bakı şəhərində, Naxçıvanda və ölkənin digər regionlarında, o cümlədən Cəlilabad, Gəncə, Xaçmaz, Şəki və Saatlı şəhərlərində yüksək maddi-texniki bazaya və kadr potensialına malik müasir tipli laboratoriyalar yaradılmışdır. Həmin laboratoriyalarda bir sıra ərzaq məhsullarının keyfiyyət və təhlükəsizlik göstəricilərinin milli və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq orqanoleptik, fiziki-kimyəvi, toksiki, mikrobioloji müayinələri aparılır və müvafiq rəylər verilir.

Ərzaq məhsullarının keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə nəzarəti artırmaq məqsədilə, o cümlədən toksiki elementləri, nitrit, nitrat və mikroorqanizmləri aşkarlamaq üçün bir sıra beynəlxalq sertifikatlara malik cihaz və laboratoriya avadanlıqları alınmışdır. Müntəzəm olaraq xarici ölkələrdən laboratoriya işlərini gücləndirmək üçün mütəxəssislər dəvət olunur.

Beləliklə, əldə olunmuş nailiyyətlər dövlətin İqtisadi əsaslarını daha da möhkəmləndirmiş və mövcud sosial-İqtisadi problemlərin, o cümlədən işgüzar fəallığın artması, qeyri-neft sektorunun, infrastruktur sahələrin, regionların sosial-İqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması və digər məsələlərin həlli istiqamətində daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün imkanları genişləndirmişdir. Bu kompleks tədbirlər qüvvədə olan digər dövlət proqramları ilə əlaqəli şəkildə həyata keçiriləcəkdir.

HEYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ ONUN SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

Səfərli Q.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ənənəvi nəzəriyyəyə görə isə iş normal insanın əleyhinə yönəldilmiş bir fəaliyyətdir və işçilər ancaq əmək haqqı, pul almaq xatirinə işləyirlər. Ona görə də burada İqtisadi amilə, ciddi nəzarət rejiminə üstünlük verilir, lakin daimi nəzarət bəzən xoşagəlməz vəziyyət də yarada bilər. Ona görə də hələ keçən əsrin 20-ci illərində bir sıra Amerika biznesmenləri standart davranış modelinin zəifliyini hiss edərək insan keyfiyyətinə, insan münasibətləri modelinə üstünlük verməyi lazım bildilər. Burada insan hissiyyəti əsas etalon kimi götürülür. Biznesmenlər başa düşdülər ki, istehsal amillərindən biri kimi insanla maşını bir sıraya qoymaq olmaz. Elə etmək lazımdır ki, işçi öz təşkilatı üçün faydalı olduğunu, kollektivin ayrılmaz bir üzvü olduğunu hiss edə bilsin. Belə bir konsepsiyanın məntiqi nəticəsi olaraq həmin 10 fikir, sonralar Yaponiyada "İnsan

potensialı” modeli geniş bir miqyasda tətbiq edilməyə başlandı. Bu modelin, nəzəriyyənin “İnsan münasibətləri” nəzəriyyəsi ilə yaxınlığı olsa da, fərqli cəhəti onun sabitlik yaratmaq, səmərəli fəaliyyət, işçinin yaradıcı potensialından maksimum istifadə etmək, özünüidarəetmə, özünənəzarət kimi məsələlərlə, bir sözlə, insan qabiliyyətinin fəallaşdırılması ilə əlaqələndirilməsi, kollektiv davranışa üstünlük verilməsidir.

İşçi heyətinin idarə edilməsinin mühüm problemləri aşağıdakılardır: əməyin çevik və səmərəli təşkili; təşkilatların operativ və strateji funksiyaları; peşə irəliləyişləri; motivləşdirmə metodlarının və modellərinin seçilməsi; menecment konsepsiyasının təkmilləşdirilməsi; şəxsi keyfiyyətin və məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi; heyətə istehsal sisteminin bir vacib ünsürü kimi yanaşılması; firmadaxili səmərəliliyin artırılması və s.

Sosial funksiya işçinin kollektivdəki sosial iqtisadi vəziyyəti, onun əmək bölgüsü sistemində tutduğu mövqe və bundan asılı olaraq onların fəaliyyətinə kompleks sosial tədbirlər və vasitələr qaydasında təsir göstərmək, tələbatlarını ödəmək, qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə bağlıdır. Sosioloji- psixoloji funksiya stimullaşdırma sisteminin işçilərin daxili aləminin formalaşdırılması (tələbat, dəyərlər, meyllər, motivlər), onun sayəsində işçidə əməyə münasibəti bu və ya digər münasibətlər tipinin formalaşdırılmasıdır. Sosial – psixoloji funksiya mənəvi, tərbiyəvi funksiya ilə üzvi şəkildə bağlıdır. İndi əmək haqqının işçi qüvvəsinin fərdi təkrar istehsalı baxımından az əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə, onun əmək fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti xeyli aşağı enmişdir. Eyni zamanda bununla əlaqədar olaraq peşə fəaliyyətinə olan maraq da azalmışdır ki, bir sözlə, sosial və əmək passivliyi baş vermişdir. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, əməyə olan maraq və ondan əldə edilən gəlir və qeyri-əmək gəlirləri arasında böyük 129 ziddiyyətlər meydana çıxarılmışdır. Bu onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində insan fəaliyyəti üçün mənəvi hesab edilən motivlər və stimullar bir çox hallarda yerlərini dəyişmişdir.

Heyətin idarə edilməsi konsepsiyası özündə heyətin idarəedilməsinin metodologiyasının işlənilib hazırlanmasını, heyətin idarəedilməsi sisteminin formalaşdırılması və heyətin idarəedilməsi texnologiyasının işlənilib hazırlanmasını birləşdirir. Müasir şəraitdə idarəetmənin statistik quruluşunu dinamik proses kimi nəzərdən keçirməklə əldə edilmiş nəticələrə əsasən təşkilat üzrə idarəetmə heyətinin tərkibində kəmiyyət dəyişiklikləri ilə bərabər mühüm keyfiyyət göstəricilərinin baş verdiyini görmək mümkündür. İdarəetmə quruluşunda ən vacib yerdə idarəetmə heyətinin özünün fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması durur.

Məqsədyönlük idarəetmənin əsasıdır və mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik məsələləri - idarəetmənin əsas məsələsi olmaqla idarəetmə prosesinin mövcud səviyyəsinə bu və digər istiqamətdə təsir göstərir. Heyətin idarəetmə quruluşu dedikdə, nəyi başa düşürük? İdarəetmə quruluşu heyətin idarə olunmasında əmək bölgüsüdür. Heyətin idarəetmə quruluşu isə ümumi idarəetmə sisteminin əsas hissəsi kimi qəbul edilir. Heyətin idarəetmə qurumunun səmərəliliyinin artırılması üçün idarəetmə quruluşlarının funksiyaları ümumi sistemin son məqsədinə uyğun formalaşdırılmalıdır.

Heyətin təşkilinin mahiyyəti və məqsədi. Heyətin təşkilinin müasir konsepsiyaları və problemləri. Heyətin təşkili senergetikası. Heyətin təşkilinin əsas prinsipləri və metodları. Ayrı-ayrı işçi kateqoriyaları üzrə əməyin təşkili xüsusiyyətləri. Heyətin təşkilinin əsas istiqamətləri. Əməyin təşkilinin səmərəliliyi. İdarəetmə sferasında əməyin təşkilinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və xüsusiyyətləri. İdarəçilik əməyinin obyekt, predmeti və spesifik xüsusiyyətləri. İdarə heyəti işçilərinin kateqoriyaları. Rəhbər işçilərin iş vaxtının təsnifatı. Rəhbərin iş vaxtının fərdi planlaşdırılması. MTİ-in və qulluqçuların iş vaxtından istifadə olunması. Mütəxəssis əməyinin keyfiyyəti, əmək bölgüsü və vəzifə təlimatı. Heyətin elmi təşkilinin əsasları və prinsipləri. Heyətin elmi təşkilinin iqtisadi səmərəsi. əmək potensialı. Səmərəli heyətin kəmiyyət və keyfiyyət meyarları. İşçilərin əməyinin nəticələrinin sistemli qiymətləndirilməsi. Əməyin məhsuldarlıq göstəricilərinin müəssisənin fəaliyyətinin digər göstəriciləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və müqayisəsi. Əməyin nəticələrinin qiymətləndirilməsi qaydaları. Heyətdən rasional istifadə forma və üsulları. Bazar sistemi və əmək məhsuldarlığı.

Əmək məhsuldarlığı, əməyin məhsuldar qüvvəsi və əmək intensivliyi. Sistemli texniki tərəqqi, istehsalın səmərəliliyi və əmək məhsuldarlığı. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi amilləri və ehtiyatları. Məhsuldarlığın qeyri-iqtisadi amilləri. Əmək intizamının möhkəmləndirilməsi və onun məhsuldarlığa təsiri. Kadr axıcılığı. İş vaxtından istifadə. Əmək məhsuldarlığının müəyyən edilməsi üsulları. Məhsuldarlıq problemi ilə istehsalın texniki səviyyəsinin qarşılıqlı əlaqəsi. Məhsuldarlığın dinamikasının idarə edilməsi. Yeni texnikanın mənimsənilməsi və işçilərin əməyinin məhsuldarlığı. Heyətin toplanması və seçilməsinin təşkilatın inkişafında rolu. Heyətin toplanmasında daxili amillərin təsiri. Peşə tələblərinin heyətin toplanmasında, seçilməsində rolu. İşçilərin, təşkilatdaxili yerləşdirilməsinin mahiyyəti. İqtisadiyyatın və əmək bazasının vəziyyətinin heyətin formalaşmasına təsiri. İşçinin peşə-ixtisas strukturunun və texnoloji

proseslərinin dəyişilməsinin qarşılıqlı əlaqəsi. Dövlətin tənzimləmə aktlarının işçilərin yığılması (toplanması) prosesinə təsiri. Heyətin yığılması (toplanması) mənbələri. Mətbuat orqanlarında heyətin toplanması üzrə reklamların təşkili. İşə qəbul üzrə agentlərlə işin təşkili ixtisaslı və peşəkar kadrlarla təmin olunmasının vacib mənbəyidir. Namizədin seçilməsi. Seçmək üçün meyarların müəyyən edilməsi. İşçinin və işin xarakteristikasının müqayisə edilməsi. Namizədlərin ərizələrinin təhlili. Heyətin seçilməsi prosesində müsahibənin rolu və əhəmiyyəti. Fərdi və qrup şəklində müsahibə. Müsahibənin aparılması və yekunlaşdırılması qaydaları. Kadrların seçilməsində testləşdirmə. Kadrların seçilməsi və işə qəbul edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi.

Qarşılıqlı münasibətlərin psixologiyası. İşçilərlə menecerlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı tarixi. İşçilərlə pozitiv qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasının əsas istiqamətləri. Menecment fəlsəfəsi. Menecerlərə qarşı irəli sürülən tələblər. Digər rəhbər işçilərə qoyulan tələblər. Menecerlərin əsas funksiyaları. İşçilər arasında inam və etibar mühitinin yaradılmasında səmərəli qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər sisteminin yaradılmasının rolu və əhəmiyyəti. Müdiriyyətlə həmkarlar təşkilatları arasında işgüzar münasibətlərin qurulması. Kollektiv danışıqların aparılmasında və kollektiv müqavilələrin hazırlanmasında həmkarlar təşkilatlarının iştirakı. İnsan resursları üzrə menecerlərin kollektiv müqavilələrin formalaşmasında və qəbulunda rolu.

Əmək kollektivlərinin birliyi və möhkəmliyi meyarları. Əmək kollektivlərində münaqişə situasiyaları. Münaqişənin mahiyyəti və onun təsnifatı. İdarəetmə sistemində münaqişələr, münaqişələrin növləri. Sosial-psixoloji münaqişələr. Münaqişələrin təbiəti, səbəbləri, obyekt və subyekt. Heyətin idarə edilməsində münaqişələrin proqnozlaşdırılmasının və idarə olunmasının rolu. Münaqişənin səbəbini müəyyən edən amillər. Münaqişədə davranışın formaları. Münaqişənin inkişaf mərhələləri və həlli yolları. Qeyri-müəyyənlik və onun məhdudlaşdırılması. Münaqişəyə çoxaspektli yanaşma. Münaqişələrin meydana çıxması və davam etməsi qanunauyğunluqları. Münaqişələrin idarəedilməsi. Stres anlayışı. Təşkilatlarda və iş yerlərində stressə təsir edən amillər: müdiriyyətin siyasəti və strategiyası, təşkilati struktur, təşkilati proses, iş yerlərində əmək şəraiti və s. Heyətin idarə edilməsində işgüzar münasibətlər etikası, onun münaqişə və stresin idarə edilməsində rolu. Xarici ölkələrdə münaqişəşünaslıq problemi.

DAŞINMAZ ƏMLAKIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ İPOTEKA – İNVESTİSIYA TƏHLİLİ

Səlimli T.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İpoteka krediti ilə əldə olunan daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsinin bəzi fərqli cəhətləri vardır. Bu əmsalın qiymətləndirilməsinin bütün yanaşmalarına toxunur. Əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, aktivlərin bazar dəyəri ona qoyulan xüsusi kapitalın həcminə uyğun gəlmir, yəni daşınmaz əmlak qismən borc vəsaitləri hesabına alınır. Maksimal olaraq bu spesifik ipoteka-investisiya təhlili adlanan gəlir yanaşması metoduna meydana çıxır.

Qiymətləndirilən obyektin dəyəri investisiyalara gəlir norması və kapitalın qayıdış normasını daxil edən kapitallaşdırma əmsalının köməyi ilə dəyərə illik xalis əməliyyat gəlirinin konvertasiyası əsasında müəyyən edilir. Spesifik ondan ibarətdir ki, investisiyalara gəlir norması xüsusi və borc vəsaitlərinin (investisiya qrupu metodu) orta ölçülü gəliri kimi hesablanır. Diskontlaşdırılmış pul axınları metodu. Daşınmaz əmlakın dəyəri alınmış ipoteka kreditinin məbləğindən və xüsusi kapitalın cari dəyərindən toplanır. Xüsusi kapital sahibkarlıq dövrünün sonunda investorun diskontlaşdırılmış pul axınlarının məbləğini ifadə edir.

Onun spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılarla bağlıdır:

- diskont dərəcəsi investorun tələb etdiyi xüsusi kapitalla gəlir dərəcəsi;
- qiymətdən qoyan sahiblik etdiyi dövrdə gəlir qismində xalis əməliyyat gəlirini deyil, xüsusi kapitalla pul axınlarını istifadə edir;
- sahibkarlıq dövrünün sonunda təxmin edilən daşınmaz əmlakın satışından gəlir alqı-satqı qiyməti ilə bu tarixə ipoteka borcu qalığı arasındakı fərkdir.

İpoteka krediti ilə alınan daşınmaz əmlak qiymətləndirilərkən gəlirin kapitallaşdırılması metodunu nəzərdən keçirək.

Xalis əməliyyat gəliri eyni məbləğdə olduqda qiymətləndirmənin nəticəsi kapitalaşdırma əmsalının həcmi ilə təyin edilir. Kapitalaşdırma əmsalı bir tərəfdən xüsusi kapitalla qoyulmuş gəlir dərəcəsinə investorun tələbləri və investisiya kapitalının ödənilmə xarakterindən, digər tərəfdən isə, kreditləşdirmə şərtlərindən – faiz stavksı, kreditləşmə müddəti, ipoteka borcunun əmsalından asılıdır.

Pul axınlarının diskontlaşdırılması metodu daha universaldır. O, hər hansı gəlir gətirən daşınmaz əmlakın qiymətləndirilməsi o cümlədən qeyri-stabil gəlir gətirən obyektlər üçün tətbiq edilir. İpoteka kreditinin iştirakı ilə əldə edilən daşınmaz əmlakın ümumi qəbul edilmiş amillərdən başqa, gəlirin qeyri-sabitliyini şərtləndirən əlavə amillər vardır. Adətən, qeyri-sabit gəlir axınının əsas səbəblərindən biri daşınmaz əmlakın rekonstruksiya mərhələsində olması yaxud yenidən bazara çıxarılması, eləcə də iqtisadi vəziyyətin qənaətbəxş olmamasıdır. Borc vəsaitləri hesabına maliyyələşən daşınmaz əmlakın gəlir həcminə təsir edən spesifik amil müqavilə ilə təsdiq olunmuş kreditin ödənilməsi qrafikidir. Göstərilən səbəblər «şarvari» ödənişlər seriyalı kreditlər, «yaylı» kreditlər, müştərək kreditlər üçün xarakterikdir.

Pul axınlarının diskontlaşdırılması metodu adətən ipoteka – investisiya təhlilinin ənənəvi texnikasıdır. Onun universallığı aşağıdakı bir sıra ehtimallar əsasında formalaşır:

- xalis əməliyyat gəliri sahibkarlıq dövrü ərzində dəyişilmir;
- investor hər ay ödənilməklə öz-özünə amortizasiya olunan ipoteka kreditindən istifadə edir.

Beləliklə, ipoteka-investisiya təhlilinin ənənəvi texnikasının tətbiqi daşınmaz əmlakı həm dəyər göstəriciləri əsasında, həm də onların iştirakı olmadan, yalnız xalis əməliyyat gəliri məbləğinə və müxtəlif qiymətləndirmə əmsallarına diqqət yetirməklə qiymətləndirməyə imkan verir.

İNNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Şahverdiyev S.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XXI əsr biliklər, yüksək texnologiyalar, sürətli innovasiyalar və elmtutumlu istehsalatlar əsridir. İnnovasiya mühiti üçün əlverişli şəraitin yaradılması prosesi olduqca mürəkkəb və resurs həcmlidir və əsas rol dövlətə məxsusdur. Uzun illərdə İqtisadiyyatın inkişafı üçün ciddi mənbə rolunu oynayan neft və qazın tükənən sərvətlər olması, eyni zamanda “qara qızılın” qiymətində son dövrlərdə baş verən ciddi dəyişikliklər dövlətimizi qeyri-neft sektorunun aparıcı qüvvəyə çevirilməsi istiqamətində fəaliyyətini daha da gücləndirməyə sövq edir. İnformasiya-kommunikasiya, turizm, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına daha çox diqqət ayırmaq, bu sahələri innovasiyanın ən son yenilikləri ilə təmin etməyin zəruriliyi ön plana çıxır. Elmtutumlu sahələrin inkişafı müasir dövrün spesifik xüsusiyyətlərindən olub təbii resurslardan asılılığın azalmasına şərait yaradır.

İnnovasiyalı İqtisadiyyatın inkişafının əsas problemlərindən biri kadr, işçi potensialı məsələsidir. Yüksək ixtisaslı kadrlara böyük həcmdə ehtiyac olduğu halda bu tələbat tam ödənilmir. Bunun aradan qaldırılması üçün yeni texnologiyaları dərinlən bilən ixtisaslı kadrlar hazırlamaq, eyni zamanda onların xaricə axınının qarşısını almaq üçün burada onlar üçün əlverişli şəraitin yaradılması vacib məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə insan kapitalının formalaşmasına xüsusi diqqət edilməlidir. Hər hansı müasir texnika, texnologiya o vaxt səmərə verir ki, onu düzgün təyinatı üzrə istifadə etsinlər, bunun üçün də onun xarakteristikasını dərinlən bilən yüksək ixtisaslı kadrlara ehtiyac var.

İkinci ən önəmli məsələ maliyyə problemidir. Bu məsələdə dövlətin dəstəyi problemin tez bir zamanda həllinə yardımçı olur. Çünki innovasiyaların İqtisadiyyata tətbiqi yüksək məbləğdə maliyyə vəsaiti tələb edir. Bura həm yeni texnoloji avadanlıqların alınması, həm də elmi-tədqiqat işlərinə sərf olunan vəsaitlər daxildir.

İnnovasiyalı İqtisadiyyatın inkişafının digər bir vacib problemi əlverişli vergi mühitinin yaradılması məsələsidir. Bunun həlli üçün xarici ölkələrin təcrübəsi öyrənilməklə vergi qanunvericiliyinə birbaşa olaraq innovasiya fəaliyyətini stimullaşdıracaq, bu fəaliyyətin miqyasının və sürətinin artımına müsbət təsir edəcək vergi güzəştlərinin tətbiqinə ehtiyac var.

İnkişafa mane olan başqa bir problem rəqabət mühitinin yaradılması məsələsidir. Azad rəqabət olmadığı mühitdə ən son texnologiyaya sahib olan biri yenə də istədiyi nəticəyə çatmayacaq. Bunun həllinə isə qanunların, normativ aktların müddəalarına əməl edilməsinə nəzarət etməklə nail olmaq olar.

Regionlar arasında innovasiya yeniliklərinin təchizi və tətbiqi ilə bağlı fərqlərin aradan qaldırılması həll olunacaq problemlərdəndir. Bunun üçün investisiyaların bölüşdürülməsi zamanı bütün regionların inkişafını nəzərdə tutan plan hazırlamaq lazımdır.

Texnoloji potensial probleminin həlli istiqamətində müasir texnoloji avadanlıqların ölkəyə gətirilməsi üçün xarici ticarət rejiminin təkmilləşdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Innovasiyalı İqtisadiyyatın inkişafının ən mühüm müasir problemlərindən biri İqtisadiyyatın bütün sahələrinin innovasiyası məsələsidir. İqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafı üçün bütün sahələrdə yeniliklərin tətbiqinə, sürətli inkişafa nail olmaq lazımdır.

Innovasiyalı İqtisadiyyatın tam gücü ilə irəliləməsi və inkişafı üçün bütün qeyd olunan məsələlərin vaxtında həll olunması vacib şərtidir.

İSTEHSAL MÜƏSSİSƏSİNİN KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİNİN İQTİSADI MƏZMUNU VƏ MÖVCUD NƏZƏRİ BAXIŞLAR

Şəfiyev F.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əmtəə mübadiləsinin inkişaf etmiş forması kommersiyadır. İnsan cəmiyyətinin ilk pillələrindən əmtəə mübadiləsi yaranmışdır. İbtidai icma quruluşunun dağılması dövründə, iri ictimai əmək bölgüsünün-maldarlığın əkinçilikdən ayrıldığı vaxt yaranmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə mübadilə də öz formasını dəyişmişdir. Belə ki, əmtəə istehsalı həm mübadiləni, həm də onun inkişaf etmiş forması olan ticarəti şərtləndirən əsas amildir. Kommersiyanın formalaşması, xarakteri və mahiyyəti əmtəə istehsalının mahiyyəti, forma və xarakterindən asılıdır. Əmtəə tədvülünün bir forması kommersiyadır. İctimai istehsalın müstəqil bir fazası ticarətdir. Ticarətin tarixi çox qədimdir. Ticarətin tarixi merkantilistlərə gedib çıxır. 16-17-ci əsrlərdə İqtisad elminin bünövrəsini qoyan nəzəri məktəb olan Merkantilizm isə İtalyan dilində ticarət deməkdir. Vilyam Staffor (1554-1612), Tomas Man (157) tərəfindən bu nəzəri məktəbin əsası qoyulmuşdur. Qədim yunan sözləri olan “siyasət” və “iqtisadiyyat” anlayışlarını birləşdirərək Monkreyten əsər yazmışdır. 1615-ci ildə “Siyasi İqtisad traktatı” adı ilə bu əsər nəşr olunmuşdur Monkreyten, bu kiçik həcmli əsərində dövlətə müraciət edir. Onu Fransada milli İqtisadiyyatın dirçəlməsinə kömək etməyə çağırırdı. “Siyasi İqtisad” adı altında yazılan əsər İqtisadi məsələlərin öyrənilməsinə və tədqiqinə nəzəri cəlb edirdi.

Onların nəzəri-İqtisadi görüşlərində İqtisadiyyat vahid bir sistem kimi öyrənilmir. İqtisadiyyatın bir sahəsini, ticarəti tədqiq edirlər. Obyektiv səbəbi ondadır ki, merkantilistlər ticarət kapitalının həlledici rol oynadığı dövrdə yaşamışdır. İlk kapital yığıcı dövrünü keçirmişlər. Bu səbəbdən, merkantilistlər sərvəti və toplanmasını pul formasında təsəvvür edirlər. Əsas Avropa ölkələrində İngiltərədə, Fransada, İtaliyada və s. ölkələrdə öz İqtisadi, siyasi ideyaları ilə çıxış edən merkantilistlər çıxış edirdilər. Milli İqtisadiyyatların dövlət tərəfindən himayə və idarə edilməsinə, xarici ticarət üzərinə ciddi nəzarət qoyulması kimi fikirlər yürüdükdülər. Qızılı ölkədə qoruyub saxlamaq, daha çox əmtəə ixrac etməklə xaricdən ölkəyə daha çox qızıl, gümüş gətirmək onların ideali idi. Onlar göstərirdilər ki, dövlətin İqtisadi siyasəti ölkədə ticarəti və pul tədaviülünü inkişaf etdirmək məqsədi daşmalıdır. Ticarət, pul, idxal, ixrac, gömrük və s. haqqındakı Merkantilistlərin ideyaları indi də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Dünyanın bir çox ölkələri merkantilizm prinsiplərinə uyğun siyasətə üstünlük verirlər. Ümumiyyətlə kommersiyanın mahiyyəti və təbiəti onun cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyalarında ifadə olunur. Onun 2 funksiyası var. Bu funksiyalardan biri və ən çox vacib olanı ictimai məhsulun bir hissəsinin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsidir. (əməyə görə bölgü İqtisadi qanunun tələblərinə əsasən). Bu funksiyayı yerinə yetirməklə kommersiya xalq istehlakı mallarını istehsalıdan istehlaka çatdırır. Bu məqsədlə kommersiya müəssisələri:

- istehlak mallarına olan tələbin öyrənməsi;
- istehlak məntəqələrini istehsal məntəqələri ilə əlaqələndirməsi;
- əmtəələrin fasiləsiz çatdırılmasını təmin etməsi;
- əmtəə fondlarının istehlak rayonları arasında düzgün yerləşdirilməsi;
- bu rayonların İqtisadi ictimai, iqlim şəraitinə uyğun olaraq yerləşdirməsi.

Kommersiyanın ikinci funksiyası dəyərin formasını dəyişməkdir. Birinci funksiya ilə əlaqəlidir. Geniş istehsal şəraitində malların dəyər formasını dəyişmədən, pulu mala və malı pula mübadilə etmədən onları istehsalçıdan istehlakçıya çatdırmaq olmaz.

Kommersiya fəaliyyəti istehsal müəssisələrindən istehsalçı bazarının xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Çünki istehsal təyinatlı əmtəə bazarları istehlak malları bazarlarından bəzi cəhətlərə fərqlənir. Birincisi istehsal təyinatlı əmtəə bazarlarında əmtəəyə olan tələbin miqdarı istehlak malları bazarlarındakı əmtəələrə olan

tələbin miqdarından asılıdır. Yəni istehlak malları bazarlarında satışa çıxarılan əmtəələrə olan tələbin miqdarı dəyişdikcə, eyniadlı əmtəənin istehsalına xidmət edən istehsal təyinatlı əmtəə bazarlarındakı xammal, yarımfabrikat və hazır əmtəələrə olan tələbi də nəzərəcarpan miqdarda dəyişdirəcəkdir. İkinci, istehsal təyinatlı əmtəə bazarlarında tələbin elastik deyildir. Belə ki, əmtəəyə olan tələbin miqdarı qiymət dəyişmələrindən asılı olaraq kəskin konyuktur dəyişiklikləri ilə müşayiət olunmur. Üçüncüsü, istehsalı fasiləsiz olaraq çoxlu miqdarda xammal, yarımfabrikat və hazır əmtəələr tədarük edilir və bu məhsulların tədarük qiymətlərinin yüsəlməsi son məhsulun qiymətinə, yəni əmtəəyə olan tələb miqdarına da təsir edir. Dördüncüsü isə bu bazarlara xas olan bir başqa səciyyəvi alıcı sayının digər bazarlara nisbətən az olmasıdır. Bunların da, yəni alıcı sayının ümumiyyətlə müəyyən bir ərazidə cəmləşməsidir. Bütün bunlar göstərir ki, istehsal müəssisələrinin vərqli olması bu sahədəki kommersiya fəaliyyətinin də özünəxas olan xüsusiyyətlərə malikdir. İstehsal müəssisələrində kommersiya münasibətlərini öyrənmək, təşkil etmək, araşdırmaq bu gün üçün çox önəmlidir.

İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNDƏ TURİZMİN ROLU

Şıxıyev K.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Turizm qitədiyyatın aparıcı, ən dinamik sektorlarından biridir və sürətlə inkişaf etdiyi üçün əsrin İqtisadi fenomenini kimi tanınır. Ölkələrin 38% üçün turizm - əsas gəlir mənbəyi, bundan əlavə 83%-isə beş əsas gəlir mənbələrindən biridir. Qlobal sosial-İqtisadi fenomen olan turizm sektoru çox sərt rəqabət prosesinə məruz qalır, yüksək dərəcəli innovasiya prosesində iştirak edir və rəqabət turizm təşkilatlarının əsas amili olduğu üçün onun üzvlərindən biri olur. İnnovasiya və innovasiya fəaliyyəti ənənəvi elmi-texniki tərəqqi istiqamətində, tədqiqat və inkişaf nəticələrinin təcrübədə həyata keçirilməsi ilə bağlı proses kimi təmsil olunur. İnnovasiya prosesi turizmdə olduqca xüsusiyyətdir. Bir qayda olaraq turizm bazarında onun tanınması bir tərəfdən müştəri məmnuniyyətinin dərəcəsi ilə ölçülür, digər tərəfdən isə əsasən turizm təşkilatları, regionda sənaye orqanları, yerli hakimiyyət orqanları və onların fəaliyyəti turizm ilə bağlı ictimai təşkilatların birgə həllərin qəbul edilməsi vasitəsilə, eləcə də yerli əhali tərəfindən sektoru qiymətləndirərək. Yalnız innovasiya prosesinin bütün elementləri (subyekt və obyektleri) qarşılıqlı əlaqədə olarkən əhəmiyyətli təsir göstərir.

Turizm sahəsində innovasiya fəaliyyətinin əsas istiqamətləri:

- yeni növ turizm məhsullarının istehsalı, işə məhsulları, mehmanxana xidmətləri və s.;
- ənənəvi məhsullarının istehsalında yeni texnologiyadan istifadə;
- əvvəllər istifadə olunmamış yeni turizm resurslarından istifadə;
- istehsal və ənənəvi turizm, işə məhsulları, mehmanxana xidmətləri və.s
- istehlak təşkilində dəyişikliklər; yeni marketinq, yeni idarə olunma üsulları;
- yeni satış bazarlarının (mehmanxana və restoranların) müəyyən edilməsi və istifadəsi;

Bütün sahələrdə innovasiyanın əsasında elmi və texnoloji tərəqqi dayanır. Bu sosial-mədəni xidmət və turizm sahəsində tətbiq edilir. İnformasiya və rabitə vasitələrinin inkişafı, müasir cəmiyyətə dərin təsir göstərmişdir. Müasir turist fəaliyyəti və turizm orqanlarının işini internet olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil.

Turizm sektorunda yenilik nəqliyyat, yaşayış və digər xidmətlər, yeni bazarların inkişafı, qabaqcıl informasiya, telekommunikasiya texnologiyalarının təşkili və idarə edilməsi müasir formalarda tətbiq olunur. Bu sahədə görülən işlərin yaxşılaşdırılması üçün yeni və ya yenilənməkdə olan məhsulu yaratmaq məqsədi daşıyır

İNNOVASIYA MENECMENTİ VƏ İDARƏETMƏ FƏALİYYƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

Şükürova G.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir şəraitdə iri firmalarda elmi-texniki fəaliyyətin idarə edilməsinin sabit mexanizmi yaranmışdır. Bu mexanizm elm və istehsalın integrasiyası prosesinin xüsusiyyətlərini; tədqiqatların və işlərin bazar münasibətlərinə daha çox oriyentasiya edilməsini; firmanın strateji mövqelərinin müəyyən edilməsinə bazar

amillərinin təsirinin güclənməsini əks etdirir. Yeni vəzifələr həm üfüqi (idarəetmənin bütün səviyyələri arasında) və həm də şaquli (elm-istehsal-satış zənciri bölmələri arasında) əlaqələr sistemində dəyişikliklərə gətirib çıxardır.

XX əsrin 80-cı illərindəki yeniliklərdən biri istehsal və ənənəvi məhsullar buraxılışının idarə edilməsinin, ümumi sistemindən ayrılan innovasiya prosesinin idarə edilməsinin birləşmiş sisteminin meydana çıxması və inkişafı oldu.

Yeniliklərin idarə edilməsinin yeni sistemi «İBM», «Ceneral elektrik», «Matsusita», «Mitsubisi», «Soni» və digər bu kimi iri maşınqayırma kompaniyaları tərəfindən qəbul edildi. Onların vəzifəsi yeniliklərlə və firmanın inkişafının perspektiv istiqamətləri ilə məşğul olan bölmələri qərarların qəbulu prosesinin sadələşdirilməsinə, ixtisaslaşdırma hesabına yeni məhsullar işlənilib hazırlanmasına və tətbiqinin sürətləndirilməsinə uyğunlaşdırmaqdır.

Innovasiya proseslərinin idarə edilməsinin daha çevik və kompleks sisteminin yaradılması, perspektivli məhsullar işlənilib hazırlanmasına istiqamətlənmiş idarəetmənin təşkilati forma və funksiyalarının, həmçinin idarəetmə üslubunun yenidən qurulmasına istiqamətlənmiş yeni təsərrüfat mexanizmi yaradılması, yeniliklər yaradılması və tətbiqini stimullaşdırır və ideyanın meydana çıxmasından onun tətbiqinə qədər olan innovasiya prosesinin hər tərəfli idarə edilməsini təmin edir.

XX əsrin 70-ci illərində qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə strukturu yaradılarkən idarə bölmələrində əmtəə prinsipi üzrə ixtisaslaşdırılmış ET və TKİ, marketing və satış şöbələri yaradıldı. Buna görə də «elmi-tədqiqat-istehsal-satış» tsikli xətti proses kimi həyata keçirilirdi, başqa sözlə ET və TKİ şöbəsində işlənilib hazırlanan məhsul konsepsiyası, mühəndis-texniki sənədlər və məhsul prototipi ardıcılıqla istehsal və sonra isə satış şöbəsinə verilirdi. Nəticədə yeniliyin reallaşdırılması tsiklinin hər bir mərhələsinə məhsul yaradılmasının əvvəlki mərhələlərində iştirak etməmiş tamamilə yeni heyət cəlb edilirdi. Beləliklə də istehsal şöbəsi çərçivəsində işlənilib hazırlanma, istehsal və satış üçün məsuliyyət bir qrup icraçılarından digərlərinə keçirdi. Belə yanaşma istehsal şöbəsi çərçivəsində ixtisaslaşdırma səviyyəsinin yüksək səviyyədə olduğunu əks etdirir və yeni məhsullar kimi ənənəvi məmulat növlərinin ayrılıqda maliyyələşdirilməsi və planlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Innovasiya prosesinin belə təşkili vaxtı ilə geniş yayılmışdı və bir çox kompaniyalarda hələ də effektiv şəkildə davam etməkdədir.

XX əsrin 80-ci illərdə elmi-texniki tərəqqinin elm tutumlu sahələrdə coşqun inkişafı innovasiyanın idarə edilməsi prosesini müstəqil idarəetmə obyektinə kimi ayrılmasını nəzərdə tutan yeni idarəetmə sistemində keçilməsini şərtləndirdi. Nəticədə ET və TKİ istehsal və satış bölmələri arasındakı şaquli əlaqələrdən istifadə edən innovasiya fəaliyyətinin hər tərəfli idarə edilməsinin çevik strukturu meydana gəldi. Beləliklə, istehsal bölmələrinin ET və TKİ, istehsal və satış şöbələri arasında olduğu kimi idarəetmənin müxtəlif səviyyələrindəki, funksional şöbələr arasındakı razılaşdırılmış fəaliyyətin gücləndirilməsi tələb olunurdu.

Yaponiya kompaniyalarında aparılan tədqiqatlar innovasiya prosesinin idarə edilməsinin təşkilində layihə qruplarından (müvəqqəti və daimi) istifadəyə üstünlük verildiyini göstərir.

Məlumdur ki, Yapon firmaları dünya bazarlarını yeni növ məhsullar işləyib hazırlamaqla əldə edirlər. Məsələn, «Seyko» kompaniyası ilk dəfə olaraq maye kristallardan istifadə saatları işləyib hazırladı və bununla da dünya bazarının böyük bir hissəsini öz əlinə aldı. «Honda» kampaniyası o, qədər də böyük olmayan yüksək keyfiyyətli motosikl modeli işləyib hazırladı və tezliklə bu model öz dərəcəsinə görə hakim mövqə tutdu. Bu «Kenon» kampaniyasına və gəmilər inşa edən «Matsusita» firmasına da aiddir.

Yapon firmaları öz kompaniyalarının texnologiyası əsasında yeni əmtəələrin yaradıcılıqla işləyib hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verirlər. Onlar innovasiya fəaliyyətinə kompleks şəkildə yanaşılmasında geniş istifadə edilir. Onlarda yeni məhsullar işlənilib hazırlanması xidməti adətən kampaniyanın fəaliyyətinin bütün sferalarını əhatə edir.

Amerika firmalarında olduğu kimi Yapon kampaniyalarında da yeni ideyaların nisbətən az bir hissəsi məhsullarda modelləşərək kütləvi istehsalda tətbiq edilir və bazarda satışa çıxarılır. Müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən Yapon firmalarında 1980-ci ildə keçirilmiş sorğunun nəticələrinə görə şəxsi ideyaların 33%-i texniki işləmə mərhələsinə qədər gəlib çatmışdır. Onlardan 47%-i kommersiya işləmələri mərhələsinə və onların reallaşdırılmasının proqnozlaşdırılması imkanları mərhələsinə gəlib çatmışdır. Onlardan isə, yalnız 56%-i tam qəbul edilmiş və nümunələrdə maddiləşərək kütləvi istehsalda buraxılmış və bazara gedib çıxmışdır. Kütləvi istehsalda və istehlakçılarda tam reallaşan ideyaların xüsusi çəkisi 8,7% təşkil etmişdir.

Beləliklə hər dörd yeni məhsuldan yalnız biri istehlakçılar tərəfindən qəbul edilir və müvəffəqiyyətlə bazarda reallaşdırılır. Buna görə də bir məlumatın müvəffəqiyyəti üçün 18 yeni ideya irəli sürmək lazımdır.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İNNOVASIYA SİSTEMİ

Şükürova S.G.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ölkəmizdə sosial-İqtisadi inkişafın əsas prioritetlərindən biri də innovasiyalı İqtisadiyyatın formalaşdırılmasıdır. Azərbaycanda milli innovasiya sisteminin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması, həmçinin bu sistemin və onun tərkib hissəsi olan ayrı-ayrı altsistemlərin təsirli fəaliyyəti üçün hüquqi və inzibati təminatın yaradılması olduqca vacibdir. İnnovasiya sistemi elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin toplanılması, ötürülməsi və təcrübədə istifadəsinin səmərəli mexanizmlərini istifadə etməklə ölkənin İqtisadi inkişafının səmərəliliyini artırmağa imkan yaradır. Bunun nəticəsində isə ölkə məhsullarının rəqabətqabiliyyətliyi artır və ölkənin ixrac potensialı genişlənir ki, bu da ölkə gəlirlərinin artmasına səbəb olur.

Ölkə İqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsinə keçməsi funksional, sahə və regional altsistemlərin fundamental dəyişikliklər tələb edən innovasiya fəaliyyətinin fəallaşmasını tələb edir. Ölkəmizdə davamlı İqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədi ilə milli innovasiya sisteminin konseptual əsaslarının formalaşması olduqca vacib məsələdir. Bununla yanaşı güclü fundamental elm, ixtisaslı kadrlar, müasir təhsil sisteminin inkişafı, müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının, bilik və yeniliklərin istifadəsi, həmçinin ETT –nin istehsalat təbii mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamız böyük innovasiya ehtiyatlarına və rəqabət qabiliyyətli intellektual potensiala malikdir. Lakin bir sıra çatışmazlıqlar da vardır ki, onları aradan qaldırmaq üçün:

- Azərbaycan elminin eksperimental bazasını təkmilləşdirmək;
- elmlə istehsal arasında olan kəsiyi yeni tipli innovasiya sistemi ilə birləşdirmək;
- olan təşkilatı sistemi köklü sürətdə dağıtmadan elmlə təhsilini integrasiyasını yerinə yetirmək;
- elmi-texnoloji mühiti bazar İqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Milli innovasiya sisteminin formalaşmasında düzgün seçim etmək üçün dərin tədqiqatların aparılması çox mühüm məsələdir. Həmçinin ölkəmiz üçün innovasiya sisteminin dünya təcrübəsinin təhlili, onlarda tətbiq olunan modellərin Azərbaycan şəraitində istifadə olunması mümkünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə milli innovasiya sisteminin əsas komponentlərinin və institusional quruluşunun yaradılması, innovasiya prosesində elm, təhsil, istehsalat və bazar arasında əlaqələrin gücləndirilməsi, elmi-texniki məhsul bazarının yaradılması, intellektual mülkiyyət obyektləri də daxil olmaqla yeniliklərin kommersiyalaşdırılması mexanizminin qaydaya salınması, investisiyaların əsas katalizatoru kimi innovasiya rəqabətinin və innovasiyanın əhəmiyyətinin (rolunun) gücləndirilməsi, müəssisə və regionların innovasiya inkişafının əsas istiqamətlərində maliyyə və kadrlar ehtiyatları ilə təmin edilməsi mühüm məsələlər sırasındadır.

Azərbaycan Respublikasında “yeni İqtisadiyyatın” sürətli inkişafı, kapital bazarı və yeni texnologiyalar arasında artan qarşılıqlı əlaqə, yeni texnologiyaların sosial istiqamətlərinin güclənməsi, yeni biliklərin, texnologiyaların, ərzaqların, xidmətlərin yaradılması və istifadəsinin miqyaslı xüsusiyyətləri MİS-in ölkənin innovasiya inkişafının institusional əsası kimi yaradılmasına şərait yaradır.

Son illər elmi kadrların elmdən axın sürəti və alimlərin mühacirəti gözcərcərcə dəyərdə azalmışdır. Ölkəmizdə elmi kadrların inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Gələcəkdə elmtutumlu sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə tələbat çoxalacaq. Bunun üçün də yüksək ixtisaslı elmi işçilərin hazırlanmasının yeni sistemi yaradılır. Ölkənin regionlarında innovasiya infrastrukturunu genişləndirir. 2007-ci ildə regional innovasiya zonasının yaradılması qərara alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının elmi və innovasiya fəaliyyətində maddi və maliyyə vəsaitlərinin, elmi potensialının istifadəsinin səmərəliliyini artırmaq üçün elmi-praktiki (texniki) mərkəz və agentlər yaradılmalıdır. Ölkəmizdə innovasiya infrastrukturunu müasir MİS-in vacib segmenti kimi son illər fəal inkişaf etdirilir.

Azərbaycanda İqtisadi inkişafın innovasiya modelinin bəzi istiqamətləri və tərkibi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020

gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasında öz əksini tapmışdır. Konsepsiyanın başlıca strateji məqsədi müvcud imkan və ehtiyatları nəzərə almaqla Azərbaycanda davamlı İqtisadi artım və yüksək sosial rifah, səmərəli dövlət idarəetməsi və qanunun aliliyi, insanların bütün hüquq və azadlıqlarının tam təmin olunması və vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında fəal statusu ilə səciyyələnən inkişaf mərhələsinə nail olmaqdır.

Respublikamızda milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı üçün AMEA-nın Elmi İnnovasiyalar Mərkəzi tərəfindən “Azərbaycan respublikasının milli innovasiya sisteminin formalaşması və inkişafı proqramı”nın layihəsi hazırlanmışdır.

Proqramın məqsədi – Respublika texnoloji və elmi-texniki bazanı inkişaf etdirən, əqli mülkiyyəti artıran, xarici texnologiyaları cəlb edən, bütün sahələrdə daxili bazarı innovasiyalarla doldurmağa imkan verən MİS qurmaq və inkişaf etdirməkdir.

İnnovasiya strukturu(ii)-müxtəlif istiqamətli və müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik bir-birilə qarşılıqlı əlaqədar və bir-birini qarşılıqlı tamamlayan təşkilatlar sistemi, eləcə də onların qarşılıqlı təsir qaydası olub, texnoloji mənimsəmədən başlayaraq elmi tədqiqatlara qədər innovasiya prosesi mərhələlərinin reallaşdırılmasını təmin edirlər. İnnovasiya infrastrukturunu müəllif innovasiya sisteminin əsas elementlərindən biri sayılır. Milli innovasiya sistemi özündə həmin ölkə üçün səciyyəvi olan və innovasiya proseslərinin yayılma şəraitinə təsir göstərən hüquqi, maliyyə, sosial-İqtisadi və informasiya institutlarının məcmusunu birləşdirir.

İnnovasiya infrastrukturunun formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki əsaslarını öyrənmək və Azərbaycanın milli innovasiya sisteminin təhlili əsasında respublikanın innovasiya infrastrukturunun təşkilati-İqtisadi modelini hazırlamaq mümkündür.

Qloballaşan dünyada İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə seçilən hər bir ölkənin formalaşmış milli innovasiya sistemi mövcuddur. Keçid dövrünü təzə başa vuran Azərbaycanda milli innovasiya sistemində böyük çatışmazlıqlar vardır. Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması və güclü milli innovasiya sisteminin tam formalaşdırılması ölkəmizin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Çünki yüksək İqtisadi inkişaf səviyyəsinə nail olmaq dünya İqtisadiyyatına fəal inteqrasiya etmədən mümkün deyildir. Məhz buna görə də ölkəmizdə formalaşmış innovasiya sisteminin qurulması, ölkə daxilində dünya bazarında rəqabətə dözən məhsulların istehsal edilməsi müasir dövrün ən aktual məsələlərindən biridir.

RƏQABƏT MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ KİÇİK İNNOVASIYA BİZNESİ

Talıblı S.R.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Rəqabət münasibətləri şəraitində biznes fəaliyyətinin aparıcı sahələrindən biri kiçik innovasiya biznesidir. İnnovasiya sahəsində kiçik və iri müəssisələrin birgə fəaliyyətinin hərəkətverici qüvvəsi onunla bağlıdır ki, məhz kiçik biznes innovasiyalarda daha çox tutumlu potensiala və üstünlüyə malikdir.

Kiçik innovasiya müəssisələri, iri şirkətlər və maliyyə institutlarının səmərəli tərəfdaşlığının yaradılması – beynəlxalq biznesdə və yeni rəqabət şəraitində kiçik innovasiya müəssisələrinin iştirakının etibarlı platformasını yaradan əsas istiqamətdir. Kiçik innovasiya biznesi təbiət etibarilə gələcək novatorluqdur, çünki onu təşəbbüskarlıq ruhuna malik, bu və ya digər sənaye sahələrində yeniliklərə cəhd edərək ilk “qaranquşlar” yaradır. Kiçik innovasiya biznesi İqtisadiyyatın innovasiya qabiliyyətini, onun innovasiya potensialını, cəmiyyətin simasını dəyişən innovasiya dalğalarının hündürlüyünü müəyyən edir. Kiçik müəssisələr nə qədər çoxdursa, innovasiya dalğaları bir o qədər güclü və hündürdür, İqtisadiyyat bir o qədər intensivliklə dünya texniki prosesinə qoşulur və yeni texnologiyaların relsi üzərinə keçir.

ABŞ Milli Elmi Fondunun tədqiqat məlumatlarına əsasən kiçik innovasiya biznesi iri firmalara nisbətən 2,5 dəfə çox yenilik edir. Kiçik innovasiya firmalarında yeniliklərin sürəti iri firmalardakına nisbətən üçdə bir hissə qədər çoxdur. Eyni zamanda öz yenilikləri ilə bazara çıxmağa iri firmalar üçün orta hesabla 3,5 il tələb olunduğu halda, kiçik firmalara 2,2 il tələb olunur. Kiçik innovasiya firmaları elmi-texniki nailiyyətlərin yaradılması və mənimsənilməsində təşəbbüscü olur. Məsələn, ABŞ-da onlar tərəfindən yeniliklərin 50%-i həyata keçirilir. Müxtəlif ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən kollektiv əmək nəticəsində edilmiş elmi işləmələrin irəliləməsi kiçik texnoloji firmalar tərəfindən həyata keçirilirsə, onda o 2 dəfə ucuz başa gəlir.

Innovasiya firmaları ilə bərabər texniki və texnoloji yeniliklərin tətbiqi sferasında daha perspektivli və mobil vençur (riskli) şirkətlər fəaliyyət göstərir. Sərmayədarlar məhz onlara vəsait qoymağa can atırlar. Bu firmalar çox vaxt innovasiya firmaları kimi yaradılır, ancaq sonunculardan daha yüksək inkişaf sürəti ilə xeyli fərqlənir. Firmaların yaradılmasından 5-10 il sonra onun əməkdaşlarının sayı 500 nəfərə qədər arta bilər. Vençur şirkətlər, adətən, sürətlə səhmdar cəmiyyətlərinə çevrilir, yaxud da daha böyük güclü firmalara birləşir.

Elmi-texniki tərəqqinin obyektiv gedişi və İqtisadiyyatda struktur irəliləyişləri nəinki elm və istehsalatın yaxınlaşmasını, həm də elmi-texniki tərəqqi, sona çatdırmalar və kəşflərin, ixtiraların və ümumiyyətlə, risklə bağlı, ancaq perspektivli olan istənilən yeniliyin tətbiqinin kreditləşdirilməsi və maliyyələşdirilməsinin adekvat mexanizminin yaradılmasını tələb etmişdir; vençur biznesi spesifik xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, firmanın ixtisaslaşması ilə müəyyən olunan bir neçə onlarla təşkilati formaya çevrilmişdir. Məsələn, ABŞ-da üç növ üzrə vençur şirkətlər fəaliyyət göstərir: korporativ şirkətlər (iri korporasiyaların qız şirkətləri), kiçik biznesin müstəqil və özəl investisiya şirkətləri.

Borc kapitalı bazarı, yəni bank və kredit idarələri, adətən, minimal kredit riskinə istiqamətlənir, bu isə innovasiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Yeni yaradılmış kiçik firmalar üçün qiymətli kağızlar bazarına giriş şirkətin mövcud olma müddətinə (3-5 il), aktivlərin miqdarına, minimal emissiyaların ölçüsünə dair kəskin tələblərlə bağlanmışdır. Bu və digər səbəblər maliyyə fəaliyyətinin yeni növünün – vençur biznesinin meydana gəlməsinə gətirib çıxarmışdır.

Yeni rəqabət şəraitində kiçik müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinin səmərəliliyi, o cümlədən onların beynəlxalq biznesə qoşulması, çox halda, təcrübə göstərdiyi kimi, iri istehsalat şirkətləri, vençur kapitalı firmaları və kiçik innovasiya müəssisələrini birləşdirən “yüksək texnologiyaların” sahibkarlıq şəbəkəsinin inkişafından asılıdır və vençur sahibkarlığın çevik mobil sistemini yaratmağa imkan verir, bu isə yeni rəqabətin xüsusiyyətləri və tələbatlarını nəzərə alarkən xüsusilə zəruridir.

Bu cür əməkdaşlıq bir tərəfdən yeni texnoloji proseslərin və geniş tətbiqi spektrli məhsulların işlənilməsinin çox yüksək potensialına malik olan, digər tərəfdən isə mümkün nəticələr və yüksək risklərin güclü qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan layihələri reallaşdırmağa imkan verir. Bu qarşılıqlı təsir innovasiya layihələrinin mərkəzləşdirilməsini, onların təcrübə reallaşdırılma və maliyyələşdirilməsinə qədər aparılmasını, strukturun subyektləri arasında riskin diversifikasiyasını, bir tərəfdəşin itkilərinin digərinin mənfəəti hesabına kompensasiya edilməsini, habelə beynəlxalq inteqrasiya halında qabaqcıl texnologiyaların xarici nailiyyətlərinə girişi təmin edir.

“Yüksək texnologiyalar” şəbəkəsinin formalaşdırılması beynəlxalq biznesdə də tətbiq edilən müxtəlif sxemlər üzrə baş verir. Birincisi, kiçik təşkilati strukturların layihə və elmi-tədqiqat qrupları şəklində iri istehsalat müəssisələrinə tətbiqi mümkündür. Onların yaradılmasının məqsədi şirkətin ən mühüm inkişaf istiqamətləri üzrə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin gedişinin sürətləndirilməsidir, buna bütün iş tsikli ərzində – ideyanın verilməsindən layihələşdirmə, istehsal və satışa qədər elmi qrupların tam məsuliyyəti hesabına nail olunur, bu isə subkontraktasiya sistemləri sahəsində yapon firmalarının yuxarıda göstərilən təcrübəsinə xeyli dərəcədə oxşardır.

Vençur bölməsinin istehsalın həcmində və bazarda payına münasibətdə inkişaf etməsi, habelə onun maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi halında strukturun ana şirkətin qanadı altından çıxması və kiçik vençur müəssisəsinin yaradılması üçün şərait yaranır. Elmi-tədqiqat qruplarından fərqli olaraq o, artıq elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri, istehsal, marketinqin həyata keçirilməsi üçün geniş hüquqlar və zəruri resurslar verilmiş müstəqil təşkilat vahididir. Ancaq firmadaxili vençurlar adlandırılan bu vençurlar şirkətin resursları hesabına inkişaf edir, ondan güclü şəkildə asılı olur və buna görə də çox vaxt ondan kiçik məsafədə olur. Onların fəaliyyətinin məqsədi - əsas istehsal mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, onun səmərəliliyinin saxlanması, ana müəssisənin ömrünün uzadılması, habelə onun inkişafı konsepsiyasının düzəldilməsidir.

Əgər iri şirkət prinsipinə yeni məhsulun mənimsənilməsinə, yeni fəaliyyət sahələrinə nüfuz etmək məqsədini qoyursa, onda vençur şəbəkəyə həm layihələrin işlənməsi, həm də onların bazara tətbiqi ilə müstəqil məşğul olan tərəflərdən kiçik müəssisələr cəlb edilə bilər.

Vençur maliyyələşdirmənin təcrübə reallaşdırılmasının ən xarakterik əlamətləri bunlardır: korporasiya vençurları; daxili özəlləşdirmə; xarici özəlləşdirmə.

Korporasiya vençurları “yüksək texnologiyalar” şəbəkəsi çərçivəsində fəaliyyət sferasının diversifikasiyası prosesində daxili sahibkarlığın maliyyələşdirilməsi üsulunu özündə əks etdirir. Mütəxəssislər korporasiya vençurlarının formalaşdırılmasının iki üsulunu ayırırlar: “spin off” və “spin out”. Birinci üsul iri müəssisələr tərəfindən elmi-istehsal tsiklinin başlanğıc fazalarında fəaliyyət göstərən kiçik

müəssisələrin maliyyələşdirilməsi yolu ilə reallaşdırılır. İkinci üsul yeni kiçik müəssisələrə və yaxud iri layihə qruplarından yaranan layihə qruplarına vəsaitlərin investisiya qoyuluşunu özündə əks etdirir.

Vençur maliyyələşdirmənin digər forması – daxili özəlləşdirmə səhmlərin kiçik müəssisə tərəfindən iri müəssisəyə satılmasını özündə əks etdirir. Bu əməliyyatlar əksər hallarda kredit institutlarının vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilir, bir sıra hallarda isə onlar iri istehsal şirkətlərinin şəxsi vəsaitləri hesabına maliyyələşdirilə bilər. Elmtutumlu startda olan integrasiya olunmamış müəssisələrə qoyulan investisiyalarla müqayisədə riskin nisbətən aşağı dərəcəsi daxili özəlləşdirmənin əsas üstünlüyüdür.

Xarici özəlləşdirmə ilk baxışda forma və mahiyyətinə görə daxili özəlləşdirməyə yaxındır, ancaq bu əməliyyatlar öz mənşəyi və daha yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir, belə ki, onları kiçik müəssisələrə birbaşa rəhbərliyi öz üzərinə götürən vasitəçi şirkətlər həyata keçirir, buna görə də vençur şəbəkənin işgüzar və idarəetmə strategiyasına təsir göstərir.

INNOVASİYALI İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFININ MÜASİR PROBLEMLƏRİ

Vəliyev M.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Innovasiya — yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tədbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsi. Innovasiya fəaliyyətinin nəticəsi yeni və ya təkmilləşdirilmiş məhsul (iş, xidmət), texnoloji proses, həmçinin ictimai münasibətlərin müxtəlif sahələrində təşkilati-texniki, maliyyə-İqtisadi və digər hallar hesab edilir.

«Innovasiya» termin latın dilində «innovato» sözündən olub, «yenilənmə» və «yaxşılaşma» deməkdir. Termin elmi tədqiqatlarda XIX əsrlərdə meydana gəlib. «İqtisadi innovasiya» anlayışı XX əsrin əvvəllərində Avstriya İqtisadçısı Yozef Şumpeterin «The Theory of Economic Development» (1934) əsərindən geniş ictimaiyyətə daxil oldu.

Müasir dövrdə İqtisadi inkişaf üçün elmi inkişaf və texnoloji dəyişiklik çox əhəmiyyətli və vacibdir. Son illərdə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) analizləri göstərir ki, elm, texnologiya və innovasiya İqtisadi performansında mühüm rol oynayır. Innovasiyalı İqtisadiyyat makroiqtisadi böyümənin və davamlı İqtisadi inkişafın kilid nöqtəsini təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələr başda olmaqla, bir çox ölkələrdə əhəmiyyəti anlaşıldıqca innovasiyalı İqtisadiyyat, dövlət siyasətinin mərkəzi halına gəlmişdir. Bu siyasətlər istiqamətində, innovasiya üçün lazım olan şərtlərin təmin edilməsi, dövlətlərin ən əhəmiyyətli vəzifələrindən biri halını almışdır. Bu iş, ölkəmizdəki yenilikçilik profilini Avropa Birliyi ölkələrindəki bu mövzudakı inkişafı əsas götürərək ortaya qoymağı və daha yaxşı olma istiqamətində yol xəritəsi göstərməyi məqsəd qoymaqladır. Bir çox hökumətlər İqtisadi siyasətlərini elm, innovasiya və texnologiyanın önəminə görə formalaşdırmağa çalışırlar. Fransa, Avstriya, Yaponiya, Koreya, Portuqaliya və İspaniya kimi ölkələr son illərdə öz elmi, texnoloji və innovativ siyasətləri böyük həcmdə genişləndirmişlər.

Innovasiyalı İqtisadiyyatın formalaşmasında və inkişafında dövlətin üzərinə düşən çox mühüm rolların özünəməxsus cəhətlərinin öyrənilməsi və inkişaf qanunauyğunluqlarını müəyyən edən amillərin sistemli təhlil olunmasından ibarətdir. Tədqiqat işinin gedişində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyən edilmişdir. Innovasiyalı İqtisadiyyatın formalaşması və inkişafında dövlətin İqtisadi rolunun məzmunu, forması və problemin nəzəri-metodoloji aspektlərinin araşdırılması; Innovasiyalı İqtisadiyyatın inkişaf tarixi; Müasir şəraitdə innovasiyalı İqtisadiyyatın inkişafının bəzi səciyyəvi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi; Elmi, texniki innovasiyaların yeni İqtisadi sistemin formalaşmasındakı rolunun müəyyənəşdirilməsi; İqtisadi rəqabətin və inkişafın təmin olunmasında innovasiya fəaliyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması; İqtisadiyyatın səmərəli inkişafı üçün ənənəvi inkişaf modelindən innovasiyalı modelə keçidi təmin edən amillərin müəyyənəşdirilməsi.

Innovasiyaların üç kateqoriyaya-makroinnovasiyalar, baza innovasiyaları və innovasiyalara bölünür ayrılır. Makroinnovasiyalar – sahələrdə, İqtisadiyyatda və bütövlükdə cəmiyyətdə köklü dəyişikliklərə səbəb olan yeni məhsullar və texnologiyalardır (məsələn, elektrik, mikroelektronika, şənvari rabitə). Baza innovasiyaları – birlikdə texnoloji inkişafa güclü təkan verən ayrı-ayrı innovasiya-lardır (məsələn, transformatorlar, qaz-turbin mühərrikləri, biotexnologiyalar). Innovasiya-modifikasiyalar bütövlükdə texnoloji prosesə təsir göstərmək üçün yetərincə radikal deyildir. Bunlar daha çox biznes üçün ayrı-ayrı imkanların mühüm tərkib hissələridir (məsələn, hava ilə doldurulan təkərlər, lak və boya örtükləri).

İdeyaların yaradıcı istehsalının ümumi prinsipləri təşkilatda yaradıcılığın stimullaşdırılması metodlarının əsasını təşkil edir. Çünki birincisi, qiymətləndirmə və tənqid yaradıcılığın qarşısını asanlıqla alır. İdeyaların generasiyası prosesi onların qiymətləndirilməsi və ən yaxşı ideyanın seçilməsi prosesindən ayrılmalıdır. İkincisi, təcrübənin, informasiyanın və ya ekspert ixtisasının hədsiz çoxluğu yaradıcılığa mane olur. İdeyaların yaradıldığı qruplarda müxtəlif xarakterlərin və müxtəlif fənlərin mövcudluğu təmin edilməlidir. Üçüncüsü, bu qruplarda aqressiv, üstünlüyə, öz fikrini sırmağa meyilli adamlar iştirak etməməlidirlər. Dördüncüsü, kiçik qruplar rəhbərdən çox asılı olurlar, böyük qruplarda isə əlaqələndirmə problemləri yaranır. İnnovasiya qrupunun optimal ölçüsü təqribən on iki nəfərdir. Beşincisi, qrupun fəaliyyətinin nəticələri iş şəraitindən asılıdır. Bura da sakitlik və xeyirxahlıq şəraiti, rahatlıq, kənar müşahidəçilərin olmaması tələb edilir.

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В КОММЕРЧЕСКИХ БАНКАХ

Гасанова А.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

В условиях рыночных преобразований экономики Азербайджана, необходимо уделять должное внимание повышению, как эффективности так и устойчивости бизнес среды, которое по нашему мнению можно добиться через снижение допустимых рисков.

В целях формирования у нас в республике современного рынка в области управления рисками, важно изучить современную мировую политику в этом направлении.

Для достижения совершенства нам предоставляется необходимым:

- создание в различных отраслях экономики национальные стандарты в области управления;
- совершенствование политики государства в области управления рисками нормативно-правовой базы;
- уделять особое внимание системе обучения и повышения квалифицированных специалистов в области управления рисками в Азербайджане;
- повысить уровень качества применяемых систем управления рисками как на предприятиях так и в банковской системе республики.

В целях увеличения доходности операций коммерческих банков следует уделять должное внимание управлению кредитными рисками.

Для реализации стратегии управления кредитными рисками в нашей банковской системе важно использовать методы диверсификации рисков, хеджирование, страхование, лимиты выдачи кредитов.

Центральный банк Азербайджанской республики и палаты по надзору за финансовыми рисками на кредитные риски воздействует как органы регулирования деятельность коммерческих банков.

Для устранения проблем об отслеживании риска до его стоимостной оценки и минимизации потерь важно повысить эффективность управление уровнем кредитного риска.

Совершенствование систем управления рисками коммерческих банков Азербайджана должно быть нацелено на рост привлекательности кредитных продуктов для клиентов каждой категории. Для этого необходимо упрощение процедур выдачи кредитов, в том числе сокращении времени принятия решений и повышение их предсказуемости, использование большей дифференциации ставок и условий согласно допустимому уровню риска клиента.

Для создания нашим банкам условий осуществления более агрессивной коммерческой деятельности необходимо повысить прозрачность принимаемых решений в области кредитных рисков, которые требуют:

- создание систем формализованной оценки кредитного риска центрального банка;
- увеличение роли функции, занимающейся управлением рисками в процессе подготовки и принятия решения по кредиту;
- согласованности ценообразования и коммерческих приоритетов с оценкой урона кредитного риска клиента;
- оптимизации кредитной процедуры применение электронного документооборота для всех видов кредитных заявок;

-построение отдельной и консолидированной службы мониторинга, которым бы определяется качество кредитного портфеля банка и боролась с просроченной задолженностью.

Надежная банковская финансовая система является залогом успешного функционирования и развития рыночной экономики, необходимой предпосылкой обеспечения роста и стабильности экономики. В совокупности эти две подсистемы становятся основой, обеспечивающей мобилизацию и распределение денежных сбережений общества и стабильность проведения повседневных денежных операций.

Одними из главных причин слабости банковского сектора являются периодически повторяющееся неустойчивое состояние национальной экономики, вызывающее недоверие членов общества к финансово-кредитным структурам. Свое негативное влияние также оказывают и собственные ошибки менеджмента банков в стратегии и тактике.

Риск – это историческая и экономическая категория, и современный бизнес в большей степени подвержен риску в сравнении с иными видами экономической деятельности.

Риск представляет элемент неопределенности, который может отразиться на деятельности того или иного субъекта хозяйствования или на проведении какой-либо экономической операции. Банковская деятельность признается коммерческой деятельностью, то есть направленной на получение определенной прибыли, поэтому главной, основополагающей характеристикой ее деятельности является рисковый характер.

Уровень риска возрастает, если:

- совершенно внезапно, вопреки ожиданиям, возникают проблемы;
- ставятся новые задачи, которые прошлomu опыту деятельности банка совершенно не соответствуют;
- руководство банка не может принять необходимые и срочные меры, что часто приводит к финансовому ущербу в виде ухудшения вероятности получения ожидаемой либо дополнительной прибыли;

–сложившийся механизм деятельности банка либо несовершенство действующего законодательства мешают принятию определенных оптимальных мер в конкретной ситуации.

Практически все виды банковских операций подвержены риску. Поэтому проблема управления риском становится сегодня актуальной для всех субъектов рыночной экономики. Банковские риски отличаются между собой как местом и временем их возникновения, множеством внутренних и внешних причин, влияющих на уровень банковских рисков, так и способами анализа этих рисков, методами распознавания, измерения, оценки и снижения.

Таким образом, для определения понятия банковский риск необходимо определить из каких элементов он состоит. К ним можно отнести следующие элементы:

- принятие решения в ходе осуществления банковской деятельности;
- реально существующая вероятность наступления события, которое может повлечь наступление нежелательного последствия;
- вероятные потери, как следствие наступления события.

ПОСЛЕДСТВИЯ КОНФЛИКТА В ОРГАНИЗАЦИИ

Исрафилова А.Д.

Азербайджанский государственный экономический университет

Конфликт – это отсутствие согласия между сторонами, которые могут быть группами или конкретными лицами. Для начала конфликта необходим - повод, причина когда одна из сторон начинает действовать, ущемляя интересы другой стороны. При конфликте сознательное поведение одной стороны вступает в противоречие с интересами другой стороны, каждая сторона добивается принятия своей точки зрения и достижения своей цели. В жизни не бывает бесконфликтных организаций, особенно в мире бизнеса. У всех конфликтов есть достаточно причин. Вопрос о причинах конфликта – один из важных и сложных, так как часто на главную причину наслаиваются второстепенные, побочные. Надо искать глубинные, подлинные причины. В зависимости от характера конфликтной ситуации, стратегии поведения, избираемой участниками конфликта, и

методов урегулирования, конфликт в организации может иметь как негативные, так и позитивные последствия. К негативным последствиям конфликта принадлежат неудовлетворенность людей общим делом, отход от решения назревших проблем, нарастание враждебности в межличностных и межгрупповых отношениях, ослабление сплоченности коллектива и т. п.

К негативным последствиям относятся:

1) усиление враждебности, увеличение доли недоброжелательных высказываний и взаимных оценок, самосознания людей и ухудшение социального самочувствия в трудовой среде приводит к накалу страстей;

2) предельная формализация общения, свертывание деловых контактов вопреки функциональной необходимости, отказ от открытых, но часто необходимых коммуникаций;

3) снижение мотивации к труду и показателей трудовой деятельности вследствие негативного настроения, недоверия, отсутствия гарантий;

4) ухудшение взаимопонимания и ненормальные, установочные разногласия по пустякам во взаимодействиях, переговорах, контактах;

5) умышленное сопротивление желаниям, действиям и мнениям других, даже если в этом нет личностной необходимости и смысла; демонстративное бездействие, невыполнение, несоблюдение взаимных обязательств, договоренности из принципа;

6) умышленное деструктивное поведение, то есть установка на разрушение и подрыв определенных общих связей, организации, культуры и традиций;

7) разрушение положительной социальной идентификации, неудовлетворенность принадлежностью к данной трудовой группе, организации, дискредитация связей и отношений в принципиальном плане; установки на индивидуалистическое поведение;

8) фактические потери рабочего времени, отвлечение от работы или неиспользование благоприятной ситуации, возможности и шанса добиться чего-либо из-за борьбы и споров; субъективное переживание бессмысленных затрат сил и энергии на вражду и конфронтацию;

9) не разрешение, а «запутывание» каких-либо проблем.

Перечисленные негативные последствия социально-трудового конфликта можно рассматривать также как универсальные признаки конфликтной ситуации. Работники в условиях социально-трудовых конфликтов ведут себя по-разному. Так, одни избегают вступать в конфликт любой ценой, другие относятся к ним адекватно, третьи склонны конфликтовать при малейших сложностях в отношениях. Поведение людей в условиях конфликта может быть показателем такого качества работника, как отношение к труду.

Традиционно считается, что социально-трудовой конфликт опасен для коллектива и предприятия. Да это так, но и позитивные функции конфликта огромны. Ведь конфликт – это столкновение противоречий, которое говорит о том, что в организации существуют проблемы необходимо решать, и как можно быстрее, чтобы обеспечить поступательное развитие самой организации. Он выполняет ряд позитивных функций, способствуя разрядке напряженности, стимулируя социальные изменения, создание общественных объединений, развитие коммуникативных связей.

Позитивными функциями социально-трудового конфликта являются:

1) информационная (только через конфликт становится информация открытой, которая была скрыта, но являлась функционально необходимой всем);

2) социализации (в результате конфликта индивиды получают социальный опыт, знания, которые недоступны в обычных условиях, и способствуют скорейшему разрешению последующих конфликтных ситуаций);

3) нормализация морального состояния (в конфликте разрешаются накопленные негативные настроения);

4) инновационная (конфликт вынуждает, стимулирует изменения, демонстрирует их неизбежность; через конфликт официально признается и решается какая-то проблема).

Признание позитивных функций социально-трудового конфликта не означает, что конфликт можно целенаправленно создавать. При наличии конфликта необходимо правильно относиться к нему с точки зрения возможных положительных исходов; необходимо не подавлять, а решать его с полезным эффектом; анализировать, учиться через конфликт; регулировать его на достижение полезных целей.

ЭЛЕКТРОННЫЙ БИЗНЕС КАК ОТРАСЛЬ ЭКОНОМИКИ

Кулизаде Ш.Ш.

Азербайджанский государственный экономический университет

В 1999 г. компания eBay скупила компанию Butterfield&Butterfield за 260 миллионов долларов. Данная компания на тот период имела 134-летнюю историю и являлась законодателем мод мира устроителей аукционов. Эта сделка имела определенный исторический смысл. Так как мир аукционов, в течение десятилетий, предназначенный для высших персон, теперь становится доступным для всех пользователей интернет пространства. В скором времени преимуществами ведения бизнеса посредством электронных площадок были по достоинству оценены большинством крупнейших компаний рынка самых различных отраслей. Авиаационные компании Boeing, Lockheed Martin, Raytheon, BAE Systems создали электронную биржу Exostar, одновременно с ними и General Motors, Daimler, Chrysler и Ford организовали электронную биржу Exchange. Следом за этими компаниями для обеспечения работы системы снабжения и сбыта свою электронную площадку Wal-Mart's Retail Link создает ведущий сетевой ритейлер Wal-Mart. Спустя еще немного времени три крупнейшие металлургические компании - Weirton Steel, LTV Steel Co. и Steel Dynamics - становятся первыми кто инвестируют проект информационного сервера MetalSite, ориентированного на проведение электронных аукционов на рынке стали и иной металлургической продукции, а так же выполнявшего функцию ликвидации излишков товарных запасов. Таким образом, посредством торговли в виртуальном пространстве продавцы сокращают время оборота запасов и получают реальный доступ к новым рынкам сбыта, а покупатели в свою очередь имеют не менее реальную возможность приобрести товары по сниженным ценам. Популярность электронного бизнеса и коммерции растет с большой скоростью. За счет сокращения продолжительности деловых этапов, циклов, уменьшения затрат в процессе основной экономической деятельности, повышения качества и скорости услуг, предоставляемых клиентам, приводит к увеличению доли рынка электронный бизнес, что оказывает существенное влияние на результаты деятельности компании. Перед большинством из них открываются новые пути роста и развития. Это развитие достигается за счет изменения концепции операционной деятельности, установления более тесных взаимоотношений с клиентами. Экономическая основа электронного бизнеса состоит в радикальном расширении аудитории, повышении эффективности маркетинга, ускорении процессов покупок и продаж всех видов товаров и услуг.

Преимущества ведения бизнеса посредством электронных площадок безграничны. И игнорировать данный факт в условиях стремительного развития информационных технологий и систем было бы не целесообразно.

В данной работе рассматриваются модели электронного бизнеса, цифровая экономика, и небольшой пример и расчет эффективности конкретной реализации электронного бизнеса в Азербайджане.

“opal.az” это азербайджанский онлайн магазин по продаже парфюма и бижутерии ручного изготовления. Изделия ручной работы из давно высоко ценятся как в моральном, так и в материальном смысле этого слова. Учитывая время, силы и индивидуальный подход к каждому из них они стоят своей цены. С переходом ремесленников данного дела в электронную сферу торговли, их прибыль приблизительно возросла на 61%, а количество заказов увеличилось в 5 раз.

TaX BÖLMƏ

İQTİSADI FƏALİYYƏT NÖVLƏRİ ÜZRƏ AKTUAL MƏSƏLƏLƏR

NEFT HASILATININ ARTIRILMASI TƏDBİRLƏRİNİN TƏTBİQİ ÜZRƏ QƏRARLARIN QƏBULUNUN ƏSASLANDIRILMASI VƏ OPTİMALLAŞDIRILMASI

Abuşov N.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hazırda neft sənayesinin inkişaf problemləri gənc müstəqil Azərbaycanın dövlət siyasətinin ən həlledici istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Neft sənayesində əvvəllər buraxılmış səhvlər təkrar edilməməli, sahənin ahəngdar dinamik inkişafına kömək göstərəcək əsas istiqamətlər təhlil olunaraq müəyyən edilməlidir. Heç şübhəsiz ki, bütün bunların fəvqündə bazaryönlü təsərrüfat mexanizmlərinin formalaşması, yeni iqtisadi münasibətlərin bərqərar edilməsi dayanır. İlk şərt olaraq kompleksin mövcud potensialı və ehtiyatları, iqtisadi, elmi-texniki, insani resurslar bir daha dəqiqləşdirilməli, köhnə yataqların reabilitasiyası üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqram-layihələr işlənilib hazırlanmalı, islahatlar prosesinin dərinləşməsinin davamlılığı təmin edilməlidir. Quruda neft kompleksində iqtisadi islahatlar çoxşaxəli, çox istiqamətli və geniş həlqəliyi ilə fərqlənməlidir.

Neft istehsalında qazma işlərinin ahəngdar aparılması mürəkkəb və çətin istiqamətlərdən biridir. İstehsalla qazmanın funksional əlaqəliyi istehsal artımı, yüksəlişi şərtləndirən cəhətlərdəndir. Son illərdə qazma işlərinin həcmnin artırılması, ümumi kontekstdə istehsalın artımına ciddi təsir etmişdir. Vəsait və maliyyə çatışmazlığı demək olar ki, qazma prosesini səngitmişdir.

Qazma işlərinin həcmi artırmadan sahədə mühüm iqtisadi yüksəlişə nail olmaq qeyri-mümkündür. Məhz buna görə də qazma strategiyasına iqtisadi islahatların üstün istiqaməti kimi yanaşmaq lazımdır. Yüksək fondutumu ilə fərqlənən neft sənayesində iqtisadi islahatlar, əsas fondların geniş təkrar istehsalı bu problemə bağlı olan amortizasiya ilə də əlaqələndirilməlidir. Neftqazçıxarmada amortizasiya məxsusi cəhətləri ilə fərqlənir. Renovasiya və innovasiya prosesinin mühüm mənbələrindən biri olan amortizasiya fondundan səmərəli, təyinatlı istifadə olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi respublikada bazaryönlü amortizasiya siyasətinin genişlənən imkanları çərçivəsində neft hasilatında daha da çevik amortizasiyanı təmin edən mexanizmlər tətbiq olunmalıdır.

Neft istehsalında səmərəliliyi yüksəldən vəzifələr sırasında struktur islahatlarının aparılması, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi vacib vəzifələrdən sayılır. Neft istehsalında iqtisadi səmərəliliyin ən çevik göstəricisi kimi maliyyə dayanıqlığı çıxış edir. Aşağı maliyyə dayanıqlığı bütünlükdə iqtisadi-texnoloji maneəvərliliyi zəiflədir. Problemin həlli lokal səciyyəli məsələ deyildir. Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatına xas olan institusional zəiflik, total «ödəmələr», sosial və məşğulluq problemləri ümumi şəbəkədə maliyyəyə təsir edən amillərdəndir. Lakin bununla yanaşı, maliyyə dayanıqlığının spesifik, daxili çətinliklərinin həlli kompleksinin özündə axtarılmalıdır. Neft hasilatının səmərəliliyinə təsir edən amillər sırasında sosial sferanın yenidən təşkili problemi də diqqət mərkəzində olmalıdır.

Bu strukturların bazasında yüksək standartlara cavab verən yeni servis-xidmət sahələri yaratmaq olar. Bu isə məşğulluğu xeyli mülayimləşdirərək istehsal xərclərində, məhsul vahidinin maya dəyərində əks olunacaqdır. İqtisadi islahatların real nəticələri ümumilikdə istehsalın həcminə uyğun potensialın formalaşmasını ifadə edir. İstehsal xərclərinin azaldılması, ayrı-ayrı materialların məsrəfinin optimal limit və kvotasının təyinatı xeyli vəsaitin qənaətinə imkan yaradacaqdır.

İstehsala uyğun fondutumu, material və əməktutumu məhsulun maya dəyərini aşağı salaraq istehsalı rəqabət qabiliyyətli məcraya yönəldəcəkdir. Bütün bunlarla yanaşı, ekoloji qayğı, investisiyaların cəlb edilməsi, yeni mütərəqqi bazar mexanizmləri, «nou-hau»-lar köhnə yataqlarda istismarın müasir meyarlar əsasında davam etdirilməsinə zəmin olacaqdır.

Hasilatda lisenziya, konsessiya formalı müqavilələrin tətbiqi, neftqazçıxarma idarələrinin səhmdar cəmiyyətlərə çevrilməsi, digər kollektiv icarə sistemlərinə keçid köhnə yataqlarda neft biznesinin inkişafına təkan verəcəkdir.

MDB ÖLKƏLƏRİNDƏ MADERA TIPLI ŞƏRABLAR İSTEHSALI

Ağayeva S.Q.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Madera ilk dəfə Portuqaliyanın sıx meşəli Madeyra adasında hazırlanmış və öz adını da buradan götürmüşdür. Bu ada, Atlantik okeanında yerləşməklə, Avropadan (Lissabondan) 1300 km məsafədədir. Portuqaliya dilində Madeyra, ispan dilində maderə-meşə, ağac deməkdir.

Madera almaq üçün ilk təcrübəni Maqaraçdakı Nikitin bağının kimyaçı-şərabçısı M.A.Xovrenko (1899-1900-cu illərdə) qoymuşdur. Y.A.Vadarski isə Madera adasında olmuş və qayıtdıqdan sonra 1901-1902-ci illərdə böyük həcmdə maderə almaq üçün Massandrada təcrübə qoymuşdur. Bu məqsədlə Massandrada qızdırıcı kameralar (maderniklər) düzəldilmişdi.

Massandrada maderə hazırlamaq üçün Sersial, Veldelyo, Kokur, Şabaş, Taşlı və b. sortlardan istifadə olunur. Üzüm əzilərək daraq ayrılır, əzinti çənlərə doldurulub, mədəni maya əlavə olunmaqla qıcqırılır. Şəkər 7-8%-ə endikdə sıxılır, alınan material çəlləklərə doldurulur və 18,5 h.%-ə çatdırılmaq hesabı ilə spirt vurulub sakit buraxılır. Durulduqdan sonra çöküntüdən ayrılır. Şərab materialları birinci il kupaj olunur və sonra çəlləklərdə günəş kameralarında yetişdirilir. İstidə yetişdirildikdən sonra şərab süzülür, zirzəmiyə keçirilib but, yaxud çəlləklərdə 14-16°C temperaturda yetişdirilir. Yetiştirmə müddətində adi qulluq işləri aparılır. Maderə üçün bu müddət 3 ildən az olur.

MDB-nin müxtəlif rayonlarında hazırlanan maderə şərablarının kondisiyaları təqribən eynidir. Belə ki, spirt 19-20 h.%, şəkər 4-6% olur. Bu məqsədlə istifadə olunan üzüm sortları isə müxtəlif respublikalarda fərqlidir. Məsələn, Gürcüstanda maderə şərabı «Anaqa» №16 adı ilə Rkasiteli sortundan; Özbəkistanda Bişti, Ağ kişmiş, Sultani, Yumalak, Kata-Kurqan və b. sortlardan; Azərbaycanda «Üç təpə» adı ilə Bayanşirə və Rkasiteli sortlarından hazırlanır. Maderə alınmasının mövcud üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. Günəş altında və ya xüsusi binalarda-çəlləklərdə maderələşdirmə.

II. İri rezervuarlarda fasiləli və fasiləsiz üsullarla maderələşdirmə.

1. Günəş meydançalarında və yaxud xüsusi binalarda maderələşdirmə. Bu üsul Sovet alimləri tərəfindən hərtərəfli öyrənilmişdir. Bu halda şərab palıd qablarında uzunmüddətli (3 il) günəş meydançalarında və yaxud xüsusi binalarda yetişdirilirdi. Lakin bu üsulun bir sıra çatışmazlıqları vardır. Belə ki, prosesin gedışı (xüsusilə-günəş meydançalarında) xarici mühitin temperaturundan asılı olub, gündüz və gecə temperatur kəskin dəyişdiyindən sabit temperatur almaq qeyri-mümkün olur. Bundan əlavə bu üsulun bir sıra çatışmazlıqları vardır:

Bu zaman gedən kimyəvi proseslər M.A.Gerasimov, Z.N.Kişkovski, N.S. Oxramenko, T.K.Politova-Sovzenko, A.M.Frolov-Baqreev, V.Q.Kulneviç və b. tərəfindən dərinlən araşdırılmışdır.

Üsulun çatışmazlıqlarını nəzərə alan alimlər, maderə alınmasının metodlarını işləyib hazırladılar. Nəticədə maderə iri həcmli rezervuarlarda fasiləli və fasiləsiz üsullarla alındı.

Bir qrup tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, maderanın formalaşmasında palıd taxtasının aşısı maddələri əsas rol oynayır. Bununla əlaqədar olaraq onlar metal rezervuarlara palıd taxtasının düzülməsi ilə maderə alınması üçün qurğu işləyib hazırlamışlar. Digər qrup alimlər A.A.Preobrajenski, T.K.Politova-Sovzenko və b. isə bu prosedə üzüm salxımının aşısı maddələrinin rola malik olduğunu göstərir. Yəni başlanğıc şərab materialı kifayət miqdarda aşısı maddələrinə malik olarsa, palıd taxtasından istifadə etməyə ehtiyac yoxdur. Bu baxımdan, iri rezervuarlarda fasiləli yolla maderə hazırlamaq üçün iki üsul təklif olunmuş və geniş yayılmışdır.

A.A.Preobrajenskinin təklif etdiyi üsul palıd taxtasının iştirakı olmadan, kifayət miqdarda ekstrakt maddələrinə malik, şərab materialının maderizəşməsinə əsaslanır. Qurğu, paslanmayan poladdan hazırlanmış, yaxud emal olunmuş 15-25 ton tutuma malik rezervuarlardan, onu xaricdən örtən temperatur izoləedici örtükdən, daxilində yerləşdirilmiş ilanvari borudan və s.

BANK RESURSLARI VƏ ONLARIN EFFEKTİLİ İDARƏ OLUNMASI ASPEKTLƏRİ

Aliyev F.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublikamızın müasir bank sistemi və onun idarə edilməsi, bank resurslarının təşkili və istifadəsi, bank audit, bank menecmenti və marketinqi kimi məsələlər xüsusi aktuallığı ilə qarşımızda

durmuşdur. Məhz bu baxımdan, göstərilən məsələlərin müasir dəyişikliklər prizmasından öyrənilməsi, tədqiq edilməsi heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən tədqiqat obyektlərindən hesab edilməlidir.

Qeyd edək ki, son illərdə Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində bank sisteminin daha da möhkəmləndirilməsi tədbirlərinə xüsusi yer verilmişdir. Bank sistemini möhkəmləndirməyin strateji istiqamətlərini dövlət banklarının yenidən qurulması və onların özəlləşdirilməyə hazırlanmasının davam etdirilməsi, özəl bankların mövcud problemlərinin həlli üzrə sistemli tədbirlər həyata keçirilməsi, həmçinin bank sisteminin səmərəli fəaliyyəti üçün infrastrukturun, xüsusən də qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi önəmli hesab edilməlidir.

Müstəqil iqtisadiyyatın real ünsürlərindən biri olan bank sistemi, səliqə idarə olunması sistemli bank sferasına ehtiyacdır. Dəqiq idarə olunan bank sistemi müəyyən mənada real iqtisadiyyatın barometridir.

Azərbaycanda ikipilləli bank sistemi fəaliyyət göstərir. Kommersiya bankları bank sisteminin ikinci pilləsini təşkil edir. Kommersiya bankları Mərkəzi bankın lisenziyası əsasında fəaliyyət göstərir. Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları passiv əməliyyatlarının səviyyəsindən asılıdır. Başqa sözlə, resurs yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır. Bankların fəaliyyətinin əsasını bankların resurs yaratmaq imkanları və mövcud resurslar təşkil edir. Bu baxımdan bank resurslarının təhlili, onun artırılması imkanlarını müəyyənləşdirmək məsələləri daima bankların diqqət mərkəzindədir. Banklar resurslarını artırmaq üçün marketing fəaliyyətlərini mümkün qədər gücləndirməlidirlər.

Bankların fəaliyyət miqyası onların sərəncamında olan resursların həcmi ilə müəyyən olunur. Bank resursları xüsusi və cəlb olunmuş vəsaitlərdən ibarətdir.

Hər bir bankın fəaliyyəti zamanı passiv əməliyyatlar xüsusi önəm kəsb edir. Məhz onların köməyi ilə banklar kredit resursları əldə edir. Passiv əməliyyatlar dövriyyədə olan pul vəsaitlərinin banka cəlb edilməsinə imkan verirlər. Bank sistemində yeni resursların yaradılması isə, bir qayda olaraq, aktiv əməliyyatların öhdəsinə düşür.

Passiv əməliyyatların aparılmasında əsas məqsəd xüsusi kapitalın formalaşdırılmasıdır. Lakin bankın potensialı xüsusi kapitaldan ibarət deyil. Xüsusi kapital sadəcə özək rolunu oynayır. Əsas yeri kənardan cəlb edilmiş kapital tutur.

Bankların aktiv əməliyyatları aparması üçün ehtiyac duyduğu pul vəsaitlərinin 80%-ə qədərini cəlb olunmuş vəsaitlər təşkil edir. Cəlb olunmuş vəsaitlərin içərisində depozitlər daha böyük əhəmiyyətə malik olurlar.

Bankın xüsusi kapitalı səhmdar kapitalından, ehtiyat kapitalından və bölüşdürülməmiş mənfəətdən ibarətdir.

Bank resursları dedikdə - bankın sərəncamında olub aktiv və digər əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunan pul vəsaitlərinin məcmusu başa düşülür.

Kommersiya banklarının resursları – bu bankın xüsusi kapitalı və qaytarılmaq əsasında hüquqi və fiziki şəxslərdən bankın passiv əməliyyatları həyata keçirilməsi nəticəsində cəlb etdiyi pul vəsaitləridir ki, hansı ki, bunun nəticəsində bank onları aktiv əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün istifadə edir.

Bankın xüsusi kapitalı bank resurslarını özündə əks etdirir. Xüsusi kapital dedikdə kommersiya banklarının öz fəaliyyətlərini təmin etmək, əmanətçilərin və bankın digər kreditörlərinin etimadını qazanmaq üçün yaratdığı müxtəlif fondların məcmusu başa düşülür.

Haqqında danışdığımız bank resursları idarə olunur. Yəni, əmanətçilərin və digər kreditörlərin pul vəsaitlərinin cəlb olunması pul vəsaitləri mənməyinin müvafiq quruluşunun və səviyyəsinin müəyyən edilib onların yerləşdirilməsi ilə əlaqədar bank fəaliyyəti başa düşülür.

Bank resursları iki səviyyədə idarə olunur. Bunlar dövlət və kommersiya bankının öz səviyyələri. Hər iki səviyyədə iqtisadi və təşkilati metadlardan istifadə olunur. Dövlət səviyyəsində resurslar ayrı-ayrı idarələr və əsasən Mərkəzi Bank tərəfindən idarə olunur.

Resursların idarə olunmasında əsas rol kommersiya bankları oynayırlar. Belə ki, kommersiya bankları ilk növbədə Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi iqtisadi normativlərin tələblərinə əməl etməli və balanslaşdırılmış passiv və aktiv siyasəti həyata keçirməlidirlər.

Kommersiya bankları resurslarının idarə edilməsi prosesi yalnız pul vəsaitlərinin cəmləşdirilib yerləşdirilməsi ilə bitmir. Burada konkret bank üçün resursların yaranması mənbələrinin optimal quruluşu da nəzərə alınmalıdır.

Bank resurslarının idarə edilməsi sistemləri özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. bankın xarici mühit ilə qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən yarım sistemi.
2. ümumbank və ümumitəsərrüfat fəaliyyətini təmin edən yarım sistemi.

3. mövcud mühasibat uçotunun prosedurları çərçivəsində, dönmədə bank fəaliyyətinin düzgün, dəqiq əks etdirilməsinə təminat verən yarimsistemləri.

Bankların fəaliyyətləri onların sərəncamında olan resursların həcmi ilə müəyyən edilir. Resursların yaradılması əsasən passiv əməliyyatların həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bankın xüsusi kapitalının həcmi nə qədər böyük olarsa ictimaiyyət arasında bir o qədər çox etibar qazanmış olar. Ancaq xüsusi kapital bank ehtiyacının 15%-ə qədərini təmin edir. Ona görə də bank resursları içərisində əsas tələb olunmuş vəsaitlər təşkil edir.

Beləliklə, bank resursları geniş sahədir və idarə olunmasında bir o qədər mürəkkəb və çoxcəhətli problemdir. Bu problemin həlli nəinki bank aktivləri və passivlərinin daim təhlilini, ölkənin iqtisadiyyatının ümumilikdə vəziyyətinin təhlilini tələb edir.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Arablı N.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İnsan yarandığı vaxtdan müasir dövrə qədər öz tələbatının ödəməyə çalışmış və məhz tələbatın ödənilməsi birinci əmək **bölgüsü**, **sonra** isə ikinci və üçüncü əmək bölgüsünə səbəb olmuşdur. Tarixi mərhələlərin bir-birini əvəz etməsi müəyyən vaxtdan sonra dövlətin yaranmasına **gətirib** çıxarır. Dövlətin isə **öz** ordusu, **müxtəlif** sahələrdə çalışan işçiləri (idarəetmə **aparatu**) və əlbəttə ki, bu dövlətin **saxlanılması üçün dövlət** büdcəsi lazım idi.

İlk dövrlərdə yaranan büdcənin xərcləri daha çox müharibələr **zamanı** çəkilən hərbi xərclərin, zaman, **keçdikcə** isə müxtəlif infrastruktur tədbirlərinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilirdi. Dövlət xərcləri xüsusilə müharibələr dövründə artırdı. Belə ki İngiltərə apardığı müharibələri büdcə xərclərinin artırılması hesabına maliyyələşdirirdi. Üilyam Petti "Vergilər və yığımlar haqqında traktat"da dövlət xərclərinin artmasına təsir edən bir neçə səbəblərin olmasını vurğulayırdı:

- vətəndaşlar hesab edirdi ki, vergiləri ödəməkdən boyun qaçıрмаqla, onlar dövlətin ödənilən vergilər müqəbilində hər hansı bir tədbiri həyata keçirəcəyinə inanmır və vergilərin düzgün məbləğdə tutulmadığını, toplanan vəsaitlərin isə israfçılıqla sərf edildiyi göstərilirdi. Bu da öz növbəsində dövlətin vəsaitləri daha çox xərcləməsinə gətirib çıxarır

- Vergiləri ödəməkdən boyun qaçırmayın digər səbəbi vergilərin *pul formasında* ödənilməsi, əmtəə formasında büdcəyə alınmaması hesab edilirdi;

- Vergitutma hüququ ilə bağlı əhali arasında şübhələrin olması və verginin ödənilməsində aydın olmayan məqamların çoxluğu idi;

- Pul vəsaitlərinin çatışmazlığı və monetar siyasətdə nizamsızlıq mövcud idi;

- hərbi xərclərin artması nəticəsində dövlət büdcəsinin xərc yükü böyüyürdü və s.

Dövlət büdcəsi dövlət maliyyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Büdcə ingilis sözü olub, XVIII əsrdən maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona daxil olmuşdur. Büdcə əsasən maliyyə göstəricilərinin birliyi – məcmusu deməkdir (vergilər, dövlət krediti, dövlət xərcləri). Büdcə vasitəsilə vəsaitlərin cəlb olunması və xərclənməsi, bölgüsü həyata keçirilir.

Dövlətin maliyyə sistemində mərkəzi yer tutan dövlət büdcəsi həmin dövlətin məqsəd və vəzifələrini özündə əks etdirir. Ona görə də, dövlət büdcəsi aşağıdakı mühüm amilləri özündə birləşdirir:

1. O, dövlətin ali qanunvericiliyi ilə təsdiq edilir;

2. Dövlət büdcəsi ümumdövlət mənafeyinə xidmət edir, xalqın ümumi ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir

3. Dövlətin sosial və iqtisadi inkişafının səviyyəsindən asılıdır, yəni dövlətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

Dövlət büdcəsi layihəsinin tərtibi prosesi növbəti büdcə ilinə 11 ay qalmış başlanır və büdcə layihəsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə təqdim edildiyi gündə olan dövrü əhatə edir.

Dövlət büdcəsinin həyata keçirilməsi üçün ən vacib olan şərtlərdən biri bu büdcənin dövlət orqanları tərəfindən mərkəzləşdirilmiş pul fondu kimi təsdiq edilməsidir. Maliyyə ilinin sonunda büdcəni icra edənlər dövlət xərcləri və gəlirlərinin miqdar və mənbələrinin proqnozlaşdırılan şəkildə icrası barədə hesabat

verirlər. Maliyyə ili başlamamışdan əvvəl yeni maliyyə ilinin gəlir və xərcləri proqnozlaşdırılır. Bu proqnozlar əsasında növbəti ilin büdcəsi tərtib və təsdiq edilir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrasını təmin edən orqanlar və büdcədən maliyyələşən təşkilatlar təlimata uyğun olaraq hazırlanmış büdcə layihəsini cari ilin iyul ayının 1- dək müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarına təqdim edirlər.

Dövlət büdcəsinə bütün daxilolmalar və ödəmələr, büdcədən kənar dövlət fondlarına haqqlar (ödənişlər), büdcədən kənar dövlət fondları, dövlət təminatı ilə aparılmış kreditlər üzrə əməliyyatlar və digər dövlət əməliyyatları qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, büdcə - cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək və dövlətin funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədilə mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə bağlı əsas maliyyə planıdır.

MEYVƏ-TƏRƏVƏZ KONSERVLƏRİNİN TƏSNİFATI VƏ ÇEŞİDİ

Aslatılı C.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Meyvə-tərəvəz insan orqanizmi üçün vitaminlərin və mineral maddələrin mənbəyi hesab edilir. Odur ki, hər gün insan müəyyən miqdarda təzə və konservləşdirilmiş meyvə-tərəvəz məhsulu yeməlidir.

Meyvə-tərəvəz yetişməsinə və tədarük edilməsinə görə mövsümi xarakter daşıyır. Eyni zamanda meyvə-tərəvəzlərin tərkibində suyun miqdarı çox olduğundan adi şəraitdə onların əksəriyyətini uzun müddət saxlamaq mümkün olmur. İl boyu orqanizmin meyvə-tərəvəz məhsulları ilə lazımi miqdarda təmin olunması üçün mütləq müxtəlif konservləşdirmə üsullarından istifadə olunmalıdır.

Meyvə-tərəvəz konservləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

1. **Təbii tərəvəz konservləri** hazırlanarkən tərəvəz pörtlədilir, bankalara yığılır, üzərinə duzluq əlavə edilir, ağzı kip bağlanır və sterilizə edilir. Göy noxud, tərəvəz lobyası, südül qarğıdalı, təbii yerkökü, təbii çuğundur, bütöv konservləşdirilmiş pomidor, təbii şirin bibər və s. bu kimi konservlər hazırladıqda 0,8-1,5% miqdarda duz və su əlavə edilməklə 116-118°C temperaturda sterilizasiya aparılır

2. **Qəlyanaltı tərəvəz konservləri** qida üçün hazır olub, heç bir kulinar əməliyyatından keçirilmədən istehlak edilir. 5 yamqrupa bölünür:

2.1. Qiymətlənmiş tərəvəz konservlərinə içi doldurulmuş pomidor, qiymətlənmiş bibər və badımcan konservləri, kələm dolması və s. aiddir.

2.2. Dairəciklər şəklində doğranıb yağda qızardılmış badımcan və göy qabaq konservləri. Yağın miqdarı 6-12%-dir.

2.3. Xırda-xırda tikələrə, dilimlərə və yastı formada doğranmış tərəvəz məhsullarından hazırlanmış konservlərə düyü və tərəvəzlə göy qabaq konservi, tomat sousunda bibər (leço), tərəvəz raqusu və s. aiddir.

2.4. Badımcan, göy qabaq, patisson və ya göy pomidordan hazırlanan tərəvəz kürüsü. Tərkibində 9% yağ, 1,2-1,6% duz olur.

2.5. Tərəvəz salatlarının tərkibində 1-2% duz, 0,4-0,8% sirkə turşusu və 5-7% bitki yağı olur.

3. **Nahar tərəvəz konservləri** birinci və ikinci xörəklərin resepti əsasında hazırlanan borş, şşi, şorba, rassolnik, raqu, kələm dolması, göbələklə kartof və s. konservlərdən ibarətdir. Nahar konservlərində 1,2-12% yağ, 1,2-2,8% duz olur.

4. **Uşaq qidası üçün konserv** hazırladıqda yüksək keyfiyyətli tərəvəzə ət, düyü, un, kərə yağı, qaymaq, süd, şəkər və duz qatmaqla püreyəbənzər kütlə əldə edilir. Xammallar qarışdırılır, yaxşı həzm olunması üçün homogenləşdirilir, havasızlaşdırılır və 0,2 litr tutumlu bankalara qablaşdırılır. Göy noxud püresi, yerkökü püresi, südlə göy qabaq püresi, alma və yerkökü püresi, tomatlı-tərəvəzli suppure, tomatlı-ətli-tərəvəzli suppure və s. istehsal edilir. Tərkibindən, istehsal texnologiyasından və təyinatından asılı olaraq uşaq qidası üçün konservlər yamqruplara bölünür.

5. **Pəhriz qidası üçün hazırlanan konservlər** ümumi texnologiya üzrə və müvafiq çeşiddə hazırlanır. Bu konservlər az kaloriliyə malik olmaqla, ürək-damar sistemi xəstəlikləri və həmçinin çəkisi normadan artıq olan yaşlılar üçün nəzərdə tutulur. Göy noxud kürüsü, dəniz kələmi kürüsü, pörtlədilmiş yerkökü, qara gavalı ilə yerkökü, alma püresi ilə çuğundur, qara gavalı və yerkökü ilə mal əti və s. konservlər istehsal edilir

6. **Tomat məhsullarına** tərkibində 12, 15 və 20% quru maddəsi olan tomat püresi; tərkibində 25, 30, 35,40,45 və 50% quru maddəsi olan duzsuz tomat pastası; tərkibində 27, 32 və 37% quru maddəsi olan duzlu

(3%) tomat pastası və tomat sousları aiddir.

Tomat sousunu hazırlamaq üçün tomat kütləsinə sirkə, şəkər, duz və ədviyyat əlavə edilib bişirilir. «Tünd», «Kuban», «Yay», «Tünd delikates» və s. tomat sousları hazırlanır.

7. **Kompotlar** bütöv və yaxud doğranmış meyvə və giləmeyvələrdən hazırlanır. Bunun üçün meyvələr yuyulur, təmizlənir, qabığından və tumundan azad edilir, bankalara doldurulur, üzərinə müxtəlif qatılıqda (35-65%-li) şərbət tökülür, sonra hermetik bağlanıb sterilizə və ya pasterezə edilir. Kompotlar tənəkə bankalarda və yaş tutumu 0,5; 0,8; 1,0; 2,0 və 3,0 litr olan şüşə banka və baionlarda hazırlanır. Kompotlar yalnız bir meyvədən və müxtəlif meyvə və giləmeyvələrin qarışığından (assorti) hazırlanır.

8. **Meyvə-tərəvəz şirələri** tərəvəzləndirici içki və pəhriz yeməyi kimi, habelə müxtəlif yeyinti məhsulları istehsal etmək üçün istifadə edilir. 4 yarımqrupa bölünür:

- təbii şirələr. Müəyyən bir xammal növündən alınaraq üzərinə digər meyvələrin şirələri, şəkər və konservantlar əlavə edilmir;

- kupaj edilmiş şirələr. Əsas şirənin üzərinə əlavə edilmiş digər növ meyvə şirəsinin (35%-ə qədər) qarışığından ibarətdir;

- şəkər və ya şərbət qatılmış şirələr. Bəzi meyvə və giləmeyvələrin təbii şirələrinin turşuluğunu azaltmaq üçün onlara şəkər qatışdırılır;

- saturasiya edilmiş və ya karbon qazı ilə doydurulmuş şirələr. Karbon qazı şirənin dadını xeyli yaxşılaşdırır, ona tərəvəzləndirici xassə verir.

Yuxarıda adları çəkilən məhsullardan başqa duza qoyulmuş xiyar və pomidor, sirkəyə qoyulmuş meyvə və tərəvəz və digər məhsullar da hazırlanır.

Aparığımız tədqiqat işində əsas məqsəd «Qafqaz Konserv Zavodu»-nda istehsal olunan meyvə-tərəvəz konservlərinin çeşidini, keyfiyyət göstəricilərini və ekoloji təmizliyini öyrənməkdir.

QIDA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN İDARƏDİLMƏSİNDƏ HACCP SİSTEMİ

Balabəyli V.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qida insan orqanizminə müxtəlif cür təsir göstərən mühüm və aktiv xarici mühit amilidir. Qidanın xarakterini dəyişərək orqanizmin inkişafına, onun həyat fəaliyyətinə təsir göstərmək olur. Məlumdur ki, insanın sağlamlığı və iş qabiliyyəti, həmçinin onun uzunömürlülüüyü düzgün qidadan asılıdır.

Hər bir dövlətin qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri əhalinin təhlükəsiz qida məhsulları ilə təmin olunmasıdır. Bu məsələ müasir dövr üçün də öz aktuallığını itirməmişdir. Bunu çox yaxşı bilən böyük dövlət xadimi, ümummillə liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə ölkənin qida təhlükəsizliyi məsələsini daim diqqət mərkəzində saxlamış və bu məsələnin gələcək nəsillər üçün olduqca vacib və aktual olduğunu nəzərə alaraq, qida təhlükəsizliyi məsələsini özünün dövlətçilik strategiyasının əsas elementləri sırasına daxil etmişdir. 2001-ci ildə o, "Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramını" təsdiq etmişdir. Bu proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində ərzaq məhsullarının və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı xeyli artmışdır.

Ümummillə liderin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyev də ölkə əhalisinin qida məhsulları ilə etibarlı təminatı məsələsini özünün iqtisadi strategiyasının əsas komponenti kimi daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu istiqamətdə xüsusi dövlət tədbirləri həyata keçirir. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə həyata keçirilmiş birinci Dövlət Proqramı bu sahədə böyük uğurların qazanılmasına şərait yaratmış, ölkə Prezidentinin 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nın iş icrasına başlanmışdır. Əminliklə demək olar ki, ikinci Dövlət Proqramının icrası da qida təminatı sahəsində ciddi nailiyyətlərə səbəb olacaqdır. Bundan əlavə, möhtərəm Prezidentin 25 avqust 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" da uğurla icra olunur və ölkənin qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müasir dövrdə tədris olunmuş halda və ya fərdi qaydada ölkənin qida təhlükəsizliyini təmin etmək qeyri-mümkündür. Azərbaycan açıq və sərbəst iqtisadi sistemə, qloballaşan istehsal münasibətlərinə malik bir dövlətdir. Dünyada baş verən iqtisadi proseslər təbii ki, Azərbaycandan yan ötmür və öz təsirini göstərməkdədir. Ümumdünya qida bazarının konyukturasında baş verən proseslər milli istehsalların strukturunun və bazar konyukturasının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Son dövrlərdə yer kürəsində baş verən ekoloji və klimatoloji dəyişikliklər, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlı torpaq və su ehtiyatlarının eroziya proseslərinin sürətlənməsi, habelə dünya əhalisinin artım tempi qida məhsullarına global tələbatın yetərinə ödənilməsində ciddi çağırışlara səbəb olmuşdur. Qida məhsullarına tələbatın artım tempi ilə mövcud istehsal resursları arasında yaranan kəskin disparitetlik artan dünya əhalisinin ərzaq təminatında bir sıra problemlər vəd edir. Təbii ki, əhalinin artım tempi özlüyündə qidaya tələbatın artım tempini müəyyən edir, digər tərəfdən isə bu tələbat ilbəil keyfiyyətə təkmilləşir, dəyişir və yeniləşir. Belə bir şəraitdə istehsalın artım dinamikasının tələbatın artım dinamikası ilə harmonizasiyası, tələblə təklifin sinxronlaşdırılması müasir dünyanın ən aktual problemlərindən biri olaraq qalır. Bu səbəbdən də ərzaq məhsulları istehsalında məhsuldarlığın artırılması məqsədilə mütəmadi olaraq elmi tədqiqatlar aparılır, yeni texnika və texnologiyaların kənd təsərrüfatı istehsalına tətbiqi, innovasiyaların istehsal sahələrinə gətirilməsi problemin həllində əsas vasitə və alət kimi istifadə olunmaqdadır.

Bunlar arasında gen mühəndisliyi və genetik cəhətdən modifikasiya olunmuş mikroorqanizmlərdən, müxtəlif kimyəvi preparatlardan, qida əlavələrindən, əvəzedicilərdən və s. istifadə hazırda geniş yayılmışdır. Təbii ki, bu vasitələr və elmi-texniki nailiyyətlər istehsal həcmının artırılmasında mühüm rol oynamaqla yanaşı, bəzən düzgün istifadə edilmədikdə qida sağlamlığı üçün müəyyən təhlükələr yaradır. Bundan əlavə, tələbatın artım tempi istehlak bazarında keyfiyyətsiz, insan sağlamlığı üçün təhlükə yarada biləcək qida məhsullarının yer almasına da şərait yaradır.

Azərbaycan Avropa İttifaqına və inkişaf etmiş dünyaya inteqrasiya yolunu seçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yolda xeyli uğurlar əldə edilmiş və hazırda işlər davam etdirilməkdədir. Respublikanın qanunvericilik və hüquqi-normativ bazasının Avropa İttifaqının qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması, respublikanın Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olması ilə əlaqədar sanitar və fitosanitar tədbirlərin modernləşdirilməsi və s. üçün xeyli işlər görülmüşdür. Azərbaycanda qida keyfiyyəti və qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi sistemlərinin müasirləşdirilməsi də olduqca aktualdır və həmin tədbirlər sırasındadır. Əhalinin sağlam və təhlükəsiz qida məhsulları ilə təmin edilməsi, Azərbaycanın istehlak bazarına zərərli və keyfiyyətsiz qida məhsullarının daxil olmasının qarşısının alınması məqsədilə təhlükəsizliyin idarəedilməsi sistemlərinin və nəzarət mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması əsas vəzifələrdən biridir. Lakin qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi sistemlərinin modernləşdirilməsi xeyli vaxt və vəsait, bilik və informasiya, səriştə və bacarıq tələb etdiyi üçün qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi, Azərbaycan şəraitində səmərəli işləyə biləcək mexanizmlərin tətbiq edilməsi üçün seçim edilməsi və uyğun olanların tətbiqi üçün əsaslar yaradılması olduqca vacibdir.

Qida təhlükəsizliyi dedikdə, hər hansı bir qida məhsulunun insan sağlamlığı üçün zərərli olan bioloji, kimyəvi və fiziki təhlükəli faktorlardan azad olması nəzərdə tutulur. Qida təhlükəsizliyi hər hansı bir qidanın insan, heyvan və ətraf mühit sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olmaq ehtimalından azad olmasıdır. Qida təhlükəsizliyi – sağlamlıq üçün fəsadlar yarada biləcək təhlükəli faktorların qidanın tərkibində qalmaq, sonradan yaranmaq və ya sonradan qidanın tərkibinə daxil olmaq ehtimalının istisnası deməkdir.

Təhlükəli qida məhsulunun təhlükəlilik səviyyəsi onun tərkibində qalan təhlükəli faktorlarla ölçülür. Təhlükəli faktor üç qrupa – bioloji, kimyəvi və fiziki qruplara bölünür:

- bioloji təhlükəli faktorlar qrupuna yoluxucu bakteriyalar, toksin ifraz edən orqanizmlər, parazitlər, viruslar və s. mikroorqanizmlər;
- kimyəvi təhlükəli faktorlar qrupuna təbii şəkildə yaranan toksinlər, qida əlavələri, pestisid qalıqları, baytarlıq preparatlarının qalıqları, ətraf mühit çirkləndiriciləri, kimyəvi çirkləndiricilər, allergenlər və s.;
- fiziki təhlükəli faktorlar qrupuna metal qırıntıları, şüşə qırıntıları, işçilərə məxsus və istehsal prosesləri zamanı ərzaq məhsullarına düşmək ehtimalı olan zinət əşyaları, daş qırıntıları, sümük qırıntıları və s. daxildir.

Hazırda dünyada qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün ən çox istifadə olunan sistem HACCP (Hazard Analysis and Critical Control Point – Təhlükəli Faktorların Analizi və Kritik Nəzarət Nöqtələri) sistemidir və bu, qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən, təhlükəli faktorların identifikasiyası, qiymətləndirilməsi və onlara nəzarət mexanizmidir. Təhlükəli faktor – insan sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyi olub ərzaq məhsullarında yer alan bioloji, kimyəvi və fiziki agent və ya ərzaq məhsulunun vəziyyətidir. Kritik Nəzarət Nöqtəsi isə təhlükəli faktorun qarşısını almaq, aradan götürmək və ya onu məqbul həddə salmaq üçün nəzarətin zəruri olduğu istehsal zəncirinin mərhələsidir.

HACCP sisteminin standartlaşdırmış beynəlxalq təşkilatlardan biri də Codex Alimentarius Komissiyasıdır. Codex Alimentarius (və yaxud Ərzaq Kodeksi) Komissiyası BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı ilə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının birgə təsis etdiyi komissiyadır. Bu komissiyanın əsası 1961-ci ildə qoyulmuş, onun əsas məqsədi qida məhsullarına dair beynəlxalq statuslu standartların və

qida təhlükəsizliyinə dair qaydaların hazırlanıb qəbul edilməsindən, bununla da global ticarət şəbəkəsində qida məhsulları ilə vicdanlı ticarətə şəraitin yaradılmasından ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, HACCP kifayət qədər mürəkkəb bir sistemdir. Qida təhlükəsizliyinin idarəedilməsi mexanizmini sadələşdirmək məqsədilə Codex Alimentarius Komissiyası onu məqbul səviyyəyə qədər sadələşdirmiş və yeddi prinsipi əsas götürmüşdür. Bu prinsiplər aşağıdakılardan ibarətdir:

- təhlükəli faktorların analizinin aparılması;
- kritik nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilməsi;
- kritik hədlərin təyin edilməsi;
- kritik nəzarət nöqtələrinin monitoring sisteminin yaradılması;
- monitoring zamanı kritik nəzarət nöqtəsinin nəzarətdən çıxdığı qeydə alındıqda istifadə edilmək üçün korrektəedici fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi;
- HACCP sisteminin səmərəli işlədiyini təsdiqləmək üçün sınaq üsulunun müəyyən edilməsi;
- bu prinsiplərə və onların tətbiqinə aid olan üsulun və qeydiyyatın sənədləşdirilməsi qaydasının müəyyən edilməsi.

Göründüyü kimi, əhalinin qida məhsulları ilə təminatı strategiyasında qida təhlükəsizliyi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qida təhlükəsizliyi insan və heyvan sağlamlığı, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində önəmli rol oynayır. Qida təhlükəsizliyi milli genefondun qorunmasında və sağlam nəslin yetişdirilməsində təsiredici əsasları özündə cəmləşdirən amildir. Ona görə də hər bir dövlət, o cümlədən Azərbaycan hökuməti öz aqrar siyasətində qida təhlükəsizliyini daim diqqət mərkəzində saxlayır, əhalinin sağlam qida məhsulları ilə təmin edilməsi məsələsini ən önəmli tədbirlər sırasına daxil edir.

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ BEYNƏLXALQ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI

Bəşirov S.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məlum olduğu kimi elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın inhisarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhəng Transmilli şirkətlərin əlində cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynayırlar.

Respublikamızda özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl olaraq keçirildiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının göstəriş-lən cəhəti nəzərə alınmaqdadır. Heç kəs üçün sirr deyildir ki, respublikamızda iri kapital yığımının həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyektlərinin həddən artıq "xırdalanması" TMŞ-lərin ölkəmizdə şəriksiz hökmranlığına gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzrə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində "xırdalanmasına" yol vermək olmaz. Bu baxımdan bankların birləşdirilərək BUS Bankın yaradılması və sonra da kapital banka çevrilməsi, bankların nizamnamə kapitalına tələblərin artırılması tamamilə özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, istər daxili, istərsə də beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın, milli sahibkarlığın formalaşması və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji məqsədlərindən biri hesab edilir. Yalnız bir tarixi faktı yada salmaq kifayət edər ki, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə tikilən və bu gün Bakının iftixarı olan iqtisadi və digər obyektlərin böyük əksəriyyəti milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsulların yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasını tələb edir. Respublika daxilində demək olar ki, artıq bütün məhsul növləri üzrə yerli və əcnəbi məhsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdxalat tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudlaşdırıla bilər. Lakin bu uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, artıq geniş istifadə etmək mümkün deyildir. Ona görə də yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da bunu tələb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın strukturundan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizin iqtisadi integrasiyasının dünya birliyi ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında aparıldığını və ya onun

dünya bazarının xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. 90-cı illərdə olduğu kimi Respublika idxalatının böyük əksəriyyətinin istehlak mallarından, ixracatın isə mineral xammaldan ibarət olması, tamamilə aydındır ki, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilməzdi. İxrac potensialının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalın hazır məhsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan malların əmtəə görkəminin yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması və daha da artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin ardıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasını təmin edilməsi olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdəndir.

Dünya bazarı ilə səmərəli iqtisadi inteqrasiya yalnız iqtisadiyyatın geniş diversifikasiyası ilə mümkündür. Bu məqsədlə, gömrük kredit və valyuta mexanizmindən və digər iqtisadi alətlərdən bacarıqla istifadə edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi strukturunun formalaşmasında və xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakterində valyuta siyasəti mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı asılılığın artması ilə əlaqədar olaraq, valyuta məzənnəsi milli iqtisadiyyatın inkişafının zəhri təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialını, əmək məhsuldarlığını ölkələr müxtəlif müddətdə, istehsala güclü təsir göstərir.

Bu gün Milli Bankın həyata keçirdiyi valyuta siyasəti daxili qiymətlərin rəqabət gücünü və ixracın səmərəliliyini müəyyən dərəcədə azalda bilər. Bu isə ixracat sahələrinə və bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafına təsir göstərə bilər, idxalı isə stimullaşdıraraq genişlənməsinə səbəb ola bilər. Neft gəlirlərinin sürətlə artmağa başlaması milli valyutanın mövqeyini xeyli möhkəmləndirir. Ona görə də Milli Bankın bu sahədə apardığı tarazlaşdırılmış siyasəti tamamilə özünü doğruldur.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi inkişaf strategiyası qabaqcıl ölkələrin müsbət təcrübəsi və müasir dünyada gedən proseslər nəzərə alınmaqla hazırlanır, qeyri-neft sektorunun inkişafına qayğı göstərilir. Dünyada özünü göstərən geniş qloballaşma proseslərinə Azərbaycanın uğurlu inteqrasiyası və sosial-iqtisadi tərəqqisi yalnız bu yolla təmin oluna bilər.

Bu gün ölkənin müstəqil sosial-iqtisadi inkişafı gedişi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən və ilk baxışda həlli qeyri-mümkün görünən Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət gücünün artırılması yolları dövlətin diqqət mərkəzindədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu bu sahədə azalmır, əksinə daha da yüksəlir və getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq rəqabət meydanına təsərrüfat subyektləri-müəssisələr çıxsa da onların bu sahədə müvəffəqiyyəti bütün digər şərtlər daxilində ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi vəziyyət və o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə mənfi və müsbət təsir edə bilər. Dövlət ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər sistemi həyata keçirmədikdə onun bu sahədə rolu mütəxəssislər tərəfindən mənfi xarakterizə edilir.

Bu tədbirlər sisteminin mərkəzi xəttini müəssisələr tərəfindən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onların malik olduqları müqayisəli üstünlüklərin möhkəmləndirilməsi, üçün normal işgüzar mühitin yaradılması təşkil edir. Bu məqsədlə müəssisələrin xaricdən yeni texnika və Texnologiya gətirmələri hərtərəfli təşviq edilməlidir. Sovet dövründən qalmış bir əhkama görə, dövlət zəif, səmərəsiz və ziyanla işləyən müəssisələri himayə etməlidir. Bu yanlış bir fikirdir. Getdikcə qloballaşan bazar iqtisadiyyatı tələb edir ki, beynəlxalq bazarda rəqabət apara bilən müəssisələr dövlət tərəfindən dəstəklənsinlər və onlar öz üstünlüklərini daha da möhkəmləndirsinlər.

Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə dövlət himayəçiliyi çoxlarının düşündüyü kimi heç də həmin müəssisələrə dotasiya verilməsi demək deyildir.

Bu himayəçilik rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin ölkələr müxtəlif müddətdə, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmələri üçün əlverişli şərait yaradılmasından ibarətdir. Dünya təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, dövlətlərin çoxu rəqabət qabiliyyətini ilk mərhələdə beynəlxalq bazarda deyil, daxili bazarda yüksəltməyə çalışırlar.

Artıq bütün mütəxəssislər arasında belə bir fikir hakimdir: rəqabət mübarizəsində o ölkələr qalib çıxırlar ki, onlarda daxili tələb xarici firmaların deyil, ilk növbədə yerli firmaların məhsuluna əsaslanır. Yerli müəssisələrin xaricdə davam gətirə bilən məhsullar istehsal edə bilməsində ilk mühüm şərt onların əvvəlcə ölkə daxilində rəqabətə dözə bilməsi, normal rəqabət mübarizəsi şəraitində daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu işçi qüvvəsinə də aiddir. Halbuki, yüksək ixtisaslı hesab etdiyimiz işçi qüvvəsi bəzən daxili bazarda xarici işçilərlə rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Xarici firmaların özləri ilə çoxsaylı işçilər gətirmələrini müəyyən dərəcədə məhz bu amil ilə də izah etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxalı əvəzetmə siyasətinin yeridilməsidir. Bu siyasət ölkənin keçmişdə olduğu

kimi qapalı xarakterinin artırılmasına deyil, istehlak mallarının idxalına yönəldilən valyuta ehtiyatlarına qənaət olunmasına, qənaət olunan valyutanın texnologiya idxalına və hətta həmin texnologiyanın istehsalının respublikada təşkil olunması məqsədlərinə tabe edilməsi çox vacibdir. Bu siyasət ölkənin ixracat potensialının artırılması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Uzunmüddətli və mürəkkəb proses olan beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə müxtəlif ölkələr müxtəlif müddətdə fərqli vasitə və üsullar ilə nail olurlar. Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, onlar bu məqsədə nail olmaq üçün bir qayda olaraq dörd ardıcıl mərhələdən keçirlər. Bu mərhələlərin hərəkətverici qüvvələri, yaxud ayrı-ayrı dövrlərdə onun inkişafının müəyyənedici amilləri aşağıdakılardır: ölkələr müxtəlif müddətdə, investisiyalar, yeniliklər və sərvət. Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq rəqabət mübarizəsində öz üstünlüyünü mövcud olan bol istehsal amillərindən intensiv və səmərəli istifadə olunması, onlardan əldə edilən maliyyə mənbələrini texnoloji inkişafa yönəltmək yolu ilə təmin edir. Bu sahədə bütün qüvvələr Azərbaycana təbiətin bəxş etdiyi zəngin təbii sərvətlərdən və ucuz işçi qüvvəsindən ağılla istifadə edilməsinə, müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. İlk növbədə daxili tələbatın ödənilməsi üçün bu sahələrdə qısa müddət ərzində əhəmiyyətli nəliyyətlər əldə etmək mümkündür. Hazırkı mərhələdə resurs amillərindən innovasiya amillərinə keçilməsi məsələsi tam kəskinliklə qarşıya qoyulmuşdur. Həyata keçirilən məqsədyönlü və genişmiqyaslı tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qısa tarixi dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar da buna böyük əhəmiyyət verirlər.

İSTEHLAK BAZARINA DAXİL OLAN EMAL EDİLMİŞ BALIQ MƏHSULLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN EKSPERTİZASI

Bəylərzadə A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yeyinti məhsulları içərisində balıq və balıq məhsullarının insanların qidalanmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki balıq əti dadlı və şirəli olmaqla bərabər, həm də insan orqanizmi tərəfindən daha tez həzm olunur. Həmçinin emal edilmiş balıq məhsulları heyvan və quş ətlərinə nisbətən mineral maddələrlə daha zəngindir.

Emal edilmiş balıq məhsullarının qidalılıq dəyəri onun kimyəvi dəyəri ilə xarakterizə olunur. Belə ki, emal edilmiş balıq məhsullarının tərkibində orqanizm tərəfindən daha yaxşı həzm olunan müxtəlif kimyəvi maddələr su, yağlar, karbohidratlar, vitaminlər, fermentlər, mineral maddələr və digər bioloji fəal maddələr vardır. Emal edilmiş balıq ətinin kimyəvi tərkibi onun yaşından, ovlanma vaxtından və texnoloji emalından asılıdır.

Zülali maddələr: Emal edilmiş balıq məhsullarının tərkibindəki zülalların qidalılıq dəyəri ondan ibarətdir ki, onların tərkibində insan orqanizminə lazım olan bütün əvəz edilməz amin turşuları vardır. Belə ki, zülalların miqdarı 15-20% olub, orqanizmdə 96% mənimsənilir. Çəkikimilər fəsiləsinə daxil olan vətəgə əhəmiyyətli balıqların emalından alınmış (çapaq, külmə, ziyag) balıq məhsullarının ümumi azotun miqdarı 2,91-3,02% -dir. Azotun ümumi miqdarının 87,1-89,6%-i zülali azotun, 10,4-12,2% zülal təbiətinə malik olmayan azotun payına düşür. Balığın ətində qeyri-zülali maddələr balığın dad və iyinin əmələ gəlməsində iştirak etməklə, mədə şirəsinin ifrazına və iştahanın artmasına köməklik edir.

Yağ: Balıq yağı tərkibcə bir çox maddələrin mürəkkəb qarışığından ibarətdir, lakin tez həll olan yağdır. Balıq yağının tərkibində müxtəlif triqliseriotlər vardır ki, onlar da 25-dən yuxarı yüksək molekullu yağ turşularından təşkil olunmuşdur. Ümumiyyətlə balıq yağı insan orqanizmi tərəfindən 96,7% mənimsənilir. Balıq yağının qliseridlərində 20-30% doymuş və 70-80% doymamış yağ turşuları vardır. Balıq yağında fosfoliftlər və steridlər də vardır. Balıq yağında həmçinin yağda həll olunan vitaminlər (A, D, E, K) və boya maddələri (pigmentlər) də vardır.

Mineral maddələr: Emal edilmiş balıq məhsullarında mineral maddələr toxumaların hüceyrə daxili və hüceyrədən xaric mayenin tərkibinə daxildirlər. Onlar maddələr mübadiləsinə tənzim etməkdə fəal iştirak edirlər. Zülalların, karbohidratların və yağların parçalanması və sintezi mineral maddələrin bu proseslərdə iştirakından asılıdır. Emal edilmiş balıq ətinə heyvan və quş ətinə nisbətən mineral maddələrlə daha zəngindir. Belə ki, balıq ətində mineral maddələrin miqdarı 3%-ə qədər olur. Emal edilmiş balıq məhsullarının kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyəri haqqında 1-ci cədvəldə ətraflı məlumat verilmişdir.

Çəkikimilər fəsiləsinə daxil olan emal edilmiş balıq məhsullarının kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyəri. Cədvəl. 1

Emal edilmiş balıqlar	Su	Yağ	Zülali maddə	Mineral maddə	Enerji dəyərliliyi (k/kal)
Külmə	77,3-78-3	1,5-2,8	18,6-18,9	1,1-1,3	98,0
Kütüm	75,0-76,9	2,8-5,3	18,6-19,1	1,1-1,4	92,0
Çapaq	76,2-72,5	2,0-4,4	17,8-19,0	1,0-1,5	136
Çəki	76,2-78,5	1,9-4,0	18,0-19,0	1,0-1,3	125

NARDAN MÜXTƏLİF EMAL MƏHSULLARI İSTEHSALININ TƏDQIQI

Cəfərli B.S.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Nar Punicacae ailəsinə aid olub, yalnız bir cinsə və ona daxil olan iki növə malikdir. P. Protopunica Baif, qranatum L. Ədəbiyyat mənbələrindən məlum olur ki, nar qədim bitkidir. Onun haqqında ən qədim tarixi mənbələrdə xatırlanır. Narın Azərbaycan və İran ərazisində eramızdan 200-300 il əvvəl yayıldığı bildirilir. Misirin qədim abidələrində onun təsvirlərinə rast gəlinir. Homer “Odise” də nar haqqında adı meyvə ağacı Finikii və Frakii kimi bəhs etmişdir (b.e. 1000 il əvvəl). Teofrastın “Təbii tarix” ində(b.e. 350 il əvvəl) nar ağacına dair yazı vardır. Nar bəzi yerlərdə qədimdən indiyə qədər də ritual və simvolik əhəmiyyətə malik idi. Son illərdə qədim Yunanıstan, Zaqafqaziya və Mərkəzi Asiyada narın heykəl təsvirləri tapılmışdır. Ona əsasən narın məhsul mənbəyi rəmzi olduğunu demək olar.

Bir sıra tədqiqatçılara görə mədəni narın vətəni İran, Azərbaycan (şərqi Zaqafqaziya) olub, burada bu növün əsas forma əmələ gəlmə prosesi getmiş və o, buradan dünyanın digər ölkələrinə yayılmışdır. B.S. Rozanova belə hesab edir ki, nar bitkisi azı 200 il bundan əvvəl Orta Asiyada yayılmağa başlamışdır. Hazırda Orta Asiya respublikaları arasında narın ən çox yayıldığı ölkə - Özbəkistandır.

İsraildə nar şərabları: oynaq, turş, kəmsirin, kəmturş, çəhrayı kəmsirin, desert və bir neçə növ “portveyn”-lər hazırlanır. Qışda çox aşağı temperatur nara zərər vura bilər. Ona görə də narın becərildiyi Şimal bölgəsində qışda bitkini basdırırlar. Nar torpağa tələbkar deyildir.

Təbii məhsullara tələbatın yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq son on illiklərdə narın emalı inkişaf tapmışdır. Əvvəllər bu meyvədən əsasən nar şirəsi istehsal olunurdu ki, o da çox tez bulanması və çöküntü verməsi ilə diqqət çəkirdi.

Dünyada nar istehsalı (2012)

Sıra	Ölkə	İstehsalTon	Ticarəton
1	Hindistan	1.140.000	35.000
2	İran	705.000	60.000
3	Çin	700.000	-
4	Türkiyə	217.572	86.271
5	ABŞ	120.000	17.000
6	İraq	100.000	-
7	İspaniya	80.000	40.000
8	Suriya	70.000	-
9	Azərbaycan	60.000	15.000
10	Əfqanıstan	60.000	1.000

100 q narın dəyəri

Kalori (Kal) – 63 – 78 Vitamin A (IV) (karotin) – izi

Protein (q) – 0,05 – 1,6 Tiamin (mq) B₁ – 0,003

Yağ (q) -0,9 Riboflavin (mq) B₂ – 0,012 – 0,03

Karbohidrat (q) – 15,4 – 19,6 Niasin (mq) – 0,180 – 0,3

Ca (mq) – 3 – 2

2008-2010-cu illərdə nar ticarəti və ixracatında vacib ölkələr – Türkiyə 86 min ton, İran 60 min ton, İspaniya 40 min ton, Hindistan 35 min ton, AB^a 17 min ton, Azərbaycan 15 min tonla təmsil olunmuşlar.

Quranda nar sözünə 3 dəfə rast gəlinir. Ənam surəsi 99 və 141, Rəhman surəsi 68. Bunların ilk ikisində nar Allahın yaratdığı gözəl şeylərin bir nümunəsi olaraq verilmişdir, üçüncüsündə isə cənnətdəki bir meyvə olaraq anladılmaqdadır.

Narın emalında onun fiziki-mexaniki xüsusiyyətlərinə xüsusi önəm verilir. Azərbaycan, Gürcüstan və Özbəkistan şəraitində müxtəlif nar sortlarının Fiziki-mexaniki göstəricilərinin tədqiqi göstərmişdir ki, meyvənin orta kütləsi 182-467 q, qabıq arakəsmə ilə 26,6-49,8%, qabıqla toxum 5,4-15,9% təşkil edir. Nar şirəsi və konsentratı alınan xətlərdə oxşar əməliyyatlar yerinə yetirilir. Lakin texnologiyanın xüsusiyyətləri hələ də təbii rəngini saxlayan bulantısız konsentrat alınmasını təmin etmir. Texnologiya xarici örtüyün tozdan yuyulmasını, dənələrin ayrılmasını, sıxılma, pastərizə və alınan şirənin soyudulması, pektinin parçalanmasını təmin edən, fermentləşdirmə, şirənin çöküntüdən ayrılması, vaakum - buxarlandırıcı qurğularda qatılaşdırmanı əhatə edir.

MEGATƏNSİZİMLƏNMƏ ƏSASINDA BANK SİĞORTA SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Cəfərov C.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bank sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsi barədə məqaləmi ilk öncə Azərbaycanda sığorta sektorunun real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi barədə məlumatla başlamaq istərdim. Bildiyimiz kimi, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sığorta sisteminin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) payı 15-20 faiz arasında dəyişir. Lakin bu göstərici Azərbaycanda dəfələrlə aşağı - 2 faizdir. Yəni, Azərbaycanda adambaşına düşən sığorta haqqı 18-19 manatdır. Sığorta müqafatlarının dünya üzrə orta göstəricisi Azərbaycandakı müqafatların səviyyəsini 15 dəfə üstələyir. Azərbaycanın sığorta sistemi və qanunvericilik tarixi 1991-ci ildən başlayıb. Ümumilikdə ölkədə sığorta işinin inkişafını 3 mərhələyə bölmək olar.

Birinci dövr 1920-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Beləki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq neft sənayesindəki inkişaf ilə bağlı olaraq sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi sığorta işinin əsas stimulyeri qüvvəsi olub. 1910-cu ildə Bakıda 18 sığorta cəmiyyəti, 1912-ci ildə 30 sığorta cəmiyyəti və agentliyi fəaliyyət göstərmişdir. Bu sığorta şirkətlərinin işinin əsasını Xəzər dənizində üzən gəmilərin sığortası təşkil edib və bu sahədə rus şirkətlərinə böyük yer verilib.

İkinci dövr Sovet Hakimiyyətinə aid 1920-1990-cı illəri əhatə edir. Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra – 1922-ci ildən başlayaraq bütün SSRİ-də sığorta dövlət inhisarına alınıb. Bu dövrdə əhaliyə göstərilən sığorta xidmətləri məhdudlaşdırılmışdır. Daha doğrusu, sığorta sistemi dövlət sosial təminat sisteminə əlavə kimi fəaliyyət göstərirdi.

Üçüncü dövr 1990-cı ildən sonrakı dövrüdür. Bu dövrdən sonra sığorta sistemi müstəqil inkişaf etməyə başlayıb. 1991-ci ildən başlayaraq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar 20-yə yaxın qanun və normativ hüquqi akt qəbul edilib.

Bu qanunlardan biri də ‘Əmanətlərin Sığortalanması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu’dur. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən banklarda fiziki şəxslərin əmanətlərinin kollektiv icbari sığortalanması sisteminin yaradılması və fəaliyyəti, o cümlədən əmanətlər üzrə kompensasiya ödənilməsi qaydalarını müəyyən edir. Əmanətlərin sığortalanması sisteminin yaradılmasının məqsədi, banklar və xarici bankların yerli filialları ödəmə qabiliyyətini itirdikdə, fiziki şəxslərdən əmanətə qəbul olunmuş pul vəsaitinin itirilməsi riskinin qarşısını almaq, maliyyə və bank sisteminin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Azərbaycanda sığorta sektorunun qanunvericilik bazasının tarixi 1993-cü ildən başlayır. Həmin ildə «Sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul edilib. Ölkə ictimaiyyətinin müzakirəsində olan məsələlərdən biri də yeni qəbul edilən “İcbari sığortalar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunudur. Qanunun tətbiqi ilə bağlı Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev 2011-ci il 17 sentyabrda fərman imzalayıb. Azərbaycanda banksığorta sisteminin zəif inkişaf etməsi maliyyə, bank, səhiyyə və s. sektorlara mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, bu zəiflik insanların uzunömürlülyünə də mənfi təsir göstərir. Lakin, çox təəssüfki Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafına müsbət təsir göstərən, onun daxili və xarici amillər üzrə qiymətləndirilməsini həyata keçirən tədqiqatlar irəli sürülməyib. Buna görə də, bütün bu problemlər, Azərbaycanda sığorta sisteminin inkişafına çoxtərəfli yanaşmanı özündə ehtiva edən tədqiqatın aparılmasına zərurət yaradır. İqtisadi və Sosial İnkişaf Mərkəzi (İSİM) tərəfindən ACİ Yardım Fondunun («ACİYF») dəstəyi ilə həyata keçirilən «Azərbaycan Sığorta Sistemi: iqtisadi və sosial proseslərə multiplikator təsiri kimi» layihəsi məhz bu məqsədi daşıyır. Azərbaycanın sığorta bazarının davamlı təkamülü və dünya bazarında özünəməxsus yer tutmasına şərait yaratmaq üçün daha faydalı və ciddi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Gözlənilməz təbii fəlakətlər, müxtəlif sferalarda baş verə biləcək qəzalar və bədbəxt hadisələr nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatına, hüquqi şəxslərin və vətəndaşların əmlakına və əmlak

mənafeələrinə vurula biləcək zərərlərin ödənilməsinin təmin edilməsi, bu məqsədlərə büdcə xərclərinin azaldılması, eləcə də sığorta işinə nəzarətin gücləndirilməsi və sığorta sahəsində ortaya çıxan bir sıra çətinliklərin aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi önəmlidir.

Bu tədbirlərdən bir neçəsinə nəzər yetirək: Milli sığorta bazarının beynəlxalq standartlar səviyyəsində inkişafı və dünya sığorta bazarına integrasiya olunması prosesini sürətləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının «Beynəlxalq Sığorta Nəzarəti Assosiasiyası»na üzv qəbul edilməsi məsələsinin həlli istiqamətində tədbirlər görülməlidir; sığorta sahəsində mühasibat uçotunun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və hesabatların şəffaflığını təmin etmək üçün müvafiq tədbirlər görülməlidir; əhəlinin sığorta sahəsində maarifləndirilməsini təmin etmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrində təbliğat aparmaq; sığorta şirkətləri ilə sığorta olunanlar arasında bağlanan sığorta müqavilələrində sığorta məbləğlərinin düzgün qiymətləndirilməsi yönündəki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tələblər sərtləşdirilməlidir. Eyni zamanda hazırkı dövrdə ölkədə dövlətin, o cümlədən sahibkarların maliyyəsi hesabına biznes reklamı, məlumat materialları hazırlanmalıdır. Bu yolla vətəndaşların sığorta sisteminin sərfəliliyinə olan inam problemi öz həllini tapmış olar.

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAFI

Çırağov S.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycanda turizmin gözə çarpacaq dərəcədə inkişafı Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasında sonra oldu.

Respublikamızda turizmin inkişafı Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, 2001 - ci ildə Ümumilli Liderin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Ümumdünya Turizm Təşkilatına tam hüquqlu üzv qəbul olundu. Daha sonra, 27 avqust 2002 - ci ildə “Azərbaycan Respublikasının 2002 - 2005 - ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı” qəbul olundu. Burada əsas məqsəd turizm sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsini, ölkənin sosial - iqtisadi inkişafını təmin edən qeyri - neft sektorundan biri kimi turizm resurslarından səmərəli istifadə etməkdir. 2002 - ci ildən başlayaraq respublikamız hər il beynəlxalq sərgilərə qatılmış, həmçinin ölkəmiz belə tədbirlərə ev sahibliyi də etmişdir. Görülən tədbirlər nəticəsində ölkəmizin turizm sektoruna marağı artmış, bu isə yerli və əcnəbi investorların vəsait qoyuluşuna səbəb olmuşdur.

Turizm sektorunun ölkəmiz üçün bir çox cəhətdən iqtisadiyyatın güclənməsi, bölgələrin inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, habelə Azərbaycanın bütün dünyada tanınması baxımından səciyyəvidir. Belə ki, 2005 - ci ildən bu günə qədər Azərbaycana gələn xarici turistlərin sayı 1.1 mln - dan 2.3 mln - a, ölkədə fəaliyyət göstərən mehmanxanaların sayı 262 - dən 535 - ə, yerləşdirmə vasitələrində yerlərin sayı 22 mindən 35 minə, turizm müəssisələrinin sayı isə 197 - dən 286 - ya çatmışdır. Həmçinin 2014 - cü ildə Azərbaycana səfər edən xarici turistlərin ölkəmizdəki xərclərinin həcmi 1,3 milyard manat, bu sahədə çalışan ipeilərin sayı 42 min, turizmin ÜDM-dəki xüsusi çəkisi isə 4,1% olmuşdur.

Azərbaycanda turizmin davamlı inkişafı beynəlxalq reytinglərdə də özünü göstərmişdir. Dünya İqtisadi Formunun 2015-ci il üçün nəşr etdiyi “Səyahət və Turizm Rəqabətliyi Hesabatı”da Azərbaycan 141 ölkə arasında insan resursları və əmək bazarı göstəricilərinə görə 36-cı, biznes mühiti göstəricisinə görə 65-ci, təhlükəsizlik və əmin-amanlıq göstəricisinə görə 36-cı yeri tutmuşdur. Bu isə bir çox inkişaf etmiş Avropa ölkələrini geridə qoymuşdur. Ölkəmizdə son illərdə keçirilən beynəlxalq tədbirlər ölkənin imicinə müsbət təsir göstərmiş və ölkəyə turist axını gücləndirmişdir. Respublikamız belə tədbirlərə ev sahibliyi edə biləcəyini də bir daha sübut etmişdir. Bu baxımdan I Avropa oyunları xüsusilə qeyd olunmalıdır.

Azərbaycanda turizmin bir çox sahələri o cümlədən istirahət, əyləncə, işgüzar müalicə, dini, qohumların dostların ziyarəti kimi növləri inkişaf etdirilmişdi.

Cədvəl 1.

2014-cü ildə ölkəyə gələn və gedən turistlərin sayı (nəfər)

Cəmi	Biznes və işgüzar	İstirahət və əyləncə	Qohumları ziyarət	Sağlam	Dini	Digər
2129515 648944	705189 673708	46220 13640	41814 3306673	1290909 1053900	579920 168957	82525 130462

Xarici ölkələrə gedən və gələn Azərbaycan vətəndaşlarının səfərlərinin məqsədləri üzrə bölgüsündə işgüzar və əyləncə turizmi üstünlük təşkil edir. Bu onu sübut edir ki, artıq Azərbaycan vətəndaşları xarici ölkələrə sərmayə qoymaq, kommersiya fəaliyyəti təşkil etmək və s. məqsədlər üçün xarici ölkələrə səyahət edirlər. Bu onu sübut edir ki, artıq inkişaf etmiş Azərbaycan kapital idxal edən ölkədən kapital ixrac edən ölkəyə çevrilməkdədir.

Mövcud standartlara görə Azərbaycanda olan bir turistin həftəlik orta xərcləri 1000 dollar təşkil edir. Əgər səyahət 2 həftəlik planlaşdırılırsa bu məbləğ 2000 dollar olacaq. Bu vəsait bütün gələn tursitlər üçün hesablanarsa büdcəyə ödəmələr artmış olar. Deməli gənc bir sahə olan turizmin büdcəyə gəliri onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan Neft sənayesindən başqa turizm sənayesinin inkişafından da yüksək səmərə götürə bilər. Bunun üçün rahat dünya standartlarına cavab verə bilən 3 və 5 ulduzlu otellərin inkişafı onların təminatı ön planda olmalıdır.

2014- cü ilin statistik məlumatlarına görə Azərbaycan xaricdən gələn turistlərin sayı 2,1 mly nəfər, xaricə gedən turistlərin sayı isə 3,3 mly nəfər olmuşdur. Kəskin fərqin yaranması ölkədə olan turizm xidmətlərinin baha və keyfiyyətcə hələ də xarici ölkələrdən geri qalması ilə əlaqədardır.

Mülkiyyət növləri üzrə mehmanxana və mehmanxana tipli müəssisələrin bölgüsünə nəzər salsaq görürük ki, dövlət mülkiyyətində olan mehmanxanaların sayında azalma, xüsusi mülkiyyətdə isə artım müşahidə olunur. Bu onu sübut edir ki, Azərbaycanda artıq sahibkarlıq fəaliyyəti güclənir. Yəni sahibkar turizm sahəsində də dövlətə dəstək olur.

Cədvəl 2.

Müəssisələrin mülkiyyət növünə görə sayı

	2010	2011	2012	2013	2014
Müəssisələrin sayı	126	141	170	197	218
ondan:					
dövlət mülkiyyəti	2	2	2	3	2
qeyri-dövlət mülkiyyəti	124	139	168	194	216
o cümlədən:					
xüsusi	119	135	161	187	207
xarici	3	3	3	4	5
birgə	2	1	4	3	4

Azərbaycanın turizmini inkişaf etdirmək üçün bütün imkanları olduğunu nəzərə alaraq respublikanın turizm xidmətləri üzrə ixtisaslaşmasını və bu ixtisaslaşmaya uyğun dəstək göstərilməsini məqsədəuyğun hesab edirəm. Turizmin inkişafı üçün birinci növbədə respublikamızda mükəmməl turizm infrastrukturunu yaradılmalıdır. Kütləvi turizmə üstünlük verilməlidir. Kütləvi turist axınının cəlb edilməsi üçün qiymətlərin münasib olmasına nail olmaq həmçinin turist müəssisələrinin beynəlxalq turizm proqramlarında iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq, xarici investorları turizm sferasına cəlb etmək lazımdır. Hal - hazırda respublikamızda 4 və 5 ulduzlu mehmanxana tipli müəssisələr çoxdur və artmaqdadır. Belə ki, bu cür müəssisələrin sayı 2006 - 2013 - cü ildə 285, 2009 - cu ildə 452, 2010 - cu ildə 499, 2011- ci ildə isə artaraq 508- ə çatmışdır. 2015 - cü ildən ölkəmizdə 2 və 3 ulduzlu mehmanxanaların tikilməsi, istifadəyə verilməsi və mövcud olanların isə daha da təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdən biridir.

Yuxarıda adları çəkilən turizmin növlərindən başqa Azərbaycan Respublikasında turizmin aşağıdakı sahələrinin inkişafı üçün də münbit mühit vardır:

1. Müalicəvi balneoloji turizm, 2. İxtioloji (balıqçılarla bağlı) turizm, 3. Ornitoloji (quşların inkişafı ilə) turizm, 4. Konqres turizmi, 5. Speloturizm (mağara) turizmi, 6. Etnoqrafik(müxtəlif xalqların mədəniyyəti) turizm, 7. Ovçuluq turizmi - Safari turları, 8. Raftinq turları (coşğun dağ çaylarında qayıqla üzmə)

ÜZÜMDƏN ALINAN QIDALI YEYİNTİ MƏHSULLARININ TƏSNİFATI VƏ QARŞIYA QOYULAN ƏSAS MƏQSƏD

Əhmədli C.Y.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Üzümdən istifadə məqsədi olduqca müxtəlifdir. Belə ki, ondan təzə halda, qurudulmuş vəziyyətdə istifadə olunmaqla bərabər şərəbçilik və konserv sənayesi üçün xammal kimi də istifadə edilir. Üzümdən kimyəvi tərkibi su, selluloza, qlukoza, fruktoza, saxaroza, pentozalar, pektin maddəsi, üzvi turşular - şərəb, alma, bəzi üzüm sortlarında limon turşusu, azotlu maddələr, mineral, aşı, boya və fenollu maddələrdən ibarətdir.

Üzüm salxımının ayrı-ayrı hissələrində bu maddələr qeyri-bərabər paylanır. Məsələn, şəkərlər gilələrin şirəsində, üzüm yağı yalnız toxumunda, mumlu maddələr gilələrin qabığının üstündə, fenollu birləşmələr gilənin qabığında, puçalda və toxumlarda olur. Üzüm tam yetişdikdə onun tərkibində 65- 68% su, 10%-dən 30%-ə qədər qlukoza və fruktoza, 0,5-1,4%-ə qədər üzvi turşular, 0,15-0,9% zülali maddələr, 0,3-1% pektin, 0,3-0,5 % mineral maddələr və vitaminlər olur.

Üzümdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunması onun tərkibində şəkərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Şəkərin miqdarı 10%-dən 30-ə qədər təşkil edir, əsasən qlukoza və fruktozadan ibarətdir.

Azərbaycanda hələ qədimdən yerli əhali üzümdən təzə halda istifadə etməklə yanaşı ondan müxtəlif məhsullar da hazırlayırdı. Elə indinin özündə üzümdən şərəbdən başqa kompot, şirə, üzüm sirkəsi, sirkəyə qoyulmuş üzüm, bəkməz (doşab), üzüm mürəbbəsi, kişmiş və bir çox digər məhsullar hazırlanır.

Biz üzümdən alınan ənənəvi məhsullarla yanaşı digər məhsullar, o cümlədən abqora (qora suyu), duza qoyulmuş üzüm yarpağı, jele, İsfahan halvası, iskəncəbi, riçal, üzüm kvası, marmelad, must, pasta, povidlo, çurçxela (sucuq), cem, şərbət, kokteyl haqqında ətraflı məlumat toplayıb onların əmtəəlik göstəricilərini öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Məhsullar tərkibinə, hazırlanmasına və istifadəsinə görə biri digərindən fərqlənir. Ona görə də üzümdən alınan məhsulların hazırlanmasını və öyrənilməsini sistem şəkilində yerinə yetirmək məqsədilə onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmişik:

1. Təzə halda istifadə olunan üzümün süfrə sortları.

2. Qurudulmuş üzüm məhsulları. Bu qrupa kişmiş, səbzə, möcüz, korinka və digər məhsullar aiddir.

3. Üzümdən qıcqırdılması məhsulları.

3.1 Üzüm şərəbləri - o cümlədən süfrə, tündləşdirilmiş (tünd və desert), köpüklənən və qazlı şərəblər.

3.2 Konyak, brendi, araq və digər spirtli içkilər.

3.3 Üzüm sirkəsi, abqora, kvas.

4. Spirtsiz. içkilər. Bu qrupa üzüm şirəsi, must, iskəncəbi, kokteyl, şərbət və üzüm şirəsi əsasında hazırlanan digər içkilər aiddir.

5. Qənnadı məmulatı. Bu qrupa üzüm mürəbbəsi, cem, povidlo, pastila, jele, marmelad, riçal, sucuq (çurçxela) və s. aiddir.

6. Üzüm şirəsinin qatılaşdırılmasından alınan məhsullar. Bu qrupa bəkməz (doşab), vakuum şirəsi, üzüm nektarı, üzüm balı aiddir.

7. Konservlər və digər məhsullar. Bu qrupa püre, pasta, kompot, sirkəyə qoyulmuş üzüm (marinad), halva, İsfahan halvası, qora, duza qoyulmuş üzüm yarpağı və s. aiddir.

Magistr işinin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd Respublikada istehsal olunan bəzi üzüm məhsullarının (üzüm sirkəsi, bəkməz, üzüm şirəsi), eləcə də xaricdən gətirilən kişmiş və üzüm sirkəsinin çeşidinin və keyfiyyətinin normativ sənədlərin tələbinə uyğunluğunu müəyyən etmək, onların tərkibini və ekoloji təmizlik göstəricilərini tədqiq etmək, saxlanılma zamanı onların tərkibində baş verən dəyişiklikləri öyrənməkdən ibarətdir.

Aparılan tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan üzümündən qidalı yeyinti məhsullarının alınması məqsədilə elmi-praktiki əhəmiyyəti olan səmərəli və əsaslandırılmış təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İNKİŞAFI

Əhmədov B.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanda ötən 8 ildə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişafda neft sektorunun rolu aparıcı olsa da son illər qeyri-neft sektoru ümumi iqtisadi artımda önə çıxmaktadır. Rəsmi statistika və makroiqtisadi göstəricilərə əsasən son 8 ildə ölkədə qeyri-neft sektorunda artım 2.2 dəfədən çox olub. Neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə hesablanmış xərclənmə strategiyası özünü doğruldub. Keçid dövrünü yaşamış hər bir ölkə kimi Azərbaycan da güclü iqtisadiyyat qurmaq üçün öz təbii resurslarından faydalanıb, ancaq bu resurslardan əldə etdiyi gəlirlər hesabına iqtisadiyyatını uğurla şaxələndirə və onun neftdən asılılığını minimuma endirə bilib. Bu strategiya nəticəsində ölkədə tikinti, turizm, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sektorlarında davamlı artım tendensiyası hökm sürməkdədir. Bu tendensiyanın göstəricilərindən biri kimi, son 8 ildə ölkədə 1 milyondan yuxarı iş yeri yaradılıb və bunun böyük hissəsi məhz qeyri-neft sektorunda baş verib.

Kənd təsərrüfatı, turizm, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, emal sənayesi Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında əsas prioritet sahələr hesab edilir. Beynəlxalq maliyyə institutları bu sahələr arasında kənd təsərrüfatı və turizmin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, ölkənin məşğul əhalisinin 44 faizə yaxını məhz kənd təsərrüfatında çalışır. Bu səbəbdən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yönələn ardıcıl dövlət proqramları, islahatlar və yeni texnologiyaların cəlb edilməsi həyata keçirilməkdədir. Nazirlər Kabinetinin hesabatında yer alan rəqəmlərə görə 2003-cü ilə nisbətən 2011-ci ildə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 34 faiz artım qeydə alınıb. Son üç ildə isə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun artım tempi orta hesabla 2,5 faiz təşkil etmişdir. Azərbaycanla sıx tərəfdaşlıq edən Asiya İnkişaf Bankı da kənd təsərrüfatı və turizmi ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının aparıcı istiqamətləri hesab edir. Bank hesab edir ki, regionlarda infrastrukturun yaxşılaşması, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının subsidiyalasdırılması və onlar üçün vergi güzəştlərinin saxlanması Azərbaycanda böyük potensiala malik olan kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişafına yardım edir. Bankın hesablamalarına görə ölkənin turizm imkanlarından tam istifadə qeyri-neft ÜDM-inin artımına gətirib çıxaracaq. Belə ki, Azərbaycanın zəngin turizm potensialına malik olması və ölkədə turizm infrastrukturunun son illər sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun bu istiqaməti üzrə ölkəyə böyük gəlirlər vəd edir.

Hazırda Azərbaycanda istehsal edilən qeyri-neft məhsulları, o cümlədən elektrik maşınları və avadanlıqları, onların hissələri, kimya sənayesi məhsulları, tikinti materialları, hazır toxuculuq məmulatları və s. müxtəlif bölgələrə ixrac edilir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişafına zəmin yaratmaq üçün ölkə prezidentinin sərəncamları və təsdiq etdiyi inkişaf proqramları əsasında kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsinə, bu fəaliyyətlə məşğul olanlara güzəştli dövlət kreditlərinin ayrılmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyaların yönəldilməsinə, ölkə boyu nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən qurulmasına milyardlarla dollarlıq vəsait xərclənib. Bu xərcləmələr çox keçmədən öz bəhrəsini verməyə başlayıb və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda böyük canlanmaya səbəb olub. İqtisadiyyatın diversifikasiyası ilə bağlı nəzərdə tutulmuş tədbirlərin reallaşdırılması üçün dövlət başçısının müvafiq fərman və sərəncamları ilə "Azərbaycan Respublikası iqtisadi rayonlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" və digər proqramlar qəbul olunub. Bu proqramlar uğurla icra olunmaqdadır.

İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi məlumatlarına əsasən son 8 il ərzində Azərbaycanda sənaye istehsalı 2,7 dəfə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı 1.3 dəfə, tikinti sektorunda iş həcmi 3,2 dəfə, nəqliyyat xidmətlərinin həcmi 2,3 dəfə, rabitə və informasiya sektorunda xidmətlər isə 6,4 dəfə artıb. 2005-2011-ci illərin nəticələrinin təhlili göstərir ki, bu dövrdə, ümumi iqtisadi inkişafı yanaşı, qeyri-neft sektorunda da davamlı inkişaf qeydə alınmış və qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM nisbətən sabit artım tempinə malik olmuşdur. İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin, Dövlət Statistika Komitəsinin, Vergilər Nazirliyinin, Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) məlumatlarına əsasən 2009-cu ildə qeyri-neft sektoru üzrə 6.2 faizlik, 2010-cu ildə isə 7.9 faizlik artım qeydə alınıb ki, bu da qlobal iqtisadi böhranın hökm sürdüyü bir vaxtda kifayət qədər sensasiyalı nəticə idi. 2010-cu ildə il təkcə sənaye məhsulu istehsalı neft sektorunda 1,7%, qeyri-neft sektorunda isə 6,6% artmışdı. Bütövlükdə, qeyri-neft sektorunun inkişafında "Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" ilə nəzərdə

tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsinə, o cümlədən istehsal və xidmət müəssisələrinin tikilməsinə böyük yer verilir. Rəsmi statistikaya görə 2003-cü ildən indiyədək ölkədə 1927 istehsal təyinatlı obyektlər istifadəyə verilmişdir. 2011-ci ildə isə 40-dan artıq sənaye müəssisəsi istismara verilib, təxminən 100 müəssisənin tikintisi davam edir. Hazırda regionlarda 200-dən çox müəssisə, o cümlədən 70-dən çox sənaye müəssisəsinin tikintisi davam etdirilir və 75 istehsal-emal müəssisəsinin istifadəyə verilməsi gözlənilir. Bu istehsal-emal müəssisələri hökumət yanında Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun güzəştli kreditləri hesabına tikilir.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun son illər ərzində müşahidə edilən davamlı inkişaf tendensiyası beynəlxalq reyting agentlikləri tərəfindən ölkənin reytinginin yüksəltməsində də əsas kimi nəzərə alınır. 2012-ci ilin aprelində «Moody's Investors Service» beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycanın müstəqil reytingini «Ba1»-dən «Baa3» həddinə qədər yüksəldib. Bu zaman Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı da reytingin yüksəlməsinə səbəb olan amillərdən biri kimi göstərilir. Agentlik qeyd edir ki, hökumət Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu vasitəsilə özəl sektoru fəal dəstəkləyir. Bu fond vasitəsilə təkcə 2010-cu ildə 100-dən çox şirkətə 125 milyon dollar məbləğində güzəştli kreditlər ayrılıb. Həmçinin 2011-ci ilin dekabr ayında digər nüfuzlu beynəlxalq reyting agentliyi «Standart & Poor's» Azərbaycanın xarici və daxili valyutada uzunmüddətli suveren kredit reytingini bir pillə artıraraq «BBB-» səviyyəsinədək qaldırır və bununla da Azərbaycana investisiya reytingi verib. Agentlik, həmçinin, Azərbaycanın xarici və daxili valyutada qısamüddətli suveren kredit reytingini də bir pillə artıraraq «B» səviyyəsindən «A-3» səviyyəsinə çatdırıb. Bu zaman əsas amillərdən biri kimi qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf nəzərə alınıb. Həmçinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn strategiyanın nəticələri olaraq Davos İqtisadi Forumunun reytingində Azərbaycan iqtisadiyyatın rəqabətə davamlılığına görə 55-ci, MDB-də isə birinci yerdə göstərilir.

Beləliklə, Azərbaycan özünün zəngin neft-qaz ehtiyatlarından uzunmüddətli və davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün uğurla faydalanmaqdadır. «Qara qızıl»ın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün aparıcı qüvvə olan insan kapitalına çevrilməsi, neft-qaz gəlirlərindən istifadə etməklə gələcəkdə bu gəlirlərdən asılı olmayan güclü, rəqabətə davamlı iqtisadiyyat qurulması strategiyası öz nəticələrini verməkdədir.

BALDAN EMAL MƏHSULLARI İSTEHSALI

Ələkbərova Z.S.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Balın tərkibinə 70 adda insan orqanizmi üçün lazım olan maddələr daxildir. Balın tərkibi arının topladığı yerdən asılıdır. Balda 18% nəmlik və 82% quru maddə vardır. Balın tərkibində ən çox şəkər 75% olur. Şəkərin 37% i fruktoza və 36% i qlukoza və 2%ə qədər saxaroza olur. Dekstrin 2,8%, bitki zülalı 0,45%, üzvi turşular 0,10% mineral maddələr 0,19% təşkil edir.

Üzvi turşulardan alma, limon, şarab və quzuqulağı turşuları olur. Qarışıq turşusu bəzi bal sortlarında rast gəlinir. Balın tərkibinə Ca, Na, Mg, Fe, Cl, P, S, J duzları vardır. Mikridozalarda Mn, Si, Al, B, Cr, Cu, Li, Ni, Pb, Sn, Ti, Zn vardır. Balda vitaminlərdən B₁-tiamin 0,1mq, B₂-riboflavin-1,5mq, B₃-pantoten-2mq, B₅-nikotin turşusu-1mq, B₆-pirodoksin-5mq, C-askorbin turşusu-30-54mq olur. Balda bakterisid maddələr vardır ki, bu da balı xarab olmaqdan qoruyur. Bal yüksək kaloriyə malikdir. 1kq bal 13198-14036 kCoul enerji verir.

Təzə bal qatı şirəyə bənzər şirin dada və xoşagəlməli iyə malik kütlədir.

Balın həm çiçək həm də şirə balı növləri vardır. Çiçək balını arı çiçəklərin nektarından toplayır. Şirə balı bitkinin yarpaqlarından və gövdəsindən əmələ gələn şirənin arının çəkdiyi baldır. Bu bal xoşagəlməyən dada və zəif ətrə malikdir.

Arının xortumu ilə çəkdiyi nektar ağızdan və qida borucuğundan keçərək bal mədəciyinə düşür. Burada nektar bəzi dəyişikliyə uğrayır. Bal fermentlərlə zənginləşir, saxarozanın böyük bir hissəsi β-fruktozidoza fermentinin təsiri ilə invertləşir, qlukoza və fruktoza alınır. Suyun miqdarı azalır. Nektardan alınan yarımfabrikat arının özü hazırladığı mum pətəyə qoyulur. Bal mədəciyində gedən biokimyəvi proses pətəkdə də davam edir. Saxarozanın inversiyası davam edir, su azalır. Nəticədə bu çevrilmələrdən alınan bal yetişir, məhz bundan sonra arı yuvacığının ağzını bağlayır. Arının nektarı belə işləməsindən sonra gedən dəyişiklik cədvəldə verilmişdir.

Nektardan bal əmələ gətirilən zaman baş verən çevrilmələr

Məhsullar	Tərkibi	
	Nektarda	Balda
Su	75	22
Saxaroza	12,3	5,9
Invert şəkər	9,2	67,3
Başqa maddələr	3,5	4,8

Çiçək balları monofler və polifler olmaqla 2 yerə bölünür. Monofler bir çiçək növündən, polifler bir neçə çiçək növündən hazırlanır. Ən yaxşı monofler ballara cökə, akasiya, qarabaşaq balları aiddir. Cökə balı iyinə və dadına görə çox qiymətlidir. Moruq balı gözəl iyə malik olur. Monofler ballar içərisində şabalıd və bütün balı xoşagəlməz, acı dadamalıdır. Balın monofler növünə az hallarda rast gəlinir. Az miqdarda qarışıq bitkilərdən alınan balın iyi və dadı əsas bitkidən alınan balın iyi və dadına təsir etmir.

Polifler bal arının nektar topladığı yerlərə görə adlanır. Məs. çəmənlik balı, meşə balı, meyvə balı vəs. Bu ballar arının müxtəlif çiçəklərdən topladığı nektardan alınır. Ona görə bu ballar müxtəlif balların təbii qarışığıdır.

Ballar alınmasına və emalına görə 2 yerə-pətəkvə süzülmiş bala bölünür. Pətək balı 6 bucaqlı gözcükdə, yuvacıqda hazırlanır və arı bu yuvacığın ağzını mum təbəqəsi ilə bağlayır. Süzülmiş bal pətəyin sentrafuqadan keçirilməsindən alınır. Saxlandıqda kristallaşır. Kristallaşma tərkibindəki qlükoza ilə əlaqədardır. Bal açıq, kəhraba və tünd rəngdə olur. Balın rəngi rəngləyici maddələrdən asılı olaraq dəyişir. Ən yaxşı şəffaf, rəngsiz təbii bal hesab edilir. Balın təbiiliyini onda olan fermentlərin –(amilaza və katalaza) və tozcuqların olmasına görə təyin edirlər.

Süni balı saxarozanın turş hidrolozindən alırlar ki buradalimon, süd, şərab turşusundan istifadə edilir. Süni bala ətir və dad vermək üçün sintetik bal esensiyası və ya arı balı əlavə edirlər. Təbii balın süni baldan fərqi fermentlərin olmaması və oksimetilfurfurolun olması ilə bilinir.

Baldan içki hazırlamaq üçün əvvəlcə ballı- şəkərli şirə hazırlanır. 14 kq şəkər, 20kq təbii bal və 150q mayaotu götürülür. Şirə bişirən qazana lazımi miqdarda su tökülür və qaynadılır. Fasiləsiz qarışdırıcı işə salınaraq təyin olunmuş miqdarda bal tökülür. Bal həll olunaraq qaynadılır. Qarışdırıcı dayandırılır və şirənin üstündəki köpük yığılır. Sonra qarışdırıcı işə salınaraq şəkər əlavə edilir. Qaynadıqdan sonra mayaotu normasının 40%-i tökülür. 30dəqiqə qaynadıqdan sonra mayaotunun daha 40%iləkvə edilir. Qaynamanın qurtarmasına 10 dəqiqə qalmış qalan 20%tökülür. Qaynama 45-60 dəqiqə davam edir və şirənin qatılığı 24%-ə çatdırılır. Qaynar şirəni mayaotundan ayıraraq lövhəli soyuducuda 16-17⁰qədər soyudur və qıcqırdıcı çənə verilir. Şirəyə pivə mayaları əlavə edilir. Əsas qıcqırma 12-14 sutka davam edir. Ekstraktın miqdarı 18,5-17,5% olduqda qıcqırmış şirə 4-5⁰ -ə qədər soyudulur. Mayaların yaxşı çökməsi üçün belə temperaturda 3-4 sutka saxlanılır. Cavan içkinin 3,5% spirtliyi olur. Bu içki qıcqıraraq hazır olması üçün 4-5⁰ temperaturda 50-70 sutka saxlanılır. 30 sutkadan sonra medok lövhəli filtdən keçirilərək mayalardan və başqa qarışıqlardan təmizlənir. Filtdən keçmiş medok başqa çənə doldurulur və daha 20-30 sutka saxlanılır. Yenidən filtdən keçirilir və qablaşdırılmağa verilir. Medok içkisi 0,5 litrlik butulkaya və ya 50 litrlik çəlləyə doldurulur. Hazır məhsulda 5% spirt olur.

ƏMLAKIN VERGİYƏ CƏLB EDİLMƏSİ PRİNSİPLƏRİ

Əliyev C.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisat Universiteti

Müəssisələrin əmlakının vergiyə cəlb edilməsi prinsiplərini nəzərdən keçirərkən bütövlükdə vergitutmanın əsaslarını nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, Vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsində vergilərin müəyyən edilməsinin və tutulmasının əsasları kimi aşağıdakılar müəyyən edilmişdir:

- vergilər haqqında qanunvericilik vergitutmanın ümumi, bərabər və ədalətli olmasına əsaslanmalıdır;
- vergilər iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmalıdır;
- hər kəsin Konstitusiyaya hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədən vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir;

- Azərbaycan Respublikasının vahid iqtisadi məkanını pozan (xüsusilə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində malların (işlərin, xidmətlərin) və pul vəsaitlərinin azad yerdəyişməsinə bilavasitə və ya dolayısı ilə məhdudlaşdıran və ya digər yolla vergi ödəyicilərinin qanuni fəaliyyətini məhdudlaşdıran, yaxud maneçilik törədən) vergilərin müəyyən edilməsinə yol verilmir;

- heç bir şəxs əldə etdiyi mənfəətdən (gəlirdən) eyni növ vergini bir dəfədən artıq ödəməyə məcbur edilməz;

- vergilər siyasi, ideoloji, etnik, konfessional və vergi ödəyiciləri arasında mövcud olan digər xüsusiyyətlər əsas götürülməklə müəyyən edilə bilməz və diskriminasiya xarakteri daşıya bilməz;

- mülkiyyət formasından və ya fiziki şəxslərin vətəndaşlığından və ya kapitalın yerindən asılı olaraq vergilərin müxtəlif dərəcələrinin müəyyən edilməsi qadağandır;

- Azərbaycan Respublikasına gətirilən mallar üçün həmin malların hansı ölkədən gətirilməsindən asılı olaraq bu Məcəlləyə və gömrük qanunvericiliyinə uyğun olaraq müxtəlif gömrük rüsumu dərəcələrinin müəyyən edilməsi mümkündür;

- Azərbaycan Respublikasının vergiləri yalnız məcəllə ilə müəyyən edilir, onların dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi məcəlləyə dəyişiklik edilməsi ilə həyata keçirilir;

- heç bir şəxsin üzərinə vergi qanunvericiliyində müəyyən edilən vergilərin xüsusiyyətlərinə malik olan və müəyyən edilməyən, yaxud müəyyən edilən qaydalardan fərqli olaraq müəyyən edilən vergilər ödəmək vəzifəsi qoyula bilməz;

- vergilər haqqında qanunvericilik elə tərzdə formalaşdırılmalıdır ki, hər kəs hansı vergiləri, hansı qaydada, nə vaxt və hansı məbləğdə ödəməli olduğunu dəqiq bilsin;

- vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini təşviq etməlidir;

- vergilər haqqında qanunvericiliyin bütün ziddiyyətləri və aydın olmayan məqamları vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh edilməlidir;

- fiziki və hüquqi şəxslərin vergilərə aid normativ hüquqi aktlarla azad tanış olmaq imkanı təmin edilməlidir.

Vergilər müəyyən edilərkən vergitutmanın bütün elementləri dəqiqləşdirilməlidir. Vergilər haqqında qanunvericilik aktları elə formalaşdırılmalıdır ki, hər bir şəxs ödəməli olduğu vergiləri, onların nə vaxt və hansı qaydada ödəyəcəyini dəqiq bilməlidir. Vergi qanunvericiliyində olan bütün aradan qaldırıla bilməyən şübhələr, ziddiyyətlər və qeyi-müəyyənliklər vergi ödəyicilərinin xeyrinə şərh olunmalıdır. Bu baxımdan müəssisələr tərəfindən ödənilən əmlak vergisinin hesablanması və ödənilməsi prosesi yuxarıda sadalanan prinsiplərə əsaslanaraq həyata keçirilir.

Vergi qanunvericiliyinə əsasən mülkiyyət və təşkilatı formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlar əmlak vergisi ödəməlidir (bələdiyyə orqanlarından başqa). Vergi Məcəlləsinin VIII Fəslində əmlak vergisinin bütün vergitutma elementləri müəyyən olunmuşdur. Müasir vergi sistemi formalaşdırılarkən fiziki şəxslər tərəfindən ödənilən əmlak vergisinin hesablanması və ödənilməsi üzərində nəzarət səlahiyyəti yerli özünü idarəetmə orqanı olan bələdiyyələrin idarəçiliyinə verilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxslərin əmlak vergisi faktiki olaraq bələdiyyə orqanlarının yerli büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edir. Bu yanaşma onunla əsaslandırılıb ki, bələdiyyələr fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan əmlak, onlara görə ödənilməli olan əmlak vergisinin tam uçota alınması və yığılması üzərində effektiv nəzarət sistemini daha real həyata keçirə və təqdim edilməli olan vergi güzəştlərinin lazım olmasını daha dəqiq qiymətləndirə bilər. Fiziki şəxslərin əmlak vergisi birbaşa progressiv vergi olmaqla bələdiyyə vergilərinə aid edilir. Əmlak vergisini mülkiyyətində, istifadəsində və idarəçiliyində bina, fərdi yaşayış evi, qurğu və tikili olan bütün şəxslər ödəyir. Bu verginin iqtisadi əsasını mülkiyyətçilərin vahid reyestrinin aparılması və onların qanuni hüquqlarının qorunması üzrə dövlət məsrəflərinin ödənilməsi təşkil edir.

Müəssisələrin mülkiyyətində olan əmlakın real qiymətləndirilməsi və vergi məbləğinin fiziki şəxslərin şəxsi mülkiyyəti olan evlərin (mənzillərin) yeni qaydalara əsasən faktiki sahəsinə görə müəyyən edilməsi ilə əlaqədar şübhəsiz ki, əmlak vergisinin büdcə gəlirlərindəki rolu və əhəmiyyəti daha da artmaqdadır. Belə ki, iqtisadi baxımdan, əmlak vergisinin əsas təyinatı onların sərəncamında olan əmlakdan daha səmərəli istifadə etməkdən, dövrü fondlarının dövrü qabiliyyətinin gücləndirilməsindən və əsas fondların tam istismar olunmasında, iqtisadiyyatda resurs və material tutumunun azaldılmasından, maliyyə baxımından isə dövlət və yerli büdcələrin stabil dəlirlərlə təmin olunmasından ibarətdir. Bu vergi növünün əsas üstünlüyü vergi dövrü ərzində vergi bazasının sabillik dərəcəsinin yüksək olmasından və müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin nəticəsindən asılı olmamasındadır.

Ümumiyyətlə, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə əmlak vergiyə cəlb olunub. Əmlaka görə vergi lap qədim vaxtlardan məlumdur və mümkün olan vergilərin ən ədalətli hesab olunub və hər zaman əmlakı onun dəyərinə görə vergiyə cəlb etməyə çalışıblar.

Ölkəmizin vergi sistemində əmlak vergisi əsasən müəssisələri artıq, istifadə olunmayan əmlakın satışına maraq yaratmaq, onların balansında olan əmlakdan səmərəli istifadə etməkdə stimullaşdırmaq məqsədilə tətbiq olunub. Yəni bu vergi maliyyə üçün stimullaşdırıcı və nəzarət, büdcələrin gəlirlərlə təmin etməsi zamanı isə fiskal funksiya yerinə yetirir. Əmlakın vergiyə cəlb edilməsinin başlanğıcı baxımından müəssisələrin əmlak verisi dövlərlə müəssisələr arasında qarşılıqlı əlaqədə yenilikdir.

Büdcəyə bu ödənişin yeniliyi yalnız onun vergi xarakteri daşması deyil. Bu vergi hesablanarkən vergitutulan əmlakın dəyərinə bazar təsərrüfatçılığı şəraitinə xas olan prinsipə yeni dəyər elementləri daxil edilir. Bu elementlərə əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin bazar dəyərini, sürətli amortizasiya mexanizminin tətbiq edilməsini və inflyasiya prosesləri nəzərə alınmaqla, indekslərdən istifadə olunmaqla əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsini, əmlakın girova qoyulmasını, konyuktur tərəddüdləri və maliyyə vəziyyətinin stabilləşdirilməsi yollarının axtarışı ilə əlaqədar digər formaları aid etmək olar.

BANK VƏ REAL SEKTOR ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Əliyev Z.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə dünyada bir çox ölkələrin iqtisadiyyatının üzləşdiyi xarici problemlər, bunu göstərir ki, güclü və müstəqil iqtisadiyyatın təməli real sektordur hansı ki, maliyyə bazarı və həmçinin onun ən inkişaf etmiş seqmentlərindən biri olan bank sektoru tərəfindən adekvat dəstəklə təmin olunmalıdır.

Bu məsələ prinsipə iqtisadi ədəbiyyatlarda yeni olmasa da, son illərdə iqtisadi artımın azalması, yanacaq məhsullarının dəyərini düşməsi ilə əlaqəli tendensiyalar, bank ilə real sektorun əlaqələrinin gücləndirilməsi məsələsini ön plana çəkdi. Bununla əlaqədar olaraq, belə bir fikir formalaşıb ki, bank ilə real sektor arasında əlaqələrin gücləndirilməsində standart uyğun olmayan həll üsulları axtarılmadan, iqtisadiyyatın sürətli və uzunmüddətli artımına nail olmaq mümkün deyil.

Aydındır ki, qarşılıqlı əlaqələr dedikdə, resurslar, məhsullar və xidmətlər ilə mübadilə edən subyektlər arasında münasibətləri aşkarlayan dinamik bir proses başa düşülür. Bu proses daim yenilənir, mürəkkəbləşir və subyektlər arasında münasibətlərin yeni forma və mexanizmləri yaranır.

Eyni zamanda belə bir yanaşma da mövcuddur ki, müasir vəziyyətdə yerli kommersiya bankları və iqtisadiyyatın real sektoru arasında əlaqələrin gücləndirilməsi ölkə iqtisadiyyatının artımı üçün yaradılan şərtlər nöqtəyi nəzərindən kifayət qədər effektiv qiymətləndirilmir. Bankların kredit bazarında topladıqları təcrübə iqtisadiyyatın real sektorunun aşağı rentabelliyini və həmçinin bununla əlaqədar əlaqələrin genişləndirilməsində az marağın olduğunu göstərir. Regional kommersiya bankları ucuz məhsulların cəlb edilməsində öz imkanlarından bütün spektrlərdə istifadə edə bilmirlər.

Müasir dövrdə maliyyə və iqtisadi şokların bir-birini əvəz etdiyi şəraitdə problemləli nöqtələr daha aydın cizgilərlə görünməyə başlayır. Qlobal böhrandan sonrakı dövrdə, bir çox ölkələr üçün bank sektorunda tənzimləmələrin aparılması dövrü kimi xarakterizə olunmağa başlandı. Paradoksal görünsə də ancaq tənzimləmələr və nəzarət nə qədər gücləndirilsə də, bank sistemi və həmçinin eyni zamanda real sektor və bank sektorunda subyektlərin qarşılıqlı əlaqələri prosesi bir o qədər qeyri-stabil görünməyə başladı.

Bank sektoru ilə real sektor arasında əlaqələr sisteminin konseptual əsaslarının tədqiqi, həmçinin tədqiqatın aparılmasının metodologiyasının seçilməsi, qazanılmış nəticələrin bu sferada yaranan müasir tendensiyalara qoyuluşunu tələb etdi. Real sektor ilə bank sektoru arasında əlaqələrdə formalaşmış tendensiyaların analizi territorial-sənaye disproporsiyalarının və həmçinin iqtisadi subyektlərin strategiyalarında asimmetriyaların aşkarlanmasına imkan yaratdı. Analizdən də məlum olduğu kimi bank ilə real sektor arasında mövcud olan bu qeyri-stabillik, problemlərin həllinə əlavə məhdudlaşdırıcı təsir göstərməyə başlayır. Eyni zamanda real sektor ilə bank sektoru arasında əlaqələrin çox aşağı keyfiyyətdə olması buna gətirir ki, banklar strategiyalarının və istiqamətlərinin funksionallaşmasına və daxili iqtisadi problemlərin axtarılmasına və onların həlli yollarının tapılmasını gətirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya inqilabı dünyanı həqiqətən də dəyişdirmişdir. Belə ki, bankların aktivlərinin nələrədən təşkil olması və həmçinin kapitalın hər zaman artım tempi haqqında mövcud olan əvvəlki təsəvvürlər kardinal dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bank mənfəətinin yeni mənbələri demək olar ki,

qeyri-maddiləşdirilmişdir ki, bu da öz növbəsində yeni dəyərin yaradılması ilə əlaqəli prosesdə informasiyaların və biliklərin tətbiqindən ibarət olmuşdur. Maliyyə xidmətlərinin qloballaşması prosesi, müxtəlif bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən rəqabətin güclənməsi prosesini şərtləndirmişdir və bu da ilk növbədə qeyd edildiyi kimi faiz stavkalarına və mənfəətə təsir göstərmişdir. Bankların ənənəvi olan fəaliyyət növləri üzrə gəlirliyi azalmışdır. Belə ki, banklar maliyyə xidmətləri sferasında öz fəaliyyətlərini diversifikasiya etməyə məcbur olmuşlar. Onu da qeyd edək ki, son illərdə maliyyə xidmətlərinin satış şəbəkəsi genişlənməkdə davam etmişdir. Bankların filial və şöbələrinin sayı artmış, həmçinin bankomat və pos-terminal şəbəkəsi əhəmiyyətli surətdə genişlənməmişdir.

Qeyri-stabil bank sistemi şəraitində, əsas diqqət kapitalın artırılmasına yönəldilməsindən əlavə həm də regional bankların iqtisadiyyatın real sektoru ilə əlaqələrinin gücləndirilməsinə və həmçinin kredit münasibətlərinin qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsinə yönəldilməlidir. Regionların iqtisadi artımının əsas faktoru və əlbəttə ki, bank sektorunun inkişafına şərait yaradan şərtlərdən biri bankların real sektora investisiya qoymalarıdır.

Real sektor ilə regional banklar arasında əlaqələrə aid və həmçinin bu əlaqələrin gücləndirilməsinə aid bir çox elmi tədqiqat işləri mövcuddur, buna baxmayaraq bu məsələ hər zaman analizlər və mövcud problemlərin həlli üçün effektiv yollarının axtarılması tələb edir.

Real sektor ilə bank sektoru arasında əlaqələrin gücləndirilməsində və keyfiyyətin artırılmasına dair düzgün tövsiyələrin verilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun effektivliyinin artırılması və həmçinin yüksək iqtisadi artıma nail olmaq üçün həm milli təcrübədən yararlanmaq, həm də bir sıra xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək tədqiqatın əsl məqsədidir.

AZƏRXALÇA İSTEHSALAT BİRLİYİNDƏ İSTEHSAL OLUNAN XALÇA NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN BƏDİİ ESTETİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Əliyeva A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

"Azər-xalça"-da xalçanın hər çeşnini işləyib hazırlayan, hər ilməni damalı kağız üzərində canlandıran, texniki göstəricilərini müəyyən edən, xalçaların ara sahəsini bəzəyən bədii estetik elementlərini, haşiyə zolaqlarının naxışlarını müəyyən edən, kolorit həllini və onların çalarlar diapazonunu dəqiqləşdirən yaradıcı sahə peşəkar rəssamlara aiddir. "Azərxalça" tərəfindən artıq 900-dək müxtəlif çeşidli xalça çeşidləri hazırlanmışdır. Bu çeşidlər əsasında Azərbaycanın Bakı, Quba, Zaqatala, Şirvan, Gəncə, Qazax, Təbriz, Naxçıvan və Lənkəran toxusuluq məntəqələrini özündə birləşdirən Qarabağ kimi bütün toxuculuq məktəblərini əhatə edən klassik Azərbaycan xalçaları istehsal edilir. Hazırlanan çeşidlərdə alıcının istəyi dünya bazarında xalça növlərinə olan tələbat əsas götürülməklə yanaşı, Azərbaycan xalqının minilliklər boyu yaratdığı, bu gün dünya muzeylərinin və şəxsi kolleksiyaların bəzəyinə çevrilmiş, unudulmaqda olan çeşidlərimizin yaşadılması məqsədilə bərpası da nəzərə alınır.

"Azər-xalça" xalçaları yumşaqlığı, rənglərin intensivliyi, özünəməxsus bədii zövq və zərifliyi ilə xarakterizə edilir. Bakı xalçalarının əsasını həndəsi motivli medalyon və rapportlu kompozisiya, stilizə edilmiş bitki elementləri təşkil edir. "Bakı", "Suraxanı", "Goradil", "Fındıqan", "Xilə-əfşan", "Xilə-buta", "Abşeron" daha geniş yayılan xalça kompozisiyalarındandır. Kompozisiyaların əksəriyyəti əyri xətlili bitki ornamentli motivlərdən tərtib olunurdu. Bununla belə istehsal mərkəzlərində ənənəvi həndəsi ornamentlərdən də zəngin istifadə edilirdi. Pambıq parçanın bədii tərtibatı: naxışların müxtəlifliyi, rənglərin tonu, onların çalarlığı, modaya uyğunluğu və s.

- Pambıq parçanın əsas estetik xassələrinə onun fakturası, rəng tərtibatı, parlaqlığı, şəffaflığı, tutqunluğu, codluğu, draplaşması, upruqluğu, əzilməsi, forma sabitliyi və s. aiddir.

- Belə ki, parlaqlıq, tutqunluq, şəffaflıq görmə vasitəsilə qəbul edilir və buna görə də estetik xassələrin formalaşmasına birbaşa təsir edir.

- Yumşaqlıq, codluq, uzanma, görmə vasitəsilə qəbul edilir və ona görə də estetik xassələrin formalaşmasında ikinci dərəcəli rol oynayır. Parçanın lif tərkibi, quruluşu, arayışlandırılması, onun fakturasını təyin edir. Bir çox parçalar üçün faktura xarici tərtibatın əsas göstəricisi sayılır.

- Rəng tərtibatına görə pambıq parçalar ağardılmış, saya boyanmış, küllü, melanj, basma naxışlı, xam və s. olur [1].

Həsir. Əsasən bataqlıq bitkilərindən – qamışdan hazırlanır. Üfüqi dəzgahda “keçirtmə” texnikası ilə ərişlə argacın sadə keçirməsindən əmələ gəlir. Həsirin naxışlarını bir-birini əvəz edən enli, rəvan, diaqonal zolaqlar təşkil edir. Onların rəng çalarları, əsasən qızılı-parıltılı olur. Həsir aşağıdakı adlarla adlanırdı:

- materialına görə – “Gəbə həsir”, “Buriya”;
- naxışlarına görə – “Güllü”, “Naxışlı”, “Giləni” və s.

Buriya. Həsirin sıx qalın formasına Buriya deyilir. Bu həsirin növü yabani bitki sayılan lığdan toxunur. Onun toxunuşu sadə, mürəkkəb, naxışsız və naxışlı ola bilər. Sadə buriyanın naxışları şaquli xətlərlə, mürəkkəb isə iri həndəsi fiqurlarla bəzədilir. Geniş şaquli xətlər sadə buriyanın əsas struktur kompozisiyanın bir elementin ritmik əvəz etməsini təşkil edirdi. Mürəkkəb buriya iri və kiçik həndəsi elementlərin naxışlarından ibarət olaraq üçbucaqlı yeganə forma təşkil edir. Elementlərin bə- rəbər əvəz edilməsi naxışa dinamiklik verir. Lənkəran rayonunun “Güllü-həsir” adlanan buriyası iki naxışla toxunur. Orta əsrlərdə bu növ buriya “çavlı buriya” adlandırılırdı. “Çavlı buriya”nın toxunuşunun çox hissəsini qamış təşkil edirdi. “Çavlı buriya”nın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, orta əsrlərdə ondan ələk kimi istifadə edirdilər.

Çətən. Azərbaycanda naxışsız və ornamentləşdirilmiş çətənlər istehsal olunurdu. Naxışlar iki üsulla tətbiq olunurdu. Birinci üsul ondan ibarətdir ki, naxış çubuqların ayrı-ayrı hissə- lərini müəyyən bir qaydada yandırmaq vasitəsilə yaradılırdı. Digər üsulla çubuqların ayrı-ayrı sahələri bir-bir müxtəlif rəngli saplarla dolanır və beləliklə, müxtəlif rəngli və təsvirli kompozisiyalar əmələ gəlirdi. Belə çətənlərin hazırlanmasında həm yun, həm də ipək saplardan istifadə olunurdu. Çətən istehsalının əsas mərkəzləri Azərbaycanın şimal-qərb zonası və Muğan əraziləridir. Bu texnikada hazırlanmış məhsul bəzən dik vəziyyətdə çəpər düzəltmək məqsədilə istifadə edilirdi. Naxışlı çətənlər döşəmə, alaçıqdakı divar, arakəsmə, bəzən də pərdə kimi məqsədlərə xidmət edirdi. Kiçik çətənlər isə süzgəc kimi onları evlərin damında günəş şüası altında sərərək müxtəlif meyvələri qurutmaq üçün də istifadə edilirdi.

Palaz. Azərbaycanda xovsuz xalça texnikasının ən geniş yayılmış sadə növüdür. O, demək olar ki, ölkənin bütün ənə- nəvi toxuculuq mərkəzlərində istehsal olunurdu. Palazın istehsalında həm yun, həm də pambıq iplərdən istifadə edilir. Lakin yazılı mənbələr göstərir ki, Azərbaycanda əvvəllər ipəkdən hazırlanmış palazlar da toxunurdu. Palazın toxunma texnikası saya və ya tünd rəngli əriş iplərin arasından müxtəlif çalarlı argac iplərinin ensiz zolaqlar şəklində keçirilməsindən ibarətdir. “Keçirtmə” texnikası ilə toxunmuş palaz məmulatdan ev döşəmələrinin, alaçıqların üstünün örtülməsində, müxtəlif əmə- li xarakterli məişət əşyalarının, hətta bəzən üst paltarların hazırlanmasında da istifadə olunurdu. Azərbaycanda sadə palazların ilkin istehsalı “Kəndir-Palaz”ları olmuşdur. Sonralar palazları qoyun, dəvə yunundan toxuyardılar. Palazlar, əsasən üfüqi istiqamətdə rapportlu (təkrarlanan), müxtəlif enlikdə olan rəngli zolaqlarla bəzədilirdi. Onların rəng çalarları müxtəlif xalçaçılıq regionunun bitki zənginliyinə əsaslanırdı. Palazın zolaqlarının rəngi tutumlu və parlaq: sürməyi, tünd qırmızı, qırmızı, tündqəhvəyi, ağ, sarı, rənglərdən ibarət olardı. Palazlar aşağıdakı adlarla adlanırdı:

- materialına görə – “Bəryə tiftiyi”, “Kəndirley”, “Kəndir - palaz”, “Kiş”, “Künt”, “Qalın palaz”, “Lay palaz”, “Pəmbə palaz”, “Tiftiyli palaz” ;
- texnikasına görə – “Çiyi palaz”, “Daraqlı palaz”, “Qayıq palaz”;
- ölçüsünə görə – “Yelən”, “Yelli”;
- istifadəsinə görə – “Bərək”, “Çadır örtüyü”, “Güllü palaz”, “Dəstərxan”, “Fərş”, “Xırqa”, “Keyvənd”, “Külfə palaz”, “Kündə palaz”, “Örtük”, “Parça palaz”, “Yer palazı”, “Yüküzü”, “Yük palazı”;
- naxışlarına görə – “Ağ palaz”, “Qara palaz”, “Əbri palaz”, “Saya palaz”, “Zolaqsız palaz”, “Zolaqlı palaz” və s. Məişətdə palaz toxunuşlu müxtəlif xalça məmulatlarından da istifadə olunurdu. Göyçədə ümumi yataq dəstlərinə “palaz” deyirdilər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində palazı “Hənə”, “Kəsa”, “Kilim” adlandırırdılar. Muğanda (Sabirabad)da pambıqdan olan kiçik palazları “Şəddə” adlandırırlar. Dö- şəmə kimi istifadə etdikləri xovsuz xalçaların başqa növlərini də, adətən palaz, cecim (“Keçirtmə palaz”, “Saya palaz”), kilim (“Güllü palaz”, “Naxışlı palaz”, “Şamaxı palazı”, “Zər 28 palaz”, “Zəvər palaz”), qədirqə (“Daraqlı palaz”), sumax (“Güllü palaz”, “Sumax palaz”), zili (“Güllü palaz”, “Yoxsul palazı”) adlandırırlar. Yardımlıda üfüqi dəzgahda toxunulan xovsuz xalçaları da “palaz” adlandırırlar. Məişətdə palazı döşəməyə sərir, alaçıqlarda və s. geniş istifadə edirdilər. Palazdan hazırlanmış parçalardan geyim, ev əşyaları da hazırlayırdılar. Orta əsrlərdə bəzi ayinləri icra etmək üçün dini mərasimlərdə də palazlardan istifadə edirdilər. Belə adətlərdən biri “Palaz geydi” adlanır ki, burada palazlardan geyim kimi istifadə edirdilər və yaxud, dövlət başçısının ailəsində dəfn günü şəhərin bütün minarələri palazla örtülərdi. Orta əsrlər dövründə evlərin, karvansarayların, məscidlərin, sarayların bəzədilməsində palazlar əsas bəzək elementi sayılırdı. Ev

sahibinin sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, palazı hər evdə görmək olardı. Abşeron özünün nəfis, incə toxunuşlu “Çiyi palaz”ları ilə məşhur idi. Onlardan pərdə, süfrə, örtük kimi istifadə edərək, həmçinin divara vurardılar. Bu palazlar incə, zərif olduğu üçün onları yerə, döşəməyə sərməzdilər. Çiyi palazlar qız-gəlinlərin əsas cihaz komponentlərindən sayılırdı.

PƏRAKƏNDƏ MAL SATIŞINDA KOMMERSİYA İŞİNİN MAHİYYƏTİ, ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ, ALQI-SATQI MÜQAVİLƏSİ

Əliyeva A.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Pərakəndə satışa malların və xidmətlərin son istehlakçılara qeyri-kommersiya məqsədli şəxsi istifadəsi üçün birbaşa satışı ilə bağlı istənilən fəaliyyət aiddir. Bir çox qurumlar, istehsalçılar, topdan və pərakəndə satıcılar da pərakəndə satışla məşğul olurlar.

Pərakəndə satış pərakəndə satış dükanları tərəfindən həyata keçirilir. Əmtəələrin pərakəndə satışı üzrə kommersiya işi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir :

- mağazada satılan əmtəələrə alıcı tələbinin öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması
- mağazalarda əmtəələrin optimal çeşidinin formalaşdırılması
- pərakəndə ticarət müəssisələrinin reklam – informasiya fəaliyyəti
- əmtəələrin pərakəndə satışının daha səmərəli metodlarının seçilməsi
- alıcılara əlavə ticarət xidmətləri göstərilməsinin təşkili

Pərakəndə ticarət müəssisələri pərakəndə ticarətin özünəməxsus xüsusi spesifik üsul və metodlarını tətbiq etməklə əmtəələrin bilavasitə əhaliyə, yəni fiziki şəxslərə satırlar. Pərakəndə satışda əmtəələrin satışının aşağıdakı metodları tətbiq olunur:

- Özünə xidmət : müştəri metodlarla mal satışının əsas metodudur. Mal satışının bu metodunda alıcı ticarət zalında satışa qoyulmuş bütün mallara sərbəst yanaşır. Mağazanın işçi heyətinin köməyinə müraciət etmədən müstəqil olaraq mal seçilir, mağazanın çıxışında qoyulmuş hesablaşma qovşağında seçdiyi malın dəyərini ödəyir. Özünə xidmət pərakəndə ticarət müəssisələri pullarına qənaət etmək üçün “yerini tap-müqayisə et-seç” prosesi arzusunda olan müştərilərə bu metodla xidmət göstərir.

- Ənənəvi metod vasitəsilə mallar satıcı tərəfindən alıcıya təqdim olunur, satıcının iş yeri alıcıdan piştaxta ilə ayrılır və hesablaşma satıcı tərəfindən aparılır.

- Pərakəndə mal satışının xüsusi formaları – kreditlə mal satışı, komission qaydada mal satışı, ucuzlaşdırılmış mal satışı.

- Malların açıq nümayişi və alıcıların əmtəələri sərbəst seçmək yolu ilə satış vaxtı alıcılar nümayiş zallarında olan əmtəələrə nəzər yetirərək və satıcıların məsləhəti ilə azad seçim edir. Əmtəələri piştaxtaların üzərinə, sentlərin üzərinə düzürlər və ya asılıqandan asırlar. Satışın bu metodunda satıcının funksiyasına alıcıya məsləhət vermək, əmtəə seçimində ona kömək etmək, çəkmək, bükmək və alıcıya təqdim etmək daxildir.

- Nümunələrlə satış: bu əmtəə nümunələrinin ticarət zalında nümayiş etdirilməsini və alıcıların onlarla müstəqil surətdə tanış olmasını nəzərdə tutur. Əmtəələr seçildikdən sonra alıcı onun haqqını ödəyir, satıcı nümunələrə uyğun əmtəələri alıcıya təqdim edir. Bu üsulla ehtiyatlar nümunələrdən ayrılıqda yerləşdirilir.

- Əvvəlcədən verilmiş sifarişlər üzrə satış zamanı müəyyən müqavilələr və ya müqaviləsiz müəyyən həcmdə və müəyyən qiymətlə həyata keçirilən alqı-satqı metodu nəzərdə tutulur. Alıcı özünə lazım olan malı mağazanın sifariş qəbulu məntəqələrinə əvvəlcədən sifariş verir. Sifariş olunan mal müəyyən olunan vaxtda ya sifarişçinin evinə göndərilir, ya da sifarişçinin özünə verilir. Sifarişçi malın dəyərini ya əvvəlcədən, ya da malı alarkən verə bilər. Sifarişlərlə mal satışı mal dövriyyəsinə artırmağa və əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməyə imkan verir.

Pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsinə görə malların pərakəndə satışı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən satıcı sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı olmayan şəxsi, ailə, ev və ya digər istifadə üçün nəzərdə tutulan malı alıcıya verməyi öhdəsinə götürür. Pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsi ümumi müqavilədir, belə ki, satdığı malın satın alınması ilə bağlı ona müraciət edən hər kəsi qane etməyə borcludur.

Satış yerində (piştaxtada, vitrində və s.) malın qoyulması, onun nümunəsinin nümayiş etdirilməsi və ya satılan mallara dair məlumatın təqdim edilməsi qiymətin və pərakəndə satış haqqında alqı-satqı

müqaviləsinin digər mühüm şərtlərinin göstərilib göstərilmədiyindən asılı olmayaraq ümumi oferta sayılır, amma satıcının müəyyən malın satış üçün nəzərdə tutulmadığını aşkar müəyyənləşdiyi hal istisna təşkil edir. Pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsinin əsas şərti alıcıya mal haqqında informasiya verilməsidir. Satıcı satışa təklif edilən mal haqqında Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 617-ci maddəsində müəyyənləşdirilmiş və pərakəndə ticarətdə adətən irəli sürülən tələblərə uyğun olan zəruri və düzgün informasiya verməyə borcludur. Pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsi bağlananadək alıcının malı gözdən keçirmək, öz yanında malın xassənin yoxlanılmasını və ya ondan istifadənin nümayiş olunmasının tələb etmək ixtiyarı vardır, bir şərtlə ki, bu malın xarakterinə görə istisna edilməsin və pərakəndə ticarətdə qəbul edilmiş qaydalara zidd olmasın. Alıcıya mal haqqında müvafiq informasiya almaq imkanı verməyən satıcı malın alıcıya verilməsindən sonra əmələ gəlmiş qüsurları üçün də məsuliyyət daşıyır, bu şərtlə ki, alıcı həmin qüsurların onda belə informasiyanın olmaması ilə əlaqədar əmələ gəldiyini sübuta yetirsin. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 619-cu maddəsi malların nümunələr üzrə satılmasının hüquqi əsasını müəyyənləşdirir. Malların avtomatdan istifadə etməklə satılması üzrə alıcı və satıcılar arasında qarşılıqlı münasibət Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 620-ci maddəsi vasitəsilə tənzimlənir. Avtomatın sahibi satıcının adı (firmanın adı), olduğu yer, habelə malı almaq üçün alıcının yerinə yetirməli olduğu hərəkətlər haqqında məlumatı avtomatda yerləşdirməklə və ya başqa üsulla təqdim etmək yolu ilə alıcıya malın satıcısı haqqında informasiya verməyə borcludur. Avtomatdan istifadə etməklə pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsi alıcının malı almaq üçün zəruri hərəkətləri yerinə yetirdiyi andan bağlanmış sayılır. Əgər ödənilmiş mal alıcıya verilmirsə, satıcı alıcının tələbi ilə dərhal malı ona təqdim etməyə və ya ödədiyi məbləği qaytarmağa borcludur. Avtomatdan pulların xırdalanması, ödəniş nişanının əldə edilməsi və ya valyuta mübadiləsi üçün istifadə edildiyi hallarda da pərakəndə alqı-satqı haqqında qayda tətbiq edilir.

Pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsi malın alıcıya, alıcı olmadıqda isə müqavilənin bağlandığını və ya malın çatdırılmasının rəsmiləşdirildiyini göstərən qəbzi və ya digər sənədi təqdim etmiş istənilən şəxsə təhvil verildiyi andan icra edilmiş sayılır, bu şərtlə ki, müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmasın. Müqavilədə malın alıcıya təhvil vermək üçün çatdırılma vaxtı müəyyən edilmədikdə mal alıcının tələbi alındıqdan sonra ağılabatan müddətdə çatdırılmalıdır (maddə 621).

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 622-çi maddəsində qeyd edilib ki, əgər öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmirsə, alıcı malı pərakəndə satış haqqında alqı-satqı müqaviləsinin bağladığı an satıcının emal etdiyi qiymətlə ödəməyə borcludur.

TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFI

Əliyeva A.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təhsil sahəsi qeyri istehsal sahəsi olub əhalinin, iqtisadiyyatın tələbatına uyğun ixtisaslı kadrların hazırlanması məqsədini güdür. Bu təhsil sistemi formasıdır. Müasir şəraitdə təhsil sahəsi ümumi iqtisadi sistemin , o cümlədən , istehsal, elmi-texniki tərəqqi(ETT) və ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün zəruri olan peşə biliklərinin verilməsinə xidmət edir. Təhsilin iqtisadi əsasları bu sahənin inkişafının maddi əsasını təşkil edir.

Təhsil sistemi ümumi iqtisadi sistemin tərkib hissəsi olmaqla əhalinin sayı, onun məşğulluğu, ərazicə yerləşməsi və ölkənin iqtisadi inkişaf istiqamətlərində inkişaf etdirilir. Təhsilin islahat preqramı isə sahənin müasir standartlara uyğun təşkili və idarə olunması, kadrların dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunması və təhsilin əhalinin həyat səviyyəsindəki rolu ilə müəyyənləşir. Təhsil sahəsində işləyənlərin sayı, onların əmək haqqı ,təhsilə ayrılan vəsait,təhsil alanların ümumi sayı, təhsilin mülkiyyət formalarına görə bölgüsünü müəyyən edir.

Təhsil inkişafının keyfiyyət göstəricisi müasir şəraitdə iqtisadi göstəricilər və sosial nəticələrlə ifadə olunur. İqtisadi göstəriciləri əməyin xarakterində, istehsal olunan maddi nemət və xidmətlərin keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin sosial mənası isə intellectual kapitalın formalaşmasıdır.

Təhsil sahəsi büdcədən, müəssisə və təşkilatların vəsaitlərindən , həmçinin əhalinin xüsusi vəsaitlərindən maliyyələşən təşkilatdır. Təhsilin maddi-texniki əsasları təhsilin inkişafının iqtisadi mənasını təşkil edir. Təhsilin iqtisadi əsasını təhsilə ayrılan vəsaitlər, onun istifadəsi, maddi-texniki bazası, təhsilin kadr potensialı, təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması , təhsilin proqnozlaşdırılması daxildir. Təhsilin maddi əsasını pullu və pulsuz təhsil sistemi təşkil edir.Əsasən dövlət büdcəsi təhsilin maliyyələşmə mənbəyidir.Respublikada təhsilə ayrılan vəsait büdcə xərclərinin 20-25%-ni təşkil edir.Təhsilin iqtisadi

göstəriciləri onun səmərəli təşkili ilə bağlıdır. Təhsilin səmərəsi etaplı prosesdir. Təhsil iqtisadiyyatının təşkili və idarə olunması üçün düzgün planlaşmanın tətbiq olunması vacibdir.

Təhsilin iqtisadi meyarları bu sahənin vəsaitlərinin optimal ölçüsünü təyin etmək, təhsilə qoyulan əsaslı vəsaitlərin səmərəli istifadəsini təşkil edir. Həmçinin təhsilin kadr potensialının ümumi iqtisadi tərəqqidə rolunu yüksəltməkdən ibarətdir. Təhsil sahəsində ayrılan vəsaitin səmərəli istifadəsi təhsil xərclərinin arasında tarazlığın və təhsilin keyfiyyətinə təsir edən sahələr üzrə planlaşması əsas yer tutur.

Təhsil müəssisələrində əsas fondları, onların tərkibi, kadr potensialının istifadəsi, onların əməyinin stimullaşdırılması idarəetmənin struktur yanaşma metodologiyasıdır. Təhsilin idarə olunması son nəticədə bu sahənin təhsilin pillələri üzrə yerləşməsinə, təhsilin növü üzrə inkişafın təmin olunması yolları əsasdır. Buna görə də idarəetmə özündə sistemlidir.

Təhsil sahəsində göstəricilər sistemli kompleks bütün təhsil sisteminin aspektlərini özündə əks etdirir. Təhsilin əsas göstəriciləri makro və mikro səviyyəli menecmentə uyğun seçilir və hesablanır.

Təhsil sisteminin əsas vəzifəsi xalq təsərrüfatının, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri üçün ixtisaslılar hazırlamaq və mənəvi sosial inkişaf etmiş intellektual səviyyəli insanların formalaşmasına şərait yaratmaqdır. Təhsil sistemi bir tərəfdən iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, onun iqtisadi sahələri mövcuddur. O biri tərəfdən isə sosial-mənəvi aspektlərə malikdir. Təhsilin sosial mənəvi aspektləri əhalinin sosial inkişafının mənəvi dəyərlərinin artmasına təsir etməkdədir.

Təhsil almaq istəyənlərin ümumi sayı iki əsas tələbat sistemi ilə formalaşır:

1. Xalq təsərrüfatı tələbatı sistemi ilə;
2. Əhalinin intellektual tələbatı nöqtəyi-nəzərindən.

Təhsil prosesi müasir dövrdə çox pilləli təhsil obyekti kimi fəaliyyət göstərir. Birinci pillədə məktəbəqədər müəssisələrin fəaliyyətinin planlaşdırılması, ikinci pillədə ümumtəhsilli litsey, gimnaziya sisteminin planlaşması və tənzimlənməsi, üçüncü pillədə isə ali və orta təhsil səviyyəsi nəzərdə tutulur. Bu sistem çoxpilləli təhsil forması kimi Azərbaycanın 1992-ci ildə qəbul etdiyi təhsil qanununda öz əksini tapmışdır. Təhsilin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunması üçün tələbat sistemi qiymətləndirilir. Tələbatı qiymətləndirmək üçün kontingentlərin, yəni əhalinin, şagirdlərin, müəllimlərin sayı müəyyən olunur. Birinci mərhələ üçün 6 yaşa qədər olan uşaqların ümumi sayı və bu sayın daxilində uşaq müəssisələrində istifadə etmə əmsali əsas götürülür. Məsələn, Azərbaycanda məktəbə qədər olan uşaqların 6%-i uşaq müəssisələrində istifadə etmə əmsalına malikdir. İkinci mərhələdə orta məktəblərdə, ümumtəhsil məktəblərində sistemi olaraq məktəbyaşlı uşaqların ümumi nsayı əsas götürülür.

Ümumi təhsil məktəblərində oxuyan uşaqların sayına uyğun maddi-texniki baza, müəllim kollektivinin sayı, tədris-metodika və digər infrastruktur obyektləri planlaşdırılır.

Ali məktəblərdə isə tələbat sistemi olaraq respublikanın iqtisadi və sosial sahələrinin yüksək ixtisaslı kadrlarla təmin olunması üçün lazımı olan ixtisaslı kadrların sayı əsas götürülür.

Mülkiyyət formasından asılı olaraq təhsil sistemi dövlət və qeyri-dövlət təhsil sisteminə bölünür.

Təhsilin idarə olunmasında məqsədli proqram yanaşma metodlarından istifadə olunur. Təhsilin mikrosəviyyəli göstəriciləri onun daxilində idarəetmənin mikro problemlərini əhatə edir. Təhsilin maddi təminatı metodiki və elmi təminatı, kadr təminatı standartlara uyğun yenidən təkmilləşir. Hər bir təhsil müəssisəsinin idarə edilməsi onun lokal formasıdır. Funksional roluna uyğun olaraq xüsusi proqramlar tərtib olunur, aparıcı bir ixtisaslaşma baş verir. Ali təhsil sistemində funksional vəzifələrə uyğun olaraq institutlar, texnikumlar, litseylər, peşə məktəbləri təşkil olunur.

TORPAQ RESURLARINA QIYMƏTİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ AMİLLƏRİ

Əliyeva N.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Torpaq resurslarının nadirliyi, məhdudluğu və digər özünəməxsus xüsusiyyətləri öz növbəsində onlara qiymətin əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını da müəyyən edir. İnsan cəmiyyətinin yarandığı gündən torpaq sahələrinə sahib olmaq, həyatda uğur qazanmaq və gəlir əldə etməyin əsas mənbəyi kimi qəbul olunmuşdur.

Torpağa malik olmaq müəyyən qazanc və itkilərlə bağlıdır ki, bunların da müqayisə edilməsi mülkiyyətin saxlanılmasının və ya özgəninkiləşdirilməsinin, yəni satılmasının məqsədyönlüyü barədə qərar çıxarmağa imkan verir. Torpağa malik olan sahibkar gəlir əldə etməyin digər mümkün variantlarından istifadə etmir, məsələn, o, öz pullarını banka qoyub faiz şəklində müntəzəm gəlir götürə bilər. Bununla

əlaqədar torpaq mülkiyyətçiliyinin son hədd gəliri alınan renta ilə, son hədd xərcləri isə borc faizinin bazar dərəcəsi ilə bağlıdır. Bu iki kəmiyyətin müqayisəsi torpaq sahəsinin satış qiyməti haqqında təsəvvür yaradır.

$$P_{\text{torpaq}} = \frac{\text{Renta (illik)}}{\text{Borc faizi dərəcəsi}} \cdot 100\%$$

Torpağın qiyməti kapitallaşdırılmış torpaq rentasıdır. O, mövcud faizin bazar dərəcəsinə həmin torpaq rentasına bərabər gəlir əldə etmək üçün banka nə qədər pul qoymaq lazım olduğunu göstərir. Əlbəttə bu düstur ən ümumi qanunauyğunluğu əsk etdirir və yalnız bütün digər şərtlərin eyniliyi şəraitində doğrudur. Torpaq sahələri bazarında ümumi meyl onların qiymətinin, xüsusilə də böyük şəhərlərdə və onlara yaxın ərazilərdə durmadan artmasıdır.

Torpaq rentasının yaranma mexanizmi və kəmiyyəti – icarəyə verilən torpaq sahələri bazarında tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri nəticəsində formalaşır.

Torpaq bazarının özünəməxsusluğu ondadır ki, milli iqtisadiyyat çərçivəsində torpaq və təbii resursların təklifi tamamilə elastik deyil, çünki həmin ölkədə həmin məqam üçün resursların miqdarı təsbit olunmuş kəmiyyətdir. Əlbəttə, uzunmüddətli dövrdə torpağın və digər təbii ehtiyatların miqdarı dəyişə bilər. Belə ki, meliorasiyanın köməkliyi ilə kənd təsərrüfatı üçün yararlı sahələr artırıla bilər və əksinə, təsərrüfatın qeyri-səmərəli şəkildə aparılması, şoranlaşma və ya eroziyaya görə kənd təsərrüfatı sahələri dövrüyyədən çıxarıla bilər, yeni faydalı qazıntı yataqları aşkarlana və ya köhnə yataqlar tükənə bilər. Qısamüddətli dövr üçün milli iqtisadiyyat miqyasında torpaq təklifini qeyri-elastik hesab etmək qəbul olunmuşdur.

Torpağa olan tələb müxtəlif mümkün qiymətlər səviyyəsində icarəçilərin nə qədər torpaq sahəsini icarəyə götürməyə hazır olduqlarını göstərir. Təbii ki, icarə haqqı yüksək olduqda icarə verilən torpaq sahəsi çox, əks halda isə az olacaq. Torpaqdan son hədd gəliri isə təbii resursların məhsuldarlığından (təbii və ya süni məhsuldarlıq, sahənin yerləşmə yeri, faydalı qazıntıların və onlardan istifadə imkanlarının olması və s.) asılıdır. Renta yüksək olduqda yalnız çox məhsuldar torpaqlar icarəyə götürülə bilər, çünki yalnız yüksək son hədd gəliri yüksək rentanı ödəməyə imkan yaradar və çox güman ki, icarəçiyə də mənfəət verir. Torpaq rentası azaldıldığı təqdirdə daha az məhsuldar torpaqlar da icarəyə götürüləcək. Bu zaman ən pis torpağın rentası müvazinətli olacaq. Bu, hər bir icarəçinin başqasının torpaq sahəsindən istifadə etmək hüququ müqabilində ödəməli olduğu minimumdur. Belə rentanı K.Marks mütləq renta adlandırırdı. Yerdə qalan bütün icarəçilər mütləq rentadan çox olan son hədd gəliri götürürlər. Bu artıqlıq diferensial mənfəət kimi qəbul edilir və o da icarə müddətində icarəçi tərəfindən mənimsənilir. Bu artıqlıq həmin sahənin təbii xüsusiyyətləri ilə bağlı ola bilər. Lakin əksər hallarda bu, icarəçinin əlavə kapital qoyuluşlarının nəticəsi olur. Yeni müqavilə bağlandıqda torpağın münbitliyinin yüksək olması mövqeyindən çıxış edilərək icarə haqqı artırılarsa, diferensial mənfəəti torpaq sahibi diferensial renta şəklində mənimsəyir. Beləliklə, yalnız orta və ən yaxşı sahələrin sahibləri diferensial renta ala bilərlər.

Torpağın məhsuldarlığı nə qədər yüksək olarsa, bütün başqa şərtlərin eyniliyi şəraitində bu keyfiyyətdə torpağa tələb də bir o qədər yüksək olacaq və nəticədə müvafiq olaraq, rentanın tarazlıq səviyyəsi daha yüksək ola bilər.

EKONOMETRİK MODELLEŞDİRMƏ

Əlizadə A.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ekonometrika- İqtisadi nəzəriyyə, Statistika, Riyaziyyat, İnformatika bazası əsasında iqtisadi nəzəriyyəyə əsaslanan ümumi (kefiyyət) qanunauyğunluqlarına konkret kəmiyyət ifadəsi vermək üçün istifadə olunan nəzəri nəticələr, üsullar, metod və modellər toplusunu birləşdirən elmi istiqamətdir. Ekonometrikanın bir sıra tətbiq məqsədləri mövcuddur:

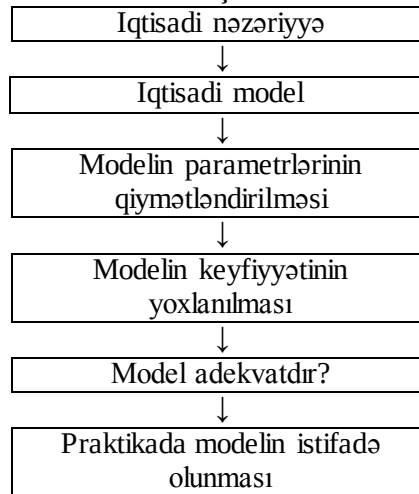
- İqtisadi qanunların çıxarılması;
- İqtisadi nəzəriyyə və empirik verilənlərə əsaslanaraq iqtisadi modellərin ifadə olunması;
- Bu modellərdəki qeyri-müəyyən parametrlərin qiymətləndirilməsi;
- Proqnozun dəqiqliyinin proqnozlaşdırılması və qiymətləndirilməsi;
- İqtisadi siyasət üzrə məsləhətlərin hazırlanması.

Ekonometrik modelleşdirmənin mərhələləri aşağıdakılardır:

- İqtisadiyyatda dəyişənlərin çoxunun qarşılıqlı əlaqəli olması faktının qəbul edilməsi;
- Ayırı-ayrı nisbətlərin modeldə qruplaşdırılması;

- Məlumatların toplanması;
- İdentifikasiya;
- Verifikasiya (Yoxlanılması, testləşdirilməsi).

Ekonometrik modelləşdirmənin mərhələləri

Ekonometrik modelin dəyişənləri 2 növə bölünür:

1. Qiymətinin formalaşma prosesi hər hansı bir səbəbdən bizi maraqlandıran dəyişəni Y işarə edəcəyik və ona asılı və ya izah olunan dəyişən deyəcəyik.

2. Y dəyişəninə təsir edən dəyişəni X_j işarə edəcəyik və ona asılı olmayan və ya izah edən dəyişən deyəcəyik.

Model çərçivəsində qiymətləri izah olunan dəyişənlər endogen dəyişən adlanır. Model çərçivəsində izah olunmayan, model üçün xarici olan, formalaşması barəsində heç bir məlumatımız olmayan dəyişənlərə ekzogen dəyişən deyilir.

Modelin dəqiqləşdirilməsi üçün modelləşmənin məqsədi, ekzogen və endogen dəyişənlərin siyahısı, dəyişənlər arasındakı asılılıq növü, qiymətlərin xüsusiyyəti və qiymətləndirmə metodunun seçilməsi üçün vacib olan təsadüfi parametr üzrə ilkin (aprior) məhdudiyyəti təyin olunur və əmsallar üzrə ilkin (aprior) məhdudiyyətlərin ifadə olunur.

Praktikada ekonometrik modellərin bir çox növlərindən geniş istifadə olunur. Bunlar aşağıdakılardır:

- Zamandan asılı sıraların modelləri (trend modelləri).
- Birtənlikli reqressiya modelləri.
- Eyni zaman anında verilmiş (sinxron) tənliklər sistemindən ibarət modellər.

Zamandan asılı sıralı modellər dəyişənin yalnız əvvəlki dövrdəki qiymətlərindən nəticə çıxararaq zaman keçdikcə dəyişənlərdə baş verən dəyişiklikləri izah edir. Bu sinfə trend, mövsümi, trend və mövsümi və s. modelləri aid olunur (aşkar additiv və multiplikativ formalar).

Birtənlikli reqressiya modellərində asılı (izah olunan) dəyişən asılı olmayan (izah edən) dəyişən və parametrlərindən asılı funksiya kimi verilir. Funksiyanın növündən asılı olaraq model xətti və qeyri-xətti ola bilər.

Eyni zamanlı tənliklər sistemi. İqtisadi vəziyyət, iqtisadi obyektin özünü aparması tənliklər sistemi ilə təsvir olunur. Sistemlər başqa tənliklərdəki izah olunan dəyişən və parametrləri də özündə saxlaya bilən tənlik və eyniliklərdən ibarət olur (buna görə də ekzogen və endogen dəyişənlər anlayışları daxil edilir).

Məlumatların toplanması:

• **Cross-sectional data** – eynizamanlı verilənlər – eyni zaman anı üçün müxtəlif iqtisadi obyektlər üzrə məlumatların toplanması;

• **Time-series data** – zaman sıraları – eyni bir iqtisadi obyektin müxtəlif zaman dövrləri və ya zaman anları ərzində müşahidə edilməsi. Bu verilənlər təbii şəkildə zaman üzrə sıralanmış olur.

• **Panel data** – müxtəlif iqtisadi obyektlər haqqında müxtəlif zaman dövrləri üçün məlumatların toplanması (əhəlinin siyahıya alınması haqqında məlumatlar).

Modelin identifikasiyasına – modelin statistik analizi və hər şeydən əvvəl parametrlərin statistik qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Qiymətləndirmə metodunun seçilməsi də bura aid olunur və modelin xüsusiyyətlərindən asılı olur. Bu mərhələdə modelin iqtisadi prosesə adekvatlığı yoxlanılır.

Modelin verifikasiyası – real məlumatlar və modeldən çıxan məlumatların qarşılaşdırılması, model vasitəsilə əldə olunan obyektin təsvirinin kifayət qədər real olmasını bilmək üçün qiymətləndirilmiş modelin yoxlanılması və lazım gəldikdə başqa modelin qiymətləndirilməsinin vacibliyinin irəli sürülməsi daxildir. Bu mərhələdə modelin iqtisadi prosesə adekvatlığı yoxlanılır.

QIYMƏTLİ DAŞLAR

Əlizadə Z.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qiymətli daşlar - təbiətdə nadir tapılan, gözəl xarici görünüşə malik minerallar. Qiymətli daşlar ta qədimdən insanları cəlb etmiş, bu daşlara maraqlı xüsusiyyətlər uydurulmuş, onların müalicəvi əhəmiyyətinə inanmışlar. Məsələn, sapfirin ilanı öldürməsinə, heliotropun insanı gözə görünməz etməsinə, ametisti dilin altına qoyanda sərxoşluqdan qoruduğuna inanmışlar. Qədim Roma yazıçı və alimi Böyük Pliniy (bizim eramızın 23-79-cu illər) özünün "Təbiətin tarixi" əsərində aqat haqqında yazırdı ki, bəzən aqatda Apollon və doqquz muzanı görmək mümkündür, həm də onları "süni yolla ayırmaqla yox, təbiət elə rəng vermişdir ki, hər muzanın öz xüsusiyyətlərini təbii olaraq ayrılıqda görmək olar". Orta Asiya alimi Biruni (973 -1050-ci illər) yazırdı: "Əgər ilanın qarşısında zümrüdü saxlasan, onun gözündən yaş axacaq, və o kor olacaqdır. Bu faktı çoxları təcrübələrinə görə təsdiq edir...". Daşlar haqqında qədim kitablarda – "lapidariya"larda insanların ilkin məlumatları çox primitiv olmuş, inanca əsaslanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, elə orada bəzi elmi fikirlərin cümlələrini görmək olar. Məsələn, almazı dayanıqlığın və cəsarətin, qorxmazlığın, bədbəxtliyə üstün gəlməyin simvolu kimi görürdülər. İndi bir çox insanlara məlumdur ki, almaz ən bərk metalları belə aşılaraq bilər. Kvarsın əvvəllər gizli və sehrli enerjiyə malik olmasına inanırdılar. İndi biz bilirik ki, kvars mexaniki güc tətbiq etdikdə, onda elektrik gərginliyi yaranır ki, kvarsın bu xüsusiyyətinə görə elektrotexnikada istifadə edilir. Eləcə də kəhrəba qoruyucuları, rubinli lazeri xatırlatmaq olar. Qədim ölkə və xalqlarda qiymətli daşların rənglərinə üstünlük verilirdi. Məsələn, Hindistanda qırmızı rəngli qiymətli daşlara üstünlük verildisə, qədim Misirdə yaşıl və mavi rəngli daşlara daha çox üstünlük verilirdi. Yəqin ki, bir çox insanlar "Doğulduğumuz ayın daşları", "Həftənin günlərinin daşları", "Bürclərin daşları" haqda eşidib. Bu siyahı ta qədimdə Şərqdə tərtib olunmuş, sonralar Avropaya yayılmışdır. Bu siyahı zaman içində müxtəlif xalqlarda yenidən tərtib olunmuş, bəzi savadsız əlavələr edilmişdir. Bunun nəticəsində müxtəlif versiyalar yaranmışdır. Nəhayət ki, son zamanlarda Beynəlxalq yüvelirlər assosiyası xüsusi araşdırmalardan sonra ilkin siyahını tərtib etmişlər. Müxtəlif aylarda anadan olan insanlar üçün talisman-daşların siyahısı isə aşağıdakılar kimi təsdiqlənib: Yanvar –granat; fevral –ametist; mart –akvamarin; aprel –almaz; may –zümrüd; iyun –mirvari; iyul –yaqut; avqust –xrizolit; sentyabr –sapfir; oktyabr –opal; noyabr –topaz; dekabr –firuzə. Əsrlər keçdikcə qiymətli daşların daha dəyərli xüsusiyyətləri meydana çıxdı. Məsələn, onlardan ən qiymətli olan almaz, müasir zamanda nəinki közəllik daşı kimi, eyni zamanda texniki daş kimi daha qiymətlidir. Elektronika, optika, radiotexnika, hərbi işlər, dəqiq mexanika və başqa sahələrdə qiymətli daşlar gözəlliklərinə görə yox, daha çox öz fiziki xüsusiyyətlərinə görə dəyərləndirilir. Kvarsın şəffaf növü olan "Dağ bülluru" – müalicəvi məqsəd üçün iki tərəfli ucu olan və ya şəffaf piramida şəklində istifadə edilir. Onu gümüş üzükdə, çeçələ barmaqda və ya zəncirə boyunda ürək səviyyəsində asılmış şəkildə gəzdirmək olar. Büllur demək olar ki, bütün orqanizmi müalicə edir: əsasən limfa sistemini və maye balans pozğunluğunu (bədənin boşluqlarında su yığılması və s.). orqanizmdə istilik balansını normalaşdırır, şaxtaya qarşı müqavimət yaradır, temperatur dəyişikliyi nəticəsində təzyiqi qeyri - stabil olan insanlar üçün xeyirlidir. Dış, sümük ağrılarına və digər bədəndə olan bəzi xəstəliklərə köməyi olur. Onu gəzdirənlərə həyat enerjisi verir, yaddaş və nitqi yaxşılaşdırır. Qiymətli daşlar haqqında maraqlı faktlar: Bu gün ki günümüzdə 4 mindən çox mineral məlumdur. Demək olar ki, hər il onlarla yeni mineral növü yaranır və bir neçə növü "yox olur". Bütün qiymətli daşlar əl ilə emal olunur. Orta göstəriciyə əsasən, Kolumbiyada bir karat zümrüdənin əldə olunması üçün 20 ton torpağın təkrar emal olunması lazımdır. Almaz – qiymətli daşlar arasında yeganə daşdır ki, yalnız bir kimyəvi element – karbondan ibarətdir. Mineralların sayı daim azaldığı üçün qiymətli daşların qiyməti də hər zaman artacaq. Xüsusi bir mineral növü var ki, onu yalnız qarışqa yuvalarının yaxınlığında tapmaq olar. Bu mineralın kristalları yalnızca qarışqa yuvalarının yanından tapılır. Qarışqalar yuvanı düzəldən zaman bu kristalları yuxarı atırlar. Bu qarışqalar ABŞ-da "4 künc" adlandırılan yerdə yaşayırlar. Bir çoxları səhv olaraq almazın rəngsiz olduğunu hesab edirlər. Əslində isə almazın rəng palitrası istənilən digər qiymətli daşın rəng çalarından çoxdur. Lakin bizim günümüzdə əksər almazlar öz xalis rənglərini əks etdirmirlər. Bir çox daşları süni şəkildə rəngləyirlər. Bu onların nadir olmaları ilə izah

olunur."De Birs" firmasının məlumatına görə almazçıxarma üzrə aşağıdakı ölkələr liderdilər:Botsvana – 2,9 mlrd. dollar,Rusiya – 2 mlrd. dollar,Kanada – 1,4 mlrd. dollar,CAR – 1,3 mlrd. dollar,Anqola – 1,2 mlrd. dollar,Namibiya – 0,7 mlrd. dollar. **Qiymətli daşları necə seçmək lazımdır?****Brilyant**-Karatın qiyməti: \$6 mindən başlayaraq \$20 minə qədər.Ən qiymətli brilyantlar: 1 karatdan başlayaraq: klassik şəkildə kəsilmiş yumru brilyantlar ; mükəmməl təmizlikdə olanlar (yad qatqılsız) ; rəngsiz və yaxud maviyə çalan çalarda; Yakutiya, İsraildə və ya CAR-da çıxarılmış brilyantlar.**Zümrüd**-Karatın qiyməti: \$500 –dən başlayaraq \$6 minə qədər.Ən qiymətli zümrüdlər: bərabər həcmdə yayılmış tünd yaşıl rəngdə ; az saylı qüsurlarla şəffaf olanlar ; Kolumbiyada çıxarılmış zümrüdlər.Tamamilə təmiz təbii zümrüd olmur.**Yaqut**-Karatın qiyməti: \$190 başlayaraq \$7 minə qədər.Ən qiymətli yaqutlar: zəngin çəhrayı rəngdə olanlar; təmiz və yaxud nadir xətlər, nöqtələr, qatqılar formasında olan qüsurlarla yaqutlar ;Myanmedə çıxarılmış yaqutlar.**Sapfir**-Karatın qiyməti: \$150 başlayaraq \$5 minə qədər.Ən qiymətli sapfirlər: zəngin göy rəngdə olanlar (həmçinin narıncı, sarı, yaşıl və çəhrayı sapfirlər); dəyirmi şəkildə kəsilmiş olanlar; Kəşmirdə çıxarılmış sapfirlər.**Aleksandrit**-Karatın qiyməti: \$100 başlayaraq \$6 minə qədər.Ən qiymətli aleksandritlər: gün işığında rəngini göy-yaşıl rəngdən çəhrayı-qırmızı rəngə dəyişənlər və süni axşam işığında rəngini qırmızı-bənövşəyi rəngə dəyişənlər; Rusiyada çıxarılmışlar.**Ametist**-Karatın qiyməti: \$40 başlayaraq \$200 qədər.Ən qiymətli ametistlər: süni işıqlandırma zamanı rəngini dəyişməyən əlvan, təmiz qırmızı- bənövşəyi rəngdə olan ametistlər; Uralda çıxardılmışlar.**Akvamarin**-Karatın qiyməti: \$80 başlayaraq \$300 qədər.Ən qiymətli akvamarinlər: xüsusi mavi-yaşıl çalarda olanlar; böyük ölçüdə – 10 karatlıq olanlar.**Topaz**-Karatın qiyməti: \$30 başlayaraq \$150 qədər.Ən qiymətli topazlar: təmiz əlvan mavi rəngdə olanlar.Həmçinin təmiz çəhrayı, sarı və göy rəngdə topazlar olur.

İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN MƏQSƏDİ VƏ MƏZMUNU

Əsgərov M.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsan resursları sosial-iqtisadi kateqoriya olub, cəmiyyətin (ölkənin) malik olduğu fiziki və intellektual imkanların məcmusunu təşkil edir. Onun tərkibində ən mühüm və aparıcı yeri fiziki və zehni cəhətdən inkişaf etmiş əmək qabiliyyətli yaşında olan əmək qabiliyyətli əhali tutur. Bu isə o deməkdir ki, konkret sosial-iqtisadi tarixi inkişaf mərhələsində, hansı ölkədə ictimai istehsal prosesinin əsasını və subyekti təşkil edən əhalinin fiziki və zeyni cəhətdən inkişaf etmiş hissəsi çoxdursa, həmin ölkə daha çox məhsuldar insan resurslarına malikdir. İnsanlar və onların istedadı ölkənin ən qiymətli resursudur. Buna görə də hər bir ölkədə və regionda həmin resursların idarə edilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması strateji vəzifəyə çevrilmişdir. İnsan resurslarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əvvəla, insanlar nə qədər çox peşə fəaliyyətinə qoşulurlarsa, onlar bir o qədər çox həyat və peşə təcrübəsi qazanır, bir o qədər az vaxt ərzində peşə vəzifələrini daha keyfiyyətlə yerinə yetirir, ölkə, müəssisə, təşkilat və s. üçün daha çox dəyərlər yaradırlar; ikincisi, insanlar sosial idarəetmənin ən mürəkkəb obyektidir; üçüncüsü, insanların peşəkar olması üçün fəaliyyət növlərinin peşəkarlaşması çoxlu kapital sərfini tələb edir; dördüncüsü, peşəkarların fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəkliyi onların imkanlarının düzgün idarə edilməsi sisteminin yaradılması ilə əldə edilir.İnsan resurslarının idarə edilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar rəqabət obyektii olaraq, məqsədə çatmaq üçün başqa resurslarla yanaşı, səmərəli yerləşdirilməli, inkişaf etdirilməli və motivləşdirilməlidirlər. Vətənimizin və xarici ölkələrin müəssisələrinin təcrübəsinin ümimiləşdirilməsi insan resurslarının idarə edilməsinin global məqsədinin formalaşdırılmasına, yəni ölkənin (müəssisənin, idarə və təşkilatların və s.) malik olduğu əmək resurslarının daha səmərəli formalaşmasına, inkişafına və reallaşmasına imkan verir. Bu isə o deməkdir ki, ölkənin (müəssisənin, idarə və təşkilatların və s.) hər bir əmək qabiliyyətli adamının iş qabiliyyəti yaxşılaşacaq, öz əmək potensialını inkişaf etdirmək və ondan optimal qaydada istifadə etmək imkanı artacaq, bu isə, öz növbəsində bütünlükdə ölkənin (müəssisənin, idarə və təşkilatların və s.) malik olduğu iş qüvvəsinin fiziki və intellektual imkandan daha səmərəli istifadə olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

İnsan resurslarının idarə edilməsi təşkilatçılıq mühitinin bütün aspektlərini əhatə edir və özünə inteqrasiya edilməsi baxımından yanaşılmasını tələb edir. Çünki klassik iqtisadi nəzəriyyənin bəzi nümayəndələrinin düşündüyü kimi, dünyada global rəqabətin yüksəlməsinin milli rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm amillərini torpaq, kapital və təbii resurslar deyil, yüksək ixtisaslı və motivləşdirilmiş insan resursları təşkil edir. Ölkənin (müəssisənin, idarə və təşkilatların və s.) iqtisadi və başqa imkanları həmin resursların keyfiyyətindən və xarakterindən asılıdır.İnsan resurslarının idarə edilməsində başlıca məqsəd onların

potensialından, yaradıcı imkanlarından maksimum istifadə edilməsidir. Lakin sözün geniş mənasında insan resurslarının idarə edilməsi aşağıdakı kompleks məsələləri əhatə edir:

- müəssisə, firma və şirkətlərin konkret strategiyasına uyğun gələn işçi heyətinə (ümumi və kateqoriyalar üzrə) tələbatın müəyyən edilməsi;

- əmək bazarının qiymətləndirilməsi və məşğulluq amilinin təhlili;
- əməkdaşların karyerasının planlaşdırılması, onların inkişaf irəliləyişi;
- fəaliyyətin motivləşdirilməsi sisteminin hazırlanması;
- əmək məhsuldarlığının idarə edilməsi;
- əmək gəlirlərinin, müəssisə daxili əmək və istehlak ölçüsünün tənzimlənməsi;
- müəssisə daxili fəal sosial siyasətin aparılması;
- yaradıcı işin, o cümlədən texniki yaradıcılığın stimullaşdırılması;
- qabaqcıl əmək üsullarının tətbiqi;
- heyətin peşə - ixtisas hazırlığı;
- münafişələrin yumşaldılması, idarə edilməsi;
- normal sosial- psixoloji mühitin yaradılması.

Məhz qeyd edilənlərə görə inkişaf etmiş sənaye ölkələrində, xüsusilə də ABŞ – da və Yaponiyada menecerlərin hazırlanması zamanı onların tədris planlarında yuxarıda qeyd edilənlərə xüsusi diqqət yetirilir. Məsələn, bu ölkələrdə sosial qrupların psixologiyası, təşkilatın nəzəriyyəsi, insan davranışı, şəxsiyyətin psixologiyası, heyətin motivləşdirilməsi, rəhbərlik üslubu, situasiyaların araşdırılması, peşə fəaliyyətinin motivləşdirilməsi və s. məsələlər ayrıca fənn kimi öyrənilir.

İnsan resurslarına verilən əhəmiyyət özünü Yapon menecerlərinin qarşılıqlı qoyduqları vəzifələr içərisində onun nə qədər əhəmiyyət kəsb etməsində də bir daha özünü göstərir. Bunu Yaponiyada aparılan sorğunun nəticələrindən də görmək olar. Sorğu ilə əhatə olunan menecerlər özlərinin əsas vəzifələri haqqında suala aşağıdakı cavabları vermişlər (soruşulanlar % -lə):

- insan resurslarının inkişafı	-85,3
- satış bazarının inkişafı	-72,8
- yeni məhsul və xidmətlərin yaranması	-63,8
- maliyyə strukturunun möhkəmləndirilməsi	-59,0
- yeni məhsul istehsalına cəhd etmə	-45,0
- yeni texnologiya	-44,4
- elmi – tədqiqat işləri	-43,1
- əmək münasibətlərinin sabitləşməsi	-36,2
- digər yaxın şirkətləri himayə etmə	-32,3
- təşkilati strukturun sadələşdirilməsi	-29,7

MƏŞĞULLUĞUN MAHİYYƏTİ VƏ MƏŞĞULLUQ PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİ YOLLARI

Əsgərov M.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İlk öncə məşğulluq haqqında yazmaq daha düzgün olar. Məşğulluq istər keçmiş dövrlərdə, istərsə də müasir dövrdə dünya ölkələrinin qarşısında duran ən aktual, ən öndə duran problemi olmuşdur. Əlverişli da Azərbaycan kimi təzə bazar iqtisadiyyatı yolu seçmiş ölkələr üçün bu problem daha qabarıqdır. İnkişaf etmiş, sivilizasiyalı bazar sisteminin əhatə etdiyi və keçid iqtisadiyyatı şəraitində yaşayan ölkələr qanunauyğun bir hal olaraq çalışırlar ki, istehsal öz tam həcminə uyğun fəaliyyət göstərsin və tam məşğulluq təmin olunsun. Tam məşğulluq o deməkdir ki, əmək qabiliyyəti olan və işləmək istəyən hər bir şəxs işlə təmin edilməlidir. Bütün yararlı resurslardan istifadə olunmalıdır və əmək qabiliyyətinə malik olanlar məcburi surətdə işsiz qalmamalıdır. İstehsal vasitələrindən, o cümlədən yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə olunmalıdır.

İstehsal prosesi o zaman öz gücü ilə fəaliyyət göstərə bilər ki, resurslar tam məşğul olsun və istehsal həcmindən tələb olunan səviyyədə istifadə olunsun. Əgər resurslar tam məşğul deyilsə iqtisadiyyat qarşısına qoyduğu maksimum nəticəyə nail ola bilməz. Deməli, bütün resurslardan və istehsal həcmindən tam istifadə edilməsi ölkədə tam məşğulluğun fəaliyyət göstərməsi deməkdir.

Məşğulluq haqqında müxtəlif nəzəriyyələr yaranmışdır. Belə nəzəriyyələrdən biri də məşğulluq barədə klassik nəzəriyyələrdir. Məşğulluq haqqında klassik nəzəriyyələrin nümayəndələri D.Rikardo, C.Mill, F.Edcirt, A.Marşal və A.Piqdur. Klassiklərə görə bazar sisteminə mənsub olan öz-özünə nizamlama prosesi istehsalı tam məşğulluq səviyyəsinə qaldıra bilər. İstehlakçıların tələbinə bazanın strukturu uyğun olanda bazar məhsullardan təmizlənir. Tam məşğulluq şəraitində sahibkarlar məhsul istehsal etməklə belə bir uyğunluğu təmin edə bilərlər. Ölkədə məşğulluğun səviyyəsini müəyyən etmək üçün ən əvvəl əmək ehtiyatlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Azərbaycanda əmək ehtiyatlarına 16-63 yaşlı kişilər, 16-59 yaşlı qadınlar daxildir. Azərbaycan Respublikasının məşğulluq haqqında qanuna görə məşğul şəxslərə aiddir: muzdlı işləyənlər, həmçinin əmək kontraktı ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi olanlar; sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar; haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər; Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər; əmək qüvvəsinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, ixtisasartırma, təhsil, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblərlə iş yerində müvəqqəti olmayanlar; Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər; Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları.

İnkişaf etmiş ölkələrdə işsizliyin səviyyəsi artmağa meyillidir. Məsələn, ABŞ-da 60-cı illərdə işsizliyin səviyyəsi 5 %, 1995-ci ildə 5,6 %, İtaliyada 5 %, 1995-ci ildə 11,1 % olmuşdur. Azərbaycanda da işsizliyin səviyyəsi yüksəkdir. İqtisadçıların fikrincə, məşğulluq qabiliyyətinə malik olan insanların 15 %-i işsiz qalarsa, bu zaman cəmiyyət üçün ağır problemlər yarana bilər. Məhz bu nöqteyi-nəzərdən hər bir ölkənin əmək bazasını tənzimləyən proqramı olur.

Azərbaycanda da işsizlik problemi getdikcə aktuallaşır, bu isə əlbəttə ki, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədardır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublikamızda qeyri-maddi istehsal sahələrində əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artmasına və orada işləyənlərin keyfiyyət tərkibinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına baxmayaraq, hazırda burada əhalinin məşğulluq səviyyəsinin o qədər də qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki bu dairədə məşğul olanların əksəriyyəti gənc nəslin böyüməsi və tərbiyə edilməsi, əhalinin təhsil və mədəni texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, onların sağlamlığının möhkəmləndirilməsi və ömür müddətinin uzadılması ilə məşğul olduqlarından orada çalışanların sayı və keyfiyyət tərkibi əhalinin ümumi sayı və onun yaş cins tərkibinin dəyişilməsinə uyğun olaraq artmalıdır. Lakin buna baxmayaraq hələlik respublikamızda əhalinin ümumi sayı və onun yaş-cins tərkibi ilə qeyri-maddi istehsal dairəsində məşğul olanların sayı və keyfiyyəti arasında lazımi optimal nisbətlik yaranmamış və bu sahədə dövlət səviyyəsində mühüm tədbirlər görülməsini tələb edir. Müasir mərhələdə respublikada əhalinin məşğulluq quruluşunun formalaşması xüsusiyyətlərindən biri də bazar münasibətləri sisteminə keçidlə əlaqədar olaraq yaranıb fəaliyyət göstərən yeni bazar iqtisadiyyatı

strukturlarında işləyənlərin sayının get-gedə artması və bütünlükdə iqtisadiyyatla məşğul olanlar arsında onların xüsusi çəkisinin yüksəlməsindən ibarətdir. Bunu ondan göstərmək olar ki, 2009-cı ildə respublikamızda fəaliyyət göstərən müəssisə, 796 müştərək və xarici müəssisə, 27 000 fərdi sahibkar və birjada 1 756 000 nəfər çalışmış və onlar bütünlüklə iqtisadiyyatda məşğul olanların cəmi 4,7 faizini təşkil etmişdir. Fəaliyyət göstərən həmin bazar iqtisadiyyatı strukturlarında məşğul olan 1 756 000 nəfər işçinin 1 057 000 nəfəri və ya 60,2 faizi kiçik müəssisələrin, 584 000 nəfəri və ya 33,2 faizi xarici və müştərək müəssisələrin, 115 000 nəfəri və ya 6,5 faizi fərdi sahibkarlıqda və cəmi 68 nəfəri və ya 0,4 faizi birjaların payına düşmüşdür. Respublika əhalisinin məşğulluq quruluşunu xarakterizə edən mühüm göstəricilərdən biri də iqtisadiyyatda məşğul olanların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə bölgüsündən ibarətdir. İqtisadiyyatın həm maddi və həm də qeyri-maddi istehsal dairəsində kişilərə nisbətən qadınların, daha çox hissəsi təhsil, səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi, digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi və daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar, idarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi sahəsində məşğul olmağa meyillidirlər.

AZƏRBAYCANIN MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAF MODELİ

Əsgərova A.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Cəmi bir neçə il əvvəl Azərbaycanın inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmaq istəyi cəmiyyətdə müəyyən tərəddüdlü yanaşmalara yol açırdısa, hazırda bu məqsəd getdikcə milli ideya səviyyəsinə yüksəlir.

Sadəcə 8-9 il ərzində cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ictimai həyatın bütün sahələrində qazanılan fundamental uğurlar fonunda bu məqsədin reallığa adekvat olduğunu da əminliklə iddia etmək olar. Respublikanın ilbəlil sürətlə artan maliyyə imkanları isə qarşıda duran bütün məqsədləri ardıcıl və sistemli surətdə həyata keçirməyə imkan verir. Bəzi paralellər aparmaqla respublikanın son 10 ildəki inkişaf dinamikası ilə bağlı aydın təsəvvür yaratmaq milli iqtisadi inkişaf və səmərəli yüksəlişin problemləri mümkündür. Məsələn, yeni yüzilliyin əvvəllərində bir sıra layihələri sırf maliyyə çatışmazlığı üzündən həll edə bilməyən Azərbaycan hazırda regionun ən böyük investor dövlətinə çevrilmişdir. Ötən 9 ildə büdcə gəlirləri 14 dəfə artmış, 1,2 milyard manatdan 20 milyard manata yüksəlmişdir. 2011-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın dövlət büdcəsi 20 milyard ABŞ dollarını keçmişdir. Respublikamızın büdcə gəlirlərinin illik artım tempinin orta hesabla 20 faizdən artıq təşkil etməsi də diqqətəlayiq faktlardan biri kimi vurğulanmalıdır.

Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasının hazırlanması ilə bağlı sərəncam deməyə əsas verir ki, dövlət başçısı respublikanın gələcək inkişaf perspektivlərinin indidən dərin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsini vacib sayır. İnkişaf Konsepsiyası layihəsinin hazırlanması prosesində müvafiq dövlət orqanları, beynəlxalq qurumlar və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə yanaşı, elmi təşkilatların və yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin də cəlb olunması sənədin dərin elmi əsaslara söykənəcəyinə dəlalət edir.

Azərbaycanın 2020-ci ilədək olan dövrü əhatə edəcək İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması prosesi cəmiyyətin intellektual kəsiminin, ilk növbədə, elmi elitanın üzərinə böyük mənəvi öhdəlik qoyur. Bu mərhələdə elmi əsaslarla irəli sürülən hər bir səmərəli təklif və təşəbbüs sənədin daha mükəmməl hazırlanması baxımından son dərəcə vacibdir. Prezident Administrasiyasının rəhbəri, akademik Ramiz Mehdiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, Azərbaycanın gələcək inkişafında aşağıdakı iqtisadi amillərin ciddiqliklə nəzərə alınması vacibdir:

1. İqtisadi sahədə ilk növbədə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi hesabına davamlı iqtisadi inkişafa nail olunması, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin şaxələndirilməsinin genişlənməsi, ölkəmizin ümumi daxili məhsulunun tərkibində və dövlət büdcəsinin formalaşmasında təbii ehtiyatlar amilinin azaldılması və qeyri-neft amilinin üstünlüyünün təmin edilməsi;

2. İqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiqinin təmin edilməsi üçün güclü motivasiya mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

3. Mövcud resurslardan və coğrafi mövqedən istifadə olunmaqla Azərbaycanın bütün bölgələrinin sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər səviyyəsində təmin edilməsi;

4. Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi, milli məhsulların dünya bazarlarında layiqli yer almasına nail olunması;

5. Sosial sahədə yoxsulluq səviyyəsinin mümkün minimuma endirilməsi istiqamətində yürüdülmə siyasətinin davam etdirilməsi, aztəminatlı ailələrin etibarlı sosial müdafiəsinin təmin olunması, əhəlinin orta təbəqəsi dairəsinin genişləndirilməsi və onun cəmiyyətin həyatında rolunun və əhəmiyyətinin artırılmasına nail olunması;

6. Azərbaycanda təhsilin, səhiyyənin, humanitar sahələrin inkişafına xüsusi diqqətin ayrılması, insan amilinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunması, Azərbaycan xalqının bilik və bacarıqlarının səmərəli tətbiqi mexanizmlərinin qurulması, qloballaşmanın üstünlüklərindən yararlanan önləyici inkişaf modelinə keçidin təmin edilməsi;

«Azərbaycan 2020: İnkişaf strategiyası» hazırlanarkən elmin müasir inkişaf istiqamətlərinin nəzərə alınması son dərəcə vacib hesab edilir. Dünya təcrübəsinə diqqət yetirdikdə, bu sahələrin nəinki sosial-iqtisadi, sosial-mədəni inkişafa nail olunmasında, həmçinin, cəmiyyətin gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi və proqnozlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti bir daha təsdiqlənir. Bu baxımdan Azərbaycan dövlətinin iqtisadi imkanları artdıqca, sivil dəyərləri, qabaqcıl ölkələrin elmi-texniki yeniliklərini, «nau-hau» texnologiyalarını dərinlən mənimsəyən gənc, kreativ düşüncəli, vətənpərvər kadrların hazırlanması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu xüsusda kadr hazırlığına, ali təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə göstərilən qayğının artması da respublikada demokratik ölkələrin zəngin təcrübəsinə əsaslanan mükəmməl, çevik və mütərəqqi dövlət idarəetmə sistemi formalaşdırmaq niyyətindən irəli gəlir. Başqa sözlə, sabah dövlət idarəetməsində bu və digər formada iştirak edən peşəkar kadrlar, mütəxəssislər bu gün məhz universitet auditoriyalarında yetişir.

HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Əyyubov Ş.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əhalinin həyat səviyyəsi öz mahiyyəti etibarı ilə sosial iqtisadi kateqoriya olub, insanların istehlakı üçün lazım olan maddi və mənəvi nemətlərin miqdarı və tələbatının ödənilməsi göstəricisi kimi ifadə olunur. İqtisadiyyatın təşkili və idarə olunması təcrübəsi göstərir ki, həyat səviyyəsi ölkədə milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və yenidən bölgüsü əsasında formalaşır. İqtisadi imkanlar nə qədər yüksək olursa sosial inkişaf və həyat səviyyəsi üçün maddi imkanlar bir o qədər çox olur. Həyat səviyyəsinin daha yüksək olması iqtisadiyyatın inkişafına təsir edir, əmək məhsuldarlığını artırır, milli gəlirin və milli məhsulun artımına təsir edir. İqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsi sosial inkişafın sintetik göstəricisi kimi təsvir olunur. Onun tənzimlənməsi iki əsas metodoloji prinsip üzərində qurulur:

1. Həyat səviyyəsi istehlak olunmuş maddi və mənəvi nemətlərin məcmusu ilə müəyyən olunur. Beləliklə həyat səviyyəsinin ölçülməsində, qiymətləndirilməsində maddi və mənəvi nemətlərin dinamikası, dəyişmə meyilləri təhlil olunur və həyat səviyyəsini yüksəltmək üçün maddi və mənəvi nemətlərin istehsalını, istehlakını təmin edən və artıran yollar axtarılır. Bu yollara həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi yolları deyilir. Məsələn: əhalinin gəliri, əmək haqqısı artırılır, istehlak üçün lazım olan maddi və mənəvi yolları müəyyən olunur.

2. Tələbat üzərində qurulur. Əhalinin tələbatı, onun tənzimlənməsi həyat səviyyəsinin və sosial inkişafın nəzəri metodoloji əsasını təşkil edir. Tələbat dedikdə insanların maddi nemətlərə, xidmət sahələrinə obyektiv ehtiyacları nəzərdə tutulur. Tələbatın formalaşması və onun ödənilməsi yolları həyat səviyyəsinin xarakterini, məzmununu müəyyən edir. Ona görə də tələbat sistemi həyat səviyyəsini müəyyən edir. Başqa dövlətlərin sosial inkişafının dinamikası göstərir ki, tələbat artdıqca, onun ödənilməsi imkanları yüksəldikcə ölkə daha inkişaf etmiş ölkələr sisteminə daxil olur. Buna görə də tələbatın ödənilməsi dərəcəsi həyat səviyyəsinin əsas göstəricisi kimi qəbul oluna bilər.

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, həyat səviyyəsi maddi nemətlərin və xidmətin istehlakı, həmçinin tələbatın ödənilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Həyat səviyyəsinin tənzimlənməsi başqa iqtisadi proseslərdən fərqli olaraq mürəkkəb çox sahəli və iqtisadi əhəmiyyətli idarəetmə obyektinə daxildir. Həyat səviyyəsini tənzimləmək üçün onun amillərini tapmaq, formalaşma mənbələrini müəyyən etmək, gəlirləri xərcləri tənzim etmək lazımdır. Gəlirlər formaca və strukturundan asılı olaraq həyat səviyyəsinin formalaşması mənbələrinin maddi əsasını təşkil edir. Gəlirləri tənzimləmək üçün onların formalaşma mənbələrinə təsir edən amilləri tənzimləmək lazımdır. Əmək haqqı gəlirlərin əsas hissəsini təşkil edir. Mülkiyyət formasından asılı olaraq əmək haqqının formalaşması məzmunu və dinamikası dəyişir. Məsələn: dövlət müəssisəsində işləyən əhalinin gəlirlərinin əksəriyyəti onların əmək haqqını təşkil edir. Kənd təsərrüfatında işləyənlərin gəlirlərinin əksər hissəsi natural gəlirlər və fərdi təsərrüfatdan əldə olunan gəlirlərdir. Gəlirlər pul və natural gəlirlərə bölünür. Natural gəlirlər şəxsi yardımçı təsərrüfatda yaradılan və əhalinin şəxsi istehlakına natural şəkildə daxil olan vəsaitlərin dəyərini əks etdirir. Natural gəlirlər istehlak olunmuş məhsulların miqdarı ilə ölçülür. Natural gəlirlərə pulsuz təhsil, səhiyyə xidməti və s. daxildir. Əhalinin pul gəlirlərinə isə işçilərin əmək haqqı, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin gəlirləri, pensiya, müavinət, təqaüd və başqa sosial transferlər, mülkiyyətdən gəlirlər, qiymətli kağızlardan, dividendlərdən faizlər və digər dəlirlər daxildir. Hər bir gəlirin formalaşma mənbələri asılıdır: - mülkiyyət münasibətlərindən: təsərrüfatçılığın effektivliyindən və bölgünün səmərəliliyindən. Bütövlükdə xalq təsərrüfatı səviyyəsində gəlirlərin tənzimlənməsi aşağıdakı mənbələr üzərində aparılır:

1. Dövlət və qeyri dövlət müəssisələrində mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq əldə olunan əmək haqqı, 2. İctimai istehlak fondlarından, sosial təminat və sosial müdafiə fondlarından əhalinin mənimsədiyi pul və natural gəlirlər. Maliyyə sistemi ilə əlaqədar olaraq, o cümlədən müxtəlif bank sistemindən aldığı faiz, kredit və s. əldə olunan gəlirlər, 3. Şəxsi və xüsusi təsərrüfatda, natural formada istehlak olunan kənd təsərrüfatı məhsulları və yaxud satış nəticəsində əmək məhsulları hesabına olan pul gəlirləri, 4. Sair gəlirlər.

Əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin və həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin əsas mənbəyi hesab olunur. Bütövlükdə əmək haqqı görülən işin və ümumiyyətlə keyfiyyətə uyğun olaraq istehsal olunmuş yeni məhsulun dəyərinin bir hissəsinin iş qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün verilən hissəsidir.

MOTİVASİYANIN İDARƏ EDİLMƏSİ PROSESİ

Əzimova F.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir mərhələ üçün xarakter olan iqtisadi dəstəklərin və stimulların rolunun güclənməsilə bərabər gərgin plan tapşırıqları yerinə yetirmək üçün mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üsullarının tətbiqi səmərəli ola bilər. Bununla yanaşı, heyət üzvlərinin bir sıra zəruri hallarda onlardan istifadə olunmasını məhdudlaşdırmaq deyil, yeni iqtisadi şəraitə uyğun sürətdə istifadə etmək, hətta məqsədəuyğun sayıla bilər. Təcrübələr göstərir ki, əməyin nəticəsi həmişə bir sıra sosial-psixoloji üsullarla sıx bağlıdır. Sosial-psixoloji üsulların köməkliyi ilə ayrı-ayrı işçilərə məqsədəuyğun təsir etməklə, idarəetmə rəhbəri kollektivi vahid məqsəd və tapşırıqları yerinə yetirməyə sövq edir. Sosioloji tədqiqatlar onu göstərir ki, əgər təsərrüfat müvəffəqiyyətləri 15% rəhbərliyin peşəkarlığından asılıdırsa, 85% onun adamlarla işləmək bacarığından asılıdır. İdarəetmə heyətinin rəhbəri öz şəxsi təcrübəsinə əsasən, hər bir adamın əxlaq və xarakterinin xüsusiyyətlərini bildikdə, işçinin kollektivdə lazımı istiqamətdə işini planlaşdırmaq olar. Bu onunla bağlıdır ki, hər qrupa xas olan psixoloji iqlim mövcuddur. Buna görə əmək kollektivlərinin yaranması və inkişafının əsas şəraiti, psixofizioloji eyniliyin prinsiplərinə riayət etməkdir. Yapon sosioloqları təsdiq edirlər ki, işçinin əhvalı onun işləmək həvəsi və həm də kollektivlik psixoloji vəziyyəti əmək məhsuldarlığını 1,5 dəfə artırmağa bilər və yaxud bir neçə dəfə azala bilər. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın stabil, dinamik inkişafı üçün təsərrüfatçılıq proseslərinin yüksək sürətlə inkişafı və onun yüksək peşəkarlıqla tənzimlənməsi zəruridir. Bu isə, ilk növbədə, rəhbərlərdən yüksək sərişmə, bacarıq və bilik tələb edir. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın normal inkişafı kadr ehtiyatlarından optimal şəkildə istifadəsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün isə müəssisə və təşkilatlarda kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, onların peşə və ixtisas dərəcələrinin yüksəldilməsi ilkin zəruri şərtədir. Motivasiya gözlənilən nəticələrə istiqamətlənən idarəetmə deməkdir. Bu o deməkdir ki, daha yaxşı olacağına ümid edir və insanları işə elə cəlb edir ki, onlar hər şeyi düzgün etsinlər, çünki özlünə və rəhbərliyinə yaxşı hisslər bəsləyən insanlar yaxşı nəticələr əldə edir. İnsanın davranışı və istəkləri həmişə motivləşir. İnsan həvəslə, yüksək yaradıcılıqla iş prosesinə qoşula və ya tamamilə işdən ayrıla bilər. İdarəetmə heyətinə daxil olan hər bir şəxs digərlərindən fərqli olaraq xüsusi əmək motivinə malikdirlər və onlar gələcəkdə şəxsi inkişafa daha çox meyilliyə üstünlük verirlər. İdarəetmə heyətinin motivləşməsi məqsədlərinə çatmaq üçün özünü və başqalarını faydalı fəaliyyətə yönəltmə prosesi olub, dinamik xassəyə malikdir. Təşkilatda idarəetmə heyətinin hər bir üzvü tərəfindən xidməti vəzifələrinə yaradıcı-təfəkkürlü münasibət olmalıdır. Eyni zamanda idarəetmədə motivləşməyə ənənəvi yanaşmaqla ilk növbədə işçilər arasında qarşılıqlı inam əsaslanıb idarəetmə sahəsində onları səmərəli işləməyə sövq etmək lazımdır. Motivləşdirmə birinci növbədə fizioloji tələbatdan irəli gəlir. Hər bir ehtiyac (psixoloji, mənəvi və fizioloji) insanda müvafiq davranış əmələ gətirir və onu fəallaşdırır. Əslində fizioloji və mənəvi tələbatlar ehtiyacın hiss edilməsidir. İnsanların yalnız birbaşa olaraq motivləşdirilməsi və ya stimullaşdırılması müasir zamanda mümkün deyil. Ən səmərəli yol qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsi üçün işçilərin özü-özlərinə stimula təmin edən iqlim yaratmalarıdır. Rəhbər başa düşməlidir ki, hətta çox gözəl hazırlanmış planlar və ən kamil struktur belə, icraçı olmadan təşkilatın faktiki işinin yerinə yetirilməsində heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Motivləşdirmə funksiyasının qarşısında duran əsas vəzifə odur ki, təşkilatın üzvləri-icraçılar tapşırılmış vəzifələrə uyğun və planları anlayaraq qarşıda duran işləri yerinə yetirsinlər. Müəssisə və təşkilatlar tamamilə müxtəlif xarakterli işçilərdən təşkil olunur. Onların xarakterini dəyişməyə cəhd etməyi mənasız-məntiqsiz iş hesab etmək olar. Amma düzgün motivasiya ilə davranışlarına təsir etməklə işçinin məhsuldarlığını artırmaq olar. Aydındır ki, işçini fəaliyyətə sövq etmək motivasiyadır. Qeyd etdiyimiz kimi motivasiya işçidə maraq oyadan amillərdir. Bu amillər aşağıdakılar ola bilər: yüksək əmək haqqı, pul şəklində, həvəsləndirmələr, xarici ölkəyə səfərlər, iş şəraiti, rəhbərin rəftarı, səlahiyyət, işçiyə qiymət, işin maraqlı olması, karyerada qalxma imkanı (perspektivi) və s. Motivasiyanın düzgün təşkil edilməsi liderliklə birbaşa bağlıdır. Lider yeganə aləti olan ünsiyyətdən səmərəli istifadə etməklə, motivasiyaya nail ola bilər. Motivasiya siyasətində uzunmüddətli yanaşma olmalıdır. İşçilərə iş həvalə edilərkən onlara lazımı səlahiyyət verilməli, işlərin onların özlərinə uyğun şəkildə reallaşdırılmasına şərait yaradılmalıdır. Belə ki, işçilərə işin məqsədi və tələb olunan nəticə izah olunmalıdır. Bu nəticəyə necə nail olunması prioritet kimi qoyulmamalıdır. İşçi özü məsləhət istəyərsə, kömək edilməlidir. İşə mütəmadi olaraq lazımsız müdaxilələrin olunması demotivasiyaya səbəb olur və bu yarıtmarz liderliyin göstəricisidir. İşdə hədəflər aydın və real qoyulmalıdır. İşçidə hədəfə çatmaqda daxili inam olmalıdır. Bu zaman işçi hədəfə doğru həvəslə işləyəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, işçi həvəslə işləməsə, yaradıcı olmayacaq, ondan yeni ideyalar gəlməyəcək.

AZƏRBAYCANDA SİĞORTA İŞİNİN TARİXİ, MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Əzimova S.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sığorta işi ilk növbədə bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi və elementlərindən biridir və burada sığorta bazarı kimi diqqəti cəlb edir. Sığorta təsisatları və iqtisadi subyektlər bir-birinə daima qarşılıqlı güclü təsir göstərməkdədir. Sığorta işinin təşkilinin başlıca təyinatı təkcə müəssisələrin, əhəlinin təbii və digər fəlakətlərdən maraqlarının qorunması deyil, eyni zamanda, iqtisadi subyektlərin maraqlarının bazar konyunkturasındakı dəyişikliklərdən, öncədən nəzərdə tutulmayan hadisələrin əlverişsiz gedişatından qorunmasını təmin edir.

Sığorta şirkətləri iqtisadi agentlərin pul vəsaitlərinin yığılmasında böyük rol oynayaraq, sonradan həmin vəsaitlərin gəlirli aktivlərə, depozitlərə, qiymətli kağızlara və ipotekalara yatırılmasında böyük rol oynayırlar. Məhz bu baxımdan sığortanı maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi də qavrayanlar var. Digər əhəmiyyətli məsələ sığorta şirkətlərinin və sığorta subyektlərinin, eyni zamanda, vergi ödəyən subyektlər qismində çıxış etməsi də xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1991-ci ilin axırlarına kimi respublikamızda sığorta işini sığorta təşkilatının Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sığorta Şirkətinin və SSRİ-nin xarici dövlət sığorta təşkilatının Bakı şəhərindəki şöbəsinin inhisarı altında idi. Milli sığorta bazarı Azərbaycanda 1992-ci ilin əvvəlindən formalaşmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1993-cü ildə “Sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununu qəbul etdi müvafiq olaraq bundan sonra qanunun tələblərinin icra edilməsi üçün sığorta işinin inkişafına təkan verən müxtəlif normativ hüquqi sənədlər hazırlandı. Sığorta işinin təkmilləşdirilməsi və sığorta bazarının respublikamızda inkişafı məsələsi öz aktuallığını saxlayır.

Azərbaycanda sığorta işinin təşkili tarixindən cəmiyyətdə sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin olunması sığorta institutları sistemini daha təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bunun üçün isə birinci növbədə sığorta işinin daha yaxşı təşkil olunması üçün yeni ideyalara, mövcud institusional problemlərin daha optimal həlli yollarının müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bütün bunlar isə yenə də tarixi təcrübədən, beynəlxalq praktikanın müsbət nümunələrindən yararlanmadan mümkün deyil. Yəni XX əsrin 20-30-cu illərində respublikamızda sığorta işinin təşkili və iqtisadi ədəbiyyatlarda səslənən fikirlərin araşdırılması bəhs edilən məqsədlərə xidmət edir. Çünki sığorta institutlarının müasir dövrdə respublikamızda günün tələblərinə uyğun formalaşdırılması sözügedən təsisatların tarixi inkişaf və təkamül prosesi araşdırılmadan və əldə edilmiş tarixi təcrübədən yararlanmadan mümkün deyil.

MAHUD PARÇALARIN KEYFİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Əzizli L.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müstəqil Respublikamızın sosial iqtisadi inkişafı ölkədə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində 30-50-ci illərdə mövcud geriliyi aradan qaldırılması hesabına hal-hazırda sürətlə irəliləyir. Əldə olunan monoiktisadi sabitlik, sənayedə və digər sahələrdə iqtisadi göstəricilərin artımı Azərbaycan Respublikasının bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inamla irəlilədiyini təsdiq edir. Ümumi istehsalatların həcmində artımda ölkədə toxuculuq və yüngül sənaye istehsalında əsas rol oynayır. Tekstil sənayesi xalq təsərrüfatının ən aparıcı sahələrindən biridir. Tekstil sənayesində xalq istehlak malları istehsal edilir ki, bunlar da parça trikotaj məmulatları, xalça, tikiş sapları, toxunmayan tekstil materialları və s. gündəlik məişətdə istifadə edilən mallardır. Bundan başqa tekstil sənayesində texniki məqsədlə strateji əhəmiyyətli strateji məhsullar da istehsal edilir. Geyim üçün istifadə olunan parçaların çeşidi daim genişlənir. Hazırda müasir kimyəvi sap və liflərin istifadə edilməsi hesabına materialların müxtəlifliyinə nail olunmuşdur. Lakin bu da bir faktdır ki, hələ qədim zamanlardan bəri insanlar bu sahədə müxtəlif növ parça istehsalı ilə məşğul olmuşlar. Bunlardan biri də mahud parçalarıdır. Mahud-üz tərəfi keçə kimi basıq yun və ya yarımyun parçadır. Mahud parçaların əldə olunması qədim zamanlara dayanır və müxtəlif sahələrdə tətbiq olunurdu. Qoyunçuluqla məşğul olmaq və mahud parça toxumaq ingilislərin çoxdankı məşğuliyyəti idi. Krallığın ən qiymətli məhsulu mahud idi. Mahud ustalarının hər birinin emalatxanası var idi. Burada usta, onun köməkçisi və şagirdləri yun əyirmək, toxumaq və mahud hazırlamaqla məşğul olurdular. XVI əsrdə mahud

istehsalı kəndlərdə də yayılırdı. Təkəlduzçuluq üçün əsas material qismində yerli və ya xaricdə istehsal olunan qırmızı, qara və tünd göy rəngli məxmər və mahud işlədilirdi. Dəzgahda dartılmış parçada usta əvvəlcə rəsmi kontur xətlərini çəkir, sonra isə onun bütün daxili sahəsini doldururdu. Hələ qədim zamanlarda İrəvan xanlığının bayrağı üz və astar üzərindəki təsvirlər biri digərini təkrarlayır. Parçaya bayraq sapını taxmaq üçün tikilmiş torbacıq qırmızı mahud parçadandır. Qarağacdən düzəldilmiş bayraq sapı (uzunluğu 261 sm, kəsikdə diametri 3,8 sm) lakla örtülmüşdür. Sapın aşağı hissəsinə taxılan alt ucluğu dəmirdən konusvari formada düzəldilmişdir (uzunluğu 14,5 sm). Mahud parçadan həmçinin pələk tikmə taxça, buxarı, güzgü pərdələri, divar bəzəkləri və xırda əşyaların hazırlanmasında istifadə olunub. Pələk əlvan metal dairəciklərindən hazırlanıb və əsasən şal, mahud qanuzov parça üzərində icra olunub.

Mahud parça növləri Şəki, Şamaxı, Lahıc və Şuşada daha geniş inkişaf tapıb. Zərgərlikdə metal lövhələr ağır olduğundan məxmər, tikmə, xara, mahud kimi möhkəm parçalardan istifadə olunub. Belə tikməli əşyalar məişətdə taxça, buxarı, güzgü pərdəsi, pərdə başı süfrə və sair məqsədlərlə istifadə olunub.

Parçalara xas olan fiziki, kimyəvi, fiziki-kimyəvi xassələrdən elələri vacib hesab edilir ki, bunlardan parçaların xidmət müddəti, gigiyenikliyi və onun xarici görünüşü asılı olsun və belə xassələr də istehlak xassələri adlanır. Bütün parçalar kimi mahud parçaların da keyfiyyətinə müəyyən tələblər qoyulur. Onların qalınlığı, xarici tərtibatı təyinatına uyğun olmalı, lazımı gigiyenik tələblərə cavab verməli, fiziki-mexaniki təsirlərə qarşı davamlı olmalıdırlar. Belə parçalar istini yaxşı saxlamaq qabiliyyətinə malik olmalı, insanın normal həyat şəraitinə pis təsir göstərməməli, forma saxlama qabiliyyətinə malik olmalıdır. Onlardan hazırlanan mallar kifayət qədər uzunömürlü olmalıdır. Mahud parçaların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də ən vacib problemlərdən biridir. Belə ki, respublikamızın istehlak bazarına müxtəlif ölkələrdən müxtəlif növ parçalar daxil olur ki, bunların da keyfiyyət səviyyəsi bir-birlərindən çox fərqlənir. Odur ki, bu parçaların keyfiyyətinə nəzarət, keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin düzgün təşkil edilməsi çox vacibdir. Xüsusilə, mahud parçaları bu cəhətdən özünəməxsus yer tutur. Ümumiyyətlə, hər bir növ parçanın keyfiyyət səviyyəsi qiymətləndirilərkən onun təyinatı əsas yer tutur. Hələlik eyni lif tərkibinə və quruluşuna malik olan parçalar müxtəlif bəzəndirilmə prosesində, ola bilsin ki, müxtəlif istehlak xassələrinə malik olan parçalar halına salınmış olsun. Odur ki, parçaların keyfiyyət səviyyəsi qiymətləndirilərkən xassələr seçildikdə, ilk növbədə, onun təyinatı, istehlak şəraiti, lif tərkibi nəzərə alınmalıdır ki, vacib xassələrin siyahısı buna müvafiq olaraq seçilmiş olsun. Hazırda elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətləri istehsalın avtomatlaşdırılmasına, mürəkkəb avadanlıqların idarə edilməsinə, buraxılan məhsulun keyfiyyətinin kompleks idarə edilməsi sisteminin tətbiqinə geniş imkanlar açmışdır.

BİZNES FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA BANK KREDİTLƏŞDİRİLMƏSİNİN ROLU

Feyziyeva A.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə biznesin inkişafında əsas məsələlərdən biri onun kreditləşdirilməsidir. Azərbaycan iqtisadiyyatında bu məsələ ilə bağlı problem ondadır ki, yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlar kifayət qədər maliyyə vəsaitlərinə malik olmurlar. Dünya praktikasında bu problem müxtəlif yollarla həll olunur. İqtisadi nəticə isə eynidir. Kifayət dərəcədə maliyyə resurslarına malik olan dövlət, bank, investisiya fondları və s. böyük risk hesabına olsa da, yeni fəaliyyətə başlayan sahibkarlara yardımçı olmalıdırlar. Bu məsələlərin həllində ayrı-ayrı sərmayəçilər üçün maraqlı amil yüksək dərəcədə mənfəət əldə etmək, dövlət strukturları üçün isə məşğulluq probleminin həll olunması və belə layihələrin sosial səmərəsidir. Biznes fəaliyyətində həyata keçirilən investisiya layihələri həm dövlət vəsaiti, həm də sahibkarlıq subyektinin özünün vəsaitindən maliyyələşir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətində müxtəlif kreditləşdirmə mənbələrindən istifadə edilir. Hər bir ölkədə biznes fəaliyyətində müxtəlif kreditləşdirmə mənbələrindən istifadə edilməsi məsələsi bu istiqamətdə formalaşan siyasətdən asılıdır. Biznesin kreditləşdirilməsində bank kreditlərini xüsusilə qeyd etmək olar. Kreditlərin cəlb edilməsi mümkünüyü gələcək müəssisənin xarakteri, onun səmərəliliyi, eləcə də, bankın investisiya layihələri ilə iş təcrübəsindən asılıdır. Kreditlər iki istiqamətdə xərclənə bilər: investisiya məqsədlərinə və təsərrüfat məqsədlərinə. Birinci istiqamət uzunmüddətli kreditləri nəzərdə tutur və avadanlığın alınmasına, binaların, qurğuların tikilməsinə, dövrüyə vəsaitlərinin pul hissəsinin artırılmasına çəkilən xərclərlə əlaqədardır. Digər, təsərrüfat məqsədli kreditlər, maddi resursların alınması, istehsalat ehtiyatlarının artırılması ilə əlaqədardır. Bu kreditlər adətən qısamüddətli olur.

Məlumdur ki, investisiya qoyuluşunun kreditləşdirilməsi əsasən orta və uzunmüddətli olur və borc alan üçün kreditə görə faiz dərəcəsinin səviyyəsi müstəsna rol oynayır. Öz növbəsində faiz dərəcəsi tələb-

təklifdən, inflyasiyanın səviyyəsindən, kreditin müddətindən, eləcə də onun təminatlılıq səviyyəsindən asılıdır. Mövcud şəraitdə tez fayda gətirməyə hesablanan qısamüddətli kreditdən daha çox istifadə olunur. Bu kreditə görə faiz dərəcəsinin həddindən artıq çox olmasından (20-25%), habelə dünya bazarına çıxma biləcəklər məhsul istehsalı ilə məşğul ola biləcəklər investisiya layihələrinin mövcud olmamasından irəli gəlir. Sırr deyildir ki, bu gün ölkədə işsizlik probleminin həllində ən başlıca şərtlərdən biri əsaslı tikintinin inkişaf etdirilməsi, ən əsası isə istehsal xarakterli obyektlərin tikintisinə diqqəti artırmaqdan ibarətdir. Belə olduğu halda ölkədə mövcud olan gənc işçi potensialı iş tapmaq xatirinə yaxın-uzaq ölkələrə üz tutmaz, respublikamızda daimi iş yerləri ilə təmin oluna bilərlər. O da məlumdur ki, büdcədən maliyyələşmə ilə müqayisədə bank kreditlərindən istifadə edilməsi daha səmərəlidir. Bu kreditin prinsiplərindən irəli gələrək, həm onun vaxtında qaytarılması, həm əlavə faizlə qaytarılması və ən əsası isə bu vəsaitin düzgün xərclənməsində ciddi bank nəzarətinin mövcudluğundan irəli gəlir.

Bununla belə ölkə iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarını təhlil edərkən məlum olur ki, bizdə hələ qısamüddətli kreditin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bunu aşağıdakı məlumatlar daha aydın göstərir.

Cədvəl 1.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşları (ilin axırına, mln. manat)

	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	9850,3	12243,7	15422,9	18542,6	21730,4
Onlardan:					
Qısa müddətli	2951,2	3508,3	3335,5	3931,3	5297,3
Yekuna görə, faizlə	30,0	28,7	21,6	21,2	24,4
Uzun müddətli	6899,1	8735,4	12087,5	14611,3	16433,1
Yekuna görə, faizlə	70,0	71,3	78,4	78,8	75,6

Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikada fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının kifayət qədər resursları olmadığından, eləcə də mövcud kredit faizləri ilə investisiya sferasına uzunmüddətli kreditlərin istifadəsi olduqca riskli olduğundan, bu sahədə irəliləyişə nail olmaq dövlət imtiyazı olmadan qeyri mümkündür. Bunun üçün hesab edirik ki, dövlət investisiya bankı və ya dövlət ipoteka bankının yaradılması bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Belə banklar dövlətin siyasətinə müvafiq olaraq uzunmüddətli kreditləri güzəştli faizlərlə verərək kiçik biznesdə investisiya fəaliyyətini canlandırma bilərlər. Bu gün mövcud bank sistemində bunu tətbiq etmək mümkün deyildir. Belə ki, bu gün dövlət resurslarının Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarına 12%-lə verilən kreditlər, müxtəlif fiziki və hüquqi şəxslərə 20-25%-lə satılır. Əlbəttə belə faizlə biznesdə investisiya fəaliyyətini kreditləşdirmək qeyri-mümkündür. Əgər biz investisiya fəaliyyətinə uzunmüddətli kreditləri cəlb etmək istəyırıksə, ya həmin resurslar dövlətin himayəsində olan banklar tərəfindən aşağı faizlə sahibkarlara çatdırılmalı və ya yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi dövlətin ixtisaslaşmış bankı yaradılmalıdır.

Bir qayda olaraq uzunmüddətli bank kreditləşdirilməsinin obyektləri müəssisə və təşkilatların tikintiləri, eləcə də vətəndaşların özlərinə məxsus mənzil tikintiləri, istehsal və sosial sferaya aid obyektlər tikintisi, mövcud obyektlərin yenidən qurulması, genişləndirilməsi, avadanlıq, texniki və nəqliyyat vasitələri, elmi-texniki məhsullar, intellektual dəyərlər, eyni zamanda digər mülkiyyət obyektlərinin yaradılması ola bilər. Uzunmüddətli kreditə tələbat planlaşdırılarkən əvvəlcədən müvafiq hesabat həyata keçirilməli, tələb olunan vəsaitlərin mənbələri müəyyənəşdirilməlidir.

Kommersiya banklarının uzunmüddətli kreditlərin verilməsinə cəlb etməyin əsas şərtlərindən biri, borcların sığorta şirkətləri, pensiya fondları və başqa qeyri-dövlət şirkətlərinin bu əməliyyata cəlb edilməsi vasitəsilə ola bilər. Bu halda ən önəmli məsələ uzunmüddətli kreditlər üzrə faiz dərəcələrini aşağı salmaqdan ibarətdir. Uzunmüddətli kreditlərin alınmasını müştəri üçün əlverişli etmək məqsədilə güzəştli qiymətlərlə istiqrazların buraxılışı məqsəduyğun hesab edilir. Bu halda borcalan uzunmüddətli ssudanı bir neçə ildən sonra istiqrazların reallaşdırılmasından daxil olmaları hesabına qaytara bilər.

Uzunmüddətli ssudalar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilə bilər. Bir qayda olaraq uzunmüddətli kreditlər verildikdən investisiya layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu sənəddə tələb olunan kreditin məqsədi və məramı ətraflı göstərilməklə, kreditin və ona hesablanan faizlərin qaytarılması mənbələri hesablamalarla verilir. Bir qayda olaraq uzunmüddətli kredit sifarişçi – investorlara verilir ki, bu da onların investisiya layihələrini maliyyələşdirmək üçün vəsaitlərinin kifayət etmədiyi hallarda baş verir. Müasir vəziyyətdə uzunmüddətli kreditə görə faiz dərəcəsi yüksək olduğundan investorlar belə kreditləri almağa maraqlı olmurlar.

İnvestisiya qoyuluşunun kreditləşdirilməsindən danışarkən qısamüddətli kreditləşməni də qeyd etmək lazımdır. Belə kreditlər bir qayda olaraq podratçı təşkilatlara, onların cari tələblərini ödəmək, eləcə də dövrüyyə vəsaitlərini tamamlamaq məqsədilə verilir. Bir çox hallarda podratçı təşkilat öz işçilərinə əmək haqqı ödəmək, tikinti materialları üzrə hesablaşma aparmaq, yanacaq-enerji haqqını ödəmək, nəqliyyat idarələri ilə hesablaşma aparmaq və digər hesablaşmaları aparmaq məqsədilə banklardan qısamüddətli kreditlər alırlar.

Ümumiyyətlə investisiya qoyuluşunun maliyyələşmə mənbələri içərisində bank kreditinin xüsusi çəkisini artırmaq üçün bizə belə gəlir ki, hökumət tərəfindən bəzi güzəştlər həyata keçirilməlidir. Bunlardan investisiya layihələrini həyata keçirən investorlar üçün güzəştli vergi sisteminin tətbiqi, yerli istehsalçıların qorunması məqsədilə müvafiq məhsulların ölkəyə gətirilməsi şərtlərinin sərtləşdirilməsi, onlar üçün yüksək vergi və gömrük rüsumunun tətbiqi, qanunvericilik qaydasında istehsalla məşğul olan iri investorların fəaliyyətinə kənar müdaxilələrin azaldılmasını və s. göstərmək olar. Belə olarsa, investorlar ölkə iqtisadiyyatına təkan verə biləcək istehsal və qeyri-istehsal investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına yaxından kömək edərlər.

KİŞİ KOSTYUMLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINA TEXNOLOJİ PROSESLƏRİN TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Hacıyeva G.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüngül sənayenin ən mühüm sahələrindən biri də geyim istehsalı sənayesidir. Geyimlərə qoyulan tələblər və tikish istehsalının mürəkkəbliyi bu sənayə qarşısında çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, material sərfinə qənaət edilməsi, tikish məmulatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidinin genişləndirilməsi aiddir. Tikish məmulatlarının əsasını geyim və geyimə aid olmayan əşyalar təşkil edir. Geyimlər insanın xarici görünüşündə müəyyən gözəllik yaradan elementlərdən ibarətdir. Məhz buna görə də geyim məmulatlarının bədii tərtibatının böyük əhəmiyyəti vardır.

Kostyumlar yarımqrupu məişət təyinatlı geyimlər içərisində ən çox yayılmışı və ən vacibləridir, bu yarımqrup da istehlakçının cins-yaş xüsusiyyətinə görə kişilər, qadınlar üçün olur. Kostyumlar aşağıdakı növ məmulatları özündə birləşdirir: ikili və üçlü kostyumlar, kişilər üçün ipək pençəklər, qadınlar üçün ipək jaketlər, uşaq kostumları və s. Kostyum başqa geyimlərdən özünün geniş çeşidi, biçiminin müxtəlifliyi, formasının zənginliyi və müxtəlif materialların tətbiqi ilə fərqlənir. Lakin inkişaf istiqamətindən asılı olaraq kişi kostyumlarının çeşidi qadın kostyumlarına nisbətən sabitdir. Kostyumların hazırlanmasında yun, yarımyun, şal və zərif parçalardan (triko, şeviot, boston, kovrekot və s.) sintetik liflərin qarışığı ilə hazırlanmış müxtəlif rəngli və naxışlı parçalardan, pambıq, kətan və ipək parçalardan istifadə edilir.

Kostyumların istehsal texnologiyası aşağıdakı ardıcılıqlarla aparılan mərhələlərdən ibarətdir

1. Modelləşdirmə və konstruksiya prosesləri.
2. Parçanın biçilməyə hazırlanması və biçilməsi.
3. Məmulatın tikilməsi və bəzək əməliyyatı.

Birinci mərhələyə geyimin layihələndirilməsi deyilir. Layihələndirmə prosesləri bütün sifariş edilmiş mal partiyası üçün bir dəfə aparılır. Yəni modelin layihəsi hazırlanır, onun etalonu yaradılır və bu etalon üzrə məmulat hazırlanır. Üst geyiminin modelini yaratdıqda insanın bədən quruluşunu və geyimin xüsusi təyinatını nəzərdə tutmaq lazımdır.

Geyim istehsalının modelləşdirmə və konstruksiya proseslərindən sonrakı proses parçanın biçilməyə hazırlanması və biçilməsidir. Parçaların biçim əməliyyatları üçün istehsalın düzgün təşkilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Biçim əməliyyatı tikish sexinin fasiləsiz olaraq materialla təmin edilməlidir. Parçaların biçilməsi materialların sərfinə iqtisadi cəhətdən xeyli qənaət etməyə imkan verir ki, bu da tikish məmulatlarının maya dəyərinə təsir göstərir.

Geyimlərin istehsal prosesinin sonuncu əməliyyatlarından biri də məmulatın tikilməsi əməliyyatıdır. Tikish müəssisələrində texnoloji əməliyyatlar üçün lazım olan avadanlıqlar əməliyyatın tələbinə uyğun olaraq ardıcıl düzülür. Fasiləsiz əməliyyatlar dayanmadan ardıcıl olaraq aparılır. Tikili məmulatın hissələrinin sayından, təyinatından və mürəkkəbliyindən asılı olaraq ayrı-ayrı məmulatlar üçün aparılan əməliyyatların sayı müxtəlif ola bilər. Lakin hazırda yeni mütərəqqi texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar avtomatlaşdırmanın tətbiqi istehsalat əməliyyatlarını azaldır .

Kişi üst geyimlərinə nisbətən qadın geyimlərində əlavə müxtəlif hissələr və bəzəklər olduğundan onların işlənilmə ardıcılığı dəyişə bilər. Kostyumların tikijə əməliyyatının sonunda məmulatın markalanması, qablaşdırılması əməliyyatları aparılır və bununla da istehsal prosesi tamamlanır.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, müxtəlif kostyum mallarını unifikasiya edilməsi əl əməyinin məşin əməyi ilə əvəz edilməsinə, yüksək məhsuldar avadanlıqlardan istifadə edilməsinə imkan verir. Eyni zamanda istehsal olunan kostyumların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına şərait yaradır. Hal-hazırda süni və sintetik materialların kostyum məmulatlarının istehsalında normadan artıq tətbiq olunması insan orqanizmi üçün gigiyenik baxımdan çox ziyanlıdır. Ona görə də kostyumluq yun parçalardan istifadə bu baxımdan çox mühümdür.

XƏZƏRİN ABŞERON KÖRFƏZİNDƏ OVLANAN KREVELTLƏRİN ƏMTƏƏLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Hacıyeva R.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son illər ciddi qlobal iqlim dəyişiklikləri, Xəzərin hidroloji və hidrobioloji rejimlərində Xəzər dənizinin çox mühüm ekoloji problemlərlə qarşı-qarşıya qoymuşdur. Həm antropogen təsir, həm də iqlim və digər coğrafi amillərin birgə təsiri Xəzərin ixtiofaunasında ciddi dəyişiklikləri səbəb olmuşdur. Lakin son on ildə fəaliyyətini dayandırmış zavodların yerində müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye obyektlərinin qurulması və ekoloji təmiz istehsalın yaradılması vəziyyəti müsbət istiqamətdə dəyişmişdir. Yeni ekoloji şəraitdə kreveltlərin bütün növlərinin növ tərkibində və yayılmasında öz əksini tapmışdır. Xəzərin bioresurslarının hərtərəfli öyrənilməsi, onların qorunsun saxlanması hal-hazırda aktual məsələlərdən biridir. Ona görə də bu unikal su hövzəsinin resurslarından səmərəli istifadə etmənin elmi əsaslarını işləyib hazırlamaq çox vacibdir. Bunları nəzərə alaraq hesab edilir ki, yeni ekoloji şəraitdə insanların qidasında xüsusi yer tutan kreveltlərin növ tərkibi, populyasiyalarının fəsillər üzrə dinamikası və onların əmtəəlik səciyyəsi tədqiq olunmuşdur.

Xəzər dənizinin krevel təsərrüfatı üçün əhəmiyyət kəsb edən körfəzlərdən biri də Abşeron körfəzidir. Bu körfəz Pirallahı adasını materiklə birləşdirən şimalda yerləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması eləcə də, neftin çıxarılmasının intensivləşməsi Xəzərdə, o cümlədən Orta Xəzərin Abşeron körfəzinin ekoloji vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Məhz buna görə də yaranmış yeni ekoloji şəraitdə Xəzərin Abşeron körfəzində yaşayan kreveltlərin növ tərkibinin və onların əmtəəlik səciyyəsinin öyrənilməsinin istər nəzəri, istərsə də praktiki cəhətdən böyük əhəmiyyəti vardır.

Xəzər dənizində və Azərbaycanın şirin su hövzələrində kreveltin müxtəlif növləri yayılmışdır. Kreveltlər vətəyə əhəmiyyətli balıqların qidasının əsasını təşkil etməklə yanaşı qısa zəncirində fəal iştirak edirlər. Eyni zamanda kreveltlər suyun filtrasiya yolu ilə bioloji təmizlənməsində mühüm rol oynayır. Bu növlərin içərisində *Palaemon elegans* kreveltləri delikates kimi qidada geniş istifadə olunur. Xəzərin Abşeron körfəzində yayılan kreveltlər əsasən bitkilərlə zəngin sahilyanı zonada daha sıx məskunlaşmışlar.

Delikates qida məhsulu olan kreveltlərin son zamanlar qısa məqsədi üçün geniş istifadə olunmağa başlanmışdır. Kreveltlərin əti yüksək qidalılıq dəyərinə və müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. O, insan orqanizmi tərəfindən tez və asan mənimsənilir. Kreveltin ətindəki zülallarda əvəzedilməz üçün turşuları daha çoxdur. B₁, B₂, B₆, B₁₂ vitaminləri, mikroelementlərdən yod, manqan, kobalt, mis və digər elementlər, quruda yaşayan heyvanların əti ilə müqayisədə onlardan qat-qat çoxdur.

Kreveltin bədəni bir-birinə bitişik iki hissədən, baş-döş və quyruq (abdemon) hissədən ibarətdir. Kreveltin ətinin zülalla zəngin olub, yağların miqdarının isə az olması, onların orqanizm tərəfindən asan mənimsənilən dietik xüsusiyyətə malik olmasını göstərir.

Kreveltlər diri, soyudulmuş və dondurulmuş halda satışa verilir. Eyni zamanda kreveltlər qurudulur, duza qoyulur, onlardan müxtəlif çeşiddə konservlər və kulinariya məmulatları hazırlanır.

Kreveltlər satış üçün ticarət şəbəkələrinə diri halda gətirilir. Diri kreveltlər yüksək keyfiyyətli olub, insan hazırlanan məhsullar dadlı, ətirli və yüksək qidalıdır.

Kreveltlər 0° S-yə qədər temperaturda soruşulur. -1° S-dən aşağı temperaturda soyudulduqda kreveltlər çox soyudulmuş olur. Kreveltlər müxtəlif üsullarla soyudulur: xırda buz qarışığında, soyuq dəniz suyunda və soyuq duz məhlulunda.

Soruşulmuş kreveltlər +5° S-dən -1° S arasında, 95-98% nisbi rütubətdə zəif hava cərəyanı şəraitində saxlanılır.

Krevetlərin dondurulması-mikrobioloji proseslərin inkişafının qarşısını almaq üçün optimal şəraitin yaradılmasıdır. Mənfi temperaturda mikroorqanizmlər məhv olmur, anabioz şəraitdə qalır. Mikroorqanizmlərin krevetlərin ətinə xarab etməsi əsas etibarilə -12°S -də kəsilir. Fermentlərin çoxunun fəallığı 0°S -də azalır.

Çiy krevetlər dondurulmasına əvvəl, ölçülərinə görə seçilir, təmiz tutulur və $2-5^{\circ}\text{S}$ -yə qədər soruşulur.

Bişirilmiş krevetlər dondurulmazdan əvvəl 5-10 dəq qaynar suda bişirilir. Bişirilmiş krevetlər təmiz dəniz suyunda soruşulur. Krevetin baş-döş hissəsi quyruqdan il ilə və ya maşınla ayrılır. Ayrılmış quyruq təmiz yuyulur və dondurulmaya göndərilir.

Dondurulmuş krevetləri -18°S -də iki aydan artıq saxlamaq olmaz.

Krevetlərin qurudulması dedikdə, əvvəlcə onların duzlanması, sonra tərkibindəki suyun bir hissəsinin buxarlandırılması başa düşülür. Krevetlərin qurudulması təbii üsulla və ya quruducu aparatlarda aparılır.

Krevet konservləri, krevetin əvvəlcədən emal edilib, tənəkə və ya şüşə bankalara vermərik şəraitdə yığılaraq, sterilizasiyasından əldə edilir. Krevet konservlərinin tərkibində yağ, zülali maddələr və vitaminlər adi krevetə nisbətən çox olduğundan yüksək qidalılıq dəyərinə malikdir. Çünki krevet konservləri istehsalında əlavə olaraq yağ, tomat məhsulları, tərəvəzlər, ədviyyat və digər xammallardan da istifadə edilir.

Yüksək qidalılıq dəyərinə malik krevetlərdən istər ictimai işə müəssisələrində, istərsə də ev şəraitində müxtəlif rezepturaya uyğun olaraq onlarla çeşiddə kulinariya məmulatları, isti və soyuq qəlyanaltılar hazırlanır.

Krevetin yeyilməyən ətdən ayrılmış baş-döş və xitin təbəqəsi isə qurudularaq xırdalanır, üyüdülməli və ondan yem unu hazırlanır.

Delikates qida məhsulu olan krevetlərin bu kimi xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, Abşeron körfəzinin cənub sahilindən ovlanmış krevetlərin keyfiyyət göstəriciləri orqanoleotik və laboratoriya üsulu ilə tədqiq edilmişdir.

Orqanoleotik üsulla krevetin xarici görünüşü, konsistensiyası, iyi və dadı müəyyənləşdirilmişdir.

Laboratoriya üsulu ilə krevetin ölçüsü və kütləsi, kütlə tərkibi, azot əsaslı uçucu maddələrin, yağın miqdarı təyin edilməlidir.

Orqanoleptiki üsulla Abşeron körfəzinin cənub sahilindən ovlanmış krevetin xarici görünüşünə baxarkən səthi təmiz, parlaq və zədəsiz olmalıdır. Rəngi parlaq və işıldayandır. Üzərində və qarn nahiyəsində ləkələr hiss edilməmişdir. Krevetin bədəni elastikdir. Krevetdə kənar iy və ya xəstəliklə əlaqədar iy və qoxu yoxdur. Deməli, krevetin keyfiyyəti yaxşıdır və satışa buraxıla bilər.

XAOTİK PROSESLƏRİN İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Həsənov Ş.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xaotik proseslərin idarə olunması məsələlərinin riyazi formullarla ifadəsi xaotik sistemlərin əsas modellərinə əsaslanaraq tərtib edilir.

Xaosun riyazi modeli müxtəlif ədəbiyyatlarda ən ümumi formada aşağıdakı kimi adi diferensial tənliklər şəklində ifadə olunur.

$$\dot{x}(t) = F(x, u), \quad (1)$$

Hansı ki, $x = x(t)$ - n -ölçülü dəyişənlərin vəziyyət vektoru, $u = u(t)$ -idarəetmənin m -ölçülü giriş

vektoru, $\dot{x}(t) = dx/dt$ $F(x)$ -funksiyası-vektoru adətən fasiləsiz diferensiallanmış qiymətlər alır.

Xarici təsirlər olduqda qeyri-stasionar modeldən istifadə edilir:

$$\dot{x} = F(x, u, t), \quad (2)$$

Bir çox hallarda daha sadə şəkildə uyğun idarəetmə modelindən istifadə etmək olar:

$$\dot{x} = f(x) + g(x)u. \quad (3)$$

Qeyd edək ki, əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olan bu modelə baxsaq idarəetmənin koordinasiya məsələlərində və parametrik idarəetmə məsələlərində giriş dəyişənləri xarici təsir kimi çıxış edir və giriş dəyişənlərinin dəyişməsi sistemin fiziki parametrlərini dəyişir. Bu prosesin qeyri-xətti modellərlə təsviri və

müyyən formada təsnifləşdirilməsi əslində əsaslı fərq yaratmır. Göründüyü kimi, idarəetmənin koordinasiyasında xətti geriye əlaqə xaoslu sistemin idarəedilməsi məsələlərində və parametrlə idarəetmə məsələlərində koordinatların qeyri-xətti dəyişməsinə müəyyən edir.

$y(t)$ -funksiyası ilə sistemin çıxışı ölçülür.

$$y(t) = h(x(t)). \quad (4)$$

Əgər çıxış dəyişənləri qeyri-müəyyəndirsə, onda çox güman ki, mövcud ölçü bütün vektorları təyin edir, məsələn: $y(t) = x(t)$.

Bu vəziyyət üçün verilmiş fərq tənliyi ilə diskret modeldən istifadə edilir.

$$x_{k+1} = F_d(x_k, u_k) \quad (5)$$

Hansı ki, ümumi şəkildə $x_k \in \mathbb{R}^n, u_k \in \mathbb{R}^m, y_k \in \mathbb{R}^l$ vasitəsilə vektorların qiyməti, k -nıncı addım üçün giriş və çıxış təyin edilmişdir. Təyin olunmuş bu model F_d -vasitəsi ilə müəyyən edilir.

Bu baxılan modellər üçün bütün başlanğıc $t \geq t_0$ şərtinə uyğun həllər mövcuddur, adətən $t_0 = 0$ qəbul edilir. İndi isə xaoslu proseslərin idarəedilməsinin şərhinə baxaq.

Müxtəlif sistemlərdə xaosun aradan qaldırılması, titrəşməli struktur, rəbitə sistemlərində arzuolunmaz harmonikliyin aradan qaldırılması və s. qeyri-sabit periodik həllərin sabitləşməsi məsələsidir. Sistem obyektinin idarəedilməsində yüksək tezlikli rəqslərin yaranması, xətti sistemin giriş çıxış matrisinin təyin olunmuş qiymətlərinin xəyali oxuna yaxın olması bu sistemin xüsusiyyətləridir. Tənzimlənmə zamanı kvazidövri zərərli titrəyişlər xaoslu xarakter daşıyır. Xaoslu rəqslərin tənzimlənmə muntəzəm şəkildə aradan qaldırılması aşağıdakı kimi titrəyişin qarşısını almağa kömək edir.

Fərz edək ki, $x_*(t)$ -sistemin hərəkəti ilkin şərt olaraq $x_*(0) = x_{*0}$ və bu hərəkət bir T -dövri, yəni $t \geq 0$ olduqda $x_*(t+T) = x_*(t)$ kimi ifadə edilir. $x_*(t)$ - üçün $x(t)$ həllərinin əldə olunması və onun sabitləşməsi məsələsinə baxaq:

$$\lim_{t \rightarrow \infty} (x(t) - x_*(t)) = 0. \quad (6)$$

və ya $y(t)$ sistem çıxışının verilmiş $y_*(t)$ -funksiyasına uyğun olaraq:

$$\lim_{t \rightarrow \infty} (y(t) - y_*(t)) = 0. \quad (7)$$

$x(t)$ sistemi üçün istənilən həll ilkin şərt kimi $x(0) = x_0 \in \Omega$, hansı ki, Ω - ilkin şərtləri müəyyən edir.

Məsələnin qoyuluşu idarəetmə funksiyasının açıq şəkildə tapılmasından (proqramlı idarəetmə fəaliyyətindən) ibarətdir.

$$u(t) = U(t, x_0)$$

Yaxud, geri əlaqə olaraq aşağıdakı şəkildə

$$u(t) = U(x(t))$$

və ya çıxış geri əlaqəsi (əks əlaqə)

$$u(t) = U(y(t)).$$

(6) yaxud (7)-bərabərlikləri idarəetmənin icrasının təmin edir.

Bu cür formada periodik hərəkətin tənzimlənməsi, stabilləşdirilməsi idarəetmə nəzəriyyəsində *izləmə məsələlərinə* uyğundur. Lakin əsas xüsusiyyət kimi: xaoslu sistemlərin idarə olunmasında yüksək səviyyəli optimal idarəetmə həyata keçirmək üçün dəyişən maipulyasiyalı fəaliyyət tələb olunur. Belə bir problemin həlli üçün $x_*(t)$ -yə uyğun xaoslu trayektoriyalar məlum deyil. Xüsusi halda qeyri-sabit tarazlıq sabitləşir. Fərz edək ki (1) bərabərliyinin sağ tərəfi $F(x_{*0}, 0) = 0$ -dır. Daha sonra $u(t) \equiv 0$ olmaqla (1)-sistemi x_{*0} tarazlıq vəziyyəti yaranır, sabitliyin yaranması üçün lazım olan yuxarıda qeyd olunmuş müvafiq idarəetmə seçilir. Problemin xüsusiyyəti yenidən "sadə" idarəetməni əlavə olaraq tələb edir.

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ZƏRURİLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Həsənova X.K.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Sahibkarlığın inkişafı bir tərəfdən məhsul bolluğu yaratmaqla daxili istehlak bazarının formalaşmasına səbəb olur və sağlam rəqabət üçün geniş imkanlar açır, digər tərəfdən isə işsizlik kimi kəskin sosial-iqtisadi problemlərin həllini sürətləndirir və dövlət büdcəsinin zənginləşməsinə kömək edir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar müəyyən işlər görüldü. Belə ki, Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və həmin komitənin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılıb. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş vüsət alması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Özəlləşdirmə və aqrar islahatlar inamla həyata keçirilmiş, müxtəlif mülkiyyət formaları inkişaf etdirilmiş, hazırda sahibkarlığın fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Sahibkarın bütövlükdə əldə etdiyi gəlirləri və bu gəlirlərin sahibkarlıq bilikləri və təcrübəsilə bağlı əldə edilən hissəni açıb göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi təfəkkür tərz, konkret olaraq sahibkarlıq təfəkkürü tələb olunur ki, bunun da tərkib hissəsi kimi təşəbbüskarlıq, digərləri ilə münasibətə girmək bacarığı, yüksək məsuliyyət hissi, təşkilatçılıq, qətilik, inadkarlıq, liderliyə can atmaq və s. xüsusiyyətlər sahibkarda cəmləşməlidir.

Sahibkarlığın inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının məqsədlərinin reallaşması baxımından həyata keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil etməkdədir ki, bu siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrində xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində- aqrar sahədə işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin mənfəət əldə etməsi məqsədilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmət göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Zəngin məzmunu, müxtəlif növlərə və formalara malik olan sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial tərəqqinin əsas şərtidir, sahibkarlar isə cəmiyyətin ən təşəbbüskar, çevik, elmi-texniki yenilikləri daha tez mənimsəyən və istehsalata tətbiq edən sosial təbəqəsidir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlıq həmişə çalışır ki, mövcud iqtisadi resurslardan qənaətlə, səmərəli istifadə edərək dünya standartlarına uyğun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını artırsın, rəqabət bazarında öz təklifi ilə çıxış edə bilsin və nəticədə yüksək mənfəət götürsün.

Azərbaycan Respublikası regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə yerlərdə sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək bu işdə sahibkarlara dəstək olmaq, əhəlinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaq və ölkəni iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etdirmək bu gün də dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrası ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində yeni müəssisələrin və yeni iş yerlərinin yaradılmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq həddinin aşağı düşməsində, və əhəlinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır.

Ölkədə, o cümlədən regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması və əhəlinin kommunal xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsi, sosial problemlərinin həlli istiqamətində tədbirlər bu günə kimi uğurla davam etdirilir.

İNVESTİSIYA LAYİHƏSİ ÜZRƏ BİZNES PLANIN İŞLƏNMƏSİ ZƏRURİLİYİ

Həsənova X.K.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Beynəlxalq təcrübədə müəssisənin inkişaf planı biznes-plan formasında tərtib olunur. Layihələrin əksəriyyəti investisiya qoyuluşu tələb edir. Biznes-plan obyektiv reallığı əks etdirən texniki-iqtisadi məlumatlar əsasında işlənilib hazırlanmalıdır.

Hər bir biznes-plan maliyyə vəsaitləri cəlb etmək məqsədilə investorlara, maliyyə-kredit təşkilatlarına təqdim edilmək üçün hazırlandığından onları qarşıya qoyulmuş məqsədin reallığına inandırmalıdır. Bu baxımdan investoru çox vaxt biznes- planın qısa məzmunu maraqlandırır. Xülasə, 1-2 səhifədən artıq olmamaqla layihənin başlıca məqsədini və əsas məzmununu ifadə etməlidir. Xülasəni oxuyan maraqlı tərəflər, layihə barədə müfəssəl anlayış almaqla bərabər, həm də qərarqəbul etmək imkanı əldə etməlidirlər. Maliyyə vəsaiti tələb edən tərəf haqqında investorun ətraflı məlumatlandırılması biznes-planın əsas şərtlərindən biridir. Bunu nəzərə alaraq investor üçün sahibkarlıq subyektinin öz biznesinin təşkili sahəsində hansı potensial üstünlüklərə və imkanlara malik olduğunu bilmək vacibdir.

İnvestisiya layihəsi üzrə biznes planda biznesin təşkili üçün lazım olan bütün məsələlərə aydınlıq gətirilməlidir. İlk növbədə görülməli işlər və onların həyata keçirilməsi qrafiki, işçi heyəti və digər mühüm təşkilati məsələlər haqqında məlumatlar verilməlidir. İnvestisiya layihəsi üzrə biznes planda istehsal və cari işlər planı da verilir. Burada əsasən məhsul istehsalının mövcud həcmnin saxlanması və onun genişləndirilməsi ilə bağlı təminatlar haqqında məlumatlar əks etdirilir. Bu bölmədə mövcud istehsal şəraiti, tələb olunan xidmət növləri, zəruri avadanlıq təminatının təşkili işçi qüvvəsi istehsalın maddi-texniki təchizatı, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət, alış və satış proseslərinin təşkili istehsal prosesinin idarə olunması və sair məsələlərə baxılır. Marketing- məhsul istehsalı və satışının təşkilinin elə kompleks sistemidir ki, burada bazarın tədqiqi və proqnozlaşdırılması əsasında istehlakçıların tələbatı təmin edilməklə maksimum mənfəət əldə edilməsi nəzərdə tutulur. Marketingin əsas vəzifəsi-bazar konyukturasının hərtərəfli təhlili, öyrənilməsi və proqnozlaşdırılması əsasında istehlakçıların tələbatının tam ödənilməsi üçün məhsul istehsalının təşkilidir.

Maliyyə-pul münasibətləri deməkdir. Sahibkarın sərəncamında olan bütün əsas və dövriyyə kapitalı yalnız pul ifadəsində əks etdirilə bilər. Biznesin ilk başlanğıcı pul son nəticəsi isə yenə də puldur, maliyyə planı kapitalın hərəkət istiqamətlərinin əks etdirilməsidir. Maliyyə planında investisiya layihəsinin tətbiq ediləcəyi mühitin xüsusiyyətləri və şəraiti öz əksini tapmalıdır. Riskin təhlilinin əhəmiyyəti, layihədə qarşıya qoyulmuş məqsədlərin tamamilə və ya qismən yerinə yetirilməməsi səbəblərinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Riskin dərəcələri:

1. Yol verilə bilən risk (itkilər hesablanmış mənfəətdən artıq deyil)-layihənin mənfəətliyini aşağı salır.
2. Böhranlı risk (ehtimal olunan itkilər mənfəətdən artıqdır)- nəzərə cərpacaq dərəcədə itkilərə gətirib çıxarır.

3. Ağır (fəlakətli) risk (ehtimal olunan itkilər sahibkarın mülkiyyətindən çoxdur)-müflis olur. Kreditlərin ödənilməsi və qaytarılması şərtləri tərəflər arasında bağlanmış kredit müqaviləsinə uyğun olaraq tənzimlənir. Bundan başqa kreditin ödənilməsi qrafiki sahibkar tərəfindən müstəqil şəkildə tərtib edilə bilər. Bir şərtlə ki, kreditörlər tərəfindən müəyyən edilmiş güzəşt müddətləri nəzərə alınmalıdır. Kreditlərin növlərindən asılı olaraq onların qaytarılma müddətinin uzadılması və ya vaxtından əvvəl ödənilməsi üçün şərtlər və səbəblər müəyyən olunmalıdır.

Girovla bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının "Mülki Məcəlləsi" və "İpoteka haqqında" qanunla tənzimlənir. Girov müqaviləsi notarial qaydada təsdiqlənməli, girov hüquqları isə dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Girovun dövlət qeydiyyatını müvafiq icra hakimiyyəti orqanı aparır.

MİLLİ İQTİSADIYYATIN İNKİŞAFINDA PUL-KREDİT MEXANİZMİ

Hüseynov Ş.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan tam hüquqlu bir dövlət kimi dünya iqtisadiyyatına daxil oldu. Bu zaman dövlətin qarşısında duran ən əsas məsələlərdən biri də milli təsərrüfatın idarə edilməsi idi. Ümumiyyətlə, keçid dövrü ölkələrində iqtisadiyyatın inkişafı iqtisadiyyatı tənzimləmə metodlarından birbaşa asılıdır. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə bu məqsədə əsasən pul-kredit siyasətinin köməyiylə çatılır. Çünki, keçid dövrü ölkələrinin ən aktual problemi inflyasiyadır. Pul-kredit siyasəti də inflyasiyanın tənzimlənməsinin ideal metodudur. Ona görə də belə demək olar ki, pul-kredit siyasətinin keçirilməsi ölkəni iqtisadi böhrandan çıxmağa kömək edir. İEO-lərdə pul-kredit siyasəti daha aktiv formada tətbiq olunur. Tarixi olaraq bu siyasət iqtisadiyyatı idarə etmək üçün istifadə olunan ilk metodlardan biridir. Pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin yeganə aləti deyil. Ancaq bazar iqtisadiyyatında bu siyasətin fəaliyyəti çox böyük məsuliyyət daşıyır. Pul-kredit siyasəti istənilən iqtisadi sistemin əsas hissəsi sayılır. Pul-kredit siyasəti dedikdə istehsal prosesləri və konyukturanın idarəedilməsi məqsədilə monetar hakimiyyət tərəfindən pul-kredit sferasında yürüdülməli siyasət başa düşülür.

Hər bir bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləyən ölkə kimi Azərbaycanda da pul-kredit siyasətini səmərəli həyata keçirmək prioritet məsələlərdən biridir. Bu siyasəti Azərbaycan respublikasının mərkəzi bankı olan Milli Bank həyata keçirir. Ölkədə pul-kredit siyasəti "Milli bank haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Bu qanun 10 dekabr 2004-cü ildə Azərbaycan respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən imzalanmışdır.

Bu kurs işində pul-kredit siyasətinə keçməzdən əvvəl pul və kredit anlayışlarının iqtisadiyyatda yeri və rolu haqqında qısa məlumat verilmişdir. Sonra isə pul-kredit siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələri,

alətləri, hüquqi bazası, tarixi, dünya təcrübəsi və Azərbaycanda əsasən 2006-cı il üzrə pul-kredit siyasətinin analizi verilmişdir. Mövzunun izahı zamanı cədvəl, sxem, qrafik və diaqramlardan istifadə edilmişdir, hüquqi sənədlərdən sitatlar gətirilmişdir.

Ümumiyyətlə, pulun iqtisadiyyatda, insanların həyatında əhəmiyyətini anlamaq üçün pulun funksiyalarına baxmaq kifayətdir. Pulun 1-ci funksiyası dəyər ölçüsüdür. Pul ilkin yarandığı dövrlərdə özünü dəyər ölçüsü kimi göstərirdi. Çünki, pulun yaranmasına zərurət mübadilənin çətinləşməsi idi. İnsanlar əmtəələrini dəyişmək üçün vahid dəyər ölçüsü olan pulu yaratdılar. Bu gün də pul deyəndə birinci onun dəyər ölçüsü olması ağla gəlir. İkinci funksiya tədavül vasitəsi funksiyasıdır. Əmtəələrin alqı-satqı prosesi tədavül vasitəsi kimi pula ehtiyac doğurur. Bu onunla bağlıdır ki, dəyər ölçüsü funksiyası vasitəsilə əmtəənin pulla ifadəsi hələ onun satışı demək deyildir. Əmtəənin qiyməti yalnız alqı-satqı (Ə-P-Ə) prosesində, əmtəənin pula real mübadiləsi zamanı reallaşır. Pul bu funksiyada əmtəələrin tədavülünə xidmət edir, ondan satın alınan əmtəələrin ödənilməsi üçün istifadə edilir, onların alqı-satqısı prosesində vasitəçi rolunu oynayır. Bu funksiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəənin alıcıya verilməsi və onun dəyərinin ödənilməsi eyni vaxtda baş verir. Pulun bu funksiyası birinci funksiya ilə oxşardır. Fərq isə ondan ibarətdir ki, dəyər funksiyasında pul bilavasitə iştirak etməyə bildiyi halda, tədavül funksiyasında pul əmtəələrin tədavülündə bilavasitə iştirak etməlidir. Pulun üçüncü funksiya pulun tədiyyə vasitəsi funksiyasıdır. Bəzən pulun hərəkəti ilə əmtəələrin hərəkəti ilə eyni vaxta düşməyə bilər. Bu zaman pulun tədiyyə vasitəsi funksiyasına ehtiyac yaranır. Bu funksiya bazar iqtisadiyyatında daha qabarıq iştirak edir. əmtəələrin istehsal vaxtı ilə tədavül vaxtı üst-üstə düşmədiyindən, təsərrüfat subyektlərinin vəsait çatışmamazlığı yaranır. Nəticədə kredit yaranır. . Tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən puldan əmtəələrin kreditə satışında, pul ssudalarının verilməsində və ödənilməsində, fəhlə və qulluqçulara əmək haqqlarının ödənilməsində, əhaliyə pensiyə, yardım və təqaüdlərin verilməsində və s. istifadə edilir. Pulun dördüncü funksiyası yığım funksiyasıdır. Pul dedikdə, insanların əmtəələri almaq üçün bir vasitə olmasından başqa həm də ictimai sərvətin yaradıcısı kimi də başa düşülür. Ona görə də insanlar onu yığılmağa səy göstərirlər. Dəfinə yaradılması üçün pul tədavüldən götürülür, yəni alqı-satqı əməliyyatı kəsilir. Lakin pulun sadə yığını və saxlanıcı sahibinə əlavə gəlir gətirmir. Kapitalizmdə sahibkara pulu saxlamaq əlverişli deyildir onu mənfəət əldə etmək üçün dövrüyyəyə buraxır. Lakin bununla belə pulun dəfinə kimi yığılması da zəruridir. Çünki, məhz pul ehtiyatlarının yaradılması ayrı-ayrı təsərrüfatçılıq subyektlərində yaranan pozuntuların, cəmiyyət miqyasında yaradılmış ehtiyatlar isə xalq təsərrüfatında baş vermiş disproporsiyaların aradan qaldırılmasını təmin edir. Nəhayət, pulun axırıncı-beşinci funksiyası dünya pulu funksiyasıdır. Pulun bu funksiyası bəzi ölkələrin valyuta vahidlərinin dünyanın bir çox ölkələrində əsasən tədavül, mübadilə və yığım vasitəsi kimi qəbul olunmasıdır. Ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Xarici ticarət əlaqələri, beynəlxalq borclar, xarici partnyorlara xidmət göstərilməsi dünya pulunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hal-hazırkı keçid dövründə biznesin inkişafında kreditin rolu əvəzedilməzdir. Milli iqtisadiyyatın yenidən qurulduğu bir zamanda ölkənin öz istehsalı olan malların xüsusi çəkisinin yüksək olması vacibdir. Buna da yalnız yerli müəssisələrin sürətli inkişafı nəticəsində nail olmaq olar. Yeni yaranan müəssisələrin vəsait çatışmamazlığını nəzərə alsaq, kreditin zəruriliyini aydın görmək olar. Beləliklə, yeni yaranmış müəssisələrin əsas və dövrüyyə fondlarının maliyyələşməsi, yeni biznesin yaradılmasındakı maliyyə problemlərin aradan qaldırılmasının yeganə yolu bank kreditləridir. Bu prosesdə həm dövlət, həm banklar, həm də kredit alan tərəf maraqlıdır. Bank kredit vasitəsilə maliyyələşmə prosesi apararaq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına kömək edir. Həm də öz sərbəst vəsaitlərini dövrüyyəyə buraxaraq mənfəət əldə edir. Kredit alan subyekt isə öz təsərrüfatını quraraq həm mənfəət əldə edir, həm də vergi ödəməklə ölkədə sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında iştirak edir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadiyyat özəlləşmə üzərində qurulduğuna baxmayaraq, dövlət iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə müdaxilə etməlidir, yəni iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənəlməlidir. Bu tənzimlənmə metodlarından biri də gördüyümüz kimi pul-kredit siyasətidir. Bu siyasəti ölkənin Mərkəzi bankı yerinə yetirir. Pul-kredit siyasəti dedikdə, dar mənada Milli bankın iqtisadiyyatdakı pul təklifini tənzimləməsi başa düşülür. Bu siyasətin əsas məqsədi, ölkədəki inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, iqtisadiyyatın vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına və pul emissiyasına (kredit ekspansiyası), ya da kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiyasına) yönəldilir. Böhran dövründə Mərkəzi Bank kredit verilməsinin artırılması və faiz normasının azaldılması ilə konyukturanı canlandırmağa çalışır. Əksinə, yüksəliş dövründə isə qiymətlər qalxdığına və iqtisadiyyatda disproporsiyalar artdığına görə Mərkəzi Bank kreditin verilməsini azaldır.

Amma, pul-kredit siyasəti yalnız makromaliyyə sabitliyi naminə deyil, istehsalın canlandırılması və sağlamlaşdırılmasına və bütövlükdə iqtisadi konyukturanın yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən sərt pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması vacibdir. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Bunun üçün pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin digər blokları ilə əlaqə aparmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir.

“ZƏRGƏR” SƏHMDAR CƏMİYYƏTİNDƏ İSTEHSAL OLUNAN BƏZƏK ƏŞYALARININ ESTETİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN EKSPERTİZASI

Xəlilova G.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ölkəmizdə tarixən mövcud olmuş qədim sənət növlərindən biri də zərgərlikdir. Metalışləmə sənətinin başlıca sahəsi olan, zinət istehsal edən zərgərlik sənəti sırf şəhər sənətkarlığıdır və şəhərlərdə cəmləşib. Ölkəmiz bu sənət növü ilə məşğul olan sənətkarları, öz zərgərləri ilə məşhur olub. Bunu indiyədək qorunub saxlanılan və müasir dünya zərgərlərinin heyratına səbəb olan son dərəcə gözəl zinət əşyaları da sübut edir.

Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. zinət əşyaları düzəldib öz həyat və məişətində istifadə edirlərmiş. Bunlar isə misgərlik və zərgərlik kimi sənət növlərinin qədimliyindən xəbər verir. Metaldan düzəldilmiş sənət nümunələri içərisində elələri vardır ki, onların üzərində olan bəzək və təsvirlərlə biz o dövrdəki insanların adət-ənənələri, dini görüşləri və hətta geyimləri ilə yaxından tanış ola bilərik.

Azərbaycanın antik dövr zərgərlik məmulatı üçün səciyyəvi olan bir çox bəzək ünsürləri və bədii formalar sonrakı yüzillərdə daha da təkmilləşmişdir. Bu cəhət özünü Mingəçevirdə aşkar edilmiş VI əsrə aid edilən qızıl sırğalarda daha parlaq göstərir. Sırğada I—III əsrlərin məmulatlarında daha çox təsadüf olunan arxaik forma - bir-birinə lehimlənmiş "buğdaların" əmələ gətirdiyi kiçik piramida daha mükəmməl icra texnikası ilə yerinə yetirilmişdir. Əgər əvvəllər "buğda" bilavasitə sırğanın qulpuna lehimlənirdisə, bu dövrdə artıq "buğda" ilə sırğanın əyrisi arasında içi boş kürəcik yerləşdirildilər.

Zərgərlikdə əqiqdən geniş istifadə edilirdi. Qafqazda ta qədimdən bu daşın ecəzkar gücünə inam vardı. O dövrün zərgərləri sırğa düzəldərkən müxtəlif rəngli daşların yaratdığı estetik təsir gücündən istifadə etməyə çalışırdılar. Sallama qızıl tanalar çox vaxt qaş üçün işlədilən daşların müxtəlif formalarını nümayiş etdirmək xatirinə hazırlanırdı. Üçkünc, ellipsvari, dairəvi, düzbucaqlı və dig. həndəsi formalı rəngarəng daşlar sırğaların dekorativ-bədii şəklini müəyyənləşdirirdi. Sonralar zərgərlik məhsullarının kompozisiyası sadələşsə də çeşidi artmışdı. Məsələn, "yarpaq" sırğa ürək formasını almışdır. Belə qaşın yerləşdirildiyi çərçivənin yanlarında hər birinə muncuq salınmış dörd qızıl qarmaqcıq bənd edilirdi. Şimali Azərbaycan zərgərləri başqa bədii-texnoloji üsuldən də istifadə edirdilər: daş çərçivəyə salınır, bununla onun plastik formasını və rəngini daha qabarıq nəzərə çarpdırırdılar. Əgər əvvəllər qaş qızıl məmulatının ayrı-ayrı quruluş ünsürlərinin bədii formasını daha qabarıq göstərmək xatirinə qoyulurdusa, sonralar metal detallar daşın formasından asılı olmağa başladı.

Zərgərlik nümunələrimizin keçmiş ənənələrlə sıx əlaqəsini XI-XV əsrlərdə düzəldilmiş qadın və kişi kəmərləri xüsusilə əyani bir şəkildə təsdiqləyir. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə, kəmərlər keçmişdə qadın və kişi geyimlərinin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edirdi. Araşdırmalar göstərir ki, keçmişdə kəmərlər onu gəzdirən şəxsin vəzifəsini, var-dövlətini, dini əqidəsini, milliyətini və hətta yaşını belə bilmək olurdu. XVIII əsrdə Azərbaycanda kəməri həm kişilər, həm də qadınlar taxardılar. Adətə görə qadınlar enli, kişilər isə nazik kəmərlər istifadə edərdilər. Bu əsrlərdə kəmərlər fiqurlu və bəzəkli bürünc, gümüş və ya qızıl hissələrindən düzəldilirdi. Onların ən gözəl hissəsini toqqalar təşkil edirdi. Toqqalar, adətən, üzəri şəbəkə, qələm işi, bəzən isə daş-qaşla bəzədilmiş enli dördkünc metal hissəsindən ibarət olurdu. Əksər hallarda kəmərin aşağı hissəsinə qadınlarda 23 cərgə qızıl-gümüş pullar və ya paxlavavari, buta formalı bəzəklər, kişilərdə isə ətəyə qədər uzanan hissəsinin üzərinə müxtəlif fiqurlu metal hissəcikləri taxılmış bir neçə qayış bənd edilirdi.

XVIII əsrdə Azərbaycanda metaldan hazırlanmış məişət əşyaları, silah, zinət şeyləri əsas etibarilə 6 texniki üsulla bəzədilirdi. Bunlar döymə, basma, qarasavad, şəbəkə, xatəmkəlik və minaçılıqdır. Bu

üsullardan günümüzdə də istifadə olunur. Müstəqilliyə qədəm qoymuş respublikamızda zərgərlik malları istehsalının inkişafında xeyli dönüş yaradılmışdır. Digər istehsal sahələrində olduğu kimi, bu qrup mallar istehsalında da lazer şüasından istifadə olunmağa başlanmış, peçlərdə məmulatların mexaniki qaydada lehimlənməsinə nail olunmuş, məmulat istehsalında almaz cilalanması tətbiq edilmiş, elektrokimyəvi cilalama və pardaxlanma üsullarından və s. istifadə olunmağa başlanmışdır.

Zərgərlik məmulatları istehsalında nəcib metallar ərinti halında istifadə edilir. Bu növ ərintilərdə qarışıq və yaxud aşqarları misal göstərmək olar. Bu cür metal qarışıqları nəcib metalların ərintilərinin davamlılığını daha da artırır. Metal ərintiləri xalis metallardan davamlılığına, bərkliyinə görə xeyli fərqlənir. Ərintinin tərkibindəki qiymətli metalın miqdarına görə bu və ya digər zərgərlik məmulatlarına prob vurulur. Probun faizi çoxaldıqca ərintinin tərkibindəki qiymətli metalın miqdarı da çoxalır. Zərgərlik məmulatları istehsalında istifadə edilən ən qiymətli metal növü qızıl və onun ərintisidir. Gümüş və onun ərintisi isə zərgərlik malları istehsalında istifadə edilən ikinci əsas xammal növü sayılır. Zərgərlikdə əlvan metallar və onun ərintiləri kimi mis, alüminium, nikel, sink, kadmium, xrom və digər metallar da istifadə edilir.

Məlum olduğu kimi, “Zərgər” Səhmdar Cəmiyyətində istehsal olunan zərgərlik məmulatları rəssam-zərgərlər tərəfindən yaradıldığından bir növ incəsənət əsərləri sayılırlar. Bu məmulatların özünəməxsus hazırlanma xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, rəssam əvvəlcə əşyanın eskizini yaradır. Bu zaman o, həmin əşyanın dekorativ cəhətlərini və bəzək materiallarının istifadə imkanını mütləq nəzərə almalıdır. Məsələn, brilyant ağ qızıl həlqəsi içərisində, firuzə gümüş çərçivəsi daxilində, mirvari və amitist qızıl çərçivəsi daxilində yerləşdirildikdə daha gözəl və qəşəng görünür. Zərgərlik məmulatlarının keyfiyyəti birinci növbədə onların zərif bədii yaradıcılıq səviyyəsinə uyğun hazırlanması ilə xarakterizə olunur. Bütün zərgərlik məmulatları müasir istehlakçıların estetik tələblərinə uyğun gəlməklə insanların faydalılıq tələblərinə də cavab verməlidirlər. Hər bir qrup zərgərlik məmulatlarının ümumi keyfiyyət tələblərindən başqa özlərinə məxsus xüsusi keyfiyyət göstəriciləri də vardır. Zərgərlik məmulatlarının yüksək keyfiyyət göstəricilərinə cavab verməsi onun istehsalına sərf olunan xam materialla, modelin və konstruksiyanın lazımi səviyyədə seçilməsi ilə, zərif bədii yaradıcılıq əsasında hazırlanması, arayışlandırılmasının səviyyəsi ilə, etibarlılığı və uzunömürlülüüyü ilə təyin olunur. Zərgərlik məmulatlarının bədii tərtibatı yüksək milli üslubda tərtib olunmaqla, yüksək səviyyəli estetik zövqlərə də cavab verməlidir.

“Zərgər” Səhmdar Cəmiyyətində istehsal olunan zərgərlik məmulatlarının modeli və konstruksiyası təsdiq edilmiş nümunəyə, texniki şərtlərə, çertyojlara, şəkillərə və s. dəqiq uyğun gəlməlidir. Zərgərlik məmulatları lazımi rahatlığı təmin etməli və təyinatına uyğun gəlməlidir. Hər bir məmulatın emal edilməsi, cilalanması, pardaxlanması və ümumiyyətlə texnoloji rejimlərinin dəqiq surətdə yerinə yetirilməsi həmin məmulatın keyfiyyətinə, bədii tərtibatına mühüm təsir göstərir. Bu proseslər zamanı bütün detallar və hissələr möhkəm birləşdirilməli, cilalanmış və pardaxlanmış məmulatların xarici səthləri təmiz və zədəsiz olmalıdır. Cüt formada hazırlanan məmulatların bütün əlamətləri elə olmalıdır ki, birini digərindən fərqləndirmək mümkün olmasın. Ticarət təşkilatlarından zərgərlik məmulatlarının keyfiyyətə qəbulu zamanı seçmə üsulundan istifadə olunur. Bu zaman daxil olan mal partiyasından 10 faiz nümunə götürülür və yoxlamadan keçirilir. Yoxlama ərəfəsində məmulatın formasının təsdiq edilmiş nümunəyə uyğun olub-olmamasına fikir verilir, markalanmanın düzgünlüyünə diqqət yetirilir.

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI BAZARI

Xıdırova G.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İnsan cəmiyyəti ilə yanaşı elm, texnika və texnologiya inkişaf etdikcə milli iqtisadiyyat sahələrinin də tərkibi və quruluşu dəyişir, onların bəziləri öz aktuallıqlarını itirir və tədricən sıradan çıxır, digər sahələrinin isə sosial və iqtisadi əhəmiyyətləri artaraq insanların və dövlətlərin həyatında aparıcı rol oynamağa başlayır. Yalnız nadir hallarda insanların yaratdığı elm, texnika və texnologiya milli iqtisadiyyat sahələrinə tamamilə yeni - informasiya və kommunikasiya texnologiyaları kimi bir sahəni əlavə edə bilər. Bu sahənin həqiqətən də digər sahələrə bənzərsizliyini və olduqca spesifik olmasını nəzərə alsaq, onu fərqli bir milli iqtisadiyyat sahəsi kimi qəbul etsək səhv etmərik. Kompüter informasiya sistemləri və telekommunikasiya texnologiyalarının inkişafı tamamilə yeni bazar növü olan informasiya texnologiyaları bazarını yaratmağa səbəb olduğu kimi, tamamilə yeni iqtisadi fəaliyyət sahəsinin – elektron kommersiyanın (biznesinin) əsasını da qoydu. Bununla yanaşı, informasiya sistemləri və telekommunikasiya texnologiyalarının meydana gəlməsi nəticəsində informasiyanın özü məsul və əmtəə kimi qiymətləndirilməyə başladı və onun bazarının

yaradılmasını labüd etdi, eləcədə bu sistem və texnologiyaların real məsul və əmtəələri, onların ətrafında işə müəyyən xidmət sahələri, təmir bazaları və bazarları formalaşdı. Elektron biznesin formalaşmasına səbəb olmuş informasiya texnologiyaları bazarı öz fəaliyyətini əsasən əmtəə və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və satışının kompüterləşdirilməsi vasitəsi ilə qurur. İnformasiya texnologiyaları bazarları dünya bazarlarını zənginləşdirməklə yanaşı, onlara və insanların gündəlik həyatlarına yeni ahəng gətirməklə, cəmi iqtisadiyyat sahələrinin təşkili, planlaşdırılması və idarə olunmasını yeni texniki və texnoloji səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq oldu. Müasir dövrdə hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı sahələrində və təkrar istehsal prosesləri mərhələlərində bazar subyektlərinin yüksək rəqabət qabiliyyətiylərinin təmin edilməsi müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqini artırmağı tələb edir. 7 Mütərəqqi informasiya texnologiyalarından təkrar istehsal prosesinin əhədkarlığının təmin edilməsində istifadə edilməsi məhsul istehsalını bazar tələblərinə uyğun qurmağa ciddi yardım edir, eləcədə dövriyyə sferasında material, informasiya və maliyyə axınlarının logistik idarə edilməsinin iqtisadi səmərəliliyini artırır. Deməli, kommərsiya işlərinə yeni idarəetmə üsullarının tətbiqi və müasir informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan istifadə edilməsi istehsalın optimallaşdırılması və məhsulun satış probleminin həll edilməsinin mühüm şərtidir. İnformasiya texnologiyaları bazarı dedikdə informasiya və telekommunikasiya texnologiyaları və sistemlərində müəyyən qanunauyğunluqlarla xarakterizə edilən bu bazarın iştirakçılarının, məhsullarının və onların əlaqələndirilməsi proseslərinin toplusu başa düşülür. İnformasiya texnologiyaları bazarının iştirakçıları kifayət qədər genişdir. Müasir zamanda informasiya texnologiyaları marketinqi dedikdə bir qayda olaraq bunlar nəzərdə tutulmalıdır:

- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bazarının makromühit amillərinin kompleks tədqiq edilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bazarının mikromühit amillərinin öyrənilməsinə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bazarının konyukturası və tutumunun dəqiqləşdirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bazarında rəqiblərin və rəqabət mühitinin təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsul və xidmətlərinin müqayisəli qiymətləndirilməsi və istehlakçı tələblərinə uyğun istehsalının təmin edilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsullarının bölüşdürülməsi və satışı kanallarının tədqiq edilməsi və imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsul və xidmətləri üzrə reklam və satışın həvəsləndirilməsi proqramının formalaşdırılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsul və xidmətləri üzrə dəyişən qiymət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- İnternet- marketinq strategiyasının hazırlanması və əsas prinsiplərinin müəyyən edilməsi;
- virtual biznes və elektron ticarəti mühitindən istifadə olunması imkanlarının araşdırılması;
- elektron informasiya vasitələrində reklamın formalaşdırılmasının zəruriliyinin əsaslandırılması və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- virtual biznes və elektron - İnternet ticarəti xidməti bazarının müasir vəziyyətinin tədqiq edilməsi və qiymətləndirilməsi;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyaları bazarının inkişafı üzrə əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması və müvafiq qurumlara təqdim edilməsi və s. Bazarın idarə edilməməsi konsepsiyası kimi informasiya texnologiyaları marketinqinin əsas prinsipləri bunlardır: 10 - bazarın problemləri və inkişaf meyillərinin öyrənilməsi, o cümlədən bazar subyektlərinin fəaliyyət motivlərinin, hərtərəfli tədqiq edilməsi və onlara fəal təsir göstərilməsi;
- bütün fəaliyyətin istehlakçıların və cəmi alıcıların istək və arzularının, əsasəndə onların tələblərinin ödənilməsinə yönəldilməsi;
- strateji təsərrüfat bölmələri və məsuliyyət mərkəzlərinin seçilməsi və onları gələcəyə istiqamətləndirilməsi;
- innovativ tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması, onların elmi axtarışlarının nəticələrinin istehsalat tədbiqinin sürətləndirilməsi, yaratdıqları yeni və təkmilləşdirilmiş məhsullarının sınaq marketiqlərinin (satışlarının) keçirilməsi;
- informasiya proqramın təminatlarının daima təkmilləşdirilməsi və informasiya texnoloji qurğularının texniki və istismar imkanlarının yaxşılaşdırılması və genişləndirilməsi üzrə tədqiqat işlərinə dəstək verilməsi;

- insan amilinin gücləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə edilməsi;
- bütün maddi, maliyyə və insan resurslarından, eləcə də vaxtdan qənaətlə və effektiv istifadə edilməsi;
- marketingin təşkili, planlaşdırılması və idarəedilməsinin bazar tələblərinə uyğunlaşdırılması

məqsədlə daima qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi;

- bütün imkanlardan istifadə edərək marketingin qəşsində duran məqsədin, funksiyaların və vəzifələrin keyfiyyətli icrasının təmin edilməsi. İnformasiya texnologiyaları marketingin başlıca funksiyaları bazarı hərtərəfli tədqiq etməkdən, məhsul çeşidini planlaşdırmaqdan, məhsulların bölgüsü və satışı kanallarının öyrənilməsi və seçilməsindən, informasiya texnologiyalarının reklamı və onların satışın həvəsləndirilməsindən, onların qiymətlərinin təyin edilməsi və s. ibarətdir. Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatı durmadan inkişaf edir, genişlənir və qloballaşır. Bu prosesdə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları məhsulları, xidmətləri və ill bazarı xüsusi rol oynayır. Təhlil göstərir ki, informasiya texnologiyaları bazarı digər bazarlara nisbətən daha sürətlə inkişaf edir. Bu bazarın inkişaf etməsi və formalaşması zəruriyyəti sosial sfera, iqtisadi və siyasi həyatın, eləcə də elmin, texnikanın, texnologiyanın və mədəni sahənin informasiya və kommunikasiya vasitələrinə olan tələbindən irəli gəlir. İnformasiya texnologiyalarının əsasən aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər: - məlumatların işlənməsinin informasiya texnologiyası; - idarəetmənin informasiya texnologiyası; - ofisin avtomatlaşdırılması; - qərarlar qəbulunun təmin edilməsinin informasiya texnologiyası; - ekspert sistemlərinin informasiya texnologiyası və s. İnformasiya texnologiyaları marketingin elementlərindən ən səmərəli qaydada istifadə edilməsi firmalara nəinki bazar şəraitinə, istehlakçıların tələbatına uyğunlaşmağa, eyni zamanda bazar payını, satışın həcmi və mənfəətini çoxaltmağı imkan verir. Bir sözlə, İnformasiya texnologiyaları müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinə olduqca ciddi təsir göstərir. Müəssisələrin tətbiq etdikləri müasir marketing yalnız keyfiyyətli məhsul istehsal etməklə, ona istehlakçılara münasib qiymət müəyyənləşdirməklə kifayətlənmir, həm də istehsal edilən məhsula tələbat yaratmağı, bu məqsədlə öz istehlakçılarına zəruri informasiya ötürməyi, ötürülən informasiyanı diqqətlə seçməyi tələb edir. Bütün bu kimi suallara cavab tapılması, onlardan irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi kommunikasiya sisteminin yaradılmasını və həyata keçirilməsini zəruri edir.

GEYİMLƏRİN KEYFİYYƏTİ VƏ ONLARA QOYULAN ÜMUMİ TƏLƏBLƏR

İsabayli A.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Geyimlərin keyfiyyəti istehlakçılar tərəfindən onlara qoyulan müxtəlif tələbləri təmin etməsi dərəcəsi ilə təyin edilir. İstehlak prosesində geyimlər insanların müxtəlif material və qeyri-material tələblərini ödəyir. Material tələblərin mahiyyəti geyim tərəfindən insan orqanizminin normal həyat fəaliyyəti üçün şəraitin təmin olunmasıdır. Bu tələblər bilavasitə geyimin əsas funksiyası ilə bağlıdır və utilitar tələblər adlanır. Qeyri-material tələblər insanların estetik idealları və görüşləri ilə şərtlənir ki, bu da onları əhatə edən mövcud sosial-ictimai mühitdə formalaşır. Tikili malların keyfiyyətinə qoyulan kompleks tələblər, onların təyinatından, istismar şəraitindən və bir çox başqa amillərdən asılıdır. Təyinatdan asılı olaraq geyimin əsas funksiyası müəyyən edilir. Belə ki, ziyyət geyimləri üçün estetik xassə, gündəlik geyimlər üçün isə gigiyenik xassələr daha vacibdir. Qoyulan bütün tələbləri ödəmək üçün geyimlər kompleks istehlak xassələrinə malik olmalıdırlar. Beləliklə geyimlərin keyfiyyətinə qoyulan istehlak tələblərini aşağıdakı qruplara bölmək olar: ergonomik, estetik və etibarlılıq tələbləri.

Geyimlərin onlara qoyulan tələbləri təmin etmə dərəcəsi bir çox amillərdən asılıdır ki, onları da aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- geyimlərin materiallarının xassələri, hansı ki, onların lif tərkibi, strukturu, koloristik tərtibatı və s. ilə şərtlənir;
- geyimlərin model və konstruksiyası;
- geyimlərə müxtəlif əlavə xassələrin verilməsi üçün onların emal olunması;

Estetik tələblər – Geyim insanın xarici görünüşünü formalaşdırır, buna görə də geyimlərə qoyulan tələblər kompleksində estetik tələblər xüsusi yer tutur. Geyimlərə qoyulan estetik tələblər, onların insanların və cəmiyyətin estetik ideallarla ifadə olunan mənəvi tələblərinə uyğunluğunda özünü göstərir. Bu isə üslub və moda istiqamətinin dəyişməsi ilə daim mürəkkəbləşən bir prosesdir.

Real məmulatın estetik qiymətləndirilməsi, onun insanın gözəllik haqqında ideal və təsəvvürləri ilə müqayisəsidir. “Gözəllik” anlayışı insan şüurunda bir sıra amillərin təsiri altında yaranır: cəmiyyətin həyat

səviyyəsi, əmək şəraiti, mədəniyyətin və istehsalın səviyyəsi, iqlim şəraiti, milli xüsusiyyətlər və s. Bundan başqa estetik idealın formalaşmasına insanın fərdi xüsusiyyətləri – yaşı, həyat tərz, məşğuliyyəti, yaşayış yeri və s. təsir edir. Hər bir insanın gözəllik haqqında öz fikirləri vardır və buna uyğun olaraq da o, öz evini bəzəyir, bu və ya digər incəsənət əsrinə üstünlük verir və həmçinin geyim qarderobunu formalaşdırır. Gözəllik haqqında ictimai fikir isə bir çox amillərdən, o cümlədən ilk növbədə cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrinin inkişafından, onun mədəniyyətindən asılı olaraq dəyişir və formalaşır.

Geyim dekorativ – tətbiqi incəsənət obyektidir və eyni zamanda insanın şəxsi istifadə əşyasıdır. Buna görə də o, həm bütövlükdə cəmiyyətin estetik tələblərinə, həm də fərdi estetik tələblərə cavab verməlidir. Geyimlərin estetik tələbinə moda və üslub böyük təsir göstərir. Bədii üslub insan cəmiyyətinin uzun bir dövrünü əhatə edir və həmin dövrün zövqünü özündə əks etdirir. Ona görə də o məişət əşyalarının və geyimlərin xarici formasının köklü dəyişilməsini təyin edir. Üslub cəmiyyətin maddi – iqtisadi həyat şəraitinin xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Üslub eyni zamanda cəmiyyətin bədii mədəniyyətinin vəziyyətini, həmin xalqın adət və ənənələrinin xüsusiyyətini və inkişaf dərəcəsini də müəyyən edir. Geyimdə modanın dəyişməsinə müxtəlif amillər təsir göstərə bilər. Bu zaman geyimə olan perspektiv tələbat da nəzərə alınmalıdır. Geniş yayılmış modaya məmulatın hazırlandığı materialın qiyməti və yararlılığı da təsir göstərir. Geyimin yayılmış bu və ya digər formasına ideoloji amillər də təsir edir. Müxtəlif ölkələrin özlərinə məxsus modaları vardır. Bu və ya digər səbəbdən moda bir ölkədən digər ölkəyə keçir. Moda düzgün istiqamətləndirildikdə kütlə tərəfindən geniş yayılır. Bir sıra hallarda modanın dəyişməsinə psixoloji amillərlə də izah etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, moda özü də müəyyən istiqamətdə məqsəddə uyğun inkişaf etdirilməlidir. Belə ki, paltarların forma və ayrı-ayrı hissələrinin ölçülərinin dəyişilməsi də müəyyən hədd daxilində olmalıdır. Belə olduqda moda hamı tərəfindən qəbul edilir və istehlakçı bəzəyir. Paltarlar üçün qəbul edilmiş moda insanların səhhəti, əmək fəaliyyəti, istirahəti, rahatlığı və digər cəhətlər üçün yararlı, əlverişli olmalıdır. Geyimlərə verilən estetik tələblər və onların xassələri hər şeydən əvvəl, geyimin təyinatına və istismar şəraitinə tamamilə uyğun olmalıdır. Daha doğrusu, geyimin estetik tərtibatı və xassəsi onun təyinat və istismar şəraitinə təsir edən əsas amillərdəndir. Məsələn, şübhəsiz ki, rəqs, ev işi və digər təyinatlı geyimlərin formaları tamamilə müxtəlif olacaqdır. Göstərmək lazımdır ki, belə məsələlərin həllində paltarlar üçün tətbiq edilən parça və digər materialların rənginin, cədliliyinin, yumşaqlığının, forma saxlamasının draplaşmasının, istismar zamanı qısalmasının, əzilmə və çirklənmə dərəcəsinin, naxışının və üz səthinin quruluşunun, habelə digər xüsusiyyətlərin də böyük rolu vardır.

Geyimlərin estetik xassələri yalnız modadan deyil onların hazırlandığı materialın xassəsindən, məmulatın konstruksiyasından, həmçinin texnoloji emaldan və digər amillərdən asılıdır.

İSTEHLAK BAZARINA DAXİL OLAN QUŞ ƏTİNİN İSTEHLAK TƏDQIQI

İsgəndərov N.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Quş əti mühüm qida məhsullarında biridir. Quş əti dedikdə tük lələkləri, qanad, mədə, bağırsağı, təmizlənmiş, başı və ayağı kəsilmiş cəmdək başa düşülür. Onların ət çıxarı canlı çəkiyə nisbətən faizlə təyin edilir. 1-ci köklük dərəcəsinə malik olan quş ətinin çıxarı 80-85%, ikinci isə 70-75% təşkil edir.

Quş ətinin kimyəvi tərkibi az öyrənilməsinə baxmayaraq (M.A.Qabriel 1987), əldə olunan məlumatlar göstərir ki, onun kimyəvi tərkibi bir çox xüsusiyyətlərinə görə mal ətinin kimyəvi tərkibi ilə oxşardır. Quş əzələləri dənəvi quruluşlu olub, kiçik liflərdən təşkil olunmuşdur. Ətin rəngi parlaq qırmızı və tünd qırmızı olur. Əzələlərin quruluşu quşun yaşından, növ, cins və yumurta vermə qabiliyyətindən asılıdır. Cavan quş əti zərif olmaqla, şirəli, birləşmiş toxuması az, əzələləri nazikdir. Yumurtalayan cinslərdə ətlik cinslərə nisbətən birləşdirici toxuma çoxdur.

Quş ətinin qidalılıq dəyəri onu kimyəvi tərkibi ilə xarakterizə olunur. Belə ki, quş ətinin kimyəvi tərkibində insan orqanizmi üçün enerji mənbəyi rolunu oynayan maddələr – su, azotlu maddələr (zülal və ekstraktiv maddələr) və mineral duzlar vardır. Ətin tərkibində olan kimyəvi maddələr quşun növü, yaşı, cinsi, köklük dərəcəsi, qida rasionunun yemləndirmə üsulu, dərəcəsi təsir göstərir (A.M.Kosileki, A.A.Prevo, 1956).

Cavan və yemləndirilmiş quşlara nisbətən, yaşlı kök quşlarda yağın miqdarı çox olur, lakin su və zülallar az olur. Quş ətinin mal ətində fərqləndirən xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, quş ətində zülalın miqdarı yüksəkdir. Quş ətində olduğu kimi eyni zamanda və azotlu qeyri-zülali ekstraktiv maddələr mövcuddur. Lakin quş ətində çoxlu qiymətli və az halda isə çətin həzm olunan zülallar (kallogen və elastin) vardır ki, buda onlara yüksək qida dəyərliliyi verir.

Quş ətinin tərkibində 11-25% zülal, 4,5-45% yağ, 0,5-1,2% mineral maddələr (Ca, Na, P, Re, Cu, K) 35-72% su, karbohidrat (glikogen)-0,5%; 1,5%-ə qədər ekstraktiv maddələr, A, B₁, B₂, D, PP vitaminləri vardır. Müəyyən olunmuşdur ki, 100q quş əti 13-326 kkal enerji vermə qabiliyyətinə malikdir.

Quş ətinin kimyəvi tərkibi quşun növündən, yaşından, köklük dərəcəsiindən, quşun növündən və onun bəslənməsindən asılıdır.

Quş ətinin kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyərliliyi haqqında aşağıdakı 1-ci cədvəldə ətraflı məlumat verilmişdir.

Quş ətinin kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyəri Cədvəl.1

Quşun növləri	Kateqoriyalar	Miqdari %-lə				100q məhsulun enerji dəyərliliyi Kkal/coul
		Su	Zülal	Yağ	Karbohidrat	
Broyler-cücəsi	I	69,0	17,6	12,3	0,4	183/766
	II	73,7	19,6	5,2	0,5	127/531
Toyuq	I	61,9	18,2	18,4	0,7	241/1008
	II	68,9	20,8	8,8	0,6	165/690
Hinduşka	I	57,3	19,5	22,0	---	276/1155
	II	64,3	21,6	12,0	0,8	197/824
Ördək	I	45,6	15,8	38,0	----	405/1695
	II	56,7	17,2	24,2	----	287/1201
Qaz	I	45,0	15,2	39,0	---	412/1724
	II	54,4	17,0	28,7	---	317/1326

Quş əti çox əlverişli əvəzedilməz amin turşuları tərkibinə malikdir. Belə ki, tərkibində zülalə görə 6,0% arginin, 2,3% lizin, 0,8%-sistin, 3,4% metionin, 4,7% treonin, 1,3% triptofan, 3,8% fenilalanin və 4,2% tiroz vardır. Quşun ağ ətində qırmızı ətinə nisbətən zülalların miqdarı çoxdur.

AZƏRBAYCANDA İNHİSAR FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İsmaylova R.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsi, eyni zamanda inzibati-amirlik sistemindən bazar sisteminə keçməyə strateji bir vəzifə kimi qarşıya qoyması yeni iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsinin normativ-hüquqi və institusional bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə və əməli bir problemə çevirdi. Məlumdur ki, effektiv rəqabət mühitinin yaratmadan və antinhisar siyasəti işləyib hazırlayıb reallaşdırmadan milli iqtisadiyyatın davamlı və dinamik inkişafına nail olmaq mümkün deyildir. Bu məqsədlə müstəqilliyimizin ilk illərindən başlayaraq səmərəli rəqabət mühiti yaratmaq və antiinhisar siyasəti həyata keçirmək 1992-ci il 28 iyun tarixindən fəaliyyətə başlamış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi yaradıldı. Bu Azərbaycanda antiinhisar siyasətini reallaşdırma təmin və təşkil edən bir dövlət orqanı oldu. Müstəqilliyin ilk yarandığı illər ərzində bazar münasibətlərinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək inhisarçılıq fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həyata keçirmək məqsədi ilə «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında», «Haqsız rəqabət haqqında», «Təbii inhisarlar haqqında», «Reklam haqqında», «Qiymətli kağızlar bazarında investorların hüquqlarının müdafiəsi haqqında», «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» və s. qanunlar və AR Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi qaydaları haqqında», «Antiinhisar qanunvericiliyinin pozulması haqqında işlərə baxılması qaydaları», «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» və s. qərarları bu sahədə atılan ilk addımlar idi. Azərbaycanda inhisarçılıq fəaliyyətinin qarşısının alınmasının, məhdudlaşdırılmasının və aradan qaldırılmasının təşkilati və hüquqi əsasları 4 mart 1993-cü il tarixli «Antinhisar fəaliyyəti haqqında» qanunla müəyyən edilməklə ölkə ərazisində bütün fiziki və hüquqi şəxslərə şamil edilir. Həmin qanunda inhisarçılığın dövlət inhisarçılığı; sahə inhisarçılığı; yerli inhisarçılıq; təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılığı; maliyyə- kredit inhisarçılığı; bazar subyektlərinin üfiqi və şaquli sazişləri nəticəsində yaranan inhisarçılıq; təbii inhisarçılıq; patent-lisenziya inhisarçılığı növləri öz əksini tapdı. Ölkəmizdə bazar sisteminin formalaşması və fəaliyyət mexanizminin tənzimlənməsi 2003-cü ildən başlayaraq sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində yaranan uşurлар və шабеля dəyişikliklər, sahibkarlığın inkişafı və rəqabət mühitinin formalaşması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin genişləndirilməsi antiinhisar siyasətinin

təkmilləşdirilməsini və rəqabət mühitinin optimallaşdırılmasını daha təkmil qanun və normativ-hüquqi bazanın yaradılmasını obyektiv zərurətə çevirdi. Bu məqsədlə 2009-cu il 29 iyun tarixində AR Prezidentinin fərmanı ilə AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyi yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçıların Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti yaradıldı və xarici ölkələrin normativhüquqi bazası və təcrübəsi dərinlən öyrənilməklə yerli mütəxəssislərin və Dünya Bankının ekspertlərinin iştirakı ilə Rəqabət Məcəlləsinin layihəsi hazırlanmış və Milli Məclisə müzakirəyə təqdim edilmişdir. Şübhəsizdir ki, qloballaşma şəraitində rəqabət mühitinin təmin edilməsi cəmiyyətin, həm də milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyəti və inkişafı ilə bağlı işlənib hazırlanmış dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılan çox mühüm bir istiqamətini təşkil edir. Belə olan şəraitdə rəqabət mexanizminin hərəkətə gətirilməsində dövlət orqanları hansı vasitələrdən istifadə edə bilər və hakimiyyət inhisarcılıqla bağlı hansı halların qarşısını almaq iqtidarındadır sualına cavab tapmaq üçün yerli qanunvericiliyi və dövlət tədbirləri sisteminin araşdırılaraq və dəyərləndirilməsi göstərir ki, onlar ümumi halda əsasən 4 istiqamətdə həyata keçirilir. Əvvəla, hakim (hökumət) mövqedən sui istifadənin qarşısının alınması, ikincisi, resursların səmərəli paylanması təmin etmək məqsədi ilə kartellərin fəaliyyətinin yoxlanılması və təhqiqi, üçüncüsü, bazarda birləşmələrə nəzarət gücləndirilməsini, dördüncüsü istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və rəqabətin genişləndirilməsi məqsədi ilə onun təşviqi istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. Respublikada rəqabət mühitinin vəziyyətinin necə olmasını və antiinhisar siyasətin mövcud durumunu daha düzgün qiymətləndirmək üçün onların hər birinə ayrılıqda dəyərləndirmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində Azərbaycanda antiinhisar siyasətinin həyata keçirilməsi, rəqabətin qorunması və inkişafı, təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinə qiymətlərin tənzimlənməsi sahəsində kifayət qədər qanun və normativ aktların qəbul olunmasına baxmayaraq onların bir çoxu kifayət qədər səmərəli reallaşma mexanizminə malik deyildir. Digər tərəfdən müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın və bazarın inkişafının iqtisadi paradigmasının dəyişməsi nəticəsində rəqabəti və inhisarları tənzimləmə meyarları, normaları və standartları, onların tətbiqinin mexanizmləri və üsulları modifikasiya olunur. Bütün bunlar öz növbəsində inhisarçılıq fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması və effektiv rəqabət mühitinin formalaşdırılmasının nəzəri- metodoloji və əməli problemlərin araşdırılması və antiinhisar qanunvericiliyinin reallaşdırılması zamanı meydana çıxan müasir problemlər sistemli təhlili və dəyərləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsi olan sahibkarlığın inkişafı, biznes və investisiya mühitinin daima yaxşılaşdırılması istiqamətində mütəmadi olaraq sistemli tədbirlər reallaşdırılır. Prezident İlham Əliyevin uğurla davam etdirdiyi sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində son 10 ildə Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, iqtisadiyyatın davamlı inkişafı təmin edilmiş, ölkəmiz daha da güdrətlənmiş, əhalinin sosial rifahı yüksəlmiş, Azərbaycan beynəlxalq əhəmiyyətli iri layihələrin təşəbbüskarına və əsas iştirakçısına, dünyada nüfuzu gündən-günə artan dövlətə çevrilmişdir. Qazanılmış uğurlar statistik göstəricilərdə də öz təsdiqini tapır. Belə ki, 10 il ərzində ÜDM 3,2 dəfə, qeyri-neft sektoru 2,6 dəfə, o cümlədən informasiya və rabitə 8,2 dəfə, tikinti 4,7 dəfə, nəqliyyat 2,5 dəfə, kənd təsərrüfatı 1,5 dəfə, turizm 10,6 dəfə, dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 dəfə, investisiyalar 6,5 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 6,6 dəfə, ixrac 9,3 dəfə artmış, strateji valyuta ehtiyatları 31,3 dəfə artaraq 50 milyard dolları ötmüşdür. Bu müddətdə əhalinin gəlirləri 6,5 dəfə, orta aylıq əməkhaqqı 5,5 dəfə artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 8,4 dəfə azalaraq 5,3%-ə, işsizliyin səviyyəsi isə 2 dəfə azalaraq 5%-ə enmişdir. Azərbaycanın uğurları beynəlxalq təşkilatlar, reyting agentlikləri tərəfindən də yüksək qiymətləndirilir. "Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi" hesabatına əsasən dünya ölkələrinin rəqabət qabiliyyətliliyi reytingində Azərbaycan 39-cu yeri tutur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması və gücləndirilməsi üçün həyata keçirilmiş tədbirlər həyata keçirilir. Sahibkarlığa dövlət himayəsinin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi, sahibkarlara dövlət dəstəyi tədbirlərinin səmərəsinin yüksəldilməsi bu sahədə mühüm nailiyyətlərin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Dövlət-sahibkar münasibətləri inkişaf etdirilmiş, sahibkarlığın dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımlar atılmışdır. Sahibkarlığın məsləhət, informasiya təminatının gücləndirilməsi, maarifləndirilməsi, gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb edilməsi və işgüzar əlaqələrinin inkişafı istiqamətində mütəmadi tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bununla yanaşı sahibkarlığa dövlət maliyyə köməkliyi mexanizmi yaradılmış və bu mənbə hazırda kiçik və orta sahibkarların maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatının ödənilməsinin real mənbəyi kimi çıxış edir. Həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, "bir pəncərə" sistemi tətbiq edilməklə biznes qeydiyyatı sistemi sadələşdirilmiş, sahibkarlar üçün biznes mühitinin əlverişliliyi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə artırılmış, sahibkarlığa, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyi mexanizmi təkmilləşdirilmiş, idxal-ixrac üçün

həyata keçirilən prosedurlar daha da sadələşdirilmiş, ölkədə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, mənfəət vergisinin dərəcəsi 20%-ə endirilmiş, sahibkarların hüquqlarının müdafiəsinin işlək mexanizmləri yaradılmış, elektron xidmətlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artırılmışdır.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNHİSARSIZLAŞDIRMANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

İsmaylova R.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrün xarakteri və başlıca xüsusiyyətləri baxımından ölkəmiz üçün səciyyəvi olan aktual problemlərdən biri antiinhisar siyasətinin formalaşması və sağlam rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Ölkə iqtisadiyyatı, o cümlədən sənaye müəssisələri uzun illər inzibati amirlik metodları ilə idarə edilmişdir. Belə ki, sovet inzibati-amirlik iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi məsuliyyəti və müstəqilliyi məhdudlaşdırıldığından fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri vahid mərkəzə, yəni müəyyən dövlət inhisarçı idarəetmə strukturuna tabe edilmişdir. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektləri iqtisadi maraq və azad rəqabət prinsiplərindən tamamilə uzaqlaşdırılmışdır. Sənaye müəssisələri ancaq dövlət inhisarçı strukturlarının direktiv plan göstəricilərinin yerinə yetirilməsi kimi funksioneri reallaşdırırdılar. İnhisar istər iqtisadiyyat, istərsə də cəmiyyət üçün çox ciddi mənfi sosial-iqtisadi nəticələr doğurmuşdur ki, bu da post-sovet məkanında 80-ci illərdə yaranmış böhran vəziyyətinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Artıq imkanları məhdudlaşmış inzibati-amirlik yolu ilə iqtisadi səmərəliliyin tələb olunan səviyyəsini təmin etmək mümkün olmamışdır.

Ölkəmiz siyasi müstəqilliyini əldə etdikdən sonra həyata keçirilən islahatlar nəticəsində bazar iqtisadiyyatının formalaşması başa çatmasa da, o artıq inzibati amirlik iqtisadiyyatından köklü şəkildə fərqlənir. Ölkəmizdə davam edən keçid dövrü göstərdi ki, iqtisadiyyatın transformasiyası üzrə tədbirlərin reallaşması keçmiş iqtisadi sistemdən miras qalmış ciddi problemlərlə üzləşir. Səmərəli iqtisadiyyatın qurulması baxımından belə problemlərdən biri Azərbaycan sənayesinin yüksək inhisarlaşma səviyyəsidir. Bütövlükdə respublika iqtisadiyyatının yüksək inhisarlaşma səviyyəsinin mövcudluğu bazar mexanizminin əsasını, onun hərəkətverici qüvvəsini təşkil edən rəqabətin formalaşması və inkişafı qarşısında maneəyə çevrilmişdir. Hazırda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar ona antiinhisar istiqamət verilməsini tələb edir. İqtisadiyyatın artımı məhz daxili mənbələrdən istifadə olunmasını aktuallaşdırmışdır. Bu baxımdan səmərəli antiinhisar tənzimləməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İnhisar təsərrüfat subyektlərini rəqabət kimi obyektiv əsasdan məhrum edir, onların elmi-texniki yeniliklərə marağını azaldır, inhisar qiyməti hesabına yüksək mənfəət imkanı yaradır ki, bu da istehlakçıların və ümumiyyətlə, cəmiyyətin iqtisadi maraqları ilə uzlaşmır. İnhisar istehlakçının mənafeəsinin arxa plana keçməsi, eyni zamanda məhsulun (xidmətin) keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, məhsul göndərişi müddətlərinin diktəsinə gətirib çıxarır. Məhsul tələb və təklif qanunu əsasında formalaşan bazar qiyməti ilə deyil, onun ictimai dəyərindən yuxarı və ya aşağı səviyyədə müəyyənləşdirilən inhisar qiyməti ilə satılır. Ümumiyyətlə, bazarda inhisarın aşağıdakı əlamətləri daha aydın ifadə edilir:

- yeganə əmtəə istehsalçısı olan müəssisənin öz şərtlərini diktə etmə imkanının olması;
- inhisarlaşma yolu ilə eyni əmtəələr istehsal edən rəqiblərin istehsal ehtiyatlarından məhrum edilməsi;
- müəssisənin əmtəə istehsalının və bazara çıxarılan həcmənin məhdudlaşdırılması, rəqiblərin isə bu defisiti kompensasiya edə bilməməsi;
- rəqabəti nəzərə almadan əmtəənin qiymətinin əsassız artırılması imkanının olması.

İnhisarın tənzimlənməsinin mühüm nəzəri mənbələrindən biri onun kəmiyyət xarakteristikasının müəyyən edilməsi, yəni müəssisələrin inhisarçı mövqedə olmasını müəyyən edən kəmiyyət səviyyəsi verilir, eyni zamanda inhisarlaşma səviyyəsinin müəyyən olunmasının iki metodu göstərilir:

- bazarda müəyyən məhsul növü üzrə müəssisələrin xüsusi çəkisinin hesablanması metodu;
- Xarfindel-Xırşman indeksi vasitəsilə inhisarlaşma səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi metodu.

Müəssisənin inhisarçılıq səviyyəsinin dəyişməsi müvafiq bazarın əsas parametrlərinin (tələb, təklif, qiymət və s.) dəyişməsinə şərtləndirir.

Ümumiyyətlə, inhisarlaşma səviyyəsinə təsir edən başlıca amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin maliyyə-kredit, vergi, investisiya, qiymət siyasəti;
- müəssisənin bazara daxil olması maneələri.

Respublikamızda səmərəli bazar iqtisadiyyatının formalaşması iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti üçün zəruri rəqabət mühitinin yaradılmasını tələb edir.

Ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların təcrübəsi sübut edir ki, bazar mühitinin zəruri elementi olan rəqabətə yol açan səmərəli inhisarsızlaşdırma fəaliyyətini həyata keçirmədən bu islahatların səmərəliliyinə və iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyil. Azərbaycan sənayesində antiinhisar fəaliyyət sahəsində müəyyən tədbirlər görülsə də kifayət deyil.

Bu fəsildə dünya təcrübəsinə və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, inhisarsızlaşdırmanın mühüm istiqamətlərinin reallaşması mexanizmləri açıqlanır. Eyni zamanda dissertasiyada sənayedə inhisarsızlaşdırma mühitinin formalaşmasının antiinhisar tədbirlərlə məhdudlaşdırılmaması, digər istiqamətlər üzrə inhisar meyillərinin yaranması imkanlarının nəzərə alınması və onların aradan qaldırılması zəruriliyi qeyd edilir. İqtisadi islahatlar gedişində dövlət inhisarında olan sənaye müəssisələrinin özəlləşdirilməsi zamanı yaradılan müxtəlif konsern, səhmdar cəmiyyətləri və assosiasiyalar formasını dəyişmiş yeni inhisarçı təşkilati formalara çevrilməməli, əksinə onların funksiyalarında sağlam rəqabət mühitinin formalaşması və inkişafı istiqamətində dəyişikliklər reallaşmalıdır.

Respublikada antiinhisar tənzimlənmənin mühüm istiqaməti onun informasiya təminatıdır. Müasir rəqabət şəraitində iqtisadi subyektlərin bazarda mövqeyi haqqında dolğun informasiya əldə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yalnız Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatları antiinhisar tənzimlənmənin informasiya tələbatını təmin etmir. Bu tələbatın dolğun ödənilməsi, eyni zamanda elmi, ekspert təşkilatlarının məlumatlarının təhlili, təsərrüfat subyektləri səviyyəsində mövcud informasiyanın, əmtəə bazarlarında rəqabətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən tədqiqat materiallarının təhlilini tələb edir. Bu baxımdan əmtəə bazarlarının təhlili, tənzimlənməsi və inhisara nəzarətin həyata keçirilməsinin vahid dövlət informasiya sisteminin yaradılması təklif olunur.

Milli istehsalın rəqabət qabiliyyətliyin yüksəldilməsi üzrə siyasət iki əsas istiqamət üzrə aparılmalıdır:

- milli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində görülən tədbirlər;
- ayrı-ayrı sənaye sahələri və məhsul növləri üzrə rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinə yönələn tədbirlər;

Ümumiyyətlə, beynəlxalq bazarlarla rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi, dünya iqtisadi sistemində səmərəli integrasiyanı və ölkəmizin iqtisadi müstəqilliyini təmin edən xarici-iqtisadi siyasətin aparılmasını tələb edir. Bu baxımdan dissertasiyada sənaye istehsalının uzunmüddətli kreditləşdirilməsi sistemini yaratmaq, ixrac kreditləri və təminatları sisteminin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri göstərilir.

Respublikada inhisarsızlaşdırma mühitinin təkmilləşdirilməsi uzunmüddətli iqtisadi proses olduğundan ardıcıl və mükəmməl tədbirlər sisteminin reallaşdırılmasını tələb edir.

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ BİRJALARIN YERİ VƏ ROLU

İsrəfilzadə M.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əmtəə bazarında birja topdansaş satışın müxtəlif formalarının təkamül prosesinin uzunmüddətli nəticəsi olub əmtəə bazarının təşkilatı növlərindən biri kimi fəaliyyət göstərir. Topdansaş satışının yaranmasının ilkin forması karvan və səyyar satış hesab edilir. Karvan və səyyar satış forması özünün epizodikliyi, fəaliyyətinin qeyri-müntəzəm və ya ardıcıl olmaması, həmçinin müəyyən satış yerinin və həyata keçirilmə qaydalarının məhdudluğu ilə fərqlənir.

Tarixi təkamül prosesilə əlaqədar karvan satış yarmarka satışına əvəz edilməyə başladı. Orta əsrlərdə həm kiçik və həm də iri yarmarkalar yaranmağa başladı. Həmin yarmarkaları fərqləndirən ən mühüm cəhət onların vaxtının və yerinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi idi. Bundan əlavə yarmarkaların vaxtı və yeri onun iştirakçılara əvvəlcədən xəbərdarlıq edilərək bildirildi.

Müəyyən mərhələlərdə satışın təşkilinin yarmarka qaydası bu satış formasının, demək olar ki, bütün iştirakçılarını təmin edirdi. XVI əsrdə Amerikanın kəşf edilməsi və Avropada kapitalizmin sürətli inkişafı ilə əlaqədar satışın mövqeyi də getdikcə güclənməyə başladı. Artıq satış mərkəzləri bu və ya digər yerlərdə dövrü olaraq deyil, daimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu da öz növbəsində topdansaş mağazalarının, başqa sözlə birjaların yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Birja terminin yaranma tarixi ilə bağlı bu və ya digər versiyalar mövcud olmuşdur. Birjanın yaranması Belçikanın paytaxtı Brükqə şəhərinin adı ilə bağlıdır. Hansı ki, bu şəhər əksər Avropa satış yollarının

kəşşidiyi yerlərdə yaranmışdır. Ona görə də xristian xalqının maklerləri bu yeri xüsusi sahə kimi seçmiş və alqı-satqı əməliyyatları üçün bura toplanardılar. Bu alqı-satqı meydançası Belçikanın Brükqe şəhərində böyük mülkə malik iri makler kontorunun sahibkarı cənab Vande Bursanın adı ilə də burse adlandırılırdı. Firmanın gerbi (üç dəri pul çantasının təsviri göstərilmiş) binanın üstünə 7 vurulmuşdur. Kontraktların sahibi öz evini tacirlərin toplandığı yer üçün vermiş və zaman keçdikcə bu proses satışın bir forması kimi təşəkkül tapmışdır.

Birja dedikdə sözün tam mənasında təşkilati cəhətdən xüsusi qaydada formalaşmış, müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparan bazar başa düşülür. Birja - əmtəələrin, xammalın, qiymətli kağızların satışı ilə məşğul olan vaxtaşırı fəaliyyət göstərən topdan bazardır. Onlar bazar iqtisadiyyatının iqtisadi aləti rolunu yerinə yetirir və əmtəələrin, xammalın, qiymətli kağızların alışı və satışında azad bazar münasibətlərini formalaşdırır. Ümumiyyətlə isə ilkin olaraq təşəkkül tapmış birjalar üçün mehmanxanalar və çayxanalar xarakterik olmuşdur. Sonralar isə birjalar üçün daimi yer olaraq xüsusi binalar seçilmişdir. Satışın təşkili ilə bağlı ərazinin sadəcə olaraq dəyişdirilməsi hələ heç nəyi həll etmir. Əsas məsələ satış prosesinin həyata keçirilmə qaydasında əhəmiyyətli dəyişikliklərin həyata keçirilməsidir. İstənilən satış əməliyyatında müəyyən əmtəə növü üzrə tələb və təklifin uyğunlaşdırılması və bu uyğunluqların həyata keçirilməsi funksiyaları yerinə yetirilir. Bunlar isə bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi ilə xarakterizə olunur.

Karvan və səyyari satışla müşayiət olunan alqı-satqı əməliyyatı bazarın yaradılması ilə bağlıdır. Bu zaman satış prosesləri elementar qaydalarla təşkil edilir. Belə ki, satıcı oturaq halda alıcı gözləyir. Bu satış prosesində tələb (alıcı) təklifi axtarır. Karvan satışının epizodik qaydada həyata keçirilməsi uzunmüddətli bir prosesdir. Satışın yarmarka tipi də mövcuddur. Bu zaman təklif tələbi duya bilir və ixtisaslaşmış satıcılar alıcıların axtarılmasını sürətləndirir. Satış yarmarkalarının özünəməxsus cəhətləri vardır. Burada satış əməliyyatlarının sürətlənməsinə cəhd göstərilir. Bu prosesdə yarmarka öz fəaliyyətini birjalara keçirməyə başlayır.

Birjalar aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə fərqlənir:

- Tələb və təklifin ani olaraq qarşılaşması;
- Birja iştirakçılarının rolunun dəyişdirilməsi;
- Alqı-satqı əməliyyatlarının həcmının kəskin şəkildə artması;

Qeyd etdiyimiz kimi, birja təşkil olunmuş bazarın ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Əmtəə bazarı adlanan müəyyən ərazilərdə təşkil edilir və satış əməliyyatlarını həyata keçirmək üçün həmin əraziyə alıcılar və satıcılar toplanır. Bu prosesdə satış qaydalarına əməl olunur və alqı-satqı əməliyyatlarının təşkilinə xüsusi fikir verilir. Bazar növləri aşağıdakı əlamətlər üzrə xarakterizə edilir:

- Alqı-satqı əməliyyatlarının müəyyən edilmiş qaydalar əsasında həyata keçirilməsi;
- Satış əməliyyatlarının həyata keçirilməsində aşkarlığın təmin edilməsi;
- Müəyyən qurğularla, anbar və ofislərlə təchiz edilmiş satış meydançalarının mövcudluğu;
- Rabitə və informasiya sisteminin mövcudluğu.

Bu cür təşkil edilmiş bazarın elementləri hələ qədim dövrlərdə müşahidə edilməyə başlamışdır. Qədim Romada satışçıların toplantısı keçirilirdi və həmin yığıncaq "merkatorum kollegiyası" adlandırıldı. Alqı-satqı, yəni satış bazarının təşkil olunduğu həmin əraziyə vendaliya və ya zirvə forması da deyilirdi. Burada əmtəə bölgüsü deyilən mərkəz yerləşmişdi. Bu proses Roma imperiyasının son dövrlərinə qədər davam etmişdir. Əmtəələrin bölgü mərkəzləri barter əməliyyatları aparmaqla yanaşı dəyəri pulla ödənilən alqı-satqı müqavilələri də bağlayırdılar. Hesablaşmaların müddəti qurtarıqda yenidən müqavilələr bağlanılır və onun müddəti uzadırdı. Bu praktikanı indiki birjaların təsərrüfat fəaliyyətində də müşahidə etmək olar.

Birjalar Avropada ilkin kapital yığıcı və onun təmərküzləşməsi dövründə yaradılmışdır. Bir sıra məlumatlara görə ilkin birjalar İtaliyada (Venesiya, Genua, Florensiya) meydana gəlmişdir. Birjaların meydana gəlməsi iri manufakturaların yaradılması və beynəlxalq satışın inkişafı ilə əlaqədardır. 1531-ci ildə Antverpen birjalrı fəaliyyət göstərmişdir. Müasir iqtisadçılar bu birjalrı "nəhayətsiz-sonsuz yarmarkalar" adlandırırdılar. Antverpen birjasını ilk beynəlxalq birjalar sırasına aid edirlər. Həmin beynəlxalq birjaların satış əməliyyatlarında Avropanın əksər ölkələrinin tacirləri və əmtəə istehsalçıları iştirak edirlər. Bu birjalar xüsusi ərazilərə və məkanlara malik olur. Həmin birjaların giriş hissəsinə latın dilində aşağıdakı sözlər yazılmışdır: "Bütün xalqların satış adamları üçün".

Tarixə müraciət etsək, görərik ki, 1549-cu ildə Fransanın Lion və Tuluza 9 şəhərlərində, sonralar isə 1556-cı ildə Londonda birjalar yaranmışdır. ABŞ-da ilk birjanın yaranması isə 1848-ci ildə Çikaqo birjalarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. 1608-ci ildə yaranmış Amsterdam əmtəə birjasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Tarixi araşdırmalar göstərir ki, Amsterdam birjasında ilk dəfə olaraq əmtəələrin nümunələri üzrə satış həyata keçirilmişdir. Sonralar isə həmin birjanın fəaliyyətində əmtəələr üçün orta keyfiyyət norması da

müəyyənləşdirilmişdir. Birjalarda ayrı-ayrı məhsulların iri partiyalarla nümayiş etdirilməsi satışın səmərəli həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Amsterdam birjalari qiymətli kağızlarla aparılan əməliyyatlar baxımından birinci birjalar hesab edilir. Bu birjalarda satış Hollandiyanın, İngiltərənin, Portuqaliyanın dövlətlərinə istiqrazları, Hollandiya və Britaniyanın Ost-İndiya və sonralar Vest-İndiya satış şirkətlərinin səhmləri ilə həyata keçirilirdi. Bu birjalarda 44 adda qiymətli kağızlardan istifadə edilirdi. Təxminən 1917-1920-ci illərdən etibarən bu birjalarda qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar geniş yayılmağa başlamışdır. Sonralar bu fəaliyyət əmtəələrlə əməliyyatlar üzrə həyata keçirildi. XVIII əsrdə birjalar aşağı səviyyədə inkişaf etdirilirdi və səmərəsiz fəaliyyət göstərirdilər. Onlar əsasən dəniz kənarında yerləşdirilirdi və burada iri beynəlxalq satış əməliyyatları aparılırdı. İlk dövrlərdə yaranmış birjalarda real əmtəələrə daha çox üstünlük verilirdi. Buna da real əmtəə birjalari deyilirdi. Həmin birjalar bilavasitə satışın tələbatına xidmət edirdi.

SOSIAL MÜDAFİƏNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Kərimli A.G.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sosial müdafiə sistemi səmərəli əmək bazarlarının təşviqi, vətəndaşların məruz qaldığı risklərin yüngülləşdirilməsi və əməkhaqqı itkisinə qarşı müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi vasitəsilə yoxsulluğu və əhalinin iqtisadi həssaslığını azaltmağa istiqamətlənmiş proqramlardan ibarətdir.

Sosial müavinətlər qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriyada şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq (yaşa görə, əlilliyə görə, sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara, ailə başçısını itirməyə görə, bir yaşınadək uşağı olan aztəminatlı ailələrə və s.) və ya birdəfəlik (uşağın anadan olmasına görə, dəfn üçün, radiasiya qəzası nəticəsində zərər çəkmiş şəxslərə hər il müalicə üçün müavinət) ödənən pul vəsaitidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial müdafiə proqramlarının nə dərəcədə effektiv olması onların intensivliyi və əhatəliliyindən asılıdır. Intensivlik dedikdə, faktiki benefisiarlara təqdim edilən müavinətlərin orta məbləği, əhatəlilik dedikdə isə, faktiki olaraq müavinət alan benefisiarların hədəfə alınan (bu cür təminatla ehtiyacı olan) benefisiarların hansı hissəsini təşkil etməsi nəzərdə tutulur.

2017-ci il büdcə layihəsinin təqdimatına əsasən, sosial müdafiə və sosial təminat xərclərinə-ölkədə pensiya və müavinətlərin, ünvanlı sosial yardımın, habelə məcburi köçkünlərin sosial məsələlərinin və digər sosial tədbirlərin maliyyə təminatına- 2117, 7 mln manat ayrılmışdır. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun 2017-ci il üçün xərcləri və gəlirləri 3, 400 mln manat proqnozlaşdırılmışdır ki, bunun 1, 270 mln manat və ya 37,4%-ni dövlət büdcəsindən transfertlər təşkil edəcək. Ötən illə müqayisədə DSMF-ə ayrımalar ümumilikdə dövlət büdcəsinin sosial müdafiə və sosial təminat xərclərindən 1,9% (24 mln manat) artıqdır. Həmçinin, AR Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi və onun müvafiq orqanları vasitəsilə sosial müavinətlərin, təqaüdlərin və sosial istiqamətdə digər ödənişlərin həyata keçirilməsi məqsədilə 597,9 mln manat (əvvəlki illə müqayisədə 42,4 və ya 7,6% çox), AR Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsi vasitəsilə qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi tədbirlərinə isə 242, 2 mln manat (əvvəlki illə müqayisədə 17,8 mln manat və ya 7,9% çox) vəsait ayrılmışdır.

Ötən illər ərzində Azərbaycanda əhalinin sosial müdafiə sisteminin gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra uğurlu addımlar atılmış və mövcud qanunvericilik təkmilləşdirilmişdir. Digər tərəfdən, mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, ölkədə sosial müdafiə proqramlarının əhatəliliyi və intensivliyi qənaətbəxş səviyyədə deyil. Bu istiqamətdə mövcud problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

- 2015-ci ilin sonuna ölkə üzrə bütün növ pensiyaların plastik kartlarla ödənişi təmin edilib. 2015-ci ildə minimum əmək haqqı orta aylıq əmək haqqının 22,5%-i həcmində olub ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 1 faiz bəndi azdır. Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi üçün VENTAS-ın (Vahid Elektron Müraciət və Təyinat Alt Sistemi) yaradılıb;

- 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə hər bir ailə üzvünə verilən ünvanlı sosial yardımın (ÜSY) həcmi 27% artaraq 145,8 manata yüksəlib. Adambaşına məbləği isə müvafiq dövrdə 21,4% artaraq 31,8 manat olub. 2013-cü ildən etibarən ÜSY alanların siyahısının ictimailəşdirilməsinə başlanılıb. 2012-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə ÜSY alan ailələrin sayı 21 min və yaxud 15,7% azalıb. ÜSY-ın verilmə müddəti 1 ildən 2 ilə artırılıb.

Sosial Müdafiə Sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər aşağıdakılardır:

- Müəssisələrdə məcburi dövlət sosial sığorta ödənişinin 22 faiz olaraq tətbiq edilməsi, sığorta ödənişindən yayınma hallarına səbəb olur. Xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərində işçilərin sayının və əmək haqqının faktiki göstəricidən aşağı qeydə alınması hallarının qarşısının alınması və KOS fəaliyyətinin təşviq edilməsi məqsədilə sosial sığorta ödənişinin 12%-ə salınması məqsədəuyğundur;

- Əlillərin əmək prosesinə daha yaxından cəlb edilməsi və onların uyğun işlə təmin edilməsinə nail olmaq məqsədilə nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsinə ciddi ehtiyac var. Qanunvericiliyə əsasən, işçilərin sayı 50- 100 arasında olan müəssisələrdə işçilərin 4 faizi, 100-dən artıq olan müəssisələrdə isə 5 faizini əlillər təşkil etməlidir, lakin müəssisələrin əksəriyyətində buna riayət edilmir. Bu istiqamətdə sanksiyaların sərtləşdirilməsi əlillərin əmək prosesinə cəlb edilməsini sürətləndirə bilər.

YUN VƏ YARIMYUN PARÇALARIN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN TƏDQIQI

Kərimov T.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bütün parçalar kimi yun parçaların da keyfiyyətinə müəyyən tələblər qoyulur. Onların qalınlığı, xarici tərtibatı təyinatına uyğun olmalıdır, lazımi gigiyenik tələblərə cavab verməli, fiziki-mexaniki təsirlərə qarşı davamlı olmalıdırlar. Belə parçalar istini yaxşı saxlamaq qabiliyyətinə malik olmalı, insanın normal həyat şəraitinə pis təsir göstərməməli, forma saxlama qabiliyyətinə malik olmalıdır. Onlardan hazırlanan paltarlar kifayət qədər uzunömürlü olmalıdır. Deməli, tikili malların istehsalı zamanı yun parçaları müxtəlif texnoloji tələbləri tam ödəməlidir.

Parçaların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi də hazırkı şəraitdə ən vacib problemlərdən biridir. Belə ki, respublikamızın istehlak bazarına müxtəlif ölkələrdən müxtəlif növ parçalar daxil olur ki, bunların da keyfiyyət səviyyəsi bir-birlərindən çox fərqlənir. Odur ki, bu parçaların keyfiyyətinə nəzarət, keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsinin düzgün təşkil edilməsi çox vacibdir. Xüsusilə, yun parçaları bu cəhətdən özünəməxsus yer tutur. Ümumiyyətlə, hər bir növ parçanın keyfiyyət səviyyəsi qiymətləndirilərkən onun təyinatı əsas yer tutur. Hələlik eyni lif tərkibinə və quruluşuna malik olan parçalar müxtəlif bəzəndirilmə prosesində, ola bilsin ki, müxtəlif istehlak xassələrinə malik olan parçalar halına salınmış olsun. Odur ki, parçaların keyfiyyət səviyyəsi qiymətləndirilərkən xassələr seçildikdə, ilk növbədə, onun təyinatı, istehlak şəraiti, lif tərkibi nəzərə alınmalıdır ki, vacib xassələrin siyahısı buna müvafiq olaraq seçilmiş olsun. Yun parçaları kompleks faydalı xassələrin məcmusunu özündə birləşdirir. Bu xassələrin bir qrupu parçalardan məmulat hazırlayanda lazım olur ki, bunlara texnoloji xassələr deyilir. Bir qrup xassələr istismar zamanı meydana çıxdığından istismar xassələri adlanır. İstismar xassələrindən fərqli olaraq, parçaların istehlak xassələri anlayışı da mövcuddur. Bəzi müəlliflər istehlak xassələri ilə istismar xassələrini eyniləşdirirlər. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, istehlak xassələri istismar xassələrindən geniş məfhumdur. Belə ki, parçaların bəzi xassələri onların keyfiyyətini qiymətləndirərkən nəzərə alınmır. Amma istehlak zamanı həmin xassələr özünü büruzə verir. Hər şeydən əvvəl, bu və ya digər mal qrupuna daxil olan məmulatların keyfiyyət göstəricilərini araşdıran zaman keyfiyyətə təsir edən amilləri və şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, parçaların keyfiyyətinə təsir edən amilləri iki qrupa bölürlər, yəni parçanın keyfiyyətinin formalaşdırılmasına təsir edən və keyfiyyəti qoruyub saxlayan amillər. Birinci qrup amillərə bütövlükdə məmulatın layihələşdirilmə və konstruksiya edilməsinin və istehsal prosesinin keyfiyyəti aiddir. Parçalarda konstruksiya edilmə prosesi olmadığından birinci qrupa daxil olan amillər sırasında layihələndirməni göstərmək lazımdır. İstehsal prosesinin keyfiyyəti xammal, material, dəstəşdirici məmulatların keyfiyyəti, texnologiyanın yerinə yetirilməsinin keyfiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, istismar şəraitində parçadan olan geyim əşyaları xarici mexaniki qüvvənin təsiri altında əzilməyə məruz qalır. Ümumiyyətlə, parçanın əzilməsi xoşagəlməz hallardan biri sayılır. Əzilmə dedikdə parçanın istifadəsi zamanı qatlanma və qırışların baş verməsi kimi başa düşülür. Deməli, əgər parça müəyyən sıxılma qüvvəsi və qatlanma nəticəsində özünün əvvəlki formasını bərpa etmirsə, onda belə parçalar əzilməyə qarşı davamsızdır. Bir qayda olaraq, parça istehsalında digər xassələrlə yanaşı, parçanın əzilməyə davamlılıq xassəsinə də ciddi fikir verilir. Fiziki mənşəyinə görə parçanın əzilməsi upruq-plastiki xassəsinin aşkar edilməsinə aiddir. Parçanın yüksək plastika deformasiyasının hesabına baş verən qatlanma yerləri tədricən yox olmağa başlayır. Əgər eyni bir yerdə parçada təkrar olunan qatlanmalar baş verərsə, bu zaman yaranmış qırışlar hətta ütüləmə nəticəsində belə çətinliklə yox olur. Belə dözümlü qatlanma izləri parçada gərginləşmiş sahələr hesab olunur və nəticədə parçanın tez sürtünüb dağılmasına gətirib çıxarır. Xüsusilə belə hal yüksək qabalığa malik olan parçalara daha çox aiddir.

Qeyd edildiyi kimi, kostyumluq yun parçanın cırılmaya qarşı davamlılığı, ilk növbədə liflərin növündən və davamlılığından, habelə parçanın xətti sıxlığından, ipliklərin ayrılma dərəcəsindən, eyni zamanda parçanın davamlılığı doldurma əmsalından və hətta arayıqlandırma səviyyəsindən çox asılılığı vardır. Cırılma uzunluğu, hər şeydən əvvəl, toxuculuq liflərinin uzanma səviyyəsindən çox asılıdır ki, bu da parçanın quruluşunda özünü tam göstərə bilər. Hətta toxunma növü də parçanın cırılma zamanı uzanma göstəricisinə əsaslı təsir göstərə bilər. Dartılma zamanı parçanın uzanmaya başlamasının, hər şeydən əvvəl, parçanın toxunmasında iştirak edən əriş və arğac saplarının bir-birlərlə əyilməsi sayından birbaşa əlaqəsi vardır ki, bu da parçanın toxunma növü ilə hesablanır. Məsələn, belə bir fikir təsdiq olunur ki, polotno toxunuşlu parçalarda əriş və arğac saplarının bir-biri ilə dolaşması addımı daha yaxın olduğuna görə belə parçalar dartılarkən digər növ toxunuşa malik olanlardan daha çox uzana bilər.

HEYƏTİN FORMALAŞMASINDA ƏMƏK BAZARININ ROLU

Qafarov S.P.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan Respublikasında son illərdə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətlərindən biri də əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsindən səmərəli istifadə edilməsidir. Ölkədə aparılan islahatlar iqtisadiyyatda əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərinə səbəb olmuş, dinamik iqtisadi inkişaf təmin edilmişdir. Regionların iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, əhəlinin sosial rifahı və həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində müvafiq tədbirlər həyata keçirilmişdir. Əhəlinin məşğulluğunu təmin etmək məqsədilə yeni iş yerləri, müəssisələr, infrastruktur obyektləri və s. yaradılmışdır.

Cəmiyyətin iqtisadi və sosial sistemində əmək ehtiyatları, insan resursları, insan resurslarının iqtisadiyyatı, əmək potensialı və bu potensialı əmələ gətirən, formalaşdırən amillər önəmli mövqeyə malikdirlər. Əmək potensialı insan amilinin fəallaşmasına, onun rolunun artmasına, bu amilin əmək bazarında reallaşmasına birbaşa təsir edir ki, bu da həmin müəssisənin (artıq fəaliyyətdə olan) və həm də işçinin (gələcək işçinin) rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Əmək bazarındakı rəqabət əmək potensialının fasiləsiz olaraq yüksəlməsini tələb edir. Əmək bazarı dedikdə, azad razılaşma əsasında işçi qüvvəsinin alqısıatqısı ilə bağlı sövdələşmə yeri, məkanı başa düşülür. Burada başlıca məsələlərdən biri işçi qüvvəsinə tələb və işçi qüvvəsinin təklifi, habelə işçi qüvvəsinin dəyəri olan əmək haqqının müəyyən edilməsidir. İş qüvvəsi əmtəəsinin qiyməti ona olan tələb və təklifin təsiri ilə yanaşı, iş qüvvəsi dəyərinin təsirini də özündə əks etdirir. İş qüvvəsi dəyərinin aşağı səviyyəsi onun özünün və ailə üzvlərinin yaşaması və i qabiliyyətinin təmin edilməsi üçün zəruri olan həyatı vasitələrinin dəyəri ilə müəyyən olunur. Yuxarı səviyyəsi isə işçinin sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi üçün zəruri olan məbləğin səviyyəsini də özünə daxil edir. İşçi qüvvəsinin təklifini əmək qabiliyyətli işçilər (iş axtaranlar), tələbatı isə işəgötürənlər müəyyən edir. Təklif və tələbat əmək bazarının tutumunu müəyyənləşdirir. İstənilən başqa rəqabətli bazarlarda olduğu kimi əmək bazarında da bir-biri ilə rəqabət aparan bir qismi müstəqil firmalar səciyyəvidir. Təbii ki, bu bazarda daha böyük həcmdə rəqabət iş axtaranlar arasında olur. Lakin nə firmalar, nə də fəhlələr əmək haqqının bazar miqdarına nəzarət etmir. Eləcə də, istənilən başqa rəqabətli bazarda olduğu kimi tarazlaşdırılmış əmək haqqını tələb və təklif xətlərinin kəsişmə nöqtəsi təşkil edir. Təcrübədə hər bir firma işə qəbul edilmiş fəhlələrin ümumi sayı ilə müqayisədə əmək bazarında çox az fəhlə tutur, ona görə də firmalardan heç biri əmək haqqının miqdarına bu bazarda tə'sir edə bilmir.

İşçi heyətinin marketinqi işçilərin mövcud vəziyyətinin və onlara tələbatın öyrənilməsi ilə əlaqədar olan idarəçilik fəaliyyətidir. Heyətin marketinqinin uğurla aparılması işçilərin firmaya bağlılığını, mənsubluğunu, firma məqsədləri ilə identifikasiyasını, səmərəli fəaliyyətini və firma mədəniyyətinin yüksəlməsini təmin edən amillərdən biridir. Bu o deməkdir ki, işçinin əməyi, iş qüvvəsi və əmək şərait marketinq baxımından nəzərdən keçirilir. Başqa cür deyilsə, işçi heyətin marketinqi insan resurslarının idarə edilməsi fəlsəfəsidir, strategiyasıdır. Burada işçi heyətinə həm mövcud, həm potensial və həm də firma xarici və daxili müştərilər kimi yanaşılır. Heyətin marketinqində ən başlıca məqsəd işçilərə, əməkdaşlara əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Digər tərəfdən isə marketinq heyətin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan bir xidmət sferası kimi kadrlara tələbatın aşkara çıxarılması və tələbatın ödənilməsi mənbələrinin aşkara çıxarılması ilə bağlı xüsusi fəaliyyət növüdür. Heyətin marketinqi bütövlükdə kadr siyasəti konsepsiyasıdır. Ona görə də heyətin marketinqi firmaların məqsədləri, kadrların mənsəbi, inkişafı, motivləşdirilməsi, işçilərə tələbat,

kadrlarla aparılan operativ iş planı, onlar haqqında informasiyalar, heyət marketinqinə təsir edən xarici və daxili amillərlə əlaqədardır.

Əmək bazarı konyukturasının nəzərə alınmasında, iş qüvvəsinə tələbatın proqnozlaşdırılmasında iş yerlərinin uçota alınmasının, iş yerləri haqqında dəqiq informasiyaların olmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu qaydanı ayrı-ayrı firma və şirkətlər, hətta makroiqtisadi səviyyədə də aparmaq olar. Çünki işçi qüvvəsinə məcmuu tələbat və təklifin hesablanması, onun potensialını makroproqnozlaşdırılmasında bunun özünəməxsus əhəmiyyəti vardır. İş yerləri balansında bir qayda olaraq aşağıdakı göstəricilər əks oluna bilər: ilin və yaxud hər hansı rübün əvvəlinə iş yerlərinin miqdarı, iş yerlərinin azalması, iş yerlərinin artması, ilin sonuna iş yerlərinin sayı, iş yerlərinin bölüşdürülməsi, növbəlik əmsal, iş yerlərinin işçi qüvvəsilə təmin edilməsi səviyyəsi, iş yerlərinin artıqlığı və yaxud çatışmaması. İş qüvvəsinin satılması və alınması üzrə kollektiv müqavilələrin olmasına baxmayaraq, iş verən əmək bazarındakı vəziyyətdən asılı olaraq iş qüvvəsi dəyərini, yəni əmək haqqının səviyyəsini dəyişdirir, əmək haqqının müxtəlif forma və sistemlərini tətbiq edir. İşə götürülən zaman insan əmək bazarını bilməlidir. Əmək bazarını bilmədən o işi seçərkən səhv edə bilər. Bu zaman yeni işin axtarılmasına başlanacaqdır. Tutaq ki, işçi əmək bazarını yaxşı bilir, öz gücünün tətbiqi üçün perspektiv sahələr axtarır və bilir ki, onun bilik və bacarığı üçün iş tapmaq çətindir, belə ki, bu sahədə işləmək istəyənlər çoxdur, nəticədə burada güclü rəqabət baş qaldırır. Özünü qiymətləndirmə bacarığı olmaqla və əmək bazarını bilməklə, o elə bir sahə və region tapa bilər ki, orada işləsin, həm də yaşasın. Öz vərdislərinin və işgüzar cəhətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi özünü anlaması, öz gücünü, zəifliklərini və çatışmazlıqlarını bilməyi nəzərdə tutur. Yalnız bu zaman karyeranın düzgün məqsədlərini qarşıya qoymaq olar.

ƏMƏK BAZARINDA İXTİSASLI KADR PROBLEMİNİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Qafarova N.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dövrümüzdə əmək bazarının kifayət qədər ixtisaslı kadrlarla təmin edilməsində hələ də müəyyən problemlər mövcuddur. Bir sıra sahələr üzrə ixtisaslı kadrlar hətta lazım olduğundan da artıq olduğu halda, elə sahələr də var ki, orada lazımı qədər ixtisaslı kadrlar tapmaq qeyri-mümkündür. Məsələn, kənd təsərrüfatı sahəsində bir çox vacib sahələr üzrə ixtisaslı mütəxəssislərin sayı lazım olandan çox azdır.

İxtisaslı kadrların formalaşması və inkişafı həm fərdin özündən həm də xarici amillərdən, elmə, yaradıcı potensiala olan münasibətdən asılıdır. İkinci cəhət isə bu kadrlardan səmərəli istifadə və onların kommersiyalaşması problemidir. Hər ikisi birmənalı olaraq insan kapitalının formalaşması və idarə edilməsinin düzgün təşkili və bu sahədə ən düzgün qərarların qəbulunu nəzərdə tutur. Burada birinci İK mühitinin, intellektual potensial mühitinin bir obyekt kimi təhlili, idarə edilməsinin prinsipləri və onun milli iqtisadiyyatını, əmək kollektivlərinin sosial-iqtisadi nəticələri, problemlərinə təsiri xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olar. Bu xüsusiyyətlər bir qayda olaraq aşağıdakılarla şərtlənir: insan potensialına tələbat; insan potensialının inkişafının fasiləsizliyi, dinamikliyi; insan potensialının kreativ xüsusiyyətləri; iqtisadi dinamikanın işçilərin intellektual səviyyəsindən asılılığı; ən son informasiyaların və biliklərin əldə edilməsinin zəruriliyi; rəşional intellektual fəaliyyət; birgə intellektual fəaliyyətin sinergetiv effekti, birgə bilik, təcrübə mübadiləsi və kreativ qabiliyyətin konstruktiv əməkdaşlığı və s.

İxtisaslı kadr dedikdə əslində biliyə əsaslanan müasir iqtisadiyyat başa düşülür. Bu anlayış nəticə etibarilə insanın özünün inkişafı və bunun əsasında innovasiya tipli insan resurslarının formalaşmasıdır. Ona görə də müasir işçi nəzəri və praktiki baxımdan məzmunca, mahiyyətcə yeni tipli insan resurslarının tələblərinə cavab verməlidir. Bununla əlaqədar olaraq əksər iqtisadçılar insan kapitalını bazar sisteminin, bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsi kimi qiymətləndirirlər.

Qlobal, milli iqtisadiyyat hüdudunda, mövcud olan kəskin və paradoksal proseslərin, situasiyaların dərinlən dərk edilməsini, yeni avtomatlaşdırılmış çevik istehsal amillərinin yaradılmasını, iqtisadiyyata insan meyarları prizmasından yanaşılmasını, elmi biliklərə, onların struktur modelləşməsinə əsaslanma zərurətini irəli sürmüşdür. Burada qərribə situasiyalar özünü göstərir: bir yandan insan subyektinin iştirakı olmadan biliyin obyektivləşməsi, digər tərəfdən isə kompyuter, innovasiya biliyi adlanan sahələrin yarması və tətbiqi insanın texniki vasitələrlə ergonomik əlaqəsi sisteminin formalaşması zəruriyyəti özünü göstərir. Bu o deməkdir ki, belə bir meyillər çərçivəsində belə, insanın həmin proseslərdən emansipasiyası mümkün deyildir. Elmi biliklərin insan aspekti elmi-texniki tərəqqi və istehsal sistemlərinin ən əsas tələbidir, biliyin

şəxsi aspekti insanın innovasiyalı fəaliyyəti epistemioleji, koqnitiv təbiəti ilə qırılmaz halda bağlıdır. İnsan subyektin funksiyası ilə əlaqədardır.

İnnovasiyalı proseslər bir qayda olaraq elmi təşkilatlarla texnoloji, innovasiyalı sahibkarlıq infrastrukturunu, istehsal müəssisələri, maliyyə strukturları ilə müvafiq qarşılıqlı əlaqə formasında proqramlı şəkildə aparılmalıdır. Bir sözlə, burada milli məhsulun rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırma biləcək elmi nəaliyyətlərə, biliklərə əsaslanmaq lazımdır. Bilik və innovasiya vəhdətlik təşkil etməlidir, bilik resurslarının özü rəqabət qabiliyyətli səciyyə daşımalıdır, bu həm də innovasiyalı fəaliyyətin, biliklə istehsalın harmoniyasının, biliyin texnoloji informasiyalara, yeni məhsula tətbiq edilməsinin, hətta belə işçinin özünün ən çətin zəncirvari texnoloji proseslərə adaptasiya olunmasının başlıca şərtidir. Bilik innovasiyalı olmalıdır. Eyni zamanda biliyin inkişafı, transformasiyası, paylaşılması daha çox innovasiya prosesində baş verir.

Müasir dövrdə biliyin əldə edilməsi və onun idarə edilməsi istər insanın inkişafı və istərsə də iqtisadi dinamika baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yalnız məhsul istehsalının artımı baxımından deyil, həm də milli və global problemlərin düzgün dərk edilməsi və həlli baxımından da son dərəcə vacibdir. Bunun əhəmiyyəti son vaxtlar global dünyada baş verən bir çox ciddi problemlərlə, hadisələrlə bir daha təsdiq edilir. İndiki zamanda elmin və intellektual potensialın bir-birinə nüfuz etməsi artıq bir qanunauyğunluğa çevrilmişdir. Bu tendensiya bəzən "biliyin industriyası", kimi qiymətləndirilir.

İqtisadi və Sosial inkişaf Mərkəzinin rəhbəri Vüqar Bayramov bu mövzu ilə bağlı açıqlamasında bildirdi ki, əmək bazarının ixtisaslı kadrlarla təmini sahəsində yaşanan problemlər bir çox məqamlardan qaynaqlanır: "Ölkədə ixtisas seçimi və onun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı planlaşdırmada səhvlər var. Bəzi hallarda ixtisasa tələbin və əmək bazarının öyrənilməsində təəssüf ki, optimal metodlardan istifadə olunmur. Praktik olaraq, bir sıra hallarda tələb olunmayan ixtisaslar üzrə daha çox məzun olduğunu müşahidə edirik

Bəzi hallarda tələb olunan ixtisaslar üzrə əmək bazarının tələbindən az məzun yetişdirilir. Bunun bir səbəbi də düzgün planlaşdırılmanın aparılmamasıdır. Planlaşdırılmanın düzgün aparılmaması əmək bazarında tələbin ödənilməsinə imkan vermir. Bazarlarda bir sıra hallarda mövcud kadr potensialı yetərinə deyil ki, bütün ixtisaslar üzrə lazımı qədər ixtisaslı kadrlar hazırlamaq mümkün olsun. Müəyyən ixtisaslar üzrə kadr potensialının zəifliyi əmək bazarında həmin ixtisaslar üzrə tələbin ödənilməsinə imkan vermir. Ona görə də vacibdir ki, müəyyən ixtisaslar üzrə təlimlər təşkil edilsin. Eyni zamanda ali məktəb müəllimlərinin müxtəlif təlimlərə göndərilməsinə, onların burada iştirak etməsinə ehtiyac vardır. Belə addım onların ixtisaslarını artırmağa imkan verər". Eləcə xarici universitetlərlə əlaqələrin gücləndirilməsi, bəzi ixtisaslar üzrə mübadilə proqramlarının təmin edilməsinə ehtiyac var. Təəssüf ki, hazırkı reallıq müxtəlif ixtisaslar üzrə tələbin ödənilməsində problemlər mövcuddur və onların aradan qaldırılması istiqamətində kompleks tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bəzi ixtisaslar üzrə iş tapılmamasının səbəbi həmin ixtisasların hazırlanmaması ilə bağlıdır. Bəzi hallarda isə vətəndaşlar elə ixtisaslar var ki, ona maraq göstərmirlər. Nəticədə, həmin ixtisas üzrə ixtisaslı kadrları demək olar ki, tapmaq da çətin olur. Bu, xüsusən də peşə təhsil sisteminin ölkəmizdə zəif inkişafı ilə əlaqədardır. Bəzi ixtisaslar üzrə universitetlər ona maraq az olduğundan həmin sahələr üzrə ixtisaslı kadrlar hazırlamırlar. Ölkəmizdə peşə məktəbləri də demək olar ki, fəaliyyət göstərmir. Onların olmaması da sözsüz ki, həmin ixtisaslar üzrə təcrübəli mütəxəssislərin az olmasına gətirib çıxarır. Ona görə təcili olaraq peşə məktəblərinin təşkil edilməsi, onlar vasitəsilə tələbin ödənilməsinə ehtiyac var". Bununla yanaşı bir çox ekspertlər də problemin uğurlu həlli üçün peşə təhsili müəssisələrinin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına ehtiyac görürlər. Hesab olunur ki, təhsil sistemi ilə istehsal müəssisələri arasında əlaqələrin qurulması müxtəlif sahələr üzrə yaranan kadr çatışmazlığı problemini vaxtında aradan qaldıra bilər. Ali təhsil müəssisələri yanında ixtisaslı kadr hazırlayan kolleclərinin yaradılması da məqsədəuyğun sayılır.

ƏMƏK TƏRBİYƏSİ VƏ ƏMƏK MƏDƏNİYYƏTİ

Qafarova N.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan xalqının tarixində mədəniyyət sisteminin və nəzəriyyələrinin ən azı beş dəfə köklü surətdə dəyişikliyə məruz qalmışdı. Birinci dəyişikliyə tanrıçılıqdan İslam mədəniyyətinə keçid aid edilir, İslamın yayılmağa başladığı və hökmran olduğu dövr (eramızın 650-1820-ci illəri);

İkinci, Rusiya imperiyasının İranla apardığı uzunmüddətli müharibələr nəticəsində Azərbaycanı bir neçə yerə parçalayaraq Şimali Azərbaycan işğal altına aldığı vaxtdan SSRİ qurulana qədərki dövr (1813-1917-ci illər);

Üçüncü, Azərbaycan Cumhuriyyətinin yarandığı vaxtdan təkrarən Rusiya imperiyasının işğalı altına düşdüyü vaxtdakı olan dövr (1918-1920-ci illər);

Dördüncü, Sovet imperiyasının hakimiyyəti dövrü (1920-1991-ci illər);

Beşinci, Azərbaycanın öz müstəqilliyini bərpa etdiyi son dövr (1991-ci ildən bəri).

Azərbaycanda suverenliyi və müstəqilliyi olduğu müddətdə ictimai-siyasi münasibətlər, sosial-siyasi sistem kökündən dəyişilərək, hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu həyata keçirilir. Təhsildə tətbiq edilən mərhələli islahatlar dinamik inkişaf edən Azərbaycanın dünyanın qabaqcıl ölkələrinə sürətli inteqrasiya imkanlarının artmasına səbəb olmuşdur. Bu yolda nailiyyətlərin qazanılması üçün müasir tərbiyə sisteminin formalaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Ümumi anlayış olan tərbiyə özündə mahiyyət, məqsəd, vəzifələr, tərkib hissələr, növlər, həyata keçirildiyi sahələr, iştirakçılar, mərhələlər, üsullar, qanunauyğunluqlar, prinsiplər və s. məsələləri birləşdirir.

Tərbiyə dedikdə nə başa düşülür? Bu sualın cavabı tarixən müxtəlif olmuşdur.

Professor N.Kazımov tərbiyə anlayışının mahiyyətini onun məqsədyönlüyündə, planlılığında, bütövlüyündə, şəxsin mənəvi aləminə və davranışına ünvanlanmasında, ətraf mühitlə bağlılığında görürdü.

Müasir dövrdə zamanın tələblərinə uyğun olaraq ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin əmək tərbiyəsinin məzmunu ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi-təbii şəraiti ilə bağlı olur.

Əmək tərbiyəsinin əsas vəzifəsi ibtidai siniflərdə şagirdlərin təhsil prosesində özünüinkişaf qabiliyyətini formalaşdırmaqdır. Bu məqsədlə şagirdlər, əmək fəaliyyətində məntiqi düşünmə; ətraf aləmin hadisə və proseslərinə tənqidi yanaşma; müstəqil qərar qəbul etmə; ətrafda olanları yaradıcı istiqamətdə dəyişmə; informasiyaları müstəqil əldə etmə; praktiki problemlərdən çıxış yolu tapma; şəxsiyyətin inkişafına dair yeni hədəflər qarşıya qoyma kimi mənəvi keyfiyyətlər qazanmalıdırlar.

Uşaq əməyi ilə səciyyəvi olan bütün xüsusiyyətlər onun mənəvi-əxlaqi tələblərinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Məhz buna görə də hələ ailə tərbiyəsinin tətbiq olunduğu ilk illərdə uşaqların valideynlərin işlərində iştirak etməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Məktəbin yarandığı vaxtlarda təlim məşğələ saatlarında əl əməyinə xüsusi diqqət yetirilməsi məhz qeyd olunan zərurətdən irəli gəlmişdir. Əməyin məqsədəuyğun ictimai və yaradıcı olması şagirdin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin təmin olunmasına çox böyük, müsbət təsirini göstərir.

Əməyin mühüm xüsusiyyətlərindən biri müvafiq fəaliyyət növlərinə uyğun olan vasitələrin (əmək alətlərinin) yaranmasıdır. Şagird məqsədyönlü fəaliyyət göstərməklə, yanaşı daxili aləmini zənginləşdirir, qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu zaman o, fiziki və əqli cəhətdən sürətlə inkişaf edir, təkmilləşir və yeni biliklərə yiyələnir.

Şagirdlərin məqsədyönlü fəaliyyəti onlarda əməyin bir çox funksiyalarının (maddi və mənəvi nemətlərin istehsalı, sağlam və sosial düşünmə qabiliyyətinin formalaşması, mədəniyyətin, özünün şəxsi inkişafı və s.) tərbiyə olunmasına şərait yaradır.

Fiziki qüsuru olan şagirdlərin sosial həyatını inkişaf etdirmək, əqlin ləngiməsini tənzimləmək üçün əmək terapiyasının 1900-cü ildən tətbiq edilməsi uğurlu nailiyyət kimi dəyərləndirilməkdədir. Hazırda Amerika, Almaniya, Çin, Yaponiya, Rusiya və Türkiyə və digər bu kimi ölkələrdə əmək terapiyası təhsil sisteminin ayrılmaz bir tərkib hissəsinə çevrilib.

Müasir dövrdə şagirdlərə texnoloji mədəniyyətin aşılınması böyük əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai təhsil səviyyəsində "Texnologiya" fənnin vəzifəsi şagirdlərdə müqayisə və çeşidləmə, ilkin emal, özünxidmət və birgə fəaliyyət vərdisləri, sadə layihələşdirmə, tərtibat, modelləşdirmə, dizayn, canlı təbiətə xidmət bacarıqları, ölçü, mütənəsiblik, simmetriya və digər həndəsi anlayışlar formalaşdırılır, sadə konstruksiyalar və yaradıcı işlərin yerinə yetirilməsi üzrə qabiliyyətlərin aşılınması təmin olunur.

Bütün xalqların pedaqogikasında əməyin insan tərbiyəsi üçün əsas vasitə olduğu qeyd edilir. İnsanın mənəvi keyfiyyətlərinin əmək prosesində formalaşması bir danılmaz həqiqətdir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında öz əksini tapan "İş insanın cövhəridir" atalar sözü deyilənləri bir daha təsdiqləyir. Demək insan varlığının bünövrəsi əməkdir.

Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa daxil olan vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, beynəlmiləçilik, multikulturalist dəyərlər, fəaliyyətə şüurlu münasibət, intizam, məsuliyyət, düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq, insanlara humanist münasibət, onu əhatə edən mühitə, təbiətə qayğılı yanaşmalar və s. formalaşması şagirdlərin əməyə hazırlığı prosesində reallaşır.

Öməyə və əmək adamlarına şagirdlər tərəfindən şüurlu münasibət əxlaq tərbiyəsində əsaslı yer tutur, İsveçrə pedaqoqu İ.H.Pestalotsinin dediyi kimi, yalnız əmək əsasında insanın mənəvi qüvvələrinin və qabiliyyətlərinin inkişafı mümkündür.

K.D.Uşinski haqlı olaraq qeyd edirdi ki, təlim əməkdir və o, tam mənalı əmək olaraq qalmalıdır. Əmək fəaliyyəti tərbiyə vasitəsi olub, şagirdlərin əmək hazırlığının nəzəri və praktik baxımdan bilik və bacarıqların mənimsənilməsini təmin edərək texnologiyaya daşıyır, qloballaşma ilə şərtlənir

MOBİL MARKETİNQ VƏ İŞ DÜNYASINDA MOBİL MARKETİNQİN DOQQUZ İSTİFADƏ ŞƏKLİ

Quliyev T.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mobil telefonlarının geniş halda istifadə edilməsi və artan xüsusiyyətləri yeni marketing tətbiqlərini də gündəmə gətirməkdədir. Mobil marketingin məqsədi, istifadəçilərin yalnız kompüterləri başından deyil, mobil telefonu kimi vasitələr yolu ilə hər hansı bir yerdən məhsul xüsusiyyətlərinə çatıb sifariş verə, ödəmə edəbilmələrini təmin etmək, qısacası alışlarını reallaşdıracaqları bir mühit təqdim etməkdir. Başqa bir ifadəylə, mobil marketing şirkətlərin müştərilərinə istədikləri anda istədikləri yerdən alışveriş edə bilmə azadlığını verəbilməsidir. Şirkətlər baxımından mobil marketing isə, aşağı xərcli, interaktiv, geri çevrilməsi olan, yüksək təsir etmə gücünə malik, fərdi, əyləncəli bir marketing vasitəsidir.

1. Qısa mesaj xidməti (SMS). Ən əhatəli və geniş yayılmış tətbiqetməsi olan SMS bugünə kimi uyğun qiymət və inteqrasiya rahatlığı şirkətlər üçün ən uğurlu mobil media vasitəsi olduğunu isbatlamışdır. SMS tətbiqetməsini eyni vaxtda bir çox yerdə mövcud olma imkanı, uyğun qiymət, bütün mobil telefonlarda istifadəyə yararlılığı və ətraf mühitə zərər vurmama üstünlüklərinə sahibdir.

2. MMS. Mobil mesajlaşmada yeni bir standart olan MMS ilə SMS arasındakı əsas fərq MMS-in yalnızca mətin deyil, eyni zamanda səs, şəkil, video da göndərilə bilməsidir. MMS mesajları eyni zamanda mobil telefondan bir e-poçt adresində göndərilə bilər.

3. NFC və Bluetooth. NFC və Bluetooth bir toxunuşla əlaqə qurulmasını təmin edir. Bugün bazarda mövcud olan smartfonlar ilə alıcılar yaxın məsafədə kodlaşdırılmış məlumatı NFC çipləri və Bluetooth vasitəsilə kassirə göndərə bilər. NFC tələbatın artmasının səbəbi Google-un ABŞ-da mobil ödəmələr üçün QR kodlarından daha sürətli olması səbəbiylə NFC texnologiyasına diqqəti artırmasıdır.

4. Mobil wəp saytlar. Günümüz müştərisi məhsul və xidmət məlumatlarını online əldə etməyi, birbaşa zəng etməyi və ya şəxsən mağazanı ziyarət etməyi seçir. Çox təəssüfki standart bir wəp sayt mobil cihazların kiçik ekranlarına yaxşı ötürülmür. Bu səbəbdən wəp saytların mobil telefonlar üçün optimize edilməsi lazımdır.

Bir mobil wəp saytı üçün əsas diqqət yetirilməsi lazım olan şərtlər aşağıdakılardır:

- Mobil istifadəçilərin axtarışı üçün məlumatı ekrana sıxdırmaq və rahat əlçatarlılığı üçün kiçik səhifələr etmək;
- Wəp səhifənin yüklənmə müddətini qısaltmaq üçün daha sadə layout formalaşdırmaq;
- Tez başa düşülən və qısa məlumatların verilməsi.

5. Mobil göstərim və Ödənişli zəng. İstehlakçıların daim hərəkət halında olması şirkətlərin öz məhsullarını əlaqəli mobil wəp səhifələrdə yerləşdirməsi, mobil axtarış sistemlərində yer almaq üçün ödəniş etməsi daha çox alıcı kütləsinə əlçatarlığını artır.

6. Naviqasiya əsaslı marketing. Naviqasiya əsaslı marketing proqramları, istər həmin ərazidə yaşayan istərsə də kənardan gəlmiş insanlar olsun, çox seçimli potensial alıcıları mağazaya çəkməyin ən əsas yollarından biridir. Bu sahədə işləməyə başlamaq üçün edilməsi lazım olan şey, naviqasiya əsaslı şəbəkə yaratma saytlarında, mövzuyla əlaqəli və düzgün məlumatlar verərək potensial müştəriləri işyerinizin tapmasına kömək etməkdir.

7. Mobil tətbiqetmələr. Uğurlu bir tətbiqetmənin açarı müştəri dəyəridir. Tətbiqetmənin müştəriləriniz və ya potensial alıcılar üçün maraq çəkici, istifadəyə yararlı deyilsə daha bir maraqlı tətbiqetməyə malik rəqib şirkətin tətbiqetmələri arasında unudula və istifadə edilməyə bilər.

8. QR Kod / 2D Kod. İki ölçülü (2D) kodlar, iş sahiblərinə kiçik bir sahədə çox böyük miqdarda məlumat verə bilmə imkanı verir. 2D kodlar smartfon telefon istifadəçilərin cihazlarında kamera imkanını işə salaraq oxutma funksiyası ilə minlərcə məlumatı əldə edə bilmə imkanı yaradır. Özlüyündə QR kodların,

SPARQ kodların və Microsoft Tagsların mövcud olduğu 2D kodlar vardır. Bu kodlar yalnız məlumat təmin etməklə kifayətlənməz eyni zamanda məlumat əsaslı veb sahifəyə yönləndirmə də edə bilər.

9. Tablet kompyuterləri. Tablet kompyuterlər istifadə rahatlığı səbəbiylə geniş yayılmışdır. Bunun vasitəsilə insanlar ağırlıq və daşıma problemləri olmadan notebooklarında etmək istədiklərini və eyni zamanda daha kiçik ekranda və kiçik klavyaturaya sahib smartfonlardan daha uzun ömürlüdür.

Tabletlər daha geniş ekranla yanaşı smartfonların bir çox funksiyalarındakı özündə birləşdirir. İşinizin və ekranınızın ölçüsü nə olursa olsun mobil media göz ardı edilə bilməyəcək çox zəngin fürsətlər təqdim edir.

QƏNNADI MƏMULATLARI İSTEHSALINDA YEMİŞANDAN ALINMIŞ RƏNG MADDƏSİNİN MARMELAD İSTEHSALINDA İSTİFADƏ TEXNOLOGİYASININ İŞLƏNİLMƏSİ

Quliyeva V.Ç.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yabani halda yetişən yemişan bitkisindən təbii boyaq maddələri texnologiyasının işlənilməsi üçün biz, ekstraksiya prosesinin optimal rejimini seçmək məqsədilə, polifenolların xammaldan ekstraksiya olunması prosesinin riyazi modelini qurmağı qarşımızda məqsəd kimi qoymuşuq. Bunun üçün, eksperimentin çox amilli riyazi planlaşdırma metodundan istifadə etmək, daha perspektiv sayılır.

Yabani halda yetişən yemişan meyvəsindən təbii boyaq maddələrinin texnologiyası işlənilməsi məqsədilə, xammalın qabaqcadan emalının aparılması və ekstraksiya prosesini intensivləşdirmək məqsədilə xammalın dondurulmasına üstünlük vermişik. Bu üsul vasitəsilə şirə çıxımının artımına nail olunur. Bu üsul, yaxşı effekt verir. Bunu nəzərə alaraq, tədqiqatlarımızda yabani yemişan meyvələrini rəng maddələrinin çıxımına dondurulma prosesinin təsirini də öyrənmişik. Bu məqsədilə xammal soyuducu kamerada mənfə 15-19⁰ C temperaturada tədricən dondurulmaya məruz olunmuşdur. Bu rejimdə dondurmadan sonra xammal otaq temperaturu şəraitində, donu açılmaqla meyvələri xırdalayır sonra ekstragentlə 2 saat müddətində 45⁰C temperaturada 2:8 olan nisbətdə ekstraksiyasını aparmışuq. Ekstragent kimi biz 1 %-li limon turşusu ilə turşulaşdırılmış 50 % - li etanol məhlulunu götürmüşük alınmış nümunələrdə antosianların çıxımın təyin etmək məqsədilə hər 30 dəqiqədən bir antosianların çıxımını məhlulun optiki sıxlığına görə fotoelektrokolorimetrdə 490 nm dalğa uzunluğunda şüaların maksimum udma nöqtəsində təyin etmişik.

Yabani yemişandan boyaq maddəsinin alınmasının texnoloji sxemi ardıcılıqla həyata keçirməklə, bu məqsədilə istehsalat şəraitində onun emalı, axın xətlərində aparılır.

Boyaq maddələrinin alınması zamanı, aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır:

- mühitin turşuluğu boyaq maddəsinin rəng intensivliyinə təsir göstərə bilər;

- uzunmüddət saxlanılan qida məhsullarına təbii boyaq maddələrinin istifadəsi tövsiyə olunmur belə ki, bu zaman rəngin itməsinə səbəb ola bilər;

- təbii qida boyaq maddələrini yüksək temperatur təsirinə məruz etməkdə məqsədəuyğun deyil.

Qənnadı məmulatları içərisində, biskovit, kekslər, zefir, konfet və digər şirələnmiş və dekorasiya edilən məmulatlar, istehlakçı tərəfindən çox istifadə olunan qida məhsulu olmaqla yanaşı, tərkibində karbohidratlar, vitaminlər, pektin və digər komponentlərlə zəngindir. Onlardan marmeladın istehsalı, hələ qədim dövrdən yaxın şərq ölkələrində yaranmaqla, onu dietik qənnadı məmulatları sırasına daxil etmək olar. Hal-hazırda marmeladın bir çox növləri vardır ki, bunlardan meyvəli, giləmeyvəli, jele halında olan məmulatları göstərmək olar. Onların içərisində, pektin əsasında meyvə və giləmeyvələrdən alınmış marmeladın istehsalı üstünlük təşkil edir.

Marmeladın təbii boyaq maddələri ilə istehsalı texnologiyasına bir çox tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Bunlara misal olaraq, Çuqlyonoq və başqaları, tərəfindən qırmızı qarağatın pektini əsasında tərkibinə sidr qozunun qabığından alınmış boyaq maddələri əsasında, jeleli marmeladın istehsal texnologiyasını göstərmək olar. Son illər bu cür tədqiqatların davamı kimi, rus tədqiqatçısı Silin V.E-nin qırmızı qarağatın cecəsindən, pektin almaqla jeleli marmeladın istehsal texnologiyasının işlənməsini göstərmək olar.

Marmelad istehsalında əsas material kimi, aqar, aqoroid, pektin götürməklə bu zaman şəkər və patkə qida turşuları, essensiyalar və boyaqlardan istifadə olunur. Ayrı-ayrı növ jeleli marmelad istehsalında giləmeyvə püresindən və giləmeyvə sursatından istifadə olunur. Jeleli marmelad 3 növdə olmaqla, onlardan formalı, kəsilmiş və üçqatlı marmelad daha çox istehsal olunur. Biz öz tədqiqatlarımızda yerli şərait üçün münasib olan, jeleli marmeladın hazırlanmasını nəzərdə tutaraq, bu zaman xammal kimi şəkər, patkə, alma püresi, aqar, limon turşusu və yabani yemişandan hazırlanmış təbii boyaq maddəsinin istifadə edilməsini nəzərdə tutmuşuq. Xammalın hazırlanması aşağıdakı mərhələlər üzrə aparılması həyata keçirilir. Əvvəlcə

şəkər tozu diametri minimal olan ələkdən ələnir, sonra patkə qaynama temperaturasına yaxın həddə qədər qızdırılır. Sonra almadan püre halında alınmış kütləni ikiqat cuna materialından süzülər, quru aqar suya qoyaraq köpmə vəziyyətinə çatdırılır və tərkibində iy və rəng süzgəcləri kənarlaşdırılır. Yuyulmuş və köpmüş aqar resepturaya müvafiq miqdarda götürülməklə, açıq qazanda üzərinə yenə reseptura miqdarına müvafiq aqarın üzərinə əlavə olunaraq 6-8 dəqiqə müddətində qaynadılır.

Alınmış sirop yenidən ikiqat cuna materialı vasitəsilə süzgəclənərək təmiz qaba köçürülür. Alınmış siropun ilkin nəmliyi 40%, son nəmliyi 25% həddində olmaqla sirop bundan sonra isti siropun üzərinə yemişəndən hazırlanmış boyaq maddəsi əlavə edilərək bütün kütlə boyu qarışdırılır və sonra jele kütləsi 50°C-yə qədər soyudularaq forma vermək məqsədilə saxsı yuva formalı tutumlarda paylanır.

Formalı qablarda marmeladın saxlanması 50-60 dəqiqə müddətində aparılmaqla bu zaman, studenin əmələ gəlməsi və jele kütləsinin soyuması baş verir. Bu əməliyyatdan sonra marmelad xüsusi çəngəllərlə vasitəsilə formalardan çıxarılır və səthi xırda kristal şəkər tozu ilə səpirlər.

Marmeladın sonrakı istehsalı mərhələsi kimi, onu laboratoriya quruducu aparatında 40°C temperaturada nəmliyi 25%-ə çatdırırıq. Resepturaya müvafiq olaraq, 1 kq marmelad kütləsinə rənginə və qatılığından asılı olaraq, yabanı yemişəndən alınmış təbii boyaq maddəsi 0,4-0,6 q/kq götürülməsini məqsəduyğun saymışıq. Aldığımız bu nəticə daha optimal hesab edilməklə, alma püresi əsasında alınmış jele formalı marmeladın hazırlanmasına imkan verir və bu məhsul yüksək qida dəyərliliyi və təhlükəsiz qənnadı məmulatı sayılmağa imkan yaradır.

Marmeladın istehsalında əsas xammal kimi, aqar, aqaroid və pektin götürülməklə şəkər, patkə, qida turşuları, cövhərlər və biz marmeladın istehsalında boyaq maddəsi kimi, yabanı yemişəndən alınmış təbii boyaq maddəsini istifadə etməyi nəzərdə tuturuq. Ümumilikdə marmelad jeleli, giləmeyvəli eləcə də jelatində hazırlamaqla biz öz tədqiqatlarımızda jeleli marmeladın istehsalını nəzərdə tutmuşuq. Jeleli marmelad 3 növdə istehsal olunmaqla formalı, üçqatlı, limonlu və portağallı hissəciklərlə alınır, jeleli marmelad student əmələgətirici aqar sayıldığı üçün biz də, öz işimizdə bu xammalı götürməyi, məqsəduyğun sayırıq. Aqarla alınmış hazır marmelad yüksək şəffaflığı olub, resepturası student əmələgətiricinin jeleləşdirici xüsusiyyətlərindən aslıdır. Orta hesabla jeleli marmelad kütləsinin, tərkibinə reseptura üzrə faizlərlə aşağıdakı komponentlər daxildir. Şəkər 50-65%; patkə 20-25%; qida turşuları 1-1,5%; aqar 0,8-1%; su 23-24%. Jeleli marmeladın istehsalında əsas texnoloji əməliyyatlar aşağıdakılardır:

Aqarın hazırlanması, jele kütləsinin alınması, formalaşdırma, soyudulma, qurudulma və qablaşdırma. Marmelad qənnadı məmulatlarının standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması aparılarkən ümumi texniki şərtlər qəbul olunur bu şərtlərə daxildir.

1) İstifadə sahəsi; 2) normativ istinadlar; 3) terminlər və təyin etmələr; 4) təsnifat; 5) texniki tələbatlar. Biz tədqiqatlarımızda bu 5 göstərilmiş müddələrin hər birinə əmələ edilməsini nəzərdə tutmaqla, 3, 4, 5-ci müddəalar məhsulun keyfiyyət göstəricilərini daha real əks etdirməklə, onları işimizdə qeyd edirik. Bununla əlaqədar hazır marmelad məmulatında 3-cü terminlər və təyinatlara müvafiq hazır məmulatın, aşağıdakı göstəriciləri tələbatlara cavab verməlidir. Belə ki, marmelad şəkərli student əmələgətirmə qabiliyyətinə malik olmaqla, müəyyən verilmiş formadadır və jeleəmələgətirən meyvənin bişirilməsi və tərkibinə patkə, boyaq maddələri əlavə edilməklə ən azı 15% olmaqla, kütlə nəmliyi isə qənnadı məmulatının həcmnin 33%-ni təşkil etməlidir.

Marmeladın bir qənnadı məmulatı kimi, təyinatına müvafiq standartda uyğun olaraq istifadə olunan təbii xammaldan asılı olaraq, student əmələgətirmə əsası kimi, meyvələrdən, xammaldan, jele meyvəli, jeleli olması tələb olunur. Formalaşdırma üsulundan asılı olaraq formalı, plaslı, kəsilmiş təsnifatı verilir. İstehsal texnologiyasından və resepturasından asılı olaraq, marmeladın səthi şəkər tozu ilə ələnmiş, şirələnmiş, şirəlməmiş, qismən şirələnmiş, minalı, çoxqatlı, içlikli və iri əlavələrlə təsnifatı verilir. Texniki tələbatlara gələrkən, məhsul mövcud standartda müvafiq resepturaya uyğun və müəssəsin texnoloji təlimatlarına riayət olunmaqla tələbatlara cavab verib Azərbaycanda qəbul olunmuş standartda, normativ-hüquqi aktlara cavab verməlidir.

Beləliklə, işimizin məqsədi, yemişan meyvəsindən təbii rəng maddəsinin alınaraq, qənnadı məmulatı kimi marmelad istehsalında istifadəsinin elmi-əsaslandırmaqla texnoloji-tədqiqatın aparılmaq olmuşdur.

MÜHASİBAT UÇOTU VƏ HESABATININ BEYNƏLXALQ STANDARTLARI ŞƏRAİTİNDƏ MƏNFƏƏT VƏ RENTABELLİYİN TƏHLİLİNİN ZƏRURİLİYİ

Quluzadə Ç.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə dünya ölkələri arasında olan iqtisadi əlaqələr mühasibat uçotunu vacib beynəlxalq münasibətlər vasitəsinə çevirmişdir. Mühasibat uçotu beynəlxalq standartları dünya ölkələrinin transmilli korporasiyalarının tələbləri əsasında yaranmağa başlamışdır. Son illərdə dünya miqyasında mühasibat uçotu və hesabatının beynəlxalq səviyyədə unifikasiyası və standartlaşması problemlərinin həllinə çox böyük diqqət yetirilmiş, milli uçot sisteminin beynəlxalq uçot sisteminə uyğunlaşması prosesi öz həllini tapmışdır.

Müəssisənin uçot siyasətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri, əsaslı islahatlar aparmaqla onun mühasibat (maliyyə) hesabatlarının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 20 fevral 2003-cü il 29 sayılı “Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına keçmək məqsədilə milli mühasibat uçotu standartlarının 2003-2007-ci illərdə hazırlanması və tətbiqi üzrə proqram haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin qərarla mühasibat uçotunun normativ hüquqi bazasının və metodiki təminatının müasir informasiya texnologiyasının və beynəlxalq mühasibat uçotu sistemi tələblərinə uyğunlaşdırılması müəyyən olunmuşdur.

Beynəlxalq standartlar şəraitində mühasibat uçotunun əsas məqsədi daxili və xarici istifadəçilər üçün mühasibat informasiyalarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Müəssisədə formalaşan maliyyə uçotu informasiyaları xarici istifadəçilərin tələblərinə uyğun olmalı, onların iqtisadi qərarlar qəbulu prosesini əsaslandırmağa imkan verməlidir. Göründüyü kimi mənfəət və zərərlər gəlir və xərclərin müqayisəsi əsasında müəyyən edilir və maliyyə nəticələrinin əsas göstəricisi hesab olunur. Hər bir müəssisə mənfəət və zərər haqqında hesabatda xərclərin funksiyasına və ya məsrəflərin xarakterinə əsaslanan təsnifatdan istifadə edərək xərclərin təhlilini təqdim etməlidir.

Rentabellik istehsalın effektivliyini xarakterizə edən mühüm keyfiyyət göstəricilərindən biridir. O, məhsul, iş və xidmətlər istehsalı və satışına məsrəflərin sərf edilməsi, avans edilmiş kapitaldan istifadə dərəcəsini xarakterizə edir. Müasir dövrdə idarəetmədə istehsalın mənfəətlilik (zərərliklik) səviyyəsini xarakterizə edən rentabellik göstəricisi daha çox istifadə olunur. Əmtəlik məhsul satışından alınan mənfəətin həmin məhsulun tam maya dəyərinə nisbəti kimi hesablanan rentabellik göstəricisi çəkilən xərclərin hər manatına neçə manat (qəpik) mənfəətin əldə edildiyini göstərir. O, maya dəyəri göstəricilərinin qiymətləndirilməsində faydalılıq dərəcəsini xarakterizə etməyə imkan verir. Müəssisələrdə idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün istifadə olunan əsas rentabellik göstəricilərinin hesablanması qaydası, tətbiqi sferası və onlara təsir göstərən amillər açıqlanmaqla müəssisənin mənfəətli işləməsinə nail olunur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki ,

- Mənfəət və rentabellik istehsalın səmərəliliyini səciyyələndirən mühüm göstəricilərdir.
- Mənfəət müəssisənin iqtisadi və sosial inkişafının əsas maliyyələşdirmə mənbəyidir.
- Digər tərəfdən dövlət büdcəsi və yerli büdcələrin gəlirlərinin başlıca mənbələrindən biri kimi çıxış

edir.

➤ Eyni zamanda Mənfəət hər şeydən əvvəl müəssisənin öz xərcini ödəməsi və əlavə gəlir əldə etməsi ilə səciyyələnir.

- Mənfəət və rentabellik təsərrüfat – maliyyə fəaliyyətinin yekun və nəticə göstəricisidir.

Müəssisənin rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərə bilməsi ümumiləşdirici keyfiyyət göstəriciləri olan mənfəət və rentabellik göstəricilərindən asılıdır. Belə ki, bu göstəricilər bazarda baş verən dəyişikliklərə tez reaksiya verir və rəqabət zamanı müəssisədə əlverişli üstünlük əldə etməyə şərait yaradır.

Beynəlxalq Standartlar şəraitində mənfəət və rentabellik göstəricilərinin təhlili qarşısında aşağıdakı əsas vəzifələr durmalıdır:

- Mənfəət planının reallığının qiymətləndirilməsi;
- Mənfəətin tərkibinin və quruluşunun dinamika öyrənilməsi;
- Mənfəətə təsir edən amillərin müəyyən edilməsi və onların təsirinin kəmiyyət hesablanması;
- Mənfəətin həcmnin artırılması ehtiyatların müəyyən edilməsi və müəssisənin gələcək inkişaf

perspektivi nəzərə alınmaqla onlardan istifadə üzrə tədbirlərin hazırlanması.

Azərbaycan hesabatlarının beynəlxalq standartlara transformasiyası müəssisənin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq “Mənfəət və zərər haqqında” hesabatın hazırlanması və təqdim edilməsini tələb edir. Hazırda müəssisələr bu hesabatla nisbətən uyğun olan “ maliyyə nəticələri və onların istifadəsi

haqqında” hesabatı (forma № 2) tərtib edirlər. Lakin ümumilikdə “Mənfəət və zərərlər haqqında” hesabat tam şəkildə beynəlxalq standartlara uyğun tərtib olunmur, yalnız minimum maddələr uyğunlaşdırılmışdır. Müasir şəraitdə “Mühasibat uçotu və hesabatının beynəlxalq standartları şəraitində mənfəət və rentabelliyyənin təhlili” mövzusu aktuallığı baxımından hazırkı dövrün tələblərinə cavab verən əsas göstəricilərdən biridir.

BANK BÖHRANLARI VƏ ONLARIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ

Mehdiyev A.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir bazar iqtisadiyyatında maliyyə böhranı haqqında danışsaq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu anlayış böhran olaraq genişlənmə dairəsinə malik böhranın bir həlqəsidir. Maliyyə böhranı iqtisadiyyatın ümumi böhranı zamanı yaranır. Maliyyə böhranı dedikdə adətən əvvəllər “pul böhranı” terminindən istifadə olunurdu. Lakin son zamanlar “Maliyyə böhranı” terminindən daha çox istifadə olunur.

Maliyyə böhranlarının yaranmasının müxtəlif səbəbləri var. İlk növbədə, bunun səbəbləri inflyasiyanın hədsiz güclənməsi, zəif makroiqtisadi siyasət, dövlət borc münasibətləri sisteminin pozulması, əlverişsiz xarici şərtlər, bank sektorundakı ixtişaşlar və çaxnaşmalar, çox zəif milli maliyyə sistemi, siyasi vəziyyətdəki qeyri-sabitliklərdir.

Maliyyə böhranının tərkib hissələri dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. valyuta böhranı – milli valyutanın devalvasiyası baş verir.
2. bank böhranı – dövlətin böyük həcmdə maliyyə dəstəyinə ehtiyac duyulduğu böhrandır.
3. borc böhranı – xarici və daxili iqtisadi borcla bağlı problemlərin kəskinləşməsi ilə əlaqədar yaranan böhranlardır.
4. birja – qiymətli kağızların kursunun qeyri-stabil olması ilə (enməsi və ya qalxması) əlaqədar yaranan böhranlardır.

Valyuta böhranları dedikdə - bu valyuta sferasında sabitliyin kəskin pozulması nəzərdə tutulur. Bu proses əsasən özünü beynəlxalq likvidliyin pisləşməsində, devalvasiya və revalvasiyada proseslərində, valyuta kurslarının kəskin oynamasında, bank dayanıqlılığının itirilməsində, maliyyə münasibətlərində ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə müşahidə olunan proseslərdir.

İnkişafda olan ölkələrə təklif edilən böhrandan çıxış yolları aşağıdakılardır:

- dövlətin investisiya yatırdığı müəssisələri özəlləşdirilmək;
- tədiyyə balansının tarazlığını təmin etmək;
- ticarətin liberallaşdırılmasının təmin etmək;
- valyuta kursunun stabil saxlanması tədbirləri.

Lakin bütün yuxarıda göstərilən həll variantları inkişafda olan ölkələr üçün xarakterizə olunmasına baxmayaraq, bu ölkələrin bank və maliyyə böhranları dərinləşmiş və iqtisadi ədəbiyyatda böhranların nəticələri və səbəbləri ciddi müzakirə olunmuşdur. Çünki qısamüddətli kapital axınları və artan xarici iqtisadi ticarət nəticəsində tədiyyə balansında problem olmadığı məlum olmuşdur. Lakin iqtisadiyyatda eyni zamanda cəmiyyətdə devalvasiya gözləmələri və valyuta kursu üzərində meydana gələn təzyiq böyük miqdarlı spekulyasiya ilə birləşərək, yüksək səviyyəli bir devalvasiya meydana gətirmişdir. Bütün bu proseslər nəticəsində valyuta bazarından başlayan və ümumi iqtisadiyyatı əhatə edən maliyyə böhranı yaranmışdır. Valyuta böhranları inkişafda olan ölkələrdə bir-birinə bənzər formada olur. Çünki bu ölkələrdə kapital əməliyyatlarına zəif nəzarət olunması ilə əlaqədar olaraq iri həcmli spekulyantların inkişafda olan dövlətlərdə fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Valyuta spekulyantı borc alan ölkə beynəlxalq təşkilatlardan kredit cəlb edən zaman dərhal bu ölkəyə vəsait yatırır. Bildiyimiz kimi, kredit verən BVF ona üzv olan ölkə qarşısında sərbəst valyuta bazarının olmasını şərt qoyur. Kredit istifadə olunan zaman belə bir təəsürat yaranır ki, maliyyə vəziyyəti stabildir, islahatlar uğurla həyata keçirilir və ölkədə iqtisadi artım göstəriciləri yüksəkdir. Nəticədə yüksək gəlir təmin edilir, milli valyutanın stabil və möhkəm kursa malik olması təəsəvvürü yaranır. Lakin beynəlxalq qurumlardan alınmış valyuta sərf olundandan sonra investorların yatırıqları xarici valyutaları ölkəni tərk edir və gəlir azalır. İlk olaraq bu vəziyyətə təəsəf ki, inkişafda olan ölkələrdə problemin həlli yolu kimi təcili xilas etmə tədbirləri həyata keçirilir. Təcili xilas etmə əməliyyatı tətbiqi zamanı isə vəziyyət daha da mürəkkəb hal alır. Bildiyimiz kimi, BVF-nin ayırdığı kredit limitləri təşkilata üzv olan ölkələrin maliyyə defisiti problemini aradan qaldırmaq və eyni zamanda tədiyyə balansını tənzimləmək üçün dörd kredit payı formasında müəyyənləşdirilir. Bu kredit limitlərinin həcmi ölkənin

ümumi kvotasının 25%-nə bərabərdir. Ölkəyə hər dəfə kredit tranşı müəyyənləşdirilərkən hər pay daha sərt nəzarətlə verilir.

Dünya ölkələrində ardıcıl baş verən böhranlardan aşağıdakı nəticələri çıxartmaq olar:

1. Birtərəfli monetar yanaşma böhran zamanı uğurlu sayıla bilməz. Ona görə ki, birtərəfli monetar yanaşma borc alan ölkənin maraqlarını, sosial-iqtisadi vəziyyətini nəzərə almayan çətin iqtisadi proseslərin həll edilməsi üçün nəzərdə tutulur;

2. Sabitləşdirmə balansının tənzimlənməsi kimi problemləri həlli üçün hər bir ölkənin milli adət-ənənələrini, öz fərdi xüsusiyyətlərini, təbii resurslarını, elmi-texniki və intellektual potensialını nəzərə almaq vacibdir;

3. Maliyyə əməliyyatlarına dövlət nəzarətinin olmamağı müsbət nəticələnməz, neqativ halların və korrupsiyanın artması ilə nəticələnə bilər. Bu isə öz növbəsində yalnız həmin ölkədə yox, regionda və bütün dünyada maliyyə sabitliyinin pozulmasına gətirib çıxara bilər;

4. BVF-nin borcalan ölkələrə müxtəlif iqtisadi və siyasət sanksiyalar tətbiq edə bilər həmçinin xüsusi şərtlər irəli sürə bilmə haqqı var. Beynəlxalq Valyuta Fondu inkişafda olan ölkələrdə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına, maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasına xidmət edir. Ancaq BVF-nin məsləhətləri bəzi hallarda bu digər ölkə və onun vətəndaşlarına ziyan vura bilər. Lakin vurulan ziyana baxmayaraq fond, ölkələr və ya digər qurumlar qarşısında heç bir məsuliyyət daşımır.

Inkişafda olan ölkələrdə bank və valyuta böhranlarının irəliləmə və inkişaf analizini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

Inkişafda olan ölkələrdə maliyyə bazarının imkanlarının məhdud olması səbəbilə dövlət borclarının özəl sektorda olan maliyyə imkanlarının ixtisarına səbəb oldu, nəticə etibararı ilə kommersiya bankların ölkə daxilində vəsait çatışmazlığı üzündən beynəlxalq qurumlara üz tutdular.

Inkişafda olan ölkələrdə maliyyə bazarının imkanlarının məhdud olması səbəbilə dövlət borclarının özəl sektorda olan maliyyə imkanlarının ixtisarına səbəb oldu, nəticə etibararı ilə kommersiya bankların ölkə daxilində vəsait çatışmazlığı üzündən beynəlxalq qurumlara üz tutdular.

Böhran zamanı yarana biləcək ziyanın qarşısının maksimum alınmasını təmin olunması üçün aşağıdakı qeyd olunmuş nüanslara diqqət yetirilməlidir:

1. Kommersiya banklarına ciddi nəzarət mexanizminin təkmilləşdirmək lazımdır ; (Mərkəzi Bank)
2. Maliyyə bazarlarına nəzarət sistemi gücləndirilməlidir; (Dövlət nəzarəti)
3. İri həcmdə borc vasitələrinin cəlb edən təşkilatların fəaliyyətinin şəffaflığı təmin olunmalıdır; (əlçatan və sürətli informasiya)

4. Bank və maliyyə təşkilatları üzərində korporativ idarəetmə sistemi təkmilləşdirilməlidir ;

5. Milli valyutanın sabitliyinin təmin olunmalı, real valyuta kursu və stabil pul dövriyyəsi müəyyən edilməlidir;

6. Transmilli maliyyə axınlarına güclü nəzarət həyata keçirilməlidir.

Valyuta böhranlarının tiplərinə aşağıdakıları aid etmək qanunauyğun hesab olunur:

1. Birinci tip - böhranlar ölkədə valyuta kursunun sabitləşdirilməsi şəraitində pul kütləsinin artımı ilə əlaqədardır. Hərçənd ölkədə dünya qiymətlərinə nisbətə daxili qiymətlər artır bu isə öz növbəsində ticarət balansını pozur və bunun nəticəsində sabit valyuta kursundan imtina olunması şəraiti yaranır.

2. İkinci tip - dövlət borcunun səviyyəsinin həddindən çox olması ilə bağlıdır. Bu isə investorların yoxa çıxmasına yol açır, ölkədən xaricə kapital axını baş verir, ölkə daxilində böyük investorlar öz investisiya etdikləri vəsaitləri ölkədən qaçıırırlar, xarici investorlar isə kapitallarını geri götürürlər.

3. Üçüncü tip – özəl sektorda olan borclarla bağlıdır.

4. Dördüncü tip- dövlət borcunun səviyyəsinin həddən çox olması, nəticə etibararı ilə bu tip valyuta böhranı dövlət büdcəsinin özünü ödəmə qabiliyyətinin zəifləməsi ilə müşayiət olunur. Bu proses də əvvəl inflyasiya və sonda devalvasiyaya gətirib çıxarda bilər.

Borc böhranı – Maliyyə sisteminin elə bir vəziyyətdir ki, borclu tərəf tərtib olunmuş kredit cədvəlinə uyğun olaraq öz xarici borcunu ödəyə bilmək iqtidarının itirir. Bəs xarici borcları nəyə əsasən yaranır? Bəzi ölkələrdə daxili investisiyalaşdırma zamanı resursların çatışmazlığı nəticəsində xarici borcları meydana gəlir. Bu əsasən dövlətin sosial-iqtisadi islahatlar həyata keçirməsi nəticəsində, mövcud borc öhdəliklərinin çox olması və dövlət büdcəsinin maliyyələşməsi zamanı əmələ gələn problemdir.

Təəssüf ki, bu gün valyuta böhranına birmənalı olaraq şərh vermək mümkün deyil. Bir çox iqtisadi ədəbiyyatlarda çox zaman valyuta böhranının maliyyə böhranı ilə sıx bağlı olduğu qeyd olunur və qarşılıqlı olaraq bir-birini əvəz edə biləcək anlayışlar kimi izah edilir. Valyuta bazarındakı kəskin qarşıdurmanın ciddi hal alması zamanı valyuta böhranı yaranır.

İNŞAAT TƏYİNATLI ŞÜŞƏ MƏMULATLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Mehdiyev F.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Özünün yüksək fiziki-mexaniki xassələrinə görə şüşə materialları bir çox sahələrdə olduğu kimi tikinti və arxitektura sahəsində də geniş tətbiq olunur. Müasir tikintinin olduqca böyük miqyasda genişlənməsi və eyni zamanda şüşə istehsalı sənayesinin imkanlarının artması ilə bağlı olaraq, inşaat şüşə materiallarının istifadə dairəsi və imkanları da fasiləsiz olaraq genişlənir. Şüşə digər materiallarla müqayisədə tikintidə yeni konstruksiya və arxitektura həllinin tələblərini daha yaxşı təmin edir. Bu isə şüşə materiallarında bir- sıra qiymətli xassələrin birləşməsi ilə bağlıdır. Belə xassələrə şəffaflıq, yüksək mexaniki möhkəmlik, az istilikkeçirmə, uzunömürlülük, bütün rəng çalarlarını qəbuletmə qabiliyyəti, işığı sındırması, kristal şəffaflıqdan qeyri-şəffaflığa qədər dəyişə bilməsi kimi xassələr aiddir. Bütün bu xüsusiyyətlərlə yanaşı şüşə müxtəlif üsullarla formaya salına bilər, mexaniki və termiki emala asan təbə olur. Buna görə də şüşədən müxtəlif formalı və müxtəlif səthi fakturaya malik inşaat materialları hazırlana bilər.

İnşaat şüşə materiallarının istehsal mərhələlərinin düzgün aparılması da məmulatların keyfiyyətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Şüşə mallarının istehsal prosesi bir-neçə mərhələdən ibarət olur. Buraya xammalın hazırlanması, şüşə kütləsinin bişirilməsi və məmulatın formaya salınması daxildir.

Xammalın emalı və şıxtanın hazırlanması. Keyfiyyətli şüşə kütləsi və hazır məmulatlar almaq üçün xam materialların ilkin emalı həyata keçirilir. Əsas xammalların tərkibindən və növündən asılı olaraq ilkin emal proseslərinə təmizlənmə, qurudulma, xırdalanma və s. kimi əməliyyatlar aid edilir. İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının çeşidi geniş olduğu kimi onların praktiki xidmət şəraitləri də müxtəlifdir. Bu da müxtəlif növlü inşaat şüşə materiallarına verilən texniki tələblərin əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Şüşədən olan tikinti-konstruksiya elementləri üçün onların yüksək mexaniki möhkəmliyə, termiki və kimyəvi davamlığa malik olması vacib şərtədir. Belə ki, şüşədən olan konstruksiya elementləri sıxılmış və əyilmiş halda işlədilir. Bundan başqa bu məmulatlar temperatur və dəyişən atmosfer təsirlərinə məruz qalırlar. Buraya daha çox şüşə bloklar, detallar, profil şüşələr və kərpiclər aiddir. Bu xassələrin şüşə məmulatlarında birləşməsi uyğun tərkibin, rəşional formanın və ölçülərin seçilməsi, həmçinin texnoloji proseslərin düzgün seçilməsi ilə həyata keçirilir. Təbəqə tikinti şüşələri küləyin təsirlərinə və konstruksiyada yaranan təsirlərə və gərginliyə davam gətirə biləcək mexaniki möhkəmliyə malik olmalıdırlar. Bununla yanaşı şüşələr lazımi qalınlığa malik olmalıdırlar.

İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı keyfiyyət göstəriciləri orqanoleptik və laboratoriya üsulları ilə təyin edilir. Orqanoleptik üsulla şüşə materiallarının xarici görünüşünü xarakterizə edən göstəricilər (rəng çalarları, naxışlanmanın keyfiyyəti, cilalanmanın keyfiyyəti və s.) təyin edilir. Məlum olduğu kimi məmulatın keyfiyyətinin formalaşmasına şüşənin təbiəti ilə bağlı olan xassələr – mexaniki xassələr, kimyəvi davamlılıq xassələri, termiki xassələr – mühüm təsir göstərir. Şüşə məmulatlarının keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı bu xassələr laboratoriya üsulu ilə təyin edilir. Şüşələrin fiziki-mexaniki xassələrinin təyin olunmasında müxtəlif laboratoriya üsullarından istifadə edilir. Bunlardan ən geniş tətbiq olunanı aşağıdakılardır:

Şüşənin sıxlığı. Şüşənin sıxlığı onun kimyəvi tərkibi ilə müəyyən edilir. Praktiki olaraq tərkibində qurğuşun oksidi olan şüşələr daha çox sıxlığa malikdirlər. Bunlara ağır flintlər aiddir ki, möhkəmliyi 6-ya çatır. Temperaturun artması ilə şüşənin möhkəmliyi azalır və uyğun olaraq xüsusi həcmi temperatura proporsional olaraq artır; şüşənin yumşaldığı dairədə xüsusi həcmnin böyüməsi daha tez baş verir. Şüşədən olan tikinti-architektura məmulatları tikinti zamanı və montaj işlərində geniş tətbiq edilir. Bu məmulatlar əsasən xarici və daxili divarlar üçün, daxili arakəsmələr üçün, mərtəbələrarası örtüklər və üzük materialları üçün istifadə olunur. İnşaat şüşə materialları müxtəlif əlamətlərinə görə: təyinatına, istehsal üsuluna, tərkibinə, ölçülərinə və s. əlamətlərinə görə təsnifatlaşdırıla bilər. Təyinatına görə tikinti şüşə materialları aşağıdakı növlərə bölünür: pəncərə şüşələri, bərkidilmiş təbəqə şüşələr, vitrin şüşələri, armaturlu və xırda naxışlı şüşələr, profil şüşələr. şüşə borular, şüşə bloklar, şüşə parketlər, üzük plitələr, istilikizolyasiya materialları və s. İstehsal üsuluna görə inşaat materialları dartma və prokat üsulu ilə hazırlanan matüriallara bölünür.

Qalınlığına görə pəncərə şüşələri 6 növdə buraxılır: 2; 2,5; 3; 3,5; 4; 5; və 6mm; 1m^2 -nin kütləsi isə uyğun olaraq 5; 6; 7,5; 10; 12,5; 15 və 25 kq olur.

Respublikamızda inşaat təyinatlı şüşə materialları Sumqayıt şüşə zavodunda istehsal edilir. Bu müəssisədə əsasən pəncərə şüşələri hazırlanır. Zavodda təbəqə şüşələr dartma və fasiləsiz “yayma” üsulu ilə emal edilir. Şüşə kütləsi gün ərzində 280 t gücə malik olan böyük regenerasiyalı vanna sobalarında əridilir. Pəncərə şüşələrinin praktiki maksimal ərimə temperaturu 1550-2500°C hədlərindədir.

Keçmiş SSRİ dövründə xam materialları ittifaqın ayrı-ayrı ərazilərindən (Kırım, Ukrayna, Vlədiqafqaz, Vişneqorsk və s.) olan zavod hal-hazırda öz istehsalını əsasən yerli xammallar üzərində qurur ki, bu da istehsal olunan məmulatların keyfiyyətinə mühüm təsir göstərir.

Hal-hazırda Sumqayıt şüşə zavodunda pəncərə şüşələrinin hazırlanması üçün aşağıdakı xammallardan istifadə edilir. Hal-hazırda Sumqayıt şüşə zavodunda pəncərə şüşələrinin hazırlanması üçün aşağıdakı xammallardan istifadə edilir.

1. Kvars qumu – Xırdalan, Hökməli və Hacıvəli yataqları.
2. Dolomit – Şamaxı
3. Çöl Şpatı – Şəmkir rayonu (kaolin, gil, sianit)
4. Alüminium tərkibli materiallar – alüminium zavodu
5. Na₂SO₄ – Türkmənistan
6. Koks – Bakı, Yeni Neftayırma zavodu.

Eyni zamanda zavodda 1/3 nisbətdə dağistan kvars qumundan istifadə olunur. İstifadə olunan xammalların kimyəvi tərkibi aşağıdakı kimidir.

Dolomitin kimyəvi tərkibi:

CO₂ – 42%

CaO – 33%

MqO – 16%

Fe₂O₃ – 0,55%

Al₂O₃ – 0,78%

Həll olmayan çöküntülər – 6%.

Çöl şpatın kimyəvi tərkibi (%-lə):

SiO₂ – 70,81

Na₂O – 5

Al₂O₃ – 14

Fe₂O₃ – 0,72

Kaolinin kimyəvi tərkibi (%-lə):

Al₂O₃ – 26-60

Fe₂O₃ – 0,9

İnşaat-arxitektura təyinatlı şüşə materialları tikintidə və müxtəli xarakterli montaj işlərində səmərəli istifadə edilir. Bu material daxili və xarici divarların, arakəsmələrin tikilməsində, örtük və üzlük materialların hazırlanmasında müvəffəqiyyətlə tətbiq olunur.

İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının keyfiyyətinin formalaşmasına şüşənin kimyəvi tərkibi, materialın istehsal texnologiyası mühüm təsir edir. İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının tərkibində dəmir-oksidin olması şüşənin daxili gərginliyini yüksəldir, mexaniki davamlığını aşağı salır, rəngini isə pisləşdirir. İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının mexaniki və kimyəvi emalı materialın xassələrini yaxşılaşdırır. İnşaat təyinatlı şüşə materialları öz təyinatına uyğun funksiyasını yerinə yetirmək üçün bir-sıra tələblərə cavab verməlidir.

Tikinti konstruksiya elementləri hər şeydən əvvəl yüksək mexaniki möhkəmliyə, termiki və kimyəvi davamlılığa malik olmalıdır. Təbəqə inşaat şüşələri lazımi mexaniki möhkəmliyə malik olmaqla yanaşı şəffaflığı da yüksək səviyyədə olmalıdır. Naxışlı şüşələr yüksək dekorativ keyfiyyətə, armaturlu şüşələr isə yüksək mexaniki davamlılığa malik olmalıdırlar. İnşaat təyinatlı şüşə materialları istehlakçı tələbini yüksək səviyyədə ödəmək üçün keyfiyyət göstəricilərinin kompleksini özlərində birləşdirməlidirlər. İnşaat təyinatlı şüşə materiallarının bir-çox keyfiyyət göstəriciləri – bərkliyi, upruqluğu, kimyəvi davamlılığı, mexaniki möhkəmliyi, işıqkeçirməsi və s. laboratoriya üsulu ilə təyin edilir. Şüşə materiallarının keyfiyyəti orqanoleptik metodla xarici görünüşündəki nöqsanlarına əsasən qiymətləndirilir.

Aparılan təhlillər göstərir ki, respublikamızda inşaat təyinatlı şüşə materiallarına olan tələbat əsasən xarici ölkələrdən gətirilən mallar hesabına ödənilir. İnşaat təyinatlı şüşə materialları Rusiyadan, Türkiyədən, Çexiyadan və başqa ölkələrdən respublikamızın ticarət sferasına daxil olur. Yerli istehsal çeşidləri isə həm kəmiyyətinə, həm də keyfiyyətinə görə bazarın tələbatından çox geri qalır

REGIONLARDA İNVESTİSİYA MÜHİTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Mehdiyeva N.S

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Respublika iqtisadiyyatı son illər özünün inkişaf dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. Bu nəticənin qorunub saxlanması və səmərəliliyinin daha da artırılması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Ona görə də milli xüsusiyyətlər, yerli şərait nəzərə alınmaqla bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa çatdırmış və onun üstünlüklərindən bəhrələnen ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq məqsədəuyğundur. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də münasib investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Məlumdur ki, dövlət iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərini nəzərə alaraq məqsədyönlü investisiya siyasəti yeridə, eləcə də, investisiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən stimullaşdırıcı, yaxud da məhdudlaşdırıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirə bilər. Bu yolla ölkəyə, o cümlədən regionlara investisiya axını tənzimləmə və strateji cəhətdən perspektivli sahələrə yönəldilə bilər.

İnvestisiya axınının sürəti və həcmi dövlət tərəfindən investisiyanın qorunması sahəsində görülən konkret tədbirlərdən asılıdır. Bu xüsusilə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi nöqteyi-nəzərindən olduqca vacibdir. Ona görə də, respublikamızın ərazisində müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən yerləşdirilən investisiyaların qorunmasına dövlət təminat verir. Bu məqsədlə, 13 yanvar 1995-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Həmin qanunda sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən investisiya axınına hərtərəfli müdafiə etmək və həvəsləndirmək tədbirləri öz əksini tapmışdır. Respublikamızın, o cümlədən regionların iqtisadi potensialının tam mənada reallaşdırılması üçün daxili və xarici investisiyaların stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayan hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Çünki investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində sağlam mühitin formalaşdırılması üçün iqtisadi, sosialpsixoloji və siyasi şəraitin əsaslandırılma amil kimi çıxış etməsi bir faktdır. Bundan başqa, investisiya haqqında qərar qəbul etmək üçün makroiqtisadi şərait, tələb və təklifin inkişaf proseslərinin istiqamətləri, maddi ehtiyatlardan səmərəli istifadə imkanı, mövcud olan maliyyələşdirmə mənbələri və s. haqqında tam informasiya əldə olunmalıdır. Müasir şəraitdə investisiya mühitini, prosesini, fəaliyyətini və xarakterini nəzəri-metodoloji cəhətdən təhlil etmək, Azərbaycanın iqtisadi inkişafına onun təsirini göstərməkdir. Qeyd edilən məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmiş və yerinə yetirilmişdir:

- ilk öncə yerli şərait nəzərə alınmaqla daxili mənbələr hesabına ölkənin iqtisadi inkişafını təmin etmək və bu istiqamətdə xarici amillərin səmərəli istifadəsinə nail olmaq;
- mütəmadi olaraq Azərbaycanın iqtisadi potensialının reallaşdırılması və strateji cəhətdən möhkəmləndirilməsi üçün investisiya qoyuluşunun artırılmasının zəruriliyini, onu şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək;
- ölkənin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar mövcud olan nəzəri-metodoloji əsasların bəzi çatışmazlıqların müəyyən etmək və bu işin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini əsaslandırmaq;
- Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların quruluşunu təhlil etmək və milli iqtisadiyyatın sahələrində investisiya qoyuluşu amilinin təsirini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun artırılmasına imkan verən investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması istiqamətində təkliflər vermək.

Hal-hazırda regionlarda istehsal edilən müxtəlif qeyri-neft məhsulları müxtəlif ölkələrə ixrac edilir. İqtisadiyyatın diversifikasiyası və qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün ölkəmizdə bir sıra proqramlar qəbul edilmişdir. Bu proqramların sırasına "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı", "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı", "Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası və, proqramlar qəbul olunmuşdur.

Son dövrlərdə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını daha da zəruri etmişdir. Belə ki, ölkə miqyasında və regionlarda qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin etmək üçün lazımi struktur yaradılmalı, əmtəə və pul bazarları inkişaf etdirilməli, qeyri-neft sahələri yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlanmalı və ya cəlb edilməli, sahibkarlıq fəaliyyəti daha da stimullaşdırılmalıdır.

İnvestisiya mühitinin müasir vəziyyəti. Azərbaycanda ÜDM-in artımı yerli istehlak və dövlət investisiyalarına mütənasib olmuşdur. Belə ki, Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, faktiki

son istehlak xərcləri 2005-2010-cu illər ərzində orta hesabla ildə 14,0 faiz, 2010- 2014-cü illərdə isə müvafiq olaraq 9,0 faiz artmışdır.

Azərbaycanda 2004-2014-cü illər ərzində yüksək investisiya aktivliyi müşahidə edilmişdir. Dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatına 148,9 milyard manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 54,1 faizi daxili, 45,9 faizi isə xarici mənbələr hesabına maliyyələşmişdir. Ümumi investisiya qoyuluşunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 36,3 faiz, qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyanın qeyri-neft ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 50,7 faiz təşkil etmişdir.

Strateji yol xəritələrinin regional əhəmiyyəti. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri regionlarda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasını təmin edəcəkdir. Qlobal çağırışlara cavab verərək investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, bazarlara çıxış və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycan regionların iqtisadi inkişafı sürətlənəcəkdir.

Qəhd etmək lazımdır ki, Strateji Yol Xəritəsinin qəbulundan sonra onun həyata keçirilməsi üçün müvafiq regional qurumları öz fəaliyyətlərini daha müfəssəl proqramlar əsasında quracaqlar. Sənəddə nəzərdə tutulan layihələrin həyata keçirilməsindən əvvəl texniki-iqtisadi əsaslandırılma aparılacaq və hər bir təşəbbüs üzrə müvafiq dövlət qurumları cavabdehlik daşıyacaqlar.

LENT YARIMFABRİKATININ İSTEHSALINDA KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Məcnunlu Ü.X., Nuriyev M.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tekstil müəssisələrinin ən əməktutumlu istehsalat sahələrindən biri əyrici fabrikidir. Əyrici fabriklərində müxtəlif texnoloji maşınlarla bərabər bir-birindən fərqlənən çoxsaylı lent maşınlarından da istifadə edilir. Bunların sıralarında az dartımlı, yüksək dartımlı və sürətli lent maşınları vardır.

Hal-hazırda sürətli lent maşınları geniş tətbiq sahəsi tapmışdır. İstər köhnə sovet məkanında, istərsə də xarici ölkələrdə sürətli lent maşınları istehsal edilir ki, onlarda sürət dörd silindri dartıcı cihazları olan adi lent maşınlarına nisbətən 2-3 dəfə, bəzi maşınlarda isə 10 dəfə çox olur. Belə maşınlarda kiçik qeyri-bərabərliyə malik lent istehsal olunur. Qeyri-bərabərliyin azaldılması əyilmiş dartılma sahəsinin tətbiq olunması hesabına əldə edilmişdir. Bununla dartılma prosesində liflərin hərəkətinə nəzarət gücləndirilir. Sürətli lent maşınında tətbiq edilən dartıcı cihazın beş silindri və dörd valiki vardır. Hər bir tazdan (lent qabından) çıxan lent, gizli dartımın azaldılması üçün və texniki xidmətin rahatlığı məqsədi ilə istiqamətləndirici rolıkdən keçərək maşının qidalandırıcı rəməsinə verilir. Beləliklə lent qabından çıxan lentdən müxtəlif işçi orqanlarından keçməklə daha da paralelləşdirilmiş, düzləndirilmiş və təmizlənmiş lent alınır. Lentin qeyri-bərabərliyinin sınağı zamanı həmçinin tutumu yaxud rolikli datçıqlı olan lentin qalınlığına fasiləsiz nəzarət edən cihazdan istifadə edilir. Rolikli datçıqlı cihazdan istifadəsi zamanı daha lentin qalınlığına görə dəyişkənlik əmsali 6 %-dən yüksək olmamalıdır. Ayrı-ayrı hadisələrdə qısaldağalı qeyri-bərabərliyi qiymətləndirilməsi zamanı onu 3 santimetrlik kəsiklərin kütləsinə görə təyin edirlər. Lent xüsusi RKO cihazının köməyi ilə kəsilir, hansı ki, lenti 10 mm intervalı ilə 10-dan 100 mm-ə qədər uzunluğunda kəsməyə imkan verir. Lentin dəyişkənlik əmsali 3 santimetrlik kəsiklərin kütləsinə görə 4 %-dən yüksək olmamalıdır. Daranmış pambıq layının keyfiyyəti 1 qram pambıq layına düşən lifin zibili və qüsurlarının sayı ilə də xarakterizə edilir. Daranmış pambıq layının keyfiyyəti 28 20x30 sm ölçüsündə şüşənin köməyi ilə təyin edilir. Daranmış pambıq layı darayıcı maşınının çıxarıcı barabanından səliqə ilə götürülərək iki şüşənin arasına qoyulur. Bu zaman daranmış pambıq layının nümunəsini ortadan və hər iki kənarlardan əötürürlər. Sonra nümunədə olan lifin qüsurları və zibillərinin miqdarı sayılır, ölçüsü hansı ki, şüşənin ölçüsünə bərabərdir. Daranmış pambıq layı nümunəsini çəkməklə 1 qram daranmış pambıq layına düşən zibil və qüsurların miqdarı sayılır. Daranmış pambıq layının keyfiyyətinin daha sürətli təyin edilməsinin ikinci üsulu da vardır. Bu üsulda şüşənin əvəzinə 85x135 mm ölçüsündə iki plastina istifadə edilir.

Plastinalardan birinin üzərində 34 deşik açılır ki, hər birinin diametri 9,8 mm olur. Daranmış pambıq layı bu iki plastinanın arasına qoyulur və liflərin qüsurları və zibil qırıntıları ilə dolmuş deşiklərin miqdarı sayılır. Xüsusi cədvəldən istifadə etməklə deşiklərin sayı ilə daranmış pambıq layını 100 sm² -ə düşən qüsurların və zibilin miqdarını təyin edirlər. Qarışıqda 35% kimyəvi liflərin qarışığı zamanı daranmış pambıq layının 100 sm² -də qüsurların miqdarı 25 % azalır. II və III növ pambıq liflərinin 20 %-ə qədər qarışıqda qüsurların miqdarı 10 %-ə, aşağı növ pambıq liflərinin 20 % qarışıqda isə o 50 % artacaqdır.

Aşağı növ pambıq liflərin emalı zamanı qüsurun miqdarı iki dəfə artır. Yeni əyirmə sistemlərində daralma prosesinə daha əhəmiyyəti yol verilir. Darayıcı maşınların iplik istehsalının keyfiyyətinə təsiri prosesin mürəkkəb əməliyyatlar ardıcılığından və yüksək istehsal səviyyəsindən asılıdır. İstehsal səviyyəsindəki artım ilə keyfiyyətdə yaranan azalma arasındakı əlaqə aşağıdakı problemlərə gətirib çıxarır: · göstəricilər yüksəldikcə daraqlama prosesi daha da həssaslaşır; · keyfiyyətdə istənməyən nəticələrə gətirib çıxarır. Müasir dövrdə didici-çirpici maşınlarla darayıcı maşınların birlikdə istifadə olunması, onların bir-birini tamamlayan komplekt bir axın xətti olduğunu göstərir. Məsələn, asan təmizlənən bir pambıq lifi emal edilirsə, onda işin ağırlığı əsasən didici-çirpici axın xəttinin darayıcı maşınların üzərinə düşər. Daraq maşınının əsas hissələri. Daraq maşınından alınmış yarımfabrikat mümkün qədər keyfiyyətli olmalıdır. Çünki, daraq lentindəki qeyri-bərabərliklər iplikdə ortaya çıxır. Eyni zamanda bu qeyri-bərabərliklər ipliğin keyfiyyətinə birbaşa təsir edirlər. Emal olunan lif kütləsi lazımi xüsusiyyətlərə malik deyilsə, ondan keyfiyyətli daraq lenti əldə oluna bilməz. Buna görə də iplik istehsalında digər bütün proseslərdə olduğu kimi buraxılan səhvlərin prosesin əvvəlində qarşısı alınmalıdır. Dolayısı yolla daraq maşınına ötürülən lif layında qeyri-bərabərlik olmamalıdır.

Müasir sistemlərdə lif kütləsi pnevmatik olaraq daraq qidalandırıcı- sına daşındığından burada iş daha həssasdır. Düzgün bir emal həyata keçirmək üçün bütün daraqlara gedən lif layı bərabər qalınlıqda olmalıdır. Hər daraq qidalandırıcısının kanalında lif layı bərabər miqdarda paylanmalıdır. Müasir daraq maşınlarında emal olunan lif layında axtarılan əsas xüsusiyyət isə, emal olunan lifin yüksək dərəcədə yumşalmış olmasıdır. Beləliklə, müasir lent maşınlarında istehsal olunan lent yarımfabrikasının keyfiyyətli alınması baxımından onda bir çox konstruktiv dəyişikliklərin aparılması zərurəti ortaya çıxır. Bu məqsədlə lent maşınlarının dartıcı cihazında tərəfinizdən konstruktiv dəyişikliklərin aparılması planlaşdırılır. Bu barədə daha geniş və dolğun informasiya növbəti tədqiqatlarımızda veriləcək.

FUNKSIONAL QIDALANMA KONSEPSİYASI

Məlikova İ.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bildiyimiz kimi insanın sağlamlığı birbaşa onun qəbul etdiyi qidadan asılıdır. Sağlamlığı, iş qabiliyyətini və insanın uzunömürlüyünü qorumaq üçün səmərəli qidalanmanın 3 əsas prinsipinə riayət etmək vacibdir: enerji balansı, orqanizmin qida maddələrinə tələbatının lazımi miqdarda və nisbətdə ödənilməsi, qidalanma rejimi.

Hal-hazırda “sivilizasiya xəstəliklərinə”-həddən artıq yorulma, yüksək qan təzyiqi, ateroskleroz, qəbzlik, piylənmə, şəkərli diabet, öd daşı xəstəliyi və s. aid edilir. Son illərdə yaşlı insanların ürək-damar, onkoloji , diabet, insult, katarakta , qlaukoma, osteoporoz, əsəb sistemi,(məsələn Parkinson xəstəliyi) bəzi beyin xəstəlikləri, və s nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdır. Daha çox narahatlıq doğuran ürək-damar və onkoloji xəstəlikləridir. Alimlər müəyyən etmişlər ki, bu xəstəliklər çox vaxt düzgün qidalanmama ilə bağlıdır. Bunun səbəbi qida məhsullarında risk amilinə aid olan maddələrin olmasıdır. Ürək-damar xəstəlikləri üçün bu-xolesterin, kanserogenlər üçün – nitrozaminlər və yarımqapalı karbohidrogenlər, diabet üçün-qlükoza, insult üçün-xörək duzu və doymuş yağ turşuları və sairədir.

Qidanın “sağlam” inqredientləri – antoqonistlər də yaxşı məlumdur. Uzun illər aparılan tədqiqatlar göstərir ki, antoqonistlərin köməyiylə bəzi xəstəliklərin qarşısı alınır, yüngülləşdirilir. Məsələn, ürək-damar xəstəliklərinə qarşı antioksidant C və E vitaminləri, karotinoidlər, flavonoidlər, bəzi qeyri-üzvi elementlər, qida lifləri yaxşı nəticə verir. C-vitamininin istifadə edilməsi orqanizmi mədə xərçəngindən, beta-karotin isə ciyər xərçəngindən müdafiə edir. Osteoporozun qarşısı qida məhsulları rasionunun tərkibinə Ca, K, C, B6, D3 vitaminləri və bor elementi daxil edilməklə alın bilər. Ayırı-ayrı inqredientlər bir neçə xəstəliklərə qarşı qoruyucu rol oynayır .Bəzi inqredientlərin insanların sağlamlığı ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqda yeni məlumatların aydınlaşdırılması, müxtəlif tədqiqatların nəticələrinin tədqiqi, qidalanma elminin yeni istiqamətlərinin əmələ gəlməsinə gətirib çıxartdı. Pozitiv (sağlam, funksional) qidalanma 80-ci illərin əvvəllərində Yaponiyada yaranmış və burada funksional məhsul adı altında geniş şöhrət qazanmışdır.

Funksional termini adı altında tərkibində inqredientlər olan məhsullar başa düşülür ki, onlar da sağlamlıq üçün faydalı olub, xəstəliyə qarşı davamlığı artırır, orqanizmdə bir çox fizioloji prosesləri yaxşılaşdırır və insanın uzun müddət aktiv həyat tərzini keçirməsinə imkan yaradır. Bu məhsul geniş istehlakçı dairəsi üçün nəzərdə tutulmaqla adi qida formasında olur və normal qidalanma rasionunun tərkibində müntəzəm olaraq qəbul edilməlidir.

Yapon tədqiqatçıları funksional məhsulların 3 əsas keyfiyyətini qeyd edirlər: qida dəyəri, xoşagələndirici və müsbət fizioloji təsir.

Adi gündəlik qida məhsullarına nisbətən funksional məhsullar sağlamlığa faydalı olmalı və insan orqanizminə heç bir zərər verməməlidir. Qeyd edilməsi vacibdir ki, bu tələb tək onun inqredientinə yox, eyni zamanda bütövlükdə məhsula aiddir.

Pozitiv qidalanma müəyyən xəstə insanlar dairəsi üçün adi rasionla, pəhriz qidalanma arasında orta qidalanma kimi qəbul edilir. Pozitiv qidalanma konsepsiyası özündə istehsalın, işlənmələrin nəzəri əsasını, realizəsini və funksional məhsulların istifadəsini birləşdirir.

Bütün pozitiv qidaların tərkibində ona funksional xüsusiyyət verən inqredientlər olur. D.Potter 7 əsas funksional inqredientlər müəyyən etmişdir: qida lifləri (həll olan və həll olmayan), vitaminlər (A, B, qrupu, D və s.), mineral maddələr (Ca, Fe), yarımdoymamış yağlar (bitki yağları, balıq yağı, omeqa-3 yağ turşuları), antioksidantlar: beta-karotin və vitaminlər (askorbin turşusu - C vitamini və alfa tokoferol-E vitamini), oliqosaxaridlər (faydalı bakteriyalar üçün faydalı substrat kimi), həmçinin mikroelement, bifidobakteriya və s.

Qida lifləri – qidalanmada və pəhrizdə vacib rol oynayır. Onlar çoxlu sayda üzvi birləşmələrin qarışığı olub, qərribə kimyəvi struktura və fiziki xüsusiyyətlərə malikdir. Ənənəvi olaraq qida lifləri, bitki polisaxaridləri və liqnin kimi müəyyən olunmuş və onlar insanın həzm sistemində metabolizmə uğramır. Həll olan qida lifləri nümayəndəsinə pektin, həll olmayanlara isə sellüloza aiddir. Qida liflərinin funksional xüsusiyyətləri əsasən mədə-bağırsaq sisteminin işi ilə əlaqədardır. Qida lifləri ilə zəngin olan qida, həzm prosesinə müsbət təsir edir və nəticədə xəstəliyin məsələn, bağırsaq xərçənginin əmələ gəlmə riski azalır.

Vitaminlər və antioksidantlara A, C, E vitaminləri, B - qrupu vitaminləri, beta karotin aid olub, funksional inqredient kimi pozitiv qidalanmada vacib rol oynayır. Onlar metabolizmdə iştirak edir, orqanizmin immun sistemini möhkəmlədir, sinqə və beri-beri xəstəliklərinin qarşısını alır.

Antioksidantlara C və E vitamini aiddir. Antioksidantlar lipidlərin tərkibinə daxil olan yağ turşularının oksidləşmə prosesini oksigenin birgə təsiri ilə ləngidir və həmçinin əmələ gələn peroksidləri parçalayır.

Qida antioksidantlarının təsiri, onların az aktiv radikallar əmələ gətirmə xüsusiyyətindən asılıdır.

Beləliklə, antioksidantlar antikanserogen təsir göstərməklə insan orqanizmini sərbəst radikallardan qoruyur, həmçinin aktiv peroksid radikallarını blokladaraq qocalma prosesini ləngidir.

Antioksidantlar sinerqizm xüsusiyyətinə malikdir. Yəni bir neçə antioksidant qarışdırıldıqda onların təsir gücü artır.

Doymamış yağ turşuları az sıxlıqlı lipoproteinlərin və xolesterinin parçalanmasında, hidrogenləşmə proseslərində iştirak edir, həmçinin qan cisimciklərinin aqreqat halının dəyişməsinin və trombların (qan laxtasının) qarşısını alır, iltihab proseslərini aradan qaldırır və s.

Mineral maddələr, oliqosaxaridlər, bifidobakteriyalar da inqredient kimi, insan orqanizminin normal funksiyaları üçün çox vacibdir. Məhsullara funksional xüsusiyyət verən inqredientlər müəyyən tələblərə cavab verməlidirlər.

Onlar təbii və ya təbii-identik və sağlamlıq üçün faydalı olmalıdır. Həm də bunlar elmi cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır. Hər günlük doza, tibbi və qidalanma mütəxəssisləri tərəfindən bəyənilməlidir. Bu doza balanslaşmış olmalı, qida məhsullarının qidalılıq dəyəri azaldılmamalıdır. Hər funksional inqredient üçün dəqiq fiziki-kimyəvi göstəricilər və onların miqdarının təyininədəqiq metodikası olmalıdır.

Hal-hazırda Avropa Birliyi dövlətlərində və ABŞ-da elə vəziyyət mövcuddur ki, funksional qida məhsulları sağlamlığın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq xüsusiyyətinə malik olsa da, tibbi tələbatlara tam cavab vermir.

Yaponiya hal-hazırda funksional qidalanmada liderdir. Bu ölkədə pozitiv qidalanmada qanunvericilik aktları daha dəqiq və hərtərəfli işlənmişdir. Layihə 1984-cü ildə qəbul edilmiş və hökumət tərəfindən geniş müdafiə edilmiş, maliyyələşdirilmişdir. Buna görə də mütəxəssislərin hesablamalarına görə Yaponiyada funksional məhsullar bazarı, yaxın vaxtlarda 7 mld. dollara çatacaqdır.

“Sağlam qidalanma” ideyası, istifadəçilər arasında get-gedə daha çox şöhrət qazanmaqdadır.

İstehlakçıların tələbatının hərtərəfli ödənilməsi üçün funksional qida məhsulları əsas 3 keyfiyyətə malik olmalıdır: xoşa gələn dad, istifadə zamanı rahatlığa və sağlamlıq üçün faydalılığa. Funksional xüsusiyyətli yağ-piy məhsulları sahəsində alim və istehsalçılar funksional inqredientli kombinə edilmiş yağların aşağı yağlı marqarin və mayonez çeşidlərinin yaradılması yolu ilə getmişlər. Funksional inqredientlərə malik olan alkoqolsuz içkilər, o cümlədən şirələr, şirəli içkilər, morslar, kvas və çay insanların həyatına məhdud şəkildə daxil olmuşdur. Beləliklə pozitiv qidalanmanın tətbiq olunması ölkənin ümumi inkişafından, qida sənayesinin həm də elmi texnologiyanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

MÜƏSSISƏNİN FƏALİYYƏTİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Məlikova N.K.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Müəssisənin əsas vəzifəsi, məlum olduğu kimi, müəyyən tələbatı ödəyə bilən istehsal-texniki təyinatlı məhsul və istehlak şeyləri istehsal etmək, onları reallaşdırmaq və mənfəət əldə etməkdir. Mahiyyətinə görə çox mürəkkəb olan bu proses müəssisəni əhatə edən, dəyişən və getdikcə daha da mürəkkəbləşən xarici mühitdə kortəbii şəkildə baş verə bilməz, o, mütləq idarə olunmalı və qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına yönəldilməlidir. Müəssisənin idarə olunması müəyyən prinsiplərə əsaslanır və bu prinsiplərdə müəssisəyə rəhbərliyin əsas qaydaları, idarəetmə orqanlarının təşkilati quruluşu və onların iş üslubu qarşısında qoyulan tələblər, inzibati idarəetmə orqanlarının əmək kollektivləri ilə qarşılıqlı əlaqələri, müəssisənin müxtəlif idarəetmə pillələri arasındakı münasibətlərin forma və üsulları öz əksini tapır.

Müəssisənin böhranlı vəziyyətdən çıxarılmasında mühüm rol idarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi oynayır. İdarəetmənin təşkilati quruluşunu müəyyən edən parametrlər aşağıdakılardır:

- müəssisənin idarəetmə sisteminin ierarxiya səviyyələrinin sayı
- idarəetmə funksiyaları üzrə idarəetmə heyətinin sayı
- xətti idarəetmə heyətinin sayı
- hər bir səviyyədə struktur bölmələrinin sayı
- idarəetmə funksiyalarının mərkəzləşdirilmə səviyyəsi

Müəssisənin idarə edilməsinin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi ilə bağlı fəaliyyətlə fasiləsiz bir proses kimi baxmaq lazımdır. Mütəmadi olaraq təşkilati quruluşun mövcud vəziyyətə uyğunluğu öyrənilməli və o daima yenidən qurulmalıdır. Ənənəvi olaraq idarəetmə sisteminin və onun təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi mövcud idarəetmə sisteminin öyrənilməsindən birinci mərhələ başlayır. Bunu üçün idarəetmə sisteminə aid olan sənədlərin təhlili və ya idarəetmə aparatı işçilərinin sorğusu aparılır. Hər iki hal idarəetmə heyətinin fikrini əks etdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir idarəetmə sistemi, bölməsi və yaxud həlqəsi özünüqoruma instinktindən çıxış edərək gördükləri işin səmərəliliyini əsaslandıracaqdır. Buna görə də mövcud idarəetmə sisteminin öyrənməklə yanaşı idarəetmə sisteminin inkişaf konsepsiyası, (ikinci mərhələ) hazırlanmalıdır. Bu konsepsiya hazırlanarkən hansı funksiya və idarəetmə bölməsinin ləğv olunması və ya yaranması məsələsi həll olunur. Oxsar müəssisələrdəki idarəetmə təcrübəsinin öyrənilməsi və ekspertlərin köməyi ilə idarəetmə sisteminin inkişaf konsepsiyasının senarilərinin hazırlanması səmərəli konsepsiyanın seçilməsinə xidmət göstərir.

Müəssisələrdə idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi, sadə, lakin əqlən çevik və peşəkar kadrlardan ibarət qurumların yaradılması istiqamətində aparılmalıdır. Bu sahədə müəssisələrin imkanları nəinki tükənməyib, hətta, çox-çoxdur; onları, sadəcə olaraq, aşkarlayıb realizə etmək lazımdır.

Müasir dövrdə biznesinizi idarə etmək üçün lazımi məlumatdan istifadə imkanının olmaması səbəbindən bu işdə uğurlu nəticələr əldə etmək, habelə, müəssisənin fəaliyyətini inkişaf etdirmək mümkünsüz vəziyyətə gələ bilər. Təəssüf ki, bu problem bütün müəssisələrdə qeydə alınan ümumi hal kimi müəyyən olunur. Bu problem, adətən, müəssisə fəaliyyətinin idarə edilməsi prinsiplərindən istifadə etdikdə cari və müvafiq məlumatlar əsasında təsirli ideyaların formalaşması mümkün olmadıqda meydana gəlir. Bundan əlavə, müəssisənin müasir fəaliyyətinin idarə edilməsi metodlarının tətbiqi hələ də mürəkkəb və çətin proses olaraq qalmaqdadır. Lakin bu metodlar dəyişməkdə davam edir və nəticədə bu dəyişiklik müəssisənin fəaliyyətində özünü göstərir. Aşağıda qeyd olunmuş metodlar müəssisənin müasir fəaliyyətinin idarə edilməsi ilə bütün dünyada biznes mühitinin dəyişikliyə uğradığına dair yeni yanaşma təklif edir.

Bulud texnologiyası yeni standart hesab olunur. Yeni texnologiyanın tətbiqi zamanı onun istifadə qaydalarına uyğunlaşmaq və texnologiyanın ixtisaslaşdırılması olduqca vacibdir. İstehsalçılar daha geniş infrastruktur imkanlarının təmin edilməsi üzrə metodlar axtarışında olduqları üçün bulud texnologiyasının xidmətləri getdikcə daha fərqli xarakter alacaqdır.

Müəssisənin müasir fəaliyyətinin idarə edilməsi metodları təkmilləşdirilmiş bulud texnologiyası imkanlarına malik olduğundan Yeni ildə müəssisələrin aparıcı inkişaf istiqamətlərindən birinə çevriləcəkdir.

Mobilliyə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Hal-hazırda mobil telefon iş adamlarının və istehlakçıların məlumatları ötürməsini və onlara birbaşa təsir göstərməsini təmin edən həqiqi standart hesab olunur. Müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi vasitələri hətta havada olarkən belə bütün qurğularda hesabatlar təqdim etmək imkanına malik olmalıdır və bu sahədə təkmilləşməyə ehtiyac duyur.

Əməkdaşlığın olması xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bir neçə il bundan əvvəl müəssisələrdəki müştərək texnologiyalar yeni və bir qədər yəndəmsiz idi. İşçilərə bir-birilə əməkdaşlıq etmək və məlumatları paylaşmaq imkanı verən "Yammer" və "Box" kimi innovasiya texnologiyaları biznes fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsinə çevrilmişdir. Təşkilat boyunca əməkdaşlığı təmin edən həllər sözün əsl mənasında heç bir işə yaramayan çıxış yolları ilə müqayisədə, müasir dövrün müəssisələrinin tələblərinə uyğun gəlirlər.

Maliyyə məmurları daha geniş təsir dairəsinə malik olmuşdur. "Wall Street" jurnalında verilən məlumata görə maliyyə məmurlarının IT (informasiya texnologiyaları) sektoruna investisiya qoyuluşları üzərində təsiri 2 il bundan əvvəlki dövr ilə müqayisədə 50%-dək artmışdır.

Maliyyə məmurları təşkilatda köklü dəyişiklik edilməsi zamanı aparıcı rola malik olsalar da, əksər insanlar hələ də müəssisə fəaliyyətinin idarə edilməsi metodlarının həyata keçirilməsi istiqamətində ən yaxşı təcrübənin müəyyən edilməsinə müəffəq olmağa çalışırlar. Ən yaxşı təcrübənin müəyyən edilməsi onların təsir dairəsinin daha da genişlənməsi mənasına gəlir.

Qərarın qəbul edilməsi aparılan təhlillərdən asılıdır. Biz təhlillərin qeyd edilməsinin kifayət olduğu bir dövrdən hal-hazırda yaşadığımız biznesin təhlili perspektivinə malik bir dövrə keçid etmişik. Cari vəziyyətin əhəmiyyəti və cari vaxtda verilən məlumatlar müəssisəsinin fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün olduqca vacib hesab olunur.

Aparat vasitəsilə yaradılan informasiya artıq xidmət paketinə daxildir. Hər bir sistemə əlavə olunan daha çox informasiya (aparat vasitəsilə yaradılan məlumat və strukturlaşdırılmış məlumat) əslində məlumat toplusunu təmsil edir.

Müəssisənin texnologiyasında yenilik istehlakçı texnologiyasında yeniliklərin yaranmasına səbəb olur. Müəssisə yeni innovasiya mərkəzinə çevrilmək üzrədir. Keçmişdə IT-dan istifadə müəssisə trendlərinin meydana gəlməsinə səbəb olurdusa, növbəti ildən etibarən müəssisələr bu sahədə aparıcı rola sahib olacaq. Müəssisə miqyasında bulud texnologiyasından və mobil telefondan istifadə iş yerində yüksək səviyyəli və asan istifadə olunan təcrübələrin meydana gəlməsinə şərait yaradır.

Rəqabət insanların texnologiyaya uyğunlaşması prosesini sürətləndirəcək. Maliyyə məmurları onların sisteminin artıq köhnəliyinin, eləcə də büdcəsi tərtib edilən və büdcənin tamamlaması üçün 4 aylıq bir müddətə ehtiyac duyan platformaların artıq kifayət etmədiyinin fərqləndirirlər. Aparılan tədqiqatlara görə, verilmiş proqnozlardan istifadə edən şirkətlər hər il büdcə prosesi üçün 25 günə qənaət etmiş olurlar. Maliyyə məmurları anlaşırlar ki, planlaşdırmaya sərf etdikləri zamanı azaltmaq üçün yeni texnologiyalardan istifadə qaydalarını mənimsəməsələr, öz mövqelərini itirə bilərlər.

Çevik qərar qəbul edib hərəkətə keçmək hər zaman uğurlu nəticələr qazandırır. Gündən-günə inkişaf edən dünya bazarında demək olar ki, heç bir sənaye sahəsində uğur qazanmaq üçün sehirli vasitə yoxdur. Bunun üçün yalnızca daim gələcəyə baxmaq və növbəti addımı düşünərək atmaq lazımdır. Uzaqgörən maliyyə məmurları müəssisənin fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə alternativ həllərin axtarışını davam etdirmək niyyətindədirlər. Onların axtardığı həllər yeni şəraitə tezliklə uyğunlaşa bilmək xüsusiyyətinə malik olmalıdır.

YER ALMASINDAN (TOPINAMPURDAN) İSTİFADƏ ETMƏKLƏ YENİ ÇEŞİDDƏ KULİNAR MƏMULATLARI TEXNOLOGİYASININ İŞLƏNİB HAZIRLANMASI

Məmmədli M.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Gündəlik rasionu daha da rəngarəng etmək üçün insan daim axtarışda olur. Müasir insanın qida rasionunu analiz etdikdə görürük ki, bu rasion heç də qidalanmaya qoyulan tələbatları ödəmir. Yəni qida rasionunda karbohidratların payı çox yüksəkdir, ancaq vitaminin miqdarı, makroelementlərin, zülalların, proteinin payı isə çox aşağı səviyyədədir. Sağlamlığı və məhsuldarlığı artırmaq üçün balanslı qidalanma lazımdır.

Profilaktik və müalicəvi dietik ərzaqlar ictimai iasədə xüsusi rol oynayır. **Yermalması** bir bitki olaraq dietik və müalicəvi profilaktik qida növlərinin istehsalında əsas rol oynayır.

Yermalması (topinambur) çoxillik ot bitkisi olub Asteraceae fəsiləsinə aiddir. Bitkinin başqa adı yerarmudu, yerusəlim ənginarı, bulba, barabolyadır. Topinambur adı Braziliyada tupinambus adlı hindu qəbiləsinin adından götürülmüşdür. Bu bitki ilk dəfə XVII əsrdə Braziliyadan Fransaya gətirilmişdir. Yabani halda əsasən Şimali Amerikada rast gəlinir. Kök sistemi çox güclüdür və dərinədə yerləşir. Yeraltı zoğlarında

ağ, sarı, bənövşəyi, qırmızı yeməli kökyumruları əmələ gəlir. Bu kök yumruları qışda torpağın altında qışlayır.

Kimyəvi tərkibi. Topinambur kimyəvi tərkibinə görə kartofa bənzəyir. Qidalılıq dəyərində görə isə bir çox tərəvəzləri ötür, hətta qidalılığı yem çuğundurundan 2 dəfə artıq dəyərlidir. Topinamburun tərkibinə 3% zülal, mineral duzlar, 16-18% həll ola bilən polisaxarid inulin fruktoza, mikroelementlər, B₁ vitamini, C vitamini, karotin daxildir. Topinamburun tərkibində şəkərin miqdarı onun yığılma vaxtından asılıdır.

ABŞda bu yerarmudundan həllolan kasniya analoq olaraq diyetik qəhvə surroqatı hazırlanır, zoğlarından isə presləmə nəticəsində sirin şirə alınır.

Topinamburun faydalı xüsusiyyətləri. Topinambur tərkibindəki inulinin hesabına orqanizmdən bir çox toksiki maddələri xaric edir. İnulin həmçinin həzm prosesini aktivləşdirir, ödqovulmanı stimullaşdırır. Uzun müddət topinambur istifadə etdikdə orqanizmin immun müqaviməti artır, həzm sisteminə zədələyici təsir göstərən müxtəlif patogen agentlərə qarşı davamlı dayanıqlılıq göstərir. Bunun hesabına topinambur bağırsağ mikroflorasına müsbət təsir göstərir. Topinambur ürəkbulanmanı azaldır, qusmanı dayandırır, mədədə qıçqırmanın qarşısını alır, ağızda acılığı götürür. Bundan əlavə tərkibinə daxil olmasa da selenin (Se) mənimsənilməsini sürətləndirir. Həmçinin pis ekoloji şəraitdə yaşayan insanlara topinamburdan mütəmadi istifadə edilməsi məsləhət görülür. Topinambur ağır metal duzlarını bədəndən xaric edir.

Şəkər əleyhinə dəmləmə. 5-7 ədəd topinambur yumrusu və ya 3 xörək qaşığı qurusu 1-2 litr suda dəmlənir. Alınmış dəmləmə gün ərzində içilir. Bu dəmləmə mədəaltı vəzin fəaliyyətinə müsbət təsir edərək qanda şəkərin miqdarını azaldır, arterial təzyiqi aşağı salır, qanda hemoqlobini artırır.

Vitaminli dadlı içki. Topinamburun cavan zoğları çiçəklənməyə qədər və ya elə həmin zaman yarpaqları ilə birlikdə toplanıb qurudulur. Alınmış quru xammaldan 15-20 qr götürülüb üzərinə 1 litr qaynar su əlavə edilir. Bu dəmləmə gün ərzində tamamilə içilib bitirilir. İçərkən ona mürəbbə və ya bal əlavə etmək olar.

Topinambur şirəsi. Hər gün səhər 2 xörək qaşığı topinambur şirəsi 2 xörək qaşığı su ilə qarışdırılıb acqarına daxilə qəbul edilir. Bu şirə baş ağrılarına, yüksək arterial təzyiqə və mədə qıçqırmasına müsbət təsir göstərir. Artıq qalmış şirə soyuducuda saxlanmalıdır.

Əks göstəriş. Onu əvvəldən qeyd edək ki, hər hansı faydalı məhsul olur-olsun, onun mütləq bir əks göstərişi vardır. Eyni ilə də topinamburun da özünəməxsus əks göstərişləri mövcuddur. Topinambura qarşı fərdi həssaslığı olanlar ondan ehtiyatla istifadə etməlidirlər. Bu yerarmudunu çiy halda istifadə etdikdə meteorizm də əmələ gətirə bilər.

Topinambur kulinariyada. Topinamburun kök yumruları çiy şəkildə, qaynadılmış və ya qızardılmış halda yeyilə bilər. Bundan əlavə ondan salatlar, kompot, çay hazırlanır. Topinamburdan həmçinin çipslər də hazırlanır. Kartofdan fərqli olaraq torpaqdan çıxarılmış kök yumrularını uzun müddət saxlamaq olmur. Buna görə də topinambur əsasən soyuducuda saxlanmalıdır. Bu zaman onun saf qalma müddəti 1 aya qədər uzanmış olur. Topinamburun dad keyfiyyətləri payızın axırından mart ayına qədər saxlanmış olur. Topinambur yumruları dondurulduqda onun tərkibində olan inulin fruktozaya parçalanır, buna görə də onun dadı şirəlişir.

İspaniya mətbəxinə topinambur tərkibli Pata Neqra adlı bir yemək daxildir. Bu yemək əsasən topinambur, ənginar, trufel göbələyi və zeytun yağından hazırlanır. Rusiyada isə topinambur şorbası hazırlanır.

Rusiyada yeralmasından alınan çox az kalorili kvas böyük populyarlıq qazanmışdır.

Topinambur salata. 4 ədəd orta ölçülü topinambur götürülüb balaca kub şəklində doğranır, bunun üzərinə 2 ədəd qaynadılıb eynilə topinambur kimi doğranmış yumurta və 1 ədəd qarğıdalı konservi əlavə edilir. Qarışdırılıb üzərinə zövqə görə ədviyyat və göyərti səpilir.

İSTEHLAK BAZARINA DAXİL OLAN ƏT KONSERVLƏRİNİN İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN EKSPERTİZASI

Məmmədli V.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ət konservləri- tənəkə, şüşə və ya polimer taralara (bankalara) yığılaraq germetik bağlanıb 110-120 °C –də sterilizasiya olunan ət məhsuludur. Ət konservləri yüksək qidalılıq dəyəri, uzun müddət saxlanılması və daşınmağa əlverişli olması ilə fərqlənir. Ət konservləri keyfiyyətini itirmədən optimal şəraitdə 3-4 il

saxlanıla bilər. Ət konservlərində 50-70% su, 10-30% zülal, 8-30% yağ, 3,5%-ə qədər mineral maddələr vardır.

Ət konservləri istehsalında əsas xammal kimi əksər heyvanların ətidən, quş ətidən, sub məhsullardan, kolbasa məmulatlarından, yağ və piydan, nitrit, müxtəlif qatmalar və digər xammallardan istifadə edilir. Tara kimi ən çox tənəkə, şüşə, alüminium ərintilərindən və polimer kütlədən hazırlanan müxtəlif həcmli bankalardan istifadə edilir.

Müvafiq qaydada emal edilib hazırlanmış ət və digər məhsullar resept əsasında tənəkə bankalara yığıldıqdan sonra bankanın qapağı markalanır və germetik bağlanır. Markalanma qapağın alt və üst qapaqlarına zərb edilir.

Qafqaz konserv zavodunda 3 çeşiddə xətt- “Blendo”, “Super Sun” və “Final” mal əti konservi hazırlanır.

Konservlər xalis kütləsi 230, 325 və 525 qram olan tənəkə bankalarda buraxılır. Sərin yerdə saxlanılma müddəti 3 ildir.

Son zamanlar “ Qafqaz konserv zavodu”nda ət və ət məhsullarından “Tomatlı dil”, “Şəki pitisi” və digər ət konservləri istehsal olunur. Bu konservlərin istehsalında yüksək keyfiyyətli mal dilindən, qoyun ətidən və qoyun yağından, soğan, şəkər, duz, qara istiot və digər xammallardan istifadə olunur. Bu konservlər “Final” markası altında halal devizi istehsal edilir.

Konservlərin keyfiyyəti yoxlanarkən orqanoleptiki, fiziki-kimyəvi və şübhəli hallarda bakterioloji təhlilə aparılır. Konservlər qəbul edilərkən yeşiklərin sayına, fiziki brutto kütləsinə, markalanmaya əsasən bankaların sayına, bankaların zahiri görünüşünə, etiket və markalanmaya, həmçinin bankanın səthində nəzərə çarpan qüsurlara fikir verilir.

Orqanoleptiki üsulla konservlərin dadı, iyi, zahiri görünüşü və konsistensiyası müəyyən edilir. Əgər konservdə bulyon olarsa, onun rəngi və şəffaflığı yoxlanılır. Xarici görünüşü yoxlanarkən ət tikələrinin ölçüsünə və bankaya yığılmasına fikir verilir.

Fiziki-kimyəvi üsulla ət və yağın netto kütləyə görə faizlə miqdarı, xörək duzunun, bulyonun, nitritlərin, ümumi fosforun, quru maddələrin, ağır metal duzlarının(qurğuşun, mis, qalay və sink) miqdarı, ümumi və aktiv turşuluq təyin edilir. Konservlərdə yol verilməyən nöqsanlara bombaj, üst və alt qapağın şıqqıdması, qara ləkə, bankanın axması, qırışmış və mexaniki zədələnmiş bankalar aid edilir. Bombaj mikrobioloji, kimyəvi və fiziki olmaqla 3 yerə ayrılır.

Mikrobioloji bombaj nəticəsində mikroorqanizmlər məhsulun üzvi maddələrini parçalayır, əmələ gələn ammiak, karbon qazı, kükürd qazı və azot daxilə təzyiq yaradaraq bankanın üst və alt qapağını şişirir. Belə nöqsanlı konservlər qida üçün yarasızdır.

Kimyəvi bombaj məhsulda turşuların tənəkə bankanın metalı ilə reaksiya girib hidrogen ayırması nəticəsində baş verir. Bu zaman məhsula qalay, dəmir və hətta qurğuşun da keçir. Belə konservlərin təyinatı və hansı məqsədlər üçün istifadə olunması, müvafiq təşkilatlar tərəfindən yoxlandıqdan sonra müəyyən edilir.

Fiziki bombaja , bankaya aşağı temperaturlu məhsulun yığılması, bankanın kəskin deformasiyaya uğraması, məhsulun donması, tənəkə bankanın paslanması və s. Səbəb olur. Belə konservlər sanitariya nəzarətindən keçirildikdən sonra istifadə oluna bilər. Ət konservlərini 0-5 °C-də 75% nisbi rütubətdə saxlamaq lazımdır. Mağazalarda konservləri quru, hava cırıyanı yaxşı olan yerlərdə 0-20 °C-də 75% nisbi rütubətdə saxlamaq olar. Temperaturu nizamlanan anbarlarda laklanmış bankalarda ət konservlərini 5 il, laklanmamış bankalarda 3-4 il, temperaturu tənzimlənməyən anbarlarda uyğun olaraq 4 il və 2-3 il saxlamaq mümkündür. Ticarət müəssisələrinin anbarlarında və mağazalarda ət konservlərini 1 ildən çox saxlamaq məsləhət görülmür.

Ət konservlərinin təhlükəsizlik göstəriciləri vacib əhəmiyyət kəsb edir. Onların standartlarda yol verilən miqdarı aşağıdakı kimidir:

Toksiki elementlər:

qurğuşun – 0,3 mq^r/kq, arsen – 0,2 mq^r/kq, kadmium – 0,001 mq^r/kq
civə - 0,002 mq^r/kq, qalay – 100 mq^r/kq

Antibiotiklər:

levomisetin - yol verilmir ,qrizin – yol verilmir
basitrasin – yol verilmir

Mikotoksinlər:

patulin – yol verilmir, aflatoksin B1 – yol verilmir, dezoksinivalenol – yol verilmir, zearalenon – yol verilmir,

T-2 Toksin – yol verilmir.

Pestidsidlər:

Heksaxlorosikloheksan (alfa, betta, qamma-izomerlər)-0.02mqr/kq, DDT və onun metabolitləri-0.01mqr/kq, nitratlar-150mqr/kq, nitritlər- yol verilmir

Nitrosamillər:

NDMA və NDEA cəmi –yol verilmir

Radionuklidlər:

Seziyum 137-70mqr/kq, stronsium 90-30 mqr/kq

AQRAR SAHƏDƏ LİZİNQ XİDMƏTİNİN YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədov B.M.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycanda lizinqin təşkili xarici ölkələrdə, xüsusilə inkişaf etmiş bazar ölkələrində lizinq fəaliyyətinin təşkilinin forma və metodlarının hərtərəfli təhlilinə əsaslanır

"Azərlizinq" öz müştərilərinə maşın və mexanizmlərin, nəqliyyat vasitələrinin xidmət heyəti ilə birgə təqdim olunması, ağır çəkili və uzunölçülü yüklərin daşınması, habelə lizinqə verilən texniki vasitələrin təmiri və onlara xidmətin göstərilməsi kimi yüksək səviyyəli lizinq əməliyyatları təklif edir.

Məlum olduğu kimi 2000-ci ildə sentyabr ayının 1-də qüvvəyə minmiş AR Mülki Məcəlləsi ölkənin mülki qanunvericiliyinin əsasını təşkil edir. Mülki Məcəllədə "lizinq" anlayışı şərh olunmasa da, lizinq müqaviləsi tərəflərinin öhdəlikləri müəyyənləşdirilmişdir. Mülki Məcəlləyə uyğun olaraq, lizinq müqaviləsinə görə lizinq verən müyyən əşyanı lizinq alanın istifadəsinə verir.

2003-cü ilin avqustunda Mülki Məcəllənin lizinqi tənzimləyən hissəsinə 18 yeni maddənin əlavə edilməsi barədə qanun qüvvəyə minmişdir. Bununla bağlı ölkə prezidentinin müvafiq fərmanında İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə lizinq xidmətlərinin stimullaşdırılması haqqında təkliflərin hazırlanması tapşırılmışdır. Həmin tapşırığın icrası kimi Vergi Məcəlləsinə lizinq obyektı olan əmlakın sürətli amortizasiyası, habelə lizinq əməliyyatlarının əlavə dəyər vergisindən azad edilməsi ilə bağlı dəyişikliklər edilmişdir.

Maliyyə xidmətlərinə aid edildiyi üçün lizinq əməliyyatları ƏDV-dən azad edilmişdir. Bunun nəticəsində lizinq və bank krediti üçün bərabər vergi mühiti yaradılmışdır.

Bu sahənin inkişafı ilə bağlı bir sıra dövlət proqramları işlənilib hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Aqrar sektorun inkişafı üçün yeni texnologiyaların və müasir texnikanın cəlb edilməsi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu texnika və texnologiyaların alınması üçün eləcə də bütün dünya ölkələrində tətbiq edilən lizinq xidmətinin ölkəmizdə də inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının prezidenti 2004-cü ildə "Aqrolizinq" ASC-nin yaradılması barədə sərəncam verib. Bu sərəncam əsasında "Aqrolizinq" ASC-yə mineral gübrələrin, pestidsidlərin, texnoloji avadanlıqların, buğda, toxumlarının, cins damazlıq heyvanların ölkəyə gətirilib istehsalçılara çatdırılması və digər funksiyaları həvalə olunub.

Respublikada aparılan məqsədyönlü işlər kənd təsərrüfatı texnikasının nomenklaturunu genişləndirməyə, xarici analoqlardan geri qalmayan səmərəli müasir aqroteknologiyaları istehsalə tətbiq etməyə və bunun hesabına əmək məhsuldarlığını 50-60%, bitkilərin hesabına əmək məhsuldarlığının isə 30%-ə qədər artırılmasına imkan yarada bilər. Qiymətlərin münasib olması hesabına aqrolizinq əqdlərinin sayının real artımı, aqrolizinqin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən hər il ayrılan vəsaitdən daha səmərəli istifadə edilməsi və ən başlıcası respublikada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını yüksəltmək üçün istehsalın yüksək səmərəli müasir texnika ilə təchiz edilməsi mümkündür.

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, aqrar sahə üzrə alimlər bu sahənin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına regional dəstək mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üçün daima iş aparırlar. "Aqrolizinq"ASC yarandıqdan indiyədək respublikada kənd təsərrüfatının texnika ilə texniki avadanlıqlarla, gübrə, yanacaq və.s. ilə təminatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə dövlət büdcəsindən və digər mənbələrdən bu quruma dəstək kimi ayrımlar edilir.

Fikrimcə bu istiqamətdə ayrılan maliyyə resurslarının artırılması mövcud problemlərin həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məmmədov B.M.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığa səmərəli və dayanıqlı inkişafına şərait yaratmaqla dövlət aqrar istehsalın maddi-texniki təminatına, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına, emalı və satışına yardım göstərir, özəl bölmədə istehsalın artımını stimullaşdırır.

Aqrar sahənin inkişafını daha da sürətləndirmək məqsədilə aqrar sahibkarlara dövlətin maliyyə yardımının artırılması, investisiyaların kəndə daha fəal cəlb edilməsi, yolların, suvarma sistemlərinin inşa edilməsi üçün dövlət kreditlərinin alınması ilə əlaqədar işlər davam etdirilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında sahibkarlıq sosial-iqtisadi inkişafın mühüt yaradan amili kimi aparıcı rol oynayır.

Aqrar sahibkarlar sahələrarası rəqabətə davamlı və səmərəli ixtisarımlı fəaliyyət göstərmək üçün peşəkar birliklər yaratmalıdırlar. Kooperasiya sahibkarlığın səmərəliliyini artıran strateji istiqamətlərindəndir. Bu məqsədlə kooperasiyanın müxtəlif istiqamətləri dəstəklənməli, onların qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətinin əlverişli maliyyə institusional mühiti yaradılmalıdır. Resursların birgə istifadəsi, ehtiyatların aşkar edilməsi və reallaşdırılmasında birgə səylərin göstərilməsi -miqyas effektivini əldə etməyə imkan verir.

Daxili bazarın qorunması tədbirləri və inteqrasiya prosesləri optimal nisbətdə aparılmalıdır. Aqrar sahibkarların qeyri-ekvivalent mübadilə prosesində məruz qaldıqları zərər aradan qaldırmaq üçün dövlət paritet qiymətləri tənzimlənməlidir. Bu qiymətlər məhsulun rentabelliyyənin məqbul səviyyəsini təmin etməlidir.

Daxili bazarın qorunmasının və yerli istehsalçıların xarici bazara çıxmasının əsas şərti yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Bunun üçün:

- yerli istehsalçıların maliyyələşmə mənbələrini genişləndirilmək;
- kənd təsərrüfatına sifarişlə işləyən sahə kimi münasibət göstərmək və müvafiq mexanizmi təkmilləşdirmək;
- fermer gəlirlərinin azalması probleminin aradan qaldırmaq;
- kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına ünvanlı yardımların çatdırılması mexanizmini təkmilləşdirmək əsas vəzifələrdir.

İntensiv texnologiyalardan istifadə, elmi ideyaların kommersiyalaşması və innovasiyalara meyli aqrar sahibkarlığın strateji xətti olmalıdır.

Bazar konyunkturunun tələblərini nəzərə alan struktur dəyişiklikləri aparılmalıdır. Sahibkarlıq subyektlərinin parametrləri optimallaşdırılmalıdır.

Sahibkarların resurslardan istifadə intensivliyinin yüksəldilməsi və ətraf mühitə resursqoruyucu münasibətin üzvü vəhdətinin təmin olunması aqrar iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasının mühüm istiqaməti olmalıdır. Hesab edirik ki, regionlarda sahibkarlığın inkişafı aşağıdakı istiqamətdə aparılarsa daha məqsədəuyğun olar:

- kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üzrə kiçik zavodların inşası;
- istehsal və xidmət kooperativlərinin yaradılması;
- yerli aqrar resurslara əsaslanan digər fəaliyyət növlərində sahibkarlığın inkişafı.

Aqrar sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün yeni sahibkarın idxalla mübarizədə dəstəklənməsi vacibdir. Bunun üçün aqrar bölməyə kreditlər ucuzlaşdırılmalı, maliyyə təminatının sənədləşməsi sadələşdirilməlidir.

MÜASİR İDARƏÇİLİK PRİNSİPLƏRİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədov K.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Menecmentin anlayışı və onun mahiyyəti. Menecmentin zəruriyi. İdarəçilik əməyinin tarixi. Qədim Şumepoəplə, Yunanıstanda, Misirdə, Romada və digər ölkələrdə idarəetmə sistemi. Menecmentin obyekti. Sistem anlayışı və onun tipləri. İdarəedən və idarə olunan sistemlər. İdarəetmənin obyektləri: təbiət, maşın sistemi, cəmiyyət, istehsal və qeyri-istehsal, sosial-iqtisadi sistemlər. İdarəçilik münasibətləri menecmentin tədqiqat predmeti kimi. Fənnin məzmunu və vəzifələri. Təşkilat. Formal və qeyri-formal təşkilatlar. Mürəkkəb təşkilat. Təşkilatın xarici mühitdən asılılığı. Təşkilat modeli açıq sistem kimi. Menecmentin ierarxiyası. Aşağı həlqə rəhbərləri. Orta həlqə rəhbərləri. Yuxarı həlqə rəhbərləri. Menecerin sahibkarla

müqayisə edilməsi. Sahibkar idarəedici kimi. Sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi. Müvəffəqiyyətə istiqamətlənmiş idarəetmə. Müxtəlif mülkiyyət formaları və iqtisadi fəaliyyət sferalarını nəzərə almaqla bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat təşkilatlarının əsas tipləri: 1) Fərdi müəssisələr, tam yoldaşlıq, qarışıq yoldaşlıq; 2) açıq və qapalı tipli səhmdar cəmiyyətlər (korporasiyalar), məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər (LTD); 3) konsern, konsersium, holding, əmtəə və fond birjalrı, banklar, sığorta və investisiya kompaniyaları, trastlar, kiçik müəssisələr və s. Bu tip təşkilatların müəyyən edilməsi meyarı, daha effektiv quruluşların seçilməsi üsulları və idarə edilməsi mexanizmi. Bölmələrin tərkibi.

Müəssisənin istehsal, elmi-texnika və sosial inkişaf imkanlarını genişləndirmək məqsədi ilə müqavilə əsasında birliklərin yaradılması. Birliyin yaradılması prinsipləri birliyə daxil olmaqda və çıxmaqda könüllülük prinsipi, antiinhisar qanunvericiliyin gözlənilməsi. Birliyin təşkilati formalarının seçilməsində sərbəst olmaq. Birliyə daxil olan müəssisələr arasındakı münasibətlərin təşkili. Birliyin idarə edilməsi orqanları. Birliyin əmlakı, əldə edilmiş gəlirin bölüşdürülməsi qaydası. Birliyin fəaliyyətinə xitam verilməsi.

Təşkilətmə funksiyasının mahiyyəti və məzmunu. Təşkilətmə funksiyasının reallaşdırılmasının iki yolu inzibati təşkilati idarəetmə və operativ idarəetmə. İdarəetmə strukturunun formalaşması zamanı meydana çıxan əsas problemlər. İdarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi problemləri.

Müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin idarə edilməsinin təşkilati strukturunun əsas xüsusiyyətləri. Təsərrüfat subyektlərinin təşkilati strukturunun yenidən qurulmasının əsas istiqamətləri: idarəetmə prinsiplərində; idarəetmə aparatında; idarəetmə funksiyalarında; təsərrüfat fəaliyyətində.

Firmadaxili idarəetmədə təşkilati strukturun təsnifləşdirilməsi: funksional, məhsul üzrə, region üzrə, holdinglər də daxil olmaqla qarışıq.

İdarəetmə qərarlarının mahiyyəti və xüsusiyyətləri. Qərarların qəbulu prosesinin təbiəti. Qərarların qəbul edilməsinə yanaşma formaları. Problemlərin səmərəli həlli mərhələləri; problemin diaqnozunun qoyulması; qərarların qəbulu üçün məhdudiyyət və meyarların formalaşdırılması; alternativin qiymətləndirilməsi. Qəti qərarın qəbul edilməsi.

Oyunlar nəzəriyyəsi. Növbələr nəzəriyyəsi modeli. Ehtiyatların idarə edilməsi modeli. Xətti proqramlaşdırma modeli. İmitasiya modelləşdirilməsi. Qərarların qəbul metodları. Ödənmə matrisası. Qərarlar ağacı. Proqnozlaşdırma metodları. Qeyri-formal metodlar; verbal informasiya; yazılı informasiya, sənaye cəsusluğu.

Proqnozlaşdırmanın cəmiyyət metodları. Proqnozlaşdırmanın keyfiyyət metodları; münisiflər heyətinin fikri; satışla məşğul olanların fikirlərinin məcmusu; istehlakçının gözləmə modeli; ekspert qiymət metodu.

İdarəetmənin obyekt kimi maliyyənin xüsusiyyətləri. Makro və mikro səviyyədə iqtisadi fəaliyyətin səmərəliyində maliyyə sisteminin yeri və yolu. Ölkələrin, regionun və təsərrüfat təşkilatlarının büdcələri. Büdcə tənzimlənməsi maliyyə menecmentinin aləti kimi. Maliyyə menecmentində vergi tənzimlənməsi. Makro və mikro səviyyələrdə vergi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri. Maliyyə məsuliyyəti və arbitraj işi. Kredit funksiyası və kredit sistemi. Maliyyə menecmentində uçot.

Dövlətin maliyyə sisteminin təşkili. Dövlət və region səviyyəsində maliyyənin idarə edilməsinin əsas orqanları, onların vəzifələri və funksiyaları. Pul tədavülü sisteminə ixtisaslaşdırılmış maliyyə təşkilatları və fondlarının xarakteristikası. Təşkilatlarda maliyyənin təşkili və idarə edilməsi. Təşkilatlarda maliyyə sisteminin bölmələri. Onların funksiyaları və öz aralarındakı qarşılıqlı təsirləri. Təşkilatın maliyyə bölmələrinin xarici maliyyə orqanları və təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələri. Bank kredit sferasında ilkin həlqə kimi. Kommersiya banklarının məqsədi, vəzifələri və funksiyaları. Kommersiya banklarının depozit və kredit siyasəti. Kommersiya banklarının idarə edilməsinin təşkilati strukturu: idarəetmənin başlıca və təminədiçi funksiyası. Bank fəaliyyəti kadr və texniki təchizatı. Bank işçilərinə olan peşə tələbləri.

İnnovasiya və investisiya: qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq. Investisiya prosesi, onun strukturu və təşkilatın fəaliyyətində yeri. Investisiya strategiyası və taktikası. Investisiya komplekslərinin ayrı-ayrı mərhələlərində və təşkilatlarında menecmentin xüsusiyyətləri. Müasir təsərrüfat təşkilatlarında investisiya prosesi. Regionlarda və şəhərlərdə investisiya menecmentin xüsusiyyətləri

“İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ” PREDMETİ VƏ VƏZİFƏLƏRİ

Məmmədova A.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi hadisə və proseslər haqqında baxışlar hələ qədim dövrlərdən mövcud olunmuşdur. Xalq dastanlarında, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin əsərlərində bu və ya digər iqtisadi hadisə və proses haqqında müxtəlif

fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Bir sıra alimlər isə bunları daha geniş izah etməyə can atmışdılar. Buna görə də qədim yunan filosoflarından Ksenofont, Platon və Aristoteli ilk iqtisadçılar adlandırmaq olar. Digər elmlər kimi iqtisadi nəzəriyyənin də qərarlaşması müəyyən tarixi dövrü əhatə edir. Onun bir elm kimi qərarlaşması XVI-XVII əsrlərdə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədardır. İqtisadi nəzəriyyə əvvəllər siyasi iqtisad (politekonomiya) adlanırdı. Bu sözü ilk dəfə 1615-ci ildə Antuan Monkreyten «Siyasi iqtisad traktatı»nda işlətməmişdir. Həmin söz qədim yunan sözləri olan politiko - siyasət; oykos-ev təsərrüfatı; nomos-qanun sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Mənası ev (ölkə) təsərrüfatını idarə edən qanunlar haqqında elm deməkdir. Əvvəllər o, vahid elm kimi hamı tərəfindən qəbul edilmiş və öyrənilmişdir. Sonralar, xüsusilə XIX əsrin ortalarından etibarən kapitalizmin iki əsas sinfi burjuazia və proletariat arasında sinfi mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində siyasi iqtisadda yeni istiqamət-marksizm meydana gəlmişdir. Marksizmə görə siyasi iqtisad ictimai elm olduğu üçün o, vahid ola bilməz. Marksizm üç cür: xırda burjua, burjua, proletar siyasi iqtisadın olduğunu qəbul edir və göstərir ki, bunların hər biri cəmiyyətdə mövcud olan müəyyən sinfin mənafeyini müdafiə edir, iqtisadi hadisə və prosesləri həmin sinfin nöqteyi-nəzərindən izah edir. XIX əsrin axırlarından etibarən bəzi nəzəriyyəçilər siyasi iqtisad sözü əvəzinə «ekonomiks» məfhumundan istifadə etməyə başlamışlar. Bu sözü ilk dəfə A.Marşall (1842-1924) işlətməmişdir. O, 1890-cı ildə çapdan çıxmış «Ekonomiksin prinsipləri» əsərində iqtisad elminin ideologiyadan kənar elm olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişdir. Müasir dövrdə bu söz daha geniş işlədilir.

Ölkəmizdə və eləcə də keçmiş sosialist təsərrüfatı ölkələrində XX əsrin axırlarına qədər "Siyasi iqtisad" terminindən istifadə edilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində sosialist təsərrüfat sisteminin dağılması ilə əlaqədar olaraq bazar iqtisadiyyatı sisteminə qədəm qoymuş ölkələrdə siyasi iqtisad sözü əvəzinə «iqtisadi nəzəriyyə», «ümumi iqtisadi nəzəriyyə», «iqtisadiyyatın əsasları» və s. məfhumlarından istifadə edilir ki, bunlar da mahiyyətcə eyni məzmun- ludur. İqtisadçılar iqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında vahid fikirdə deyildirlər. Belə ki, bəziləri sərvəti, onun yaradılması, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakını iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab edirlər. Merkantilizm cərəyanının nümayəndələri sərvəti pulla eyniləşdirir və onun artım mənbəyini mübadilədə, ticarətdə görürlər. Onların tədqiqat obyekti tədavi dairəsidir. Fizokratlar isə sərvət dedikdə kənd təsərrüfatı məhsullarını nəzərdə tuturlar. Klassik siyasi iqtisadın görkəmli nümayəndələri A.Smit və D.Rikardo da sərvəti iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab etmişlər. A.Smit iqtisadi təliminin əsas müddəalarını «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında» əsərində izah etmişdir.

Marksist klassiklərinə görə iqtisadi nəzəriyyənin predmeti sərvət istehsalı prosesi deyil, istehsal prosesində insanlar arasında olan istehsal münasibətləridir. K.Marks «Kapital» əsərinin müqəddiməsində yazır: «Bu əsərdə mənim tədqiqat predmetim kapitalist istehsal üsulu və ona müvafiq olan istehsal və mübadilə münasibətləridir». F.Engels isə «Anti-Dürinq» əsərində yazır ki, iqtisadi nəzəriyyə «... ən geniş mənada, bəşər cəmiyyətinin maddi həyat nemətlərinin istehsalı və mübadiləsini idarə edən qanunlar haqqında elmdir». V.I.Leninə görə iqtisadi nəzəriyyə istehsalın texniki tərəfini deyil, ictimai tərəfini, yəni istehsal prosesində insanlar arasında olan istehsal münasibətlərini öyrənir. İstehsal münasibətləri dedikdə istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət münasibətləri, istehsalçıların istehsal prosesində tutduqları mövqe münasibəti və istehsal olunmuş məhsulun istehsalda iştirak edənlər arasında bölgüsü münasibətləri nəzərdə tutulur. Bu üç münasibətin subordinasiyasında mülkiyyət münasibəti aparıcıdır, əsas münasibətdir; mövqe və bölgü münasibətləri mülkiyyətdən asılıdır. Müasir dövrdə nəzəriyyəçilərin əksəriyyəti iqtisadi nəzəriyyənin predmetini izah edərkən klassiklərin baxışlarına əsaslanırlar. Onlar klassiklərin fikirlərini müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq bu və ya başqa formada ifadə edirlər. Müxtəlif ölkələrdə dəfələrlə nəşr olunmuş «Ekonomiks» dərsliyində P.Samuelson yazır ki, ekonomiks (iqtisadi nəzəriyyə) insanların və cəmiyyətin müəyyən vaxt ərzində məhdud resurslardan seçib istifadə edə bilməsini, istehsal olunan məhsulların cəmiyyət üzvləri arasında bölgüsü və istehlakını öyrənən elmdir. Müasir dövrdə daha çox dəbdə olan «Ekonomiks» in müəllifləri K.R.Makkonnel və S.L.Bryu yazır ki, ekonomiks - məhdud resurslar şəraitində maddi nemətlər və xidmətlər istehsalı, bölgüsü və istehlakı prosesində insanların davranışının tədqiqatıdır.

Müasir nəzəriyyəçilərin iqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında bu və ya buna bənzər fikirlərində əsas məqsəd cəmiyyətdə hamının mənafeyinə xidmət edən iqtisadi nəzəriyyənin mövcud olduğunu cəmiyyət üzvlərinə aşılamaqdır. Onlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalət- tin mövcud olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Cəmiyyətdəki hadisələri seyr edən və müstəqil düşüncə qabiliyyətinə malik olan hər bir şəxs isə bazar iqtisadiyyatında sosial ədalətin olmasına şübhə ilə yanaşır. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti haqqında müxtəlif məktəblərin baxışları fərqləndiyi kimi bu elmin tədqiqat sahələri haqqındakı fikirləri də müxtəlifdir. Merkantilizm məktəbinin nümayəndələrinə görə iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat sahəsi tədavi sferası (dairəsi,

sahəsi), fizokratlara görə aqrar (kənd təsərrüfatı) sferası, klassik məktəbə görə (o cümlədən marksizmə görə) maddi istehsal sferası, müasir iqtisadi məktəblərə görə isə istehsal və xidmət sferalarıdır. İqtisadi nəzəriyyənin klassikləri və marksist nəzəriyyəçiləri iqtisadi hadisə və proseslərin mahiyyətini elmi cəhətdən izah etməyə cəhd göstərmişlər. Çox təəssüflər olsun ki, XIX əsrin son dövrlərindən başlayaraq bir çox nəzəriyyəçilər daha çox iqtisadi hadisə və proseslərin təzahür formalarına diqqət yetirməyə, onları izah etməyə, bazar münasibətlərini həlledici olmasına üstünlük verirlər. İqtisadi nəzəriyyənin mühüm vəzifələrindən biri də digər iqtisadi elmlər üçün metodoloji əsas olmaqdan ibarətdir. Bildiyimiz kimi iqtisadiyyat daim fəaliyyətdə olan mürəkkəb bir sistemdir. Buna görə də onun müxtəlif tərəfləri, cəhətləri və sahələri müxtəlif iqtisad elmləri tərəfindən öyrənilir. Əhatə etdiyi tədqiqat sahəsinə görə iqtisad elmləri fundamental, funksional və sahə iqtisad elmlərinə ayrılır. Fundamental iqtisad elmləri dedikdə iqtisadi nəzəriyyə, iqtisadi fikirlər tarixi, iqtisadi tarix nəzərdə tutulur. Funksional elmlərə əməyin iqtisadiyyatı, maliyyə, kredit, mühasibat ucotu və s. aid edilir. Sahə iqtisad elmləri isə sənaye, kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə və s. sahələrinin iqtisadiyyatını öyrənir.

MODELLƏŞDİRMƏ VƏ QURASHDIRMA ƏMƏLİYYATLARININ UŞAQ GEYİMLƏRİNİN İSTEHLAK XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKSPERTİZASI

Məmmədova F.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tikili mallar kütləvi, seriyalı və fərdi sifarişlər üzrə istehsal edilir. Paltarın iri qruplar üzrə külli miqdarda kütləvi və seriyalı istehsalı dövlət tikəş fabriklərində, yerli sənaye müəssisələrində və artellərdə aparılır. Kütləvi sürətdə eyni tipli tikəş məmulat istehsalı ixtisaslaşdırılmış iri dövlət tikəş fabriklərində başa çatdırılır. Belə fabriklər min və 10 minlərlə tikəş məmulat buraxmaq imkanına malikdir. Paltarların kütləvi istehsalı müəyyən ardıcılıqla yəni; Modelləşdirmə, quraşdırma, parçanın biçilməyə hazırlanması və biçilməsi, məmulatın tikilməsi, bəzək əməliyyatı vasitəsilə başa çatdırılır.

Birinci iki mərhələyə (modelləşdirmə və quraşdırma) paltarın layihələşdirilməsi daxildir. Layihələşdirmə prosesləri bütün sifariş edilmiş mal partiyası üçün bir dəfə aparılır. Yəni modelin layihəsi hazırlanır, onun etalonu yaradılır və bu etalon üzrə məmulat hazırlanır.

Paltarların kütləvi istehsalı üçün insan fiqurlarının düzgün qruplaşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür. Burada ən çox rast gəlinən fiqur əsas götürülür. Paltarların hazırlanması üçün tətbiq edilən materiallar təyinatından asılı olaraq əsas, aralıq və istisaxlayıcı hissələri birləşdirən, bəzək və furnitura materiallarına bölünür. Əsas materiallara üz materialları və astarlıq üçün olan yun, ipək, pambıq, kətan, toxunmamış materiallar, süni xəzlər, zəmpə gəzləri və s. daxildir. Son illərdə süni və sintetik materialların tətbiqi daha da genişlənməmişdir.

Uşaq geyimlərinin hazırlanmasında əsas mərhələlərdən biri paltarların modelləşdirilməsidir. Modelləşdirmə əməliyyatı yeni modelin - nümunənin yaradılmasından ibarətdir. Ölkəmizdə geyimlərin modelləşdirilməsinə çox böyük fikir verilir. Yeni model yaratdıqda modelçinin bədii fəaliyyətinin mərkəzində yüksək mədəniyyətə malik olan adamın obrazı durmalıdır. Uşaq geyimləri formaca müxtəlif, gözəl, səmərəli, sadə, ciddi və eyni zamanda ziynətli olmalıdır. Uşaq geyimlərinin modelini yaratdıqda insanın bədən quruluşunu, onun işlədiyi və yaşadığı şəraiti və paltarın xüsusi təyinatını nəzərə almaq lazımdır. Deməli, modelləşdirmənin qarşısında duran əsas vəzifə xalqımız üçün gözəl, rahat, gigiyenik, yüngül, zövqə oxşayan müxtəlif fasonlu geyim malları hazırlanmasından ibarətdir. Modelləşdirmə zamanı ilin mövsümünü nəzərə almaq lazımdır. Çünki, hər mövsüm üçün xüsusi model yaradılır.

Yeni model yaratdıqda modelçi milli xalq geyimlərinin zəngin bəzəklərindən və quruluşundan istifadə edərək onu müasir silueta uyğunlaşdırmalıdır. Ölkəmizdə yaradılan uşaq geyimlərinin modellərində bir sıra xarici ölkələrin geyim modelində rast gəlinən yöndəmsizlik, qeyri - simmetriklilik və hissə artıqlığı kimi nöqsanlara yol verilmir. Lakin bizim xalqımız başqa ölkələrin səmərəli və yaraşqlı geyim fasonlarına müsbət münasibət bəsləyir və onlardan istifadə edir. Uşaq geyimlərini modelləşdirən zaman onun bədii tərtibatı ilə yanaşı onun istehlak xassələrini də nəzərə almaq lazımdır. Modelin bədii və quruluş fikrini yerinə yetirmək üçün istifadə olunan materialın çox böyük əhəmiyyəti var vardır. Burada parçanın lif tərkibi, quruluşu, xassələri və naxışları nəzərə alınır. Bu göstəricilərdən asılı olaraq parçanın hansı model geyim üçün istifadə edilməsi məsələsi həll olunur. Parçanın rəngi, naxışı, qəş verməməsi və s. modelə uyğun gəlmədikdə modelçi öz məqsədinə tam nail ola bilmir. Parçanın xassələri nəzərə alınmadıqda məmulatı tikən zaman onu formaya salmaq çətinləşir və belə geyim öz formasını tez itirir. Geyimlərdə parçanın naxışları

düzgün yerləşdirilmədikdə o alıcıların xoşuna gəlmir. Modelləşdirmə zamanı astar materialının və furnituranın üz materiala uyğun olmasına ciddi fikir verilməlidir. Modelin, bütün bu amillərini yaxşı uyğunlaşdırmaq nəticəsində ancaq gözəl, rahat, yaraşığı model yaratmaq olar.

Uşaq geyimləri modeli yaratdıqda naxış və rəng kompozisiyasının seçilməsi məsələsi də həll olunmalıdır. Rəng və naxış məsələsinin düzgün həll edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Ən gözəl formalı modeli parçanın rəng və naxışından düzgün istifadə etmədikdə xarab etmək olar. Əksinə naxış və rəngdən düzgün istifadə etməklə modeli təkmilləşdirmək və yaraşığa salmaq olar.

Naxışlı parçaların güllərindən düzgün istifadə edilməsinin əhəmiyyəti çoxdur. Parçanın gülləri modelin xarici görünüşünə və təyinatına uyğun olmalıdır. Noxudu naxışlı, zolaqlı, iri və xırda güllü parçaların istifadə edilməsi müəyyən sistem və qaydalar üzrə aparılmalıdır. Məsələn, iri gülləri doğramağa icazə verilmir. Zolaq və damaların simmetrik yerləşməsinə gözləmək lazımdır. Parça naxışlarını və güllərini paltarın boy və ölçüsünə də uyğunlaşdırmaq lazımdır. Modelləşdirmə əməliyyatı 3 əsas mərhələyə bölünür: modelin eskizini yaratmaq, model üçün parça və qeyri - materialları seçmək, eskiz üzrə model hazırlayıb kiçik və böyük bədii şurada modeli təsdiq etdirmək. Paltar modeli yaz və yay, payız və qış mövsümü üçün hazırlanır. Yeni model yaratdıqda modelçilər əhalinin bütün tələblərini nəzərə almalıdırlar. Lakin rəssam - modelçi yeni moda tərtib etdikdə əhalinin tələbatını öyrənməkdən başqa kütləvi mal istehsalının xüsusiyyətlərini və müasir səviyyəsini də nəzərə almalıdırlar. Bu o deməkdir ki, modelçi tikış sənayesinin texnologiyasını, təşkilini, yeni materiallardan səmərəli istifadə edilməsini, istehsalın texniki, iqtisadi məsələlərini və maksimum mexanikləşdirilmə və avtomatlaşdırılma imkanlarını bilməli və nəzərə almalıdır.

Uşaq geyimlərinin modelləşdirilməsi dedikdə bu qrup mallar üzrə ilk nümunələrin yaradılması prosesi başa düşülür. Qeyd etmək lazımdır ki, pis model yaxşı materialı da tərk edə bilər. Modelləşdirmədə buraxılan nöqsanlar paltarın mənavi davamlılığını azaldır. Yəni onları mənavi cəhətdən köhnədir. Söz yox ki, belə paltarı alıcılar da seçmir və onlar ticarətdə yığılıb qalır. Həmin paltarın istehsalına çəkilən xərclər də itir. Buna görə də modelləşdirmə ilə daha bacarıqlı modelçilər, rəssamlar, konstrukturlar və ya texnoloqlar məşğul olmalıdır. Əmtəəşünaslar isə onun istehlakçı tələbinə uyğunluğunun perspektivliyini operativ surətdə təyin etməyi və modeldəki nöqsanların modelləşdirilməsi ilə mərkəzi modalar evi, konstrukturalar və layihə laboratoriyaları, texniki estetik və çeşid institutları məşğul olur. Hər bir yeni model bədii şuraların buraxılışından keçirdikdən sonra əgər məsləhət görülsə onun istehsalı təklif edilməlidir. Hər bir modelin fasonu, forması, silueti, biçimi, kompozisiyası, dəstliyi, hissələrinin tikışlərinin vəziyyəti, hətta materialın növü, rəngi, naxışının geyimdə yerləşməsi xüsusiyyəti və furniturası da alıcı təşkilatla razılaşdırıldıqdan sonra istehsalat qoyulmalıdır.

Yeni model əvvəl eskiz üzərində yaradılır. Lakin modelçinin təcrübəsindən asılı olaraq bəzən model bilavasitə material üzərində, yəni mulyajlarla və yaxud modelin maketini sadə, yüngül parçadan tikmək vasitəsilə aparılır. Yeni modelləri təsdiq etmək və qəbul etmək üçün modalar evlərində iri fabriklərində kiçik və böyük şura yaradılır. Kiçik bəii şurada modelin eskizi və yaxud ilk nümunəsi yoxlanılır və təsdiq edilir. Böyük şurada yeni modellər nümayiş edilir və müzakirə olunur.

Uşaq geyimlərinin hazırlanmasının əsas əməliyyatlarından biri də quraşdırmaqdır. Geyim istehsalında quraşdırma prosesinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Quraşdırma prosesinin əsas məqsədi qəbul olunmuş nümunə üzrə geyimin tikilməsi üçün ülgülər hazırlamaqdan ibarətdir. Uşaq geyimlərinin quraşdırılması onun rahat olmasına, forma saxlamasına, təmir edilə bilməsinə, onun insan fiqurasına uyğun olmasına və başqa istehlak xassələrinə çox böyük təsir edir. Quraşdırıcı tikili malların istehsalının ən müasir metodlarını, malın keyfiyyətinə verilən bütün tələbləri və istehsal avadanlıqlarının imkanlarını mükəmməl bilməlidir. Tikili malların quraşdırılmasında insanın bədən quruluşunun, yəni gövdəsinin vəziyyətini çox böyük əhəmiyyəti vardır. Quraşdırma zamanı tikış prosesinin sahmanlı və qənaətli olmasını nəzərə almaq lazımdır. Bütün bu əlamətləri nəzərə alaraq ülgülər hazırlanır. Fabriklərdə bu orijinal ülgülərə əsasən iş ülgüləri və köməkçi ülgülər hazırlanır. Ülgülərin üzərində hissələrin nömrəsi, fasonu, ölçüsü və adı göstərilir.

Hazır məmulatın keyfiyyəti xeyli dərəcədə parçaların biçilməsində asılıdır. Parçaların biçim əməliyyatları üçün istehsalın düzgün təşkilinin böyük əhəmiyyəti vardır. Biçim əməliyyatı tikış sexini fasiləsiz olaraq materialla təmin etməlidir. Parçanın rəşional biçiminin təcili vacib şərtlərdəndir. Parçanın rəşional biçilməsi materialların sərfi ilə iqtisadi həyatdan xeyli qənaət etməyə imkan verir ki, bu da tikış məmulatlarının maya dəyərinə təsir göstərir.

Kütləvi istehsalda paltar tikili məmulatın hazırlanmasına dair tipik metodika üzrə biçilib - tikilir. Paltarların hazırlanmasının tipik metodları DÖST - lərə, TNŞ - lərə və qabaqcıl tikış fabriklərinin iş təcrübəsinə əsasən tərtib edilir.

Parçaların biçilməsi əməliyyatları iki mərhələdən - hazırlıq və əsas əməliyyatlardan ibarətdir. Biçim üçün bir sıra hazırlıq əməliyyatları aparılır. Hazırlıq əməliyyatlarına parça və başqa materialların qəbul edilməsi, dəstləşdirilməsi, sortləşdirilməsi, parça kəsiklərinin hesablanması, üzərinə işarələrin qoyulması və s. daxildir.

TİKİNTİNİN SAHƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN VERGİTUTMANIN TƏŞKİLİNƏ TƏSİRİ

Məmmədova R.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tikinti sektorunda vergi sisteminin təşkili, formalaşdırılması və onun təkmilləşdirilməsi aktual əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, tikinti kompleksinə tətbiq edilmiş vergi sistemi bir tərəfdən yeni yaradılmış dəyərin bir hissəsinin dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün mənimsəməsi, digər tərəfdən də dövlət və cəmiyyət arasında olan münasibətlərin mürəkkəb iqtisadi-siyasi sisteminin formalaşdırılması deməkdir. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikasında tikinti sahəsində tətbiq olunan vergilər 3 vacib göstərici üzərində təşkil olunmuşdur:

- Cəmiyyətin tələbatı;
- Dövlətin imkanları;
- Artıq mövcud olan vergitutma bazası.

Bununla yanaşı tikinti sektorunda tətbiq olunan effektiv vergi sistemində ölkənin həm daxili, həm də xarici maraqları, müəssisə və təşkilatların, regionların və vətəndaşların da maraqları da nəzərə alınmalıdır. Göstərilən tələblərə cavab verən vergi sisteminin formalaşdırılması hər bir dövlətin inkişaf etdirilməsinin əsas istiqaməti olmalıdır.

Tikinti sektorunda vergi tənzimlənməsi son dərəcə əhəmiyyətli bir məsələdir. Vergi və vergitutma sisteminin unikallığı milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində özünü əks etdirir. Deməli, vergitutma sisteminin köməkliyi ilə dövlət həm öz xərclərini ödəmiş olur, həm milli gəlirin bölüşdürülməsini həyata keçirmiş olur və həm də makroiqtisadi səviyyədə milli iqtisadiyyatı tənzimləmiş olur. Ümumiyyətlə, tikinti sahəsində vergitutma iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırmaq və ya ona əks təsir göstərilməsi metodu ilə iqtisadi səmərəliliyi artırmaqla bəzən olmur. Buna misal olaraq ölkə daxilində istehsal olunmuş məhsulları xarici rəqabətdən qorumaq məqsədilə xaricdən idxal olunan məhsullardan yüksək dərəcəli vergilərin tutulmasından bir vasitə kimi istifadə olunmasını göstərmək olar. Belə olan halda vergitutma mexanizmi resursların yerləşdirilməsinə təsir etmək məqsədi güdür. Tikinti sektorunda tətbiq olunan yüksək dərəcəli vergi rüsumları büdcəyə gəlir gətirmiş olmur, əksinə ölkə daxilində istehsalın inkişafının zəifləməsi ilə nəticələnir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyat inkişaf etmə mərhələsindədir. Tikinti sahəsində vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun dünya standartlarına uyğunlaşdırılması məqsədilə aşağıdakı tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi səmərəli nəticələr əldə edilməsinə səbəb ola bilər:

1. Tikinti komplekslərindən, tikinti təşkilatlarından tutulan vergilərin sayının azaldılması. Bunun səbəbi müəssisələrin və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinə coxsaylı vergilərin tətbiq olunmasıdır. Bu isə təsərrüfat subyektlərinin və sahibkarların maliyyə vəziyyətini mürəkkəbləşdirir, vergi orqanlarının və maliyyə strukturlarının fəaliyyətində maneələrə səbəb olur;

2. Tikinti təşkilatlarında vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına görə tətbiq olunan vergi sanksiyalarını müəyyən dərəcədə zəiflətmək;

3. Tikinti kompleksində hesabat dövrü ərzində vergiqoymaya əlavə və dəyişikliklər edilməsini məhdudlaşdırmaq, vergi sisteminin sabitliyini təkmilləşdirmək;

4. Dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin tam və zamanında təmin edilməsi məqsədilə tikinti fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarların vergi ödəmələrini operativ formada həyata keçirilə bilməsi üçün dövlət tərəfindən həvəsləndirici tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sektorunda vergiqoymanın təsnifləşdirilməsi zamanı bazar iqtisadiyyatı şəraitində onun əhəmiyyəti daha da artır və ondan vergi yükünün əmlak və xidmət istehlakçısı üzərinə keçirilmə dərəcəsini qiymətləndirmək üçün istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasında bütün digər maddi istehsal sahələrində olduğu kimi tikinti sahəsində də vergi və qiymət intizamına əməl olunmasına nəzarət sistemini gücləndirmək məqsədilə dövlət vergi xidməti sistemi təşkil olunmuşdur. Bu xidmətin ən başlıca öhdəliyi vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarət etmək və dövlət büdcəsinin formalaşdırılması üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Bu sistem ölkə

üçün daha vacib olan problemlərin həllinə, səmərəli maliyyə və büdcə siyasətinin həyata keçirilməsinə və maliyyə vasitələrindən səmərəli istifadə olunması yolu ilə əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə yönəltməyə imkan verir. Dövlət vergi xidməti vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarəti həyata keçirməklə geniş informasiyaya malik olmuş olur ki, bu da öz növbəsində dövlətin gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında, qanunvericilik aktları layihələrinin hazırlanmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

SÜDDƏN FUNKSIONAL MƏQSƏDLİ İÇKİLƏR İSTEHSALI İMKANLARININ ÖYRƏNİLMƏSİ

Mirzəyeva Ç.V.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

A.V.Martınov Rusiyanın süd sənayesi məhsullarının (1990-1998-ci illər üzrə) çeşidini onun funksionallığı nöqteyi-nəzərdən təhlil etmişdir. Bu məqsədlə bütün süd məhsulları 3 qrupa bölünür: yağsız, tam süd məhsulları və digərləri. Yağsızlara 0,5%-dən çox olmayan, tam süd məhsullarına 1-18% yağlılığa malik olanlar, digərlərinə - pendir, xama, quru tam süd və süd konservləri aid edilir.

Rusiya Tibb Elmlər Akademiyasının Qida İnstitutu (L.N.Şatnyukunun rəhbərlik etdiyi profilaktik təsirli yeni xüsusi məhsullar laboratoriyası) "Valetex-Podimpeks" firması ilə birgə vitamin və karotinlə zənginləşdirilən yüksək səmərəli və baha olmayan müalicəvi-profilaktik məhsulların sənayedə buraxılışını təşkil etmişlər. Həmin məhsullar, həmçinin polivitamin və vitamin-mineral əlavələr klinik sınaqdan uğurla keçmişdir.

Hazırda Rusiyanın "Mir biotexnologiy" şirkəti tərəfindən müalicəvi-profilaktik xüsusiyyətli bir sıra süd məhsullarının buraxılışına və tətbiqinə nail olunmuşdur. Bunlar süd məhsulu "Bifilayt", yoqurt "Bifilayt"; şor "Bifilayt"; kefir "Bifilayt"-dır.

Məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinin ən vacib istiqamətlərdən biri - əvəz olunmayan qida maddələri, həmçinin bioloji fəal maddələrlə zənginləşdirilmiş yeni spirtsiz içkilərin hazırlanmasıdır. Bu həm orqanizmin essensial makro və mikronutrientlərə olan tələbatının tam ödənilməsi məqsədi daşıyan kütləvi istehlak üçün olan içkilərə və həm də məlum kimyəvi tərkibli müalicəvi profilaktik xüsusiyyətə malik olmaqla ekstremal şəraitdə olan müəyyən qrup əhali təbəqəsi üçün nəzərdə tutulan içkilərə aiddir.

Qida sənayesində məhsulun rəqabətə davamlılığını təmin etmək üçün yalnız yeni xammal növlərinin axtarışı, məhsul istehsalının müasir texnologiyasının işlənməsi deyil, həm də hazır məhsulun mütərəqqi saxlanma şəraitinin təmin olunması vacibdir. Bu nöqteyi-nəzərdən qida məhsullarının tez həll olan konsentrantları maraq kəsb edir.

Son illər içkilər və digər qida məhsulları üçün tez həll olan quru toz şəkilli qarışıqlar şəklində konsentrantların texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, çeşidinin artırılması və istehsalının genişləndirilməsi ilə səciyyələnir. Reseptdə komponentlərin məqsədyönlü şəkildə seçilməsi funksional müalicəvi-profilaktik xüsusiyyətli içkilər alınmasını təmin edir. Onları almaq üçün qatılaşdırılmış meyvə-giləmeyvə və tərəvəz püreləri, şirələr, yağsızlaşdırılmış süd, üzsüz süd, ətirləşdiricilər istifadə olunur. Belə qarışıqların təminatlı saxlanma müddəti və istehlak xüsusiyyətləri, maye konsentrantlara və ekstraktlara nəzərən yüksəkdir.

Meyvə-giləmeyvə xammalının emalının müasir üsullarından biri də onların su və su-spirt həlledicisi ilə ekstraktlaşdırılması və sonrakı dealkoqolizasiyasıdır.

Səmərəli emal üsulunun yaradılması diffuziya proseslərinin əsaslarının öyrənilməsini, emal olunan xammal və hazır məhsulun xüsusiyyətlərinin tədqiqini vacib edir. İlk növbədə diffuziya, fiziki-kimyəvi, istilik fiziki və texnoloji xüsusiyyətlərin öyrənilməsi tələb olunur.

Odur ki, ekstraktlaşma prosesinin tədqiqi və ekstraktlar istehsalının texnologiyasının işlənməsi və onlardan süd məhsullarına qatılan əlavələr kimi istifadə olunması aktual elmi-texniki vəzifə olub, süd və bir sıra digər qida sənaye sahələri üçün təcrübi maraq kəsb edir.

Təcrübə göstərir ki, bitki mənşəli sağlam və ekoloji təmiz məhsullar gələcəyin qidasıdır. Bu məhsulların maya dəyərinin heyvan mənşəli qidalara nisbətə xeyli aşağı olması onların istifadəsini iqtisadi baxımdan əlverişli edir.

Bu tip məhsullar qidanı vitamin, mikroelementlər, qida lifləri, zülallar, amin turşular və digər təbii maddələrlə - bir sözlə, insan orqanizmini mikronutrientlərlə təmin edir.

Bitki xammalının emalının mütərəqqi texnologiyası onlardan qatılaşdırılmış əsaslar (ekstraktlar, şirələr) alınmasını təmin edir. Onların bazasında isə müxtəlif növ funksional məhsullar istehsal olunur.

Zülalə malik məhsullar üçün südçülük sahəsinin məhsulları – süd və onun emal məhsulları əsas rolunu oynayır. Lakin belə məhsulların çeşidi hələ kifayət qədər deyildir.

Kombinə edilmiş süd-bitki əsasında içkilər hazırlanmasında perspektiv istiqamət – reseptdə süd zərdabı, tam və ya yağsızlaşdırılmış süddən və onların kombinasiyasından istifadə edilməsidir. Üzərinə isə bioloji və qida dəyərini yüksəldən, dad və ətri yaxşılaşdıran bitki mənşəli əlavələr, şəkər şərbəti qatılması müsbət nəticə verir.

Bitki xammalı soyaya yaxın miqdarda yüksək zülallara və ondan fərqli olaraq daha əməliyyatlı səviyyədə karbohidratlara (xüsusilə nişastaya) malik olur. Tədqiq olunan bitki xammalında K, Ca, P üstünlük təşkil edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bitkilər amin turşuların tam yığımına, o cümlədən əvəzolunmayanlara malikdir. Onlarda həmçinin əhəmiyyətli miqdarda sərbəst amin turşular – asparagin, tirozin, treonin, metionin olur. Eyni zamanda nişasta, pektin maddələri, hemisellüloza, sellüloza onların quru maddələrinin əsas kütləsini təşkil edir.

İçkilər hazırlamaq üçün əsas kimi pasteurizə olunmuş inək südündən və süd zərdabından, süd-bitki ekstraktlarından istifadə olunması nəzərdə tutulur.

Xammal bazasının təhlili göstərmişdir ki, hazırda dünyada kifayət miqdarda inək südü istehsal olunur və bu işdə ABŞ başda olmaqla 11 ölkə dünyada ön sıradadır. Qardaş Türkiyənin bu ölkələr arasında yer tutması əhəmiyyətli olub, bizim üçün nümunədir. Biz bu təcrübədən bəhrələnməyə çox iş görə bilərik.

KOMPOZİSIYA KOSTYUM FORMASI HARMONİZASIYASININ VASİTƏSİ KİMİ

Musayev E.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kompozisiya forma elementlərinin bütöv bir tam şəklinə salınmasıdır. Bütöv bir tamın hissələrinin uyğunluğuna, bədii vəhdətinə malik olan forma ahəngdar forma adlanır. Ahəngdarlıq inkişafını ümumi məntiqini, forma ilə məzmunun vəhdətini aşkara çıxarır. Geniş mənada ahəngdarlıq kompozisiya qanunlarının ümumiləşdirilməsi, dar mənada isə quruluş qaydaları, elementlərin uyğunluğu deməkdir. Bununla eyni zamanda ahəngdarlıq forma elementlərinin, yaxud mühitin elə təşkilidir ki, o, müəyyən üslub üçün estetik formaların mükəmməlliyinə nail olmağa kömək edir.

Ahəngdarlıq prinsipləri müxtəlif nəsil insanlar tərəfindən seçilmiş, qanuna uyğun və modul sistemlərində toplanmışdır. Bu sistemlər həm memarlara, həm heykəltəraşlara və boyakarlara, həm də dekorativ - tətbiqi sənət rəssamlarına harmoniya normalarını qəbul etdirmişdir. Bizə ən mükəmməl və bütöv üç qanun gəlib çatmışdır: 3000 ildən artıq yaşı olan hind - tibet, «qızıl kəsik» nisbətlərinə əsaslanan (Leonardo da Vinçinin dairənin kvadratlanması) Misir, Avropa qanunları. Hələ Pifaqor hər həndəsi anlayışa, yaxud «fakta» bir hesab «faktının» uyğun gəldiyini və hər harmoniyanın nisbətdən, yaxud bütövlə onun hissələri arasında miqdar nisbətindən asılı olduğu barədə danışmışdır.

Kostyum həmişə elementləri bir - birinin tabeliyində olan bir ahəngdar bütöv kimi təsəvvür olunur. Bərabər tabelik əsas və ikinci dərəcəli elementlər arasında müşahidə olunur. Kostyum formasının mərkəzi elementi qamətdir. Kostyumu təşkil edən detallar - elementlər onunla uzlaşır. Kostyumun funksional cəhətdən əsas elementi bədii mənada həmişə əsas olmur. O, həmişə kostyumun struktur təşkilində əsas olur.

Elementlərin ahəngdar tam təşkil etməsi kompozisiya üsulları vasitəsilə həyata keçirilir. Onların əsasını isə insan obrazı barədə ideal, yaxud qanuna uyğun təsəvvür təşkil edir. Beləliklə, kostyum kütlələrinin cəmləşməsi və qruplaşması insanın bədən hissələrinin «qızıl kəsik» prinsipi üzrə təbii qruplaşması ilə müəyyən olunur. «Qızıl kəsik» nisbəti süni və təbii mənşəli obyektlərin quruluş harmonizasiyası fenomeni kimi nəzərdən keçirilir, belə ki, tətbiqin ən müxtəlif sahələrində: bitki və heyvan orqanizmi nisbətində, baş beyin bioritmində, planet sistemlərinin təbiətində, ən sadə hissəciklər səviyyəsində enerji qarşılıqlı təsirində və s. müşahidə olunur. Kostyumun hər bir elementində «qızıl kəsik» prinsipinin iyerarxiyasını müşahidə etmək olar: həm bədən, həm də periferik sahələrdə kütlənin bədii tərtibatının əsasını təşkil edən hissələrin qeyri - bərabər bölgüsü. Məsələn, dizin ortasına qədər uzunluğu olan şanel üslublu kostyum jaketin aşağı kənarı ilə «qızıl kəsik» nisbətlərinə bölünmüşdür (təxminən 3 : 5). Uzunmış əlin uzunluğu ilə bəzi önü uzunluğu, əllə bəzi önünün bütün əlin uzunluğu ilə nisbəti də belədir. İnsan bədəninin hissələrə bölgüsünün obyektiv mövcud olan qanunauyğunluqları kütlələrin qruplaşmasını müəyyən edir və kostyumun ahəngdar bütövlüyünün təşkilinə kömək edir. Beləliklə, kostyum formasının kompozisiya işlənməsi kostyumun hər bir funksional hissəsinin prinsipial sxemi kimi təqdim edilə bilər. Ahəngdar təamlığın yaradıcılığı formaların

xarakteri funksionallığı müəyyən edir. Ahəngdarlıq isə, öz növbəsində, istifadə olunan materialın xüsusiyyətlərindən asılı olan formanın plastik şəklilə müəyyən olunur.

Kostyum formasının işlənmə prosesi bədii yaradıcılıq sahəsinə aiddir və görmə qavrayışının qanunları, dünyanın hissi idrakı ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Görmə qavrayışının müasir nəzəriyyəsində bizim görmə orqanlarımız üçün əlçatan olan səciyyəvi xüsusiyyətli obyektin vizual strukturuna böyük əhəmiyyət verilir. Strukturun səciyyəvi xüsusiyyətləri deyərək istiqamətlər, bucaqlar, elementlər arasında məsafələr plastik həllin və elementlərin ritmik təşkilinin aydın ifadə olunmuş xüsusiyyətləri başa düşülür. Forma təşkili forma elementlərinin harmonizasiyası, ideal variant əldə etmək üçün mərhələli struktur yoxlanması və düzəlişlər edilməsidir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SABİTLİYİNİN GÖSTƏRİCİLƏRİ SİSTEMİ

Mustafayev F.F.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Dövlət müstəqilliyin bərpasından sonrakı illərdə ölkə regionlarının iqtisadi və sosial inkişafı Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Milli iqtisadi inkişaf strategiyasının tərkib hissəsi olan regional inkişafa isə 2003-cü ildən sonra xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mövcud təbii ehtiyatlardan və əmək resurslarından tam və səmərəli istifadə etmək əsasında regionların iqtisadi inkişafını sürətləndirmək və miqyasını genişləndirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü, rəhbərliyi və nəzarəti ilə dövlət proqramları qəbul olunmuş və həyata keçirilməsi ardıcıl təmin edilmişdir.

Dünya iqtisadi sisteminə fəal inteqrasiya yolu seçən Azərbaycanda aparılan uğurlu, məqsədyönlü siyasət nəticəsində ildən-ilə daha yüksək inkişaf göstəriciləri nümayiş etdirən iqtisadiyyatın formalaşdırılması ölkədə işgüzar fəallığın daha da yüksəldilməsinə, neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da sürətli inkişafına, yoxsulluğun azaldılmasına əlverişli şərait yaratmış, əhalinin etibarlı sosial müdafiəsini, maddi-rifah halının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırılmasını təmin etmişdir. Bütün bunlar isə əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, möhtərəm Prezident cənab İlham Əliyevin zamanın tələbləri ilə yeni çalarlarla zənginləşdirilən, Azərbaycanın hərtərəfli, dayanıqlı və davamlı inkişafını, insanların layiqli həyat səviyyəsini ehtiva edən, ölkəmizin dünya miqyasında nüfuzunu daha da artıran milli sosial-iqtisadi modelin uğurları və milli iqtisadi inkişaf modelinin möhkəm təməllər üzərində qurulmasının əyani göstəricisidir.

Ölkə iqtisadiyyatının əsas prioritetlərindən olan qeyri-neft sektorunun inkişafında son illər ərzində bir sıra mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Aparılan iqtisadi islahatlar nəticəsində iqtisadiyyatın diversifikasiyası bu sahənin inkişafını təmin etməklə, onun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli artımına səbəb olmuş, ölkəmizin beynəlxalq aləmdə müsbət imici daha da möhkəmlənmiş, iqtisadi inkişafın davamlılığı təmin olunmuşdur.

Makroiqtisadi sabitliyin və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması cari, orta və uzunmüddətli perspektivdə ölkə iqtisadiyyatı üçün mövcud və potensial mənfəət təsirlərin qarşısının alınması istiqamətində qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsini vacib edir.

Qeyd olunan məqsədlərə nail olunması üçün əlverişli biznes və investisiya mühiti, sahibkarlara öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanları yaradılmalı, bank sisteminin etibarlılığı artırılmalı, sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanları sadələşdirilməli, normativ hüquqi bazanın qabaqcıl beynəlxalq təcrübə və milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi təmin olunmalıdır.

Bununla belə son dövrlərdə istər regionda, istərsə də global iqtisadiyyatda təzahür edən proseslər, neft gəlirlərinin kəskin azalması və mürəkkəb xarici iqtisadi mühit ölkənin makroiqtisadi və maliyyə sabitliyinə öz təsirini göstərməkdədir. Dünyada cərəyan edən iqtisadi proseslərin yaratdığı yeni çağırışlara uyğunlaşmaq və mövcud global iqtisadi böhranın ölkəmizə təsirini minimuma endirmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili və ölkədə müəyyən olunmuş iqtisadi islahatların əsas strateji hədəflərinə uyğun olaraq sistem xarakterli bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdir.

Artıq dünyada cərəyan edən prosesləri qabaqlayan, neftin qiymətində müşahidə edilən tərəddüdləri aradan qaldırmağa yönəlik addımlar atan və bütün bunların kontekstində hər bir vətəndaşın fəxrəli həyat səviyyəsini təmin etməyi ali məqsəd kimi qarşıya qoyan hökumət fəaliyyətini yalnız sosial müdafiə tədbirləri ilə məhdudlaşdırmayıb, zəruri olan bütün sahələrdə kompleks islahatlar aparır və müxtəlif istiqamətlərdə infrastruktur layihələrinin gerçəkləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Təbii ki, düşünülmüş, uzaqgörən siyasət

olmadan iqtisadi sahədə, eləcə də əksinə güclü iqtisadi dayaqlar olmadan siyasi sahədə ciddi müvəffəqiyyətlər əldə etmək qeyri-mümkündür.

Ölkənin iqtisadi qüdrətinin artmasında və Azərbaycanın qalan dünyaya integrasiyasında müxtəlif nəqliyyat növlərini əhatə edən beynəlxalq və regional layihələrin əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir. Bu layihələr dünya bazarlarına çıxışa imkan yaratmaqla, həm də ümumi iqtisadi inkişafa ciddi dəstək verməkdədir.

Milli iqtisadiyyatın aparıcı infrastruktur sahəsi olan nəqliyyat sistemi istər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin etibarlı təminatında, istərsə də ölkə üzrə ümumdaxili məhsulun (ÜDM)-in formalaşmasında da çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dünya Bankının qiymətləndirmələrinə əsasən nəqliyyat sektoru dünya üzrə cəmi ÜDM-nin 3-5 %-ni formalaşdırır ki, bunun da, orta hesabla, 2-2,5 %-ni dövlət investisiyaları təşkil edir. O cümlədən, dəmir yolu, avtomobil, dəniz, hava kimi müxtəlif nəqliyyat növlərini əhatə edən nəqliyyat sistemi dünya iqtisadiyyatında mövcud iş yerlərinin 5-8 %-ni təmin edir. Bütün bunlarla yanaşı, beynəlxalq nəqliyyat əlaqələri bir çox ölkələrin valyuta daxil olmalarında da əsas mənbələrdən birini təşkil edir.

Araşdırmalar göstərir ki, yalnız 2010-cu ild, dünya üzrə ümumi əmtəə və xidmətlərin ixracından daxil olan gəlirlərin tərkibində nəqliyyat xidmətlərinin ixracından əldə edilən gəlirlərin payı Norveçdə-10,1%, Latviyada-18,2%, Kiprdə-16,7%, Danimarkada-18,6%, Efiopiyada-28,9%, Yunanıstanda-33,2%, Panamada-47,4% təşkil edir. Göründüyü kimi, beynəlxalq təşkilatların hesabatlarında da nəqliyyatın xüsusi rolu vurğulanır ki, bunu verilmiş rəqəmlər də bir daha təsdiq edir. Digər tərəfdən, dünya təcrübəsi sübut edir ki, bir çox ölkələr etibarlı nəqliyyat sisteminin yaradılmasını özlərinin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas təminatçısı kimi qəbul edirlər. Bütün bunlar isə, sürətli qlobal dəyişikliklər, informasiya, integrasiya və s. kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilən XXI əsrdə ölkəmizdə də nəqliyyat sistemində yeni yanaşmanı zəruri edir.

Məlumdur ki, XX əsrdə dünya iqtisadiyyatında baş vermiş inqilabi dəyişikliklərin ana xəttini dinamik inkişaf təşkil etmiş, eyni zamanda, sürətli inkişaf dinamikası müşahidə edilən sahələr-dən biri də nəqliyyat olmuşdur. Tam əminliklə demək olar ki, bu dövrdə nəqliyyat sektoru öz inkişaf sürəti və miqyasına görə əsrlərə bərabər yol keçmişdir. Məhz, XX yüzillikdə nəqliyyat sektorunun, mürəkkəb və mühüm bir infrastruktur sahə kimi formalaşması başa çatmış, onun təkmilləşməsi istiqamətində inqilabi dəyişikliklər aparılmışdır. Bir cəhəti də vurğulamaq lazımdır ki, həyata keçirilən islahatlar və atılmış addımlar nəticəsində nəqliyyat sektorunun inkişafı bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafının güclü faktoruna çevrilmiş, eləcə də sahənin özünün inkişafı üçün yeni-yeni imkanlar açılmışdır. Belə ki, XIX əsr su nəqliyyatının genişlənməsi və yeni-yeni ərazilərə dəmir yollarının çəkilişi ilə xarakterizə olunurdusa, artıq XX əsr nəqliyyatının yeni-yeni sahələrinin yaranması, bütövlükdə iqtisadiyyatın bu sektorunun sürətli inkişafı ilə, xüsusilə avtomobil nəqliyyatının daha çox maliyyə, texniki və əmək resursları cəlb edən bir sahəyə çevrilməsi ilə xarakterizə olunurdu. XXI əsr isə, qloballaşma və integrasiya proseslərinin sürətlənməsi dünyanın vahid iqtisadi orqanizmə çevrilməsinin sürətlənməsi, insanların tələbat və zöqlərində sürətli dəyişikliklərin baş verməsi ilə müşayiət edilir ki, bu da nəqliyyat xidmətlərində də müvafiq təkmilləşdirmələri tələb edir. Başqa sözlə desək, bir sözlə nəqliyyat qloballaşan dünyanın ən fəal, dinamik strukturlarından birinə çevrilir.

Şərqlə-Qərbin qovşağında yerləşən, unikal coğrafi geosiyasi şəraitə malik olan Azərbaycan Respublikası da dünya təsərrüfatının nəqliyyat sektorunda baş verən proseslərdən kənarda qalmamışdır. XXI əsr iqtisadiyyatı bütün dünya ölkələrində rəqabətə dözümlü, ixtisaslaşmış məhsullar istehsalını tələb etdiyi kimi, nəqliyyat sahəsində də daha çox yük tutumuna və intensiv hərəkətə malik nəqliyyat vasitələrinin olmasını tələb edir. Bu baxımdan nəqliyyat sistemində rəqabətin əsasını qısa vaxt ərzində uzaq məsafələr qət etməklə ağır tonnajlı yüklərin daşınmasının həyata keçirilməsi təşkil edir. Bütün bunların nəticəsində ölkəmizdə təkmil nəqliyyat-tranzit infrastrukturunu formalaşdırılmış, eləcə də Azərbaycan Respublikası Avropa-Asiya arasında daşımalar sahəsində qısa yol, zaman sərfi baxımından daha rəqabət qabiliyyətlidir. Yaxın gələcəkdə isə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin istismara verilməsi ölkəmizi tranzit daşımalarda daha rəqabət qabiliyyətli edəcəkdir.

YABANI HALDA YETİŞƏN TƏBİİ BOYAQ BİTKİLƏRİ VƏ ONLARIN QIDA SƏNAYESİNDƏ TƏTBİQİ

Mustafayev R.P.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təbiətdə yabani halda bitən boyaq bitkiləri kimi

- Acer sp. Ağcaqayın növləri
- Agrimonia eupatoria L. Qoyunotu
- Alchemilla vulgaris Adi aslanpəncəsi
- Allium Qırmızı soğan
- Allium Ceba L. Soğan
- Alnus glitonas Qızılağac
- Alnus orientalis Şərq qızılağacı
- Artemisia chia Ağ çobanyastığı
- Anthemis tinctoria L. arı çobanyastığı
- ARBUTUS andrachne Sandal
- artemisia sp. Yovşan növləri
- Convallaria majalis İnci çiçəyi
- Chrocus sativus L. Zəfəran
- Chlorata perfoliata L. Sarıot
- Cratageus monogyna Maral tikanı

və s. göstərmək olar.

Bu bitki növlərinin böyük əksəriyyətinin təbii ehtiyatları təbiətdə tədricən azalmağa üzrədir. Buna səbəb kimi adı çəkilən bitki növlərinin bəzilərinin odun kimi, bəzilərinin isə tikinti materialı kimi istifadə olunması göstərilir.

Bu bitkilərdən alınan boyalardan cisimlərə rəng vermək, bəzəmək, qorumaq həmçinin, qida məhsullarına spesifik rənglər vermək və onların orqanoleptiki görünüşünü yaxşılaşdırmaq məqsədiylə istifadə edilir.

Tarixən boyaq bitkilərindən istehsal olunan boyaq maddələri ən çox xalq təsərrüfatının müxtəlif yüngül sənaye sahələrində geniş istifadə edilmişdir. Bu bitkilər içərisində elələri mövcuddur ki, onların tərkibinə daxil olan boyaq maddələri, bu maddələrin tərkibində mövcud olan zərərli komponentlərin miqdar çoxluğuna görə qida məqsədləri ilə istifadə edilmək üçün yararsız sayılırlar. O dövrlərə aid məzar sahələrində qırmızı peyvənd boyasının tapılması boyaq maddələri istifadəsinin ən az 15000 illik bir keçmiş olduğunu göstərməkdədir. Fabrik boyama sənətindən Çində E.ə. 3000-ci illərdən bəri istifadə edilməkdədir. Bəzi dini və mədəni qeydlərə görə çivit və ot köklərindən hazırlanan boyalar e.ə. 2500-ci illərdə Hindistanda istifadə edilmişdir. Təxminən olaraq eyni illərdə sarı, qırmızı və yaşıl rəngdə parça boyama, mavi boyanı çivitten əldə edən Misirlilər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bir çox bitki qaynaqlı olan təbii boyalar XIX əsrin ortalarına qədər istifadə edilmişdir. Təbii boya maddələrinin istifadəsində müxtəlif çətinliklərə rast gəlinirdi. Bəzi təbii boyalar toxuma liflərinə təsirli deyil. Belə vəziyyətlərdə liflərin boyanı tutması üçün aliminyum və ya dəmir birləşmələri ilə emal edilməsi lazımdır. 1856-cı ildə İngilis kimyaçı William Henry Perkin, təbii boya maddələrinin yerini alan sintetik boya maddələrini inkişaf etdirməyə başlamışdır. Buna baxmayaraq qida sənayesində təbii boya maddələrindən istifadə edilir. Sintetik boyalardan qeyri-qida sənayesində- gön-dəri, xalçaçılıqda, rəngləmədə müvafiq olaraq istifadə edilir.

Yabani halda bitən boyaq bitkiləri say tərkibinə görə təbiətdə çoxluq təşkil edir. Həmin boyaq bitkilərindən istehsal edilən müxtəlif çeşidli, rəngli boyaq maddələrinin özləri də kimyəvi tərkib göstəricilərinə görə bir - birindən kifayət qədər fərqlənirlər. Lakin elə boyaq bitkilərindən alınan boyaq maddələri vardır ki, onların tərkibində insan orqanizminə mənfi təsir göstərə biləcək komponentlər yoxdur. Bu boyaq bitkilərinə dazıoyu, nar, tut, itburnu (dərgil), zirinc, şirin biyan, yemişan, çaytikanı, gicitkən, qara qarağat və bu kimi bir çox digərləri aiddir.

Bu bitkilərin tərkibində insan orqanizminə mənfi təsir göstərən faktorların yoxluğu əsas meyar götürülərək bu bitki xammallarından istehsal edilmiş boyaq maddələrindən qida sənayesinin bir çox sahələrində, müxtəlif çeşid və növlərdə olan konserv məhsulları istehsalında, çörəkbişirmə sənayesində, kolbasa və qənnadı məmulatları istehsalında, müxtəlif alkoqolsuz içkilərin hazırlanmasında və digər başqa sahələrdə geniş istifadə olunur.

Adları sadalanan yabani bitkilərdən alınmış təbii boyaq maddələrinin ən geniş istifadə sahəsi unlu və şəkərli qənnadı məmulatları istehsalı sahəsidir. Həmin boyaq maddələrinin əsas cəhəti qənnadı məmulatları ilə reaksiyaya girdikdə insan orqanizminə mənfi təsir göstərən heç bir zərərli və ya zərərli komponent, yaxud da hazır məmulatın keyfiyyət göstəricilərinin pisləşməsinə səbəb olacaq kənar maddələr yoxdur.

Unlu və şəkərli qənnadı məmulatlarının istehsalında ekoloji cəhətdən təmiz olan təbii boyaq maddələrin istifadəsi məhsulun keyfiyyət göstəricilərini, xarici görünüşü və orqanoleptiki göstəriciləri

yüksəlməklə yanaşı həm də standartda nəzərdə tutulan bütün göstəricilərə uyğunluğunu təmin edir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, təbii boyaq maddələrindən istifadə olunaraq istehsal edilən qida məhsullarında rəngin parlaq olmaqlası ilə yanaşı, həm də daha uzun müddət ərzində öz parlaqlığını qoruya bilər.

Tərkibində təbii aromatlaşdırıcı birləşmələri olan yemişan, itburnu, zirinc, bitkilərindən alınan boyaq maddələri, qənnadı məmulatlarının dad göstəricilərinin daha da yüksəlməsinə səbəb olur.

Yemişan giləmeyvələrindən alınan təbii boyaq maddələrinin əsas geniş tətbiq edildiyi sahələrə ən çox karamel, mampası, tort, marmelad və bu kimi digər qənnadı məmulatlarının istehsalı aiddir. Bunla yanaşı yemişan və itburnu giləmeyvələrindən alınan təbii boyaq ekstraktından müxtəlif tonusartırıcı içkilər istehsalında da səmərəli istifadə edilir.

Yabanı yemişan giləmeyvələrindən boyaq maddəsinin alınmasının müxtəlif səmərəli üsulları olsa da, hələki bu problem həll olunmamışdır.

Qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanımızda bu sahədə hələki heç bir elmi - tədqiqat işləri aparılmamışdır, lakin bu o anlama gəlmir ki, yemişan xammalı sənayemizdə və gündəlik tələbatımızda istifadəyə yararsızdır. Ölkəmizdə indiyə qədər yemişan bitkisinin təbiətdə yabanı halda yetişən meyvələrindən istifadə edilməmişdir.

Qənnadı məmulatları istehsalı sahəsində yemişandan alınan təbii boyaq maddələrinin tətbiq olunması həm ekoloji və tibbi nöqteyi - nəzərdən çox əhəmiyyətli olmasının əsas səbəbi onun tərkibində insan sağlamlığına zərər vuracaq heç bir toksiki maddələrin olmamasıdır ki, bu da yaşadığımız müasir zamanda cəmiyyətimizi maraqlandıran ən vacib məsələlərdəndir.

Müxtəlif növ alkoqolsuz içkilər, mors və kvas istehsalında yabanı halda yetişən itburnu, çaytikanı, yemişan, başınağacı, mərcanı giləmeyvələrindən geniş istifadə olunur. Azərbaycan Respublikasının bir sıra müxtəlif bölgələrində, xüsusilə də dağlıq və dağətəyi rayonlarında çoxlu miqdarda yabanı halda yetişən yemişan bitkisi ehtiyatları mövcuddur. Buna baxmayaraq həmin bitki ehtiyatları dağınıq və pərakəndə yayılmış olduğundan, məhsulun toplanması və tədarük edilməsi işlərində müəyyən çətinliklərə rast gəlinir. Bu məhsulların toplanmasında təqaüdçülər daha aktiv fəaliyyət göstərirlər ki, bu da öz növbəsində onların iqtisadi durumlarının yaxşılaşmasına gətirib çıxarır. Yabanı bitkilərin gələcəkdə əkilərək təsərrüfatlar tərəfindən mədəni plantasiyalarda becərilməsi bu bitkilərin meyvələrindən təbii boyaq maddəsi istehsalı üçün xammal ehtiyatlarının çoxaldılması qida sənayesinin müxtəlif sahələrində ekoloji təmiz təbii boyaq maddələrindən geniş şəkildə istifadəsinə zəmin yaradacaq və eyni zamanda sənaye miqyasında boyaq istehsalı texnologiyasının inkişafına böyük təsir göstərəcək.

DAYANIQLI EKOLOJİ-İQTİSADİ İNKİŞAFIN AZƏRBAYCANA FAYDASI

Mustafayeva G.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Davamlı inkişaf konsepsiyası ilk dəfə 1987-ci ildə BMT-in Beynəlxalq Komissiyasının məruzəsində təklif edilmişdir. Bu sənədin işlənməsində 200-dən çox dövlət iştirak etmişdir. Bundan sonra, BMT-nin Rio de Janeyro-1992-ci ildə keçirilən konfransında öz milli strategiyasını XXI əsr üçün dünya ölkələrinin iqtisadi, sosial və ekoloji aspektləri əhatə edən Davamlı İnkişaf Konsepsiyasının əsasında hazırlamaq üçün ümumi fəaliyyət proqramı "XXI əsrin gündəliyi" adlanan sənəd təsdiq edildi. Davamlı İnkişaf dedikdə, elə bir inkişaf başa düşülür ki, indiki nəsillərin tələbini ödəyir, lakin gələcək nəsillərin tələbinin ödənilməsinə təhlükə altına almır. Dayanıqlı ekoloji iqtisadi inkişaf konsepsiyasının əsas ideası sosial-iqtisadi və ekoloji inkişafın qarşılıqlı bağlılığı üçün şərait və mexanizmlərin yaradılması, təbii mühitin problemlərinin sosial-iqtisadi proseslərlə vəhdətdə baxılmasıdır. Mahiyyətə davamlı ekoloji-iqtisadi inkişaf konsepsiyası mövcud problemlərə keyfiyyətə yeni yanaşmadır.

Davamlı inkişafın müsbət tərəfi odur ki, bir- birilə sıx bağlı olan iki mühüm anlayışı özünə daxil edir:

1) Tələbat anlayışını, o cümlədən əsas tələbat anlayışı - bu isə əhalinin yoxsul təbəqəsinin mövcudluğu üçün olduqca zəruridir.

2) Məhdudlaşdırma anlayışı -bu texnologiyanın vəziyyəti və cəmiyyətin təşkili ilə şərtlənir, eyni zamanda ətraf mühitin indiki və gələcək nəsillərinin tələbatını ödəyə bilmək qabiliyyəti ilə əlaqələndirilir.

Davamlı ekoloji iqtisadi inkişafın əsas vəzifəsi - insanın tələbat və istəklərinin ödənilməsi ilə ifadə olunur. Yəni davamlı inkişaf bütün insanların bərabər səviyyədə ən zəruri tələbatlarının ödənilməsinə tələb edir. İstənilən ölkənin milli sərvətləri ümumi toplumda təbii, əmlak və insan kapitalı göstəriciləri ilə ölçülür. BMT-nin və Dünya Bankının Yer planeti üzrə bu resursların bölgüsündə təbii sərvətlər 20%, əmlak 16%,

insan kapitalı 64% təsnifatındadır. Azərbaycan da bu göstəricilər konfigurasiyası baxımından yetərli və ümidli dövlətlər sırasındadır. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri, insani resursları və intellektual potensialı sosial-iqtisadi tərəqqinin daha yüksək və davamlı templərlə irəliləyişində bənzərsiz güc toplumu təşkil edir. Azərbaycanın neft sənayesində uzun illər davam edən ekstensiv və intensiv hasilat prosesi respublikamızı kəskinləşən ekoloji proseslərlə üz-üzə qoymuşdur. Bu baxımdan, “Ətraf mühit və inkişafa dair Rio-de – Janeyro bəyannaməsində” toxunulmuş 13 əsas ideaya Azərbaycanın da inkişafı üçün də keçərli müsbət təərəflərdir:

- 1) İnsanlar təbiət ilə həmahəng sağlam və məhsuldar yaşamaq hüququna malikdirlər.
- 2) Bugünkü inkişaf indiki və gələcək nəsillərin ziyanına olaraq həyata keçirilməməlidir.
- 3) Ətraf mühitin mühafizəsi inkişaf prosesinin ayrılmaz hissəsini təşkil etməlidir və ayrılıqda baxılmamalıdır.
- 4) Sabit inkişafı təmin etmək və əhalinin çoxunun tələblərini ödəməkdən ötrü yoxsulluğun kökünün kəsilməsi və dünyanın müxtəlif hissələrində həyat səviyyələrinin qeyri-bərabərliyinin ləğvi
- 5) Yer ekosistemlərinin qorunması, mühafizəsi və bütövlüyünü bərpa etmək məqsədilə dövlətlərarası əməkdaşlıq
- 6) İstehsalın həyat fəaliyyəti olmayan modellərini məhdudlaşdırmalı və ləğv etməli, uyğun demoqrafik siyasəti müdafiə etməlidir.
- 7) Ekoloji məsələlər ən səmərəli şəkildə bütün marağı olan vətəndaşların iştirakı ilə həll edilməli
- 8) Ölkəmiz də iqtisadi yüksəlişə və davamlı inkişafa gətirib çıxaracaq açıq beynəlxalq iqtisadi sistemin yaradılması işində digər ölkələrlə əməkdaşlıq etməlidir
- 9) Ətraf mühiti çirkləndirənlər, bu çirklənməyə görə maliyyə məsuliyyəti daşmalıdır
- 10) Problemin daha dərinə elmi dərk edilməsini tələb edir
- 11) Davamlı inkişafa nail olmaq üçün qadınların hər tərəfli inkişafı
- 12) Dövlətlərarası silahlı konfliktlər zamanı ətraf mühiti mühafizə edən beynəlxalq hüquqa hörmət etməli

13) Sülh , inkişaf və ətraf mühitin mühafizəsi bir-birindən asılı və ayrılmazdır.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası həmçinin ekoloji məzmunlu olduğu qədər də sosial-iqtisadi prioritetlidir. Azərbaycan iqtisadiyyatının bu konseptual əsaslar üzərində hərəkət planı demokratik təsisatların daha geniş çəvrədə bərqərar olunmasına, ölkə imicinin dünya birliyi orbitində ucalmasını və ən əsası isə xalqın sosial həyat və rifahının yüksəlişinə təkan verəcəkdir. Bu potensialdan səmərəli istifadə etmək üçün bütün resursları daha aktiv dövrüyyəyə gətirməkdə dayanıqlı ekoloji-iqtisadi inkişaf konsepsiyası zəminində, strateji planlar kontekstində əsaslandırılmış proqmatik səfərbərlik tələb olunur. Bunun üçün isə konkret olaraq aşağıdakı sistem tədbirlərin görülməsi şərtləndirilir:

- *Dayanıqlı İnkişaf Konsepsiyasının əsas prinsiplərinin milli iqtisadiyyatın bütün sferalarında geniş tətbiqinə nail olunması;*

- *iqtisadi sistemin sosiallaşan bazar iqtisadiyyatı relslərinə keçidinin təminat strategiyasının işlənməsi;*

- *iqtisadiyyatın ekologizasiyası tədbirlərinin gücləndirilməsi;*

- *energetik balansda bərpaolunan enerji mənbələrindən istifadə diapozonunun genişləndirilməsi;*

Davamlı cəmiyyətdə ədalətsiz bölgüyə yer qalmır. Davamlı ekoloji-iqtisadi inkişaf konsepsiyası ekoloji, iqtisadi və digər sosial proseslərə eyni zamanda baxmağı tələb edir. Bu konsepsiya əhali artımının tənzimlənməsi imkanına, insanların şüurlu istehlakının formalaşmasına, ekoloji mədəniyyət və etikaya əsaslanır.

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ İQTİSADIYYATIN RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Mustafazadə M.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qloballaşma şəraitində bazar sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Təhlükəsizlik ölkənin bütün sahələrində mövcud olan və özünü göstərən çox mürəkkəb sistem, vahid orqanizmdir. Öz məzmununa görə beynəlxalq, regional, milli (dövlət, bölgə və fərdi) təhlükəsizlik formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar: hərbi, elmi-texnoloji,

sosial, siyasi, demoqrafik, iqtisadi, genetik, informasiya, enerji, mədəniyyət, intellektual və hüquqi təhlükəsizliklər.

Dünya birliyinin inkişafının müasir mərhələsi ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyi ilə birlikdə rəqabət üstünlüklərinin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu proses ayrı-ayrı milli təsərrüfatların mənafeələrinə yönəlmiş təhlükələrin intensivliyinin artması ilə nəticələnə bilər. Beynəlxalq rəqabətdə rəqiblərə qarşı lazımı müqavimət qabiliyyətinin olmaması ölkəni ümitsiz autsayderə çevirərək, onun iqtisadi artımını sarsıda bilər. Bu cür vəziyyət dövlətin milli təhlükəsizliyinin itirilməsi ehtimalını reallaşdırır. Bununla əlaqədar, milli mənafeələrə ola biləcək təhlükələrə qarşı müqavimət göstərmək vasitəsi kimi, qlobal iqtisadi məkanda ölkənin sabit mövqeyə nail olmasının mümkün vasitələri ön plana çıxır. Azərbaycanda əldə edilmiş siyasi sabitlik şəraiti, həmçinin son illər islahatların gələcək irəliləyişi üçün yaradılmış uğurlu sosial-iqtisadi baza, zənnimizcə, artıq bu gün iqtisadiyyatımız qarşısında rəqabət qabiliyyəti daha yüksək olan ilk əlli ölkə sırasına daxil olmaq imkanını gündəmə gətirir. Bu, fikrimizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinin davamlı işinin real və eyni zamanda, irimiqyaslı məqsədidir.

İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliyi, öz növbəsində həm iqtisadi təhlükəsizliyə, həm də subyektin özünə qarşı əks təsirə malikdir. Effektiv iqtisadi rəqabət qabiliyyətlilik iqtisadi təhlükəsizliyi inkişaf etdirir, həmçinin subyektə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyətini, onun hüquqi səlahiyyətini və faydalılığını yenidən qiymətləndirməyə imkan verir. Beləliklə, müasir dünyanın iqtisadi inkişafının dinamikliyi rəqabət qabiliyyətliyi şərtləndirir ki, bu da hökuməti milli prioritetlərin sərt prinsiplərini rəhbər tutaraq çevik iqtisadi siyasətin köməyi ilə yorulmadan rəqabət qabiliyyətliyinin yüksəldilməsi qayğısına qalmağa məcbur edir. Yeni iqtisadiyyat şəraitində bazar mexanizmləri elə düzəlməlidir ki, iqtisadi təhlükəsizliyin möhkəmlənməsinə kömək etmiş olsunlar. İqtisadi təhlükəsizlik probleminə olan baxışları və qərarları qabaqcıdan müəyyən edən çoxlu sayda amillər arasında ikisini fərqləndirirlər. Birincisi, milli iqtisadiyyatın vəziyyəti, onun rəqabətqabiliyyətliyinin səviyyəsidir. İkincisi, dünya təsərrüfatında rəqabətin qızışması, ranqlar üzrə dünya iqtisadi tabelində mövcud yer uğrunda mübarizədir. Dövlətin rəqabət qabiliyyətliyinin artımı və bu zaman baş verən bütün qlobal miqyaslı dəyişikliklər dünya iqtisadiyyatının qarşılaşmaqdan yan keçə bilməyəcəyi çoxlu sayda mürəkkəb çağırışlar olmadan başa gəlmir. Və hər bir ölkə bu çağırışlara öz güc və imkanlarından, xüsusilə də nail olduğu inkişaf səviyyəsindən, malik olduğu resurslardan irəli gələrək cavab vermək məcburiyyətində qalır.

Bu gün innovasiyaların, texnoloji prosesin və azad sahibkarlığın gur inkişafı ilə bağlı qlobal dəyişikliklər çoxlu sayda qlobal çağırış doğurmuşdur ki, dünyanın bütün ölkələrinin iqtisadiyyatları bunlarla qarşılaşmışdır. Azərbaycan da, mühüm geostrateji əhəmiyyət kəsb edən təbii resursların çoxlu sayda növlərinin böyük ehtiyatlarına malik olan ölkə olaraq, bu və ya digər dərəcədə bu çağırışlarla üz-üzə gəlir. Gerçəkliyin daha mühüm və miqyaslı çağırışları dəqiq qarşılıqlı əlaqəsi olan və aşağıdakı dəyişikliklərdən asılı olan amillərlə müəyyən edilir:

- təkcə ənənəvi əmtəə, kapital, texnologiyalar və işçi qüvvəsi bazarlarını deyil, həm də siyasi idarəetmə sistemlərini, innovasiyalara kömək, insan potensialının inkişafını əhatə edən qlobal rəqabətin güclənməsi;
- innovasiyaların sosial-iqtisadi inkişafda rolunu gücləndirən və rəqabətqabiliyyətliyinin bir çox ənənəvi artım amillərinin təsirini azaldan texnoloji dəyişikliklərin gözlənilən yeni dalğası;
- iqtisadi inkişafın və dayanıqlı rəqabət üstünlüklərinin formalaşmasının əsas amili kimi insan kapitalının rolunun artması, elmtutumlu iqtisadiyyat keyfiyyətə əməltutumlu və kapitaltutumlu iqtisadiyyatın tələb etdiyindən fərqli kadrlar tələb edir;
- iqtisadi inkişaf modelinin yanacaq və xammal ixracının sürətlə yetişməsinə əsaslanan ixrac-xammal potensialının tükənməsi;
- dünya ərzaq böhranının mürəkkəbləşməsi
- dünya enerji böhranının kəskinləşməsi;
- müasir demoqrafik və immiqrasiya vəziyyətinin mürəkkəbləşməsi, həm istehlakçı, həm də işçi qüvvəsi kimi çıxış edən əhəlinin sayının və keyfiyyət strukturunun dəyişməsi;
- gözlənilən ekoloji dəyişikliklər və bunların nəticəsi kimi, iqtisadi inkişafın texnogen xarakterindən imtina, onun ekologizasiyasının sürətləndirilməsi.

Dünya İqtisadi Forumun (DİF) indeks göstəricilərinin müasir dinamika Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanması üçün önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və "biliklərin iqtisadiyyatı"na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmini üçün mümkün olan hər şeyi

etmək haqqında danışmağa imkan verir. Bununla yanaşı, DİF-in reytinglərinin təhlili göstərir ki, bunu yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının keyfiyyətli artımı ilə hər yeni addım daha çox qüvvə tələb edir və burada ümumi rəqabətqabiliyyətliliyinə təsir edən bütün amillərin yalnız tarazlı və kompleks yaxşılaşdırılması bu uğurun zəmini ola bilər. Bütövlükdə, Azərbaycanda özünün müasir potensialı ilə uğurlu, dünya standartlarına cavab verən infrastrukturun formalaşmasının davamı ölkənin nəinki XXI əsr texnologiyalarının tətbiqi və inkişafına əsaslanan modernləşdirilməsini sürətləndirəcək, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatının milli rəqabətqabiliyyətliliyinin gələcəkdə artmasına kömək edəcək. Yekunda qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikası milli rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltmək üçün ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin müasir amillərinin formalaşmasının gücləndirilməsi zəruridir.

BAZAR SUBYEKTLƏRİNİN KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİ

Mürsəlov T.V.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın təkmil inkişafı üçün sahibkarlığın əsaslı azad inkişafı üstün tutulur. Sivilizasiyalı inkişaf dövründə “sahibkarlıq” və “bazar” amilləri bir biri ilə qırılmaz vəhdət təşkil edir. Bu qırılmaz vəhdətin yaradılmasında kommersiya fəaliyyətinin rolu əvəzedilməzdir. 20 Kommersiya fəaliyyətinin özünəməxsus cizgiləri bütün iqtisadi fəaliyyətlərdə əks olunur. Kommersiya – ticarət sahibkarlığının və ya biznesin bir növüdür. Kommersiya latın mənşəli sözü olub (commercium) hərfi mənası ticarət deməkdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “ticarət” termini ikili məna daşıyır: bir tərəfdən iqtisadiyyatın müstəqil sahəsi kimi səciyyələnir, digər tərəfdən isə əmtəələrin alqı- satqısı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəlmiş mübadilə prosesini əks etdirir. Kommersiya fəaliyyəti ticarətin ikinci anlayışı- mənfəət əldə etmək məqsədilə alqı- satqı aktlarının həyata keçirilməsinə yönəldilmiş ticarət proseslərini özündə əks etdirir. Kommersiya fəaliyyətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir ticarət işinin qanunauyğunluqlarının və meyllərinin aşkar edilməsi və müəyyənləşdirilməsini əsas vəzifə kimi qarşıya qoymaqla, əmtəə tədavülü sferasında ticarət proseslərinin səmərəli yerinə yetirilməsi üçün bu qanuna uyğunluq və meyllərdən istifadə olunması məqsədini güdür. Kommersiya fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün ən əsas məlumatlardan biri kommersiya sirridir. Kommersiya sirri – kommersiya nöqtəyi nəzərdən bilərəkdən bilərəkdən gizli saxlanılan iqtisadi maraqlardan və firmanın istehsal – təsərrüfat, idarəetmə, elmi, elmi-texniki və maliyyə səlahiyyətlərinin müxtəlif tərəfləri və sferaları haqqında məlumatlardan ibarətdir ki, onların qorunması rəqabət maraqları və firmanın iqtisadi təhlükəsizliyinə qarşı mümkün təhlükələrin olması ilə əsaslandırılır. Kommersiya sirri – kommersiya üçün maraq doğurduğu andan sirr hesab olunur. ABŞ, Almaniya, Çin, Yaponiya və digər ölkələrdə kommersiya sirrinin qorunması müvafiq hüquqi bazaya söykənən sənaye məxfiliyi sistemi vasitəsilə təmin olunur. Bu zaman onun qorunmasının təmin olunmasında əsas rolu dövlət orqanları deyil, firmalar özləri oynayır. 21 Azərbaycan qanunvericiliyində “kommersiya sirri” anlayışına ilk dəfə 1992- ci ildə müəssisələr və sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında qəbul edilmiş qanunda rast gəlinir. Kommersiya sirrinə aid edilən informasiyalar aşağıdakı cür təsnifləşdirilir və onların müdafiəsi tələb olunur. - İşgüzar informasiya: Maliyyə məlumatları, məhsul xidmətlərinin dəyəri, texnologiyası, işgüzar planlar, marketinq haqqında, razılaşmalar, təkliflər, kvotalar və s. - Texniki informasiya: Elmi tədqiqat layihələri, informasiya prosesi, EHM-in proqram təminatı, patent üçün verilmiş ərizələr, dizayn və s. Kommersiya fəaliyyəti bir vaxta görülən ardıcıl və ya paralel əməliyyatları özündə cəmləşdirir. Hər bir biznes əməliyyatı kommersiyanın həlledici tsikli sayılır. Belə əməliyyatları yerinə yetirmək üçün “biznes-sövdələşmələri” mövcuddur. Bu termin ətrafında qanuna zidd olmayan bütün sazişlər cəmlənir. Kommersiya sövdələşmələri 2 və daha çox sahibkarın mənfəət əldə etmək məqsədilə qarşılıqlı şifahi və ya yazılı sövdələşməsi nəzərdə tutulur. İqtisadi cəhətdən kommersiya fəaliyyəti istehsal olunmuş hazır məhsulların istehsalçıdan istehlakçıya çatdırılmasında əsas vasitəçi rolu oynayır. Kommersiya fəaliyyəti həm də müəyyən xidmət sahələri ilə əhatə olunmuşdur. Kommersiya sahəsində xidmətlər əsasən istehsalla bağlı olub birgə inkişaf etmişdir, buna misal olaraq əmtəələrin yeridilməsi, saxlanılması çəkilib бүкүlməsi və s. Bu xidmətlər yeni istehlak qiyməti yaratmayaraq sadəcə əmtəənin qiymətinə daxil olur. Kommersiya fəaliyyəti müəssisə fəaliyyəti olub kompleks məsələlər həllinə istiqamətlənmiş ticarət işidir. Kommersiya fəaliyyətinin əsas iştirakçıları müəssisələrlə yanaşı istehlakçılar (planlaşdırılmış məhdud bölüşdürülmüş iqtisadiyyatda iştirakı cüzi idi). 22 Müəyyən olunmuşdur ki, sahibkar üçün son sövdələşmə zamanı gəlir (iqtisadi mənfəət)

əsasdırsa, istehlakçı üçün isə qazanc ona lazım olan keyfiyyətli əmtəə (xidmət) sayılır. İstehlakçı passiv alıcı olmayaraq, kommersiya fəaliyyətinin tamhüquqlu iştirakçısı olub onun tənzimlənməsində iştirak edir.

AZƏRBAYCANIN AVROPA İTTİFAQI ÖLKƏLƏRİ İLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN YENİ MƏRHƏLƏSİ

Müsəvi M.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycanın Aİ- ilə bütövlükdə və ona daxil olan ölkələrlə ikitərəfli iqtisadi əlaqələri respublikanın müstəqillik əldə etməsindən sonra başlamış və bu dövr ərzində dinamik olaraq inkişaf edərək, 1999-cu ilin iyul ayında onlar arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında sazişin ratifikasiya olunması ilə yeni inkişaf mərhələsinə qədər qoymuşdur. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın Avropa regionu ölkələri ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri daha intensiv inkişaf etməyə başlamış, davamlı inkişaf istiqamətləri ilə fərqlənmişdir. Aİ ölkələri ilə əməkdaşlığın xüsusi yeri onunla müəyyən olunur ki, yaxın gələcəkdə bu birlik respublikanın ən mühüm ticarət tərəfdaşı kimi daha da möhkəmlənəcək və bu da əldə olunmuş razılaşmalara əsasən ikitərəfli ticarət - iqtisadi əməkdaşlığın daha da intensivləşdirilməsi və dərinləşməsinə səbəb olacaqdır.

Cədvəl

Azərbaycanın Avropanın bəzi ölkələri ilə idxal və ixrac əməliyyatları (min \$-la)

Ölkələrin adları	İdxal			İxrac		
	2013	2014	2015	2013	2014	2015
Almaniya	823024.4	703636.9	689996.7	1356735.3	1925563.4	1223961.8
İsveçrə	159597.6	94356.7	99204.7	74409.5	154933.6	96792.3
İspaniya	65918.6	49379.7	61561.8	74910.8	---	316057.4
Polşa	46475.8	62348.9	90734.9	10221.7	16329.8	6509
Slovakiya	24110.8	19035.3	21586.2	4.0	31.6	9429.9
Avstriya	89269.2	88788.8	118444.8	399482.7	345546.3	407346.5
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya birləşmiş krallığı	1333987.1	978337.1	553317.9	484363.6	126447.9	10417.9
Yunanistan	4780.1	62789.7	16175.5	810325.4	255988.3	145748.3

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları

Cədvəldən görünür ki, Avropa İttifaqı ölkələri ilə Azərbaycanın qarşılıqlı ticarət əlaqələri daima inkişaf edir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiya qoyuluşlarında da Aİ ölkələri, xüsusilə Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya və Fransa da fəal iştirak edirlər. Son 10 ildə Azərbaycana qoyulan sərmayənin 45%-dən çoxu Aİ ölkələrinin payına düşür. Hazırda Aİ ölkələrinin respublikada 2000-dən çox kompaniyaları və bir sıra neft şirkətləri fəaliyyət göstərirlər. Bunlarla yanaşı son illərdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların da həcmi xeyli artmaqdadır.

Avropa İttifaqından ölkəyə daxil olan kapital əsasən üç istiqamətə yönəldilir:

- birbaşa xarici investisiyalar (BXİ);
- ixrac və investisiya kreditləri;
- inkişafa rəsmi kömək.

Tədqiqatlar göstərir ki, Aİ ölkələrindən daxil olan kapitalın əsas hissəsini BXİ-lər təşkil edir və bunların da 80%-dən çoxu dirgə müəssisələrin və qalan hissəsi isə 100%-li xarici kapitalı müəssisələrin payına düşür. 2013-cü ildə Avropa İttifaqı ölkələrinin Azərbaycana yönəltdiyi birbaşa xarici investisiyaları 4,7 milyard avroya çatmışdır.

Aİ-nin Azərbaycana göstərdiyi kömək və yardımların əsas təşkilatçısı və koordinator-əlaqələndirici subyekti TASIŞ proqramı sayılır. TASIŞ proqramı Aİ ölkələri tərəfindən yaradılaraq, keçmiş SSRİ respublikalarında inkişaf etmiş bazar münasibətlərinin qurulması üçün bu ölkələrə müvafiq yardım və texniki köməkliklər göstərilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycanda TASIŞ –in fəaliyyəti bu proqram çərçivəsində birbaşa dəstəklə yanaşı, onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən İNOQATE – energetika sahəsində kiçik investisiya layihələrinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan proqram TRASEKA – Avropa – Qafqaz- Asiya

nəqliyyat dəhlizi və Regional Aqrar İslahatı layihəsi ilə daha geniş miqyas almışdır ki, onların da hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiq edilməsi Azərbaycanla Aİ arasında iqtisadi əlaqələrinin qiymətləndirilməsi baxımından və eləcə də integrasiya proseslərinin inkişafı nöqtəyi nəzərindən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, bütün bu göstərilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın Aİ ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bütün forma və istiqamətləri üzrə dinamik olaraq inkişaf edir və genişlənir. Bu münasibətlər yalnız tədavi sferası ilə məhdudlaşmır. İstehsal-investisiya əlaqələrinin dərinləşməsi, birgə sahibkarlıq fəaliyyətinin intensivləşdirilməsi ilə yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırır ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın xarici iqtisadi inkişaf strategiyasına tam uyğundur.

2016-cı il oktyabrın 30-da Standartlaşma, Metrologiya Uyğunluğun Qiymətləndirilməsi və Akkreditasiya sisteminin gücləndirilməsi ilə bağlı texniki yardım layihəsi təqdim edilmişdir. Layihəni Aİ maliyyələşdirir.

Aİ - nin Azərbaycana dəstəyi hər il təqribən 30 milyon avro təşkil edir. Tərəflər arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri də enerji sahəsindədir. Bu çərçivədə 2006 - cı il noyabrın 7 – də Azərbaycan prezidentinin Brüsselə səfəri zamanı imzalanmış Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında enerji sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu tərəflər arasında enerji dialoqunun genişləndirilməsi istiqamətində yeni imkanlar yaratdı. Bu Memorandumun əsas məqsədləri İttifaqın enerji təchizatının diversifikasiyası və təhlükəsizliyi, həmçinin Azərbaycanın enerji infrastrukturunun inkişafı və müasirləşdirilməsi, enerjiden səmərəli istifadə, enerjiyə qənaət və bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsidir.

Azərbaycan ÜTT - yə üzv olmaq üçün yardım məqsədi ilə Aİ - dən texniki yardım alır. Tvining çərçivəsində Almaniya və Avstrya konsersiumu tərəfindən həyata keçiriləcək Azərbaycanın texniki tənzimləmə sisteminin Avropa birliyinin tələblərinə uyğunlaşmasını nəzərdə tutan layihə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu layihənin icrası ilə Azərbaycan Aİ ölkələri ilə və digər İEO-in təcrübəsinə və DTT-nın tələblərinə uyğun olaraq ölkəmizdə keyfiyyət infrastrukturunu sahəsində islahatların aparılmasını nəzərdə tutur.

İNTRODUKSİYA OLUNMUŞ ÜZÜM SORTLARININ TƏDQIQI YOLLARI

Müştəyidzadə Ş.İ.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Emal sənayesi üçün xammal olan üzümün məhsuldarlığını və keyfiyyətini müəyyən edən ən əsas amillərdən biri üzümün sortudur. Hər hansı üzüm sortunun texnoloji xassəsi və keyfiyyəti ekoloji və aqrotekniki amillərin birbaşa asılılığındadır. Müxtəlif torpaq-iqlim şəraitində becərilən eyni sort – tipinə və keyfiyyətinə görə kəskin fərqlənən şirə, yaxud şərab verə bilər. Respublikamızda becərilən Rkasiteli üzüm sortu Samux rayonunun Qarayeri kəndinin ərazisində ən yüksək keyfiyyət göstəricilərinə, o cümlədən şəkərliyə malik olur. Şirvanşahı üzüm sortu isə belə göstəriciləri Kürdəmir rayonunda becərildikdə nümayiş etdirir. Göstərilən üzüm sortlarından başqa mikrorayonlarda belə keyfiyyəti almaq olmur. Ona görə də sortun düzgün seçilməsi, həmin sortun becərildiyi torpaq-iqlim şəraitini və başqa xarici şərtləri hərtərəfli nəzərə almadan mümkün deyildir.

Üzüm mülayim – isti iqlim bitkisidir. İsti yay və nisbətən isti qış, əlverişli şərait üzündən yüksək keyfiyyətli məhsul alınmasını təmin edir. Bu zaman fəal temperaturların cəmi, yəni yetişmə dövründə 10⁰C-dən yüksək olan temperaturların cəmi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tumurcuqların açılmasından gilənin fizioloji yetişkənliyinə qədər fəal temperaturların cəmi üzümün sortundan asılı olaraq 2200-3000⁰C arasında tərəddüd edir. Hazırda ölkəmizdə xaricdən gətirilən, başqa sözlə introduksiya olunan üzüm sortları xeyli artmışdır. Belə olan halda yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər (torpaq-iqlim şəraiti, aqrotekniki üsullar və s.) nəzərə alınmaqla həmin sortların yerli şəraitdə tədqiqi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu məqsədlə tədqiqat aparırıq. Araşdırmalar göstərir ki, ölkəmizə son zamanlar gətirilən üzüm əkin materialının əsas hissəsi Fransa sortlarından ibarətdir. Onları öyrənməyin bir yolu da alman məhsulun tədqiqidir. Üzüm salxımı professor N.N. Prostoserdovun metodikasına əsasən tədqiq olunur. Üzümün xammal kimi öyrənilməsi uvalogiyanın (UVA-üzüm) predmeti hesab edilir. Uvalogiya üzümün mexaniki tərkib və xassələrini, kimyəvi tərkibini, salxım və gilədə maddələrin paylanmasını; yetişmə prosesində üzümün tərkibinin dəyişməsinə; onun qida və orqanoleptiki xassəsini; üzümdən alınan məhsulun növü və xarici amillərin üzümün keyfiyyətinə təsirini öyrənir. Üzümün mexaniki tərkibi salxım və gilənin ayrı-ayrı quruluş elementlərinin kütləsinin bir-birinə nisbəti ilə xarakterizə olunur. Bu elementlər – gilə, daraq, qabıq, lət və toxumdur. Salxımın göstərilən tərkib elementləri quruluşuna, kimyəvi tərkibinə və fiziki-mexaniki xassələrinə görə fərqlənir. Emal məhsullarının

keyfiyyətinin formalaşmasında onların hər birinin müəyyən rolu vardır.

Salxımın mexaniki tərkibi hər bir üzüm sortunun tipik quruluş göstəricisi olub, onun istifadə və texnoloji vəzifəsini böyük məqsəduyğunluqla əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Mexaniki tərkibə əsasən xammaldan maksimum şirə çıxımını, alınan tullantıların miqdarını, salxımın ayrı-ayrı hissələrinin emal prosesində iştirak edib-etməməsini müəyyənləşdirmək olur. Müəyyən rayon şəraitində hər bir üzüm sortu üçün salxımın mexaniki tərkibinin bir neçə illik orta göstəricisi götürülür. Lakin bu göstərici bir sıra amillərdən asılı olaraq əsaslı şəkildə dəyişə bilər (meteoroloji şərait, salxımın böyüklüyü, tənəkdə onun yerləşməsi, üzümün yetişənliyi və s.).

Üzüm salxımı saplaqdan, daraq və gilədən ibarətdir. Üzümün sortundan və xarici şəraitdən asılı olaraq, salxımın forma və böyüklüyü də müxtəlif ola bilər. Formasına görə salxım silindr, konusvari, silindr-konusvari, yumurta şəkilli, qanadlı, şaxələnmiş və s. olur. Salxımın uzunluğu adətən 60-300 mm arasında dəyişir. Uzunluğu 130-180 mm olan salxımlar orta hesab edilir. Texniki məqsədlər üçün (şirə, şərab hazırlanmasında) istifadə olunan üzüm sortlarında salxımın minimum eni 50 mm, maksimum 190 mm olur.

Salxımda gilələrin sıxlığı darağın şaxələnməsindən, saplağın uzunluğundan və gilənin böyüklüyündən asılıdır. Salxımın sıxlığı – üzüm sortunun xarakterik göstəricisi olub, ona həmçinin çiçəkləmə və tozlama şəraitini müəyyən edən amillər də təsir edir. Üzümün sortundan və ekoloji amillərdən asılı olaraq, salxımın kütləsi də geniş intervalda dəyişir. Adətən şirə, şərab üçün istifadə olunan sortlarda salxımın orta kütləsi süfrə sortlarına nisbətən az olur. Ümumiyyətlə, salxımın kütləsi 40-750 q arasında dəyişir. Salxımda gilələrin miqdarı üzüm sortunun səciyyəvi göstəricilərindən olub, çiçəkləmə, tozlama şəraitindən və ekoloji amillərdən asılıdır. Salxımda gilənin minimum miqdarı 30, maksimum 500 ədəddir.

Şirə çıxımı laboratoriya şəraitində müəyyən olunur. Şirədə şəkərlərin kütlə qatılığı və titirləşən turşular təyin edilir. Tədqiq olunan sortlardan mikrosərabçılıq şəraitində şirə hazırlanır və duruldulması SO₂ və soyutmanın birgə təsiri ilə yerinə yetrilir.

AZƏRBAYCANDA LİZİNQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN ƏSASLARI

Nəbiyeva N.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Özündə bank krediti, icarə, investisiya elementlərini cəmləşdirən münasibətlər kompleksi olan lizinq sahibkarlığın inkişafına dəstək verən əsas maliyyə alətlərindəndir. İnkişaf etmiş ölkələrdə əsas vəsaitlər fondunun yenilənməsində uzunmüddətli maliyyələşmə olan lizinqdən geniş istifadə edilir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində müstəqilliyimizin möhkəm iqtisadi təməli yaradılmış, milli iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində ciddi uğurlar qazanılmışdır.

Geniş miqyaslı iqtisadi islahatların aparılması, dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə müqavilələrin imzalanması milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına, ölkəmizin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Təsədüfi deyil ki, 2004-2010-cü illər ərzində ümumi daxili məhsulun həcmi 3 dəfədən çox artmış, ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilmiş investisiyaların ümumi məbləği isə 81,0 milyard dolları keçmiş, ümumi daxili məhsulda qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisi 85,0 faizədək yüksəlmişdir. Hazırda ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrində müəssisə və təşkilatların çox hissəsi özəl sektora aiddir. Bu göstərici kənd təsərrüfatında, ticarət və xidmətdə daha yüksəkdir və bu da göstərilən sahələrdə islahatların və özəlləşdirmə prosesinin daha sürətlə həyata keçirilməsini göstərir.

Lizinq şirkətlərinin yaradılması və inkişafı onların həm sahə assosiasiyaları və həm də digər birliklər şəklində müqavilə əsasında könüllü birləşməsini nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, 1994-cü ildə «Lizinq xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilməsinə baxmayaraq bu sahədə hələlik kifayət qədər inkişafa nail olunmamışdır. 2000-ci ildə yeni Mülki Məcəllənin qəbul edilməsi lizinqin mülki-hüquqi tənzimlənməsində müəyyən ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, əlverişsiz vergi mühiti səbəbindən müştərilər üçün lizinq xidməti bank kreditindən xeyli baha başa gəlirdi. Lakin bir qədər sonra (2002-ci ilin sentyabr ayında) respublika hökuməti tərəfindən lizinqin inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılmasına yönəldilən müvafiq tədbirlər görüldü. Dövlət Proqramlarından irəli gələn vəzifələrin icra olunmasında, xüsusilə sahibkarların istehsal fəaliyyətinin təşkilində, fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarla təmin olunmasında lizinq çox mühüm rol oynaya bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda lizinq bazarı müəyyən qədər təşəkkül tapmış, Beynəlxalq Bank və bəzi digər təşkilatlar tərəfindən lizinq şirkətləri təsis edilmişdir. Bu gün lizinq əməliyyatları daha çox

tikinti və kənd təsərrüfatı sahələrində inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə etiraf etmək lazımdır ki, hələlik lizinq şirkətlərinin böyük imkanlarından kifayət qədər istifadə edilmir. Azərbaycan iqtisadiyyatında lizinq xidmətlərindən geniş istifadə etmək məqsədilə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsəduyğundur:

- Lizinq münasibətlərinin iştirakçılara müəyyən güzəştlərin verilməsi. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə, «Sosial sığorta haqqında» və «Dövlət rüsumu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına, habelə məcburi ödəmələri müəyyənləşdirən digər normativ-hüquqi sənədlərə müvafiq dəyişiklik və əlavələrin edilməsi;

- Lizinq müqaviləsinin nümunəvi formasının təsdiqi barədə müvafiq normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi;

- Lizinq obyektinin dövlət qeydiyyatı ilə bağlı sadələşdirilmiş mexanizmin tətbiq edilməsi;

- Lizinq sahəsinin tənzimlənməsi ilə məşğul olan şəxslər üçün müvafiq seminar, treninq və digər tədbirlərin keçirilməsi;

- Lizinq münasibətlərini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar toplusunun hazırlanması və onun sahibkarlara çatdırılması.

Lizinq əməliyyatlarında iştirak edən banklar üçün sövdələşmənin dəyərini xeyli aşağı salmağa imkan verən əhəmiyyətli vergi üstünlükləri qərb ölkələrində lizinqin inkişafına kömək etmişdir. Sövdələşmənin daha aşağı dəyəri layihələrin həyata keçirilməsi ehtimalını yüksəltməyə imkan verir, borclular üçün borc yükünü aşağı salır. Bu mənada Azərbaycan ərazisində fəaliyyət göstərən qanunvericilik aktları kifayət dərəcədə işlənmişdir. Belə ki, həmin qanunvericilik aktları elə işlənmişdir ki, təminatla görə alınan pulun dövrüyyəsi üzrə qəbul olunan prosedura bəzən çox vaxt aparan və yekunda müsbət nəticəyə tam inam hissi yaratmayan ağır prosesə çevrilməməlidir. Lizinq göstərilən bu problemi qismən aradan qaldırır, çünki kreditor təminatla görə mülkiyyət hüququnu özündə saxlayır. Təminatla görə alınan pulun dövrüyyəsi üzrə bankın hüququnun artırılması kreditin keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına gətirib çıxara və investisiya layihələrinin əksəriyyətinin reallaşmasına imkan verə bilər.

Lizinq sektorunun inkişafı məqsədilə dünyanın 39 ölkəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsində yardımçı olmuş BMK son illərdə iqtisadiyyatı keçid dövrünü yaşayan ölkələrdə lizinqin inkişafına xüsusi diqqət yetirir. BMK Azərbaycanda İsveçrənin İqtisadi Əlaqələr üzrə Dövlət Katibliyindən (SESO) aldığı maliyyə dəstəyi ilə Azərbaycanda Lizinqin İnkişafı Layihəsini həyata keçirməyə başlamışdır. Həmin layihənin əsas məqsədi lizinq xidmətləri bazarının inkişafına, kiçik və orta sahibkarlığın maliyyələşdirilmə vasitəsi kimi lizinqdən daha geniş istifadənin həvəsləndirilməsindən, habelə ölkəmizin lizinq sektoruna xarici və daxili investisiyaların cəlb edilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılmasından ibarətdir. Bütövlükdə yaxın gələcəkdə Azərbaycanda lizinqin sürətlə inkişaf etdirilməsi üçün qeyd olunan tədbirlərin həyata keçirilməsi fikrimizcə məqsədə uyğundur və bu qəbildən dövlət dəstəyinə böyük ehtiyac vardır.

AZƏRBAYCANIN SU HÖVZƏLƏRİNDƏ OVLANAN XƏRÇƏNGLƏRİN ƏMTƏƏLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN VƏ KEYFİYYƏTİNİN EKSPERTİZASI

Nəcəfova G.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xülasə–Məqalə Xəzərin Abşeron körfəzində ovlanan çay xərçənginin (*Astacus leptodactylus*) orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi üsulla keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizasına həsr olunmuşdur. Orqanoleptiki üsulla aparılan ekspertiza zamanı çay xərçənginin xarici görünüşü, ölçüsü, rəngi, qoxusu və zədələnməsi müəyyən edilmişdir. Fiziki –kimyəvi üsulla aparılan ekspertiza zamanı isə çay xərçəngində kütlə tərkibi, azot əsaslı uçucu maddələrin və yağın miqdarı təyin edilmişdir.

Açar sözlər: Xəzər dənizi, Abşeron körfəzi, çay xərçəngi, ekspertiza, orqanoleptiki üsul, fiziki-kimyəvi üsul.

Giriş. Xəzər dənizi unikal su hövzəsi olub, özünəməxsus ekoloji xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Lakin Xəzər dənizi coğrafi vəziyyətinə, hidrobioloji və hidrokimyəvi rejiminə görə digər qapalı su hövzələrindən fərqlənir. Xəzər dənizi nəre balıqların ehtiyatına görə dünyada aparıcı rol oynayır. Belə ki, dünya miqyasında ovlanan nəre balıqların 70-80%-Xəzər dənizinin payına düşür.

Lakin son dövrlərdə Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması, global iqlim dəyişikləri və eləcə də antropogen amillərin təsiri nəticəsində Xəzərin ekoloji vəziyyətində dəyişiklər müşahidə edilir. Məhz buna

görə yaranmış yeni ekoloji şəraitdə bentik faunanın, o cümlədən xərçənglərin növ tərkibinin və xüsusən insanların qidasında xüsusi yer tutan çay xərçənginin (*Astacus leptodactylus*) kimyəvi tərkibinin və qidalılıq dəyərliyinin öyrənilməsi mühüm elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, növ müxtəlifliyinin çoxluğu ilə xarakterizə olunan xərçəngkimilər üzvi maddələrin transformasiyasında çox aktiv rol oynayaraq bərabər, həmçinin onların bəzi nümayəndələri dünya xalqlarının mətbəxində əhəmiyyətli yer tutur və qida məhsulu kimi istifadə olunur. Bu məqsədlə tərəfimizdən aparılan tədqiqat işinin əsas vəzifəsi Xəzərin Abşeron körfəzində yaşayan xərçənglərin növ tərkibini, qidalılıq dəyərliyini müəyyən etmək, bərabər həmçinin orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi üsulla keyfiyyət göstəricilərini tədqiq edilməsi olmuşdur. Aparılan tədqiqat işinin əsas məqsədi isə respublikamızın ticarət şəbəkəsində realizə olunan çay xərçənginin orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi üsulla keyfiyyət göstəricilərinin mövcud standartların və normativ-texniki sənədlərin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur.

Orqanoleptiki üsulla çay xərçənginin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası. Xəzər dənizində 120 növ xərçənglər yaşayır ki, bunlardan 25 növ Xəzərin Abşeron körfəzində rast gəlinmişdir. Rast gəlinən bu xərçənglər içərisində xüsusi qidalılıq dəyərliyi ilə xarakterizə olunan xərçənglərdən biri çay xərçəngidir.

Çay xərçənginin əsasən suda həll olunan oksigenə dair göstəriciləri yüksək olan sularda rast gəlinir. Xəzərin Şimali Abşeron körfəzində rast gəlinən çay xərçənginin əsasən oksigen göstəricisi 5,5-9,5 mq/l olan sularda daha çox rast gəlinir. Müəyyən olunmuşdur ki, suda həll olunan oksigen göstəricisinin miqdarı 5,1 mq/l və ondan aşağı olarsa bu zaman çay xərçəngi dib biotopunu tərk etməyə başlayırlar.

Şimali Abşeron körfəzində rast gəlinən çay xərçənginin həyat tərzində suyun aktiv reaksiyasının (pH) mühüm rolu vardır. Belə ki, aparılan tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Şimali Abşeron körfəzində suyun pH 4,9-6,5 qədər dəyişir. Laboratoriya şəraitində müəyyən olunmuşdur ki, çay xərçəngi üçün pH göstəricisi 6-10 arasındadır. Yəni, xərçənglər ətraf mühitün pH qələvi göstəricilərinə qarşı turşuluq göstəricilərinə daha dözümlüdür. Müəyyən olunmuşdur ki, *Astacus leptodactylus* xərçənginin həyat fəaliyyəti üçün pH-ın son hədd miqdarı 4,5-4,7 həddindədir və bu halda xərçəngin bədənindən Ca_2^+ ionlarının ayrılması sürəti onların qəlsəmələrinin epitel hüceyrələri tərəfindən udulması sürətindən çoxdur.

Tərəfimizdən aparılan tədqiqat zamanı çay xərçənginin kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyərini müəyyən etmək üçün əmtəəşünaslıqda qəbul edilmiş ümumi metodlardan (orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi) istifadə edilmişdir.

Belə ki, orqanoleptiki metodla çay xərçənginin xarici görünüşü, ölçüsü, rəngi, qoxusu və zədələnməsi, fiziki-kimyəvi metodla isə çay xərçənginin kütlə tərkibi, ətində azot əsaslı uçucu maddələrin, suyun, lipidlərin və zülalların miqdarı təyin edilmişdir.

Tədqiqat obyektini kimi götürülmüş çay xərçəngində ilk növbədə orqanoleptiki üsulla keyfiyyət göstəricilər (xarici görünüşü, ölçüsü, rəngi, qoxusu, zədə və xəstəliklərin olması) ekspertiza edilmişdir. Kifətət qədər möhkəm xitin qabıqlı, səthi təmiz və yaşıl qəhvəyi rəngli olmuşdur. Çay xərçəngində heç bir kənar qoxu və xəstəlik müşahidə edilməmişdir.

Beləliklə, orqanoleptiki üsulla çay xərçənginin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası zamanı alınan nəticələr onu göstərir ki, bu göstəricilər mövcud standartların və normativ-texniki sənədlərin tələblərinə cavab verir və bu standartlardan fərqli xüsusi kənarlaşma halları qeyd edilmişdir.

Fiziki-kimyəvi üsulla çay xərçənginin keyfiyyət göstəricilərinin ekspertizası. Fiziki-kimyəvi üsulla aparılan ekspertiza zamanı isə çay xərçənginin kütlə tərkibi azot əsaslı uçucu maddələrin və lipidlərin miqdarı təyin edilmişdir.

Çay xərçənginin ayrı-ayrı hissələrinin kütlə tərkibinin təyini. Tədqiqat üçün götürülmüş çay xərçənginin ümumi kütləsi 237 q-dır, baş-döş hissəsi 142,7 q, xitin örtüyü 9,1 q, daxili orqanları 12,3 q, ətrafları 27,4 q və quyruq hissəsi 45,5 q-dır.

İDARƏETMƏ UÇOTUNDA XƏRCLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ UÇOTU

Nəzərov F.A.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Xərclər - məhsul, iş və xidmətlərin istehsalında istifadə olunan resursların alınması üçün çəkilən xərclərin pul formasında əks etdirilməsi. Xərclər istehsalatda faktiki istifadə edilən zaman məsrəf olurlar. Məsrəflər gəlirlər tanınan dövrdə uçota alınır (hesablama metodu). Məsələn, işəhsal üçün alınan materiallara verilən pul xərçədir. Materialların istehsalatda istifadəsi isə məsrəfdir.

Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəri istehsal (xidmət) prosesində istifadə olunan təbii ehtiyatların, xammalın, materialın, yanacağın, enerjinin, əsas fondların, əmək ehtiyatlarının qiymətləndirilmiş dəyərini, həmçinin onların istehsalına və satışına sərf edilən digər məsrəfləri özündə əks etdirir. Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərini əmələ gətirən məsrəflər onların iqtisadi məzmununa görə aşağıdakı elementlər üzrə qruplaşdırılır:

- xammal, materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi və digər təbii ehtiyatlar;
- işçi heyətinin əməyindən istifadə olunması ilə onlara ödənilən əmək haqqı, mükafat və digər ödəmələr;
- sosial fondlara, kənd təsərrüfatına və s. ayrılan pul vəsaiti;
- əsas vəsaitlər, qeyri-maddi aktivlər və digər əmək alətlərinin istifadə olunması ilə onların dəyərinə köhnəlmə (amortizasiya) hesablanır və həmin məbləğ daxil edilir;
- sair məsrəflər.

Maya dəyərinin aşağıdakı növləri fərqləndirilir

1. Operativ formalaşmasına görə:
 - Faktiki maya dəyəri
 - Plan maya dəyəri
2. Xərclərin tam daxil edilməsinə görə:
 - Sexin maya dəyəri
 - Ümumistehsal maya dəyəri
 - Tam maya dəyəri (ümumistehsal + satış)
3. İstehsal edilən məhsulun həcminə görə:
 - Bir ədədin maya dəyəri
 - Cəm istehsalın maya dəyəri

Məsrəflərin kalkulyasiya maddələrinə görə qruplaşdırılması üsulu məhsulun (iş və xidmətlərin) maya dəyərinin daha dəqiq hesablanması üçün tətbiq olunur. Xərc maddəsi, yaxud kalkulyasiya maddəsi - ayrıca hər hansı bir məhsulun, yaxud da bütün məhsul buraxılışının maya dəyərini təşkil edən müəyyən növ xərclər hesab olunur. Kalkulyasiya maddələri üzrə xərclər bölünür:

- xammal və materiallar
- satıla bilən tullantılar (bu zaman çıxılır);
- alınmış məhsullar, yarımfabrikatlar, kənar müəssisələrin istehsal xarakteri daşıyan xidmətləri;
- texnoloji məqsədlərin həyata keçirilməsi məqsədilə yanacaq və enerji;
- istehsalatda çalışan işçilərin əmək haqları;
- sosial köçürmələr;
- istehsalın hazırlanılmasına və öyrənilməsinə çəkilən xərclər;
- ümumistehsalat xərcləri;
- ümumtəsərrüfat xərcləri;
- zərər məhsuldan olan itkilər;
- digər istehsalat məsrəfləri

Maya dəyərinə daxil olunması üsuluna görə xərclər birbaşa və dolaylı xərc qruplarına ayrılır. Birbaşa xərclər - ilkin sənədlər əsasında məhsulun müəyyən növünə aid oluna biləcək xərclər birbaşa maya dəyərinə daxil edirlər. Bütün birbaşa xərclər dəyişkən xərclərdir. Dolaylı xərclər - bir neçə məhsul növünün istehsalına çəkilən xərclərdir (istehsalın idarəedilməsi xərcləri). Bu xərclər xüsusi hesablarda toplanır və, müəyyən baza əsasında (əmək haqqı, istehsal həcmi və s.) bölüşdürülüb, məhsulların maya dəyərinə aid edirlər. Yaranma vaxtına və maya dəyərinə aid olmasına görə xərclər cari və gələcək dövrün xərcləridir. Cari xərclər - məhsulun istehsalı və satışı ilə bağlı cari dövrdə gəlir gətirən xərclərə deyilir. Gələcək dövrün xərcləri - cari dövrdə çəkilən, lakin gələcək dövrlərdə gəlir gətirəcəklərinə görə gələcək dövrdə maya dəyərinə daxil ediləcək xərclərə deyilir.

İstehsal xərcləri hesablarının krediti üzrə axırıncı dövriyyə məbləğləri hər ay 10№-li jurnal orderdə hesablanır. Məhsulun maya dəyərinə cari müddətdə daxil olan lakin istehsal nəticələri gələcəkdə büruzə verilən xərclər gələcək dövr xərcləri hesabında uçota alınır. Bu hesab aktiv hesab adlanır. Burada yazılan xərclərin tərkibinə yeni növ məhsula çəkilən xərclər, abunə ödənişlərinin yazılışları telefon haqqı yaxud icarə haqlarının əvvəlcədən ödəniş xərcləri bu hesabın debetində aparılır. 31№-li gələcək dövrün xərcləri hesabı iqtisadi məzmununa görə təsərrüfat proseslərini xarakterizə edən hesablar qrupuna daxildir. Bundan əlavə məhsulun maya dəyərinin tənzimlənməsində başqa bir tənzimləyici hesabdən istifadə olunur. Bu hesab 89№-li qarşıdakı xərclərə və ödənişlərə ehtiyat hesabıdır. Bu hesab hesabat bölüşdürücü hesabdır. İqtisadi

təyinatına görə passivdir. Təsərrüfat proseslərini xarakterizə edir. Bu xərclərə daxil olan məbləğlər fəhlələrlə məzuniyyət haqları, xüsusi əsas vəsaitlərin və icarəyə verilmiş əsas vəsaitlərin əsaslı təmir xərcləri və s. daxildir. Bu cür xərclər smeta normalı əsasında istehsal məsariflərinə daxil olur və 89№-li passiv “qarşıdakı xərclərə və ödənişlərə ehtiyat hesabında” uçota alınır. Adətən fəhlələrin məzuniyyəti il ərzində qeyri-bərabər verilir. Ardıcıl desək, əmək haqqı məzuniyyətin hesablanması vaxtı ayrı-ayrı aylarda tərəddüdlü olur. Bu da məhsulun maya dəyərinin müxtəlif vaxtlarda artımına səbəb olur. Bu baxımdan qeyri-bərabər məzuniyyət ödənişi məhsulun dəyərini artırmamaq üçün müəyyən olunmuş norma ilə məzuniyyət və sosial sığorta ehtiyatı yaradılır və müəssisənin sərəncamında qalır. Bu fəhlələrin hər ay faktiki hesablanmış əmək haqqı xərcləri ilə deyil fəhləyə ay ərzində faktiki hesablanmış məbləğin plan faizi ilə müəyyən olunur. Faiz plan məlumatları əsasında müəyyən olunur. Bunu şərti olaraq misalla izah edək: Fəhlənin plan üzrə əməyinin ödənişinin illik fondu 100.000 manat məzuniyyət üçün əmək haqqı sosial sığorta ayrımı ilə birlikdə 6000 manat (fəhlənin əməyinin ödəniş fondundan 6 %-dir.) fəhləyə aylıq faktiki hesablanmış əmək ödənişi 9000 manatdır. Əgər planda nəzərdə tutularsa ki, 6% həcmində ehtiyat hesablasın, onda fəhləyə məzuniyyət vaxtı ödənişin ehtiyat məbləği 540 manat olacaqdır. $(9000 \times 6\% : 100)$

Fəhlələrin məzuniyyət məbləğinin maya dəyərinə düzgün daxil olunmasını yoxlamaq üçün ildə bir dəfə məzuniyyət üçün ödəniş ehtiyatı inventarizasiya olunur. Bunu həyata keçirmək üçün il ərzində məzuniyyətlə təmin olunmuş fəhlələrin sayı müəyyən olunur. Məzuniyyət üçün ödənilmiş məbləğ onun üçün ayrılmış məbləğlə müqayisə olunmur. Əgər məzuniyyətin ehtiyat məbləği inventarizasiya məbləği ilə müqayisədə az olarsa onda əlavə fərq olaraq hesabın debetinə keçirilir. Hansı ki, 89-un kreditindən işçinin əmək haqqına köçürülmüşdür. Əgər inventarizasiya üzrə ehtiyatın qalıq məbləğinin çox olması aşkar olarsa fərq məbləğinə yazılış tətbiq olunur. 89№-li hesabın analitik uçotu hesabın debeti üzrə 15№-li cədvəldə aparılır.

KEYFİYYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN STATİSTİK METODLARININ SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTİ

Novruzova L.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüngül sənaye-müxtəlif növ bitki və heyvan mənşəli xammaldan və bunların süni əvəzedicilərindən xalq istehlakı malları və digər istehsal sahələrində istifadə olunan parça,xəz, dəri və digər məhsulları istehsal edən sənaye sahəsidir.

Yüngül sənaye aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- yüngül sənaye həm ilkin xammalın emalını,həm də hazır məhsulun istehsalını həyata keçirir;
- yüngül sənayeyə qoyulan vəsaitlər tezliklə qayıdır;
- sənayedə məşğul olan işçilərin əksəriyyətini qadınlar təşkil edir;
- sənaye üzrə istehsal xərcləri aşağıdır.

Yüngül sənayeyə bu sahələr daxildir: tekstil,geyim,xalçaçılıq,dəri və dəri məmulatları istehsalı,xəz və xəz məmulatları istehsalı,ayaqqabı istehsalı.Azərbaycanda yüngül sənaye ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutur.Məsələn,ölkəmizdə pambığın emalından tutmuş,ondan hazır məhsul istehsalına qədər texnoloji prosesi özündə cəmləşdirən kompleks müəssisələr mövcud idi.Yüngül sənaye məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşmış müəssisələr əsasən Bakı,Sumqayıt,Gəncə,Şəki,Yevlax, Xankəndi şəhərlərində,eləcə də Ordubad inzibati rayonunda fəaliyyət göstərmişdir.Respublikamız tam müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə iqtisadiyyat digər sektorlarda olduğu kimi yüngül sənayedə də davamlı inkişaf müşahidə olunur.Bu gün Azərbaycanda yüngül sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli imkanlar var.İlk növbədə yüngül sənaye üçün əksər xammal ölkəmizdə mövcuddur.Deməli,ölkəmizdə yüngül sənaye mallarını istehsal edən müəssisələr yaradıldıqda onların məhsullarının maya dəyəri aşağı olacaq.Digər tərəfdən,yüngül sənaye mallarına tələb yüksəkdir və həmin məhsulların həm ölkəmizdə,həm də xaricdə satış imkanları genişdir.Daxili və xarici bazarlarda rəqabətin yüksəlməsi məhsulların,o cümlədən yüngül sənaye məhsullarının keyfiyyətinin mütərəqqi metodlarla idarə edilməsini aktuallaşdırır.Keyfiyyətin idarə edilməsinin statistik metodları bu məsələdə öz səciyyəvililiyi ilə seçilir.

Realizasiya mürəkkəbliyinə görə statistik metodlar 2 kateqoriyaya bölünür:sadə və yeni keyfiyyəti idarə etmə metodları.Keyfiyyəti idarə etmənin sadə statistik üsullar və alətlər arasında müqayisəli sadəliyinə,əsaslılığına və anlaşıqlılığına görə 7 üsulu daha çox yayılmışdır.Bunlar aşağıdakılardır:

- histqramlar;

- nəzarət vərəqləri;
- “səbəb-nəticə” diaqramı;
- Pareto diaqramı;
- Yayılma diaqramı;
- Stratifikasiya metodu;
- nəzarət kartları.

Bu üsullar birlikdə nəzarət üsullarının və keyfiyyətin analizinin effektiv sistemini təşkil edirlər. Bu 7 sadə üsulların tətbiqi üçün xüsusi təhsil tələb olunmur. Onları hamı-bütün müəssisə şöbələrinin rəhbərlərindən işçilərinə kimi tətbiq edə bilər. 7 növ sadə üsullar istənilən ardıcılıqla müxtəlif analitik vəziyyətlərdə tətbiq edilə bilər, onları tam sistem və həm də ayrı-ayrı analiz alətləri kimi istifadə etmək olar. Hər konkret vəziyyətdə işçi üsullar dəstəsinin tərkibini və strukturunu müəyyən etmək tələb olunur.

Verilənlərin miqdarca analizinə əsaslanan keyfiyyətə nəzarətin 7 əsas alətləri faktlara uyğun olaraq qərarların qəbul edilməsində keyfiyyət menecmentinin prinsiplərinə müvafiqdirlər. Lakin, faktlar heç də həmişə miqdarca mahiyyətə malik olmur. Bu halda qərarların qəbulu insanların qanunauyğun olaraq rəftarına, əməliyyat analizi və optimizasiyasının statistik nəzəriyyəsinə əsaslanır. Buna görə də miqdarca təsvir edilməyən müxtəlif faktlar növünün analizi zamanı keyfiyyətin idarə edilməsi probleminin həllini sadələşdirməyə imkan verən alətlər dəsti işlənib hazırlanmışdır. Yeni alətlər TQM nəzəriyyəsi ilə qiymətləndirilən problem həllinin vasitəsidir. Bu alətlər xüsusən, keyfiyyət probleminin həllinin axtarışı və yaxşılaşdırılması üçün yaradılan komandalarda qrup işi çərçivəsində müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

Keyfiyyətin idarə edilməsinin yeni statistik metodlarına aşağıdakılar daxildir: “Beyin həmləsi”; Hərisslik diaqramı; Əlaqələr qrafiki; Ağacşəkilli diaqram; Matris diaqramı; Əqrəb diaqramı; Prosesin axın diaqramı.

GEYİMİN FORMA TƏŞKİLİNDƏ BƏDİİ SİSTEMLƏR

Nuru-zadə S.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bədii qurma müxtəlif təyinatlı böyük geyim assortimentinin yaradılması ilə məşğul olur. Bu, fərdi zövqlük, dəbin istiqamətinin, sənayenin istehsal imkanlarını ödəməyin zərurətini nəzərdə alan formaların işlənməsinə müxtəlif yanaşma tələb edir. Bu səviyyəli problemin həlli yalnız o zaman mümkündür ki, geyim və ona olan əlavələr bir bədii sistem kimi layihələşdirilsin.

Sistem (hadisələrdən ibarət bütöv mənasını verən yunan sözüdür)—elementlər tərkibini (məsələn, komplekti, ansamblı, kolleksiyayı təşkil edən əşyalar) və onlar arasında əlaqələr xarakterini müəyyən edən nizamdır.

Bədii sistem, sistemin ümumi cəhətlərindən əlavə, emosional təsirə malikdir. Bədii sistemin əsas əlaməti yaradıcı prosesin—kompozisiyanın olmasıdır. Geyim, ayaqqabı, əlavə modelləri əgər bu əlamətə malikdirlərsə, onlar bədii əsərdir.

Bu, və ya digər bədii sistemin bədii qurmada istifadə olunması sənayedə, sərgilərdə, dəb jurnallarında yaradılan layihə və modellərin həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Bədii sistemin hər növünün xarakteristikası layihələşmə prosesinin konkret olaraq qarşıya qoyduğu vəzifələr və tələblərlə, yaradıcı əməyin mürəkkəbliyi və həcmi ilə müəyyən olunur.

Bir sıra məmulatların bədii sistemdə birləşməsinə formanın ümumi, oxşar əlamətlərinin əmələ gəlməsi (ümumi təyinat, materiallar, bəzək, konstruksiya və s.) vasitəsilə nail olunur.

Geyim assortimentinin müxtəlif formalarını səciyyələndirən ən vacib əlamət onların üslub həllərinin növləridir. Geyim forması onun əsas hissələrinin, detallarının, bəzəyini təşkil edən nəticənin tərtib olunmasıdır. Geyimdən alınan təəssürat onun həcm formalarının kompozisiya həlli, nəticə etibarilə, onun cizgilərinin, yəni biçim və bəzəklə yaradılan konstruktiv və dekorativ xətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Öz üslub həllinə görə geyim formalarını üç əsas qrupa (makro—üsluba) ayırmaq olar: klassik (ciddi) üslublu geyim, idman üslublu geyim və “fantaziya” üslublu geyim.

İNFLYASIYA SƏVİYYƏSİNİN ÜDM-NİN ARTIMINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Osmanlı A.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Giriş: İnflyasiya–iqtisadi artım əlaqəsi makroiqtisadi səviyyənin həm nəzəri, həm də empirik tədqiqatlarında ən mühüm problem olmaqla öz aktuallığını indi də qoruyub saxlamaqdadır. İqtisadi artım və inflyasiya arasındakı əlaqənin xarakteri və mövcudluğu üzrə xeyli debatlar olmuşdur və belə bir razılığa gəlinmişdir ki, inflyasiyanın iqtisadi artım ilə müəyyən əlaqəsi vardır və bu əlaqə makroiqtisadi sabillikdə mühüm rol oynayır.

Əvvəlcə iqtisadi artım və inflyasiya münasibətlərinin nəzəri aspektlərinə nəzər yetirək. Klassik iqtisadi məktəbə (A. Smit) görə, qənaət edərək kapital qoymaqla milli iqtisadiyyatın artımına nail olmaq olar. Bu nəzəriyyə inflyasiyanın iqtisadi artıma təsirini onun qənaətə təsiri nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışır. A.Smit qənaətə investisiyanın yaradıcısı və beləliklə də, iqtisadi artımın mənbəyi kimi baxırdı. O, habelə mənfəətin azalmasını məhsuldarlığın azalmasının nəticəsi hesab edirdi. Qiymət səviyyəsinin yüksəlməsinin mənfəət və ya buraxılan məhsul üzərindəki «vergi» effektləri iqtisadi artımın klassik nəzəriyyəsində dəqiq müəyyən olunmamışdı. Lakin bu iki dəyişən arasındakı əlaqə mənfəət əlaqəsi kimi verilmişdir. Çünki firmaların mənfəət səviyyəsinin azalması daha yüksək əmək haqqı ödəməklə bağlıdır. Keynsin ənənəvi modeli məcmu tələb ilə məcmu təklif ayrılırlarından ibarət olub, inflyasiya iqtisadi artım münasibətini qısamüddətli dövrdə izahını verir. Məcmu təklif ayrısı yuxarıya doğru hərəkət edir, lakin şaquli vəziyyət almır. Əgər məcmu təklif ayrısı şaqulidirsə, iqtisadiyyatda tələbin dəyişməsi yalnız qiymətlərə təsir edir, əks halda məcmu tələbdəki dəyişiklik həm qiymətə, həm də məhsula təsir göstərir. Bu fakt onunla təsdiqlənir ki, bir sıra amillər qısa müddət ərzində həm məhsul istehsalının səviyyəsinin, həm də inflyasiya səviyyəsinin artmasına səbəb olur. Bu amillərə inflyasiya gözləmələri, iş qüvvəsi, digər istehsal amillərinin qiymətlərindəki dəyişiklik, maliyyə və valyuta siyasəti sahəsindəki dəyişiklik aiddir. Qısamüddətli dövrdən hipotetik uzunmüddətli dövrədək yerdəyişmə zamanı yuxarıda göstərilən amillər və bu amillərin «dayanıqlı vəziyyət»dəki «şok»u iqtisadiyyatdakı tarazlığı pozur. Bu «dayanıqlı vəziyyət»də «heç nə dəyişmir». Qısamüddətli dövrdə «dinamik tənzimləmə» məcmu tələb və məcmu təklif ayrılırlarının tənzimləmə yoluna gətirib çıxarır ki, bu da inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı ilkin müsbət əlaqəni göstərir. Lakin sonuncu hissədə (klassik hissədə) inflyasiya ilə iqtisadi artım arasındakı müsbət əlaqə pozulur. Beləliklə, Keyns və onun ardıcılıarı belə hesab edirlər ki, zəif inflyasiya iqtisadi artımı stimullaşdırır. Qiymətlərin ləng, daimi artımı firmalara əlavə mənfəət əldə etməyə imkan verir, onlar investisiya qoymaqda və istehsalın genişləndirilməsində maraqlı olurlar. Bu proses resursların tam məşğulluğu təmin olunanadək davam edir. Monetarçılar pul-kredit münasibətlərinin inflyasiyadakı kəskin rolunu təkrarən qeyd edirlər. Onlar inflyasiya iqtisadi artım əlaqəsinə uzunmüddətli təklif nöqtəyinə nəzərindən yanaşaraq, problemi pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi və pulun neqrallığı nəzəriyyəsi əsasında izah edirlər. M.Fridman təklif edir ki, cəmiyyətdə inflyasiya o vaxt yüksəlir ki, məcmu pul kütləsi məhsulun həcmindən çox olur. İnflyasiyanın kapital yığılmasına, investisiyaya, ixraca təsiri ölkənin artım normasına pis təsir göstərə bilər. Beləliklə, monetarçılar elə hesab edirlər ki, uzunmüddətli dövrdə qiymətlər pul kütləsinin artımına təsir edir, lakin iqtisadi artıma heç bir real təsir etmir. Əgər pul kütləsinin artımı iqtisadi artımdan çoxdursa, deməli «lazımlı inflyasiya» (yəni təhlükəsiz inflyasiya) dövrü başa çatmışdır və bundan sonrakı inflyasiya iqtisadi artım üçün təhlükəlidir. Neoklassiklər və artımın endogen nəzəriyyəsinin tərəfdarları isə inflyasiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsirini onun investisiya və kapitala təsiri nöqtəyi nəzərindən təhlil edirlər. Keynsin ardıcılılarından fərqli olaraq, neoklassik nəzəriyyənin nümayəndələri belə hesab edirlər ki, hətta zəif inflyasiya belə iqtisadi artıma mənfəət təsir edir. Birincisi, qiymətlərin artımı ona gətirib çıxarır ki, əvvəlcə əmanətçilər əmanətlərin artım tempini ləngidir, sonra isə onları istehlak sferasına yönəldərək azaldırlar. İkincisi, qiymətlərin artımı investisiya prosesini ləngidir. Qiymətlərin artımı şəraitində məhsulun satışı perspektivi qeyri-müəyyən olur və belə şəraitdə istehsalın genişləndirilməsi riskli və hətta mənasız olur. Neokeynsçi konsepsiyaya görə, inflyasiya səviyyəsi yalnız faktiki ÜDM-in səviyyəsindən və təbii işsizlik normasından asılıdır. Burada üç hal ola bilər:

1) Əgər ÜDM-in faktiki səviyyəsi onun potensial səviyyəsini ötüb keçirsə və işsizlik səviyyəsi təbii işsizlik səviyyəsindən aşağıdırsa, onda digər şərtlər sabit qaldıqda təchizatçıların öz qiymətlərini artırmaları fonunda inflyasiya səviyyəsi yüksələcək. Bu hal Fillips ayrısının staqflyasiya istiqamətinə doğru yerini dəyişməsinə səbəb olur-artan inflyasiya səviyyəsi işsizliyin artması ilə müşahidə olunur.

2) Əgər ÜDM-in faktiki səviyyəsi onun potensial səviyyəsindən aşağıdırsa və işsizlik səviyyəsi təbii işsizlik səviyyəsindən yuxarıdırsa, onda başqa şərtlər sabit qaldıqda, təchizatçıların qiymətləri endirmələri fonunda inflyasiya səviyyəsi aşağı düşməyə başlayacaq. Bu hal zamanı Fillips əyrisi azruolunan istiqamətə doğru yerini dəyişəcəkdir-aşağı inflyasiya səviyyəsi ilə müşayiət olunan aşağı işsizlik səviyyəsi.

3) Əgər faktiki ÜDM potensial ÜDM-ə və faktiki işsizlik təbii işsizlik səviyyəsinə bərabərdirsə, onda nə qədər ki, şok təklif baş vermir inflyasiya səviyyəsində dəyişiklik olmayacaq.

Neokeynsçilər inanırlar ki, uzunmüddətli dövrdə Fillips əyrisi təbii işsizlik səviyyəsindən yüksələn şaquli düz xəttidir. İstər iqtisadi artım–inflyasiya, istərsə də inflyasiya–işsizlik prizmasından yanaşdıqda bu nəzəriyyəsinin əsas nöqsanlarından biri odur ki, potensial ÜDM və təbii işsizliyin dəqiq müəyyənləşdirilmiş səviyyələri məlum deyil və bu səviyyələr zaman keçdikcə dəyişməyə meyillidir. Digər tərəfdən inflyasiya qiymətlərin sabitliyinin azalması səbəbindən assimetrik yolla da hərəkət edə bilər: daha cəld artar, daha asta aşağı düşər. Artımın endogen nəzəriyyəsi iqtisadi artımı istehsal prosesi hüdudundakı amillərin təsiri ilə izah edir.

Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadi artım yalnız bir dəyişəndən: kapitalın məhsuldarlığından asılıdır. Qeyd edək ki, neoklassiklərin əksinə olaraq, artımın endogen nəzəriyyəsinin nümayəndələri kapitalın məhsuldarlığının getdikcə artdığını qeyd edirlər. Inflyasiya kimi ekzogen dəyişən kapitalın məhsuldarlıq normasını azaldır və beləliklə də, kapital yığılması və nəticədə iqtisadi artım aşağı düşür. Göründüyü kimi Inflyasiyanın iqtisadi artıma təsiri heç də birqiymətli deyildir. Müxtəlif iqtisadi məktəb və konsepsiyalarda bu məsələdə fikir ayrılıqları mövcuddur. Inflyasiya-iqtisadi artım münasibətlərinin müxtəlif yanaşmalarını tələb və təklif əyriləri kontekstində izah edək. Belə ki, klassik nəzəriyyədə qiymətlərin artımının heç bir iqtisadi artım yaratmadığı iddia edilir.

Bu onunla izah edilir ki, iqtisadiyyat həmişə tarazlıqda olur və tarazlıq tam məşğulluq şəraitində baş verir. Başqa sözlə, məcmu tələb və təklifin tarazlığında əsas istehsal faktorları əmək və kapital tam məşğul olur. Tələbin artması tam məşğulluq olduğundan, təklifin artımına imkan vermir və tarazlığın yaranması üçün ancaq qiymətlər artır. Keyns nəzəriyyəsində isə iddia edilir ki, tarazlıq adətən tam məşğulluq şəraitində olmur. Ona görə də tələbin stimullaşdırılması heç bir qiymət dəyişikliyi yaratmır, əksinə iqtisadi artım baş verir.

Belə ki, iqtisadi subyektlər gördükdə ki, onların məhsullarına tələb artıb, məşğul olmayan işçi qüvvəsi və əsas fondları (kapitalı) hərəkətə gətirərək, artan tələbi artan təklif ilə qarşılayırlar və qiymətlərin səviyyəsi əvvəlki kimi qalmış olur. Monetarist konsepsiyada qiymətlərin səviyyəsi ilə məhsul həcmi arasındakı münasibət klassik nəzəriyyədəki baxışlar ilə oxşar olaraq, pulun kəmiyyət münasibətlərinə əsaslanır və hesab edilir ki, məhsul həcmi artımına müvafiq pulun emissiya edilməsi qiymət dəyişkənliyinə (inflyasiyaya) səbəb olmur.

BƏZİ SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İNKİŞAFI PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Ramazanova F.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Sənayenin bütün sahələrində xammal-material, yanacaq sərfinin və müvafiq xərclərin azaldılması həmişə aktual hesab edilən vəzifələrdəndir. Sənayedə sahə müəssisələrinin mütərəqqi texniki-texnoloji baza əsasında yenidən qurulması, müasirləşdirilməsi, yerli resurs və xammalla işləyən, ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal edən sənaye komplekslərinin yaradılması, rəqabətə davamlı sənaye istehsalının genişləndirilməsi əsas inkişaf prioritetləridir. Respublikada 1994-cü ilin sentyabrında başlanğıc alan uğurlu neft strategiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində neft sənayesinin yeni mərhələdə sıçrayışlı inkişafı sənayenin və ümumilikdə iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına və əhəlinin rifah halının yüksəldilməsinə yönəldilməsinin nəticəsi olaraq həmin sahələrin inkişafına təkan verilmiş və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi sahəsində köklü dəyişikliklər əldə edilmişdir. Eyni zamanda perspektiv dövrdə respublika sənayesinin dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində işlər gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə iri şəhərlərdəki, habelə regionlardakı mövcud sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası və yenidən qurulması, yeni müəssisələrin yaradılması işləri sürətləndirilməlidir. Sənaye məhsullarının emalı müəssisələrinin bərpasına və ixrac potensialının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Misal olaraq, göstərmək olar ki, keçmiş SSRİ-də Azərbaycan aşqar və sürtkü yağlarının əsas istehlakçılarından biri olmaqla istehsalın ümumi həcmi 20 %-ə gədərini təşkil edirdi. Hal-hazırda bu məhsulları istehsal edən neft emalı və neft-kimyasının inkişaf imkanları və lazımi elmi potensialın

mövcudluğu Azərbaycanın ixrac məhsullarında layiqli yer tutacaq yüksək keyfiyyətli aşqarların və sürtkü yağlarının istehsal perspektivlərinə nikbinliklə baxmağa əsas verir.

Bu gün neft-kimya sənayesinin inkişafı üçün tədbirlər davam etdirilir: yeni müəssisələr tikilir, müasir texnologiyalar tətbiq olunmaq üçün öyrənilir, rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalına üstünlük verilməsi nəzərdə tutulur. Neft-kimya sahəsində inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə son məhsulun istehsalına qədər bütün texnoloji prosesin təşkil olunması işləri aparılır.

Yüksək keyfiyyət parametrlərinə uyğun olaraq, ən müasir istehsal və ekoloji texnologiyaları əsasında yaradılacaq yeni neft-kimya kompleksi Azərbaycan Respublikasını regionda neft-kimya məhsullarının mühüm istehsalçısına çevirəcək, qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu isə öz növbəsində respublikanın yüksək tempəli inkişaf edən iqtisadiyyatının digər sahələri (aqrar, tikinti, səhiyyə, cihazqayırma, maşınqayırma, avtomatika və məişət avadanlıqlarının istehsalı) üçün müasir, dünya standartlarına cavab verən yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılmasına, çoxprofilli iş yerlərinin açılmasına, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına imkan verəcəkdir.

DİZAYNDA ESTETİK FAKTOR- BƏDİİ ZÖVQÜN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Rəcəbli Ü.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dizayn insanı əhatə edən aləmi daha gözəgəlimli və səmərəli etməyə çalışır. Dizayn sənaye məhsullarını müəyyənləşdirmək üçün edilən yaradıcı fəaliyyətdir. Bura həm xarici görünüş, həm struktur və funksional cizgilərini müəyyənləşdirmək vəzifələri aiddir. Dizayn yaradıcı fəaliyyət kimi bir çox sahələr üzrə inkişaf etmişdir.

Yaradıcılığın təməli, ötən zamana və dəyişən modaya baxmayaraq daim aktual qala bilməkdir. Təcrübələr yaşanmış sınaqlar, yaradıcı beyində var olmadan məhsula əks oluna bilməz.

Dizayn qurmaq, yaratmaq, estetikə isə fəlsəfi təfəkkürün bir qolu kimi öz mənşəyini uzaq keçmişdən alır, gözəllik elmi və yaxud poetika adı ilə öyrənilir. Estetik faktor incəsənətin bir növüdür. Ədəbiyyat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və başqa müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan gözəl əsərlər yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Yəni gözəlliyin memarı insandır. İnsanın estetik tərbiyəsi üçün çox vasitələr vardır. Bu vasitələrin ən əsası isə bədii mədəniyyətin əsas komponenti sayılan geyim mədəniyyəti hesab edilir. İnsanın təbiətə qarşı olan sevgisi incəsənət əsasında formalaşır. Bu sevgi estetik dəyərlərin inkişaf etməsinə kömək olur. Geyim estetik zövqün mühüm faktorudur. Həmçinin, geyim ictimai təcrübənin stimullaşdırıcısı olaraq estetik düşüncənin mühüm faktoru hesab olunur .

Müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlərdə qadın kostyumlarının gözəl, estetik və xüsusilə də rahat olması üçün mütəxəssislərin qarşısına yüksək tələblər qoyulur. Bununla bağlı olaraq sənayedə istehsal olunan geyimlərin, aksesuarların keyfiyyətinin yüksək olması üçün estetik faktoru çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

AKTİV VƏ PASSİVLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ BALANSLAŞDIRILMIŞ BANK SİYASƏTİ

Rzazadə E.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya bankının bütün əməliyyatlarını şərti olaraq üç əsas qrupa bölmək olar:

- ◆ passiv əməliyyatlar;
- ◆ aktiv əməliyyatlar;
- ◆ aktiv-passiv əməliyyatlar.

Azərbaycanın bank təcrübəsində də kommersiya banklarının əməliyyatları adətən üç qrupa bölünür.

1. Passiv əməliyyatlar – vəsaitlərin banka cəlb edilməsi, bankda ehtiyatların yaradılması üzrə əməliyyatlardır. Passiv əməliyyatların bank üçün əhəmiyyəti çox böyükdür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bank passivlərinin formalaşması prosesi, onların maksimum qruplaşdırılması və bununla əlaqədar olaraq kommersiya bankının ehtiyat potensialını yaradan pul vəsaitləri

xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Aydındır ki, bankın sabit ehtiyat bazası ona ssuda və digər aktiv əməliyyatlar həyata keçirməyə imkan verir. Bu səbəbdən hər bir kommersiya bankı öz ehtiyatlarını artırmağa cəhd göstərir.

Bankın passiv əməliyyatlarına aiddir:

1. Hüquqi və fiziki şəxslərin hesablaşma və cari hesablarına vəsaitlərin cəlb edilməsi;
2. Vətəndaşlara, müəssisə və təşkilatlara müddətli hesab açılması;
3. Qiymətli kağızların buraxılması;
4. Qıgər banklardan əldə edilmiş istiqrazlar və s.

Vəsaitlərin cəlb edilməsi ilə bağlı olan bütün passiv bank əməliyyatları iqtisadi məzmunundan asılı olaraq aşağıdakılara bölünür:

- ◆ Depozit (banklararası kreditlərin alınması da daxil olmaqla);
- ◆ Emissiya (payların və ya qiymətli kağızların yerləşdirilməsi).

Bankda aktiv və passivlərin idarə olunması metodunun tətbiqi xüsusi təşkilat strukturunun müşahidə şurasının nəzdində xüsusi komitənin təşkilindən başlayır. Bu komitə aktiv və passivlərin idarə olunması üzrə komitə APIK adını daşıyır.

Aktiv və passivlərin uğurlu idarə olunmasının əsas şərtəri dəqiq və daimi hesabat sisteminin təşkilidir. Hesabat sisteminin olmadığı halda APIK öz fəaliyyətinin əsas məqsədlərini realizə etmək iqtidarında olmayacaqdır.

Hər bir banka optimal surətdə müvafiq olan məlumatlara və göstəricilərə qarşı irəli sürülən tələblərin ideal yığını mövcud deyildir. Lakin APIK-nun sərəncamında aşağıdakı sənədlər olmalıdır.

1. Faiz stavkalarının dəyişkənliyinə qarşı həssas olan balans haqqında hesabat;
2. Faiz stavkasını dəyişkənliyinə qarşı həssas olan aktiv və passivlərin ödəniş müddətinin qrafiki;
3. Likvidlik üzrə idarəetmə hesabatı.

- ilkin və ikincidərəcəli ehtiyatlar üzrə mövqelərin vəziyyəti haqqında hesabat
- aktiv və passivlərin ödəniş qrafiki
- vəsaitlərin istifadəsi istiqamətləri və mənbələri üzrə keçmiş dövrün məlumatları
- likvidli aktivlərin tərkibi və qeyri-sabitliyin yüksək səviyyəsi ilə vəsaitlərin mənbələrinin müqayisəsi

4. Problemlə aktivlər üzrə hesabat.

- fəaliyyətsiz kreditlər və aktivlər haqqında hesabat
- müddəti uzadılmış kreditlərin ləğvi üçün vəsaitlərin ehtiyatda saxlanması haqqında hesabat
- kreditlərin və digər aktivlərin ləğvi haqqında hesabat.

5. İqtisadi hesabat.

- bazar gəlirinin vəziyyətinin təhlili
- inflyasiya haqqında proqnoz.

6. Faiz stavkası üzrə hesabat.

- fond dəyərlərinin təhlili
- bankın cari faiz stavkalarının xülasəsi
- əsas rəqiblərin faiz stavkası haqqında hesabat.

Aktiv və passivlərin idarə olunması ilk növbədə qısamüddətli perspektivlə yönəldilmiş və bank balansının idarə olunması üzrə gündəlik iş fəaliyyəti ilə sıx əlaqədardır. O gəlirin maksimumlaşdırılmasına və bank fəaliyyəti riskinin məhdudlaşdırılmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, maliyyə nöqtəyi nəzərindən API-nin əsas məqsədləri:

- gəliri maksimumlaşdırmaqdan
- riskləri isə minimallaşdırmaqdan ibarətdir.

Daha uzunmüddətli perspektivlərə müraciət etsək, görürük ki API (API-aktiv və passivlərin idarə olunması) dair məsələlər uzunmüddətli strateji planlaşdırmada əhəmiyyətli rol oynayır. API-nin nəzər nöqtəsi bankın şəxsi resurs bazasını təşkil qabiliyyətinin, onun şəxsi və digər bankdan borc alınan vəsaitlərin təhlilidir.

Daha sonra bankın toplanmış maliyyə resurslarını yerləşdirmək qabiliyyəti təhlil olunur. Başqa sözlə desək vəsait qoyuluşunun mənbə və istiqamətləri və onlar ilə əlaqədar risklər tədqiq olunur. Aktiv və passivlərin idarə olunması bilavasitə maliyyə risklərinin idarə olunmasına aiddir. API-də tətbiq olunan riskin əsas növlərinin başlıca xüsusiyyətlərini təhlil edək.

Likvidlik riskinin idarə olunması aktiv əməliyyatlar planı daxilində likvidli aktivlərin satışı ilə, passiv əməliyyatların planı daxilində isə vəsaitlərin yeni mənbələrinin cəlb olunması ilə əlaqədardır. Lakin likvidliliyin idarə olunmasına daha əhəmiyyətli yanaşma aktivlər və passivlər arasında müəyyən payların saxlanmasıdır. Son illər dünyada təcrübəsində bir sıra maliyyə innovasiyaları meydana çıxmışdır ki, bank likvidliyinin idarə olunması üçün yeni vasitələr təklif edir.

ŞƏRABLARIN HAZIRLANMA TEXNOLOGİYASININ ÜMUMİ ANALİZİ

Sadıqova T.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hal-hazırda Respublikamızın aqrar sahəsi olan üzümçülük və şərabcılıq özünün yeni inkişaf mərhələsindədir. Ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində üzümlük sahələri genişləndirilir, şərabı istehsalının çeşidi isə artırılır. Üzümçülüyn və şərabcılığın inkişafı üçün ölkəmiz əlverişli torpaq-iqlim şəraitinə malikdir. Ona görə də Azərbaycanda yüksək keyfiyyətli, dünya səviyyəsində standartlara cavab verə biləcək müxtəlif növ şərablar istehsal etmək mümkündür. Bu sahənin inkişafı nəin ki yeni iş yerlərinin yaradılmasına, həm də iqtisadiyyatımızın daha da möhkəmlənməsinə köməklik göstərir. Bu məqsədlə istehsal olunan şərablar rəqabətə davamlı olmaqla yanaşı, həm də bazar iqtisadiyyatının tələblərinə cavab

verməlidir. Bu baxımdan ölkəmizin şərab zavodlarında müasir tələblərə cavab verə biləcək şərabların istehsalına xüsusi olaraq fikir verilir. Keyfiyyətli qida məhsulları, o cümlədən müxtəlif şərablar istehsal etmək üçün yüksək səviyyədə nəzəri və praktik biliyə malik olmaq lazımdır.

Şərab istehsalı üçün üzüm əsas xammal olduğuna görə ilk növbədə onun da kimyəvi tərkibini, yetişmə dərəcəsindən asılı olaraq baş verə biləcək dəyişiklikləri bilmək tələb olunur. Daha sonra üzümün əzilməsində, şirənin, əzintinin və ya onların daraqla birlikdə qıçqırmasında, şərabın əmələ gəlməsində, yetişməsində, saxlanması hansı fiziki-kimyəvi, mikrobioloji və biokimyəvi proseslərin baş verməsini bilmək, keyfiyyətli şərab hazırlamaq üçün əsas şərtədir. Şərabın hazırlanması insanlara hələ bizim eradan əvvəl məlum olmağına baxmayaraq onun hazırlanma texnologiyasının nəzəri əsasları, daha doğrusu, şərabın tərkibini təşkil edən maddələr haqqında, onun kimyası barədə ilk elmi-tədqiqat işlərinin aparılması XIX əsrin ortalarına təsadüf olunur.

Azərbaycanda 1913-cü ildə 23,9 min hektar üzümlük olmuşdur. 1980-ci ildə bu 263 min hektara çatdırılmışdır. Üzümdən şərabdan başqa şirə, doşab, sirkə, abqora müxtəlif emal məhsulları (kompot, mürəbbə, qurudulmuş üzüm və s.) istehsal edilir. Lakin üzümün çox hissəsi şərab istehsalına sərf olunur. Respublikada 6-dən çox adda şərab, 10 adda konyak, 4 adda şampan şərabı, köpüklənən şərablar və s. istehsal edilir. Beynəlxalq sərgilərdə Azərbaycan şərabları və konyakları 100-ə qədər medalla, o cümlədən 4 iri qızıl, 42 qızıl, 47 gümüş və 3 bürünc medala layiq görülmüşdür.

Üzüm şərablarının tərkibində şəkər- üzüm turşuları, fenol birləşmələri, azotlu maddələr, fermentlər, 17-yə qədər aminturşusu, mineral maddə, o cümlədən kalium, natrium, kalsium, maqnezium, fosfor, dəmir və s. vardır. Şərablarda həmişə 9-20% etil spirti; 4-7 q/dm³ üzüm turşuları, aldehidlər, efirlər və digər uçuşu maddələr vardır. Şərab üçün nəzərdə tutulan üzümün tərkibi dəyişik olmalıdır, yəni xüsusi sortla malik olan üzümdən ibarət olub bir – birindən 3 metr aralıda əkilməlidir. Məhsulu ildə bir dəfə yığırlar – oktyabrın birinci yarısında. Üzüm şərablarında 24 mikroelement tapılmışdır. Bunlardan manqan, dəmir, sink, kobalt, bor, brom, yod, titan, vanadium və s. şərabın bioloji dəyərliyini artırır. Çünki bunlar maddələr mübadiləsində biokatalizator kimi iştirak edir, hormonların və fermentlərin təsirini fəallaşdırır.

Hazırlanan şərabların keyfiyyətinə xammalın təsiri olduqca böyükdür. Ona görə də şərabcılıqla məşğul olan mütəxəssislər yüksək keyfiyyətli şərab hazırlamaq üçün üzümçülük elmi haqqında geniş məlumatla malik olmalıdırlar. Fiziki kimya kimyəvi proseslərin fiziki qanunauyğunluqlarından bəhs edən elmdir. Üzümdə və şərabda daim fiziki-kimyəvi proseslər baş verir. Bu proseslərin mahiyyəti fiziki kimyanın qanunlarına əsaslanmışdır. Kolloid kimya isə kolloidlərin fiziki kimyası deməkdir. Üzümdə və şərabda kolloidlərdən zülallara, fermentlərə, bəzi polisaxaridlərə və qeyrilərinə rast gəlinir. Şərabları kolloid hissəciklərdən təmizləmək üçün kolloid kimyanın qanunlarından istifadə olunur. Üzümdə və şərabda gedən maddələr mübadiləsi prosesini dərinlən dərk etmək üçün kolloid kimyanı bilmək lazımdır. Bundan başqa üzümdə və şərabda müasir avadanlıqların köməyi ilə aparılan analiz üsulları fiziki və kolloid kimyanın qanunlarına əsaslanmışdır. Hər bir şərabcılıq müəssisəsində şərabın kimyası laboratoriyası, texno-kimyəvi və mikrobioloji şöbə fəaliyyət göstərir. Onların vəzifəsi xammalın qəbuluna, istehsal olunan şərabların keyfiyyətinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Bundan başqa bu şöbənin əməkdaşlarının vəzifəsi hazır məhsulun

standarta uyğun gəlməsinə, lazımi kondisiyaya malik olmasına, itki normalarının düzgün əməl olunmasına nəzarət etməkdir.

Dünyada tərkibi, dad keyfiyyətləri və hazırlanma texnologiyaları ilə fərqlənən on minlərlə adda şərab məhsulları mövcuddur. Onların hamısını müxtəlif əlamətlər və təsnifat sxemləri istifadə etməklə kateqoriyalar, tiplər, növlər, qruplar və yarımqruplarda birləşdirirlər. Bütün üzüm şərabları istifadə istiqamətinə, rənginə, əsas komponentlərinin tərkibinə, ətirliliyinə, üzümün sortuna, saxlanma müddəti və hazırlanma texnologiyalarına görə fərqlənirlər. Azərbaycanda istehsal olunan adi ağ süfrə şərabları keçmişdə istehsal olunan şərablardan heç nə ilə fərqlənmir, çünki vahid dövlət standartına uyğun olaraq istehsal olunurdu. Ağ süfrə şərablarının istehsalda texniki üzüm növləri ilə birlikdə, süfrə üzüm növlərindən, bəzən də bir neçə üzüm növünün qarışığından istifadə olunur. Hətta elə təsərrüfatlar var ki, ağ ilə qırmızı üzüm qarışıq halda bir yerə yığılaraq şərab hazırlamaq üçün gönjərilir. Buna görə də bəzən ağ süfrə şərablarında qırmızı çalarlar olur. İstifadə istiqamətinə görə şərablar süfrə və desert şərablarına ayrılır.

Ağ şərablar geniş rəng diapazonuna malik olmaqla açıq samanı rəngdən tünd çay rəngi çaları verir. Sarımtıl şərablara orta və tünd çay rəngli şərabları, o cümlədən bütün turşumş şərabları, kaxetiya, tokay, köhnə Madera və xeres şərablarını misal göstərmək olar. Çəhrayı və qırmızı şərablar çəhrayı və qırmızı rənglərin böyük çalarlığına malik olub, açıq yaqutudan tünd narıncıya və kərpici tonlara malikdirlər. Üzüm 16-18%, bəzən 17-20% şəkərlikdə, 6-8 q/l turşuluqda yığılır. Alınan təzə süfrə şərabı 10-11% h tündlükdə olur. Bir çox rayonlarda alma-süd turşusu qıjıqması nəticəsində şərabın turşuluğu aşağı düşməyə meyli olur. lakin son 3-4 ildə Şamaxı və Qobustan rayonlarında istehsal olunan şərabın turşuluğu 7-8, bəzən də 9 q/l olur. Bu yaxşı hal deyil və görünür üzüm yığımı zamanı aqrotekniki üsulların düzgün aparılmamasından, texnologiya prosenslərin pozulmasından irəli gəlir. Bu xüsusilə «Mədrəsə» növlü şərablarda aiddir. Bu cür şərablarda turşuluğu ya bakterioloci aşağı salınma üsullarından istifadə olunur, ya da təbaşirlə şərabın turşuluğunun neytrallaşdırmaq lazım gəlir. Bütün üzüm şərabları sortlu və kupaj şərablara ayrılır. Sortlu şərablar bir üzüm sortundan hazırlanaraq istehsalında 15 % -ə qədər həmin botaniki növ digər üzüm sortlarından istifadə olunmaqla hazırlanır. Kupaj şərablarını isə müxtəlif üzüm sortları qarışığından hazırlayırlar. Sortlu və kupaj üzüm şərabları öz növbəsində sakit və karbon qazı ilə doymuş şərablara ayrılmışdır. Bütün sakit şərablar üçün adi, markalı və kolleksiyalı adlı 3 keyfiyyət kateqoriyası nəzərdə tutulur. Saxlanmadan istehsal edilmiş şərablar adi adlanır. Markalı şərablar – saxlanmış yüksəkkeyfiyyətli şərablar olub, xüsusi texnologiya əsasında müəyyən şərabçılıq rayonlarında hazırlanır. Kolleksiyalı şərablar – xüsusi yüksəkkeyfiyyətli markalı şərablar olub, çəlləklər və irihəcmli qablarda saxlanmaqdan əlavə, ən azı 2 il butulkalarda saxlanmış olur. Əksər hallarda üzümün sortu şərabın ətirliliyini təyin edir ki, buna misal olaraq İzabella, Muskat, Traminer üzüm sortlarını göstərmək olar. Şərabların ümumi texnologiyası bir sıra üsulların aparılmasını nəzərdə tutaraq, nəticə etibarilə xammal sayılan üzümdən şərab materialı və ya şərab alınır. Belə üsullara üzümün xırdalanması və daraqlardan ayrılması, əzinti və şirənin alınaraq onların emalı, qıçırma, preslənmə, filtrləmə, sulfidləşdirmə, eəalizə, kupaj və s. aiddir. Bütün tip şərablar üçün şərabların butulkalara süzülərək ağzının kiplənməsi, tərtibatı və hazır məhsulun satışa göndərilməsi son üsullar sayılır.

Şərabın keyfiyyətinin yaxşılaşmasına imkan yaradan uzunmüddətli saxlanma şəraitindən istifadə olunur. Şərab materiallarını saxlamaq üçün müxtəlif texnoloji tutumlardan: taxta çəllək və butlardan, metal və dəmir-beton rezervuarlardan istifadə olunur. Şərab materiallarının saxlanması prosesində sistematik olaraq başı doldurulur və bir qabdan başqa qaba köçürülür. Şərabın başının saxlanılan tutumda həmin tip şərabla doldurulmasında əsas məqsəd şərabın səthində hava hesabına yaranmış boşluğu aradan qaldırmaqdır.

Şərabın xəstəliyi onun elə bir vəziyyətidir ki, bu zaman mikroorqanizmlərin həyat fəaliyyəti nəticəsində onun kimyəvi tərkibi xeyli dərəcə dəyişməklə məhsulun korlanmasına səbəb olur.

MAŞINQAYIRMANIN İQTİSADİYYATI VƏ AZƏRBAYCANDA ONUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Salamova F.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maşınqayırma — ağır sənayenin bir sahəsi olub müxtəlif maşınlar, avadanlıqlar, cihazlar, həmçinin müdafiə əhəmiyyətli məhsullar və istehlak malları istehsal edən iqtisadiyyat sahəsidir. Maşınqayırmanın bütünlükdə ictimai istehsalın texnikayla silahlandırmasının bazasıdır. Maşınqayırmanın sahə quruluşu-

maşınqayırmanın tərkibinə daxil olan sahələr və istehsallar arasındakı kəmiyyət nisbətini əhatə edir. Maşınqayırmanın sahə quruluşuna aşağıdakılar aiddir:

- Ağır nəqliyyat və energetika maşınqayırması
- Elektrotexnika sənayesi
- Kimya və neft maşınqayırması
- Dəzgahqayırma və alət sənayesi
- Cihazqayırma
- Avtomobil sənayesi
- Traktor və kənd təsərrüfatı sənayesi
- Tikinti, yol və kommunal maşınqayırma sənayesi
- Yüngül ilə yeyinti sənayesi üçün maşınqayırma və məişət cihazları
- Sanitariya-texniki avadanlığı və məmulatların istehsalı
- Aviasiya sənayesi
- Gəmiqayırma sənayesi
- Radio sənayesi
- Elektron sənayesi
- Müdafiə sənayesi

Azərbaycanda maşınqayırmanın müxtəlif məhsullarına tələbat olsa da bir çox müasir maşınqayırma sahələri inkişaf etməyib. Azərbaycanda maşınqayırmanın ixtisaslaşmış sahəsi- neft maşınqayırmasıdır. Neft maşınqayırmasında ən iri müəssisələrdən biri “Başneftkimmaş Birliyi” dir. müəssisələrdən biri «Başneftkimmaş Birliyi»dir. Bu müəssisə hazırladığı məhsulu 40 ölkəyə ixrac edir. Sahil qəsəbəsində yerləşən Bakı dərindən dəniz özülləri zavodunda hazırlanan stasionar platformalar sayəsində Xəzərin 200-300 m-ə qədər dərinliyində quyu qazmağa imkan verir. Azərbaycanın neft maşınqayırmasına aid digər iri müəssisələri - Səttərxan adına zavod, Keşlə maşınqayırma zavodu, Binəqədi gil və poladtökmə zavodlarıdır. Bakıda elektriktökmə zavodu tikildikdən sonra Azərbaycan xaricdən daha tökmə polad almır. Son illər Azərbaycanda neft maşınqayırmasından başqa elektrotexnika, cihazqayırma, radioelektronika kimi daha yeni sahələri inkişaf edib. Elektronika sahəsi yüksək ixtisaslı kadrlar və xammal tələb edir. Azərbaycandakı ən iri elektrotexnika müəssisələri aşağıdakılardır: Bakıda-kondisioner, soyuducu, akkumulyator, lampa və transformatorlar hazırlayan zavodlar, Şamaxıdakı «Star» televizor, Mingəçevirdə kabel zavodu; Salyanda su qızdırıcıları (kalonka) zavodu mövcuddur. Radioelektronika zavodlarına Bakıda - E.H.M zavodu, Bakı radio, «Nord», «Azon» və s. zavodları aiddir. Nəqliyyat maşınqayırmasına - avtomobil və gəmiqayırma zavodları aiddir. Bakıdakı gəmiqayırma zavodunda - kiçik yedək gəmiləri düzəldilir. Bakıdakı avtomobil zavodunda yük və sərnişin maşınları buraxılır. Gəncədəki avtomobil zavodunda «Oka» avtomobilləri və «Belorus» traktorları, Naxçıvanda “Lifan” minik avtomobilləri istehsal olunur. Şamaxıdakı avtomobil zavodunda isə «Azsamand» və «Aziz» minik avtomobilləri yığılır. Mingəçevir və Zəyəmdə kənd təsərrüfatı maşınları hazırlanır.

Bu gün sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatında aparıcı mövqe maşınqayırmaya və onunla əlaqədar olan istehsal və sosial infrastrukturlara məxsusdur. İEOÖ bir çox cəhətdən eləcə də maşınqayırma sənayesi cəhətdən geri qalmışdır. İnkişaf etmiş ölkələr İEOÖ yeraltı sərvətlərini idxal edirlər, emal sənayesinin inkişafı haqda düşünmürlər. İEOÖ-də maşınqayırma bir qayda olaraq ya heç inkişaf etmir, ya da çox zəif səviyyədə olur. Bu cür hal ölkəni, əmək alətləri əldə etmək nöqtəyi-nəzərinə inkişaf etmiş ölkələrdən asılı edir.

Maşınqayırmanın quruluşuna təsir edən amillər:

- Ölkədə istehsal üsulu
- Xalq təsərrüfatında ETT-I
- Xalq təsərrüfatının inkişaf sürətləri
- İxtisaslaşma və kooperativləmə səviyyəsi
- Beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində ölkənin yeri və xarakteri

Maşınqayırma sənayesinin inkişaf etdirilməsi, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi, maşınqayırma sənayesi məhsullarına olan daxili tələbatın ödənilməsinə nail olunması, maşınqayırma sənayesinin inkişafı əsasında digər istehsal və xidmət sahələrinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində ardıcıl tədbirlər görülür.

BANKLARIN STRATEJİ İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ SWOT ANALİZİ

Səmədzadə B.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bankların strateji idarə edilməsi dedikdə bankların uzun müddət ərzində verdiyi qərarlar toplusu və bu qərarların həyata keçirilməsi üzrə mərhələlər başa düşülür. Strateji idarə edilmə bəzi mənbələrdə müxtəlif cür izah olunur. Bankın strateji idarə edilməsi birinci növbədə bankın hazırkı məqsədi, missiyası və korporativ strategiyalarının gözdən keçirib onları müəyyənləşdirməklə başlayır. İkinci mərhələdə SWOT Analizini müəyyən etməklə başlayır. SWOT termini ingilis dilindən tərcümədə açıqlaması belədir. Beləki Strengths – təhlil obyektinin güclü, Weaknesses – təhlil obyektinin zəif tərəfləri, Opportunities – imkanlar, Threats – təhlükələr hesab edilir. SWOT analizi dedikdə şirkətin güclü və zəif tərəfləri daxildən xarici bazarda isə imkan və onun üçün olan təhlükələri nəzərdən keçirir. 3-cü mərhələdə strategiyaların formalaşdırılması, yerinə yetirilməsi və strategiyalarının inkişafını nəzərə alaraq onun qiymətləndirilməsi başa düşülür. Strategiyaların düzgün qurulması üçün SWOT analizinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman banklar öz güclü və zəif tərəflərini və bununla bərabər olaraq xarici bazarda isə hansı imkanlarını və onu qarşılayacaq təhlükələri müəyyən etmiş olacaqdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında olan Bankların SWOT analizini təhlil edək.

Bankların Güclü tərəflərinə

1) Aktivlərin sayına görə bankların payının yüksək olması. Bankların aktivlərinin yüksək olması gələcəkdə daha çox mənfəət əldə etməyə şərait yaradır. Buna misal olaraq 2016 ci ilin bankların aktivlərin həcminə görə reyting sıralamasını misal göstərə bilərik.

1.1- "Beynəlxalq Bank" Aktivlərinin sayı-12 mlrd 224 milyon manat

1.2- "Paşa Bank" Aktivlərinin sayı-3.18 mlrd. manat

1.3- "Kapital Bank" Aktivlərinin sayı-3.09 mlrd. manat

1.4 "Xalq Bank" Aktivlərinin sayı-1.66 mln. manat

1.5 "Bank Respublika" Aktivlərinin sayı-912 mln. manat

Bundan əlavə olaraq kreditin portfelinin yüksək olması həmçinin depozit həcminin yüksək olması bankların güclü tərəflərinə aid edə bilərik. Reytingə görə kredit portfelinin həcminə görə 2016 ci ildə liderlik edən bank Beynəlxalq Bankdır. Beləki Beynəlxalq bankın Kredit portfelinin həcmi 5.03 mlrd. Manat təşkil edir. Depozit həcminin reytinginə görə 2016 ci ildə liderlik edən bank yenədə Beynəlxalq Bankdır. Beləki Beynəlxalq Bankın depozit portfeli həcmi 6.01 mlrd Manat təşkil edir.

Bankların Zəif tərəfləri

2) Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının 2016-2020 ci illər üzrə strateji planına istinadən ABA-nın zəif cəhətlərinə aşağıdakıları misal göstərə bilərik

2.1- İctimaiyyətlə işin zəif olması;

2.2- Bankir etikasının tam formalaşmaması;

2.3- Bank Ombudsman institutunun olmaması;

2.4- Üzv təşkilatların ABA ilə əməkdaşlığının zəif olması;

2.5- Üzvlərarası dialoqun zəif olması;

2.6- Bank sisteminin özünü tənzimləmə və özünü inkişaf prinsiplərini hələ də istənilən səviyyədə olmaması;

Bankların xarici bazarda imkanlarına aşağıdakıları misal göstərə bilərik

3.1) Adətən bankların xarici bazarda üstünlükləri banklararası rəqabəti ilə əlaqələndirilir. Beləki keçən ildə ölkəmizdədə baş verən bir neçə bankların daha zəif inkişaf edərək bazardan çıxması və yaxud müflis olması sahəsində nəticə olaraq müştəri potensialı daha yaxşı kapitallaşmış banka cəlb olunması

3.2 Bank qanunvericiliyin daha da inkişaf edərək təkmilləşdirilməsi

3.3 Hüquqi şəxs sayılmayan bankların filialının inkişafı

3.4 Plastik Kartlar bazarının inkişafı

3.5 Hal-hazırda ölkəmizdə olan ən mühüm problemdən biri kimi neftdən asılı bir ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafı

3.6 Banklar üçün ən vacib məsələlərdən biri olan banklara inam yaranması və yaranan inam sayəsində banklara üz tutan müştərilərin sayının artması

3.7 İnflasiyanın aşağı olması

3.8 Neft gəlirlərinin artması

3.9 Bank sisteminin şəffaflığının artırılması

Bankların xarici bazarda olan təhlükələrinə isə aşağıdakıları göstərə bilərik

4.1 Banklararası rəqabətin güclənməsi və bu rəqabət sayəsində daha güclü rəqiblərin meydana çıxması

4.2 Bank sisteminin etibarlılığının azalması

4.3.Bank xidmətlərinə çıxış imkanlarının azalması

4.4 İqtisadiyyatın neft sektorundan asılı vəziyyətə düşməsi

4.5 Xarici bankların daxili bazara gəlməsi ilə yaranan təhlükələr

TMK-LARIN İQTİSADI ÜSTÜNLÜKLƏRİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Sərdarova S.N.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər sistemində TMK dedikdə, bu kompnyanın yerləşdiyi ölkədən kənarda-xaricdə yerləşən kompleks istehsal və xidmətə malik və ya onlarla nəzarət edən, müxtəlif ölkədə geniş və şöbələr dairəsinə sahib olan və beynəlxalq səviyyədə bu və ya digər məhsulun istehsalında aparıcı rolə malik olan böyük müəssisələr yaxud iri sənaye-maliyyə birlikləridir. TMK-ların son məqsədi mənfəətin əldə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu məqsədin əldə edilməsi üçün MTK-ların Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərinin digər iştirakçılarna nisbətən çoxlu üstünlükləri vardır. Bu hər şeydən əvvəl onların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi ilə bağlıdır. Fəaliyyət sferasının genişlənməsi isə TMK-lara bu üstünlükləri verir:

1. Onlar öz təbii insan resuslarının, həmçinin digər ölkələrin elmi-texniki potensialının xidmətlərini öz üzərinə götürürlər.

2. Digər ölkələrin bazarlarına kapitalların qoyduqları xarici ölkələrin gömrük məhdudiyyətlərindən kənar olmaqla, ondan yan ötməklə daxilən nüfuz etməsi.

3. Müxtəlif ölkələrdə filiallarının olması ilə əlaqədar, öz rezidentlərinin daxili bazar məhdudiyyətlərini dəf edirlərvə müəssisələrinin sayını və istehsal etdiklərini məhsulun miqراسiyasını daha çox mənfəətli səviyyəyə qədər artırırılar.

TMK-lar təkcə istismar ərazilərinin genişlənməsi nəticəsində üstünlük əldə etmirlər. Onlar, həmçinin öz kapitallarını qoyduqları ölkənin iqtisadi vəziyyətindəki fərqlərdən əldə etdiyi xeyirlərə görə üstünlüyə nail olurlar. Müxtəlif ölkələrdə TMK-lar filial və törəmə müəssisələrinə malik olmaqla, onlar digər üstünlükləri də əldə edirlər:

1. Sürətli təsərrüfat manevretməklə, bu və ya digər istehsalı xarici ölkələrdə ucuz xammal və işçi qüvvəsi ilə təmin edirlər.

2. Öz istehsal və satış proqramlarını müxtəlif milli bazarların xarakterik şərtlərinə uyğunlaşdırmaqla, bu prosesləri sürətlə optimallaşdırırlar.

3. Öz xarici filial və törəmə müəssisələrinin balanslarını baş kompnyanın maraqlarına uyğun, daha doğrusu mərkəzi-stap kvartiranın gəlirlər və xərclər siyasətinə uyğun düzləndirirlər.

TMK-ların üstünlüklərindən biridə onların firma daxili münasibətlərdə də inkişafıdır. Belə ki, öz formasına görə beynəlxalq ticarət kimi fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı filial və törəmə müəssisələri arasındakı firma daxili ticarət geniş yayılmışdır. Korporasiya daxili ticarət və əlaqələr onları beynəlxalq rəqabətin təsirindən qoruyur və bununla da onların əmtəə mübadiləsinin həcmi artır. Beləliklə, BƏB-in və beynəlxalq kooperasiyanın imkanlarından geniş istifadə edirlər və bununla da BİM və dünya ticarətinin vəziyyətinə əsaslı sürətdə təsir edirlər. TMK-ların fəaliyyətinin göstərilən manələrinin aşkar etməyə imkan verir:

1. Təbii ehtiyatlar, kapitala və xüsusilə də ETTKİ-nin nəticələrinə malik olduqları üstünlüklərdən istifadə etmələri.

2. Müxtəlif ölkələrdə, bu ölkələrin göstərilən üstünlüklərinin nəzə almaqla, özlərini müxtəlif istehsal, xidmət, satış müəssisələrinin optimal yerləşdirilməsi imkanlarının olması. Bu xüsusiyyətlər bunlardır: a) iqtisadi inkişafın sürəti; b) işçi qüvvəsinin ixtisas səviyyəsi və qiymətlər; c) digər iqtisadi ehtiyatlara mədaxilə və onların dəyərləri; d) infrastrukturun inkişafı; e) hüquqi-siyasi amil və ən əsas da siyasi sabillik amili.

3. TMK-ların bütün dairələrində kapitalın toplanması imkanının olması;

4. Öz maliyyə məqsədləri üçün bütün dünya ehtiyatlarından istifadə etmələri;

5. Bütün ölkələrdəki mal, valyuta və maliyyə bazarlarının konyukturası haqqında müntəzəm informasiyaya malik olmaları;

6.TMK-ların səmərəli təşkilatı strukturunun mövcudluğu;

7. TMK-ların beynəlxalq marketing və menecment təcrübələrindən intensiv sürətdə faydalanması. TMK-nın sahə strukturu kifayət qədər genişdir. Onların demək olar ki, 60%-i istehsal sferasında, 37%-i xidmət sferasında, 3%-i isə hasilat sənayesində məşğul olurlar.

TMK-ların fəaliyyətində getdikcə xidmət sferalarının payı və istehsalın texnoloji intensivliyi artır. Eyni zamanda, TMK-ların kənd təsərrüfatında, hasilat sənayesində və xammal tutumlu istehsal sahələrində fəaliyyəti qeyd edilən sahələrə nisbətən azalmaqdadır. Amerika jurnalı "Forçun"un məlumatlarına görə dünyanın ən iri 500 TMK-ları 4 kompleks fəaliyyət sferası əsas rol oynayır:

1. elektronika, 2. neft emalı, 3. kimya, 4. avtomobilqayırma.

Bu sahələr üzrə satışın həcmi TMK-ların ümumi aktivlərinin 80%-ni təşkil edir. TMK-ların həyata keçirdləri investisiyaların regional-sahə istiqamətləri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bir qayda olaraq, onlar emal sənayesinə kapital qoyuluşlarını yeni sənaye və nisbətən İEOÖ, həmçinin İEO-də həyata keçirirlər. Bu halda rəqabət kapitalı qəbul edən ölkələr üstündə baş verir. Kəsb ölkələrdə isə TMK-lar hasilat sənayesinə kapital qoyuluşlarını həyata keçirməyə üstünlük verirlər. Bu zaman isə TMK-lar arasında kəskin rəqabət yerli bazarlarda öz əmtəələrini irəlilədirilməsi və reallaşdırılması ilə əlaqədar olur. TMK Beynəlxalq Kooperativ biznesinin güclü və inkişaf etmiş hissəsinin özündə əks etdirir, vahid dünya təsərrüfatının formalaşmasında aparıcı rol oynayır. TMK-nın müasir mərhələdə inkişafının əsas istiqamətlərindən biri-istehsalın beynəlxalq inteqrasiyasının formalaşdırılmasına kömək edən müxtəlif təşkilatı strukturlu işgüzar əlaqələrin kombinləşdirilməsindən ibarətdir. TMK-nın payına elmi-texniki biliklərin mübadiləsinin 80%-i düşür. TMK avtomobil, EHM, aviakosmik, əczaçılıq və müdafiə sənayesində firmalar arasında strateji alyansların geniş yayılmasına gətirib çıxarır. TMK-cəmiyyətin beynəlmiləşdirilməsində ən güclü agentdir.

MƏİŞƏT ŞÜŞƏ QABLARININ FUNKSIONAL ERQONOMİK VƏ ESTETİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Şükürlü A.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Şüşə qabların keyfiyyət səviyyəsi onun istehsalı və istismar şərtləri ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, şüşəqabların keyfiyyəti istehsal prosesində formalaşır və ondan hazırlanan şüşə qabların istismarı zamanı aşkar edilir. Şüşə qabların keyfiyyət səviyyəsi dedikdə isə onun keyfiyyətinin nisbixarakteristikası, yəni qiymətləndirilən qabın bütün göstəricilərinin etalon göstəricilərinin məcmuunu başa düşülür.

Şüşə qabların keyfiyyəti ən çox orqanoleptki üsulla qiymətləndirilir. Bu metod subyektivsada, keyfiyyətin daha dolğun qiymətləndirilməsinə şərait yaradır. Şüşə qablar bu metodla qiymətləndirilən zaman şüşə qabın rəngi, forması, naxışlanması və s. əlamətlər əsas götürülür.

Orqanoleptik qiymətləndirmə eksperti metodu ilə hər müəyyən olunmuş nöqsan üçün balların azaldılması vasitəsilə aparılır. Laboratoriya metodu ilə şüşəqabların sıxlığı, möhkəmliyi, termik davamlılığı, qatılığı və sürünmə əmsali və s. göstəriciləri təhlil edilir.

Bütün xalq istehlakı malları kimi, şüşə qabların keyfiyyətinin xassələr qrupunun göstəricilərinə görə qiymətləndirilən zaman məmulatın estetik, etibarlılıq, funksional, iqtisadi istismar xassə göstəriciləri, texniki səviyyə göstəriciləri və standartın vəziyyəti qiymətləndirilir.

Estetik göstəricilər attestasiya komissiyasında ballarla təyin edilir.

Göstəricilərin adı (keyfiyyət kateqoriyası)	Ali	I
Malumatın növü , forma , dekor	13 - 15	10 - 13
Istehsal keyfiyyəti	8 - 9	4 - 8
Şüşənin keyfiyyəti	6	3 - 6
Cəmi :	27 – 30	17 - 16

Ekspert metodu ilə keyfiyyətin qiymətləndirilməsində ekspert komissiyası yaradılır və onların hər birinin fəxr və nəticələri ilə şüşə qablar müvafiq ballarla qiymətləndirilir. Ümumiyyətlə, əmtəəşünaslıq ekspertizası dünya ölkələrinin əksəriyyətində malların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində daxili və xarici

ticarətdə əsas amilə çevrilir. Şüşə qabların keyfiyyətinin tədqiq edilməsi zamanı ekspert metodundan geniş istifadə edilir. Bu metodun mahiyyəti artıq material sərf etmədən və vaxt itkisinə qənaət etməklə qabların keyfiyyətini tədqiq etməkdir. Əslində ekspert metodları çoxdur. Bunlardan Delfi və Pattern metodunu misal göstərmək olar. Delfi metodunun mahiyyəti ekspertin doğru fikrinin başqa ekspertlər tərəfindən təhrif olunmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu vaxt ekspert öz fikrini dəqiq izah edici vəərəqə ilə təchiz edilmiş anketdə qeyd edir. Pattern üsulunun əsas xüsusiyyətləri isə həll olunacaq problemin öz növbəsində daha da məsələlərə bölünən alt problemlərə bölünməsindən, hər bir məsələnin ayrı-ayrılıqda vaciblik əmsalının təyin edilməsindən və electron hesablama maşınlarından geniş istifadə etməkdir. Bütün bu deyilənlərdən başqa, ekspertlər sorğunun aparılması keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində vacib rol oynayır.

Ekspert metodu ilə keyfiyyəti tədqiq edən zaman istehlak xassələrinin bəzi göstəriciləri əsas götürülür. Bu zaman istehlak xassələrinin elə göstəriciləri əsas götürülürki, ekspert qrupu həmin xassələri düzgün ballarla qiymətləndirilə bilsin.

DƏBİN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tağıyeva G.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hal- hazırda qəbul olunmuş dəb ölkələrindən ən öndə gedən ölkə Fransa hesab olunur. Paris, Nyu-York, Milan şəhərlərində dünya dəbinə ciddi təsir göstərən ən böyük dəb şirkətlərinin qərarqahları yerləşir. Dəb həftələri Paris , Nyu-York ,Milan şəhərlərində keçirilir, hardaki tanınmış dizaynerlər öz yeni dəb kolleksiyalarını tamasaçı auditoriyalarına nümayiş etdirirlər.Dəb geyimi yaradanların əsas prioritetidir. "Dəb" sözü, yəni "moda" latınca "modos" sözündən olub hər fən ölçü, vasitə, qayda göstəriş, obraz kimi tərcümə edilir. Bu mənələrdən hər biri bu anlayışın mahiyyətini verə bilər.Dəb geniş mənada mədəniyyətin müxtəlif xarici formalarına nəzərən-həyat üslubu adətlər və davranış vərdişləri, məişət predmetləri, avtomaşınlar, geyimlər müəyyən zamanda və müəyyən mühitlə bu və ya digər zövqlərin hökmranlığı və həmin zövqlərin olduqca tez tez dəyişməsi kimi başa düşülür.

Dar mənada dəb - geyim formalarının tez-tez dəyişməsidir. Özüdə kostyumda baş verən dəyişikliklər geyimin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərdə müxtəlif mərhələlərdə- əsrlər, onilliklər illər boyu mövcud olmuşdur... Bu gün isə bir iki mövsümdən sonra geyim dəbdən düşür. Dəbin əsas əlaməti olan dəyişkənlik ucbatından onu çox zaman "yüngülxasiyyətli" dəb adlandırır və ciddi öyrənilmə obyektini hesab etmirlər. Belə mövqe tamamilə düzgün deyildir, ona görəki, məhz dəyişkənliyi sayəsində dəb insanı darıxmaqdan və cansıxıcılıqdan xilas edir. İnsanların daxili və xarici dəyişkənliklərə can atması müəyyən mənada insanın daha bir hissəsi olduğu təbiətin özündəki dəyişikliklərin əks olunmasıdır.

Tanınmış Rusiya modelyeri Vyaçeslav Zaytsen özünün "Dəb necədə dəyişkəndir..." kitabında yazır Dəbi daim dəyişkənlikdə qınamaq olar hətta onun axımını dayandırmağa cəhd etmək, onu "dondurmaq, saxlamaq" da olar. Lakin bu, hər şeydən əvvəl ,bizim özümüzü məzmunsuzlaşdırmırmı? Axı ətrafımızda hər şey dəyişməkdədir. Bu dəyişən aləmdə təkcə bizim geyimimiz dəyişməz qalmalıdır?

Dəb hər bir halda öz dövrünün güzgüsü olmaqla insanların ictimai - siyasi həyatını , iqtisadiyyatda məhsuldar qüvvələrin səviyyə və xarakterini , dövrün daha parlaq hadisələrini, müasir insanın ən mühüm mədəni və elmi nailiyyətlərini, vərdişlərini və psixologiyasını ,onun estetik ideal barədə təsəvvürlərini əks etdirir. Dəbin tarixində belə bir nümunə məlumdur ki, "küçənin" özü yeni kostyum ideyasını yaratmış və dizaynerləri geyim kolleksiyasının yaradılmasına ruhlandırılmışdır. Belə halların ən parlaq nümunəsi 20 -ci əsrin 60- cı illərində hippi hərəkəti ilə bağlı gənclər dəbinin meydana gəlməsidir. Hippilərin kostyumu etnik geyimin müxtəlif elementlərinin qarışığından ibarət idi. Gənclərin əsl uniforması amerikan cinsləri oldu.

Hər bir kutyure yaradıcılığına öz milli mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini və nailiyyətlərini gətirərək onun irsindən ilhamlanır və bunlarda müasir dəbi zənginləşdirir. Lakin dizaynerlərin təklifləri o zaman dəbə çevrilirki , əsas istehlakçılar kütləsi tərəfindən qəbul edilsin və bəyənilsin. Bu o deməkdirki, yüksək dəbin podiumda təqdim edilən modellər hələ dəb deyildir, yalnız gələcək dəb xəttinin kvintessensiyasıdır . Burada ifadə oluna ideyalar kütləvi istehsalın imkanlarını nəzərə almaqla xeyli sadələşir yenidən işlənir və geniş alıcı kütləsinə təqdim olunur.

Elə zaman olubki dizaynerlər öz yaradıcılıq sahəsində çox dəqiq və aydın şəkildə bölünmüşlər; bəziləri yüksək dəb sahəsində çalışanlar, digərləri kütləvi geyim modelini işləyənlərdir.20- ci əsrin sonunda cəmiyyətin özündə iqtisadi dəyişikliklərlə bağlı "Haute couture" un təbiətində xeyli dəyişikliklər baş vermişdir. 20- ci əsrin 50- ci illərinə qədər fransız qadınlarının 75 % paltarlarını sifariş edirdilər. Bu gün isə

fransız qadınlarının 100 % hazır geyim almağa üstünlük verirlər. Yüksək dəbın biznesi çox baha başa gəlir. Bu ona gətirib çıxarmışdıki, praktiki olaraq bütün dizaynerlər maliyyə iflasından yaxa qurtarmaq üçün eyni vaxtda iki xətti - "Haute couture" və "pret-a-porte"-lə məşğul olmağa başlamışlar.

Beləliklə, dəb Paris və dünya podiumda formalaşaraq müasir sənaye istehsalının tələbələrinə uyğun olaraq yenidən işlənir, işıq üzü görür və kütlələşir.

KREDİTLƏSMƏ SİSTEMİNDƏ GİROV MEXANİZMİNİN İNKİŞAFI

Talib S.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İqtisadi inkişafın formalaşması müxtəlif sahələrin inkişafı ilə yanaşı səmərəli pul kredit siyasətinin aparılması ilə bilavasitə bağlıdır. Xüsusən bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin istiqamətlənməsi məhz kreditlər vasitəsilə reallaşır. Bu zaman biznes kreditlərinin imkanlarından istifadə olunma müxtəlif təsərrüfat sahələrində bazarların tapılması və yeni müştərilərin cəlb olunması kimi mühüm işlərin həyata keçirilməsinə səbəb olur. Bu baxımdan kredit siyasətinin istiqamətlənməsi həm qanunvericiliklə tənzimlənir və həm də kredit təşkilatlarının daha səmərəli fəaliyyət metodları əsasında formalaşır. Bütövlükdə ölkədə kredit sisteminin maliyyə resursları müəyyən miqdarda mövcud olur və onlardan istifadədə ciddi rəqabət mövcud olur.

Kreditləşmənin aparılmasında əsas amillərdən biridə girov mexanizminin mövcud olmasıdır. Xüsusən banklar tərəfindən girov mexanizminin inkişafına uyğun olaraq qiymətli kağızlar, veksellər və daşınmaz əmlakların girovu əsasında kreditlərin verilməsi həyata keçirilir. Veksellərin girovu üzrə kreditləşmə zamanı girov qoyulmuş veksellərin 60-90% həcmində kredit verilir. Bank bu yolla vekseli girov qoyanın vekselləri geri almadıqda özünü itgilərdən qorumuş olur. Banklar qiymətli kağızların girovuna görə həm uzun və həm də qısa müddətli kreditlər verə bilərlər. Belə kreditləşmə bankların resurs vəziyyətindən asılıdır. Qiymətli kağızların girovu üzrə uzun müddətli kreditləşmə banklar üçün yüksək riskli əməliyyat hesab edilir. Çünki kreditləşmə müddətində qiymətli kağızın bazarda qiyməti kəskin dəyişə bilər. Ödəmə qabiliyyətinə malik olan bütün müəssisələr qiymətli kağızların girovu üzrə kredit ala bilərlər. Bu zaman bank girov qoyulmuş qiymətli kağızların ikinci bazarda reallaşdırmaq imkanını, qiymətli kağızlar buraxanların ödəmə qabiliyyətini, keyfiyyətliliyini nəzərə almalıdır. Kreditin həcmi girov qoyulmuş qiymətli kağızların dəyərinə nisbətən faizlə müəyyən edilir. Faizlər onların keyfiyyətindən asılı olaraq 60-90% arasında diferensallaşdırılır.

Bank kreditləşməsində əsas yerlərdən birini daşınmaz əmlakın girovu üzrə verilən kredit tutur. İpoteka öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üsulu olaraq daşınmaz əşyaların və rəsmi reyestrdə üzərində mülkiyyət hüquqları qeydə alınan daşınmaz əşyaların girovudur. İpoteka hüququnu təsbit edən adlı qiymətli kağıza ipoteka kağızı, ipoteka kağızı üzərində sahiblik hüququ əldə edən şəxs isə ipoteka kağızının qanuni sahibi adlanır. İpoteka qoyan ipoteka predmeti olan əşyanı girov qoyan şəxsdir. İpoteka qoyan həm borclu, həm də üçüncü şəxs ola bilər. İpoteka müqaviləsi əsas öhdəliyin icrasının təmin edilməsi üçün ipoteka saxlayan və ipoteka qoyan arasında bağlanmış əqdədir. Əsas öhdəlik əsas müqavilədən yaranan və icrası ipoteka ilə tam və ya qismən təmin edilən borc və digər öhdəlikdir. İlk satış qiyməti qanunun tələblərinə uyğun olaraq ipoteka predmetinin bazar dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq marketing keçirilməsi vaxtının məhdudluğu şəraitində ipoteka predmetinin satış qiymətidir. Bölünməz əşyalara hissə-hissə ipoteka qoyula bilməz. İpoteka predmeti ipoteka saxlayanın razılığı ilə dəyişdirilə bilər. İpoteka saxlayanın ipoteka predmetinə dair hüququ əgər ipoteka müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, onun ləvazimatına da şamil edilir. Bina, tikili, qurğu və ya digər daşınmaz əşyalar yalnız onların yerləşdiyi, yaxud fəaliyyətini təmin etdiyi torpaq sahəsi ilə birlikdə ipoteka qoyulur. Ümumi birgə mülkiyyətdə olan əşya bütün mülkiyyətçilərin notariat qaydasında təsdiq olunmuş razılığı ilə ipoteka qoyula bilər. Ümumi paylı mülkiyyətin iştirakçılarının hər biri öz paylarını digər mülkiyyətçilərin razılığı olmadan ipoteka qoya bilər. İpoteka qoyanın digər öhdəliyini təmin etmək üçün əvvəldən ipoteka qoyulmuş əşyanın yenidən girova qoyulması sonrakı ipoteka adlanır. İpoteka ipoteka kağızı ilə rəsmiləşdirildiyi halda sonrakı ipotekaya yol verilmir. İpoteka qoyanın və ipoteka saxlayanın hüquqları müqavilə üzrə müəyyən olunan qaydalarla tənzimlənir. İpoteka qoyan ipoteka müqaviləsi bağlanan zaman ipoteka qoyulmuş əşyanın mövcud olan bazar qiymətini əsas götürərək tam dəyəri məbləğində məhv olma və zədələnmə risklərindən, ipoteka qoyan fiziki şəxs olduqda isə həmçinin ipoteka ilə təmin edilən tələbin ölçüsündən az olmamaq şərti ilə öz həyatını və əmək qabiliyyətinin itirilməsi riskini sığortalamalıdır. İpoteka ilə təmin edilmiş tələb başqasına keçdikdə

həmin tələbin təminatı olan ipoteka ona keçir. Əsas öhdəlik üzrə borc başqasına keçdikdə ipoteka qoyan ipotekanın qüvvədə qalmasına ipoteka saxlayana yazılı razılıq vermədikdə ipotekaya xitam verilir. İpoteka müqaviləsində hər hansı bir ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa ipoteka predmeti ipoteka qoyan tərəfindən yalnız ipoteka saxlayanın yazılı razılığı ilə digər şəxsə özgəninkiləşdirilə bilər və ya ona dair digər sərəncamlar verə bilər. İpoteka predmeti olan əşya cinayət törədilməsinə və ya başqa hüquq pozuntusuna görə məhkəmə qaydasında müsadirə edildikdə ipotekaya xitam verilir. Bu halda ipoteka saxlayan əsas öhdəliyin vaxtından əvvəl icrasını tələb edə bilər. İpoteka predmetinin xitam edilməsi əsas öhdəliyin yaxud onun bir hissəsinin vaxtında icra olunmaması, əsas öhdəlik üzrə faizlərin ödənilməsi müddətlərinin ardıcıl olaraq iki dəfə pozulması nəticəsində baş verir.

Kredit sistemi eyni zamanda lizing yolu ilə əmlakın əldə olunmasına imkan yaradır. Lizing istehlakçının sifarişə əsasən əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya müəyyən müddətə icarəyə vermək məqsədilə həyata keçirilən xidmət növüdür. Dünyanın əksəriyyət ölkələrində lizing iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu üsullarından birinə çevrilib. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun 25-30 faizi lizing vasitəsilə həyata keçirilir və yeni növ məhsulların 80 faizə qədər icarəyə götürülmüş avadanlıqlarda istehsal olunur.

Yuxarıda qeyd olunan kreditləşmə ilə bağlı girov mexanizminin formalaşması ölkəmizdə səmərəli iqtisadi inkişaf üçün mühüm şərtir.

AZƏRBAYCANDA SAHİBKARLIĞIN MÜASİR İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Vəliyev C.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar iqtisadiyyatının ən vacib komponentlərindən biri də sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcudluğudur. Sahibkarlıq fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatında həlledici rol oynayır. Bu, həm də təkcə sahibkarlıq fəaliyyətinin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Bazar iqtisadiyyatı modelini tətbiq edən ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsi, yeni sahibkarların yaranması üçün geniş imkanlar mövcud olmalıdır. Çünki bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir mal və xidmətin, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyətinin həyat qrafiki var: bazara daxil olma, inkişaf və zirvə nöqtəsi, bundan sonra tənəzzül və son.

Həyatına son verən sahibkarlıq fəaliyyətinin missiyasını isə yeniləri öz çiyinlərinə almalıdır. Bunun üçün isə yeni sahibkarların yaranmasına şərait olmalıdır. Yeni sahibkarların formalaşmasında və inkişafında əsas rol sahibi karlıq fəaliyyətinin azadlıq dərəcəsi oynayır. Bununla yanaşı, Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının tətbiqində maneə törədən bir neçə amil diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlar əsasən iqtisadi azadlıqların kövrək olması, inhisarçılıq və azad xarici ticarət problemləridir. Respublikamız müstəqillik qazandığı vaxtdan bəri bu problemlərin həll edilməsi istiqamətində nəzərdə tutulan çıxış yolları artıq son illərdə özünün müəyyən səmərəli nəticələrini göstərməkdədir.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra ölkənin müstəqillik əldə etməsinin davamı olaraq yeni iqtisadi münasibətlərə keçid, özəl sektorun yaradılması və inkişaf etdirilməsi, bu səbəbdən də ona əlverişli maliyyə dəstəyi verə biləcək milli maliyyə qurumlarının yaradılması zərurətinin əsas vəzifələrdən biri kimi qarşıya çıxdığı bir zamanda - 12 oktyabr 1992-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnamə"sinin təsdiq edilməsi ilə sahibkarlığa, o cümlədən kiçik və orta biznesə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına güzəştli kreditlər verəcək ilk maliyyə qurumunun əsası qoyulmuşdur.

Lakin 2001 -ci ilədək bu kreditlərin sahibkarlıq subyektlərinə çatdırılması mexanizmi düzgün işləmədiyindən, dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilən güzəştli kreditlərin istifadəsində yaranmış problemlərin aradan qaldırılması, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının prioritetləri və mərhələlər üzrə həlli tələb olunan vəzifələrlə uzlaşdırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu fəaliyyətin genişləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Heydər Əliyevin 2002-ci il 27 avqust tarixli, 779 nömrəli Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu haqqında Əsasnamə"nin və "Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi Qaydaları"nın təsdiq edilməsi ilə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyəti və sahibkarlıq subyektlərinin investisiya layihələrinin güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi mexanizminin yenidən qurulması bu maliyyə qurumunun inkişafında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu Qaydaların tətbiqi güzəştli kreditlərin verilməsində olduqca əhəmiyyətli rol oynamışdır. Qaydalara uyğun olaraq, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Maliyyə

Nazirliyi və Milli Bankın nümayəndələrindən ibarət yaradılmış Müsəbiqə Komissiyası tərəfindən seçilmiş müvəkkil banklar vasitəsilə yerləşdirilməklə, sahibkarlıq subyektlərinə ən aşağı faizlə (illik 7%-lə; kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı yönümlü layihələr üzrə isə illik 5%-lə) milli valyutada kreditlərin verilməsinə başlanılması, həmçinin kreditlərin müddətinin ilk üçdə iki hissəsinədək güzəşt dövrünün müəyyən edilməsi və kredit faizinin aşağı olması, sahibkarlıq subyektlərində bu kreditlərdən istifadəyə hədsiz marağın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən inamla və böyük uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkəmiz hərtərəfli inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatın neft sektoru ilə bərabər, qeyri-neft sahələrinin də davamlı inkişafına nail olunmuşdur.

Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsində sahibkarlığın rolu böyükdür. Təsədüfi deyil ki, dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri məhz özəl sektorun hərtərəfli dəstəklənməsi, onun daha da genişlənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması, bu sahədə müxtəlif yardım və təşviq mexanizmlərinin tətbiq edilməsidir. Azərbaycanda özəl bölmənin inkişafında, sahibkarlığa dövlət maliyyə dəstəyinin gücləndirilməsində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun işinin səmərəli təşkili xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Cənab prezident Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsinə və genişləndirilməsinə xüsusi önəm verir və bu diqqətin nəticəsidir ki, son illərdə Fondun işini tənzimləyən normativ-hüquqi aktlara edilən dəyişikliklər nəticəsində onun təkmil fəaliyyət mexanizmi formalaşdırılmış və dövlət büdcəsindən güzəştli kreditlərin verilməsinə ayrılan vəsaitlərin həcmi artırılmışdır.

Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun fəaliyyətinin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının prioritetləri və mərhələlər üzrə həlli tələb olunan vəzifələrlə uzlaşdırılması, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi və bu fəaliyyətin genişləndirilməsinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq Fərmanları ilə 2002-ci, 2004-cü, 2005-ci, 2006-cı və 2009-cu illərdə onun statusu və vəsaitlərinin istifadə edilməsi Qaydaları təkmilləşdirilmiş, güzəştli kredit vəsaitlərinin daha məqsədəuyğun yerləşdirilməsinə və sahibkarlıq subyektlərinin bu kreditlərdən səmərəli istifadə etməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır.

2008-ci il yanvarın 1-dən Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin "vahid pəncərə" prinsipinin (biznesin vahid qeydiyyat orqanının yaradılması) tətbiq olunması ölkədə biznes mühitinin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Sistemin tətbiqi həm iqtisadi, həm də sosial əhəmiyyətə malik olmuş, işsizlik səviyyəsinin azaldılmasının səmərəli mexanizminə çevrilmişdir. Ölkədə sahibkarlığın inkişafını daha da sürətləndirmək və ona mane olan əsassız müdaxilələrin, korrupsiyanın qarşısını almaq məqsədilə 2013-cü il 2 iyul tarixində "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Qanun qəbul olunmuşdur. Yoxlama prosedurlarında, eləcə də sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində əsaslı yeniliklər təsbit olunmuşdur. Beləliklə, "Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların tənzimlənməsi və sahibkarların maraqlarının müdafiəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu sahibkarlığın daha da inkişafında, qanunçuluğun və şəffaflığın təmin edilməsində, istehlakçıların hüquqlarının qorunmasında və korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsində böyük rol oynayacaqdır.

İSTEHSAL TEXNOLOGİYASININ YUMŞAQ MEBELLƏRİN İSTEHLAK XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN EKSPERT QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Yaqublu A.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mebellərin insan həyatındakı rolunun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğu hamıya məlumdur. Müasir dövrümüzdə insanların mebelə olan tələbatı və zövqlərin müxtəlifliyi sayəsində mebel sənayesi günü gündən inkişaf etmiş və keyfiyyətinin mükəmməlləşməsi ilə yanaşı çeşid sahəsi də son dərəcə zənginləşmişdir. Son zamanlarda mebel sənayesinin inkişafını köhnə zavod və fabriklərin yenidən qurulması və yeni avadanlıqlarla təchiz edilməsi ilə izah etmək olar. Bundan əlavə yeni müəssisə, zavod və fabriklərin də istifadəyə verilməsini qeyd etmək lazımdır. Təbii ki, bu da mebel çeşidinin genişlənməsi və yenilənməsinə bilavasitə təsir göstərmişdir.

Mebellərin növlərinə görə bir neçə kateqoriyaya bölmək olar. Saxlama, oturma, yataq və s. Bu növlərin arasında öz istehsal həcminə və istifadə olunma prinsiplərinə görə hər hansı bir əşya saxlamaq üçün

olan mebellər xüsusi yerə malikdir. Bu növ mebellərin insan zövqünün müxtəlifliyi ilə əlaqədar olaraq çeşid xarakteristikası da son dərəcə genişdir.

Mebellərin istehlak xassələrini formalaşdıran amillərə onun istehsalına sərf olunmuş xam materiallar, o cümlədən meşə materialları və yarımfabrikatlar, lövhələr, sipərlər, fanerlər, ağac plastikləri, yapışkanlar, cila materialları, lok-boya bəzək materialları, zamaska, üzlük materiallar, furniturlar daxildir. İstehlak xassələrini formalaşdıran amillərə isə yuxarıda adı çəkilən xammallardan müxtəlif texnoloji rejimlər əsasında hazır yumşaq mebel istehsalı da aid edilir.

Mebellərin istehlak xassələri olduqca mürəkkəb kompleks xassələrin birləşməsindən əmələ gəlir. Bu istehlak xassələrinə funksional, ergonomik, gigiyenik, estetik, texnoloji, iqtisadi, etibarlılıq aid edilə bilər. Funksional xassələr dedikdə öz təyinatına uyğun olması nəzərdə tutulur. Məsələn, mebelin ölçüləri əşya və bina ölçülərinə uyğunluğu, istifadə rahatlığı, interyerin düzgün təşkili, sahədən qənaətlə istifadə olunması, asan yerdəyişməsi başa düşülür. Həmçinin bu xassələrə iqlim şəraiti milli xüsusiyyət, ailə tərkibi, interyerin məqsədə uyğunluğu, yüngüllük, davamlılıq və s. aid edilir.

Mebellərin xassələrinin göstəricilərinin hərtərəfli öyrənilməsi üçün aparılan əmtəəşünaslıq təcrübələri daha geniş və ətraflı sayılır. Təhlillərin aparılması zamanı elmin yeni nailiyyətlərindən düzgün istifadə edilməlidir. Təhlil eyni zamanda keyfiyyətin qiymətləndirilməsi və yaxud onun təyin edilməsi üçün metodikaların hazırlanmasında, materialların xassələrinin göstəriciləri haqqında məlumatların toplanması məqsədilə aparılır. Təhlillərin əksəriyyəti standartlara daxil olan normativ texniki göstəricilərə əsasən aparılır. Bəzi göstəricilər az əhəmiyyət kəsb etdiyinə, təhlilin mürəkkəbliyinə yaxud işlənmiş metodların olmamasına görə standartda daxil edilmir. Əmtəəşünaslıq tədqiqatlarının üstünlüyü bir daha ondadır ki, təhlillər nəticəsində mebellərin bəzi yeni xassə göstəriciləri aşkar edilir, onların təhlili metodları işlənib hazırlanır və nəticədə yeni standartlar yaradılır. Ayrı-ayrı xassə göstəricilərinin təyin edilməsi üçün aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: orqanoleptik, sosioloji, alət, hesablama və təcrübə istismar üsulu.

Mebel texnoloji cəhətdən standart, xüsusən yeni materiallardan hazırlanmalıdır, kütləvi istehsal edilmiş detallar bir-birini əvəz edə bilməli, əl işləri minimum dərəcədə ixtisar olunmalı və istehsal prosesləri maksimum dərəcədə mexanikləşdirilməsinə imkan verən texnoloji konstruksiyalar tətbiq edilməlidir.

Texnoloji tələblər kütləvi surətdə hazırlanmış, yaşayış binaları üçün nəzərdə tutulan mebellər üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu şərtlərin yerinə yetirilməsi mebelin dəyərini aşağı salmağa və istehsalını artırmağa imkan verir.

Yumşaq oturmaqlar və yatacaqlar, adətən, içi yaylı qutulardan yaxud çərçivələrdən ibarət olur. Yayların altına cod parça, məftil, top, yaxud parça lentləri qoyulur. Yayların üstünə isə kisə parçası örtülür və sonra pambıq yaxud tük tökülüb mebel parçasından, yaxud meşinə oxşar materiallardan üzlük çəkilir.

Yumşaq mebel ağac karkaslardan, tamamilə yaxud qismən doldurucu materiallara və yaylara çəkilmiş üzlük parçalardan, meşindən yaxud onun əvəzedicilərindən ibarət olur.

Yumşaq mebelin karkası hazırlanarkən yumşaq üzlük materialı ilə örtülmüş hissələr cilalanmış və qovşaqların yuvaları birləşərək bəzən şurup və ya digər bərpəedici detallarla əvəz edilir.

Müasir mebel istehsalında yumşaq mebelin bərk və yumşaq elementləri, adətən, ayrıca hazırlanır və oturmaq detalları arxa detalları, dirsəklilikləri və mütəkkələr hazır vəziyyətdə qabaqcadan qurulmuş karkaslardan üzərinə yerləşdirilir. Belə yumşaq mebel quraşdırma olur ki, bu da onun tozdan qorunması yaxud daşınması işini asanlaşdırır.

Yumşaq mebelin yumşaq elementlərinin texnologiya prosesi aşağıdakı əməliyyatlardan ibarətdir.

1. Karkasların hazırlanması;
2. Ayrı-ayrı yayların yaxud hörmə plastik yastıqların hazırlanması;
3. Texniki parçaların və dekorativ üzlük materiallarının biçilməsi və tikilməsi;
4. Doldurucu materialların hazırlanması (tükün və lifin didilməsi, pambığın yumşaldılması);
5. Kobud parçaların, lentin yaxud məftilin karkaslara vurulması və yayların yaxud hörmə yastıqların bunlara bərkidilməsi;
6. Yayların qurulması, bunların hörülməsi və üstünə kisə parçası yaxud bez çəkilməsi;
7. Yanlardan doldurucu materialların qatlanması yaxud qabaqcadan hazırlanmış yanlıqların tikilməsi;
8. Yumşaq materialın döşənməsi;
9. Üzlük materialının çəkilməsi və kənarlarının mıxlanması.

Yumşaq mebelin istehsalında materialların və emalın keyfiyyəti texniki nəzarətdən keçirilərkən yayların elastikliyindən və pasdan qorunmasına, sargı materiallarının möhkəmliyinə, bunlar vasitəsilə

yayların düzgün hörülməsinə, yanların düzgün tərkibə salınmasına, doldurucu materialın qalınlığına və keyfiyyətinə, döşəklərin ip salınmasına və üzlük materiallarının səliqəli çəkilməsinə diqqət yetirilməlidir.

ZAMAN SİRALARININ HAMARLANMASI ÜSULLARI

Yolçuyev M.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hər hansı parametrin zamanın müxtəlif məqamlarına aid qiymətlərindən ibarət sıraya zaman sırası deyilir. Zamanın aldığı qiymətləri $t_1, t_2, \dots, t_n$ ilə, izlənilən parametrin bunlara müvafiq qiymətlərini $y_1, y_2, \dots, y_n$ ilə işarə edək. (t_i, y_i) nöqtələrini dekart koordinat sistemində qeyd edib, birləşdirsək bir sınıq xətt alınar. Bu sınıq xətt bəzən y -in t -dən asılılığını izləməyə və qanunauyğunluğu başa düşməyə imkan vermir. Ona görə də sınıq xətti müəyyən hamar əyri ilə əvəz etmək zərurəti yaranır. Bu işi $y=f(t)$ funksiyasını qurmaqla yerinə yetirmək olar. $f(t)$ funksiyasını müxtəlif cür, məsələn, y -in t -dən asılılığı xətti olduqda $\bar{y} = a_0 + a_1 t$ şəklində, parabolik olduqda $\bar{y} = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ və s. təsvir etmək olar. Burada $\bar{y}$ ilə y parametrinin hamarlanmış qiymətlərini ifadə edən kəmiyyət işarə edilib. Növbəti mərhələdə regressiya modelinin a_0, a_1, a_2 parametrlərin statistikadan istifadə etməklə qiymətləndirmək olar. Qiymətləndirməni ən kiçik kvadratlar üsulu ilə yerinə yetirirlər. Məsələn, əgər hamarlama, xətti funksiya ilə yerinə yetirilsə, aşağıdakı tənliklər sistemi alınar:

$$\begin{matrix} \sum t & \sum y \\ n a_0 + a_1 & \sum_{i=1}^n y_i \\ \sum_{i=1}^n t & \sum_{i=1}^n t^2 \end{matrix} \quad \sum_{i=1}^n y_i t_i$$

Əgər $\sum_{i=1}^n t_i = 0$ olarsa onda a_0, a_1 - dəyişənlərini qiymətləndirmək üçün tənliklər sistemi xeyli asanlaşır:

$$\begin{matrix} a_0 = \sum y_i / n \\ a_1 = \sum y_i t_i / \sum t_i^2 \end{matrix}$$

Zaman sırasında t_i təqvim illərini göstərdiyi üçün böyük ədədlər ola bilər. Bu hal hesablamaları

$$\sum t_i = 0$$

çətinləşdirir. Ona görə də təqvim illərini kiçik ədədlərlə əvəz edərək şərtinə nail olmaq mümkündür. Əgər n cüt ədəd olarsa, məsələn, 6 olarsa, onda 2000-2005 təqvim illərinə qarşı -5, -3, -1, 1, 3, 5 ədədlərini qoymaqla hesablamaları sadələşdirmək olar:

$$\begin{matrix} 2000 & 2001 & 2002 & 2003 & 2004 & 2005 \\ -5 & -3 & -1 & 1 & 3 & 5 \end{matrix}$$

Göstərmək olar ki, $\sum t^2 = \frac{n(n^2-1)}{3}$. Doğrudan da $\sum t^2 = 2\{1^2 + 3^2 + \dots + (2k-1)^2\} =$

Əgər n tək ədəd olarsa, t -nin sadələşdirilməsi mərkəzə düşən elementin 0 ilə əvəz edilməsi, 0 - dan sağa 1, 2, 3, ..., sola -1, -2, -3,.... nömrələnməsi ilə yerinə yetirilə bilər. Məsələn:

$$\begin{matrix} 2000 & 2001 & 2002 & 2003 & 2004 & 2005 & 2006 \\ -3 & -2 & -1 & 0 & 1 & 2 & 3 \end{matrix}$$

Göstərmək olar ki, bu halda $\sum t^2 = \frac{n(n^2-1)}{12}$ $\bar{y} = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ parabolik hamarlama düsturuna baxaq. Bu halda a_i parametrlərini qiymətləndirmək üçün tənliklər sistemi aşağıdakı kimi olacaq:

$$\begin{aligned} na_0 + a_1 \sum t_i + a_2 \sum t_i^2 &= \sum y_i \\ a_0 \sum t_i + a_1 \sum t_i^2 + a_2 \sum t_i^3 &= \sum y_i t_i \\ a_0 \sum t_i^2 + a_1 \sum t_i^3 + a_2 \sum t_i^4 &= \sum y_i t_i^2 \end{aligned}$$

Məlumdur ki, $\sum t_i = 0$ olsa, $\sum t_i^3 = 0$ olar. Bunu nəzərə alaraq tənliklər sistemini aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$na_0 + a_2 \sum t_i^2 = \sum y_i \quad (1)$$

$$a_1 \sum t_i^2 = \sum y_i t_i \quad (2)$$

$$a_0 \sum t_i^2 + a_2 \sum t_i^4 = \sum y_i t_i^2 \quad (3)$$

Buradan alırıq: $a_1 = \frac{\sum y_i t_i}{\sum t_i^2}$. Bundan başqa iki məchul: a_0 və a_2 , həmçinin sistemdə (1) və (3) tənliklər qalır. Tənliklərin sayı dəyişənlərin sayına bərabər olduğu üçün məchullar məlum üsullardan istifadə etməklə hesablanı bilər.

Üstlü funksiya ilə hamaralama zamanı $\bar{y} = a_0 a_1^t$ funksiyasından istifadə oluna bilər. Bərabərliyin hər iki tərəfini loqarifmalayaq:

$$\ln \bar{y} = \ln a_0 + t \ln a_1$$

$$\ln \bar{y} = \bar{Y}, \ln a_0 = A_0, \ln a_1 = A_1 \text{ əvəzləmələri yerinə yetirək.}$$

Hamarlama üçün aşağıdakı düstur alınır:

$$\bar{Y} = A_0 + t A_1$$

Sonuncu model əsasında hamarlama yuxarıda şərh olunub. Tərs mütənasib asılıqla təsvir olunan

$y = a_0 + \frac{a_1}{t}$, funksiyasında $=x$ ilə əvəz etsək $y = a_0 + a_1 x$ düsturu alınır ki, baxılan model yenə də xətti regressiya modelinə gətirilir.

Ədəbiyyat

1. V. Kərimov, Ekonometrikadan mühazirələr, Bakı, 2012
2. M. Bağrov, Y. Osmanov, - İqtisadi-riyazi modeler və üsullar, - Bakı, 2001.
3. А. И. Карасев и др – Курсисшей математики для экономических вузов, Москва, 1982.

AQRAR SAHƏDƏ İXRACIN STİMULLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Yolçuyev V.V.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Son illər həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir. İqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişaf etdirilməsi sahəsində aparılan tədbirlərin məntiqi nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunda istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi artmaqdadır. Məlumdur ki, ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biri də neftdən asılılığın aradan qaldırılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyalı inkişafına nail olunmasıdır. Bu məqsədlə 2013-cü ildə neft sektoruna 5361,7 milyon manat investisiya yönləndirildi halda, qeyri-neft sektoruna isə 12514,6 milyon manat investisiya

yönləndirilmişdir. Təbii ki, bu investisiyalar özünü müxtəlif sahələrin inkişafında tapır. İnvestisiyalarla yanaşı ölkə iqtisadiyyatının inkişaf dinamikasını əks etdirən göstəricilərdən biri də ixracdır. Məlumdur ki, respublikamızda ixracın əsasını neft və neft məhsulları təşkil edir. Respublikamızın iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsi neft sahəsi olduğu üçün xarici iqtisadçı ekspertlər də Azərbaycan iqtisadiyyatını “holland sindiromu”na yoluxmağa meylli hesab edirlər. Respublikamızdan ixracın təqribən 85 faizdən artığı neft və neft məhsullarını payına düşdüündən ekspertlərin bu fikirləri razılaşmaq olar. Lakin nəzərə alsaq ki, respublikamız neft ölkəsidir və neftin qiyməti dünya bazarında durmadan yüksəlir o zaman ixracda neftin xüsusi çəkisinin bu qədər yüksək olmasını təbii bir proses kimi qəbul etmək olar.

2014-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında Azərbaycan Respublikasının rezidentləri dünyanın 146 ölkəsinin hüquqi və fiziki şəxsləri ilə ticarət əməliyyatları həyata keçirmiş, 107 ölkəyə əmtəə ixrac olunmuş, 133 ölkədən idxal olunmuşdur. Xarici ticarət əlaqələri iştirakçılarının 44-ü Avropa, 32-i Amerika, 43-ü Asiya ölkələri və digərləridir. 10 ayda xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi statistik məlumatlara əsasən 34 milyard 234,1 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın həcmi 26 milyard 872,2 milyon dollar, idxalın həcmi 7 milyard 361,9 milyon dollar təşkil etmiş, nəticədə 19 milyard 510,3 milyon dollarlıq müsbət saldo yaranmışdır. Qeyri-neft məhsullarının ixracı ötən ilin yanvar-oktyabr ayları ilə müqayisədə 9,5 faiz artaraq 1,4 milyard dollar təşkil edib. Adambaşına düşən qeyri-neft məhsullarının ixracı 11,8 dollar artaraq 153,5 dollara bərabər olub.

Kənd təsərrüfatında ixrac əsas problemlərdən biri hesab olunur. Ölkədə istər kartofun, istərsə də tərəvəz-bostan və meyvə məhsullarının tələbatdan xeyli artıq istehsal edilməsi bu məhsulların xarici dövlətlərə ixrac olunması imkanlarını da artırmışdır. Belə ki, 2013-cü ildə ölkədən kənara 53942,0 ton kartof, 65955,0 ton tərəvəz, 127,0 ton boştan, 187136,0 ton müxtəlif meyvə məhsulları, 1581,0 mal-qara, quş əti və ət məhsulları ixrac edilmiş, ölkəyə buna görə 246 milyon ABŞ dolları daxil olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, tələbatdan artıq istehsal olunan məhsullar da bəzən obyektiv və subyektiv səbəblərdən ixrac oluna bilmir. Tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəyyən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə təklif tələbi üstələdiyindən həmin məhsulların qiymətləri daxili bazarda aşağı olmuş, nəticədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları təsərrüfat ilini zərərlə tamamlamışdır. Bu isə bir daha kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasının gücləndirilməsini tələb edir. Hesab edirik ki, aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi ixracın stimullaşdırılmasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər:

- ixtisaslaşdırılmış ixrac təşkilatlarının yaradılması və bu təşkilatlara müxtəlif güzəştlərin verilməsi;
- ixracın təşviq olunması sahəsində fəaliyyət göstərən “Azpromo” nun fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edən sahibkarlıq subyektlərinə müxtəlif xüsusi güzəştlərin verilməsi (kredit, sığorta, subsidiya və s.);
- xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən və respublikamızı təmsil edən rəsmi şəxslərin bu işə cəlb olunması (xarici bazarların təşviqi ilə bağlı olaraq).

AQRAR SAHƏDƏ SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Yolçuyev V.V.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Sahibkarlığın inkişafı bir tərəfdən məhsul bolluğu yaratmaqla daxili istehlak bazarının formalaşmasına səbəb olur və sağlam rəqabət üçün geniş imkanlar açır, digər tərəfdən isə işsizlik kimi kəskin sosial-iqtisadi problemlərin həllini sürətləndirir və dövlət büdcəsinin artırılmasına imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar müəyyən işlər görüldü. Belə ki, Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Kömək Komitəsi və həmin komitənin nəzdində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu yaradılıb. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bütün mülkiyyət formalarının bərabərliyi prinsiplərinin həyata keçirilməsi, müstəqil olaraq fəaliyyət sahələri seçilməsi və iqtisadi qərarlar qəbul edilməsi əsasında təşəbbüskarlığın və işgüzarlığın geniş vüsət alması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. Özəlləşdirmə və aqrar islahatlar inamla həyata keçirilmiş, müxtəlif mülkiyyət formaları inkişaf etdirilmiş, hazırda sahibkarlığın fəaliyyəti dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Sahibkarın bütövlükdə əldə etdiyi gəlirləri və bu gəlirlərin sahibkarlıq bilikləri və təcrübəsilə bağlı əldə edilən hissəni açıb göstərir. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün xüsusi (təfəkkür tərz, konkret olaraq sahibkarlıq təfəkkürü tələb olunur ki, bunun da tərkib hissəsi kimi təşəbbüskarlıq, digərləri ilə

münasibətə girmək bacarığı, yüksək məsuliyyət hissi, təşkilatçılıq, qətilik, inadkarlıq, liderliyə can atmaq və s. xüsusiyyətlər sahibkarda cəmləşməlidir.

Sahibkarlığın inkişafı davamlı inkişaf strategiyasının məqsədlərinin reallaşması baxımından həyata keçirilən dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birini təşkil etməkdədir ki, bu siyasət iqtisadiyyatın bütün sahələrində xüsusilə prioritet inkişaf sahələrində- aqrar sahədə işgüzar fəaliyyət üçün normativ-hüquqi, təşkilati və maliyyə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəlmişdir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti fiziki və hüquqi şəxslərin mənfəət əldə etməsi məqsədilə qanunvericiliklə qadağan edilməyən təsərrüfat fəaliyyətinin bütün növləri, o cümlədən məhsul istehsalı, satışı və xidmət göstərilməsi formasında həyata keçirdikləri müstəqil təşəbbüskarlıq fəaliyyətidir. Zəngin məzmunu, müxtəlif növlərə və formalara malik olan sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadi və sosial tərəqqinin əsas şərtidir, sahibkarlar isə cəmiyyətin ən təşəbbüskar, çevik, elmi-texniki yenilikləri daha tez mənimsəyən və istehsalata tətbiq edən sosial təbəqəsidir.

Bazar iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan sahibkarlıq həmişə çalışır ki, mövcud iqtisadi resurslardan qənaətlə, səmərəli istifadə edərək dünya standartlarına uyğun rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını artırsın, rəqabət bazarında öz təklifi ilə çıxış edə bilsin və nəticədə yüksək mənfəət götürsün.

Azərbaycan Respublikası regionlarının mövcud potensialından daha səmərəli istifadə etməklə yerlərdə sənaye sahələrinin və kənd təsərrüfatının inkişafını sürətləndirmək bu işdə sahibkarlara dəstək olmaq, əhalinin yaşayış səviyyəsini yaxşılaşdırmaqla yoxsulluq probleminin həllinə nail olmaq və ölkəni iqtisadi cəhətdən hərtərəfli inkişaf etdirmək bu gün də dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir.

Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının icrası ölkə iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə, makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişlənməsində yeni müəssisələrin və yeni iş yerlərinin yaradılmasında, infrastruktur və kommunal xidmətlərin səviyyəsinin daha da yüksəldilməsində, yoxsulluq həddinin aşağı düşməsində, və əhalinin rifah halının daha da yaxşılaşdırılmasında müstəsna rol oynamaqdadır.

Ölkədə, o cümlədən regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması, sahibkarlığın inkişafı, infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması və əhalinin kommunal xidmətlərə olan tələbatının ödənilməsi, sosial problemlərinin həlli istiqamətində tədbirlər bu günə kimi uğurla davam etdirilir. Bu gün ÜDM-də xüsusi bölmənin payı 85% çatmışdır.

Sahibkarlığın inkişaf problemlərinə həmçinin vergilərin azaldılması, kreditlərin əlverişliyi və faizlərin yüksək olması aiddir.

ƏTRAF MÜHİTDƏN İSTİFADƏNİN İQTİSADİ PERSPEKTİVLƏRİ

Yunisli Ə.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bəşəriyyət ətraf mühitdən istifadənin düzgün təşkil edilməsi və məzmun sahəsinin genişlənməsi üçün ictimai, iqtisadi və siyasi inkişafı əsaslanmışdır. Ətraf mühitdən istifadənin iqtisadi səciyyə daşmasında yeni təriflər və anlayışlar ortaya çıxır. Bu təriflər onu deməyə əsas verir ki, ətraf mühitdən istifadənin "sinonimi" kimi insanların rifahı nəzarət altında saxlanmalıdır. Ətraf mühitdən istifadə və iqtisadiyyat arasındakı qarşılıqlı, sistemli və eyni zamanda bir-birinə bağlı olan münasibətlər yeni bir fakt olmayıb, fərd və cəmiyyətin təbii ətraf mühit ilə olan əlaqəsinin yarandığı gündən indiki dövrümüzdə qədər var olmaqdadır. İqtisadiyyatla bağlı ədəbiyyatlarda sonsuz tələbatların ödənilməsi üçün mal və xidmət istehsalının yalnız və yalnız qıt qaynaqlar olan istehsal resurslarının varlığına bağlı olduğu vurğulanır. Bu vurğu ətraf mühitlə iqtisadiyyat arasında olan tarixi dövrləri əhatə edir. Ətraf mühit və iqtisadiyyat əlaqəsini tarixi iki fərqli dövrdə öyrənilmişdir. Birinci dövr sənayeləşmə müddətini sürətləndirən, insanın ətraf mühitə təsirini ehtiva etdiyi, təbii resurslardan sərhədsiz istifadənin kəskinləşdiyi XVIII-XX əsrlərdir. İkinci dövr isə ətraf mühitdən istifadənin iqtisadi böyümə üçün əhəmiyyətli bir istehsal faktoru olaraq ələ alan günümüzdə qədər uzanan dövr XX-XXI əsrlərdir. Amma bu dövrdə, təbii ehtiyatların məhdud və tükənə biləcəyi səbəbindən iqtisadi böyüməyə də müxtəlif təsiri yan keçmir. Ətraf mühitdən istifadə zamanı ölkə iqtisadiyyatına son dərəcə faydalı olan, gələcək planlar yəni- perspektivlik işlənərək nəzərə alınmalıdır. Ancaq bu hada gələcək nəsillər üçün sağlam və bol təbii ehtiyatlı təbiət xəzinəsi bəxş etmək mümkün olacaq. Bu perspektivlər aşağıdakıları əhatə edir:

1. Ətraf mühitdən istifadə zamanı qüvvədə olan qanunlara düzgün əməl olunmalı, ekoiqtisadi prinsiplər mənimsənilib tətbiq edilməli, ətraf mühitdən istifadə normativlərinə uyğun olaraq iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmalıdır;

2. Ətraf mühitə zərər vermədən, təbii resurs potensialının qənaətlə istifadəni təmin edə bilən iqtisadi texnologiyalar və avadanlıqlar araşdırılmalı, tətbiq olunmalıdır;

3. Ətraf mühitdən istifadənin istismarını minimuma endirmək üçün davamlı inkişaf modeli tətbiq olunmalıdır;

4. Təbiətə və ətraf mühitə hörmətlə yanaşmalı, ekoloji tarazlığı qoruması əsas göstərilməli, şəhər həyatında təmizliyə və zərifliyə üstünlük verilməlidir;

5. Qanunlar çərçivəsində Nazirlər Komitəsi tərəfindən yaradılan investisiya proqramı vasitəsi ilə büdcəni təsirli və məhsuldar istifadə etməklə yaşayış zonalarında yaşıl sahə, landşaft tələblərinin ən yüksək səviyyədə inkişafı əsas məqsəd olmalıdır;

6. Beynəlxalq və milli bazarda ətraf mühitdən istifadə zamanı əvəzedilməz olmaq üçün keyfiyyət və iqtisadi maraq anlayışları əldə edilən akkreditasiya sənədlərlə dəstəklənərək üstün olunmalıdır;

7. İş yerlərində ekoloji maarifləndirmə aparmaqla, ekoloji-iqtisadi yönümlü konfranslar keçirilməli, əldə edilən nəticənin perspektivliyi günümüzə uyğun olub-olmadığı yoxlanılmalıdır.

Sürətli iqtisadi artım, texnoloji irəliləyişlər, sənayeləşmə və əhali artımı kimi faktlara paralel bir şəkildə ətraf mühitdən istifadənin iqtisadi perspektivliyində və təbii ehtiyatların bölgüsündə artım zəifləmişdir. Təbii ehtiyatların istehlak edilməsinə maneə yaratmaq və ətraf mühitdən istifadə zamanı çıxarılan tullantıların ətraf mühit və insan sağlamlığını təhdid etməsinin önünə keçib iqtisadi bir dəyərə-idarə strategiyaları, davamlı inkişaf yanaşmasının təməlini meydana gətirmək lazımdır. Lakin, bütün dünyada sənayeləşmə, urbanizasiya, istehlak vərdislərinin dəyişməsi kimi inkişaf ətraf mühitdən istifadəni kəskinləşdirməkdən əlavə enerji, xammal kimi resursların qıtlığı şüurlu istifadəni və iqtisadi səmərəliliyi zəruri hala gətirməkdədir. Bu da öz növbəsində ətraf mühitin qorunması, iqtisadi inkişafın davamlı xarakter qazanmasında son dərəcə təsir edicidir.

Ətraf mühitdən istifadənin səmərə verməsi üçün az tullantılı texnologiya tətbiq edilməlidir ki, bu iqtisadi və ekoloji baxımdan hətta insanların sosial yaşayışı cəhətdən əlverişlidir. Günümüzdə tətbiq edilən “geri qaytarma maşınları” vasitəsi ilə plastik tullantılar işlənərək yenidən emala göndərilir və istifadəsi mümkün olan plastik xammal halına düşür, iqtisadi cəhətdən yeni gəlir mənbəyi yaradaraq yaşıl iqtisadiyyatın çiçəklənməsinə şərait yaradır. Bu yüksək texnologiyalı maşınların iş prinsipi maksimum gəlir, minimum xərc qanununa əsaslanaraq, ölkə iqtisadiyyatına əlavə gəlir və dəyər gətirərək, yenilikçi, ağıllı, primitiv və bol məhsullu ətraf mühitin formalaşmasına səbəb verir.

Nəticə etibarlı ilə, ətraf mühitin istifadəsinin idarə müddətində başda istehsalçılar olmaqla, istehlakçılar, tullantı toplama təsisləri, bələdiyyələr və digər əlaqəli təşkilat və şəxslərin məsuliyyəti vardır. İlk olaraq mövcud vəziyyətin qarşıya qoyulması, geri qaytarma prosesinin sağlam həyata keçirilməsi üçün lazımi infrastruktur və iqtisadi texnologiyaların təsis edilməsi və bu mövzuda investisiya fərsətlərinin təmin edilməsi, ətraf mühitdən istifadənin idarəsi mövzusunda personal yetişdirməsi və mövcud personalların maarifləndirilməsi, yeni üsul və texnikalar üçün qarşılıqlı nəzarət mexanizminin yaradılması, məlumatların müxtəlif araşdırma və hesabat vasitəsi ilə müvafiq maraqlı əməkdaşlıq edilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu mövzuda işlərin və söylərin artırılması ilə birlikdə ətraf mühit qorunacaq, qaynaqların daha da effektiv istifadəsi ilə iqtisadi dəyər təmin ediləcək, davamlı inkişaf prinsipləri həyata keçmiş olacaq.

QIYMƏT VƏ QIYMƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ METODLARI

Yusifova F.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məhsulun qiyməti istehlakçının, alıcının ondan aldığı və ya almasını nəzərdə tutduğu faydanın müqabilində ödəməyə hazır olduğu vəsaitin məbləğidir və yaxud bir məhsulun digər məhsula nisbətini müəyyən edən meyardır. Məhsulun qiyməti marketing kompleksinin ən vacib və mürəkkəb elementlərindən biridir. O, bir tərəfdən, istehsalçının məhsula çəkdiyi xərcləri ödəməklə yanaşı ona müəyyən məbləğ mənfəət əldə etməyə, mənfəətin həcmi maksimumlaşdırmağa imkan verməlidir. Buna görə də, istehsalçı həmişə məhsula yüksək qiymət müəyyən etməyə, məhsulu baha satmağa çalışır. Digər tərəfdən, məhsulun qiyməti istehlakçıya ödədiyi məbləğin müqabilində daha çox fayda, dəyər əldə etməyə imkan verməlidir. Alıcı həmişə məhsulun qiymətinin aşağı olmasında, məhsul ucuz almaqda maraqlıdır. Lakin, onu da qeyd etmək

lazımdır ki, bir çox hallarda məhsula həddən artıq aşağı qiymətin qoyulması istehlakçılar tərəfindən məhsulun keyfiyyətinin aşağı olması kimi qəbul edilir. Deməli, qiymət elə müəyyən edilməlidir ki, mənafeləri ziddiyyət təşkil edən iki subyektin: satıcının və alıcının mənafeyini uyğunlaşdırsın: istehsalçıya nəzərdə tutduğu mənfəət məbləğini və ya mənfəətlilik normasını, istehlakçıya isə ödədiyi məbləğin müqabilində zəruri səviyyədə faydanı, dəyəri əldə etməyə imkan versin. Məhsulun satış qiymətilə istehlak qiymətini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. *Satış qiyməti* məhsulun bilavasitə alıcıya satıldığı qiymətdir, məhsulun nominal qiymətidir. Məhsulun *istehlak qiyməti* dedikdə onun satış qiymətilə quraşdırılması və istismarı ilə əlaqədar olan xərclərinin (məhsulun çatdırılmasına, quraşdırılmasına, istifadə dövründə onun istismarına, servis xidmətinə və s. çəkilən xərclər) məcmusu başa düşülür.

Məhsulun satış qiymətilə istehlak qiymətini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Satış qiyməti məhsulun bilavasitə alıcıya satıldığı qiymətdir, məhsulun nominal qiymətidir. Məhsulun istehlak qiyməti dedikdə onun satış qiymətilə quraşdırılması və istismarı ilə əlaqədar olan xərclərinin (məhsulun çatdırılmasına, quraşdırılmasına, istifadə dövründə onun istismarına, servis xidmətinə və s. çəkilən xərclər) məcmusu başa düşülür. Məhsulun qiymətinin müəyyən edilməsində

- a) xərclərə əsaslanan qiymətdəyişmə metodundan;
- b) rəqabətə əsaslanan qiymətdəyişmə metodundan;
- c) tələbə əsaslanan qiymətdəyişmə metodundan;
- ç) marketinqə əsaslanan qiymətdəyişmə metodundan istifadə edilir.

Xərclərə əsaslanan qiymətdəyişmə metodları. Bu metod qiymətdəyişmənin ən geniş yayılmış və sadə formasıdır. Xərclərə əsaslanan qiymətdəyişmə metodunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məhsula çəkilən xərclərin üzərinə mənfəət norması və yaxud əldə edilməsi nəzərdə tutulan mənfəəti təmin etməli olan qiymət artımı əlavə edilir və o, məhsulun qiyməti kimi götürülür. Bu qiymətdəyişmə metodunun müxtəlif formaları: tam xərclərə (maya dəyəre) görə qiymətdəyişmə metodu; birbaşa xərclərə görə qiymətdəyişmə metodu; investisiyanın rentabelliği normasına görə qiymətdəyişmə metodu və xərclərin rentabelliği normasına görə qiymətdəyişmə metodu mövcuddur. Bu qiymətdəyişmə metodunun müxtəlif formaları: tam xərclərə (maya dəyəre) görə qiymətdəyişmə metodu; birbaşa xərclərə görə qiymətdəyişmə metodu; investisiyanın rentabelliği normasına görə qiymətdəyişmə metodu və xərclərin rentabelliği normasına görə qiymətdəyişmə metodu mövcuddur.

Rəqabətə əsaslanan qiymətdəyişmə metodu. Müəssisə məhsulunun qiymətini bu metodla müəyyənləşdirdikdə ona çəkilən xərclərə deyil, rəqiblərin qiymət strategiyasına, qiymətlərinə əsaslanır və öz məhsulunun qiymətini rəqib müəssisənin qiymətlərinə uyğunlaşdırır. Bu metodun lideri təqibetmə metodu, qiymətlərin cari səviyyəsinə görə qiymətdəyişmə metodu və tender əsasında qiymətdəyişmə metodu formaları vardır.

Tələbə əsaslanan qiymətdəyişmə metodu. Bu qiymətdəyişmə metodunda məhsulun qiyməti ona olan tələbin həcminə görə müəyyənləşdirilir və onun dəyişməsinə uyğun olaraq dəyişdirilir. Müəssisə tələbə əsaslanan qiymətdəyişmənin son hədd qiymətdəyişmə metodundan; zərərsiz çevik qiymətdəyişmə metodundan; tələbin həcmi əsasında qiymətdəyişmə metodundan; satış yerinə görə qiymətdəyişmə metodundan və mövsümliliyə görə qiymətdəyişmə metodundan istifadə edə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci üç metod iqtisadi ədəbiyyatda mənfəətin maksimumlaşdırılması metodu da adlandırılır və zərərsizlik nöqtəsi nəzəriyyəsinə əsaslanır.

Marketinqə əsaslanan qiymətdəyişmə metodları. Bu metodda məhsulun qiyməti marketinq amillərinə, marketinq strategiyasına uyğun olaraq müəyyənləşdirilir. Marketinqə əsaslanan qiymətdəyişmə metodunda müəssisə marketinq strategiyasına əsaslanan qiymətdəyişmə, məhsulun istehlakçı üçün faydalılığına (qiymətliliyinə) görə qiymətdəyişmə, məhsulun keyfiyyətinə görə qiymətdəyişmə və çeşid qrupuna görə qiymətdəyişmə metodlarından istifadə edə bilər.

SAHİBKARLIĞIN İQTİSADI MAHİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Yusifova F.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Sahibkarlıq bütün dünyada daha geniş yayılmışdır. Azərbaycanda isə yeni yaranmasına baxmayaraq, onun ümumi qəbul edilmiş nəzəriyyəsi inkişaf etməkdədir. Sahibkarlıq nəzəriyyəsinin üç mərhələsi sahibkarlıq təcrübəsinin elmi cəhətdən dərk edilməsi prosesinin inkişafını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Şotland mənşəli fransız iqtisadçısı R.Kantilyon ilk dəfə olaraq öz əsərində sahibkarlığın əsas funksional xarakteristikasını irəli sürmüşdür. R.Kantilyon nəzəriyyəsinə əsasən sahibkar öz üzərinə risk götürən, gələcəyə can atan, gəlir əldə etməyə meylli və hər zaman qazandığını itirməyə gedə bilən şəxsdir.

Sahibkarlığın elmi cəhətdən dərk edilməsinin ikinci mərhələsi sahibkarlıq fəaliyyətinin onun tərkib hissəsinə çevrilməsidir. Bu istiqamətin banisi dünyanın ən böyük iqtisadi təfəkkür sahibi Y.Şumpeterdir. Özünün əsərlərində Y.Şumpeter sahibkara iqtisadi inkişaf mexanizminin mərkəzi elementi kimi baxır. Onun fikrincə, iqtisadi inkişafın əsasının istehsal amillərinin <<yeni kombinasiya>>ından istifadə edilməyə meyl edən sahibkarlığın funksiyaları təşkil edir. Üçüncü mərhələ sahibkarın şəxsi keyfiyyətlərinə və tarazlaşdırılmış iqtisadi sistemlərində sahibkarlığın tənzimləyici başlanğıcındakı roluna xüsusi diqqət yetirilməsi ilə fərqlənir. Sahibkarlıq funksiyası nəzəriyyəsinin inkişafının müasir mərhələsinin dördüncü mərhələyə aid etmək olar. Bu mərhələnin mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin idarəetmə aspektlərinə keçirilməsindən ibarətdir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi müəyyən ictimai situasiyanın, sahibkarlıq mühitinin mövcudluğu şəraitində mümkündür ki, qəbul edilən hər bir qərar daha səmərəli təsirli və maksimum mənfəətli ola bilsin. Bizim cəmiyyətdə hələdə elə bir təsəvvür qalmaqdadır ki, sahibkar bu şəraitdə ancaq öz maraqları çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Sahibkar bazar şəraitində istehlakçının tələbatına uyğun göstərməyə bilməz, çünki onun mənfəəti istehsalakçıdan əldə edilir.

Bir qayda olaraq sahibkarlıq probleminin nəzəriyyəsi ilə A.Smit məşğul olmuşdur. A.Smitə qədər bu problem ilə intensiv olaraq R. Kantilyon məşğul olmuşdur. Onun tezisində əsasən tələb ilə təklif arasındakı uyğunsuzluq bazar münasibətləri subyektləri arasında malları ucuz və baha satmağa imkan verir. O, bu cür subyektləri sahibkarlar adlandırır. <<Sahibkar>> fransız sözü olub, hərfi mənası <<vasitəçi>> deməkdir. A.Smit sahibkarı müəssisənin mülkiyyətçisi kimi qəbul edir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədinin o, sahibkar gəlirinin əldə edilməsində görünür. Sahibkarlıq funksiyasının müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün sahibkar hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?

Bu keyfiyyətlər içərisində aşağıdakıları göstərmək olar:

- standart və qeyri-standard yenilikçi qərar qəbul etmək;
- yeni istehsal və kommersiya ideyalarını irəli sürmək, əlavə gəlir əldə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən onların perspektivlərini qiymətləndirmək;
- innovasiyaların son səmərəliliyini operativ qiymətləndirmək, əlavə mənfəət əldə edilməsi baxımından bazar konyukturasının qiymətləndirmək;
- risk etmək, informasiya təhlil etmək və bazar konyukturası baxımından düzgün nəticələr çıxarmaq.

Sahibkarlıq Azərbaycanda hələ qədim dövrlərdən mövcud idi. O zamanlar natural təsərrüfat forması hökmran idi. Sahibkarlıq fəaliyyətini əsasən tacirlər həyata keçirirdi. Təşəbbüs və intuisiyaya əsaslanaraq, qorxu içərisində riskə gedən tacirlər “ Böyük İpək yolu ” xətti ilə Orta Asiya ölkələri Yaxın Şərq, Uzaq Şərq, Avropa, Afrika, Pribaltika ölkələri ilə ticarət əlaqələrini qururdular.

XX əsrin əvvəllərində bütün Qərbi ölkələrinin Azərbaycana marağının artdığı bir şəraitdən sindikatlar, trestlər, konsernlər yaradıldı. Bu dövrlərdə Azərbaycanda sahibkarlıq kütləvi hal almışdı. Bir qədər sonra isə Azərbaycan stabil inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu cür inkişaf birinci dünya müharibəsinin, sonra isə vətəndaş müharibəsinin və hərbi <<kommunizm>> dövrünün başlanması ilə dayandırıldı. Yeni iqtisadi siyasət illərində sərbəst sahibkarlıq nisbətən inkişaf etməyə başladı. Özəl sektor sənaye istehsalının əsasını təşkil edirdi. 1930-cu ildən etibarən sərbəst sahibkarlıq öz fəaliyyətini dayandırdı, qeyri-legetim hesab edildi, bütün iqtisadiyyatın dövlətləşdirilməsi baş verdi. Bu cür vəziyyət 80-ci illərin sonunadək, xüsusilə 1991-ci ilədək davam etdi. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanda öz müstəqilliyinə qədəm qoydu və öz iqtisadi siyasətini sərbəst həyata keçirtməyə başladı.

MİNGƏÇEVİR SU HÖVZƏSİNDƏ OVLANAN QIZILBALIQLILAR FƏSİLƏSİNƏ DAXİL OLAN BALIQLARIN KEYFİYYƏT VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Zalova G.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xəzər dənizinin və Kür çayının balıq ehtiyatlarından istifadə edilməsi əsasında Aran iqtisadi rayonunda Banka balıq kombinatı, Mingəçevir, Hacıqabul və Xıllı balıq zavodları işləyir. Bunlardan başqa, Lənkaran-Astara iqtisadi rayonunda yerləşən Lənkaran balıq zavodu, Nərimanabad balıq kombinatı, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda olan Xudat balıq kombinatı, Abşeron iqtisadi rayonuna aid olan Hövsandakı

balıq kombinatı balıq emalı müəssisələridir. Respublikanın su anbarlarında, şirin sulu göllərində, həmçinin digər su tutarlarında balıq yetişdirmə zavodları vardır. Onların çoxu Kürün mənsəbində yerləşən Neftçala rayonunun ərazisindədir.

Mingəçevir su anbarının çox mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətiylə yanaşı, respublikamızın sularında yaşayan balıqların ekologiyasına, balıqçılığa əhəmiyyətli və zərərli təsiri də olmuşdur. Mingəçevir su anbarının balıq faunası əsasən su anbarı yaranarkən Kür, Alazan və İori çaylarının həmin ərazisində yaşayan balıqların hesabına formalaşmış, indiyə qədər də istər bəzi dəyişikliklərə uğramışdır. Mingəçevir su anbarının yaranmasının ilk illərində burada 20-növ balıq: həşəm, çəki, külmə, çapaq, naxa, yastıqarın, qaraqış, kərəkə, xanı balığı, sıf, qızılbalıq, şəmayı, poru, uzunburun, qambuziya balığı qeydə alınmışdır. Beləliklə Mingəçevir su anbarında balıqların 34 növü və yarımnövü birhibridi və bir forması rast gəlinir.

Balıqların əksəriyyəti bütün ömrü boyu qəlsəmələrlə, az qismi isə həmdə atmosfer havası ilə tənəffüs edir. Balıqlarda hərəkətli çənələr, tək və cüt üzgəclər əmələ gəlmişdir. Dərinin üzəri adətən pulcuqlarla örtülü olur. Bədən forması çox müxtəlifdir.

Balığın qida dəyəri, birinci növbədə onun yeyilə bilən hissələrindən, zülal və yağ tərkibindən asılıdır. Balıq ətinə həmçinin zülal və yağ mübadiləsi qidaları, həyatı prosesləri tənzimləyən maddələr vardır. Balıq ətinə bütün əvəzlənməz amin turşuları, həmçinin insan orqanizmi üçün xüsusilə əhəmiyyət kəsb edən: lizin, metionin, triptofan kimi əvəzedilməz limitləşdirilən amin turşuları vardır ki, bunlar balığın zülalla zəngin mükəmməl qida maddəsi olaraq yüksək dəyərə malik olduğunu şərtləndirir.

Balıq bişirilərkən və qızardılarkən nəmliyinin cəmi 20% ni itirir, istiqanlı heyvanlarda isə bu iki dəfə çoxdur. Balıq ətinə ləzzətli edən bəzi amin turşularıdır (qlisin, L-alanin). Balıq yağı tərkibində 25-dən çox yüksək molekul yağ turşusu daxil olan müxtəlif cür triqliseridlərin qatışığından ibarətdir. Balıq ətinə yağda həll olan A və D vitaminləri, B qrupuna daxil olan suda həll olan vitaminlərdən isə nikotin turşusu üstünlük təşkil edir. Balıq ətinin tərkibindəki su birləşmiş və sərbəst şəkildə mövcuddur. Hesab etmək olarki, balıq ətinin qida keyfiyyəti orta hesabla ev heyvanlarının ətinə bərabər tutulur. Balıq nə qədər yaşlı olarsa, bir o qədər də iri olur və təxminən həmişə yağlı olur. Dişi balıqlar bi qayda olaraq erkəklərdən iri olur.

Balığın növündən asılı olaraq qəlsəmələrin rəngi parlaq-qırmızı, tünd-qırmızı ola bilər. Balığın saxlanması asılı olaraq gözlərinin buynuz təbəqəsi bulanmış və bulanıq rəng alır. Balığın balıq məhsullarının və digər dəniz məhsullarının konsistensiyası bu məhsullara yüngülcə barmaqla basmaqla müəyyən edilir. Diri balığın və diri onurğasızların qoxusu onların səthinə nəzərən balıqlarda həmdə qəlsəmələrə görə müəyyən edilir. Uzaq məsafələrə diri balıqlar dəmiryol nəqliyyatı vasitəsilə diri balıqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi vaqonlarda daşınır. Diri balığın keyfiyyətini onun ümumi vəziyyəti xarakterizə edir. O lazımı qədər kök, sağlam, parlaq və gözəgəlimli olmalıdır parazitlər və hər cür xəstəlik əlamətləri olmamalıdır. Balığın xarab olmasının əsas səbəbi mikroorqanizmlərin zülal və ekstraktiv azot maddələrinə təsiri nəticəsində çürüməsidir. Balığın xarab olma müddətini müəyyən etmək praktiki olaraq mümkün deyil.

Qızılbalıqkimilər fəsiləsinə daxil olan balıqların bədənini yoğun və uzunsovdu. Bədənin üzəri xırda, sıx yerləşən pulcuqlarla örtülü, başı isə çıpaq halda olur. Pulcuqların üzərində külli miqdarda qırmızı və tünd ləkələr vardır. Yan xətt yaxşı inkişaf etmişdir. Onlarda piy üzgəci vardır. Bu fəsiləyə aid olan balıqların üzünə qovduğu iri olur. Mədəsi isə əyilmiş boru şəklindədir. Onların çoxlu pilorik çıxıntıları vardır. Bunların ətinə xırda sümüklər olur. Qızıl balıqların arasında keçici balıqlar göl balıqları və şirin suda yaşayan balıqlar vardır. Bu balıq körpə ikən suda yaşayan xırda orqanizmlərlə, kiçik balıqlar və onların kürüsü ilə qidalanır. Adətən, suyun üst qatlarında üzür.

Qızıl balıqlar fəsiləsinə 3 qrupa bölünür:

1. Uzaq Şərq qızıl balıqlarına-çəhraydan qırmızı rəngə qədər zərif olan keta, çavıça, qorbuşa, nerka, sima balıqları aiddir. Bunlardan qırmızı kürü alınır, zəif duzlanmış, hisə verilmiş balıq məhsulları və yüksəkkeyfiyyətli konservlər hazırlanır.

2. Nəciq qızıl balıqlara-somğa, xəzər qızıl balığı, forel, nelma və ağ qızılbalıq aiddir. Bunlardan delikates balıq məhsulları hazırlanır, təzə halda isə balıq şorbası və qızardılmış formada istehlak edilir.

3. Alabalıqlar qrupuna-alabalıq, sibir çay balığı, ripus və tuğun balıqları aiddir. Bunların əti ağ, zərif və dadlı olur. Təzə və dondurulmuş halda satılır. Yüksəkkeyfiyyətli zəif duzlu, hisə verilmiş və ədviyyəli duzlanmış balıq məhsulları və konservlər hazırlanır.

Qızılbalıqkimilər fəsiləsinin Şimali Amerikada Şimali Asiyada yaşayan 9 cinsi vardır. Bunlar keçici və şirin su həyatı keçirən balıqlardır. Azərbaycanda ancaq bir cinsi yaşayır- qızılbalıqlar cinsi. Qızılbalıq Xəzər dənizinin əsasən qərb hissəsində Kür Araz Lənkərançay Astaraçay və Samur çaylarında yayılmışdır. Bu balığın adı onun yüksək keyfiyyətə malik olduğunu təyin edir.

Somğa və xəzər qızılbalıqları müstəsna yüksək keyfiyyətləri ilə seçilir. Bu balıqların əti azduzlu, çox zərif konsistensiyalı olub, xoş dada, qoxuya və yüksək yağlılığa malikdir. Onlar quru soyuq duzlanma üsulu ilə duzlanır. Keyfiyyətinə görə somğa və bütün sort qızılbalıqları 1 və 2 sortla bölünür. Birinci növə bəslənmiş, təmiz səthli, xarici zədələri olmayan balıq aid edilir. Konsistensiyası zərif, şirəlidir; rəngi, dadı, qoxusu normal olmalıdır. İkinci sortla müxtəlif köklükdə cüzi xarici zədələri, dərisində və qarın nahiyəsində ətə keçməyən yüngül saralma olan balıqlar aid edilir. Balığın səthində oksidləşmiş yağın zəif qoxusu, quruluq və ya yumşaq, boşalmış və ya sərtləşmiş konsistensiya da yol veriləndir. Uzaq Şərq qızılbalıqlarının əti sarımtıl ola bilər. Somğa və keta 4-10% , Xəzər balığı – 2-7% , baltik dənizi və göl qızılbalıqları - 3-9% duzluluqda olur. Uzaq Şərq qızılbalıqlarını üçün sortla görə duz yoxdur. Duzla dərəcəsinə görə onlar zəif orta və bərk duzlanmış olur.

Azərbaycanda 1954-cü ildən qızılbalıq süni üsulla Çaykənd və Çuxur Qəbələ balıqçılıq zavodlarında artırılır.

МЕСТО И РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ В УПРАВЛЕНИИ ПРЕДПРИЯТИЕМ

Абдуллаева У.Д.

Азербайджанский государственный экономический университет

Организации стремятся быть лидерами рынка в своей отрасли. В среде, где такие факторы, как рецессия, инфляция и усиление конкуренции могут помешать достижению этой цели, компании ищут стратегии, которые приводят к конкурентным преимуществам. Одной из таких стратегий является внедрение информационных систем внутри компании. Информационные системы помогают компании адекватно использовать свои данные, снижать нагрузку и содействовать соблюдению различных обязательных правил.

В нынешнее время компании больше не управляют своими данными и информацией вручную с помощью регистров и бумажных форматов. Благодаря внедрению информационных систем компании могут использовать сложные и всеобъемлющие базы данных, которые могут содержать всевозможные данные о компании. Информационные системы хранят, обновляют и даже анализируют информацию, которую компания может затем использовать для точного определения решений текущих или будущих проблем. Кроме того, такие системы могут объединить данные из внутренних и внешних источников, позволяя компании быть в курсе внутренней производительности и внешних возможностей и угроз.

Долгосрочный успех компании зависит от адекватности ее стратегических планов. Руководящая группа организации использует информационные системы для формулирования стратегических планов и принятия решений о долговечности и процветании организации. Бизнес использует информационные системы для оценки информации из всех источников, включая информацию из внешних источников, таких как Reuters или Bloomberg, которые предоставляют информацию об общей экономике. Такой анализ и сравнение с рыночными тенденциями помогает организациям анализировать адекватность и качество их стратегических решений.

Применение информационных систем упрощает бизнес-процессы и устраняет ненужные действия. Информационные системы добавляют элементы управления в процессы сотрудников, гарантируя, что только пользователи с соответствующими правами могут выполнять определенные задачи. Кроме того, информационные системы устраняют повторяющиеся задачи и повышают точность, позволяя сотрудникам сконцентрироваться на более высокоуровневых функциях. Информационные системы также могут способствовать лучшему планированию и осуществлению проектов посредством эффективного мониторинга.

Внедрение информационных систем внутри организации может оказаться дорогостоящим. Затраты на внедрение включают не только установку систем, но и обучение персонала. Кроме того, сотрудники могут рассматривать внедрение информационных систем как необоснованное изменение и, таким образом, могут противостоять этим изменениям. Соппротивление изменениям может затруднить деловые операции и может привести к текучести кадров. Компании должны иметь руководство для оценки адекватности решения о наличии информационной системы и руководства компанией на переходном этапе и сопоставить стоимость информационных систем с потенциальными выгодами.

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК И ЕГО РАЗВИТИЕ

Алескеров М.В.

Азербайджанский государственный экономический университет

Современная мировая экономика характеризуется высокой степенью глобализации и развитием интеграционных процессов, что в свою очередь приводит к размыванию национальных границ и срастанию национальных экономик. Сегодня между странами мира происходит торговля не только товарами и услугами, но и, даже в большей степени, капиталом. Что приводит к глобализации мировой финансовой системы. При этом существенно повышается роль финансов. Возникает потребность в финансовых услугах, которая постоянно растет. Это приводит к увеличению доли финансового сектора в ВВП. Доля национального дохода, перераспределяемая через все звенья финансовой системы, составляет сегодня от 35 до 50%, а объем мирового финансового рынка превышает мировое ВВП в 9 раз.

Появление и развитие транснациональных корпораций, которые создают 80% мировой добавленной стоимости, еще более развили мировую финансовую систему, способствовали ее глобализации. Постоянно растут мировые финансовые активы, которые в 2015-ом году составили 324 триллиона долларов США. В результате развивается и меняется международный финансовый рынок, от эффективности функционирования которого зависит развитие реальной экономики и всего мирового хозяйства.

Международный финансовый рынок — это форма движения международных финансов в определенных параметрах международных финансовых отношений и международной финансовой системы. Международный финансовый рынок представляет собой отношения между участниками финансовых рынков (национальных, региональных и международного) по поводу выпуска и обращения национальных и иностранных финансовых продуктов и услуг, в результате чего происходит перераспределение финансовых ресурсов как внутри страны, так и между странами.[1]

Иными словами международный финансовый рынок – это система рыночных отношений, обеспечивающая аккумуляцию и перераспределение мировых финансовых потоков[2].

На развитие международного финансового рынка сильное влияние оказывает глобализация, которая выражается в увеличении доли финансового сектора в ВВП, в превышении объема финансовых потоков и операций на финансовых рынках объемов операций в не финансовом секторе, а также в увеличении объема эмиссии ценных бумаг, которые размещаются на зарубежных рынках.

Международный финансовый рынок выполняет ряд функций, основными из которых являются: мобилизация и распределение капитала между национальными экономиками, ускорение концентрации и централизации капитала. Международный финансовый рынок способствует формированию рыночных цен на финансовые инструменты и снижению издержек на финансовые операции, т.е. выполняет ценообразующую функцию.

Международный финансовый рынок отличается от других рынков масштабами сделок, которые во много раз превышают сделки на торговых рынках, здесь нет пространственных и временных границ, в сделках используются ведущие валюты. Участниками международного финансового рынка являются национальные правительства, ЦБ отдельных стран, международные финансовые организации, ТНК и др.

В своем развитии международный валютный рынок прошел несколько этапов:

Первый этап начинается во второй половине XIX века созданием международного валютного рынка, который с 1860 по 1976 год развивался динамично. Этот этап ознаменовался несколькими сменами валютной системы от золотого монометаллизма до поливалютной системы и закончился созданием Бреттон-Вудской системы. Несколько раз международный финансовый рынок фактически прекращал свою деятельность: во время Первой мировой войны, великой депрессии и Второй мировой войны.

Второй этап начался в конце 50-ых годов XX века и ознаменовался началом массового перемещения капитала между странами.

Третий этап развития международного финансового рынка начинается в 1980-ые годы с формирования международного фондового и инвестиционного рынков. В этот период развивается международный страховой рынок, как еще один сегмент международного финансового рынка, а ведущие национальные банки превратились в ТНБ.

Четвертый этап развития международного финансового рынка начался в 1990-ые годы и ознаменовался появлением и развитием нового сегмента – рынка деривативов (производных финансовых инструментов) и применением коммуникационных технологий.

В современной структуре международного финансового рынка можно выделить следующие сегменты: международный валютный рынок, международный кредитный рынок, международный рынок инвестиций, международный страховой рынок, международный фондовый рынок.

Основными направлениями развития международного финансового рынка в современный период являются: глобализация и интеграция, специализация, усиление конкуренции, рост операций по слиянию и поглощению компаний, уменьшение посреднических функций, недостаточность международных институтов по регулированию международного финансового рынка, либерализация международных финансовых операций и др.

Растет влияние информационных технологий на развитие международного финансового рынка в современных условиях. Благодаря им стерлись пространственные и временные различия, снизились операционные расходы. К отрицательным тенденциям современного развития международного финансового рынка относится появление новых типов финансовых кризисов и их единовременное возникновение, что затрудняет проведение мер по их преодолению.

АНАЛИЗ ОБЪЕМА ИНВЕСТИЦИЙ В ОСНОВНОЙ КАПИТАЛ

Ализаде А.О.

Азербайджанский государственный экономический университет

Инвестиции определяют процесс расширенного воспроизводства. Одним из компонентов инвестиций в экономике являются инвестиции в основной капитал, направленные на приобретение и воспроизводство основных фондов, представляющие собой затраты на строительство, реконструкцию и модернизацию объектов; приобретение машин, оборудования, транспортных средств и т.д.

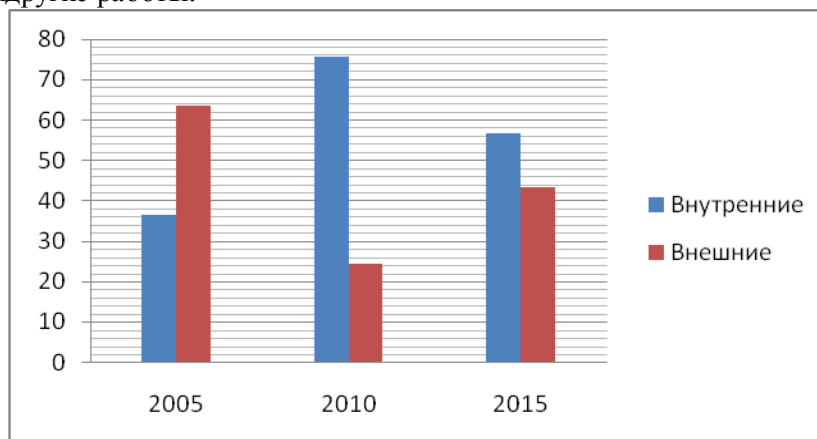
Инвестиции в основной капитал является важным инвестиционным ресурсом в экономике страны. Велика их роль в обеспечении экономического роста страны, в передаче технологии, ноу-хау и передового опыта.

Статистикой производится как отраслевой учёт объёмов инвестиций в основной капитал, так и учёт воспроизводственной структуры инвестиций. Поскольку вопрос исследования инвестиций в основной капитал довольно многогранен, именно это и обуславливает актуальность данной работы. В работе проведено исследование динамики и структуры инвестиций в основной капитал в Азербайджане в 2005-2015 годах, выявлены тенденции их изменения, обоснована необходимость масштабных инвестиций на современном этапе; проанализирована структура инвестиций в основной капитал по видам источников инвестиций.

Структура инвестиций в основной капитал 2005-2015гг.(в фактических ценах, тыс.манат,%)

	Всего инвестиций	В том числе					
		Строительно-монтажные работы		Машины, оборудование, инструменты, инвентарь		Другие работы	
		тыс ман	%	тыс ман	%	тыс. ман	%
2005	5 769 876,3	3 109 701,8	53,9	1 350 767,0	23,4	1 309 407,5	22,7
2010	9 905 665,8	6 569 414,6	66,3	2 579 498,8	26,1	756 752,4	7,6
2015	15 957 028,2	11 722 891,9	73,5	1 980 581,2	12,4	2 253 555,1	14,1

Рассмотрев структуру инвестиций за 2005-2015 гг. можно увидеть что доля инвестиций в основной капитал возросла. Темпы роста в инвестициях за 10 лет составил 276,55%. При этом наибольший удельный вес приходился на строительно-монтажные работы и в 2015 году составил 73.5%. Доля инвестиций в машины, оборудование и транспортные средства в 2015 году по сравнению с 2005 годом сократился на 11%, из-за повышения удельного веса инвестиций в строительно-монтажные работы и другие работы.

По источнику инвестирования различают внешние и внутренние инвестиции. Рассмотрим инвестиции за 2005-2015 гг по этому критерию. В 2005 году доля внешних инвестиций в основной капитал составляет 63.5% и превышает долю внутренних инвестиций на 27%, но начиная с 2006 гг доля внутренних инвестиций начинает расти и в 2010гг составляет 75.7%. В 2015 году разница между внутренними и внешними инвестициями сокращается, но преобладают внутренние инвестиции, которые составляют 56.8%, а внешние соответственно составляют 43.2%.

Если же сравнить внешние и внутренние инвестиции за 10 лет то всего за 2005-2015 гг, то доля внешних инвестиций составляет 38 469 147.6 тыс. ман. а доля внутренних инвестиций за 10 лет превышает на 49 744 808.8 тыс. ман. и составляет 88 213 956.4 тыс. ман.

Подводя итог данному исследованию, связанному с анализом динамики и структуры инвестиций в основной капитал, необходимо выделить следующие положения. Во-первых, преодоление нестабильности в экономике страны невозможно без значительного накопления, наращивания и эффективного использования основного капитала. Формирование и развитие рынка инвестиций является главным условием, позволяющим не только стабилизировать экономику, но и обеспечить последовательное расширение и наращивание потенциала отраслей производства. Во-вторых, в условиях инновационной экономики именно эффективное инвестирование воспроизводства основного капитала становится первостепенным условием дальнейшего прогрессивного развития экономики.

Таким образом, инвестиции в основной капитал играют важную роль, в первую очередь, для простого и расширенного воспроизводства, структурных преобразований, максимизации прибыли и на этой основе решения многих задач.

Инвестиционная политика Азербайджанской Республики в настоящее время направлена на формирование благоприятного инвестиционного климата, позволяющего за счет всех источников финансирования развивать приоритетные направления экономики.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАЛАТЫ ПО НАД ЗОРУ ЗА ФИНАНСОВЫМИ РЫНКАМИ В УСЛОВИЯХ БАНКОВСКОГО КРИЗИСА

Гаджзаде Е.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Надзор и регулирование банковской деятельности выступают одним из основных условий и факторов обеспечения финансовой стабильности. Потребность в институте банковского надзора возникла вследствие особой социальной значимости и ответственности банков перед обществом. Банковское дело по своей сути основано на доверии к собственникам и менеджерам кредитной организации со стороны клиента и вкладчика. Кризис доверия к банковским институтам вследствие

их неспособности выполнять взятые на себя обязательства имеет своим следствием «набеги» вкладчиков и, как результат, дезорганизацию денежной сферы и рост социальной напряженности. Именно по этой причине банки традиционно находятся под пристальным присмотром специально созданных для этого органов государственного управления. Цели и задачи банковского надзора. Вне зависимости от выбранной модели реализации надзорных функций цели и задачи органов регулирования банковской деятельности исторически не претерпевали радикальных изменений. Если не принимать в расчет различия в формулировках целей банковского надзора в отдельных странах, то они сводятся к следующим: • поддержание денежной и финансовой стабильности и принятие в случае необходимости мер по финансовому оздоровлению и санированию банков; • обеспечение эффективности банковской деятельности путем установления требований к качеству капитала и активов. Банковский надзор включает также оценку внутреннего контроля, качества управления рисками, внутренних банковских операций и финансового положения; • защита интересов вкладчиков. Осуществление надзора за деятельностью банков, и особенно тех, которые не могут выполнить свои обязательства по отношению к вкладчикам. С момента возникновения банковский надзор представляет собой совокупность действий, осуществляемых органом банковского надзора в рамках установленной компетенции и в соответствии с процедурными нормами в целях обеспечения стабильности функционирования банковской системы и защиты интересов ее кредиторов и клиентов. В число основных направлений и задач надзора и регулирования банковской деятельности входят: разработка и распространение широкого спектра надзорных директив в кредитных организациях; рассмотрение обращений и заявлений, поданных банками, включая обращения относительно лицензирования банковской деятельности; мониторинг и наблюдение за банковской деятельностью – анализ финансового положения, контроль за соблюдением законодательства и выполнением кредитными организациями установленных надзорным органом нормативов и положений; инспекционные проверки на местах; проведение встреч с руководством банка для рассмотрения и обсуждения вопросов, относящихся к надзору; инициирование принудительных мер, требующих от банка введения новых политик, процедур и практических методов для исправления проблем, выявленных в банке. Эти меры могут быть приняты в отношении физических лиц, связанных с банком, таких, как члены совета директоров, или против самого банка. В классическом варианте банковский надзор включает два основных компонента: лицензирование и согласование изменений структуры кредитной организации; надзор за повседневной деятельностью кредитных организаций. В целом ряде стран с развивающимися рынками банковский надзор включает третий компонент – финансовое оздоровление деятельности кредитных организаций и контроль за процедурами ликвидации кредитных организаций, лишенных лицензии. Банковский надзор по своей природе всегда вторичен по отношению к банковской деятельности. Регулятор, осуществляя пруденциальный надзор за банками, призван обеспечивать условия для устойчивости как отдельных кредитных организаций, так и банковской системы в целом. В функции банковского надзора не входит осуществление всеобъемлющего контроля за банковскими операциями, а тем более вмешательство в текущую деятельность финансовых посредников. Пруденциальная практика банковского надзора – это способ осуществления мониторинга и оценки рисков. Банковский надзор: смена парадигмы. За период с начала 70-х годов прошлого столетия, по разным оценкам, примерно 120–140 стран, или 3/4 стран-членов МВФ, испытывали локальные или системные банковские кризисы. Их негативные финансово-экономические и социальные последствия затронули как развивающиеся, так и промышленно развитые страны; как реформируемые, так и стабильно развивающиеся экономические системы. (При этом особенно важно подчеркнуть, что после Второй мировой войны до начала 70-х годов XX в. банковские кризисы были достаточно редким явлением.) Основная причина усиления нестабильности банковских систем многих стран была связана с действием объективных факторов, среди которых можно выделить следующие: лавинообразный рост финансовых нововведений, связанных с появлением новых финансовых инструментов (прежде всего деривативов). До середины 70-х годов XX в. удельный вес операций и сделок, отражаемых банками на внебалансовых счетах, был ничтожно малым. Результатом этого стала диверсификация финансовых услуг, связанная с продвижением принципиально новых банковских продуктов; стремительное развитие новейших технологий, компьютеризация банковского бизнеса и развитие онлайн-форм расчетов, позволяющие переводить громадные суммы денег в любую точку земного шара практически мгновенно; форсированная либерализация движения капиталов, заметное смягчение традиционного

для банковской сферы протекционизма. Это привело к возрастанию зависимости банковских систем от «внешних шоков». В этих условиях банковский сектор начал принимать на себя дополнительные риски, что не всегда должным образом учитывалось в надзорной практике. Действия органов банковского регулирования были не вполне адекватными и порой оказывались запоздалыми. Необходимость предотвращения угроз нарушения системной стабильности банковских систем привела к идее создания международного органа, в задачи которого входили бы обмен опытом надзорной работы и подготовка соответствующих рекомендаций.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УСЛУГ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гаджзаде Е.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Проблема финансовой устойчивости банковской системы в условиях экономического кризиса приобретает особую актуальность. Аналитические исследования, связанные с проблемами, присущими Центральным и коммерческим банкам в условиях мирового экономического кризиса, еще раз доказывают необходимость определения основных путей для обеспечения устойчивости банковской системы Азербайджана. С этой целью необходимо сгруппировать проводимые мероприятия по следующим направлениям:

- повышение уровня капитализации банковской системы;
- создание благоприятных условий для взаимодействия банковской системы с реальным сектором национальной экономики;
- активизация и модернизация инвестиционной деятельности; усиленное взаимодействие региональных банков с органами исполнительной власти;
- формирование справедливой конкурентной банковской среды и повышение уровня контроля деятельности банков.

В современных условиях развития банковской системы, капитализация банковской индустрии республики является наиважнейшей задачей, и ее скорейшее выполнение обязательно выступит надежным гарантом в преодолении существующих и грядущих проблем. Не случайно, что большинство экономических кризисов в последние 30 лет начиналось с финансовых потрясений — банковских дефолтов, валютных кризисов, кризисов суверенного внутреннего или внешнего долга и т.п.

Для создания в республике крупных банков и привлечения их потенциала для экономического развития страны, поддержание интегративного процесса банковского и промышленного капитала, который предназначен для укрепления индустриальной мощи республики и упрочения ее позиций в мировом сообществе, в первую очередь, требуется увеличить капитальную базу банковской системы. Необходимым условием для сохранения положительной динамики развития национальной экономики является непрерывное наращивание капитала в банковской системе. Это находит свое подтверждение в стратегии Центрального банка, связанной с прогнозированием тенденций наращивания капитала банковской системы. Реструктуризация проблемных банков, не имеющих перспектив для дальнейшего продолжения деятельности и их ликвидация, а также принятые другие эффективные меры в конечном итоге способны обеспечить нарастающую динамику совокупного капитала банковской системы.

Таким образом, необходимое обеспечение увеличения капиталов банков непосредственно воздействует на повышение роли банковской системы в социально-экономическом развитии республики. Для этого требуется создать благоприятные условия, позволяющие увеличить собственные средства, как центральных, так и региональных банков, что требует надежного источника. Кредитные организации с их разветвленными формированиями и достаточной прибылью способны сыграть роль источника пополнения собственных средств банков. Пользуясь подобной практикой, крупнейшие банки мира сформировали огромные капиталы. Безусловно, этот капитал значительно превосходит совокупный капитал банковской системы Азербайджана. Увеличение собственного капитала путем капитализации прибыли — процесс довольно сложный и требующий огромных усилий. Этот процесс еще больше усложняется в условиях снижения рентабельности банков. В республике для создания требуемого баланса банков в увеличении собственного капитала предстоит пройти достаточно длительный путь. Для того, чтобы начавшийся процесс вошел в нужное русло, необходимо принять

ряд неотложных мер: стимулировать накопление прироста банковского капитала и установить необходимые налоговые льготы. Не секрет, что исключительно суровый режим банковского налогообложения является решающим фактором неэффективного функционирования банковской системы. Высокие налоги не стимулируют руководство банков к поиску путей наращивания прибыльности, следовательно, и капитала. В подобных случаях отдельные банки предлагают принять меры, связанные с установлением льготной ставки налога на прибыль кредитных организаций.

В банковской сфере существует практика субординированного кредитования. Оно является одним из важных способов увеличения банковского капитала. К сожалению, такой способ пополнения капитала в банковской системе республики не получил должного развития. На наш взгляд, это может послужить эффективным механизмом в реализации целенаправленной государственной политики в данной сфере. Таким образом, необходимо подчеркнуть специальную роль субординированных кредитов, так как государство в лице Центрального Банка должно их предоставлять крупным банкам. Эта процедура повлечет за собой довольно прогрессивные последствия: увеличится собственный капитал кредитных организаций, у них появятся дополнительные ресурсы, возрастет общий уровень капитализации банковской системы и т.д. В результате применения этих мер банковский сектор Азербайджана постепенно восстановит свою репутацию и превратится в надежного партнера для иностранных инвесторов. В осуществлении и реализации получения субординированных кредитов банки неизбежно должны принять обязательства по долгосрочному кредитованию в реальный сектор национальной экономики.

Главным результатом повышения капитализации банков является увеличение банковской системы, наращивание уставного капитала на основе слияния и поглощения. Это и есть самый надежный и перспективный путь увеличения капитальной базы. Повысить устойчивость можно путем поглощения проблемного банка более здоровым банком или поиска иностранного инвестора, готового приобрести проблемный банк. Объединение или поглощение другой кредитной организацией может улучшить положение банка, находящегося в тяжелой финансовой ситуации. Однако задача органов надзора состоит в том, чтобы не допустить возникновения нового проблемного банка в результате слияния или поглощения. На базе двух и более банков должен обязательно возникнуть новый «здоровый» банк. Такие случаи известны в международной практике. Например, проблемы азербайджанской банковской системы, копившиеся в течение длительного времени, привели к банковскому кризису в 2000 году трех государственных банков — «Промышленного-инвестиционного банка», «Сберегательного банка» и «Агропромышленного банка». На базе этих банков был создан «Объединенный универсальный банк», который и в дальнейшем был переименован в «Капитал банк».

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГА В КОММЕРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Гусейнова Т.Н.

Азербайджанский государственный экономический университет

Развитие сети Интернет и современных информационных технологий, динамика появления и расширения электронных коммерческих систем стали основой для создания новой отрасли маркетинга — Интернет-маркетинга, история которого началась в начале 1900-х годов, когда на первых сайтах стала появляться информация о различных товарах и услугах. На сегодняшний день интернет-маркетинг является перспективным направлением рекламной отрасли, которое позволяет подойти с разных сторон к вопросам продвижения компании и ее продукции на рынке товаров и услуг.

В связи с тем, что внедрение в бизнес-процессы информационных и телекоммуникационных технологий и систем привело к широкому распространению электронной коммерции, требуется уделять максимальное внимание уже новой отрасли маркетинга, Интернет-маркетингу, который имеет принципиальные отличия от традиционного. В новой отрасли присутствуют свои способы достижения максимального привлечения аудитории к потреблению тех или иных товаров и услуг. Именно Инструменты Интернет-маркетинга позволяют достичь успеха в любом виде деятельности сети Интернет. Актуальность выбранной темы обусловлена тем, что развитие рекламного бизнеса не стоит на месте, инструменты Интернет-продвижения находятся в постоянном обновлении и

совершенствовании, с каждым годом появляются все новые и новые. И в связи с этим очень важно подробно изучать специфику каждого инструмента, отслеживать все тенденции и использовать только те инструменты, которые являются на данный момент самыми эффективными.

Целью данной статьи является подробное рассмотрение основных инструментов Интернет-маркетинга и их оценка в соответствии с исследованиями специалистов-маркетологов.

Интернет-маркетинг имеет свою специфику, он сохранил основы традиционного маркетинга. Использование интернета в маркетинге создает новые особенности в технологиях маркетинговых исследований, к которым можно отнести следующие:

1) Интернет пространство выступает в качестве глобального рынка, который позволяет без открытия представительства или магазина в каждой стране выходить на международный рынок.

2) Интернет не имеет временных ограничений, что позволяет ознакомиться с рекламируемыми товарами и услугами тысячи потенциальных клиентов.

3) В отличие от традиционной рекламы в СМИ, Интернет-реклама обладает гибкостью и мгновенно переориентируется при данных условиях.

4) Обратная связь между потенциальными клиентами и компанией позволяет моментально проследить, насколько востребован у потребителей тот или иной товар, как в вашей компании, так и у конкурентов.

5) Прозрачная среда интернет пространства позволяет в режиме реального времени оценить результаты рекламной кампании.

На сегодняшний день Интернет-маркетинг снабжен технологиями, которые дают возможность определить нужное направление в продвижении онлайн-бизнеса и выбрать перечень необходимых инструментов для привлечения максимального количества аудитории. Только при помощи удачно подобранных к определенному виду Интернет деятельности инструментов Интернет-маркетинга можно достичь желаемых результатов рекламной кампании в Интернете. Зачастую, некоторые инструменты Интернет-маркетинга незаслуженно отодвигаются на второй план или вовсе не используются.

Медийная реклама - используется в том случае, когда необходимо раскрутить новый бренд, дать информацию потребителям о уже существующем и повысить его узнаваемость. Медийная реклама воздействует, прежде всего, на визуальное восприятие информации человеком.

Поисковой маркетинг и SEO-технологии (от англ. "search engines optimization" – «оптимизация поисковых машин») позволяет увеличить посещаемость Интернет-ресурса и повысить его место при выдаче поисковых запросов. Понятие SEO включает в себя поисковой маркетинг — SEM (search engine marketing). При оптимизации сайта под поисковые системы в первую очередь необходимо изучить поисковые запросы Интернет пользователей, чем и занимается поисковой маркетинг. Чаще всего SEM является неотъемлемой частью SEO.

Вирусный маркетинг. В основе вирусного маркетинга лежит распространение привлекательной для пользователей информации, которая добровольно передается между людьми.

E-mail маркетинг как главная составляющая прямого маркетинга. Прямой маркетинг — это вид маркетинговой коммуникации, который выстраивает напрямую взаимоотношения не с целевой группой, а с отдельными индивидами с целью получения прибыли.

Web-аналитика дает прогнозы любым маркетинговым кампаниям, может анализировать рынок, а также с ее помощью можно создавать мониторинг отношения клиентов к товару. Основной целью web-аналитики является увеличение числа продаж или любым требуемых действий.

SMM и SMO (от англ. "social media marketing") на практике действует как раскрутка в социальных медиа, то есть на блогах, форумах и т. д., SMO расшифровывается как "social media optimization", что переводится как «оптимизация для социальных систем», то есть изменение сайта таким образом, чтобы на него чаще ссылались, цитировали в социальных сетях, тематических постах, блогах и форумах.

Контент-маркетинг — это приемы, которые дают возможность увеличить популярность сайта с помощью публикации нестандартного контента на нем. В основе такого маркетинга лежат полезные и интересные статьи, обучения, размещенные на сайте, которые способствуют увеличению естественных ссылок на развивающихся площадках, что помогает повысить рейтинг сайта и улучшить его позиций в поисковых системах.

Автоматизация маркетинга позволяет оперативно настроить рекламную кампанию, подсчитать бюджет, сравнить кампании, подвести итоги, как финансовые, так и относительные, а также оптимизировать временные затраты, которая работает на увеличение продаж.

Контекстная реклама представляет собой один из способов размещения рекламной информации по типу соответствия контексту на том или ином Интернет-ресурсе или отдельных его страницах. В основном информация предоставляется в виде текстовых и графических сообщений на страницах поисковых сервисов, которые зависят от запроса, введенного пользователем.

Сущность контекстной рекламы состоит в том, что ее действие направлено исключительно на потенциального потребителя рекламируемой услуги или товара.

С одной стороны, текстовая реклама во многом аналогична строчной и графической рекламе в бумажных газетах и журналах. Но у всех видов контекстной рекламы в интернете есть важная отличительная особенность, а именно — если посетитель нажимает (кликает) рекламное объявление (текст, баннер или видео), ему открывается страница с более развернутой информацией о рекламируемом товаре или услуге. То есть каждое из таких рекламных объявлений содержит в себе гиперссылку, ведущую на сайт рекламодателя. Еще одной характерной особенностью рекламы в интернете является ее автоматизированность. То есть многие вопросы проведения рекламных кампаний выполняются специальными программами. Например, автоматически определяется порядок показа рекламных объявлений, рассчитывается средняя цена клика, величина расходного бюджета и многое другое.

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В БИРЖЕВУЮ ТОРГОВЛЮ

Исмаилова А.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Подлинным двигателем развития биржевой деятельности в современном мире является её коренное технологическое перевооружение на базе информационных технологий. Давно свершившийся факт — электронная биржа, биржа, ведущая торги с использованием информационной сети, когда операции купли-продажи осуществляются пользователями (брокерами) с помощью абонентских систем, включенных в информационную сеть. Так, первая в мире электронная фондовая биржа NASDAQ была создана в 70-е годы прошлого столетия, а к началу нулевых был официально закрыт торговый зал Токийской фондовой биржи, в связи с тем, что все операции стали проводиться в электронных системах.

Развитие и внедрение электронно-цифровых технологий во все сферы финансового рынка, в том числе и в организацию биржевой торговли, позволили существенно изменить традиционные подходы к биржевой торговле, повысить эффективность биржевых сделок и осуществить внедрение прогрессивных методов информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) вместе с новыми методами автоматизированной обработки биржевой информации и принятия торговых решений.

Прежде всего, развитие современной биржевой торговли немыслимо без использования сети Интернет. Интернет-трейдинг позволяет организовывать эффективную торговлю на фондовом рынке, что на практике представляет собой пользовательский интерфейс, в рамках которого реализуются возможности слежения за котировками в режиме онлайн, выставления активных заявок, наблюдения за состоянием собственного торгового счета. Кроме того, современные системы интернет-трейдинга комплектуются встроенным техническим анализом, экспортом информации в специальные программы анализа данных, маржинальным кредитованием, автоматизацией торговых и бухгалтерских операций, расчетными операциями, а также, при необходимости, онлайн-консультациями со специалистами.

Интернет-трейдинг привлекает потенциального инвестора, прежде всего, внешней простотой совершения сделок и низкими тарифами на услуги онлайн-брокеров. Со временем эта сфера деятельности может полностью переместиться в Интернет, поскольку ценные бумаги преимущественно выпускаются в бездокументарной форме, что не требует передачи их в виде документа.

Вместе с тем рынок ценных бумаг имеет определенную специфику, усложняющую развитие интернет-трейдинга: покупка и продажа ценных бумаг связана с переходом прав собственности, в

связи с чем рынок цепных бумаг более регламентирован, действует большое количество законодательных ограничений, существует жесткая "привязка" к конкретной торговой площадке.

Основное направление технологического перевооружения — интернет-трейдинг (представляющий собой по сути возможность самостоятельной торговли на фондовых биржах через интернет, используя специальное программное обеспечение — торговый терминал) — многократно ускоряет биржевые операции, обеспечивает установление непосредственных связей между инвесторами и эмитентами вне зависимости от их национально-территориальной дислокации, открывает биржевую деятельность фактически для каждого, у кого есть персональный компьютер с выходом в глобальную сеть.

Электронная биржа обычно включает:

- Matching Engine — система сведения ордеров, ядро любой «биржи». Современные системы сведения ордеров имеют производительность порядка трех тысяч сделок в секунду (пример Лондонской фондовой биржи).

- Клиринговая система — информационная система с мощным хранилищем данных, предназначенная для осуществления клиринговых операций и ведения бухгалтерии.

- Депозитарная система и реестр владельцев акций. Система включает базу данных держателей ценных бумаг и систему управления распределением электронных аналогов ценных бумаг по секторам листинга.

- Электронная биржевая площадка для маркет-мейкеров.

- Центральная административная станция — центральный компьютер, через который осуществляется управление всеми ресурсами биржи.

- Системы риск-менеджмента и риск-контроля, а также системы оповещения и выявления неисправностей на ранних стадиях.

- Системы ограничения доступа к ресурсам биржи.

- Соединение с ведущими мировыми биржами.

Современные информационные технологии и платформы, используемые в биржевой торговле разнообразны и среди них можно выделить следующие.

QUIK (от англ. *Quickly Updatable Information Kit* — Быстро-Обновляемая Информационная Панель) — это программный комплекс для организации доступа к биржевым торгам. Совершение сделок с ценными бумагами через интернет называется интернет-трейдингом. Состоит QUIK из серверной части и рабочих мест (терминалов) клиента, взаимодействующих между собой через интернет. Изначально QUIK являлся информационной системой, отличавшейся высокой скоростью доставки данных, что и отразилось в названии программы. Сейчас QUIK представляет собой multifunctional фронт-офисную систему прямого доступа к торгам для организации собственных операций, а также брокерского обслуживания клиентов на финансовых рынках (интернет-трейдинг). QUIK сегодня — это наиболее популярная торговая платформа в России и на Украине для доступа на национальные биржи. QUIK применяется более чем 270 финансовыми организациями для обслуживания десятков тысяч клиентов.

Новая технология с частичным депонированием и отложенным исполнением в день T+2 позволит снизить затраты участников рынка на фондирование операций, повысит ликвидность рынка, сделает менее затратной модель обслуживания клиентов-нерезидентов и алготрейдеров (HFT)», — сообщается на сайте биржи.

MetaTrader — информационно-торговая платформа, разработанная MetaQuotesSoftwareCorp., предназначенная для организации дилингового обслуживания на рынках Forex, CFD и Futures. Это комплекс полного цикла, то есть для организации дилингового обслуживания при наличии MetaTrader 4 не требуется дополнительного программного обеспечения. Серверная часть работает только на платформе семейства Windows. Клиентская часть есть в версиях для Windows, Android и iOS.

По состоянию на июнь 2016 года активно используется четвертая версия платформы и выпущена пятая. Первая, вторая и третья версии платформы не используются и не поддерживаются.

MetaTrader — информационно-торговая платформа, разработанная MetaQuotesSoftwareCorp., предназначенная для организации дилингового обслуживания на рынках Forex, CFD и Futures. Это комплекс полного цикла, то есть для организации дилингового обслуживания при наличии MetaTrader 4 не требуется дополнительного программного обеспечения. Серверная часть работает

только на платформе семейства Windows. Клиентская часть есть в версиях для Windows, Android и iOS.

Нельзя обойти вниманием и другое направление биржевой деятельности — электронные товарно-сырьевые биржи и биржи услуг. Сегодня этот тип бирж развивается гораздо более интенсивно, хотя большую их часть называть в полном смысле «электронными», конечно, было бы преувеличением. Зачастую они существуют в виде различных видов электронных информационно-аналитических баз данных, на которых разные предприятия выставляют свою продукцию. Фактически, это сайты, позволяющие оптимизировать информационное взаимодействие на рынке поставщиков и покупателей (например, в отдельно взятом регионе, округе и т.д.). Это могут быть как универсальные, так и специализированные биржи, скажем, электронная биржа металлопроката и трубной продукции, электронная биржа высоких технологий и т.д. Тем не менее, это довольно эффективный инструмент снижения транзакционных издержек рыночных сделок. При этом спектр услуг, предоставляемых такими биржами, растет, одновременно совершенствуются базы данных и возможности работы с ними.

Функция таких информационно-аналитических порталов с динамическими базами данных спроса и предложения заключается в объединении продавцов, покупателей и посредников с целью более полного информационного обеспечения торговли, ускорения и удешевления торговых соглашений и операций, снижения цен за счёт конкурентных торгов. Кроме того, такой вид бирж выполняет и ряд латентных функций — таких как, помощь малоизвестным региональным предприятиям в выходе на столичные рынки и рынки других регионов, увеличение прозрачности и открытости торговых операций, возникновение дополнительного канала отчетности предприятий и цен на продукцию, повышение гарантии поставок и платежей и т.д.

ВЛИЯНИЕ ТУРИЗМА НА ЭКОНОМИКУ АЗЕРБАЙДЖАНА

Казымов Э.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

Туризм является одной из ведущих и наиболее динамичных отраслей экономики и за быстрые темпы он признан экономическим феноменом столетия. Во многих странах туризм играет значительную роль в формировании Валового внутреннего продукта, активизации внешнеторгового баланса, создании дополнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения. Туризм оказывает огромное влияние на такие ключевые отрасли экономики, как транспорт и связь, строительство, сельское хозяйство, производство товаров народного потребления и другие, т.е. выступает своеобразным стабилизатором социально-экономического развития. В свою очередь, на развитие туризма воздействуют различные факторы: демографические, природно-географические, социально-экономические, исторические, религиозные и политико-правовые. На развитие туризма в мире оказывают влияние научно-технический прогресс, повышение качества жизни населения, увеличение продолжительности свободного времени, отпусков, экономическая и политическая стабильность и ряд других факторов. В настоящее время индустрия туризма и гостеприимства является одной из наиболее динамично развивающихся отраслей экономики, которая оказывает стимулирующее воздействие на развитие соприкасающихся с ней отраслей.

Со становлением современного общества, когда на первый план по уровню получаемого дохода выходят предприятия сферы услуг, туризм становится одним из приоритетных направлений развития не только страны, но и отдельных её регионов. Сформировавшийся на данный момент российский рынок туристских услуг требует целенаправленного координирования. Но вместе с тем Азербайджан располагает большим потенциалом для развития внутреннего и въездного туризма, имея уникальный природный комплекс и богатое культурно-историческое наследие. Создание условий для устойчивого экономического роста, повышение качества жизни населения и обеспечение сбалансированного социально-экономического развития регионов Азербайджана возможно путём расширения предложения и увеличения доступности туристских услуг для её жителей.

В последнее время туризм получает развитие не только на региональном, но и на муниципальном уровне. Целью деятельности органов государственного и муниципального управления является формирование и реализация модели региональной экономики, которая обладает долгосрочной стратегией развития отрасли туризма и способна повысить конкурентоспособность

региона, обеспечить рост благосостояния населения. При формировании региональных программ развития важно учитывать специфику региона, соблюдая необходимые социально-экономические пропорции. Поиск путей развития туристской индустрии в регионах и обоснование возможностей превращения туризма в один из факторов устойчивого социально-экономического развития регионов приводит к необходимости разработки маркетинговых программ по качественному формированию брендов данных территорий. Для региона развитие туризма особенно важно, так как данная отрасль является благоприятной средой для функционирования предприятий малого бизнеса и перспективна для привлечения иностранных инвестиций в широких масштабах и в короткие сроки. Туристический бизнес стимулирует развитие других отраслей хозяйства: строительства, торговли, сельского хозяйства, производства товаров народного потребления, связи. Таким образом, можно сделать вывод, что развитие туризма в регионе способствует улучшению уровня жизни населения, реализации туристского потенциала территории и формированию современной туристской индустрии региона

ВНУТРЕННИЙ ФИНАНСОВЫЙ КОНТРОЛЬ, КАК ОСНОВА ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Касымов А.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Внутренний финансовый контроль представляет собой важную функцию управления, которая охватывает учет, финансовый анализ и контроль, сравнение и оценку фактически достигнутого результата с поставленными целями и задачами предприятия.

Внутренний финансовый контроль позволяет оперативно выявлять, предотвращать и ограничивать финансовые и операционные риски, а также возможные злоупотребления со стороны должностных лиц. Тем самым надлежало организованный внутренний финансовый контроль сокращает расходы общества и способствует эффективному управлению его ресурсами.

Для отечественной практики наличие в организации внутреннего финансового контроля становится актуальным для собственников — управляющих компаний, которые отходят от непосредственного ведения дел, передавая бразды правления в руки профессиональных управленцев.

Организация внутреннего финансового контроля предприятия подразумевает строгую регламентацию его деятельности, определение прав, обязанностей и ответственности специалистов, квалификационных требований, взаимоотношений с подразделениями и персоналом предприятия.

Подразделения внутреннего финансового контроля систематически контролируют деятельность всех объектов управления, выявляют причины отступления от стандартов, отклонение от целей, поставленных перед конкретным объектом, что способствует оперативному устранению выявленных нарушений. Работа службы внутреннего финансового контроля на предприятии организуется в соответствии с индивидуальными и календарными планами работ, которые утверждает руководитель предприятия. Работа службы внутреннего финансового контроля считается выполненной тогда, когда вопросы, поставленные в отчетах внутренних аудиторов, рассмотрены руководителем предприятия и издано официальное распоряжение о принятии (непринятии) рекомендаций аудиторов. Экономическая эффективность внутреннего финансового контроля достигается за счет предупреждения нарушений, своевременного внесения изменений в налоговые расчеты, применения налоговых льгот, оптимальной учетной политики, значительного сокращения штрафных налоговых санкций. Внутренний финансовый контроль можно сказать является основой для проведения диверсификации предприятия.

Что такое диверсификация производства? Описание и определение термина диверсификация производства на предприятии — (от лат. *diversus* — разный и *facere* — делать) это существующая мера, которая направлена на улучшение эффективности производства, увеличения получаемой выгоды или недопущение банкротства предприятия. Диверсификация производства как правило заключается в единовременном развитии нескольких не связанных видов производственной деятельности, и она может затрагивать расширение ассортимента выпускаемой продукции и предоставляемых услуг. Диверсификация — это достаточно обширное определение, поэтому, говоря о разных видах деятельности, подразделяют разные виды диверсификации: диверсификацию производства, диверсификацию продукции, концентрическую диверсификацию, горизонтальную

диверсификацию, конгломератную диверсификацию, диверсификацию инвестиций (капитала). Диверсификация производства может быть проводиться как с применением внутренних ресурсов фирмы, так и с привлечением сторонних. Диверсификация производства по сути это переход от односторонней, часто базирующейся лишь на одном продукте производственной структуры, к многопрофильному производству с широкой номенклатурой выпускаемой продукции. Диверсификация производства — это расширение активности крупных фирм, объединений, предприятий и целых отраслей за рамки основного бизнеса, под этим бизнесом понимается производство товаров и услуг, имеющих максимальные доли в объёме продаж по сравнению с другими видами продукции. Диверсификация — в широком смысле конечно же это стратегическая ориентация на создание многопрофильного производства. Данная форма организации всегда является важнейшей составной частью современной рыночной экономики, которая оказывает существенное воздействие на систему разделения труда, конкуренцию, эффективность производства. Диверсификация производства означает как корректировку основной деятельности фирмы, так и значительную перезагрузку её стратегии. Первое направление называется узкоспециализированной диверсификацией, второе — широкой, то есть не связанной с основным производством. Диверсификация — это такая концепция, которую трудно конкретизировать в определении. Диверсификацию определяют как стратегию расширения ассортимента производимого товара и переориентацию сбыта на новых сегментах рынка, освоение ранее неиспользованных типов производств, чтобы повысить эффективность в производстве, приобретение выгоды в экономике, а также чтобы избежать банкротства. Такую диверсификацию определяют, как диверсификация производства. Диверсификация позволяет предприятиям «держаться на плаву» при усложнённой экономической конъюнктуре благодаря выпуску широкого ассортимента товаров и сервиса. Урон от невыгодных изделий (временно, особенно по новым) можно перекрыть доходом от других типов товаров. Диверсификация — это: во-первых — возможность фирмам расширится в отраслях, которые не имеют производственных связей на прямую или функциональной зависимости от основного вида их производства. Во-вторых — говоря шире — распространение хозяйственного производства в новых сферах (расширение номенклатуры товаров, видов предоставляемых услуг и другое.). Диверсификация производства и деятельность предпринимателей, есть способ устранения диспропорций воспроизводства и правильного распределения средств, заинтересована, в частности, в различных целях и задаёт направленность реструктуризации корпораций. Соответственно это относится, прежде всего, к перестройке предприятия на новые технологии, рынки и сферы, с которыми раньше производство никак не соприкасалось. Более того сами товары (услуги) производства должны быть также совершенно новыми. Известны два основных вида диверсификации — связанная и несвязанная. Связанная диверсификация являет собой новую сферу деятельности компании, завязанную с известными сферами бизнеса (например, в производстве, маркетинге, материальном снабжении или технологии). Бытует мнение, что связанная диверсификация более предпочтительна, чем несвязанная, это потому, что кампании действует в более известной обстановке и при этом риск минимален. Несвязанная диверсификация всегда выражена в переходе фирмы в другую область, чем имеющийся бизнес, к новым технологиям и потребностям рынка. Всегда имеет направленность на получение большей прибыли и на минимум предпринимательских рисков. При проведении такой стратегии, фирмы со специальным уклоном, вырастают в многоотраслевые комплексы-конгломераты, составные части упомянутых, не имеют функциональных связей между собой. Несвязанная диверсификация более сложная чем связанная.

Диверсификация может осуществляться следующими путями: через внутренний рынок капиталов; реструктуризацией; передачей специфических искусств между стратегическими зонами хозяйствования; разделением функций или ресурсов. Все вышеизложенное подтверждает нашу мысль о том, что эффективность диверсификации производства напрямую зависят от организации научно-обоснованного внутрихозяйственного финансового контроля.

ОСОБЕННОСТИ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ В УСЛОВИЯХ РЕСТРУКТУРИЗАЦИИ АКТИВОВ ПРЕДПРИЯТИЯ

Касымов А.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Финансовый контроль - неперенное условие функционирования любой экономики. Значение финансового контроля выражается в том, что при его проведении проверяются, во-первых, соблюдение установленного правопорядка в процессе финансовой деятельности органами государственной власти и местного самоуправления, предприятиями, учреждениями, организациями, гражданами и, во-вторых, экономическая обоснованность и эффективность осуществляемых действий, соответствие их задачам государства и муниципальных образований. **Финансовый контроль** - это совокупность действий и операций по проверке финансовых и связанных с ними вопросов деятельности субъектов хозяйствования и управления с применением специфических форм и методов его организации. **Основная цель контроля** - объективно изучить фактическое положение дел на проверяемом объекте и выявить или предупредить отрицательные моменты, негативно влияющие на исполнение управленческих решений. Финансовый контроль призван обеспечивать:

- правильность составления бюджетов различных уровней и их исполнения;
- эффективное и целевое использование средств государственного бюджета и внебюджетных фондов;
- правильность операций с бюджетными средствами на счетах в банках и других кредитных учреждениях;
- выявление резервов роста бюджетных доходов и экономии средств;
- успешную реализацию межбюджетных отношений; эффективное и обоснованное распределение фондов финансовой поддержки регионов;
- пресечение правонарушений в бюджетной сфере, выявление финансовых злоупотреблений и применение наказания к виновным лицам; компенсацию последствий незаконных действий;
- улучшение финансовой дисциплины, проведение профилактической и разъяснительной работы.

Финансовый контроль подразделяется на внешний и внутрихозяйственный контроль.

Внутрихозяйственный контроль осуществляется работниками предприятий и организаций в ходе осуществления хозяйственных операций и технологических процессов, выполняемых с целью повышения их эффективности, целесообразности и законности выполнения. Результаты проведенных проверок и ревизий докладываются собственнику или руководителю организации посредством составления акта ревизии или проверки. Организуется контроль за устранением выявленных недостатков. Этот контроль не подменяет и не заменяет управления предприятием. Он лишь инструмент управления и предназначен для проверки отдельной хозяйственной операции, конкретного участка, структурного подразделения. Особенность внутрихозяйственного финансового контроля - осуществление контроля в момент документального оформления произведенной производственно-финансовой операции.

Для организации внутрихозяйственного контроля хозяйствующий субъект создает отдельные контрольные подразделения в зависимости от отраслевой особенности и размеров организаций:

- ревизионные комиссии;
- отделы внутреннего аудита;
- группы контроля;

Внутрихозяйственный контроль на уровне предприятия создает благоприятные условия для эффективного использования, имеющегося финансовых активов предприятия.

Реструктуризация активов включает в себя реструктуризацию внеоборотных активов и дебиторской задолженности. Реструктуризация внеоборотных активов заключается, как правило, в максимальном сокращении доли неодоходных и малоодоходных активов в их совокупной структуре. Этот принцип можно образно назвать «технологией управления воздушным шаром», поскольку в целях благополучного выхода организации из кризиса она сбрасывает «балласт».

Реструктуризация пассивов включает в себя реструктуризацию собственного капитала и кредиторской задолженности.

Реструктуризация собственного капитала ставит целью изменение структуры собственников организации. Фактически речь идет либо о смене собственников организации (как номинальных, так и реальных), либо об усилении позиций определенных сторон за счет других. Реструктуризация кредиторской задолженности проводится, как правило, двумя способами: пролонгация (замораживание) части либо всего объема задолженности и реформирование организации.

Реформирование, а точнее «реинкарнация», организации - типичный, хотя и не совсем корректный способ проведения финансовой реструктуризации. Суть его заключается в создании на базе предприятий-должников новых организаций, куда по заключенным договорам переводятся все «здоровые» активы (имущество, оборудование, персонал) инициатора реструктуризации в обмен на только что выпущенные акции новых структур. В результате первоначальное предприятие, обладающее теми же активами, однако не обремененное обязательствами, продолжает благополучно существовать, но уже под новым именем (именами). «Старое» же предприятие, не имеющее никаких активов, является формальным ответчиком по обязательствам.

Управленческая реструктуризация предполагает изменение внутрисистемных отношений - управление организацией, стратегия ее развития, взаимодействие между различными элементами, преобразование структуры и системы управления.

Во всем мире фирмы, занимающиеся бизнесом, считают необходимым провести реструктуризацию своей деятельности, направлений работы и даже стратегических целей. Крупные корпорации в США, Европе, Азии и Латинской Америке вынуждены приспосабливаться к новым условиям под влиянием следующих фундаментальных изменений:

1. Растущее значение рынков капитала, которые определяют стоимость капитала, стоимость компаний и относительную степень их риска;

2. Интенсивное развитие и использование информационных технологий во всех сферах корпоративного планирования и деятельности: информационная революция охватила банки, финансовые структуры, фирмы, занятые обслуживанием бизнеса, а также производственные фирмы.

3. Информационные технологии позволяют создавать новые отрасли услуг, которые несколько лет назад нельзя было представить: продажа предметов потребления и других товаров через Интернет, другие виды торговли, осуществляемые с помощью электронной сети;

4. Рост благосостояния и более высокие требования потребителей к жизненным стандартам и качеству товаров и услуг. Повышение уровня благосостояния приводит к неожиданным изменениям предпочтений потребителей и возможностей рынка. В результате таких изменений компании, выпускающие традиционные потребительские товары, проигрывают, а компании, поставляющие предметы роскоши и штучные товары, выигрывают.

5. Растущее понимание необходимости максимального повышения благосостояния акционеров как основной цели корпорации;

6. Все большее понимание менеджерами корпораций важности реструктуризации и повышения стоимости акций; в противном случае конкуренты предпримут попытки поглотить их компанию.

Попытки конкурентов поглотить государственные компании на рынках капитала свидетельствуют о явной тенденции к доминированию корпоративных требований и приоритетов.

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОПТОВОЙ ТОРГОВЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Мамедли Э.Э.

Азербайджанский государственный экономический университет

Одним из важнейших условий развития продовольственного рынка и обеспечения продовольственной безопасности страны является формирование эффективной системы оптовой торговли сельскохозяйственной продукцией, сырьем и продовольствием. Административно-плановая экономическая система характеризовалась тем, что функции оптовой торговли продовольственными товарами брало на себя государство, а с переходом на рыночные механизмы хозяйствования эти функции отводились товаропроизводителям, что приводило к отвлечению их от основной производственной деятельности.

Ликвидация централизованной системы распределения продовольствия и приватизация предприятий агропромышленного комплекса и инфраструктуры продовольственного рынка привели к разрыву хозяйственных связей между товаропроизводителем и потребителем, а также нарушению системы товародвижения в целом.

Такая ситуация поставила все субъекты продовольственного рынка от производства до потребления в сложнейшие организационно-экономические условия. Сельскохозяйственные товаропроизводители вынуждены заниматься сбытом продукции, отвлекая при этом значительные трудовые и финансовые ресурсы от основной производственной деятельности на поиск путей реализации произведенной продукции.

Отсутствие эффективной государственной сбытовой политики привело к появлению многочисленных неорганизованных посредников в системе товародвижения, неоправданному завышению цен на отечественные продовольственные товары и снижению ее конкурентоспособности на внутреннем рынке. Все это в конечном итоге приводит к сокращению объемов производства и угрозе продовольственной безопасности страны.

Мировой опыт показывает, что в современных условиях регулируемые государством оптовые продовольственные рынки занимают ведущее место в системе распределения продовольствия и становятся одним из наиболее действенных механизмов достижения продовольственной безопасности.

Актуальность решения проблемы продовольственного обеспечения населения страны и недостаточная изученность механизмов государственной поддержки и регулирования продовольственного рынка применительно к рыночным условиям хозяйствования с использованием эффективного механизма формирования и функционирования системы оптовой торговли на продовольственном рынке является на сегодняшний день важной проблемой.

Вместе с тем из-за недостаточной изученности этих вопросов многие товаропроизводители сталкиваются с проблемами сбыта и выбора наиболее рационального механизма формирования системы оптовой торговли продовольственными товарами. Выбор такого механизма требует более глубокого анализа отечественного и зарубежного опыта, учёта особенностей работы оптовых рынков и распределительных центров с использованием существующих плодоовощных баз, холодильников, других объектов рыночной инфраструктуры и возможностей современных информационных технологий.

Не в полном объеме изучены и определены функции и задачи оптового звена как основного участника рынка в сфере обращения продукции АПК в формировании эффективной системы оптовой торговли продовольственными товарами, требует совершенствования нормативно-правовая база ее функционирования и развития.

Главной задачей оптимизации регулирования оптовой торговли является: уточнение функций и задач предприятий оптовой торговли в развитии агропродовольственного рынка с учетом особенностей современного этапа экономического развития; оценка функционирования системы оптовой торговли продовольственными товарами на агропродовольственном рынке страны; выявление особенностей, тенденций и основных этапов развития оптовой торговли в связи с экономическими реформами; обоснование необходимости поддержки развития отечественной товаропроводящей системы и усиления роли государства в регулировании оптовой торговли; предложение основных направлений развития и совершенствования системы оптовой торговли в целом.

Важнейшим условием развития сельскохозяйственного производства и решения проблемы продовольственной безопасности является формирование эффективной системы оптовой торговли продовольственными товарами, которая основана на маркетинговых исследованиях рынка и использовании возможностей современных информационных технологий и логистики в сфере производства и обращения сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия.

Оптовая торговля продовольственными товарами, является важнейшим звеном в системе хозяйственных связей между участниками рынка в сфере производства и обращения сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия, которая способствует решению важнейшей проблемы отечественного товаропроизводителя - проблемы сбыта произведенной продукции по оптимальным ценам. Основной целью формирования эффективной системы оптовой торговли является снижение совокупных затрат в сфере обращения сельскохозяйственной

продукции, сырья и продовольствия для повышения конкурентоспособности отечественного продовольствия на внутреннем и внешнем рынках.

Сущность оптовой торговли заключается в возмещении затрат сельскохозяйственным товаропроизводителям за произведенную и реализованную продукцию на основе расширения объемов сельскохозяйственного производства. Основной целью формирования эффективной системы оптовой торговли является снижение совокупных затрат в сфере обращения сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия для повышения конкурентоспособности отечественного продовольствия на внутреннем и внешнем рынках.

Анализ существующей системы функционирования продовольственного рынка и оптовой торговли продовольственными товарами свидетельствует о наличии огромных резервов для снижения издержек в этой сфере и расширения объемов поставок продовольствия.

Маркетинговые исследования способствуют повышению качества оказываемых услуг на предприятии оптовой торговли продовольствием, увеличению объемов реализации сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия, совершенствованию экономических и хозяйственных связей между участниками рынка в сфере производства и обращения продукции агропродовольственного комплекса.

В условиях кризиса и усиления влияния крупных транснациональных компаний на мировых товарных рынках формирование рациональных экономических связей между субъектами оптовой торговли и товаропроизводителями, основанные на маркетинговых исследованиях спроса и предложения, способствует снижению совокупных затрат в системе товародвижения.

Модернизация действующих предприятий оптовой торговли, как основного звена в системе товародвижения, предполагает максимальное использование возможностей современных информационных технологий и логистики с тем, чтобы ускорить процесс доставки товара до потребителя с минимальными затратами и максимальным сохранением качества продукции для удовлетворения спроса и потребностей населения в товарах и услугах.

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОИЗВОДСТВА КРЕПКИХ ВИН ТИПА МАДЕРА И ИЗУЧЕНИЕ ФАКТОРОВ ВЛИЯЮЩИХ НА ФОРМИРОВАНИЕ КАЧЕСТВА И ТИПИЧНОСТИ ВИН

Мамедов З.

Азербайджанский государственный экономический университет

Виноградными винами называют алкогольные напитки, полученные путем спиртового брожения Сахаров виноградного сока с мезгой и содержащие 8—20 % спирта. С древних времен человечество знакомо с возделыванием виноградной лозы. Вина употребляют при анемиях в небольших количествах, при авитаминозах, гриппе, бронхите, воспалении легких и др. Лечебными свойствами, как правило, обладают красные вина.

Классификация и ассортимент. Ассортимент виноградных вин очень широкий.

По цвету вина классифицируют следующим образом: белые — получают сбраживанием сусла из светлых сортов винограда;

розовые — вырабатывают из белых и красных сортов винограда или получают смешиванием белых и красных вин (купаж);

красные — производят из красных сортов винограда, сбраживают вместе с кожицей и косточками, поэтому красящий пигмент, дубильные вещества переходят в сусло, что объясняет терпкий вяжущий вкус красного вина.

По виду сырья вина принято делить:

на сортовые — вырабатываемые из одного вида сырья;

купажные — которые готовят из смеси разных сортов винограда.

По технологии, содержанию спирта и сахара, столовые; крепленые, которые внутри группы делят на крепкие и десертные; ароматизированные; насыщенные углекислотой. Все вина внутри своей группы подразделяются еще на сухие, полусладкие и сладкие. Столовые вина получают в результате сбраживания виноградного сока без добавления спирта. Содержание спирта в них 9—14 %. В сухих винах процесс брожения идет до конца, весь сахар сбраживается; они содержат совсем немного сахара и имеют кисловатый вкус. Полусладкие вина получают путем неполного сбраживания

сахарного сусла, останавливая процесс брожения охлаждением. Такие вина имеют приятный кисло-сладкий вкус. Крепленые вина содержат 17—20 % спирта, получают их неполным сбраживанием виноградного сусла. В период брожения добавляют спирт, чтобы сохранить в вине определенное количество сахара.

К крепким винам относят: портвейны, мадеру, херес крепкий. Десертные вина делятся на полусладкие, сладкие и ликерные. Сладкие и ликерные вина отличаются повышенным содержанием сахара (более 50 г/см³). Их вырабатывают из винограда повышенной сахаристости или винограда, завяленного на кустах лозы. Отдельно надо сказать о мускатных винах: их вырабатывают из ароматических сортов винограда в стадии полной зрелости или подвяливания. Они имеют своеобразный мускатный аромат и вкус, с ярко выраженными букетами розы, меда, апельсиновых корочек. Мускатные вина выдерживают 2—4 года, при большей выдержке ухудшается аромат.

Ароматизированные вина еще называют вермутами, что в переводе с немецкого означает «полынь». Получают такие вина купажированием виноградных вин, сахарного сиропа, настоя трав, цветов, кореньев. В зависимости от содержания спирта ароматизированные вина выпускают крепкие (18 % спирта) и десертные (16 % спирта). Такие вина имеют мягкий слегка жгуче-горьковатый вкус со специфическим ароматом разных трав с преобладанием полынного тона.

Вина, насыщенные углекислотой, — игристые и шипучие, или газированные, вина. Игристые вина получают алкогольным брожением сусла в закрытых емкостях. Самое известное игристое вино — шампанское. Оно должно быть прозрачным, без осадка и мути. Цвет — бледно-соломенный с оттенком от зеленого до золотистого, букет — приятный, тонкий. Вкус чистый, гармоничный, освежающий, без посторонних привкусов и тонов окисления. При налинии в бокал пузырьки углекислого газа должны медленно выделяться, образуя пену. Плодово-ягодные вина в зависимости от сырья, способа производства подразделяют на: столовые, некрепленые сладкие, крепленые, медовые, игристые, шипучие. Их так же, как и виноградные, подразделяют по цвету на белые, розовые и красные. Важной особенностью производства таких вин является то, что их разбавляют водой с одновременным введением сахара-песка. Факторы, формирующие качество — это в первую очередь исходное сырье и дрожжи для брожения.

В качестве сырья для получения виноградных вин используют грозди свежего или завяленного винограда. Гроздь винограда состоит из гребня и ягод, представляющих собой развившуюся завязь цветка. Семян в ягоде 1—4; существуют и бессемянные сорта винограда. Эпидермис ягоды покрыт восковым налетом, выполняющим защитные функции. Окраска ягод у винограда в зависимости от сорта может быть от белой до черной с синим или фиолетовым оттенками. Темная окраска обусловлена накоплением пигментов в клетках эпидермиса. У некоторых сортов винограда окрашен и клеточный сок; такие сорта называют красильщиками.

На долю ягод в составе грозди приходится от 91,5 до 96,5 %, на долю гребней от 1 до 8,5 % (в среднем 3,5 %). Гребни используют при изготовлении вина кахетинского, богатого дубильными веществами. В ягодах на долю кожицы приходится 0,9—38,6 %, на долю мякоти — 71,1—95,5 %, в среднем на долю семян — от 2 до 6 %.

При производстве вина брожением на мезге (выжимки винограда вместе соком) составные части веществ кожицы и семян оказывают влияние на его качественный состав.

На поверхности ягод винограда находятся полезные бактерии, которые участвуют в формировании свойств вина. В виноградной мякоти твердые части (клетчатка) составляют не более 0,5 % ее массы, остальное — сок. Мякоть винограда может содержать от 10 до 40 % растворимых веществ, преобладающими компонентами которых являются сахара (5—32 %). Кроме того, обнаружены органические кислоты (0,3—2 %) и минеральные вещества (0,2—1 %). В небольших количествах представлены ароматические вещества, витамины, ферменты.

Углеводы винограда представлены как моносахаридами (в соке), так и полисахаридами (в твердых частях грозди). Поскольку углеводы принимают участие в стимулировании иммунной системы человека, то повышенное их содержание в красных винах обуславливает лечебный эффект данных вин. Полисахариды представлены в виноградной грозди пектиновыми веществами, камедями, крахмалом, клетчаткой и др.

Пектиновые вещества придают мягкость вкусу вина, но при повышенном их содержании служат источником накопления в вине метилового спирта, что весьма нежелательно. Однако в готовых винах остается не более 20—50 % исходного количества пектиновых веществ в результате их гидролиза ферментами дрожжевой клетки.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ АЗЕРБАЙДЖАНА С РОССИЕЙ

Махмудова Ф.Ф.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

В марте 2006 г. открыто Торговое представительство России в Баку. Торгово-экономическое сотрудничество развивается по нарастающей. В 2008 г. внешнеторговый оборот между нашими странами увеличился по сравнению с 1990 г. на 39,3 % и составил 2,403 млрд долларов, экспорт вырос на 42,6 % — до 1,911,1 млн долларов, импорт увеличился на 8- 411,4 млн долларов. Несмотря на прекращение с 1 января 2007 г. поставок российского газа в Азербайджан, товарооборот сохранил положительную динамику, а его структура претерпела изменения в сторону увеличения доли несырьевых товаров. В соответствии с условиями Договора между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой о транзите нефти через территорию Российской Федерации от 18 января 1996 г. азербайджанская сторона осуществляет транспортировку нефти по маршруту Баку-Новороссийск.

В 2007 г. в связи с вводом в эксплуатацию маршрута транспортировки нефти Баку-Тбилиси-Джейхани перераспределением экспортных потоков азербайджанской нефти, в систему «Транснефти» было подано лишь 2,083 млн т нефти, хотя по существующему Договору от 1996 г. должно прокачиваться не менее 5 млн тонн в год. За 11 месяцев 2008 г. поставлено только 1,114 млн т азербайджанской нефти. В 2006 г. ОАО «Газэкспорт» поставил в Азербайджан 4,5 млрд кубометров газа по цене 110 долл. США за 1 тысячу кубометров. В 2007 г. азербайджанская сторона отказалась от поставок газа из России из-за неприемлемости предложенной «Газпромом» цены 235 долл. за 1 тыс. кубометров.

В 2004—2009 годах на российском заводе «Красное Сормово» было построено 7 танкеров серии 19619, заказанных Азербайджанским государственным Каспийским морским пароходством. 6-7 апреля 2004 г. и 21-22 февраля 2006 г. в Баку состоялись, соответственно, первый и второй российско-азербайджанские экономические форумы. 21-24 февраля 2006 г. в Баку прошла Российская национальная выставка. В торгово-экономическом сотрудничестве между Россией и Азербайджаном наблюдается позитивная динамика развития. Азербайджан является самым крупным партнером России в Южнокавказском регионе. Россия же фактически является основным торговым партнером Азербайджана.

Положительную динамику развития отношений между Азербайджаном и Россией отметил заместитель министра экономического развития России Александр Цыбульский в своем выступлении на межрегиональном форуме в Екатеринбурге 1 декабря 2015 года. «На сегодняшний день 75 субъектов Российской Федерации поддерживают торгово-экономические контакты с Азербайджанской Республикой. Из наиболее крупных экономических партнеров Азербайджана можно выделить Дагестан, Москву, Татарстан и Санкт-Петербург», — сказал Александр Цыбульский.

Представляется важным отметить, что в период с 2008 по 2015 год объемы российско-азербайджанской торговли выросли примерно в два раза в соответствии с данными, представленными Федеральной таможенной службой России. Несмотря на санкции, принятые против России со стороны Запада и США, снижение цен на сырье на внешнем рынке, экономический кризис, инвестиционное сотрудничество между странами имеет определенные перспективы и тенденции к росту экономики. Поддержание устойчивого экономического роста в стране является стратегической целью руководства любого государства. Для наших стран поддержания экономического роста является особенно актуальным в период кризиса. В связи с этим необходима реализация других каналов роста экономики. Одним из таких каналов, по мнению экспертов, является более активное привлечение взаимных прямых инвестиций в экономику стран. Вполне очевидно, что прямые иностранные инвестиции являются одним из важнейших факторов развития экономических и научно-технических отношений между Россией и Азербайджаном. Президенты Ильхам Алиев и Владимир Путин придают большое значение привлечению прямых инвестиций и совершенствованию именно двухсторонних отношений. Примером тому являются регулярные деловые встречи и подписание целого ряда важных для наших стран документов в экономической сфере. Стоит отметить, что президент России Владимир Путин 29 сентября 2014 года подписал закон о ратификации соглашения между правительствами России и Азербайджана о поощрении и взаимной

защите инвестиций. «Соглашение направлено на создание благоприятных условий для развития взаимовыгодного торгово-экономического и научно-технического сотрудничества между Россией и Азербайджаном», – отметил президент Российской Федерации. Данный закон имеет важное значение для улучшения сотрудничества между нашими странами.

Россия и Азербайджан являются крупными экспортерами нефти. Проблемы государств довольно схожи, так как бюджет истощается в связи со снижением цен на нефть. В период экономического кризиса, по мнению автора, необходимо увеличивать объемы взаимных инвестиций в ненефтяные сферы, а именно в такие отрасли, как туризм, сельское хозяйство и сфера высоких технологий. По мнению экспертов, очень высокий неиспользованный потенциал в данных отраслях. В долгосрочной перспективе данные капиталовложения между странами позволят снизить зависимость от нефтедолларов и выйти на новый уровень сотрудничества и развития.

Однако для интенсификации торгово-экономического сотрудничества между странами необходимо провести ряд мер, направленных на снижение существующих препятствий:

1. Ускорить бюрократические процедуры, и именно упростить процедуры и сроки оформления земельных участков, сократить сроки получения технических условий на электроснабжение объекта.

2. Обеспечить умеренные процентные ставки по кредитам и стабильные курсы национальной валюты. Несмотря на то что Азербайджан и Россия перешли на плавающие валютные курсы, страны продолжают периодически проводить валютные интервенции. Данная денежно-кредитная политика Центробанков является правильной и особенно важной.

3. Более эффективно поддерживать малый и средний бизнес путем предоставления государственных субсидий и увеличения налоговых льгот и налоговых каникул.

ПОВЫШЕНИЕ ВЛИЯНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ И АУДИТА НА ФИНАНСОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ

Мурадова Н.А.

Азербайджанский государственный экономический университет

Регулирование экономических процессов со стороны государства является неотъемлемым элементом управления любой общественной системой. Степень вмешательства государства в экономику различается в зависимости от целей и задач, решаемых обществом на каждом конкретном историческом периоде его развития. Государство определяет курс финансовой, целевой и денежно-кредитной политики. Оно должно тщательно учитывать экономическое и социальное состояние общества, при этом совокупность форм и методов воздействия на экономические и социальные интересы зависит от целей и задач как оперативного, так и стратегического характера общественного развития. Основным источником развития рыночных отношений, в том числе, расширенного воспроизводства, регулирования и управления социальной сферы являются финансы. Финансы – представляют собой экономические отношения, связанные с формированием, распределением и использованием централизованных и децентрализованных фондов денежных средств в целях выполнения функций и задач государства и обеспечения условий расширенного воспроизводства. Под централизованными финансами понимаются экономические отношения, связанные с формированием и использованием фондов денежных средств государства, аккумулируемых в государственной бюджетной системе и правительственных внебюджетных фондах, под децентрализованными финансами – денежные отношения, опосредующие кругооборот денежных фондов предприятий. Человеческое общество не может существовать без постоянного воспроизводства еды, одежды, жилья, социальной сферы. С ростом населения планеты и его урбанизацией, с обострением противоречий как внутри, так и между государствами, с развитием научно-технического прогресса и многими другими факторами воспроизводства среды обитания становится неременным условием выживания человечества. Процесс воспроизводства включает четыре стадии: производство, обмен, распределение, потребление. Эти стадии обязательны для воспроизводства, и хотя бы без одной из них процесс воспроизводства будет прерван. Каждая стадия воспроизводства обслуживается одной или несколькими экономическими категориями. Участие категорий в воспроизводственном процессе может быть прямым и опосредованным. Если исходить из общественного назначения государственных финансов формирование и использование денежных фондов, обеспечивающих выполнение государством своих функций, то наиболее значительна их роль на стадии распределения.

На этой стадии воспроизводственного процесса активнее проявляются все общественные интересы, соответственно и все противоречия общества. Из совокупного общественного продукта, идущего на потребление, выделяется доля, предназначенная для возмещения предметов и орудий труда, использованных в предшествующем цикле воспроизводства. Эта доля обеспечивает воспроизводство в том же объеме и в новом цикле воспроизводства. Оставшаяся часть распределяется между владельцем средств и рабочими. Пропорции распределения складываются веками, и каждая из сторон находится в непрерывном противостоянии в попытке увеличить свою часть. Итак, вся вновь созданная в обществе стоимость проходит первую стадию распределения, а затем стадии обмена и потребления. Каждый участник воспроизводственного процесса делит свою часть дохода на фонд потребления и фонд накопления. Но еще до этой стадии в распределительный процесс вмешивается государство, изымая из индивидуальных и коллективных доходов свою долю, используя такие экономические инструменты, как налоги, займы, страховые платежи. Следует отметить, что общество участвует в определении порога изъятия части дохода. Оно пытается определить границы деятельности государства через общественные организации и т.п., путем формирования законодательной и исполнительной власти. Государство также пытается расширить сферу своего действия. Чем шире его функции, тем на большую сумму доходов членов общества оно претендует. В связи с этим изменяются и пропорции потребления. Так, если государство берет на себя часть расходов на просвещение, здравоохранение, социальное обеспечение, то это отражается на цене рабочей силы и, следовательно, на уровне оплаты труда. ⁶³ Здесь важно понять тенденцию – чем выше доля общественных фондов потребления, тем ниже доля личных фондов потребления. В теории финансов не прекращаются споры о сравнительной эффективности государственного участия в воспроизводственном процессе. Для каждого государства в определенное время необходимо вырабатывать конкретные рекомендации, исходя из понимания того, что повторим еще раз – чем богаче население страны, тем богаче и само государство. Ведь высокий уровень дохода создает высокий потребительский спрос, оздоравливающий экономику. Соответственно растет налогооблагаемая база и увеличивается доля накоплений. Накопление составляет основу ссудного капитала, что, в свою очередь, способствует расширенному воспроизводству и научно-техническому прогрессу. В странах, чьи правительства ограничивают через налоги личные доходы, экономика не имеет базы роста. Через определенное время они попадают в зависимость от более богатых стран, поскольку сужение внутренних источников покрывается внешними заимствованиями. Источником же погашения внешних долгов выступают только налоги и государственное имущество. Все вышеуказанные показывают роль государства в распределительном процессе, осуществляемую через финансы и другие механизмы. Если нарушаются сбалансированные границы вмешательства государства в распределительный процесс, нарушается и весь воспроизводственный процесс. Но если во избежание социального взрыва государство должно брать на себя значительные дополнительные обязательства по поддержанию бедных слоев населения, то это свидетельствует о нарушении нормальных воспроизводственных процессов. В условиях полной замены централизованной плановой системы рыночным механизмом не могла сохраниться старая распределительная система. Но при создании новой системы, надо учитывать состояние технологии отечественной промышленности, структуру промышленности, конкурентоспособность и другие факторы. Надо сразу же оговорить условность всяких схем и формул, либо в реальной жизни нет места теоретической очередности и последовательности операции. Так, чтобы организовать производство, надо воспользоваться либо государственными субсидиями, либо банковским кредитом, которые формируются за пределами материального производства.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СФЕРЫ СОЦИАЛЬНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ширалиев К.Х.

Азербайджанский государственный экономический университет

Процессы экономического реформирования в Азербайджане свидетельствуют об интенсивном росте значимости социальных преобразований. Складывающиеся в стране рыночные отношения и своеобразие инновативного экономического роста требуют качественно нового человеческого потенциала, характеризующегося особыми моральными принципами и целями. В связи с этим,

происходящие в социальной сфере изменения должны быть направлены на обеспечение высокого уровня социального потребления граждан, доступности и приемлемого качества основных социальных благ, в том числе и позволяющего обеспечить достойный уровень жизни для пожилого населения.

В «Дорожной карте по развитию экономики Азербайджана и его отраслей», утвержденной Президентом Азербайджанской Республики И. Алиевым, реформы в секторах, связанных с развитием человеческого капитала, определены как абсолютно приоритетные. Исходя из этого, определены главные цели социальной деятельности. Они включают в себя повышение эффективности системы социальной защиты и социального обслуживания, в первую очередь, задачи подготовки мер по совершенствованию существующих механизмов предоставления социальной помощи пожилым и инвалидам.

Стратегия азербайджанского государства, направленная на улучшение уровня и качества жизни населения, обуславливает необходимость повышения эффективности системы социального обслуживания. Даже в период глубокого экономического кризиса общество пытается не допустить снижения уровня развития социальной защиты и социального обслуживания как важной составляющей системы жизнеобеспечения.

Актуальность проблем социального обслуживания определяется также ролью и значением этой сферы в жизни страны, а также необходимостью научного обобщения проводимых в социальной сфере реформ. При всем этом, уровень теоретического обобщения хода реформ, углубленный анализ механизмов их реализации пока явно недостаточен. Многие принимаемые в данной сфере стратегические решения, в том числе на законодательном уровне, требуют тщательного изучения и согласования, поскольку создание точного механизма регулирования будет зависеть от принятых решений. Поэтому необходима разработка новых форм и методов всесторонних исследований, позволяющих обеспечить решение назревших проблем и актуальных задач в сфере правового регулирования социального обслуживания населения республики. На наш взгляд, сегодняшние теоретические взгляды, подходы (экономические) к организации социального обслуживания населения, потребности, интересы потребителей услуг социального обслуживания обуславливают изменение определенных положений законодательства в этой сфере. Отметим также, недостаточную разработанность норм по определению деятельности по услугам социального обслуживания в негосударственном секторе. Кроме указанного, в действующем законодательстве нечетко определены обязанности людей по предоставлению услуг социального обслуживания, уровень участия членов семьи в плане расходов на получение услуг этой сферы. По сути, пока не до конца отработаны нормативы по регламентации деятельности по социальному обслуживанию людям без определённого места жительства, а также освободившимся из тюремного заключения. Поэтому, нет полной возможности дать надежную оценку кругу функций социального обслуживания, в силу отсутствия его специфической, надежной нормативной базы этой сферы. Нововведения должны быть направлены на реализацию принципа социальной справедливости, который состоит в обеспечении всем гражданам равноправного доступа к главным услугам бюджета, а также к социальным гарантиям. Как известно, в Конституции провозглашен принцип равенства людей вне зависимости от места проживания. Для реализации этого принципа требуется использование единых для республики, повсеместно, норм финансирования расходов на социальное обслуживание; повышение качества жизни людей из групп риска; расширение ассортимента и повышение качества услуг сферы социального обслуживания, с целью обеспечения свободы выбора людей, которые пользуются услугами социального обслуживания на бесплатной основе, или субсидируемыми услугами этой сферы.

XII BÖLMƏ

İSLAM VƏ DEMOKRATIYA

FONETİKANIN TƏDRİSİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR

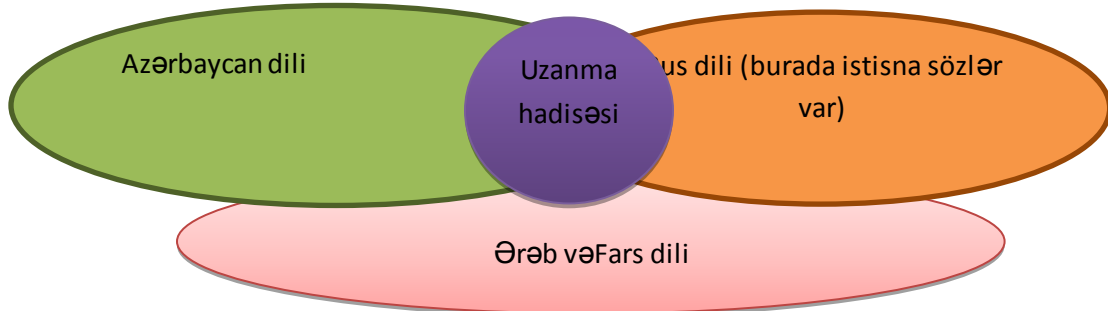
Əliyev E.T.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Bildiyimiz kimi tariximizin hələ VII əsrdən başlayaraq İslam dini bir çox ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan ərazisində də yayılmağa başlamışdır. Müəyyən zaman kəsiyində-Sovetlər dönəmində bir çox qadağalar qoyulsa da bu dinin milli, bəşəri, dünyəvi mahiyyətindən uyan xalqımız onu qoruyub saxlaya bilmişdir. Müasir dövrdə təhsil sistemində də İslam dininin yenidən qaytılmasının şahidi oluruq. Şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində məhsul islamı dəyərlərin nəzərə alınması, cinsindən, rəngindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq hər kəsə eyni gözlə baxan islamı baxışların (*torpaqdan gəlmişik, torpağa da gedəcəyik* kimi) aşılması gələcək nəsli ədalətli vətənpərvər, mərd insan, insanpərvər şəxsiyyət ruhunda yetişdirir.

V sinifdə əsas hissəsi keçirilən fonetikanın əsas bölmələrindən biri olan ahəng qanunun tədrisində üfüqi integrasiyadan istifadə edərək islamda və təbiətdə Allahın qoyduğu qanunlara da toxunmaq olar. Fəal/interaktiv təlim metodlarında istifadə olunan Beyin həmləsi, Karusel, Ziq-zaq kimi iş texnikalarından istifadə zamanı islamın tələblərindən irəli gələn əxlaq normaları şagirdlərə aşılmalı olsa, şagirdlər həmişə bir-birinə hörmət etməyi, bir-birini dinləməyi, hər hansı yaxşılığı etməli olmasının onun insanlıq borcu olduğuna dərk etdirər, dərslər prosesində qulaq batırıcı səs-küy yox, işgüzar səs-küy yaranar. Bu isə müəllimin pedaqoqluğundan asılıdır.

Metodik ədəbiyyatlarda da müqayisəli dilçilik məsələsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada Azərbaycan dilinin fonetikasının müqayisəli tədrisində Ərəb dili, Fars dili, İngilis dili, Rus dili və s. dillərlə müqayisəsinin metodiki üstünlükləri mövcuddur. Belə ki, uzun saifləri keçərkən müəllim həmin saiflərin ərəb və fars dillərinin izləri olmasını (təbəə, saat, maaş, ailə, mədən, sima, alim və s.) eyni zamanda bəzi rus mənşəli sözlərdə də bu tipli sözlərin mövcud olmasını Eyler-Ven diaqramı ilə göstərə bilər.

Düzür, bu gün pedaqoqlar arasında islamın məktəblərə gətirilməsi mübahisəli məsələ olaraq hələ də qalır. Ancaq orta məktəbdə islam şəxsiyyətlərindən dəyərli fikirlər indi də sinif dərslərində verilməkdədir. Bizdə də iki düşüncə var: 1. Azərbaycanda islam dərsləri məktəblərə gətirilsə, şagirdlərimiz başqa dövlətlərin maliyyələşdirdikləri təriqətlərə qoşulmaz. Əsl İslam dinini öyrənib, özünə, ailəsinə, xalqına, millətinə, dövlətinə dəyərli övlad olar. 2. Bu sahədə tam ətraflı biliyə malik milli düşüncəli kadr azlığının olması, bəzi qüvvələrin qol-qanad açmalarına şərait yaratmış olacaqdır.

Bütün saydıqlarımızla bərabər hər bir Azərbaycan dili və Ədəbiyyat müəllimi tariximiz və arxaizmlərin olduğu mətnləri Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında fonetik qaydaları şagirdlərə müqayisəli fonetik təhlil çərçivəsində keçməklə şagirdin təfəkküründə sistemli biliklər anbarı yarada bilər. Bunun üçün isə Peyğəmbərimizin sözüylə desək “Beşikdən qəbr evinə qədər oxumaq” lazımdır. Bu isə həm şagirddən, həm də müəllimdən zəhmət və qeyrət tələb edir. Əli Rza Zadənin “Yağış” romanında deyildiyi kimi “biz gənclər gələcəyimizi yalnız bilik və mərifətlə silahlanmaqla sığortalıya bilərik.”

İSLAM VƏ DEMOKRATİK İDARƏETMƏ

Hacıyeva M.C.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Günümüz müzakirə mövzuları arasında İslam və demokratiya mövzusunun müxtəlif platformalarda önə çıxdığı müşahidə olunur. Açıqca ifadə etmək lazımdırsa İslam və demokratiya müqayisəsinin çox sağlam edildiyini ifadə etmək olduqca çətindir. Belə bir mövzunun ən başında İslamın insanları dünya və axirət xoşbəxtliyini hədəfləyən ilahi qaynaqlı bir din, demokratiyanın isə insanların öz ağıl, iradə və məlumat təcrübəsinə söykənərək ortaya çıxardıkları bir rəhbərlik forması olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Bu vurğunu etmənin ana hədəfi bu iki anlayışın bir-birinin ziddi və ya bir-birinin alternativi ya da bir-biriylə tamamilə uyğunlaşan üsurlər kimi təqdim etmə səylərinin doğru olmadığını ifadə etməkdir.

Buna görə İslam bir din olaraq öz çərçivəsində, demokratiyanı da bir rəhbərlik şəkli olaraq öz çərçivəsində qiymətləndirmək lazımdır. Bunu edərkən, yalnız anlayışlara ilişib qalmadan, bu anlayışların məzmununu obyektiv bir dünyagörüşüylə müqayisə etmək zərurəti yaranır. Bu nöqtdədə, İslam ilahiyyatçıların böyük bir qisminə qəbul edilən ən əhəmiyyətli xüsusiyyətdir: Quran tərəfindən açıqca ifadə edilən və insanlara əmr edilən hər hansı bir rəhbərlik forması mövcud deyil. Lakin həm Quranda, həm də Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) təbliqlərində idarə edən və idarə olunanların məsuliyyətlərini öyrədən universal prinsiplər vardır.

Dünyanın hər hansı bir bölgəsində dövrün ehtiyaclarına, insanların mədəni quruluşuna, ibarət olan siyasi şərtlərə, zamanın və coğrafiyanın gətirdiyi imkan və öhdəliklərə görə rəhbərlik modeli inkişaf etdirilə bilər.

Demokratiyanın ən təyin edici və intina edilməz üsurlərindən bir xalqın rəhbərliyə qatılması və öz azad iradəsi ilə idarəçiləri seçməsidir. Diqqətlə araşdırıldığı zaman, Hz. Peyğəmbərin İslamın ən yaxşı tətbiq sifətiylə -kəlimə olaraq qəbul etmək, razı olmaq mənasını verən -**biyə**t kəlməsinin tətbiqi görülür. Biyə günümüz seçki uygulamalarındaki səs istifadə qarşılığı olaraq qısaca "xalqın idarəçiyə bağlılığını ifadə etmək üçün rəyini ortaya qoyması" şəklində təyin oluna bilər. Biyə "qadın və kişinin idarəçiyə qarşı vəzifə və məsuliyyəti qəbul etmək üçün etdiyi bir müqavilə" olaraq da tərif edilir. Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) başladığı biyə tətbiqi bəzi struktur dəyişikliklərə uğrayaraq Osmanlı dövrünə qədər davam etmişdir.

Bu yönü ilə baxıldığı zaman idarəçiləri təyin etmə metodu mövzusunda İslam təliminin bugünkü demokratik seçki tətbiqləri ilə çox əhəmiyyətli bir paralellik göstərdiyi aydın görünür. Bu bənzərlik hər fərdin öz rəyini azad iradəsi ilə ifadə mövzusunda da mövcuddur.

Çünki zorakılıqla və qılınc gücü ilə alınan biyə etibarlı deyil. Hz. Ömər:

"Bir kimsə, müsəlmanlara məsləhətləşmədən, istər özü başçı olmağa, istər başqasını başçı keçirməyə cəhd etsə (intina etmədiyi təqdirdə) onu öldürməlisiniz." demişdir.

Cəmiyyətin dincliyini pozmağa istiqamətli zorakılığa və haqsızlığa dayanan hər cür cəhdin aradan qaldırılması İslam dininin hər kəsə yüklədiyi məsuliyyətlərdən yalnız biridir.

İdarəçilərlə əlaqədar olaraq İslamın nəzərdə tutduğu ən əhəmiyyətli dəyərlər insanlar arasında bərabərliyin, ədalətin və fərdi hüquq toxunulmazlığının təmin edilməsidir. Əgər demokratiya cəmiyyətləri istiqamətləndirən bir sistem deyil də, insanların əsas hüquq və azadlıqlarını təminat altına alan və xalqın tələblərini qarşılamağı öhdələrinə götürən bir rəhbərlik forması isə bu barədə də İslam və demokratiya arasında hər hansı bir problemdən bəhs etmək mənasızdır.

Çünki bu hüquqların qorunması baxımından kisi arasında bir ziddlik söz mövzusu deyil. Hətta İslam bir tərəfdən fərdi hüququn qorunmasını əmr etdiyi halda, digər tərəfdən də ictimai həssaslıqlara istinad edir və ictimai ruhun canlı tutulmasını istəyir. Bu görə fərdlərə yüklənən hər məsuliyyətin ictimai həyata baxan bir istiqaməti vardır.

Demokratik idarəetmə formasıyla idarə edilən ölkələrdə cəmiyyət tərəfindən seçilən və yenə cəmiyyət adına qərar mexanizmi olaraq işləyən məclis dəüzərində dayanılması lazım olan ən əhəmiyyətli müəssisələrdən biridir. Bunun İslam ədəbiyyatındakı tam qarşılıq məsləhət heyəti olaraq tərcümə edə biləcəyimiz Şura məclisidir.

Edilməsi planlanan işlərin müşavirə nəticəsində qərara bağlanması lazım olduğu mövzusunda Quran iki fərqli ayədə bu şəkildə açıqlayır: əl İmran 159 və əş-Şura 38

"Onları bağışla, bağışlanmaları üçün dua et, işdə onlarla məsləhətləş "

"Onlar işləri öz aralarında məsləhət – məşvərtlə görər"

Demokratiyanın xüsusiyyətləri arasında zikr edilən plüralizm prinsipi Quranda bu ayələrlə maddə halına gətirilmişdi. Çünki fərdlər arasındakı müşavirə, plüralizmin ən əhəmiyyətli göstəricilərindəndir. İlk ayədə keçən " işdə onlarla məsləhətləş " ifadəsi islam alimlərinin görə bir məsləhət deyil, yerinə yetirilməsi zəruri bir əmr olaraq verilmişdir.

İslamdakı müşavirə sistemi əksəriyyət və ya azlıq fərqi qoyulmadan imkan daxilində hər kəsin fikrini almağı tələb etməkdə ancaq fikirlər içində seçimə layiq olanın, barmaq hesabıyla deyil, dərin və tərəfsiz əqli araşdırma nəticəsi təsbit edilmiş olanın tətbiq məcburiyyətini ehtiva etməkdədir.

Xüsusilə Hz Peyğəmbər (s.ə.s.) və ondan sonra idarəçilik edən xəlifələr məsləhətlərə ciddi mənada əhəmiyyət vermişlər. Qurandakı "iş haqqında onlarla məsləhətləş" əmrinin ən öndərləri olmuşlar. Bundan dolayı İbn Teymiyyə: İdarəçilər müşavirələrdə azad ola bilməzlər. Çünki Allah onu Peyğəmbərinə əmr etmişdir. "deyir.

Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) səhabəylə istişarə diqqəti çəkən xüsuslardan biridir. Hər hansı bir qərara gəldiyi zaman bu qərarın Quranın bir əmri mi yoxsa öz düşüncəsiylə aldığı bir qərar mı olduğunu özündən soruşulmasıdır. Quran əmri olsa -bağlayıcılıq ifadə etdiyi üçün- o əmr yerinə yetirilir, ancaq Hz. Peyğəmbərin öz qərarı olsa, bu qərar üzərində səhabələr öz fikirlərini ona bildirərdilər. Bədir müharibəsindən sonra alınan əsirlərin hansı şərtlərlə sərbəst buraxılacağı, namaza dəvətin (azanın) necə tətbiq olunacağı, Xəndək müharibəsində Mədinənin necə müdafiə olunması kimi mövzular Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s.) müşavirə anlayışının ən gözəçarpan nümunələridir.

Müşavirə edərkən nəzərə alınması lazım olan ən əhəmiyyətli nöqtələrdən biri kimə və ya kimlərlə məsləhətləşilməsi mövzudur. Abbasi idarəçilərindən Me'munun oğluna nəsihət edərkən məşvərət mövzusunda söylədikləri bu xüsusa işıq tutar. Deyir: "Şübhən olan işlərdə təcrübə sahibi, çalışqan və şəfqətli qocaların fikirlərinə bax. Çünki onlar çox şey görüb keçirmişlər, zamanın enişli-yoxuşlu qalib-məğlubiyyətli hadisələrinə şahid olublar. Onların sözü acı da olsa qəbul et və dözümlü ol. Məsləhət heyətinə qorxaq, ehtiraslı, özünü bəyənmiş, yalançı və inadçı şəxsləri alma.

İslam dünyasının qərb qaynaqlı olaraq inkişaf etdirilən bir çox mövzular üzərində ortaq bir nöqtəyə gələ bilmədiyi açıqdır. Demokratiya da bunlardan bir neçəsidir. Heç bir elmi və ağıl bünövrəyə dayanmadan kimiləri demokratiyanın İslamla tamamilə ziddiyyət təşkil etdiyini izah edərkən, kimiləri də ikisi arasında tam bir uyğunlaşmanın varlığını izah etməyə çalışmaqdadır.

Adı nə olursa olsun insanların dinclik və xoşbəxtliyi üçün həyata keçirilən səylərə İslamın hər hansı bir etirazı söz mövzusu deyil.

Qərb demokratiya ilə İslam arasındakı bəzi fərqliliklər göstərsə belə bünövrəsindəki bənzərliklər nəzərə alınaraq bir-birindən istifadə edə bilərlər. Lakin hələ Qərbdə bir çox adam üçün "islami demokratiya" anlayışı lənətli olaraq görülməkdədir.

Nəticə etibarilə İslam prinsiplərinin demokratiya ilə tamamilə uyğunlaşma içərisində olduğu iddia edilə bilməz. Ancaq əgər dindən müstəqil düşünsək, rəhbərlik formaları içərisində İslamın ümumi müddəaları forması yenə demokratiyadır. Bu arada İslam mütəfəkkirlərinin bu mövzuda bir həll axtarışı içərisində olduqları da bir gerçəkdir. Çünki demokratiya, qaçınılmaz olaraq müsəlmanların içərisində olduqları və özündən təsirləndikləri bir sistemdir. Mövqelərinin İslama uyğunluğunu hər zaman sorgulamaq məcburiyyətində olan müsəlmanlar, özlərini qaçınılmaz olaraq təsirdə olduqları demokratiya qarşısında həll axtarışı məcburiyyətində olmuşlar.

Quran məlumatlarına uyğun olaraq edilən müzakirələr, demokratiyaya bir ziddiyyət deyil, yenidən təyin demokratiyaya tərəfdarlıq şəklində özünü göstərir.

Dünyada bir-birindən fərqli bir çox demokratiya tərifi və tətbiqi vardır. İslam dünyası, bu vəziyyət qarşısında, bir tərəfdən İslamı doğru anlamaq və doğru şərh, digər tərəfdən də demokratiyanı bu şərh içində təsvir məcburiyyətindədir. Belə bir yol, İslam və demokratiyanın görüşdüyü bir orta nöqtənin meydana gəlməsinə kömək edə bilər.

AZƏRBAYCANDA İSLAM HƏMRƏYLİYİ VƏ TOLERANTLIQ

Həsənova G.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, islam dəyərlərinin dünyada təbliğinə böyük töhfələr vermişdir.

Dini dözümlülüyü, tolerantlığı daima dəstəkləyən Heydər Əliyev gənclərimizin bu ruhda tərbiyə olunmasını həmişə tövsiyə edirdi. Yeniyetmə və gənclərimizin başqa dinlərə qarşı dözümlülük ruhunda tərbiyəsinin vacib məsələ olduğunu vurğulayan Heydər Əliyev eyni zamanda bu işin mürəkkəb və çətin olduğunu da qeyd edirdi. O, gənclərdə tolerantlıq mədəniyyətinin uşaqlıqdan tərbiyə olunmasını diqqətə çəkərək ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması və Azərbaycan gənclərində bu xüsusiyyətlərin tərbiyə edilməsinin vacib şərt olduğunu bizlərə tövsiyə etmişdir.

Ulu öndərin siyasətini ləyaqətlə davam etdirən Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması, İslam dininə hörmət və ehtiramın güclənməsi, başqa dinlərə qarşı dözümlülüyün daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Qeyd edək ki, Prezident İlham Əliyev İslam mədəniyyəti ilə bağlı tarixi-memarlıq abidələrinin, məscid və ziyarətgahların, müqəddəs dini ibadət və inanc yerlərinin təmiri və bərpası ilə bağlı bir çox xüsusi sərəncamlar imzalamışdır. Məsələn, son illərdə Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Nardaran, Mir Mövsüm ağa və digər məscid və ziyarətgahlar əsaslı təmir olunmuş, onların təchizatına diqqət yetirilmişdir. İlham Əliyev dindarların dini-mənəvi ehtiyaclarına həssaslıqla yanaşmış, bütün dini bayram və mərasimlərdə şəxsən iştirak etmiş, İslam və başqa dinlərə etiqad edən dindarları dini bayram münasibətilə təbrik etmişdir. Azərbaycanda tolerantlığın möhkəm əsasları olduğunu vurğulayan Prezident İlham Əliyev respublikamızda yaşayan müxtəlif din nümayəndələrinin əmin-amanlıq şəraitində rahat yaşadıqlarını dəfələrlə qeyd etmişdir. Ölkəmizdə müxtəlif dini icmaların dövlət qeydiyyatından keçərək fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanda dini tolerantlığın bariz nümunəsi sayıla bilər.

İslamda tolerantlıq dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir, müqəddəs “Qurani Kərim”də bununla bağlı bütünpərəstlərə xitabən buyrulur: “Sizin öz dininiz var, mənim öz dinim” (“Kafirun” surəsi, 6). Bu ayədən insanların müxtəlif inamda və fikirdə ola biləcəyi və həmin insanlara qarşı münasibətin necə formalaşacağı aydın görünür. İslama görə, tolerantlıq güclü qarşısında dözümlülük nümayiş etdirmək deyildir, əksinə, özündən zəifə, yaxud bərabər olana eyni cür münasibəti bəsləməyi bacarmaqdır.

Azərbaycan uzun əsrlərdən bəri İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. O, İslam dininin yayılmasında və eyni zamanda Müsəlman İntibahının bərqərar olmasında mühüm rol oynamışdır. Bütün bunlar Azərbaycan ərazisində ilk vaxtlardan İslam dininin maddi və qeyri-maddi irsinin formalaşmasına zəmin yaratmışdır. 743-cü ildə tikilən Şamaxı Cümə məscidi və ölkəmizin muzeylərində saxlanılan qədim əlyazmalar bunun bariz nümunəsidir.

Azərbaycan dövlətinin İslam dini dəyərlərinə qayğısı sayəsində son illər ərzində İslam mədəniyyətinin qiymətli abidələrindən Bibiheybət, Təzəpir, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidləri və Gəncə şəhərindəki “İmamzadə” kompleksi əsaslı şəkildə yenidən qurularaq təmir olunmuş, ölkəmizin paytaxtında Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm məbədi Heydər məscidi inşa edilmişdir. Heydər məscidində vəhdət namazlarının qılınması İslam dünyasına bir mesajdır. Bununla Azərbaycan bütün dünyaya İslamda olan ayrı-ayrı məzhəblər arasındakı qarşıdurmaların aradan qaldırılmasının örnəyini göstərir. Azərbaycan Respublikası İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının, İSESKO-nun, həmçinin müsəlman ölkələrini birləşdirən digər mötəbər qurumların üzvü seçilərək İslam aləmi ilə qarşılıqlı faydalı münasibətlər qurmuş, qlobal əhəmiyyətli bir sıra mühüm mədəni forumların təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir. Azərbaycanın İslam aləmində qazandığı nüfuz 2009-cu ildə Bakı və 2018-ci ildə Naxçıvan şəhərlərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasında öz ifadəsini tapmışdır. IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi ilə bağlı qərar isə ölkəmizin İslam həmrəyliyinin möhkəmləndirilməsi sahəsində növbəti əməli addımlar atması üçün əlverişli şərait yaradır. Məhz bu baxımdan, möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən 2017-ci ilin “İslam Həmrəyliyi İli” elan olunması olduqca əhəmiyyətli və zamanın çağırışlarına cavab verən mühüm bir addımdır. Bu, müasir dövrdə müstəqil siyasət aparmaq kimi çox çətin bir işin öhdəsindən öz zəngin və uzaqgörən siyasəti ilə gələn dövlət başçımızın İslam dininə, müsəlman dünyasına verdiyi yüksək dəyərin göstəricisidir.

İSLAMDA EKOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİNƏ BAXIŞ

Hüseynova N.M.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bu gün bütün dünyada ən mühüm mövzulardan biridə ətraf mühitin qorunmasıdır. Yənin ağacların, meşələrin, yaşıl sahələrin və digər sahələrdə yaşayan bütün canlı növünün qorunmasıdır. Bu sahələrin qorunması ilə bağlı həm əxlaqi həm də hüquqi prinsiplər diqqət mərkəzindədir.

Biz Qurana nəzər salsaq orada "ağac" sözünün müxtəlif şəkillərdə işləndiyini görürük. Ağac sözünə Quranda 26 dəfə rastlanır, bağ-bağça mənasındakı cənnət sözü isə 146 dəfə işlənir. Sizə göydən su göndərən Odur. Hər növ bitki bitirdik biz bu su ilə. Hər bitkidən yaşıl çıxardıq hər yaşıldan bir-birinin üstünə minmiş dənələr. Bir-birinə bənzəyən və bənzəməyən meyvələri -xurma ağaclarının düyümlərindən sallanan salxımlar, üzüm bağları, zeytun və nar yetişdiririk. Bar verib yetişən zaman nəzər salın hər birinin meyvəsinə. Bunlarda şübhəsiz, iman gətirənlər üçün çoxlu-çoxlu dəlil var. (Ənam 99).

"Bolluca yağış tökdük və torpağı bitkilərlə dəlik-dəlik elədik. Bitirdik orada dənli bitkiləri, üzümükələri, yoncalıqları, zeytun, xurma bağlarını, sıx ağaclı bağ-bağatı növbənöv meyvələri, otları. Sizin dolanmağınız üçündür mal-qaranız üçündür bunların hamısı. (Abasə 25-32) "Və bu suyla sizdən ötrü əkin yerləri zeytunluqlar xurmalıqlar və hər cürə meyvə ağacları yetirər O. Bunlarda şübhəsiz ayələr var düşünən kəslər üçün." (Nəxəl 11).

Bundan başqa Quranın digər surələrində təbiətdəki müvazinətə diqqət çəkilir ictimai həyatda da haqq və hüquqa diqqət etməyimizin zəruri olduğu bildirilir. Yəni, haqq hüquq və qarşılıqlı müvazinət saxlamaq və uyğunlaşmaq məcburiyyətində olduğumuz bəşəri qaydalardır. "Bir hesaba görədir günəşlə ayın doğmaq anı atmaq anı. Ulduzlar, ağaclar baş əyər ona. Ucaya qaldırmış göyü. Hər şey üçün var eləmiş tərəzinə-mizanı. Həddinizi aşmayın hər şeydə gözləyin tərəzinə mizanı. Hər şeyi insafla çəkin, əskik çəkməkdən çəkinin gözləyin tərəzinə-mizanı". (Rəhman 5-9)

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, birinci xəlifə həzrəti Əbubəkrin Mite müharibəsinə yolladığı əsgərə verdiyi xüsusilə aşağıdakı məqam mövzumuz üçün diqqətçəkəndir. "Xurma və digər meyvə ağaclarını qoyun keçə və başqa heyvanları yemək xaricində başqa bir məqsədlə kəsməyin tələf etməyin".

İnsan Allahın yer üzərindəki xəlifəsidir. Yəni Allah insan üçün yer üzərində məsuliyyət qoyub. Yer üzərindəki müvazinətə ona tapşırıb. İnsan əmanətə xəyanət edə bilməz. Ətraf mühitin qorunmasında ən vacib məsələlərdən birində heyvanların qorunması, onların daim diqqət mərkəzində saxlanmasıdır. Yəni şəfqət və mərhəmətimizi onlara şamil etməkdir. Günümüzdə artıq bir sıra heyvanların kökü kəsilməkdədir. Bəzi heyvanlar isə küçələrdə ac-yalavac dolanmaqdadır. Bütün bunlar bizimislami dəyərlərimizə laqeydliyimizdən irəli gəlir. Çünki islam həm də insan-ətraf mühit əlaqələrinə aid olan əsas dəyərləridə müəyyənləşdirib. Qurana diqqət yetirdiyimiz zaman ekoloji aləmin mühüm üzvlərindən biri olan heyvanlara verilən əhəmiyyət həmənəzərə çarpır. Yerdə qaçan heyvanlar, göydə qanad çalıb uçan quşlarda sizlər kimi canlıların icmalarıdır. Heç bir şeyin üstündən biz ötməmişik. Sonra onlarda dönər Rəblərinin dərgahına İslamın ətraf mühitlə bir prinsipdə israfçılığın yasaqlanmasıdır. Quranda "Şübhəsiz Biz hər şeyi ölçüyə görə yaratmışıq" cümləsi qeyd olunur.

İSLAM VƏ DEMOKRATIYA

Qəhrəmanova B.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

İslam sözünün mənası itaət etmək, təslim olmaq, boyun əymək deməkdir. Termin olaraq "islam" Peyğəmbərin xəbər verdiyi şeyləri qəbul edib və onlara bütün varlığıyla təslim olmaq deməkdir. İslam dininin əsas məqsədləri ibadət, mərifət, iman və gözəl əxlaq kimi bəşəri dəyərlərdir. "Qurani-Kərim" öz ayələrində insanları gözəl əxlaqa, imana çağırır. Bu məsələni xüsusilə qeyd etməliyik ki Quran hər hansı bir idarə üsulundan bəhs etməmişdir və insanlara yerinə yetirməsi gərəkən bir idarə üsulu əmr etməmişdir.

Cəmiyyətdə insanlara qarşı edilən haqsizliğin, zorakılığın dəf olunması İslam dininin insanların qarşısına qoyduğu vəzifələrdən biridir. İslam qanunlarına görə məmurlar və idarəçilər insanlar arasında ədalət, bərabərliyi təmin edən şəxslər kimi məsuliyyət daşıyırlar.

Demokratiya vətəndaşların iştirak etdiyi idarə üsulu, siyasi quruluş, xalq hakimiyyətidir. Vətəndaşlar birbaşa və ya təmsilçilər vasitəsi ilə hökumətdə iştirak edə bilirlər. Demokratiya mətbuat, yığıncaq, söz, mitinq və nümayiş azadlıqları, şəxsiyyət və mənzil toxunulmazlığıdır, vətəndaşların cəmiyyətdəki siyasi, dini, etnik, hüquqi bərabərlik məsələlərində önə çıxan bir anlayışdır. Hüquqi bərabərlik, azadlıq və hüququn üstünlüyü demokratiyanın ən önəmli ünsürləridir.

İslamın insanlara dünya və axirətin səadətini yolunu göstərən bir din, demokratiyanın isə insanların öz ağıl, iradə və təcrübələrinə əsaslanaraq ortaya çıxartdıqları bir idarəetmə üsuludur. Bunu qeyd etmə səbəbi bu iki anlayışın bir-birinin ziddi və ya bir-biriylə tamamilən uyğun olmayan ünsür kimi təqdim etməyin doğru olmadığını bildirməkdir. Ona görə də islamı ilahi bir din olaraq öz mövqeyində, demokratiyanı da öz

əsaslarında təqdim etmək lazımdır. Bu zaman obyektivliyi itirməmək əsas şərtidir. Yəni, bu iki anlayışın ortaq nöqtələrini və fərqli cəhətlərini hec bir təsirə düşmədən düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

İslam və demokratiya mövzusu son yüzildə ən çox mübahisə doğuran ancaq nəticə əldə olunmayan məsələlərdəndir. İslam və demokratiya niyə bu qədər mübahisəli məsələdir? Bu sualın cavabı, hər şeydən əvvəl bu iki ünsürün bir araya gəlib gəlməyəcəyi, gəlsə belə bir-biri ilə uyumlu olub olmayacaqları haqqında tərəddüdlər yaradır. Başqa dinlərin, məsələn, xristianlığın demokratiya ilə uyumlu olub olmaması nə qədər mübahisələr doğursa da, bu məsələlər islam-demokratiya məsələsi qədər çoxlu mübahisə yaratmamışdır.

Demokratiyanın ən önəmli ünsürlərindən biri xalqın dövlətin idarəçiliyinə qoşulması və öz iradələri ilə rəhbərlərini seçməsidir. Buna islamda da rast gəlirik. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatını araşdırdığımız zaman onu, islamın qayda və qanunlarını ən yaxşı icra edən şəxs olduğunu görürük. "Beyət" ayini islam idarəçiliyinin ilk qanunu kimi nəzərə çarpır. Beyət hər qadın və kişinin idarəçilərə qarşı hüquq, vəzifə və səlahiyyətlərini təyin edən bir müqavilə kimi də xarakterizə oluna bilər. Beyət, səs verməklə bu günün seçki qanunvericiliyini əvəz edən, xalqın səsvermə hüququnu təsbit edən ilk islam idarəçilik qanunudur. Məhəmməd Peyğəmbərin təməlini qoyduğu beyət, sonradan müxtəlif səbəblərə və siyasi maraqlara görə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmışdır, ancaq buna baxmayaraq, Osmanlı sultanlarının dövrünə qədər davam etmişdir.

İslamın demokratiyaya zidd olduğunu göstərməyə çalışan Qərbin guya ki, insan haqlarını müdafiə edən təşkilatlarının, haqqı taptalanan, əzilən, öldürülən, hər gün partlayış və fəryad səsinə oyanan müsəlman xalqlarının haqlarının qulaq ardına vurmasını da açıq aşkar görürük.

Bu baxımdan Azərbaycan xalqı da ona qarşı törədilən erməni işğalının, vəhşiliyinin qarşısında qərb dövlətlərinin susmasını və sanki erməni vandalizmi qarşısında kor kimi davranıldığını yaxşı görür.

Bütün bunlar bir daha onu göstərir ki beynəlxalq hüquqdan, demokratik dəyərlərdən danışan dövlətlər, bu qanun və dəyərləri öz çıxarları uğruna qulaq ardına vura bilərlər.

Bir çox insanlar islam dininin siyasətlə hec bir əlaqəsi olmadığını qeyd edir, bəziləri isə islam dinindən danışarkən onu siyasətlə eyniləşdirir.

Dindən istifadə edərək dövləti idarə etmək tarix boyunca olmuşdur. Bu düşüncə nəticəsində hakimiyyət uğrunda dini hökmlər çıxarılmışdır. İnsan hüquqları, vaxtı keçmiş, tətbiq sahəsi qalmamış dini hökmlər tarixilik və universallıq prinsiplərinə əsaslanaraq yenidən şərh olunmalıdır. İslam və demokratiya arasında dialoq mümkündür. İslamda irq, cins, dil və rəng fərqlinin olmaması vicdan azadlığına istinad edilməsi demokratik qaydalarla islamın bir çox qaydalarının uzlaşdığını göstərir.

İSLAM DEMOKRATİYASI

Quluzadə Ç.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə geniş müzakirə olunan mövzulardan biri də islam və demokratiya mövzudur. İslamın insanların dünya və axirət xoşbəxtliyini məqsəd kimi müəyyən edən ilahi və səmavi bir din, demokratiyanın isə insanların öz ağıl, iradə və biliyinə əsaslanaraq ortaya çıxardıqları və inkişaf etdirdikləri bir idarəçilik forması olduğu nəzərə alınmalıdır. Belə yanaşmanın əsas məqsədi bu iki məfhumun bir-birinin ziddi və ya alternativi, ya da bir-biri ilə tam şəkildə uyğun gələn elementlər kimi təqdim etmə səylərinin doğru olmadığını göstərməkdir. Bu baxımdan islamı bir din olaraq, demokratiyanı da bir idarəçilik forması olaraq öz çərçivəsində dəyərləndirmək lazımdır.

Dinin əsas məqsədləri iman, ibadət, mərifət və gözəl əxlaq kimi bəşəri dəyərlərdir. Qurani-Kərim öz ayələrində insanları imana, haqqa qulluğa və gözəl əxlaqa çağırır. Bir çox insanlar islam dinindən danışarkən onu siyasətlə eyniləşdirir, bəziləri də islam dininin bu və ya digər şəkildə siyasətlə hec bir əlaqəsi olmadığını qeyd edirlər. Əslində isə Quranda idarəçilik və siyasətlə bağlı çoxlu sayda ayələr mövcuddur və Quranda ifadə olunan bir sıra məfhumlar dinin siyasət və hüquqla bağlı tərəflərinə nümunədir. Qeyd olunan yanaşmalar islam və demokratiyanın bir-birinə uyğun gəlməsi və ya gəlməməsi mövzusunda fərqli düşüncələrə, mülahizələrə və diskussiyalara səbəb olmuşdur. Belə mülahizələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I. İslam din olmaqla yanaşı, eyni zamanda bir dövlət sistemidir. O, fərdi, ailəvi, ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdə də özünü ifadə edir. Bu baxımdan onu sadəcə iman və ibadətdən ibarət saymaq düzgün

deyil. Belə bir diskussiya ətrafında yeni-yeni fikirlər formalaşmış və islamın siyasi ideologiya şəklində dərk edilməsinə səbəb olmuşdur. İslamın totalitar bir ideologiya şəklində dərk edilməsi isə hüquqa əsaslanan, təməl prinsipləri baxımından heç bir zümrəni təzyiq altına almayan, hətta açıq şəkildə buna qarşı çıxan islamın ruhuna tamamilə ziddir.

II. İslamı bir ideologiya kimi təqdim etməkdənsə demokratiyanı tamamlayan bir ünsür olaraq təqdim etmək daha yaxşı olardı. İslamın bu şəkildə təqdim edilməsi islam dünyasında demokratiyanın zənginləşməsinə, insanların mənəvi və maddi dünyaları arasındakı münasibətləri daha yaxşı anlamasına yardımçı ola bilərdi.

III. Nə dünyəviliyin, nə də demokratiyanın islam ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Hətta söyləmək mümkündür ki, istər dünyəvilik, istərsə demokratiya islama zidd olduğu kimi islam da bunların zıddıdır. Başqa sözlə, bəziləri əslində Quranda olmayan hökmlərə əsaslanaraq «İslamda demokratiya yoxdur» deyirlər.

IV. İslam və demokratiya qəti və tam şəkildə uyğun gəlir və yaxud uyğun gəlmir demək düzgün olmazdı. Belə ki, islamın demokratiya ilə uyğun gəldiyi məqamlar olduğu kimi heç uyğun gəlmədiyi təzadlı məqamlar da vardır.

V. İslam və demokratiya bir-birinin tam zıddı olmasa da, aralarında önəmli fərqlər mövcuddur.

Bu mövzu ilə bağlı islam hüquqşünaslarının (alimlərinin) böyük bir hissəsi tərəfindən qəbul edilən ən önəmli xüsusiyyət budur: Quranda adı açıq şəkildə müəyyən edilən və insanlara əmr edilən hər hansı bir idarəçilik forması mövcud deyildir. Ancaq həm Quranda, həm də Hz. Peyğəmbərin tətbiqatında idarə edən və idarə edilənlərin məsuliyyətini müəyyən edən bəşəri prinsiplər vardır. Dünyanın hər hansı bir bölgəsində dövrün ehtiyaclarına, insanların mədəni səviyyəsinə, mövcud siyasi şərtlərə, zamanın və məkanın imkanlarına görə idarəçilik modeli formalaşdırıla bilər.

ETİQADIMIZ OLMASA

Məmmədov V.Ə.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Din mahiyyət və məzmun etibarı ilə mədəni anlamdır. İnsana xoş təsir bağışlayır və onda nəcib duyğular bolluğu yaradır. Mənəviyyətimizin əsası sayılan din insanları ədalət işlətməyə, kin-küdurətdən, zorakılıqdan əl çəkməyə səfərbər edir. Əsl dindar adam heç vaxt başqalarında ikrah hissi doğuran naxələf işlərlə məşğul olmaz. Din həmişə sülhün, əmin-amanlığın keşiyində durmağı tövsiyə edir. Din zülmün, təcavüzün qarşısını almaq üçün müharibəyə son əlac yolu kimi baxır.

Soyumuzdan, kökümüzə bəzə irsi ərnağan kimi qalmış bütün mütərəqqi adət-ənənələrimiz itaət etdiyi, inam bəslədiyi, o ruhda kökləndiyi insanların mənəviyyəti ilə bağlı olmuş, onların mənəvi zənginləşmələrinə öz müsbət təsirini göstərmiş və göstərməkdədir. Ağsaqqal müdriklərimiz, ərənlərimiz tərbiyə edibformalaşdırmaq istəkləri soydaşlarını “dinə gəl”, “imana gəl”, “məsləkə gəl” çağırışları ilə onları namusluluğa, ismətliliyə, abırlılığa, həyalılığa, xilaf fikirlərdən uzaqlaşmağa, paklaşmağa, insaniləşməyə dəvət etməyə cəhd göstərmişlər.

Sosial-siyasi, iqtisadi-mənəvi münasibətləri, əksər tərbiyə komponentlərini özündə cəmləşdirən, insaniyyətliyi təsdiqləyən mənəviyyət normaları öz başlanğıcını yaşadığımız planetdə 1 milyarddan çox müsəlmanın itaət etdiyi, inam bəslədiyi **İslam** dininin surə, ayə, hədis və şəriət qanunlarından götürür. İnəmə bəslədiyimiz islam dininin mahiyyət və məzmununun əsas qayəsi müqəddəs kitabımız olan Quranda təsbit olunmuşdur. Dinimizin, əxlaqi sərvətlərimizin qoruyucusu, tənzimləyicisi, ilkin mənbəyi və nəsilədən-nəsilə ötürücüsü Qurandır. Əsrlər boyu müsəlman adını daşıyan hər bir şəxs öz mənəvi zənginliyini qüvvətləndirmək üçün bu müqəddəs kitabdan bəhrələnməmiş və həyat davam etdikcə bəhrələnməyəcəkdir. Uzun illərin yasaqları, qadağaları xalqımızın bu müqəddəs kitaba olan inam və etiqadlarını nəinki qıra bilməmiş, hətta daha da qüvvətləndirmişdir. İnəmə və etiqadın insan həyatında dəyəri ölçüyə sığmazdır. İnəmə və etiqad insanın daxili qüvvələrini hərəkətə gətirir. Əxlaqi qayələri düzgün tənzimləməyə təhrik edir. Bəd əməllərdən, günah işlər görməkdən çəkindirir, onu soya, kökə qayıtmağa sövq edir.

Mənəviyyətimizin əsas mənbəyi, qaynağı sayılan dinimiz bizi ülvə hislərlə yaşayıb yaratmağa, ailə, məişət, ədəb-ərkan və digər münasibətlərdə əxlaqi prinsiplərə milli zəmində riayət etməyə, maddi nemətlər istehsalına durmadan aramsız olaraq artırmağa, bütün cəmiyyət üzvlərinin xeyrinə olan tədbirlərdə fəaliyyət göstərməyə səsləyir.

Yaşadığımız müasir dövrə qədər dinə köhnəlik qalığı kimi baxılması, elmin, mədəniyyətin inkişafında göstərdiyi özünəməxsus təsirinin qiymətləndirilməməsi, milli-bəşəri dəyərlərimizin azalmasına, qıtlaşmasına səbəb olmuşdur. Bu cəhətlərdən də dövlət səviyyəsində indi həm dini, həm də mütərəqqi adət-ənənələrimizin araşdırılmasına, onlardan ölçülüb-biçilmiş şəkildə tərbiyəvi təsir vasitəsi kimi istifadə edilməsinə diqqət və qayğının artırılması dövrün və zamanın tələbidir.

Dini qanunlarımızda torpağın, el-obanın namusu uğrunda fədakarlıqla çətinliklərə dözmək, qatlaşmaq və hətta lazım gələrsə Vətən yolunda, xalq yolunda öz canını qurban verib şəhid olmaq hər bir müsəlmanın şərəfi, insanlıq və vətəndaşlıq borcudur. İndi inamlı və etiqadlı olan igidlərimiz erməni faşistləri ilə qanlı döyüşlərdə şəhid olurlar.

Dini qanunlarımıza ulularımızın hikmətamiz tövsiyələrinə, vəsiyyətlərinə müvafiq olaraq milliliyə, torpağa bağlılığa daha çox bağlanmaq vaxtıdır. Bütün ədəb-ərkan qaydalarına, normalarına riayət edərəkən milliliyimizə xəyanət etməməliyik. Milli zəmində xalqımızın adət-ənənələrini və digər düzliyə, paklığa, bərabərliyə, halallığa səsləyən mənəvi-bəşəri dəyərlərimizi yetişməkdə olan nəsllə aşılamaq üçün bütün münasibətlərdə, bütün tərbiyə komponentlərində tərbiyə edənlər sözlə əməl birliyinin vəhdətinə nail olmalıdırlar.

Dinimizin qayda-qanunları ilahi gözəlliyə, ülviliyə, əxaqi saflığa can atmaq ovqatı tərbiyə etmək üçün geniş imkanlara malikdir.

FƏLƏSTİN PROBLEMİ İSLAMHƏMRƏYLYİ KONTEKSTİNDƏ

Rəsulov P.Q.

Baki Slavyan Universiteti

Müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin ən ağırlı və uzunmüddətli münaqişəsi Fələstin-İsrail konfliktidir desək, yəqin ki, səhv etmərik. Bu münaqişənin alovlanmasına rəvac siyasi proseslər XX əsrin əvvəllərindən, daha dəqiq desək Birinci Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Britaniya imperiyasının təşəbbüsü və xüsusi mandatı ilə Fələstin ərazisinə qısa müddətdə yüz minlərlə yəhudinin köçürülməsi təmin edildi. Ərəblərin baş verənlərə reaksiyası 1936-cı ildə geniş miqyaslı ümumi tətil və vətəndaş itaətsizliyinə çevrildi. 1938-ci ilə qədər davam edən etirazlar İngiltərə tərəfindən inzibati vasitələrlə yatırıldı.

İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra isə İsrail dövlətinin yaradılması layihəsi reallaşdı. İsrail dövləti 14 may 1948-ci ildə saat 16:00-da öz müstəqilliyini elan etdi. İsrailin müstəqilliyini elan etməsindən bir neçə saat sonra Ərəb Birliyi üzvü olan 5 ölkə İsrailə müharibə elan etdi. Misir, İordaniya, Livan və İraq qüvvələri üç istiqamətdən hücumu keçərək irəlilədilər. İstər ərəb ölkələrinin hərbi zəifliyi, koordinasiyanın yoxluğu istərsə də, Qərbi dövlətlərinin İsrailə açıq dəstək verməsi ərəblərin məğlubiyyətinə səbəb oldu. Ərəblər üçüncü psixoloji zərbə olan və tarixə “en-Nakba”-(Fəlakət günü) kimidaxil olan müharibənin yekununda İsrail, 1947-ci ildə BMT planı əsasında Fələstin torpaqlarından 56%-lik həddi 78%-ə çatdırmışdır. BMT-nin müdaxiləsi ilə 1949-cu ilin fevral və iyul ayları arasında İsrail, müharibə apardığı hər bir ərəb dövləti ilə ayrı-ayrı atəşkəs müqavilələri imzalayaraq müharibə vəziyyətini dayandırdı. Bu vəziyyət 1967-ci il müharibəsinə qədər davam etdi.

Misir prezidenti Camal Əbdül Nasirin 28 İyul 1956-cı ildə Süveyş Kanalının beynəlxalq nəqliyyata açıq olmaqla yanaşı, Misirə aid olduğu üçün milliləşdirildiyini açıqlaması ilə İsrail Misirə hücum etmək üçün bəhanə əldə etdi. Bu müharibədə Misir hərbi cəhətdən məğlubiyyətə uğrasa da, ABŞ ilə SSRİ-nin müdaxiləsi ilə siyasi bir zəfər əldə etməyi bacardı. İngiltərə və Fransa'nın bölgədəki imtiyazlarına meydan oxuyan Misir lideri Camal Əbdül Nasiri hakimiyyətdən salmaq üçün planlaşdırılan bu müharibə məqsədinə çatmadı.

1964-cü ildə Qüdsdə yaradılan **Fələstin Azadlıq Təşkilatı (FAT)** ərəb dövlətləri tərəfindən tanındı. Ərəbdövlətləri FAT-ın öz nəzarətlərində qalmasına səy göstərsələr də fələstinlilər müstəqil bir təşkilat qurmaq istəyirdilər və 1969-cu ildə təşkilatın rəhbərliyini ələ keçirən Yasər Ərəfat öz məqsədinə nail oldu.

1967-ci ilin may ayında başlayan Suriya-İsrail toqquşması, Qəzza və Sinayı işğal etmək istəyən İsrail üçün əlverişli bir fürsət oldu. İsrail və ərəb dövlətləri arasında artan gərginlik 5 iyun 1967-ci ildə başlayan **Altı Günlük Müharibə** ilə nəticələndi. Hadisələrlə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurası 242 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə müharibədə əldə edilmiş torpaqlar geri qaytarılmalı, İsrail zəbt etdiyi əraziləri tərk etməli idi. BMT-nin hesabatına görə, bu müharibədə 500 min fələstinli Misirə, Livana, Suriyaya və İordaniyaya sığınmalı oldu. Altı günlük müharibəyə qədər İsraili xəritədən silməyi qarşılarına məqsəd qoymuş ərəb dövlətləri 1967-ci il Müharibəsi ilə birlikdə müdafiə mövqeyinə keçmişdir. Çünki 1948-ci il Müharibəsində

ərəb dövlətlərinin heç biri ərazi itirməmiş, bu mənada sadəcə fələstinlilər zərər görmüşdür. 1967-ci il Müharibəsinin digər bir mühüm nəticəsi isə ərəb milliyətçiliyi və inqilabçı mövqe nümayiş etdirən Nasirçiliyin məğlubiyyəti qarşısında Fələstin müqavimət hərəkatının yüksəlişə keçməsidir. Bu mənada Fələstinli müqavimət qrupları birləşərək *silahlı mübarizənin* vacibliyi üzərində dayandılar.

Əvvəlki illərin məğlubiyyət sindromundan xilas olmağa çalışan Misir və Suriya, 1973-cü ildə Yom Kippur bayramı zamanı İsrailə qarşı qəfil hücumla keçdilər. 6 oktyabr 1973-cü il günü başlayan müharibənin əvvəlində ərəblərəhəmiyyətli uğurlar qazansalar da, İsrail ABŞ-ın da yardımı ilə qısa vaxt ərzində əks hücumla keçərək hadisələrin axarını öz xeyrinə dəyişməyi bacardı. Müharibədən dərhal sonra *Səudiyyə Ərəbistanı, İsraili dəstəkləyən ölkələrə neft embarqosu tətbiq etdi*. Neftin qiymətinin bütün ölkələrdə artması global iqtisadi böhrana səbəb oldu və bu embarqo 1974-cü ilə qədər davam etdi. 1973-cü ilin oktyabrında BMT Təhlükəsizlik Şurası 338 sayılı qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamədə tez bir zamanda müharibənin dayandırılması və müzakirələrə başlamaları göstərilirdi.

Misir prezidenti Ənvər Sədatın 19 noyabr 1977-ci ildə İsrailə gederək parlamentdə çıxış etməsi dünyanı çaşqın vəziyyətə saldı. İsraili tanıyan ilk ərəb lideri də Sədat oldu. Yom Kippur müharibəsini 4 il bundan öncə başlayanda məhz Ənvər Sədat özü idi. Misir və İsrail 1978-ci ildə **Kemp Devid** sazişini imzaladı. İsrail ilə tək başına razılığa gəldiyi üçün Misir ərəb dövlətləri tərəfindən baykot edildi. Ənvər Sədat 1981-ci ildə ordudakı islamçılar tərəfindən öldürüldü.

1991-ci ilin oktyabrında beynəlxalq birliyin və xüsusilə ABŞ-ın təzyiqi ilə Madrid konfransı çağırıldı. ABŞ-ın bu konfrans üçün İsrailə təzyiq göstərməsinin səbəbi ictimaiyyətdəki bu sual idi: *«İraqın Küveyti işğalına qarşı ABŞ və beynəlxalq ictimaiyyət reaksiya göstərdiyi halda, eyni şey Fələstinə illərdir işğal altında saxlayan İsrailə niyə aid edilmirdi?»*. 1992-ci ildə ABŞ-da seçkilərin yaxınlaşması və İsrailin HƏMAS və İslami Cihad üzvlərini deportasiya etməsi ilə Madrid prosesi təxirə salındı. Madrid konfransı ilə Yaxın Şərqdə sülh müddəti 1978-ci il İsrail-Misir müqaviləsindən sonra ilk dəfə sürət qazandı. Tərəflər arasında 8 ay davam edən gizli danışıqlar 13 sentyabr 1993-cü ildə «Oslo-1» olaraq da adlandırılan «Müvəqqəti İdarəçilik müqaviləsi əsasında İsrail- FAT Prinsipləri Deklarasiyası»nın qəbul olunması ilə nəticələndi. Sülh dövründə «Qahirə» müqaviləsindən sonra 28 sentyabr 1995-ci ildə imzalanan «Oslo-2» yəni, «Qərbi Şəriə və Qəzza müvəqqəti» müqaviləsi ilə Fələstin Beynəlxalq İdarəetməsi, Qərbi Şəriənin digər şəhərlərini də özünə daxil edəcək şəkildə genişləndirildi. Oslo müqavilələrində sadə məsələlər həll olunduğu halda, əsas məsələlərin həlli status haqqında müqavilə imzalanana qədər təxirə salındı. «Oslo»dan sonra 1997-ci ilin yanvar ayında ikinci müqavilə olan «El-Halil» müqaviləsi imzalandı.

Yaxın Şərq münaqişəsinin nizamlanması üçün növbəti addım **«Yol xəritəsi» planı** oldu. Fələstin-İsrail münaqişəsinin iki dövlətin mövcud olması və tərəflərin öz öhdəliklərini yerinə yetirməsi prinsipi əsasında tənzimlənməsini nəzərdə tuturdu. Tərəflərin öhdəliklərini yerinə yetirməsi əsasında və təhlükəsizlik sahəsində göstəricilərlə bağlı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün «dördlüyün» himayəsi altında siyasi sferanı, təhlükəsizlik sahəsini, iqtisadi və humanitar sahələri əhatə edən mərhələləri müəyyənləşdirdi.

Hakimiyyət uğrunda başlanmış vətəndaş müharibəsi nəticəsində HƏMAS yalnız Qəzza bölgəsində öz mövqelərini qoruyub saxlaya bildi. İordan çayının qərb sahilində hakimiyyət Mahmud Abbas və onun tərəfdarlarının əlində qaldı. M.Abbas İordan çayının qərb sahilində yeni bir hökumət yaratdı və HƏMAS-ın döyüşçülərini "terrorist" adlandırdı. Beləliklə, FMA iki düşmən cəbhəyə parçalandı: HƏMAS (Qəzza bölgəsi) və FƏTH (İordan çayının qərb sahil). 2011-ci il mayın 3-də Qahirədə FƏTH və HƏMAS rəhbərlərinin və Fələstində fəaliyyət göstərən 11 siyasi hərəkatın və qruplaşmaların nümayəndələrinin iştirak etdiyi ümumfələstin barışıqı haqqında saziş imzalandı.

2006-cı ilin yayında İsrail Müdafiə Qüvvələrinin bir tərəfdən Fələstində HƏMAS-ın silahlı qüvvələrinə qarşı, digər tərəfdən Livanın cənubunda "Hizbullah"la genişmiqyaslı hərbi münaqişəyə başlaması Yaxın Şərq münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması prosesinin növbəti dəfə uğursuzluqla başa çatdığını deməyə əsas verdi. 2007-ci il noyabrın 27-də Ehud Olmert və Mahmud Abbas danışıqlara başlamaq və 2008-ci ilin sonuna qədər Fələstin dövlətinin yaradılması ilə bağlı son razılığa gəlmək üçün razılaşırdılar. Lakin 2008-ci il dekabrın sonunda İsrailin Qəzza bölgəsində HƏMAS qruplaşmasına qarşı "Tökmə Qurğusun Əməliyyatı"na başlaması danışıqların dayandırılmasına və nəticəsiz başa çatmasına səbəb oldu.

2009-cu ildə FƏTH ilə danışıqlar prosesi Benyamin Netanyahu və Barak Obamanın qismində İsrail və ABŞ tərəfindən yeni üzvlərin qatılması ilə davam etdi. İyunun 21-də Netanyahu Yaxın Şərq münaqişəsinin həllinə dair öz planı ilə çıxış etdi və məhdud hüquqlarla Fələstin dövlətinin yaradılmasına razılıq bildirdi, o şərtlə ki, yəhudi xalqının milli evi kimi İsrail fələstinlilər tərəfindən tanınsın və İsrailin təhlükəsizliyinə beynəlxalq zəmanət verilsin. 2010-cu ilin sonunda Yaxın Şərq münaqişəsinin dördüncü mərhələsinin başa

çatdığını və beşinci mərhələsinin başlanmasını müəyyənləşdirən əsaslı yeni vəziyyət yarandı. Bu "Birtərəfli qaydada geri çəkilmə" planının tam həyata keçiriləcəyini deməyə əsas verir. "Birtərəfli qaydada geri çəkilmə" planına görə, Fələstin ərazisinin 75%-dən çoxu İsrailə, FMA-ya isə 25%-dən az ərazi çatırdı. Fələstin ərazilərinin belə bölgüsü BMT Baş Məclisinin 181 sayılı qətnaməsinə uyğun deyil və nəticə etibarilə, beynəlxalq hüquqi baxımdan bu qanuni sayılır. Fələstinlilərin qanunsuz işğal edilmiş ərazilərin qaytarılması uğrunda haqlı mübarizəsi bu gün də davam etməkdədir.

29 noyabr 2012-ci ildə BMT-nin BA-sı Fələstinə BMT-də müşahidəçi dövlət statusunu vermişdi. Bununla da, Mahmud Abbas 5 yanvar 2013-cü ildə rəsmi olaraq öz vəzifəsinin və dövlətinin adını dəyişdirərək prezident və Fələstin dövləti adlandırdı.

Yaxın Şərq münaqişəsinin açıq döyüşlərlə nəticələnən növbəti mərhələsi "Buluddan sütun" və İsrailin "Dağılmazqala" əməliyyatıdır. Əməliyyatlar İsrail tərəfindən Qəzzada 14 noyabr 2012-ci ildə başlamışdır. Əməliyyatların əsas məqsədi Qəzzada yerləşən HƏMAS-ın hərbi infrastrukturuna zərbələrin endirilməsi, həmçinin İsrail ərazisinin raket atəşindən maksimal olaraq qarşısının alınmasıdır. Avqustun 26-da məhdudiyyətsiz atəşkəs haqqında razılaşma imzalanmışdı. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Yaxın Şərq münaqişəsi hələdə öz həllini tapmamışdır.

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ İSLAM DİNİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Səmədova K.K.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Hüquq – ictimai münasibətlərin düzgün tənzim edilməsi, sistemin davamlı olması üçün tənzim olunmuş kafi və təsirli icra olunma zamanətinə malik, bir şəxs üçün bərabər azadlıq və ədaləti özündə nəzərdə tutan norma və qaydaların məcmusudur. Bəşər isə ona ehtiram dolu nəzərlər edilməyə layiq, şüurlu, iradə və ixtiyar sahibi olan həmin dəyərli insandır. Bəşər hüququ anlayışı – rəngindən, irqindən, halından, yaşadığı yer və mühitdən, dil və dinindən, mənsub olduğu milliyətindən asılı olmayaraq hər insana Allahın əta etdiyi minimal haqdır. İslama əsasən insan dəyərli, şüurlu və iradə sahibi olan bir varlıqdır. Quranda Allah insanı yaratdığı üçün "əhsənəlxalığın" (ən ali yaradan) adlandırılır.

Həyat və yaşamaq hüququ Quranın insan üçün sadaladığı ən birinci haqq, həyat və yaşamaq haqqıdır. Həyat da iki növdür: maddi və mənəvi. Heç kimin başqalarından bu haqqı almağa icazəsi yoxdur. İslamın nəzərində həyat haqqı yalnız Allah tərəfindən insana əta edilmişdir və yalnız Allah onu insandan ala bilər. Azadlıq hüququ bütün ilahi peyğəmbərlərin göndərilməsinin əsas hədəflərindən biri insanları bu haqqa yetişdirmək, onlara zalım və istismarçıların əsarətindən nicat vermək olmuşdur. İslam nəzərində azadlıq – qul, kölə olmaqdan və Allahdan qeyrisinə boyun əyməkdən uzaq olmaq anlamındadır.

İslam qanunları, digər hüquqlarla müqayisədə, tənha ağıl və vicdandan faydalanmır. İslam hüquq və qanunlarının əsas mənbəyi Allahdır. Hər bir iş və münasibətlərin müsbət və mənfi tərəfini düzgün bilən, yalnız Odur. Allah qanun təyin edən zaman, şəxsi və ya başqalarının mənafələrini üstün tutanlardan fərqli olaraq, yalnız cəmiyyətin səadət və xoşbəxtçiliyini nəzərə alır. Belə olan halda, qanun təyin etmək haqqı da yalnız Ona məxsusdur. İnsanın azadlığı, hüquqlarına ehtiram, millət, dil, rəng, irq və s. kimi xarici amillərin insana verilən dəyərdə heç bir əsaslı rol oynamaması, İslam dinində mühüm və önəmli məsələlərdəndir. İslam dinində bütün insanlar onları bir-birindən ayıran xarici amillərdən asılı olmayaraq, bərabərdirlər: "Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır." (Hucurat surəsi, 13-cü ayə) İslam qadın və kişini insanlığın iki dəyərli gövhəri bilib, bəşəri şərəfət və kərəmətdə onlar arasında fərq qoymur. Quranda insani dəyərlərə olunan xitablarda qadın və kişi eyni mərtəbəyə malikdir: "Mömin olub yaxşı işlər görən (Allaha itaət edən) kişi və qadına (dünyada və axirətdə) xoş həyat nəsis edəcək və etdikləri yaxşı əməllərə görə mükafatlarını verəcəyik. (Və ya gördükləri yaxşı işlərin müqabilində onlara daha yaxşı mükafatlarını verəcəyik!)" (Nəhl surəsi, 97-ci ayə) Tarix boyu peyğəmbərlərin mübarizəsinin əsasını cəmiyyətdə sərvət, irq, qövmlər kimi yersiz xüsusiyyətlərdən yaranan siniflərin kökündən məhv edilib, insan azadlığı və ona lazımı dəyərin verilməsi təşkil etmişdir.

İslam hüquq sistemi dünyanın möhtəşəm hüquq sistemlərindən biridir. Fransalı hüquqşünas Rene David "Müasir hüquq sistemləri" əsərində müəyyən bir fəslə islam hüququ sistemində ayırır. O, qeyd edir ki, "islam hüququnun keçmiş əsrlərə aid olduğunu düşünmək səhvdir. İslam hüququ müasir dövrün ən möhtəşəm hüquq sistemlərindən biridir".

Ümumilikdə, insanları digər xalqların və qövmlərin haqlarına riayət etməyə çağırmaq Quranın təkid etdiyi insan haqları ideyasının əsas məqsədidir. Hətta Quranda qeyri-müsəlmanların hüququna belə təkid edilir və bu insan haqları ideyasının ən dəyərli cəhətidir.

Deməli, Qərb mənbələrinə və düşüncə tərzinə əsaslanan müasir insan haqları bəyannaməsinin müsəlmanları qeyri-müsəlmanlara qarşı aqressivlikdə ittiham etməsi heç də həqiqətə uyğun deyil. Çünki Quranın nöqtəyi-nəzərindən insanların hüququna hörmət və mənəvi yüksəkliyə olan meyil hər müsəlmanın daxili motivlərindən qaynaqlanır. Beləliklə, islam bütün insanların və millətlərin hüququna hörmət etməyi və onların haqlarına riayət etməyi müsəlmanlara əmr edir".

Hazırda müsəlman ölkələrində geniş diskussiyalara səbəb olan məsələlərdən biri də Quran və insan haqlarının əsas prinsipləridir. Bu dini kitabı baxdıqda müşahidə edirik ki, həmin kitab bütün insan fəaliyyətlərinə (mədəni, iqtisadi, siyasi və s.) əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Bu isə insan aliliyi və insan ləyaqətinin həmin kitabda ciddi əhəmiyyətə və mövqeyə malik olduğunu göstərir. Müxtəlif etniklərə və irqlərə hörmət Quranda onların toxunulmaz haqqı kimi qəbul edilir ("Hücrat" surəsi, ayə 11).

Qərb dünyasının müsəlmanları qeyri-müsəlmanlara qarşı dözümsüz təsvir etməsinə baxmayaraq, demək olar ki, islamda Qurandan qaynaqlanan praktika və institutların konseptual zənginliyi və funksionallığı Qərbdə olanlardan daha yüksəkdir. İslam hüququ dininə əsasən qayda və qanunlar öz etibarının Allahın göndərdiyi dindən kəsb edirlər. Buna görə də qanunvericinin qanunlarını tərtib etmək üçün iki əsas istinad mənbəyi Quran və dini ənənədir. Deməli, Quranın insan haqlarına dair mövqeyini və islam alimlərinin bu kontekstdə söylədikləri fikirləri öyrənmək müasir şəraitdə ciddi əhəmiyyətə malikdir.

İSLAM VƏ DEMOKRATIYA

Şamilov F.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində hakimiyyətə qayıdarkən yenidən müstəqilliyini elan edən ölkəmiz öz tarixinin mürəkkəb, çətin və ağır illərini yaşayırdı. Qafqazın əsas ölkəsi sayılan, öz zəngin enerji qaynaqları, coğrafi-siyasi mövqeyi və insan potensialı ilə seçilən bu gənc respublika ciddi iqtisadi, siyasi böhranlarla üzləşmişdi. Belə bir məqamda, həm öz siyasi təcrübəsi və intellekti ilə xarici amillərin təsirini zəiflətməyə və neytrallaşdırmağa qadir olan, ölkədaxili ixtilafları və hərç - mərciyyəni cilovlaya bilən qüdrətli dövlət xadimi, həm də cəmiyyətin inamını özünə qaytarmağı, burada milli-mənəvi birlik mühiti yaratmağı bacaran Ümummilli liderə ehtiyac duyulurdu. Belə bir şəxsiyyət məhz Ümummilli lider Heydər Əliyev idi. Heydər Əliyev, məhz ağır böhran şəraitində bütün lazımi siyasi, ictimai və mənəvi keyfiyyətləri özündə birləşdirən bütöv bir şəxsiyyət kimi Azərbaycan xalqının qabağına çıxaraq bütün sahələr üzrə düşünülmüş məntiqi ardıcılıqla gərgin fəaliyyətə başladı.

Yeni dünya düzənindəki vəziyyəti nəzərə alaraq, həm Qərb və Avropa ilə, həm də Rusiya, Yaxın Şərq və Asiya ölkələri ilə əlaqələr yaradan Azərbaycan rəhbəri ölkənin İslam dünyasının bir parçası olmasına xüsusi önəm verirdi. Uzun müddət Sovet sistemində fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Şərq mentalitetini və Şərq dəyərlərini yaşadan, milli-mənəvi keyfiyyətlərə böyük əhəmiyyət verən, eyni zamanda, müasir dünyada baş verən proseslərin nəbzini tutmaqla pragmatik gerçəkliyi dərinlən dərk edən bir şəxsiyyət idi. O, Azərbaycanı düçar olduğu ağır böhrandan çıxarmaq üçün balanslaşdırılmış siyasi gedişlər etməklə yanaşı, sovet-lərdən sonra cəmiyyətin öz milli-mənəvi köklərinə qayıdışı üçün mühüm addımlar atdı. Ölkədə dini-mənəvi dəyərlərə və İslama münasibətin nəzəri əsaslarını irəli sürməklə yanaşı, onların təşəkkülü və inkişafı üçün əməli işlər görməyə başladı. Digər bir tərəfdən, Azərbaycan ilə Şərq ölkələri, xüsusilə ərəb və İslam dünyası arasında çoxsahəli əlaqələrin qurulması, genişlənməsi və möhkəmlənməsi üçün ictimai-siyasi, elmi-mədəni və mənəvi zəmin hazırladı.

Ümumiyyətlə, islam Azərbaycan xalqının çox önəmli və zəngin milli-mənəvi atributu sayılırdı və bu ölkənin beynəlxalq aləmdə gerçək siyasi, iqtisadi müstəqilliyini qoruması, öz milli simasını və varlığını saxlaması üçün həmin zəngin xəzinəyə müraciət etməsi lazım gəlirdi. Heydər Əliyev bütün işlərdə olduğu kimi, burada da, həm məsələnin nəzəri cəhətlərini bilən, onu düzgün həyatı məcraya istiqamətləndirən rəhbər, həm də onun icra mexanizmini tənzimləyən praktik bir dövlət xadimi kimi fəaliyyət göstərdi. Prezident dəfələrlə din xadimləri və ruhanilərlə görüşdü, məscid və ziyarətgahlara baş çəkdi, bütün dini mərasim və bayramlarda xalqa müraciət etdi, bir sıra mərasimlərdə özü iştirak etməklə camaatla və möminlərlə ünsiyyətə girdi. O, dinin, daha doğrusu, İslamın müasir Azərbaycan cəmiyyətində tutduğu yeri açıb göstərmək, məqsəd və məramını lüzumsuz yad ideoloji cərəyanların, qeyri-ənənəvi dini fırqələrin və

missioner təşkilatların pozucu fəaliyyəti və təxribatlarının qarşısını almaq üçün ölkədə dini işləri tənzimləmək, dövlət-din, müasirlik-din münasibətlərini sağlam bir müstəvidə qurmaq üçün müdrik addımlar atdı. İslam mənəvi cəhətdən sağlam insanların və sağlam cəmiyyətin qaynağıdır. Sağlam cəmiyyət isə güclü və sarsılmaz dövlətçiliyin əsas sütunudur. Yalnız, sağlam cəmiyyəti və güclü dövləti olan xalq bütün problemləri həll edib, öz işıqlı gələcəyini qurmaqla, müasir dünyanın inkişaf və tərəqqi karvanına qoşula bilər. Din həm milli mədəniyyətin, xalqın ruhi-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edir, həm də müasir həyatda ön mövqeyə keçir və həqiqət axtaran, inamla yaşamaq istəyən müasir insan getdikcə daha çox dinə tapınır.

Müstəqilliyə qovuşandan sonra Azərbaycanda da dinə kütləvi qayıdış müşahidə edilir, hər cür yasaqlar, məhdudiyyətlər aradan qalxır, çoxlu məscidlər tikilir, dini mərasimlər geniş qeyd edilir, dini təhsilə meyl sürətlə artır. Ruhi ehtiyacdan doğan inam, dinə qayıdış mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsas məqsəd budur və Heydər Əliyevin dinlə bağlı qayğı və düşüncələrinin də elə məzmununu bu amil müəyyənləşdirdi.

Demokratiya – özqədim tərifinə görə, "xalqın hakimiyyəti" mənasını verir. Demokratiya insan məniyini yaradır və bu kriteriya ilə insan cəmiyyətində, ümumən həyatda özünü təsdiq etmiş olur.

Azərbaycan Respublikası insan hüquq və əsas azadlıqlarının qorunmasına təminat kimi demokratik idarəetmə və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsini yeganə yol kimi seçmişdir. Ümummillə lider Heydər Əliyev demokratiya və siyasi plüralizm prinsiplərinin cəmiyyətdə geniş tətbiq edilməsini, dövlət idarəçiliyinin, hakimiyyətin fəaliyyətinin şəffaflaşdırılması və möhkəm ümumxalq hakimiyyətinin formalaşdırılmasını Azərbaycanın daxili-ictimai siyasi həyatının əsas prinsipləri kimi elan edərək, onlara dönmədən əməl olunmasını tələb edirdi.

Ölkədə dövlətin ali orqanlarının konstitusiya normalarını, qanunçuluğu, ictimai-siyasi sabitliyi, hüquqi dövlət maraqlarının təmin edilməsi, milli-vətəndaş birliyinə nail olunması, tolerant mühitin yaradılması, elmin, təhsilin, sosial həyatın inkişaf etdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunması, iqtisadi, mənəvi, sosial tərəqqiyə nail olunması məhz demokratiyanın hesabına nail olmaq mümkün olmuşdur.

Bir çox əsrlər ərzində bəşəriyyət ədalətli idarəetmə modelihazırlamağa çalışmışdır. Platon, Aristotel, Hobbs, Makiavelli, Monteskyö, Russo, de Tokvil və çox böyük sayda digərməşhur mütəfəkkirlər, filosof və alimlər vahid məkan və cəmiyyətin bütün üzvlərinin hüquq və azadlıqlarının təmin olunması çərçivəsində insanların münasib, qarşılıqlı surətdə faydalı şəraitdə yanaşı yaşaması probleminə dəfələrlə müraciət etmişlər. Hələ Benedikt Spinoza vurğulayırdı ki, cəmiyyətin siyasi təşkilinin ən yaxşı forması demokratiyadır, ümumi rifahı, zəkanın və insana təbiət tərəfindən bəxş olunmuş azadlığın hökmranlığını ən yüksək dərəcədə yalnız o təmin edə bilər. Bununla bərabər, materialist filosof deyirdi ki, idarəetmə forması hər necə olsa da, cəmiyyətdə ali hakimiyyət vətəndaşların yığıncağına məxsus olmalıdır, çünki yığıncağın iradəsini ehtiraslar deyil, ağıl-zəka müəyyən edir. Yalnız dövlətləşlərinin kollektiv müzakirəsi ümumi rifahın təmin edilməsinə yönəldilmiş qərarların qəbul olunmasına kömək edir.

Demokratiya xalqın azad şəkildə, sərbəst seçim ilə öz hakimiyyətində təmsil olunmasıdır. Burada azadlıq hüququ demokratiya hüququnun tərkibini təşkil edir. Hakimiyyət xalqın azad seçimi ilə yaranmış iradəli tərəf olmaqla, xalqın azadlıq hüququnu müdafiə edən tərəf və mexanizm rolunu da ifadə edir.

NƏSRƏDDİN TUSİNİN İRSİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ VƏ ƏXLAQ TƏRBİYƏSİ

*Yakup Tanatar İsmet
Bakı Slavyan Universiteti*

Təsədüfə deyil ki, N.Tusi insanın ən yüksək əxlaqını elmə məhəbbətdə və elm adamlarına hörmətdə görür. Məsələyə bu kontekstdən yanaşsaq deməliyik ki, bəşəriyyət üçün ən dəyərli, dəyərdik ki, bənzərsiz əsərlər yaradan N.Tusi bütün əsərlərini «Rəhimli, Mərhəmətli Allahın adı ilə başlayıram», «Rəhimli, Mərhəmətli Allahın adı ilə! Biz Ondan yardım istəyi-rik» sözlərlə başlayır. Əslində istər Tusiyə qədər, istərsə də Tusidən sonrakı bütün Şərq mütəfəkkirlərinin əsərləri bax, beləcə Şərq əxlaqının ənənələrinə uyğun olaraq beləcə başlayır. Təkcə bu faktın özü deməyə əsas verir ki, Tusinin bütün əsərlərində əxlaqın həm həqiqi, həm də məcazi mənə çalarları vardır.

Tusinin tədqiqatçılarından biri olan H.Məmmədbəyli 1961-ci ildə çap etdirdiyi «Marağa rəsədxanasının banisi» adlı monoqrafiyasında N.Tusinin 76 əsərinin adını çəkərək onların bənzərsiz əsərlər olduğunu iddia edir və qeyd edir ki, «Təhrir Əqlidis», «Yin-el-Elxani», «Şəklül Qita», «İstilik soyuqluq haqqında», «Şüanın qayıtması və sınıması» kimi əsərlərinin dünyanın aparıcı elmləri sayılan riyaziyyat, fizika və astronomiya elmlərinin Avropada inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Belə bir düha sahibi bəşər övladının əxlaqının saflaşdırılması üçün əsl örnək sayılan samballı pedaqoji irs də qoyub getmişdir.

Onun «Övsafül Əsrəf» əsərində insanda ən qiymətli keyfiyyət olan əxlaqın vəsf olunması, ədəb-ərkanlı adamların vəsfi əsərin əsas leytmotivini təşkil edirsə, «Ada-bül-mütəəllimin» əsərində tələbənin ədəb qaydaları, elmi öyrənilərə məxsus olan ədəb-ərkan normaları, bir sözlə onların əxlaqının saflaşdırılmasının imkan və yolları şərh olunur.

Əsərdə elmin mahiyyəti, əhəmiyyəti, dəyəri şərh olunduqdan sonra onu öyrənilərin fəzilət sahibi olması, ən yüksək əxlaqi sifətləri daşması izah olunur. Burada el-min, müəllimin, tələbənin (şagirdin) və tələbə yoldaşının səbatlığı açıqlanır və müqayisəli şəkildə şərh olunur. Kitabda verilən nəsihətlərin hər biri təhsil alanların əxlaqının saflaşdırılmasına xidmət edir. Burada verilən «Təhsildə dindarlıq haqqında» bölməsində islam dəyərlərinin tələbələr (şagirdlərin) elmi dünyagörüşlərinin formalaşdırılmasındakı rolu pedaqoji cəhətdən əsaslandırılır.

Məlum olduğu kimi, islam dəyərləri şagirdlərin bir tərəfdən əxlaqının saflaşdırılmasında mühüm rol oynayır, digər tərəfdən bu qiymətli dəyərlər onların elmi dünya-görüşlərinin formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. N.Tusinin irsində belə yanaşmalara onun bütün əsərlərində rast gəlmək mümkündür. Bu əsərlər içərisində «Əxlaqi-Nasiri»dən sonra «Təzkirə» əsəri xüsusi rola malikdir.

«Təzkirə»də insanların bu dünyadakı və o dünyadakı dərəcələrinin onların əməllərinə görə müəyyənləşdirilməsi ideyası böyük mütəfəkkirin konkret bir məqsəddən irəli gəlir. Bu da hər bir insanın doğulduğu gündən dünyasını dəyişdiyi günə qədərki müddətdə fəzilətlərə sahib olması kimi başa düşülməlidir. N.Tusinin Şərh «Əl-İşarat» əsərində də həmin ideyadan doğan elementləri görürük.

N.Tusinin əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemi «Əxlaqi-Nasiri» əsərindədir. «Əxlaqi-Nasiri»də N.Tusinin pedaqoji irsi tərbiyəvi ideyalarla daha çox zəngin olduğu-na görə biz «Əxlaqi-Nasiri» əsərinin təhlilində bir qədər geniş yer verməyi məqsədə-uyğun hesab etdik. «Əxlaqi-Nasiri» əsərində Tusi «əxlaq tərbiyəsi»nin sistemini ya-ratmazdan əvvəl bu sistemin konkret əsaslara söykəndiyini göstərir. Tusi əxlaqın nüvəsi olan hikmətin mahiyyətini aydınlaşdırarkən onun elmi strukturu-nuniki növünü şərh etmişdir: 1) nəzəri hikmət; 2) əməli hikmət. Nəzəri hikmət-dən danışarkən Tusi qeyd edir ki, onu yaradan ən aparıcı elm sahələridir ki, onlardan biri də təbiət elmidir. Təbiət elminin isə növlərindən biri də «insanın nitq nəfsinin xüsusiyyətləri, onun bədən daxilində və bədən xaricində (qeyri-bədəndə) dəyişmələri, əhvalıdır. Buna nəfs elmi (bizim fikrimizcə psixologiya) deyilir

Deməli, elmin nəzəri əsaslarına yiyələnmək üçün hər bir insanın (şagirdin) psixoloji hazırlığa malik olması vacibdir. Sonra isə əməli hikmətə yiyələnməklə müvafiq əxlaqi normaları qazanmaq olar. Bu məqsədlə Tusi yazır ki, əməli hikmət insanın iradi hərəkətlərinin məqsədinə uyğun şəkildə idarə etməsinə, sənət və peşəni, həyatlarının nizama salmaq, məişətlərini təmin etmək, rifah hallarını get-gedə yaxşılaşdırıb kamala çatmaq bacarığına deyilir. Bu da özlüyündə üç yerə bölünür: Birinci - əxlaqın saflaşdırılması; ikinci - evqurma qaydası; üçüncü isə şəhər salma siyasətidir.

Magistrantların XVII Respublika Elmi konfransı, 11-12 may 2017-ci il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

*Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri
Heydər Əliyevin anadan olmasının
94-cü ildönümünə həsr olunur*

**MAGİSTRANTLARIN
XVII RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ**

MATERİALLARI

II HİSSƏ

SUMQAYIT – 2017

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

E.B.Hüseynov	(Sədr)	Rektor
R.S.Məmmədov	(Sədr müavini)	Elm və innovasiyalar üzrə prorektor
N.H.Talıbov		Tədrisin təşkili və təlim texnologiyaları üzrə prorektor
Q.N.Atayev		Qiyabi, distant və əlavə təhsil üzrə prorektor
R.A.Hüseynov		Humanitar məsələlər üzrə prorektor
N.İ.Hacıyev		İqtisadi məsələlər üzrə prorektor
A.B.Baxşəliyev		Tarix və coğrafiya fakültəsinin dekanı
S.S.Həməyəva		Filologiya fakültəsinin dekanı
U.X.Ağayev		Mühəndislik fakültəsinin dekanı
Z.Q.Hüseynov		Riyaziyyat fakültəsinin dekanı
M.M.Muradov		Kimya və biologiya fakültəsinin dekanı
T.Ə.Əhmədova		Fizika və elektroenergetika fakültəsinin dekanı
A.Y.Yəhyayeva		İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekanı
F.İ.Məmmədov		Elektromexanika kafedrasının müdiri, AMEA-nın müxbir üzvü
S.A.Xəlilov	(Məsul katib)	Doktorantura və magistratura şöbəsinin müdiri
Q.M.Mansurov		Elmi hissənin müdiri
İ.G.Paşayev		Tələbə Elmi Cəmiyyətinin elmi rəhbəri

BÖLMƏLƏR

I HİSSƏ

1. Riyaziyyat
2. Yeni informasiya texnologiyaları
3. Kimya və kimya-texnologiya
4. Biologiya
5. Ümumi tarix

II HİSSƏ

6. Mexanika
7. Coğrafiya
8. İnnovasiyalı iqtisadiyyatın inkişafının müasir problemləri
9. Müəssisələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi
10. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə aktual məsələlər
11. Qloballaşma şəraitində dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşması
12. İslam və demokratiya

III HİSSƏ

13. Fizika və elektroenergetika
14. Ekologiya
15. Dilçilik
16. Ədəbiyyatşünaslıq
17. Metodika
18. Pedaqogika və psixologiya
19. Azərbaycan multikulturalizmi

VI BÖLMƏ

MEXANİKA

XAMMALIN İPLİK VƏ SAPLARIN FİZİKİ-MEXANİKİ XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Abdullayeva S.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toxuculuq məhsulları qeyri-ərzaq malları arasında əsas yerlərdən birini tutur. Toxuculuq mallarına geniş aspektdə nəzər salsaq bütün növ parçaları, trikotaj mallarını, toxuculuq xırdavat mallarını, balıqçılıq torlarını, xalça və xalça məmulatlarını, toxunmamış materialları və s. bura aid edə bilərik. Toxuculuq məmulatının hazırlanmasında ilk xammal toxuculuq lifi hesab edilir. Lif-uzunluğu bir neçə dəfə diametrindən artıq olan, elastik, ayrılma, toxunma və istismar zamanı mexaniki xassələrə malik olan möhkəm cisimlərə deyilir. Lakin lifli materialların əksəriyyəti qısa və davamsız olduğu üçün, onlar birbaşa lif halında deyil ayırma və eşilmə yolu ilə alınan iplik, saplar şəklində istifadə olunur. İplik nisbətən qısa liflərdən ayrılır. Sap isə uzun liflərin bir neçəsinin bir yerdə eşilməsi(burma)yolu ilə alınır.İplik, sap üçün əsas xammal pambıq, yun, kətan, ştapel lifi və s. liflərdən ibarətdir. Hal-hazırda ən çox bitkilərdən alınan liflərdən istifadə olunur. Bitki liflərindən sonra ikinci yeri heyvanlardan alınan təbii liflər tutur. Müasir dövrdə kimyəvi liflərin istifadəsi günü-gündən artmaqdadır.

Pambıq lifi. Ən geniş istifadə olunan və böyük əhəmiyyətə malik olan lif pambıq lifidir. Bu liflər pambıq kolunun toxumlarından alınır. Pambığın tək-tək lifləri yastı, içi boş borucuqdan ibarətdir, bu borucuq spirala bənzər qıvrıq şəklində olur. Lifin uzunluğu isə 12-dən 55 mm-ə qədər təşkil edir. Kimyəvi cəhətdən pambıq, demək olar xalis sellülozadan ibarətdir. Pambıqdan iplik əldə etmək üçün kard, daralma və aparat ayırma sistemindən istifadə olunur. Təyinatına görə toxuculuq(əriş və arğac), trikotaj, corab, sap ipliynə və texniki təyinatlı ipliynə, ayrılmasına görə daranmış,daranmamış, kard və aparat, burulmasına görə birsaplı və sağa, yaxud sola burulmuş, bəzəyinə görə ağardılmış, boyanmış melanj vəmuline ipliynə, təmizliyinə görə isə siniflərə bölünür.

Xalis yun ipliği. Bu, ən qiymətli xammal növüdür. Xalça toxumaq üçün təzə, yayda qırılmış qoyun yunu daha əhəmiyyətli sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaz fəslində qırılan yun bir qədər çirklə və zibilli olsa da, uzun lifli olur. Odur ki, belə yunu xalçaçılar xalça toxumaq üçün ən yararlı yun sayırlar. Daranmış və aparat üsulu ilə ayrılmış 18-80 və 60-330 teksli təksap və burulmuş iplik halında istehsal edilir.

Kətan lifi. Kətan lifindən də geniş istifadə olunur.Kətan lifinin ayrılmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Kətan lifi xalis kətan və eləcə də kimyəvi liflər ilə qarışıq halda emal edilir. Kətan lifləri xüsusi daraqlı maşınlarla daranır.Bu zaman kətan lifi və qısa liflərə ayrılır. Alınmasına görə quru və yaş ayrılmış ipliklərə bölünür.Kətan ipliği ən çox toxuculuq və xalça istehsalında istifadə olunur.

İplik və sapların fiziki xassələrinə onların sorbsion, hiqroskopik, nəmlik, istilik və s. xassələr daxildir.

Sorbsiya (latınca sorveçe-hopmaq, udmaq sözündən alınmış) ətraf mühitdəki müxtəlif cisimlərdə məhlul və mikroskopik bərk hissəciklərdə həll olunan qaz və buxarların bərk və maye cisimlərin udmasını göstərən mürəkkəb fiziki-kimyəvi hadisədir. Sorbsiyanın bir xüsusi halı da toxuculuq materiallarının ətraf mühitdən su buxarını udmasıdır ki, bu da iplik və sapların fiziki xassələrinə, o cümlədən də onların en kəsiklərinin ölçüsünə, kütləsinə, istiliyinə, optik, habelə mexaniki xassələrinə (məsələn gərilməyə, qırılma yükünə, möhkəmliyinə) və s. güclü təsir edir.

Lif və saplarda su buxarının lifin məzmunundan asılı olaraq ətraf mühitdəki müəyyən şəraitdə sorbsiya prosesi baş verə də bilər, yaxud proses əksinə də (desorbsiya prosesi,yəni buxarın ətraf mühitə keçməsi)ola bilər.

Qaztəhər maddəni özünə hopduran cismə sorbent, hopmuş maddəyə isə sorbat deyilir.

Toxuculuq liflərinin optik xassələri də fiziki xassələr sayılır. Liflərin əsas optik xassələrinə işığın udulması, sınması, qayıtması və səpilməsi aiddir.

Elektrik xassələri də həmçinin fiziki xassələrə aiddir,buraya liflərin elektricləşmə,dielektrik xassələri, elektrik keçiriciliyi daxildir.

Burada əsas məqsəd liflərin fiziki xassələrinin liflərin keyfiyyətinə təsirinin öyrənilməsindən ibarətdir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Toxuculuq liflərinin istilik xassələrinin liflərin keyfiyyətinə təsiri.
- Toxuculuq liflərinin hiqroskopik xassələri və onların liflərin keyfiyyətinə təsiri.
- Toxuculuq liflərinin optiki, elektrik, işıq, hava təsirinin liflərin keyfiyyətinə təsiri.

Liflərin və sapların sorbsiya tarazlığına uyğun nəmliyi tarazlıq nəmliyi adlanır. Tarazlıq nəmliyi təkcə lifin xassəsi və sturukturundan deyil, həm də onların temperaturundan , təzyiqindən və nisbi rütubətindən asılıdır. Bu şərtlərdən birinin dəyişilməsi ilə, liflərin tarazlıq nəmliyi dəyişir.

Xammalın iplik və sapların fiziki-mexaniki xassələrinə təsiri haqqında yekun olaraq aşağıdakıları deyə bilərik.

1. Bitki əsaslı iplik və saplardan alınan parçalar bədəni rütubətdən və başqa təsirlərdən qoruya bilir.
2. Bitki əsaslı iplik və saplar iqtisadi cəhətdən əlverişlidir, heyvanat əsaslı iplik və saplardan istehsal edilən parçalar yüksək istilik saxlama xassələrinə malik olur.
3. Yun ipliyinə 40%-ə qədər kimyəvi liflərin qatılması onunsürtünməyə qarşı davamlılığını artırır.
4. Bitki liflərinin fiziki xassələrinin təhlili göstərir ki, istini yaxşı keçirmir, çünki onun kütləsi boş olduğundan içərisində çoxlu hava boşluğu vardır, bundan başqa lifin kanalı hava ilə dolu olur, ona görə də istini yaxşı saxlayır.

5. Bitkilərdən alınan toxuculuq liflərinin hiqroskopik xassələri süni və sintetik liflərə nisbətən xeyli yüksəkdir.

6. Aparılan müşahidələr göstərir ki, yundan olan iplik və saplar davamlı, yüksək upruq və elastikdir, bu səbəbdən ötrü də yun xammalından geniş istifadə olunması məqsədəuyğun sayıla bilər.

Məlum olmuşdur ki, təbii ipək, neylon, viskoz, kətan, pambıq lifləri 40 gün ərzində işıq-hava təsirindən dağılma intensivliyi 100% olmuş, ən davamlı lif isə poliakrilon olmuşdur.

İPLİK VƏ SAPLARIN XASSƏLƏRİNİN PARÇALARIN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Abdullayeva N.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə geniş çeşiddə parçalar və parçadan olan məmulatlar buraxılır. Bunlar bir-birindən əsasən təyinatına görə fərqlənir. Hər bir növ parçalar müəyyən xassələrinə görə xarakterizə olunur. Parçaların hər biri öz yararlılıq xassələrinə görə təyinatı uyğun olmaqla istismar zamanı istehlakçının tələbini ödəməlidir. Deməli, parçalar müəyyən zəruri keyfiyyət göstəricilərinə malik olmalıdır. Parçaların hər bir növünün keyfiyyət səviyyəsini standartların köməyi ilə qiymətləndirirlər. Standartlarda hər bir növ parça üçün keyfiyyətin norma göstəriciləri verilir. Parçaların təyinatından asılı olaraq ümumi texniki tələbləri özündə əks etdirən tamamilə yeni standartlar tətbiq olunur. Bunlar hamısı yeni növ parçaların istehsalını təşkil edir. İstehsal edilən parçaların keyfiyyətinin yüksəldilməsində ən mühüm olan məsələlərdən biri parça və parçalardan hazırlanan məmulatların təyinat və istismar şəraitini nəzərə almaqla xassə göstəriciləri, nomenklaturasının düzgün seçilməsidir. Bundan başqa liflərin, iplik və sapların parçaların keyfiyyətinə böyük təsiri vardır. Parçanın əsas xassələri onun hazırlandığı liflərin xassələrindən asılıdır. Liflər iki sinifə bölünür: təbii və kimyəvi. Həm təbii, həm də kimyəvi liflər üzvi və qeyri-üzvi olmaqla iki sinifə bölünür: bitki və heyvanat mənşəli liflər. Bitki mənşəli liflərə pambıq, kətan, cut və s. liflər aiddir. Heyvanat mənşəli liflərə yun, təbii ipək aid edilir. Qeyri-üzvi mənşəli təbii liflərin bir qrupu var ki, buraya azbest aid edilir. Üzvi mənşəli kimyəvi liflər süni və sintetik qruplarına bölünür. Süni liflərə viskoz, polinoz, asetat, kazein və s. aiddir. Sintetik liflərə isə anid, lavsan, spandeks, nitron, vinol və s. aid edilir.

Parçaların alınmasında iplik və saplardan istifadə olunur ki, onların hazırlanmasında müxtəlif təbii və kimyəvi liflərdən istifadə edilir. Parçalar bir sıra keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə edilir. Buraya parçaların sıxlığı, keçiricilik xassələri, sürtünməyə qarşı davamlılığı və s. kimi xassələr aid olunur. Müxtəlif liflərdən hazırlanan parçalar hazırlandığı lifin xüsusiyyətinə görə fərqlənirlər. Məsələn, kətan parçaların əsas xüsusiyyəti yüksək rütubət götürmə qabiliyyətidir. Rütubətləndikdə kətan parçalar da 10% qısalma baş verir.

Parçaların istehlak xassələrinin formalaşdırılmasına müxtəlif liflərin tərkib və xassələri böyük təsir göstərir. Əmtəəşünaslıq baxımından parçalar lif tərkibindən asılı olaraq bircinsli və qarışıq olur. Parçaların tərkibi onların təyinatından asılı olaraq seçilir. Eyni zamanda bircinsli liflər seçilərkən onlardan hazırlanacaq parçaların hansı şəraitdə və hansı mövsümdə istifadə ediləcəyinə də fikir verilməlidir. Məsələn, soyuq iqlim

qurşağı və qış mövsümünə hazırlanan parçalar üçün birincisi yun lifindən istifadə olunur. Ona görə ki, yun lifi daha yaxşı istisaxlama xassəsinə malikdir. Kətan parçaları qış paltarların hazırlanması üçün əlverişli deyil. Çünki, birincisi kətan lifi istiliyi ən az izolyasiya etmək qabiliyyətinə malikdir. Viskoz saplardan alınan parçalar sürtünməyə qarşı davamlı olduğuna görə onlardan ən çox astarlıq parçalar hazırlanır. Qarışıq liflərdən hazırlanan parçalar tərkibcə bir neçə növ liflərdən ibarət olur. Burada parçanı təşkil edən ayrı-ayrı lif tərkibini və onların miqdarı nisbətini nəzərə almaq zəruridir. Məsələn, yun parçalrı hazırlayan zaman 50%-ə qədər lavsan lifinin əlavə edilməsi parçanın davamlılığını artırır, formasının saxlanmasını yaxşılaşdırır, yığılmasını azaldır və s. Viskoz lifi ilə yun lifinin qarışığından toxunan parça həm yaraşıqlı, həm də yumşaq olur. Kapron lifi ilə yun lifindən toxunan parça möhkəm olur və özündə az əzilir. Lavsan, nitron, və yun liflərindən toxunan parça möhkəm olur və suyun, buxarın təsirindən az qısılır. Ancaq lavsan lifini miqdarının 50%-dən yuxarı götürülməsi həmin parçanın gigiyenik xassələrinə məfi təsir edir. Yəni, lif tərkibinin hansı miqdarda götürülməsi praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Parçaların qarışıq liflərdən hazırlanması heç də istehlak xassələrini həmişə yaxşılaşdırmır.

Parçaların keyfiyyət səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üçün orqanoloptiki, laboratoriya, ekspert, sosioloji metodlardan istifadə edilir. Parçaya olan tələbat üç qrupa bölünür:

- parçanın möhkəmliyi
- gigiyenik tələbat
- estetik tələbat

Parçanın möhkəmliyinə olan tələbat odur ki, parça tez cırılmasın, yuyulmağa, ovxalanmağa, sıxılmağa və s. uzun müddət davam gətirsin.

Gigiyenik tələbat odur ki, bu parçadan hazırlanan məlumat insanın sağlamlığına pis təsir göstərməsin, əksinə onlar insanın bədənini zərərli xarici təsirlərdən (soyuqlamadan, istilənmədən) qorusun.

Estetik tələbat parçanın yaxşı ağardılması, gözəl rənglənməsi, zərif şəkillərlə bəzədilməsi və s. aid edilir.

Müxtəlif ipliklərdən hazırlanan parçalar aşağıdakı qruplara bölünür:

- pambıqdan hazırlanan parçalar;
- kətandan hazırlanan parçalar;
- yundan hazırlanan parçalar;
- ipəkdən hazırlanan parçalar;
- süni və sintetik liflərdən hazırlanan parçalar.

Pambıq iplikdən toxunan parçalar gigiyenik tələbatı ödəməli, sürtünməyə, yuyulmağa, işığa davamlı olmalıdır və təbii rəngi solmamalıdır. Pambıq parçalara çit, bez, satin və s. aiddir. Kətan iplikdən hazırlanan parçalar isə pambıq parçalara nisbətən qalın və möhkəm olur və yaxşı ütülənir.

Müəyyən iplikdən hazırlanan parçaların keyfiyyət göstəriciləri aşağıdakı kimi təsnif olunur:

Təyinat göstəriciləri məhsulun təyinatına görə istifadə edilməsinin mənfəətli effektini xarakterizə edir. Məsələn, parçanın yaralıq dərəcəsini müəyyən edən mexaniki xassə göstəriciləri, parçaların lifli tərkibi, səthinin davamlılığı və s.

Etibarlılıq göstəriciləri məmulatın istismarı zamanı etibarlılıq və uzun ömürlüyünü xarakterizə edir. Məsələn, parçaların rənginin işığa davamlılığı və s.

Erqonomik göstəricilər gigiyenik, fizioloji, antropometrik xassələri nəzərə alır. Məsələn, parçaların buxar keçirmə qabiliyyəti və s.

BAKİ ŞƏHƏRİNİN ÖZÜNƏMƏXSUS BƏDİİ OBRAZININ AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Abdullazadə L.V.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Hələ orta əsrlərdən tarixçi səyyahlar Bakı şəhəri haqqında onun özünəməxsus təbiəti, görkəmi, memarlıq abidələri barədə məlumatlar yazmışlar.

Bildiyimiz kimi Bakı şəhəri hələ orta əsrlərdə “İçəri şəhər”in qala divarları içərisində formalaşmışdır. Daha sonralar isə Azərbaycan Çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrlərdə “İçəri Şəhər” qala divarlarının bayır hissəsində şəhər inkişaf etməyə başladı. Bu baxımdan Bakı şəhəri kapitalist dövrü tarixi inkişafı tanınmış alim Şamil Fətullayevin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Sovet dövrü inkişaf mərhələsi isə bir sıra alimlərin diqqətini çəkmiş, ancaq bununla bağlı müfəssəl məlumatlar Rəna Əfəndizadənin “Sovet dövrü Azərbaycan memarlığı” əsərində öz əksini tapmışdır.

Qeyd etdiyimiz bütün dövrlərdən Bakı şəhərinin ümumi bədii obrazını əks etdirən bir sıra foto materiallar mövcuddur. Müxtəlif tarixi dövrləri özündə əks etdirən bu foto materiallar Bakı şəhərinin dəyişən bədii obrazının inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Keçən əsrimizin 70-80-ci illərinə qədərki inkişafında Bakının xarakterik cəhətlərini aydın görmək mümkündür. Təbii ki, şəhər haqqında ümumi vizual kontekst dəyərli panoram görüntüləri üzərindən mümkün olur. Ayri-ayrı tarixi dövrlərdən götürdüyümüz panoram nümunələrə baxsaq hər dövrdə panoramanın vizual məzmununun müxtəlif dominant və aksentlərdən ibarət olduğunu görürük.

Misal üçün:

-Orta əsr içəri şəhərin panoramlarına baxdıqda orada "Şirvanşahlar sarayı kompleksinin, qız qalasının, məhəllə məscidlərinin gümbəz və minarələrinin bəzi hallarda giriş portallarının və təbii ki şəhərin qala divarlarının aktiv rol oynadıqlarını –Kapitalist dövrü şəhər strukturunda, panoram görüntüsündə isə içəri şəhər bütövlükdə dominant rolunu oynayır. Buna əlavə olaraq bir sıra görkəmli tikililər panoramda vizual aksentlər olaraq aktiv rol oynayırlar. Sovet dövrü inkişafında isə bütün bunlara əlavə olaraq ölçücə daha böyük bina və komplekslər şəhərin ümumi məzmununa daxil edilmiş, bədii obrazının formalaşmasında öz yerini tutmuşlar.

Bizi düşündürən əsas məsələ qeyd etdiyimiz istiqamətdə Bakı şəhərinin dəyişən bədii obrazında nələr baş verir?!... Şəhərin əsrlərlə formalaşmış simasında hansı pozitiv, neqativ təmayüllər özünü göstərir.

Əslində biz bu gün son 20-30 ilin neqativ təsirlərinin yaratmış olduğu problemlərin mənəşəsində olduğumuzu görürük. Bakı şəhərinin Sovet dövrü memarlığında daxil olmaqla son dövrlərə qədərki inkişaf tarixi şəhərin dəyişən ancaq özünəməxsus tanınan simasının olduğunu aydınca göstərir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, istənilən şəhərin özünəməxsus bədii obrazının görünməsi, "oxunması" onun hansı coğrafi şəraitdən, dominantlardan ibarət olmasından çox asılıdır. Ümumiyyətlə şəhərin bədii obraz məzmunu təkcə şəhərdə tikilmiş, qurulmuş, memarlıq inşaat obyektlərindən asılı deyildir. Bir çox hallarda sözü gedən obrazın ana xəttini təbiət elementləri – qayalıqlar, təpələr, çaylar, göllər, dənizlər təşkil edir. Bu mənada Peterburq şəhərini Neva, Moskva şəhərini Moskva, Tibilisi şəhərini kür çaylarsız təsəvvür etmədiyimiz kimi Bakı şəhərini də Xəzər dənizsiz təsəvvür etmək olmaz.

Bu baxımdan Bakı şəhərinin hər hansı bir panoram görüntüsündə Xəzər dənizi görünürsə orda onun simasındakı özünəməxsusluq aydınca görünür. Bunu şəhərin dəniz tərəfdən görünən panoramında, dağıstı silsilə park təpəliyinin bədii obraza davamlı təsirində də görmək olar. Əsas problem də ondan ibarətdir ki, biz şəhərin bədii obrazında xüsusi çəkiyə malik olan coğrafi aksentlərin nə dərəcədə təcridən gizlətdiyimizin şahidi oluruq. 21-ci əsrin əvvəlindən etibarən təəssüfki bu istiqamətdə kifayət qədər yalnız addımlar atılmışdır. Bunu nəinki, şəhərin panoram III, IV dərəcəli görüntülərində müşahidə etmək olur. Hətta I,II dərəcəli – mərkəzi hissələrdə də, acıda olsa, müşahisə etmək olar. Buna misal olaraq şəhərin sahil bulvarı hissəsində inşa edilmiş, iri miqyaslı binaların ümumi panoram görüntüdə yaratmış olduğu neqativ nəticələri göstərmək olar. Yeri gəlmişkən nəinki, sahil bulvarında inşa edilmiş binalar hətta, Neftçilər prospekti boyunca şəhərin tarixi ön panoram xəttində inşa edilmiş, binaları da qeyd etmək olar. Sözü gedən binalar həm stilistik görüntülərinə, miqyaslarına, bədii estetik tərtibat xüsusiyyətlərinə görə pozitiv qiymətləndirilə bilməzlər. Görünür ki, bu məsələlərə dair lazım olan qanunvericilik aktları, normativ direktiv sənədləri lazım olan səviyyədə işlənib hazırlanmamışdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, dünya təcrübəsində bu məsələyə dair çoxlu sayda təqdirəməli nümunələr mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə bu, şəhərlərin ümumi strukturlarında qoruq çərçivələrinin, müxtəlif qadağaların və s. normativ aktların işlənməsində özünü göstərir. Misal olaraq, İtaliyanın Florensiya şəhərinin, demək olar ki, bütün tarixi hissəsində əsrlərlə formalaşmış bədii obrazına xələl gətirə biləcək heç bir tikili inşa edilməmişdir. Bu tip çəx sayda nümunələr göstərmək olar. Təəssüfki, bu pozitiv yanaşmanı Bakı şəhərində görmək olmaz. Tam tərsi olaraq, Bakı şəhərinin mərkəzində yerli-yersiz, qarmaqarışıq görüntü, əcayib miqyaslarda bir çox hallarda şəhərin funksional strukturu ilə uyğunmayan binalar inşa edilmişdir. Bu cür yanaşmanı hətta orta əsr içəri şəhər tarixi strukturlarında belə görmək olar.

Göründüyü kimi bu istiqamətdə ciddi elmi konsepsiyaların nəzəri prinsiplərin, konseptual layihələrin hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu cür konsepsiyaların əsasında ilk növbədə şəhərin ümumi, xarakterik panoram görüntülərini ifadə edən görünüş rakurslarının müəyyən olunması durmalıdır. Buraya şəhərə giriş bölümləri, xarakterik coğrafi aksentlər (dəniz və təpəliklər), dənizin bütün sahil boyu dolğun görünüş rakursları aid edilə bilər. Təsəffüfki, 20-ci əsrdə, hətta son 10 illərdə Bakının bütöv bədii obrazını göstərmək məqsədi ilə aparılmış çəkilişlər adətən eyni rakurslardan aparılmışdır. Misal üçün dağıstı parkdan işlənmiş görüntülər. Marahı haldır ki, şəhər strukturuna "yeni gəlmiş" dəyərli memarlıq nümunələri bir çox hallarda şəhərin bədii obrazında "mənəm-mənəm" deyərək diqqəti özünə çəkir, panoramda dominant,

effektiv aksentlər olaraq özlərini göstərirlər. Buna son zamanlar hazırlanmış panoram görüntülərdə diqqəti çəkən “alov qullələri”ni göstərmək olar. Xüsusəndə şəhərin gecə görüntülərində effektiv , dəyişən tərtibatı ilə hamının diqqətini çəkən qüllələr demək olarki Bakının simvoluna çevrilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, dəniz tərəfdən aktiv , yüksək bədii estetik yükü ilə seçilən qüllələr şəhərin bir çox nöqtələrindən o qədər də yerində dolğun bədii estetik mahiyyət kəsb etmirlər. Bu tip nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Göründüyü kimi problemin həlli aktual olaraq qalır və bir çox səviyyələrdə düşünülməsinə , müvafiq tədbirlər görülməsinə ehtiyac vardır.

KİŞİ ÜST GEYİMLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TOXUCULUQ MATERIALLARININ FİZİKİ MEXANİKİ XASSƏLƏRİNİN TƏTQIQI

Akqubayeva F.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kişi geyimləri, əsasən, daha sadə və ciddi formada tikilir, rənginin müxtəlifliyi, bəzəyi çox az olur. Kişi paltarlarının modası qadınlarınkına nisbətən az dəyişkəndir. Kişi geyimi ümumi görünüşünü uzun illər saxlayır. Yalnız ayrı-ayrı detallar: pencəyin yaxalıqlarının eni və böyüklüyü, bu yaxalıqların şəkli və düymələrin düzülüşü, şalvarın eni, çiyinlərin biçimi və s. dəyişir.

Kişi geyiminin gözəlliyi tamamilə paltarın biçimindən, kişi bədənini nə dərəcədə nəzərə cərpdirəməsindən asılıdır. Bəzən isə parçanın keyfiyyətindən, seçilmiş fasona uyğunluğundan da asılı olur. Parçanın yüksək keyfiyyətli olması bayır paltarı üçün, təntənəli günlərdə geyilən kişi kostyumu üçün ən əsas şərtlərdən biridir. Kişi paltarı yalnız o vaxt həqiqətən gözəl olur ki, nə modeli, nə də rəngi ilə dərhal diqqət çəkmir. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, kişi kostyumu yalnız standart biçimdə tikilməlidir. Kişi kostyumu və paltosu üçün də müxtəlif forma və müxtəlif rəngli parça seçmək olar. Müasir moda yazlıq-yaylıq kişi kostyumunun müxtəlif açıq rəngli parçadan tikilməsinə imkan verir. Kişi kostyumu üçün şit rəngli parça seçmək düzgün olmazdı. Məsələn, yazlıq kostyum üçün yaşıl rəngli parçadan istifadə etmək olar. Seçilmiş rəng göz oxşamalıdır. Yalnız bir dəst palto və ya kostyum tikdirə bilən kişi və ya qadın da bu prinsipi əsas götürməlidir. Əgər kostyum hər gün və hər şəraitdə geyilsə, onun rəngi tünd olmadıdır. İki dəst kostyum tikdirmək imkanı olduğu təqdirdə birini açıq rəngli parçadan, yaraşlıq tikdirmək olar. Kişi paltosu və kostyumu-Kişi paltosu və kostyumu üçün müxtəlif cür parça almaq olar. Yumşaq və qalın parça modelin şəklini yaxşı saxlamasına, yaxşıbiçilməsinə kömək edir, az qırıxır və bədənə gözəl oturur. Şalvarın eni və uzunluğu da bəzən modadan asılıdır. Lakin moda dəyişsə belə, nəzərə almaq lazımdır ki, çox gen və uzun şalvar nəinki narahatlıq törədir, həm də əlverişli deyildir. Çünki şalvar gen və uzun olanda hərəkət etməyə mane olur və onun balaqları tez yırtılır. Dar şalvarın öz üstünlüyü var: o, həm rahatdır, həm də bədən quruluşunu yaxşı göstərir. Lakin dar şalvar heç də hamıya yaraşmır, xüsusən həddindən artıq dar tikiləndə.

Pencək necə biçilirsə biçilsin, siz onun yaxasının duruşuna fikir verin. Yaxanın düzgün kəsilməsi, biçimin gözəl olması əsas şərtidir. Yaxalıq boyuna yaxşı oturmalı, çox hündür olmalıdır ki, bilavasitə bədənə toxunmayıb, köynəyin yaxalığı üzərinə düşsün.

Pencəyin yaxasının eni və uzunluğunu modadan asılı olaraq, kostyumun başqa hissələrinə nisbətən daha tez-tez dəyişir. Əlbəttə, yaxanın modanın tələb etdiyi kimi tikilməsi yaxşıdır, amma başqa məsələlərdə olduğu kimi, burada da çərçivədən çıxmayıb, zövqlə seçim etmək lazımdır.

Kişi geyimləri içərisində bu və ya başqa əlavə və aksesuarların olması, təbii ki, hər kəsin həyat tərzindən, arzu və zövqündən, maddi imkanından asılıdır. Hər kəsin ən azı, iki dəst qalın üst geyimi – yazlıq-payızlıq paltosu və plaşı olmalıdır. Qış paltosu, əlbəttə, olsa yaxşıdır, lakin onsuz da (qışda yazlıq-payızlıq paltoya sıyrılmış qalın astar tikməklə) keçinmək mümkündür. Həmçinin yüngül paltoya düymələnən xəz yaxalıq da taxmaq olar. Ölkəmizin qışı daha sərt keçən dağlıq rayonlarında isə qış paltosu mütləq lazımdır. Lakin qeyd etmək ki, gənclərin geyimi, ümumiyyətlə, çox ağır və isti olmamalıdır. Yazlıq-payızlıq palto o qədər gen olmalıdır ki, onun altından ya sıx qalın astar, ya gödəkçə, ya da pulover və ya başqa isti paltar geymək mümkün olsun. Bu məqsəd üçün cibləri üstədən tikilən kəmərlili və ya idman stilli gen palto daha əlverişlidir. Belə palto üçün ya neytral (boz, sarıya çalan açıq-qəhvəyi) rəngli, ya da tünd-abı, qəhvəyi, tünd-yaşıl rəngli parça seçmək yaxşıdır. Qara kişi paltosu daha çox rəsmi geyimi xatırladır. Buna görə qara palto üçün ən gözəl keyfiyyətli parça seçib, onu ciddi tərzdə tikdirmək lazımdır. Məsələn, palto belə yaxşı gəlməlidir, iki yandan düyməli, kəmərsiz, cibləri üstədən tikilmə deyil, yandan kəsilmə olmalıdır. Qalın yun parçadan tikilmiş plaş həm yaz, həm də yay paltosunu əvəz edir. Əgər belə

plaşdan əlavə bir ucuz yağış plaşınız da varsa, o zaman plaş-paltonu daha açıq rəngli, yaraşıqlı parçadan tikdirin.

Gənc kişinin qarderobu üçün 3 dəst kostyum kifayətdir. Bunlar bayırlıq, iş kostyumu və yay kostyumundan ibarətdir. Çox kostyum da tikdirmək olar. Lakin gənc kişinin, xüsusən gənc oğlanın geyim üçün çox israfçılıq etməsi lazım deyil. Həmin pulu başqa şeyə xərcləmək daha yaxşı olar. Birdən-birə üç dəst kostyum almağa imkan olmaya da bilər, lakin çalışıb, buna nail olmaq lazımdır. Kostyum say etibarı ilə çox olarsa, gec də köhnəlib sıradan çıxar. Qış kostyumu üçün bir qayda olaraq, tünd rəngli qalın yun parçadan istifadə edilir. Kişilərin indi həvəslə geydikləri toxunma jilet, pulover və cemper öz yaraşığı, gözəl rəngi ilə kişi kostyumuna lazımi müxtəliflik verir. Kişi yay kostyumu üçün açıq rəngli nazik yun parçadan başqa, ştapel, reps, kətan və çesuçadan da istifadə edilir. Demək lazımdır ki, açıq rəngli yun parçadan tikilmiş yay kostyumu o qədər də əlverişli deyildir. Bu cür kostyum tez çirklənir və təmizlənməyə ehtiyacı olur. Bu da yalnız bir dəst kostyumu olan adam üçün çətinlik törədir. Bayırlıq və gündəlik kişi kostyumları, adətən, forma etibarı ilə bir-birinə çox oxşayır. Onlar əsasən, parçanın keyfiyyəti baxımından fərqlənir. Lakin müasir moda xüsusən gənc kişilərə işə geyinmək üçün daha çox müxtəlif gödəkçələr, bluzalar, koketkalı və üstədən tikilmə cibli idman pencəyi məsləhət görür. Bu gödəkçə və bluzalar həm rahat, həm də münasib olur. Onların modelləri də çox və müxtəlifdir. Belə geyimlər, adətən, qış üçün yun parçadan, mahuddan, flaneldən, yay üçün isə reps, çesuça, ştapel və pambıq parçadan hazırlanır. Gödəkçənin bir çox üstünlükləri vardır. O, pencəkdən xeyli ucuz başa gəlir, qışda onun altından qalın toxunma sviter də geymək olar. Sviteri pencəyin altından geymək olmaz. Çünki o, qalstuku və köynəyi tamam örtər ki, bu da görünüşü pozar. Yay gödəkçəsi və bluza ona görə rahatdır ki, onları üst köynəksiz və pencəksiz də geymək olar. Lif və sapların fiziki xassələrinə onların sorbsion, hiqroskopik, nəmlik, istilik və s. xassələri daxildir. Sorbsiya (latınca sorveçe – hopmaq, udmaq sözündən alınmış) ətraf mühitdəki müxtəlif cisimlərdə məhlul və mikroskopik bərk hissəciklərdə həll olunan qaz və buxarların (məsələn, tüstülərin) bərk və maye cisimlərin udmasını göstərən mürəkkəb fiziki-kimyəvi hadisədir. Sorbsiyanın bir xüsusi halı da toxuculuq materiallarının ətraf mühitdən su buxarını udmasıdır ki, bu da lif və sapların fiziki xassələrinə, o cümlədən də onların en kəsiklərinin ölçüsünə, kütləsinə, istiliyinə, dielektrikliyinə, optik, habelə mexaniki xassələrinə (məsələn, gərilməyə, qırılma yükünə, möhkəmliyinə), deformasiyalanma qabiliyyətinə və s. güclü təsir edir. Lif və saplarda su buxarının lifin məzmunundan asılı olaraq ətraf mühitdəki müəyyən şəraitdə (temperatur və havanın nəmliyi) sorbsiya prosesi (su buxarının sonrakı hopması) baş verə də bilər, yaxud proses əksinə də (desorbsiya prosesi, yəni buxarın ətraf mühitə keçməsi) ola bilər. Qaztəhər (qazabənzər) maddəni özünə hopduran (canına çəkən) cismə sorbent, hopmuş maddəyə isə sorbat deyilir. Lif və saplar nisbətən az nəmliyi olan mühitdən çox nəmli düşdükdə onların su buxarlarının hopması prosesi xarici səthlərindən başlayır. Belə ki, səthlərdəki molekullar güclü sahəyə malik olub, ətraf mühitdəki su molekullarını özünə cəzb edir. Mühitdə nəmlik nə qədər çox və sorbentdə nə qədər az olsa, suyun molekulları onun səthində daha çox qərarlaşırlar (sorulurlar, tutulub saxlanırlar, toplanırlar).

HƏLL OLMUŞ QIDA LİFLƏRİ İLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMİŞ ZEFİRİN İSTEHSAL TEKNOLOGİYASININ İŞLƏNMƏSİ

Babayev M.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, elm və texnika yüksək bir pilləyə çatdıqca, sağlamlığı tam mənada təmin edən yeni qida məhsulları istehsalı və onlar üçün müasir texnologiyaların işlənilib hazırlanması problemləri irəli sürülür. Bu səbəbdən də qidalılıq və bioloji dəyəri yüksək olan, pəhriz və profilaktiki cəhətdən də diqqəti cəlb edən xammal və yarımfabrikatlardan həmin məhsulların hazırlanması üçün istifadə olunması, yeni çeşidlərin yaradılması günün əsas tələblərindəndir. Hazırda qənnadı sənayesində məmulatların istehsalında quruluşlu yarımfabrikatlar və məhsullardan istifadə edilir. Orqanoleptik və fiziki-kimyəvi xüsusiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün nişasta və zülal tərkibli bitki xammalından istifadə etmək lazım gəlir. Unlu qənnadı məmulatlarının texnologiyasına müsbət təsir göstərmək, sağlamlıq nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edə bilən yeni xassəli xammallardan istifadə edilməsi böyük maraq doğurur. Bununla əlaqədar olaraq yabani bitki xammalından istifadə etməklə zefir məmulatlarının hazırlanması resepturasının öyrənilməsi və texnologiyasının iş- lənməsi, əhalinin qidaya olan tələbatının yaxşılaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qənnadı məmulatları qida məhsulları içərisində müasir insanlar tərəfindən ən çox istehlak olunan məhsullardır. Bunlara aid edilən zəfir məmulatları isə dünya miqyasında istehsal səviyyəsinə, asan həzm olunmasına, zəngin qidalılıq dəyərinə və enerjivermə qabiliyyətinə görə xüsusi əhəmiyyətə malik olan şirniyyat məhsullarının istehsalında müxtəlif meyvə pürelərindən, şəkərdən, yumurta ağından və başqa maddələrdən istifadə edilir. Zəfir və marmelad həmişə çay yanında desert kimi verilir və qidanın bir növ tamamlayıcısı hesab olunur. Zəfirin müxtəlif növlərinin kimyəvi tərkibi haqqında az məlumat vardır. Ona görə də zəfirin ümumi kimyəvi tərkibi haqqında fikir söyləmək üçün işlədilən xammalların tərkibini qısa xarakterizə edən meyvə-giləmeyvə pürelərinin tərkibində 66% quru maddə olur ki, onu da 60%-ni şəkərlər təşkil edir. Meyvə-giləmeyvə püreləri mineral maddələrlə o cümlədən Ca, Mg, K, Fe və S ilə zəngindir. Vitaminlərdən isə meyvə –giləmeyvə pürelərində korotin (provitamin) A, V1, V2, S, RR və başqaları vardır. Meyvə– giləmeyvə pürelərində həmçinin rəngləyici maddələr vardır ki, bunlarda hazırlanan zəfir məmulatlarının keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Zəfir istehsalında yumurta ağının işlədilməsi onu zülali maddələrlə zənginləşdirir. Yumurta ağında 85, 7 faiz su, 12,7 faiz azotlu-zülali maddə, 0,3 faiz yağ, 0,7 faiz karbohidrat 0,6 faiz mineral maddələr vardır. 100 qr yumurta ağının kaloriliyi 57,7 faiz kkal təşkil edir. Yumurta zülali tərkibində isə əsasən tam dəyərli zülallar olur. Həmin zülalın 69,7 faizini ovomalbumin, 0,7 faiz ovoqlubumin, 9 faizini konalbumin təşkil edir. Az miqdarda dəyərsiz zülal vardır ki, bundan da 1,9 faizini təşkil edir. Yumurta ağının zülalının tərkibində əvəz olunmaz amin turşuları ilə zəngin olan vitellin və mevetin də vardır. Yuxarıdakı məlumatlardan ayın olur ki, zəfir kütləsinin yumurta ağının çalınması, onu həmin maddələrlə zənginləşdirir. Aşağıdakı cədvəldə zəfir məmulatının kimyəvi tərkibi və qidalılıq dəyəri verilmişdir. Hsullarındandır.

Zəfir məmulatları istehsalında əsasən meyvə-giləmeyvə püreləri, şəkər, aqaraqar, aqaroid, jelatin, pektin, patka, yumurta ağının, süd, şokolad, kakao tozu, müxtəlif rəngləyici və dad artırıcı maddələrdən istifadə edilir. Meyvə –giləmeyvə püreləri müxtəlif meyvələrdən hazırlanır. Adətən tərkibində pektinli maddələr çox olan meyvələrdən (alma, ərik, heyvə və s) zəfir istehsalında daha çox istifadə edilir. Zəfir üçün meyvə-giləmeyvə həm təzə halda, həm də konservləşdirilmiş halda istifadə edilə bilər. Xarab olmadan qorumaq üçün həmin məhsulların konservləşdiricisi kimi kükürd qazından istifadə edilir. Yüksək dozada o orqanizm üçün zərərli olur. Hazırda məhsula adətən 0,01 faizə qədər SO₂ və ya 1 kq-da 100 kq SO₂ olmasına icazə verilir. Meyvə-giləmeyvə püresində mexaniki qarışıqlar və kənar iy olmamalıdır. Onların tərkibində quru maddənin miqdarı 10 faizdən az olmamalıdır. Meyvə- giləmeyvə ehtiyatları pürelərdən fərqli olaraq meyvələrin natural xassələrini, xüsusilə ətlərini özündə saxlayır. Bunları hazırlamaq üçün püre 1:1 nisbətində şəkərlə qarışdırılır. Meyvə-giləmeyvə ehtiyatlarının tərkibində ən azı 60 faizə qədər quru maddə 18 olmalıdır. Meyvə-giləmeyvə ehtiyatları sterilizə edilməmiş halda da buraxılır. Bu zaman püreyə üzvi turşular əlavə edilir və onlar 1:1,5 nisbətində şəkərlə qarışdırılır. Şəkər tozu bircinsli şəkər kristallarının xırılmasından alınır, parlaq şirin dadı malik olmalıdır. Həm quru halda, həm də məhlul halında kənar iy və dad verməməlidir. Şəkər tozu dənəvər, əl ilə yoxladıqda quru, parlaq və ağ rəngdə olmalıdır. Tərkibində 99,55-75% saxaroza, 0,14-0,15 faiz su 0,05% miqdarda reduksiyaedici şəkərlər, 0,003 faiz isə mineral maddələr olmalıdır.

Zəfirlərin istehsal texnologiyası. Hazır məhlulun keyfiyyəti xamaların xassələrindən və keyfiyyətindən, həmçinin istehsal texnologiyasına düzgün əməl edilməsindən asılıdır. Zəfirin istehsal texnologiyası əsasən aşağıdakı əməliyyatları özündə birləşdirir: 1. Xammalın istehsalatı hazırlanması. 2. Aqar-şəkər-patka, aqaroid-şəkər patka pektin-şəkər-patka qarışığından və ya 21 marmelad kütləsindən yapışqanlı şərbətin bişirilməsi. 3. Alma püresi, yumurta ağının və şəkərin çalınması. 4. Qaynar yapışqanlı şərbət və ya marmelad kütləsini çalınmış məhsul dad və artırıcı əlavələrlə qarışdırılması və pastila kütləsinin hazırlanması. 5. Zəfir kütləsinin qablara tökülməsi, forma verilməsi, bərkimək üçün saxlanması. 6. Soyumuş kütlənin düzbucaqlı tikələrə doğranması. 7. Xüsusi quruducularda zəfirin quruması və soyudulması. 8. Pastilanın üzərinə şəkər pudrası səpilməsi və yaxud şokoladla şirələnməsi. 9. Zəfirin bükülməsi və qablaşdırılması. Zəfirin istehsal texnologiyası onun növündən asılı olaraq bir qədər dəyişir və özünün xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də naxışlı zəfirin istehsalı fərqlənir.

Zəfiri hazırlamaq üçün istifadə olunması alma püresindən (12-14 faiz quru maddələrə malik) götürmə qabiliyyətinə malik olmalıdır. Pürenin tərkibində quru maddə çox, nəmlik isə az olduqda bəzi istehsal mərhələləri ixtisara salına bilər. Moskvanın «Udarnitsa» qənnadı fabrikində zəfir üçün nəmliyi 15-17 faiz olan alma püresindən də istifadə edilir. Belə püreni almaq üçün adi alma püresi vakuum aparatda bişirilir. Bəzən bu proses mexanikləşdirilmiş axın xəttində aparılır. Zəfir hazırladıqda istifadə olunan pürenin 25-30 faizinin yabani (meşə) almalarından alınmış püre ilə də əvəz etmək olar. Əgər alma zəif jele əmələ gətirmə qabiliyyətinə malikdirsə, onda ya pektin və ya da alça pürelərinin keyfiyyəti 6441-69 №-li QOST-a uyğun

olmalıdır. Bütün ərzaq mallarında olduğu kimi pastılanın keyfiyyəti həm orqanoleptiki və fiziki-kimyəvi göstəricilərinə görə laboratoriyada yoxlanılır. Pastila müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş reseptura və texnoloji təminat əsasında istehsal edilməsi və səhiyyə nazirliyini təsdiq etdiyi sanitar normalara riayət olunmalıdır. Zefir istehsalında işlədilən xammalların keyfiyyəti mövcud dövlət standartının və texniki şərtlərin tələbinə cavab verməlidir. Fiqurlu məmulatın səthi bəzənməsi uyğun fiqura oxşamalıdır. Şokoladla şirə- lənmiş zefir və pastila səthi hamar və ya dalğavari formada şokoladla örtülmüş olub, axıntılı çatlamış, bozarmış olmalı və korpus görsənməlidir. Alt hissədə korpusun bir qədər görünməsinə icazə verilir.

PAMBIĞIN İLKİN EMALI MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ TƏKRAR EMAL PROSESLƏRİNİN ANALİZİ

Baxçalıyeva A.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Pambığın ilkin emali proseslərində əsas məhsullarla,yəni pambıq lifi,pambıq çiyidi və lint ilə yanaşı, eyni zamanda xeyli miqdarda lifli tullantılar, cinlərdən ayrılan ulyuk,linferləmədən ayrılan uylyuk, təmizləyicilərdən ayrılan ulyuk, kiçik lifli tikələr və s.) alınır ki,bunlar da istehsalatda hüsusi tekrar emal prosesləri ilə itkiyə gedən tullantıların tərkibindən ayrılır.Bu yolla tullantılardan ayrılan lifli materiallar toxuculuqda və digər sənayenin başqa sahələrində yararlı xan mal kimi istifadə edilir.

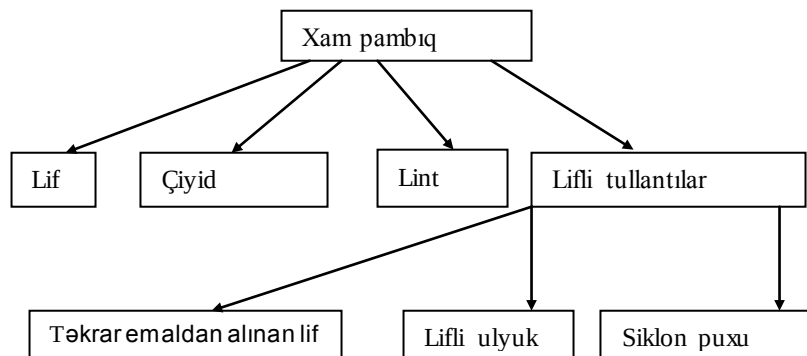
Pambığın ilkin emalı müəssisələrində lifli tullantılar üç növə bölünür: lifli uyluk,tekrar emaldan ayrılan pambıq lifi və pambıq puxu.

Lifli uyluka –cinləmə prosesində lif təmizləyicilərdən,çiy təmizləyicilərdən,birinci linferləmədən,1və 2ci növ xam pambıqdan alınan tullantılarının tekrar emal məşinlərində emalından,və konvensorlardan alınan pambıq puxu və s. təmizlənməsindən alınan lifli tullntılar aiddir.

Təkrar emaldan alınan pambıq lifi-Təkrar emal məşinindən 1ci və2ci tip ulyuk alınan məhsuldur.Təkrar emal lifi tərkibindəki yüksək yekun qüsurlara və zibilliyə,qeyri bərabərliyə görə fərqlənir.

Təkrar emal lifləri qırılma yükündən asılı olaraq iki növə bölünür:

Pambıq puxu-lint kondensorundan ,çiyid təmizləyicilərdən,cinlər batareyasından,habelə müəssisənin sexlərinin süpürülməsindən toplanan puxun siklonlarda çökdürülməsindən alınan zibilli və tozlu lifli kütlədir.

Şəkil. Xam pambıqdan alınan məhsulların sxemi

Lifli ulyukmüxtəlif tüklülük dərəcəsinə malik tam yetişməmiş xəsdə ciydə deyilir. Lifli ulyuk əsasən cinlərdən və liftəmizləyicilərindən ayrılır. Belə ki, cinlərdən 25%, liftəmizliyələrdən isə 25-30 % ulyuk ayrılır.

QIDA VƏ YEMLƏMƏ MƏHSULLARININ PRESLENMƏSİ ÜÇÜN MAŞINLARIN TƏYİNATI VƏ TƏTBİQ SAHƏLƏRİ

Bayramova A.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Qida sənayesinde presləri maye bazanın sıxmaq, məhsula müəyyən forma vermək, nəqletdirməni yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə məhsulların sıxlaşdırılmasını həyata keçirmək üçün tətbiq edilir.

Presləmə məhsullarında mayeni təqribi olaraq sərbəst və əlaqəli kimi bir-birindən ayırmaq olar.

Sərbəst maye asanlıqla quru qalıqdan ayrılır. Əlaqəli mayeləri (molekulyar və yaxud adsorbisialı) ayırmaq üçün ilişmə qüvvələrini aradan qaldırmaq strukturanın deformasiyasınamayenin kanalda hərəkəti zamanı müqavimət qüvvələrinin aradan qaldırılması ilə əlaqədar enerji sərfi tələb olunur. Mayenin kanalda hərəkəti zamanı kanalın kəsiyinin azalması nəticəsində müqavimət qüvvələri və uyğun olaraq sıxma qüvvələri artır. Cəzətməni və maye örtüyünü yaradılmasına sərf olan qüvvələr molekulyar və yaxud adsorbsiya qüvvələri adlanır.

Sabit təzyiq altında məhsulun uzun müddət izotermik preslənməsindən sonra qalıqda olan mümkün minimal maye fraksiyasının miqdarı şərti olaraq müvazinətdəki nəmlik adlanır. Maye fraksiya bircins və yaxud iki və daha çox qarışmayan və yaxud qarışan mayedən ibarət ola bilər. Birinci halda bu mayelərdən hər birini qalıqla qarşılıqlı təsiri müxtəlif olur. Məsələn, eyni şəraitdə su yağlara nisbətən yaxşı adsorbsiya xassəsinə malikdir və onu molekulyar qüvvələrdən daha sərbəst yağ vəziyyətinə gətirmək olar. Bu hadisədən istifadə edib yağı yumaq olar və onunlada daha sadə üsulla yağı yağ olan məhsullardan tam ayırmaq olar. Lakin bu üsul qalıqın güclü durulaşdırılmasına gətirir ki, sonradan bu məhsulu çox hallarda adi preslərdə presləmək olmur və sonradan mayeni emal üçün bu qalıqı susuzlaşdırmağa məruz qoymaq lazımdır.

Yağ tərkibli məhsulları presləməklə emalı zamanı yağ mikrodayaqlar üzərində hərəkət etməlidir ki, bu zaman presləmə təzyiqinin artması ilə artan müqavimət aradan qaldırılır. Təbiidir ki, daha yüksək temperaturada yağın özlüklüyü aşağıdır və bu müqavimətlər də aşağı olacaqdır. Uyğun olaraq müxtəlif baza şəraitlərində preslənen məhsulların temperaturasının artırılması, yağın daha tam çıxmasına səbəb olur. Beləliklə, suyun adsorbisya olan yaxşı qabiliyyətindən istifadə edərək preslərdə materialın temperaturunu və presləmə təzyiqini artıraraq yağın daha tam çıxması üçün şərait yaratmaq olar. Lakin, preslənen materialın hədsiz olaraq temperaturunu və nəmliyini artırmaq olmaz. Məsələn: ət sümük cızdağının 80° C-dən çox qızdırılması kütənin buynuzlanmasına onun strukturunun möhkəmliyinin artmasına və müvazinətdəki yağlığın artmasına gətirir. Başlangıç nisbi nəmlik 11 % dən çox olan zaman qalıq kifayət qədər duzlaşdırılır və axıcılıq xüsusiyyətinə malik olur.

TEKSTİL SƏNAYESİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN LİF NÖVLƏRİ HAQQINDA

Cabbarova A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Lifli materialların əksəriyyəti qısa və davamsız olduğuna görə, onlar bilavasitə lif halında tekstil materialında tətbiq edilmir. Bu liflərdən əyirmə və eşilmə yolu ilə iplik alınır. İplik nisbətən qısa liflərdən əyirilir. İplik üçün xammal pambıq, yun, kətan, ştapel lifi və s. liflərdən ibarətdir. İplik əyirilməsində əsas məqsəd qısa liflərdən uzun, davamlı, eyni yoğunluqda, tekstil üçün yararlı iplik alınmasından ibarətdir. Əyirilmə zamanı liflər arasında əmələ gələn sürtünmə əmsalı ipliğin davamlı olmasını təmin edir. Müxtəlif lifli materialların əyirilməsi üçün müxtəlif texnoloji proseslər tələb olunur. Odur ki, ayrı-ayrı növ lifli materiallardan iplik və sapların əmələ gətirilməsi xüsusiyyəti barədə məlumat vermək lazım gəlir.

Parçaların istehlak xassələrinin formalaşmasında iplik olduqca böyük rol oynayır. İplik təyinatından asılı olaraq tekstil sənayesində geniş istifadə edilir. İpliğin növləri olduqca çoxdur. Lakin onların hamısı tekstil sənayesində eyni dərəcədə istifadə edilmir. Ümumiyyətlə, tekstil sənayesində ən çox bitki və heyvan mənşəli saplardan geniş istifadə olunur. Lakin son zamanlarda kimyəvi lif və kompleks saplarından da istifadə edilməsi günü-gündən artmaqdadır. Tekstil sənayesində istifadə edilən ipliklərin çoxunu bitki əsaslı materiallar təşkil edir. Bu ipliklərin yüksək istehlak xassələrinə malik olması heç də təsadüfi deyildir.

Tekstil sənayesinin bütün texnoloji prosesində, hətta sükunət halında belə liflərə, saplara və onlardan hazırlanan məmulatlara bir sıra qüvvələr təsir edir. İpliğin müxtəlif xarici qüvvələrin təsirinə olan

münasibətlərinə mexaniki xassələr deyilir. Bu xassələri xarakterizə edən göstəricilərə mexaniki xarakteristikalar deyilir. Bütün emal şəraitində liflərə, saplara və onlardan hazırlanan məmulatlara təsir edən qüvvə eyni və müxtəlif istiqamətdə ola bilər. Mexaniki xassələrin öyrənilməsi lifin və sapın işlənmə prosesində istismar zamanı özünü necə aparacağı barədə əvvəlcədən fikir söyləməyə və yaxud mülahizə yürütməyə imkan verir. Yönləmə üsullarına görə xarici təsir qüvvələrini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır (məsələn, istiqamətinə görə). Bu qüvvədən dartılma, yığılma, sıxılma, ayrılma, burulma deformasiyaları əmələ gətirir. Yönləndirilən qüvvələrin təkrarlanmasına görə mexaniki xassələr yarımdövrli (yükənmə), birdövrli, və çoxdövrli (yükənmə, boşalma və istirahətin çoxsaylı növbələnməsi) kimi xarakteristikalara bölünür. Yekun nəticəsinə görə isə Təyin olunan xarakteristikalar qırılan və qırılmayana bölünür. Xarici təsirlər iplik və saplarda dartılma deformasiyası, ayrılma, yığılma və burulma əmələ gətirə bilər. Yükənmə, boşalma və sonrakı istirahəti bir dövr qəbul edərək prof. Q.N.Kukin ipliyin mexaniki xassələrinin xarakteristikasını 3 qrupa bölməyi təklif etmişdir:

1. Yarımdövrli (qırılan və qırılmayan).
2. Birdövrli.
3. Çoxdövrli.

Yarımdövrli xarakteristika materialın birdəfəlik, ən çox qısamüddətli və bəzən də uzunmüddətli yükənməyə olan münasibəti ilə müəyyən olunur. Əgər bu yük qırılmaya səbəb olursa, onda yarımdövrli xarakteristika materiala mexaniki imkanının həddünü göstərir. Birdövrli xarakteristika ən çox uzunmüddətli yükənmədən alınır ki, bu da müvəqqəti amilin təsirini materialların deformasiyasının xüsusiyyətini, öz formalarını saxlamaq qabiliyyətini və s. yaxşı aşkara çıxarır. Çoxdövrli xarakteristika isə çoxsaylı xarici təsirlər zamanı mexaniki xassələrin davamlılığını (dözümlülüyünü) göstərir. Bütün texnoloji emallardan liflərə, saplara və məmulatlara təsir edən qüvvələrdən ən çox təsadüf edilən dartılma yaradan qüvvədir. Ona görə ilk dəfə dartılmadakı deformasiya xarakteristikalarını öyrənmək lazım gəlir. Dartılmada müəyyən gərilmə əmələ gəlir ki, həddünü ötdükdə cisimləri pozur. Yoxlamada dartılma nümunə qırılana qədər davam etdirilərsə, alınan deformasiyalara dövrli (tsikli) dartılma deformasiyası deyilir. Qıran vaxt təsir edən qüvvənin böyüklüyü isə qırılma yükü adlanır.

İKİPİLLƏLİ QAZLIFT QUYULARI

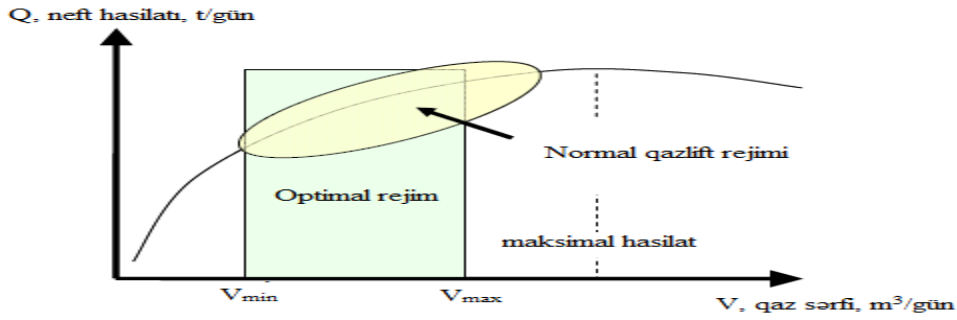
Cəbrayılzadə P.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Laydan neftin çıxarılması iki mərhələdə həyata keçirilir. İlk mərhələdə layın öz enerjisindən, yəni təzyiqindən istifadə edilərək neft quyudan çıxarılır. Bu üsul fontan üsulu adlandırılır. Bir müddət sonra laydakı təzyiq azalır. Laydakı təzyiq azaldıqdan sonra çıxan neftin miqdarı azalmağa başlayır və müəyyən andan sonra neftin çıxarılması mümkün olmur. Bu zaman ikinci mərhələ dövrəyə girir. Bu üsulda kənardan laya təzyiq göstərməklə neft hasil olunur. Üsul isə qazlift üsulu adlandırırlar. Bu zaman laya yüksək təzyiqə sıxılmış qaz vurulur və onun təzyiqi hesabına neft hasilatı başlanır.

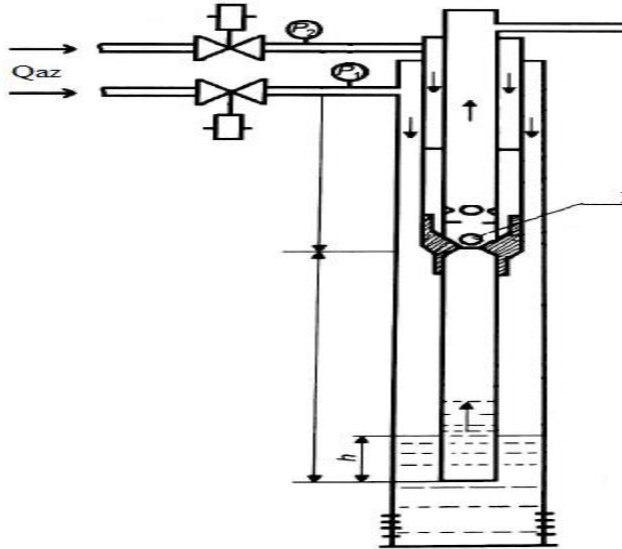
Qazlift quyuları birpilləli və ikipilləli ola bilər. Birpilləli qazlift quyuları çox dərin olmayan quyularda tətbiq edilir. Qazlift quyuları işləyərkən optimal variantın seçilməsi gərəklidir. Çalışmaq lazımdır ki, minimum qaz sərfi ilə maksimum neft hasil etmək mümkün olsun. Optimal variantın seçilməsi qaz sərfi ilə hasil olunan neft arasındakı asılılıq qrafikinə əsasən daha aydın izah edilir.

Birpilləli qazlift quyularında vurulan qazın müəyyən qiymətinə qədər neft hasil etmək mümkün olmur. Müəyyən andan sonra isə hasilat başlanır. $V_{\min}$ nöqtəsinə uyğun hasilat əlverişli hesab olunur. Çünki, bu nöqtədən başlayaraq neft hasilatı xərclərimizi qarşılayır. $V_{\max}$ nöqtəsindən isə qaz sərfi artdıqca neft hasilatı zəif sürətlə artır. Beləliklə sərfəlilik azalır. Bu iki nöqtə arasındakı hasilat daha əlverişli hesab edilir və optimal rejim adlanır. Quyuları bu rejimdə istismar etmək daha sərfəli və məqsədəuyğundur. Daha dərin quyularda isə ikipilləli qazlift üsulundan istifadə edilir. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, neftin çıxarılması iki pillədə həyata keçirilir. Bu quyular iki qazlift borusundan ibarət olur və dərinliyi 1500-2000m olan quyularda tətbiq edilir. Əvvəlcə sıxılmış qaz laya vurularaq ilk pillədəki borunu doldurur.

Şəkil 1. Neft hasilatının (Q) qaz sərfindən (V) asılılığı $Q=f(V)$

Bu proses ikinci pillədəki boru da dolana kimi davam edir. Daha sonra qazın vurulması dayandırılır və qaz yalnız ikinci pillədəki boruarxası boruya vurularaq buradakı nefti çıxarmış olur. Bu zaman 1 klapanı bağlanaraq, axının əks istiqamətdə, yəni aşağı pillədəki boru istiqamətində getməsinin qarşısını alır. Bu proses ardıcıl olaraq davam etdirilir. Bu üsul ona görə tətbiq edilir ki, dərinlikdən neftin çıxarılması zamanı daha böyük təzyiqə ehtiyac yaranır. Bunun üçün isə quyuya daha çox qaz vurulmalıdır ki, bu da əlavə xərclərə gətirib çıxarır. Belə ki, sərfəlilik azalır. Buna görə də borular iki pillədə hazırlanır və şəkil 2-dəki kimi strukturda olur.

Şəkil 2. İkipilləli qazlift quyusu

İkipilləli qazlift quyuları kontroller vasitəsilə idarə edilir. Qaz vurulan borularda icra mexanizmləri kimi aktuatorlar qoyulur. Eyni zamanda təzyiqlərin ölçülməsi üçün P_1 və P_2 təzyiqölçənləri qoyulur. Kontrollerin əsas işi birinci klapanı açaraq ən aşağıdakı boruya qazı vurmaq, hər iki pillədəki boru neft ilə dolduqdan sonra həmin klapanı bağlayaraq digər klapanı açmaq və beləliklə ikinci borudakı nefti çıxarmaqdan ibarətdir. Bu zaman isə vurulan qazın təzyiqinə və boruların həcminə görə idarəetmə aparmaq lazımdır.

Bu idarəetmə prosesində kontrollerin, aktuatorların seçilməsi də mühüm rol oynayır. Eyni zamanda prosesi idarə etmək üçün elektrik enerjisinin olması da vacibdir. Müasir dövrimizdə daha qənaətcil enerji vasitələrindən istifadə olunmaq imkanı vardır. Sistemin idarə edilməsi üçün lazım olan enerjini günəş batareyalarının köməyiylə almaq mümkündür. Lakin sistemin işini bütünlüklə günəş batareyalarına həvalə etmək olmaz. Ənənəvi enerji xətlərinin çəkilməsi daha etibarlı olar. Belə ki, sistemi günəş batareyaları ilə idarə edə bilərik. Əgər hər hansı bir problem yaranarsa, onda günəş batareyaları sistemdən avtomatik olaraq ayrılacaq və digər ehtiyat çəkdiyimiz ənənəvi enerji xətti ilə proses işini davam etdirə bilər.

POLİMER ƏSASLI İNŞAAT MATERIALLARININ TƏHLÜKƏSİZLİK GÖSTƏRİCİLƏRİNİN TƏDQIQI

Cəmilli C.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

XIX əsrin axırlarından və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyada metal, ağac, parça və digər təbii materialların iqtisadi cəhətdən daha əlverişli, yüngül, davamlı aqressiv mühitə qarşı əks dayanan, istənilən formanı asanlıqla ala bilən və müxtəlif sintetik materiallarla əvəz olunmasına xüsusi əhəmiyyət verilməyə başlanmışdır. Məhz buna görə də bu gün məişətimizi plastik kütləsiz, daha doğrusu, kimyasız təsəvvür etmək çətindir. Bu fikiri izah etməyə ehtiyac yoxdur. Ona görə də, XX əsri çox vaxt «polimerlər əsri» adlandırırlar.

Hazırda plastik kütlə sənayesi ölkəmizdə xalq təsərrüfatının ən mühüm və qabaqcıl sahələrindən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə ölkəmizdə baş verən əsaslı dəyişikliklər, dünyanın inkişaf etmiş, qabaqcıl ölkələri ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, onlarla müştərək müəssisələrin yaradılmasıdır. Bazar iqtisadiyyatına keçid: müəssisələrə müstəqilliyin verilməsi və istehsal müəssisələrində texnika və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi polimer materialların yeni növlərinin meydana çıxmasına və tətbiqinin genişləndirilməsinə böyük imkanlar açmışdır. Statistika məlumatı göstərir ki, müasir dövrdə dünya miqyasında işlədilən materialların təqribən 60%-ni metal, 22%-ni yüksək molekullu sintetik birləşmələr təşkil edir. Mütəxəssis alimlərin hesablamalarına görə yaxın gələcəkdə mövcud vəziyyət kökündən dəyişəcəkdir, yəni tətbiq edilən materialların 78%-i sintetik polimerlərin, 19%-i isə metalların payına düşəcəkdir. Hazırda plastik kütlələr istehsalında istifadə edilən istiyə və şaxtaya davamlı flüor tərkibli, müxtəlif silisium üzvi polimetlər radioelektronikada, hava donanmasında və raket texnikasında geniş işlədilməkdədir. Onu demək kifayətdir ki, təkcə aviasiya sənayesində plastik kütlədən 10000-dən çox detal növü hazırlanır. Bir qədər konkret desək plastik kütlələr olmadan raket texnikasının avtomobil və aviasiya, kimya və maşınqayırma sənaye sahələrinin və təsərrüfatın digər sahələrinin sürətlə inkişafını təsəvvür etmək çətindir.

Polimer maddələr çox qədim zamanlardan mövcuddur. Lakin, bir çoxları güman edirlər ki, bu maddələr kimyaçılar tərəfindən süni və sintetik üsulla alınandan sonra məlum olmuşdur. Bu düzgün fikir deyildir. Belə ki, üzvi maddələrin sintetik üsulla alınması XIX əsrin əvvəllərində başladığı halda, polimer maddələr 100 min il bundan əvvəl məlumdur.

İnsan yarandığı gündən bəri, gündəlik həyatında daima polimer maddələrlə əlaqədə olmuşdur. Belə ki, ağacın əsasını təşkil edən selüloz, yun, kətan və kəndir lifləri, gön, buğda və kartofun əsasını təşkil edən nişasta və s. polimer maddələr sırasına daxildir. Bütün bunlar həmişə həyat üçün ən vacib vasitə olmuşdur. Polimer maddələr təbiətdə olan bütün maddələr kimi ayrı-ayrı molekulardan, molekular isə atomlardan təşkil olunmuşlar. Lakin, polimer maddələr onları təşkil edən molekulaların iriliyi və molekul çəkirlərinin böyüklüyü ilə bəsit maddələrdən fərqlənir. Polimer maddələrin molekul çəkisi bəsit maddələrin molekul çəkisindən bir neçə min dəfəyə qədər çox olur. Hər hansı böyük molekulu adi gözlə görmək olmur. Adətən molekulun ölçüsünü bilmək üçün xüsusi uzunluq kəmiyyəti anqstremdən istifadə edilir. Məlum olduğu kimi anqstrem sm-in yüz milyondan biridir. Elmi tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, su molekulunun ölçüsü üç anqstremdir. Halbuki polimer maddə olan sellülozun bir molekulunun uzunluğu bundan çox çox artıqdır. Monomer elə bir halqadır ki, ondan polimerin bütün zənciri qurulur. Tək-tək kərpiclər yığılıb böyük bir binanı əmələ gətirdiyi kimi, ayrı-ayrı monomerlər də yığılıb polimeri əmələ gətirir. Monomerlərin ayrı-ayrı molekulaları arasındakı rabitə qüvvəsi çox böyük olmur. Onlar bir-birlərindən ayrıla bilər. Ona görə də monomerlər adətən qaz və ya maye halında olur. Bərk halında olan monomer isə suda və ya başqa həlledicilərdə asanlıqla həll edilir.

Plastik kütlələr yüksək elektrik izolyasiya xassəsinə malik olduğuna görə elektrik maşınları və qurğuların vacib hissələrinin hazırlanmasında mühüm yer tutur. Plastik kütlələrin maşınqayırmada tətbiqi elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsinə geniş yollar açır. Eyni zamanda plastik kütlələrin tətbiqi müxtəlif təyinatlı maşınların keyfiyyət göstəricilərinin yaxşılaşdırılması ilə bərabər material və əmək sərfinə qənaət etməyə imkan verir. Plastik kütlədən olan hissələrin ucuz başa gəlməsi həmin hissələrin istehsal texnologiyasından asılıdır. Aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsinə əsasən demək olar ki, əlvan metalların tətbiq edildiyi sahədə onların plasük kütlələrə əvəz olunması kapital qoyuluşunu 3- 6 dəfə azaltmağa imkan verir. Habelə metal ərintisindən olan podşipniki poliamid qətranla əvəz etdikdə həmin detal 7-8 dəfə ucuz başa gəlməklə, onun xidmət müddəti 8-10 dəfə artmış olur. Bunlar hamısı plastik kütlənin üstün cəhətləridir. Plastik kütlələrin qiymətli xassələri onların tibb və əczaçılıqda da geniş istifadə olunması imkan verir. Plastik kütlələrin mühüm istismar-texniki göstəriciləri, qiymətli xassələri, iqtisadi cəhətdən səmərəliliyi və onların

məişətin müxtəlif sahələrində tətbiqinin müvəffəqiyyətlə genişləndirilməsi sintetik qətranlar və plastik kütlə istehsalının fasiləsiz olaraq artırılmasını və qiymətli xassələrinin aşkara çıxarılmasını tələb edir. Artıq demək olar ki, bütün iri sənaye müəssisələri nəzdində polimer materiallar əsasında işləyən geniş istehlak edilən istehlak malları istehsal edən sexlər və istehsalat sahələri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, plastik kütlələr və sintetik qətranlar istehsalının artırılması, onların çeşidinin genişləndirilməsi, yeni plastik kütlə materiallarının yaradılması və tətbiqinin təkmilləşdirilməsi məişətdə və sənayenin müxtəlif sahələrində material ehtiyatlarına qənaət edilməsi mövqeyindən böyük iqtisadi, texniki və istehlak səmərəliliyi mənbəyinə çevrilmişdir. Bu baxımdan plastik kütlələrin və sintetik qətranların istehsalının və onların xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində. Xüsusilə istehlak malları istehsalında tətbiqinin geniş perspektivi vardır və buna getdikcə daha böyük əhəmiyyət verilir.

Polimerdən hazırlanan inşaat materialları digər inşaat materiallarından öz dözümlülüyünə, daha gec bir zamanda korroziyaya uğramasına, keyfiyyətinə, uzun müddətli istismar şəraitinə görə fərqlənir. Polimerdən hazırlanan inşaat materiallarının hazırlanması digər materiallardan daha ucuz başa gəldiyindən günümüzdə əsaslı yer tutmaqdadır. Lakin bu inşaat materiallarının çatışmayan cəhəti onların oda qarşı davamsız olmasıdır. Onlar həddən artıq yüksək temperaturda əriyə və ya sıradan çıxıb bilər.

Polimerdən hazırlanan məmulatların zəruri kompleks xassələrə malik olması ilə yanaşı onun tətbiqinin iqtisadi cəhətdən səmərəliliyindən danışmaq olmaz. Belə ki, təcrübə göstərir ki, bir ton plastik kütlə bir qayda olaraq bir neçə ton metalı əvəz edə bilər və eyni zamanda enerji məsrəfi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Məsələn, plastik kütlənin istehsalı və emalı üçün neftin tələb etdiyi enerji xammalı eyni miqdar alüminium üçün lazım olan enerji xammalından beş dəfə azdır. Bununla belə plastik kütlələrin istehlakçılar və sənaye sahələri üçün zəruri üstün cəhətləri vardır. Belə ki, plastik kütlə məmulatları xammal və istehsal texnologiyası baxımından ucuz başa gəlir, plastik kütlələr kiçik xüsusi çəkiyə, yüksək izolyasiya xassəsinə, yaxşı forma saxlama, istənilən forma vermə, lazımi rəngə boyama, istiliyi mühafizə etmə və s. xassələrə malik olmaqla yanaşı, korroziya və dağılmaya qarşı davamlıdır. Məmulat almaq üçün istehsal prosesi sadə və rahatdır. Avtomatlaşdırma və mexanikləşdirmə imkanı genişdir, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi üçün şərait vardır və s. Deyilənlərdən aydın olur ki, qızdırıldıqda plastik hal alan, öz formasını yük altında dəyişən, soyudulduqdan və yük təsiri kəsildikdən sonra tələb olunan formanı saxlayan yüksək molekulyar çəkili üzvi maddə və ya həmin maddə əsasında təşkil olunmuş xəlitələr plastik kütlə adlanır. Aparılan elmi-tədqiqat işləri və təcrübə materialları göstərir ki, müxtəlif növ plastik kütlələrin sürtünmə əmsalları çox geniş haldadır. Belə ki, sürtünmənin aşağı olması plastik kütlələrin sürtünməyə məruz qalan hissə və qovşaqların istehsalında geniş tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur.

DELİNT İSTESALINDA ZƏDƏLƏNMİŞ ÇİYİDLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİNİN TƏDQİQI

Dadaşov C.Q.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tədqiqatlar nəticəsində təsdiq olunub ki, maşınla yığılmış pambığın tərkibində zədələnmiş çiyidin və iri zibil miqdarı normativ göstəricilərdən çox olur.

Respublikamızın pambıq zavodlarında xam pambığın iri zibillərdən təmizlənməsi üçün ÇX-3M markalı mişarlı təmizləyicilərdən istifadə edilir. Təmizləmə prosesi bu təmizləyicilərin əsas işçi orqanları olan mişarlı baraban və kolosnik (dairəvi en kəsikli) şəbəkəsi zonasında gedir.

Nəticədə mişarlı barabanla kolosniklər arasındakı məsafə təmizləmə zamanı çiyidin mexaniki zədələnməsi və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə böyük təsir göstərir. Emal olunan xam pambığın yüksək nəmliyə və müxtəlif morfoloji tərkibə malik olduğunu nəzərə alaraq mişarlı təmizləyicilərdə barabanla kolosniklər arasındakı məsafənin daha optimal arabaşluq məsafəni dəqiqləşdirilməsi üçün təcrübə aparılmışdır. Bu məqsədlə axın xəttində tətbiq olunan ÇX-3M iri zibil təmizləyicisinin bazasında hazırlanmış xüsusi qurğudan istifadə edilmişdir. Qurğu qidalandırıcı valiklərlə birlikdə saxta, qidalanma sürətini tənzimləmək üçün İVA markalı variator, mişarlı baraban və alt hissəsində kolosnik şəbəkəsindən ibarətdir. Mişarlı barabanla kolosniklər arasındakı məsafə 12,15 və 20mm dəyişərək, çiyidin mexaniki zədələnməsinə təsiri və sərbəst liflərin əmələ gəlməsinə təsiri öyrənilmişdir. Eyni zamanda qurğunun iş tərzinə təsir edən amillərini dəyişən qiymətlərində təmizləmə effekti də hesablanmışdır. Təcrübənin nəticələri cədvəl şəklində verilmişdir.

Cədvəl 1.

Göstəricilər	Ara məsafəsi (mm)		
	12	15	20
Təmizlənmiş xam pambıqda çiyidin zədələnməsi,%	0,91	0,70	0,49
Sərbəst liflərin miqdarı, %	2,1	1,72	1,43
Qurğunun təmizləmə effekti, %	75,9	74,3	69,2

Alınan reqresiya polinomunun təhlili və cədvəldən göründüyü kimi ən optimal variant mişarlı barabanla kolosniklər arası məsafə 15mm olduqda məqsəd funksiyası maksimum qiymətinə çatır.

AZƏRBAYCAN XALI SƏNƏTİNİN QURULUŞ PRİNSİPLƏRİNİN ARAŞDIRILMASI

Əhmədli A.H.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Azərbaycanlılar dünya mədəniyyətinə xalçanın abstrakt sənətiylə bağlıdılar, onun köməyiylə öz iç dünyasının gizli yönəldilmələrini ifadə etmişlər. Bu sənətdə vizual prototipli ilk miflər yaradılmışdılar, hansılar ki, nəticədə qanuna uyğun xalça kompozisiyasını dəyişdilər. Xalçalar həyatın ən əhəmiyyətli mərasimlərinin bədii tərtibatında iştirak edirdi. Onlarda doğuluşun, duanın, kəbin kəsmənin və ölümün ideyasını vizuallaşırdı. Onların mücərrəd aləmini ifadə edən mənəvi dərk edilməsi müasir və fantastik dərəcədə real görünür. Bu sənətdə paralel dünya yaradılıb, tamaşaçının qarşısında yaranan çiçək verən nişanların dialoqu kimi, xalça kosmosunda səpələnmişlər və sirlidə birləşənlər və ifadə edilməyən sistemdə. Azərbaycanlılar ornamentinə real mövcud olan kimi qəbul edirdilər. Onlar ən qədim vaxtlardan atı ornament sənətiylə bəzəyirdilər, silah, geyimi, qab-qacağı. Daha sonra onlar ornamentlə bəzənmiş geyim əyaşə yığ və ictimai binaların arxitekturasını, əbədlərə geyindirirdilər. Azərbaycanlı "homo ornamenticus" ornamentlə bəzəyən insanıdır. O sevincin və kədərini onları rəngharmoniyasıyla ifadə edərək dünya sahəsində özünü açıq və gizli nişanlarla seçirdi. Nişanlardan və ornamentdən təşkil edilmiş xalçanın dünyası, əhatənin imitasiyası deyildi. Onun nişanları şüurun dərin tərəfləri üçün vizual oyunu təqdim edərək hansısa kodsistemə birləşirdi. Xalça kompozisiyaları şübhəsiz bədii bilik əsasında, nəticədə bizi bütün Azərbaycan sənətinin sirli inkişafına təsir edərək yaradırdı. Bu bədi istrukturun quruluşu haqqında ənənəvi bilik idi. O onların əsərlərində tanınan təkrar edilməz formal düşüncəyə əsaslanırdı. XX əsrin başlanğıcından onun dramatik yox olması, tam ölçüdə həтта bugün anlaşılmayan, onu mankurtizasiya ilə sona çatmış xalça sənətinin sönülməsinə səbəbi oldu. İtirilmiş bilik miniatür və arxitektura sənətinin həyat bacarığını təmin edən nişanənənəsinin gövdəsidir. Bu bilik biz xalça sənətinin dili adlandırdıq, hansıki, onun quruluşunun üçprinsipiylə birlikdə və dissertasiyada tədqiqat predmeti oldu. Araşdırmanın məqsədi – xalça sənətində analitik anlayışa yaxınlaşaraq formalaşma prinsiplərinin formal nişan təsviriliyi metodlarını gizlədən, arxitekturalarda və dizaynda onların istifadəsi. Başqasözlə, qismən anlamaq istəyirdik, ecəbizə ənənəylə vəsiyyət edilmiş abstraktstrukturlarda bədii formanın qurulması həyata keçirilir. Xüsusi ədəbiyyatın öyrənilməsi, keçmişin xalça məmulatlarının seyredilməsi, gözəlliklə vaxtın müstəqilin və təbəolmayanının onların təəccübü, onun tədqiqatına hansısa çağırışa tərtib olunurdu. Ancaq müəllifin heyran olması predmetin anlayışında keçmirdi. O xalça sənətinin quruluşunun qaydalarında gizlənən biliyədərkətməyə çalışırdı: qadağalar və mandat siyahısı, qoruyur və yüksək bədii məzmun işləri təmin edir. Belə bilik mövcudluğunda şübhələnmək mümkün deyildi, o vaxta və coğrafiyaya bölünmüş məmulatlarda açıq-aydın çıxış edirdi. Xalça sənətinin dəyişənən o qədər əhəmiyyətli biliyi dərk etmək arzusundan imtina etmək çətin idi.

Xalça sənətində xüsusi maraq onun yüksək estetik məzmunlu luğutəqdim edirdi. Hər qərarın plastik və rəng dizaynı da heyran edən belə məzmunluluğun mümkünliyi inanılmaz görünürdü. Tamamilə

anlaşılmayan sistem anlamaının və xalça sənətində ənənəvi biliklərin ötürülməsinin sistemi görünürdü, müasir elmi anlayışa cavabdeh olmayan. Həmçinin xalça nişanlarının və həndəsi formalarına bəstəkarlıq həyatının təbiət isirli təqdim edilirdi, bədii intriqalar, onların tərəfindən yaradılan və tamaşaçı oxumasını gözləyənlər. Və nəhayət, xalçanın nişan sistemi kompozisiyanın eyni elementlərindən ifadə edən müxtəlif ideyaları yaratmağa icazə verən universal proqramla çıxış edirdi.

Nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaq üçün bilik bizim tərəfimizdən elmin fundamental sahələrindən alınmışları təqdim edir, incəsənət elmində məlum olmayanlar. Onlara aiddirlər: quruluş prinsipləri mikro və makro dünya, açılmışlar və xülasə edilmişlər kristalloqrafiyada və astrofizikada, həmçinin sistemlərin nəzəriyyəsində istifadə edilən strukturlaşdırmanın metodikası. Kristalloqrafiyadan biz kimyəvi elementlərdən orqanik maddələrin yaradılması vaxtı təbiətin strukturlaşdırılması metodlarını aldıq. Onların molekulyar modellərinin strukturları mürəkkəb sistemdə bir çox elementin qurulması prinsipləri haqqında universal biliyi özündə saxlayır.

Sistemlərin nəzəriyyəsindən biz strukturlaşdırmanın metodikasını aldıq. O iyerarxiya üzrə müxtəlif bütöv struktur vahidlərin də elementlərin qarşılıqlı əlaqələrinin anlamaını özündə saxlayır. Əsasən, onun nişanları ilə vətərinologiya ilə sistemlərinin nəzəriyyəsi bizi xeyalla və xalça şəkilində struktur anlamaı ilə ləğv etdi. Priqojina (astro-fizika təqdim edən) nəzəriyyəsindən biz fənlərarası mənaya malik olan simmetriyanın pozulması prinsipləri haqqında biliyi aldıq. Nəzəriyyə bizə çətin problemlərdən birini anlamağa kömək etdi, xalça tədqiqatçıların qarşısında duranlar, məhz xalça şəkillərində simmetriyanın pozulmasından istifadə metodu.

Tədqiqat metodu – elmi biliklərin köməyi ilə ənənəvi Azərbaycan xalçalarının formalaşması və xalça sənətinin dilinin qrammatik qaydaları kimi onların düsturlu ifadə etməsi metodlarının üzə çıxardılmasıdır. Hər prinsipin eksperimental sınaqları tələblər tərəfindən yaradılmış kompozisiyaların da həyata keçirilməsidir.

Əsas məsələ onun ətrafında öyrənilməsi bizi maraqlandıran problemlər olurdu ki, növbəti hansı səbəbdən, XX əsrin əvvəlində. Xalça sənəti olan şüur mədəniyyəti izsiz – soragsız yoxa çıxdı? Bu itki dramatik mədəniyyət üçün sona qədər araşdırılmayan düşünülmüş olaraq qalır. Bu hadisənin səbəblərini izah edə bəyik.

Qərb elminin məşhur inkişafına şərait yaratmış sənaye inqilabının yaranması üçün texniki tərəqqi və yeni keyfiyyətlər həyatda hərəkət modelinin digər mədəniyyətlər üçün avropa ölkələrinə çevirib. Rusiya imperiyasının xalqlar kapitalizm dövründə həyata keçirmişlər tarixi keçid, qərbə nailiyyətlər XIV sonundan qarşıqlanırdı. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan avropa təhsil sistemini qəbul etdi, onun birlikdə işə, onu şüurundan ənənəvi dəyərlərini Qərbin onun mədəniyyətini yaratmışdır. Əgər dil mədəniyyəti və qalmaq üçün xəyali mövcudluq şəraitində mədəniyyətlərin görünən şansı saxlayırdı, onda onun təsvir ənənəsi və əsası orada vizual aləmi tədricən məhv edildilər. Təəsüf ki, indiyədək Azərbaycan vizual ənənəsi ilə baş vermiş qəzanın əhəmiyyətini dərk edilməyən qalır. Orada da bizi maraqlandıran xalça sənəti və dil yox olmasıdır. O ayrıca müzakirə tələb edir ki, biz də edərək. Mədəniyyət sistemində rolun təsviri dilinin tədqiqi üçün mühüm anlayışını qısaca və düsturlu ifadə edə bəyik.

Təsvirilik mədəniyyətin özünü ifadə etməsinin fərdi metodudur

Mədəniyyət, onun dini təzahür (yaradıcılıq, xalça sənəti, memarlıq forması olan özünü ifadə modeli verilmiş illustrasiyalar üçün aşağıda göstərilmişdir. Model və onun təsviri Siyavuş Dadaş mənəxsusdur). Onlardan hər biri üç mənəxsus mədəniyyətə dəyişməz kateqoriyalarla formalaşdırılır: şüur, götürmə, ifadə. Bu hissi təcrübənin keçirilməsi, birgə göstərən bu abstraksiyanı ortaqların özünə mənəxsus dövrlər. Hər bir mərhələ üçün öz özünü ifadə göstərilən janrlarının inkişafında iştirak edir. Şüur anlayışında ifadə formal həyata keçirilir ki, özünü qoruyur. O fazasında “ifadə” forması ilə tanış olacaq, onda şəkili öz hissi təcrübəsinin qarşısında durur. Bütün özünü ifadə formalarının mədəniyyətinin universal metod quruluş verməni müəyyən edən simanın tanınması mədəni mənəsubiyyəti onun əsərləri vasitəsilə həyata keçirilir. O təsviri özünü ifadədə mədəniyyət formasının qurulması dünyanın onun baxışlarını cəmləşdirir.

Bu alətin kodlaşdıran mənəmsənilmiş yeni obyekt formal ifadə edilir, təsvir dilin köməyi ilə nitqin kodlaşdıran cəhət bizim düşüncə quruluşu kimi. Hər iki halda mədəniyyəti bu nəzəriyyələrdə təbiət varlığı tərtib edir, əridərək onlarda milli hiss. Göstərilən model təsviri dil mədəniyyətinin doğulmuş yerin təkindən daxili həyatı və reallığı fərqli olaraq şüura tərcümə olunmuş, məhrəmlili təbiətini nümayiş etdirir. Modelin məntiqinə əsaslanan belə birinci nəticəsi. İkinci nəticə bundan ibarətdir ki, təsvir dillərini mədəniyyətlərin uyğun olmayan şüurun müxtəlif tipləri nümayiş etdirir. Üçüncü və ən əhəmiyyətli nəticə iddia edir ki, mədəniyyət başqa mədəniyyətin təsviri dilini qəbul etmiş öz həyat dövrlərinin əlaqələrini daşıdır. Bu halda onun özünü ifadə etməsi fantastik olur, çünki təsviri forma, yad götürmə və qurma metodu əsasında

yaradılmış özündə onun şüurunun təcrübəsini saxlamır. Özgə borclarına keçirilmiş halda, yaradıcılıq götürmüş tərəflər üsulunun özünəməxsusluğu, bədii qüvvələri parlaqlığı məhrum olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bənzərsizlik təsviri dillərin güclü və ya zəif olması ola bilər. Bu bənzərsizlik, bu dağıdıcı aqibət təsviri borcların nə qədər güclü ola bilər ki, Azərbaycan nümunəsində də baş verib. Avropa yaradıcılığı mənimsəyərək fonunda onun incəsənət tarixi, memarlıq və mədəniyyət, Azərbaycan mədəniyyəti iki nəsil sonra öz yaradıcılıq miniatur anlayışını itirmişdi. Azərbaycan mədəniyyəti, Avropa təsviri (təsvir) ənənəsini alaraq anlamırdı ki, bu addım miniaturun formal təsviriliyinə və arxitektura və kalliqrafiya sənətini qidalandıran xalçanın nişan sənətinə əsaslanan onun vizual ənənəsinin uçqununun səbəbi ola bilər. Təhlükə zamanı onların vizual olaraq aşağıdakı ardıcılıqla baş vermiş keçmədə idi. Birincisi mədəniyyət həyatının təsvir ənənəsi yun təhsil sistemində getdi.

FONTANIN YARANMA XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

Əlibalayev M.H.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Təzahür – quyuların qazılması zamanı lay agentlərinin yuyucu məhlulda daxil olaraq yer üzərinə qalxmasıdır.

Neft – qaz təzahürünün əsas səbəbləri bunlardır:

Quyuda qazıma məhlulunun səviyyəsinin aşağı düşməsi;

Tətbiq olunan qazıma məhlulunun qazılan quyunun tələbinə uyğun gəlməməsi;

Lay agentlərinin qazılmış süxurlarla quyuya daxil olması;

Uçulma və dağılma xüsusiyyətlərinə malik laylarda tələb olunan keyfiyyətə malik qazıma məhlulundan istifadə olunmaması;

Quyunun uzun müddətli dayanması zamanı laydan qazın quyuya diffuziyası;

Qazıma kəmərinin qaldırmazdan əvvəl quyunun kifayət qədər yuyulmaması;

Qazlı layların qazılması zamanı məhlulun pis qazsızlaşdırılması;

Qoruyucu kəmərlərin əks klapanla quyuya buraxılması və quyunun yuyulması zamanı qazıma məhluluna havanın daxil olması;

Tutulmuş alətin azad edilməsində tətbiq edilən neft vannasının düzgün qoyulmaması;

Sementin bərkiməsi zamanı laya olan hidrostatik təzyiqin azalması.

Neft – qaz təzahürü aşağıdakı hallarda açıq fontana keçə bilər:

Keyfiyyətsiz sementləmə və üzərində tullanmış ələhinə quyuağzı avadanlıq yerləşdirilən qoruyucu kəmərin zədələnməsi və ya yeyilməsi;

Quyuy konstruksiyasının qazılan quyunun geoloji kəsilişinin xüsusiyyətinə uyğun olmaması (layların ziddiyyətli göstəriciləri);

Quyuağzı tullanmış ələhinə avadanlıqdan istifadə edilməməsi;

Kifayət qədər ehtiyat qazıma məhlulunun olmaması;

Quyuağzı avadanlığın hermetikliyi təmin edə biləcək sxem üzrə yerləşdirilməməsi;

Qazıma briqadası üzvlərinin açıq fontanın qabağını ala biləcək razılaşdırılmış hərəkət etməmələri;

Tullanmış ələhinə quyuağzı avadanlığın nasaz olması, ona lazımı nəzarətin olmaması.

Açıq fontan quyuağzından neftin, qazın və suyun idarə olunmayan axınıdır. Açıq fontanın ləğvinə sərf olunan işlərin mürəkkəblik dərəcəsindən və istehsalata dəyən ziyanın ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq, mürəkkəb və sadə olur.

Mürəkkəb açıq fontana sutkada ətrafa 200 t – dan çox neft, 1 mln. m³ – dən artıq qaz tullayan üstü tamamilə dağıdılmış quyular aid edilir. Mürəkkəb açıq fontana, həmçinin yanğınlı birgə gedən fontan və quyuy ətrafında fontanla yanaşı qrifon baş verən quyular da aid edilir.

Sadə açıq fontanlara quyuağzı tullanmış ələhinə avadanlığın sıradan çıxması nəticəsində baş vermiş fontanlar aid edilir ki, bunların ləğvi üçün sıradan çıxmış hissənin bərpası kifayət edir.

Əksər açıq neft və neft – qaz fontanları yanğınlı birgə getdikdə quyuağzı avadanlıqların, ətraf quyuy avadanlıqlarının və hidrotexniki qurğularının sıradan çıxmasına səbəb olur.

Açıq fontanın ləğvi müddəti müxtəlif faktorlardan asılı olaraq, bir neçə gündən, bir neçə aya qədər davam edir. Bu başlıca olaraq, fontanın mürəkkəbliyindən və qrifon yaranmasından asılıdır. Əgər istismar kəməri yer səthinə qədər sementlənməzsə, sement tutuşandan sonra preventoru quyuağzından götürmək üçün kəməri quyudibinə oturdulur. Bu zaman kəmərin sementlənməmiş hissəsi əylmə gərginliyinə məruz qalır.

Sonra kəməre “dartı” verib, kəmər başlığına pazlar üzərində oturdular. Əsasən yiv birləşmələrinə təsir edən bu hərəkətlər oradan neft və qazın sızmasına səbəb ola bilər. tam sementlənməmiş istismar kəməri yüksək temperaturlu laydan gələn maye ilə kəmər xaricində olan mayenin temperaturları fərqi, kəmərdaxili və xarici təzyiqlər fərqi sızılma və dartılma gərginliyinə məruz qalır. Yiv birləşmələrindən kəmərxaricə sızan cüzi neft və qaz həmin kəmərin bükülməsinə səbəb ola bilər. yuyucu maye vasitəsilə məhsuldar layın çirkləndirilməsi üzündən laydan axın yaratmaq əlavə tədbirlərin tətbiqini tələb edir. Bunlardan hidravliki yarıqla, turşu ilə işlənmə, hidroqurşu ilə yaranma və s. ətraf mühitin çirklənməsinə səbəb olur.

YÜNGÜL SƏNAYE MAŞINLARINDA MEXANİKİ TƏSİRLƏRİN TEXNİKİ OBYEKTlərƏ VƏ İNSANLARA NÜFUZUNUN ANALİZİ

Əliyev Ç.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir elmin-texniki inqilab cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafında, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində elmin aparıcı rolunu ön plana çəkir.

Elmi texniki inqilabın məntiqi nəticəsi ona gətirib çıxarır ki, insanın funksiyası bütövlükdə maşına keçir. Texniki tərəqqi daha yüksək iqtisadi effektiv, mükəmməl yüngül sənaye maşınlarının yaradılmasını tələb edir. Yüksək məhsuldarlıqlı yüngül sənaye maşınlarının yaradılması, zəruri olaraq vibrasiyanın təsir sahəsini artırır. Zərərli titrəyişlər və səslər maşınların detallarında dinamik qüvvələri artırır və nəticədə yük götürmə qabiliyyəti zəifləyir, çatlar əmələ gəlir və yorğunluq dağılmaları baş verir.

Texniki obyektlər üçün ən təhlükəli vibrotəsirlərdir. Titrəyişlər nəticəsində əmələ gələn gərginliklər, materiallarda yaranan çatlar nəticədə dağılmaya səbəb olur. Titrəyişlər mexaniki sistemlərdə eyni zamanda gərginlikdən başqa həm də birləşən hissələrin boşalıb laxlamalar yaranmasına gətirir.

Müxtəlif tipli maşınların və avadanlığın işlədiyi zaman əmələ gələn titrəmələr, onun yanında olan və ya idarə edən operatorlara zərərli təsir göstərir. Titrəmələr maşınların operatorların fizioloji və funksional halını pozur. Funksional pozuntular işçilərin tez yorulmasına, iş görmə qabiliyyətinin azalmasına, tez yorulmalara gətirib çıxarır. Obyektin mexaniki təsirlərə reaksiyası həm zamandan, həm də tezlikdən asılı olaraq hesablanı bilər, amma rəqsi təsirlərə reaksiyanın tezlikdən asılı olaraq hesablanması daha məqsədə uyğundur. Xətti sistemlərdə poliharmonik təsirlənən amplitud və faza dəyişiklikləri hər harmonik komponent üçün ayrıca hesablanır və nəticədə effektivlik onların cəminə bərabər qəbul edilir.

Vibromüdafiə sisteminin əsas hissəsi elastiki yay olan amortizator elementidir. Amortizatorlar rəqsləri, elastiki elementlərinin daxili sürtünmə hesabına, dempferləşdirir, yəni söndürür. Bəzi amortizatorlarda rəqsləri söndürmək üçün həm də xüsusi dempferləşdirici quruluşlardan istifadə olunur.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, obyektin rəqsinin intensivliyinin azaldılması üçün mənbənin vibroaktivliyinin aşağı həddə çatdırılması, konstruksiyanın dəyişdirilməsi, rəqslərin dinamik söndürülməsi vibrozolyasiyalar və vibromüdafiə qurğularının tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilə bilər.

Bu səbəbdən vibroaktivliyinin qiymətləndirilməsi və vibrasiyanın səviyyəsinin azaldılması üsulları və vasitələri böyük əhəmiyyət kəsb edir.

TİKİŞ MƏMULATLARI İSTEHSALATLARINDA TƏTBİQ EDİLƏN NƏQLETDİRİCİ QURĞULARIN KONSTRUKSİYALARININ ANALİZİ

Əliyev E.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yüngül sənaye müəssisələrində, xüsusilə tikəş istehsalatlarında istehsal prosesi axın xətti metodu qurulduğundan çoxlu sayda müxtəlif tip nəqletdirici qurğulardan istifadə edilir.

Tikəş istehsalatlarında müxtəlif növ yüklərin nəqli məqsədilə çoxsaylı xüsusi konveyerlər tətbiq edilir ki, bunların da konstruktivləri nəql olunacaq yüklərin spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq layihə edilir. Məsələn: istehsalın giriş materiallarından, detal növlərindən, yarımfabrikatlardan və hazır məhsulları xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Konveyerlərin əksəriyyəti konstruksiyalarına və funksiyalarına görə fasiləli və fasiləsiz olmaqla iki qrupa bölünür.

Fasiləsiz təsirli konveyerlər tələb olunan yükü bütün istehsal prosesi ərzində eyni istiqamətdə fasiləsiz olar5aq nəql edir.

Fasiləsiz hərəkətli konveyerlər (maşınlar) bir, yaxud bir neçə nöqtələrdə avtomat və ya əl ilə yüklənmiş yükü konveyerin yolu boyunca nəql edir və yenə də bir və ya bir neçə nöqtələrdə (məntəqələrdə) əl ,yaxud avtomatik olaraq boşaldılır, nəql olunan yük konveyerlə fasiləsiz olaraq nəzərdə tutulan məntəqəyədəşınır.

Fasiləsiz hərəkətli maşınlara eyni zamanda pnevmatik və hidravlik nəqliyyat qurğuları da daxildir.

Pnevmatik nəqliyyat qurğuları dörd növə bölünür:

1. Hava axını ilə səpəlmiş vəziyyətdə olan yükü nəql edən qurğular;
2. Xüsusi taralarda ədədi yükləri nəql edən qurğular;
3. Səpilən yükləri müəyyən bucaq altında hava axını ilə nəql edən qurğular;
4. Yarımmaye vəziyyətdə olan materialları borularla sıxılmış hava ilə nəql edən qurğular

Pnevmatik və hidravlik prinsiplə işləyən nəqlədirici qurğular xüsusi təyinatlı məhsulların nəqli zamanı tətbiq olunduğundan onların tətbiq sahələri müəyyən qədər məduddur.

Fasiləli hərəkətli qurğular yükü fasiləli olmaqla porsiyalarla göndəriş məntəqəsindən çatdırılma məntəqəsinə nəql etdirir. Bir porsiya yükü çatdırdıqdan sonra qurğu yenidən göndəriş məntəqəsinə qayıdaraq növbəti porsiya yükü çatdırma məntəqəsinə nəql edir.

Konveyerlər dartıcı orqanların növünə görə dartıcı orqanı olan və dartıcı orqanı olmayan konveyerlərə bölünürlər

Dartıcı orqanı olan konveyerlər tikiş istehsalı müəssisələrində müxtəlif konstruksiyalı olurlar:lentli,lentli-zəncirli,asqılı-itələyici ,telejkalı.

Dartıcı orqanı olmayan qurğulara - vintli konveyerlər və rolşkli konveyerlər aiddir. Vintli konveyerlərdə (şneklərdə) materialı fırlanan vint nəql edir. Rolikli konveyerlərdə isə adətən ədədi mallar (yük) ağırlıqquvvəsinin təsiri ilə müəyyən bucaq altında nəql olunurlar.

RƏNGLƏRİN DİNİ-MƏİŞƏT FƏLSƏFƏSİ

Əliyeva A.R.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Rənglər insan həyatında, məişətdə müəyyən simvollar, etalonlara malikdir. Bu simvolların fəlsəfi və dini mahiyyəti də vardır. Rənglərin fəlsəfəsi yaşamaq səviyyələrini, onların məntiqi mənalarını açıqlamağa tətbiq edilir. Məsələn, ağ rəng ağ günü, qara rəng qara günü, qırmızı rəng yüksək əhvalı, toy-bayramı, sarı rəng ayrılığı əks etdirir. Rənglərə bu cür yanaşma ictimai münasibətlərdə və adət-ənənələrdə xüsusi diqqətlə nəzərə alınır. Məsələn, ailə qurmamış və yaxud cavan vəfat etmiş şəxslərin tabutları üstünə qırmızı rəngli parça sərilir, yaşlıların tabutları üstünə isə qara rəngli parça sərilir.

Dində də demək olar ki, rənglər xüsusi mahiyyət kəsb edir. Yaşıl rəng İslam dininin rəsmi rəngidir desək yanlışdır. Ümumiyyətlə, yaşıl rəng insan psixikasına və fəaliyyətinə müsbət təsir edən rəng kimi də nəzəri cəlb edir və ya namazın ağ rəngli paltarla qılınması daha çox bəyənilir, nəinki qara rəngli paltarlar.

Məlum oldu ki, rənglər insan psixikasına, əsəb sisteminə təsir etmək imkanlarına malikdirlər. Əgər belə olmasaydı, bizim hər birimizin öz xoşladığı rəngi olmazdı. Bu baxımdan, rənglərin xarakterlərə də müəyyən mənada təsiri var. Müxtəlif insanların rənglərə özünəməxsus münasibəti onların xarakterlərinin müxtəlifliyini bir daha təsdiqləyir. Bu da onu təsdiq edir ki, hər bir insanın öz psixologiyası olduğu kimi, hər bir rəngin də özünəməxsus “məntiqi” və “psixologiyası” var. Məsələn, qara rəng ağır mahiyyətli, rəsmi rəngdir, yaşıl rəng sakitləşdirici, mülayim rəngdir, qırmızı rəng əhvalı yüksəldən, əsəb sistemini coşdurən aktiv rəngdir və sairə.

Əsərlərin kəşisməsində incəsənət və fəlsəfə sahələrində bəzi oxşar çətinliklər aşkara çıxır.Böhran zamanı rəssamlar və mütəfəkkirlər çalışırlar ki, insanın ətraf mühitlə mürəkkəb əlaqələrinə daxil olsunlar, onlar insanın bacarıqları və məqsədləri arasında onun vəzifələri və hüquqları arasında onun vəzifələri və hüquqları arasında, marağı və borcu arasında, hissiyyat və məqsədəuyğunluq arasında, hər insanın ayrı-ayrı zövqü və adi mülahizə arasında olan ziddiyyətləri təhlil edirlər. İncəsənət öz əsərləri ilə bütün elmi və fəlsəfi dünyagörüşünü bədii incəliyi ilə izhar edir. Bəzən bu mücərrəd və bədii fikirlərin birbaşa təsirindən asılıdır.Birincilik və aktivlik bir fikirə yox, digərinə də aid ola bilər.Bütün incəsənət növləri, insan həyatını öz əsərlərində ifadə edirlər, sadəcə onların izhr üsulları müxtəlifdir.Bədii yaradıcılıqda şüur bədii obrazın

yaradılmasına yönləndirilib, çünki bədii obraz-şüurun məhsuludur. Və bu sahədə bədii əsərin izharı mövzusu rəngarəng həlli ilə yenə də bu gün aktualdır.

Rəng özündə müəyyən emosional hal daşıyır, belə ki, rəng-insani subyektiv psixofizioloji duyğudur. Bu duyğular müxtəlif insanlarda müxtəlifdir. Dünya quruluşu və dünya tərzı rəng harmoniyasında vasitəli tərzdə ifadə edilir. Rənglərin harmoniyası haqda danışanda hansısa cüt rənglərin uğurlu və ya uğursuz uyğunlaşması nəzərdə tutulmur.

Qədim dövrlərdə filosoflar harmoniyanı gözəllikdən öncə gələn hal kimi hesab edirdilər. Gözəllik bütövün hissələri harmoniyada olan vaxt yaranır. İki müxtəlif rəng də heç bir harmoniya birliyi təşkil edə bilmirlər: musiqili sırada iki əvvəlki notlara üçüncünü, dördüncünü, beşinci və s. birləşdirməklə hansısa harmoniyanı hiss etmək olar - rənglər də bu cür olur.

Hələ qədim zamanlarda insanlar spektr konsepsiyası ilə tanış idilər. Qədim yeddi pilləli zikkuratlar (Babil dini tikililəri) planetlərin simvolik rənglərinə boyanmışdılar. Rəng haqqında hind nəzəriyyəsinin əsas problemi - rənglərin klassifikasiyası və kosmik sistemdə onların yerinin müəyyənəşdirilməsi idi. Burada Çin nəzəriyyəsində olduğu kim, əsas üsürlərə və yaradılışa müvafiq olan üç əsas rəng var: qırmızı, ağ və qara. Kainatda başlılıq edən ağ rəngə pifaqoreylilər də üstünlük verirdilər, spektrin bütün rəngləri isə onların təsəvvüründə yeddi musiqili tona münasib idi. Pifaqorey tetraksisində - universal güc və proseslərin ali simvolu musiqiyə və rənglərə aid yunanlıların nəzəriyyələri saxlanılır. On nöqtədən üçü ağ işığı təsvir edirlər. Qalan yeddi nöqtə spektrin rənglərini və musiqi şkalasının notlarını təsvir edir. Bu yeddi nöqtə tetroksisində iki qrupa bölünür - üç və dörd nöqtə. Üç nöqtədən ibarət qrup "mənavi təbiətə" müvafiqdir; dörd nöqtədən ibarət ən kiçik qrup özünü "irrosional sahə" (dərk edilməyən) kimi təzahür edir.

QAZLİFT KOMPLEKSİNDƏ BAŞ VERMİŞ NASAZLIQLARIN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI

Feyzili O.İ.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Məqalədə qazlift kompleksinin texniki vəziyyətinin intellektual diaqnostikasında qaz quyularının sulaşmasının diaqnostikası probleminə və quyularda borularda baş verən əsas nasazlıqlara baxılmışdır. Sulaşma prosesi qaz yataqlarının işlənməsinin səmərəliliyini aşağı salır, mövcud diaqnostika üsulları isə böyük zəhmət tələb edir və real vaxt rejimində diaqnostikanı təmin etmir. Sulaşmanın təklif edilən avtomatik diaqnostikası üsulunda gündəlik ölçülən quyuağzı temperaturunun və təzyiqinin nəticələrinin xüsusi alqoritm üzrə riyazi işlənməsi üzərində qurulur.

Quyularda borularda baş verən əsas nasazlıqlar dedikdə ümumi mənada nasazlıq məmulatın elə bir vəziyyətidir ki, o heç olmasa texniki tələblərin birinə cavab verməyir. Nasazlıq iki qrupa ayırmaq lazımdır: qazlift kompleksinin dayanmasına gətirməyən və kompleksin tam dayanmasına səbəb olan nasazlıqlar. Nasazlıqdan dayanmaq - işləmə qabiliyyətinin pozulması hadisəsidir. Dayanmağı müxtəlif əlamətlərinə görə təsnif etmək olar. Dayanmaların yaranma səbəblərini iki qrupa ayırmaq olar: 1) sistemin elementlərinin dağılması ilə əlaqədar dayanmalar; 2) elementlərin dağılması ilə əlaqədar dayanmalar. Dağılıma dedikdə yalnız sınımların yox, hətta normal iş rejiminin pozulması nəticəsində intensiv yeyilmə halları da nəzərdə tutulur. Mürəkkəb kompleksin istismarı zamanı dayanmalar təsadüfi istənilən vaxt ərzində baş verə bilər. Baş vermiş dayanmalar aradan qaldırılır. Lakin, vaxt keçdikcə dayanmalar axını əlavə olunur. Dayanmalar axını təsadüfi zaman müddətində ardıcıl olaraq bir-birindən sonra baş vermiş dayanmalara deyilir. Dayanmalar axının növləri etibarlılığın kəmiyyət xarakteristikaları arasındakı analitik asılılıqları təyin edir. Təmirə yararlıq məmulatın elə xassələridir ki, onun dayanmaması üçün, baş verə biləcək nasazlıqlar haqqında müəyyən məlumatlar alınır və bunlara uyğun texniki xidmət və uyğun təmirlər aparılır.

Qazlift quyularında aparılan diaqnostika zamanı avadanlığın etibarlılığının qiymətləndirilməsi, statistik məlumatlarının toplanması, sistemləşdirilməsi, hesablanması və eləcə də onun işinə nəzarəti təşkil etməkdən ibarətdir. Quyularda və borularda baş vermiş nasazlığın aradan qaldırılması üçün etibarlılığın qiymətləndirilməsi üçün görülən işləri dörd əsas etapa bölmək olar:

- 1) avadanlığın nasazlıqdan dayanması haqqında statistik informasiyanın toplanılması;
- 2) əldə edilmiş statistik informasiyanın dəqiqləşdirilməsi, analizi və ümumiləşdirilməsi;
- 3) avadanlığın etibarlılığını qiymətləndirən kəmiyyət göstəricilərinin seçilib və əsaslandırılması;
- 4) araşdırılan avadanlığın nasazlıqlardan dayanmalarının qanunauyğunluqlarını təyin etmək üçün edilmiş empirik məlumatların riyazi işlənməsi. Avadanlığın nasazlıqdan dayanma informasiyaları haqqında

toplanan məlumatların uyğun keyfiyyətlərini təmin etmək üçün bu məlumatlar doğru, dolğun və arasıkəsilməyən olmalıdırlar. Avadanlığın nasazlıqlardan dayanmaları haqqında statistik informasiyanın toplanılması əsasən ondan ibarətdir ki, avadanlığın real iş şəraitində istismarına nəzarət etməklə və avadanlığın işinə xüsusi sınaqlar zamanı əldə edilmiş məlumatlarla öyrənmək olar.

Toplanmış məlumatlar təsdiq edilmiş xüsusi formalarda, jurnallarda və gündəlik raportlarda qeyd olunmalıdır.

Neft-mədən texnikasının etibarlılığının artırılması - avadanlığın etibarlılığının aşağı olması, adətən, istismar xərclərinin və nasazlıqlardan dayanmalar vaxtının artmasına gətirir. Bunlardan əlavə, etibarlılıq kifayət qədər olmadıqda qəbul edilmiş texnoloji proseslərin pozulması nəticəsində düyün və hissələrin nasazlıqdan ani dayanmasından ağır qəzalar baş verir və bunları da aradan qaldırmaq üçün çox böyük vəsaitlər sərf etmək lazımdır. Lakin etibarlılığın artırılması avadanlığın mürəkkəbləşməsi və qiymətinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də avadanlığın layihələndirilməsi, hazırlanması və istismarının minimal qiyməti kriteriyasından asılı olaraq hər-hansı optimal etibarlı avadanlığın layihə edilməsi və hazırlanması əlavə vəsaitin sərf edilməsini tələb edir. Lakin etibarlılıq artdıqca nasazlıqdan dayanmaların sayı, məcburi dayanma vaxtı, tələb olunan ehtiyat hissələrinin miqdarı azalır, bunlar da öz növbəsində avadanlığın istismar xərclərini azaldır. Bu zaman etibarlılıq üçün elə bir optimal qiymət tapmaq lazımdır ki, layihə etmə, hazırlama və istismar xərclərinin qiyməti minimal alınsın. Etibarlılığın belə optimal qiyməti etibarlılıq norması adlanır. Etibarlılığın artırılması üç etapda icra edilə bilər - layihələndirmə, istehsal və istismar müddətində. Qazlift quyularında avadanlığın etibarlılığının əsas artırma üsulları: rezervləşdirmə, nasazlıqdan dayanmalar intensivliyinin kiçildilməsi, arasıkəsilməyən iş vaxtının qısaldılması və orta bərpa olunma vaxtının azaldılması. Göstərilən səbəblərə əsasən qazıma, neft-qaz mədən avadanlığının qazlift quyularının layihələndirilməsində bu üsulun məhdudlaşdırılması məsləhət görülür.

Nasazlıqdan dayanma intensivliyinin azaldılması bir sıra kompleks tədbirlərin görülməsi ilə əldə edilir: avadanlığın keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ilk növbədə uzunömürlüliyünün artırılmasıdır ki, bu da qazlift quyularında quraşdırılmış boruların və digər avadanlıqların istismar müddətinin dahada uzadılmasına səbəb olur.

Qazlift quyularında aparılan diaqnostika zamanı müəyyən edilir ki, qazıma və neft-qaz mədən avadanlığının uzunömürlükləri ilk növbədə onların əsas düyün və hissələrinin uzunömürlüklərindən asılıdır. Uzunömürlüüyün artırılma məsələsi üç istiqamətdə həll edilməlidir: 1) konstruktiv layihələndirmə mərhələsində; 2) texnoloji-hazırlanma mərhələsində; 3) istismar tədbirləri - avadanlığın istifadə edilmə, texniki xidmət və təmiri prosesində.

Avadanlığın layihələndirilməsi prosesində qazlift kompleksinin rəşional konstruksiyasının əsas məsələləri həll edilir - kinematik sxemin sadələşdirilməsi, materialların düzgün seçilməsi, əsas hissələrin və yığım düyünlərinin bərabər möhkəmliyinin təmini, maşınların bütövlükdə iqtisadi cəhətdən əlverişliliyini və effektivliyini təmin etmək. Avadanlığın hazırlanma prosesində müxtəlif texnoloji faktorlar hissələrin və bütövlükdə istismar zamanı qazlift kompleksinin uzunömürlüyyəinə ciddi təsir göstərilir. İstismarda nasazlıqdan dayanmalar üzərində aparılmış tədqiqatlar qazlift quyularında hissələrinin dağılmalarının bütün növlərini üç əsas qrupa bölməsinə imkan verir: deformasiya və qırılmalar, yeyilmə, kimyəvi-termiki zədələnmələr. Planlı periodik təmirlər arasında avadanlığın hər bir hissəsi nəzarətdən keçməlidir. Bu zaman xırda nasazlıqlar aradan qaldırılır, tənzimlənir və gələcək təmir üçün hazırlanması lazım olan hissələr qeyd edilir.

Boruların endirilməsi zamanı tez-tez tormozlanma nəticəsində şaybanın qızmasını azaltmaq üçün daxili səthi su ilə soyudulur. Bunun nəticəsində şayba və kolodkanın iş müddəti bir neçə dəfə artır. Bu mühüm üstünlüyün yeganə mənfi tərəfi təmirin, daha doğrusu yeyilmiş şaybanın əvəz olunmasının xeyli çətinləşməsidir. Belə ki, yeyilmiş yerdə, qalan qalınlığı ölçmək üçün 5-6mm ölçüdə deşik açılır və təxmini qalınlığı ölçülür. Yaramayan şayba kəsilir və yenisi ilə əvəz olunur, hansının iş müddəti yenisindən bir neçə dəfə çox olur.

Quyuların və boruların cari təmirində aşağıdakı profilaktiki və təmir işləri görülür: yuyulması və idarə sisteminin yoxlanılması, buna görə tormoz sistemi birinci növbədə diqqətlə yoxlanılır. Boruların yoxlanılması və əvəz olunması, tormoz və şinli – pnevmatik mufta dəyişdirilməsi; valın və başqa düyünlərin bərkidilməsinin yoxlanılması; yağın təmizlənməsi və yağ sisteminin yuyulması. Pistonlu qazıma nasosları yuyucu mayeni quyuya vurmaq və dağıdılmış süxuru quyudan sıxışdırıb çıxartmağa xidmət edir. Pistonlu nasosdan, həmçinin, texniki kəmərin sementləndirilməsində, quyunun təmirində yuyucu mayeni quyuya vurmaq üçün də istifadə olunur.

KOMPRESSOR STANSİYALARININ ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Heydərova S.Ə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Kompressor stansiyalarının ətraf mühinə təsir edən amilləri araşdırmaq üçün aşağıdakılardan istifadə edirik:

1. QMKS (Qazamator kompressor stansiyaları) ətraf mühitin mühafizəsi metodikasının işləyib hazırlamaq üçün, ümumi verilənləri analiz edib, ətraf mühitə təsir edən əsas amilləri qəbul edirik;
2. İşin təyinatını izah edirik;
3. Çirkinlənmənin azaldılmasının başlanğıc prinsipial həllinə baxırıq;
4. Ətraf mühitin təbii şəraitini nəzərə almaqla aşağıdakılara baxırıq:

a) QMKS yerləşən rayonun iqlim şəraitinə;

b) hidroloji şəraitinə; v) rayonun ekoloji vəziyyətinə;

5. Atmosfer havasının mühafizəsi üçün işlənmiş əsas amilləri təyin edirik. Yuxarıda göstərilən tədqiqatları aparmaq üçün, praktiki olaraq Neft daşlarında 2№-li QMKS-nın ətraf mühitinin mühafizəsi tədqiq edilmişdir. *Ümumi məlumat*

2№-li kompressor stansiyasının tərkibinə 3 ədəd turbinli CENTAUR 40-4702 kompressor C 306 tipli qazomatorkompressor daxildir.

2№-li KC 5,5 Mpa sıxılmış qazla Neft Daşları NQÇİ-nin qaz lift sistemi ilə işləyən neft quyularını təmin edir. *İşin təyinatı*

Təyin olunmuş buraxıla bilən hədd normativi (MBH) (maddələrin buraxıla bilən həddi və müvəqqəti razılaşdırılmış maddələrlə atmosferin çirkləndirilməsinin və onun nəzarətinin təmin olunmasının gözlənilməsi nəzərdə tutulur. Burada təsdiq olunmuş etalona əsasən işlənmiş və zərərli maddələrin tullantılarının atmosferdə olmasını, həmçinin su hövzəsinin çirklənməsinin yaranmasını aydınlaşdırmaq və 2№-li kompressor stansiyalarından sıxılmış qazları ətraf mühitə zərərli təsirini azaltmağı təmin etmək üçün tədbir görməkdir. Çirklənmənin azaldılmasının başlanğıc prinsipial həlli:

1. Qazamator-kompressorlardan işlənmiş qazın atmosfərə səpələnməsi.

2. Məişət təsərrüfatı və sənaye çirkab sularının yığılıb Neft Daşları NQÇİ-nin təmizləyici qurğularına göndərilməsi.

3. KS giriş və çıxışında çatışmamazlıqda atmosfərə qaz tullantılarının açıb bağlanan armaturları uzaq məsafədən avtomatik idarə olunması ilə azaltmaq.

4. Tozaparıcı aparatlardan drenaj və bağlı çənlərdən texnoloji borularla yığılmış məhsulların təmizlənməsi üçün Neft Daşlarındakı NQÇİ-nin təmizləyici qurğularına vurmaq.

5. Soyudulan materialı (yağı) xarici soyuducu açıq dəniz suyu konturu ilə, soyuducu konturun yaradılması.

6. Kip səthin yaradılması ilə sahədən dənizə çirkab sularının tökülməsinin qarşısının alınması.

Ətraf mühitin təbii şəraitinə Rayonun iqlim şəraiti

Xəzər dənizinin «Neft Daşları»nın 2№-li kompressor stansiyası yerləşdiyi hissəsi özünün mülayim qış və isti yay ayları ilə fərqlənir.

Orta illik hərərət +14° S olmaqla, ən aşağı temperatura +4,2° S yanvar ayında gözlənmir və ən yüksək temperatura +34° S avqust ayına təsadüf edir, orta temperatura +27° S olur.

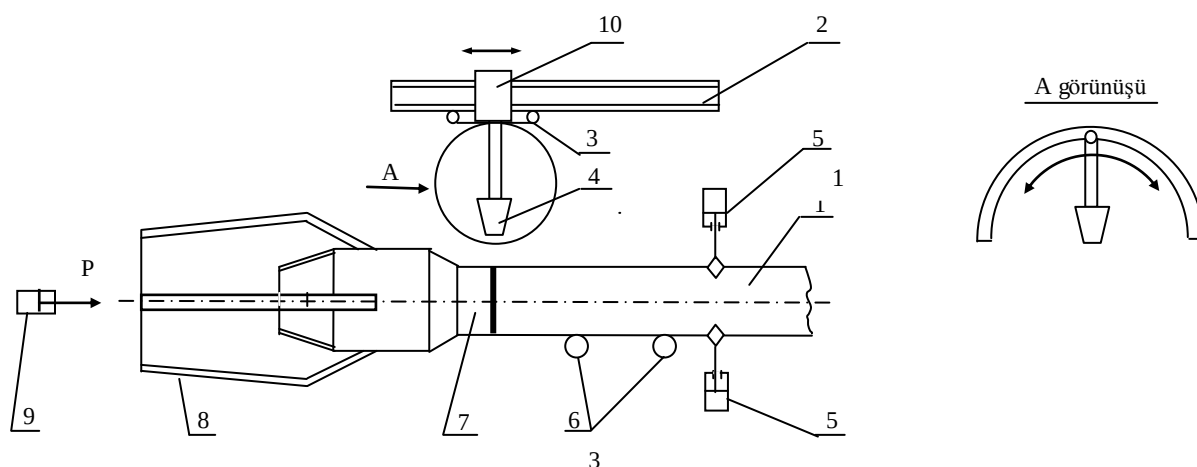
TƏZİQ ALTINDA LAZERLƏ QAYNAQ

Həmidov F.E.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Surtunmə ilə qazıma borulama (QB) qıfılların qaynaq edilməsi geniş yayılmışdır. Amma bu qaynaq usulunun müxtəlif çatışmamazlıqları vardır. Surtunmə ilə qaynaq edildikdən sonra, qaynaq tikişi zonasında təzyiq altında sıxılmış metal borunun həm xarici və həm də daxili hissəsinə tilişkələr çıxır. Bunları daxildən qrat çıxaranla xaric edilir və sonradan yonulur. Xaricdən isə dəzgahda yonulur. Çox zaman borunun daxili diametri metalla dolur və onu qrat çıxaranla çıxarılması çətinlik törədir. Buda məsulun keyfiyyət göstəricisinə mənfi təsir göstərir.

Məqalənin məqsədi QB keyfiyyət göstəricisini qaldırmaqla qifilları borunun uc hissəsinə lazerlə qaynaq etməkdir. Bu çatışmamazlıqları aradan qaldırmaq üçün QB qifilları lazerlə qaynaq edilməsi təklif edilir. Lazerlə qaynaq aşağıdakı kimi aparılır (şəkil 1): qazıma borusu (1) (6) rolidləq vasitəsi ilə lazerlə qaynaq zonasına gətirilir. Sonradan (5) sıxıcı rolidlər vasitəsi ilə bazalaşdırılaraq sıxılır. Sonradan qifil (7) sanqa (8) vasitəsi ilə sıxılaraq qaynaq edilən borunun uc hissəsinə yaxınlaşdırılaraq borunun xarici səhiti boyu bazalaşdırılır. Lazerlə qızdırıcı qurgu (4), (3) 160^0 meyil edən mexaqnizim uzrə yerləşdirilmişdir. Bu ona görə edilir ki borunun diametric uzrə fırlanma hərəkəti yerinə yetirilməsi mümkün olsun. Lazer qızdırıcı qurgu (2) şveler uzrə (10) arabacıq vasitəsi ilə saga və sola hərəkət edə bilər. Təziq altında lazerlə qaynaq maşının kinilatik qoruluşu şəkil 1 də verilmişdir. Qorgu aşağıdakı kimi işləyir: Boru qifilla baza laşdıqdan sonar Birləşmə zonası lazer qurgusu ilə 1500^0 C qızdırılır. Conradan qifil Sanqa da sıxılmış halda (9) hidro silinder altında 20 kq/mm^2 təzyiq altında bir -birinə sıxılır. Metal bir-birinə diffozya edir və soyduqdan soyduqdan sonar monolittikin qaynağı alınır. Sıxılma muddəti 5 san, ümümi sıxılmada yerdəyişmə 11mm olur. Ümümi oturtma aşağıdakı kimi hesablanır $L_u = L - L_w$ burada L qayagadək uzunluq, L_w qaynaqdan sonrakı uzunluqdur.

Şəkil.1. QB qifilları lazerla qaynaq edilmiş xemi

HAMAMLARIN MEMARLIQ OBRAZI

Həsənlı S.F.

Azərbaycan Memarlıq və inşaat Universiteti

Hamamlar,təmizliyin , sağlamlığın rəmzi olub, mənəvi dincliyin- istirahətin məkanı sayılır. Hamam sözünün mənası “isitmək” ,”isti etmək “ anlamını verir. Tarixi mənbələrə görə hamam mədəniyyəti qədim şumerlərdən başlamışdır. Ümumiyyətlə suyu müqəddəs sayan qədim hindular ,hunlar , yunanlar , romalılar , yəhudilər və s xalqlar həm günahlarını yumaq üçün həm də fiziki təmizlik üçün hamamlar ,hovuzlar inşa etmişlər. Məişət həyatında hamamdan təkcə təmizlik məkanı kimi yox , həm də mədəni ,ictimai sağlamlıq məqsədilə istifadə ediblər. Bu da hamamın təkcə gigiyenik obyekt olmadığını ,çox təyinatlı olmasını göstərir. Hamam özü bir mədəniyyətdir. Bu mədəniyyətin tariximizdə özünə məxsus yeri var . Xüsusi hamam adətləri ,mərasimləri əhalinin sosial həyatında böyük rolu olmuşdu. Milli Azərbaycan tarix muzeyində sərgilənən XIX əsrə aid mis hamam tasları , sandıqları və s həmin dövrdə xalqın hamam mədəniyyətindən bəhs edir. Eləcə də Heydər Əliyev Mərkəzinin “Azərbaycan İnciləri- tarixin axarında “ nümayişində XIX əsrə aid hamam vasitələrinə rast gəlmək olar.

Hamamların əsas tikintisi kəndlərin iqtisadi cəhətdən gücləndiyi və əhalisinin artdığı XIX əsr XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrə təsadüf edir. Ümumiyyətlə istər feodalizm, istərsə də kapitalizm dövründə kifayət qədər geniş yayılmış mədəni-məişət tikililərinin bir növünü şəhərlərin və yaşayış məskənlərinin memarlıq obrazında mühüm yer tutan hamamlar təşkil edirdi. Azərbaycanda hamamlar, bütün müsəlman-Şərq ölkələrində olduğu kimi, şəhər tikililərinin struktur elementləri qismində çıxış edir və ictimai həyatla sıx bağlı idi. Əsasən feodalizm çağında o cümlədən Azərbaycan və Türkiyədə tikilmiş hamamların memarlıq – planlaşdırma həlli bir sıra əsərlərdə təsvir olunub. Azərbaycan XIX əsrin ikinci yarısına aid hamamlarda

memarlıq-planlaşdırma və həcm-fəza həllinin köhnə ənənələri ümumilikdə davam etdirilmişdir. Lakin yeni sosial- iqtisadi şərait və texniki nailiyyətlər bina inşaatının texnoloji və funksional aspektlərinin şəklini dəyişdirən və yaxşılaşdıran fərqli tələblər irəli sürürdü.

Azərbaycan hamamları XIX əsrin əvvəlinə kimi planlaşdırma baxımından əsrlərlə formalaşan və tikiliş aydınlığına, funksional məntiqinə və həcm həllinə görə klassikaya çevrilən sxem kimi çıxış edirdi. Planda hamamlar sütunlarla və ya pylonlarla bir sıra kiçik kameralara bölünən iki əsas kvadrat yerləşmələrdən ibarət idi. Birinci qrup yerləşmələr-soyunma zalı, ikinci qrup yerləşmələr isə yuyunma üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yuyunma zalının arxasında soyuq və isti su çənləri yerləşir. "İstilik sistemi yuyunma yerləşməsində döşəmənin altından qızdırıcı kanallar vasitəsilə elə bir tərzdə çəkilib ki, qalama kamerasından gələn qaynar qaz bu kanallardan keçərək, yerləşmələri isidir və sonradan soyuyaraq, ağızlıqdan çıxır.

XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda funksional və memarlıq-planlaşdırma özəlliklərinə əsasən iki tip hamam: yerli və Avropa memarlığı həllində tikilmiş hamamlar fərqləndirilir ki, bu da onların obraz ifadəsini müəyyən edirdi. Abşeronda üstünlük təşkil edən birinci tip hamamlardır. Belə hamamlar prinsipcə xalq memarlığı üzrə inkişaf edirdi. Ön yerləşmə, soyunma otağı, aralıq yerləşmə və yaxud kiçik keçid kamerası, yuyunma zalı və xəzinədən ibarət olurdu. Memarlıq-planlaşdırma həllinə görə yerli hamamları altı tipə ayırmaq olar: birinci tip çox vaxt günbəzlərin oxvari və ya yarımdairəvi formasına dayaq olan dörd səkkizvəchli sütunla ayrılmış bir böyüklükdə kvadrat yerləşmələr-soyunma və yuyunma bölmələrinə malik idi. Bu planlaşdırma tipində ənənəvi üsuldən yalnız dördküncli soyunma bölməsi saxlanmış, yuyunma zalı isə soyunma zalının planlaşdırma sxemini təkrarlayaraq sadələşdirilmişdir. Hətta soyunma və yuyunma bölmələri arasında aralıq kameranın yerləşdiyi hamamlara da rast gəlinir. Birinci tipə 1879-cu ildə tikilən Bakı hamamı layihəsi aiddir. Vahid fəzalı, hər iki zalda aralıq dirəklərin olmadığı, zalın oxu üzrə dayaz divar taxçalarına malik yerli hamamların ikinci tipinə Mərdəkan kəndində Şeyx Kazım hamamı, 1891-ci il, Bilgə kəndində Molla Əliqulu hamamı, Bakıda tatarskaya küçəsində mühəndis F.A. Lemkulun layihəsi əsasında tikilən hamam, eləcə də, Abşeron kəndlərindəki Keşlədəki, Maştağadakı, Bilgədəki Seyid Ağa hamamları və s. aiddir. *Üçüncü tip* planlaşdırma baxımından daha mürəkkəb idi, onlarda soyunma və yuyunma bölmələri oxlar boyu dərin divar taxçalarına malik səkkizvəchli formada mərkəzi zallardan və prosedur üçün bir zaldan digər zala keçmək üçün künc yerləşmələrdən ibarət idilər. Maştağadakı Qum hamamı, Bilgə kəndində Albəndi hamamını bu tipə aid edilir. *Dördüncü tip*, qarışıq planlaşdırma tipidir. Bu tipə aid olan hamamların soyunma zalının üstündəki günbəzə dayaq olan dörd sütunla məhdudlaşır. Yuyunma zalı isə oxlar boyu divar taxçaları və küncdə "cibləri" olan səkkizvəchli formada mərkəzi zal qismində qurulmuşdur. Bu tip Lənkəran regionu üçün səciyyəvidir. Hacı Mirzə hamamı, Hacı Qurban hamamı, Ərçivan kəndində Kərbəlayı Həmid hamamı, 1892-ci il Pensər kəndində Hacı Mir Cəfər hamamı və başqaları məhz dördüncü tip hamamlardır. Hamamların *beşinci tipi* günbəzlə örtülmüş çox vəchli formalı geniş soyunma zalına və yuyunma bölməsinə malikdir. Hamamın ən maraqlı hissəsi divar taxçaları olan soyunma hissəsidir. Bu hissə zalın vəchlərin, divar taxçalarının tağları və günbəzlər sayəsində həcm-fəza plastikası ilə vurğulanır. Bu tip hamamlar Aşağı Qarabağ üçün səciyyəvidir. Cəbrayıl şəhərində Sultan Allahverdi bəy hamamı, Qarğabazar kəndində Cəmil hamamı və s. *Altıncı tip*- buna Bakı hamamlarının çoxu aiddir. Bakının Şor Qoşa hamamı, Axund hamamı, Hacı Aslan hamamı bu tərzdə qurulmuşdur. Azərbaycanın digər şəhərlərində buxarxana tipli hamamlara rast gəlinir.

Azərbaycan memarlıq tarixində hamamlar elə geniş mövzudur ki, başqa tipoloji təhlilləri vardır. Məsələn orta əsrlər Azərbaycan hamamlarının tipoloji təsnifatını aşağıdakı şəkildə də təsvir etmək olar. *Birkameralı*-hamamların üslubu bir kamerada bütün funksional tələblərə cavab verildiyi kiçik tikilini özündə əks etdirirdi. Buna Nardarandakı hamamı (XV əsr) misal göstərmək olar. Bu kiçik birkameralı hamamlar ictimai səciyyəli deyil bir evin yaxud ailənin tələbatını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çoxkameralı hamamların bu tipoloji qrupunun yaranması bu və ya digər funksional həlqənin həlli nəzərdə tutulmuş bir neçə tektonik strukturun bloka salınması yolu ilə baş verilmişdir. Qoşa otaqların tektonik strukturundan asılı olaraq, çoxkameralı hamamları aşağıdakı üslublarını ayırd etmək olar:

-əsas otaqları (soyunma və yuyunmaq üçün nəzərdə tutulmuş zallar) birkameralı həcmi-fəza həllə malik olan hamam üslubu. Hazırkı üslubda həmin otaqlar arasındakı əlaqə hamamın səciyyəvi xüsusiyyəti ilə tələb edilən və köndələn yerləşmiş tambur vasitəsilə həyata keçirilir. Hamamların göstərilən üslubu iki nümunə ilə səciyyələnir: bunlar Kürdəxanı (XIV əsr) və Corat kəndindəki (XVIII əsr) hamamlarıdır.

-soyunma və yuyunma üçün nəzərdə tutulmuş otaqları nisbətən mürəkkəb plan konfigurasiyasına malik hamam üslubu. Bu halda malik olan iki zal yan tərəflət üzrə yerləşmiş, döşəməsi ümumi döşəmədən kiçik hündürlüklə ayrılan divar taxça-otaqlarla mürəkkəbləşdirilmişdir. Bu hamam üslubu ayrıca otaq-

vestibüllərə malikdir. Nəzərdən keçilən üslubun səciyyəvi nümunələri Basqal (XVII əsr) və Nardaran (XIV əsr) kəndlərindəki hamamlardır.

-iki çarpaz günbəzşəkilli sistemin birləşdirilməsi yolu ilə yaranmış üslub. Bu üslub geniş yayılmışdır, bu da künc otaqların və xaçın qollarının tağtavan formalı sahəsinin müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edildiyi çarpaz-günbəzşəkilli sistemin üstünlük təşkil etməsi ilə izah olunur. İki çarpaz-günbəzşəkilli sistem birləşməsi ilə yanaşı künc sahələr vasitəsi ilə baş verir ki , burada onların bloka salınması üsulundan asılı olaraq bir neçə müxtəlif növü ayırd etmək olar. Hamamların bu üslubunu əmələ gətirən strukturlar bir və ya birləşmiş oxlar üzərində yerləşə bilər.

- yuyunmaq üçün nəzərdə tutulmuş otağın planda xaç-günbəzşəkilli , soyunma otağının isə kvadrat , dörd sütunlu mərkəzi-günbəzşəkilli struktura malik olduğu üslub. Bu əvvəlki üslubun təkamülündə soyunmaq üçün nəzərdə tutulmuş otağın öz memarlıq həllini dəyişdiyi növbəti mərhələdir. Nəticədə məkan baxımından bütöv zal əldə olunur. Onu Lənkərandakı Hacı Qurban hamamının timasında müşahidə etmək olar. Bu növ hamamlarda əvvəlki kimi iki zal arasında tambur-şlüz rolunu xaç-günbəzşəkilli strukturun künc otaqlarından biri icra edir.

-günbəzaltı konstruksiyalar vasitəsilə günbəzin dörd sütun üzərində dayandığı , mərkəzi-günbəzşəkilli sistemin xanəqahlar və soyunmaq otaqları üçün istifadə ilə səciyyələnən üslub. Bu üslub hamamların üçüncü üslubunun təkamülünün sonuncu mərhələsidir. Böyük ehtimalla görə XVIII əsrin ikinci yarısından başlamış və XIX-XX əsrlərdə bu üslub tikintidə geniş tətbiq edilmişdir.

- Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış hamam üslubları əsas həcmi (soyunma və xanəqahlar üçün nəzərdə tutulmuş otaqlar) çarpaz-günbəzşəkilli tektonik strukturda həll olunduğu hamamlardır. Onların geniş yayılması planlaşdırmanın rahatlığı ilə izah olunur. Çarpazşəkilli plana malik olan hamamlar nəinki Azərbaycanda eləcə də Krım, Volqaboyu, Türkiyə və Orta Asiyada yayılmışdı. Bu üslublu hamamların müəyyən mərhələdə meydana gəlməsi daha əvvəl mövcud olmuş binalarda həmin planlaşdırmanın götürülməsindən əlavə, həm də hamamların spesifikasiyasında əks olunan xalis funksional xüsusiyyətləri ilə şərtləşdirilə bilərdi.

DEKORATİV TƏTBİQİ SƏNƏT VƏ ONUN İNSAN HƏYATINDAKI ESTETİK ROLUNUN TƏHLİLİ

Həsənov Ş.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dövrümüzədək gəlib çatan geyim nümunələri, parçalar, aksesuarlar, eləcə də maddi mədəniyyət abidələri Azərbaycanda Dekorativ Tətbiqi Sənətinin inkişaf yolu keçdiyini sübut edir.

Bu sənət növləri Azərbaycanın zəngin təbiəti əsasında inkişaf edib. Belə ki, ulu babalarımız keçmişdə ən adi şeylərdən – qamış, daş, gil, sümük, dəri və yundan bir çox əşyalar düzəldiblər. Bu əşyalar üzərində müxtəlif əsrlərə aid rəsm və ornament ünsürlərinə rast gəlinir. Əşyaların üzərindəki rəsm və naxışlar əcdadlarımızın adət-ənənələrini, məişətini, dini etiqadlarını və bədii zövqünü əks etdirir.

Balarımızın hazırladığı bu sənət nümunələri həmişə görənlərin marağına səbəb olub. Hələ uzaq keçmişdə ölkəmizə gələn əcnəbilər, diplomatlar bu sənət əsərlərini əldə etməyə can atıblar. Elə bunun nəticəsidir ki, Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten muzeylərini, eləcə də Vyananın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin məşhur muzeylərini Təbriz, Naxçıvan, Gəncə, Qazax, Quba, Bakı, Şamaxı, Şəki və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələri bəzəyir.

Bu nadir sənət əsərlər dünya muzeylərinə müxtəlif yollarla düşüb. Bir çoxu ayrı-ayrı şəxslərdən alınıb, bəzilərinə isə müxtəlif vaxtlarda ölkəmizdə olmuş əcnəbi səyyah, diplomat və alimlər aparıb, bəziləri isə qərarət nəticəsində əldə olunub. Əfsuslar olsun ki, dünyanın muzey və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan sənət əsərlərimiz uzun illər ünvansız qalıb. Bir müddət İran incəsənət nümunələri kimi təqdim olunub. Rusiyadakı dekorativ tətbiqi sənət əsərlərimizin həтта Ermənistanda hazırlanması fikri də irəli sürülür.

Azərbaycan Dekorativ Tətbiqi Sənətinin əsasını təşkil edən ornamentin çoxəsrlik tarixi var. Xalçaçılıqda, keramikada, geyimlərin bəzədilməsində ornamentlərdən geniş istifadə olunub. Azərbaycanda ornament motivləri nəsil-dən-nəslə ötürülərək yüzilliklər ərzində rəngarəng, zəngin formalar qazanıb.

Azərbaycan Dekorativ Tətbiqi Sənətindəki ornamentlərin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Bunu arxeoloji materiallarla da müəyyənləşdirmək olar. Ornamentin ən sadə ünsürləri, qadın geyim əşyalarında tətbiq edilən uzun, düz və kəsik xətlər, dalğavari və nöqtəli ornamentlər, dairələr, üçbucaqlar, paxlavalər

qədim tunc dövrünün (Azərbaycanda bu dövr eramızdan əvvəl III minillik) arxeoloji materialları arasında diqqəti cəlb edir.

Sonralar bu tikmələrin üzərindəki naxış kompozisiyaları tədricən mürəkkəbləşib, yeni ünsürlər – quş, heyvan, günəş ulduz və s. rəmlər meydana gəlib. Eyni zamanda, zəngin qəbirlər, tunc bəzəklər, müxtəlif formalı, üzəri ornamentlərlə bəzədilmiş metal pələklər, rəngli qolbaqlar və s. o dövrdə ornamentlərdən geniş istifadə olunduğunu göstərir.

NEFT SƏNAYESİNDƏ İŞLƏYƏN STANSİYALARIN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Həsənova N.S.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Kompressor stansiyalarının ətraf mühitə təsir edən amilləri araşdırmaq üçün aşağıdakılardan istifadə edirik:

6. QMKS (Qazamator kompressor stansiyalar) ətraf mühitin mühafizəsi metodikasının işləyib hazırlamaq üçün, ümumi verilənləri analiz edib, ətraf mühitə təsir edən əsas amilləri qəbul edirik;

7. İşin təyinatını izah edirik;

8. Çirkinlənmənin azaldılmasının başlanğıc prinsipal həllinə baxırıq;

9. Ətraf mühitin təbii şəraitini nəzərə almaqla aşağıdakılara baxırıq:

c) QMKS yerləşən rayonun iqlim şəraitinə;

d) Hidroloji şəraitinə;

v) Rayonun ekoloji vəziyyətinə;

10. Atmosfer havasının mühafizəsi üçün işlənmiş əsas amilləri təyin edirik. Yuxarıda göstərilən tədqiqatları aparmaq üçün, praktiki olaraq Neft daşlarında 2№-li QMKS-nın ətraf mühitinin mühafizəsi tədqiq edilmişdir.

2№-li kompressor stansiyasının tərkibinə 3 ədəd turbinli CENTAUR 40-4702 kompressor C 306 tipli qazamator-kompressor daxildir.

2№-li KC 5,5 Mpa sıxılmış qazla Neft Daşları NQÇİ-nin qaz lift sistemi ilə işləyən neft quyularını təmin edir.

Təyin olunmuş buraxıla bilən hədd normativi (MBH) (maddələrin buraxıla bilən həddi və müvəqqəti razılaşdırılmış maddələrlə atmosferin çirkləndirilməsinin və onun nəzarətinin təmin olunmasının gözlənilməsi nəzərdə tutulur. Burada təsdiq olunmuş etalona əsasən işlənmiş və zərərli maddələrin tullantılarının atmosferdə olmasını, həmçinin su hövzəsinin çirklənməsinin yaranmasını aydınlaşdırmaq və 2№-li kompressor stansiyalarından sıxılmış qazları ətraf mühitə zərərli təsirini azaltmağı təmin etmək üçün tədbir görməkdir. Çirklənmənin azaldılmasının başlanğıc prinsipal həlli

7. Qazamator-kompressorlardan işlənmiş qazın atmosfərə səpəlməsi.

8. Məişət təsərrüfatı və sənaye çirkab sularının yığılıb Neft Daşları NQÇİ-nin təmizləyici qurğularına göndərilməsi.

9. KS giriş və çıxışında çatışmamazlıqda atmosfərə qaz tullantılarının açıb bağlanan armaturları uzaq məsafədən avtomatik idarə olunması ilə azaltmaq.

10. Tozaparıcı aparatlardan drenaj və bağlı çənlərdən texnoloji borularla yığılmış məhsulların təmizlənməsi üçün Neft Daşlarındakı NQÇİ-nin təmizləyici qurğularına vurmaq.

11. Soyudulan materialı (yağı) xarici soyuducu açıq dəniz suyu konturu ilə, soyuducu konturun yaradılması.

12. Kip səthin yaradılması ilə sahədən dənizə çirkab sularının tökülməsinin qarşısının alınması. *Ətraf mühitin təbii şəraiti*

a) Rayonun iqlim şəraiti

Xəzər dənizinin «Neft Daşları»nın 2№-li kompressor stansiyası yerləşdiyi hissəsi özünün mülayim qış və isti yay ayları ilə fərqlənir.

Orta illik hərərət +14° S olmaqla, ən aşağı temperatura +4,2° S yanvar ayında gözlənmir və ən yüksək temperatura +34° S avqust ayına təsadüf edir, orta temperatura +27° S olur. Qış aylarında bu hissədə havanın temperaturası və küləyin istiqamətləri tez-tez dəyişir. Güclü qasırğalar müşahidə olunur, yay aylarında əsasən quru isti havalar olmaqla, havanın nəmliyi oktyabr mart aylarında 73-80% aprel-sentyabr aylarında isə 70-83% təşkil edir.

Hava çiskinliyi əsasən qış və payız aylarında olur və təkrar olunması 4-6% təşkil edir. Yay aylarında çiskinli havalar müşahidə olunur. 4%-ə qədər çiskinlik cənubi-şərq və 26%-ə qədər şimal qərb küləklərində təsadüf olunur.

Görünmə məsafəsi havanın siskinliyindən, orada olan hava çöküntüsündən və tozundan aslıdır. Ən çox görünmə məsafəsi 15 km olmaqla, 40-70% təkrar olunması sentyabr-aprel aylarına, 75-95% isə may-sentyabr aylarında baş verir.

Qış ayların ən çox şimal-şərq, yayda isə cənub-qərb küləkləri əsir. Qasırğa şimal küləklərində təsadüf olunmaqla, küləyin sürəti bəzi hallar 32 m/c-yə çatır. İstiqamətlər üzrə orta illik külək təkrarlan faizlə aşağıdakılar kimi olur: Havanın tutqunluğu 6-8 dərəcədə oktyabr-aprel aylarında; 2-5 dərəcədə isə may-oktyabr aylarında olur. Ən çox aydın hava iyun-sentyabr aylarına təsadüf edilir, havanın yağımluğunun illik miqdarı 170-230 mm olmaqla ən çoxu yağış halında noyabr ayında baş verir. KS üçün yağmur luluğun orta illik qiyməti 227 mm təşkil edir.

QURUMAYAN BİTKİ YAĞLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİ VƏ KEYFİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİNİN EKSPERTİZASI

Hazili A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Yağlara tələbat günü-gündən artıq. Çünki, qida məhsulu kimi yağlar başqa ərzaq məhsullarına nisbətən daha çox enerji verir. Gündəlik qida rasionunda yağların xüsusi çəkisi ümumi enerji dəyərinin 30%-ə qədərini təşkil edir.

Yağların qidalılıq dəyəri və mənimsənilməsi bu məhsulların mənşəyindən, kimyəvi tərkibindən və digər amillərdən asılıdır. Yağlar yalnız qida məqsədi üçün deyil, həm də yeyinti sənayesinin bir çox sahələrində əsas və yardımçı xammal kimi istifadə olunur.

Yağlar əsas xammalı, istehsal üsulu, təmizlənməsi və digər göstəricilərə görə təsnifləşdirilir. Bizim tədqiq etdiyimiz qurumayan yağlar, konsistensiyasına görə - maye bitki yağları qrupuna daxildir. Qurumayan yağlara zeytun və badam yağları aiddir.

Bitki yağları əsasən, zeytun, günəbaxan, pambıq, soya, qarğıdalı rüşeymi və digər yağlı bitkilərin meyvəsindən və toxumundandan alınır.

Yağ istehsalının və istehlakının artırılması onların istehsalında yeni texnika və texnologiyanın tətbiq olunmasını tələb edir. Bu baxımdan, "Azərsun Holding"-in Azərbaycandakı ikinci investisiya layihəsi olan və 1996-cı ildən fəaliyyətə başlayan Bakı və Sumqayıt yağ fabrikləri böyük istehsal potensialına malik olan müəssisələrdir. Müasir deodorizə və ventirizə sistemləri ilə təchiz olunmuş fabriklər ətraf mühitə tam zərərsiz şəkildə çalışaraq, "əl dəyməyən" texnologiya ilə fəaliyyət göstərir.

Müəssisələrdə yüksək keyfiyyətli günəbaxan və qarğıdalı duru yağları, paketləşdirilmiş bitki yağı, əridilmiş GHEE yağları, eyni zamanda qənnadı, şirniyyat fabrikləri üçün sənaye yağları istehsal olunur. İllik istehsal gücü 270 000 ton olan müəssisələr Azərbaycanın tam tələbatını qarşılayır və böyük ixrac imkanına malikdir. "Azərsun Holding" eyni zamanda dünyaca məşhur fast-food şəbəkəsinin yağ tərəfdaşı və tədarükçüsüdür.

2002-ci ildən Zeytun emalı müəssisəsini yaradan şirkətlər qrupu Abşeron yarımadasının ənənəvi bitkisi olan zeytundan yüksək keyfiyyətli açıq yaşıl və qızılı rəngli, zərif və xoş ətirli yağ istehsalına başlamışdır. Bununla da Abşeron yarımadasında zeytunçuluq ilə məşğul olan təsərrüfatların inkişafına şərait yaratmışdır. Müəssisənin illik istehsal gücü 3000 tondur. Şirkətlər qrupu, eyni zamanda Azərbaycanın təbii sərvəti olan Azərbaycan zeytununun qoruyucusuna, himayəçisinə çevrilərək davamlı olaraq Bakı və Abşeron yarımadasında zeytun ağacları əkir, bu işi təbliğ və təşviq edir.

Zeytun yağı subtropik zeytun ağacının meyvələrindən və çəyirdək nüvəsindən isti və soyuq presləmə yolu ilə alırlar. Bilavasitə qida üçün istifadə olunan keyfiyyətli zeytun yağı soyuq presləmə üsulu ilə alınır ki, buna da "provans yağı" deyilir. Zeytun yağı xoşagəlməz iy və dadı malikdir. Yüksək keyfiyyətli yağın rəngi açıq sarıdan qızılı sarıya qədər, aşağı sort yağda isə yaşıl çalarlı olur. Zeytun yağı yüksək keyfiyyətli konserv istehsalında istifadə olunur.

Zeytun meyvəsinin ətlik hissəsində 55%-ə, çəyirdəyində isə 12-13% yağ olur. Tərkibcə bu yağlar eynidir. Soyuq presləmə yolu ilə yağ ayrıldıqdan sonra 2-ci dəfə isti presləmə ilə yerdə qalan yağ ayrılır ki, bu da texniki məqsədlər üçün istifadə edilir. Provans yağı uzun müddət saxlanıldıqda bulanıqlaşır. "Bitki Yağ və Qida Sənaye" ASC-də RİVERA markalı xalis Final Zeytun yağı istehsal edilir (RST 574-86).

Azersun Holdingin kifayət qədər geniş ixracat coğrafiyası vardır. Hal – hazırda məhsullarımız Rusiya Federasiyası, Ukrayna, Belarus Respublikası, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan, Qırğızıstan, Özbəkistan, BƏƏ, Litva, Polşa, İraq, Almaniya, ABŞ, Türkiyə, İsrail və Çinə uğurla ixrac olunmaqdadır.

İxrac edilən məhsulların sırasında zeytun yağları xüsusi yerdə durur.

Orqanoleptiki keyfiyyət göstəricilərdən yağların iyi, dadı, rəngi, şəffaflığı və çöküntünün miqdarı müəyyən edilir.

İy hər yağ üçün özünəməxsus, spesifikdir. Yağların iyini 15-20°C temperaturda təyin edirlər. Bu məqsədlə yağı lövhəyə və ya əlin üstünə sürüb iyləyirlər. Bəzən yağın iyini təyin etmək üçün onu 50°C qədər qızdırırlar. Yağın iyunun normal və özünəməxsus olması təzəlik nişanəsidir.

Qüsurlu xammaldan istehsal olunan yağda kənar qoxu olur. Soyuq presləmə üsulu ilə alınmış yağda demək olar ki, qoxu olmur. İsti presləmədən alınan yağ isə kəskin qoxulu olur.

Yağın dadı da iyində olduğu kimi həmin göstəricilərdən asılıdır. Soyuq presləmə üsulu ilə alınan bitki yağı daha zərif dadlı olur. Qeyri-normal şəraitdə saxlanılmış yağın dadı kəskin dəyişir. Yağların dadını 20°C temperaturda təyin edirlər.

Yağın rəngi onun tərkibindəki boya maddələrinin (pigmentlərin) kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Soyuq presləmə üsulu ilə alınmış və saflaşdırılmış yağın rəngi nisbətən açıq olur. Yağın tərkibində xlorofil olduqda, o, sarımtıl-yaşıl rəngə, karotinoidlər olduqda isə sarımtıl-narncı rəngə çalır. Yağın rəngini təyin etmək üçün diametri 50 mm olan kimyəvi stəkana 50 mm hündürlükdən az olmayaraq yağ tökülür və gün işığında rəngi təyin edilir.

Yağların əmtəə keyfiyyəti yoxlandıqda şəffaflığı və çöküntünün miqdarı müəyyən edilir.

Yağın şəffaflığını təyin etmək üçün 100 ml yağ ağzı bağlana bilən silindrə tökülüb 20°C temperaturda 24 saat saxlanılır. Yağda bulanıq qarışıqlar və asılı maddələr olmasa, deməli yağ şəffafdır. Çöküntünün miqdarı çəki və ya həcm üsulu ilə təyin edilir.

Bərk yağların otaq temperaturunda konsistensiyası şpatel ilə təyin edilir.

Yağların tərkibindəki fosfatidlərin miqdarı hidratasiya üsulu və ya mərkəzdənqaçma aparatında təyin edilir. Bunun üçün hidratasiya edilmiş yağ çəkisi əvvəlcədən müəyyən edilmiş quru filtrdən süzülür, sonra filtrdəki çöküntü asetonla yuyulur, daimi kütlə alınana qədər qurudulur və faizlə hesablanır.

Yağların keyfiyyəti üçün ayrı-ayrı fiziki-kimyəvi göstəricilərin böyük əhəmiyyəti vardır. Keyfiyyət xarakteristikası üçün bu göstəricilərdən həcm kütləsi və ya sıxlığı, şüasındırma əmsalı, ərimə və donma temperaturu, suda həll olan və suda həll olmayan uçucu yağ turşularının miqdarı, sabunlaşma ədədi, yod ədədi, turşuluq ədədi, asetil və efir ədədi müəyyən edilir.

Yağların həcm kütləsi və ya sıxlığı 20°C temperaturda areometr, piknometr və ya hidrostatik tərəzi vasitəsilə təyin edilir. Piknometrlə təyin etdikdə daha dəqiq məlumat əldə edilir. Qliseridlərin tərkibində xırda molekullu oksitürşular və doymamış turşular nə qədər çox olarsa, bir o qədər yağın sıxlığı artır. Yağların sıxlığı 0,9100-0,9700 arasında təəddüd edir. Odur ki, bütün yağlar sudan yüngüldürlər. Suda həll olmur, lakin səthi gərilməni azaldan maddələr qatdıqda davamlı emulsiya əmələ gətirirlər. Yağlar üzvi həlledicilərdə həll olurlar. Yağların bu xassəsindən istifadə etməklə sənayedə ekstraksiya üsulu ilə bitki yağları istehsal edilir.

Yağların şüasındırma əmsalı refraktometrlə təyin edilir. Yağın tərkibində iri molekullu doymamış yağ turşuları və hidroksil qrupu nə qədər çox olarsa, şüasındırma əmsalı bir o qədər yüksək olur. Məsələn, 20°C temperaturda günəbaxan yağının şüasındırma əmsalı 1,4762; qoyun yağında isə 1,4383-dür.

Yağların ərimə və donma temperaturu onların tərkibindəki yağ turşularının müxtəlifliyindən asılıdır. Doymuş yağ turşularının əmələ gətirdikləri triqliseridlərin ərimə temperaturu doymamış turşuların qliseridlərinə nisbətən yüksəkdir. Ona görə də tərkibində doymuş yağ turşuları miqdarca çox olan heyvanat yağları otaq temperaturunda bərk halda, doymamış yağ turşuları olan bitki yağları isə maye halda olur. Yağların tərkibindəki doymamış yağ turşularının miqdarını müəyyənləşdirmək üçün yod ədədini təyin etmək lazımdır. Bərk yağlarda doymamış yağ turşularının miqdarı az olduğundan yod ədədi də azdır. Bərk yağların yod ədədi 28-40, maye yağların yod ədədi isə 120-200 arasında olur.

Turşuluq ədədi yağın standart göstəricisidir. Onun miqdarına görə yağın təzə və ya köhnəliyi müəyyən edilir. Yağı uzun müddət saxladıqda hidroliz nəticəsində sərbəst yağ turşularının miqdarı artır. Turşuluq ədədinin standart göstəricisindən çox olması onun keyfiyyətinin aşağı olduğunu göstərir.

Yağların qələvi iştirakı ilə hidrolizi sabunlaşma reaksiyası adlanır. Bu reaksiya nəticəsində sərbəst qliserin və yağ turşularının duzları olan sabun əmələ gəlir. Sabunlaşma reaksiyası üçün natrium-hidroksiddən istifadə etdikdə bərk sabun, kalium hidroksiddən istifadə etdikdə isə maye sabun alınır.

1 qr yağ sabunlaşdırıqda sərbəst və yağın hidrolizindən alınan yağ turşularının (birləşmiş) neytrallaşmasına sərf olunan kalium-hidroksidin milliqramla miqdarına sabunlaşma ədədi deyilir. Sabunlaşma ədədi yağın xassəsini xarakterizə edən müxtəlif kəmiyyətlərdən biridir. Yağın tərkibində xırda molekullu yağ turşularının miqdarı artdıqca sabunlaşma ədədi də artır. Məsələn, kərə yağının sabunlaşma ədədi 223-233 olduğu halda, heyvanat yağlarının sabunlaşma ədədi 192-196-ya bərabərdir.

Yuxarıda xarakterizə edilən göstəricilərlə yanaşı təcrübədə yağların Reyxert-Meyssel ədədi, Polenske ədədi, efir ədədi, asetil ədədi, hidroksil ədədi, rodan ədədi və s. müəyyən edilir. Bu göstəricilər yağların yağ turşu tərkibinin müxtəlifliyini, tərkibindəki sabunlaşmayan maddələri və başqa xassələri xarakterizə edir.

VALİKLİ CİNLƏMƏ PROSESİNDƏ TEXNOLOJİ PROSESİN ANALİZİ

Xəlilova G.Z.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toxuculuq sənayesində ən geniş tətbiq olunan təbii xammal növlərindən biri pambıq lifləridir. Pambıq lifləri əsasən iki növə bölünür:

1. Orta lifli xam pambıq növlərindən istehsal olunan liflər
2. Zərif lifli xam pambıq növlərindən istehsal olunan liflər

Göstərilən növ toxuculuq liflərindən ən qiymətli və ən yüksək keyfiyyətli zərif lifli xam pambıq növlərindən alınan toxuculuq lifləridir. Bu liflər orta lifli pambıq növlərindən fərqli olaraq tamamilə başqa texnoloji proseslə, fərqli konstruksiyalı maşınlarla emal olunurlar.

Zərif lifli pambıq növləri üçün lifin çiyiddən ayrılması valikli cınləmə prosesi ilə həyata keçirilir. Valikli cınləmənin mahiyyəti fırlanan işçi valın səthi ilə xam pambıq liflərinin vala sıxılmış vəziyyətdə olan tərənəmz bıçağın altına gətirilməsi və bıçağın yan kənar ucunda çiyid üzərinə zərbələr endirməkdir.

Valikli cınləmə prosesi belə baş verir: Pambıq tikələri cinin qidalandırıcısı nın altından işçi valikin üzərinə ötürülür. İşçi valik KMK, yaxud RKM dəri əvəzləyicisindən hazırlanır. Kələ-kötür səthə malik valik, lif tikəsindən lifi özü-nə ilişdirərək cınləmə zonasına gətirir, bu zaman lifi valik üzərində sürünmə qüvələrinin təsiri ilə tərənəmz bıçağın arxa yan hissəsinə dartılaraq çəkilir və burada çiyid aralıqdan keçə bilmir. Vurucu valik pərləri ilə fırlanması zamanı çiyidi bıçağın işçi yan kənarına atır və təmizlənmiş çiyidi setkanın səthi ilə nəql etdirərək aralığa salır və bununlada prosesdən çıxarılır. Cınləmədən keçməyən, yəni, tam liflərdən azad olmayan çiyidlər təkrar cınləmə zonasına qaytarılır.

Zərif lifli xam pambıq keçmiş ittifaq istehsalı olan XDVM, XDV, DVVM, DVM və DV-1M və Amerika istehsalı olan maşınlarla emal olunur. Valikli cınlər ayrı-ayrı bəndlərinin konstruksiyalarından asılı olaraq işçi valiklərin sayına görə bir valikli və iki valikli cınlərə; vurucu bıçaqların sayına görə - biqat və ikiqat cinli təsirlərə; vurucu orqanların konstruksiyalarına görə irəli-geri hərəkət edən və fırlanma hərəkəti edən cınlərə, hansıki bunların özləri də öz növbəsində sərt və yumşaq zərbəli mexanizmləri olan cınlərə; tam lütəndirilməmiş çiyidin regenerasiya üsuluna görə -fərdi regenerasiyalı və ümumbatareyalı regenerasiyalı cınlərə; lifin təmizlənməsi üsuluna görə isə -fərdi və ümumbatareyalı təmizləyiciləri olan cınlərə bölünürlər. Cin fərdi təkrar emal seksiyası ilə təchiz edilmişdir ki, bunlar tam cınlənmiş pambıq dilimlərini təkrar emal edir. Maşına təsadüfən düşən xırda metal hissələr xüsusi maqnit vasitəsilə tutulur, iri metal hissələr düşdükdə isə maşında quraşdırılmış xüsusi qurğu işə düşməklə prosesi saxlayır. Belə maşınlarla I, II və III növ zərif lifli pambıqlar emal edilir.

KÖRPÜ MEMARLIĞINDA BƏDİİ FORMANIN TƏKAMÜLÜ

Xəlilzadə L.A.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Bütün anlayışlar göstərir ki memarlığı 3 böyük qrupa ümumiləşdirmək olar.

Birinci qrup anlayış memarlığı insan fəaliyyəti üçün olan ətraf mühitin xüsusi bir növü və süni bir mühit kimi hesab edir. Bu başlığın qrupu, əsasən, böyük komplekslərin şəhərsalmasında istifadə olunur hansı ki, bura müxtəlif təyinatlı elementlər daxildir.

İkinci başlıq qrupu- memarlıq mühitini insan fəaliyyətinin sahəsində müəyyən edir.

Üçüncü başlıq qrupu isə - qədim Roma memarı Vitruviy dediyinə əsaslanaraq memarlıqda faydalılıq, dayanıqlıq və gözəllik müəyyən edir.

Körpü memarlığının xüsusiyyətləri

Sadə formada desək, dizayn və forma arasındakı münasibəti belə sıralaya bilərik:

Körpülərin bədii ifadəliliyinə yalnız onların konstruktiv elementləri ilə nail olmaq olar. Və ya onların hissələrinə estetik elementlər əlavə etməklə.

Körpülərin ölçüləri məqsədəuyğun olmalıdır. Konstruksiyaların görünüşünün təkmilləşdirilməsi mürəkkəb həllərin tətbiqi yolu ilə olmamalıdır.

Bədii tərəfdən də dolğun bir körpü yaranmasında bədii memarlıq elementlərinin istifadəsi hədudlanmır, hətta o estetik cəhətdən mükəmməldirsə. Körpüləri sadəcə barmaqlıq və fənərlərin istifadəsi ilə yaratmaq qeyri-mümkündür.

Körpü memarlığında əsas bədii yükü vacib konstruktiv elementlər daşıyır. Bu halda onlar memarlıq formasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Amma memarlıq kompazisiya olması üçün

Körpülərin formasına gəldikcə texnologiyalar da təsir edir, yəni şərtləri, istehsalı, konstruksiyaların montajı metodları. Bu halda nisbət belə müəyyən olunur: texnologiya-konstruksiya-forma. Körpünün görünüşü onun konstruksiyasından asılıdır. Buna görə körpülər memar və mühəndisin birgə iş məhsulu olur.

Metal körpülər:

1777-ci ildə Svern və İngiltərə arasında inşa edilən çuqun körpü, bu cür körpülərin inşasında yeni bir səhifə açdı.

Bundan 200 il sonra da daş körpü tikintisi davam etsə də, metal konstruksiyalı körpülərin inşası inkişaf etdirilmişdir. 19-cu əsrin ikinci yarısından etibarən metal konstruksiyalı körpülərin xüsusi sistemləri yaranmağa başladı. Bu illərdə ferma üsulu ilə metal körpü memarlığı geniş yayılmağa başladı. Daha sonra qalın divarları olan ferma üsulu ilə növbələşdi. Kəsikli, kəsiksiz və konsol-asma sistemləri paralel və çoxbucaqlı sistemlərlə geniş tətbiq olunmağa başladı.

Dəmir-beton körpülər:

1930-cu illərin əvvəllərindən artıq dəmir-beton konstruksiyalı körpülər istifadə olunmağa başladı. Dəmir-beton konstruksiyalı körpülərin konstruksiyasının axtarışı sxemi R.Mayar və F.Leonardın adı ilə bağlıdır. İsveçrəli mühəndis Robert Mayar dəmir-beton konstruksiyasının yeni formasını işlədi, əyilməz bir çubuq və tağları təsəvvür edərkən.

Avropada isə fərqli olaraq, Şimali Amerikanın körpüqurması geniş yayılmağa başladı. Amerikada-Kanadada olan körpülərin forması isə belə müəyyən edilirdi. Təbii şərait, çayların eni və dərinliyi, ölkənin sürətli mexanikləşdirilməsi və s.

Körpülərin memarlıq kompazisiyasının əsas mənalrı:

Hər hansı bir körpü formasının yaradılması memarın fəaliyyət sahəsindən asılıdır. Bu obrazın təsvirində müəllif onun yaradıcı mövqeyini ifadə edir. Bədii formanın tapılması memarlıq layihələndirilməsinin ilk ən vacib mərhələsidir.

Körpü konstruksiyasının ifadəli təsvirinə nümunə olaraq dirəkli körpüləri göstərmək olar. Hal – hazırda da dirəklər körpülərdə sərhədsiz və hədudsuz forma cərəyanı kimi istifadə olunmaqdadır.

Memar ətraf mühit və körpü arasında uyğunluq yaratmalıdır. Körpü və mövcud şəhər arasındakı ən uğurlu əlaqə dəqiq qanunlara tabe deyildir. Sual yaranır ki, bəs onlar bir birinə necə uyğunlaşmalıdır, hansı ki onlar müxtəlif dövrlərdə estetik qavranılısın.

Hazırda istər təbii mühitdə, istərsə də mövcud ərazidə yeni tikililərin orqaniklik tendensiyası vardır. Bu problemi həll etmək üçün mövcud ərazinin ən vacib və tipik xüsusiyyətləri müəyyən etmək sonra isə yeni strukturda bu formanı qorumaqdır.

XX ƏSR BƏDİİ MƏDƏNİYYƏTƏ ABSTRAKT İNCƏSƏNƏTİN TƏSİRİ

İbrahimli B.X.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

20-ci əsr texniki və texnoloji yeniliklərin yaşandığı bir dövrdür. Həmçinin bu dövrdə meydana gələn ictimai dəyişikliklər yalnız iqtisadi, ictimai və elmi sahədə deyil, həmçinin incəsənət sahəsində də əhəmiyyətli yeniliklər yaratmışdır. Bu dövr sənət sahəsində çox fərqli düşüncə və cərəyanın yer aldığı bir mərhələ olaraq tarixdə yerini almışdır. İncəsənətdə bir çox fərqli cərəyanlar ortaya çıxmışdır. Dövrün sənət sahəsindəki ən vacib yeniliklərindən biri də abstrakt incəsənətin yaranması olmuşdur. Abstrakt incəsənətin yaranmasının başqa bir səbəbi də təbiəti olduğu kimi əks etməyə söykənən Avropa axınlarına bir reaksiya olaraq yaranmışdır. Və bu incəsənət növü haqqında müxtəlif sənətçilər fərqli fikirlər yazmışlar. Abstrakt

incəsənətin nümayəndəsi Michel Seuphor'a görə "Bir əsərdə gündəlik həqiqət görülmürsə, o əsər abstraktdır. Bir əsərin abstrakt olması üçün təbiət həqiqəti ilə bütün əlaqələrini kəsmiş olması şərtidir."

Abstrakt incəsənət Kantın "Ağıllı Fəlsəfə"-si ilə əlaqədardır. "Ağıllı Fəlsəfə"-yə görə əşyalar, zaman və kosmos mövcud deyil. Belə olmaqla birlikdə əşya və hadisələr şüurlu olaraq bir kosmos və zaman içində dizayn edilir.

Abstrakt incəsənətin yaranması ilə sənətkarlar standart rəsm əsərləri çəkmək əvəzinə öz istədikləri, düşündükləri əsərləri çəkirdilər. Bu incəsənətin yaranması Kandisky-nin adı ilə bağlıdır. Abstrakt incəsənət əşya, təbiət və canlıların görünüşlərinə faydalanmağı rədd edib, şəkildə rəng, xətt və formaları birləşdirərək, estetik duyğu və həyəcan oyandıran kompozisiyalara çatmağı məqsəd qoyurlar. Buna görə də abstrakt incəsənəti bəzən qeyri-təsviri incəsənət və qeyri-obyektiv sənət adlandırırlar. Bu əsərlər ilk baxışdan başa düşülmür, daha sonra isə öz gözəllikləri ilə insanlara zövq verir. Bu incəsənət növünün başqa bir xüsusiyyəti isə kəskin rənglərdən istifadə etmələridir. Abstrakt incəsənət təbiəti ortadan qaldırmaz, başqa cür izah edir. Abstrakt sənətçilər əsər çəkərkən öz daxili aləminə baxır. Abstrakt incəsənət hər şeyi söyləməyi bacarmaq, yalnız özün üçün bir üslub yarada bilmə azadlığıdır.

Abstrakt incəsənət müxtəlif avangard istiqamətlərdə-kubizm, sürrealizm, ekspressionizm, futurizm, dadaizm, konstruktivizmdə özünü göstərirdi.

Brion.M fikrincə: "Abstrakt incəsənət özü ilə bərabər dərəcədə yaxın olan kubizm, futurizm, purizm, luçizm, ekspressionizmi mənimsəyir. Abstrakt incəsənət bu fərqli meyilləri az çox əks etdirir və elementlərin birinin və ya başqasının üstünlüyünə bağlı olaraq, abstrakt növdə elmi, intellektual, romantik və mənalı ifadə edilə bilər. Belə ki, abstrakt incəsənət modernizmin ikinci mərhələsinə çevrilir, ancaq bəzən köhnə sənətin müasir çevrilişi olaraq görülür".

Kubizm cərəyanı 20-ci əsrin əvvəllərində yaranmışdır. Kubizmin inkişafı Pablo Pikasso-nun və Jorj Brak-ın yaradıcılığı ilə əlaqədardır. Kubist əsərlərin ümumi xüsusiyyəti həndəsi şəkillərin istifadə edilməsidir. Kubistlər rəsmlərdə rəng çalarlarını arxa plana çəkərək, həndəsi formalara daha önəm verirdilər. Rəssamlığa yad olan maddələrdən – kağız, qəzet və kibrit çöplərindən istifadə edirdilər. Kubistlər bununla əsərlərin digər maddələrlə də yaradılmasının mümkün olmasını göstərmişlər.

Sürrealizm 20-ci əsrin bədii mədəniyyətində yaranmış avangard cərəyandır. Bu cərəyanın yaranmasının başlıca səbəbi rəssamların müharibədən təsirlənməsi olmuşdur. İnstinktləri, pis əhval-ruhiyyəni, eybəcər yuxuları sürrealistlər yaradıcılığın başlıca mənbəyi sayırdılar. Sürrealizmin banilərindən birinin fikrincə «ruhi xəstələr əsil sürrealistlərdir». Belçikalı rəssam Rene Magritte çəkmiş olduğu ayaqları qadın, üstü balıq supərisi, əyik Pizza qülləsini tutan bir quş tükünü sürrealist əsərlərə misal gətirmək olar.

Ekspressionizm Avropada ictimai həyatın qarışıq olduğu, birinci dünya müharibəsinin yaxınlaşdığı zamanda yaranmış cərəyandır. Bu ərəfədə çəkilmiş əsərlərdə əsasən hiss və duyğulara önəm verirdilər. Sənətçi özündə keçirdiyi hissləri rəsmdə çəkməyə səy göstərirdi. Ekspresyonistlər insanların çəkdiqləri acı və səfaləti rəsmlərində göstərmişdir. Norveçli rəssam Edward Munch-ın "Qışqırtı" adını verdiyi rəsminə ani bir həyəcanın insana necə təsir etdiyini göstərmək istəmişdir. Bu əsəri E.Gombrich belə şərh edib: "Bütün xəttlər, şəkilin mərkəz nöqtəsinə, yəni qışqırq atan başa doğru gedir kimidir. Sanki bütün səhnə, o qışqırığın ağrısına və həyəcanına qatılmışdır. Rəsmi daha da maraqlı edən qorxulu nə baş verdiyini bilmədiyimizdir".

Futurizm 20-ci əsrin əvvəllərində İtaliyada yaranmışdır. Bu cərəyanın yaranması sənayenin inkişafı ilə əlaqədardır. Futurizmin əsas xüsusiyyətləri incəsənətdə keçmiş üsullardan imtina etmək, dinamik illuziya yaratmaqdır. Əsərlərində əsasən hərəkət halındakı əşyaları, canlıları, sürətli avtomobilləri, böyük gəmiləri və.s təsvir edirdilər.

Dadaizm birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Qərbi Avropa yaranmış cərəyandır. Dadaizm dünya müharibəsinin vəhşiliklərinə etiraz olaraq yaranmışdır. Məntiqsizlik və mövcud olan bədii incəsənət nizamlarının rədd edilməsi dadaizmin əsas xüsusiyyətidir. Dadaistlər dünyayı mənasız bir müharibəyə aparan insan ağıllının əslində nə qədər ağılsız olduğuna inanırdılar. Hər şeyə şübhəylə yanaşan dadaistlər ətraflarındakı heç bir şeyin varlığına inanmazlar.

Konstruktivizm 20-ci əsrin əvvəllərində Rusiyada yaranmışdır. Müasir vəsaitləri istifadə edir və həndəsi kompozisiya anlayışını mənimsəyirdilər. Konstruktivistlər fiqurları həndəsi səthlər halında parçalamağa və ortaya çıxan səthləri isə qəti xəttlərlə məhdudlaşdırmağa çalışırdılar. Sadə konstruktivist əsərlər çəkmək əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bəzəkdən demək olar ki, heç istifadə etmirlər.

Rus əsilli olan sənətçi Vasily Kandinsky 1866-cı ildə Moskva-da dünyaya gəlmişdir. Rənglə əlaqədar ilk təəssüratlarını 1869-cı ildə ailəsiylə birlikdə çıxdığı İtaliya gəzintisində əldə etmişdir. 1897 –ci ildə rəssam Anton Azben-nin məktəbində şəkil dərsləri almışdır. 1910 –cu ildə Franz Marc ilə Der Blaue Reiter qrupunu quraraq abstrakt rəsmlər çəkməyə başlamışdır, ayrıca 1911-ci ildə " Sənətdə Mənəviyyat "adlı kitabını

çıxartmışdır. Bu kitab, abstrakt incəsənətin estetik baxımdan haqlı çıxarılması üçün ortaya qoyulan faktları və yeni fikirləri əhatə edirdi.

Kandinsky-nin abstrakt incəsənətə olan marağı Monetin “Saman tayası” əsərində ortaya çıxmışdır. Kandinsky “Saman tayası”-nın onun üzərində buraxdığı təsiri belə izah edir: Rəsmdəki formanın saman tayası olduğunu kataloqdan öyrəndim. Nə olduğunu anlaya bilməmiş və bundan narahat olmuşdum. Daha sonra əsərin yaddaşımdan silinmədiyini və hər an bütün detallarıyla gözümə canlandığını başa düşdüm.

Kandinsky 1910-ci ildə ilk mücərrəd şəkil qəbul edilən və heç bir bədii qarşılığı olmayan, tamamilə rənglərin və formaların təsirinə əsaslanan ilk abstrakt rəsmini çəkmişdir.

Bu araşdırma 20-ci əsrin ilk yarısında meydana gələn ictimai dəyişikliklərin sənət sahəsində necə təsir yaratdığını göstərmişdir. Abstrakt incəsənətin yaranması daha sonra yaranmış olan modern cərəyanların başlanğıcı olmuşdur. Bu incəsənətin yaranmasının təsirlərindən biri də sənətçilərin azad olub, düşündüklərini çəkə bilməsi olmuşdur.

LAYLI-KARKASLI PARÇALARIN TOXUNMASINDA ƏRİŞ SAPLARININ GƏRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ TƏDQIQI

İlyasova X.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Toxucu dəzgahında parçanın əmələ gəlmə texnoloji prosesində əriş saplarının yüklənmə gərginliyinin çox vacib əhəmiyyəti var. O, əsnək əmələ gəlmə prosesində və arğac sapının parça başlığına vurulması zamanı həlledici rol oynayır. Yüklənmə gərginliyi toxunan parçanın növündən və struktur göstəricilərindən asılıdır. Gərilmənin qırılmasına səbəb olur və ümumilikdə parçanın toxunma prosesini çətinləşdirir.

Son zamanlar texniki parçalara tələbatın artması ilə yanaşı parçaların fiziki-mexaniki göstəricilərinə, həmçinin xüsusi keyfiyyətlərinə çox diqqət yetirilir. Bu tələblər istismar zamanı onların davamlı və uzunömürlü olması ilə yanaşı müxtəlif şəraitlərdə işləmələri tələblərindən irəli gəlir.

Laylı-karkaslı parçaların qalınlığı, eyni sayda karkasqatları olan parçalarda, doldurucu layların hündürlüyündən, daha dəqiq desək, doldurucu qatın alınmasında iştirak edən arğac saplarının sayından asılı olur. Parçanın fəza quruluşu, layların istənilən qaydada yerləşməsi, karkasqatlarının paralelliyi, karkas və doldurma qatlarına ümumi arğacsapının qoyulması nəticəsində müvəffəq olunur. Belə ki, ümumi arğac sapları əsnəyə qoyulub parça başlığına vurulan zaman, doldurucu qatparçada nəzərdə tutulan qaydada yerləşir.

Axır vaxtlar çox qatlı parçaların quruluşunu daha da təkmilləşdirərək laylı-karkaslı parçalar istifadəyə təklif olunmuşdu və onlar texniki parçalar sırasında öz yerini tutmuşdur. Bu parçaların istifadəsi bir çox çatışmamazlığı aradan götürə bilər.

Laylı karkaslı əmələ gəlmə prosesindəən azındaniki sistem ərişsapları və bir sistem arğacsapları iştirak edir. Karkas ərişsapları ilə toxunaraq parçada üfüqi yerləşən, yəni karkas, qatlarını əmələ gətirirlər, doldurucu əriş sapları isə arğacsapları ilə toxunaraq parçanın şaquli elementlərini əmələ gətirirlər. Karkas qatları bir – birinə paralel şəkildə, bərabər və ya müxtəlif aralıq məsafədə yerləşə bilərlər. Doldurucu qatlar karkasqatlarına nəzərənsəqli və ya müxtəlif bucaq altında formalaşa bilərlər. Karkasəriş saplarının yüklənmə gərilməsini həddən artıq olması bir tərəfdən onların gərgin şəraitdə işləməsinin fəsadlarına (qırılma, dəzgahıntez – tez dayanması və s.) və həmçinin əsnək əmələ gətirən mexanizminin ayrı-ayrı detallarının sıradan çıxmasına səbəb olur. Bu səbəbdən toxucu dəzgahında karkas və doldurma əriş saplarının yüklənmə gərginliyinin düzgün təyin həm parçanın quruluşuna təsir baxımından həm də dəzgahın iş rejiminə təsir baxımından çox vacib məsələdir. Deməli, laylı-karkaslı parçaların alınma prosesində əriş sapları sistemlərinin müxtəlif rejimdə işləmələri, onların parça strukturunda fərqli yerləşməsindən və daha dəqiq desək, gördükləri funksiyadan irəli gəlir.

Əriş saplarının verilməsi və onların lazım olan gərginliyinin təmin edilməsi dəzgahda əriş tormozları və tənzimləyiciləri tərəfindən həyata keçirilir. Laylı-karkaslı parçaların toxunması üçün dəzgahda kombinəli sürünmə tormozu daha uyğun gəlir. Gərginliyin dinamik xassələrini nəzərə almasaq və nəzərə alsaq ki, parçanın toxunması aşağı sürətlərdə aparılır böyük xəta etmədən deyə bilərik ki, sapların gərginliyi onların yüklənmə gərginliyinə bərabər olur.

PLASTİK MƏHSULLARIN QARIŞDIRILMASI PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTİ

İsgəndərli Ş.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Plastik(xəmir şəkilli) qida məhsullarını qarışdırmaq üçün maşınlar qida sənayesinin müxtəlif sahələrində geniş tətbiq edilir. Çörək bişirmə və qənnadı sənayesində xəmir yoğurmaq, qənnadı kütlələrini qarışdırmaq və çalmaq(kremi, yumurtanı, qaymağı və s.), şokolad kütlələrini müxtəlif içlikləri qarışdırmaq üçün istifadə edilir.

Plastik(xəmir şəkilli) qida məhsullarını bir neçə üsulla almaq olar:

a)mayeləri bərk maddələrlə mexaniki qarışdırmaq nəticəsində plastik məhsulların alınması,

b)mayeləri bərk maddələrlə qarışdırmaqla fiziki proseslərin və yaxud kimyəvi reaksiyaların nəticəsində alınan xəmir şəkilli məhsullar,

c)maye komponentləri qarışdırılması zamanı fiziki proseslərin və yaxud kimyəvi reaksiyalar nəticəsində alınan plastik məhsullar,

ç)bərk materialların qarışdırılması zamanı plastik məhsulların alınması.

Əvvəl mayelərin bərk maddələrlə mexaniki qarışıqlar nəticəsində plastik məhsulların alınmasını nəzərdən keçirək:

Qarışdırıcının işə başlamasına qədər bərk maddələrin hissəcikləri qabın dibində olur. Qarışdırıcı fırlanmağa başladıqda onlar mayədə qaynamağa başlayırlar. Sonradan bütün bərk hissəciklər mayədə paylanır, beləki, mərkəzdən qaçma qüvvələrinin təsiri altında onlar spiral xətti boyunca hərəkət edir və qabın bütün həcmində paylanırki eyni zamanda bərk maddə maye ilə islanır. Ayırıcı komponentlərin qarışması nəticəsində suspenziya- özülü sistem əmələ gəlir.

Plastiklik dərəcəsindən asılı olaraq suspenziyalar plastik mayeyə (pastaya), psevdoplastik mayeyə və dilitant mayeyə ayrılırlar.

Qatı suspenziya adlanır ki, yastı formalaşır və deformasiya zamanı aldığı formanı yadda saxlayır. Pastalar plastiklikləri ilə yəni, bəzi sürmə qüvvələri olduqda deformasiya etmək, axmaq xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir.

Suspenziyanın plastik xüsusiyyətlərinə, suspenziyada olan bərk maddələrin miqdarı, bərk maddələrin hissəciklərin forması, onların ölçüsü və yığılma xüsusiyyətləri böyük təsir göstərir.

Kiçik qüvvələrin təsirindən az axma qabiliyyəti və ona təsir edən qüvvə müəyyən qiymətə çatdıqda özünün axma sürətinin birdən-birə kəskin artıran özlü maye psevdoplastik maye adlanır. Bu andan o, özünü adi maye kimi (nyuton) aparır ki, qüvvəsinin artmasında mütənasib olaraq axın sürəti artır.

Qüvvənin təsirindən əvvəlcə nyuton mayesi kimi axan və ona təsir edən qüvvə kritik qiymətinə çatdıqda, özülüü kəskin artan və axma sürətinə düşən pasta dilitant maye adlanır.

Mayeləri bərk maddələrlə mexaniki qarışdırmaq nəticəsində xəmir şəkilli məhsullara misal olaraq çörək üçün xəmir yoğrulmasını misal göstərmək olar. Bu onun və suyun sadə mexaniki qarışdırılması deyil, baxılan halda qarışdırmaq biokimyəvi və kollod prosesləri ilə müşaiət olunur. Xəmir yoğurmanın başlanğıcında bərk və maye inqiriyləri qarışdırılması nəticəsində sonda xəmir əmələ gəlmə ilə qurtarır.

AÇIQ MƏKANLARIN HƏNDƏSİ MÜXTƏLİFLİYİ

Kazımbəyova S.T.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Memarlıq tarixi ayrı ayrı bina və qurğuların şəhərlər üzərində yerləşmə prinsiplərini təhlil edərək inkişaf mərhələsini keçmişdir.Tarixən formalaşmış şəhər mühiti təbii faktorlara iqlim relyef faktorlarına uyğun olaraq müxtəlif konfigurasiyalar şəklində mərhələlərlə yaranmışlar.

Hər bir tarixi şəhərin öz struktur tərkibini müxtəlif məkan təşkilləri formalaşdırır.Müasir şəhərlər açıq məkanların ən-ənəvi prinsiplərini saxlamalı müasir yaranma prinsiplərini ön plana çəkməlidirlər.Hər bir qapalı və ya çəpərləmə sistemi şəhərlər üzərində həlli mümkün olmayan problem yaradırlar.

Açıq məkanlar tarixi şəhər mühitinin ən əsas da landaşt rekreasiya problemlərinin kompleks həll olunmasında da önəmli dizayn həlli yaratmaq prinsiplərinə də malik ola bilərlər.Bu baxımdan mövzu öz aktuallığını tarixi şəhərlərin dizayn problemləri baxımından həllinə müasir yanaşma prinsipləri tələb edir.

Açıq məkanların memarlıq dizayn həllərinin əsas xüsusiyyətləri onunla izah edilir ki, bu həllər funksional meydan və sahələrdən ayrı-ayrı xüsusi və təyinatlı həllər cəmini özündə toplayır. Bu struktur elementlərinin müxtəlif potensial kombinasiyaları istənilən şəhər mühitinin interyer həllərində planlaşdırmanın əsas cəhəti sayılır. Bu kombinasiyaların mürəkkəblik dərəcəsi, bütün planlaşdırma strukturunun səviyyəsindən asılıdır. Baxılan ümumi strukturunun klassifikasiyası isə onun əsas şərti kimi qəbul olunmalıdır. Bu halda isə şəhərsalma şərtləri aparıcı kriteriya kimi məkanın memarlıq dizayn həllərində şəhər mühitinin bir hissəsinin (parçasının fragmentinin) tipologiyası kimi çıxış edir.

Şəhər mehitinin bu və ya digər başqa ölçülü olması, onun funksiyasının tələb etdiyi elementlərlə yığılır, həndəsi qanunauyğunluqlarla bir-birinə birləşir və bütöv bir tələb olunan mühiti yaradır. Həm də bu elementlərin yeni funksional təşkillərin mürəkkəblik dərəcəsi ilə də təyin olunurlar.

Müxtəlif şəhər mühitinin öz təyinatına görə qəbul olunması müxtəlif məkan tiplərinə bölünürlər.

Məhdud yaradılmış şəhər mühiti- meydanlar, 4 yol ayrıcları həyətlər təmsalında qəbul olunurlar. Adətən şəhər mühitində öz funksiyasını həyata keçirilmək üçün məhdud yaradılmış məkan çoxsaylı planlaşdırılmamış şəhər mühiti formalarını öz əhatəsində saxlayır.

Öz əhatəsinin nisbət, miqyas uyğunluğunu saxlaması, insan gözü ilə bu məkanı qapalı mühit sistemi kimi qəbul edir. Təbii ki, bu halda tələb olunan mühitin qəbul olunmasında baxış nöqtəsinin də öz təsirini göstərməsi bir fakt kimi ortaya çıxır. Şəhər mühitində müxtəlif açıq məkanlardan biri kimi sayılan məhdud yaradılmış məkan özü də bir neçə tiplərə bölünürlər və onlar aşağıdakılardır :

1. Tindikilər ilə kəsilmiş tikililər meydanı
2. Küncərdən tikilmiş tikililər meydanı
3. Bağlı və ya yarı bağlı meydan
4. Dekorativ çəpərlə əhatə olunmuş meydan
5. Bir və ya bir neçə tərəfdən açıq meydan
6. Nəqliyyat meydanı və nəhəng meydanlar

Xətti sistemlər - Piyada yolları su axınları boyunca həll olunmuş, kompozisiya oxu olan məkanlara xətti sistemlər deyilir.

Xətti sistemlər həcmələri birləşdirən bir xətt üzrə hərəkəti təmin edən, mərkəzi oxun hər tərəfində həndəsi məkanları birləşdirən həllər sistemi kimi qavranılır.

Xətti sistemlərin həlli, müxtəlif kateqoriyaalı məkan həllərini bitkin şəhər mühiti toplusları ilə kompleks həll edir. Ümumilikdə məhdud yaradılmış xətti sistemlər və bir-biri ilə əlaqə yaradan parçalanmış məkanlar sistemi-şəhər məkanının tipologiyası kimi qəbul edirlər. Və yaxudda şəhər mühitinin tipləri anlayışını yaradırlar.

Təbii ki tipləşdirilmiş şəhər məkanları memarlıq-dizayn həllərində də ən müxtəlif kateqoriyalı mühit həlləri tələbi ilə çıxış edirlər. Tələb olunan mühitin dizayn həlləri və öz özlüyündə kompleks suallara cavab verən bir layihələndirmə tələb edəcəkdir.

DARAYICI MAŞINLARDA DARANMA PROSESİNİN TƏYİNATI VƏ İŞÇİ ÜZVLƏRİNİN QARNİTURASI

Kərimov Ş.O.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bir prosesli çirpici maşınlardan alınan xolostdakı pambıqda 40%-ə qədər zibil qarışıqları və qüsurları qalır. Pambığın zibillənməsindən asılı olaraq bu zibil qarışıqları və qüsurları xolostun çəkisinin 2,5-5%-ni təşkil edir. Pambığı kənar qarışıqlardan təmizləmək üçün lifləri bir-birindən ayırmaq lazımdır. Pambıq liflərini ayırmaq üçün onu xüsusi darayıcı qarniturla darayırlar. Pambığı daramaq üçün işçi üzv olaraq polad dişləri olan mişarlı lent və nazik iynəli elastik lent tətbiq edilir.

Darayıcı maşınlarda aşağıdakı əməliyyatlar yerinə yetirilir:

1. Liflərin ayrılması,
2. Pambıqdan kənar qarışıqların çıxarılması,
3. Qısa liflərin çıxarılması,
4. Liflərin təqribi paralelləşdirilməsi,
5. Xolostun çox nazıldılması,
6. Xolostu lentə çevirmək,
7. Lenti qısa parçalarda bərabərləşdirmək,

Darayıcı maşınlarda xolostun daranması fasiləsiz həyata keçirilir və proses 3 hissəyə ayrılır. Əvvəl xolost kəskin nazıldılır (təxminən (1500 dəfə) və iri kənar qarışıqlardan azad edilir, sonra dişli və iynəli səthlər arasında daranır və nəhayət daranmış qat lenta şəkilində sıxlaşdırılır və çıxarılır. Göstərilən əməliyyatlara uyğun olaraq darayıcı maşınların bütün konstruksiyaları 3 əsas düyündən ibarətdir:

- a) xolostu nazıltmaq və kənar qarışıqlardan təmizləmək üçün təyin olunmuş qəbul edici baraban;
- b) lifləri ayıran baş baraban;
- c) daranmış xolostu lenta şəkilində çıxaran və lent yığıcıya yığan çıxarıcı baraban düyünləri;

Darayıcı maşınların əsas işçi üzvləri, daranma prosesini səmərəli keçirilməsinə imkan verən quruluşa və xüsusiyyətə malik qarnitura ilə əhatə edilir (sarıdır).

Lentin hündürlüyü nömrəsindən asılı olaraq 4,5-6 mm olur, dişin işçi hissəsinin qalınlığı D qabırğasının qalınlığından asılı olaraq təyin edilir və E ölçüsü 0,8-1,5 mm, Ж ölçüsü isə 0,14-1 mm arasında qəbul edilir. B və Б ölçülərinin nisbəti standartlarda göstərilir. Mişarlı lentin D qabırğasının qalınlığı № 0-1 lenti üçün 1-1,5 mm və № 0-2 lenti üçün 1,6-2 mm arasında qəbul edilir. Mişarlı lentin ömür müddətini artırmaq üçün dişlərin uclarını möhkəmləndirirlər. Mişarlı lentin ömür müddəti iki ildir.

Tam metallik mişarlı lenta darayıcı maşınların baş və çıxarıcı barabanlarının səthini mişarın dişlərinə oxşar dişləri olan nazik polad lövhə tam metallik mişarlı lentlə əhatə edirlər.

Bu lentin ömür müddətini artırmaq üçün dişin başlıq hissəsindən 0,9-1,2 mm məsafədə onun möhkəmliyini artırır. Lentin əsası isə möhkəmləndirilmir. Baş barabanın dişlərinin mailik bucağı 80° olan 72 və yaxud 90 nömrəli, çıxarıcı baraban dişinin mailik bucağı 70° olan 80 və yaxud 100 nömrəli tam metallik mişarlı lent ilə əhatə edilir, yüksək nömrəli tam metallik lent zərif lifli pambığın emalı üçün tətbiq edilir.

Çox zaman lifli pambığı daradıqda baş və çıxarıcı barabanların səthini iynəli elastik lent ilə əhatə edirlər. İynəli lent əsas parçadan olub və üzərinə əyilmiş sancaq şəklində olan nazik polad iynələr bərkidilir.

İynələrin əyilmiş ucunu yuxarı hissəsini horizontal müstəvi ilə 75° bucaq əmələ gətirir və lent üzərində 8 sütunla bərabər paylanmış şəkildə yığılır. İynəli lentin əsası beş qatdan ibarətdir ki, onlardan üçü pambıq parça, orta qat kətan parça, xarici qatı isə rezindən ibarətdir ki, bir-birinə xüsusi rezin yapışqanla yapışdırılır.

Daranan pambıqda və ipliğin nömrəsindən asılı olaraq dəyişir, barabanların və şlyapaların səthini örtmək üçün müxtəlif iynəli lent tətbiq edilir.

İynənin diametri lentin nömrəsindən asılı olaraq dəyişir, yəni 130 nömrəli lent üçün 0,26 mm-dən, 100 nömrəli lent üçün olan 0,34 mm-ə qədər dəyişir. İynəli elastik lentin nömrəsini təyin etmək üçün 1sm^2 sahəyə düşən sancaqların sayını 39-a bölüb, 100-ə vurmaq lazımdır. Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tam metallik mişarlı lent zərif lifli pambıqların daranması üçün istifadə edilir.

XAM PAMBIĞIN ŞAXTADAN QIDALANMASI ZAMANI QEYRİ - BƏRABƏRLİYİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Quliyeva Ü.N.

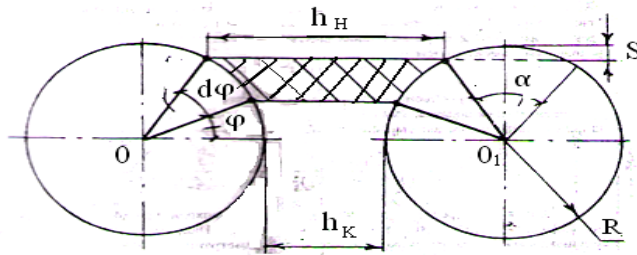
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xam pambığın emalının xətti axın texnologiyasında qidalayıcı sistemlər müntəzəm və fasiləsiz pambıq axını təmin etməyə bağlı olan, emal xəttində qidalayıcı ilə formalaşan əsas üzvüdür. Şaxta qidalayıcısının materialla doldurulması ilə əlaqəli tədqiqatlara əsaslanaraq, qidalayıcının şaxtasından xam pambığın verilməsi üzrə qidalayıcı valcqların işinin xüsusiyyətlərini proqnozlaşdırmaq olar. Qidalayıcının şaxtasında pambığın sıxlığını öyrənərək qidalayıcı valcqlardan (Şəkil 1.) qabaq onun dolması hündürlüyündən asılı olaraq özü də pambığın sıxlığını bir oxlu sıxılma zamanı qüvvənin qiymətilə əlaqələndirən asılılığını öyrənərək, o qərara gəlirik ki, artırılmış hündürlüklü şaxtaların tətbiqi məqsədə uyğundur. Həqiqətən şaxtanın xam pambıqla doldurulması böyük hündürlükdə və onun materialla doldurulmuş yuxarı səviyyəsinin mexaniki rəqsinin xeyli yüksək dərəcəsində aşağı təbəqələrdə materialın sıxlığının dəyişməsi azalması beləliklə sistemin qidalanmasının müntəzəmliyi gözlənilir. Lakin bununla yalnız o vaxt razılaşmaq olar ki, pambıq kütlələrinin şaxtanın divarlarına yan sürtünmə qüvvələri cüzdür. Şaxtanın doldurulması səviyyəsinin artması ilə sürtünmə qüvvələri artırılır və yüklənmə hündürlüyü limit səviyyəsinə çatanda ağırlıq qüvvəsində ekvivalent qiymətlərə çatır. Onda materialın şaxtadan qidalayıcı valcqlara verilməsində pambığın mümkün olan asılmasından və onun sərbəst əmələ gəlməsindən tam qeyri-düzluğu yaraşır. Göründüyü kimi materialın şaxtadan verilməsi prosesində iki qarşılıqlı çıxarıcı tendensiya təzahür edir: bir tərəfdən şaxtanın dolma səviyyəsinin artması ilə pambığın qidalayıcı valcqlardan qabaqda

sıxlığının nisbi dəyişməzliyini təmin edən şəraitlər yarandı, özündə dolma səviyyəsinin nəzərə çarpan rəqslərində digər tərəfdən yan sürtünmə qüvvələrinin mənfi təzahürü nəticəsində səviyyənin artması ilə şaxtadan materialın verilməsində qeyrimüəyyənlik yaranır və qidalayıcı valcığlara verilən kütlələrin xeyli çox qeyri-düzlüyü yaranır. Bu iki qarşılıqlı çıxardıcı amillərin şaxtadan pambığın verilməsinin qeyri-düzlüyünün təsiri dərəcəsini eksperimental yolla təyin etmək olar. Bu məqsədlə şaxtada eksperimentlər aparılmışdır və əvvəlki məqalədə şərh edilmişdir, onun aşağı hissəsində bir cüt altı pərli qidalayıcı valcıqlar montaj edilmişdir (PD- cin qidalayıcısının parametrləri).

Şaxtanın hündürlüyü 0.5m qədər artırılmışdır, özündə onun daxili sıxlığında çıxıntıları xaric edən tədbirləri qəbul etməklə əsas eksperiment özündə qidalayıcı valcıqlarla pambığın verilməsinin qeyridüzlüyünün qiymətləndirilməsi üzrə, hər bir dövr ərzində şaxtanın yüklənməsinin sabit qiymətinin saxlanması müxtəlif variyasında aparılmışdır. Şaxtanın sonrakı yüklənməsinin artması zamanı variasiya əmsalı yüksəlmişdir, verilən pambıq kütlələrinin artımı isə kəsilmişdir. $G=4.81$ -dən 9.41 -ə qədər dəyişən alınmış variasiya əmsalına bir xarici variasiya əmsalı kimi baxmaq olar, hansı ki, qidalayıcı valcıqların ayrı-ayrı dövrləri arasında material veriminin qeyridüzlüyünü xarakterizə edir, eyni zamanda bu valcıqların dövrü daxilində verimini daxili variasiya əmsalı ilə xarakterizə etmək olar, onun təyini üçün qidalayıcı valcığlara ayrı-ayrı topa qatlaşmalarının kəmiyyətə qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Təcrübələr göstərmişdir ki, koma qatlaşmaları qidalayıcı valcıqların altından bir neçə qramdan bir kiloqrama qədər dəyişmişdir. Kəmiyyət qiymətləndirilməsi üzrə pambıq kütlələrinin daxili qeyridüzlük əmsalı $48-59\%$ qədər çatmışdır.

Kvadratik cəmləmə ilə təyin edilən ümumi qeyridüzlük isə 60% -a yaxın təşkil etmişdir. Beləliklə, şaxtadan qidalayıcının seyrəltmə zonasına materialın verilməsinin düzlüyünü yüksəltmək üçün, verilmənin xarici və daxili qeyridüzlüyünün aşağı salınması üzrə həlləri tapmaq lazımdır. Materialın şaxtadan boşaldılmasının müntəzəmliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi üçün (Şəkil 1.) məlumatlarına əsasən, belə çıxır ki, şaxtanın yüklənməsinin dəyişməsi $40-70\text{kg}$ həddlərindən xaricə çıxmamalıdır, buna $0.88-1.35\text{m}$ hündürlüklər dəyişməsi uyğun gəlir.

Şəkil 1. Qidalandırıcı valcıqlar arasında pambıq təbəqəsinin formalaşma sxemi

Bu yüklənmə dəyişmələrində xarici qeyridüzlüyünü təyin edən variasiya əmsalı minimal $4.8-5.3$ həddlərində olacaqdır. Daxili qeyridüzlüyün aşağı salınması üçün tipik altı pərli valcıqların tətbiqindən imtina etmək lazımdır və daha çox təkmilləşmiş konstruksiyanı axtarmaq lazımdır. Bu zaman materialın verilməsi zamanı parsiallığın aşağı salınmasını əldə etmək olar, özündə seksiyaların eni üzrə növbələşən pərlərin bucaq addımının yarısı qədər yerdəyişməsilə qidalayıcı valcıqların bilavasitə hazırlanması ilə. Parsial qeyridüzlüyün qiymətləndirilməsinə qayıdaraq müəyyən pay şərtliliklə, yüksək tezlikli kimi qəbul edərək, demək olar ki, məsələn, o, emalın axın xəttində cinləmə prosesinə deyil, amma, pambığın cinin işçi kamerinin boğazlığı ilə qəbulu şərtlərinə mənfi təsir edir. Həqiqətən cin qidalandırıcısı (PD) seriyalı qidalayıcının zəif düzləndirici qabiliyyətində qəbul boğazının tez-tez tutulmaları müşahidə olunur, buda cinləmə prosesinin kəsilməsinə gətirib çıxarır. Belə cinləmə xammal valcığının sıxlığının artması nəticəsində yüksəlmiş qüsurla əmələ gəlməsilə qoşulmuşdur. Buradan çıxır ki, şaxtanın pambıqla dolması optimal səviyyəsinin saxlanması üçün cinlərin batareyasından qabaq təklif etdiyi bunker sistemin qurmaq lazımdır [1.2] batareyanın daxilində isə pambığın şaxtalar üzrə avtomatik bölüşdürmə sistemini nəzərdə tutmaq lazımdır. Təkliflərin praktiki realizə edilməsi kifayət qədər mürəkkəbdir və bununla əlaqədar olaraq şaxtadan pambığın verilməsində qeyridüzlük qidalayıcının özündə azaldılmalıdır, özündə onun kompanovkasının mürəkkəbləşməsi hesabına. Əvvəlki məqalədə göstərilmiş işlərdən P_x , pambığın şaxtanın divarlarına sürtünməsi qüvvələrinin mənfi təzahürünün ləğv edilməsi yaxud zəiflədilməsi böyük hündürlüklü şaxta sistemlərinin tətbiqində perspektiv verir ki, bunlarda şaxtadan pambıq veriminin qeyridüzlüyünün aşağı salardı. Nəqliyyat sisteminin şaxtalara materialın verilməsi rəqsləri kompensasiya edərdi. Belə məsələnin həlli yollarından biri şaxtanın uzadılmış divarlarına cüzi mailik verməkdir. Təcrübədə belə üsul tətbiq edilir, lakin indiyə kimi nəzəri işlərin əsasında onun parametrlərinin kəmiyyətə qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

MAILİ QUYULARDA ƏYİLMƏ PROSESİNİN İDARƏ OLUNMASI

Quluzadə T.E.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Hər hansı bir quyunun istənilən dərinlikdə fəza koordinatları məlum olduqda onun fəzadakı vəziyyətini müəyyənləşdirmək mümkün olur ki, bu da quyunun ayrılığının gələcək taleyi haqqında müəyyən qərarların çıxarılmasına imkan verir. Bunun üçün quyu dibinin layihədə nəzərdə tutulan nöqtəsinə çatdırılması üçün maili lülənin zenit və azimut bucaqlarının tələb olunan qiymətləri təyin edilir.

Məlumdur ki, qazıma prosesində baltaya geoloji-texnoloji və s. amillərin təsiri nəticəsində bəzən quyunun faktiki dibi layihə istiqamətindən müəyyən qədər uzaqlaşır. Nəticədə quyunun faktiki ayrılık parametrləri (zenit və azimut bucaqları) layihədə nəzərdə tutulduğundan xeyli fərqlənir ki, bu da quyu lüləsinin trayektoriyasına düzəlişlərin edilməsi məcburiyyəti yaradır. Bu zaman müxtəlif tələblər qarşıya çıxır: Məsələn zenit bucağını və ya azimut bucağını azaltmaq, sabit saxlamaq, artırmaq və eyni vaxtda dəyişdirmək.

Əgər azimut və zenit bucağını eyni vaxtda dəyişdirmək tələb olunursa, onda tuşladılan növ, zenit bucağını dəyişdirmək və azimutu sabit saxlamaq lazım gəldikdə isə tuşladılmayan növ yığımlar tətbiq olunur.

Hazırda müəyyən səbəblərdən maili lülələrinin layihə istiqamətindən uzaqlaşmasına demək olar ki, əksər quyularda rast gəlinir. Bu onunla izah olunur ki, müəyyən geoloji-texnoloji səbəblərdən quyu lülələrinin əyilib layihə istiqamətindən kənarlaşmasına (uzaqlaşmasına) qarşı mövcud mübarizə tədbirləri hələ də lazımi səviyyədə deyildir.

Böyük zenit bucaqlı və yaxud inhirafly quyuların qazılması prosesində qarşıya çıxan problemlərdən biri də qazıma alətinin aşağı yığınının qaldırılması və endirilməsi əməliyyatları zamanı onun quyu lüləsində sərbəst hərəkətini təmin etməkdir. Belə bir problem üfüqi quyuları qazdıqda da qarşıya çıxır.

Azimut və zenit bucağının eyni bir dəyişmə həddi vardır ki, həmin qiymətdə qazıma alətinin öz çəkisi hesabına quyu lüləsində əyilmə müstəvisi üzrə sürüşməsi və ya hərəkəti dayanır.

Hər hansı yığının quyu lüləsində hərəkətinin dayandırılmasına uyğun gələn zenit bucağının qiyməti kritik meyillik bucağı (θ_{kr}) adlanır və süxurların xassələrindən asılı olaraq aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$\operatorname{tg} (90^\circ - \theta_{kr}) = \mu$$

Burada, μ - metalın süxura sürtünmə əmsəlidir.

Hər hansı yığının quyu lüləsindən sərbəst keçidini çətinləşdirən amillərdən biri də quyu lüləsində kəskin döngələrin yaranmasıdır. Fəza əyilmə intensivliyinin qiyməti artdıqca qazıma alətinin və qoruyucu boruların quyu lüləsindən keçidi çətinləşir və o, kritik (yolverilən) həddə çatdıqda qazımanın sonrakı mərhələlərində mürəkkəbləşmələrin yaranması ehtimalı artır.

Qaldırma və endirmə əməliyyatları vaxtı və qazıma prosesində müxtəlif yığımların müstəvi və fəza trayektoriyalı quyu lüləsində sərbəst hərəkətini və keçidini təmin edən əyilmə intensivliyinin buraxıla bilən (kritik) həddi təyin edilməlidir.

Quyuy lüləsinin faktiki fəza əyilmə intensivliyi onun kritik qiymətlərindən çox olmamalıdır.

Layihə istiqamətindən uzaqlaşmış quyuların dibinin tələb olunan nöqtəyə çatdırılması əlavə vaxt, vəsait və xərc tələb edir. Bəzi hallarda lülənin layihə azimutundan daha çox uzaqlaşması və mürəkkəb forma alması, quyuda onun müəyyən intervalında sement körpüsünün qoyulması və quyunun döndərilməsi ilə əlaqədar əlavə işlərin görülməsi ilə nəticələnir.

Quyuy qazıldıqca onun faktiki trasının layihə profili üzrə realizə edilməsinə nəzarət etmək və lazım gəldikdə onun ayrılık parametrlərini keyfiyyətlə tənzimləmək, həmçinin operativ qərarlar qəbul etmək meyarının işlənilib hazırlanması elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edir.

Şaquli quyuda əyici alətin tuşladılmasına dair müxtəlif tədqiqat işləri aparılmışdır. Bu tədqiqatların əksəriyyətində alətin quyu dibində tələb olunan istiqamətdə yönəldilməsi üçün müəyyən texniki tərtibatlar təklif olunur. Göstərilən tərtibatların konstruktiv cəhətdən çox mürəkkəb olmasına və hazırlanması olduqca bəla başa gəldiyinə baxmayaraq onlarla işləmə dəqiqliyi demək olar ki, xeyli yüksək olur.

Quyuyu şaquli lülədən ilk dəfə tələb olunan istiqamətdə əydikdə istifadə olunan mövcud tərtibatlar çox kiçik qazıma intervalında (məsələn 50-100 m) istifadə edilir. Həmin intervalda quyunun zenit bucağını 6-10°-yə qədər yığdıqdan sonra həmin tərtibatlardan demək olar ki, istifadə edilmir və zenit bucağını onun maksimum həddinə qədər artırılması zamanı alətin yönəldilməsi üçün digər növ quyudibi tuşladılma cihazlarından və ya texniki vasitələrdən istifadə edilir.

Müxtəlif əyici yığımların şaquli lülədə yönəldilməsi üçün müvafiq texniki tərtibatların (quyudibi tuşladılma cihazlarının) olmadığı hallarda həmin yığımlar quyuya yönəldilərək endirilir.

Əyici yığımların quyuya yönəldilərək buraxılması aşağıdakı hallarda tələb olunur:

- Əyici yığımları quyuyu ilk dəfə şaquli lülədən (zenit bucağı $\alpha \leq 2-3^\circ$) layihə istiqamətində kəsmək tələb olunduqda;

- Şaquli quyuda baş vermiş qəza və mürəkkəbləşmələri ləğv etmək məqsədilə tələb olunan istiqamətdə yeni lülə açmaq lazım gəldikdə.

Yığının quyuya yönəldilərək buraxılması çox ağır prosesdir və alətin yönəldilməsi zamanı böyük səhvlərə yol verilir. İlk əyilmə dərinliyi 500-800 m-dən böyük olduqda yığının quyuya yönəldilərək buraxılması ilə əyici alətin təsir istiqamətini təyin edərkən 50-60° səhvə yol verir ki, bu da sonradan quyunun faktiki istiqamətinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar əlavə reyslərin edilməsini tələb edir.

YƏYİLMİŞ MAŞIN HİSSƏLƏRİNƏ AFPK POLİMER KOMPOZİYASININ İŞLƏNMƏSİ

Məhərrəmov F.H.

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Müasir metallurgiya avadanlıqlar etibarlılığını və uzunömürlüyünü artırmaq üçün əsas amillərdən biri bu sahədə plastik kütlə kompozisiyasından geniş istifadə olunmuşdur. Plastik kütlə kompozisiyanın tətbiq sahəsini genişləndirmək məqsədilə onun istilikkeçirmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasının böyük rolu vardır. Bunları məzərə alaraq axır vaxtlar dayaq-sürüşkən yastıqlarında nazik təbəqə qeyri- metal materiallar valın və yaxud yastığın işçi səthi örtülür. Son zamanlar tədqiqat işlərinin nəticəsi göstərir ki, qeyri-metal plastik-kütlə kompozisiyası ilə örtülmüş sapfa və yastıqlar başqa metal hissələri vasitəsi ilə bərpa olunmasına nisbətən qeyri metal sürüşkən yastıqlar yaxşı nəticə verir. Gələcəkdə konstruksiyanı daha sadələşdirmək üçün birinci növbədə ortaya çıxan qüsurları bərpa etmək üçün yeni üsulun yaxşı əlamətləri olmaqla böyük iqtisadi səmərə verir. Bu məqsədlə axır zamanlar ən böyük diqqət sürtünmənin əksinə epoksidi plastik kompozisiya böyük diqqətə layiqdir. İstilikkeçirmə qabiliyyətini və möhkəmlik həddini artırmaq üçün antifrikson keyfiyyətini və yağlanmasını yaxşılaşdırmaq üçün epoksid plastik kompozisiyasının tərkibinə yaxşılaşdırıcı müxtəlif komponentlər məsələn, EQ-1 markalı elektrik qrafit qatrlar. Bu qayda üzrə hazırlanmış plastik kütlə kompozisiyası metallik hissənin üzərinə nazik təbəqə kimi asanca örtülür və yüksək adqəziya xassələrinə malik olur. Yastıqların lazımi ölçülərini almaq üçün onu mexaniki emal etmək olur. Bu məqsədlə yüksək yağlama qabiliyyəti olan antifrikson plastik kütlə (AFPK) laboratoriya şəraitində alınmışdır. Xüsusi təzyiqin sürtünmə sürətinə hasili, bu material üçün yağsız işi zamanı 230 kq/sm² san. Yağla sürtünmədə isə bu hədd 700 kq/sm²-ə çatır. Sürüşmə sürtünməsi zamanı temperatura 85-90 C⁰ çatır. Kimya müəssisələrində və neft-mədən avadanlıqlarında istifadə olunan oynaqlar adətən ənənəvi materiallarından hazırlanır və yarımyağlama sürtünmə şəraitində işləyir. Ona görə yastıqları layihələndirilən və təklifi zamanı hesabat ancaq hidrodinamiki nəzəriyyə sürtünməyə yox yalnız sonradan qızmaya sürtünmədən əmələ gələn temperaturaya görə yükləyən qabiliyyəti hesablanır. Yastıqların yükləyən qabiliyyəti dedikdə oymağın üzərinə düşən xüsusi təzyiqin həddi həm də yerli gərginlik əmələgətirəcək mütənasiblik başa düşür ($\sigma_{max} = \sigma_{rez}$) val yastıq arasındakı olan gərginliyi parabolik göstərici φ_0 tutma bucağı göstərilmişdir. gərginliyin qovşaqla yarımbucağa düşən gərginlik paylanma sxemi verilmişdir. Buraxıla biləcək orta təzyiqi P_{sr} şəklində yazmaq olar. Yəni götürəbiləcək kəmiyyətdən sonra yastığın diametrinin müstəvisinə müvazinətləşir. Yəni

$$P_{ot} = \frac{\sigma_{max} \left(\frac{\varphi_0 + \sin 2\varphi_0}{2} \right)}{8} - \frac{bE}{8} \left(\sin \varphi_0 - \frac{\varphi_0}{2} - \frac{\sin 2\varphi_0}{4} \right)$$

Burada $\sigma_{max} = \varphi_{pts} = 0,8\varphi_T$

φ_T – sıxılma zamanı materialın axıcılıq həddi, kq/mm²; E-materialın elastiklik modeli kq/mm²; b-radial ara boşluğu, sm; δ -yastığın örtüyün qalınlığı, sm; φ_n -toxunan bucağın yarı, şəkil -ə görə aşağıdakı kimi təyin edilir.

$$\varphi_0 = \arccos \frac{bE}{\delta \sigma_{max} + bE}$$

Axıcılıq həddi və elastiklik modulunu aşağıdakı kimi təyin etmək olar.

$$\sigma_{ak} = \sigma_{T0} \frac{t_{pl} - t_r}{t_{pl} - 20} ; E=0,8 E_0 \frac{t_{pl} - t_r}{t_{pl} - 20}$$

Harada σ_{ak} və E_0 AFPK üçün 200s. Elastiklik modulu və axıcılıq həddi $\sigma_{ak}=690$ kq/sm² və $E_0=10^4$ kq/sm² qəbul edilir. T_{ad} -AFPK-nın ərimə dərəcəsi (yumşalma dərəcəsi) t_{ab} -işçi temperaturunun ən böyük

qiyməti. Yastığın tələb olunan işçi səthin miqdarı: $F \geq \frac{P}{P_{ot}}$ burada P- oymağı hərəkət etdirən qüvvə

Oymağın işçi səthi $F = dl \geq \frac{P}{P_{ot}}$ halda d toxunmanın diametri, sm. L-oymağın uzunluğudur. Yastığın diametri və uzunluğu təyin edib qızmaya təxmini hesabat aparmaq lazımdır. Qızmaya hesabat sürtünmə zamanı sürtünən səthin əmələ gətirdiyi istilik valın səthi ilə ətraf mühitə yayılır. Çünki AFPK-nın istilik ötürmə qabiliyyəti poladın istilik ötürmə qabiliyyətindən 100 dəfələrlə azdır. Sürtünmə zamanı ayrılan istiliyin miqdarı aşağıdakı düsturla təyin edilir [8 – 9].

$$Q = \frac{\mu \partial P}{4.27} = \frac{\mu P \pi d n}{427.60} \text{ kkal/san}$$

Burada μ -sürtünmə əmsalı 0,03 uzunluqda qəbul olunur. Ondan aşağı qiymətdə AFPK-nın polad oymaqda nazik AFPK örtüyü çəkilmiş oymaqda birdəfəlik yığılma ilə sürtünmədə, böyük qiyməti isə quru sürtünmədə qəbul olunur. P-yastıq üzərinə düşən yüküdür kq, v sürtünmə sürəti, m/san, d-valın diametri, m-lə ; n-valın dəqiqədəki dövrələr sayıdır. λ_{oy} -yastığın materialının istilikkeçirmə qabiliyyəti kkal/m.saat-dərəcə; λ_k –yastıq gövdəsinin materialının istilikkeçirməsi kkal/m.saat-dərəcə; d-yastığın daxili diametri; D-yastığın xarici diametri; $D_{yastıq}$ gövdəsinin xarici diametri; K_k –dayrəvi səhətin istilikkeçirmə əmsalı kkal/m²-saat-dərəcə; Q_n -kəmiyyətinin aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$Q = K_n \cdot \varphi_0 \cdot l \cdot \Delta t$$

AFPK-örtüyü isə hazırlanmış yastıq oymağının işin neftmədənə vadanlıqlarının işinə tətbiq etdikdə bir sıra məsələlərin həlli üçün çoxlu yollar açır. Hal-hazırda Azərkimya birliyinin aktiv maddələr zavjdunun kompressor sexində tam AFPK materialından hazırlanmış yastıq oymaqlarından sürtünən mexanizmlərdə geniş istifadə edilir. Həmin oymaqların içərisi AFPK örtüyü ilə yəni xarici oymaq, daxili isə AFPK örtüklü hazırlanmışdır. Daxili örtüklü oymaqlar nisbətən az yüklənmiş yerlərdə geniş tətbiq olunmuş oymaqların üzərinə düşən xüsusi təzyiq 7 ± 50 kq/sm² , sürüşmə sürəti isə 0,2-dən 0,45 m/san rejimində işləyir və iş zamanı sürüşmə sürtünməsindən əmələ gələn istilik 80⁰ C-ya şatır. AFPK örtüyü ilə hazırlanmış yastıq oymaqların tətbiq olunması yüksək səmərə verməklə texniki qulluğunun miqdarını azaldır. Qovşaqların uzunömürlülüüyünü artırır. Yuxarıdakıları nəzərə alaraq AFPK örtüyü ilə hazırlanmış yastıq oymaqlarının tətbiq sahəsini genişləndirmək məqsədilə fundamental tədqiqat işini genişləndirmək lazımdır.

“MAŞINLAR VƏ İŞLƏR” TIPLİ BİRMƏSƏLƏNİN HƏLLİNİN ANALİZİ

Məmmədova H.Ş.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Fərz edək ki, bir-birilə əlaqəsi olan işlər çoxluğu verilib, bunları p_i , $i = 1, 2, 3, \dots, 10$ ilə işarə edək Bundan başqa fərz edəcəyik ki, elə bir J meyarı var ki, o müxtəlif qiymətlər alır. Fərz edək bu işləri biricins, ancaq müxtəlif sayda maşınlarla yerinə yetirmək olar. Maşınların sayını m ($m = 1, 2, 3, 4$), işlərin sayını n ilə işarə edək.

J meyarını qiymətləndirmək üçün aşağıdakı parametrləri daxil edək:

- 1) Layihənin ümumi davamiyyəti- w_1
- 2) İşlərin qurtarma zamanlarının orta qiyməti- w_2
- 3) Maşınların gözləmə zamanlarının cəmi – w_3
- 4) Kompüterlərin sayı – w_4

$$\text{Optimallıq meyarı: } J = \sum_{i=1}^4 a_i w_i \rightarrow \min.$$

$$\sum_{i=1}^4 a_i = 1$$

Burada a_i -lərin cəmi 1-ə bərabərdir.

Məsələnin həlli üçün məhdudiyyətlər:

1. Məsələlərin həllinin kəsilməzliyi halı. Bu iş rejimi onu göstərir ki, hər hansı maşına daxil olan iş tam başa çatmamış dayana bilməz.
2. İşlərin fasilələrlə yerinə yetirilməsi rejimi. Bu o deməkdir ki, hər hansı işin bir hissəsi bir maşında, qalan hissəsi isə digər maşınlarda yerinə yetirilə bilər.

Bu rejimdən layihənin davamiyyətini qısaltmaq üçün istifadə olunur. Maşınları k_i ilə işarə edək. Aşağıdakı cədvəldə fasiləsiz iş rejimində 3 maşının iş cədvəli qurulub. Cədvəldəki p_i təsvir olunan sütunların sayı 9-a bərabərdir. Bu ədəd bütün işlər kompleksinin 9-cu saatın sonunda bitməsinə göstərir.

maşınlar	işlər								
k1	P_1	P_{10}	P_4	P_4	P_6				
k2	P_2	P_2	P_5	P_8	P_8	P_8	P_8	P_8	P_8
k3	P_3				P_7	P_7	P_7	P_9	P_9

İşlərin tamam olması zamanı: $w_1=9$;

İşlərin tamam olmasının orta zamanı: $w_2=1/10*(1+1+2+2+3+4+5+7+9+9)=4,3$;

Maşınların işi zamanı əmələ gələn pəncərənin davamiyyəti: $w_3=3$;

Maşınların sayı: $w_4=3$.

Əgər $(w_1, w_2, w_3, w_4)=(0,5; 0,3; 0,1; 0,1)$ qəbul etsək, onda J funksiyası aşağıdakı kimi hesablanır;

$$J=0,5 w_1+0,3 w_2+0,1 w_3+0,1 w_4=6,39.$$

Aşağıda 3 maşından istifadə etməklə fasiləli iş rejiminin cədvəli qurulub. Bu cədvəldən göründüyü kimi, pəncərənin uzunluğu 0-a bərabərdir. Göründüyü kimi [0-6] zamanında 3-cü maşın işləmir. Lakin bu hal pəncərə hesab olunmur. Pəncərə o zaman hesab olunur ki, hansısa bir zaman diapazonunun əvvəlində və axırında maşın işləyir, ancaq həmin diapazonda işləmir. Bu cədvələ əsasən yaza bilərik:

$$w_1=9;$$

işlərin orta qurtarma zamanı isə $w_2=1/10*(2+2+1+4+3+7+7+8+9+9)=5,2$;

kompyuterlərin işləməsində əmələgələn pəncərə: $w_3=0$;

kompyuterlərin sayı: $w_4=3$;

$$J=0,5 w_1+0,3 w_2+0,1 w_3+0,1 w_4=6,36.$$

Analoji qaydada 1,2,4 kompyuterlərdən istifadə etməklə iş cədvəllərini qurmaq və J parametrini qiymətləndirmək mümkündür. Bunu həm fasiləli, həm fasiləsiz rejimlərdə yerinə yetirmək mümkündür. Məsələn: 4 maşından fasiləsiz rejimdə istifadə etsək aşağıdakı nəticələr alınır:

$$w_1=9; w_2=1/10*(1+1+2+2+3+4+5+7+9+9)=4,3; w_3=3; w_4=4;$$

$$\text{Ona görə də } J=0,5 w_1+0,3 w_2+0,1 w_3+0,1 w_4=6,49.$$

4	maşınlar	işlər							
	k1	P_3	P_1	P_4	P_4	P_7	P_7	P_7	P_{10}
	k2	P_2	P_2	P_5	P_8	P_8	P_8	P_8	P_8
	k3						P_6	P_9	

maşından fasiləli iş rejimində istifadə etdikdə aşağıdakı nəticələr alınır.

$$w_1=9; w_2=5,2; w_3=0; w_4=4; J=0,5 w_1+0,3 w_2+0,1 w_3+0,1 w_4=6,46.$$

Alınan nəticələr aşağıdakı cədvəldə təsvir olunub:

Maşınların sayı \ J parametrinin qiyməti	İş rejimləri	
	fasiləli	fasiləsiz
1	12,98	12,98
2	6,76	6,64
3	6,36	6,39
4	6,46	6,49

Cədvəldən görünürki, maşınların sayının elə bir maksimal həddi varki, həmin həddə qədər J parametrinin qiyməti azalsada, ondan sonra artma halı müşahidə olunur.

J funksiyasının artmağa meyilli olması onunla əlaqədardır ki, kompüterlərin sayı artdıqca onların istifadəsi effektiv olmur.

DİZAYNDA FORMAYARANMAYA ƏNƏNƏVİ İNCƏSƏNƏTİN TƏSİRİ

Məmmədova L.N.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Hər incəsənətin ifadə forması həmin xalqın mədəniyyətində uzun illər boyu keçmişinə köklənərək yüksək peşəkarlığı və milli özünəməxsusluq izini özündə daşıyır. Azərbaycanın mahir ustadları müxtəlif işləmə metodları ilə bizə çoxlu gözəl incəsənət abidələri miras qoymuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb, səlcuq, monqol, türk, iran işğalçıların hücumları müxtəlif tarixi mərhələlərdə baş verərək Azərbaycanın incəsənətinin inkişafının ləngitmiş və xalqın inkişaf ruhunu dayandıraraq saxlamışdır. İncəsənət həyatımıza rəngarənglik qataraq daha da dolğun edir və həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İzahatına gəldikdə isə incəsənət — insan hissələrinin təsvir edən vasitədir. Həmçinin istənilən fəaliyyət sahəsində insanın göstərdiyi yüksək bacarıq, məharət də nəzərdə tutulur. İncəsənət mədəniyyətin tərkib hissəsi olan ictimai şüur növüdür. Bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsidir və praktik mənəvi qavramanın spesifik növüdür. Gərəклиyin bədii əksi kimi görmə obrazlarında (təsviri incəsənət, memarlıq), səs obrazlarında (musiqi), sözdə (ədəbiyyat), həmçinin incəsənətin müəyyən növlərində sintez ilə (teatr, kino) müəyyən olunur.

Mədəniyyətin istənilən ifadə forması tarixi yaddaşlarda onun inkişafı və mövcudluğu haqqında məlumat verir. Mədəniyyətin ənənəvi incəsənətini qorumaq və inkişaf etdirmək bir növ onun qurulmasını, əsas xüsusiyyətlərini müasir dizaynda tətbiq etməklə mümkündür. Müasir dizayn ənənəvi incəsənətin elementlərini, qanunuyğunluqlarını, prinsiplərini özündə əks etdirməklə mədəniyyəti uzun ömürlü, davamlı, zənginləşdirmək qabiliyyətinə malik ola bilər.

Müasir dövrün tarixi mərhələlərində ilk növbədə elmi texniki nailiyyətlərin inkişafı, texnika və yeni materialların dəyişkənliyi diqqəti çəkməkdədir. Bu siyahıya müasir dizayn sahəsini əlavə etmək və onun cəmiyyətdə xüsusi rolunu vurğulamaq olar. Bu gün müasir dizaynın ifadə formasının hansı amillərə uyğun formalaşmasını və onun həlli yollarını izləsək ənənə amilinin təsirini inkar edə bilmərik. Əgər İspaniya, İtaliya, Türkiyə, Yaponiya, Skandinaviya və digər ölkələrin dizaynını nəzərdən keçirsək görmək olar ki, memar və dizaynerlər ənənəvi və orijinal sənəti müasir art obyektlərə köçürməklə yanaşı, novatorluq problemini memarlıq və dizayn obyektlərində müasir mədəniyyətin qiymətli orientiri kimi saxlayaraq, tətbiqi sənətdə həll edilməsi ilə şərtləndirmişdirlər. Son illərdə tətbiqi sənətin inkişafı üzrə aparılan araşdırmalarda rəssam, memar və dizaynerlərin əsərlərində ənənə və özünəməxsus milliliyi aşkar etməyə imkan verir. Lakin, bir sıra ölkələrin dizayn sənətinin inkişaf xüsusiyyətlərini təhlil edərkən ziddiyyətlərlə rastlaşa bilərik. Eyni zamanda ölkənin avropalaşmasını, özünəməxsus milli məktəbin yaranmasının şahidi oluruq. Bu ziddiyyətin əsas xüsusiyyəti dizaynda milli özünəməxsus problemin ənənə və novatorluq problemi ilə birbaşa bağlı olmasıdır.

Ənənəvi incəsənətin müasir həyatımıza təsir etməsini interyerlərdə, eksteryerlərdə, geyim dizaynında, konstruktiv bədii tərtibat sistemlərində görə bilərik. Ənənəvi incəsənət müasir tələblərə uyğunlaşaraq öz quruluşunda dəyişikliklərə məruz qalır və yeni obraz yaradır.

Yaranan yeni obraz öz gözəlliyi və müəssirliyi ilə göz oxşayır, həmçinin öz ənənəviliyini də itirmir. Tədqiqatın məqsədi bu yaranan yeni obrazı analitik təhlildir. Formayaranmada, interyerlərdə, əşya dizaynında öz əksini necə tapması və xarakterizə olunmasıdır.

Milli mədəniyyətin formalaşma mənbəyi, dizaynın metodoloji problemlərinin nəzəriyyəsi səlahiyyətli mütəxəssislər tərəfindən öyrənilmişdir. Memarlıq-dizayn elminin aspektləri və problemləri, milli dekorativ tətbiqi sənətin dizaynda öz əksini tapması məsələləri alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, dekorativ tətbiqi sənətə əsaslanmış dizaynı müasir inkişaf tendensiyasının öyrənilməsi və dekorativ tətbiqi sənətin, memarlığın, dizaynın və təsviri sənətin bir-birinə qarşılıqlı nüfuzuna səbəb olan faktorun öyrənilməsi həmişə aktualdır. Bu baxımdan bir çox qabaqcıl ölkələrdə incəsənət sahəsinə aid elmin qarşısında problem kimi ənənə və müasir dizayn əlaqələrinin və onun ifadə dilinin araşdırılması məsələləri baxılmaqdadır.

Azərbaycanın ənənəvi incəsənətinə nəzər yetirərək, səciyyəvi xüsusiyyətləri dərinlən öyrənərək müasir dövrümüzdə tətbiq etməkdən ibarətdir. Yeni tendensiyalar, ideyalar, formayaranmalar, bədii tərtibat sistemləri yaradaraq keçmiş tarixi olan mədəniyyətimizə söykənərək müəssirləşdirməkdir. Hər bir fasad elementində, interyerlərdə, əşya dizaynında, geyimdə, tekstildə, özünü biruzə verməkdən ibarətdir.

Müasir dizaynın əsas qanunuyğunluqlarını müəyyən etməyeni elmi ideya yaranmasına dəlalət edir. İncəsənət növlərinin qarşılıqlı nüfuzu zamanı, dekorativ tətbiqi sənətin milli ənənələrinin dizayn təcrübəsinin nüfuzuna əsaslanmış "yaradıcı sistem" yaradır. Dekorativ tətbiqi sənət, təsviri sənət, memarlıq və dizayn ənənələrinin qarşılıqlı nüfuzu əsasında formalaşan, layihələndirmədə əsas kimi götürülən "mədəniyyətin özünəməxsus dizaynı" anlayışı yaranmış olur. Praktikada sübut olunmuşdur ki, incəsənətdə və dizaynda, fəaliyyətin ənənəvi modellərinə qayıtmaq etnik mədəniyyəti təkrarlayır. Çünki, o, insan və təbiət, texnika və ənənə, material və forma arasında harmoniya yaradan şəraitdir.

Dahi rəssamların, memarların, bədii konstruktor mütəxəssislərin (dizaynerlər), bizim dövrümüzdə miras qoyduqları şöhrətli əsərlərinə nəzər yetirərək demək olar ki, hər bir sənət öz mükəmməlliliyi ilə seçilir, konseptual olaraq tərtib olunur, rəng harmoniyası göz oxşayır, işıq kölgə qayda qanunlarına tabe olur.

İDARƏ OLUNAN VİBRASIYALI SİTO-KONVEYER

Məmmədşad R.F.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Material axının idarə edilməsi üçün sito-konveyerlərdən geniş istifadə edilir. Buna misal olaraq quyuların yuyulması prosesini göstərmək olar. Quyuların qazma zamanı yuyulması üçün tətbiq edilən gilli məhlulun təmizlənməsi üçün sito-konveyerdən istifadə edilir ki, onun tərkibinə rəmə, onun üzərində quraşdırılmış aparıcı və aparılan barabanlar var ki, onlar da sonsuz lent şəklində olan torla əhatələnmişdir. Gilli məhlul tora verilir və torun yuxarı layından keçərək təmizlənir. Qazmadan hasil olan hissəciklər torun üzərində qalırlar və barabanlardan birinin əylməsi nəticəsində atılır və uzaqlaşdırılır. Tətbiq edilən sito-konveyerlərin çatışmazlığı materialların xırdalanmasının aşağı keyfiyyətidir ki, bunun nəticəsində qazmadan çıxan hissəciklər birgə gilli məhlulun bir hissəsi də atılır ki, onların da itirilməsi qazma işlərinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərcləri artırır, belə ki, bu məhlullar üçün çox baha bentonit gillərdən istifadə edilir.

Aparılan eksperimentlər göstərmişdir ki, torun yuxarı hissəsinə vibrasiya təsir zamanı gil məhlulunun qazmadan hasil olan hissəciklərlə bir yerdə atılma hiss ediləcək dərəcədə azalır. Bu onunla izah edilir ki, torun vibrasiyası təmizlənmiş kütlənin torun eni və uzunluğunu bərabər paylanmasına imkan verir, qazmadan hasil olan bəzi hissəciklər torun səthi üzərində intensiv olaraq hərəkət edərək gil məhlulunun keçməsi üçün dəliklər açır. Vibrasiya torun təmizlənməsinə səbəb olur. Vibrasiyalı sito-konveyerin tərkibinə özülü, onların üzərində dayaqların köməyi ilə quraşdırılmış aparıcı və aparılan baraban vardır ki, onlar da sonsuz lent şəklində toru ilə əhatələnmişdir. Torun dartılması xüsusi qurğu ilə həyata keçirilir. Torun yuxarı hissəsi üzərində bir-birindən bərabər məsafədə çarx və yayaltı lövbərləri olan elektromaqnit vibrohəyəcanlandırıcılar quraşdırılmışdır. Vibrohəyəcanlandırıcılar tor boyu köndələn müstəvidə müxtəlif yerləşmiş iki paralel cərgə ilə quraşdırılmışdır. Bir köndələn müstəvidə yerləşmiş vibrohəyəcanlandırıcının lövbərləri ştanq vasitəsilə torun yuxarı layının daxili səthi ilə kontaktda olan dayaq silindri ilə birləşdirilmişdir.

İşin optimallaşdırılması üçün sito-konveyer elastik elementlərinə dayaqlanan yarım silindrinin torunun aşağı layı ilə kontaktda olan dartı vericisi olan idarəetmə sistemi, «hərəkət-gərginlik» çeviricisi, güc gücləndirici, həyəcanlandırıcı impulsu tənzimləyicisi, güc gücləndiricisi, həyəcanlandırıcı impuls generatoru və «gecikmə» elementləri ilə təchiz edilmişdir.

Materialların xırdalanmasının keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün sito-konveyer onun işinin spesifik xüsusiyyətlərinə gətirib çıxaran əlavə elementlərlə təchiz edilmişdir. Sito-konveyerin birinci xarakterik xüsusiyyəti torun yuxarı hissəsinə vibrasiyanın ötürülməsidir. Bundan ötrü çarxlara bir qütblü gərginlik impulsları verirlər ki, onların da mənbəyi həyəcanlandırıcı impuls generatorudur. Çarxa daxil olmazdan əvvəl impulsar onların uzunluğunun tənzimləyicisindən və güc gücləndiricisindən keçir. İmpulsların tezliyi elə seçilir ki, rəqslər rezonans rejimində baş versin. Lövbərin rəqsləri ştanq və dayaq silindri vasitəsilə tora ötürülür. Tor boyunca bir neçə vibrohəyəcanlandırıcının quraşdırılması hesabına rəqsvari hərəkət torun bütün uzunluğu boyu onun yuxarı hissəsinə ötürülür.

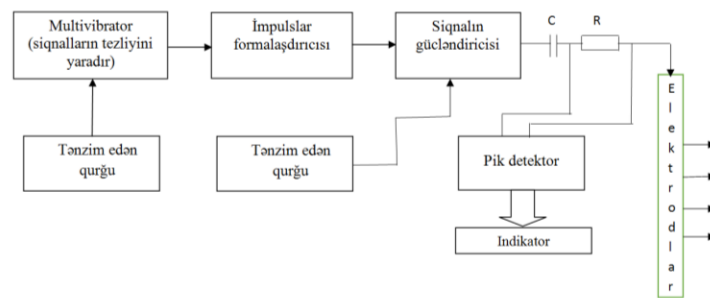
ELEKTROYUXU APARATLARI

Mirzəyeva Ş.Ş.

Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti

Elektroyuxu- xəstənin beyninə zəif tok impulslarının verilməsi ilə başa gələn terapiya metodudur. Xəstənin beyninə zəif tok impulslarının təsir etmə metodu ilə aparılır. Və nəticədə insanı real yuxu dərəcəsinə çatdırır. Lakin, fizioloji istirahətdən fərqli olaraq elektroyuxu, ağrıkəsici təsirdə göstərir. Bu proses müxtəlif nevroloji xəstəliklərin müalicəsində də tətbiq olunur.

Fəaliyyət prinsipi. Elektroyuxu mexanizminin fəaliyyəti verilən impulsar nəticəsində beyində tormuzlanma baş verir və bu da yuxunun yaranmasına səbəb olur. Tormuzlanma beyin xəstəlik olduğu hissələrə yayılaraq onun inkişafını dayandırır.

Şəkil 1. Elektroyuxu aparatının struktur sxemi

Elektroyuxu vaxtı beyinə təsir bağlı gözlərə və gicgah sümüklərinin çıxıntılarına qoyulmuş elektrodlar haqqında impulsarının uzunluğu düzbucaqlı formanın impuls cərəyanı 2-0,5 ms və daxilində 1-5-dən 80-100 imp/s-ə qədər nizama salınan təkrar tezliyi vasitəsilə həyata keçirilir. İmpulsarın tezliyi hər bir xəstə üçün fərddir. Amma cərəyanın qiyməti elə qurulur ki, onun keçməsi xəstənin hiss intensivliyini (göz dərinliyində) narahat etməsin.

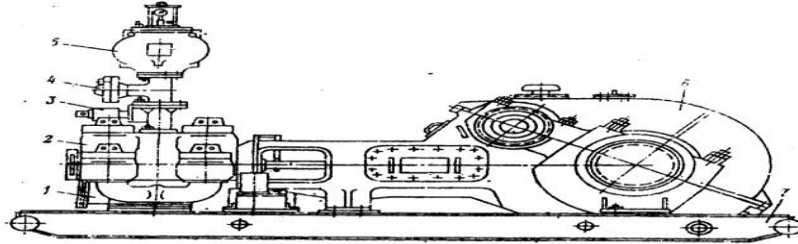
Şəkil 1-də aparatın struktur sxemi göstərilmişdir. İmpulsar generatorunun əsasını multivibrator təşkil edir. Multivibratorun çıxışından düzbucaqlı impulsar məhdudlaşdırıcının girişinə verilir. Ayırıcı dövrənin çıxışından çəkilən mənfə pikiərdən bu kaskadın köməyi ilə praktik olaraq 0,5 ms uzunluqlu düzbucaqlı impulsar yaradılır. Düzbucaqlı impulsar gücləndirici ilə güclənir. Gücləndiricinin yüklənməsindən – bölücü kondensator vasitəsilə impuls gərginliyi çıxışa, yəni "Xəstəyə" verilir. Çıxış cərəyanının zəncirinə rezistor qoşulmuşdur. Bu rezistorda gərginliyin düşməsi, mütənasib cərəyanın impulsarının amplitudasına, ölçü cihazının blokuna verilir. Ölçü cihazı göstərici detektorunu təşkil edir, hansının ki, gərginliyi avtogeneratorun amplitudası üzrə modullaşdırır. Gücləndirmədən sonra yüksək tezlikli detektorun və sabit təşkil edilən, pasiyentin zəncirində impulsarın amplitudası milliampmetrlə ölçülür. İmpuls gərginliyin generatorundan başqa, aparat impuls cərəyanının effektivliyini təşkil edən, bəzi hallarda əlavə gücləndiricinin çıxış zəncirində sabit cərəyanın yaradılması üçün tənzim edilən cərəyan mənbəyinə malikdir. Daimi gərginlik süzgə ckondensatorları ilə körpü düzləndiricisinin köməyi ilə yaradılır.

QAZIMA NASOSLARINDA BAŞ VERƏN NASAZLIQLAR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI ÜSULLARI

Mürüdoğ Y.A.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Qazıma nasosları yuma məhlulunu quyıu dibinə vuraraq süxur dağıdıcı alətin dişlərini təmizləyir, qızmış dayaqları soyudur, qazılmış süxuru yer səthinə qaldırır və quyıu divarını şirəliyərk uçmadan qoruyur. Bütün bu işləri görmək üçün nasos etibarlı işləməli, kiqlik və möhkəmlik şərtləri ödənməlidir. Lakin bu şərtlər həmişə ödənmir. Obyektiv və subyektiv səbəblərdən asılı olaraq nasoslarda müəyyən nasazlıqlar əmələ gəlir. Qazıma nasosunun iş rejimi araşdırılmış və bəzi nasazlıqlar aşkar olunmuşdur. Bunlara misal olaraq nasosun səs-küy salmasını, xışılıtlı səsler çıxarmasını, nasosun iş düşən zaman təzyiqinin artmamasını, nasosla ötürülən mayenin miqdarının az olmasını və hesabı çıxıma uyğun gəlməməsini və digər nasazlıqları göstərmək olar. İşdə göstərilən nasazlıqların yaranma səbəbləri araşdırılmış və onların aradan qaldırılması yolları müəyyən olunmuşdur.

İki təsirli iki pistonlu nasosun ümumi görünüşü

1- qəbul qutusu; 2- hidravliki qutu; 3- qoruyucu klapan; 4- vurma üçboğazı; 5- kompensator; 6- intiqal hissə; 7-çərçivə

Şəkil 1. «Lufkin» şirkətinin (ABŞ) Dansco Magnum manacanaq dəzgahı

Ən son texnologiyalar əsasında son illərdə quyuların ştanqlı nasoslarla istismarı üsulunda istifadə olunan yerüstü avadanlıqlar olan manacanaq dəzgahlarının yüksək səmərəli konstruksiyalarının yaradılmasının yolları aşkar olunmuşdur. Bu yolların arasında sərf edilən enerjinin azalması, kinematik sxeminin və tarazlaşdırmanın dəyişdirilməsi, düyünlərin konstruksiyasının təkmilləşdirilməsi və s. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, praktikada ixtiralar əsasında hələ də həyata keçməyən böyük miqdarda fikirlər mövcuddur. Onların arasında dor tipli kanatlı qasnaqlı intiqal, transmissiyası manacanaq üzərində yerləşdirilmiş manacanaq dəzgahı, dəzgahın düyünlərində sürüşkən yastıqların tətbiqi və b.

QAZ-LİFT QUYUSUNUN KONTROLLERLİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ

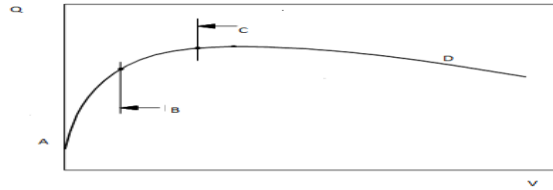
Nağızadə İ.S.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

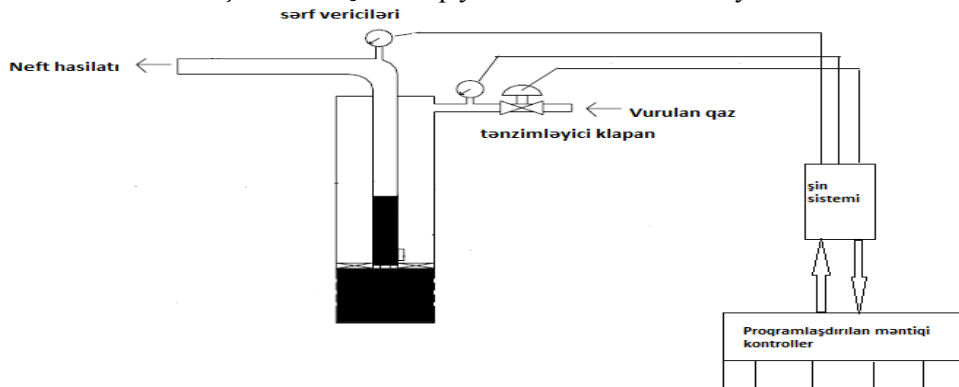
İşin məqsədi qaz-lift quyusuna vurulan qazı optimal və ya maksimal rejimlər üçün müəyyənləşdirib həmin miqdarı hasilatı da nəzərə almaqla kontroller vasitəsi ilə idarə etməkdir. Qaz-lift quyusu əsasən

optimal rejimdə istismar edilir. Lakin hasilatın maksimal olması tələb olunarsa onda quyu maksimal rejimdə istismar edilir.

Ümumi halda quyuya vurulan qazın miqdarı artdıqca hasilat əvvəlcə artır sonra maksimal olur və yenidən azalmağa başlayır.

Şəkil 1. Qaz-lift quyusunun xarakteristik ayrısı

Şəkil 2. Qazlift quyusunun kontrollerli idarəetmə sistemi.

Quyunun BC hissəsində istismarı məqsədə uyğundur. Çünki burada quyuya vurulan qaz az, hasilat isə yüksəkdir. Bizim işimiz quyunun girişinə verilən optimal parametrlərin tapılması və sabit saxlanmasıdır. Məlum məsələdir ki, zaman keçdikcə quyudakı mayenin miqdarı azaldığından təzyiq fərqi də yaranacaqdır və artıq optimal rejimin hesablanması istifadə olunan parametrlər dəyişdiyindən eyni miqdarda qaz ilə optimal rejimə nail olmaq mümkün olmayacaq. Bu zaman işçi rejimin bərpası üsullarından istifadəyə ehtiyac yaranır. Bunun üçün də sensorlar vasitəsi ilə parametrləri ölçüb kontrollerə göndəririk. Kontrollerin yaddaşında olan verilənlər və biliklər bazasına əsasən bu parametrlərə uyğun idarə signalı hasil olunur. Sonra bu idarəedici təsirlər ümumi şin vasitəsi ilə icra mexanizmlərinə ötürülür və buna əsasən biz quyuya vurulan qazın miqdarını kontroller vasitəsi ilə tənzimləyirik. Sistemin strukturu şəkil 2-dəki kimidir.

Bu sistemdən istifadə etdikdə vurulan qazı və neft hasilatını optimal qiymətdə saxlayıb iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşdırmaq olar. Həmçinin kontroller parametrləri sabit saxladığı üçün quyuda baş verən döyülmələr də aradan qalxmış olacaqdır.

ÇÖRƏK – KÖKƏ MƏMULATININ BİOLOJİ DƏYƏRLİLİYİNİ ARTIRMAQ ÜÇÜN ZƏNGİNLƏŞDİRİCİ XAMMALLARDAN İSTİFADƏ OLUNMASI

Novruzlu S.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Çörək-kökə məmulatı istehsalında əsas və yardımçı xammallardan istifadə olunur. Əsas xammallara – un, maya, su və duz aid edilir. Yardımçı xammal kimi şəkər, süd, yumurta, yağ, buğda və çovdar səmənisi, xaş-xaş və digər ədviyyat götürülür.

Çörəkbişirmədə əsasən buğda və çovdar unundan, bəzən qarğıdalı və soya unundan da istifadə olunur. Digər un növlərinə arpa, qarabaşaq, vələmir, düyü, noxud unları aiddir.

Çörəkbişirmə müəssisələrində əsas və yardımçı xammallarla yanaşı yaxşılaşdırılmış məmulatların hazırlanması zamanı zənginləşdirici xammallardan da istifadə olunur.

Çörək- kökə məmulatı istehsalında məmulatın kimyəvi tərkibini və qidalılıq dəyərini yaxşılaşdırmaq, eləcə də məmulatın vitaminliyini və minerallı maddələrlə zənginliyini təmin etmək məqsədi ilə bir çox zənginləşdirici xammallardan istifadə olunur. Belə xammallara və yarımfabrikatlara süd zərdabı, buğda və çovdar səmənisi, meyvə-giləmeyvə xammalı, o cümlədən meyvə və tərəvəz püreləri, şirə istehsalının tullantıları (cece), povidlo, pasta, şirələr, meyvə tozu (poroşoku), qurudulmuş giləmeyvə (məs. kişmiş), polisol (cücərmis və 1:1:1 nisbətində buğda, vələmir və qarğıdalıdan alınan ekstrakt), balqabaq püresi və s. aiddir.

Süd zərdabı kəsmik istehsalında alınan əlavə məhsuldur. Süd zərdabı yaşıltəhər duru mayedən ibarətdir. 1 ton süd zərdabından istifadə zamanı 40 kq una qənaət olunur, məmulat isə asan mənimsənilən zülallarla zənginləşir.

Buğda səmənisi əsasən milli çörəklərin hazırlanmasında istifadə olunur.

Çörək-kökə məmulatının vitaminləşdirilməsinin, minerallı maddələr, zülallar və digər bioloji fəal maddələrlə zənginləşdirilməsi günün aktual problemlərindən biridir. Bu məqsədlə çörək- kökə məhsulları istehsalında yüksək nişastalı unun, şəkərin və yağın azaldılması hesabına müxtəlif süd məhsullarından və bitki mənşəli xammallardan daha çox və səmərəli istifadə olunması həmin məhsulların bioloji dəyərliyinin artırılmasına səbəb olur.

Çörək-kökə məmulatı istehsalında meyvə-giləmeyvə və tərəvəz məhsullarında istifadə olunması onların çeşidinin yeniləşdirilməsinə və qidalılıq dəyərinin artırılmasına imkan verir. Meyvə-giləmeyvə və tərəvəz məhsulları əsasən bişmiş kütlə, püre, pıpas, şirə, ekstrakt və digər şəkildə istifadə olunur. Meyvələrdən əsasən alma, armud, heyvə, gavalı, ərik, qara qarağat, çaytikanı, üzvə, itburnu və üzumdən; tərəvəzlərdən isə qabaq, yerkökü, qarpız və aşxana çuğundurundan istifadə edilir.

Fransa və Almaniyada pəhriz qidası üçün istehsal olunan çörək-kökə məmulatı üçün meyvə şirələri, çovdar kəpəyi, ədviyyat, quru meyvə-giləmeyvə və ətirli ədviyyəli bitkilərin çiçəklərindən istifadə olunması məsləhət görülmüşdür. Bütün bu xammallar mineral maddələr, vitaminlər və digər bioloji fəal maddələrlə zəngindir.

Meyvə tərəvəzin emalı məhsullarının tullantılarından da istifadə olunması çörək-kökə məmulatının kimyəvi tərkibini zənginləşdirir. Meyvə-giləmeyvə şirələri istehsalında yerdə qalan cecə qurudulur, üyüdülmür və tərkibi mineral maddələr, vitaminlər və bioloji fəal maddələrlə zəngin olan tozvari məhsul unun kütləsinin 10-15%-i miqdarında xəmirə qatılır.

Çörək-kökə məmulatının tərkibini bitki xammalı ilə zənginləşdirmək məqsədilə qabaq püresindən istifadə olunması da yaxşı nəticə verir. Qabaqlı kökə istehsalı üçün tərkibində 25 quru maddəsi olan qabaq püresindən istifadə olunur. Nəticədə istehsal olunan qabaqlı kökənin əmtəəlik keyfiyyəti, orqonoleptiki xassələri yaxşılaşır, kökə vitaminlər (B₁, B₂, B₆, B₉, PP, C və karotin) və mineral maddələrlə (Na, K, Ca, P, Fe) daha da zənginləşir. Hazır məhsulun maya dəyəri 25-30% azalmaqla kökənin saxlanılma müddəti 3 gün əvəzinə 5 günə qədər artır. Bu müddətdə boyatlaşma müşahidə olunmur.

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan görünür ki, çörək-kökə məmulatının kimyəvi tərkibini zənginləşdirmək üçün bitki mənşəli qeyri-ənənəvi xammallardan istifadə olunması məhsulların vitamin və mineral tərkibini zənginləşdirir, onların istehlak xassələrini yüksəldir və keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

QUM TƏZAHÜRÜ İLƏ MEXANİKİ MÜBARİZƏ ÜSULLARI

Nurulu N.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Zəif sementlənmiş kollektorlardan təşkil olunmuş neft və qaz yataqlarının istismarı prosesində quyuların qum təzahürü ilə uzun müddət işləməsi nəticəsində quyuların dibində ətrafında lay sturukturunun dağılması ciddi qəzaların baş verməsinə, quyuların müvəqqəti və ya tamamilə sıradan çıxmasına səbəb olur.

Yuxarıda göstərilənlər kimi, qum təzahürü ilə mübarizə üsulları iki istiqamətdə aparılır. Birinci üsullara mexaniki, ikinciyə isə texnoloji üsullar daxildir.

Dünya praktikasında qum təzahürü ilə mübarizənin əsas səmərəli üsulu kimi, yarıqlı, məftilli və torlu süzgəclərin quyuların istismar obyektləri qarşısında quraşdırılması ilə aparılan mübarizə üsulları [1,2,3] özünü göstərmişdir.

Quyularda çınqıllı quyuların süzgəclərinin quraşdırılması ilə onların səmərəli işləməsi üçün əsas tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- çınqılın seçilməsi
- çınqıl aparıcı mayenin seçilməsi

- süzgəcin seçilməsi
- süzgəcin quraşdırılma texnologiyasının seçilməsi
- çınqılın həcmnin təyini
- çınqılparıcı mayenin seçilməsi

Məsələn: Yarıqlı quyu süzgəci əsasən üfqi quyularda istifadə olunur. Süzgəc quyuya istismar kəmərinin ucunda və ya quyruqboruyla endirilir və məhsuldar layın qarşısında saxlanılır. Süzgəc quyruqla buraxıldıqda quyunun şaquli hissəsinə istismar kəməri buraxılır və sementlənir. Süzgəc qazma boruları ilə quyuya endirilir və istismar obyektinin içərisində yerləşdirilir və süzgəcüstü borular (quyruq) istismar kəmərinə pakerlə oturdurulur. Qazma boruları pakerdən açılaraq qaldırılır. Quyu mənimsəniləndikdən sonra təyin olunmuş istismar üsulu və rejimlə işə buraxılır.

BAKİ MEMARLIĞINDA TRANSPOZİSIYA DÖVRÜ

Rəhmanlı T.M.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda neft bumunun baş verməsi, Bakı memarlıq məktəbinin inqilab dövrünü başlatdı. Şərq üslubunda ömür sürən Bakı memarlığı, ölkəyə axın edən Avropalı sahibkarların yüksək kapitalla yanaşı, bərabərində gətirdikləri müasir üslubla qovuşdu. Qala divarları ətrafında yerləşən müasir tikililər, ənənəvi memarlıq abidələri ilə qeyri adi simbioz yaratdı. Avropasayağı ucalan yaşayış evlərinin bədii-estetik xüsusiyyətləri şəhər mühitinin təşkilinə böyük təsir göstərdi. Neft milyonçularının sifarişləri ilə, Avropadan dəvət edilmiş memarlar tərəfindən layihələndirilən və xarici materialların istifadəsilə, əzəmətli olmağıyla yanaşı incə formalara sahib Bakı mülləri, öz eyvanları, lodjiləri, erkerləri ilə göz oxşayırdı. Dəvət olunan memarlar sırasına İosif Qoslavski, Adolf Eyxler, Ferdinand Lemkul, Nikolay fon der Nonne, Kazimir Skureviç, Pyotr Ştern, Yevgeni Skibinski, Konstantin Borisoqlebski, Yozef Ploşko kimi görkəmli memarlar daxildir. Qədim tarixə sahib olan şəhərin obrazına, aşılana müasir üslub sözsüz Avropadan saçılan yenilik işığı idi. Avropadan gələn bu tövhəni Azərbaycan memarları da öz əsərlərində istifadə etməyə başladı.

Bakı yalnız təbii-coğrafi yerləşməsinə, XIX - XX əsrlərin əvvəlindəki tarixi inkişafına, Şərq və Qərbin bədii mədəniyyətlərinin kəsişdiyi ərazisinə görə deyil, həmçinin də memarlıq fenomenliyinə görə nadir şəhərdir. Burada, memarlıq ənənələrinin, yüksək inşaat mədəniyyətinin, xalq memarları ilə peşəkar arxitektorların birgə yaradıcılığının nəticəsində özünəməxsus bədii sistem yaranmışdır. Belə bir sintez nəticəsində müxtəlif təyinatlı və məzmunlu, fərqli həcm və siluet həlli olan gözəl tikililər meydana gəldi. Bu, sadəcə uzun dar küçələrlə şəhər kvartallarının şəhərsalma mənzərəsində təsvir olunmuş müxtəlif üslublu, memarlıq istiqamətli və rəngarəng binalar deyil, həmçinin həcmli kütlələrin fərdi memarlıq ifadəsində vahid, dərk edilmiş təfsiridir.

Tarixi mərkəzin ümumi memarlıq- planlaşdırma quruluşunda əks olunan, hər bir bina, demək olar ki, fəal bədii mövqe tutur, bütövlükdə isə onlar, memarlıq fenomeni olan Bakının əhəmiyyətini göstərən bədii sima təşkil edirlər.

Yerli və Avropa üsullarının və mövzularının birgə istifadəsi, Bakının özünəməxsus bədii surətini müəyyənləşdirərək, şəhər binalarının orijinallığına çox təsir edirdi. Şəhərin surəti, bir neçə nəsil xalq memarlarının və peşəkar arxitektorların yaradıcılığı sayəsində tam yüzillik boyunca yetişirdi. Bununla belə, hər memarlar nəslə, şəhərin müəyyən inkişaf dövrü üçün səciyyəvi olan memarlıq prinsipləri əsasında binaları layihələndirir və tikirdilər. Şəhər tikililərinin hər memarlıq və planlaşdırma inkişafı dövrünün xüsusiyyətləri, surətinin estetik incəliyi, bütövlükdə vahid memarlıq mənzərəsini yaradır. Tarixi mərkəzin, bu və ya digər dövrün orijinallığını dinamik inkişafda göstərən memarlıq təbəqələrinin ümumi qiymətləndirilməsində bu vəziyyətin əhəmiyyəti böyükdür. Memarlıq ənənələrinin ardıcıl ötürülməsi əsl memarlıq əsərlərinin yaradılması üçün təkan idi. (1. Səh.18)

Yaşayış evlərinin interyer həllinin elementlərində öz əksini tapan müasir üslub, gəlir evlərinin fasadlarında öz həcmli formalarıyla tanınır. Fasadlarda istifadə olunan ornament, simvollar, fərqli heyvan fiqurları öz estetik gözəlliyindən əlavə olaraq simvolik mənə daşıyır.

Beləliklə XIX əsrin əvvəlindən XX əsrin sonunadək Bakı memarlığının şərq üslubunun, Avropa üslubu ilə transpozisiya prosesi müşahidə olunur.

Tarix təkrarlanır, və budur XX əsrin sonlarından başlayaraq, yenə də neft sənayesinin yüksək təsiri ilə Bakı, memarlığın yeni keçid dövrünü yaşayır. Bu dəfə transpozisiya prosesi şərq və qərb arasında deyil, müasir texnologiyanın inkişafı və yeni memarlıq üsullarının tətbiqi istiqamətində gedir.

XIX - XX əsrlərin tikililəri, yeni metalokonstruksiya üsulları ilə ucaldılmış göydələnlərin kölgəsində qalır.

Yeni dövrün Bakısının simasını dəyişən memarlardan Norman Foster, Zaha Hadid, Frans Yans kimi memarların adlarını çəkmək olar. Əvvəlcədən fərqli olaraq, belə memarlar tərəfindən salınan yeni tikililər təkcə estetik görünüşləri ilə deyil, həmçinin daha həcmli olmaları və möhtəşəmlikləri ilə seçilərək yadda qalırlar.

YAŞAYIŞ İNTERYERİ MEKANINDA BƏDİİ OBRAZ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Rəsulova N.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Abşeron yarımadası gözəl iqlimə, şanı üzümə və əncirə sahib idi, abadlığın, yaşıllıqların olmaması ərazinin ümumi inkişafına və Rusiya kurortları siyahısına daxil olmasına mane olurdu. Abşeronun şimal sahilləri kapitalizm dövründə də yalnız yerli əhəmiyyətli kurort zonası olaraq qalırdı. Lakin XIX əsrin əvvəllərində vəziyyət dəyişir, bu xüsusilə qısa bir zaman ərzində çoxsaylı villaların və ya yerli mətbuatın təbircə desək, “saray – malikanələri” tikildiyi Mərdəkan kəndində müşahidə edilirdi.

Mərdəkanın bu qədər qiymətləndirilməsi 1895 – ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən şəxsi vəsait hesabına 10 desyanın boş torpaq sahəsində bağçılıq məktəbi inşa edilib açıldıqdan sonra başlanmışdır. Bu böyük layihənin planlaşdırma həllini Tağıyev ona Bakının mərkəzində böyük saray inşa etmiş Baş şəhər arxitektoru İ.V.Qostavskiyə həvalə etmişdi.

Bağ sahələrinin salınması fikri bəzi dairələrdə hallanırdı və tezliklə onlar Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri, meyvə bağları ilə məşhur olan Qubada 99 il müddətinə 240 desyatin (1,092 hektara bərabərdir) otaq yeri icarəyə götürdülər.

Mülkiyyətçilərin öz villalarının yaşıllaşdırılmasında və ümumi rifahında hansı nailiyyətlərə nail olduğunu bilən cəmiyyət bağ sahiblərinin ixtiyarına qəsəbənin kompozisiya və ictimai mərkəzini təşkil edəcək park, bağ “nömrələri” vermək, rotunda və onun nəzdində qiraət otağı təşkil etmək, eləcə də şəhərlə telefon əlaqəsini təmin etmək qərarına gəlir”. Əlbəttə ki, Mərdəkan kəndinin abadlığı villaların, və hətta sırayı bağların abadlığı ilə müqayisə edilə bilməzdi.

1900 – cü illərin əvvəllərində neft sənayeçiləri şəhərdən Suraxanıya qədər sənişin daşınması üçün dar raylı dəmiryolu çəkirmişdilər. Hər il bağ mövsümü başladığı zaman varlılar arasında Suraxanıdan Mərdəkana qədər və Mərdəkandan dənizə qədər yol çəkmək haqqında söhbətlər gedirdi.

Bakı milyonçuları arasında rəqabət təkcə neft bazarında deyil, həm də şəxsi həyətlərdə gedirdi. Bu səbəbdən də villaların planlaşdırma strukturunda gəzinti üçün motorlu qayıqları olan nəhəng hovuzlar və şam ağacları ilə zənhin olan xiyabanlar yaranırdı.

Mərdəkan villalarında ərazilərin planlaşdırma sxeminin qurulma prinsipi hər şeydən öncə monumental, əzəmətli, üzərində sahibkarın adı və soyadı, tikilmə tarixi aydın şəkildə qeyd edilən “dəbdəbəli” darvazalarla müəyyən edilirdi.

Villanın yerləşdiyi fəza əhatəsindəki relyef perspektivin yüngüllüyünü gücləndirir, yaşıllığın əks olunduğu suyun güzgüsü isə arxitektura qavrayışda müəyyən plastiklik və dərinlik yaradır. 1890-cı ildə Mərdəkanda tikilən Murtuza Muxtarovun villası bu növ tikililərdən idi.

Villanın fasad görünüşü ağır klassika üslubunda işlənmişdir. Burada əsas əhəng daşlarından geniş istifadə olunmuşdur. Villanın tikintisi zamanı əsas diqqət geniş sahənin memarlıq – planlaşdırmanın təşkilinə yönəldilmişdi.

Geniş verandalar ilə əhatə edilmiş və hər üç tərəfdən pilləkənləri olan iki mərtəbəli saray ümumi planlaşdırmaya çox uyğun idi. Formaların məzmunu, sarayın təmiz xətləri onun qonşu villaların tektonik arxitekturası ilə təzad təşkil edirdi. Villanın memarlıq – planlaşdırma kompozisiyası əsas üst terrasın balyustradası və bu növ tikintilərin kompozisiyasının axıncı bəndini təşkil edən düzbucaqlı hovuzla tamamlanırdı.

Teymur bəy Aşurbəyovun Şəmsi Əsədullayevin villasının yaxınlığında tikdirdiyi villası tamamilə başqa xüsusiyyət daşıyırdı. Burada nə dəbdəbəli memarlıq girişi, nə də ərazinin memarlıq – planlaşdırma həllində dəbdəbəlik yoxdur. Villanın plan quruluşu xiyaban və cığırın dəqiq xətləri sistemində həll edilmiş

olusa da, uzunsov formalı ərazidə tikililərin müstəqil həcmələri üst və alt terrasın relyefində sərbəst şəkildə, uğurla yerləşdirilmişdir.

Aşurbəyovun villası nisbətən böyük mülk olsa da, bədii – memarlıq əhəmiyyətinə görə bir çoxlarından qeri qalırdı, belə ki, onun tikililərinin kompozisiyası lazımı ustalqla işlənməmiş, detalların rəsmdə və icra tərzində dağınıqlığa yol vermişdir.

Məşhur villalar sırasında İsabəy Hacınskinin XX əsrin əvvəlində tikilən villasında aid edilir. Digərlərinə fərqli olaraq burada planlaşdırmanın səciyyəsi bir qədər dəyişir və daha klassik ciddilik əldə edir. Villanın ərazi həllində kompozisiya – planlaşdırma oxu hakim mövqedədir.

Bu villada heç bir monumental və təntənəli darvazalar mövcud deyil, lakin bütün ərazi memarlıq həllinin gözəlliyini və möhtəşəmliyini ifadə edən düzüst planlaşdırma sxeminə tabe edilmişdir.

Hacınski villasının planlaşdırma kompozisiyasının çarpazvari sxeminin memarlıq məntiqinin aydınlığı ilə seçirdi və təbii ki, digər villaların planlaşdırması ilə müqayisədə aşkar üstünlüyə malik idi.

Digər villalarla müqayisədə Hacınskinin villası kiçik miqyaslı olub, plan həllinin sadəliyi ilə seçilsə də, bina memarlığının şərhinə görə bir çox geniş ərazili və kompleks tikililəri olan villaları üstələyirdi.

Lakin villaların inşası Abşeronda o cümlədən Mərdəkəndə yeni yaradıcılıq növü olduğundan, ümumi struktur planlaşdırmasının yaxşı işlənməsi, arxitektura həllin bitkin olmaması, bədii tətbiqin qeyri – tektonik olması kimi bir sıra məqamlar qeyd edilməlidir.

Eyni zamanda villaların memarlığının həcmi - fəza imkanlarını gücləndirən planlaşdırma üsullarından istifadə olunmuş, nəticədə bədii mahiyyətə malik bitkin kompozisiya variantları əldə edilmişdir.

QUYULARIN ŞANQLI NASOSLARLA İSTİSMARINDA İSTİFADƏ OLUNAN YERÜSTÜ AVADANLIQLARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Rzayev S.V.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Zaman keçdikcə quyu şanqlı nasos üsulu ilə istismar olunan quyuların sayı daim artdığı üçün, neft hasilatının artırılmasının əsas yollarından biri yüksək keyfiyyətli quyu şanqlı nasosların intiqallarının yaradılmasıdır. Nəzərə alsaq ki, quyu şanqlı nasos intiqallarının növləri olduqca çoxdur və ölkəmizin neft-qaz mədənlərində nefti quyu şanqlı nasos üsulu ilə çıxarılması üçün əsasən mexaniki intiqallar tətbiq olunur, bu işdə həm Azərbaycanda, həm də intiqalların aparıcı xarici istehsalçıları olan Rusiya, Rumıniya, ABŞ, Çin və digər ölkələrdə işləyən bu tip konstruksiyalı intiqalların təhlili aparılmışdır.

Neftin quyudan çıxarılmasında dünya neft-qaz mədənlərində müxtəlif növlü quyu şanqlı nasos intiqalı tətbiq olunur: istifadə olunan enerjinin növünə görə; mühərrikin növünə görə; konstruktiv quruluşuna görə və intiqalın işinin tarazlaşdırma üsuluna görə.

Quyu şanqlı nasos qurğularda mexaniki intiqallar ən geniş tətbiq olunur. Hidravliki intiqalların bir sıra nöqsanları olduğundan hal-hazırda demək olar ki, məhdud tətbiq olunur.

1991-ci ilə qədər SSSR-də mancanaq dəzgahını layihə edən əsas müəssisə Elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor institutu AZİNMAŞ (Bakı ş., Azərbaycan) olmuşdur, onları istehsal edən zavod isə “Bakı fəhləsi” maşınqayırma zavodu (Bakıxanov qəs., Azərbaycan) olmuşdur. Bu keçən əsrin 70-80-cı illərində Dövlət standartı 5866-76 üzrə geniş yayılmış və indiyə qədər mədənlərin bəzi quyularında işləyən aksial tipli və eyni zamanda Azərbaycanda 1987-ci ildən başlayaraq indiyə qədər 26-16-08-87 Sahə standartı əsasən istehsal olunan SKD tipli dezaksial mancanaq dəzgahlarıdır.

Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Rusiyada bir sıra müdafiə və mülki müəssisələr mancanaq dəzgahlarının istehsalına başladılar. Əsasən ПИИИ, ОПИИИ, ІІІ tipli mancanaq dəzgahları ААВ «İjneftemaş» istehsalı (İjevsk ş.), ПИИГ tipli, ААВ «Uraltransmaş» istehsalı (Ekaterinburq ş.), СКР, СКДР tipli ААВ «Reduktor» istehsalı (İjevsk ş.). ААВ „ІОГГМК” eyni zamanda ОПИИИ tipli şanqlı nasoslarının birçiyinli intiqallarını istehsal edir.

ABŞ-da mancanaq dəzgahlarını istehsal edən əsas şirkəti «Lufkin» firmasıdır. «Lufkin» firması mancanaq dəzgahlarının istehsalı üzrə dünya lideridir. Mexaniki hasilat üsulu aşkar olduğu andan «Lufkin» şirkəti öz texnologiyasını daim təkmilləşdirir, bu da ona öz rəqiblərindən bir addım irəlidə olmağa imkan verir.

«Lufkin» şirkətinin Dansco Magnum mancanaq dəzgahının konstruksiyası mancanaq başlığının qeyri-adiliyi ilə özünə cəlb edir.

Konstruksiya cəhətdən ümumiyyətlə bir-birindən ayrılmayan analoji mancanaq dəzgahları eyni zamanda «Vulcan» (Buxarest ş., Rumıniya) zavodunda da istehsal olunur.

“BUTİK OTELLƏRİN” ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Süleymanova F.R.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Son illərdə istərsə də yerli, ölkələr arası mövcud bazarlar sıx bir rəqabət mühitiylə qarşı-qarşıya qalmaqdadır. İndiki vaxtda turizm sektorunda hazırkı, turist ehtiyaclarının qarşılınması yanında gələcəkdə ortaya çıxacaq ehtiyacların da qarşılınmasına istiqamətli fəaliyyətləri həyata keçirtməkdə, davamlı yeniliklərin ortaya qoyulduğu bir görünüş sərgiləyir.

Azərbaycan və digər xarici ölkələrdə tikilmiş “butik otellər” və onların müasir tələblərə cavab verən yaşama uyğun formalaşması və aktuallığı. Bəhs olunan bu mövzuda adı gedən “butik otellər” öz aktuallığını müasir zamanda da tələbatı uyğun göstərir, tələb edir və qarşıya qoyduğu əsas məqsədi yerinə yetirir. Azərbaycan, Avropa və bir çox ölkələrin “butik otelləri” artıq stilizə olunmuş yenilikləri ilə gündən günə canlanmışdır. Burada bəhs edilən bu mövzu insanlar arasında günümüzün ən önəmli mövzularındandır.

Pansion - bu özəl sektora aid edilir, pansion hər hansı bir evin daxilində hazırlanır və eyni müəssisədə sahibkar da yaşayır. Pansiona bed və breakfast yəni yataq və səhər yeməyi daxildir. Ev kimi fəaliyyət göstərən pansionlara adətən 6 nəfərdən artıq qonaq qəbul edilmir. Həmçinin ulduz verilmir. Ev kimi şərait, eyni zamanda isti yemək istəyirsinizsə belə yerlərə müraciət edə bilərsiniz. Əgər ev sahibi xoşagələn biri deyilsə, sizi yalnız çay və soyuq yeməklə qarşılaya, eyni zamanda pis xidmət göstərəcəkdir. Belə pansionlarda bəzən sutkalıq xidmət, mini bar, otaqlarda fən, bəzən hətta özəl duş və vanna otaqları da olur. Bəzi hallarda isə sizin vanna otağınız özəl olsa da, tualeti başqaları ilə birlikdə istifadə etməli olursunuz. Sonuncu mənfi cəhət isə pansionlar heç vaxt kurort mərkəzlərində yerləşmir.

Lakin bütün bu mənfi cəhətləri müsbətə çevirən əsas mərhələ qiymətlərin olduqca ucuz olmasıdır, hansı ki otaqların biri 20 – 30 dollara verilir. Türkiyə, Xorvatiya, hətta Qərbi Avropa ölkələrində pansionların qiymətləri belədir. Ev sahibləri daima müştəri qazanmaq üçün çalışırlar ki, yüksək səviyyəli və rahat xidmət təklif etsinlər. Lakin tur firmaları çox az hallarda pansionlarla çalışır, çünki ev sahibləri turistlərlə işləməyə üstünlük verirlər. Onlar turfirmalara komissiyon ödəməkdən boyun qaçırlar.

Butik otel (kiçik mehmanxana) - otaq sayı 10 ilə 100 arasında olan kiçik mehmanxanalar üçün Şimali Amerika və Birləşmiş Krallıqda işlədilən termindir. Belə otellər kiçik olmalarına baxmayaraq hər bir şəraitə malik olurlar və keyfiyyətli xidmət göstərirlər.

Butik otellər 1980-ci illərdə London, Nyu-York və San Fransisko kimi şəhərlərdə yaranmağa başladılar. Termin olaraq ilk dəfə 1984-cü ildə Stiv Rubel tərəfindən biznes ortağı Yan Şraqer ilə birgə qurduğu Morqans Otelini butiklə müqayisə edərkən işlənmişdir.

Butik otellər müxtəlif trendlərə uyğun, müasir stildə, yaxud özəl dizaynla hazırlanmış mebellərlə tam təchiz edilmiş olurlar. Tarixi 1980-ci illərdən başlayan bu gənc sektor beynəlxalq otelçiliklə məşğul olan şirkətlərin marağını cəlb etdi. Otel bazarında pay rəqabətinə səbəb olması nəticə etibarıyla onun populyarlığının artmasına stimül verdi.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında belə xırda otellər Manhetten bölgəsində daha sıx yayılıb. Nyu-York butik otellərin yerləşdiyi əsas mərkəzi hesab olunur. Mehmanxana sahibləri bu tipli xırda otellərə yatırım qoyarkən lüks baxımından "ağ etmirlər", daha az xərclə başa gələn və müştərilərə daha ucuz xidmətlər təklif edən beynəlxalq otellər inşa edirlər. Butik mehmanxanalar London, Nyu-York, Mayami və Los Anceles şəhərlərində çoxluq təşkil etsə də, kurort bölgələrində də, rast gəlinir. Müştərilərinin həm dincəlib, həm zövq almasına imkan yaratmaq üçün masaj, spa xidməti, yoga təlimləri və rəsm dərsləri kimi yerli turistik xidmətləri də təklif edirlər.

PARÇALARIN BƏDİİ-ESTETİK TƏRTİBATI VƏ DƏRİ HİSSİYATI TƏLƏBLƏRİNİN ÖDƏNİLMƏSİ.

Tapdıqzadə A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində tekstil, tikəş sənayələrində və ticarət şəbəkələrində parçaların istehlakçı tələblərinə yararlığını və rəqəbat qabiliyyətini təmin etmək üçün onların insanın dəri hissiyatına (taktil hisslər) uyğunluğunun vacib şərtlərindən biri olmasını nəzərə almaqdır.

Dəri hissiyatının hər insan üçün subyektiv olduğu halda onun birbaşa təyin edilməsi çətinidir. Beləki, insanın dəri hissiyatı onun psixofiziki xüsusiyyətləri və intellektual səviyyəsi ilə bağlıdır. Bundan əlavə müxtəlif regionlar üçün parçaların yararlılıq dəyəri əhalinin milli, sosial və mədəniyyət mənsubiyyətindən aslı olaraq fərqlənir.

Sosial sorğu göstərirki, istehlakçı parça aldıqda ilk növbədə onun bədii -estetik tərtibatına nəzər yetirsədə, seçim etdikdə mütləq parçaya toxunaraq dəri hissiyatını aydınlaşdırır və onu əsas kimi götürür. Bu hissiyatın cəmindən istehlakçı parça haqqında özü üçün tam fiziki- morfoloji məlumatı alaraq parçanın onun tələblərinə yararlığını müəyyən edir.

Müxtəlif yaş və sosial təbəqələrdə aparılan sorğu, donluq və kostyumluq parçaların seçimində bədii-estetik tərtibatın və dəri hissiyatının parça seçimində tutduğu vaciblik dərəcəsini aşkar etməyə əsas verir.

Araşdırmaya əsasən, donluq parçaların secimində tələbə yaşlı əhalidə üstünlük bədii-estetik tərtibata verilir, 35-60 yaş təbəqəsində olan əhali üçün isə dəri hissiyatının verdiyi məlumatın daha üstün qəbul edilməsi aşkar edilib.

İstehlakçıların qarışıq yaş təbəqələrinin (77 tələbə, 50 nəfər(35-60 yaş arasında) və 20 nəfər atelye işçisi) sorğu nəticələri göstərirki, donluq parçaların bədii-estetik tərtibatı vaciblik dərəcəsinə görə- 45%, dəri hissiyatına görə- 39%, kostyumluq parçalar üçün bədii-estetik tərtibat- 49%, dəri hissiyatı isə- 37% təşkil edir.

Dəri hissiyatını təşkil edən amillərdən ən vacibi gigiyenik göstəricilərdəki onun əsasını parçaların qıqroskopikliyi, hava, şua və istilik ötürmə xüsusiyyətləri təşkil edir, hansılarkı parçanın lif tərkibindən və quruluş parametrlərindən asılı olur. Donluq və kostyumluq parçaların seçimində onların hiqroskopiklik xassələrinin nəzərə alınması vacib şərtlərdən biridir. Bilirik ki, havanın temperaturu 20C⁰ və nisbi rütubəti 65% olduqda pambıq parçanın hiqroskopikliyi – 12-18%, kətan – 12%, yun – 17%, ipək – 11%, viskoz – 12%, kapron – 3%, ləvsan – 0,4%, asetat – 7%, üçasetat – 4,5% təşkil edir.

Parçaların keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və istehlakçının tələbatının ödənilməsi müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bu istiqamətlərdən biridə kimyəvi liflərin geyim üçün parçalarda istifadəsini azaltmaqla yanaşı insanın dəri hissiyatına mənfi təsir edən amilləri aşkarlayıb ləğv etməkdir.

STANDARTLAR VƏ STANDARTLAŞDIRMAYA AİD XƏRC FAKTORLARI

Vəliyeva Ə.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Standartlar personalı fərqli bir xüsusiyyətə malikdir, onlar layihənin fiziki xüsusiyyətləri və texniki aspektləri ilə daha çox əlaqədardır. ROİ (return on investment) üst rəhbərlik və standartlar personalı üçün müxtəlif mənə daşıyır.

Qeyd.ROİ adətən faiz kimi ifadə olunur və adətən şirkətin gəlirliliyini müqayisə etmək üçün və ya müxtəlif investisiyaların səmərəliliyini müqayisə etmək, şəxsi maliyyə qərarları üçün istifadə olunur.

ROI (Return on Investment), üst rəhbərlik üçün belə təyin olunur:

Ayrıca standartlaşdırma üçün ROI təyin olunur:

Standartlaşdırma menecerləri göstərilən fərqi dərk etməli və standartlar personalı və üst rəhbərlik arasında əlaqəni təmin etməlidirlər.

Orta-texnoloji istehsal şirkətində tam inkişaf etmiş standartlarla həyata keçirilən əməliyyat ROİ illik olaraq 7:1 nisbətdə, yüksək-texnoloji sənaye şirkətində isə ROİ dəyişməsi 10:1 nisbətindən daha çox 20:1 nisbətinə qədər göstərilir. Yalnız standart əməliyyatı ilə başlayan şirkətlər daha böyük ROİ reallaşdırma bilər,

lakin əgər standartlaşdırma qaynaqları nisbətən kiçik investisiyaları düzgün tətbiq edərsə, çox əhəmiyyətli gəlirlər əldə edə bilər.

Yüksək ROI üçün səbəb sənaye tərəfindən hissələrin, materialların və proseslərin kompleks tətbiqi və daha sürətli inkişafıdır. Standartlaşdırma aparılan əməliyyatlar üçün proseslərin və hissə müxtəlifliyinin azaldılmasına eyni zamanda standartlaşdırmada ROI tətbiqinin dəstəklənməsinə kömək edir.

UŞAQ MƏKANLARININ MEMARLIQ MÜHİTİNİN MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Yusifova A.E.

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Məktəbəqədər müəssisələrin əsas vəzifəsi uşaqların inkişafını, sağlamlığını düzgün fiziki və əqli cəhətdən inkişafını təmin etməkdir. Bu müəssisələr həm də uşaqların əməksevərliyi həm də estetik ruhunu tərbiyələndirir.

Uşaq bağçasına gedən uşaq üçün bu məkan mühüm addımdır. Onlara onların həyatı boyunca inşa edəcək bacarıqlarını öyrənmək üçün kömək edəcək. Bağçada uşaq sosial və emosional artacaq. Hesab edirəm ki, istifadə və dil tanımaq qabiliyyətini və onların gözəl bacarıqlarını oyun, incəsənət, rəqs, musiqi, hərəkət yolu ilə inkişaf və başqaları ilə əlaqə olacaq. Ən əsası, onlara inkişaf kimi effektiv şagird olmaq və yaradıcı olmaq öyrənmək, onların öz-özünə inam yaratmaq, onların ünsiyyət bacarıqları uzatmaq, və oxu, yazı və riyaziyyat ilə onlara kömək bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün öyrənmək olacaq.

21-ci əsrdə uğur və məmnuniyyət nail olmaq üçün, inkişaf və yaradıcı düşünmək və birgə işləmək üçün onların öz qabiliyyətlərini həssaslaşdırmaq lazımdır.

Sovetlər birliyində 50-ci illərin axırına qədər uşaq bağçaları və körpələr evi ayrı ayrı binalarda yerləşirdi. Daha sonralar bu 2 müəssisə birləşdi və sonradan bu müəssisələri bir binada cəmləşdirdilər. Hal-hazırda verilən normalara görə universal binaların layihələndirilməsi və tikintisində məktəbəqədər uşaq müəssisələri tikilir hansı ki həm gündüz həm də gecə qruplarını da qane edə edirlər.

Qaydalara əsasən tikilən məktəbəqədər uşaq müəssisələri yaşayış qəsəbələrinin, mikrorayonların 300 metr radiusunda əhatə etməlidir. Şəhərsəlmədə də bu müəssisələr nəzərə alınmalıdır. Yeni salınan şəhərlərdə ilk növbədə məktəbəqədər uşaqların bu müəssisələrlə təmin olunması nəzərə alınır. Uşaq məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqların sayı əhalinin sayına uyğun olaraq hesablanır. Yeni texmini 1000 nəfərə 70-80 uşaq. Bu rəqəm orta statistik rəqəm olaraq qəbul edilir. Binaların tipi isə həmin yeri yerin yaşayan insanlarına uyğun götürülür.

Məktəbəqədər uşaq müəssisələri binasına görə əsasən 3 qrupa bölünür.

1. Məxsusi uşaq qrupları.
2. Bütün uşaq qrupları.
3. İnzibati təsərrüfat.
4. Uşaq ərazisinə uşaqların soyunub-geyinmə yeri, qəbul, yataq otaqları, ayaqyolu, oyun otaqları və yeməxana daxildir.
5. İlk əvvəl uşaq qəbul otağına daxil olur, uşaqlar təhvil alınır valideynlərindən və soyunub-geyinmə otağına göndərilir. Burada uşaqların üst geyimləri saxlanılır. Uşaq oradan birbaşa olaraq oyun zalına gedir. Və uşaqlar vaxtlarının çox hissəsini orada keçirilir. Eyni zamanda gün ərzində uşaqlar həyətdə çıxardılır. Yataq otaqları isə xüsusi nəzarətdə saxlanılır. Bunun üçün həmin otaq şüşə vasitəsilə ayrılır. Bu müəssisədə idman, gimnastika zalı, tibb otağı var.

Evdə uşaq otağı inkişaf edən orqanizmin xüsusiyyətlərini nəzərə alan yerdir. Südəmə yaşından çıxmış uşağın otağının xüsusi ölçüləri, miqyası var. 2-7 yaşmacan olan uşağın otağı tələbatı artıqca yeniyetmənin tələbatlarını nəzərə alaraq transformasiya olunur, bu tələbatlar getdikcə böyük adamın tələbatlarına yaxınlaşır. Uşaq otaqları müxtəlif funksiyalar üçün təyin edilir - bu məkan hem yuxu, oyun, lazımi şeylərin, paltarların saxlanması üçün təyin edilir. Uşağın otağında yerləşən mebel onun anatomik strukturunu və antropometrik rəqəmlərinə uyğun olmalıdır. Uşaq otağının ayrı-ayrı zonalarını layihələndirəndə - uşaq oyunları üçün əşyaların və oyuncaqların saxlanması üçün mühit və s. - iş məkanının layihələndirən hissəsində yerləşmiş universal erqodizayn əsaslarını tətbiq etmək olar. Uşaq məkanının qabarit ölçülərini təyin edəndə, uşağın bütün elementləri rahatlıqla işləməsi, mebelə yaxınlaşması, qapıların, yeşiklərin açılması, böyük ilə yanbayan hüquq bərabərliyi hissini saxlamaq əsas şərtlərdəndir. Uşaq otağında ümumi işıqlanmadan başqa "köməkçi işıqlanma" nəzərdə tutulmalıdır. Köməkçi işıqlar minimal işıqlanma səviyyəsi yaradırlar və uşaq qəfil ayılındı ona hərəkət etməsində kömək edirlər. Uşaq otağında ümumi rəng iqliminin sakit olmasını

yadda saxlamağ lazımdır. Böyük səthlər açıq rəngə boyanmalıdır. Rəng aksentlərindən balaca sahəli elementlərdə istifadə edilməlidir. Məşğələ və oyunlar üçün nəzərdə tutulmuş stolların işçi səthi neytral rəngli olmasıdır. Uşaq və məktəb müəssisələrinin avadanlığı xüsusi yanaşma tələb edir. Uşaq mebeli, küçə-oyun tədris avadanlığı çox vaxt böyüklərin ofis mebeli və avadanlıqlarının kiçildilmiş surəti kimi layiləndirilir. Bu cür avadanlıqla təchiz olunmuş eləcə dəməmarlıqda ətraf ərazi və landşaftla əlaqəsi nəzərə alınmayan mühit təsiri bağışlayır.

Məktəb və uşaq bağçaları ərazi,bina yerləşkələri həmçinin mebel,işıqlanma,oyuncaqlar və s. Nəzərə alınmaqla, bütöv bir orqanizm kimi layihələndirilməlidir. Mühit elementlərinin bir-birilə vəhdətdə olmasını yadda çıxartmaq olmaz.Məkanın funksional məzmununun aydın görünüşlü ana başa düşülməsi və səliqəli az yaşlı uşaqlar üçün xüsusilə vacibdir. Əşya-məkan mühitində oyunların mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Oyunlar vasitəsilə məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və məktəblilər üçün bilikləri,bacarıqları qavramaq təbiidir.

Artıq 10ildən yuxarıdırki, xaricdə təlim və tərbiyənin əsasını mebel oyun idman-sağlamlıq təşkil edir.Konstruktor üsulu mebelmodulları yaratmağa imkan verir,bunun əsasında planlaşmanın və təchizatın müxtəlif variantları seçilir. Şagirdlərin tərkibindən asılı olaraq sinifləri, otaqların ölçü və konfigurasiyaları və s.

Konstruktorun vasitəsilə müxtəlif tip masalar, şkaflar, oyun nqliyyat vasitələri yığmaq olar.bütün elementlər öz arasında konstruktiv texnoloji və stil baxımından əlaqələndirilib.

DÜZ AXINLI SIYIRTMƏNİN TIXAYICI DÜYÜNÜNDƏ KIPLƏNDİRMƏ EFFEKTİNİN TƏDQIQI

Zeynalov N.Ə.

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Düzaxınlı siyirtmələrin tixayıcı düyünündə əlavə olunan nimçəvari yayın hesabına sipər-yəhər cütlüyü arasında yaranan ilkin kiplik effektivliyi konstruksiyanın işqabiliyyətliyinin mükəmməliyini təmin edir(1,2,4).

İlkin effektivliyin yaradılması konstruksiyaya əlavə olunan nimçəvari yayların vəzifəsinə daxildir. Yayın oturulduğu yuvasında onun mükəmmələdeformasiya etməsinə imkan yaradılması sipər yəhər cütlüyü arasında yaranan ilkin kipliyin tam təmin olunmasıdır.Tədqiq olunan mövcud siyirtmə konstruksiyalarında yayın tam deformasiya etməsinə baxmayaraqışçi təzyiq artımında konstruksiyada kiplik effektinin saxlanılması üçün yayın oturduğu yuvası onun əlavə deformasiya etməsinə imkan yaradılmalıdır(3).

Tədqiqat nəticəsində məlum olduki,tədqiq olunan konstruksiyaya daxil olan nimçəvari yayın mükəmməl deformasiya etmə qabiliyyətinə malik olması üçün oturduğu yuvasında gövdə daxilində

$$L_d = \frac{h^2 - a^2 - a\sqrt{a^2 - h^2} \cos \alpha}{\sqrt{a^2 - h^2} - 2a \cos \alpha}$$

hesablanmış məsafədə yerləşdirilməlidir(5).

Bu yerləşdirmə nimçəvari yay öz yuvasında mükəmməl deformasiyaetmə imkanı yaratmış olur.

Yuxarıda qeyd edilmiş şərtə riayət edilməsi ilə sipər yəhər cütlüyü arasında ilkin effektiv kipliyin yaranması yayın maksimum deformasiya zamanı da tam təmin olunacaqdır.

ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА БАШЕННЫХ МАВЗОЛЕЕВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Агазаде Н.

Азербайджанский университет архитектуры и строительства

Художественная форма – это форма, расширяющая выражение своего содержания до самоценного эстетического явления, отражающего мироощущение автора. В поэзии конструирование художественной формы опирается на те же глубинные представления внутреннего мира. Структурируя то, что стремится быть выраженным, поэт одновременно выбирает элементы создает структуру, наполняя ее волнующими и неотвязными ассоциациями, которые в лучшем случае выходят за пределы кажущейся завершенности мира. Значения слов усложняются ритмическим

единством целого, обнаруживая не существовавшие в них содержания, которые и создают художественную форму возвышающего нас обмана.

Что такое художественная форма в архитектуре?

В ответах на данный вопрос как правило рассматриваются универсальные методы гармонизации художественной формы в архитектуре, которые чаще всего основывались на геометрическом пропорционировании и золотом сечении. Ответ исходит из обратного, и звучит так: метод построения художественной формы вообще и в архитектуре в частности не может быть универсальным.

Наиболее глубоко нам дано чувствовать и стремиться к пониманию художественной формы собственной культуры. Изучая ее произведения, мы обнаруживаем в них свое, сокровенное, которое, будучи осмысленным, участвует при постижении произведений других культур, позволяя созерцать в них тайну многообразных выражений формы. Исследуя строение художественной формы и тюркской культуре, нам удалось обнаружить общие принципы структурирования, функционирующие в искусстве ковра, миниатюры и архитектуры. Особенно очевидными они оказались в системах миниатюры. Общность структурирования художественной формы в изобразительности и архитектуре тюркской культуры требует объяснения, потому что в общеизвестных греко-римской и европейской культурах она отсутствует. За счет чего же она существует в тюркской культуре? Ответ прост: в названных культурах изобразительность отображала мир по признаку внешнего подобия. Европейская картина с помощью единства времени, места и действия создавала имитацию воображаемой фабулы, заимствуя ее строение из театра жизни.

Модель строения художественной формы в тюркской архитектуре предполагает научное объяснение метода ее структурирования. Объяснение состоит из двух важных истин: понимания того, как разрабатываются элементы художественной формы и как они объединяются в системе ее композиции. В таком случае немаловажное значение приобретает правильный выбор архитектурного материала, позволяющего выявить отмеченные истины и сформулировать их в научной модели. Идеальный пример решения данной задачи и есть – архитектура башенных мавзолеев.

Доисламского времени функция мавзолеев определялась и поддерживалась коллективным сознанием культуры, устремленным к мистической связи с духом ушедших из жизни. В его содержании формировалась глубинная черта для тюркской культуры. Пожалуй, ни в каком другом типе архитектурного сооружения мы не видим столь очевидного и последовательного стремления культуры к совершенствованию художественной формы, насыщенной визуальными архетипами. Тюрки, поклонявшиеся духу предков и любимых, создали в архитектуре мавзолея ирреальную художественную форму встречи с ними. Эта особенность миропонимания тюрков, сохранившаяся в Орхоно-Енисейских текстах, эпосе, литературе и миниатюре, наиболее материализовано предстает в образе мавзолея.

Для рассмотрения мы выбрали канонические и небольшие по величине башенные типы, кажушиеся скульптурами. Их визуальная охватываемость оказалась весьма выгодной при выявлении и изложении модели художественного решения сооружения. Ясность функции позволила опустить планировочные и конструктивные особенности архитектуры и сосредоточиться исключительно на рассмотрении ее художественной формы. К сказанному следует добавить немаловажную для исследования распространенность мавзолеев на обширных территориях расселения тюрков. Художественная форма архитектуры мавзолея, как правило, строилась из трех структурных частей, самым невероятным образом стыкующихся в целом («рубашка», портал и фриз с покрытием). Каждая их частей выполняла известную роль, предусмотренную для нее драматургическим замыслом решения.

Неизменность строения архитектурной формы мавзолеев на протяжении почти тысячелетия, демонстрирует наличие в их решениях архетипов культуры.

Приступим к созданию модели строения художественной формы архитектуры башенных мавзолеев на двух примерах, созданных в первой половине XIV в. Азербайджане. Это мавзолей в Барде, который выступает каноническим для него методом структурирования художественной формы. Трехчастное композиционное построение обоих мавзолеев состоит из рубашки, портала и фриза с покрытием. Это ключевые структурные единицы художественного построения. Каждая из них достаточно автономна при выражении собственной линии архитектурной темы. Генеральной среди них является тема рубашки, которой противостоит тема портала, поддерживаемая в свою очередь темой фриза.

Мавзолей в Барде, построенный в 1322 г. зодчим Ахмедом ЭюбОглы, имеет мощный цилиндрический корпус архаичной формы. Тело мавзолея содержит зыбкий рельеф, созданный двумя типами кирпиче. Первые из них - отшлифованные, они составляют фон для вторых – покрытых бирюзовой поливой и объединённых в кувическом знаке «Аллах». Этот священный и узнаваемый символ, методом поворотной симметрии объединен с себе подобными в выразительной и динамичной группе. Повторяясь группа составляет рисунок рубашки мавзолея, состоящая из двухсот священных символом.

Мавзолей в Барде, даже при ужасающе плохой сохранности, не утратил свою величественную красоту, подобно стершейся монете прекрасной цивилизации. В его образе сохранилась непокоренная временем духовность культуры, направлявшая зодчего. В решении архитектурной рубашки бардинского памятника есть еще одна важная особенность, на которой следует остановиться. Это метод ее построения, при котором пустота между элементами визуалью столь же значима, как и сами элементы. Такой метод структурирования, присущий тюркской визуальной традиции, и особенно используемый в убранстве архитектурных памятников, впервые выявил выдающийся ученый Худу Мамедов.

ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ПОВЕРХНОСТИ МЕЛОВЫХ ОТЛОЖЕНИЙ ОТДЕЛЬНЫХ ПЛОЩАДЕЙ СРЕДНЕ-КУРИЛЬСКОЙ ВПАДИНЫ ПО ДАННЫМ ГРАВИРАЗВЕДКИ В КОМПЛЕКСЕ С СЕЙСМОРАЗВЕДКОЙ

Алиев Ч.А.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Наиболее эффективно геологическая интерпретация может быть осуществлена на основе использования комплексной геофизической информации. К сожалению, на практике значение комплексного подхода не всегда бывает на первый взгляд очевидным. Во многих случаях на конечном этапе исследований используется какой-либо один метод, чаще сейсморазведка, и считается, что именно этот метод позволил решить поставленную геологическую задачу. Однако возможность эффективного применения сейсморазведки на завершающем этапе предопределена значительным вкладом ранее проведенных геофизических исследований. Если проанализировать изучение структуры какой-либо территории различными методами от начала ее разведки до завершающей стадии и при этом учесть экономическую эффективность исследований, то необходимость применения комплекса методов геофизики и их значимость будут очевидны. Кроме того, в ряде геологических ситуаций при решении даже детальных структурных задач использование помимо сейсморазведки данных других геофизических методов повышает результативность решений и их геологическую достоверность.

Как известно между гравиметрическими и сейсмическими данными существует корреляционная связь, что дает возможность решать обратную задачу гравирозведки. Например, между гравитационными аномалиями и данными по глубине залегания геологической границы, по данным сейсморазведки и бурения. Эта связь оценивается с помощью корреляционного момента и коэффициента корреляции. Коэффициенты уравнений регрессий определяются с помощью метода наименьшего квадратов, потому что в этом случае имеет место большое количество уравнений, а число неизвестных (коэффициентов регрессии) бывает меньше. На последнем этапе по составленным уравнениям регрессии прогнозируется искомый геологический параметр (например, глубина залегания горизонта). Для оценки результатов прогнозирования строится гистограмма, по которой оценивается точность прогноза.

Корреляционные методы комплексной интерпретации и соответствующие алгоритмы и программы, были использованы для прогнозирования поверхности мезозойских отложений в восточной части Средне-Курильской впадины. Прогнозирована поверхность меловых отложений на Северо-Арабкубалинского максимума силы тяжести с использованием обратной зависимости между локальными аномалиями силы тяжести и данными сейсморазведки. Для прогноза была использована, разработанная на кафедре «Геофизика», программа Регресс.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ РЕЗЬБ ЗАМКОВ В БУРИЛЬНЫХ ТРУБАХ

Бадалов З.Б.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Нарезные детали широко применяются в машинах, аппаратах, инструментах, дизайнах используемых во всех отраслях национальной экономики. Резьбы по характеру, в зависимости от промежуточного зазора и затяжки, образуют соединения разной конструкции. Помимо этого они широко применяются во многих машинах, например, в нефтегазовой промышленности, при образовании соединений. Резьбы изготавливаются разными способами на поверхностях цилиндров или конусов в форме треугольника, трапеции, прямоугольника, полукруга и т.д. Однако через определенный период эксплуатации нарезные соединения из-за некоторого давления и трения, изнашиваясь, меняют свои размеры и параметры профиля.

Размеры и геометрические формулы замков буровых труб, состоящих из таких типов резьбовых соединений, в связи с условиями эксплуатации, после определенного времени изнашиваясь, теряют качество, соответствующее для эксплуатации. По этой причине эти резьбовые соединения могут быть восстановлены.

Основой нашего исследования является: проанализировав состояние замковой резьбы после определенного периода эксплуатации, узнать границы изменения размера и профиля и восстановив их привести в соответствующее для производства состояние. Размеры и формы резьбы пластмассовых деталей различаются по способу их получения в изделиях. Наибольшее распространение получили три следующих способа:

- 1) Прямым прессованием
- 2) Литьем под давлением
- 3) Методом механической обработки.

В отличие от металла, пластмассовые резьбы получают при прессовании в пресс-форме. При этом основные размеры элементов оформляющих резьбы определяются следующими формулами:

- 1) Для расчета шага резьбы с коррекцией на величину средней усадки:

$$S_{\phi} = S \left(1 + Q - \frac{\varepsilon}{2} \right)$$

- 2) Для расчета шага резьбы без коррекции:

$$S_{\phi} = S$$

Для расчета диаметров резьбы форм с скорректированным шагом:

$$d_k = d + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq});$$

$$d_{2k} = d_2 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq});$$

$$d_{1k} = d_1 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq});$$

$$d_{3H} = d + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq};$$

$$d_{23H} = d_2 + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq};$$

$$d_{13H} = d_1 + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq};$$

- 3) Для расчета резьбы форм с номинальным шагом:

При длине свинчивания $L \leq 0,577d$

$$d_k = d + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta_{sq});$$

$$d_{2k} = d_2 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta_{sq});$$

$$d_{1k} = d_1 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta_{sq});$$

При длине свинчивания $L > 0,577d$

$$d_k = d + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta d);$$

$$d_{2k} = d_2 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta d);$$

$$d_{1k} = d_1 + \Delta D - (\delta_1 + \delta_{sq} - \delta d);$$

При любых длинах свинчивания

$$d_{3H} = d + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq}$$

$$d_{23H} = d_2 + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq}$$

$$d_{13H} = d_1 + \Delta D_{\min} + \delta_1 + \delta_{sq}$$

В итоге определяя размеры резьбовых знаков с учетом их размеров, шага, а также усадки материалов, определяем размеры прессуемых деталей.

СИМВОЛЫ КАК ЭЛЕМЕНТЫ КОМПОЗИЦИИ В АРХИТЕКТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Гидаятов И.А.

Азербайджанский государственный архитектурно-строительный университет

Тема исследования современной архитектуры Азербайджана на сегодняшний день очень актуальна и популярна. Необходимо отметить тот факт, что мы приглашаем немалое количество иностранных специалистов в области архитектуры. При этом нельзя забывать, что насколько бы они ни были профессионалами своего дела, им никогда не удастся прочувствовать ту атмосферу, связывающую прошлое нашей архитектуры с ее настоящим и будущим.

Опираясь на символику, современные архитекторы ведут поиск новых форм, созвучных актуальным условиям, технологиям и потребностям. Даже декларируя свою приверженность интернациональной мировой архитектурной культуре, архитектор не может абстрагироваться от «багажа» идентичности, глубоко укорененного в его сознании благодаря системе образования и неизбежным контактам с каноническими образцами национальной школы. Чем яснее и глубже архитектор осознает свою взаимосвязь с этим глобальным процессом, тем шире диапазон его самовыражения. Каждый архитектор вычленяет из «виртуального архива» какие-то отдельные формы или элементы, наиболее органичные для него, для его кредо, творчески трансформирует их, исследует их выразительные и тектонические возможности, а в итоге – создает новые образцы и продолжает эволюционный процесс развития национальной символики. Для этого следует изучить принципы строительства, подход к архитектуре с художественной точки зрения, заглянуть в мир зодчества и искусства прошлого. От возможности восприятия и дешифрования знаков (символов) этого языка в значительной степени зависит восприятие архитектуры как обширной, преобразовывающей нашу среду области человеческой деятельности. В особенности это касается ее информационно-семантического аспекта. Чтобы правильно подойти к этому вопросу, я выбрал орнамент Азербайджана, наиболее ярко выразившем в своем развитии связь между историей и традициями культурного наследия страны. Ведь именно национальные символы прошли сквозь века, отражаясь как в архитектуре, так и во всем остальном, связанном с декоративно-прикладным искусством и народными ремеслами нашей страны.

Некоторые символы, применяемые как в областях декоративного искусства, так и в архитектуре Азербайджана перечислены ниже:

Ислими

Одним из основных элементов азербайджанского декоративного и прикладного искусства, и особенно коврового искусства, является рисунок, известный под названием "ислими". Этот оригинальный по форме декоративный элемент помимо архитектуры можно встретить во всех областях народного искусства, и особенно часто - в тканях, требующих сложной технической обработки, в коврах, в лепных украшениях из гипса, в майолике, в резьбе по дереву и камню.

Гель

Одним из широко распространенных в декоративном искусстве элементов узора является гель. Гёли очень популярны в азербайджанском народном искусстве, так же как на Ближнем Востоке, на Кавказе, в Средней Азии, и имеют в народе различные названия. В Западной Европе они известны под названием "медальон", в России - розетка, в Иране - торендж, в Турции - турендже, в Южном Азербайджане - турундж, или туруш, во многих местах в Средней Азии и Азербайджане их называют "гель", в некоторых селах Ширвана - табак на северо-западе Азербайджана и в Карабахе они известны как хонча.

Булут

Одним из основных элементов азербайджанского орнаментального искусства и самостоятельной формой узора являются рисунки "булут" - "облака". Формы облаков значительно отличаются от других элементов декора. Возникнув в азербайджанском декоративном искусстве в древние времена, узор облака развивался в средние века, сначала занимал большое место в керамике, в металлических изделиях, в зодчестве, в ковроделии, а позднее широко применялся также в миниатюрах и книжном оформлении.

В произведениях искусства изображения облака встречаются в трех различных формах: простой, сложной и образной. Облака простой формы не имеют зубчатых очертаний, а облака сложных форм - густо зубчатые, украшенные ободками "гыфылгях", а иногда - "вагами",

напоминающими головы животных. Кроме этого, есть изображения в виде фантастических животных (например, дракона) и живых существ - человека, змеи, верблюда, льва.

Бута

Как известно, орнаментальные композиции создавались и создаются на основе различных структур и различных форм. Эти композиции состоят, из целого ряда простых и сложных элементов различных размеров, называемых основными, вспомогательными, заполняющими и связующими. Когда мы говорим об основном элементе, мы имеем в виду ту часть, тот элемент любой орнаментальной композиции, который независимо от своей структуры и вида, сразу бросается в глаза и запоминается. Бута представляет собой сложный, очень богатый элемент азербайджанского орнамента и очень популярный в народной среде мотив. Как и в искусстве прошлого, в произведениях современного искусства бута существует как самостоятельный элемент декора.

Таг и лячаки

Широко распространенными элементами декоративного искусства являются таги и лячаки. Это широко распространенная форма украшения в декоративном искусстве народов всего мира, особенно в Средней Азии, на Кавказе и Ближнем Востоке. Прежде чем говорить о словарном значении этих терминов, об их историческом происхождении и развитии, ознакомимся с их формами, с тем, какое место они занимают в произведениях искусства.

Таг в архитектуре - это простой по форме полукруглый потолок или верхняя часть дверей, окон, каминов, мостов, крытых базаров, тупиков, кяризов, склепов, мавзолеев, гробниц и пр. Делается обычно из глины, камня, кирпича.

Таги обеспечивает прочность и устойчивость строений и одновременно придают им монументальность, величественность, украшают их.

Кетебе

Одной из композиций, применяемых в зодчестве, а также в произведениях декоративного искусства, является кетебе. На Среднем и Ближнем Востоке, в том числе в Азербайджане, она широко распространена под названиями китабе, кетибе и кетебе. Эти слова имеют арабский корень и имеют следующие значения:

Китабе, или китабет - означает искусство письма, написания. Тар называются написанные или высеченные крупными буквами надписи на дверях зданий, на надгробных камнях и пр. Название книги и другие данные, относящиеся к ней и помещенные в верхней части книжной обложки, тоже называются китабе. Это слово широко бытует в Азербайджане, Иране, Средней Азии и Турции.

Перечислив некоторые элементы нашей традиционной знаковой системы, в заключение хочу отметить, что для обсуждения темы символики архитектуры города Баку нам потребуется углубиться в изучение и понимание того, как и с какой мыслью зародились и пришли в наш город каждый из этих символов.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ТОЛЩИНЫ НАКИПИ И КОРРОЗИИ НА ВНУТРЕННЕЙ ПОВЕРХНОСТИ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ТРУБ ТЕПЛООБМЕННОГО АППАРАТА

Ибрагимли Э.Н.

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности

Как известно, тепловая эффективность теплообменных аппаратов существенно зависит от солевых отложений (накипеобразования) и продуктов коррозии на поверхностях труб в процессе эксплуатации [1,2]. В большинстве случаев отложение накипи наиболее интенсивно происходит на внутренних поверхностях труб теплообменных аппаратов вследствие контакта с высокоминерализованной водой в широком диапазоне температур, давлений и скоростей [2]. Иногда интенсивность роста толщины отложений накипи достигает 1-1,5 мм в год. При этом резко снижается коэффициент теплопередачи и уменьшается «живое» сечение труб, что сокращает расход циркуляционной воды, нарушает нормальный режим работы аппаратов и, как следствие, приводит к значительному перерасходу топлива у источников энергии [3].

Следует отметить, что в изучении процессов накипеобразования имеется ещё много нерешённых проблем как в части выявления влияния ряда физико-химических свойств высокоминерализованной воды и гидродинамических условий работы поверхностей теплообмена, так и в установлении механизма этого сложного процесса. Теоретически изменение толщины отложений во времени t описано с помощью следующей математической модели [1]:

$$d\delta/d\tau = \varphi_2 - \varphi_1, \quad (1)$$

где φ_2 и φ_1 – скорости отложения (коррозии) и удаления накипи (коррозии). Используемая выше математическая модель не точно определяет параметры φ_2 , φ_1 . В связи с этим, при длительной эксплуатации теплообменного аппарата, сравнительная средняя толщина образующейся накипи и коррозии в металлических трубах, следует оценить объёмным методом с использованием формулы.

$$S_i = \frac{V_{2i} - V_{1i}}{L}, \quad (2)$$

где V_{2i} и V_{1i} – внутренние объёмы труб соответственно образцов с учетом накипи и коррозии и без коррозии и накипи; L – длина образца металлической трубы.

Для нахождения объёмов V_{2i} и V_{1i} в испытываемый трубный образец, закрепленный в цилиндрической трубке, заливается из колбы дистиллированная вода с известным объёмом. Площадь поперечного сечения трубного образца с учётом толщины слоя отложения накипи определяется.

$$S_i = \pi (R_i + \delta_i)^2. \quad (3)$$

С учётом выражения (3) формула (2) принимает вид

$$R_i^2 + 2R_i\delta_i + \delta_i^2 = \frac{V_{2i} - V_{1i}}{\pi L} \quad (4)$$

Поскольку $\pi R_i^2 L = V_{2i}$, после упрощения имеем

$$2R_i\delta_i + \delta_i^2 = -\frac{V_{1i}}{\pi L}, \quad (5)$$

или

$$2R_i\delta_i + \delta_i^2 + \frac{V_{1i}}{\pi L} = 0.$$

Решая это уравнение относительно δ_i , получаем

$$\delta_i = R_i \pm \sqrt{R_i^2 - \frac{V_{1i}}{\pi L}} \quad (6)$$

Полученная формула (6) позволяет определить среднюю толщину отложения накипи на внутренней поверхности металлической трубы при заданных размерах длины L и внутренних радиусов R_i трубных образцов. Таким образом по полученным формулам можно определить среднюю толщину накипи (коррозии) на внутренней поверхности теплообменного аппарата.

АНАЛИЗ МЕТРОЛОГИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК СРЕДСТВ ИЗМЕРЕНИЯ В ТЕКСТИЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

Касымова А.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

Под лёгкой промышленностью, как правило, понимается совокупность специализированных отраслей промышленности, производящих предметы потребления из различных видов сырья.

Текстильная промышленность — группа отраслей лёгкой промышленности, которая занимается переработкой растительных (пенька, хлопок, лён, кенаф и т.д.), животных (шерсть, шёлк коконов шелкопряда), искусственных а также синтетических волокон в пряжу, нити, ткани. Текстильная промышленность можно подразделить на хлопчатобумажную, шерстяную, шёлковую, льняную, пенькоджутовую промышленность, производство нетканых материалов, ватное производство и др., на прядельное, ткацкое и отделочное производства. Для этой отрасли характерны широчайшие производственные связи: сельское хозяйство поставляет сырьё, химическая промышленность -- красители и химические волокна, машиностроение -- станки, машины, аппараты и запасные части.

В мировой текстильной промышленности пять главных регионов: Восточная Азия, Южная Азия, СНГ, зарубежная Европа и США.

По производству всех видов тканей абсолютное лидерство принадлежит на первом месте Китаю (35 млрд. м²); на втором месте Индии (20 млрд. м²); и на третьем месте США (10 млрд. м²).

Производит целый ряд различных видов тканей. С их общего количества почти 2/3 приходится на хлопчатобумажные, 1/5 — на синтетические (искусственные), 1/10 — на шерстяные и только 1% — на льняные ткани.

Текстильная промышленность имеет очень важное значение для населения во всех областях мира, так как одежда всегда востребованна. Поэтому эта тема диссертационной работы является актуальной. Для повышения качества текстильной продукции необходимо использовать высокоточные средства измерения. Анализ метрологических характеристик средств измерения позволит правильно выбрать контрольную аппаратуру для текстильного производства.

Анализ этих характеристик является целью моей диссертационной работы. В работе будут использованы материалы последних достижений метрологии, а также результаты практики на предприятиях лёгкой промышленности.

В результате анализа проведённого в этой работе будут рекомендации для предприятий нашей Республики по повышению качества выпускаемой продукции.

IX BÖLMƏ

MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

İSTEHLAKIN STRUKTURU

Abdullayev N.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ayrı-ayrı maddi nemətlərin bütövlükdə istehlak həcmində xüsusi çəkisinə istehlakın strukturası deyilir. İstehlak normaları elmi əsaslar üzərində hazırlanmış, fizioloji tələbatı ödəyən maddi nemətlərin və xidmətlərin tutduğu yer və onların həcmi ilə müəyyən olunur. İstehlak strukturası dinamik prosesdir. Onun struktura təhlili bir sıra metodoloji baxımdan aparılır:

1. İstehlakın formalaşması mənbələri strukturuna görə.
2. Ayrı-ayrı istehlak təyinatına görə qruplaşan əmtəə, xidmət növlərinə görə.
3. İstehlakın faydalılığına görə strukturu.

İstehlakın struktur təhlili ərzaq, qeyri-ərzaq, xidmət növləri üzrə ayrı-ayrı sahələrin məhsullarının istehlak həcmində xüsusi çəkisinə görə aparılır. Bu baxımdan istehlakın sahə quruluşu formalaşır.

İstehlak balansları xalq təsərrüfatı səviyyəsində də ayrı-ayrı əhali qrupları səviyyəsində qurulur. Belə balanslara uyğun olaraq icmal balansları və differensial balanslar deyilir. Differensial istehlak balansları istehlak dəyişilməsinin əhali qrupları üzrə xarakteristikalarını hesablamağa imkan verir. Belə balansların öz əsas şərtləri var: gəlirlərin formalaşması mənbələri balansı, xərclərin və istehlakın formalaşması balansı. Belə balansların həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyəti vardır. Nəzəri əhəmiyyətin istehlak strukturasını bütövlükdə iqtisad nəzəriyyəsində tələb və təklif nəzəriyyəsində öyrənməyə imkan yaradır. Praktiki əhəmiyyət isə əhalinin, onun az təminatlı hissəsinin müxtəlif variantlarda tədbirlər hazırlamağa kömək edir. Ona görə də, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi tərəfindən yuxarıdakı balanslar işlənir, real həyat səviyyəsi qiymətləndirir, minimum əmək haqqını tənzim etmək üçün balanslar yaradılır.

İstehlak strukturası mürəkkəb iqtisadi, sosial, obyektiv və subyektiv dinamik proseslərlə bağlı olduğu üçün onun bir mənalı tədqiqi ola bilsin ki, real nəticələrdən fərqlənsin. Bu halların qarşısını almaq üçün istehlakı sistem və kompleks əlaqələri baxımından mürəkkəb sistem kimi işləmək lazımdır. İqtisadi riyazi təhlil üsulunda istehlakın strukturasının faydalılığı nəzəriyyəsi meydana çıxır. İqtisadi ədəbiyyatda belə funksiyaya faydalılığın məqsədli funksiyası da deyilir. Bu funksiyanın optimallaşdırılması elə istehlak nemətlərinin yığımına keçməyi tələb edir ki, bu nemətlər hesabına maksimum faydalılıq effekti alınır.

$$I/x \rightarrow \max, \quad x \geq 0$$

x – maddi mənəvi nemətlər yığımıdır. I/x faydalılıq funksiyası iqtisadi riyazi təhlil istehlakın indeksasiyasını gəlirlərlə istehlak arasında əlaqəni qiymətləndirmək, analitik ifadələr işləmək üçün istifadə olunur. Bu məqsədlə regressiya və korrelyasiya təhlilindən istifadə olunur.

$$y = a_1x_1 + a_2x_2 + \dots + a_nx_n$$

x – gəlirlər, y – istehlak riyazi təhlil tələb və təklifin qarşılıqlı təhlili, qarşılıqlı tarazlıq şərtlərini ifadə etmək üçün tətbiq olunur. Riyazi təhlil həmçinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, istehlakın yaxşılaşmasında onların effektivliyinin isbat olunması üçün də tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikası əhalisinin məşğuliyyəti, istehsal strukturası, onun xarici iqtisadi əlaqələri ərazidə tələb və təklifin formalaşmasının həlledici amilləridir. Əhali həm istehlak amilidir, həm də istehsal artımı respublikada öz tempinə görə son 30 ildə keçmiş SSRİ tərkibində Orta Asiya respublikalarının artım tempinə uyğun olmuşdur. Əgər iqtisadi regionları əhalinin artım tempinə görə tiplərə bölsək, Azərbaycan əhalisinin artımı əlverişli olan rayonlar sırasına daxildir. Bu baxımdan əmək ehtiyatları səviyyəsi iş yerləri səviyyəsinə nisbətən yuxarı olmuşdur. Qeyri-rəsmi məlumatlara görə əhalinin bir milyondan çoxu işsizdir. Əmək ehtiyatları istehsalın strukturuna və xarici təsərrüfat əlaqələrinin pozulmasına görə artıqlıq təşkil edir. Buna görə də əmək qabiliyyətli əhalinin işlə təminatı kəskin xarakter daşıyır. Son məlumatlara görə Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri olan milli məhsul, milli gəlir, sənaye məhsulunun miqdarı, xalq istehlakı mallarının miqdarı artmışdır.

MÜƏSSISƏNİN STRATEGİYASI VƏ HEYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ (SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİ TİMSALINDA)

Abdullayev K.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məlum olduğu kimi idarəetmənin inzibati-amirlik sistemində müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin perspektiv planlaşdırılması menecerlərin qarşısında duran məsələlərin içərisində axıncı yerlərdən birini tuturdu. Çünki menecerlərin diqqəti əsasən operativ idarəetmə məsələlərinin həllinə yönəldilirdi, strateji planların işlənilib hazırlanması ilə məşğul olmurdular. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində strateji planlaşdırma və idarəetmə məsələləri böyük aktuallıq kəsb edir. Müəssisənin strateji inkişaf planlarının işlənilib hazırlanması menecerlərinin ən ümdə vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Strateji planlaşdırma şirkətin məqsəd və vəzifələrinin konkretləşdirilməsi, onların vaxt baxımından icrası, resursların bölüşdürülməsi, perspektiv meyllərin müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyətə səmərəli nəzarətin yaradılması kimi fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Strateji planlaşdırma özünün məqsədinə, məzmununa, səviyyəsinə və dövrlərinə görə fərqlənir.

Biznesin strateji planlaşdırılması idarəetmə prosesində mövcud olan başqa planlaşdırma növlərindən prinsipinə fərqlənir. Həmçinin bu fərq sadəcə planın detallaşdırılması dərəcəsində, strukturunda, məqsədində, yaxud planlaşdırma dövrünün müəyyənləşdirilməsində deyildir. Biznesin strateji planlaşdırılmasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin ümumi və spesifik elementləri əsaslandırılır, rəqabətin strategiyası və taktikası seçilir, qarşıda duran məqsədə nail olmaq üçün zəruri maliyyə material və əmək resurslarının qiymətləndirilməsi aparılır.

Strateji planlaşdırma seçilmiş strategiyanın həyata keçirilməsi və qoyulmuş məqsədə nail olunması üzrə sistem tədbirlərin hazırlanması və reallaşmasını nəzərdə tutur. O, çıxış mövqeyinin təhlilinə və biznes parametrlərinin dəyişilməsi proqnozlarına əsaslanır. Strateji planlaşdırma firmaya imkan verir ki, bazar konyukturunun dəyişilməsinə çevik reaksiya verməyə kömək edən seçilmiş kursu və taktikanı saxlasın.

Strateji planlaşdırmanın əsas funksiyaları:

- müəssisənin əsas problemlərini özündə əks etdirir;
- daha detal planlaşdırma və cari qərarların qəbulu üçün çərçivə yaradır;
- planlaşdırmanın digər növləri ilə müqayisədə daha uzunmüddətlidir;
- müxtəlif dövrlərdə müəssisənin fəaliyyətinə ahənglik və daxili birlik gətirir.

Strateji planlaşdırma firma və şirkətlərin məqsəd və vəzifələrinin konkretləşməsi, onların vaxt baxımından icrası, resursların bölüşdürülməsi, perspektiv meyllərin müəyyən edilməsi, fəaliyyətə səmərəli nəzarətin əsaslarının yaradılması kimi fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Planlaşdırma prosesinin özünəməxsus ardıcılığı var: məqsədin formalaşması, problemin öyrənilməsi, alternativin seçilməsi, planlaşdırma vəzifələrinin irəli sürülməsi, planın hazırlanması, proqnozlaşdırma, qiymətləndirmə, plan qərarlarının qəbul edilməsi, icraçılara çatdırılması, həyata keçirilməsi və kənarlaşmaların müəyyən edilməsi.

Beləliklə, strateji planlaşdırma prosesi firmanın fəaliyyət xəttini və məqsədini dəqiqləşdirməyi, fəaliyyət taktikasını, prosedurasını və qaydasını hazırlamağı, resursların bölgüsünü, müəssisənin strukturunun qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Taktika – firmanın ümumi uzunmüddətli planı və konkret vəziyyətlə uyğunlaşdırılan konkret qısamüddətli strategiyadır. Taktika çevik olmalı, burada daxili və xarici amillərin dəyişilməsi nəzərə alınmalıdır.

Uzunmüddətli və taktiki planlar tərtib edildikdən sonra həmin planların dezoriyentasiyasından və səhv təfsir etmədən qaçmaqdan ötrü əlavə oriyentir, yəni siyasət hazırlamaq lazımdır.

Praktiki siyasət dedikdə, məqsədə çatmağı yüngülləşdirən fəaliyyət və qərarların qəbulu üçün ümumi rəhbərlik başa düşülür. Prosedura konkret vəziyyətlərdə qəbul edilməsi lazım olan hərəkətlərin təsviridir. Vəziyyətin tez-tez dəyişdiyi vaxtlarda sınaqdan çıxmış fəaliyyət üsulu qəbul etmək və standart göstərişlər hazırlamaq faydalıdır.

Resursların bölgüsü planlaşdırmanın əsas vəzifələrindən biri hesab edilir. Plan qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün resursları işin istiqamətləri üzrə bölüşdürülməsinə kömək edir. Kəmiyyət formasında bölünmüş resurslar firmanın büdcəsini əmələ gətirir.

Strategiyanı seçdikdə planları işləyib hazırladıqdan sonra qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağı aydınlaşdırmaqdan ötrü təşkilatın strukturunu yoxlamaq vacibdir. Çünki strategiya strukturu müəyyənləşdirir. Təşkilat inkişaf etdikcə və onun məqsədi yeniləşdikcə bilavasitə strategiya və plan da öz növbəsində dəyişir. Bu proses strukturda da təzahür olunur.

Strateji plan – firmanın real imkanları əsasında qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əsas yolların müəyyən edilməsidir. Strateji planın işlənilib hazırlanmasına aşağıdakı elementlər daxildir:

- strateji planların təşkili üzrə rəhbər tərəfindən göstərişin hazırlanması;
- firmanın hər bir daxili bölməsi üçün strateji planın formalaşması üzrə təkliflərin hazırlanması;
- alınan təkliflərin ümumiləşdirilməsi;
- əsas strateji məqsədin və kommersiya siyasətinin hərtərəfli, müfəssəl əsaslandırılması;
- vahid perspektiv planın yaradılması.

Strateji planlaşdırma – müəssisənin, firmanın məqsədini, marketinqin bütün elementlərini, maliyyə resurslarının və istehsal imkanlarının vahid kompleks plan halında əks etdirilməsidir. Strateji planlaşdırmanın əsasını 5 strateji konsepsiya təşkil edir:

- bazarın segmentasiyası;
- məqsədli bazarların seçilməsi;
- bazara çıxış metodlarının seçilməsi;
- marketinq metodunun və vasitələrinin seçilməsi;
- bazara çıxış müddətinin seçilməsi.

İSLAM İNKİŞAF BANKININ FƏALİYYƏTİ, AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ İNKİŞAFINA OLAN TÖVHƏLƏRİ VƏ PRESPEKTİVLƏRİ

Abdullayeva S.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İslam İnkişaf Bankı (ing. *Islamic development bank*) və ya qısaca **İİB** (ing. *IDB*) - Üzvləri müsəlman ölkələrdən ibarət beynəlxalq maliyyə institutudur və dünyanın aparıcı maliyyə-kredit qurumlarından biridir. İİB İran körfəzi ölkələrinə neft gəlirləri axması nəticəsində meydana gəlmiş ilk maliyyə qurumudur. Onun meydana gəlməsi niyyəti haqqında Bəyannamə 1973-cü (İslam təqviminə görə 1393-cü) ilin dekabrında Müsəlman ölkələri maliyyə nazirlərinin konfransında imzalanmışdır. Bank fəaliyyətə 1975-ci (hicri ilə 1395-ci) ilin oktyabrında başlamışdır. İştirakçıların əksəriyyəti Afrika və Asiya, ikisi Avropa (Albaniya, Türkiyə), biri Amerika (Surinam) ölkəsidir. Bir çox bölgələrində müsəlmanlar yaşadığına görə Rusiya da İİB-ə üzv olmaq arzusundadır. Üzv ölkələr müxtəlif regionları təmsil etdikləri üçün İİB-ni regionlararası bank kimi təsnifləşdirmək mümkündür.

İİB-lə Azərbaycan Respublikası əməkdaşlığa 1992-ci ildən başlanılmışdır. 2007-ci ildə Bankın Azərbaycan üzrə yerli Nümayəndəsi təyin edilmişdir. İİB tərəfindən indiyədək Azərbaycan iqtisadiyyatına 18 layihə çərçivəsində 1 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyulub. Kənd təsərrüfatı, enerji, nəqliyyat, sosial, su təchizatı və s. sahələri əhatə edən bu layihələrin 14-ü artıq başa çatıb, 4 layihənin icrası isə davam edir. İİB-nin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini üzv dövlətlərin ərazilərində infrastruktur layihələrinin reallaşmasında fəal iştirak etməkdən, iqtisadi və sosial inkişaf məsələlərinin həllində onlara yardım göstərməkdən ibarətdir. Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək edir, sığorta fondları, habelə İKT üzvü olmayan ölkələrdəki müsəlman icmalarına maliyyə dəstəyi verən xüsusi fondlar təsis edir. İİB-nin kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdirdiyi layihələr kənd təsərrüfatının inkişafına, məhsulun və torpağın qorunmasına, heyvandarlığa və əkinçiliyə, suvarma işlərinə istiqamətlənib.

İslam İnkişaf Bankı İslam maliyyə sistemi prinsipi çərçivəsində Azərbaycan kommersiya banklarına öz dəstəyini davam etdirir. İndiyə qədər Azərbaycanın 7 bankı (Turanbank, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Rabitəbank, Unibank, Bank Standart, Kövsərbank, Əmrahbank) bu dəstəkdən faydalanmışdır. Bu banklardan təkcə 5-i İİB-in \$ 20mln. maliyyə xəttindən istifadə edir. Azərbaycan üzrə İİB-in büdcəsi \$150 milyona yaxınlaşır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dünyada 1.5 mlrd. müsəlman yaşayır. Hansı ki, dünya əhalisinin 24%-ni təşkil edir. Son 20 il ərzində şəriət prinsiplərinə uyğun olaraq iş sistemi quran bankların aktivləri və hesabları uyğun olaraq 300 və \$400 mlrd dollara qədər yüksəlib.

İslam İnkişaf Bankı qrupunun 35-ci illik toplantısının açılış mərasimində Azərbaycan Respublikası Prezidenti Cənab İlham Əliyev öz nitqində belə qeyd edib: “İslam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan arasında əlaqələr çox uğurla və sürətlə inkişaf edir. Uzun illərdir ki, biz bu səmərəli əməkdaşlıqdan böyük mənfəət götürürük və Azərbaycanın uğurlu iqtisadi inkişafında İslam İnkişaf Bankının xidməti çox böyük olmuşdur. Gələcək illərdə də bu əməkdaşlıq dərinləşəcək və ölkəmiz qarşısında duran iqtisadi və sosial məsələlərin həlli üçün biz uğurlu əməkdaşlığımızı davam etdirəcəyik. Əməkdaşlığımızın gözəl perspektivləri vardır. Azərbaycan öz inkişaf dövrünü yaşayır və bankın xətti ilə Azərbaycanda həyata keçirilmiş layihələr özünü doğruldur. Ölkəmizin hərtərəfli inkişafını təmin etmək üçün biz gələcəkdə də iqtisadi islahatlarımızı davam

etdirəcəyik. Bir sözlə, mən qeyd etmək istəyirəm ki, İslam İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan arasında bu günə qədərki əməkdaşlıq çox uğurlu olmuşdur. Biz bu əməkdaşlıqdan çox məmnunuq və ümid edirik ki, biz gələcəkdə də bu əməkdaşlığın dərinləşməsinə bərabər səylərimizi göstərəcəyik.” Azərbaycan hökuməti və İslam İnkişaf Bankının nümayəndə heyəti mütəmadi işgüzar görüşlər keçirir. Bu görüşlər zamanı Azərbaycan hökumətinə yeni təkliflər təqdim edilir, eləcə də mövcud əlaqələrin inkişaf perspektivləri müzakirə olunur. Azərbaycan hökuməti İslam İnkişaf Bankının özəl sektora, xüsusilə də real sektora investisiya yatırılması, iri müəssisələrin birbaşa maliyyələşdirilməsi, səhm kapitalında iştirak kimi sahələrdə fəaliyyətinin genişləndirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, sənaye parkları və zonalarının yaradılması, tikinti materiallarının istehsalı, metallurgiya, maşın və avadanlıqların istehsalı, kimya sənayesi kimi prioritet sahələrə investisiya yatırılmasını təklif edib. İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlığın perspektivləri maliyyə sektoru və real sektor olaraq iki istiqamətdə dəyərləndirilir:

İqtisadiyyat Nazirliyi ilə İslam İnkişaf Bankı arasında texniki dəstək barədə saziş imzalanıb. İmzalanmış qarant sazişi 200 min USD həcmindədir. Sazişə əsasən, İslam bankçılığının Azərbaycanda geniş şəbəkədə fəaliyyət göstərmək imkanları tədqiq ediləcək. Sənədə əsasən, Azərbaycanda bank sahəsində mövcud qanunvericiliyin təhlili, ölkəmizdə islam bankçılığının tətbiqi imkanlarının araşdırılması və müvafiq təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur. İslam maliyyə növlərinin tətbiqi təşviq ediləcək və təkliflər veriləcək. İslam İnkişaf Bankının maliyyələşdirdiyi və kredit ayırdığı Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC ilə işgüzar əməkdaşlıq yüksək səviyyədədir. ASC və İİB arasında mütəmadi görüşlər keçirilir və mövcud əlaqələrin inkişafı perspektivləri müzakirə edilir. Bu görüşlərin birində ASC-nin sədri Əhməd Əhmədov bildirdi ki, əkin dövryyəsinin artırılması məqsədi ilə Qarabağ kanalının yenidən qurulması və iri taxılçılıq təsərrüfatlarının yaradılması üçün meliorasiya və irriqasiya işlərinin görülməsi layihələrinin hazırlanmasına Bank texniki dəstək göstərərək və göstərməkdə davam edir. Artıq bu layihələr maliyyələşdirməyə tam hazır vəziyyətdədir. Bankın vitse-prezidenti isə Azərbaycan hökumətinin istənilən təklifini müzakirə etməyə və bu layihələrin maliyyələşdirilməsinə tam hazır olduqlarını qeyd etdi. İslam İnkişaf Bankı eyni zamanda “Azərbaycan Dəmir Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin həyata keçirdiyi regional layihələrdə iştirak etməyə maraq göstərir. Bu məqsədlə İslam İnkişaf Bankının MDB ölkələri üzrə regional direktoru Hışan Maruf ilə səmimi dostluq şəraitində keçən görüşdə son dövrlər Azərbaycan dəmir yolu sektorunda həyata keçirilən islahatlar, beynəlxalq və regional layihələrin icra vəziyyəti, qarşıda duran vəzifələr haqqında məlumat verən “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC-nin sədri Cavid Qurbanov, ortamüddətli perspektivdə Azərbaycanın regional logistik mərkəzinə çevrilməsinin əsas strateji hədəflərdən biri olduğunu bildirib, həmçinin təkcə regional deyil, artıq global əhəmiyyətə malik “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin yenidənqurulması istiqamətində atılan addımlar barədə məlumat verib. Layihə çərçivəsində “Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC ilə İslam İnkişaf Bankı arasında əməkdaşlıq imkanları ətrafı müzakirə edilib. İslam İnkişaf Bankı ilə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi arasında əməkdaşlıq uğurla davam etməkdədir və bu əməkdaşlığın gələcək perspektivləri ilə bağlı müzakirələr aparılır. Bu məqsədlə 2017-ci il Yanvarın 19-da Kənd Təsərrüfatı naziri Heydər Əsədov ilə İslam İnkişaf Bankının vitse-prezidenti Sayed Ağanın rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti ilə görüş keçirilib. Görüşdə bankın fəaliyyətinin çoxsaxəli olduğunu və tərəfdaş ölkələrdə prioritet hesab olunan sahələrin inkişafına dəstək verməyi əsas hədəflərindən olduğu nəzərə çatdırılıb və Kənd Yerlərini Kompleks İnkişafı Layihəsi çərçivəsində təklif olunan əlavə və dəyişiklikləri dəstəkləyərək, ehtiyacların və yeni istiqamətlərin yerli mütəxəssislərin iştirakı ilə müəyyənəlməsi məqsədilə Bank tərəfindən texniki missiyanın göndərilməsini məqsədəuyğun olduğu bildirilib.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ilə İslam İnkişaf Bankı arasında yüksək səviyyəli əməkdaşlıq müvəffəqiyyətlə davam edir. Son on ildə Bank ilə ölkəmiz arasında səmərəli əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuş və nəzərdə tutulan layihələr uğurla inkişaf etməkdədir. Azərbaycanda gedən sürətli inkişaf proseslərinin əlaqələrin genişlənməsinə təkan verir. Azərbaycan ilə İslam İnkişaf Bankı arasında neft-qaz, elektrik enerjisi, su təchizatı, yol tikintisi, infrastruktur layihələrinin icrası, kənd təsərrüfatı və sənaye, sərmayə qoyuluşu sahələrində nümunəvi əməkdaşlıq bundan sonra da davam edəcəkdir.

MÜƏSSİSƏLƏRİN MALİYYƏ RESURLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Abdurəhmanlı A.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təşkilati strukturundan asılı olmayaraq bütün müəssisələrin əsas məqsədlərindən biri özünün daxili maliyyə resurslarını artırmaqdan ibarətdir. Ona görə ki, onun səmərəli fəaliyyəti məhz maliyyə resursların mövcudluğundan asılıdır. Müəssisənin sərəncamında olan, təsərrüfatdaxili və təsərrüfatdan kənar maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elmi - texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə edərək təkrar istehsalın geniş vüsət alması və ümumiyyətlə, bu təsərrüfat subyektinin əmtəə bazarındakı imicinin artırılması məqsədilə bu və ya digər zəruri tədbirlərin görülməsi üçün istifadə edilən pul gəlirləri və daxilolmaları müəssisənin maliyyə resurslarını təşkil edir.

Müəssisədə maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və artırılması nə qədər önəmli faktordusa, onlardan düzgün və səmərəli şəkildə istifadə etmək bir o qədər vacibdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə resurslarından istifadənin istiqamətləri olduqca geniş və çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faiz ödəmələri, alınmış xammal materialların dəyərinin ödənilməsi əsas yer tuturlar. Digər bu kimi vacib istiqamətləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- əsaslı kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- qiymətli kağızlarda olan maliyyə resurslarının investisiyalaşdırılması;
- sosial təyinatlı xüsusi pul fondlarının yaradılmasına yönəldilən maliyyə resursları;

Kapital qoyuluşu müəssisə üçün yeni tikililərin (binaların, anbarların) və fəaliyyətdə olan müəssisələrin yenidən qurulmasına və yenilənməsinə, yeni texniki vasitələrlə təchiz olunmasına, istehsal güclərinin işlək və saz vəziyyətdə saxlanılmasına sərf olunan xərclərdir. Müəssisələrdə maliyyə idarəetməsinin (menecmentinin) düzgün təşkil olunması ən səmərəli şərtlərlə əlavə maliyyə resurslarını cəlb etməyə, onları daha yüksək səmərəylə investisiya qoyuluşuna yönləndirməklə, maliyyə bazarında fəal iştirak edərək, qiymətli kağızlar alqı - satqısı vasitəsi ilə faydalı əməliyyatlar nəticəsində məhsuldar fəaliyyət həyata keçirməyə imkan verir. İnvestisiya qoyuluşu məqsədi üçün pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin cəlb edilməsinin ən başlıca üsullarından biri də məhz qiymətli kağızların (səhmlərin, istiqrazların) buraxılışıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin qiymətli kağızlar (səhmlər, istiqrazlar) buraxması, bu qiymətli kağızların maliyyə bazarında satılması, habelə maliyyə bazarından da digər qiymətli kağızların alınması müəssisələrin əsas fəaliyyət növlərindən biri olaraq maliyyə resurslarının mühüm istifadə istiqamətlərindən biri sayılır. Əlavə maliyyə resurslarının cəlb olunması üsulu kimi qiymətli kağızların buraxılışı və satışı zamanı müəssisə rəhbərləri və maliyyə menecerləri olduqca vacib bir məsələni - hansı növ qiymətli kağızın və hansı şərtlər daxilində daha yüksək mənfəət gətirəcəyini - öncədən marketoloqlar tərəfindən marketing araşdırmaları aparmağı tələb etməklə həll etməlidirlər. Təşkilati-hüquqi strukturundan asılı olmayaraq hər bir müəssisə təsərrüfat ilinin nəticəsinə əsasən sərəncamında qalan xalis mənfəətdən xüsusi təyinatlı fondlara ("İstehlak fondu", "Sosial sahə fondu", "Kadr hazırlığı fondu") əvvəlcədən müəyyən olunmuş həcmdə ayrılmalara aparmaqla bu fondları formalaşdırır. Həmin fondların vəsaiti xüsusi yeni əmlakın yaradılmasına səbəb olmayaraq, yalnız sosial sahənin inkişafına yönəldilməli olan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi, işçilərin həvəsləndirilməsi (motivasiyası), onlara maddi yardımların göstərilməsi, kadrların hazırlanması və ixtisaslarının artırılmasına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə sərf edilir. Sosial təyinatlı fondlara mənfəətdən ayrılmasının konkret müəyyənləşdirilmiş həcmi hər bir müəssisənin idarəetmə orqanları tərəfindən müəyyən edilir, beləliklə fondların istifadə olunmamış müəyyən hissəsi (qalıq) növbəti ilə keçir. Müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəlilik analizi pul resursları hərəkətinin analizi ilə məhdudlaşdırılır. Yuxarıda qeyd olunmuş metodlar son dövrlərdə ölkəmizin yerli praktikasında müəssisələr tərəfindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Eyni zamanda idarə etmənin səmərəliliyi analizinə müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəliliyi analizi də daxil edilir. Respublika şəraitində maliyyənin işləyi nəzər nöqtəsindən müəssisənin pul resurslarının (pul axınlarının) hərəkətinin və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini və onun maliyyə vəziyyətini əks etdirən bir sıra göstəricilərin kompleks analizi ilə tanış olmaq (əsaslanmaq) lazımdır. Verilmiş aspektdə biz müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinə investisiyalaşdırılan maliyyə resurslarının istifadəsinin səmərəliliyi məsələsinə xüsusi diqqət verəcəyik. Professor D.S. Molyakovun fikrincə, dövriyyə vəsaitlərinə investisiyalaşdırılan maliyyə resurslarının istifadə olunmasının səmərəlilik dərəcəsi aşağıdakı göstəricilərin köməyi ilə qiymətləndirilə bilər:

- 1) rentabellik;
- 2) dövriyyə vəsaitlərinə qoyulan hər bir manata düşən buraxılan ümumi və ya əmtəəlik mal (yüklemə əmsali);
- 3) gün olaraq dövriyyə sürəti və dövriyyə sürəti əmsali;

4) xüsusi vəsaitlərin mühafizəsi (mühafizə əmsali).

Müəssisənin səmərəliliyinin iqtisadi göstəriciləri içərisində mühüm əhəmiyyətə malik olan rentabellik göstəricisidir. Mənfəət müəssisənin mütləq gəlirliyini əks etdirdiyi halda, rentabellik nisbi gəlirliliyi əks etdirir və mənfəətin müəyyən bir bazaya nisbəti ilə ifadə olunur. Müəssisənin rentabelli hesab olunması üçün məhsulun satışından əldə edilən pul vəsaiti məhsulun istehsalı və satışına çəkilən xərcləri ödəməklə yanaşı müəyyən mənfəət də vəd etməlidir. Rentabellik müəssisənin işinin səmərəliliyini və müəssisənin kapitalını artırmaq qabiliyyətini xarakterizə etmək üçün istifadə olunur.

Rentabellik göstəriciləri maliyyə resurslarının investisiyalasdırılması anından mənfəət şəklində son nəticənin əldə edilməsinə qədər olan həddə qədər səmərəlilik amillərini tam şəkildə əks etdirir. Burada qoyulan maliyyə resurslarına düşən mənfəət norması əsas istiqamətverici amil hesab olunur. Müəssisənin maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün, cəlb olunma mənbəyindən asılı olmayaraq müəssisənin malik olduğu resursların istifadə olunmasının bütövlükdə əsas və dövrüyyə kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyini əks etdirən iqtisadi rentabellik olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyə sürəti yavaşlaya və ya sürətlənə bilər. Dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyə sürətinin artması nəticələrində, yəni, dövrüyyə vəsaitlərinin dövrüyyənin ayrı-ayrı və bütün mərhələlərində keçirdiyi müddətin azalması, bu vəsaitlərə tələbatı azaldır, onların dövrüyyədən azad olması baş verir.

Dövrüyyə sürətinin yavaşlaması dövrüyyəyə əlavə vəsait cəlb olunması ilə müşayiət olunur. Beləliklə biz, fəaliyyət dövrünün bütün mərhələlərində: onların istehsal fondlarına investisiyalasdırılması anından, yəni onların dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində xüsusi olaraq maliyyə resursu olmağı dayandırdığı vaxtdan onların müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olan mal (iş, xidmət) satışından gəlirin tərkibində mənfəət artımı şəklində əldə olunması, yəni, vəsaitin dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində yenidən gəlirlər və daxilolmalar formasını qəbul etdiyi vaxtda qədərki maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinə baxdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, fəaliyyət dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində, xüsusilə dəyərin pul formasına keçdiyi mərhələdə maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi cəhdlərinin mənası olmazdı, çünki, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi bütün təkrar istehsal prosesinin nəticəsidir. Yəqin ki, söhbət xüsusi və ya cəlb olunmuş maliyyə mənbələri hesabına yaradılan vəsaitlərin istifadə olunmasının səmərəliliyi haqqında və yaxud da müəssisənin maliyyə resurslarının başqa emitentlərin qiymətli kağızlarına investisiyalasdırılmasının səmərəliliyi haqqında gedə bilər, lakin bu ayrı bir tədqiqatın predmetidir. Qeyd etməkm lazımdır ki, müəssisənin maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin analizi ilə əlaqədar təklif olunmuş metodlar əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının alınmasına şərait yaradır və eyni zamanda müəssisənin özünün fəaliyyət strategiyasının, sektoral xüsusiyyətlərinin və təşkilati-hüquqi formasından asılı olaraq maliyyə işinin təşkili xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını da tələb edir.

TİCARƏTDƏ MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİNİN BEYNƏLXALQ VƏ MİLLİ UÇOT STANDARTLARINA UYGUN UÇOTU VƏ TƏHLİLİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Abuşova L.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ticarətin əməliyyat prosesləri istehsal müəssisələrindən fərqli olaraq nisbətən başqadır. İstehsal müəssisələrinin əməliyyat prosesi bir neçə mərhələləri- materialların bitməmiş istehsala - hazır məhsula çevrilmə mərhələlərini özündə formalaşdırır. Ticarət müəssisələrinin əməliyyat mərhələləri isə heç bir çevirmə prosesini nəzərdə tutmur və aldığı material dəyərlərinin satışını həyata keçirir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarında mühasibat uçotunun köməyi ilə ticarət-maliyyə tapşırıqlarının hər bir bölməsinin: mal dövrüyyəsi tapşırığının, maliyyə tapşırığının, əmək və əməyin ödənişi tapşırığının, tədavül xərcləri tapşırığının yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir.

Ticarət müəssisəsinin maliyyə vəziyyəti ticarət - maliyyə tapşırığının bütün göstəricilərinin yerinə yetirilməsindən birbaşa asılıdır. Buna görə mühasibat uçotu maliyyə tapşırığının yerinə yetirilməsi, malsatan, malalan və büdcə ilə hesablaşmaların düzgün aparılması, bank kreditlərinin düzgün istifadə edilməsi, debitor borclarının vaxtli – vaxtında alınması üzərində daimi nəzarəti təmin etməlidir.

Müəssisənin işgüzar fəaliyyətinin müəyyən olunmasının ən vacib forması, onun hesabat dövründə istehsal və maliyyə - təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə etdiyi maliyyə nəticəsi göstəricisidir. Bu göstərici mənfəət və zərər nəticələne bilər. Maliyyə Nəticəsi Azərbaycan Respublikasının “Mühasibat uçotu haqqında” Qanunun tələblərinə uyğun olaraq bütün əməliyyatların nəticələrinin və mühasibat uçotu maddələrinin qiymətləndirilməsi nəticəsi kimi müəyyənləşdirilir.

Ticarət müəssisə və təşkilatlarının bazar iqtisadiyyatı şəraitinə işləməsi, onlarda təsərrüfat hesabı prinsiplərinin dərinləşməsinə, iş fəaliyyətinin rentabelliyyənin təmin edilməsinə geniş yollar açır. Bu da müəssisə və təşkilatların maliyyə nəticəsinin uçotunun və təhlilinin təşkil edilməsini tələb edir.

Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın tərtib edilməsinə dair iki əsas yanaşma təşəkkül tapmışdır. Birinci yanaşma xərc ünsürləri üzrə istehsal məsrəflərinin açıqlanmasına, ikincisi isə məhsulların maya dəyərində əsaslanır. Hər iki format maliyyə xərclərinin formalaşması haqda məlumatları müxtəlif cür açıqlasa da, tamamilə eyni nəticələr almağa imkan vermir.

Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarında mənfəət və zərərlərə dair xüsusi forma müəyyən olunmamışdır. Lakin onun tərtib və təqdim olunması ilə əlaqədar olaraq mühüm məsələlər 1 №-li MHBS- da müəyyən olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Mənfəət və zərərlərə dair hesabatda açıqlanan informasiyalar minimal tələblər səviyyəsində göstərməlidir;
2. Informasiyalara olan tələbat hesabatın özündə açıqlanmalı və ya əlavə olunan izahatda şərh olunmalıdır.

Son dövrlərdə Beynəlxalq praktikada mənfəət və zərərlər haqqında hesabatın quruluşunda müəyyən dəyişikliklər aparılmışdır. Eyni zamanda təşkilatın balans mənfəətinin formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilərin tərkibi genişləndirilmişdir.

Başlıca dəyişiklik son maliyyə nəticələri hesablanan zaman məhsul, iş və xidmətlərin satışından çıxılan istehsal xərclərinin tərkiblə əlaqədardır. Bu tərkib məhsulların (iş və xidmətlərin) maya dəyəri, kommersiya xərcləri və idarəetmə xərcləri kimi mühasibat uçotunun qaydalarına uyğun surətdə müəyyənləşdirilməmişdir.

MHBS- nın 1.№-li standartına uyğun olaraq mənfəət və zərər haqqında hesabatla ən azı aşağıdakı maddələr daxil edilməlidir:

- Əsas gəlir;
- Məsuliyyət mərkəzləri üzrə gəlir və xərclər;
- Məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçota alınmış birgə müəssisələrin və asılı müəssisələrin mənfəətində və ya zərərində əsas müəssisənin payı;
- Mənfəət vergisi üzrə xərclər;
- Adi fəaliyyətdən mənfəət və ya zərər;
- Fövqəladə məsrəflər;
- Azlıq təşkil edən mülkiyyətçilərin payı;
- Hesabat dövründə xalis mənfəət və ya zərər və s.ni ayrıca göstərmək hər bir sahənin nəticəsini görməyə şərait yaradır.

Sözü gedən göstəriciləri əldə etmək üçün onların həmin məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçotunu aparmaq zəruri sayılmalıdır.

Aid olduğu bölmə: Müəssisələrin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi.

AZƏRBAYCANIN NEFT STRATEGİYASININ İQTİSADİYYATA TƏSİRİ

Ağayeva N.Ş.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Azərbaycanın müstəqillik əldə etdiyi dövr həm iqtisadi həm də siyasi baxımdan mürəkkəb idi. Səriştəsiz müxalifət nümayəndələrinin siyasəti nəticəsində ölkədə iqtisadi-siyasi bir kaos hökm sürürdü. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra bu kaos dövrü tarixin arxivinə göndərilə də, xarici təzyiqlər davam edirdi. Lakin ümummilli lider Heydər Əliyevin dəmir iradəsi və real həyat təcrübəsinə istinad edən fəvqəladə siyasi istedadı bu qeyri-müəyyənliyi aradan götürdü. Uzaqgörən dahi siyasətçi bunu həyata keçirmək üçün neft amilindən istifadə etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. O bilirdi ki, müstəqil Azərbaycanın gələcək iqtisadiyyatının inkişafı neft sənayesindən asılıdır.

1994-cü ilin 20 sentyabrında Azərbaycanın Neft sənayesində yeni bir dövr başlandı. Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti (ADNŞ) ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstan və sonradan bu dövlətlərə qatılan Yaponiya böyük şirkətləri daxil olan konsorsium arasında Bakıdakı “Gülistan” sarayında öz müstəsna əhəmiyyətinə görə “Əsrin müqaviləsi” adını almış müqavilə imzalandı.

Xəzər dənizinin dərinliyində yerləşən “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarının işlənməsi və məhsulunun pay bölgüsü haqqında 400 səhifəlik bu müqavilə 4 dildə tərtib edilmişdir. Müqavilədə üç əsas məsələ qeyd edilmişdir. İlk 18 ayda neft hasilatına başlanılacaq, 48 ay müddətində neftin çıxarılması tam

şəkildə təmin ediləcək və çıxarılan neftin xarici şirkətlər tərəfindən ixrac edilməsi üçün boru kəməri 54 aydan gec olmayaraq çəkiləcəkdir. “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin tarixində yeni milli neft strategiyası həyata keçirilməyə başlandı. Təməli ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu strategiyanın gerçəkləşməsi və beynəlxalq neft şirkətləri ilə sazişlərin imzalanması nəticəsində ölkənin neft ehtiyatlarının istismarına çoxmilyardlı xarici investisiyalar cəlb edildi. Müasir menecment, qabaqcıl texnologiyalardan məhrum olan neft sənayemiz üçün xarici investorların Azərbaycana cəlb edilməsi ən mühüm hadisə idi.

“Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması Azərbaycanın bir dövlət kimi tanınmasına, onun dünya iqtisadi sisteminə qoşulmasına və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə şərait yaratdı. Beynəlxalq neft sazişlərinin imzalanması ilə neft sazişlərində iştirak edən şirkətlərin dövlətləri ilə səmərəli və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın inkişafı üçün əsaslı təməl quruldu, ölkənin geosiyasi mövqeyinin daha da möhkəmləndi, dünya iqtisadiyyatına integrasiya prosesinin sürətlənməsi üçün şərait yarandı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi neft strategiyası sayəsində 1999-cu ilin noyabrında Türkiyənin İstanbul şəhərində keçirilmiş ATƏT-in sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Türkmənistan, prezidentləri tərəfindən “Bakı-Tbilisi-Ceyhan”(BTC) əsas ixrac neft kəmərinin çəkilişi haqqında dövlətlərarası müqavilə imzalanmışdır.

2002-ci ilin sentyabrın 18-də Bakıda Səngəçal terminalında ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin iştirakı ilə BTC əsas ixrac neft kəmərinin təməli atılmış və tikinisinə başlanmışdır. 2004-cü ilin oktyabrında BTC əsas ixrac neft kəmərinin Azərbaycan hissəsi Gürcüstan hissəsi ilə birləşdirilmişdir. 2006-cı ilin iyulun 13-də Türkiyənin Ceyhan şəhərində XXI əsrin ən böyük enerji layihəsi Heydər Əliyev adına “Bakı-Tbilisi-Ceyhan” əsas ixrac boru kəmərinin açılış mərasimi olmuşdur.

Neft və qazın satışından əldə olunan gəlirlərin Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi tərəqqisinə istiqamətləndirilməsi dövlət siyasətinin başlıca məqsədidir. Bunu nəzərə alaraq ölkənin neft yataqlarının xarici şirkətlərlə birgə işlənməsindən əldə edilən mənfəət neftinin satışından daxil olan valyuta vəsaitlərinin və digər gəlirlərin toplanması və səmərəli idarə edilməsi, həmin vəsaitlərin öncül sahələrinin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən ümummilli layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təmin etmək məqsədilə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 29 dekabr 1999-cu il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu(ARDNF) yaradıldı.

Cənab prezident İlham Əliyevin 27 sentyabr 2004-cü il tarixli fərmanı ilə “Neft və qaz gəlirlərinin istifadə olunması üzrə uzunmüddətli srategiya” təsdiq olundu. Həmin strategiyada vəsaitlərin aktiv şəkildə, o cümlədən iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda, regionların, kiçik və orta sahibkarlığının infrastruktur sahələrinin geniş miqyaslı inkişafında, yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində, “insan kapitalının” inkişafında, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi və digər bu kimi sahələrdə istifadə olunması nəzərdə tutulur. Cənab prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, neft bizim üçün məqsəd deyil, ölkəmizin qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün bir vasitə roludur. Yeni neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması iqtisadiyyatın sürətli inkişafına imkan yaratdı, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması üçün ölkədə sosialyönümlü tədbirlərə diqqət artırıldı. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Azərbaycanda həyata keçirilən uğurlu srategiya nəticəsində son 13 ildə ümumi daxili məhsul, sənaye istehsalı üç dəfədən çox artmışdır. Ölkənin maliyyə imkanlarının xeyli dərəcədə artması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün geniş imkanlar yaratdı. Ötən illər ərzində neftdən əldə olunan gəlirlər hesabına iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirildi. Bunun da hesabına ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun payı təqribən 70% çatdırıldı.

“Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər, mühüm infrastruktur layihələrin reallaşdırılması ölkəmizin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. “Əsrin Müqaviləsi”nin uğurla reallaşdırılması ilə əsası qoyulmuş Azərbaycanın yeni neft strategiyası iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, xüsusən də qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli imkan yaratmışdır. Bu da öz növbəsində ölkənin neftdən asılılığının azalmasına və yeni iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

“Əsrin müqaviləsi”nin bağlanması ilə Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi digər dünya ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsinə və beynəlxalq mövqelərinin möhkəmlənməsinə, Avropa Birliyinə integrasiya olunmasına, böyük dövlətlərlə dostluq və strateji əməkdaşlıq münasibətlərinin yaranmasına və inkişafına əlverişli imkan və müsbət zəmin yaratmışdır. Azərbaycan öz müstəqil neft siyasətini ardıcıl və qətiyyətlə həyata keçirmiş, malik olduğu təbii sərvətlərə milli hüquqlarını reallaşdırmış, dünyanın ən inkişaf etmiş və qabaqcıl texnoloji imkanı olan dövlətləri ilə bərabərhüquqlu partnyorluq münasibətləri yarada bilmişdir.

Şərq və Qərbi, Orta Asiya-Qafqaz və Avropanı birləşdirən neft, qaz, nəqliyyat-kommunikasiya transmilli layihələrinin mərkəzinə çevrilmiş Azərbaycan bu gün nəinki təkcə öz ölkəsinin və xalqının problemlərinin həllinə çalışır, eyni zamanda, Avrasiya regionunun, bütün dünya xalqlarının qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığının, regional integrasiyasının, dünya qlobal enerji təminatının mühüm faktorlarından biri hesab olunur[5,s.549].

Cənab prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən uğurlu siyasətin nəticəsində ölkədə qeyri-neft sektoru günü-gündən inkişaf edir. Qeyd etmək istərdim ki, məhz neft siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan istər iqtisadi, istərsə də siyasi cəhətdən regionun aparıcı dövlətlərindən birinə çevrilmişdir.

İNVESTİSIYA PORTFELİNDƏ RİSKLƏRİN AZALDILMASI

Alırzadə X.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad universiteti

İnvestisiyalar hər bir ölkənin inkişafında mühüm rol oynayır. Ölkə iqtisadiyyatında maliyyə vəsaitlərinin həcmindən istehsalın inkişaf templəri, əhalinin məşğulluq səviyyəsi, infrastruktur layihələrinin icrası və bir çox digər məsələlər asılıdır. İlk baxışdan bu qədər mürəkkəb görünən “investisiya” anlayışı nəyi ifadə edir deyə sual yaranır. Əksəriyyətimiz fərqi nə varmadan mütəmadi olaraq investisiya fəaliyyəti ilə məşğul oluruq. Məsələn, avtomobil, soyuducu, televizor, mebel və ya əhəmiyyətli xərc tələb edən hər hansı digər məhsulun alınmasını investisiyaya aid etmək olar. Çünki hərəkət vasitəsi olan avtomobil və ya qonaq otağı üçün mebel dəsti alarkən siz bu məhsullardan kifayət qədər uzun müddət ərzində istifadə etməyi nəzərdə tutursunuz və deməli, öz vəsaitinizi bu maddi nemətlərə investisiya etmiş olursunuz. Beləliklə, sizin hər biriniz investor olmuş və ola bilər və bunun üçün hansısa xüsusi bilik və ya bacarığın olması tələb olunmur.

Digər tərəfdən, investisiya haqqında danışarkən insanlar televizor alınmasını deyil, bir qayda olaraq, dövlət və ya korporativ qiymətli kağızlara, daşınmaz əmlakla və s. investisiyanı nəzərdə tuturlar. Bu anlayışı daha da dəqiqləşdirək – yəni “investisiya” deyərkən adətən qiymətli kağız nəzərdə tutulur. Sual yarana bilər ki, niyə məhz qiymətli kağız? Çünki məhz bu maliyyə aləti qısa zaman ərzində, hətta bir neçə dəqiqədə dəfələrlə alınıb satıla bilər. İstənilən şəxs broker təşkilatında hesab açaraq qiymətli kağız əldə etmək və ya satmaq imkanına malikdir. Birjalarda kotirovka olunan qiymətli kağızlar üzrə, bir qayda olaraq, böyük miqdarda tələb və təklif mövcud olur, yəni bu kağızlar likvid olurlar. Beləliklə, təcrübədə qiymətli kağız bütün investisiyalardan ən likvidi sayıldığına görə, məhz bu maliyyə aləti investorların əksəriyyəti üçün cəlbedicidir.

Qiymətli kağızlara investisiyanın bahalı avtomobil alınmasına qarşı daha bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, düzgün kapital bazarları və biznes imkanları seçilmiş qiymətli kağızın inflyasiya nəzərə alınmaqla ən azı öz qiymətini saxlayacağı və ya daha da artıracağı halda, avtomobil ləğv olaraq ildən-ilə qiymətini itirəcək. Avtomobildən fərqli olaraq daşınmaz əmlakın qiyməti artma tendensiyasına malik olsa da, sonuncuya investisiyanın ən böyük çatışmazlığı bu növ əmlakın tez bir zamanda realizasiyasının çətinliyindən ibarətdir. Başqa sözlə, əgər siz bina sahibisinizsə, bazarda sizin binanızı almaq istəyənlərin sayı on və ya yüz nəfəri üstələməyəcək. Halbuki likvid qiymətli kağıza tələbat bundan on dəfələrlə artıq olacaqdır.

Maraqlıdır ki, investorlar özləri də iki kateqoriyaya bölünürlər – bir qrup investorlar yalnız bir şirkətə yatırım etməyi üstün tutduğu halda, digər qrup bir neçə müəssisəyə öz vəsaitlərini investisiya edirlər. Sonuncu qrupa daxil olan investorlar bir qayda olaraq portfel investorları adlanırlar. Bu iki qrup arasında fərq nədə olduğu aydınlaşdıraq. Investor fiziki şəxs və ya investisiya şirkəti olduğu halda yalnız bir korporasiyanın qiymətli kağızlarını alırsa, bu həmin investorun təşkilatın fəaliyyətində olduqca yaxından iştirak etmək arzusunu əks etdirir. Bu kateqoriyadan olan investorlar strateji investisiya (şirkətin 10 faiz və ya daha artıq hissəsinin alınması) yolu ilə təşkilatın tərəfdaşına çevrilməyi üstün tuturlar. Belə investorun hərəkətlərinin motivi aydındır və adətən şirkətin direktorlar və ya müşahidə şurasında təmsil olunma və şirkətin strategiyasına təsir edə bilmə istəyini ifadə edir. Strateji tərəfdaş olmaq cəhdi şirkətin səhmlərinin müəyyən hissəsinin birdəfəlik alınması, eləcə də bu səhmlərin bazardan bəzən illərlə uzanan yığılması vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Beynəlxalq təcrübədə hər iki hala rast gəlinir. Bu məqamda kimin və nə məqsədlə tək-tək şirkətlərə investisiya etməsini anladıqdan sonra investisiyalar nəzəriyyəsi barədə danışmağı lazım bilir. Qısaca qeyd etmək olar ki, bu nəzəriyyə risklərin diversifikasiyasına əsaslanır.

İqtisadiyyatın bu və ya digər seqmentlərində ola biləcək azalmalardan asılı olmayaraq, investisiyanın stabil gəlirlər gətirməsi üçün iqtisadiyyatın bütün və ya əksər seqmentlərinə yatırımlar etmək lazımdır. İnvestisiya portfeli bir və ya bir neçə ölkəyə aid olan qiymətli kağızlar əsasında yaradıla bilər – bu zaman portfel yalnız səhmlərdən, istiqrazlardan və ya bunların ikisinin kombinasiyasından ibarət ola bilər.

Diversifikasiya nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, portfelin strukturunda ən azı 27 və ya daha çox qiymətli kağız iştirak etməlidir. Bu, iqtisadiyyatın bütün seqmentlərini əhatə və sizə daha uyğun olan risk səviyyəsinə malik bir portfel yaratmağa imkan verəcək. İnvestisiya portfelinin riskini latın hərfi olan β (beta) ilə ifadə edirlər. “Beta” əmsalı 0,1 ilə daha yuxarı göstəricilər arasında tərəddüd edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazarın riski ümumilikdə 1.00 β -ya bərabərdir. Əgər sizin portfelinizin riski vahidə yaxındırsa, bu halda bazarın bütün volatilliyi (qiymət dəyişiklikləri) sizin portfelinizdə də əks olunacaqdır. “Beta” əmsalının göstəricisinin vahiddən yuxarı olduğu halda isə portfelin riski həmin bazarın riskini üstələmiş olur (məsələn, “beta” 2 sizin portfelin bazara nisbətən iki dəfə riskli olması anlamına gəlir). İnvestisiya portfeli üzrə “beta” əmsalı vahiddən az olarsa, sizin riskləriniz də az olacaqdır.

Bazarda baş verən tərəddüdlərə qarşı dayanıqlı olan portfel yaratmaq üçün dünyanın müxtəlif regionlarını təmsil edən şirkətlərin həm səhmlərinə, həm də istiqrazlarına yatırımlar etmək məqsədə uyğundur. Buna baxmayaraq, riski azaldılmış portfel də hər zaman risksiz olmur. Məsələn, 2008-2009-cu illərdə yaşadığımız genişmiqyaslı böhranın təsirindən az riskli portfel tam qorumaq mümkün deyildi. Xoşbəxtlikdən, bu cür böhranlar 50 ildə bir dəfədən də az olur.

Daşınar və ya daşınmaz əmlaka investisiyadan fərqli olaraq, daimi təhlil altında olan likvid bazar alətlərinə edilmiş yatırımlar bu mövqelərdən ən az itki ilə çıxmaq imkanı verir. Başqa sözlə, hətta əgər siz bir neçə ölkədə daşınmaz əmlaka investisiya etmiş olsanız, öz mövqələrinizi bağlamaq (alınmış investisiya aktivlərini geri satmaq) üçün sizə ən azı bir və ya iki ay tələb olunacaq. Halbuki, həmin bir neçə ölkənin qiymətli kağızlarında açılmış mövqələrinizdən siz bir neçə dəqiqənin ərzində çıxı bilərsiniz. Portfel investisiyalarının ən böyük mənfi cəhəti portfelin formalaşdırılmasına çəkilən xərclərdir. İnvestor bir əcnəbi şirkətin bir milyon dollar məbləğində qiymətli kağızlarını alırsa, bu zaman bu əqd üzrə xərcləri bir əməliyyat üzrə çəkilən xərcə bərabər olacaq. İndi isə təsəvvür edək ki, həmin investor eyni məbləği 50 müxtəlif qiymətli kağıza yatırır – bu halda portfelin formalaşma qiyməti dəfələrlə artmış olur. İşin digər tərəfi də var – inkişaf etmiş bazarda alınmış qiymətli kağızları satmaq üçün nisbətən az səy tələb olursa da, bütün 50 mövqedən çıxarkən xərclər azı iyirmi dəfə artır. Bununla belə, bu vəziyyətdən də çıxış yolu mövcuddur. Qiymətli kağızlar bazarında portfel investisiyaları sahəsində xidmətlərini təklif edən kifayət qədər şirkətlər – investisiya və pensiya fondları fəaliyyət göstərir.

MALİYYƏ NƏZARƏTİ VƏ AUDİTİN MAHİYYƏTİ

Allahverdiyeva M.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maliyyənin nəzarət funksiyası milli iqtisadiyyatda maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin elmi və nəzəri əsaslarını təşkil edir. Nəzarət funksiyası bölgü və yenidən bölgü münasibətlərini, pul fondlarının yaradılması və istifadəsini əhatə edir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının təcrübədə reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir. Aşağıda təqdim olunan təriflər maliyyə nəzarətinin məzmununa münasibətdəki fərqləri əks etdirir.

İ.A. Belobjetskinin fikrincə: «Maliyyə-təsərrüfat nəzarəti altında nəzarət funksiyaları verilmiş dövlət orqanlarının və ictimai orqanların müəssisə, birlik, idarə, təşkilat və maddi istehsal və qeyri-istehsal sahələri bölmələrinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə, həmin fəaliyyətin iqtisadi səmərəliliyini obyektiv qiymətləndirmək, təsərrüfat və maliyyə əməliyyatlarının qanuniliyini, mötəbərliyini və məqsədmüvafiqliyini, mülkiyyətin qorunub saxlanılmasını təyin etmək, istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyin və dövlət büdcəsi gəlirlərinin artırılmasının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarını aşkara çıxarmaq məqsədilə nəzarət sistemi kimi başa düşülməlidir»

U.Y. Danilevskiyə maliyyə nəzarətinin tərifini belə ifadə etmişdir: «İqtisadiyyatın, istehsalın idarə olunmasının ümumi mexanizminin mühüm funksiyalarından biri və ayrılmaz tərkib hissəsi olmaq etibarilə, maliyyə nəzarəti maliyyə, kredit və istehsal göstəricilərini əhatə edir. Nəzarət sferasına istehsal, bölgü, pul,

mal-material dəyərlilərinin pul ifadəsində dövriyyəsi və istehlakı daxil edilir» Deməli, maliyyə nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin zəruri ünsürü olmaq etibarilə dəyər xarakterinə malikdir. Maliyyə nəzarəti nəzarətin digər növlərindən fərqli olaraq, ictimai təkrar istehsalın bütün sahələrində təzahür edir və maliyyə nəticələrinin qəbul edilməsi mərhələsi də daxil olmaqla, maliyyə fondlarının bütün hərəkət prosesini müşayiət edir. Bölgü prosesi mərhələsində maliyyə nəzarətinin vəzifəsi ictimai məhsuldan cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarını ödəmək üçün istifadə olunmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə və onunla əlaqədar olan məsələlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və formalarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusudur. Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri tarazlığındakı pozuntuları, makro və mikro iqtisadi tənzimləmə prosesində bu və ya digər uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaq üçün alət kimi istifadə olunur. Maliyyə nəzarəti sferasına pulun istifadə olunması ilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Bu zaman ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, həmçinin, fəaliyyətin bütün növləri üzrə pul vəsaitləri fondlarının qarşılıqlı əlaqələri qeyd edilməlidir. Konkret olaraq maliyyə nəzarətinə aşağıdakı istiqamətlər daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə nəzarət olunması
- məcmu ictimai məhsulun dəyərinin və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü
- büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarəti

D.Q.Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini bu qaydada açıqlayır: «Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinin forması kimi çıxış edir. Onun məzmunu və təyinatı təsərrüfat subyektlərinin, sahə və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarət olur.

Maliyyə nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

- maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatlar və vəsaitlərin formalaşması arasında tarazlığın təmin edilməsi;
- dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında təmin edilməsi;
- müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına, uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək;
- qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunmasına nəzarəti gücləndirmək;
- müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək fəallığa nail olunmasına köməklik etmək

Maliyyə nəzarətinin predmeti sözün geniş mənasında, həm təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini və həm də sözün qısa mənasında, yəni dövlət büdcəsini əks etdirir. Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyəsidir. İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələlərində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir.

S.P.Opyonişev və V.A.Jukov qeyd edirlər ki, dövlət maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və yeri haqqında danışarkən onun həyata keçirilməsində müəssisə, təşkilat, bank, səhmdar cəmiyyətləri və s. yəni sahibkarlıq edən subyektlərin rolunun araşdırılmasına ehtiyac duyulur. Və bu səviyyədə dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə-təsərrüfat nəzarətini də həyata keçirir, yəni o, təkcə sırf maliyyə deyil, hətta bəzi hallarda vergi hesablanmasının düzgünlüyünü, istehsalatın səmərəliliyini və büdcə vəsaitlərinin istifadə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün təsərrüfat fəaliyyətini də əhatə edir. Bununla bağlı maliyyə nəzarətinin obyektı təsərrüfat prosesləri kompleksi, maddi istehsal və qeyri istehsal sahələrinin pul münasibətləri olur.

Maliyyə nəzarətinin, qeyd olunan anlamda həyata keçirilməsinin iki aspekti ön plana çəkilir.

→ pul vəsaitlərinin və maddi dəyərlilərin qorunmasının, qeydiyyat və hesabat məlumatlarının etibarlılığının təmin olunması, dövlət maliyyə qanunvericiliyinə riayət edilməsi.

→ müəssisələrin fəaliyyətinin düzgün qiymətləndirilməsi, istehsalın fasiləsizliyinin və təsərrüfatçılığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi. Başqa sözlə desək, maliyyə nəzarətinin obyektı büdcə vəsaitlərinin tam səfərbər edilməsi ilə əlaqədar ərazi, sosial və sahə baxımından, milli gəlirin bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi və dövlətin öz funksiyasını yerinə yetirməsi məqsədi ilə onun səmərəli istifadə olunması üçün, hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan pul münasibətləridir.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir. Maliyyə nəzarəti xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması məcmusundan ibarətdir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün yüksək

ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi nəzarət təşkilatları və ya qrupları yaradılır. Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq müəyyən edilir.

S.V.Stepaşin "Dövlət maliyyə nəzarəti" əsərində maliyyə nəzarətinin obyektini kimi milli gəlirin istehsalı, bölüşdürülməsi və onun səmərəli istifadəsinə dair, bir tərəfdən dövlət, digər tərəfdən hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan münasibətlər kimi müəyyən edir. Deməli, maliyyə nəzarətinin obyektini həyata keçirilməsi pulla qiymətləndirilən nəzarət altında olan subyektiv fəaliyyətdir. Nəticə etibarilə pulla dəyərləndirilməsi mümkün olmayan fəaliyyət maliyyə nəzarəti obyektini ola bilməz. Lakin digər sahələrin nəzarət obyektini ola bilər, o cümlədən, sanitariya, texnologiya və s.

Bəzi mütəxəssislər obyektlərin daha da detallandırılmış siyahısını təqdim edirlər. Məsələn, A.V.Nesterovun fikrincə yoxlama obyektinə aşağıdakılar aiddir:

→ əraziyə və otaqlara baxış keçirilməsi məhsulun qeydiyyatına alınması, qeydiyyatına alma və hesabat sisteminin yoxlanılması, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təftiş olunmasının müəyyən edilməsi və ya keçirilməsi yolu ilə öyrənilə bilən hüquqi şəxslərin və ya fərdi sahibkarların təsərrüfat və ya digər fəaliyyəti;

→ istehsal, istismar, saxlanma, daşınma, realizə edilmə və köhnəlmə prosesləri;

→ yoxlanılmasına və tədqiqinə məruz qala bilən əşyalar, məsələn, məhsul, tullantılar, ətraf mühitin təbii nümunələri;

→ şəxsi yoxlamaya və yaxud fərdi yoxlamaya məruz qala bilən subyektlər, məsələn, fiziki və yaxud vəzifəli şəxs;

→ qanunla nəzərdə tutulan digər obyektlər. Məsələn gömrük nəzarəti bu obyektlərin yoxlanılmasını nəzərdə tutur: gömrük məqsədləri üçün lazım olan sənəd və məlumatlar; şəxsi yoxlama və sorğu keçirilmə subyektləri yoxlaması, qeydə alınması əmtəə və nəqliyyat vasitələri; yoxlama, qeydiyyatına alma və hesabat sistemləri; gömrük tərəfindən yoxlanılması nəzərdə tutur: gömrük məqsədləri üçün lazım olan sənəd və məlumatlar; şəxsi yoxlama və sorğu keçirilməsi subyektləri; yoxlanılması, qeydə alınması əmtəə və nəqliyyat vasitələri; yoxlama, qeydiyyatına alma və hesabat sistemləri; gömrük tərəfindən yoxlanılması əmtəə və nəqliyyat vasitələri yerləşə bilən ərazi, otaqlar və digər yerlər, yaxud da ki baxış keçirmə yolu ilə, yaxud Rusiyanın qanunvericiliyində nəzərdə tutulan digər fəaliyyət fəaliyyət formaları, həyata keçirilə bilər.

İQTİSADI İNKİŞAFDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİN ROLU

Bağirova N.A.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Son 10 il ərzində Azərbaycanda əhalinin etibarlı ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması sahəsində ciddi nailiyyətlərə imza atılıb. Bu nailiyyətlərin əldə edilməsinə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı" mühüm rol oynayır. Ötən dövr ərzində aqrar sektor iqtisadiyyatın prioritet sahəsi kimi diqqət mərkəzində saxlanılıb. Kənd təsərrüfatında vergi güzəştlərinin tətbiqi davam etdirilmiş, fermerlərə genişmiqyaslı dövlət dəstəyi tədbirlərinə başlanılmışdır. Belə ki, fermerlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması, məhsulun maya dəyərinə çəkilən xərclərin azaldılması məqsədilə yanacaq və mühərrik yağına, buğda və çəltik səpininə, toxum istehsalına və gübrə satışına subsidiyaların verilməsi təmin olunmuşdur. Kənd təsərrüfatı texnika və avadanlığının və damazlıq mal-qaranın güzəştli lizinə şərtlərlə fermerlərə satılmasına başlanılmış və bu tədbirlər daha da genişləndirilib. Etibarlı ərzaq təminatı hər bir ölkənin iqtisadi sabitliyinin və sosial dayanıqlılığının başlıca şərtidir. Bu baxımdan Azərbaycan dövləti əhalinin ərzaqla etibarlı təminatına dair çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirir və ərzaq təhlükəsizliyinin bir başa asılı olduğu aqrar sahənin inkişafına yönələn irimiqyaslı dövlət proqramları qəbul edir. Hazırda ölkədə əhalinin etibarlı ərzaq təminatı dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri sayılır. Aqrar sahənin inkişafı iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri kimi gündəmdə durur. Kənd təsərrüfatının inkişafı növbəti illərdə də iqtisadi sahədə prioritet məsələ kimi qalacaqdır.

Hazırda kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı yeni tədbirlər görülür. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində bu məqsədlə struktur dəyişiklikləri aparılır. Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təmin olunması və ölkənin məşğul əhalisinin böyük hissəsinin çalışdığı aqrar sektorun inkişafı siyasətinin əsası ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında qoyulub. Azərbaycanda MDB ölkələri arasında ən sürətli torpaq islahatları həyata keçirilib, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına yardım mexanizmləri formalaşdırılıb, beynəlxalq

təşkilatlarla, o cümlədən Dünya Bankı və BMT-nin Ərzaq Təşkilatı (FAO) ilə birlikdə bu sahədə əhəmiyyətli layihələrin icrasına başlanılıb.

2001-ci ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı” təsdiq edilib. Bu proqram çərçivəsində görülmüş işlər nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artıb. 2003-cü ildən sonra Azərbaycanda sürətli iqtisadi inkişafın başlaması ilə əlaqədar aqrar sahənin daha da intensivləşdirilməsi üçün görülmüş tədbirlər genişləniib.

Aqrar sahənin inkişafı Prezident İlham Əliyevin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi strategiyasının başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edir. Belə ki, ölkə əhalisinin təxminən 1,5 milyon nəfərinin aqrar sektorda çalışması baxımından bu sahənin inkişaf etdirilməsi həm də qeyri-neft sektorunun inkişafı, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Aqrar sahənin inkişafı, yoxsulluğun azaldılması regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul edilən dövlət proqramlarında da aparıcı yer tutub. “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)” və qəbul olunmuş digər sənədlərdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi, o cümlədən fermerlərə maliyyə və texniki dəstəyin göstərilməsi, sahibkarlığın inkişafı, regionlarda infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi əhalinin istehlakında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin artmasını təmin edib.

“2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” da əsasən regionlarda işsizliyin aradan qaldırılmasına və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldilmişdir. Aqrar sektorun inkişafı və ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması üçün yeni texnologiyaların və müasir texniki vasitələrin cəlb edilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, yeni texnologiyaların cəlb edilməsi, müasir kənd təsərrüfatı texnikalarının alınması böyük vəsait tələb edir. Dövlətin dəstəyi olmadan bu sahədə dönüş yaratmaq mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2004-cü ildə “Aqrolizing” ASC-nin yaradılması barədə sərəncam verib. “Aqrolizing” ASC-yə mineral gübrələrin, pestisidlərin, texnoloji avadanlıqların, tinglərin, buğda toxumlarının, cins damazlıq heyvanların ölkəyə gətirilib istehsalçılara çatdırılması və digər funksiyalar həvalə edilib.

“Aqrolizing” ASC dövlət büdcəsi hesabına alınmış kənd təsərrüfatı texnikaları və texnoloji avadanlıqları fiziki və hüquqi şəxslərə dəyərinin 20 faizini qabaqcadan, qalan hissəsini isə 10 il müddətinə ödəmək şərti ilə lizinqə verir və ya lizinq yolu ilə satır. İndiyədək “Aqrolizing” ASC xəttilə 9452 ədəd müxtəlif markalı kənd təsərrüfatı texnikası alınaraq məhsul istehsalçılara çatdırılmışdır.

2005-2013-cü illərdə ölkəyə gətirilən həmin texnikalara dövlət büdcəsindən 650 milyon manat vəsait xərclənmişdir. Eyni zamanda, torpaqların münbitliyini artırmaq, yüksək məhsuldarlığa nail olmaq məqsədilə 121 milyon manat dəyərində 400 min ton müxtəlif növ mineral gübrələr alınmış, heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq üçün 2009-cu ildən etibarən 9306 baş ətlik və südlük istiqamətli damazlıq, qaramal və 1321 baş yüksək məhsuldarlıq qabiliyyətinə malik cins keçilər alınıb lizinqə verilmişdir. Yaxın 3-4 ay ərzində dünyanın ən tanınmış şirkətlərindən 470 ədəd yeni kombayn və yerli istehsal olan “Belarus” markalı 600-dən artıq traktor alınaraq istifadəyə veriləcəkdir. Aqrar sahənin inkişafı ilə əlaqədar dövlət siyasətinin əsas istiqaməti həm də ona yönəlib ki, daxili ərzaq bazarı idxaldan asılı olmasın, xaricdən gətirilən ərzaq məhsullarının miqdarı maksimum azaldılsın, ölkədə ərzaq ehtiyatlarının yaradılması üçün kompleks tədbirlər həyata keçirilsin. 2008-ci ilin may ayında ölkə Prezidenti tərəfindən əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair ayrıca Dövlət Proqramı qəbul edilib.

2008-2015-ci illəri əhatə edən həmin Dövlət Proqramı Azərbaycanda aqrar sektorun inkişafı və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından ən mühüm sənəd hesab edilir. Proqramın qəbul olunmasının ardınca orada nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün büdcədən kənd təsərrüfatına ayrılan xərclər 2009-cu ildə əhəmiyyətli dərəcədə 44 faiz artaraq 388,2 milyon manata çatdırılıb. Bu artım tendensiyası sonrakı illərdə də davam edib və gələcəkdə də belə olacaq. Əhalinin ərzaqla etibarlı təminatına yönələn dövlət siyasətinin nəticəsi olaraq 2003-cü ildən sonra aqrar sektorda inkişaf davamlı şəkildə alınıb. 2003-2007-ci illər ərzində aqrar bölmədə real artım orta hesabla ildə 4,5 faiz təşkil edirdi. Bu ənənə sonrakı illərdə də davam edib. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatına görə, 2004-2013-cü illərdə kənd əhalisinin sayının 10,2 faiz artımı ilə müqayisədə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi 3,3 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə kənd təsərrüfatının mühüm bölməsi olan bitkiçilik məhsulları istehsalı 3 dəfə artaraq 2 milyard 627 milyon manat təşkil etmişdir. Heyvandarlıq məhsulları istehsalı isə 2004-cü ildəki 697

milyon manat əvəzinə 2013-cü ildə 2 milyard 617 milyon manat olmuşdur. Başqa sözlə desək, son 10 ildə bu sahədə artım 3,8 dəfə təşkil etmişdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinə nail olmaq üçün məsələn, bu sahədə 100 % nəticəyə deyil, 20 % çatışmayan hissəni dünya bazarlarında ehtiyac duyulan başqa növ məhsulları daxilə istehsal edərək ixrac etməklə əvəz etməyi qarşıya məqsəd qoymaq lazımdır. Ən başlıca hədəf dünya bazarlarında mövcud vəziyyətə əsasən seçilməlidir.

VERGİ GÜZƏŞTLƏRİ MÜASİR VERGİ SİYASƏTİNİN REALLAŞDIRILMASI ALƏTİ KİMİ

Babayev B.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Vergi siyasəti iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmalıdır. Dövlət sahibkarlar üçün minimal vergi dərəcələri təyin etməklə vergi yükünü yumşaldır və öz xərclərini - ilk növbədə sosial proqramlara yönəldilən məsrəfləri azaldır. Vergi siyasətinin təhlili zamanı vergi siyasətinin subyektləri, formalaşdırma prinsipləri, alətləri, məqsəd və metodları kimi anlayışları fərqləndirmək lazımdır. Vergi siyasətinin hər bir subyekti vergi qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlər çərçivəsində vergi müstəqilliyinə malikdir. Vergi siyasəti həyata keçirilən zaman dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində iştirakı vergi dərəcələri, vergi güzəştləri, vergi bazası və bir sıra digər vergi alətlərinin köməyi ilə təmin edilir. Bu zaman dövlət vergi alətlərindən istifadənin birbaşa və dolaylı metodlarından istifadə edir. Tənzimləmə və stimullaşdırma proseslərinə dövlətin birbaşa təsirinin xarakterik nümunəsi kimi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə vergidən tam və yaxud qismən azad etməni misal göstərmək olar. Ayrı-ayrı vergi növləri üzrə vergidən azad etmə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın yeni sahələrinin və ya fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda ölkənin regionlarına investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün tətbiq olunur.

Vergi mexanizmləri vasitəsi ilə dövlət gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti əsasən vergi dərəcəsi və vergi güzəştləri alətlərinin köməyi ilə təmin olunur. Gəlirlərin tənzimlənməsi istiqamətində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi vergi dərəcələri hesab edilir. Dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi üçün vergi dərəcəsinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, o müxtəlif növ vergi dərəcələrindən - proporsional, progressiv və regressiv dərəcələrdən istifadə edilir. Onların köməyi ilə təkcə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin formalaşdırılması həyata keçirilir. Mərkəzləşdirilmiş vergi sistemi vergi dərəcələri hesabına kifayət qədər çəvikdir, bu da hər il vergi dərəcələrini müəyyən etməklə ölkədə mövcud olan iqtisadi konyukturaya müvafiq olaraq səmərəli vergi siyasətinin aparılmasına imkan verir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bəzi növ sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərindən :

- ❖ gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergiqoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi;
- ❖ aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- ❖ ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi;
- ❖ zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi və s. göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin köməyi ilə bir sıra ölkələrdə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılmasına imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsal sahələrinin yaradılması stimullaşdırılır. Bundan başqa ayrı-ayrı vergi güzəştlərindən iqtisadi və maliyyə böhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə də istifadə edilir.

Vergitutma bazasının formalaşdırılması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artması və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın müvafiq olaraq artması, istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimula və ya əksinə məhdudiyyət yaradır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Respublikada aparılan vergi siyasəti vergi dərəcələrinin aşağı salınması və vergi güzəştlərinin azaldılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsinə, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılmasına, hüquqi şəxslərlə fərdi sahibkarlar arasında, rezident və qeyri rezident vergi ödəyiciləri arasında vergi yükünün bərabərləşdirilməsinə, kiçik və orta sahibkarlıq, biznes fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və son nəticədə mövcud iqtisadi potensialın artırılmasına və əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

SOSIAL SFERANIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN MAHİYYƏTİ

Bağirova G.H.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Cəmiyyətin sosial sferasını müxtəlif sosial birlik formaları (sosial quruplar və birliklər) arasında qərərlaşmış olan nisbi sabit əlaqələr sistemi təşkil edir. Sosial sfera konkret tarixi xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsində ona uyğun sosial sfera da qərərləşir. Bir ictimai quruluş digəri ilə əvəz olunduqda sosial sfera da dəyişilir və inkişaf edir. O, nisbi müstəqildir. Onun inkişafında varislik əlaqələri özünü göstərir. Bunun nəticəsidir ki, hər bir dövrün sosial sferası ondan əvvəlkilərin müəyyən elementlərini özündə saxlayır. Eynilərdə onda gələcək sosial həyatın rüşeyimləri bu və ya digər dərəcədə mövcud olur.

Beləliklə sosial sferanın spesifikliyi aşağıdakı iki cəhətdə çıxış edir. Hər şeydən əvvəl bu sferada insanların başqa fəaliyyət növlərindən fərqli sosial fəaliyyəti mövcud olur. Digər tərəfdən sosial əlaqələrin və münasibətlərin xarakteri sosial sferaya müəyyən özünə məxsusluq verir. Sosial fəaliyyət bununla səciyyələnir ki, burada insanlar təkbəşinə, ayrıca bir fərd kimi deyil, sosial birlik formasının, sinif, sosial qurup, sosial təbəqənin, etniki birliyin nümayəndəsi kimi çıxış edir. Hər bir cəmiyyətdə sosial birlik formaları, kollektivlər və sosial özəklər arasında, habelə onların hər birinin daxili struktur elementləri arasında obyektiv əlaqələr formalaşır.

Bu zaman dövlət fəaliyyətinin miqyası və onun strukturu təyin olunmalıdır. Miqyas dedikdə dövlətin xərclərinin məbləğinin təyin olunması nəzərdə tutulur. Fəaliyyətin strukturunun təyini isə hansı funksiyaların dövlət, hansının isə özəl sektorun yerinə yetirəcəyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Hər hansı bir xidmətin dövlət funksiyaları sırasından çıxarılıb özəl sektora verilməsinin vaxtı və miqyası da dəqiq təyin olunmalıdır. Məsələn, dövlətin təqdim etdiyi pullu səhiyyə xidmətlərinə keçid əhalinin sağlamlığına pis təsir göstərir. Çünki əhalinin pul gəlirləri səviyyəsinin bazarın tələblərinə uyğun gəlmədiyi, ondan qat-qat aşağı olduğu halda belə xidmətin dəyərinin yüksək, «bazar qiymətlərinə» uyğunlaşdırılması həyat səviyyəsinin və sağlamlığın aşağı düşməsinə səbəb olur. Buna görə də dövlət özəlləşdirmə proqramlarını həyata keçirdikdə, ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və əhalinin həyat səviyyəsi nəzərə alınmalı, dövlətin cəmiyyət qarşısında yerinə yetirəcəyi funksiyalar aydınlaşdırılmalı, dövlət və bazar arasında sərhəd dəqiqləşdirilməlidir.

Əhalinin sosial təkrar istehsalının səmərəliliyi bir çox amillərlə şərtləndirilir ki, bunların da sırasında sosial proseslərin idarə olunması sahəsində təşkilati tədbirlərin təsirliliyi, xüsusən regional səviyyədə mühüm rol oynayır. Çünki, konkret idarəetmə qərarları sosial sferanın təzminatlandırma imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə ya azalda, yaxud da artırma bilər.

Sosial idarəetmə və sosial sferanın idarə olunması anlayışları fərqlidirlər. Belə ki, birinci anlayış daha genişdir və cəmiyyətdə gedən bütün sosial proseslərin idarə olunmasını özündə əks etdirir. **Geniş mənada sosial idarəetmə** - ictimai sistemə üzvi surətdə xas olan elə bir haldır ki, onun təmliğini, keyfiyyət xüsusiyyətlərini, təkrar istehsalını və inkişafını təmin edir, **dar mənada isə** - qarşıdakı məqsədin müəyyənləşdirilməsi və ona nail olunması prosesində cəmiyyətin sosial fəaliyyət strukturunun nizamlanması və təkmilləşdirilməsi sahəsində cəmiyyətə dərk edilmiş, sistematik, xüsusi təşkil edilmiş təsir başa düşülür.

Sosial sferanın idarə olunması dedikdə isə - təkrar sosial istehsal üçün zəruri olan xarici mühitin və daxili şəraitin formalaşdırılması yolu ilə sosial subyektlərin sosial təkrar istehsalının idarə olunması başa

düşülür. Belə olduqda, sosial sferaya təsir edən amillərin cəmi nəzərə alınır: məsələn, **xarici və daxili, qanunauyğun və təsadüfi, həmçinin müxtəlif inkişaf şəraiti - sabit və qeyri-sabit.**

Sosial sferanın dövlət tərəfindən idarə olunması, sosial siyasətin məqsədlərinin həyata keçirilməsi, həyat səviyyəsini, sosial rifahı, əhalinin məşğulluğunu, ona sosial yardımı təyin edən qanunla müəyyənləşdirilmiş impreativlərə əsaslanan mexanizmlərdən ibarətdir.

Sosial inkişafın idarə edilməsi dedikdə, sosial siyasətin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, insanlar üçün sosial standartlara uyğun optimal həyat fəaliyyəti şəraitinin yaradılması üzrə dövlət hakimiyyəti orqanlarının, qeyri-dövlət strukturlarının və əhalinin məqsədyönlü, cəmiyyətin bütün üzvlərinə nüfuz edən fəaliyyəti başa düşülür.

Dövlət, sosial sferanın müəssisə və idarələrinin fəaliyyətini hüquqi, inzibati və iqtisadi alətlər vasitəsilə idarə edir.

DİZAYNIN ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU

Bağirova N.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Dizayn, bir məhsulun hamısı, və ya bir hissəsi üzərindəki bəzəmənin, çizgi, şəkil, forma, rəng, faktura, vəsait və ya elastiklik kimi insan duyğuları ilə qəbul edilən müxtəlif ünsür və ya xüsusiyyətlərinin meydana gətirdiyi bütünü ifadə edir. Əşyaların lahiyələndirilməsi insanın əmək, məişət və istirahət şəraitinin əlverişliyini nəzərə almaqla onların estetik cəhətdən harmonikliyini təmin edən fəaliyyət sahəsidir.

Dizayn müasir bir cəmiyyətdə getdikcə artan bir əhəmiyyətə sahib olmağa başlamışdır. Günümüzdə kommersiya həyatında, xüsusi və yeni dizaynların inkişaf etdirilərək istehlakçının bəyənməsinə təqdim edilməsi, müvəffəqiyyət əldə etmə nöqtəsində tək başına kafi olmamaqdadır. Bir-iki fikir məhsulu olan dizaynların istehlakçı baxımından cazibədar olması müvəffəqiyyətli dizayn anlayışını meydana gətirməklə birlikdə rəqabət gücünü artıran ünsür olmaqda və bu sahədə müvəffəqiyyətə nail olmasında təsirli rol oynamaqdadır. Müvəffəqiyyətli bir dizayn isə xəyal gücü, üstün əmək və əlavə investisiyalar ehtiyac duymaqdadır.

Dizayn insanı əhatə edən aləmi daha gözəgəlimli və səmərəli etməyə çalışır. Araşdırmalara görə, istehlakçı məhsul seçimində marka, keyfiyyət, qiymət kimi ünsürlərin yanında məhsulların xarici görünüşünün də olduqca təsirli olduğunu göstərir. Hətta çox vaxt istehlakçıya eyni keyfiyyəti təqdim edən iki məhsul arasında, xarici görünüş məhsul seçimində ən təsirli rol üstələməkdədir. Bu səbəblə, yeni, davamlı dəyişmə göstərən insan ehtiyaclarına cavab verə bilən, erqonomik və estetik xüsusiyyətə sahib dizaynlar ortaya çıxarmaq, fikir sahiblərinə iqtisadi mənada gün keçdikcə artan qazanclar təmin etməkdədir.

Bundan başqa dizaynın geyim sahəsində də rolu böyükdür. Geyim bütün dövrlərdə insanın milli, dini, sənət, mülki mənsubiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Tarixi təkamülün hər bir mərhələsində cəmiyyətin həyat tərzı geyimin istifadə xüsusiyyətlərində əks olunmuşdur, buna görə də, deyə bilərik ki, paltarın müxtəlif funksiyaları tarixən toplanmışdır.

Paltardan fərqli olaraq geyim dəsti nəinki ayrıca bir insanın, eləcə də millətin, xalqın və hətta bütöv bir dövrün obrazlı xarakteristikasını özündə daşıyır. O, incəsənət əsəri kimi həmişə mədəniyyətin müəyyən bir inkişaf mərhələsini əks etdirmiş, memarlıq, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, musiqi və teatr ilə sıx bağlı olmuşdur. Xalq geyimləri və bəzək əşyaları ilə əsrlər boyu öz zövqünü və mədəniyyətini əks etdirən Azərbaycan xalqı, nəinki Şərqdə, bütün Avropada birincilər sırasında durur.

Başqa xalqlarda olduğu kimi XIX əsrin sonlarında qərbsayağı geyimlər Azərbaycana da nüfuz etdi və geniş yayıldı. Sadə biçimli müasir geyimlərin konstruksiya həlli müasir olsa da, onun tərtibat işləri klassikaya müraciət edir. Azərbaycan müasir musiqilərinin muğamlar üzərində köklənməsi, müasir memarlıqda Şərq elementlərinin əks olunması, incəsənət əsərlərində milli koloritin olması modelyə əsas verir ki, onlar öz yaradıcılıqlarında klassikaya istinad edərək müasir geyimlər hazırlasınlar, keçmişə baxaraq daima yenilik axtarsınlar. Bütün xalqların geyimlərində müasir geyimlə milli geyimlərin sintezi özünə yer tapıb.

Ümumiyyətlə dizayn bizim həyatımızdır. Bəlkədə bir çox insan bunun ya fərqiə varmaz ya da həyat tempi içərisində diqqətini cəkməməkdədir. Ama dizaynın nə olduğunu və həyatımıza nə qədər təsiri olduğunu görmək əslində o qədər də çətin deyildir. Sadəcə ətrafımıza baxmamız kifayətdir. Tutduğunuz stəkandan, istifadə etdiyiniz kompüterə, yazmaq üçün işlətdiyiniz qələmdən, oturduğunuz stul, getdiyiniz yola qədər uzun sözün qısaı həyatınız içərisindəki hər şey dizayn mənasını verməkdədir.

BİZNESİN İNKİŞAFINDA REKLAMIN ROLU

Balsənli K.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir dövrdə bazar münasibətlərinin inkişafı reklamsız imkansızdır. O, milyonlarla insanların maraqlarına toxunur və onların həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Buna görə reklam bazarına nəzarət vacib şərtidir. Reklamda ölkə iqtisadiyyatının bütün çətinlikləri və çatışmazlıqları təmərküzləşir. Müasir mərhələdə reklam gözə çarpan, təngə gətirən, bəzən isə yalandır. Müraciətin tonu və məzmunu çox zaman elementar etik normalara uyğun gəlir. Reklam daşıyıcılarının mühüm hissəsinin peşə icra səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Buna səbəb reklamla əksər hallarda qeyri-peşəkarlar məşğul olurlar

Reklam o qədər güclü alətdir ki, o, tamamilə gərəksiz, rəqabətə dayanaqlı olmayan bir malın satınmasına da kömək edə bilər. Lakin reklamın keyfiyyətsiz, qıcıqlandırıcı olmamasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki istehlakçını yormamaq vacib şərtlərdən biridir. Mənim fikrimcə reklam işi də – bir incəsənətdir.

İqtisadiyyatın bütün sahəsində reklama rast gəlinir. Ona görə də reklam hazırlanan zaman ona ciddi yanaşmaq lazımdır ki, reklamın nəticəsi səmərəli olsun. Bu fəaliyyət zamanı reklam menecerlərinin rolu olduqca böyükdür. Reklam işində olan rəhbərlər reklam işinin təşkilinə nəzarət edirlər, onun effektiv olmasına diqqət yetirirlər. Menecerlərin bu fəaliyyəti reklam olunan məhsulun satış həcmi artmasına səbəb olur ki, bu da firmaya gəlir gətirir. Firmaların inkişaf etməsi ilə ölkə iqtisadiyyatı inkişaf edir. Ona görə də müasir dövrdə “Reklam işinə rəhbərliyin təşkilat formaları və onun təkmilləşdirilməsi yolları” mövzusu aktual və zamanın tələbinə cavab verən mövzudur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə reklamın müştəriyə necə çatdırılması böyük təcrübə və bacarıq tələb edir. Gün ərzində radio və televiziya, internetdə çoxsaylı reklamlara rast gəlirik. Onların bəzilərini sona qədər izləmək istəyirik. Bəzilərinə isə marağımız heç olmur. Bu, onunla əlaqədardır ki, yaxşı, cəlbedici reklam çarxı bizə tez təsir edir və bizdə maraq oyadır, digərləri isə yorucu və maraqsız gəlir. Bu o deməkdir ki, reklam istehlakçı düşüncəsinə təsir edən ən gözəl vasitədir. Yaxşı reklam düşüncələrə təsir edərək istehlakçıda maraq oyadır. Bu maraq isə həmin istehlakçını müştəriyə çevirir.

İnsanların zövqləri müxtəlifdir. Kiminsə xoşuna gələn bir məhsul başqasının xoşuna gəlməyə bilər. Deməli, sahibkar öz məhsulunu reklam etdirməyə qərar verirsə, ilk olaraq həmin məhsulun alıcısı ola biləcək kütləyə xitab etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, reklam – hər zaman informasiyadır, informasiya isə hər zaman reklam deyil. Reklamın səriştəliyi ondan ibarətdir ki, o, müxtəlif illərin müasir nailiyyətlərinə və texniki tərəqqiyə əsaslanır.

Reklam edilən şirkətlər daha çox “emosionallıq effekti” adlı fənddən istifadə edirlər: onlar reklam olunan məhsulu alıcılarda müsbət emosiyalara səbəb olan əşyaların ətrafında yerləşdirirlər. Məsələn, yuyucu vasitəni güllərlə birlikdə qoyurlar. Belə əşyaların yanında yuyucu tozların bir neçə dəfə təkrarlanan kadrıları alıcılarda reklam olunan məhsula qarşı müsbət fikir yaradır.

Reklam verən şirkətlər insanlarda məhsula maraq yaratmaq üçün bir neçə adi psixoloji amillərə istiqamətlənir. Onlara özünümüdəfiə, şəhvanı istəklər, özünəqıymət, qorxu və nüfuzluluq kimi hisslər aid edilir.

Psixoloqların amerika assosiasiyası iddia edir ki, uşaqların əksəriyyəti reklama tənqidi yanaş bilmir, belə ki onlar ona ürəkdən inanırlar.

Hazırda dünyada iri reklam agentliklərinin gəlirləri yarım milyard dolları keçir. Dünyada reklam xərclərinə görə ilk 20-də olan şirkətlərin ölkələr üzrə təsnifləşdirilməsini göstərən cədvəl aşağıda verilmişdir.

№	ÖLKƏLƏR	ŞİRKƏTLƏRİN SAYI
1	ABŞ	9
2	YAPONİYA	4
3	İNGILTƏRƏ	2
4	ALMANİYA	2
5	DİGƏR (FRANSA, İSVEÇRƏ, HOLLANDIYA)	3

Cədvəldən göründüyü kimi şirkətlərin ən çox olduğu ölkə ABŞ-dır. Digər inkişaf etmiş ölkələrdə bu rəqəmlər olduqca fərqlənir.

Sosial media pulsuz reklamdır. Müasir dövrün reklam bazarında sosial şəbəkələrin payı artır. Belə ki, sosial şəbəkələr reklam üçün çox əlverişlidir. Instagram, Twitter, LinkedIn, Pinterest, Youtube, GooglePlus, Facebook kimi sosial şəbəkələrin hər biri tamamilə ödənişsiz bizə biznesimiz üçün səhifə açmağa imkan verir.

Hələlikse gəldiyimiz nəticə budur ki, reklam fəaliyyətinin nəticəli olması üçün istehlakçıların maraqlarını dərinlən öyrənmək və həmin auditoriyaya məlumatı onun başa düşə biləcəyi tərzdə – sadə və aydın şəkildə çatdırmaq lazımdır. Necə deyirlər, istehlakçıyı hər zaman eşitmək, həm də başa düşmək lazımdır. Yoxsa çəkilən xərclər boşa gedər.

MÜƏSSİSƏNİN MALİYYƏSİNİN MAHİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

Bəşirova A.X.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisə ayrılıqda götürülmüş hüquqi təsərrüfat subyektidir, o həm də fiziki və hüquqi şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətini təşkil etmək üçün yaradılmışdır və onun yaradılmasının əsas məqsədi cəmiyyətin tələblərini yerinə yetirmək və mümkün hədlər səviyyəsində çəkilmiş xərclərə nisbətən daha çox gəlirin qazanılmasıdır. Müəssisələrin və təşkilatların sahibkarlıq fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin tərkibinə istehsal və məhsulun satışı, xidmətlərin və işin yerinə yetirilməsi, fond bazarlarındakı əməliyyatlar daxildir. Müəssisə tipindən və təsərrüfat imkanlarından asılı olaraq, hər bir sahənin xüsusiyyətinə müvafiq olan ixtisaslaşma, həm də bir neçə fəaliyyət növləri üzrə fəaliyyət göstərə bilər.

Müəssisələrarası birgə fəaliyyət əsasında daimi və əhatəli maliyyə münasibətləri əmələ gəlir, daha sonra isə istehsalın təşkili, məhsul satışı, maliyyə ehtiyatlarının yaradılması, sərmayə qoyuluşu fəaliyyətinin yerinə yetirilməsi iqtisadi təminatdan asılı olmayaraq özündə əks etdirir. Maliyyə münasibətlərinin maddi əsasını pul təşkil edir, eyni zamanda pul vəsaitlərinin real hərəkəti müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə vəsaitinə olan Səviyyəsindən asılıdır. Məhz bu səbəbdən müəssisə fəaliyyətinin maliyyə ehtiyaclarını fasiləsiz təmin edən mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri və ehtiyat fondları yaradılır.

Müəssisənin maliyyəsi mahiyyət etibarilə iki əsas vəzifəni yerinə yetirməkdən ibarətdir: müəssisə fəaliyyəti üçün zəruri olan və bilavasitə onun sərəncamında qalan sərbəst gəlirin bölüşdürülməsi və maliyyə-kredit vəsaitlərindən istifadə üzərində nəzarət. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində hər iki vəzifə biri digərini tamamlamaqla çox əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Müəssisənin sərəncamında qalan sərbəst maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi funksiyasının köməyi ilə, müəssisədə kapitalın təşkili formalaşır və sonradan həmin pul vəsaiti müəssisə fəaliyyətinin genişlənməsinə sərf edilməklə yeni mənfəət kütləsini yaradır.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə gündəlik nəzarət funksiyasının əsas məqsədi məhsul istehsalının təşkili və satışının aparılmasından, iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsindən, müxtəlif xidmətlərin göstərilməsi, müəssisənin sərbəst pul fondlarının yaradılması, gəlirin formalaşması və istifadə istiqamətlərinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Maliyyə vəsaitinin paylaşdırmasında müəssisənin əsas iş sahəsində çalışanlar arasında, eləcə də müəssisə fəaliyyətində maraqlı olan aparıcı tərəfdaşların mövcud olan münasibətləri əsas rol oynayır. Bütün bunlar da öz növbəsində müəssisədə təkrar istehsal prosesinin daimi maliyyə mənbələrini müəyyən edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisə daxili təkrar istehsal prosesləri əsas təşkilati fazaya bağlıdır. Müəssisənin gəliri onun fəaliyyət sahələrinin texniki-iqtisadi cəhətdən düşünülmüş gələcək inkişafından asılıdır. İstehsal, iş və xidmət sahələrində əmək fəaliyyətinin səmərəliliyinin məqsədyönlü aparılması müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gələcək inkişafını təyin edir.

İqtisadi münasibətlər çərçivəsində müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin zəruri maliyyə mənbələrinə malik olmaması üzündən, qeyd olunan qanunauyğunluğun pozulması həmin fəaliyyətin zəifləməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı maliyyə vəsaitlərinin fasiləsiz daxil olmasını dayandırır və məhsulun istehsalı və satışı xərclərinin yüksəlməsi, işin yerinə yetirilməsi sürətini aşağı salır. Müəssisədə iş və xidmətlərin yerinə yetirilməsi çətinləşməklə ümumilikdə müəssisənin gəlirini, gələcək inkişafını, rəqabət qabiliyyətini, maliyyə-kredit sabitliyini aşağı salır.

Müəssisənin fəaliyyət sahələrinin xüsusiyyətlərindən və tipindən asılı olaraq, maliyyənin nəzarət funksiyası vasitəsilə, istehsalın səmərəliliyinin tam həcmdə tərəfdaşlıq və əmək münasibətlərinin, maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinə və istehsalın təşkilinə çevik təsir göstərir. Həmin məlumat xassəli göstəricilər,

müəssisənin əsas idarəetmə kadrları və rəhbərliyi tərəfindən vaxtında üzə çıxarılmalıdır. Lazımı texniki-iqtisadi hesablama aparmaqla yaranmış vəziyyəti bütün istiqamətlərdə sağlamlaşdırmağa səy göstərilməsə, müəssisə çox qısa müddət ərzində müflisləşmə təhlükəsi ilə üzləşməli olacaqdır. Digər tərəfdən müasir şəraitdə müəssisə fəaliyyətində maliyyəyə nəzarət funksiyasının rolu daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Müəssisədə maliyyənin təşkili prinsipləri ərazi, sahə, iqtisadi-texniki amilləri əsasında həyata keçirilir və istehsalat-təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması daxili maliyyə mənbələri hesabına özünümaliyyələşdirmə prinsipinə əsaslanır.

Müəssisə tərəfindən inkişaf perspektivlərinin düzgün seçimi ümumi işin nəticələrində son dərəcə məsuliyyətli və maraqlı olmaq, gələcək təkrar istehsal üçün zəruri maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının başlıca məqsədi və istiqamətidir.

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA BİZNES MƏDƏNİYYƏTİ

Cabbarova G.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Kommersiya təşkilatlarında biznes mədəniyyəti biznes fəaliyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Biznes mədəniyyəti əsasən aşağıdakı suallara cavab verir: təşkilat heyətinin müxtəlif səviyyələrinin əməkdaşları ilə müştəriləri arasında necə əlaqə saxlanılmalıdır?, eləcə də əməkdaşlar arasında necə ünsiyyət qurulmalıdır? Yəni biznes mədəniyyəti mədəniyyət ünsürləri üzərində qurulur və xalqın mədəniyyəti ilə sıx əlaqədardır. Ümumilikdə mədəniyyət ictimaiyyətin, insanın və cəmiyyətin inkişafının müasir səviyyəsi, insanın yaratdığı və nəsildən nəsilə ötürdüyü maddi və mənəvi dəyərlər sistemidir. Biznes mədəniyyəti daha çox davranış, etika, etiket ilə bağlı olub təşkilatın dəyərləri, fikirləri, iş üslubu, inanc və vərdislərini əhatə edir, yəni biznes mədəniyyətinə görüşlərin, danışqların rəsmiləşdirilməsi, sosial mediadan istifadə, təcrübə və iş depozitləri və digər elementlər daxildir.

Mədəniyyət biznesdə əsas komponentdir və idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə, biznes proseslərinin həyata keçirilməsinə kömək edir. Hər bir ölkənin istənilən təşkilatlarında menecerlər sosial və professional münasibətlərin qurulması üçün müəyyən qaydaları və davranışları hökmən bilməlidir. Kommersiya təşkilatlarında fəaliyyət göstərən əməkdaşların biznes mədəniyyətini bilmədiyi halda müştərilərlə əlaqə yaradılmasında, danışqların aparılmasında, qarşıya qoyulan misiya və məqsədlərin həyata keçirilməsində təhlükə yarana bilər. Kommersiya təşkilatlarında **qarşıya qoyulmuş məqsədlərin həyata keçməsi üçün təşkilatda fəaliyyət göstərən bütün iştirakçıların qərarlarına, düşüncələrinə diqqət yetirilir ki, buda biznes mədəniyyətinə daxil edilir.**

Biznes mədəniyyəti əsasən iki cür fərqləndirilə bilər:

Low Context mədəniyyəti: Tərəfdaşlar arasında bütün məsələlərə diqqət yetirilir. Bu zaman ünsiyyət aydın, səliqəli olmalıdır ki, onlar arasında heç bir məsələdə qeyri-müəyyənlik qalmasın.

High Context mədəniyyəti: tərəfdaşlar arasında ünsiyyət zamanı daha çox vacib məsələlərə baxılır.

High Context mədəniyyətinə ən yaxşı nümunə Yaponiya və Çin kimi Asiya ölkələrini, Low Context mədəniyyətinə nümunə olaraq isə ABŞ, Avstraliya, və Hollandiya kimi Qərbi ölkələrini göstərmək olar.

Biznesin növündən asılı olaraq əsasən mədəniyyətin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: ticarət mədəniyyəti, sərfəli sazişlər mədəniyyəti, investisiya mədəniyyəti və inzibətçilik mədəniyyəti.

Kommersiya təşkilatlarında ticarət mədəniyyəti - əsasən sürətli əks əlaqə və nisbətən aşağı risklə xarakterizə olunur. Kommersiya təşkilatlarında ticarət sferasının əməkdaşları kimi, çox vaxt cəsarətlə eksperimentlər aparan gənc insanlar çıxış edirlər. Bu əməkdaşlara təbiətə insansevən, böyük mənəvi tələbatları olmayan, zahirən cazibədar insanlar aiddir. Onlar alıcılarla ünsiyyət qurarkən məlum yumor payı ilə natiqlikdən bacarıqla istifadə edirlər. Bu zaman bir-biriləri ilə həvəslə ünsiyyət bağlamaq və fikir mübadiləsi aparmaq ticarət mədəniyyəti sferasını şəriklik hissi, kollektivçilik və yoldaşlıq ruhu ilə dolu kommunikativ bir sahəyə çevirir. Ticarət mədəniyyətinin mühüm mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun sayəsində çox şeyi sürətlə hərəkətə gətirmək mümkün olur.

Sərfəli sazişlər mədəniyyəti (bəzən də möhtəkirlilik mədəniyyəti) uğurlu və ya uğursuz müəssisələrin orta və yüksək dərəcəli maliyyə riskli, sürətli əks əlaqəsilə xarakterizə olunur. Bu mədəniyyət tipinə daha çox qiymətli kağızlar, ödəniş vasitələri, xammal və s. ilə uğurlu sazişlərin həyata keçirildiyi yerlərdə rast

gəlmək mümkündür. Adında göründüyü kimi belə mədəniyyətin elementlərinə dəb, kosmetika, peşəkar idman, reklam və riskli müəssisələrin maliyyələşdirilməsi sferasında rast gəlinir.

Danışqlar və müqavilələr - Danışqların əsas məqsədi adətən imzalanmış müqavilədir. Yəni danışqlar zamanı bütün tərəflər əvvəlcədən qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün çalışırlar. Bu zaman müəyyən fikir ayrılığına rast gəlinir ki, bunlarda həll edilərkən mütləq müqavilədə əks olunmalıdır. Menecerin əsas vəzifəsi hər iki tərəfin maraqlarını qarşılaya bilən bir fikir yürütməsidir. Danışqlara başlamazdan əvvəl hər iki tərəf əvvəlcədən qaydalarla tanış edilməlidir.

İnvestisiya mədəniyyəti - sənayedə, tikintidə, bank işində və digər sahələrdə təzahür edir. Bu mədəniyyət tipi gələcəyə oriyentasiyalı olması ilə xarakterizə olunur. Yüksək risk dərəcəsi şəraitində adətən iri kapital qoyuluşları həyata keçirilir ki, bu zaman da investorlar öz qərarlarının nəticələrindən uzun müddət xəbərdar olurlar.

İnzibatçılıq mədəniyyəti - bank və sığorta kompaniyalarında, ictimai xidmətdə, müəssisələrdə, firmalarda təzahür edir. Bu təşkilatlar əsasən xidmət və servisə istiqamətlənirlər. Əməkdaşlar, tədbirli və ciddi, eyni zamanda ehtiyatlı, pedantik (vasvası), bəhanəçi insanlardır, həmçinin onlar şəraitə uyğunlaşmağı bacarırlar.

Biznes prosesində ünsiyyət (rabitə qurma) mədəniyyəti - Rabitə zamanı əsas məqsəd məlumatlar, faktlar və fikir mübadiləsi aparmaqdır. Bu prosesdə münaqişəli məsələlərin, problemlərin həll edilməsinə, şəxsi istiqrazların qəbul edilməsinə, ortaqların gəlinməsinə diqqət yetirilir. Ünsiyyət zamanı menecer öz fikirlərini səliqəli, aydın şəkildə izah edə bilməlidir. Adətən tərəfdaşlar arasında münaqişəli məsələlərə birbaşa, açıq, şəxsən üz-üzə görüş zamanı baxılır. Rabitə zamanı "saving face" prosesinə diqqət yetirmək daha vacibdir.

Vaxt puldur - Biznes prosesində vaxtdan diqqətli və sərfəli istifadə edilməsi menecerin işini necə icra etdiyinin və onun mədəniyyətinin bir simvolu sayılır. Danışqlar zamanı menecer tərəfdaşlarını yormamalı, vaxtını düzgün bölüşdürə bilib, bütün problemlərlə məsələlər haqqında müzakirə apara bilməli, ünsiyyət zamanı yaranan problemləri həll etməyi bacarmalıdır.

Davranış mədəniyyəti – Kommersiya təşkilatlarında biznes mədəniyyəti üçün əsas məsələ davranış səviyyəsində nə baş verdiyidir. Danışqlar zamanı əgər dəyərlər və davranış səviyyəsi üst-üstə düşmürsə, mənfi nəticə əldə edilir. Bu o zaman mümkün ola bilər ki, partnyor münasibətləri təbliğ edilsin, təcrübədə isə əlaqələri olan işçilərin vəzifəsi artırılın.

BİZNES RİSKLƏRİ VƏ ONLARIN İDARƏ OLUNMASI

Cəfərov N.C.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Biznes təcrübəsindən bilindi ki, şirkətlər fəaliyyətləri zamanı müxtəlif növ çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bu problemləri çox vaxt əvvəlcədən təyin etmək, proqnozlaşdırmaq çətin olduğu üçün şirkət həmin risklərdən zərər çəkir. Bu baxımdan da klassik iqtisadçılar həmişə sahibkarlığa yüksək riskli fəaliyyət növü kimi yanaşmışdılar. Şirkət müvafiq sahədə peşəkarlığının, biliyinin az olması, bazar konyukturasının düzgün təyin edilməməsi, tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətinin sonadək öyrənilməməsi, fəaliyyət sferasında investisiya mühitinin effektiv qiymətləndirilməməsi, maliyyə vəsaitinə olan ehtiyacın tam ödənilməməsi və s. ucbatından öz fəaliyyəti dövründə risklərlə qarşılaşır. Tanınmış amerikalı iqtisadçı P.Druker də öz növbəsində sahibkarlığı iqtisadi fəaliyyətin ən riskli sahəsi kimi xarakterizə etmişdir. Ümumiyyətlə, risklər şirkətin fəaliyyəti dövründə xarakterik olsa da onun gətirdiyi fəsadların minimuma endirilməsi müəssisənin risk strategiyasının başlıca istiqamətlərindəndir.

İqtisadi ədəbiyyatda risklərin bir sıra növləri önə çəkilir. Bunlardan sığortalanan və sığortalananmayan riskləri qeyd etmək olar. Sığortalanan risklərə daha çox təbii fəlakətlər (sel, daşqın, zəlzələ və s.), insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan texnogen hadisələr aid olunur.

Həmçinin, bir sıra risklər də şirkətdə formalaşma mövqeyinə görə xarakterizə edilir ki, bunlara da təsərrüfatdaxili, sahibkarın şəxsiyyəti ilə bağlı və informasiyanın azlığından asılı olanları ayırmaq olar. Qeyd edək ki, əgər, şirkət bazarın konyukturası barəsində detallı məlumatlara malik deyilsə, tərəfdaşlarının bazar imici, maliyyə vəziyyəti haqqında dərin informasiyası yoxdursa onda onu böyük risklər gözləyir. Burada rəqiblər barəsində ətraflı məlumatların olmaması da şirkətin bazar mövqeyinin zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Bundan başqa əhatə dairəsinə görə risklər fərqləndirilir ki, bu da öz növbəsində lokal və qlobal olaraq ikiye ayrılır. Qlobal risklər əsasən region, ölkə və beynəlxalq səviyyədə baş verir və geniş bir ərazini öz təsirinə salır. Lokal risklər isə şirkətin öz daxilini əhatə edir. Yaranma sferasına görə də risklər daxili və xarici olaraq təsnifatlaşdırılır. Belə ki, xarici risklər əsasən şirkətdən kənarda baş verir və çox zaman bu dəyişikliklərə lazımi reaksiya vermək müəssisənin imkanlarından kənar olur. Şirkət bu hadisələri əvvəlcədən təyin etmək və ya baş verdikdən sonra ziyanları azaltmaq üçün tədbirlər görməyə çalışır. Bu qəbildən olan risklərə siyasi və iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə, qlobal və ya regional maliyyə böhranlarının baş verməsinə, lisenziyanın ləğv edilməsinə, inflyasiyanın dərinləşməsinə, sanksiyaların qoyulmasına, iqtisadiyyatda özəl mülkiyyətin milliləşdirilməsinə və s. şamil etmək olar. Şirkətdaxili risklər isə firmanın özündə baş verir və daha çox sahibkarın səriştəsizliyi, marketinq siyasətinin uğursuzluğu, idarəetmə sisteminin səmərəsiz təşkili və s. səbəblərdən törəyir. Bununla yanaşı təsir müddətinə görə uzunmüddətli və qısamüddətli, nəticələrinə görə spekulativ və adi risklər də bir- birindən fərqləndirilir.

Yolverilmə səviyyəsinə görə isə yol verilən, kritik və fəlakətli risklərə bölünür. Məsələn, şirkətin həyata keçirdiyi hər hansı bir layihəsinin uğursuzluğu ucbatından ziyan dəyə bilər ki, bu da əhatə dairəsinə görə kiçik olduqda həmin risk yol verilən səviyyəyə aid edilir.

Bundan başqa əgər layihənin icrası zamanı dəyən ziyan böyük vəsaitlərin itkisi hesabına başa gəlsə onda bu kritik riskə aid olunur. Fəlakət səviyyəsi isə çox vaxt şirkətin müflisləşməsi ilə nəticələnir. Yuxarıda sadalanan risk növlərindən başqa bir sıra digər risklər də mövcuddur. Lakin burada onlar sadalamadan risklərin gətirdiyi itkilər barəsində qısaca məlumat verəcəyik.

Qeyd edək ki, təsərrüfat fəaliyyəti zamanı istehsal, kommersiya və maliyyə sahibkarlığında itkilərin növləri bir-birindən fərqlənsə də onların başlıca olanlarını aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

Maddi itkilər – bura nəzərdə tutulmayan əlavə xərclərin meydana çıxması, avadanlıq, əmlak, məhsul, xammal, enerji və s. itkilərini daxil etmək olar;

Əmək itkiləri - əsasən işçi personalının fəaliyyətinin düzgün təşkil olunmaması, vəzifə və öhdəliklərin səmərəsiz bölgüsü zamanı insan-saat at, insan-gün və sadəcə olaraq iş vaxtı zamanı ilə ölçülürək təyin olunur;

Maliyyə itkiləri – əvvəlcədən nəzərdə tutulmayan ödənişlər, cərimələr, sanksiyalar, əlavə vergilərin təyin olunması, pul vəsaiti və qiymətli kağızların itkisi ilə bağlıdır;

Vaxt itkiləri – sahibkarlıq prosesi zamanı ləngimələr, müvafiq dövlət qurumları, tərəfdaşlar ilə əməkdaşlıqda gecikmələr sonda müəssisənin fəaliyyətində vaxt itkilərinə gətirib çıxarır.

Müxtəlif problemlər nəticəsində sahibkarlıq subyektlərində yaranan itkilər sadalananlardan daha çox ola bilər. Bu da görülməli işin xarakterindən, baş verən riskin təbiətindən xeyli asılıdır. Şirkətlərin bu və ya digər risklərlə qarşılaşması ehtimal olunan hal olsa da əsas məsələ həmin risklərin yaranma səbəblərini vaxtında aşkarlamaq və baş verə biləcək hadisəyə qarşı adekvat cavab vermək mühüm şərtlərdən biridir. Bu baxımdan son dövrlərdə şirkətlərdə risklərin idarə olunması istiqamətində mütəxəssislərin cəlb olunması, ayrıca bölmələrin yaradılması geniş vüsət almaqdadır.

Qeyd edək ki, 2008-ci ildə meydana gəlmiş Qlobal maliyyə böhranı da risklərin idarə olunmasının vacibliyini önə çıxarmışdır. Məhz buna görə də Dünya Bankının və digər beynəlxalq maliyyə institutlarının ekspertlərinin bildirdiyinə əsasən hal-hazırkı dövrdə risklərin idarə olunması üzrə mütəxəssislərə daha çox ehtiyac yaranmış və bu növ fəaliyyət ən populyar biznes növünə çevrilmişdir. Risklərin idarə olunması başlıca olaraq şirkətin daxilində müvafiq qurumun və ya qrupun işinin düzgün təşkilindən, effektiv qiymətləndirmənin aparılmasından, antirisk tədbirlərini özündə əks etdirən səmərəli strategiyaların işlənməsindən, qarşıya qoyulmuş işlərin həyata keçirilməsi üçün peşəkar kadrların mövcudluğundan, risk strategiyasının icrasının uğurla reallaşdırılmasından və s. asılıdır. Geniş əhatə dairəsinə malik olan risklərin idarə olunması sahəsində xeyli sayda metodlar və təcrübələr mövcuddur ki, hər bir şirkət də öz fəaliyyət sferasına, bazarda mövqeyinə, işlədiyi regiona və s. görə daha effektivlərini seçib həyata keçirir.

Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda geniş şəkildə qeyd olunan risklərin idarə olunması metodlarından yayınma, məhdudlaşdırma, səpələnmə və əvəzetmə vasitəsi daha səmərəli hesab olunur.

Yayınma metoduna əsasən şirkət riskləri idarə etmək məqsədilə etibarsız tərəfdaşlardan, riskli layihələrdən imtina etməli, təsərrüfat risklərini sığortalamalı və yeni təminatçıların axtarışını həyata keçirməlidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, şirkət əməkdaşlıq etməyə hazırlaşdığı yeni müəssisənin maliyyə vəziyyəti, bazar imici haqqında əvvəlcədən ətraflı məlumat toplamalıdır. Əgər həmin tərəfdaş artıq biznes əlaqələrinə malikdirsə və o şirkətlə əməkdaşlıq zamanı mütəmadi olaraq gecikmələr, vaxtında pulun ödənilməməsi, keyfiyyətsiz məhsul ilə təchiz etmək və s. halları təkrarlayarsa, onda həmin tərəfdaş işinə daha intizamlı yanaşan başqa sı ilə əvəz olunmalıdır. Bunun üçün də şirkət mövcud tərəfdaşlarla kifayətlənməməli

mütəmadi olaraq yeni tərəfdaşın axtarışında olmalı və ehtiyat mənbə kimi onları ətrafında birləşdirməlidir. O cümlədən dolğun şəkildə əsaslandırılmamış və öyrənilməmiş layihələrdən də üz çevirməlidir.

Məhdudlaşdırma metodunda isə əsas tövsiyələr Vençur müəssisələrin yaradılması, riskli layihələrin idarə olunması üçün xüsusi qrupların formalaşdırılmasından ibarətdir.

Bu metoda müəssisələr daha çox yeni layihələrin icrasına başlayan və ya «ana» şirkətlərin özlərinin filial və «qız» müəssisələrini quran zaman müraciət edirlər. Bununla yanaşı Vençur kapitalı əsasında innovasiya layihələrinin uğuru bir sıra hallarda şübhə doğurduğu və bu sahənin yüksək riskli olduğu üçün şirkətin nəzdində qabaqlayıcı tədbir olaraq peşəkarlardan ibarət xüsusi qruplar da formalaşdırılır.

Səpələnmə metodunda fəaliyyət növləri və zonaların diversifikasiyası, satış və alışın şaxələndirilməsi, investisiyaların diversifikasiyası, məsuliyyətin istehsal iştirakçıları arasında paylanması və yenə də Vençurlu müəssisələrin yaradılması irəli sürülməkdədir.

Bu metod öz çəvikliyi ilə seçilir. Metodda şirkətə istehsal etdiyi məhsul və xidmətin çeşidini artırmaq, istehlakçıların müxtəlif sosial təbəqələrinin maraqlarına cavab vermək, istifadə etdiyi texnologiyaları daim artırmaq və yeniləşdirmək təklif olunur.

Bununla yanaşı bu metoda əsasən şirkət bir neçə əmtəə bazarında işləyərək öz satış imkanlarını və fəaliyyət spektrini genişləndirməlidir. Çünki əgər bazarların birində hər hansı bir uğursuzluq baş verərsə şirkət digər bazarlardakı mövqeyini qoruyub saxlayar. Əks təqdirdə yalnız bir bazara yönələn şirkət uğursuzluqla qarşılaşdığı zaman tamamilə bağlanmaq təhlükəsi qarşısında qala bilər.

Həmçinin bu məsələ təchizatçılara və tədarükçülərə də aiddir. Şirkət öz təchizatçılarının sayını artırmalı və ya ehtiyat müəssisələrlə əlaqələrini möhkəmləndirməlidir. Belə olduğu halda təchizatçı şirkətdə baş verən hər hansı bir problemin şirkətə də keçməsinin qarşısı alınmış olar. Qeyd edək ki, Qlobal maliyyə böhranından sonra Avropada şirkətlər riskləri azaltmaq üçün öz təchizatçılarının sayını artıraraq bir şirkətdən asılılığı aradan qaldırmağa çalışırlar. Səpələnmə metodunda investisiyaların da şaxələnməsi təklif olunur ki, bu zaman şirkət müxtəlif maliyyə mənbələrindən özünə kapital cəlb etməklə bir sərmayəçidən asılılığı azaltmış olur.

Diqqət çəkilən əsas məsələlərdən biri də ondan ibarətdir ki, şirkət özü də investisiya yatırın zaman bir layihəyə böyük bir vəsait ayırmaq əvəzinə bir neçə layihələrə kapital qoyuluşu etməsi daha yaxşı olar. Belə olduğu halda bir layihənin uğursuzluğu ümumilikdə şirkətə böyük itkilərə gətirib çıxarmaz.

MÜASİR DÖVRDƏ RUSİYA İLƏ ASİYA ÖLKƏLƏRİNİN QARŞILIQI ƏLAQƏLƏRİ

Cəlilov K.Y.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müasir şərtlər daxilində Asiya, xüsusilə, Cənub-Şərqi Asiya dövlətləri dünyanın ən sürətlə inkişaf edən dövlətləridir. Əgər region yaxın 10-20 il ərzində bu tempə inkişaf etsə, ÜDM-in həcminə görə dünyada aparıcı yerlərdən birini tutacaq və hətta ABŞ da daxil olmaqla dünyanın iri dövlətlərini geridə qoyacaq. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəli bu regionu elmi-texniki və iqtisadi inkişafın sürətlə baş verdiyi, artmaqda olan ixrac potensialının olduğu yer kimi müəyyənləşdirir. Bu gün biz dünyanın hər yerində Çin, İndoneziya, Malayziya, Tayland, Sinqapur, Cənubi Koreya istehsalı olan məhsulların şahidi ola bilərik. Bunlar dünya bazarında rəqabət qabiliyyətli məhsullardır. Asiya ölkələrində iqtisadi partlayışla yanaşı, burada daha çox integrasiya prosesləri mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir və bu, Çin, Tayvan, Honq Konq, daxil olduğu “Böyük Çin”in yaradılmasına gətirib çıxara bilər. İkincisi - böyük Cənub-şərq integrasiyasında Hind-Çin ölkələri, xüsusilə, sürətlə inkişaf edən Tayvan, nəhayət, Asiya-Sakit okean ölkələri: İndoneziya, Malayziya, Sinqapur, Bruney iştirak edir. Rusiya-Çin münasibətləri. Məlumdur ki, Rusiyanın cənub-şərqi Asiyada olan əsas qonşuları-Çin Xalq Respublikası və Yaponiyadır. Öz inkişaf tempi və həcminə görə hər iki dövlət müasir Asiyanın geostrategiyasında başlıca yer tutur. Bu ölkələr arasında uzun tarixə və müvafiq ideoloji əsaslara malik geotarixi antoqonizm mövcuddur. Rusiya Federasiyası obyektiv, iqtisadi və digər səbəbdən integrasiyaya cəhd göstərən Cənub-şərqi Asiyada məhz bu dövlətlərlə strateji alyans yaratmağa çalışır. Bu ölkələr yüksək texnoloji və iqtisadi qüdrətə, həmrəy cəmiyyətə malikdirlər. Bu halı nəzərə alaraq, bu dövlətlər XXI əsrdə Asiyanın geosiyasi oxunda başlıca rol oynamağa cəhd göstərirlər. Bundan çıxış edərək Rusiya bu integrasiya prosesində onlarla ayaqlaşmağa çalışır. Rusiyaya bu ölkələrlə birgə kəşfiyyat, hazırlıq, istismar, neft, qaz, kömür, ağac məhsullarının istehsalı prosesində iştirak olduqca sərfəlidir. Kifayət qədər

maliyyə imkanına və müasir texnologiyaya malik olmayan Rusiya bu ölkələrdən, ilk növbədə, Çin və Vyetnamdan kapital, yeni texnologiya və ucuz işçi qüvvəsi əldə etməyə çalışır.

Son illərdə Koreya Respublikası və Malayziya kifayət qədər iqtisadi artım göstərərək sürətlə inkişaf edən dövlətlər sırasına daxil olmuşlar. Koreya öz şimal qonşusunun ambisiyasının bilərək ABŞ-ı dəstəkləməyə və Qərb kursuna sadıqlığını nümayiş etdirməyə cəhd göstərəcək. Rusiyanın Cənub-Şərqi Asiyada yeganə geostrateji müttəfiqi müəyyən müddətə Vyetnam və İndoneziya olacaq. 2003-cü ilin aprel ayında İndoneziya prezidentinin Rusiyaya rəsmi səfərindən sonra İndoneziya Rusiya ilə xüsusilə hərbi sahədə əməkdaşlıq etmək istəyini vurğulamışdır. Vyetnama gəldikdə isə o, xüsusilə regionda ən iri Kamranda olan rus hərbi dəniz bazasını bağladıqdan sonra o, demək olar ki, tamamilə Rusiyanın tərkibindən çıxmışdır. Aparılmış təhlil sübut edir ki, müasir şərtlər daxilində Cənub-Şərqi Asiyada bütün geostrateji sxem ABŞ-ın burada hərbi və iqtisadi iştirakı ilə müəyyən edilir. Digər tərəfdən, bu siyasət ABŞ-ın Yaponiya, Tayland, Koreya Respublikası, Filippin, Sinqapur, Bruney və s. dövlətlərlə yaxın münasibətlərinə əsaslanır. Rusiya Vyetnamdan çıxdıqdan və Kuril adalarında hərbi imkanları əldən verdikdən sonra bu regionda geostrateji imkanları məhdudlaşdı. Rusiya artıq Cənub-Şərqi Asiya üçün heç bir ölkəsində beynəlxalq təhlükəsizliyin de-fakto subyekti deyil. Cənub-Şərqi Asiyada öz əvvəlki mövqeyini bərpa etmək üçün Rusiya, ilk növbədə, Çinlə müttəfiqlik münasibətlərini möhkəmləndirməlidir. Çin üçün ABŞ son illərdə ən böyük rəqibə çevrilmişdir. İqtisadi cəhətdən Çinin qüdrətli olmasına baxmayaraq, hərbi cəhətdən o, yaxın illərdə qarşıma qoyduğu geostrateji məqsədləri həyata keçirmək üçün kifayət qədər tam üstün dövlət deyil. Yalnız Çinin iqtisadi potensialı ilə Rusiya Federasiyasının strateji potensialının birləşdirilməsi Uzaq Şərqdə geostrateji qüvvələr balansının müəyyən müddətə saxlanılmasına kömək edə bilər. ABŞ-la iqtisadi, siyasi və hərbi əməkdaşlığa malik Yaponiya Rusiya ilə əməkdaşlığa getməyəcək. Ona görə də Rusiya ilə Yaponiya arasında münasibətlər yalnız iqtisadi, mədəni və humanitar sahələrdə ola bilər. Son dövrlərdə Rusiyanın Asiya siyasəti istiqamətində əsas məqsədi Malayziya ilə münasibətlərin genişlənməsi və dərinləşməsidir. Rusiya hər şeydən əvvəl iqtisadi sahədə əməkdaşlığa can atır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu pəncərə yalnız bir istiqamətə açıdır ki, bu da Malayziyadır. Bir neçə müddət bundan əvvəl Rusiya İndoneziyaya hərbi texnika verməyə başlamışdır. Yaxınlarda Malayziya da ona qoşulmuşdur. Rusiya ilə Malayziya arasında "SU-30 MKM" rus hərbi təyyarələrinin Malayziyaya 1 milyard dollara satılması barədə müqavilə imzalanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər bu müqavilə həyata keçirilsə, bir neçə müddətdən sonra Çin, İndoneziya və Malayziyanın səmasında təxminən 500-ə yaxın Rus hərbi təyyarələri uçaq. Amma digər tərəfdən qeyd edilməlidir ki, bu əlaqələr sırf hərbi xarakter daşıyır və iqtisadi əlaqələrlə möhkəmlənməsə, qısamüddətli ola bilər. Əgər Rusiya Cənub-Şərqi Asiyada uzun müddət qalmaq istəyirsə, bu dövlətlərlə ikitərəfli iqtisadi münasibətləri daha da möhkəmləndirməlidir.

KREDİT TƏŞKİLATLARINDA BANK XİDMƏTLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN MEDOTLARI VƏ ALƏTLƏRİ

Əhmədzadə K.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xidmət sferasında marketingin əsas təşkilədiciləri əvvəlki bölmələrdə araşdırılmışdır. Bank marketingini məxususi olaraq seçib ayırmaq xüsusi bir məna kəsb edirmi? Marketingin bank sistemində tətbiqinin spesifik xüsusiyyətləri mövcuddurmu? Əgər belədirsə, onlar nədən ibarətdir? Bu bölmədə məhz bu suallar araşdırılır. Xidmət sahəsində banklar aviakompaniyalardan sonra ikinci olaraq marketingə müraciət etdilər və əvvəlcə marketingin ayrı-ayrı elementlərini, sonra isə marketingin konsensiyasını, həm də strateji planlaşdırmanı fəal istifadə etməyə başladılar.

Müştərilər uğrunda rəqabət mübarizəsinin daha da şiddətlənməsi nəticəsində baş verdi. Burada maliyyə bazarının inkişafı və bank sferasının xarici mühitində baş verən dəyişikliklər, eləcə də çoxlu digər amillər əhəmiyyətli rol oynadı. Bu amillərdən ən mühümləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- iqtisadi proseslərin beynəlmilləşdirilməsi; bu proses bankların xarici bazarlara nüfuz etməsi və onların yerli banklarla rəqabəti ilə müşayiət olunur. Bu bank rəqabətinin qloballaşmasıdır;
- banklarla rəqabətə girən qeyri-bank müəssisələrinin praktik olaraq bütün ölkələrdə geniş sayda təşəkkül tapması və inkişaf etməsi;

- bank sənayesinin özünün diversifikasiyası. Bu proses bankların göstərdiyi xidmət spektrinin genişlənməsi və qeyri-bank metodlarının, yəni pul vəsaitlərinin (məsələn, istiqraz və rəqəqlərinin buraxılması) borc götürülməsi yollarının inkişafı ilə bağlıdır;

- informasiya texnologiyalarını və müasir texnika bazasında rabitə vasitələrinin, bunun nəticəsi olaraq maliyyə-kredit institutlarının regional və milli sferada fəaliyyətinin genişlənməsi;

- bank sistemi daxilində, həmçinin, banklar və qeyri-bank institutları arasında vəsaitlərin cəlb edilməsi, həm də kredit xidmətləri təqdim etmək sahəsində rəqabətin inkişafı. Bank xidmətləri bazarında rəqabət sənayedə olduğundan daha gec təşəkkül tapmasına baxmayaraq özünün formalarının inkişafı və yüksək intensivliyi ilə fərqlənir. Bank sferasında bir çox başqa sahələr üçün səciyyəvi olan giriş baryerlərinin olmamasına (məsələn, patent müdafiəsi yoxdur) görə fərqlənir;

- dövlət tənzimlənməsi ilə əlaqədar, bank xidmətləri bazarında qiymət rəqabətinin məhdudlaşdırılması. Bu məhdudiyyət onunla bağlıdır ki, faizin ölçüsünün elə həddi mövcuddur ki, bundan aşağı bank artıq gəlir əldə etmir. Bu isə bank məhsulunun keyfiyyətinin idarə olunması və xidmətin bazarda yeridilməsi problemlərini ön plana çəkir.

Bank sferasında marketingin spesifikliyi onunla təyin olunur ki, bank xidmət sahəsində işləyir. Mahiyyətcə, *bank məhsulu* aktiv və passiv əməliyyatlar üzrə bankın xidmətlər kompleksidir.

Bank xidmətlərinə, bütün digər xidmət növlərində olduğu kimi, müəyyən spesifik xüsusiyyətlər aiddir, bunlar marketing strategiyasının işlənilməsi zamanı mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1.xidmətlərin duyulmaması, onların mücərrəd xarakteri;

- 2.xidmətlərin keyfiyyətinin dəyişkənliyi və xidməti göstərən insanların ixtisas səviyyəsindən asılılığı;

- 3.xidmətlərin saxlana bilməməsi

Xidmətin duyulmazlığı o deməkdir ki, onları cismani duymaq mümkün deyildir, xidmət göstəriləndəki müştəri onları görmək və keyfiyyətini duymaq iqtidarında olmur. Qazanacağı faydanı müştəri bankın xidmətlərinə müraciət etdikdən sonra əldə edə bilər. Amma, həqiqətən, bu faydanı (mənfəəti) qiymətləndirib reklama təqdim etməkdən ötrü, hökmən öz rəqiblərini, onların xidmətinin spesifikliyini, istifadə etdikləri reklam üsullarını və stimulları bilmək lazımdır.

Bank xidmətlərinin duyulmasının yüksəldilməsi üçün əsas yollar bunlardır:

- müştərilərlə qarşılıqlı münasibətlərdə potensial faydaya xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

- nüfuzlu təşkilatların reklama cəlb olunması (bu sırada, məsələn, Qərb firmaları etibarlı hesab olunur, hökumət strukturları, deyək ki, rəsmi strukturların müvəkkil bankları da müştərilərdə inam doğurur).

- Xidmətlərin keyfiyyətinin ətraf mühitin dəyişkənliyi və xidmət göstərən personalın ixtisas səviyyəsi ilə sıx bağlılığı kadrların təhsilinə xüsusi tələblər irəli sürür. Bank işçiləri yalnız bank işinin texnikasını deyil, həm də insanlarla münasibətlərin psixologiyasını yaxşı bilməlidirlər. Ətraf mühitin şəraiti də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bankın interyeri, işıqlandırma, ofis mebeli, stil, güllər və digər zahiri elementlər bankın göstərdiyi xidmətlər üçün əlavə keyfiyyət yaradır.

- *Xidmətin saxlamağa qadir olması o deməkdir ki, tələb və təklif arasında tarazlıq yaratmaq üçün xüsusi mexanizm olmalıdır.* Xidmətləri məhsul kimi qoruyub saxlamaq olmaz. Buna görə də, tələbatın gərgin olduğu dövrlərdə ("zirvə" dövrü) bank qabaqcadan nə edəcəyini hökmən planlaşdırmalıdır ki, növbələr olmasın. Bunun üçün başqa şəbəkələrdən əlavə işçilər dəvət olunmalıdır, banka müraciət olunmasını başqa – münasib vaxta keçirməyi stimullaşdırmaq lazımdır. Elə bir şərait yaradılmalıdır ki, xidməti gözləyənlər bu vaxtı müəyyən informasiya materiallarını izləməklə, bir fincan kofe içməklə və s. keçirsinlər.

Beləliklə, bank məhsulu əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunları hökmən marketing proqramının işlənməsi zamanı nəzərə almaq vacibdir. Bu spesifikasiyalar xidmətin ümumi xüsusiyyətlərilə (duyulmazlıq, saxlana bilməməsi, keyfiyyət dəyişkənliyi və xidmət personalının ixtisasından ayrılmazlığı) olduğu kimi, həm də, məhz, bank məhsuluna məxsus xüsusiyyətlərlə də əlaqədardır: pulla əlaqəlilik, müəyyən zaman müddəti və əmlak sazişi münasibətlərinin iştirakı.

YENİ İSTEHSAL MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ AQRAR SAHƏDƏ MÖVCUD PROBLEMLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Ələkbərov E.C.

.Naxçıvan Dövlət Universiteti

90-cı illərin əvvəllərindən etibarən cəmiyyətdə baş verən radikal dəyişikliklər mərkəzləşdirilmiş sosialist istehsal münasibətlərinin dağılması ilə nəticələnmiş və bu proses iqtisadiyyatın bütün sahələrində çoxsaylı deformasiyalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Əvvəlki təsərrüfatçılıq sisteminin dağılması fonunda yeni istehsal münasibətlərinin yaranması ilə bağlı ləngimələr, eləcə də cəmiyyətdə siyasi proseslərin kəskin pisləşməsi və vətəndaş qarşıdurmasının yaranması bütövlükdə sosial-iqtisadi böhranın dərinləşməsinə gətirib çıxardı. Bu baxımdan 90-cı illərin əvvəllərində iqtisadiyyatın böhrana məruz qalan ən mühüm və strateji sahəsi olan kənd təsərrüfatında və eyni zamanda kəndin sosial iqtisadi inkişafında dağıdıcı proseslər güclənirdi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 1990-cı illə müqayisədə 1995-ci ildə taxıl istehsalı 44,9%, pambıq 49,6%, tütün 77,9%, kartof 16,1%, tərəvəz 50,9%, bostan məhsulları 38,0%, üzüm 74,2%, meyvə və giləmeyvə 11,8%, çay yarpağı 69,4%, ət 53,%, süd 14,8%, yumurta 53,8%, yun istehsalı isə 13,7% azalmışdır. Xüsusilə müstəqilliyin ilkin dövrlərində ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı olaraq azalması fonunda ölkə əhalisinin ərzaq və yeyinti məsullarına olan tələbatının ödənilməsi qiymətlərinin səviyyəsinin kəskin olaraq artımına və əhali gəlirlərinin infilyasiya nəticəsində dəyərdən düşməsinə gətirib çıxarırdı. Məhz belə bir şəraitdə aqrar sahəni böhrandan çıxarmaq, əhalinin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarına olan tələbatını yerli istehsal hesabına ödəmək məqsədilə aqrar islahatlar aparması obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Aqrar islahatlardan keçən on il ərzində kənd təsərrüfatında böhran dayandırılmış, məhsul istehsalında artıma nail olunmuşdur. Bütövlükdə aqrar sahədə azad bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı təmin edilmişdir. Lakin bütün bunlarla yanaşı aqrar sahədə həllini gözləyən çoxsaylı problemlər də mövcuddur. Hazırda aqrar sahədə mövcud olan ən mühüm problemlərdən biri də kənd təsərrüfatı məhsullarının reallaşdırılması ərzaq bazarı vasitəsilə həyata keçirilir. Yeni istehsal münasibətləri şəraitində ərzaq bazarı mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatçılıq qurumlarının, daha doğrusu məhsul istehsalçıları ilə istehlakçıları arasında iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

İslahatlar kənd təsərrüfatı məhsullarının dövlət satınalma və yenidən bölüşdürmə sisteminin ləğv edilməsi ilə başlanmış, dövlətin təsərrüfat əlaqələrinin və iqtisadi münasibətlərinin formalaşmasından özünü kənarlaşdırması, eləcə də xarici ticarətin liberallaşması ilə xarakterizə olunmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bazar infrastrukturunun olmaması bütün təsərrüfatçılıq subyektlərinin bazardan istifadə edə bilmələri üçün bərabər şəraitin yaradılmaması emal, topdansatış ticarət sahələrini yüksək dərəcədə inhisarlaşdırmış fəaliyyəti mürəkkəbləşdirmişdir. Təbii ki, bütün bunlar da öz növbəsində regionlararası əmtəə mübadiləsinə, dövlətin əmtəə istehsalçıları arasında, həmçinin əmtəə istehsalçıları ilə ərzaq bazarının digər subyektləri arasında qarşılıqlı iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılmasında destruktiv tendensiyalar yaradırdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası Azərbaycan iqtisadi inkişaf konsepsiyasının ərazi üzrə tərkib hissəsi olub, əsas məqsədi muxtar respublikanın əhalisinin maddi və mənəvi tələbatını ödəmək, əhalinin məskunlaşması və miqrasiyasının qarşısını alma üçün yerli imkanları və qonşu sərhəd ölkələrinin əlverişli iqtisadi mühitindən istifadə etməklə respublika çərçivəsində ümumi meyllərə uzlaşmış inkişafa şərait yaradılmışdır. Kənd təsərrüfatı muxtar respublika iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biridir. O, əhalinin ərzaq məhsullarına, emal sənayesi sahələrinin isə xammal və materiallara olan tələbatının ödənilməsində mühüm yer tutur. Hazırda muxtar respublikada il ərzində yaradılan əlavə dəyərin orta hesabla üçdə bir hissəsi kənd təsərrüfatının payına düşür. Müxtəlif dövrlərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün müəyyən məqsədyönlü tədbirlər görülsə də, ilk yüksək nailiyyətlər ümumi liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə əldə olunmuşdur. Buna baxmayaraq 80-ci illərin axırları və 90-cı illərin əvvəllərində aparılan uğursuz siyasət ölkədə kənd təsərrüfatını ağır vəziyyətə salmış, əldə olunmuş nailiyyətlər itirilmiş və hərcmərclik hökm sürmüşdür. Elə bu dövrdə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi, iqtisadi zəmində tam əsaslandırılmış məqsədyönlü tədbirlər sayəsində ölkə iqtisadiyyatı, onun böyük hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı ağır böhrandan çıxarılmış və iqtisadi tənəzzülün qarşısı alınmışdır.

Dövlət başçısının 2004-cü il 11 fevral tarixli fərmanı ilə təstiqlənmiş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı"nda (2004-2008) iqtisadi rayonların hər birində aqrar sahə üzrə islahatların ikinci mərhələsinin sürətlənməsi məsələsinə də geniş imkanlar yaradılmışdır.

Ölkə Prezidentinin "Aqrar bölmədə idarəetmənin təkmilləşməsi tədbirləri haqqında " və "Aqrar bölmədə lizinqin genişlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında " sərəncamları ilə kənd əhalisinin rifah halının yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara zəruri texniki, maliyyə və informasiya dəstəyinin gücləndirilməsi, ümumilikdə bu sahədə idarəetmə mexanizminin müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuş və hazırda bu istiqamətdə mühüm işlər aparılmaqdadır. Kənd təsərrüfatı sahəsində islahatlardan danışarkən bütün bunların bilavasitə Naxçıvan Muxtar Respublikasında hazırlanaraq ilkin icrasının məhz burada həyata keçirildiyini qeyd etmək yerinə düşərdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işlərkən bu bölgədə aqrar islahatların həyata keçirilməsinin ilk addımları atılmışdır. Həmin dövrdə Muxtar Respublikanın Ali Məclisinin sessiyasında aqrar islahata dair xüsusi qərarlar qəbul olunmuşdur.

TƏŞKİLAT SİSTEM KİMİ VƏ ONUN OPTİMALLAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

Əliyeva N.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəyyən həcmdə və keyfiyyətdə məhsul istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi müəssisənin struktur bölmələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu bölmələrin tərkibi və istehsal gücləri, həmçinin onların qarşılıqlı əlaqə forması müəssisənin istehsal strukturunu ifadə edir. İstehsal prosesinin təşkilindən və istehsalın tipindən asılı olaraq istehsal heyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məlum olduğu kimi, istehsal heyəti ilə istehlakçı arasında böyük fərqlər mövcuddur, hansı ki, mütləq nəzərə alınmalıdır. Onların arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyən şəxslər (menecerlər, bölmə rəhbərləri və s.) tərəfindən yaradılır. Müəssisənin təşkilati strukturu müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə aparatının tərkibini, nisbətini və təşkili formasını müəyyən edir. İstehsal olunan məhsulun tərkibinin, təchizat şəraitinin, istehsalın miqyası və tipinin, texniki silahlanma səviyyəsinin dəyişilməsi müəssisənin təşkilati strukturunda müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını tələb edir. İstehsal strukturunun və məhsulun təchizat şəraitinin dəyişilməsi ilə əlaqədar bütün amillər istehsalın təşkilati idarəetmə strukturuna təsir göstərə bilər. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra həmin amillərdən bəziləri güclənir və bu zaman idarəetmə işçilərinin işinin tərkibində və məzmununda lazımi əlavələr və dəyişikliklər edilir. Bu və ya digər amillərin müəssisənin təşkilati strukturuna təsir dərəcəsi müxtəlifdir. Məsələn, məhsulun istehsal və təchizat şəraitinin azca dəyişilməsi, idarəetmənin təşkili prinsiplərinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilməsi və təşkilati strukturun transformasiyası idarəetmə işçilərinin işinin tərkibində və məzmununda müvafiq dəyişikliklərin aparılmasını zəruri edir. Müxtəlif şirkətlərin idarəetmə strukturu bir-birindən kəskin fərqlənə bilər, çünki bazar münasibətləri şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti unikaldir. İdarəetmə strukturuna strateji məqsədlərin səviyyəsi, mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş idarəetmə sistemləri böyük təsir göstərilir. Bu və ya digər tələbatı ödəmək üçün zəruri funksiyaları və hərəkətləri planlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir.

Təşkilati struktur – qoyulan məqsədə çatmaq üçün birgə əmək prosesində işçilər arasında baş verən münasibətlərdə şərtlənən bütöv bir sistemdir. Təşkilati struktur aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır: - optimal effektivliyi təmin etməlidir, yəni sadə, dəqiq və başa düşülən olmalıdır; - aralıq halların minimum keyfiyyətlərini əhatə etməlidir; - gələcək menecerləri hazırlamaq üçün şərait yaratmalıdır. İdarəetmənin iki sistemi ayrılır: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sisteminə xidmətlər üzrə bütün idarəedicilər birlikdə şirkətin idarəetmə üzrə vitse-prezidentinə tabedir. Bu sistem tamamilə inteqrasiyalaşmış və funksional təşkilati ifadə edir. Mərkəzləşdirilməmiş idarəetmə sistemi müxtəlif bölmələrin rəhbərlərinə öz fəaliyyətlərinə aid bütün funksiyaları həyata keçirmək səlahiyyəti verir. Bu zaman hər bir bölmənin idarəedicisi bütün sahənin fəaliyyətinə görə şirkətin vitse-prezidenti qarşısında məsuliyyət daşıyır. Müəssisənin ölçüsündən və onun bölmələrinin sayından asılı olaraq idarəetmənin iyerarxiya zənciri ola bilər: - ikihalqalı sistem: ali administrasiya – zavod idarəetmə; - üçhalqalı sistem: ali administrasiya – istehsal şöbəsinin ali administrasiyası – zavod idarəetmə; - dördhalqalı sistem: ali administrasiya – istehsal qrupunun administrasiyası – istehsal bölməsinin administrasiyası – zavod idarəetmə. Bazar münasibətləri şəraitində təşkilati strukturun qarşısında müəyyən tələblər irəli sürülür:

- qoyulan vəzifənin həlli üçün əlaqələrin minimumlaşdırılması;

- paralel funksiyaların aradan qaldırılması;
- onun fəaliyyəti ilə bağlı məsrəflərin optimallaşdırılması.

Bir neçə müqayisə olunan təşkilati strukturlardan ən yaxşısı odur ki, qısa vaxt ərzində qoyulan vəzifəni daha az xərclə yerinə yetirilməsini təmin edir. Sahibkarlıq problemləri üzrə sanballı kitabların müəllifi professor Druker təşkilati strukturun qurulmasının üç mərhələsini qeyd edir. Birinci mərhələ – həyata keçiriləcək fəaliyyətin, yaxud işin, habelə onun koordinasiyası və qarşılıqlı əlaqə üsullarının təhlili. İkinci mərhələ – qəbul edilən qərarın və onun yerinə yetirilməsində işçinin (menecerin) iştirak dərəcəsinin təhlili. Üçüncü mərhələ – menecerin qarşılıqlı fəaliyyətdə olduğu şəxsin ümumi işdə töhfəsinin müəyyən edilməsi. İdarəetmə aparatı istehsalın cari və perspektiv məsələlərinin həlli üçün təşkilati strukturun özünün inkişafına fəal təsir göstərir. Buna görə də idarəetmənin təşkilati strukturunun əsas vəzifəsi bir tərəfdən mövcud məhsulun istehsalı və təchizatı üçün əlverişli şərait yaratmaqdır, digər tərəfdən isə yeni növ məhsulun işlənməsi, mənimsənilməsi və istehsalını təşkil etmək, yaxud onların bazarda modifikasiyasını təmin etməkdir. Bu vəzifələr idarəetmənin hər bir səviyyəsində qarşılıqlı əlaqəlidir. Məsələn, köhnə modifikasiyalı məhsulun keyfiyyətini və ona olan tələbatı bilmədən, məsələn, yeni modifikasiyalı məhsulun satışını təşkil etmək olmaz. Funksional bölmələrin vəzifəsi müəssisənin baş məqsədinə əsasən heyətin sayı və peşəsi isə yerinə yetirilən işlərin əməktutumuna və mürəkkəblilik dərəcəsinə uyğun olaraq müəyyən edilir. İdarəetmənin təşkilati strukturunun qurulması təcrübəsində bu və ya digər əlamətlərdən istifadə olunur, bütün səviyyələrdə təşkilati strukturun formalaşması prosesi funksional-müvəqqəti əlamətlər üzrə baş verir. Funksional-müvəqqəti struktur əmək bölgüsü, səlahiyyətlərin müəyyən edilməsi vəzifə və məsuliyyət mənasından əlverişlidir. Bütün bunlar menecerlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Lakin funksional strukturun piramida şəklində qurulması istehsalın inkişafı zamanı adi idarəetmə halqasının artıq yüklənməsinə, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi vaxtının artırılmasına, əlaqələrin korlanmasına gətirib çıxarır. Məhz buna görə də istehsalın təşkili və inkişafı təcrübəsində daha çevik idarəetmə strukturlarından – matris strukturundan geniş istifadə olunur, hansı ki, cari xarakterli məsələləri həll etməyə, həmçinin müəssisənin maddi-texniki bazasından və kadrların peşə tərkibindən istifadə edərək investisiya layihələrini həyata keçirməyə imkan verir.

TƏLABATIN FORMALAŞMASINA ƏHALİ GƏLİRLƏRİNİN TƏSİRİ

Əsgərli P.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Gəlirlər hər bir subyektin bazar fəaliyyətinin son məqsədi kimi formalaşır. Gəlirlər mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütövlükdə makroiqtisadi səviyyədə cəmiyyətin inkişafının maliyyə əsasını və istehsalın genişlənməsi və xüsusi tələbatların ödənilməsi, az təminatlı və işləyənlərin həyat səviyyəsinin saxlanılması funksiyasını reallaşdırır.

Bazar iqtisadiyyatında hər bir subyekt fəaliyyət qabiliyyətinin formalaşdırmaqla gəlirlərin maksimumlaşdırılmasına can atır.

Gəlirlər müəyyən dövrdə bazar subyektinin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan və onun sərəncamı və dövlət mexanizmləri vasitəsilə yenidən bölgü obyektinə olan pul vəsaiti ilə ölçülür.

Tələb və təklif qanunu gəlirlərin formalaşmasının obyektiv mexanizmi olaraq çıxış edir. Ancaq bu mexanizmin reallaşmasında maraqlar və sosial minimumlar və öhdəliklər dövlət tənzimlənməsi yolu ilə vəhdətdə həll edilməlidir. Gəlirlər məqsədyönlü fəaliyyətinin bazar tipli meyarı və dövlət, əhali, sosial qruplar habelə ayrı-ayrı sahibkarların fəaliyyət məqsədi və əsas istiqamətidir. Hər bir meyar qabaqcadan gözlənilən ehtiyaclar və tələbata nail olmaq üçün imkanların səfərbər olunması və onların istifadəsinin səmərəli variantlarının seçilməsi məntiqinə əsaslanır. İstehlak və xərc meyarları gəlirlər üçün məqsəd funksiyasını təşkil edir. Fəaliyyət alternativləri özündən asılı olmayan liberal bazar şəraitində mümkün gəlirlərin maksimumlaşdırılmasına can atan gəlirlər həm stimulyator, davamlı inkişaf, tələbat və maliyyə mexanizmidir. Hər bir aspektdən gəlirlərin mahiyyətinə müxtəlif yanaşma mümkün ola bilər. Bizim əsas məqsədimiz gəlirlərin sosial-iqtisadi və rifah göstəricisi kimi maliyyə funksiyasının tənzimlənməsinə baxmaqdır. Gəlirlərin stimulyator yaratmaq funksiyası iqtisadi artımın amili və iqtisadi artımın təkrar istehsal strukturunun formalaşdırmaqdır. Belə ki, gəlirlər bazar tipli subyektlərin hər birinin marağına stimulyator yaradır. Gəlirlərin artması onun səmərəli istifadəsi vəzifələrini və istiqamətlərini doğurur. Belə ki, bazar subyektlərinin gəlirləri artdıqca onun daha çox səmərəli xərclənməsi meyarları və istiqamətləri formalaşır.

Gəlirlərin paylanması əhali qruplarının daha faydalı və səmərəli fəaliyyətinə əsas yaradır. Fərdi gəlirlərin ədalətli, aşkar və əmək məsrəflərinə və ictimai faydalı dəyərinə görə formalaşması və dinamikasının idarə edilməsi davamlı və dayanıqlı inkişaf meyllərini, gəlirlərin sosial-iqtisadi məzmununu təmin edir. Ona görə də dövlət gəlirləri, dövlətin iqtisadi funksiyasını və rolunu tənzimləmək üçün əsas prioritetlərin maddi-maliyyə əsasını formalaşdırır. Dövlət gəlirləri, investisiya, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun ləğvi, az təminatlı ailələrin və gənc nəslin təhsil, elm, mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi tədbirlərini reallaşdırmaq funksiyasını formalaşdırır və inkişaf etdirir. Dövlət gəlirlərinin əsas mənbəyi dövlət və özəl sektorun hesabına əldə olunan ümumi daxili məhsulun xərclərini çıxdıqda yerdə qalan hissəsidir. Dövlət gəlirləri, mülkiyyət münasibətlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərən təsərrüfat formalarının və fərdi sahibkarlığın əldə etdiyi yeni dəyərin bir hissəsinin cəmiyyətin ümumi ehtiyaclarını və dövlətin iqtisadi funksiyalarını həyata keçirmək üçün formalaşan siyasət təzahürüdür. Təbii ki, gəlirlərin artırılması, artıq çekilən xərclərin artırılması və onun səmərəli istifadəsi təşkili ilə yanaşı, ədalətli differensial sosial və bölgü mexanizmləri ilə də möhkəmlənir və artırılır. Gəlirlərin artırılması meyarı islahatların, sahibkarlığın və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin səmərəli təşkil edilməsi yolu və meyarı ilə mümkündür.

İstehlakın forma və strukturu ilə gəlirlərin forma və strukturu ilə tarazlaşır və natural istehlak dəyərləri həm gəlirdə, həm də istehlakda pul ifadəsin almadan məcmu gəlir ifadəsini və məzmununu kəsb edir. Məcmu gəlir, geniş istehlak davranışını müəyyən edir və məcmu tələbatın ödənilməsinin maddi əsasını müəyyənləşdirir. Ona görə də biz gəlirlərə təkcə pul şəkilində ifadə olunmuş və bölgü məqsədi ilə məhdudlaşan xalis gəlirləri yox, həmçinin geniş təkrar istehlakı təmin edən, aralıq təkrar istehsal prosesində natural formada istehlak olunan maddi və mənəvi dəyərləri də nəzərdə tuturuq. Məhz cəmiyyət baxımından gəlirlərə bu aspektdən yanaşma ümumi daxili məhsulun istehsal təyinatlı və istehlak üçün ayrılan hissəsinin gəlirlərdən çox olması hesabına baş verir. Metodiki baxımdan ümumi daxili məhsul əhali istehlakı və sosial müdafiəsi məqsədi ilə ayrılan vəsaitlərinin məcmusuna, kollektiv istehlak təyinatlı məqsədlər və büdcədən ayrılan xərclər hesabına pulsuz əhaliyə göstərilən xidmətlər məmuru gəlirlərin tərkib hissəsidir. Gəlirlər bazar iqtisadi şəraitində istehsal metodu, yaxud istehsal həcmi ilə ölçülür. İstehlak baxımından gəlirlərin ölçülməsi onun real səviyyəsinin yaradılan gəlirlərdən çox olmasını istisna etmir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, əhalinin yığılı, xarici ölkələrdən alınan kreditlər, borclar və maliyyə qrantları cəmiyyətin və respublikanın ərazisində istehsal təyinatlı məqsədlər üçün geniş məcmu gəlir funksiyasını oynayır.

MÜƏSSISƏNİN İDARƏEDİLMƏSİNDƏ STRATEJİ PLANLAŞDIRMA ƏSAS FUNKSIYA KİMİ

Əsraflı A.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir şəraitdə təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəli həyata keçirilməsi və perspektiv inkişafının təmin edilməsi təşkilatlarda strateji idarəetmənin tətbiqindən, missiya və məqsədlərin müəyyən edilməsindən, xarici və daxili mühitin tətqiq olunmasından və baş verən dəyişikliklərin araşdırılmasından, alternativ strategiyaların seçilməsindən və reallaşdırılmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Strateji menecment müəssisənin idarə edilməsi prosesinin ilkin mərhələsi olaraq idarəetmənin bütün funksiyalarını özündə ehtiva edir. Yaxşı strateji idarəetmə müəssisəni gələcəyə istiqamətləndirir, uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və biznesdə öz mövqeyini müəyyən eməyə imkan verir. Strateji idarəetmənin nəticələri müəssisənin bazarda qazandığı mövqeyində və iqtisadi-maliyyə göstəricilərinin uzunmüddətli meyllərində təzahür olunur.

Strategiyalar strateji idarəetmənin əsas bazis elementidir. Strategiyaların müəyyənləşdirilməsi strateji idarəetmənin səviyyəsindən asılıdır. Strateji idarəetmə məqsədlərin formalaşdırılması, taktikanın seçilməsi və strategiyanın hazırlanması üzrə təşkilati fəaliyyətin səviyyəsidir.

Strateji planlaşdırma şirkətin məqsəd və vəzifələrinin konkretləşdirilməsi, onların vaxt baxımından icrası, resursların bölüşdürülməsi, perspektiv meyllərin müəyyənləşdirilməsi, fəaliyyətə səmərəli nəzarətin yaradılması kimi fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Strateji planlaşdırma özünün məqsədinə, məzmununa, səviyyəsinə və dövrlərinə görə fərqlənir. Biznesin strateji planlaşdırılması idarəetmə prosesində mövcud olan başqa planlaşdırma növlərindən prinsipcə fərqlənir. Həmçinin bu fərq sadəcə planın detallaşdırılması dərəcəsində, strukturunda, məqsədində, yaxud planlaşdırma dövrünün müəyyənləşdirilməsində deyil. Biznesin strateji planlaşdırılmasında bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin fəaliyyətinin ümumi və spesifik elementləri əsaslandırılır, rəqabətin strategiyası və taktikası seçilir, qarşıda duran məqsəddə nail olmaq üçün zəruri maliyyə material və əmək resurslarının qiymətləndirilməsi aparılır.

Strateji planlaşdırmada firmanın missiyasının müəyyənəşdirilməsi mühüm rol oynayır. Firmanın missiyası – hər şeydən öncə, bazarda firmanın davranış fəlsəfəsini əsaslandırmaqdır, onun imici, partnyorlar qarşısında, eləcə də bütövlükdə cəmiyyət qarşısında iqtisadi və sosial məsuliyyətdir. Strateji planlaşdırmanın başlıca məqsədi minimum məcmu xərclə maksimum nəticənin alınması üçün firma tərəfindən daha effektiv istiqamətlərini seçməkdən ibarətdir. O, firmanın dəqiq formalaşmış missiyasını mütləq əsaslandırılmalı, yəni bazara daxil olmağın ən optimal yolları seçilməlidir.

Strateji planlaşdırma firma və şirkətlərin məqsəd və vəzifələrinin konkretləşməsi, onların vaxt baxımından icrası, resursların bölüşdürülməsi, perspektiv meyllərin müəyyən edilməsi, fəaliyyətə səmərəli nəzarətin əsaslarının yaradılması kimi fəaliyyətin əsasını təşkil edir. Planlaşdırma prosesinin özünəməxsus ardıcılığı var: məqsədin formalaşması, problemin öyrənilməsi, alternativin seçilməsi, planlaşdırma vəzifələrinin irəli sürülməsi, planın hazırlanması, proqnozlaşdırma, qiymətləndirmə, plan qərarlarının qəbul edilməsi, icraçılara çatdırılması, həyata keçirilməsi və kənarlaşmaların müəyyən edilməsi.

Strateji planlaşdırma – müəssisənin, firmanın məqsədini, marketinqin bütün elementlərini, maliyyə resurslarının və istehsal imkanlarının vahid kompleks plan halında əks etdirilməsidir. Strateji planlaşdırmanın əsasını 5 strateji konsepsiya:

- bazarın segmentasiyası;
- məqsədli bazarların seçilməsi;
- bazara çıxış metodlarının seçilməsi;
- marketinq metodunun və vasitələrinin seçilməsi;
- bazara çıxış müddətinin seçilməsi.

Ümumi uğurlu strategiyanın formalaşmasına və daha uğurlu variantların seçilməsinə korporasiya səviyyəsində baxılıb, daha fəal qurumlar həvəsləndirilir və mükafatlandırılır. Göründüyü kimi, bütün göstərilən dörd yanaşmanın hər birinin üstün və zəif cəhətləri mövcuddur. Ümumi müvəffəqiyyət hər bir konkret halda onların daha düzgün variantlarının seçilməsindən, bu işə kimlərin rəhbərlik etməsindən və təbii ki, icraçılardan asılıdır. Bundan başqa, əvvəllərdə qeyd olunduğu kimi, daxili və xarici faktorların da müvəffəqiyyətli fəaliyyətə təsirini inkar etmək olmaz.

Beləliklə, strategiyanın tətbiqi ,praktiki inzibati işdən, təşkil etmədən ,maliyyə planlaşdırılmasından, siyasi xətt yürütməkdən, həvəsləndirmə üsulunu tətbiq etməkdən, idarəetmənin mədəni üsullarından istifadə etməkdən ibarət olmaqla, bunların düşünülmüş kombinasiyalarının birgə əlaqələndirilməsidir.

DEVALVASIYANIN BÜDCƏNİN VERGİ GƏLİRLƏRİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Fərəcov D.H.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Büdcə siyasətinin qurulmasında və illik büdcə planlarının hazırlanmasında vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması vacib əhəmiyyət kəsb edir. Vergi siyasəti ölkələrin iqtisadi sistemləri ilə birbaşa bağlıdır. Dövlətin maliyyə potensialı ölkə iqtisadiyyatının malik olduğu vergi potensialı ilə müəyyən olunur. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi də fiziki və hüquqi şəxslərdən toplanılan vergilərdir. Ölkənin vergi potensialı isə iqtisadi potensial, aparılan vergi siyasəti, tətbiq olunan vergilər və onların dərəcələri vergi inzibatchılığının sisteminin keyfiyyəti və s. ilə müəyyən olunur. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirmə səviyyəsi isə ölkələrdə müşahidə olunan iqtisadi artıma birbaşa təsir göstərir.

Normal şərtlərdə vergi tutula bilən gəlir miqdarının və ya ödəniləbiləcək vergi miqdarının hesablanması asandır. Bununla belə iqtisadi dalğalanmalar şəraitində vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasında əsas problem biznes fəaliyyətlərinin məcmu gəlirlərinin, vergilərə azaldıcı təsir göstərən müxtəlif faktorların düzgün modelləşdirilməsidir. Belə faktorlardan biri də ölkə valyutasının xarici valyutalar qarşısında kəskin dəyər itirməsi ilə xarakterizə olunan devalvasiyalardır. Vergi proqnozları verilirərkən diqqətlə təhlil olunması tələb olunan ən vacib məsələlərdən biri gözlənilən valyuta devalvasiyasının ticarətdə iştirak edən məhsullar və korporasiyalar və ya sahibkarlıq obyektlərinin (bundan sonra vergi ödəyicisi) mənfəətinə təsiridir. Son iki il ərzində dünya bazarında neftin qiymətinin 4 dəfədən çox azalması səbəbi ilə Azərbaycan iqtisadiyyatında yaşanan çətinliklər və ölkə valyutası AZN-ə olan təzyiq artmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 2015-ci il ərzində Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı iki dəfə ciddi dərəcədə devalvasiyaya gedərək AZN-in xarici valyutalar qarşısında dəyərini azaltmışdır. Ölkə valyutasının xarici valyutalar qarşısında dəyərsizləşməsi bir tərəfdən ixracı təşviq baxımından arzuolunan olsa da, digər

tərəfdən ölkənin xarici öhdəliklərini milli valyutada artırdığı üçün mənfəəti azaldır. Azərbaycan üçün vergi öhdəlikləri yerinə yetirilərkən və proqnozlar verilirərkən bu amilin nəzərə alınması vacibdir. Bu məqalədə qeyd olunan problem nəzəri və praktiki olaraq tədqiq edilir.

Milli valyutanın məzənnə dəyişikliyi vergi ödəyicilərinin mənfəətinə bir neçə istiqamətdə təsir edir. Aparılan elmi tədqiqatlar devalvasiyaların istehsal üzərində əhəmiyyətli təsiri olduğunu göstərir. Nəzərə alsaq ki, dövlətbüdcəsinə ödənilən mənfəət vergisinin miqdarı da vergi ödəyicilərinin əldə etdiyi mənfəətin faizlə müəyyən olunan hissəsidir, o zaman məzənnə dəyişikliklərinin vergi gəlirləri üzərində təsirini daha aydın başa düşmüş olarıq. Vergi ödəyicisinin mənfəəti onun daxili və xarici bazarda apardığı əməliyyatlar nəticəsində müəyyən olunur. Milli valyutanın məzənnə dəyişikliyi isə birbaşa olaraq vergi ödəyicisinin xarici bazarla əlaqəli fəaliyyətləri üzərindən gəlir və ya xərclərinə təsir edir. Bu təsir kanallarını 3 qrupa ayırmaq olar:

- 1.İstehsal olunan məhsulun ixracı üzərindən gəlirlərdəki dəyişmə;
- 2.İdxal olunan istehsal faktorlarının dəyəri üzərindən məhsulun maya dəyərindəki dəyişmə;
- 3.Xarici valyutada olan şirkət borclarının ödənilməsi üzərindən milli valyutada borc ödəmələri miqdarındakı dəyişmə;

Aşağıda şərti vergi ödəyicisinin daxili və xarici bazarla münasibətləri müstəvisində yuxarıda qeyd olunan kanalların vergi gəlirləri üzərində təsiri mexanizmi təqdim olunmuşdur.

Təbii ki, istehsal fəaliyyətini həyata keçirən vergi ödəyicisi istehsal faktorlarını satın almaq məcburiyyətindədir. Bu istehsal faktorlarının müəyyən bir hissəsi xarici bazarlardan təmin olunur. Nəticədə isə, xarici valyutada olan alış qiyməti ilə müqavilə üzrə ödəməni həyata keçirmək məcburiyyətindədir. Burada xarici maliyyə institutlarından cəlb olunan kreditlərin də bir istehsal faktoru olduğunu nəzərə almaq lazımdır. Bununla belə, kreditlərin geri ödənilmə müddəti digər istehsal faktorları üçün ödənişlərlə müqayisədə daha uzunmüddətli olduğuna görə geri borc ödəmələrini ayrılıqda nəzərə almaq daha doğru olar.

Devalvasiyanın büdcənin vergi gəlirlərinə təsiri məzənnə artışı və ya azalışı sonrası dəyişiklik xarici valyutada olan cədvəl üzrə ödənişlərə müvafiq olaraq borc ödəmələri * $\pi\%$ artacaq və ya azalacaq. Bütün bu təsir kanalları üzrə dəyişikliklər nəzərə alındıqdan sonra firmanın mənfəətindən dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi miqdarı aşağıdakı kimi müəyyən olunacaq:

$$\text{Vergi} = \alpha * \text{Mənfəət}$$

Burada α mənfəət vergisi dərəcəsini göstərməkdədir.

1-ci hal: Mənfəət vergisinin ödəyicisi olan müəssisə məişət texnikasının istehsalı və istehsal olunmuş məhsulların xarici və daxili bazarlarda satışı ilə məşğuldur.

Müəssisə məişət texnikasının istehsalı üçün lazım olan ehtiyat hissələrini xaricdən idxal edir. Bu da mal-material xərclərinin 40 faizini təşkil edir. İstehsal olunmuş məhsulların satışının illik həcmi 1200 min AZN-dir. İstehsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün daxili və xarici kreditorlardan illik faiz dərəcəsi 10 faiz olmaqla 200 min kredit götürülmüşdür (40% xarici, 60% daxili kreditorlardan). Müəssisənin məişət texnikasının istehsalı üzrə illik xərcləri aşağıdakı kimi olmuşdur:

- 1.əmək haqqı üzrə - 250 min;
- 2.mal-material xərci - 300 min;
- 3.amortizasiya ayrılmaları - 200 min;
- 4.xaricdən alınmış kredit üzrə faiz - 80 min;
- 5.daxildən alınmış kredit üzrə faiz - 120 min;
- 6.digər xərclər - 50 min.

Adi halda müəssisənin illik mənfəəti 200 min AZN ($1200 - 1000 = 200$), mənfəətdən vergi 40 min AZN ($200 * 20\% = 40$), xalis mənfəəti 160 min AZN ($200 - 40 = 160$) təşkil edir.

Milli valyuta dollara qarşı 50 faiz devalvasiyaya məruz qalıqda, müəssisənin

maliyyə nəticələrində aşağıdakı dəyişikliklər baş verir. Məişət texnikasının satışı 100 faiz xarici bazarda satıldığı halda satışdan əldə edilən xarici valyutanın AZN-ə konvertasiyası nəticəsində ümumi gəlir 1200 min AZN-ə qarşı 1800 min AZN ($1200 * 1,5 = 1800$) təşkil etmiş olur.

Xarici valyutada əldə olunan gəlirlərin devalvasiya olunmuş AZN-ə konvertasiyası nəticəsində müəssisənin illik mənfəəti 580 min AZN ($1800 - 1220 = 580$), mənfəətdən vergi 116 min AZN ($580 * 20\% = 116$), xalis mənfəəti 464 min AZN ($580 - 116 = 464$) təşkil edir. Devalvasiyadan əvvəlki göstəricilərlə müqayisədə müəssisənin mənfəəti 380 min, mənfəət vergisi öhdəliyi isə 76 min AZN artmış olur. Məişət texnikasının satışı 100 faiz daxili bazarda milli valyuta ilə həyata keçirildiyi halda satışdan əldə edilən gəlirin ümumi məbləğində dəyişiklik baş vermir.

Göründüyü kimi, müəssisənin istehsal etdiyi məhsullar daxili bazarda satıldığı halda devalvasiya onun mənfəətinə və mənfəətdən ödədiyi vergi məbləğinə mənfi təsir göstərmiş olur.

Düzgün planlaşdırılmış və əsaslı proqnozlara dayanan büdcə siyasəti müasir bazar iqtisadiyyatında ölkə iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafı üçün olduqca vacibdir. Düzgün planlaşdırma, həmçinin iqtisadiyyata uzunmüddətli və güclü dövlət dəstəyinin yaranmasına gətirib çıxarır. Vergi gəlirləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin ən əsas gəlir mənbəyidir. İqtisadiyyatda vergilərin təsiri ilə bağlı çox sayda elmi tədqiqat və kitablarda bəhs olunub. Qeyd edək ki, büdcə siyasəti strategiyalarında vergi gəlirlərinin proqnozlaşdırılması vacibdir. Vergi ödəyicilərinin istər daxili, istərsə də xarici bazarda fəaliyyətləri nəzərə alındığında ölkə valyutasının xarici valyutalar qarşısında dəyərinə dəyişmələri dalgalanmaların məcmu vergi gəlirlərinə təsir edəcəyi aydın görünür. Ölkə valyutasının sərt dəyərdən düşürülməsi kimi xarakterizə olunan devalvasiyalar bu çərçivədə daha önəmli faktor olaraq ortaya çıxır. Bu məqalə devalvasiyanın vergi ödəyicisi olan müəssisələrə necə təsir göstərdiyini, son nəticədə isə bunun büdcəyə vergi daxilolmalarına necə təsir etdiyini həm nəzəri, həm də praktiki olaraq analiz edir. Analiz nəticələri göstərir ki, devalvasiya daha çox xarici bazarda satış həyata keçirən müəssisələr üçün arzuolunandır, onların mənfəətini, nəticədə isə mənfəət vergisi öhdəliyini artırır. Bununla belə, xarici bazardan təmin olunan xammalla bağlı, həmçinin də xarici valyutada borcları olan müəssisələrdə devalvasiya anıdan istehsal xərclərinin artmasına və mənfəətin azalmasına gətirib çıxarır.

Analiz nəticələrini əsas alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsi gəlirlərinin devalvasiya sonrası sabilliyinin təmin olunması, həmçinin də devalvasiyanın yerli istehsal müəssisələrinə təsirinin müsbət olması üçün istehsalın xarici bazardan xammal asılılığı azaldılmalı və son məhsulun daha çox xaricə ixracı təşviq olunmalıdır. Əks təqdirdə devalvasiya sonrasındakı büdcənin vergi proqnozu üzrə göstəricilərinin yerinə yetirilməsi çətinləşəcək. Bu isə büdcə siyasətinin sabilliyi üçün təhlükəlidir.

Məqalənin digər elmi nəticəsi olaraq devalvasiyanın mənfəət vergisi gəlirlərinə təsirinin həm mikro (müəssisə), həm də makro (ölkə) səviyyəsində qiymətləndirilməsi üçün ekonometrik modelin strukturu təklif olunur.

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Həsənova S.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son illərdə respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar vergi sistemində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, vergi sistemi iqtisadiyyata təsir göstərilməsində, iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin inkişafının stimullaşdırılmasında dövlətin əlində real vasitəyə çevrilmişdir. İslahatların sonrakı mərhələlərinin həyata keçirilməsi bu məsələlərin elmi tədqiqindən, nəzəri, metodoloji-praktiki məsələlərinin kompleks həllindən çox asılı olduğunu göstərir. Bununla əlaqədar, həyata keçirilən islahatlar kontekstində vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi, onun ölkənin iqtisadi inkişafa təsirinin, vergi gəlirlərinin artırılması yollarının araşdırılması sahəsində yeni tələblər qoymuş və bu problemi müasir dövrün reallıqlarına uyğun tədqiq edilməsini zərurətə çevirmişdir. Hazırda milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafına təkan verən “məqbul vergitutma səviyyəsi”nin müəyyən edilməsi bir problem kimi qarşıda durur. Vergilərin könüllü ödənilmə səviyyəsinin artırılması üçün görüləsi işlər, vergi sisteminin optimal təşkilatı strukturunun yaradılması, ümumi bəyannamə sisteminin tətbiqi, vergi güzəştləri sisteminin səmərəliliyinin artırılması, vergi inzibətçiliyinin təkmilləşdirilməsi yolları, vergi sisteminin Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması üçün keçilməli mərhələlər və sair kimi məsələlər ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyətə malik olmaqla eyni zamanda həllini gözləyən nəzəri problemlərdir.

Azərbaycan Respublikasında vergi sisteminin formalaşması mərhələləri və mövcud vergi mühitini müəyyən edən amillər tədqiq olunur, vergi sistemində aparılan islahatların məqsədləri ona nail olunma imkanlarından və səviyyəsindən asılı olaraq şərh edilir. Respublikamızın müasir vergi sistemi əsasən 1991-1992-ci illərdə, yəni bazar iqtisadiyyatına keçid və əsaslı iqtisadi dəyişikliklər dövründə formalaşmışdır. 1993-1996-cı illərdə respublikamızda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olan vergi sisteminin formalaşması prosesi davam etmişdir. Azərbaycan Respublikasında 2001-ci ilədək vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi istiqamətində müxtəlif vergi növləri haqqında ayrı-ayrı qanunlar mövcud idi və bu qanunlar aparılan iqtisadi islahatların tələblərinə artıq cavab vermirdi, bir çox hallarda isə azad sahibkarlığın inkişafı üçün süni maneələr yaradırdı. 2000-ci ilin iyul ayında uzunmüddətli və geniş müzakirələrdən sonra respublika parlamenti (Milli Məclis) tərəfindən beynəlxalq təcrübə və milli iqtisadi inkişaf strategiyası nəzərə alınmaqla Vergi Məcəlləsi qəbul edilmiş və 1 yanvar 2001-ci il tarixdən qüvvəyə minmişdir. Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsi təkcə vergi sahəsində yeni bir mərhələnin deyil, həm də dövlət-sahibkar münasibətlərində yeni bir yanaşma-manın əsasını qoydu. Bu vergi

sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində həmin dövrdə atılmış ən başlıca addım hesab edilə bilər. Ötən 13 ildə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üçün qəbul edilmiş əlavə və dəyişikliklər də məhz mükəmməl qanunvericilik bazasının yaradılmasına yönəlmişdir. Vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin mühüm istiqamətləri vergi yükünün aşağı salınması, vergi növləri üzrə inzibatchılığın daha da təkmilləşdirilməsi, vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi qanunlarının pozulmasına görə məsuliyyət tədbirlərinin sərtləşdirilməsi, vergi borclarının məcburi alınması işinin yaxşılaşdırılmasını əhatə etmişdir. 2008-ci il yanvarın 1-dən etibarən sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə qeydiyyatının aparılmasına başlanılmışdır. Bununla belə hal-hazırda da vergi sisteminin fiskal yönümü üstünlük təşkil edir, tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiya o qədər də inkişaf etməmişdir.

Azərbaycanın vergi sisteminin yarandığı dövrdən bəri əldə etdiyi uğurlardan biri onun beynəlxalq vergi sisteminə sıx inteqrasiya etməsi və keçid iqtisadiyyatlı ölkələr arasında islahatçı vergi sistemləri qrupuna daxil olmasıdır. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması sahəsində digər ölkələrlə iqlat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında ikitərəfli sazişlərin tətbiqi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi qarşısında qoyulan tələblər dövlətin iqtisadi siyasətinə uyğun olmaqla, iqtisadi inkişafın dəstəklənməsinə, funksiyalar arasında tarazlığın təmin edilməsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının vergiqoyma mexanizminin bugünkü vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun iqtisadi inkişafa təsirinin gücləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi üçün hər şeydən əvvəl statistik materialların elmi təhlili əsasında vergiqoyma mexanizminin qoyulan tələblərə nə dərəcədə uyğun olması müəyyən edilməlidir. Bundan sonra isə vergiqoyma mexanizminin özünün funksiyalarını hansı dərəcədə həyata keçirdiyi sualına cavab tapılmalı, fiskal və tənzimləyici funksiyalar arasında lazımi tarazlığa nail olunub-olunmaması müəyyən edilməlidir. Bütün bu təhlillər zamanı hesab edirik ki, iqtisadiyyatda olan cari vəziyyət və növbəti onilliklərdə hansı dəyişikliklərin olacağı nəzərdən qaçırılmalı və verilən bütün təkliflər gələcək iqtisadi inkişaf barədə proqnozlara istinad etməlidir. Vergiqoyma mexanizminin təkmilləşdirilməsi öz-özlüyündə, digər iqtisadi tənzimləmə alətlərindən təcrid olunmuş şəkildə baş verə bilməz. Bunun üçün vergi siyasətinə qeyd etdiyimiz kimi makroiqtisadi siyasət və bundan irəli gələn büdcə-vergi siyasəti kontekstində baxılmalıdır. Vergi sistemi vergi boşluğunun ildən-ilə aşağı azalmasına nail olmalı, bununla belə büdcəyə səfərbər olunan vəsaitlərin həm zəruri istiqamətlərə ayrılmasına, həm də ayrılmış vəsaitlərin tam həcmdə təyinatna xərclənməsi üçün maliyyə nəzarətinin yüksək səviyyəsinə nail olunmalıdır. Maliyyə nəzarəti elə bir səviyyədə təşkil olunmalıdır ki, vergi ödəyicilərinə onlardan toplanan vergilərin istisnasız olaraq öz təyinatına çatmasında heç bir şübhə olmasın. Yalnız belə şəffaf büdcə sistemi qurmaqla vergi siyasətinin əsas strateji hədəflərindən biri olan vergilərin ödənilməsinin könüllülük səviyyəsinin artırılması mümkündür.

Düzgün qurulmuş vergi sistemi yalnız dövlətin maliyyə ehtiyaclarına olan tələbatlarını təmin etməməli, həm də vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan marağını artırmalı və eyni zamanda onları təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına həvəsləndirməlidir. Təsərrüfat subyektlərinə düşən vergi yükü dövlətin həyata keçirdiyi vergi siyasətinin nəticəsi olmaqla, vergi sisteminin keyfiyyət xarakteristikası sayılır. Son illərdə ölkəmizdə tətbiq edilən vergi qanunvericiliyinə edilmiş dəyişikliklər və vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi vergi ödəyicilərinin inzibati yüklərinin azaldılmasına yardım etməkdədir. Vergi ödəyicilərinə düşən vergi ağırlığının getdikcə artırılması, o cümlədən vergi növlərinin sayının artırılması, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi və s. zamanı vergi sisteminin səmərəliliyi əvvəlcə artır, tədricən özünün maksimum qiymətini alır, sonra isə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi kəskin aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkiləri əvəzəlməz olur. Ona görə ki, vergi ödəyicilərinin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da istehsalı kəskin olaraq aşağı düşür. Digər hissəsi isə bir sıra qanuni və bir çox hallarda isə qeyri-qanuni üsullardan istifadə edərək hesablanmış və ödənilməli olan vergilərin məbləğini minimuma endirməyə çalışırlar. Sonradan dövlət tərəfindən vergi yükünün aşağı salınması yolu ilə istehsalı dirçəltmək üçün illər tələb olunur. Təcrübə göstərir ki, vergitutmadan yayınmaq üçün real yollar tapan vergi ödəyiciləri vergi yükü aşağı salındıqdan sonra da vergiləri tam həcmdə ödəmirlər.

Azərbaycan Respublikasında son illərdə vergi inzibatchılığı sahəsində aparılan islahatların nəticələrini ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, bütövlükdə, həm yerlərdə, həm də baş idarənin işində böyük irəliləyiş var. Yerlərdə ofislərin sayı xeyli dərəcədə azaldılaraq nəticədə resurslar və işçi heyətinə qənaət edilmiş və əməliyyatlar nizama salınmışdır. Bir neçə hal istisna olmaqla, bütün səviyyələrdə nəzarətin miqyası məqsədəuyğun səviyyədədir. Funksional tənzimləmələr qabaqcıl beynəlxalq təcrübələrə uyğundur. Kompüterləşdirilmiş əməliyyatların inteqrasiyası bu cür yenidən tənzimləmələrin uğurunu təmin etmiş və ötən bir neçə il ərzində əməliyyatlarda irəliləyiş səviyyəsinə görə VN təqdir edilməlidir. Bu irəliləyiş rəhbərliyin avtomatlaşdırmanın inkişaf etməsinə yetirdiyi diqqətin sübutudur və həm vergi ödəyiciləri, həm də daxili əməliyyatlar və əlaqələndirmə üçün çox faydalı olmuşdur.

Vergi inzibatchılığının təkmilləşdirilməsi audit prosesinin səmərəli təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Çünki audit vergi nəzarətini təmin edən əsas proses olmaqla eyni zamanda cəmiyyətin vergi sistemi

haqqında rəyinin formalaşmasında böyük rol oynayır. Audit funksiyasının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün təkcə prosesi tənzimləyən normativ sənədlərin öyrənilməsi və bu qaydalara necə riayət olunduğunu yoxlamaq kifayət deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə Vergilər Nazirliyi tərəfindən aparılan yoxlamaların keyfiyyətində həmçinin, tezlik və müddətində ciddi yaxşılaşma baş vermişdir. Bəyannamələrin kameral yoxlanılmasında yaxşılaşmanı xüsusilə ilə qeyd etmək lazımdır. Bu bir tərəfdən auditin aparılması üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tətbiq edilməsinin, digər tərəfdən isə audit prosesinin idarə olunması üzrə təşkilati struktura edilən dəyişikliklərlə bağlıdır.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ RESURLARININ ARTIRILMASINDA MALİYYƏ MEXANİZMİNİN ROLU

Həsənova N.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisənin maliyyə resursları - təsərrüfat subyektinin sərəncamında olan pul vəsaitlərinin və daxilolmaların məcmusudur. Müəssisənin gəlirlərinin əmələ gəlməsi, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesini maliyyə resursları əks etdirir. Müəssisənin maliyyə resursları məqsədli təyinatlı pul fondlarının yaradılmasına, dövlət büdcəsi, banklar, malverənlər, sığorta orqanları və digər müəssisələr qarşısında öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə istifadə edilir. Məsələn, əməyin ödənilməsi fondu, maddi mükafatlandırma fondu, istehsalın inkişafı fondu və digər fondları aid etmək olar. Eyni zamanda maliyyə resurslarından əməyin ödənilməsinin maliyyələşdirilməsi, xammal və material alınmasının və s. üçün istifadə olunur. Müəssisələrin maliyyə resurslarına – nizamnamə kapitalı, rezerv kapital, bölüşdürülməmiş gəlir, amortizasiya ayrılmaları, gələcək xərclərin və ödənişlərin təmin edilməsi, qısamüddətli və uzunmüddətli bank kreditləri, bütün növ kreditor borclar (sığorta, alınmış avanslar, əməyin ödənilməsi, büdcəylə hesablaşmalara görə verilən veksəllər və s.) aid etmək olar. Müəssisənin maliyyə resursları əsas vəsaitlərin və dövriyyə vəsaitlərinin formalaşmasına yönləndirilir. Onların vasitəsilə müəssisənin əmtəə, iş və xidmətlərin realizasiyası, istehsal xərcləri, eləcə də müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı digər xərcləri qarşılır. Maliyyə resursları müəssisənin maliyyə potensialını, onun gəlir əldə etmək məqsədilə xərclərin aparılması imkanlarını xarakterizə edir.

Müəssisələrin maliyyə imkanları sürətlə genişlənir və onun fəaliyyəti maliyyə resurslarından necə istifadə olunmasından çox asılıdır. Bu resursların lazımi istiqamətlərə yönəldilməsi, maliyyə ehtiyatlarından müəssisənin strategiyasına və strateji məqsədlərinə uyğun istifadə olunması müəssisənin uzunmüddətli, fasiləsiz və rentabelli fəaliyyətinin iqtisadi əsasını təşkil edir.

Digər tərəfdən, istənilən halda lazımi məqsədlərin əldə olunması müvafiq maliyyə təminatını tələb edir. Maliyyə təminatının ödənilməsi isə yeni-yeni maliyyələşmə mənbələrinin tapılması ilə yanaşı, həm də mövcud ehtiyatlardan səmərəli və qənaətlə istifadə edilməsindən asılıdır. Müəssisələr fəaliyyətlərini artan sürətlə davam etdirmək üçün əlavə maliyyə mənbələrinə də ehtiyac yaranır. Bu baxımdan da, ümumilikdə, maliyyələşmənin daha yaxşı təşkili üçün müəssisələr maliyyə idarə etməsinin predmentinə daxil olan bir necə məsələni diqqətlə təhlil etməli və həyata keçirməlidir. İstər qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli kreditlərin cəlb olunması, istərsə də öz vəsaiti hesabına maliyyələşmə bazar iqtisadiyyatı şəraitində mürəkkəb bir məsələ olub, hər bir müəssisənin fəaliyyətində həlledici amilə malikdir.

Müəssisələrin maliyyələşmə xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq cəlb olunan vəsaitin mənbəyi, kredit faizi, kreditin şərtləri və s. məsələlər daha ciddi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, planlı təsərrüfatçılıq prinsiplərinə əsaslanan inzibati amirlik sistemində maliyyələşmə yuxarı təşkilat tərəfindən həyata keçirilirdi üçün, bu göstəricilərin müəssisə səviyyəsində müəyyənəşdirilməsi zəruri hesab edilmirdi.

Bütün bu məsələlərin məsuliyyəti müəssisənin öz üzərinə düşür. Belə ki, müəssisə zəruri maliyyə ehtiyacını təmin etməkdə, eləcə də cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə olunmasında müstəqildir və bütün məsuliyyət təsərrüfat subyektinə aiddir. Bu baxımdan da, müasir şəraitdə müəssisə maliyyəsinin təşkili istiqamətlərinin araşdırılması, mövcud və perspektiv maliyyə resurslarının səmərəli idarə edilməsinə dair müvafiq təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması, bu sahədə müasir durumu təhlil edərək müvafiq ümumiləşdirmələr aparılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün hallarda isə, maliyyənin səmərəli təşkili və istifadəsi dəqiq maliyyə planlaşdırılması tələb edir. Maliyyə planlaşdırılması maliyyə mexanizminin tərkib hissəsidir. Müəssisələrdə maliyyənin idarə edilməsi maliyyə mexanizmi vasitəsilə baş verir. Ona görə də maliyyə mexanizminin mahiyyəti, maliyyənin idarə

edilməsi sistemi və bu sistemə daxil olan hər element öyrənilməli, maliyyə metodu, maliyyə alətləri mütləq araşdırılmalıdır. Maliyyə mexanizmi - maliyyə münasibətlərinin idarə edilməsi üsullarının məcmusudur. Maliyyə mexanizmi özünə - maliyyə münasibətləri formalarını, mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının formalaşması və istifadəsi qaydalarını, maliyyə planlaşdırılması metodlarını, maliyyənin idarə edilməsi formalarını və maliyyə qanunvericiliyini daxil edir.

Maliyyə mexanizminin idarə olunması maliyyə tənzimləyiciləri və maliyyə qanunvericiliyinin idarə olunması qədər önəmlidir. Milli iqtisadiyyatın təşkilində maliyyə planlaşdırılması çox böyük rol oynayır, çünki milli iqtisadiyyatın, eləcə də müxtəlif dəyər göstəricilərinin ayrı-ayrı sahələr arasında qarşılıqlı əlaqənin müəyyənləşdirilməsində müəssisənin maliyyə planlaşdırılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ VERGİTUTMA VƏ VERGİ İNZİBATÇILIĞININ TƏŞKİLİ

Həsənova S.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Vergi inzibatçılığını bir çox iqtisadçılar vergitutmanın idarə edilməsinin bir elementi kimi qəbul edirlər. Vergi idarəçiliyinin əsas vəzifəsi sistemin bir vəziyyətdən digərinə keçilməsini, dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin əsasını təşkil edən iqtisadi inkişafın dəyişən şərtlərini əks etdirir. Vergi inzibatçılığı vergi qanunvericiliyinin təşkilini özündə əks etdirir, vergi hüquq pozuntularının obyekt və subyektlərini müəyyən edir ki, bunu da vergi prosesinin həyata keçirilməsi kimi başa düşmək lazımdır. Hər hansı bir idarəetmə bütövlükdə vergi sisteminin proqnozlaşdırılmasını, vergi sisteminin inkişafının planlaşdırılmasını, büdcə sisteminin inkişafı ilə qarşılıqlı münasibətini, vergi prosesinin tənzimlənməsini, təhlili və nəzarəti nəzərdə tutur. Vergi orqanları təkcə vergitutma ilə məşğul olmur, onlar həmçinin vergi ödəyicilərinə kömək edir: vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər haqqında onlara məlumat verir, vergi ödəyicilərinin hüquqlarını və qanuni mənafeələrini müdafiə edir, vergilərin hesablanması və ödənilməsi üzrə izahatlar aparır, onların hüquq və vəzifələrini izah edir.

Vergi orqanlarının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri vergilərin hesablanmasına, tam və vaxtında ödənilməsinə nəzarəti həyata keçirməkdən, vergi qanunvericiliyinə tam və dəqiq riayət edilməsindən ibarətdir. Vergi sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin ən əsas amillərindən biri səmərəli vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsidir. Vergi orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi təcrübəsi qısa bir müddət ərzində bu amilin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu artıq göstərmişdir. Ona görə də bu vəziyyət Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırılmış vergi inzibatçılığı mexanizminin işlənməsi və funksiyalarının dəqiqləşdirilməsi məqsədilə tədqiqatların dərinləşdirilməsini tələb edir.

Vergi inzibatçılığının əsas prosesləri. Vergi inzibatçılığının əsas prosesləri dedikdə, ilk növbədə bu prosesin reallaşdırılması zamanı istifadə olunan əsas alətlər başa düşülür. Buraya vergilərin müəyyən edilməsindən tutmuş onların ödənilməsinədək hər bir prosedur üzrə vergi inzibatçılığı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər daxildir. Vergi xidməti orqanlarının fəaliyyətində qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirmək üçün regressiya və korrelyasiya üsullarından istifadə edilmişdir. Dəyişənlərin təsirini adi analitik üsullarla təsvir etmək mümkün olmadıqda imitasiya üsullarına müraciət edilir. Oyunlar nəzəriyyəsi üsullarının tətbiqinin əsas istiqaməti vergi qanunlarının vergi ödəyicilərinə loyallıq dərəcəsini tədqiq etmək, istehsalın artımını və aşağı düşməsinə və bunun nəticəsi kimi vergi daxilolmalarının həcmi proqnozlaşdırmaqdır. Xeyli sayda qarşılıqlı əlaqəli dəyişənlər olduqda və optimal həllin tapılması tələb olunduqda əməliyyatların tədqiqinin determinasiya üsullarından, ilk növbədə xətti və qeyri-xətti proqramlaşdırmadan istifadə olunur. Məsələn, vergi müfəttişlərinin optimal yüklənməsinin seçilməsi, vergi orqanı işçilərinin peşə miqrasiyasının minimallaşdırılması və s. kimi məsələlərin həllində bu üsullardan istifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi inzibatçılığının hər bir komponenti öz-özlüyündə ayrıca prosedurlar olsalar da onların bir-birindən təcrid olunmuş halda həyata keçirilməsi qeyri-mümkündür. Belə ki, onların hər biri digərindən asılıdır və onu şərtləndirir, yaxud onlardan birinin kifayət qədər peşəkarlıqla aparılmaması digərinin də səmərəliliyinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, əgər vergi qanunvericiliyinin pozuntusuna görə kifayət qədər adekvat təsir tədbirləri yoxdursa, onda vergi nəzarətinin səmərəliliyi aşağı düşər, əksinə əgər vergi nəzarəti kifayət qədər dəqiq aparılmamışdırsa, onda onun nəticələrinə görə müvafiq tədbirlərin görülməsinin məqsədyönlülük səviyyəsi aşağı düşəcəkdir və s. Ona görə də vergi inzibatçılığı çərçivəsində bütün bu proseslər həyata keçirilərkən onların hamısına kompleks yanaşma olmalı və bir-birindən təcrid olunmasına yol verilməməlidir.

Vergi inzibatçılığının düzgün təşkili nəticəsində vergi orqanı daxilində iş yükünün konkretləşdirilməsinə və ümumi işin sistemləşdirilməsinə nail olunmuşdur. Yeni iş proseslərinin tətbiqində əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, vergi ödəyicisi vergi inzibatçılığında gərginliklə üzləşməsin və ya bunu minimum səviyyədə hiss etsin. Yəni, vergi ödəyicisi müvafiq qaydada və vaxtında bəyannamələri təqdim etsin və qanuni hesablanmış vergiləri ödəsin. Lakin yeni iş prosesləri nə qədər progressiv olsa da onun müəyyən qədər təkmilləşdirilməsinə ehtiyacı vardır. Bu məqsədlə Metodiki Göstərişlərə bir sıra istiqamətlər üzrə dəyişiklik edilməsi zəruridir. Burada birinci istiqamət bəyannamələrin qəbulu ilə əlaqədar olmalıdır. Məlum olduğu kimi, vergi ödəyiciləri sərbəst şəkildə öz bəyannamələrini poçt vasitəsilə, fərdi qaydada və ya elektron bəyannamə formasında vergi orqanına təqdim edirlər. Lakin, ümumi şübhə tərəfindən proseslərə uyğun şəkildə bəyannamələrin qəbul edilməsi, çeşidlənməsi və bölüşdürülməsi işində müəyyən gərginlik müşahidə olunurdu. Bu halın aradan qaldırılması məqsədilə metodiki göstərişlərə ediləcək dəyişikliklərdə bəyannamələrin qəbulu ilə bağlı proseslərdə vaxt meyarı nəzərə alınmaqla dəqiqləşmələrin aparılması və tərtib olunan formaların, bəyannamələrin, artıq ödənilmiş vergilərin, faizlərin və maliyyə sanksiyalarının qaytarılması barədə ərizələrin qəbul edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. İkinci istiqamət kimi bəyannamələrin kameral yoxlaması prosesində müvafiq dəyişikliklərin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Belə ki, hesabat təqdim edən vergi ödəyicilərindən lüzumsuz sənədlərin tələb edilməsinin qarşısını almaq məqsədilə hər bir bəyannamə növü üzrə əlavə olunmalı sənədlərin siyahısı dəqiqləşdirilmişdir. Sənədlərdə uyğunsuzluq olduqda isə vergi ödəyicisinə göndərilən məktubda tələb olunan sənədin konkret adının göstərilməsi və burada vergi orqanına gəlmə müddəti beş gün nəzərdə tutulmuşdur. «Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi bəyannamələri vaxtında təqdim edilmədikdə onların məcburi alınmasına dair» və «Vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilər, faizlər və maliyyə sanksiyaları dövlət büdcəsinə vaxtında ödənilmədikdə onların məcburi alınmasına dair» Metodiki Göstərişlərin tətbiqi zamanı proseslərin sadələşdirilməsi üçün bir sıra dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. Burada mülkiyyət növündən asılı olmayaraq xəbərdarlıq formalarının birləşdirilərək onların vergi ödəyicisinə bir formada göndərilməsi nəzərdə tutulmalıdır. Bildirişdən sonra göndərilən xəbərdarlığın ləğv edilməsi, əmlak siyahıya alındıqdan sonra vergi ödəyicisinə iki xəbərdarlığın əvəzinə birinin təqdim edilməsi və başqa bu kimi prosedurların həyata keçirilməsi mümkündür.

Vergi inzibatçılığının informasiya-texnoloji vasitələrlə təkmilləşdirilməsi. Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərinin tətbiqi vergi orqanlarının işində ən perspektiv və iqtisadi səmərəlilik istiqamətidir. Vergi informasiyasının emalının təşkili üsulları 15 vergilərin tam yığılmasına daha ciddi təsir edir. Buna görə də əsas məsələ vergi xidmətinin fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə informasiyanın vaxtında tətbiqi, işlənməsi (emalı), saxlanması və ötürülməsindən ibarətdir. Vergi orqanlarının əməkdaşlarının gündəlik işlərinin həcmi böyük və mürəkkəb olduğundan bu işləri kompleks qaydada işləmək üçün vahid məlumat şəbəkəsinin yaradılması zəruridir. Vahid məlumat şəbəkə sisteminin yaradılmasının tərkib hissəsindən biri korporativ telekommunikasiya şəbəkəsidir. Bu şəbəkənin əsas məqsədi vergi sisteminin bütün struktur bölmələri arasında etibarlı və fasiləsiz əlaqə yaratmaqla informasiyanın ötürülməsinin keyfiyyətinin təmin edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan 9 mart 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış «Elektron imza və elektron sənəd haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun tələbləri əsasında Vergilər Nazirliyi sisteminə yaradılmış Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) respublikamız üçün son dərəcədə əhəmiyyətli olan layihələrdəndir. AVİS-in başlıca məqsədi sürətli, elastik və yararlı vergi siyasətinin həyata keçirilməsi üçün səmərəli informasiya dəstəyinin təmin olunmasıdır. Azərbaycanda AVİS məlumatların toplanması, emalı, saxlanması və müxtəlif kanallarla yayılması sistemidir ki, bu da fikrimizcə, təklif etdiyimiz Məlumatların Emalı Mərkəzi (MEM) vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Vergi orqanlarını zəruri məlumatlarla təmin etməklə yanaşı MEM dövlət idarəetmə orqanlarını, xarici təşkilatları, həmçinin vergi ödəyicilərini də (həm fiziki, həm də hüquqi şəxsləri) informasiya ilə təmin etməlidir.

HEYƏTİN İDARƏ EDİLMƏSİ STRATEGİYASININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Hüseynli V.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

İdarəetmə meydana gəlidi vaxtdan çağdaş zamana qədər inkişaf yolu keçmiş, onun məzmunu daim təkmilləşmiş, müasir səciyyə kəsb etmişdir. Bəşər cəmiyyəti inkişaf etdikcə idarəetmənin mahiyyəti, məzmunu, forması və rolu barədə elmi baxışlar da formalaşmağa başlamışdır. Müxtəlif elmi baxışlar idarəetməyə elmi yanaşmaların əsasını qoymuş, idarəetmənin elmi əsaslarının təşəkkül tapmasına öz təsirini göstərmişdir.

Respublikamızda təşəkkül tapmaqda olan bazar mühiti şəraitində idarəetmə elminin müasir problemlərinin tədqiqinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini qeyd etməliyik. Ümumiyyətlə, ixtiyari sahədə, o cümlədən vergitutma sahəsində də idarəetmə prosesinin səmərəli təşkil edilməsi üçün, ilk növbədə, onun elmi-praktik əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi zəruridir. Bu baxımdan bir neçə mərhələdən ibarət olan metodoloji qaydalara effektiv surətdə əməl edilməsi strateji zərurət kimi çıxış edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, müxtəlif sahələrdə idarəetmə ilə bağlı əsaslı tədqiqatlar aparın tədqiqatçıların əsərləri aktual olaraq qalmaqdadır. Eyni zamanda vergi sistemində də rəhbərlik üslubunun formalaşması və heyətin idarəedilməsinin (personalın idarə olunmasının) inkişaf problemlərinin tədqiqi aktuallıq əhəmiyyəti kəsb edir.

Qeyd etməliyəm ki, respublikamızda tədqiqatlarda idarəetmə elminin aktual və fundamental problemlərinin kompleks və sistemləşdirilmiş şəkildə izahına az yer verilmiş, bu sahənin son 30-40 il ərzindəki durumu, inkişaf dinamikası, spesifik xüsusiyyətləri xronoloji ardıcılıqla yetərinə araşdırılmamışdır.

Əlbəttəki, lokal və ya qlobal səviyyəli olmasından asılı olmayaraq idarəetmənin elmi-praktik əsaslarının düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün fundamental araşdırmalar və analitik materiallar ortaya çıxarmaq, ona müvafiq taktiki və strateji əsaslar formalaşdırmaq gərəkdir. Deməli, respublikamızda idarəetmə elminin müasir problemlərinin araşdırılması istiqamətində dəyərli tədqiqat əsərlərinin hazırlanaraq ərsəyə gətirilməsinə ehtiyac vardır. Bu sahədə davamlı tədqiqatların aparılması, əldə edilən yeni nəticələrin sistemləşdirilməsi tədqiqatçıların qarşısında əhəmiyyətli vəzifə kimi durur.

İdarəetmə üsullarını xarakterizə edəndə, təşkilatın formasını, mövzusunu və istiqamətini açıqlamaq lazımdır. Heyətin idarəetmə üsullarının seçilməsi, idarəetmə obyektinin həcmindən, onun sahə xüsusiyyətlərindən və mövcud sosial-ictimai durumla sıx əlaqəlilik təşkil edir.

Heyətin idarəetmə üsulları həmişə müxtəlif əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan işçilərə istiqamətlənməklə, onların əməyinin səmərəlilik göstəricilərini artırmaqdır. Bundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, konkret idarəetmə üsulu məzmun, istiqamət və təşkilatçılıq formalarına uyğun olaraq, bir-birilə əlaqələndirilmə prosesi deməkdir. Bununla bağlı olaraq, aşağıdakı idarəetmə üsullarından geniş istifadə olunur:

- direktiv göstərişlərlə əsaslandırılmış idarə olunma;
- kollektiv maraqların iqtisadi həvəsləndirməsinə istiqamətlənən idarə edilmə;
- əməkdaşların sosial aktivliyinə arxalanan idarəetmə;
- müəssisədə sosial-psixoloji mühitə əsaslanan idarəetmə fəaliyyətinin aparılması üçün işçi heyətinin

yaradılması və s.

Təşkilatın gündəlik fəaliyyətinin idarə olunmasının forma üsullarından obyektiv əsaslarla istifadə olunması təşkilatçılıq münasibətlərinə və idarəetmə mexanizminə hərtərəfli təsir edir. Bu əsasən ona görə baş verir ki, heyət üzvlərinin daxili əlaqələri ilə idarəetmənin vacib funksiyalarından biri reallaşır. İdarəetmənin funksiyası vasitəsilə inzibati-təşkilati əmək fəaliyyəti tabe olanların hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini təşkil edir.

Bu zaman rəhbər, hakim subyekt kimi idarəetmə heyətinin fəaliyyətini kollektiv tərəfindən ona verilmiş hüquq inormativlərə uyğun surətdə idarə edir. Amma inzibati idarəetmə üsulları vasitəsilə idarəetmə rəhbərliyini iradəli, çevik və subyektiv rəhbərlik üsulları ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki onların hər biri mühüm təsir göstərmə xüsusiyyətinə malikdir. İqtisadi idarəetmə üsullarının təsirli olması üçün təşkilatın iqtisadi dəstəklərə uyğunluğunu təmin etmək lazımdır.

Müasir mərhələ üçün xarakter olan iqtisadi dəstəklərin və stimulların rolunun güclənməsilə bərabər gərgin plan tapşırıqları yerinə yetirmək üçün mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üsullarının tətbiqi səmərəli ola bilər. Bununla yanaşı, heyət üzvlərinin birsıra zəruri hallarda onlardan istifadə olunmasını məhdudlaşdırmaq deyil, yeni iqtisadi şəraitə uyğun surətdə istifadə etmək, hətta məqsəduyğun sayıla bilər.

Təcrübələr göstərir ki, əməyin nəticəsi həmişə bir sıra sosial-psixoloji üsullarla sıx bağlıdır. Sosial-psixoloji üsulların köməkliyi ilə ayrı-ayrı işçilərə məqsədəuyğun təsir etməklə, idarəetmə rəhbəri kollektivi vahid məqsəd və tapşırıqları yerinə yetirməyə sövq edir. Sosioloji tədqiqatlar onu göstərir ki, əgər təsərrüfat müvəffəqiyyətləri 15% rəhbərliyin peşəkarlığından asılıdırsa, 85% onun adamlarla işləmək bacarığından asılıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın stabil, dinamik inkişafı üçün təsərrüfatçılıq proseslərinin yüksək sürətlə inkişafı və onun yüksək peşəkarlıqla tənzimlənməsi zəruridir. Bu isə, ilk növbədə, rəhbərlərdən yüksək səriştə, bacarıq və bilik tələb edir. Bildiyimiz kimi, iqtisadiyyatın normal inkişafı kadr ehtiyatlarından optimal şəkildə istifadəsi ilə əlaqədardır. Bunun üçün isə müəssisə və təşkilatlarda kadrların seçilməsi, yerləşdirilməsi, onların peşə və ixtisas dərəcələrinin yüksəldilməsi ilkin zəruri şərtidir.

GETMƏ TURİZMİNDƏ MARKETİNG İNFORMASIYASININ ROLU

Hüseynov N.R.

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

Məlum olduğu kimi, turizm sənayesi – turizm səyahətini həyata keçirmək prosesində turisti zəruri olan xidmət, məhsul, ictimai işə, əyləncə, sağlamlıq, idman, ekskursiya, gid-tərcüməçi xidmətləri və s. ilə təmin edən müəssisələrin və sahibkarların qarşılıqlı əlaqə sistemi kimi başa düşülür.

İnsanın həyat tərzı elə qurulmuşdur ki, o daim işləyir, yaradır və yorulanda istirahət edir, çalışmağa, yaşayb-yaratmağa sərf etdiyi enerjisini istirahət zamanı bərpa etməyə çalışır. Bu onu göstərir ki, istirahətə də insanın su, hava və qida kimi ehtiyacı var. Doğrudan da, istirahətsiz heç bir insan yaşaya və işləyə bilməz. Ümumiyyətlə, istirahət insan həyatının ayrılmaz bir hissəsidir. Turizm isə insan həyatının bu hissəsinin səmərəli təşkilidir. İnsan fəaliyyəti mövcud olduqca turizm də fəaliyyətdə olacaq və inkişaf edəcəkdir. Turizm kütləvi şəkıl aldığından daim inkişafa məhkumdur. Müasir dövrdə, elmi-texniki inkişafın qloballaşması nəticəsində insanların həyatı daha da gərginləşmiş, onlar daha çox yorulur və nəticədə istirahətə daha çox ehtiyacları olur. Bundan başqa yaranmış ekoloji böhranlar insanların istirahət ehtiyaclarını daha da artırır. İnsanlar öz yaşından, cinsindən, milliyyətindən və dinə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, həmişə istirahət etmək və səyahətə çıxmaq arzusunda olmuşlar. Doğrudur, səyahət daha qədim anlayışdır. Lakin turizmlə səyahət anlayışları bir-birindən ayrılmaz anlayışlardır və bir-birini tamamlayırlar. Bu anlayışların ikisi də insan həyatını, onun aktivliyini səciyyələndirən anlayışlardır. Buraya istirahət, əyləncə, idman, ətraf mühitin öyrənilməsi, elm, mədəniyyət, tarixi və dini abidələrlə, müxtəlif xalqların həyatı və ənənələri ilə tanışlıq kimi ünsürlər daxildir. Bu anlayışlar insanların öz yaşadıqları məkandan fərqlənən şəhər, ölkə, qitə, dəyişmələri ilə sıx bağlıdır.

Marketing – bazarın inkişafı və qanunauyğunluqları, istehlakçıların davranışı haqqında müəyyən bilikləri əldə etməyə imkan verən elmdir. Müasir marketingin əsas nəzəri əsasları və prinsipləri turizm sahəsində də istifadə oluna bilər, lakin tədqiq olunan sahənin yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri turizm sahəsində xüsusi marketing strategiyasının hazırlanmasını tələb edir.

Turizm marketingində əsas amillər kimi aşağıdakıları sadalamaq olar:

- əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması və əhali üçün turizm xidmətlərinin daha əlçatan olması;
- nəqliyyat-kommunikasiya xidmətlərinin inkişafının turizm səyahətlərinin coğrafiyasını genişləndirməyə təkan verməsi;
- beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafının işgüzar turizmin formalaşmasına yardım etməsi;
- bütün dünya ölkələrində müşahidə olunan qloballaşma proseslərinin baş verməsi.

Turizm marketingi turizmə olan tələbi, qiymətləri, reklam fəaliyyətini regional səviyyədə tənzimləməli, əhalini regionla tanış etməlidir. Fərdi sifarişçi səviyyəsində turizm marketingi aşağıdakı işləri görür:

- turistlərin tələbatlarının öyrənilməsi;
- regionda fəaliyyət göstərən müəyyən firmanın xidmətlərindən istifadə etməyin məqsədəuyğunluğunun insanlara çatdırılması;
- xidmətlərdən mütəmadi istifadəyə görə turist və səyahətçilərin motivasiyası.

Turizm marketingində aşağıdakı əsas üsullardan istifadə olunur:

1. Müştərilərin problemlərinin effektiv həllinə istiqamətlənmə. Turizm marketingində müştərilərin tələbatlarının eyniləşdirilməsinə əsas diqqət verilməlidir ki, müəssisə ümumiləşmə aparıb onları lazımi səviyyədə ödəyə bilsin.

2. Konkret kommersiya növünə istiqamətlənmə. Mənfəətini maksimuma çatdırmaq üçün turizm müəssisəsinin əsas məqsədi – uzun müddət üçün turist bazarının müəyyən hissəsinin mənimsənilməsidir.

3. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa kompleks yanaşma. Ehtiyacların təhlili, turizm bazarının konyunkturasının proqnozlaşdırılması, turistik məhsulun tədqiq olunması, reklam, satışın stimullaşdırılması və s. kimi ayrı-ayrı marketinq tədbirlərinin həyata keçirilməsi bütöv tədbirlər sistem şəklində olarsa lazımi effekt verəcək.

4. Bazarın tələbi və meyarların maksimum nəzərə alınması, eyni zamanda bazara fəal təsir edilməsi.

Marketinq informasiyası turizm fəaliyyətində, rəqabətin hökm sürdüyü məkanda mühüm əhəmiyyətə malikdir. Marketinq informasiyası konkret məkanda turizm bazarındakı vəziyyəti göstərir. Turizm marketinqinin fəaliyyət sahəsi turizm məhsulunun istehsalçıdan alıcıya çatdırılmasını əhatə edir. Dünyada turist bazarı çox geniş və nəhəngdir. Bu cür bazarları öyrənmək və gediş turizmi sahəsində səmərəli fəaliyyət göstərə bilmək üçün informasiya vacib şərtidir. Turizmdə marketinq və turizmdə informasiya anlayışları bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Bu baxımdan marketinq informasiyası turizm məhsulunu realizə etməkdən ötrü lazımdır. Turizm bazarı yerləşən məkanın mühiti və cərəyan edən hadisələrin dəyişkənliyi turist məhsulunu hərəkətə gətirmək üçün dəqiq informasiyanın olmasını tələb edir.

Turist bazarının turist məhsulunun miqdarı və keyfiyyəti kimi dəyişən və bazarda marketinqin mühiti kimi dəyişməyən məlumatları olur. I dərəcəli dəyişən məlumatlar, yəni ilk məlumatlar bazarda sosioloji sorğu, individual müşahidə, müxtəlif testlər aparmaq nəticəsində toplanır. II dərəcəli məlumatlar müxtəlif turizm şirkətlərinin və ya firmalarının mühasibat və statistik hesabatlarından götürülmüş məlumatlardır. Belə məlumatlar firmanın vəziyyəti, bazardakı şəraiti daha mükəmməl öyrənməyə imkan verirlər. Marketinqdə toplanan informasiya və onların istifadə olunması üçün aşağıdakı şərtlər uyğun gəlməlidir: aktuallıq, relevantlıq, hadisələri tam əks etdirmək, məqsəduyğunluq və tarazlıq.

Marketinqçi turizm sahəsində biznes planını yerinə yetirmək üçün təhlükəsiz yolları axtarır. Bu səbəbdən demək olar ki, marketinq yaradıcı prosesdir, onun bütün təşkilədicilərini qabaqcadan müəyyən etmək olmur. Turizmin müxtəlif və rəngarəng mənalarnı öyrənmədən, onun dərinliklərini başa düşmək çox çətindir.

Beləliklə, turizm sənayesində marketinq informasiyasının toplanması, toplanmış informasiyadan səmərəli istifadə olunması hal-hazırda təkcə nəqliyyat və turizm xidmətləri xidmətlərlə ticarətin ümumi həcmnin təxminən 25%-ni təşkil edən, dünya üzrə xidmətlər bazarının üçdə birini, istehlak xərclərinin 10%-dən çoxunu təmin edən, məşğul əhəlinin 10%-nə qədərini əhatə edən, hətta artıq neft hasilatı və avtomobilqayırma sənayesi ilə də rəqabətə girmiş bir sənaye sahəsinin inkişafını təmin edən başlıca şərtlərdən biridir.

ELMI-TEXNİKİ PROSESİN MODELLEŞDİRİLMƏSİ, NİZAMLILIQ VƏ RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT

Xəlilova V.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tədqiqat işində Azərbaycanda elmi-texniki proseslərin inkişafının modelləşdirilməsinin mərhələləri, bu proseslərdə olan nizamlılıq, rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin strategiya və prioritetlərinin mühüm istiqamətləri haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Müasir iqtisadiyyatın bütün sahələrində riyazi modellərin tətbiq edilməsi və həmçinin, rəqəmsal infrastrukturun yaradılması nəticəsində iqtisadi nəzəriyyə və praktikada yeni imkanlardan istifadə olunması təhlil edilmişdir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın genişlənməsi elmi-texniki proseslərin inkişafında yeni imkanlar yaratmışdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasında informasiya (riyazi) modellər platforma rolunu oynayır. Bu modellər rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafına güclü təkan verir. Dünyanın aparıcı ekspertlərinin gəldiyi nəticəyə görə modellərdən və yeni texnologiyadan kompleks şəkildə istifadə edilməsi yeni sistemlərin layihələndirilməsi, qurulması və effektiv işləməsində uğurlar əldə etməyə imkan verir.

Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı və elmi-texniki prosesin gücləndirilməsi perspektivləri.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda və elmi-texniki prosesdə riyazi modelləşdirmənin tətbiqi vaxta qənaət etməyə, qiymətlərin aşağı düşməsinə, ziyanlı tullantıların azaldılmasına, eksport potensialının artırılmasına şərait yaradır. Elmi-texniki proseslərdə endogen proseslərə uyğun olaraq riyazi modellər yaradılır. Bu modellərdə iqtisadiyyatın artım potensialı, istehsalın kəmiyyət və keyfiyyətə görə xarakteristikaları nizamlı şəkildə analiz edilir.

Müasir dövrümüzdə Azərbaycan artıq elektron ticarəti mənimsəmiş və rəqəmsal iqtisadiyyata keçidlə bağlı uğurlu addımlar atmışdır. İqtisadi artımı və məhsuldarlığı yüksəltmək üçün Azərbaycan dünyada rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tempini izləməli və İKT sahəsində bu istiqamətdə aktiv təlimlər keçirməlidir.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın təməlinə duran şərtlər bir-birindən asılıdır. Hüdudların daxilində və xaricində kommunikasiyaya imkan yaratmaq üçün infrastrukturlardan istifadə yüksək keyfiyyətdə və həmişə əl çatan olmaqla yanaşı, rəqabətli qiymətlə mövcud olmalıdır. Yeni biznes modelləri, e-ticarətin inkişafı, inkişaf etmiş istehsal üsulları, elmi və sosial şəbəkələrin yeni əməkdaşlığına əsaslanan tətbiqlər və xidmətlər üçün bir təməl təşkil edilir.

Elmi balansın işlənilib hazırlanması, modellərin qurulmasında praktik istehsal təcrübəsindən istifadə edilməsi riyazi modellərin daha dolğun və işlək yaradılmasına imkan verir. Real iqtisadi vəziyyətin düzgün modelləşdirilməsi müəssisənin (firmanın) fəaliyyətinin optimal planlaşdırılması üçün açar rolunu oynayır. Dolğun və dəqiq yaradılmış riyazi modelin iqtisadiyyatın istənilən sahəsinə uğurlu tətbiqi xeyli qənaət etməyə və daha çox mənfəət əldə etməyə şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyaları mənimsəyən ölkələr daha çox məhsuldarlıq qazanır və yüksək iqtisadi potensial əldə edir. Buna istinadən, Azərbaycanda rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı istiqamətində güclü strategiyalar yaradılmış və bu sahədə mühüm addımlar atılmışdır.

MALİYYƏ SİYASƏTİ VƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİ

İmanbəyli G.S.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Dövlət öz funksiyalarını həyata keçirmək və müəyyən sosial-iqtisadi məsələləri həll etmək üçün maliyyədən istifadə edir. Qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşdırılmasında maliyyə siyasəti əhəmiyyətli rol oynayır. Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olan maliyyə siyasəti vasitəsilə cəmiyyətin iqtisadi və sosial inkişafına maliyyənin təsiri həyata keçirilir.

Maliyyə siyasəti – dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirmək üçün maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə, onların məqsədəuyğun bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilən xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Maliyyə siyasəti – dövlətin maliyyə resurslarının toplanması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Maliyyə siyasəti ictimai həyatın bütün tərəflərini, yəni həm iqtisadi, həm sosial, həm də beynəlxalq münasibətləri əhatə edir.

Cəmiyyətdə qarşıya qoyulan məqsədlərin xarakterindən və həll olunması metodlarından asılı olaraq maliyyə siyasəti iki yerə ayrılır: 1. Maliyyə strategiyası; 2. Maliyyə taktikası.

Maliyyə strategiyası – uzunmüddətli perspektivə hesablanan və bir qayda olaraq irimiqyaslı məsələlərin həllini nəzərdə tutan maliyyə siyasətinin uzunmüddətli xəttidir.

Maliyyə taktikası – maliyyə strategiyasının ən mühüm sahələrində qarşıya çıxan maliyyə məsələlərinin həlli metodlarıdır. Maliyyə strategiyası nisbi sabit olduğu halda maliyyə taktikası çevik olmalıdır. Maliyyə siyasətinin strategiya və taktikası qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Dövlətin maliyyə siyasətinin formalaşmasının mühüm prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

Müəssisə təsərrüfat subyekti olmaqla, xüsusi maliyyə resurslarına və öz maliyyə siyasətini müəyyən etmək hüququna malikdir. Müəssisədə maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanmasının strateji vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Kapitalın strukturunun optimallaşdırılması və müəssisənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
2. Maksimum mənfəətin əldə olunması;
3. Müəssisənin maliyyə-iqtisadi fəaliyyətinin şəffaflığına nail olunması;
4. Müəssisənin investisiya cəlb ediciliyinin təmin olunması;
5. Müəssisə tərəfindən maliyyə resurslarının cəlb edilməsinin bazar mexanizmlərindən istifadə edilməsi;

Müəssisənin maliyyə siyasətinin hazırlanması müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması üzrə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin təsdiq etdiyi metodiki tövsiyələrə əsasən həyata keçirilir. Bu sahədə əsasən müəssisənin maliyyə siyasətinin hazırlanmasının əsas istiqamətlərinə aiddir: 1. Maliyyə-iqtisadi vəziyyətin təhlili; 2. Uçot siyasətinin hazırlanması; 3. Kredit siyasətinin hazırlanması; 4. Dövrü vəsaitinin, kreditor və debitor borclarının idarə edilməsi; 5. Xərclərin (məsrəflərin) idarə edilməsi və amortizasiya siyasətinin seçilməsi; 6. Divident siyasəti; 7. Maliyyənin idarə edilməsi.

Maliyyə-iqtisadi vəziyyətin təhlili maliyyə siyasətinin işlənilib-hazırlanmasının əsasını təşkil edir. Burada nəinki maliyyə təhlilinin metoduna, habelə əldə edilmiş nəticənin təhlilinə və idarəetmə qərarlarının işlənilib hazırlanmasına diqqət yetirilir.

Maliyyə nəzarəti. İqtisadiyyatın vəziyyətinə, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişafına nəzarət xalq təsərrüfatının idarə edilməsi üzrə fəaliyyətin ən mühüm sahəsidir. Nəzarət sisteminin mühüm bir həlqəsi kimi maliyyə nəzarəti çıxış edir. Onun məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsinə yardım etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində və həlqələrində maliyyə resurslarının formalaşdırılması və səmərəli istifadə edilməsi prosesini təmin etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarətinin rolu durmadan artır. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşdırılması formasıdır ki, bu da maliyyə nəzarətinin təyinatı və məzmununu müəyyən edir. Bununla yanaşı, dövlətin sosial-iqtisadi vəziyyətindən, maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsində təsərrüfat subyektlərinin hüquqlarının genişləndirilməsindən, sahibkarlığın müxtəlif təşkilati hüquqi formalarının meydana gəlməsindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məzmunu da xeyli dəyişir.

Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə siyasətinin reallaşdırılmasına və maliyyə sabitliyi üçün şərait yaradılmasına yönəldilmişdir. Bu hər şeydən əvvəl bütün səviyyəli büdcələrin və büdcədənəkar fondların tərtibi, təsdiqi və icrası, dövlət müəssisələrinin və idarələrinin, dövlət banklarının və maliyyə korporasiyalarının fəaliyyətinə nəzarət deməkdir. Dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın qeyri-dövlət bölməsinə maliyyə nəzarəti yalnız dövlət qarşısında pul öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi sahəsinə toxunur. Buraya vergilər və digər məcburi ödənişlər, onlara ayrılmış subsidiya və kreditlərdən istifadə zamanı qanunçuluğa əməl edilməsi və öz təyinatına istifadə edilməsi, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş pul hesablaşmalarının təşkili, uçot və hesabatın aparılması qaydalarına əməl edilməsi və s. aiddir.

KARYERA (MƏNSƏB) VƏ ONUN PLANLAŞDIRILMASI

İsmayılı A.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Karyera - bir şəxsin həyatı boyunca öyrənməsi, irəliləməsi və inkişafı kimi ifadə olunur. Hal-hazırda insan resursları baxımından karyera vacib amillərdən biridir. Bugün bir çox insan təhsil aldığı müddətdə iş həyatı ilə bağlı karyera hədəflərini müəyyənləşdirir və bu hədəflərə nail olmaq üçün çalışır. Bir çox müəssisə də işə qəbul etdiyi personalla bağlı karyera planlarını müəyyənləşdirir və həyata keçirir. Karyera hamı üçün eyni mənanı ifadə etmir. Bəziləri üçün karyera işdə irəliləmək, bəziləri üçün daha yuxarı vəzifələrə nail olmaq, bəziləri üçün özünü inkişaf etdirmək kimi ifadə olunur.

Karyera sözünün başqa dillərdən tərcüməsinə baxdıqda, latın dilində “carrus” (at arabası), fransız dilində “carrierre” (yarış yolu), ingilis dilində “career” (peşə) mənalarında ifadə edildiyini görmək mümkündür. Karyerada inkişaf daha çox gəlir, məsuliyyət, vəzifə və sosial baxımdan daha yüksək nüfuz əldə etmək deməkdir.

Bir insanın sahib olduğu karyera sadəcə onun işləri ilə deyil, eyni zamanda iş yerində ona verilən iş rolu ilə bağlı gözləmələrini, məqsəd və arzularını həyata keçirmək üçün təlimləndirilməsi və bununla da sahib olduğu bilik, bacarıq və çalışma arzusu ilə o müəssisədə irəliləməsi mənasını da daşıyır.

Karyera bir insanın işlədiyi illər ərzində hər hansı bir iş sahəsində addım-addım və ya davamlı irəliləməsi, təcrübə və bacarıq qazanmasıdır. Bunun nəticəsində də daha çox pul qazanmaq, məsuliyyəti boynuna götürmək, status, güc və hörmət əldə etmək istəyir. Bununla birlikdə karyeranın inkişafı ilə insan daha çox maddi qazanc əldə edərək həyat standartlarını yüksəldir. Buna görə də karyera bir çox insan üçün vacib rol oynayır.

İnsan resursları idarəetməsinin sadəcə işə qəbul edərəkən bilik və bacarığa görə seçim etməsi yetərli deyil. Bununla yanaşı bacarıqlı işçilərin təşkilatda saxlanılması da vacibdir. Hər bir işçiyə uyğun iş və inkişaf imkanları təmin edilməlidir. Bacarıqlı işçilərə təşkilatda karyera fərsəti verilərsə, onları təşkilatda davamlı saxlamaq və səmərəliliyi artırmaq asan olacaq.

Karyera kəşfiyyat müddəti insanın özünü sübut etmə və karyera alternativlərini qiymətləndirmə prosesidir. Təmasda olduğu müəllim, dost, valideynlərdən öyrəndiyi televizor vasitəsilə, ətrafdan bir sözlə fərdi müşahidələri nəticəsində bir gəncin özünə peşə seçdiyi dövrüdür.

Bu dövrdə ətrafdakıların istəkləri, ailənin maddi vəziyyəti də insanı istiqamətləndirən əsas amillərdən biridir. Bu mərhələdə təhlükəsizlik və fizioloji ehtiyaclar ön plandadır. Uğurlu karyera ilə kəşfiyyat strategiyasının uzlaşdığı təqdirdə sağlam qərarlar verilə bilər. Şəxsiyyət, bilik və bacarıqlar fərdin karyera seçiminə təsir edir.

Karyera seçimi fərdin arzu və tələbatları ilə onların maraq və bacarıqlarını ən uyğun nöqtədə birləşdirən qərardır. Belə bir qərar nəticəsində işçi yüksək performansla işini davam etdirərək yüksək iş doyumuna çatır. Özünün əhəmiyyətli olduğunu və dəyər yaratdığını düşünür. Bu vəziyyət şəxsin motivasiyasını yüksəldərək təşkilata bağlılığını artırır və karyera hədəflərini reallaşdırır. Bütün bunlar yalnız şəxs deyil, təşkilat baxımından da müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Karyera, həmçinin bir şəxsin iş həyatını planlaşdırması məsələsini özündə birləşdirir. Şəxsi karyera planlaşdırılmasında karyera seçimi olduqca əhəmiyyətlidir. Bir insan şəxsi karyerasını seçərkən bir çox faktorlardan istifadə edir. Bu faktorlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- Özünü tanıma: Karyera insanın öz görüşünü əks etdirir və onu formalaşdırır.
- Maraqlar sahələri: İnsan öz maraqlar dairəsinə uyğun karyera seçir.
- Şəxsiyyət: Hər bir insanın tələbatları qədər şəxsi xüsusiyyətləri də karyera seçiminə təsir edir.
- Güclü və işlərində uğurlu olmaq buna misaldır.
- Sosial faktorlar: Bu faktor təhsil, ixtisas səviyyəsi, valideynlərin sosial-iqtisadi statusları, şəxsin yaşadığı çevrə kimi amilləri özündə birləşdirir.

Karyera planlaşdırılması və seçimi zamanı şəxsin ailəsi, dostluqları, təhsili, varsa iş təcrübəsi və onların təsiri olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Karyera planlaşdırılması bir işçinin sahib olduğu bilik, bacarıq və istəkləri istiqamətində karyera hədəflərinə çatmaq yolunu müəyyən edilərək, çalışmaqda olduğu təşkilat daxilində irəliləyişin və ya yüksəlməyinin planlaşdırılmasıdır.

Karyera planlaşdırılması həm şəxs, həm də təşkilat üçün son dərəcə vacibdir. Karyera nailiyyəti və ya uğursuzluğu nəticəsində hər bir şəxs öz karyera həyatı ilə bağlı müəyyən proqnozlar edərək bir növ şəxsiyyətini formalaşdırır. Bütün bunlardan əlavə hər fərd özünü tanımış olur və motivasiyası artır.

Karyera planlaşdırılması bir şəxsin öz iş həyatı ilə əlaqədar etdiyi planları əhatə edir. Karyera planlaşdırılması bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bir şəxsin öz bacarıqlarını və maraqlar sahələrini qiymətləndirməsi, karyera imkanlarını araşdırması, karyera məqsədlərini ortaya qoyması və özünü inkişaf etdirmək üçün fəaliyyətlər planlaşdırması kimi mərhələlər mövcuddur. Bu mərhələlər aşağıdakı kimi izah edilir:

- İşçinin öz bacarıqlarını, maraqlar sahələrini, güclü və zəif tərəflərini qiymətləndirməsi;
- Təşkilat daxilində və xaricində fərsətlərin müəyyən edilməsi;
- Hədəflərin təyini və qərar verilməsi;
- Planın hazırlanması və tətbiq olunması.

Karyera inkişafı işçilərin mütəmadi olaraq özlərini inkişaf etdirmələri və təşkilatın işçilərinə bu mövzuda təqdim etdiyi rəsmi fəaliyyət növləridir.

Bir təşkilatda işə başlamaq şəxsin karyerasının başlanğıcıdır. Karyera bir şəxsin bütün iş həyatını əhatə edir. Bu baxımdan bir şəxsin karyerası onun təhsilini başa vurması və təşkilata daxil olması ilə başlayan, təcrübə qazanması və məsuliyyət alması ilə davam edən, təşkilatda üfüqi və ya şaquli hərəkətini əhatə edən və nəhayət təqaüdlə bitən bir prosesdir.

Karyera idarəetməsi işçinin öz karyera planlarına nail olması üçün təşkilat tərəfindən dəstəklənməsi deməkdir. Karyera idarəetməsinin əsas məqsədi dedikdə, təşkilat daxilində işçilərin karyera hədəflərini planlaşdırması, inkişaf etdirməsi və idarəetməsi başa düşülür.

Karyera planlaşdırılması fərdi karyera hədəfləri ilə təşkilati imkanların uzlaşdırılmasını, arzu olunan nəticələrə nail olması üçün məqsədlərin təyin olunmasını ifadə edir. Karyera yolları isə bu məqsədə nail olmaq üçün lazım olan vasitələri ifadə edir.

Karyera planlaşdırılması, ümumiyyətlə karyera hədəfləri və karyera yollarının aşkarlanması ilə əlaqədardır. Karyera hədəfləri işçinin karyerasını qurması üçün göstərdiyi səylərin gələcəkdəki vəziyyətini ifadə edir.

Karyera planlaşdırılması və inkişafı mövzusu hər nə qədər şəxsə yönəlmiş görünsə də, fərdin təşkilatda yüksələ biləcəyi mövqelərin planını qurmaq, variantları təqdim etmək və bu istiqamətdə təhsil və ixtisasını artırmaq üçün təkbəşinə qəbul etdiyi qərarlardan ibarət deyil. Təşkilat daxilində fərdin bu əməliyyatları yerinə yetirə bilməsi üçün kömək edə biləcək insanların olması da zəruridir. Buna görə də fərdlə təşkilatı bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Lakin karyera planlaşdırılmasının əsas yükü məhz işçinin öhdəsinə düşür.

İSTEHSALLA BAZAR ARASINDA TƏDƏVİL XƏRCLƏRİNİN AZALDILMASI PROBLEMLƏRİ

Kərimov S.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ticarətdə tədavi xərcləri malların istehsaldan istehlakçılara çatdırılması xərclərindən ibarətdir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, ticarətin tədavi xərcləri istehsalın və bazarın mal tədavi sahəsi xərclərinin bir hissəsini təşkil edir. Ümumiyyətlə istehsal olunan xalq istehlakı mallarının istehlakçılara çatdırılması müəyyən miqdarda əmək məsrəfləri tələb edir. Belə ki, malların yüklənməsi, daşınması, boşaldılması, növlərə ayrılması, emal edilməsi, satışın təşkili proseslərinə müəyyən vaxt sərf olunur. Bu məsrəflərin pulla

ifadəsi ticarətdə tədavül xərcləri adlanır. Deməli tədavül xərcləri malların istehsaldan istehlakçılara çatdırılması ilə əlaqədar olan əmək məsrəflərinin pulla ifadəsinə deyilir.

Tədavül proseslərinin bütün mərhələlərində tədavül xərcləri yaranır. Lakin öz xarakterinə görə ticarətdə tədavül xərcləri iki qrupa ayrılır:

- 1) İstehsalın davamı ilə əlaqədar olan xərclər.
- 2) Dəyər formasının dəyişilməsi ilə əlaqədar olan xərclər.

İstehsal prosesinin davamı ilə əlaqədar olan xərclərə, yəni malların yüklənilib – daşınması, saxlanması, onların yenidən emal edilməsi, çeşidlənməsi, çəkilib - bükülməsi və s. xərclər aiddir.

Tədavül xərclərinin həcmi mal dövriyyəsinin genişləndirilməsi və əhaliyə ticarət xidmətinin yaxşılaşdırılması vəzifələrinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Sahibkar ticarətdə səmərəsiz xərclərə qarşı həmişə mübarizə aparmalıdır. Müasir dövrdə tədavül xərclərinin səviyyəsi və strukturu bir sıra mühüm amillərin təsiri altında müəyyən olunur. Tədavül xərclərinin artım dərəcəsini öyrənmək, onların mənfi təsirinin qarşısını almaq, müsbət təsirli amilləri inkişaf etdirmək və müvafiq tədbirlər hazırlamaq tədavül xərclərinin aşağı salınmasının mühüm yollarından hesab olunur. Onu qeyd etmək lazımdır ki, mal dövriyyəsinin həcmi və strukturu istehsalın inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, mal dövriyyəsinin artım sürəti həmişə tədavül xərclərinin artım sürətini qabaqlayır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində xalq istehlakı malları istehsalının yeni istehsal texnologiyası təkmilləşdikcə, ticarətin həyata keçirdiyi funksiyaları istehsal tədricən öz üzərinə götürür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinin təkmilləşdirilməsi, istehsalı xammal mənbələrinə və istehlak yerlərinə daha da yaxınlaşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu da uzaq məsafələrə təkrar mal daşınması hallarının qarşısını almaq üçün daha əlverişli şərait yaradır. Satış bazarının həm istehsalə, həm də istehlakə yaxın yerlərdə yerləşdirilməsinə imkan verir. Sahibkar istehsalı səmərəli yerləşdirməli və onları alıcılara daha da yaxınlaşdırmaqlıdır. Burada da idarəetmənin əməli fəaliyyəti üzə çıxır. Malların yüklənilib daşınması işinin daha səmərəli qurulması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Göstərilən xidmətin həcminə görə nəqliyyat xərcləri tədavül xərclərinin strukturunda ikinci yeri tutur. Sahibkar tədavül xərclərini azaltmaq üçün ilk növbədə istifadə edəcəyi nəqliyyat növünün ən əhəmiyyətlini seçməlidir. Müasir mərhələdə mal ehtiyatlarının normadan artıq olması, əlavə xərclərin bir hissəsinin xalis xərclərə çevrilməsinə səbəb olur. Mal ehtiyatları çox vaxt əsasən qeyri-ərzaq mallarının hesabına artır.

Ticarətin maddi-texniki bazasının inkişaf etdirilməsi daim diqqət mərkəzində olması vacibdir. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq respublikada ticarət obyektləri özəlləşdirilmişdir. Onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ayrı-ayrı sahibkarların idarəetmə bacarığından asılıdır. Tədavül xərclərinin planlaşdırılması mövcud problemlərin həll olunmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Planlaşdırma prosesi üçün tələb olunan ilkin şərtlər aşağıdakılardır:

- Ticarət mədəniyyətinin daha da yaxşılaşdırılması və tədavül xərcləri səviyyəsinin aşağı salınması.
- Cari dövrdə tədavül xərclərinin təhlili.
- Mal dövriyyəsi haqqında məlumatların müəyyən edilməsi.
- Texniki-iqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsi .
- Alıcılıq tələbinin öyrənilməsi .
- Bazarın rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi .

Tədavül xərclərinin təhlilinin əsas məqsədi olaraq onların keçən dövrdə tədavül xərcləri planının yerinə yetirilməsi dərəcəsi yoxlanılır və plandan uzaqlaşmaların səbəbləri aşkara çıxarılır. Tədavül xərclərinin aşağı salınması üzrə nailiyyətlər və istifadə olunmamış ehtiyatlar meydana çıxarılır. Aşkara çıxarılmış nöqsanların aradan qaldırılması üçün tədbirlər hazırlanır. İlkin olaraq xərclərin ümumi həcmi təhlil edilir. Tədavül xərclərinin təhlil edərkən xərclərin səviyyəsinə təsir göstərən amillər nəzərə alınmalıdır. Bu amillər aşağıdakılardır:

- Mal dövriyyəsinin həcmi.

Tədavül xərcləri mal dövriyyəsində asılılığına görə iki qrupa bölünür: dəyişən xərclər və şərti - sabit xərclər. Dəyişən xərclər mal dövriyyəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişən xərclərə deyilir. Mal dövriyyəsi artdıqca bu xərclər də artır, azaldıqca həmin xərclər azalır. Belə xərclərə nəqliyyat xərcləri, əmək haqqı xərcləri, mal itkiləri və s. aiddir. Şərti-sabit sabit şəraitdə mal dövriyyəsinin dəyişilməsindən asılı olmayan xərclərə deyilir. Şərait dəyişdikcə bu xərclər də dəyişir.

- Pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişməsinin tədavül xərclərinin səviyyəsinə təsiri. Pərakəndə satış qiymətləri dəyişdikcə mal dövriyyəsinin fiziki həcmi ilə dəyər həcmi arasındakı uyğunluq pozulur. Belə ki, qiymətlər dəyişdikcə mal dövriyyəsinin dəyər həcmi də dəyişir.

- Xidmət üzrə tariflərin dəyişilməsini tədavi xərclərinin səviyyəsinə təsiri. Buraya nəqliyyat tarifləri, kommunal, rabitə, ticarət və s. xidmət sahələrinin tarifləri daxildir. Bu tariflər təsərrüfat dövrü ərzində yuxarı qalxarsa, tədavi xərclərinin orta səviyyəsi yüksək olacaqdır.

XAMMALIN MƏİŞƏT ÇİNİ MƏMULATLARININ İSTEHLAK XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Qənbərli R.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hələ qədim zamanlardan insanlar keramika adlı məmulatlardan istifadə etməyə başlamışlar. “Keramika” qədim yunan dilində olan “Keramos” sözündən əmələ gəlib ki, bu da gil mənasını verir. Keramika yunanca dulusçuluq sənəti deməkdir. “Keramika” geniş mənada metal olmayan qeyri-üzvi materiallardan bərk məmulatların hazırlanması sənəti kimi başa düşülür. Bura çini, kaşı, obrazivlər, minalar, sement və şüşə materialları deyil, həmçinin metal olmayan maqnit materialları, sintetik monokristallar, eyni zamanda bir neçə il bundan əvvəl mövcud olmayan başqa müxtəlif növ məhsullar da daxildir. Onlardan bir çoxu yeni texnikanın hissə və aparatların istehsalında işlədilir.

Keramikanın daha qiymətli növü çinidir ki, bunun vətəni Çin sayılır. Çində (bizim eramızdan əvvəl II-əsrə) Szin dövründə 265-316 illərdə çini istehsal olunurdu. Çinlilər çininin istehsal texnologiyasını və tərkibini sirr olaraq saxlamışlar. Bu ölkənin çinisi başqa ölkələrin çinisinə nisbətən nazik divarlı, işıq keçirən, təmiz səslə, ağ şirəli olması ilə fərqlənir. Çiniyə farfor deyilir. Farfor - ərəb sözü olub, imperator üçün deməkdir. Portuqaliyalılar çinin parlaq səthini dəniz balıq qulağının səthinə bənzətdikləri üçün onu “Porselin” adlandırmışlar. XVIII əsrdə Fransa, İtaliya, İngiltərə, Belçika, Rumıniya və başqa dövlətlər də çini istehsalını mənimsəmişdilər. XVIII əsrin axırlarında bəzi ölkələrdə çini istehsalının texnoloji keyfiyyətinin, formasının, naxışının yüksək səviyyədə olmasına nail olmuşlar. Rusiyada çini istehsalı ilk dəfə I Pyotr maraqlanırdı. Lakin bu məmulatın istehsalı o vaxtlar mümkün olmadı. Buna baxmayaraq 1723-cü ildə I Pyotr çini fabrikinin təşkili üçün müxtəlif əmrlər vermişdir. XVIII əsrdə Rusiyada rus keramikasının inkişafında rus çinisinin kəşfi böyük hadisə kimi qeyd edildi. Rusiyada çininin istehsalı sərbəst olaraq dağ mühəndisi Dmitri İvanoviç Vınogradov tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Onun rəhbərliyi altında ilk çini zavodu 1744-cü ildə Peterburq yaxınlığında tikilmişdir.

Məişət təyinatlı məmulatlar istehsal etmək üçün keramikanın növləri tətbiq edilir. Çini iki növdə hazırlanır: bərk və yumşaq. Zərif süvenir hazırlanmasına işlədilən yumşaq çinidən 1-ci növbədə ağıqlıq və işıq keçirmə tələb olunduğundan bir kimyəvi tərkibə, kütləvi məişət məmulatları hazırlamaq üçün olan bərk çinidən isə ağıqlıq və yüksək mexaniki davamlılıq tələb olunduğundan o, başqa bir kimyəvi tərkibə malik olur. Bərk çininin kimyəvi tərkibi turşuluq əmsalı ilə ifadə oluna bilər. Turşuluq əmsalı dedikdə turşu ekvivalentinin əsas ekvivalentinə olan nisbəti başa düşülür. Turşuluq əmsalı yumşaq çiniyə keçid ərəfəsində artır, belə ki, çinidə bu göstərici 1,1-1,3, yumşaq çinidə isə 1,68-1,75-ə bərabərdir. Yumşaq çininin mexaniki möhkəmliyi və termiki davamlılığı bərk çiniyə nisbətən xeyli aşağıdır. Lakin yumşaq çininin yüksək estetik xassələri vardır ki, məhz buna görə də ondan bahalı, zərif, nazik çay servisləri hazırlanır.

Çini məişət qabaları istismar zamanı bir sıra mexaniki və termiki təsirlərə məruz qalır. Buna görə də bu növ mallar yüksək dərəcədə müxtəlif təsirlərə qarşı davamlı olmalıdır. Bundan əlavə olaraq onlar yüksək gigiyenik xassələrə də cavab verməlidirlər. Bu şərtlərə nail olmaqdan ötrü hər şeydən əvvəl çini yüksək texniki göstəricilərə cavab verməlidir. Çininin keyfiyyəti onu xammalının keyfiyyətindən, tərkibindən, istehsal texnologiyasından və başqa səbəblərdən asılıdır. Tərkibini və texnoloji parametrlərini dəyişməklə istənilən çini almaq olar.

Çini-kaşı məmulatların keyfiyyətinə verilən ümumi tələblər cari və perspektiv tələblərdən fərqli olaraq onun təyinatına uyğunluğunu, istifadəyə yararlılığını, insan üçün zərərsizliyini, insan orqanizminin normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsini, müəyyən olumlu müddət ərzində istismar zamanı davamlılığı, etibarlılığı, sadəliyi, estetik və ergonomik tələbləri özündə birləşdirir. Çini-kaşı məmulatlarına verilən cari, perspektiv, ümumi və spesifik tələblər onun istehlakının hansı sahəsini xarakterizə etməsindən aslı olaraq funksional, ergonomik, gigiyenik, etibarlılıq və s. kimi tələblərə bölünür. Məişət çini-kaşı məmulatlarına olan ergonomik tələblər onların istifadəsi üçün rahat olması və gigiyenik xüsusiyyətlərə malik olması ilə xarakterizə olunur. Məişət-kaşı məmulatlarına verilən tələblərdən ən lazımlısı onların uzun müddət istifadəsi və mühafizəsidir. Məmulatın uzun müddət istifadə edilməsi fiziki və mənəvi köhnəlmədən, çininin quruluş

və konstruksiyasından, estetik xassələrinin pisləşməsindən aslıdır. Məmulatın mühafizəsi dedikdə hər şeydən əvvəl istehsal edildikdən sonra onun estetik xassələrinin əvvəlki kimi saxlanılması kimi başa düşülür. Buna da həmçinin məmulatın daşınmanın, saxlanmasının da təsiri böyükdür.

Məişət keramikasının əsas tipləri çini, kaşı, yarımçini, mayolika, dulus keramikasıdır. Dulus məmulatlar keramika sinifinə daxildir. onlardan daha çox yayılmış çinidir. Çini ağırlığı, işıq keçirməsi, mexaniki möhkəmliyi və başqa müsbət xassələri ilə fərqlənir. Bəzən açıq rənglərə boyanmış çini alınır. Belə çini əldə etmək üçün onun kütləsinə keramika boyaqları qatılır ki, nəticədə açıq çəhrayı, mavi və başqa rənglərdə çini məmulatı alınır. Çini çox aşağı məsaməliyə (su hopdurması 0,5-ə qədər) malikdir. O bir qayda olaraq işlənir. Çininin tərkibi 50% gil (kaolin), 25% kvars qumu, 25% çöl şpatıdır. Çini rəngsiz şəffaf şirə ilə şirələnir. Keramikanın əsas tipləri çini və kaşıdır ki, SSRİ-də bütün keramika məişət məmulatlarının 90%-dən çoxu çini və kaşidan hazırlanırdı.

Hazırda məişət çini məmulatlarının verilən tələblərə funksional, ergonomik, estetik və istifadə zamanı etibarlı olması deməkdir. Funksional tələb məmulatın ərzaq və içkini saxlamaq üçün yararlı olması, sadəliyi, yüngül olması, funksiyasını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Ergonomik tələb çini məmulatların istifadəsi üçün rahat və onun gigiyenik xüsusiyyətindən ibarətdir. Estetik tələb çini məmulatının kompozisiyasının bütövlüyü, göz rəngli forması ilə xarakterizə olunur.

STRATEJİ İDARƏETMƏ: MƏQSƏDLƏRİ VƏ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qəribli G.R.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Strategiyalar strateji idarəetmənin əsas bazis elementidir. Strategiyaların müəyyənləşdirilməsi strateji idarəetmənin səviyyəsindən aslıdır. Strateji idarəetmə məqsədlərin formalaşdırılması, taktikanın seçilməsi və strategiyanın hazırlanması üzrə təşkilati fəaliyyətin səviyyəsidir. Strateji idarəetmə müəssisəyə tam rəhbərliyi təmin etməyə, təşkilatın tədqiqatlarının yaxın əlaqələndirilməsinə şərait yaradır. Strategiyaların hazırlanması strateji idarəetmə prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu proses missiyanı müəyyən etmə, məqsədləri görmə, taktiki siyasətləri seçmə və mövcud resurslar vasitəsilə strateji addımı atmağı özündə əks etdirir. Strategiya yerinə yetirildikdən sonra mövcud nəticə araşdırılır, yəni strategiyanın nə dərəcədə əlverişli olması qiymətləndirilir.

Yaxşı strateji idarəetmə müəssisəni gələcəyə istiqamətləndirir, uzunmüddətli inkişaf istiqamətlərini və biznesdə öz mövqeyini müəyyən etməyə imkan verir. Strateji idarəetmənin nəticələri müəssisənin bazarda qazandığı mövqeyində və iqtisadi-maliyyə göstəricilərinin uzunmüddətli meyllərində təzahür olunur. Təşkilatın strateji idarəedilməsi onun uzun müddətli inkişafının təmin edilməsinin əsasıdır. Strateji idarəetmə təşkilatın missiyası, onun plan və proqnozlaşdırılmasının, məqsədlərinin, strategiyalarının təsərrüfatçılıq metodlarının və funksiyalarının yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır. Strateji idarəetmə dedikdə təşkilatın qarşısında duran məqsədlərə nail olmaq üçün spesifik strategiyaların işlənilməsinə hazırlanmasına yönəldilən idarəetmə qərarlarının və praktiki hərəkətlərin məcmusu başa düşülür. Strateji idarəetmə strateji səviyyədə təşkilatın idarə edilmiş problemləri ilə əlaqədar olan məsələlərin geniş dairəsini əhatə edir. Strateji idarəetmə təşkilatda ardıcıl işlənmiş kompleks prosesdir. Bu prosesin əsas vəzifəsi təşkilatlarda yeniliklərin və dəyişikliklərin qanunverici dərəcədə təmin edilməsindən ibarətdir. Bu prosesin əsas elementi kimi təşkilatın strategiyası çıxış edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində işləyən hər hansı firma öz məhsullarının vaxtında satışını daim mənfəət təminatı kimi təmin etməyə çalışır. Bunun üçün o, a) bazarın konyunkturuna; b) rəqabətə; c) özünün resurs imkanlarına adekvat olan uzunmüddətli fəaliyyət proqramını işləyib hazırlayır. Bu cür proqram firmanın strategiyasını əks etdirir. Strategiya – mövcud imkanlarla qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaqdan ötrü firmaya zəruri olan uzunmüddətli hərəkətlərin ümumiləşdirici modellərdir. İqtisadi təşkilata şamil edildikdə, bu, onun başlıca məqsədlərinin və bu məqsədlərə nail olmanın əsas üsullarının məcmusudur. Strategiya anlayışı menecmentə hərbi sahədən gəlmişdir. Əvvəllər o, müəyyən siyasətin həyata keçirilməsini və bunun üçün bütün mümkün vasitələrdən istifadə edilməsini əks etdirirdi. Menecment baxımından bu uzunmüddətli vəzifələrin həllinə və uzunmüddətli planların hazırlanmasına yönəlmişdir. Bu halda strategiya dedikdə, əsas etibarilə resursların və malların böyük kütləsinin idarə edilməsi başa düşülür. Bütövlükdə strategiya dedikdə strateji məqsədləri əldə etmək üçün işlənilən hazırlanmış ali proqram başa düşülür. Strategiya idarəetmənin və planlaşdırmanın alt sistemidir. Strategiya təşkilatın məqsədlərinin formalaşdırılmasını, onun həyata keçirilməsini, təşkilatın artımını, inkişafını təmin edir və iqtisadi cəhətdən möhkəmləndirilməsinə yönəlir.

Biznesin idarə edilməsinin əsasını onun strategiyasının işlənilib hazırlanması, onun şirkətin spesifikasiyasına adaptasiyası və onun reallaşdırılması təşkil edir. Şirkətin strategiyası bazarda şirkətin mövqeyini möhkəmləndirməli və qüvvənin koordinasiyasını, istehlakçıların cəlb edilməsini və tələblərinin ödənilməsini, uğurlu rəqabət və qlobal məqsədlərə nail olunmasını təmin edəcək idarəetmənin kompleks planıdır. Başqa sözlə, strategiya şirkətin inkişaf yollarının, bazarların, rəqabət metodlarının və biznesin aparılmasını seçməsinə bildirir. Strategiya məhsuldarlığın oriyentirlərini, rəqabət üstünlükləri haqda təsəvvür, alıcıların tələbatının ödənilməsi və yüksək məhsuldarlığa nail olma üçün hərəkət planı yaradır. Ciddi dürüstləşdirilmiş strategiya olmadan təşkilatın fəaliyyəti öz mahiyyətini, rəqabət qabiliyyətini itirir, daxili durğunluğa və nəticələrin pisləşməsinə doğru gedir. Beləliklə Strategiya – təşkilatın vəzifəsini həyata keçirməyə və onun məqsədə nail olunmasını təmin etməyə yönələn dəqiqləşdirilmiş, hərtərəfli, kompleks plan nəzərdə tutulur. Müəssisənin menecerləri strategiyayı müəssisənin inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək və fəaliyyət üsullarının seçilməsində əsaslandırılmış qərarların qəbul edilməsini təmin etmək üçün hazırlayırlar. Hər hansı bir strategiyanın qəbul edilməsi o deməkdir ki, müəssisə inkişaf istiqamətləri və fəaliyyət üsulları üzrə mövcud olan alternativ variantlardan birinə üstünlük vermişdir. Qəbul edilmiş strategiya menecer üçün biznes aləmində xəritə və yol göstərən (orientirlər) rolunu oynayaraq, qarşıya qoyulmuş vəzifə və məqsədlərə çatmaq üçün vahid fəaliyyət proqramı kimi qəbul olunur. Strategiya – çoxcəhətli anlayışdır. Onun ən mühüm xüsusiyyətləri kimi aşağıdakı tərifləri vermək olar ki, bunlar bu anlayışın mahiyyətinə tamamilə cavab verirlər:

- son nəticənin əldə edilməsi vasitəsi;
- təşkilatın bütün hissələrinin vahid tamda birləşməsi;
- firmanın fəaliyyətinin bütün əsas aspektlərinin əhatə edilməsi;
- firmanın bütün planlarının bir-birinə uyğunluğunun təmin edilməsi;
- hərəkət planı;
- mühafizə, yəni rəqabət mübarizəsində qələbəyə yönəldilmiş hərəkətlər kimi nəzərdən keçirilir;
- hərəkətlərin ardıcılığı, yəni plan reallaşmaya bilər, lakin hərəkətlərin ardıcılığı hər halda təmin edilməlidir;

• ətraf mühitdə mövqe, bu, öz əhatəsi ilə əlaqə deməkdir;

• perspektiv, yəni cəhd etdiyi vəziyyəti qabaqcadan görmək;

• firmada işin təşkilinin güclü və zəif tərəflərinin analizinin nəticəsi və onun inkişafının imkan və əngəllərinin müəyyən edilməsi;

• ətraf mühitin dəyişikliklərinə qarşı firmanın qabaqcadan hazırladığı reaksiya. Firmanın inkişaf strategiyasının hazırlayarkən, onun bir sıra tələblərə cavab verməsinə nail olmaq vacibdir :

- nail olunması ümumi iş üçün həlledici olan əsas məqsədlərdən ibarət olmalı;
- koordinasiya edilmiş rəhbərlik bildirilməli;
- mütərəqqi təşəbbüsə kömək olmalı;
- başlıca qüvvələr lazımı yerdə və lazımı vaxtda cəmləşməli;
- zamanətli resursları təmin etməli;
- maksimum nəticə əldə edilməsi zamanı resurslardan minimum istifadə üçün taktiki hərəkətlərin çevikliyini nəzərdə tutmalıdır.

Təşkilatın strategiyasının müəyyənləşdirilməsi zamanı “bunu nə üçün etmək lazımdır”, “mövcud qüvvə və vasitələrdən istifadə edilməsini necə yaxşılaşdırmaq”, “məqsədə nail olma mərhələləri hansılardır” suallarına cavab axtarılması nəzərdə tutulur. Başqa tərəfdən yanaşdıqda isə, Strategiya – təlimatların planlaşdırılmasıdır – təkcə işdə deyil, həm də işçilərin və müştərilərin qəlblərində və şüurlarında. Strategiya strukturu müəyyənləşdirir; özünüzdən razılıq aradan qaldırır və bütün səyləri maliyyə və strateji hədəfləri qət etməyə yönəldir. “Strateji idarəetmə” menecerlərə istənilən şirkətdə strateji planları tətbiq etməyi öyrətmək üçün hazırlanmışdır. Strategiya haqqda müxtəlif iqtisadçıların fikirləri var, bunlardan .Druker idarəetmə strategiyasını məqsədinə görə 4 qrupa bölür: İlk daxil olmaq və kütləvi zərbə endirmək Cəld və gözlənilmədən hücum etmək Ekoloji boşluqları tapmaq və zəbt etmək Əmtəənin, bazarın yaxud sahənin iqtisadi xarakteristikasını dəyişmək Təşkilatların idarə edilməsində strategiyalar müxtəlifliyi ilə seçilir, yəni istifadə etmə məqsədi və xüsusiyyətlərinə görə strateji strategiyalar, çoxməqsədli strategiyalar, satış və mənafehlərin dinamikası üzrə strategiyalar, düzüm strategiyaları, artım strategiyaları, bazara daxil olma strategiyaları, təşkilatın inkişaf strategiyaları və s. bölünür. Bu məqsədlə təşkilatın strategiyalarını əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Hücum yaxud Sıçrayış Strategiyası
- Müdafiə yaxud Sağlamaqlaşdırma Strategiyası

- Təşkilatın Fəaliyyətinin Azalması və Dəyişməsi Strategiyası Təşkilatın strategiyası – perspektiv üçün hesablanmış və təşkilatın qarşısında duran konkret məqsədlərin əldə edilməsini təmin edən tədbirlər sistemidir.

Strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsinin mahiyyəti çoxsaylı alternativlər içərisindən lazımi inkişaf istiqamətlərinin seçilməsindən və istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin seçilmiş yola istiqamətləndirilməsindən ibarətdir. Müasir mərhələdə inkişaf etməkdə olan strateji idarəetmə sistemi aşağıdakıları əhatə edir: Strateji məqsədlər üçün resursların ayrılması ; Hər bir strateji məqsədə rəhbərlik mərkəzlərinin yaradılması ; İstehsal bölmələrinin və onları rəhbərlərinin strateji məqsədlərin əldə edilməsi dərəcəsinə görə qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılması ; Müasir şəraitdə təşkilatın strategiyasının hazırlanmasına münasibət dəyişilmişdir.

Strategiya təşkilatın müxtəlif fəaliyyəti növlərinin inkişafı perspektivlərinin müqayisəsi və gələcək müvəffəqiyyəti təmin etmək üçün fəaliyyət növləri arasında resursların bölüşdürülməsi əsasında seçilir. Məqsədlərin üstünlük dərəcəsinə əsaslı olaraq strategiyanın müxtəlif növləri mövcuddur və təşkilat öz fəaliyyətini həmin strategiyalar əsasında istiqamətləndirməlidir.

TURİZMƏ MALİYYƏ QOYULUŞLARININ FORMALAŞMA MƏNBƏLƏRİNİN VƏ TURİZM ŞİRKƏTLƏRİNİN MALİYYƏ-TƏSƏRRÜFAT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Quliyev E.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Turizmin regional xüsusiyyətləri, onun yerləsməsi və planlaşması istiqamətlərində hər bir regionun iqtisadi gücünü iqtisadi dövriyyəyə cəlb etmək intensivliyi başa düşülür. Turizmin coğrafi iqtisadi mahiyyəti onun ərazi xüsusiyyətlərini formalaşdırır. Belə ki, regional iqtisadiyyat təbii coğrafi və tranzit şəraitindən asılıdır. Hər bir regionda müəyyən resurslar, onlardan istifadənin texnologiyaları, əhalisi və məskunlaşma problemləri mövcuddur. Buna görə də regionların hərtərəfli və kompleks inkişafı üçün onların resurs potensialını qiymətləndirmək, yeni iş yerlərinin açılmasını təmin etmək və fəaliyyət sahələri kimi səmərəli iqtisadi təsərrüfat sahələri qurmaq kriterial meyar baxımından əsaslandırılır. Regionların iqtisadiyyatı ölkə iqtisadiyyatının tərkibidir. Ölkə iqtisadiyyatında baş verən dinamizm, inkişaf proporsiyaları, qanunauyğunluqlar regionların iqtisadi imkanlarına təsir edir. Regionlar bir-biri ilə və mərkəzlə əlaqədar vahid təsərrüfat sistemlərini yaradır. Təbii ki, bu təsərrüfat inzibatçılıq əsasında deyil, qarşılıqlı əlaqələr prinsipləri üzərində qurulur. Regionların iqtisadiyyatı məhəlli maraqlar üzərində qurulduğu halda ölkə iqtisadiyyatı ümumi mənafeələr üzərində qurulur. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi hər bir vətəndaşın, hər bir şəxsin iqtisadi maraqlarını, sosial inkişafını mərkəzləşdirilmiş fondlar vasitəsilə, resurslar vasitəsilə təmin etmək strategiyası əsas götürülür. İnteqral, yəni makroiqtisadi maraqlar, resurslar, lokal, məhəlli və birgə imkanlar hesabına uyğunlaşdırılır. Bu baxımdan regionlarda təsərrüfat subyektləri, sosial əhali qrupları öz maraqlarını, tələbatlarını mərkəzləşdirilmiş ölkə səviyyəsində həll etməklə vahid sistemin region daşıyıcılarına, subyektinə çevrilir. Bu əlaqələr, uyğunlaşma iqtisadi mexanizmlər olan ÜDM-un istehsalında, bölgüsündə, dövlət büdcəsinin formalaşmasında, istifadəsində, həmçinin hər hansı qərar qəbulunun ayrı-ayrı sahələrə təsirində öz səmərəsini tapır.

Turizmin sahəsi region iqtisadiyyatında sahə və sosial rol oynayır. Həm məhəlli region, həm də ölkə mərkəzləşmiş səviyyədə özünəməxsus mexanizmlərlə icra olunur. Belə ki, ÜDM-un yaranmasında, bölgüsündə dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında, regionlarda yerli büdcələrin formalaşmasının mənbələri rol oynayır. Buna görə də region iqtisadi potensialı dedikdə, geniş mənada hər bir regionda olan potensial turist imkanlarını qiymətləndirmək və onlardan istifadə yollarını müəyyən etməklə ümumi iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirmək, proqnozlar vermək mümkündür. Turizmin regional maraqları və dövlət maraqları arasında sərhədlər, miqyaslar, bölgü resursların istifadəsilə bağlıdır, amma müasir şəraitdə regionların özünü idarəetmə prinsipləri bu resursların istifadəsində əldə olunan ölçüsü ilə seçilir və əsaslandırılır. Turizm baxımından bəzi regionlar daha əlverişli, daha sosial tutumlu və regionun kompleks inkişafı üçün əhəmiyyətli olur. Buna görə də turizm 2 əsas istiqamətdə öyrənilir: 1) makroiqtisadi meyarlara uyğun; 2) regionun sosial inkişafına uyğun. Turizm təbii sərvətlərlə bağlı olduğuna görə onun təkrar istehsalı yerli əhaliyə ayrılmaq üçün vəsaitlərlə təmin olunur. Ona görə də mərkəzləşmiş büdcə hesabına sahibkarlığa kömək, yaxud subsidiyalar vasitəsilə ayrı-ayrı regionlarda turizmin inkişafı stimullaşdırılır.

Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti, onun sahə funksionallığı bu sahənin tədqiqi sahələrini və uyğun metodiki aspektləri xüsusişədirilir. Bildiyimiz kimi turizmin obyektinin əsas məqsədi və onun perspektiv əhəmiyyəti, bu sahənin tənzimlənməsi və idarə olunmasında nəzəri-metodoloji prinsipləri və uyğun tədqiqat sferasını formalaşdırır. İlkən mövcud turizmin kompleks təminatı bu sahəyə olan tələbatla müəyyənəşir. Turizm təkcə turist tələbatı ilə deyil, iqtisadi sahə kimi gəlir gətirən və bununla da turist tələbatının stimullaşdırılmasına nail olmaqda maraqlarını güdür. Turizmin iqtisadi sahə kimi tədqiqinin əsas məqsədi onun səmərəlilik fəaliyyəti işçilərinin sayı və həmçinin bölgü və istehlak sferasında oynadığı rol və onunun təsiri ilə formalaşan gəlirlər istehlak və səviyyələri ilə ölçülür. Turizmin iqtisadi məqsədi ilə yanası, onun sosial məqsədi və bazar tipli iqtisadi sistemdə kommersiya mənfəəti əldə etmək aspektləri prioritet istiqamətlərdir.

Ölkəmizdə funksional vəzifələri reallaşdırən, sahibkarlıq mexanizmlərin və fəaliyyətinin regionlarda özünməxsus xüsusiyyətləri formalaşır. Hüquqi və fiziki şəxslər kimi sahibkarlıq fəaliyyəti, qeyri-dövlət maliyyə imkanlarını genişləndirmək, trizm məqsədi ilə maliyyə resurslarını təmin etmək üçün kredit ittifaqları yaradır. Xarici şirkətlərlə birbasa əlaqəyə girib, müştərək yaxud uzunmüddətli kredit qoyuluşu ilə təsərrüfat formaları yaradırlar. Yerli camaat üçün turizmin inkişafında şəxsi kapitalın daha çox əhəliyyə xidmət edən obyektlərin layihələşdirilməsinə və istifadəsi üçün şəraitin yaradılmasına yönəlir.

Turizm hərtərəfli fəaliyyət göstərən sahibkarlıq fəaliyyətinin dairəsi ola bilər. Bu səbəbə görə də sahibkarlığın özünün turizmi təmin edən başqa sahələrin inkişafına kompleks yanaşması xərclərin azalması və bütövlükdə sosial problemlərin həllinə şərait yaradır. Bu kompleksdə daha aparıcı növü nəqliyyat sferası oynayır. Turizm fəaliyyətinin əsas potensial təminatı, daşımaların təhlükəsizliyi, onların komfortu və həmçinin nəqliyyat xidmətində çəkilən xərclər təşkil edir. Respublikada beynəlxalq turist daşımaları, turistlərin nəqliyyat növünün seçilməsində onların seçimini müəyyənəşdirir.

MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNANTINDA MONETAR SİYASƏTİN ROLU

Quliyev S.T.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Maliyyə təhlükəsizliyi iqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib tərkib hissələrindən biridir. Maliyyə təhlükəsizliyi praktiki olaraq ölkənin istər makroiqtisadi, istərsə də mikroiqtisadi səviyyədə bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinə təsir göstərir. Yəni maliyyə təhlükəsizliyi ölkənin bütün iqtisadi münasibətlər sisteminin stabil fəaliyyət göstərməsi üçün mühüm faktordur. Ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi büdcə-vergi, pul-kredit, həmçinin valyuta tənzimlənməsi siyasətinin düzgün həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya texnologiyalarının, xüsusilə İnternetin təsiri ilə iqtisadiyyatda baş verən əsas tendensiyalardan biri məhz rəqəmsallaşma prosesləridir. Yəni insan müasir texniki vasitələrin köməyi ilə real obyektlərlə deyil, onların təsvirləri, simvolları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Rəqəmsallaşma prosesi daha çox maliyyə, pul-kredit sistemlərində müşahidə olunur. O cümlədən kağız, metal pulları elektron pullar, nağd ödənişləri nağdsız ödənişlər əvəz edir, elektron ödəniş sistemləri meydana gəlir və inkişaf edir. Elektron pulların, elektron ödəniş sistemlərinin meydana gəlməsi ilə iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm istiqaməti olan maliyyə təhlükəsizliyi həm də informasiya təhlükəsizliyi kimi çıxış etməyə başlayır. Nağd ödəniş bəzi məhsul alıcılarının fərdi məlumatlarını gizli saxlamağa imkan verir. Ona görə də bir çox cinayət işlərində nağd ödənişlərdən istifadəyə üstünlük verirlər. Anonim ödənişlərə tələbat elektron ödəniş sisteminin və elektron pulların hazırlanmasına səbəb oldu. Elektron pullar identifikasiya, rəsmi emissiya tələb etmir. Ona görə də hüquq-mühafizə orqanları cinayətkarlara tərəf istiqamətlənən elektron pul axımlarını izləyə bilmirlər. E-biznes mühitində mallara görə ödəniş edilərkən hökmən istehlakçının ödəniş məlumatlarının konfidensiallığı təmin olunmalıdır. Təhlükəsiz transaksiya tələb edir ki, təchizatçı istehlakçının ödəniş məlumatlarını bilməsin. Konfidensiallıq problemi kommersiya transaksiasını həyata keçirərkən istehlakçının anonimliyi problemi ilə sıx bağlıdır. İstehlakçının anonimliyinə ödənişin anonimliyi ilə qarşılıqlı əlaqənin anonimliyi daxildir. Lakin konfidensiallığın və anonimliyin qorunması bir sıra cinayətlərə yol açır. Bunlardan biri də çirkli pulların yuyulması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Məsələn, e-ödəniş sistemlərində həyata keçirilən ödənişlər zamanı vasitəçilikdən imtina edilir. Belə ki, ənənəvi olaraq hüquq-mühafizə orqanları müvafiq cinayətlərin izinə düşmək üçün bank və digər maliyyə müəssisələrinin vasitəçilik xidmətlərindən bəhrələnilir. Çünki bütün maliyyə əməliyyatları onların vasitəsilə həyata keçirilirdi. E-ödəniş sistemlərində bu cür vasitəçilərin olmaması hüquq-mühafizə orqanlarının işini çətinləşdirir.

Hazırda onlayn maliyyə xidmətləri bütün dünya üzrə çox qısa zamanda, böyük sürətlə çoxsaylı maliyyə əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verir. İnternet fiziki pul əməliyyatlarından asılılığın aradan qaldırılmasına xidmət edir. Nağdsız ödənişlər nağd ödənişləri əvəz edərək puldan fiziki asılılığın aradan qaldırılması istiqamətində ilkin addım oldu. Şübhəli nağdsız köçürmələrlə bağlı ciddi prosedurların müəyyən edilməsi bədniyyətliyənin yeni metodlara əl atmasına gətirib çıxartdı. Çirkli pulların yuyulması sahəsində şübhəli əməliyyatların aşkar edilməsi əməliyyatlarda iştirak edən maliyyə müəssisələrinin üzərinə vəzifələrin qoyulmasına əsaslanır. İqtisadi təhlükəsizliyin daha bir mühüm istiqaməti sosial təhlükəsizliklə bağlıdır. Sosial təhlükəsizlik–şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı vacib maraqlarının qorunma səviyyəsidir. Sosial sistemin dayanıqlı, sabit inkişafı iqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib şərtlərindən biridir. Sosial problemlər, bütövlükdə, dövlətin mövcudluğu, təhlükəsizliyi üçün ciddi təhlükədir. Bu cür təhlükələrin aradan qaldırılması fəal, effektiv sosial siyasət həyata keçirilməsini tələb edir. Sosial sferada effektiv siyasətin həyata keçirilməsi isə birbaşa iqtisadi amillərlə, maliyyə vəsaitlərinin yönəldilməsi və səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. Sosial siyasət vasitəsi ilə dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin maraqları təmin edilir. İnformasiya iqtisadiyyatında insan kapitalı əsas strateji resurs çevrilir. Keyfiyyətli insan kapitalının yetişdirilməsində isə vətəndaşların sosial təminatı, hüquqlarının qorunması çox mühüm amildir. İstehlakçı hüquqlarının qorunması məsələsi sosial təhlükəsizliyin mühüm tərkib hissəsi kimi çıxış edir. İnternet-texnologiyalar istehlakçı qismində çıxış edən istifadəçilərin fərdi məlumatlarının toplanması və istifadəsi üçün effektiv vasitələr olsalar da, bütün bunlar şəxsi həyatın toxunulmazlığı üçün ciddi təhlükələr yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, istehlakçı etimadının qazanılması informasiya iqtisadiyyatının, elektron kommersiyanın (e-kommersiyanın) uğurlu inkişafının əsas şərtlərindən biridir. E-kommersiya tamamilə yeni fəaliyyət sahəsidir, ona görə də istehlakçılar bu sistemə ənənəvi kommersiya qədər etibar etmirlər. İstehlakçı hüquqlarının müdafiəsi elektron kommersiyaya qarşı etimadın möhkəmləndirilməsində mühüm hüquqi vasitə kimi çıxış edir. E-kommersiyanın subyektinə çevrilən istehlakçıların vicdansız reklamdan, keyfiyyətsiz əmtəə və xidmətlərdən, oğurluqdan və şəxsi maliyyə məlumatlarının (məsələn, ödəmə kartları haqqında informasiyanın) qanunsuz ötürülməsindən qorunmasına etibarlı zəmanət verilməlidir.

Fərdi məlumatlar marketinq fəaliyyəti, İnternet xidmətlərinin göstərilməsi üçün çox qiymətli resurs sayılır. Həm də informasiya iqtisadiyyatının uğurlu inkişafı fərdi məlumatların asan toplanması, analizi və istifadəsindən bilavasitə asılıdır. Ona görə də fərdi məlumatların istifadəsi ilə bağlı məhdudiyyətlərin tətbiqi informasiya iqtisadiyyatının inkişafına əngəl ola bilər. Bu baxımdan, müvafiq problemin hüquqi həllində həm istehlakçı hüquqlarının qorunmasını təmin edən, həm də biznes maraqlarına xələl gətirməyən balanslaşdırılmış yanaşmanın əsas xətt kimi gözlənilməsi vacibdir. E-kommersiyanın səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri istehlakçı hüquqlarının beynəlxalq səviyyədə qorunması zərurətidir. Halbuki bu xüsusiyyət ənənəvi ticarət üçün prioritet məsələ deyil. Əgər əvvəllər istehlakçılar beynəlxalq müdafiəyə nadir hallarda ehtiyac duyurdularsa, e-kommersiyanın inkişafının nəticəsi kimi gətirdikcə daha çox ticarət sövdələşmələri milli sərhədlərdən kənara çıxır. Bu sahədə istehlakçı hüquqlarının müdafiəsi üçün müxtəlif ölkələrin qanunvericiliklərinin unifikasiyası, yaxud yeni beynəlxalq hüquqi rejimin yaradılması tələb olunur. Müvafiq hüquqi rejim yalnız bu prosesdə bütün maraqlı tərəflərin aktiv iştirakı şəraitində uğurlu şəkildə hazırlana bilər. Belə ki, bu prosesdə dövlət orqanları ilə yanaşı, biznes, vətəndaş cəmiyyəti, elmi və texniki cəmiyyətlərin iştirakı vacibdir. Əks halda, hazırlanan siyasət bütün maraqları əks etdirməyəcək. Dövlət bu sahədə vətəndaşların hüquqlarını qanunvericilik səviyyəsində təmin etməklə kifayətlənməməli, müvafiq potensial təhlükələrlə bağlı sadə vətəndaşları məlumatlandırmalı, təlimatlandırmalıdır. Bu prosesdə dövlətlə yanaşı, digər maraqlı tərəflər kimi, vətəndaş cəmiyyəti və biznes sektorlarının aktiv iştirakı da zəruridir. Bütövlükdə, bu istiqamətdəki tədbirlərə vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin mühüm istiqaməti kimi baxılmalıdır.

İnformasiya iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən informasiya və biliklərin İnternet mühitində intellektual mülkiyyət hüququnun obyektinə kimi qorunması problemi də sosial təhlükəsizliyin digər vacib istiqaməti kimi aktualıq kəsb edir. Bu hüquqların etibarlı müdafiə sistemi qurulmadan informasiya iqtisadiyyatının, e-kommersiyanın inkişafı mümkün deyil. İntellektual mülkiyyət hüquqlarının qorunması iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm komponenti, eyni zamanda, informasiya təhlükəsizliyinin texniki və hüquqi aspektləri kimi çıxış edir. İnternet mühitində intellektual mülkiyyət hüququ obyektlərinin qorunması ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur. Bu problemlər ənənəvi hüquq praktikasında mövcud olmadığına görə onların həlli üçün tamamilə yeni metodların, mexanizmlərin işlənməsi tələb edilir. İnternetdən istifadə biznes, sahibkarlıq mühiti üçün prinsipial əhəmiyyət kəsb edir. İnternetdə bir sıra xidmətlərin göstərilməsi bu və ya digər dərəcədə intellektual mülkiyyət hüququnun obyektləri ilə bağlıdır. İnternetdə axtarışın aparılması, informasiyanın yerləşdirilməsi, ötürülməsi və istifadəçilərin qlobal şəbəkədə yerləşdirilən müəllif və əlaqəli

hüquq obyektləri ilə tanış olmaları bilavasitə intellektual mülkiyyət hüququna toxunur. İnternetdə sahibkarlar həmçinin öz mallarının, işlərinin və xidmətlərinin fərdiləşdirmə vasitələrindən-əmtəə nişanlarından, malların mənşə adından və firma adlarından istifadə edirlər. Habelə yeni fərdiləşdirmə vasitələri-domen adları meydana gəlib. Domen adlarını qeydiyyatdan keçirənlərlə ənənəvi əmtəə nişanları mülkiyyətçiləri arasında münaqişələrin yaranması halları praktikada tez-tez müşahidə olunur. Nəhayət, intellektual mülkiyyət hüququnun ərazi xüsusiyyəti ilə İnternetin virtual, global təbiəti arasında fundamental ziddiyyət yaranır. Bu ziddiyyət intellektual mülkiyyətin qorunmasına dair ənənəvi qanunvericiliyin İnternetdəki müvafiq münasibətlərə tətbiq edilməsində böyük çətinliklər yaradır. İnternetdə milli sərhədlərin olmaması səbəbindən intellektual mülkiyyətin qorunması ilə bağlı yaranan problemlərin həlli müvafiq milli hüquq sistemlərinin unifikasiyasına yönəlmiş beynəlxalq normaların işlənməsini və qəbulunu tələb edir.

VERGİ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ VERGİ SİSTEMİ

Quliyeva A.V.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Vergi münasibətləri yenidən bölüşdürücü xarakterli olduğundan ictimai tərəqqi bu münasibətlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. İqtisadiyyatda bazar münasibətlərinin formalaşdırılması istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi səmərəli vergitutma sistemi yaratmadan mümkün deyildir. Vergi münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi bütün dövlətlərin fəaliyyətlərinin ən vacib, eyni zamanda mürəkkəb sahələrindən hesab olunur. Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə vergi sistemi iqtisadiyyatın tənzimlənməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında, qiymət artımının məhdudlaşdırılmasında, inflyasiyanın qarşısının alınmasında dövlət maraqlarının əsas daşıyıcısı kimi çıxış edir. Vergi sistemi təkrar istehsal prosesinin iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını ifadə etməklə, onların tarazlığını və bununla da ictimai tərəqqini təmin edir.

Vergilər yalnız proqnozlaşdırılmış büdcənin təmin edilməsi aləti deyil, həm də iqtisadiyyatın inkişafının güclü stimuluna çevrilməlidirlər. Vergilər iqtisadi münasibətlərin təkmilləşməsinə, maraqların tarazlaşmasına, paritet əsaslarla mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına kömək etməlidir.

Vergi sistemi müəyyən edilmiş qaydada tutulan vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlərin məcmusundan ibarətdir.

Hər bir dövlətin vergi sistemini bilavasitə formalaşdırən əsas elementlər aşağıdakılardır:

- Vergi orqanları sistemi
- Vergi qanunvericiliyi sistemi
- Vergi siyasətinin prinsipləri
- Vergilərin büdcələr üzrə bölüşdürülməsi qaydası
- Vergi nəzarətinin forma və üsulları
- Vergi icraatının qaydaları və şərtləri
- Beynəlxalq iqtisadi vergitutma probleminin həllinə yanaşma üsulları və.s.

İqtisadi göstəricilərə ilk növbədə vergi yükü aid edilir. Qeyd etməliyik ki, optimal şəkildə qurulmuş vergi sistemi, bir tərəfdən dövlətin maliyyə ehtiyatlarına olan tələbatını ödəməli, digər tərəfdən isə vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə olan maraqlarını stimullaşdırmalıdır. Bu səbəbdən də vergi yükü göstəricisi ölkənin vergi sisteminin keyfiyyət ölçüsüdür. Elmi cəhətdən sübut edilmişdir ki, səmərəli vergi sistemi vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin 30% dən çoxunun tutulmamasına imkan verilməməlidir. Bir sıra ölkələrin vergi sistemi, məsələn, İsveç, elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyicisi öz gəlirinin 50% dən çoxunu dövlət büdcəsinə ödəyir.

Lakin burada heç bir paradoks yoxdur, çünki əksər ölkələrdə vergi ödəyicilərinin öz gəlirləri hesabına həll etdikləri sosial-iqtisadi xarakterli məsələləri bu ölkələrdə dövlət öz hesabına həll edir. Beləliklə maraqlar balansı gözlənilmiş olur.

Vergi sistemini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də xarici və daxili ticarətdən əldə olunan vergi gəlirlərinin nisbətidir. Əsasən hazır məhsul ixrac edən yüksək inkişaf etmiş ölkələrdə ixrac rüsumları cüzdür, büdcəyə əsas daxilolmalar ölkədaxili ticarətin vergiyə cəlb olması hesabına baş verir. İnkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə ixrac olunan xammala gömrük rüsumları hesabına xarici iqtisadi fəaliyyətdən əldə olunan gəlirlərin payı yüksək olur. Vergi ölkənin dövlət suverenliyinin əsas təzahür formalarından biridir. Vergilər dövlət tərəfindən birtərəfli qaydada, yəni ayrı-ayrılıqda götürülmüş hər bir

vergi ödəyicisi ilə razılaşdırılmadan müəyyən edilir. Vergi ödəyicisindən hər hansı bir verginin tutulması üçün həmin vergi növü müəyyən edilməli və daxil olunmalıdır.

Verginin müəyyən edilməsi dedikdə, konkret vergi ödənişini müəyyən edən və dövlətin fəaliyyətdə olan vergi sistemində ona yer ayıran normativ aktın qəbul edilməsi başa düşülür. Bu bir növ verginin hüquqi cəhətdən yaranması, qanunvericiliklə bəyan edilməsi deməkdir.

Verginin daxil edilməsi-bu və ya digər verginin büdcəyə tutulması şərti, qaydası və prosedurasını müəyyən edən müvafiq normativ aktın qəbul edilməsidir.

Vergi islahatları aparmağa sövq edən əsas amillər bunlardır:

-vergi sisteminin səmərəliliyinin artırılması

-İqtisadi inkişafın artım sürətini zəiflədən vergi maneələrinin aradan qaldırılması

Dövlət vergi ödəyicilərinə nəzarətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin təmin edilməsi üçün vergi ödəyicilərinin üzərinə bir sıra vəzifələr qoyur. Lakin müəyyən müddət keçdikdən sonra ayrı-ayrı ödəyiciləri arasında vergi yükünün qeyri-bərabər bölüşdürülməsi haqqında fikirlər formalaşmağa başlayır. Bu isə gəlirlərin gizlədilməsi, vergidən yayınma hallarının artmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə dövləti yeni vergi islahatları aparmağa sövq edir. İnkişaf etmiş ölkələrdə hər 5-7 ildən bir əsaslı vergi islahatları aparılır.

BANK SİSTEMİNDƏ ELEKTRON NAĞDSIZ HESABLAŞMALARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNATI MƏSƏLƏLƏRİ

Maksudi Z.T.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Müasir dövrdə bank sistemində elektron nağdsız hesablaşmaların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox illərdir ki, bankların elektron nağdsız hesablaşmalar sferasında kompüter sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı olaraq bu sistemin mühafizəsi üçün kifayət qədər təcrübə toplanmışdır. Ona görə də qərbin tipik bank sisteminin platformasının əsaslandığı baza (BMİS, əməliyyat sistemi) icazəsiz buraxılışların qarşısını alan vasitələrdən ibarət qurğuya malikdir, lakin bank sistemində təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün bu natamam xüsusiyyət daşıyır. Ona görə də təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün zəruri olaraq aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər:

1. Bankın elektron hesablaşma sistemi fəaliyyətində həvalə olunmuş şəxslərdə yüksək texniki səviyyənin olmasını nəzərə alıb, ciddi nəzarət barədə təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsinin (baza məlumatlarının proqram təminatçılarına, administratorlara qarşı və s.) təmin edilməsi;

2. Başlıca və ağır informasiyaların mühafizəsi baxımından ehtiyatlandırılması barədə təşkilati və texniki tədbirlərin həyata keçirilməsi;

3. Ştatdan kənar, qeyri-xarakterli hadisələrin meydana gəlməsi hallarında sistemin iş qabiliyyətinin yenidən bərpası barədə təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi. 1985-ci ildən ABŞ Müdafiə Nazirliyinin Milli Mərkəzi kompüter təhlükəsizliyi barədə nəşr etdirdiyi Narıncı kitabında (Müdafiə Nazirliyinin hesablama sistemində meyarların gerçəkliyinin qiymətləndirilməsi) əsas qaydalardan bəhs edilir. Belə ki, Amerika hərbi müəssisələrində informasiya hesablaşma sisteminin mühafizə dərəcələri müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda sistemli qaydada informasiya sisteminin təhlükəsizliyinə hücum cəhdləri və onların mühafizə metodları barədə təsnifatlaşdırma və zamanətlərin əsas qaydalarının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Narıncı kitabda sistemə yanaşmada aşağıdakılar tələb edilir:

1. İnformasiya sisteminin cari vəziyyəti əsasında təhlükəsizlik sferasında prinsipl məsələlərin qəbul edilməsi;

2. İnformasiya sistemi üçün hücum cəhdlərinin və risklə bağlı mümkün analitik təhlilin proqnozlaşdırılması;

3. Bu və ya digər proseslərin nəticəsində meydana çıxan böhran hallarının aradan qaldırılması barədə tədbirlər planının hazırlanması.

Narıncı kitabda əsas metodlardan biri təhlükəsizlik siyasətidir. Siyasi təhlükəsizliyin əsas meyarı ondan ibarətdir ki, gələcəkdə döviyyə sferasında, saxlanılmasında və kritik informasiya bölgüsündə informasiya sisteminin fəaliyyətində mövcud olan qaydaların, metodların, normaların məcmusu burada öz əksini tapmışdır. Ona görə də informasiya sistemi altında yalnız aparat-proqram kompleksi başa düşülmür, eyni zamanda onun xidmətedici sferası da başa düşülür.

Elektron nağdsız hesablaşmaların təhlükəsizlik sferasında konkret olaraq bu və ya digər bank xidməti metodlarının realizasiyası məqsədi və qabaqcadan düşünülmüş xəta və cinayətkarlığın, onların funksiyallığının aradan qaldırılması üçün ciddi tədbirlərin işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

Elektron nağdsız hesablaşma sferasında təhlükəsizlik xidmətinin təminatında yeni informasiya texnologiyasının inkişafı və ümumi kompüterləşdirmə prosesləri ona gətirib çıxardı ki, təhlükəsizlik prosedurları yalnız mütləq yox, eyni zamanda informasiya sisteminin xarakteri hesab edildi. Birinci dərəcəli rol oynayan təhlükəsizlik (xüsusən də bank informasiya sistemində) faktoruna əsasən işlənilib hazırlanan proseslərə görə informasiyanın öz hazırlığı bir sistem kimi nəinki formalaşa bildi, hətta müvafiq istiqamətlər əlaqə genişləndi.

Azərbaycanda elektron nağdsız hesablaşmalar bank texnologiyasının inkişafı və ödəniş sisteminin təminatında başqa keyfiyyətlər də tələb edir. Belə ki, hal-hazırda elektron nağdsız hesablaşmaların ödəniş sferasının həcmi artır və bu sferaya daha çox istifadəçilər daxil olmağa başlamışdı. Sistemin əvvəlki zəifliyi inkişaf artımına uyğun olaraq yüksəlmiş, elektron ödəniş formasından istifadə etməklə, iqtisadi cinayətin baş vermə riski artmağa başlamışdı. Bununla da ölkədə qeyri-leqal iqtisadi vəziyyət davam edir və çox sayda ixtisaslaşmış kadrlar bir çox hallarda praktiki olaraq işsizliklə qarşılaşırlar. Ölkədə fundamental və ya praktiki xarakterə malik çox güclü sayda işlənilmə-hazırlanma prosesləri mövcuddur. Hal-hazırda Azərbaycan müəyyən kriptografiya məktəbinə malikdir və bəzi hallarda yerli iş hazırlığı qismən də olsa təmin edilmişdir.

Azərbaycan informasiya mühafizə sferasında əldə rəhbər tutulan sənədlərin işlənilib hazırlanmasını müvafiq dövlət komissiyası işləyib hazırlayır. Sənədin, xüsusən icra üçün tələbi ancaq dövlət sektoruna, həmçinin kommersiya təşkilatlarına həvalə edilməklə həyata keçirilir. Əldə rəhbər tutulan sənədlərə aşağıdakıları əlavə etmək olar:

1. İnformasiyaya iczəsiz buraxılışa görə hesablaşma texnikası vasitələrinin mühafizə konsepsiyası və sistemin avtomatlaşdırılması. Bu sənəd icazəsiz buraxılışı özündə hifz edir və icazəsiz buraxılışının əsas xüsusiyyətlərini, xəta törətmə modelini, əsas istiqamətləri və təşkili prinsiplərinin həyata keçirilməsini təmin edir.

2. İnformasiyaya iczəsiz buraxılışdan mühafizə sferasında əsas terminin fəaliyyətində sənədin daxil olmasını və başqa sənədlərdə istifadəsini müəyyən edir.

3. Mühafizə göstərcilərinin həyata keçirilməsində mühafizə səviyyəli hesablaşma texnikası vasitələrinin təsnifatlaşdırılmasının tətbiq edilməsi və təqdim edilmiş tələbnamənin yekunlaşdırılması.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BAZARININ FORMALAŞMASI PROBLEMLƏRİ

Mehdili S.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Maliyyə bazarı maliyyə resurslarının əmtəə kimi çıxış etdiyi bazar formasıdır. Başqa sözlə, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin iqtisadi subyektlər arasında bölgüsünü təmin edən bazardır. Onun əsas məqsədi pul vəsaitlərinin səmərəli şəkildə səfərbər edilməsini və onların maliyyə resurslarına ehtiyacı olanlara ötürülməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Maliyyə bazasının yaranmasının zəruriliyinin əsas amillərindən biri maliyyə ehtiyatlarının qeyri-bərabər bölgüsüdür. Bunu belə də izah edə bilərik ki, hər bir təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin əsasında xərc çəkib gəlir qazanmaq durur. Bu isə öz növbəsində pul vəsaitinin hərəkəti ilə masayət olunur. Belə ki, təsərrüfat subyekti xərc çəkmək üçün pul vəsaiti cəlb edir, nəticədə gəlir kimi pul vəsaiti qazanır və bu vəsait fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün vasitə olur. Adətən, qazanılmış gəlir çəkilmiş xərcdən çox olur və məqsədyönlü olduğu halda, bu çox olan hissə fəaliyyətin genişləndirilməsinə və ya yığıma istiqamətləndirilir. Bəzi hallarda isə qazanılmış gəlir fəaliyyətin genişləndirilməsinə, hətta bəzən fəaliyyətin olduğu səviyyədə qorunub saxlanmasına kifayət etmir və əlavə pul vəsaitinə ehtiyac yaranır. Göründüyü kimi, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin nəticəsi kimi, bir qayda olaraq, onların bəzilərinə müvəqqəti sərbəst pul vəsaiti olduğu halda, bəzilərinə isə pul vəsaitlərinə ehtiyac yaranır. Beləliklə də, sərbəst pul vəsaitinə malik olan müəssisələr digər müəssisələrə maliyyə qoyuluşlarını həyata keçirərkən bu fəaliyyət bir tərəfdən bu müəssisənin mənfəətini artırmaya istiqamətlənmişdirsə, digər tərəfdən də digər müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və ya onu iflasdan “xilas” etməyə yönəlmişdir. Və buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, məhz bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü müasir şəraitdə maliyyə bazasının aktuallığı ön plana çıxır. Deməli, maliyyə bazarı pul vəsaitlərinin sahiblərindən ehtiyacı olanlara doğru yönəldilməsində vasitəçi rolunu oynayır.

V.İ.Kolesnikova görə maliyyə bazarı daimi hərəkətdə olan, yəni bölgü və yenidən bölgü prosesində iştirak edən pul vəsaitlərinin məcmusudur. O, bildirdi ki, bazar iqtisadiyyatı özü maliyyə bazasının

fəaliyyətini və inkişafını tələb edir, çünki o, bazar iqtisadiyyatının özünün inkişafına təkan verən əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafında maliyyə bazarının əhəmiyyəti böyükdür. Onun rolu yerinə yetirdiyi funksiyalarla müəyyən edilir ki, bunlar aşağıdakılardır.

- Bazarda alıcı ilə satıcının birbasa görüşməsi nəticəsində bazara çıxarılan maliyyə alətlərinin real satış qiymətləri müəyyən olunur. Burada həmçinin aktivlərin geri ödənilməsi səviyyəsi, onun müddətləri müəyyənləşdirilir;

- Pul vəsaitlərinin bir subyektdən digərinə, yəni pula ehtiyacı olan tərəfə hərəkətini təmin etmək. Bu özünü maliyyə ehtiyatlarının bölgüsü, müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə əlaqədar iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Hazırda dünya miqyasında maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsi maliyyə bazarı vasitəsilə bölüşdürülür;

- Maliyyə bazarı investorlar üçün sərbəst pul vəsaitlərinin ən səmərəli istiqamətlərə yerləşdirilməsi üçün yer, imkan və şərait yaradır. Bu vaxt nəinki ölkə, hətta bütün dünya üzrə seçmə imkanı yaranır. Bu isə firmalar üçün ən sərfəli qiymətlə maliyyə mənbəyi tapmağa imkan verir;

- Maliyyə bazarının başlıca funksiyalarından biri də maliyyə ehtiyatlarının yerləşdirməsi və əldə olunması üçün çəkilən xərclərin (arasdırma və informasiya xərcləri) minimuma endirilməsindən ibarətdir.

Müasir şəraitdə maliyyə bazarları mülkiyyət formasından asılı olmayaraq həm makroiqtisadi səviyyədə, həm də dövlət səviyyəsində onların maliyyə resursları ilə təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu o deməkdir ki, maliyyə bazarı olmadan bazar iqtisadiyyatının inkişafına nail olmaq mümkün deyil.

O, pul vəsaitlərinin hərəkətinin təşkil edilməsinin xüsusi forma və sferası olub maliyyə münasibətləri sistemində alqı-satqı münasibətlərinin məcmusunu ifadə edir. Maliyyə bazarlarının yaranması obyektiv xarakter daşıyır və o, dövlətin və müxtəlif təşkilati-hüquqi formaya malik olan müəssisələrin faliyyəti ilə əlaqədar olaraq daha da inkişaf etmişdir. Digər tərəfdən bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsi, dövlətlə müəssisələrin qarşılıqlı faliyyəti də onun inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Vəsait mənbələrinin olduğu yerə görə maliyyə bazarı iki qrupa bölünür:

- Daxili və ya milli maliyyə bazarları. Bu bazarların resurslar ölkənin daxili mənbələrinə əsaslanır. Bu halda digər ölkələrin resursları cəlb edilsə də, onların xüsusi çəkisi cüzi olur.

- Dünya maliyyə bazarları. Onların resursları müxtəlif ölkələrin rezidentlərinin vəsaitləri hesabına əmələ gəlir.

Inkişaf səviyyəsinə görə maliyyə bazarları inkişaf etmiş bazarlara və inkişaf etməkdə olan bazarlara bölünür. Çox hallarda yaradılmaqda və ya formalasmaqda olan bazarlar inkişaf etməkdə olan bazar adlanır. Bu tip bazar forması əsasən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterikdir.

Maliyyə resurslarının ilkin satıcılar və son istehlakçıları üç qrupa bölünür: təsərrüfatçı subyektlər (müəssisələr və təşkilatlar), fiziki şəxslər və dövlət. Maliyyə resurslarının alqı-satqısı iki yolla: maliyyə vasitəçilərinin köməyi olmadan bilavasitə satıcıdan onun istehlakçılarına çatdırmaq və bir və ya bir neçə vasitəçilərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Maliyyə bazarını onun subyektləri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir ki, onlar aşağıdakılardır:

- ✓ investorlar – tələbatından artıq maliyyə ehtiyatlarına malik olan və onu investisiyaya yönəldən müəssisə və təşkilatlar.

- ✓ əmanətçilər – şəxsi istehlakı azaltmaqla müəyyən məqsədlər üçün müxtəlif yığımlar həyata keçirən fiziki şəxslər.

- ✓ borc alanlar – kifayət qədər maliyyə ehtiyatına malik olmayan və ya maliyyə ehtiyatlarının çatışmazlığını hiss edən müəssisə və təşkilatlar, həmçinin dövlət hakimiyyət orqanları.

Maliyyə bazarının əsasını tələblə təklif arasında kapitalın yenidən bölgüsü mexanizmi təşkil edir. Ümumiyyətlə onun formalasmasında aşağıdakı bazarlar mühüm yer tutur: Borc bazarı, kapital bazarı, valyuta bazarı, pul bazarı, sığorta bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, lizinq bazarı və s. Bu bazarlar maliyyə bazarının tərkib hissələrini təşkil edir.

Valyuta bazarı subyektləri aşağıdakı növ əməliyyatları həyata keçirir: alıcılıq qabiliyyətini ötürmə, hecləndirmə (açıq valyuta mövqeyini sığortalama)möhtəkirlik (valyuta məzənnəsinin və ya faiz dərəcəsinin dəyişməsinin gözlənilməsindən fayda), faiz dərəcəsinin arbitrajı (depozitlərin qəbul edilməsindən, razılaşdırılmış dövrdə daha yüksək dərəcə ilə onların yenidən yerləşdirilməsindən fayda əldə etmək).

Valyuta bazarının obyektı ilə əməliyyat aparıldığı zaman subyektlər nəinki iqtisadi məqsədyönlülük nöqteyi nəzərdən, eləcə də, müəyyən mənada təşkilati, iqtisadi və hüquqi məhdudiyyət baxımdan fəaliyyət göstərir. Bu cür qarşılıqlı münasibətləri valyuta münasibətləri sistemi adlandırmaq olar.

VERGİLƏR İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ ALƏTİ KİMİ

Məlikzadə S.M.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hər bir ölkənin inkişaf səviyyəsi, onun iqtisadiyyatının vəziyyətindən, iqtisadi sisteminin sabitliyindən, onun inkişaf dinamikasından asılıdır. Ölkənin inkişafını təmin etmək, iqtisadi artıma və yüksəlişə nail olmaq, əhalinin rifah səviyyəsini artırmaq, sosial təbəqələr arasında qeyri-bərabərliyi azaltmaq üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, müxtəlif metodlarla onu tənzimləməsi qaçınılmazdır.

Dövlət iqtisadiyyata müxtəlif yollarla, təsir alətləri vasitəsi ilə müdaxilə edə, onu tənzimləyə bilər. Bunlardan ən effektiv vergilərdir. Bildiyimiz kimi vergilər dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün zəruri olan, dövlətin əsas maliyyə təminatçısı kimi çıxış edən, büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini formalaşdıran vasitələrdən biridir.

İqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi əslində dövlətin iqtisadi həyata təsir dərəcəsini müəyyən etməlidir. Belə bir tənzimləmə sistemi olmadan bazar münasibətlərinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətlərini səmərəli şəkildə əlaqələndirmək mümkün deyil. İqtisadiyyatın normal inkişafı onun dövlət tərəfindən nizamlı şəkildə tənzimlənməsindən çox asılıdır. İqtisadiyyatın maksimum dərəcədə liberallaşdırılması belə dövlətin iqtisadi proseslərin idarə edilməsində iştirakını inkar etmir. Hər bir dövlət özünün maraqları və mənafeyinin olması dövlətin ictimai həyatın bütün fəaliyyət dairələrinə müdaxiləsini zəruri edir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının əsas şərtlərindən biri orada əlverişli vergi mühitinin yaradılmasıdır. Tənzimlənməni təşkil etmək, iqtisadiyyatın normal inkişafına nail olmaq məqsədi ilə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi, maliyyə və hüquqi tədbirlər içərisində vergi siyasəti əhəmiyyətli rola malikdir. Vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi olmaqla onun həyata keçirilməsinin forma və metodlarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Vergi siyasətinin iqtisadi inkişafa təsirini daha da artırmaq üçün onu elmi cəhətdən əsaslandırmaq tələb olunur və ancaq elmi yanaşma vergi siyasətinin nisbi müstəqilliyini möhkəmləndirir. Vergi siyasətinin təşkilinə elmi yanaşma, onun bütün faktorlarının öyrənilməsi həmin siyasətin qanunauyğunluğunu təmin edir. Bu qanunauyğunluqların nəzərə alınması iqtisadiyyatda uğurlu nəticələrin reallaşmasına səbəb olur.

Ümumilikdə, vergi siyasəti büdcə tənzimlənməsinin əsasıdır. Dövlət tərəfindən yığılan vergilər toplanılaraq sonradan ərazilər, təşkilatlar və vətəndaşlar arasında yenidən bölüşdürülərək büdcə ödəmələri, xərcləri şəklində həmin subyektlərə daxil olur.

Vergilər vasitəsi ilə tənzimlənmənin effektiv və dolğun təşkil olunmasında vergi planlaşdırmasının əhəmiyyəti böyükdür. Vergi planlaşdırması mərkəzi hakimiyyət tərəfindən iqtisadiyyatın inkişafının məqsədli təmayülünə uyğun olaraq proseslərin koordinasiyası, bütün sahə və regionların inkişafının balanslaşdırılması yolu ilə obyektiv sürətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları nəzərə almaqla iqtisadiyyatın iradi tənzimlənməsidir. Vergi proqnozlaşdırılması iqtisadi inkişafın perspektivlərini nəzərə alır, vergitutma konsepsiyasını işləyib hazırlayır, vergiyə cəlb edilmənin rəsmi qaydalarını, qanunvericilik yolu ilə təsbit edir, vergilər üzrə büdcəni təsdiq edir.

Vergilərin idarə edilməsi xüsusi üsulların, o cümlədən vergi stimullarının köməyi ilə mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilir. Müasir iqtisadi şəraitdə vergilər üzrə idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması olduqca mühümdür. Vergilərin idarə edilməsi vergi intizamına əməl edilməsinə, istehlakın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilir.

Vergi stimulları vergi güzəştləri və vergi sanksiyalarından ibarətdir. Vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri vergilərin növündən, hesablama metodikasından, onlardan istifadənin məqsədindən asılı olaraq müəyyən edilir. Dünya təcrübəsinə görə vergi tənzimlənməsinin aşağıdakı prinsipləri mövcuddur:

- Vergi güzəştlərinin tətbiq olunması seçim xarakteri daşıyır;
- İnvestisiya güzəştləri bir qayda olaraq, dövlət investisiya proqramlarının yerinə yetirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə verilir;
- Vergi güzəştlərinin tətbiqi dövlətin iqtisadi maraqlarına zərər vurmamalıdır;

- Vergi güzəştlərinin tətbiqi qaydası qanunla müəyyən edilir.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində optimal vergi mexanizminin qəbul edilməsi həm müxtəlif növ vergilərin seçilməsi, həm də onların hesablanması və büdcəyə ödənilməsinin uyğun norma və qaydalarının təmin edilməsi deməkdir. Burada vergi güzəştlərinin və sanksiyalarının tərkibi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar vergi tənzimlənməsinin və onun tərkib hissəsi olan vergi nəzarətinin əsası kimi çıxış edirlər. Vergi anlayışının daxili potensialının praktikada reallaşmasının iqtisadi-hüquqi üsulu kimi formalaşan vergi mexanizmi təkrar istehsal məqsədlərinə xidmət edir, onun fasiləsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır, ümumdövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar arasında nisbi tazarlığa nail olunmasına kömək göstərir.

Vergi siyasəti iqtisadi inkişaf siyasətini reallaşdırmaqla, iqtisadi artıma, istehsalın stimullaşdırılmasına, genişləndirilməsinə istiqamətlənməli, əhalinin həyat səviyyəsini, rifahını yüksəltməyi planlaşdırmaqla, ölkənin iqtisadi inkişafını şərtləndirməlidir.

Dövlətin vergi siyasəti məhsuldar qüvvələrin inkişafına və onun ölkədə səmərəli yerləşdirilməsinə kömək edir. Dövlətin vergi siyasəti eyni zamanda başqa ölkələrlə xarici-iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsinə, birgə tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaradır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır. Dövlətin vergi siyasəti müvafiq normativ aktların qəbul edilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Vergi siyasətinin həyata keçirilməsinin səmərəli vasitələrindən biri vergi güzəştləridir. Bu onunla əlaqədardır ki, tələb olunan şərtlərə cavab verən hər bir fiziki və hüquqi şəxsə vergidən tam və ya qismən azad olma hüququ verilə bilər. Dövlət vergi ödəyicilərinə bu və ya digər vergi güzəştlərini verərkən ilk növbədə vergi tənzimlənməsinin müxtəlif iqtisadi proseslərə təsirini gücləndirir. Ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bəzi növ sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Daha çox istifadə olunan vergi güzəştlərindən:

- gəlirin, mənfəətin və yaxud digər vergiqoyma obyektinin tam və ya qismən vergidən azad edilməsi;
- aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- ayrı-ayrı sosial qrupların vergiyə cəlb edilməməsi;
- zərərin növbəti illərin mənfəəti hesabına silinməsi və s. göstərmək olar.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin köməyi ilə bir sıra ölkələrdə kiçik müəssisələrin yaradılması, xarici kapitalın cəlb olunması, iqtisadiyyatın sonrakı inkişafı üçün fundamental əhəmiyyətə malik elmi-texniki işlərin hazırlanması, ekoloji layihələr və dünya bazarı üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların buraxılmasına

imkan verən yüksək texnologiyaya malik yeni istehsal sahələrinin yaradılması stimullaşdırılır. Bundan başqa ayrı-ayrı vergi güzəştlərindən iqtisadi və maliyyə öhranlarının nəticələrini yumşaltmaq məqsədi ilə də istifadə edilir.

Vergitutma bazasının formalaşdırılması da dövlətin vergi siyasətinin əsas vasitəsi sayılır. Müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin dövlət qarşısında vergi öhdəliklərinin artması və azalması bu göstəricidən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bu da öz növbəsində iqtisadi inkişafın müvafiq olaraq artması, istehsalın genişləndirilməsi və investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün əlavə stimula və ya əksinə məhdudiyyət yaradır.

Vergi siyasəti həyata keçirilərkən dövlət büdcəsinin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və ona nəzarətin qanunla müəyyən edilmiş normaları reallaşdırılır. İqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış vergi siyasəti maliyyə vəsaitlərinin vergi sistemi vasitəsi ilə toplanmasının optimallaşdırılması məqsədini güdür. Vergi siyasətinin əsas məqsədi və vəzifələri konkret iqtisadi şəraitdən asılıdır. Məqsəd və vəzifələr müəyyən edildikdən sonra dövlət onların həyata keçirilməsi üsullarını işləyib hazırlayır.

SOSIAL SAHƏLƏRİN İQTİSADIYYATININ İDARƏ OLUNMASI

Məmmədli Q.Ə.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Sosial sahələrin əsas məqsədi əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradan maddi və xidmət sferasını inkişaf etdirmək, əhalinin tələbatına uyğun istehsal, istehlak, bölgü, mübadilə proseslərini və əsas növlərini yaratmaqdan ibarətdir. Sosial sfera insanla bölgü, istehsal və istehlak münasibətlərini formalaşdırır. Müasir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqaməti yaşayış üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərin çoxluğunu yaratmaq və onun daha ədalətli bölgüsünü təsdiq etməkdir. Sosial sahələr mahiyyət etibarı ilə mənəvi dəyərlər yaradır.

Sosial sahələr həmçinin iqtisadi inkişafın amili olaraq, onun dinamikasına, strukturuna, səmərəliliyinə təsir edir. Nəzəri mülahizələr və praktiki təhlil göstərir ki, sosial sahələrin inkişafı əhalinin həyat səviyyəsinin artımına, onun mədəni inkişafına sivil qaydada, hərtərəfli inkişafına təsir edir, həyat səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətdə iqtisadiyyatın səmərəli olması haqqında nəticə almaq olur və iqtisadi proseslərin idarə olunmasına ehtiyac yaranır. Buna görə də sosial iqtisadi inkişaf kontekstindən çıxış etmək bu predmetin geniş mənada mahiyyətini açır. Bu predmet ayrı-ayrı sahələrin xüsusiyyətlərini, bunların formalaşma mənbələrini açıqlamaqla yanaşı sistem halında insanın özünün inkişafına təsiri qiymətləndirir.

Sosial sahələr xarakter etibarilə az material tutumlu, əmək tutumlu və az maliyyə tutumlu sahələrdir. Bu sahələrin fəaliyyəti, planlaşması xərclərin ümumi həcmi və strukturu ilə müəyyənləşir. Bu sahələr rəqabət mühiti şəraitində sahibkarlıq obyektini kimi fəaliyyəti onların rentabelliyi olunmalıdır. Əks halda bu sferaya kapital axını mümkün ola bilməz. Ona görə də planlı təsərrüfat sistemində bu sahələrin inkişafı mərkəzləşdirilmiş resurslar hesabına baş verirdi. Müasir şəraitdə davamlı və rəqabət yönümlü fəaliyyət üçün bu sahələrin kommersiya yönümlü fəaliyyəti zəruridir. Amma kommersiya maraqlarının müəyyən kvotası, məhdudluğu çərçivəsində həll olunur. Ölkənin iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə, iqtisadi siyasətlə yanaşı sosial siyasət maliyyə-maddi təminatı formalaşır. Bölgü sistemi təkmilləşir və sosial fondlar yaradır.

Müasir şəraitdə açıq iqtisadiyyat mövcud olduğu üçün və investisiya sistemi formalaşdığına görə resursların təminatı təkcə ölkənin öz hesabına deyil. Həmçinin xarici ölkənin maliyyə vəsaitləri hesabına, kreditlər və müştərək müəssisələr yolu ilə inkişaf etdirilir. Sosial sahənin maliyyə əsasları onun xərc strukturunu formalaşdırır. Hər bir sosial müəssisə material, əməkhaqqı xərclərinə yığımın sosial sığorta ödəmələrinə vəsait ayırır. Bu xərclərin ümumi istehsal olunmuş xidmətə görə nisbəti sahələrin gəlirlilik səviyyəsini kapital qoyuluşunu stimullaşdırır. Elə sahələr var ki, bunlar tamamilə bazar mühiti şəraitində baş verən dəyişikliklər qiymət, tarif, tələb, təklif mexanizmləri ilə özünün xidmət istehlakını onun məhsulunu çeşidini istehsalını formalaşdırır.

Qeyri-dövlət resurslarını istinad vergi yolu ilə və vergiyə cəlb olunmadan sahibkarların özlərinin hesabına baş verə bilər. Sahibkarlar sahibkarlıq obyektini olaraq sosial tələbatı ödəmək üçün ərazidə və ya hər hansı sahə üzrə biznes planlı tərtib edirlər. Hər bir sahibkar birbaşa və ya istehsalat xidmət vasitəsilə əhalinin və ya müəyyən sayda işləyənlərin sosial ehtiyaclarını ödəyir. Birbaşa sosial yardım əməkhaqqı sistemi vasitəsi ilə baş verir. Əməkhaqqının artımı sahibkarın mənfəətinin normadan artıq olmasından asılıdır. Həm də istehsalın, xidmətin genişlənməsi əməkhaqqının stimullaşdırıcı rolunun güclənməsi məqsədini güdür. Digər tərəfdən hər bir sahibkar, əlavə iş yerləri açıb iş şəraiti yaradır, pulsuz xidmət göstərir, mənzil şəraiti yaradır və s. bununla sosial mülkiyyətin formalaşmasına lokal şərait yaradır.

İqtisadi islahatlar özünün təşkilati problemləri ilə səciyyələnir. İqtisadi islahatlar mərkəzləşdirilmiş plan əvəzində sərbəstlik və təşəbbüskarlıq prinsiplərinə uyğun aparılmalıdır. Bu məqsədlə formalaşmış iqtisadi meyllər, qanunauyğunluqlar yeni əsaslar üzərində transformasiya olunmalıdır. Bu transformasiyanın sistemli təsviri konseptual müddəalar və proqnozlar və qərar qəbulu mərhələlərinin əsaslandırılması və bu mərhələlərdə iqtisadi idarəetmə mexanizmlərinin əsaslandırılması və tətbiqi ilə bağlıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının konseptual inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən Dövlət proqramı işlənməli və müstəqil respublikanın əsas iqtisadi qanunu kimi bütün fəaliyyət dairəsinin tənzimlənməsinin meyarı olaraq qəbul edilməlidir. Dövlət proqramının əsas məqsədi, onun yerinə yetirilməsinin strateji istiqamətləri aşkar edilməlidir.

Dünya bazar iqtisadiyyatının formalaşması, integrasiyası, rəqabət və xarici iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi şəraiti respublikanın inkişaf istiqamətlərini formalaşdırır. Ona görə də bu variantları qiymətləndirmək üçün respublikanın tarixi, ənənəvi iqtisadi strukturunu nəzərə alıb onun böhran vəziyyətindən çıxarılması yollarını işləmək konseptual inkişaf müddəalarında öz əksini tapmalıdır.

Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının əsas meyarı onun əhalisinin hər bir nəfərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və respublikanın potensial iqtisadi imkanlarını yüksəltməkdən ibarətdir. «İqtisadi sabitləşmə», «tərəqqi» və «geniş təkrar istehsal» kimi Azərbaycan iqtisadiyyatını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə iqtisadiyyatın tənəzzülünü dayandırmaq və əhalinin həyat səviyyəsində sabitlik yaratmaq, inflyasiyanı və qiymətin dəyişməsi və əhalinin həyat səviyyəsi arasında tənzimlənən meylləri, qanunauyğunluqları tənzim etmək. Tərəqqi mərhələsində iqtisadi və sosial inkişafın əsas göstəricilərinin artımını müntəzəm olaraq təmin edən mexanizmlər sistemi yaratmaq. O, cümlədən istehsalı artırmaq, ixracat strukturasını yaxşılaşdırmaq və sosial tərəqqi bazasını yaratmaq.

Respublikanın iqtisadi və sosial inkişafının əsas meyarı onun əhalisinin hər bir nəfərinin həyat səviyyəsini yüksəltmək və respublikanın potensial iqtisadi imkanlarını yüksəltməkdən ibarətdir. «İqtisadi sabitləşmə», «tərəqqi» və «geniş təkrar istehsal» kimi Azərbaycan iqtisadiyyatını üç mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələdə iqtisadiyyatın tənəzzülünü dayandırmaq və əhalinin həyat səviyyəsində sabitlik yaratmaq, inflyasiyanı və qiymətin dəyişməsi və əhalinin həyat səviyyəsi arasında tənzimlənən meylləri, qanunauyğunluqları tənzim etmək. Tərəqqi mərhələsində iqtisadi və sosial inkişafın əsas göstəricilərinin artımını müntəzəm olaraq təmin edən mexanizmlər sistemi yaratmaq. O, cümlədən istehsalı artırmaq, ixracat strukturasını yaxşılaşdırmaq və sosial tərəqqi bazasını yaratmaq.

Geniş təkrar istehsal mərhələsində investisiyanın xalq təsərrüfatının yeni sahələrinə sosial və mədəni sferanın inkişafına və strukturasının yeniləşməsi sahələrinə yönəlməsi təşkil edilməlidir. Respublikanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası onun maddi əsası olan milli məhsulun artımı, onun tələbatını ödənilməsində rolunu, milli məhsulun natural tərkibini və onların təminatı üçün lazım olan təşkilati, iqtisadi və idarəetmə mexanizmlərini əks etdirir. Azərbaycan iqtisadiyyatının resurs imkanları, onun tam tələbatının ödənilməsi üçün kifayətdir.

AZƏRBAYCANDA MÜƏSSİSƏLƏRİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Məmmədov A.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ümumiyyətlə, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatı bir çox tədbirlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Buna da istehsalın həyata keçirilməsi və o cümlədən də istehsalın təşkilinə nəzarəti misal olaraq göstərə bilərik. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin bir neçə istiqamət və prinsipləri mövcuddur ki, bunlar da müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyində bazis rolunu oynayır. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin yeddi istiqaməti mövcuddur ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- müəssisənin texniki və ya texnoloji vəziyyəti;
- müəssisənin gücünün vəziyyəti
- müəssisənin maliyyə vəziyyəti;
- müəssisənin intellektual və kadr vəziyyəti;
- müəssisənin informasiya vəziyyəti;
- müəssisənin siyasi-hüquqi vəziyyəti;
- müəssisənin ekoloji vəziyyəti;

1) Birinci istiqamət, müəssisənin texniki və ya texnoloji vəziyyətidir ki, bu faktor müəssisənin təhlükəsizliyinin təminatında mühüm rol oynayır. Müəssisənin texnika və texnoloji təminatı müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin bariz nümunələrindən biridir. Bununla belə, bu təkcə təminatla deyil, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikaları ilə də sıx bağlıdır. Texniki-texnoloji vəziyyəti göstərən indikatorları xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bunlar da 2 əsas qrupa ayrılır:

- 1-ci qrup göstəricilər: müəssisənin texniki-texnoloji təminatında görülən tədbirlərin səmərəliliyi və onların qiymətləndirilməsidir. Bu da müəssisənin texniki-texnoloji vəziyyətinin vurduğu ziyanla onu müəssisənin təhlükəsizliyini təmin etmək vəziyyətinə gətirmək üçün sərv edilən xərclərin nisbəti ilə xarakterizə olunur.

- 2-ci qrup göstəricilər isə müəssisənin texniki-texnoloji təminatında ənənəvi qiymətləndirmədir. Buna da müəssisənin lisenziya alqı-satqısı, əldə etdiyi patentlərin miqdarı, rəqabət qabiliyyətli məhsulun çəkisi şamil olunur.

Müəssisənin texniki-texnoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində təkcə qiymətləndirmə deyil, o cümlədən də digər faktorlar da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunlardan biri də müəssisənin texniki-texnoloji təhlükəsizliyini təmin edən ümumi tövsiyələrin işlənib hazırlanmasıdır.

2) Müəssisənin gücünün vəziyyəti: Bu müəssisənin kompleks şəkildə malik olduğu bütün ehtiyatları, bazarda hökmranlığını və bu kimi digər vəziyyətləri özündə ehtiva edir. Bununla belə bunu bəzəndə sənaye casusluğunun qorunması ilə də xarakterizə edirlər. Bunun üçün də informasiya toplamaq və onun təhlilinin, onun sirrinin saxlanılmasını təkmilləşdirmək lazımdır. Çünki, rəqib müəssisələr məxfi yollarla müəssisələrin üstünlükləri və zəiflikləri haqqında məlumat toplamaqla ona qarşı ciddi təhlükə yaradırlar.

3) Müəssisənin maliyyə vəziyyəti: Müəssisənin malik olduğu cəmi aktivlər və kapitalların məcmusu kimi nəzərdən keçirilir. Maliyyə vəziyyətinin aşağı olması, yaxud obyektiv amillərlə əlaqədar olaraq müəyyən maliyyə çatışmazlığı müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərir. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin əsas istiqamətləri də mövcuddur ki, buna da rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərən rəqib müəssisələrin müqayisəli təhlilinin aparılması; müəssisələrin kapitalı və ya onun kapitalının strukturunun təhlilinin aparılması; xərclər və ya məsrəflər strukturunun təhlili; mənfəət və rentabelliğin təhlili; müəssisənin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı və onun təhlilini və misal olaraq göstərə bilərik.

4) Müəssisədə fəaliyyət göstərən işçi heyətinin intellektual səviyyəsinin yüksək olması və o cümlədən də mövcud kadr potensialının öz peşələrini peşəkar bilməsi müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminatının əsas amili sayılır.

Müəssisənin intellektual və kadr vəziyyətinə isə 2 qrup üzrə nəzərdən keçirilməsi vacibdir. İlk növbədə Müəssisənin intellektual vəziyyəti onun intellektual mülkiyyətə sahibliyi, yeniliklərə daha tez adaptasiya olunması, istehsalın təşkilində yeniliklərin tətbiqi, intellektual kapitalının qorunub saxlanılması ilə sıx bağlıdır. Digər tərəfdən isə müəssisənin kadr potensialını, işçilərin peşə-ixtisas səviyyəsini işçi heyətin biliyini, peşə təcrübəsini, işgüzarlığı müəssisənin kadr vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Sadalanan amillər əgər, müəssisədə üstünlük təşkil edərsə, bu müəssisənin mənfəətliliyinin və rentabelliğinin yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər. Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin 2 qrupu yəni kadr və potensial bir-birilə sıx bağlıdır.

5) Müəssisənin informasiya vəziyyəti isə müəssisənin informasiya sahəsindəki vəziyyəti, müəssisə barədə tam informasiyaların toplanması və bəzi informasiyaların gizliliyinin qorunması ilə xarakterizə olunur. Ümumiyyətlə, bu informasiyalar bir çox mənbələrdən alınır ki bunlara da müəssisəyə aid olan daxili informasiya, dövlət təşkilatlarından alınan informasiyalar, şifahi informasiyaları və digərlərini misal olaraq göstərə bilərik. Müəssisənin informasiya vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsində alınan informasiyaların təhlilinin böyük əhəmiyyəti vardır. İnformasiyanın təhlili əsasən informasiyanın sistemləşdirilməsi və dürüstləşdirilməsi mərhələsindən keçir və daha sonra alınan nəticələrin doğruluğu, vacibliyi müəyyənləşdirilir, daha sonra isə istifadəyə verilir. İnformasiya sahəsində zəiflik müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyini mənfi təsir göstərəcəkdir ki, bunun da fəsadları olduqca təhlükəlidir. Bunun qarşısının alınmaq üçün isə məlumatların, informasiyaların toplanılması, istifadəsi, təhlili, sirrinin saxlanılması təkmilləşdirilməlidir.

6) Müəssisənin siyasi-hüquqi vəziyyətində isə müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması sahəsində hüquqi baza, normativ hüquqi aktların mühüm rolu vardır. Bu da bir çox dövlətlər üçün xüsusilə, inzibati-amirlik sistemi olan ölkələrdə (Sovet Sosialist Ölkələri və s.) vacib əhəmiyyətə malikdir. O cümlədən, sovet dövründə inzibati-amirlik sistemini keçən ölkəmizdə də bu mühüm əhəmiyyətə malikdir, çünki bu sistemdə qəbul edilmiş hüquqi aktlar və sənədlərə ciddi riayət olunmurdu ki, bu da hərc-mərcliyə gətirib çıxarırdı.

7) Müəssisənin ekoloji vəziyyəti: Bəzi müəssisələr, xüsusilə əsas xammal mənbəyi neft, qaz və yanacaq olan müəssisələrdə ekoloji vəziyyət mühüm problemə çevrilmişdir ki, bu da global şəkildə də biruzə verməyə başlamışdır. Bunun qarşısının alınması üçün isə ekoloji tarazlığın təmin edilməsi ön plana çıxmalıdır. Müəssisələrdə bu sahə üzrə normativ hüquqi aktlar və sənədlər qəbul edilməli və qanunu ciddi şəkildə pozanların cərimələnməsi vacibdir.

Respublikamızda Müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinə ciddi önəm verilməli və bu sahəyə diqqət daha da artırılmalı, prosedur elə qurulmalıdır ki, digər rəqib müəssisələrin ziyan vurma imkanı minimuma endirmək, müəssisənin iqtisadi təhlükəsizliyinin maksimum səviyyəsində təmin etmək mümkün olsun.

MÜƏSSİSƏLƏRİN MARKETİNG FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məmmədov F.Ə.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisənin marketing fəaliyyətinin idarəetmə strukturunu hazırlayarkən hökmən bir sıra tələblərə əməl edilməlidir. Bu tələblərə aşağıdakılar aiddir:

1. Marketing fəaliyyətinin məqsədləri vahdət təşkil etməlidir. Müəssisənin əsas məqsədlərinə mənfəətin məbləği və çəkilən xərclərə onun nisbəti səviyyəsi, satışın həcmi və müəssisənin bazar payı, müəssisənin məhsullarına istehlakçıların münasibəti və s. aid edilə bilər. Onu da qeyd edə bilərik ki, bu məqsədlər bir-birinə zidd olmamalı, əksinə bir-birini tamamlamalıdır.

2. Marketing fəaliyyətinin idarə edilməsi strukturu mümkün qədər sadə olmalıdır. Təşkilat strukturunun sadəliyi və dəqiqliyi işçi heyətinin ona daha tez və asan uyğunlaşmasına və onların qarşıya qoyulan məqsədlərin realizasiyasında daha aktiv iştirak etməsinə şərait yaradır.

3. Müəssisənin bölmələri arasında marketing fəaliyyətinə və müəssisənin digər fəaliyyət sahəsinə aid olan informasiyaların ötürülməsini təmin edən effektiv kommunikasiya sistemi mövcud olmalıdır. Həm də bu kommunikasiya sistemi əks əlaqəyə malik olmalıdır.

4. Vahid təbəçilik prinsipi mövcud olmalıdır. Belə ki, konkret bir işçi yalnız bir rəhbərdən tapşırıq almalı, tapşırığın yerinə yetirilməsi haqqında da ona məlumat verməlidir. Bundan başqa, eyni məqsədlərlə həyata keçirilən, oxşar funksiyalar bir qruplaşdırılmalı və onların yerinə yetirilməsi üzrə bir rəhbər təyin edilməlidir.

5. Marketing fəaliyyətinin idarə edilməsinin təşkilat quruluşu konkret olaraq müəssisənin böyüklüyündən və idarəetmə strukturundan, onun istehsal etdiyi məhsulların çeşidinin genişliyindən, fəaliyyət ərazisindən, bazarın tipindən və real bazar şəraitindən asılı olaraq qurulur. Lakin buna baxmayaraq, müəssisənin marketing xidməti əsasən funksional, məhsul, regional, bazar və bunların kombinasiyaları əlamətlərinə görə təşkil olunur.

Marketingin funksional təşkilat quruluşundan əsasən xırda, məhsul çeşidi və fəaliyyət bazarları məhdud olan müəssisələr istifadə edirlər.

Məhsul yönümlü idarəetmə strukturundan, bir qayda olaraq, iri, qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsipindən, yəni filialları muxtar qaydada fəaliyyət göstərən, spesifik xüsusiyyətlərə malik olan və geniş çeşiddə məhsul istehsal edən müəssisələrdə istifadə edilir.

İdarəetmə strukturunda marketing xidməti müəssisənin istehsal etdiyi müxtəlif məhsul çeşidi və çeşid qrupları üzrə təşkil edilir və onlar üzrə bütün marketing fəaliyyəti bu struktur bölmələrinə həvalə edilir. Bu idarəetmə strukturu əvvəlki idarəetmə strukturuna nisbətən bəla başa gəlir, daha çox işçi heyəti tələb edir, müxtəlif məhsullar üzrə ayrılıqda fəaliyyət göstərən bölmələr yaradıldığından təkrarçılığa yol verilir. Lakin bu idarəetmə strukturunda marketing fəaliyyəti hər bir məhsul çeşidi üzrə differensiallaşdırıldığından və marketing proqramları tərtib edildiyindən və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsinə məsuliyyət daşıyan bölməni düzgün müəyyən etmək hər bir bölmə daxilində struktur vahidlərinin fəaliyyətini düzgün əlaqələndirmək və onları vahid məqsədə təbə etmələ mümkün olduğundan müəssisənin bazar fəaliyyətinin daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinə nail olmaq mümkün olur. Bunun sayəsində əldə edilən səmərə marketing fəaliyyətinə çəkilən xərcləri artıqlaması ilə ödəməyə və yüksək mənfəət əldə etməyə imkan verir. Bazar (istehlakçı) yönümlü idarəetmə strukturundan istehlakçıların məhsul seçimi və davranışı bir-birindən fərqlənən, habelə satılan məhsullar spesifik xidmət tələb edən bazarlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr istifadə edirlər. Bu idarəetmə strukturunda marketing xidməti bazarlar (istehlakçı) qrupları üzrə təşkil olunur və həmin bazarlardakı marketing fəaliyyəti müvafiq marketing bölməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Bu idarəetmə strukturu istehlakçıların tələbatının, davranış tərzinin və alış motivlərinin daha ətraflı öyrənilməsinə və ödənilməsinə, onlara daha effektiv təsiretmə tədbirləri hazırlamağa və s. imkan verdiyindən müəssisə bazarda rəqiblərə nisbətən daha əlverişli mövqeyə malik olur, məhsul satışının həcmi və bazar payını artırır, bütün bunların sayəsində yüksək mənfəət əldə edir. Lakin bu idarəetmə hər bir bazar, istehlakçı qrupu üzrə xüsusi marketing strategiyası və proqramları tərtib edildiyindən çox və əmək tələb tutumludur, bəzi başa gəlir. Bu idarəetmə strukturunun digər çatışmamazlığı isə marketing fəaliyyətində təkrarçılığa yol verilməsi və marketing xidmətinin fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinin çətinliyidir.

Marketingin regional idarəetmə strukturunda marketing xidməti ayrı-ayrı regionlar üzrə təşkil edilir. Başqa sözlə desək, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi hər bir region üzrə ayrıca marketing xidməti təşkil edilir. Bu idarəetmə strukturundan əsasən transmilli korporasiyalar, dünyanın müxtəlif ölkə və regionlarında

məhsul satan müəssisələr istifadə edirlər. Bu idarəetmə strukturunun tətbiqinin zəruriliyi hər bir regionun siyasi-iqtisadi, mədəni, rəqabət, siyasi-hüquqi və s. mühitinin müxtəlif olması ilə izah edilir. Belə ki, müxtəlif regionlarda fəaliyyət göstərən müəssisələr müvəffəqiyyətli bazar fəaliyyəti həyata keçirmək məqsədilə qeyd edilən mühit amillərini nəzərə almalı və bu amillərə uyğun gələn müvafiq marketing strategiyası, məhsul, qiymət, bölüşdürmə və həvəsləndirmə siyasəti hazırlamalıdır. Bir sıra müəssisələr marketingin idarəetmə strukturunu hazırlayarkən konkret şəraitdən asılı olaraq yuxarıda qeyd etdiyimiz idarəetmə strukturlarının kombinasiyasından, yəni onların müxtəlif variantlarda birləşdirilməsindən istifadə edirlər. Başqa sözlə desək, bu zaman marketingin tətbiq edilən idarəetmə strukturu özündə müxtəlif idarəetmə strukturlarının əlamətlərini əks etdirir. Bu cür idarəetmə strukturu məhsul-bazar, funksiya-bazar, region-məhsul, məhsul-funksiya və s. əlamətlər üzrə qurula bilər. Məsələn, müxtəlif regionlarda çoxlu sayda müxtəlif çeşidli məhsullar satan müəssisələr regional-məhsul yönümlü idarəetmə strukturu tətbiq edə bilərlər. Bu idarəetmə strukturunda marketing xidməti ayrı-ayrı regionlar, regionlar üzrə isə ayqı-ayrı məhsullar üzrə təşkil edilir..

Marketing xidmətinin və onun işçilərinin vəzifə və funksiyaları müəssisənin marketing fəaliyyətinin vəzifə və funksiyaları, müəssisənin Nizamnaməsi və marketing xidmətinə dair Əsasnamə ilə müəyyən olunur və onlardan irəli gəlir. Müəssisənin marketing xidmətinin əsas vəzifəsi müəssisə qarşısında qoyulan məqsədi (məsələn, təchizat və satışın yaxşılaşdırılması kimi) daha yüksək effektivlə həyata keçirməyə imkan verən marketing fəaliyyəti təşkil etməkdir. Müəssisədə marketing fəaliyyətinə ümumi rəhbərlik marketing üzrə vitse-prezident (direktor və direktorun müavini) tərəfindən həyata keçirilir. O, müəssisənin marketing fəaliyyətinin və onunla əlaqədar olan bütün tədbirlərin, habelə bu fəaliyyətin əlaqələndirilməsinə birbaşa məsuliyyət daşıyır. Onun vəzifələrindən biri də məhz maddi-texniki təchizat planlarının tərtib edilməsinə rəhbərlik etməkdir. Marketingin idarə edilməsi qeyri – mərkəzləşdirilmiş idarəetmə prinsipi əsasında həyata keçirildiyindən marketing üzrə vitse – prezident öz səlahiyyətlərinin, vəzifələrinin, funksiyalarının bir hissəsini müəssisənin marketing fəaliyyətini bilavasitə həyata keçirən struktur vahidinə (idarə, şöbə, bölmə və s.) verir.

Beləliklə, müəssisənin marketing xidməti ona həvalə edilən vəzifə və funksiyaları həmin xidmət vahidi tərkibində yaradılan bölmələr vasitəsilə yerinə yetirir. Marketing xidmətinin rəhbəri konkret bölmələr vasitəsilə yerinə yetirir. Marketing xidmətinin rəhbəri konkret şəraiti və situasiyanı nəzərə alaraq bu xidmət bölməsinin strukturunu müəyyən edir, ona təhkim edilmiş vəzifələri və funksiyaları bu struktur vahidləri arasında bölüşdürür. Əksər müəssisələrdə marketing xidmətinin tərkibində marketing tədqiqatları, satış, planlaşdırma, kommunikasiya və servis xidmətləri üzrə bölmələr yaradılır. Bu struktur bölmələrinin birinin özünəməxsus vəzifə və funksiyaları müəyyənləşdirilir və rəhbərlik tərəfindən təsdiq edilir.

HEYƏT VƏ ONUN SƏMƏRƏLİ İDARƏETMƏ STRUKTURU (METALLURGIYA MÜƏSSISƏLƏRİ TİMSALINDA)

Məmmədov S.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Ayrı-ayrı işçilər və ya insanlar qrupu şəkilində insan amilindən ibarət hər bir sistemin səmərəli fəaliyyəti yalnız onu idarə edən - təşkilədiçi başlanğıc olduqda mümkündür. Respublikamızda sosial-iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərən qurumların əməkdaşlarının, o cümlədən vergi orqanlarının bütün əməkdaşlarının səmərəli hərəkət birliyinə nail olunması bu orqanlarda idarəetmə sisteminin başlıca məqsədi - didir. Deməli, sistem bir istiqamətdə işləməli və qarşısında qoyulmuş vəzifələrin həllini təmin etməlidir. Təcrübə göstərir ki, xüsusi idarəçilik biliyi olmadan idarəetmə əməliyyat xidməti fəaliyyətində xeyli səhvlərlə nəticələnir, dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və onun iqtisadi mənafeələrinin qorunması işinə müəyyən ziyan vurur. Azərbaycan Respublikası vergi orqanlarının üzərinə qoyulmuş vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsini optimal təşkil etmək üçün idarəetmənin mahiyyəti və məzmununu aydınlaşdıran əsas nəzəri-praktiki müddəaları bilmək zəruridir. İdarəetmə anlayışı elmi ədəbiyyatda müxtəlif təriflərlə səciyyələndirilsə də, ən müxtəlif yanaşmalarda mahiyyət etibarilə eyni nəticə və qənaətlər əldə edilməkdədir. İdarəetmə - əməkdaşlara elə fasiləsiz informasiya təsiri prosesidir ki, idarəçilik qərarlarının qəbul olunması və həyata keçirilməsi vasitəsilə dəyişən xarici və daxili şəraitdə onların məqsədyönlü davranışını təmin edir. İdarəetmənin mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, əməli fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsində yaradıcı rol oynayır. İdarəetmənin əsas məqsədi - təşkilatda iş prosesinin planlaşdırılması, fəaliyyətin motivi

və nəzarətin təşkili vasitəsilə kollektivlərin məqsədinə çatmasını həyata keçirməkdir. Məcmu halda idarəetmə subyekti, idarəetmə obyektı və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr idarəetmə sistemini əmələ gətirir. İdarəetmə subyektlərinə idarəetmə qərarları qəbul etmək, tabeliyindəki əməkdaşlara və kollektivlərə tapşırıq vermək və onların icrasını tələb etmək səlahiyyəti olan bütün rəhbərlər aiddir. İdarəetmə subyekti idarəetmə obyektinin faktik vəziyyəti və onu əhatə edən xarici mühit haqqında informasiya alır. Bu informasiya idarəetmə subyekti tərəfindən işlənir ki, bunun da nəticəsi olaraq qərar qəbul edilir. Təşkilatda işin səmərəliliyi əməyin şaquli bölünməsinin iqtisadi mahiyyətindən asılıdır. Söhbət idarəetmə sahəsində rəhbərin işinin quruluş bölmələrinin fəaliyyəti və icrasından gedir. Təşkilatda idarəetmə prosesinin fəaliyyət prinsipinə aşağıdakılar daxildir: idarəetmənin əsas məqsədlərinin işlənilib hazırlanması; idarəetmə qərarlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi; heyətin idarə olunması prinsiplərinin müəyyən edilməsi; heyət üzvlərinin vəzifəyə yararlığının yoxlanılması; idarəetmə ilə bağlı məlumat bankının yaradılması; heyətin dinamikası və fəaliyyəti ilə bağlı qərarların işlənilib hazırlanması; idarəetmə qərarlarının icraçılara çatdırılması mexanizminin dəqiqliyinin təmin edilməsi; idarəetmə qərarlarının qəbulu ilə bağlı dinamik fəaliyyətə bütün idarəetmə heyətinin cəlb edilməsi; idarəetmə heyəti tərəfindən işçilər arasında münasibətlər, istehsal şəraiti və vəziyyəti haqqında çevik məlumatların hazırlanması; idarəetmə üzrə qərarların ötürülməsi və onların yerinə yetirilməsi üzərində daimi nəzarətin təmin edilməsi; heyət üzvləri ilə bağlı idarəetmə sahəsində qazanılmış təcrübənin tətbiqi sahələrinin genişləndirilməsi və s. İdarəetmə heyəti quruluşunun təşkil olunması elə optimal olmalıdır ki, o gələcəkdə normal fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik olsun. Buna görə də idarəetmə quruluşunun tətbiqində bir sıra zəruri tələblər nəzərə alınmalıdır. Bunlar təşkilatın müxtəlif fəaliyyət sahəsinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla idarəetmə quruluşu irəli sürülərkən aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir. Heyətin idarəetmə quruluşu optimal olmalıdır; heyətin idarəetmə quruluşu çevik və bacarıqlı işçilərdən seçilməlidir; heyətin idarə aparatının fəaliyyətinin etibarlılığı təmin olunmalıdır heyətin idarəetmə quruluşuna daxil olanlar bütün sahələrdə qənaətcillik olmalıdır. İdarəetmə heyətinə vahid rəhbərlik və kollegialığın düzgün nisbəti idarəetmənin vacib məsələlərindən biri olmaqla, qarşıya qoyulan vəzifələrin düzgün həllindən, heyətin işinin səmərəliliyi və fəaliyyət dərəcəsindən çox asılıdır. İdarəetmənin prinsipləri dedikdə, idarə etmə sistemin əsaslandığı rəhbər ideyalar, qaydalar, əsas müddəalar və davranış normaları başa düşülür. Müasir dövrdə ümumdünya qara metallurgiya sənayesində istehsalın effektivliyin artırılması məqsədi ilə bir sıra meyllər formalaşmağa başlamışdır ki, bunlar da aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır

□ İstehsalın dəniz sahilinə yaxın ərazilərə köçürülməsi. Belə köçürülmə əsasən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzləşmiş köhnə qara metallurgiya rayonlarının (*komplekslərinin*) yenidən qurulması zamanı həyata keçirilir. Burada əsas məqsəd həm böyük həcmli xammalın, həm də istehsal olunan məhsulların ucuz dəniz nəqliyyatı ilə daşınmasından ibarətdir. Digər tərəfdən bu sənaye komplekslərinin sahil ərazilərində yerləşdirilməsi istehsalat zamanı tələb olunan ucuz su mənbəyinin olması və tullantı sularının içməli su mənbələrinə axıdılmaması faktoruna görə də cəlbəedici.

□ Polad istehsalının inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi. Baxmayaraq ki, hələ də qara metallurgiya üzrə əsas məhsul istehsalı iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə cəmləşib, eyni zamanda bu sahə üzrə istehsalatların inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməsi tendensiyası genişlənməkdədir. Burada istehsalın birbaşa keyfiyyətli filiz hasil olunan ərazilərin yaxınlığında qurulması, nisbətən ucuz işçi qüvvəsi, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə polad məmulatlarına yüksək tələbatın olması, bu kimi ölkələrdə ekoloji normaların çox da sərt olmaması kimi faktorlar böyük rol oynayır. Belə ölkələrdə yaxın illərdə qara metallurgiya məmulatları istehsalı üzrə yüksək artım templəri proqnozlaşdırılır.

□ Polad istehsalında yeni üsulların tətbiqi. XX əsrin ikinci yarısından sonra elektrometallurgiya və poladın filizdən birbaşa alınması (*bərpası*) üsulu geniş yayılmağa başlamışdır. Qeyd olunan üsulların ekoloji cəhətdən xeyli üstünlükləri mövcuddur. Lakin belə poladərilmə sahələri yüksək enerji tutumuna görə fərqlənir və istifadə olunan xammala yüksək keyfiyyət tələb edir. Məhz bu səbəbdən belə qara metallurgiya müəssisələri böyük enerji resurslarına və keyfiyyətli dəmir filiz mədənlərinə malik ölkələrdə daha iqtisadi səmərəli olur.

□ İstehsal həcmi nisbətən kiçik olan (illik istehsal gücü 0,3-1,0 milyon ton) poladərilmə müəssisələrinin yaradılması. Son illər dünyanın bir çox ölkələrində ixtisaslaşmış böyük istehsal gücünə malik metallurgiya mərkəzləri ilə yanaşı, kiçikhəcmli qara metallurgiya müəssisələrinin yaradılması da geniş vüsət almışdır. Əsasən təkrar qara metal qırıntısından xammal kimi istifadə edən, konkret ərazidə tələb olunan qara metal məmulatlarının istehsalı üzrə ixtisaslaşan belə müəssisələr iqtisadi səmərə əldə edir.

□ Qara metallurgiya müəssisələrinin qara metal məmulatlarına tələbatın yüksək olduğu sənaye mərkəzlərinə köçürülməsi. Bu adətən, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə maşınqayırma

müəssisələrinin cəmləşdiyi iqtisadi rayonlarda müşahidə olunur. Belə qara metallurgiya müəssisələrində xammal kimi adətən qara metal qırıntısından geniş istifadə edilir.

❑ Xüsusi markalı polad məmulatlarına tələbatın artması. Elmi-Texniki Tərəqqi və onun nailiyyətlərinin sənayedə tətbiqi xüsusi markalı polad məmulatlarına tələbatın artması ilə nəticələnir. Bu müəssisələr əsasən belə məmulatlara yüksək tələbatın olduğu inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Xüsusi markalı polad məmulatları istehsal edilən müəssisələr mürəkkəb texnoloji avadanlıqlar və yüksəkixtisaslı mütəxəssislər tələb edir.

❑ Qara metal məmulatları istehsalı müəssisələri ilə onların alıcıları arasında sıx əlaqələrin qurulması. Qara metallurgiya müəssisələri ilə onların alıcıları arasında daha sıx istehsal-təşkilati əlaqələrin qurulması, kütləvi yarımfabrikat məmulatların istehsalı ilə yanaşı, fərdi sifarişlərin yerinə yetirilməsi də müasir dövrün tələbidir.

❑ Qloballaşmanın təsiri və böyük təsərrüfatların transmilliləşməsi. Belə ki, artıq bir sıra qara metal məmulatlar istehsalı üzrə fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlərin istehsal həcmələri vaxtilə bu sahədə böyük istehsal güclərinə malik Avropa ölkələrinin ayrılıqda sahə istehsal həcmələrini üstələyir.

❑ İnteqrasiya proseslərinin təsiri. Avropa İttifaqının genişlənməsi, eyni zamanda dünyanın müxtəlif regionlarında iqtisadi ittifaqların yaradılması sahə üzrə müəssisələrin yerləşdirilməsinin optimallaşdırılmasına təsirini göstərir. Burada sahə üzrə şirkətlər mövcud bazarın tələbatını və strukturunu öyrənmək imkanı əldə edirlər. Burada məhsul ixracı zamanı dəniz limanları yaxınlığındakı müəssisələrin fəaliyyəti daha cəlbedicidir, əksinə istehsal daxili bazar üçün nəzərdə tutulursa, maşınqayırma və metal emalı müəssisələri yaxınlığındakı müəssisələrin fəaliyyəti əlverişli hesab olunur.

İSTEHSAL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ MALİYYƏ RİSKLƏRİ VƏ ONLARIN NÖVLƏRİ

Məmmədova D.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Risk bir zərərə, bir təhlükəyə, bir itkiyə yol açma ehtimalıdır. Maliyyə riskləri firmaların maliyyə fəaliyyətlərində, maliyyə bazarlarında meydana gələn dalğalanmalara və ya iqtisadi dəyişmələrə bağlı olaraq qarşılaşdıkları risklərdir. Maliyyə riski borc nəticəsində firmanın ödəmə qabiliyyətini itirməsi və başda iqtisadi olmaqla, ekoloji şərtlərdə xüsusi ya da ümumi bir dəyişikliyə uyğunlaşma göstərməyərək faiz və mənfəət payı ödəmələrini reallaşdıracaq gəlir səviyyəsinin altına düşməsi təhlükəsi olaraq qarşımıza çıxır. Başqa sözlə, bazar iştirakçılarının pul vəsaitlərinin hərəkətinin, maliyyə öhdəliklərinin qarşılaya bilməməsi riskidir. Maliyyə riski maliyyə resurslarının itirilməsi ehtimalı ilə bağlı olan riskdir. Maliyyə riski pulun və müxtəlif növ pul münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə eyni vaxtda ortaya çıxmışdır. Bu münasibətlərə alıcı-satıcı, idxalçı-ixracatçı, investor-emitent, kreditor-borc alan arasındakı münasibətləri daxil etmək olar. Maliyyə riskləri bazar şəraitində biznesin ayrılmaz hissəsidir. Müəssisənin maliyyə fəaliyyəti çoxsaylı risklərin müşayiəti ilə iqtisadi qurumların fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Müəyyən fəaliyyətlərin tətbiqi ilə bağlı maliyyə təsirlərindən ortaya çıxan risklər maliyyə risklərinin ayrı-ayrı qruplarında ayrılır və müəssisənin ümumi "risk portfeli" də əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə riskləri iqtisadi fəaliyyətlə bağlı mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır.

Maliyyə risklərinin əsas xüsusiyyəti:

1. İqtisadi təbiət: Maliyyə riski müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinin sferasında aşkarlanır, müəssisənin maliyyə nəticələrinin və gəlirinin formalaşması ilə bağlıdır və iqtisadi fəaliyyət zamanı itkilərin yaranma ehtimalı ilə xarakterizə olunur, iqtisadi kateqoriya kimi müəyyən olunur, iqtisadi kateqoriyalar sistemində müəyyən yeri əhatə edir.

2. Riskin yaranma ehtimalı: Maliyyə risklərinin yaranma ehtimalı hər hansı bir hadisənin baş verib-verməməsilə bağlıdır.

3. Obyektiv təzahür: Maliyyə riski hər hansı maliyyə əməliyyatında obyektiv hadisədir. Risk bütün növ maliyyə əməliyyatlarını və maliyyə fəaliyyətinin bütün növlərini müşayiət edir. Maliyyə riski parametrləri subyektiv idarəetmə qərarlarından aslıdır və onun obyektiv təzahürü isə dəyişilməz qalır.

4. Gözlənilən mənfəət təsirləri: Maliyyə risklərinin təzahürü nəticələri maliyyə fəaliyyətinin təsirinin müsbət və mənfəət göstəriciləri kimi səciyyələndirilə bilər.

Biz bilirik ki, risklər iki böyük kateqoriyaya bölünür: sistemli və sistemli olmayan risklər.

İqtisadi, siyasi və sosial şərtlərdəki dəyişmələrdən qaynaqlanan və bütün iqtisadiyyata maliyyə bazarlarına təsir edən risk növünə sistemli risk deyilir. Ümumi olaraq, bir ölkəyə xarici investorların gəlişinə mane olan

ünsürlərin ən başında sistematik riskin böyük olması durur. Ölkə iqtisadiyyatına və maliyyə bazarlarına təsir edən amillərdən qaynaqlanan risk tipidir. İqtisadi, sosial və siyasi şərtlərdəki dəyişmələr, bazarda mövcud olan bütün qiymətli kağızlara təsir edir. Bu səbəbdən, investorlar müxtəlif sahələrə investisiya etməklə və ya qiymətli kağızlar arasında diversifikasiya aparmaqla bu riski aradan qaldırmaqları mümkün deyildir. Sistematik risklərə bazar riskləri və ya diversifikasiya olunmayan risklər də deyilir. Məsələn, ümumi iqtisadi şərtlər ilə pul və maliyyə siyasətində dəyişikliklər bu qrupa daxildir. Praktikiada sistematik risk diversifikasiya olunmayan risk adlandırılır.

Sistematik aşağıdakı risk səbəblərdən yaranır:

- Faiz nisbətində dəyişikliklər;
- İnflyasiya nisbətində dəyişikliklər;
- Milli iqtisadiyyatın gələcəkdəki vəziyyəti haqqında investorların temperamentindəki dəyişikliklər.

Toplam riskin investisiya edilən məbləğə aid olan hissəsinə və ya toplam riskin firmaya ya da firmanın bağlı olduğu sənaye qolu ilə bağlı hissəsinə sistematik olmayan risk deyilir. Sistematik olmayan risklər müəssisənin özündən qaynaqlanan və müəssisə tərəfindən idarə edilə bilən risk tipidir.

Sistematik olmayan riskə təsir edən amillər bunlardır:

- İdarəçilərdən qaynaqlanan xətlər;
- Rəqəbat;
- Müştərilərin seçimlərindəki dəyişikliklər;
- Müəssisənin borc siyasəti;
- Məhsul saxlama siyasətindəki qərarlar və s.

Sistematik olmayan risk müəssisənin özüylə bağlıdır və digər müəssisələrə birbaşa təsir etməz. Bu risklər maliyyə bazarlarındakı aktivlərin aid olduğu müəssisəyə ya da müəssisənin olduğu sektordakı dəyişmələrlə ortaya çıxan risk kateqoriyasıdır. Sistematik riskin idarə edilməsi imkansız ikən, sistematik olmayan risk qaynaqlarında edilən dəyişmələrə və istiqamətlərlə idarəsi, hətta yox edilməsi mümkündür. Şirkətin satış rəqəminin artırması və müvəffəqiyyətli bir idarəetmə ilə təmin etməsi bu riski minimum səviyyəyə endirəcək. Ayrıca risk tipi olaraq araşdırıldığında, sistematik olmayan risk çox yaxşı diversifikasiya edilmiş bir portfeldə azaldıla bilər, ancaq sistematik risk heç bir zaman ortadan qaldırıla bilməz. Bütün bazarı təmsil edən bir portfelin sistematik olmayan riski demək olar ki, yoxdur.

Maliyyə riskləri, firmanın maliyyə itkiləri ilə bağlı riski ifadə edir. Maliyyə riskləri, ümumiyyətlə, səhm qiymətlərində, faiz dərəcələrində, valyuta dəyərində dəyişmələrdən qaynaqlanan maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabitlik və itkilərin səbəbiylə meydana çıxır. Maliyyə risklərin likvidlik riski, kredit riski, bazar riski, əməliyyat riski olmaqla dörd əsas qrupa bölünür.

Kredit riski: Kredit riski maliyyə öhdəliklərinin müştəri tərəfindən gecikdirilməsi və ya tamamilə ödənilməməsinə görə itkilərin yaranma ehtimalıdır. Kredit riskinə borc verənlər (banklar) və borc alanlar (müəssisələr) məruz qalır. Kredit riski müəssisənin öz borcunu vaxtında və ya tamamilə geri qaytarmaması ehtimalıdır. Banklar üçün kredit riski borc alanın kredit borcu məbləğindən, eləcə də digər əməliyyatda müştərinin debitor borcundan ibarətdir. .

Bazar Riski: Aktivlərin bazar dəyərindəki hərəkətinə görə yaranan mənfəət və ya zərər riskidir. Bazar riski məhsul bazarı, resurs bazarı və kapital bazarında yaranan risklərdir. Bazar riski bazar qiymətlərində gözlənilməz dəyişiklərdən qaynaqlanan itkinin baş vermə riskidir. Eləcə də, bazardakı bütün investisiyalara təsir edən amil səbəbindən investisiya dəyərinin düşmə ehtimalıdır. Bazar riskləri sistematik risklərdir.

Likvidlik riski müəyyən zaman ərzində maliyyə aktivlərinin, qiymətli kağızların və ya əmtəələrin bazar qiymətinin təsiri olmadan bazarda kifayət qədər tez satılıb alınma bilməməsi riskidir. Likvidlik riski o situasiyada bas verir ki, aktivlərin ticarəti ilə məşğul olmağa maraqlı olan tərəflər bunu edə bilmirlər, çünki bazarda heç kim bu aktivlər üçün ticarət etmək istəmir.

Əməliyyat riski: Müəssisələrdə işçilərin uyğun olmayan fəaliyyəti və ya səhvləri nəticəsində yaranan risklərdir. Müəssisənin sistematik quruluşundan qaynaqlanan riskləri ifadə edir. Əməliyyat risklərinə reputasiya, strateji, qanun riskləri daxildir. Əməliyyat riski insan riski olaraq da ifadə edilə bilər: işçilərin xətası səbəbindən müəssisə əməliyyatlarının itkilərlə qarşılaşması riskidir.

ƏMƏK FƏALİYYƏTİNİN STİMULLAŞDIRILMASININ MAHİYYƏTİ VƏ FUNKSİYALARI

Mirizadə A.B.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Əmək fəaliyyətinin stimullaşdırılması anlayışını geniş və dar mənada başa düşmək olar. Sözüün geniş mənasında əmək sferasında işçilərin davranışına nəticə etibarlı ilə təsir edən bütün daxili və xarici amilləri stimullaşdırılmasının toplusu hesab etmək olar. Lakin bununla yanaşı başqa amillərdən fərqli olaraq stimulaşdırılma birbaşa deyil, vasitəçilik qaydasında işçilərin fəaliyyətinə təsir göstərir. Stimullaşdırmanın prosesi öz sferasında tələbat, mənafe, motivləşdirmə və sair məsələləri daxil edir. Bununla belə stimullaşdırılma yuxarıda göstərilənləri və digər xarici şəraitin və işçinin daxili strukturunun (bir şəxsiyyət kimi) ona təsir edən amillərin təsiri zəruriyyətindən meydana çıxır. Stimullaşdırmadan ona görə də əmək fəaliyyətinin idarə olunması üçün mühüm bir vasitə kimi istifadə olunur. Çünki əmək situasiyasının vəziyyəti, onun çox cəhətliliyi işçinin fəaliyyətini bu və ya digər qaydada və istiqamətdə stimullaşdırmağı tələb edir. Çünki əməyin ödənilməsinin müxtəlif sistemlərindən tutmuş əməyin məzmununa qədər ayrı-ayrı stimullaşdırıcı amillər işçilərin əmək fəaliyyətinin artırılmasına eyni dərəcədə təsir göstərmirlər; yalnız işçiyə, şəxsiyyətə daha əhəmiyyətli olan amil, onun üçün sövqedici bir vasitəçiyə çevrilir və beləliklə də bu işçidə müəyyən maraq doğurur, həm də bilavasitə fəaliyyət motivlərini formalaşdırır. Burada obyektiv və subyektiv amillər işçinin təmsalında özünün dialektik vəhdətini təmin etmiş olur. Lakin bu vəhdətlik bəzilərinin fikirləşdiyi kimi eklektik qaydada deyil, üzvi vəhdətlik halında təşəkkül tapır.

Üzvi vəhdətlik indiki halda o deməkdir ki, əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan bu proseslər, ünsürlər qarşılıqlı olaraq bir-birinə nüfuz edir, hətta biz deyərdik ki, bir-birinin mahiyyətinə daxil olur. Burada ən çətin məsələ həmin keçid prosesinin, 127 mərhələsinin həddini müəyyən etməkdir. Bu proses stimulaşdırılma üçün ideal zamanda bir sosial xassə kimi çıxış edir. Stimullaşdırmanın zərurəti insan fəaliyyətinin öz məzmununda, obyektiv reallığın mövcudluğunda və istehsal proseslərinin səmərəli təşkilində insan amilinin rolunun artırılması zərurətindən irəli gəlir. Stimulaşdırılmanın dərk edilməsinin mürəkkəb amilləri ilə bağlıdır. Ona görə də mənafe və dərk edilməsi məsələləri kortəbii idarə olunan və olunmayan istiqamətdə təzaher edə bilər, ona görə də hər hansı bir işçi stimullaşdırıcı vasitələri düzgün seçməyə də bilər, həm də burada qeyri-düzgünlük yalnız ictimai mənafe və ziddiyyət təşkil etməsi mənasında deyil, özlərinin mənafe və baxımından da ola bilər, çünki əmək fəaliyyətində konkret mənafe və stimulların subyektiv-psixoloji fenomenini də meydana çıxara bilər. Demək, heç də stimullaşdırılmanın psixoloji aspektinin rolunu inkar etmək olmaz.

Sosial idarəetmə birinci növbədə insanların idarə olunması olduğuna görə stimullaşdırılma sosial proseslərin tənzimlənməsinin idarə olunmasının universal prinsipi və atributudur. Digər tərəfdən isə stimulaşdırılma və motivdən fərqli olaraq stimullaşdırılma idarəetmə subyektinin fəaliyyət növlərindən biridir, həm də idarəetmə vasitəsidir. Stimullaşdırılma onun bilavasitə bağlı olduğu əməyin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfi, onların qarşılıqlı halda ölçülməsi və qiymətləndirilməsi sosioloji tədqiqatların ən mühüm obyektidir. Burada maddi tələbat, maddi maraq, ailələrin ümumi gəlirində əmək haqqının xüsusi çəkisi, real əmək haqqının dinamikası mühüm əhəmiyyətə malikdir. Yuxarıda göstərilən kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsirini belə təsvir etmək olar. Bu əlaqənin öyrənilməsində, sosioloji tədqiqatda əmək haqqı, gəlirlərin fəhlə peşələri, sosial qruplar və təbəqələr üzrə qiymətləndirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Bu əməyə maddi marağın formalaşması amillərin təhlili baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Stimullaşdırılma vasitələrinin optimal variantlarının seçilməsində həm kollektiv rəhbəri, həm də işçilər də maraqlı olmalıdır. Kollektiv rəhbəri üçün stimullaşdırılma vasitələri mühüm bir iqtisadi metod kimi istifadə olunur, ayrı-ayrı işçilər üçün isə stimulaşdırılma onların müəyyən tələbatlarının təmin edilməsinə xidmət edir. Ona görə stimullaşdırılmanın təşkili məsələlərinə ciddi fikir vermək tələb olunur. Elə etmək lazımdır ki, bu işçilərin əməyinin son uğurlu nəticələri üçün işçilərin marağının güclənməsinə xidmət edə bilsin. Bu baxımdan stimullaşdırılma işçinin əmək fəaliyyəti və davranışının tənzimlənməsi sistemində mühüm yer tutmalıdır. Stimullaşdırılma çoxcəhətli bir prosesdir və ona görə də əmək istehsal fəaliyyətinin bütün istiqamətləri ilə bu və ya digər formada (birbaşa və dolayısı) əlaqədar olur. Bu baxımdan stimullaşdırılma həm də müəyyən funksiyaları icra edir, onun təbiətində, məzmununda müəyyən funksiyalar vardır: a) İqtisadi funksiya; b) Sosial funksiya; c) Sosial – psixoloji funksiya; Qeyd etmək lazımdır ki, bu funksiyalar istər özlərinin bir-birinə münasibətləri baxımından, istərsə də işçilərə, əmək kollektivlərinə təsiri cəhətdən müstəqil əhəmiyyətə malikdirlər. Bununla belə bu funksiyalar real həyatda bir-birilə üzvi şəkildə bağlıdırlar.

İqtisadi funksiya istehsalın səmərəsinin artmasına, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə xidmət müəssisə daxili təsərrüfatçılığın iqtisadi mexanizmi ilə bilavasitə əlaqədardır. Sosial funksiya işçinin kollektivdəki sosial iqtisadi vəziyyəti, onun əmək bölgüsü sistemində tutduğu mövqe və bundan asılı olaraq onların fəaliyyətinə kompleks sosial tədbirlər və vasitələr qaydasında təsir göstərmək, tələbatlarını ödəmək, qabiliyyətlərini inkişaf etdirməklə bağlıdır. Sosioloji- psixoloji funksiya stimullaşdırma sisteminin işçilərin daxili aləminin formalaşdırılması (tələbat, dəyərlər, meyllər, motivlər), onun sayəsində işçidə əməyə münasibəti bu və ya digər münasibətlər tipinin formalaşdırılmasıdır.

Sosial – psixoloji funksiya məənəvi, tərbiyəvi funksiya ilə üzvi şəkildə bağlıdır. İndi əmək haqqının işçi qüvvəsinin fərdi təkrar istehsalı baxımından az əhəmiyyət kəsb etdiyi bir şəraitdə, onun əmək fəaliyyəti üçün əhəmiyyəti xeyli aşağı enmişdir. Eyni zamanda bununla əlaqədar olaraq peşə fəaliyyətinə olan maraq da azalmışdır ki, bir sözlə, sosial və əmək passivliyi baş vermişdir. Sosioloji müşahidələr göstərir ki, əməyə olan maraq və ondan əldə edilən gəlir və qeyri-əmək gəlirləri arasında böyük 129 ziddiyyətlər meydana çıxarılmışdır. Bu onu göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində insan fəaliyyəti üçün məənəvi hesab edilən motivlər və stimullar bir çox hallarda yerlərini dəyişmişdir.

AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAFINDA QEYRİ-NEFT SEKTORU AMİLİ

Mirzəliyeva Ü.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Son illərdə dünya bazarında neftin qiymətinə nəzər salsaq kəskin sürətdə azalmanı müşahidə edə bilərik. Bu baxımdan dövlət iqtisadiyyatının inkişafına yalnız neft amilinin təsir göstərməsi məənfi hallarla nəticələnə bilər. Neftin qiymətində baş verən kəskin dəyişmələr bir sıra maliyyə böhranlarına səbəb olmuşdur.

Dünyada baş verən böhranlara baxmayaraq bu dövr ərzində respublikamız öz makroiqtisadi sabitliyini qorumuşdur. Bunun başlıca səbəbi Prezident İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasətin nəticəsidir. Aparılan siyasət nəticəsində son illərdə qeyri-neft sektorunun payı 70%-ə çatmışdır. Rəsmi statistika və makroiqtisadi göstəricilərə nəzər yetirsək son 12 il ərzində qeyri-neft sektorunda 2.5 dəfə artım əldə olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun inkişafına sərf olunan vəsaitlər neft sektoru gəlirləri hesabına həyata keçirilmişdir. Prezident tərəfindən imzalanan sərəncamlar sayəsində kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi, bu fəaliyyəti icra edən subyektlərə güzəştlərin verilməsi, kənd təsərrüfatı və nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə böyük məbləğlərdə vəsait xərclənmişdir. Bütün qeyd olunanlar nəticəsində ölkənin qeyri-neft sektorunda canlanma baş vermişdir.

Respublikada istehsal edilən bir sıra qeyri-neft məhsulları müxtəlif bölgələrə ixrac olunur. Ölkəmizdə son illər ərzində yaradılmış iş yerlərinin əksər hissəsi qeyri-neft sektorunun payına düşür.

Dövlət iqtisadiyyatının inkişafında qeyri-neft sektorunu müsbət amil hesab edən Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr edilmiş iclasda qeyd etmişdir: "Bizim uğurlarımız, doğurdan da tarixi xarakter daşıyır. Altı ay ərzində iqtisadiyyatımız inkişaf edib, baxmayaraq ki, neftin qiyməti aşağı səviyyədədir. Baxmayaraq ki, qonşuluqda iqtisadi vəziyyət hələki o qədər də müsbətə doğru dəyişməyib, Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf edir. Bax, indi gətirəcəyim rəqəmlər bunu göstərəcək və sübut edəcək ki, bu, doğurdan da tarixi nəliyyətdir. Beləliklə, altı ay ərzində iqtisadiyyat 5.7 faiz artmışdır. Bu çox gözəl göstəricidir, ölkəmizin dinamik inkişafını sübut edir. Bundan da gözəl göstərici qeyri-neft sektoruna aiddir. Burada da biz 9.2 faiz artım gördük".

Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsinin uğurlu nəticələrindən sayılan qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafını müsbət amil kimi dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında demişdir: "Son müddət ərzində Azərbaycanda sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafı artır. Baxmayaraq ki, dünyanın iqtisadi böhranı davam edir, biz bu istiqamətdə də çox ciddi addımlar atmışıq. Əminəm ki, yaxın illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafı daha da sürətlə gedəcək. Elə etməliyik ki, neftdən, qazdan asılılıq minimum səviyyəyə endirilsin. Sevindirici hal ondan ibarətdir ki, bizim sənayemiz artır. Sənaye potensialımız baxmayaraq ki, az artır. İqtisadiyyatımızın, sənayemizin qeyri-neft sektoru artır, orada artım 3,6 faizdir, bu, yaxşıdır. Kənd təsərrüfatı 2,4 faiz artıb və əminəm ki, daha da artacaq".

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında Azərbaycanda 43 milyard 436,3 milyon manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur ki, bunun da 28 milyard 536,2 milyon manatı qeyri-neft sahələrinin payına düşür. Yeri gəlmişkən, cari ilin doqquz ayında qeyri-neft sektorunun ümumi daxili məhsulda payı ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə bir qədər azalsa da, sənayenin qeyri-neft sahələrində 3,6 faizlik artım qeydə alınmışdır. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2014-cü ilin "Sənaye ili" elan edilməsi və

bununla bağlı təsdiq edilmiş tədbirlər planının icrası qeyri-neft sənayesinin inkişafına yeni impuls vermişdir. Bütövlükdə isə “Sənaye ili” çərçivəsində və sonrakı dövrdə həyata keçirilmiş tədbirlər müsbət nəticələr vermişdir. Belə ki, 2016-cı ilin doqquz ayında Azərbaycanda 16 milyard 378,1 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövründəkindən 1 faiz çoxdur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, bu ilin doqquz ayında Azərbaycanda 6 milyard 75,4 milyon manatlıq qeyri-sənaye malları istehsal olunmuşdur ki, bu da əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 3,6 faiz çoxdur. Bütün bunlar, heç şübhəsiz, ölkədə son illərdə sənayeləşmə, yeni sənaye zonalarının yaradılması ilə bağlı görülmüş işlərin, məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biri də turizmdir. Adıçəkilən sahə gəlir gətirmək baxımından olduqca cəlbedicidir. Məhz buna görədir ki, son illər ölkəmizin mövcud turizm potensialının tam hərəkətə gətirilməsi istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir, Bakıda, eləcə də regionlarda müasir turizm obyektləri tikilib istifadəyə verilir, bu sahədə xidmətlərin səviyyəsi gətirdikcə yaxşılaşdırılır. Ötən il, həmçinin nəqliyyat, informasiya və rabitə sahələrində də əhəmiyyətli dərəcədə artım baş vermişdir ki, bu da qeyri-neft sektorunun inkişafına dəyərli töhfə hesab edilməlidir. Ölkənin turizm imkanlarından tam istifadə ÜDM-nin artımına gətirib çıxaracaq. Belə ki, Azərbaycanın zəngin turizm potensialına malik olması və ölkədə turizm infrastrukturunun son illər sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun bu istiqaməti üzrə ölkəyə böyük gəlirlər vəd edir.

Belə ki, qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payı 2012-ci ildəki 52,7 faizdən 2017-ci ildə 72,4 faizə yüksələcək. Bu dövr ərzində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında neft sektorunun payı nəzərəcarpacaq dərəcədə aşağı enəcək ki, bu da iqtisadiyyatımızın neftdən asılılığının ildən-ilə azaldığını göstərməklə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi hesabına qeyri-neft sektorunun dinamik inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən genişmiqyaslı fəaliyyətin nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, heç şübhəsiz, qarşıdakı illərdə qeyri-neft sənayesinin sürətli inkişafına təkan verəcəkdir. Dövlət başçısı İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, sənaye sahəsində icrada olan və planlaşdırılan layihələr ölkəmizə böyük xeyir gətirəcək, minlərlə, on minlərlə yeni iş yeri yaradılacaq. Bu da Azərbaycanın qeyri-neft məhsullarının ixracını artırmağa imkan yaradacaq.

MÜASİR MENECEMENT SİSTEMİNDƏ SƏLAHİYYƏT VƏ MƏSULİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

Mirzəzadə A.İ.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Menecment idarəçilik fəaliyyəti sistemidir. Həmin fəaliyyət sistemi özünə idarəetmə prosesini, fəaliyyətin təşkilini, icraçılar arasında funksiyaların və məsuliyyətin bölüşdürülməsini, resursların (material, texnika-texnologiya, kapital, informasiya, əmək resursları) səmərəli seçimi və istifadəsini, çoxvariantlı qərarların qəbul edilməsini, iş stiliyin müəyyən edilməsini və bütün bunlar üçün xüsusi idarəetmə orqanlarının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

İdarəetmə çoxcəhətli bir prosesi əhatə edir. O, cəmiyyətin bütün fəaliyyət dairəsi ilə əlaqədardır. Çünki hər bir idarəetmə mərhələsi nəticə etibarilə insanların fəaliyyətinin nizamlanması, qaydaya salınması, kiçik və böyük kollektivlərin idarə olunması, bu isə istehsal, əmək kooperasiyasının həyata keçirilməsi, habelə canlı əməklə istehsal vasitələrinin müəyyən qaydada əlaqəndirilməsi ilə bağlıdır. Menecmentin mahiyyəti müəsisənin (firmanın) malik olduğu resurslardan səmərəli istifadə etməklə daha yüksək gəlir əldə etməkdir.

Menecmentdə idarəetmənin təşkilati-sərəncam, iqtisadi, sosial-psixoloji metodları, qiymət siyasəti və onun məqsədləri, idarəetmənin marketinq, nəzarət, planlaşdırma, təşkilətmə, tənzimləmə kimi funksiyaları geniş təhlil olunur.

Bazar iqtisadiyyatı planlı təsərrüfata nisbətən idarəetmə qərarları qəbul edən rəhbərlərdən daha yüksək bilik və bacarıq tələb edir. Belə tələb strateji qərarlar qəbul edən mütəxəssislərə qarşı daha yüksək olur. Çünki bazarın tələbatına cavab verən, istehlakçıları özünə geniş cəlb edən, yeni texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərə malik orijinal əmtəələrin istehsalı səmərəli strategiyanın işlədilməsi və tətbiqini tələb edir ki, bu da firmanın ali rəhbərliyinin funksiyasına daxildir. Bu keyfiyyətlər də yalnız o idarəedicilərdə olur ki, onlar idarəetmənin metod və funksiyalarına, onun iqtisadi mexanizminə, yenilik barədə zəruri biliklərə malik olsunlar, birgə əməyin motivasiyasını lazımi səviyyədə təşkil edə bilsinlər. Menecerləri müasir rəqəbat və dəyişkən xarici mühitdə resurslardan daha yaxşı istifadə edilməsi sahəsində bilik sisteminin daşıyıcıları adlandırmaq

olur.

İdarəetmə prosesi universal xarakter daşıyır və müəyyən kooperasiya-istehsal əlaqələri şəraitində baş verir. Hər bir elmin predmeti olduğu kimi idarəetmə elminin də öz predmeti vardır. Elmin məzmunu onun predmetindən daha genişdir. Məsələn, idarəetmə elminin məzmunu aşağıdakılardan ibarətdir: 1) idarəetmə nəzəriyyəsi; 2) idarəetmə metodları; 3) idarəetmənin təşkili; 4) idarəetmə texnikası; Bu 4 bölmənin hər biri öz növbəsində bir sıra idarəetmə məsələlərindən ibarətdir. Lakin bu fənnin məğzi əsasən idarəetmə fəaliyyəti və münasibətlərindən ibarətdir. Menecmentin predmetinin formalaşması uzunmüddətli bir yol keçmişdir. Bu barədə ayrı-ayrı mütəxəssislər arasında fikir ayrılığı olmuşdur. Menecmentin predmetinin əhatə dairəsini süni olaraq nə genişləndirmək, nə də dar çərçivəyə salmaq lazımdır. İdarəetmə prosesi birinci növbədə münasibətlər problemi ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai münasibətlərin iqtisadi, ideoloji, hüquqi, etik, psixoloji və s. növləri vardır. Bu münasibətlər içərisində iqtisadi münasibətlər başlıca yer tutur. Lakin bu heç də digər münasibətlərin idarəetmə üçün əhəmiyyətsiz olduğuna dəlalat etmir. Başqa elmlərdən fərqli olaraq, idarəetmə elmi (menecment) yalnız iqtisadi münasibətləri deyil, bütün ictimai münasibətləri məcmu halda öyrənməli və nəzərə almalıdır. Bu, idarəetmə elminin (menecmentin) ən başlıca xüsusiyyətlərindən biridir. Menecment həm də bu münasibətləri bütövlükdə, kompleks vəziyyətdə-integrativ halda öyrənir. Bu, nəticə etibarilə müəyyən idarəetmə qərarlarının icrası ilə əlaqədar olur. Ona görə də bəzi mütəxəssislər idarəetmə qərarlarını menecmentin predmeti adlandırmışlar. İdarəetmə münasibətləri maddi məzmunla malikdir. İdarəetmənin iqtisadi funksiyası istehsalın öz mahiyyətindən irəli gəlir, əmək bölgüsü və əmək kooperasiyası ilə müəyyən edilir. Bu mənada idarəetmə və bu sahədə baş verən münasibətlər maddi istehsalın daxili məzmununu təşkil edir.

Deməli, iqtisadi münasibətlər idarəetmə münasibətlərini müəyyən edən başlıca şərtidir. Bununla belə idarəetmə münasibətləri heç də istehsal münasibətlərinin passiv nəticəsi deyildir. İdarəetmə münasibətləri də istehsal münasibətlərinə əks təsir göstərə bilər. Cəmiyyətə yabançı olan mənfi halların, inkişafda durğunluq meyllərinin baş verməsi xeyli dərəcədə idarəetmə münasibətlərində, kadr siyasətində baş verən ciddi nöqsanlardan irəli gəlmişdir. İdarəetmə münasibətləri çoxcəhətli münasibətlər sistemindən, tipindən ibarətdir. İdarəetmə münasibətlərinin aşağıdakı tipləri vardır. a) idarəedən sistem (idarəetmə subyekti) ilə idarəolunan sistem (idarəetmə obyektı) arasındakı; münasibət; b) idarəedən sistemin daxilində baş verən münasibətlər. Məsələn, idarəetmə mərhələlərində - müəssisə idarə aparatı ilə onun sexləri, müəssisə ilə nazirlik arasında baş verən münasibətlər. İdarəetmə münasibətləri həmçinin şəxsiyyətlərarası, sistemlərarası, qarışıq, qrup, fərdi münasibətlərə ayrılır. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər fərdi və kollektiv şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən ibarətdir. Məsələn, fəhlə ilə usta, briqadir, usta ilə sex arasındakı münasibət fərdi münasibətlərdir. Müəssisənin idarəetmə orqanları vəsilələri, şöbələri arasındakı münasibətlər, müəssisənin hər hansı şöbəsi ilə nazirliyin şöbəsi arasındakı əlaqədən irəli gələn münasibətlər kollektiv şəxsiyyətlərarası münasibətlərdir.

İqtisadi, sosial sistemlər və onların yarım sistemləri arasındakı münasibətlər, məsələn, deyək ki, cəmiyyətdə müəssisə, nazirlik, habelə ictimai təkrar istehsalın müxtəlif fazaları arasındakı münasibətlər sistemlərarası münasibətlərə aiddir. Qarışıq sistemlərə misal olaraq cəmiyyətlə işçilər, işçilərlə müəssisələr, ictimai istehsalın idarə edilməsinin sosial, maddi-texniki tərəfləri, aspektləri, əlaqələri, onların doğurduğu münasibətləri göstərmək olar. Ona görə də iqtisadi sistemdə insan münasibətləri ilə yanaşı insan-maşın sisteminin öyrənilməsi, bununla əlaqədar olaraq, idarəetmənin bir subyekti olmaq etibarilə insan amilinin fəallaşdırılması, burada iqtisadi şərtlərlə yanaşı texniki, texnoloji, psixofizioloji, erqonomik amillərin nəzərə alınması son dərəcə vacibdir. Məsələnin bu cür qoyuluşu birinci növbədə müasir elmi-texniki tərəqqinin keyfiyyətcə inqilabi xarakterindən, tələblərindən irəli gəlir. İdarəetmə prosesində baş verən şəxsiyyətlərarası münasibətlər eyni və müxtəlif vəzifəli adamlar arasındakı münasibətlər halında olur.

Məsələn, usta ilə usta, nazir ilə nazir, fəhlə ilə fəhlə, fəhlə ilə sex rəisi, müəssisə rəhbəri ilə nazir arasındakı münasibətlər belə münasibətlərdəndir. İdarəetmə münasibətləri inzibati-hüquqi, təşkilati, psixoloji tipli münasibətlər kimi də təzahür edir. İdarəetmə münasibətlərinin məzmunu və xarakteri hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın qanunları, prinsipləri ilə müəyyən olunur. Sosial ədalət prinsipinin həyata keçirilməsində idarəetmə münasibətləri mühüm rol oynayır.

AZƏRBAYCANDA İQTİSADİYYATIN ƏSAS SEKTORLARINDA İQTİSADI ARTIMIN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ

Mirzəzadə O.S.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müstəqilliyin ilk illərində ölkə iqtisadiyyatında müşahidə olunan dərin iqtisadi tənəzzül hər şeydən əvvəl özünü ilbəl ÜDM-in azalması, o cümlədən sənaye, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyatın digər sahələrində istehsalın kəskin aşağı düşməsində göstərmişdir. Bu baxımdan heç təsadüfi deyil ki, son on il ərzində iqtisadiyyatın real ifadədə 4 dəfə, o cümlədən, neft sektorunun 5.6, qeyri-neft sektorunun isə 2.8 dəfə artmasına baxmayaraq yalnız 2005-ci ildə ÜDM-nin 1990-cı il səviyyəsinə nail olunmuşdur. Uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi mövqeyi son illər əhəmiyyətli dəyişikliyə məruz qalmış, iqtisadi tənəzzül və onu doğuran səbəblər aradan qaldırılmış, yeni iqtisadi sistemə keçidlə əlaqədar hüquqi baza yaradılmış, əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. Eyni zamanda özəl sektorun iqtisadi inkişafda rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, ölkənin qloballaşan dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını sürətləndirmək məqsədilə həyata keçirilən regional və beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin də təsiri ilə xarici iqtisadi əlaqələr dərinləşmişdir. Ötən on il ərzində ÜDM-in kumulyativ real artım tempi istehlak qiymətlərinin artım tempindən 2 dəfə çox olmuş, ölkə iqtisadiyyatına cəmi investisiya qoyuluşu 7 dəfə, o cümlədən daxili investisiya qoyuluşu 16 dəfə artmış, 2010-cu ilin sonuna büdcə xərcləri, ixrac və strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi 2000-ci il səviyyəsini müvafiq olaraq 15, 14 və 31 dəfə üstələmişdir. Aparılan uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycan Dünya İqtisadi Forumunun 2008-ci il hesabatında dünyada ilin reformatoru adına layiq görülmüş, Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına əsasən alıcılıq qabiliyyəti pariteti məzənnəsi üzrə adambaşına ÜDM 10 min ABŞ dollarına çatmış və 183 ölkə arasında 100 ölkəni qabaqlayaraq orta gəlirli ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

Yuxarıda göstərilən müsbət iqtisadi göstəricilərin əsas səbəbi - 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadi inkişafın Azərbaycan modelinin tətbiq edilməsidir. Bu model milli xüsusiyyətləri və maraqları qorumaqla, təsərrüfat sisteminin bazar mexanizminə keçidin dünya təcrübəsini əsas götürür, tarixi şərait, real sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət, həmçinin adət-ənənələr əsasında hüquqi-demokratik dövlət qurulmasını ön plana çəkir.

Davamlı və dinamik inkişaf məntiqinə əsaslanan bu modelin strateji istiqamətlərini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. sərbəst bazar münasibətlərinə əsaslanan milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması;
2. ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi, texniki-istehsal və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;
3. milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması.
4. əhalinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmağı əsas götürən sosial yönümlülük;
5. əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğunu təmin edən iqtisadi sabitlik və makroiqtisadi artım probleminin həllinə balanslaşdırılmış baxış;
6. qeyri-effektiv təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin bazar mexanizmləri əsasında tənzimlənməsi;
7. məhsul istehsalçıların öz fəaliyyət növlərini və istiqamətlərini müstəqil müəyyən etməsinə imkan yaradılması;
8. investisiya siyasətinin həyata keçirilməsi və xarici kapitalın cəlb edilməsi üçün müvafiq iqtisadi stimulların yaradılması;
9. etibarlı sosial təminat üçün dövlətin aktiv rolunun saxlanılması, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin sosial maraqlarının qorunması üçün güclü sosial siyasətin həyata keçirilməsi.

İqtisadi artım probleminin həllinin vacib istiqamətlərindən biri investisiyadan istifadə etmək və onun təsirini artırmaqdır. İnvestisiyadan effektiv təsiri isə investisiya siyasətinin uğurla həyata keçirilməsində asılıdır. Başqa sözlə, investisiya siyasəti iqtisadi artımın stimullaşdırılması istiqamətində həyata keçirilməlidir. İnvestisiya siyasəti haqqında bir sıra tədbirlərin olmasına (praktiki olaraq hamı razıdır ki, vergiləri azaltmaq zəruridir və pul kütləsinin genişləndirilməsi yalnız müəyyənlanmış şərait üçün müsbətdir) müasir şəraitdə iqtisadi artımın stimullaşmasına yanaşma çox genişdir. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

1. Əsas məqsəd istehsal sferasına vəsaitin cəlb edilməsinə iqtisadi stimulların yaratmaqdır. Bunun üçün, hər şeydən əvvəl, ödəmə qabiliyyətli müəssisələrin qiymətli kağızlarının girovu əsasında kommersiya banklarının kreditləri hesabına Mərkəzi Bankın istehsal fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini təşkil etmək lazımdır.
2. Pul-kredit siyasətinin daxili tələbi stimullaşdırılmasına əsaslanması. Bunun üçün investisiya və istehlakçı tələbinin eyni vaxtda stimullaşdırılması həyata keçirilmişdir..
3. İqtisadi artımın stimullaşdırılmasına yeni yanaşma kimi struktur və institusional yenidənqurma. Bu məqsədə nail olmaq üçün ilkin şərait yüksək iqtisadi sərbəstlik səviyyəsinin təmin edilməsi ilə investisiya və sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühit yaranmalıdır.

Lakin, bu iki məqsəd bir-birinə qarşı ziddiyyət təşkil edirlər. Belə ki, dövlətin institutlarının hər hansı birinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra xərclərin artırılması zəruridir.

Aşağı neft qiymətləri dövründə iqtisadi artım. 2004-2014-cü illər ərzində Azərbaycanda yürüdülməklə makroiqtisadi siyasətin hər iki istiqaməti - fiskal və pul-məzənnə siyasətləri iqtisadi artımın dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Dövr ərzində Azərbaycan makroiqtisadi sabitlik göstəricilərinə görə global miqyasda qabaqcıl mövqelərdə qərarlaşmış, əldə edilmiş iqtisadi siyasət uğurları ölkənin biznes-investisiya cəlbediciliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmişdir. Ötən dövr üzrə makroiqtisadi siyasətin təhlili onu göstərir ki, iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasında neft ən mühüm amil olmuşdur.

Ucuz neft qiymətləri dövrünün başlanması Azərbaycan iqtisadiyyatı qarşısında əhəmiyyətli çağırışlar formalaşdırmış oldu. Belə ki, yeni şəraitin milli iqtisadiyyata əsas təsir kanalları xarici balans (tədiyə balans), daxili balans (dövlət maliyyəsi, o cümlədən strateji valyuta ehtiyatları; özəl investisiya tələbi ^ iqtisadi artım ^ makroiqtisadi sabitlik), o cümlədən bank-maliyyə sektoru (maliyyə sabitliyi) olmuşdur.

Yeni iqtisadi reallıqların milli iqtisadiyyata mənfi təsirlərini minimuma endirmək, xarici və daxili balans korreksiya etməklə makroiqtisadi sabitliyi qorumaq Azərbaycan dövlətinin əsas prioritetlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan institusional islahatların əhatə dairəsi daha da genişləndirilmiş, həmçinin iqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsi - vergi və gömrük idarəetməsinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində səmərəli addımlar atılmışdır. Aparılan islahatların təsiri qısa müddətdə biznes və investisiya aktivliyində müşahidə edilmiş və bu təsirin çoxşaxəli səmərəsinin ortamüddətli dövrdə daha da artacağı gözlənilir.

RİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Muxtarova R.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Risqlərin idarə edilməsi prosesi bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin müəyyən edilməsi, qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, məqbul risk limitlərinin müəyyən edilməsi vasitəsi ilə onlara nəzarət edilməsi və risklərin azaldılmasıdır. Risklərin idarə edilməsi funksiyası Müşahidə Şurası səviyyəsindən işçilərin səviyyəsinə kimi bank daxilində yuxarıdan aşağı istiqamətdə müəyyən edilən vəzifə və səlahiyyətlərin ümumi strukturudur. Bu funksiyanın əsas məqsədi bankın fəaliyyətinə xas olan spesifik riskləri müəyyənləşdirmək və qiymətləndirmək, həmin risklər barədə hesabat vermək, onlara nəzarət etmək və azaltmaq üçün istifadə olunan üsulları təyin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə risklərin idarə edilməsi funksiyası aşağıdakıların aydın müəyyənləşdirilməsini tələb edir:

- Risklərin idarə edilməsi funksiyası tərəfindən nəzarət edilən risklərin həcmi. Risklərin həcmi səciyyəvi olaraq bankın hər bir əməliyyat bölməsinin üzvləşdiyi müəyyən risklər haqqında ətraflı məlumatı təsvir edən Risk Xəritəsinin yaradılması vasitəsilə müəyyən edilir. Bankın fəaliyyətinə xas olan risklərin əsas növləri təfərrüatı ilə bu Standartın 2-ci bəbdində göstərilmişdir.

- Risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati strukturunun bankın ümumi təşkilati strukturunun daxilindəki mövqeyi. Risklərin idarə edilməsi funksiyasını həyata keçirən təşkilati strukturunun təsviri bu Standartın 1.1-ci bəndində göstərilmişdir.

- Risklər haqqında məlumatın qiymətləndirməsi, onlar barədə hesabatların hazırlanması, nəzarət edilməsi (limitlərin müəyyən edilməsi) və işgüzar qərarların qəbul edilməsi prosesinə daxil edilməsi metodologiyası. Bu metodologiyayı hazırlanması Standartın 2-ci və 3-cü bəndində göstərilmişdir. Hər bir bank fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və əldə edilən məlumatlara uyğun olaraq öz metodologiyasını yaratmalıdır. Risklərin idarə edilməsi üzrə səlahiyyət səviyyələri və onlarla əlaqədar operativ qərarların qəbul edilməsi Müşahidə Şurasından başlanır və yuxarıdan aşağı hər bir ixtisas sahəsi üzrə həvalə olunur. Məsələn, bankda risklərin idarə edilməsi prosesini həyata keçirən və yaranan məsələlər üzrə gündəlik qərarların qəbul edilməsi səlahiyyəti risklərin idarə edilməsi komitələrinə həvalə edilə bilər (diaqramda göstərilən təşkilati struktura əsasən). Risklərin idarə edilməsi komitələri Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnaməyə əsasən fəaliyyət göstərirlər və öz işində risklərin idarə edilməsi qaydalarını rəhbər tutmalıdırlar. Müşahidə Şurası bankın fəaliyyəti nəticəsində məruz qaldığı bütün riskləri başa düşməli və onlar haqqında tam məlumatlar əldə etməlidir. O, həmçinin bankın fəaliyyəti nəticəsində üzvləşdiyi bütün risklərin münasib səviyyələrini müəyyən etməli və riskləri düzgün müəyyənləşdirən, qiymətləndirən və onlara nəzarət edən səmərəli risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılmasını təmin etməlidir. Bu məqsədlə

Müşahidə Şurası risklərin idarə edilməsini həyata keçirən təşkilatı strukturunu və risklərin idarə edilməsi üzrə bütün qayda və prosedurları təsdiqləyir.

Müşahidə Şurası risklərin idarə edilməsi üçün tam məsuliyyət daşıdığı halda, idarəedici məsuliyyət İdarə Heyətinin üzərinə qoyulur. İdarə Heyəti Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilən və risklərin idarə edilməsini həyata keçirən təşkilatı strukturu yaradır və risklərin idarə edilməsi üzrə bütün qayda və prosedurları hazırlayır. İdarə Heyəti mütəmadi olaraq Müşahidə Şurasına risklərin idarə edilməsi barədə hesabat verir – bu adətən bankda müəyyən edildiyi kimi, İdarə Heyətinin Müşahidə Şurasına verdiyi aylıq və rüblük hesabatların bir hissəsini təşkil edir.

Müşahidə Şurası İdarə Heyətindən asılı olmayan və risklərin idarə edilməsi üzrə müstəqil qərarlar qəbul edə bilən daxili komitələr yaradır. Bu komitələr, bankın fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumata və bankda risklərin idarə edilməsi üzrə konkret məsuliyyətə malik olan İdarə Heyətinin bir neçə üzvündən, eləcə də bankın struktur bölmələrinin rəhbər işçilərindən təşkil olunurlar. Razılaşdırılmış hesabat prosedurlarına uyğun olaraq daxili komitələr eyni zamanda Müşahidə Şurasına və İdarə Heyətinə hesabat verir. Risklərin idarə edilməsini daha da operativ həyata keçirmək və əməliyyat cəhətdən dəstəkləmək üçün bankda adətən müvafiq riskləri idarəetmə departamenti yaradıla və ya bu işə müvafiq əməkdaşlar müvəkkil edilə bilər. Riskləri idarəetmə departamenti və müvəkkil əməkdaşlar daxili komitələrlə sıx fəaliyyət göstərir. Daxili komitələrin funksiyaları, vəzifə və səlahiyyətləri İdarə Heyəti tərəfindən məsləhətləşmələrdən sonra hazırlanan və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiq edilən daxili komitələrin əsasnamələr ilə müəyyən olunur və bankın fəaliyyəti nəticəsində üzləşdiyi risklərin idarə edilməsindən ibarətdir. Daxili komitələr aşağıdakı sahələr üzrə konkret məsuliyyət daşımalıdır:

- risklərin və onlara nəzarət üsullarının müəyyənləşdirməsi, müvafiq risk xəritəsinin tərtib edilməsi;
- risklərin idarə edilməsi qaydalarının hazırlanması və onların tətbiq edilməsinə nəzarət edilməsi (bu qaydalarda risklərin strukturu və idarə edilməsi metodologiyası müfəssəl təsvir edilir və bu qaydalar müntəzəm olaraq yeniləşdirilir);
- risklərə nəzarət üçün limitlərin müəyyən edilməsi (buraya qarşı tərəfin maksimal risk təhlükəsi, risk mövqeyi məbləği kimi sadə tərkibli limitlər və Riskə məruz dəyər, Stres testlər kimi risklərin qiymətləndirməsi metodları ilə ölçülən təkmilləşdirilmiş limitlər daxildir);
- bankın vəsaitlərin aktiv və passivləri üzrə bölüşdürülməsi. Bölüşdürülmə ilə bağlı qərarlar likvidlik boşluğu (cəlb edilmiş vəsaitlərlə yerləşdirilmiş vəsaitlər arasında fərq) təhlilləri əsasında qəbul edilməlidir. Likvidlik riski mövqeyini bağlamaq üçün ehtimal edilən müddət müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə Riskə məruz dəyər metodu tətbiq edilə bilər;
- bankın vəsaitlərinin səmərəli istifadəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə sxemlərinin təsdiq edilməsi. Bu sxemlərdə bankın daxilində əməliyyat vahidlərinin biri birinə təklif etdiyi aktiv, öhdəliklər, kapital və balansdankənar məhsullarının qiymətləri də əks olmalıdır. Müşahidə Şurası bankın üzləşdiyi bütün risklərin idarə edilməsini həyata keçirərkən, vəzifələrini spesifik risk kateqoriyasını idarə etməkdə məsul olan bir və ya bir neçə xüsusi komitə yarada bilər. Məsələn:
- Kredit komitəsi (KK) - kreditlərin təsdiqlənməsini və idarə edilməsini yerinə yetirir;
- Aktiv və passivləri idarəetmə komitəsi (APIK) - bankın maliyyə vəsaitlərinin bölüşdürülməsinin təsdiqlənməsini və idarə edilməsini yerinə yetirir;
- Riskləri idarəetmə komitəsi (RİK) - digər risklərin idarə edilməsi həyata keçirir və mövcud risklərin idarə edilməsi üzrə daxili komitələrinin fəaliyyətini əlaqələndirir. Daha iri banklarda daxili komitələrin hər biri RİK-in birbaşa ümumi nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Onlar razılaşdırılmış prosedurlara uyğun olaraq RİK-ə hesabat verirlər, lakin buna baxmayaraq sərbəst iş qrafikinə malik olurlar. Risklərin idarə edilməsi bölməsinin məqsədi gündəlik olaraq RİK-in fəaliyyətinə əməliyyat dəstəyinin təmin edilməsidir. Risklərin idarə edilməsi bölməsinə RİK tərəfindən verilən spesifik tapşırıqlar bankın fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılıdır. Risklərin idarə edilməsi bölməsi bankın fəaliyyətinin Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiqlənən risk limitləri çərçivəsində həyata keçirilməsinə nəzarət edir. Risklərin idarə edilməsi bölməsi hər bir əməliyyat bölməsinin fəaliyyəti nəticəsində üzləşdiyi bütün spesifik risklərin müəyyən edilməsini, onların idarə edilməsi üçün qayda və prosedurları, o cümlədən hər bir işçinin risklərin idarə edilməsi sahəsində vəzifə təlimatının hazırlanmasını təmin edir. Həmçinin, Risklərin idarə edilməsi bölməsi hər bir əməliyyat bölməsində risklərin idarə edilməsi fəaliyyəti barədə müntəzəm olaraq hesabatları təqdim edən sistemin fəaliyyət göstərməsini təmin etməlidir. Bu səbəbdən Risklərin idarə edilməsi bölməsini əməliyyatlar barədə məlumatla təmin edən bölmələr bank fəaliyyətini həyata keçirən əməliyyat bölmələrindən müstəqil olmalıdır. Əməliyyat bölmələri müəyyən edilmiş limitləri aşarsa, baş verən pozuntu halları barədə Risklərin

idarə edilməsi bölməsinə məlumat verilir. Risklərin idarə edilməsi bölməsi yarana bilən riskləri müzakirə edir və təcili görülməli tədbirlər barədə RİK-ə məruzə edir.

MÜASİR BAZAR İQTİSADİYYATI DÖVRÜNDƏ MÜƏSSİSƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Musayev R.D.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müasir bazar iqtisadiyyatında müxtəlif mülkiyyət formalı çoxnövlü təsərrüfat subyektləri əsas rol oynayırlar. Təsərrüfat subyekti hüquqi şəxsdir, mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət qeydiyyatından keçir və qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün fəaliyyət göstərir.

Kommersiya təşkilatları bazar iqtisadiyyatının özəyini təşkil edir. İqtisadi və hüquqi ədəbiyyatlarda bu özəyin müxtəlif cür adlandırılmasına rast gəlinir: firma, şirkət, müəssisə, təşkilat və s.

Mikroiqtisadi nəzəriyyənin əsasını firma (müəssisə) nəzəriyyəsi təşkil edir. Bu nəzəriyyə milli iqtisadiyyatın əsas həlqəsi kimi firmanın fəaliyyətini öyrənir. Məşhur alman alimi V.Zombart müəssisəni uzunmüddətli planın mövcud olduğu və həyata keçirilməsi üçün vahid iradəli bir neçə şəxsin uzun müddət birgə fəaliyyət göstərmələrini tələb edən subyekt adlandırılmışdır. R.Kour demişdir ki, firma resurslardan istifadə istiqamətlərinin sahibkardan asılı olmağa başladığı zaman baş verən münasibətlər sistemidir. «Firma» anlayışı həm elmi ədəbiyyatlarda və həm də gündəlik biznes fəaliyyətində geniş istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində sözügedən termindən istifadənin fərqli xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, Britaniya qanunvericiliyində «şirkət» anlayışı işlədilir və baza normativ aktlardan biri məhz «şirkətlər haqqında» qanun adlanır. Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyində «müəssisə» və «təşkilat» anlayışları təsbit olunub. Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş Qərbi dövlətlərində biznesin təşkilatı-hüquqi formaları kimi fərdi xüsusi müəssisə, tərəfdaşlıq və səhmdar cəmiyyəti (şirkət) göstərilir. Müəssisə bir tərəfdən çoxlu alt sistemlərdən ibarət olan mürəkkəb sistemi ifadə edir, digər tərəfdən isə daha yüksək nizamlı sistemin tərkib hissəsi sayılır. Mexaniki sistemlərdən fərqli olaraq müəssisənin sosial-iqtisadi sistem kimi çoxlu eynitipli və öz-özünə əmələgələn, çox vaxt formalaşmayan fəaliyyət aspektləri olur, hansı ki, məntiqi idarəetmənin ümumi nəzəriyyəsi çərçivəsində izah edilir. Müəssisə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədilə məhsul istehsal edən və satan, işlər görən və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Müasir müəssisə mürəkkəb təşkilatı struktura malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin təşkilinin üç əsas istiqaməti istehsalın, əməliyyatın və idarəetmənin elmi təşkili müstəsna əhəmiyyəti kəsb edir. İstehsalın elmi təşkili müəssisənin optimal texniki-texnoloji sisteminin yaradılması məqsədinə xidmət edir. Əməliyyatın elmi təşkili əmək kollektivində sağlam münasibətlərin qurulmasını nəzərdə tutur. İdarəetmənin elmi təşkili müəssisənin maddi və insan altsistemində məqsədyönlü təsir göstərən texniki, iqtisadi və humanitar sistemdir. Bazar münasibətləri şəraitində hər cür müəssisə mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində konkret tədbirlər həyata keçirməli, düzgün maliyyə, investisiya və qiymət siyasəti işləyib hazırlamalı və həyata keçirməlidir.

Müəssisənin kommersiya xidmətinə daxil olan şöbələrin təşkilatı quruluşunun formalaşması iki aspekti əhatə edir: müəssisənin idarə edilməsi strukturunda bölmənin yerinin müəyyənəndirilməsi; ayrı-ayrı bölmələr və əməkdaşlar arasında funksiyaların bölünməsi. Kommersiya xidmətinə daxil olan şöbələrin təşkilatı strukturunun qurulmasına bir sıra amillər təsir edir ki, onlar aşağıdakı istiqamətlər üzrə qruplaşdırılır: texniki, iqtisadi, istehsalın təşkili. Texniki amillər texnika, texnologiya və sahə strukturu, buraxılan məhsulun və istehlak olunan material-texniki resurslar təyinatı və miqdarının təsiri müəyyən edir. İqtisadi amillərə: buraxılan məhsula tələbatın səviyyəsi, göndərilən məhsula və alınan material-texniki resurslara görə hesablaşma forması ixracat göndərilən məhsulların payı və s. aiddir. İstehsalın təşkili amillərinə istehsalın tipləri, ixtisaslaşmanın səviyyəsi, istehsalın və anbarların ərazi yerləşdirilməsi daxildir.

Xarici mühitdə sürətlə baş verən dəyişikliklər və bununla əlaqədar yaranan qeyri-müəyyənlik şəraitində müəssisənin idarə edilməsinin müasir vasitələrindən biri strateji idarəetmədir. Təcrübə göstərir ki, kompleks strateji planlaşdırma və idarəetməni həyata keçirən müəssisə digərlərinə nisbətən daha səmərəli fəaliyyət göstərir. Stratejiya müəssisənin məqsədlərini və onların həyata keçirilməsi yollarını müəyyən edir. Bu da müəssisənin fəaliyyət imkanlarının və qəbul edilən idarəetmə qərarlarının sərhədlərini müəyyənləşdirdiyindən onun strategiyasında baş verən istənilən dəyişiklik biznes fəaliyyətinin bütün tərəflərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Düzgün seçilmiş stratejiya dəyişkən, qeyri – müəyyən və risklərlə dolu mühitdə müəssisəyə daha düzgün istiqamət göstərəcəkdir. Bütün bunları ümumiləşdirərək, strategiyaları müəssisələrin həyatında başlıca əhəmiyyətini aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik. - Stratejiya hər şeydən əvvəl ətraf mühiti lazımcı

qiymətləndirməyə və gələcək planları daha da mükəmməl hazırlamağa imkan verir; - Strategiya müəssisə öz – özünü hərtərəfli qiymətləndirməyə imkan verir. Strateji qərarlarda müəssisəyə mövcud vəziyyəti və imkanları hərtərəfli təhlil etməyə imkan verir; - Strategiya, müəssisədə alınan qərarların və gələcək layihənin mükəmməliyini və doğruluq dərəcəsini artırmağa xidmət edir.

İDARƏETMƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN MÜASİR METODLARI

Naibov N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Nəzarəetmə idarəetmənin mühüm funksiyasıdır. Nəzarəetmə idarəolunan sistemlərin fəaliyyətinin qaydaya salınması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu isə idarəetmə obyektini haqqında müəyyən informasiyaların mövcudluğunu tələb edir. Nəzarət nəinki idarəetmə obyektini, həmçinin idarəetmə subyektini də əhatə edir. Nəzarətin obyektini bütün istehsal sistemləri və yarım sistemləri, funksional və xətti sistemlər, istehsal, tədavül və s. sahələr ola bilər. Nəzarətin subyektini isə, fərdi adamlar, qrup adamlar və bütövlükdə təşkilat ola bilər. Nəzarət ilkin, aralıq və son xarakterli nəzarət ola bilər.

Nəzarətin başlıca məqsədi qərarların qəbulu ilə icrası arasındakı vəhdətliyi təmin etməkdən, sosial-iqtisadi inkişafdakı nöqsanları, ayrı-ayrı kənarlaşma hallarını aradan qaldırmaqdır. Nəzarətin başlıca məzmunu yoxlamaqdan, baş verə biləcək nöqsanların qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu baxımdan nəzarət həm də xəbərdarlıq xarakteri daşıyır. Nəzarətin başlıca vəzifələri aşağıdakılardır:

- hər hansı bir dövr üçün nəzarət edilən obyektin real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, aşkara çıxarılması;

- ümumdövlət qaydalarından kənarlaşma hallarının konkret istiqamətinin müəyyən edilməsi;
- həmin kənarlaşma hallarının səbəblərinin aşkara çıxarılması;
- lazım gəldikdə əlavə informasiya materiallarının toplanması;
- bunlar əsasında yoxlanılan obyektin fəaliyyətinin qaydaya salınması üçün təsirli tədbirlərin

görülməsi.

Nəzarətin aşağıdakı formaları vardır:

- 1) dövlət nəzarəti (səlahiyyətli dövlət orqanlarının həyata keçirdiyi nəzarət)
- 2) ictimai nəzarət (müxtəlif ictimai təşkilatların həyata keçirdiyi nəzarət)
- 3) xalq nəzarəti (müəssisə və idarələrdə işçilərin nəzarəetmə yolları)
- 4) ictimai partiyaların nəzarəti

Nəzarətin həyata keçirilməsində uçot mühüm rol oynayır. O nəzarəetmə üçün kəmiyyət və keyfiyyət səpkili informasiya verir. Uçot həmçinin maliyyə və maddi resurslardan istifadənin təhlil edilməsi üçün də müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İctimai istehsalda istifadə olunan uçot sisteminə 4 uçot forması – operativ, mühasibat, maliyyə və statistika uçotu daxildir. Hər bir uçot formasının öz növbəsində xüsusi vəzifələri, metodları və təşkil olunma qaydası vardır.

Nəzarət ayrı-ayrı təşkilatlarda və onların daxili bölmələrində əlverişli şəraitin yaradılmasına imkan yaratmalıdır. Bunun üçün təşkilatların özlərində və onlardan kənarda müxtəlif nəzarəetmə sistemləri yaradılır. Nəzarət funksiyası öz təbiətinə görə əks (qayıdış) əlaqə prinsipinə, ideyasına əsaslanır. Başqa sahələrdə (məsələn, idarəetmə qərarlarında) olduğu kimi nəzarətin də özünəməxsus texnologiyası vardır:

- 1) Nəzarət konsepsiyasının müəyyən edilməsi, seçilməsi

- 2) Nəzarət məqsədinin seçilməsi
- 3) Nəzarət normaları
- 4) Nəzarət metodları
- 5) Nəzarət sferalarının və həcmnin seçilməsi

Nəzarətin başlıca məqsədi nöqsanların aradan qaldırılmasına kömək etməkdir, stres vəziyyəti, qorxu xofu yaratmaq deyildir. Menecer həmişə nəzarətin səmərəli olmasına, adamlarda stres reaksiyası deyil, müsbət halətin yaranmasına çalışmalıdır.

Nəzarət uçot, qiymətləndirmə və təhlil kimi məsələləri özünə daxil edir, bu özünü funksiya-təhlil formasında göstərir. Nəzarətlə tənzimləmə arasında üzvi laqı vardır. Nəzarət vasitəsilə sosial-iqtisadi proseslərdə baş verən kənarlaşmalar, qeyri-sabitlik yaradan amillər haqqında informasiyalar toplanır, səbəbləri öyrənilir, situasiyaların cari və proqnozlaşdırılan səviyyəsi araşdırılır. Tənzimləmə vasitəsilə isə aşkara çıxarılmış nöqsanların aradan qaldırılması, problemlərin həll edilməsi üçün təşkilati-iqtisadi tədbirlər

sistemi işlənib hazırlanaraq həyata keçirilir və belə bir sistem halını alır: nəzarət-informasiya-kənarlaşmanın qiymətləndirilməsi-tənzimləmə-idarəetmə qərarı.

Nəzarətdə ən başlıca məsələ obyektin arzu olunan standartdan kənarlaşma səbəblərinin sistemli halda aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi, düzəliş-tənzimləmə proqramının tərtib edilməsidir. Ən vacib məsələdən biri də nəzarətin idarəetmə tsikli, menecmentin digər funksiyaları ilə optimal halda əlaqələndirilməsidir. Nəzarətdə həmçinin nəzarət vaxtının (ilkin, cari, son), nəzarət məqsədinin (operativ, strateji), nəzarət predmetinin (inzibati, maliyyə), nəzarət məzmununun (resurslar və s.) və nəzarət metodlarının dəqiqliyi, nəzarət fəaliyyətinin səmərəli təşkili də son dərəcə vacibdir. Hər bir nəzarət növünün öz konkret məzmunu vardır. Bir qayda olaraq kənarlaşmalar yol verilən, yol veriləndən aşağı və yuxarı hədlərdə olur. Ona görə də ən vacib problemlərdən biri həmin kənarlaşmaların faktiki miqyasının müəyyən edilməsidir.

Nəzarət prosesi üç mərhələdən ibarətdir. *Birinci mərhələdə* idarəetmə məqsədləri və strategiyasına uyğun idarəetmə obyektinin fəaliyyətini qiymətləndirmə meyarları və standartları müəyyən edilir. *İkinci mərhələdə* idarəetmə obyektlərinin faktiki əldə edilmiş nəticələri müəyyən edilmiş standartlarla müqayisə edilir, yol verilən kənarlaşma intervalı aydınlaşdırılır, düzəlməsi zəruri olan kənarlaşmalar müəyyən edilir. *Üçüncü mərhələdə* hansı kənarlaşmaların düzəlməsi, aradan qaldırılması, situasiyaların proqnozlaşdırılan nəticələri və s. məsələlər həll edilir.

İdarəçilik nəzarəti firmaların bütün imkanlarının nəzərə alınması və onların potensialından səmərəli istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nəzarət həm də firma xarici və firma daxili situasiyanı, ona təsir edən amilləri dəqiq vaxtında nəzərə almağa imkan verir. Firmadaxili nəzarət çoxcəhətli və geniş əhatəli olur. Burada maliyyə, mühasibat, planlaşdırma xidmətləri (komitələri) mühüm işlər görürlər, nöqsanların, çatışmamazlıqların, hər hansı kənarlaşmaların səbəbləri aşkara çıxarılır, aradan götürülür. Kənarlaşmaların operativ qaydada aradan qaldırılmasında firmadaxili avtomatlaşdırılmış informasiya sistemi və elektron-hesablama texnikasından geniş istifadə edilir. Firmalarda operativ nəzarətlə yanaşı mərkəzləşdirilmiş nəzarət sistemi də formalaşır. Nəzarətin həyata keçirilməsində, informasiyaların təhlilində yuxarıda göstərilən iqtisadi xidmət qrupları ilə yanaşı firmaların mərkəzi marketinq xidməti, firmadaxili marketinq şöbələri, ixtisaslaşmış analitik qruplar və s. mühüm rola malikdir. Nəzarət məqsədilə informasiyaların təhlil edilməsində gəlirlərin uçotu, kontraktların uçotu, xərclərin uçotu və s. metodlardan istifadə edilir.

MÜƏSSİSƏDƏ MALİYYƏ AKTİVLƏRİNİN ÇEVİK İDARƏ OLUNMASI METODLARI

Niftaliyeva F.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 16 mart tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri” Sərəncamına əsasən, uzunmüddətli hədəflərə yönəlmiş, milli iqtisadiyyatın perspektivi, milli iqtisadiyyatın hədəfləri, özəlləşdirmənin ümumi proqramının hazırlanması, xüsusilə, 8 prioritet sektorda (4 istehsal, 2 xidmət, 2 sosial sektorda) potensial investor portfelinin müəyyən edilməsi, həmçinin həmin sahələr üzrə GZİT təhlilin aparılması və strateji yol xəritəsinin hazırlanması yolu ilə gəlir səviyyəsini artırmaq, qeyri-neft sektorlarının inkişafı, habelə, iqtisadiyyatda müəssisələrin dinamik inkişafına nail olmaqla onların səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətliyini artırmaq mühüm məqsədlərdən biridir. Məhz, bu səbəbdən müəssisənin maliyyə aktivlərinin təhlilinin, habelə, müəssisənin bütünlüklə GZİT təhlilinin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə aktivləri bazar iqtisadiyyatı şəraitində müasir sahibkarlıq fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Maliyyə aktivləri – cari aktivlərin ən likvid hissəsidir (pul vəsaitləri, maliyyə qoyuluşları və s. debitor borclar) və müəssisəyə zamanında cari öhdəliklərini həyata keçirmək imkanlarını qiymətləndirməyə şərait yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın real sektorunun effektivliyi müəssisənin likvid aktivləri ilə təminatından asılıdır, hansı ki bu, müəssisənin ödəmə edə bilməmək problemini həll edir, belə ki, likvid aktivlərin ölçüsü müəssisənin mövcud resurslarından rəşional istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün idarəetmə qərarlarının verilməsinə təsir göstərir. Beləliklə, müəssisənin fəaliyyətinin rəqabət effektivliyi də cari aktivlərin ən likvid hissəsi sayılan maliyyə aktivlərinin çoxluğundan asılıdır. Maliyyə aktivləri kapitalın dövriyyəsinə mühüm rol oynayır:

• birinci növbədə, maliyyə aktivləri dövrüyyə mərhələsini başlayır və sona çatdırır. Belə ki, maliyyə aktivlərinin hissəsi kimi pul vəsaitlərinin dövrüyyəsi istehsalat tsiklini müəyyənləşdirir. Bununla da pul vəsaitlərinin dövrüyyəsi müddəti özündə istehsalat-kommersiya tsiklinin müddətini ehtiva edir.

• ikinci növbədə, kapital dövrüyyəsində maliyyə aktivləri müəssisənin likvidliyinə və ödəmə qabiliyyətinə təsir göstərir. Bu da müəssisəyə cari öhdəliklərini zamanında yerinə yetirməyə şərait yaradır.

• üçüncü növbədə, maliyyə aktivlərinin effektiv istifadəsi müəssisənin fəaliyyətinin çevikliyini xarakterizə edir, son nəticədə də bu, onun maliyyə dayanıqlılığını ifadə edir.

Müasir zamanda maliyyə aktivlərinin çevik idarə olunması metodları aşağıdakılardır:

Maliyyə siyasətinin işlənilib hazırlanması, o cümlədən :

• Müəssisənin bütün resurslarının tərkibində aktivlərin vəziyyətinin maliyyə analizi və bu analizin nəticəsi olaraq, likvidlik səviyyəsi və maliyyə risklərinin göstəricisi;

• Maliyyə portfellərinin təşkili və qiymətli kağızların hərəkətinin idarəetmə metodlarının sistemi;

• Debitor borcların idarə olunması metodları sistemi;

• Müəssisənin ümumi kredit siyasəti.

Bu metodların əsas məqsədi müəssisənin hazırkı stabilliyinin saxlanması və gələcəkdə fəaliyyətinin davam etdirməsi üçün zəruri olan müəyyən likvidliyə, maliyyə dayanıqlığına malik olmaq və maliyyə riskinin təsirini minimuma endirməkdən ibarətdir. Bu metodlar aktivlərin idarə olunmasının ən vacib hissəsidir, belə ki, bunlar müəssisənin perspektiv siyasətini formalaşdırır. Təcrübədə bütün maliyyə aktivlərini bir şərt birləşdirir – gəlir əldə etmək. Buna görə də idarəetmə metodikasında müəssisədə “hansı müddətə gəlir əldə olunması təxirə salınacaq və bu məqsədlə kompaniya hər hansı bir zamanı gözləyəcəkmi və ya əlverişli fürsət düşən anda aktivlərini satacaqmı” və s kimi problemlər həll olunmalıdır. Şübhəli borclar üzrə daxili ehtiyatların yaradılması və ya xarici rezerv formasında ixtisaslaşmış şirkətlərlə sığorta müqaviləsinin bağlanması ilə baş verəcək maliyyə itkilərini müəyyən qədər minimallaşdırmaq olar. Bu metodların istifadəsi maliyyə risklərini öncədən proqnozlaşdırmaq, onların səviyyəsini idarə etmək və gələcəkdə maliyyə itkilərinin baş vermə imkanını yumşaltmağa kömək edir.

Qeyd olunduğu kimi, maliyyə siyasəti maliyyə aktivlərinin çevik idarə olunması metodlarının mühüm hissəsidir və müəssisənin həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli mövcudluğu üçün fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Həmin fəaliyyət istiqamətləri də öz növbəsində maliyyə resurslarının səmərəli və effektiv idarə edilməsinin təhlilini və həmçinin maliyyə xidmətlərinin həyata keçirilmə yollarını özündə ehtiva edir. Müəssisənin maliyyə siyasətinin işlənilməsi istiqamətləri özündə dividend siyasətinin seçilməsi, xərclərin idarə olunmasını, investisiya siyasətinin işlənməsini, debitor-kreditor borclarının idarə edilməsini, dövrüyyə kapitalının idarə olunması siyasətini, kredit siyasətinin işlənilməsi və s istiqamətlərin işlənilib hazırlanmasını özündə cəmləşdirir.

Aktivlərin vəziyyətinin maliyyə analizi haqda maliyyə əmsalları vasitəsilə müəyyən qədər məlumat əldə edilə bilər və müəssisə üçün vacib faktorlardan olan likvidlik səviyyəsini və ödəmə qabiliyyətini araşdırmaq olar. Müəssisə maliyyə riski ilə öz öhdəliyini yerinə yetirmək üçün sərəncamında kifayət qədər nağd pul kütləsi olmadıqda qarşılaşır. Maliyyə riski inflyasiyadan, firmanın səhmlərinin dəyəri aşağı düşəndə və ya bank uçot tarifinin yüksəldiyi və s hallardan yaranır. Maliyyə riski pulun alıcılıq qabiliyyəti ilə bağlı risk və Kapital qoyuluşu ilə bağlı olan risklərdən yaranır, məsələn: iqtisadi risklər sayılan inflyasiya və deflyasiya riskləri, müasir zamanda valyuta məzənnəsinin dəyişilməsi ilə əlaqədar yaranan valyuta riskləri, gəlirliliyin enməsi riski və s. hallardır ki, müəssisənin maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi prosesinə, bütövlükdə isə müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərə bilər.

Debitor borclarının idarə edilməsinə kredit limitlərinin və ödəniş şərtlərinin müəyyənləşdirilməsi, qalıq borclara nəzarət edilməsi, gec ödəniş edən müştərilər haqda informasiyaların əldə edilməsi və ya izlənilməsi aiddir. Şirkət kredit götürmə müddətini uzadarkən bir çox faktorları nəzərə almalıdır, belə ki:

• Şirkət müəyyən hesablamalar aparmalıdır, belə ki, əlavə verilmiş kreditə görə şirkətin satış həcmi nə qədər təşkil edəcək?;

• Həmçinin əlavə satışların rentabelliği nə qədər olacaq?;

• Kredit götürmə müddətini uzadarkən, tələb olunan mənfəətlilik nə qədərdir?.

Debitor borcların toplanması prosesini kreditor borcların ödənməsindən daha öncə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə,

• Debitor borcların məbləğləri haqqında dəqiq və yenilənmiş qeydlər aparılmalı;

• Müştərilərə debitor borclar haqqında xatırlatmalar edilməli;

• Gecikmiş ödənişlərə görə faiz tutulmasını tətbiq edilməli;

• Ən son anda, məhkəmə yolu ilə debitor borcların qaytarılmasını təmin etməli.

Müəssisənin ümumi kredit siyasəti dedikdə, kredit götürmək üçün müəssisənin kredit təşkilatını seçməsi, kredit təşkilatının təklif etdiyi kredit faizinin həcmi, eləcə də kredit məbləğinin silinmə müddətləri nəzərdə tutulur. Maliyyə portfeli səhm, istiqraz, pul vəsaitləri ekvivalentləri kimi maliyyə aktivlərinin qruplaşdırılmasıdır, birbaşa investorlar tərəfindən həyata keçirilir və (ya) maliyyə professionalları tərəfindən idarə olunur. Investor investisiya portfelini risk tolerantlığına və investisiya məqsədlərinə əsasən təşkil etməlidir.

Fikrimcə, müəssisədə maliyyə aktivlərinin çevik idarə olunması metodlarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə daxili nəzarət sisteminin də artırılması və baş verə biləcək risk faktorlarının nəzərə alınması mühüm amillərdəndir. Maliyyə aktivlərinin idarə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində aradan qaldırılmalı mühüm məsələlərdən biri də dividend siyasətindəki çatışmazlıqlar tutur, bunu düzgün aparılmayan dividend siyasəti kimi də adlandırmaq olar. Müəssisənin pul vəsaitinin hərəkəti qənaətbəxş olmadıqda, şirkətin ödədiyi dividendlərin illər üzrə artımı çox da yaxşı hal deyildir. Əksinə, səhmdarların razılığı və qərarı ilə məbləğin müəyyən qismi şirkətə yeni investisiya maliyyələşməsi istiqamətinə yönəldilə bilər.

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİ

Rəhimli R.F.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olub cəmiyyətin və sosial inkişafın meyarı olmaqla, müasir şəraitdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində mühüm konseptual istiqamət kimi çıxış edir. Həyat səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının dinamikası və onun keyfiyyətinin son nəticəsi kimi başa düşülür. Ölkədə iqtisadi artım həyat səviyyəsinin yaxşılaşması və onun müəyyən tələbatə uyğunlaşması ilə qiymətləndirilir. Həyat səviyyəsi artımın, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü, yenidən bölgüsü ilə, həmçinin iqtisadi artımın özünə təsir edən makroiqtisadi amildir. Əgər səmərəli iqtisadiyyatdan söhbət gedirsə, onda iqtisadi artımla yanaşı, həyat səviyyəsinin artımı arasında nisbətər başa düşülür. Bu nisbət iqtisadi artımın sosial nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həyat səviyyəsini yüksəltmək və yoxsulluğu ləğv etmək qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərdir və ölkədə iqtisadiyyatın qlobal makroiqtisadi tənzimlənməsi üçün əsas konseptual inkişaf göstəricisidir. Həyat səviyyəsinin xarakteristikası həyat keyfiyyəti, maddi rifah, yoxsulluq göstəriciləri ilə müəyyənləşir, bu göstəricilərin hər birinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında xüsusi və qarşılıqlı əlaqədə təsiri mövcuddur.

İctimai-iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin həyat səviyyəsi insanların maddi, mənəvi və məişət ehtiyaclarının təmin olunmasını təşkil edir. Maddi ehtiyaclar dedikdə buraya qida məhsulları, geyim, ayaqqabı, mədəni və məişət xidmətləri və s. aiddir. Məişət xidmətlərinə isə geniş mənada kommunal xidmətlər, həmçinin nəqliyyat və rabitə xidmətləri, tibbi xidmətlər aiddir. Həyat səviyyəsi əhalinin maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının təmin edilməsini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriya və sosial standartdır. Həyat səviyyəsi standartının əsas komponentləri sağlamlıq, qida, əhalinin gəlirləri və xərcləri, yaşayış, ev əmlakı, pullu xidmətləri, əhalinin mədəni səviyyəsi, əmək şəraiti və istirahəti, sosial təminatıdır və s. Başqə sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsi ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının lazımı səviyyəsi və tələbatlarının səmərəli ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

Həyat səviyyəsi çoxsaylı amillər qrupundan - iqtisadi, sosial, elmi-texniki, ekoloji - asılıdır. Bu amillərin hər birinin dəyişməsi əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərir və onların idarə olunması milli problemlərə aid edilir. Ona görə ki, onlar əhalinin həyat səviyyəsini şərtləndirən milli prioritetlərdir. Həyat səviyyəsi kifayət qədər mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Bununla əlaqədar olaraq yaşayış səviyyəsinin çox ünsürləri əhəmiyyətli cəhətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir və onların kompleks səviyyəsi üçün statistik göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi zəruridir.

Təcrübədə əhalinin həyat səviyyəsinin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

- pul gəlirləri (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq gəlir),
- sərəncamda qalan real pul gəlirləri,
- iqtisadiyyatda məşğul olanlara hesablanmış orta aylıq əmək haqqı,
- təyin olunmuş aylıq pensiyələrin həcmi,
- yaşayış minimumun həcmi (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq məbləğ),
- pul gəlirləri yaşayış minimumun kəmiyyətindən aşağı olan əhalinin sayı,

-əhalinin müvafiq sosial qrupları üzrə yaşayış minimumun kəmiyyəti ilə digər göstəricilərin müqayisəsi.

Deməli, həyat səviyyəsinin kompleks öyrənilməsi yalnız statistik göstəricilər sistemi vasitəsilə mümkündür. Qeyd edək ki, sosial münasibətlər dəyişdikcə göstəricilər sistemi də ona uyğun olaraq dəyişir. Həyat səviyyəsinin statistik xarakteristikasını adekvat əks etdirməyə imkan verən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması iqtisadi ədəbiyyatda əhalinin həyat səviyyəsi anlayışına dair birmənalı fikrin formalaşmamasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

Həyat səviyyəsi əsasən əhalinin gəlirləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, əhalinin məddi nemət və xidmətlərlə təmin olunması dərəcəsi onun həcmindən əsildir.

Ölkə əhalisinin gəlirləri haqqındakı məlumatlar iqtisadiyyatın inkişafını, onun səmərəli fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərə aid edilir. Müasir dövrdə gəlirlər statistikasının əsas vəzifəsi əhalinin gəlirlərinin ümumi həcmnin formalaşmasını, onun quruluşu və dinamikasını, ona təsir edən əməlləri, əhalinin müxtəlif qrupları arasında bölgüsünü və istifadəsini, əsas istiqamətlərini kəmiyyətcə səciyyələndirməkdir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi ölkədə aparılan sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bunun üçün əhalinin həyat səviyyəsinin, fiziki və sosial sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına və yüksəldilməsinə istiqamətlənən əsaslı dövlət siyasəti həyata keçirilir.

VERGİLƏR DÖVLƏTİN İQTİSADI GÜCÜNÜN TƏZAHÜRÜ KİMİ

Sadıqlı Z.T.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Tarix boyunca dövlətlər müxtəlif funksiyalarını həyata keçirmək üçün vergilərdən qazanılan vəsaitlərdən istifadə etmişlər. Bura müharibə xərcləri, təhlükəsizliyin müdafiəsi, ictimai nizamı saxlamaq, iqtisadi infrastruktur, ictimai və sosial məsələlər o cümlədən də dövlətin saxlanılması daxildir. Dövlətlər vergiləri həm də xalqın rifahına xərcləyirlər. Bu xidmətlərin içərisində təhsil sistemi, səhiyyə, pensiyalar, işsizlik üzrə maddi yardımların ayrılması ola bilər.

Vergilər dövlətin əsas gəlir mənbəyi olmaqla müxtəlif sahələrdə onun fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Vergilər üç əsas funksiyanı yerinə yetirir:

- Fiskal
- Tənzimləyici
- Bölüşdürücü

Bu funksiyaların hər biri həm dövlət, həm də onun vətəndaşları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Vergilər həmçinin gəlirlərin əhalinin varlı təbəqələrindən kasıb təbəqələrinə ötürülməsini təmin edir ki, nəticədə cəmiyyətdə təbəqələşmənin qarşısı müəyyən dərəcədə alınmış olur.

Vergilərin dövlət tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyərini ifadə etməsinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, vergi ödəyiciləri dövlətin göstərdiyi xidmətlərin alıcısı olmaqla, bu xidmətləri müxtəlif vaxtlarda və qeyri-bərabər şəkildə istehlak edirlər. Buna görə də dövlət göstərdiyi xidmətlərin qiymətini hər bir xidmət və ayrı-ayrı istehlakçılar üzrə deyil, kompleks şəkildə müəyyən edir. Belə kompleks qiymətin müəyyən olunmasının əsas aləti kimi isə dövlətin tətbiq etdiyi vergi sistemi çıxış edir.

Qeyd etmək zəruridir ki, dövlətin göstərdiyi xidmətlər bazarı adi istehlak və maliyyə bazarlarından çox fərqlidir. Bu bazarda xidmətlərin alqı-satqı şərtləri və qiyməti tələb-təklif əsasında deyil, inhisarçı satıcı olan dövlət tərəfindən müəyyən edilir. Dövlət xidmətlərinin göstərilməsində inhisarçılıq onunla müəyyən edilir ki, dövlət təhlükəsizliyi və idarəetməsi sahəsində heç bir şəxs dövlətin rəqibi ola bilməz. İctimai həyatın başqa sahələrində, misal üçün, təhsil, tibb, elm və mədəniyyət sahələrində bizneslə məşğul olan şəxslərlə müqayisədə dövlətin imkanları daha böyükdür.

Dövlət xidmətləri bazarının daha bir xüsusiyyəti də budur ki, xidmətlərin haqqının ödənilməsi onlardan istifadə edilib-edilməməsindən və maliyyə vəsaitinin olub-olmamasından asılı olmayaraq, məcburi xarakter daşıyır. Bundan əlavə, dövlətin göstərdiyi xidmətlərin haqqının ödənilməsi və bu xidmətin istehlak olunması zaman baxımından da üst-üstə düşür. Dövlət həmin xidmətləri fasiləsiz göstərir və alıcı xidmət haqqını, bu xidmətdən istehlak etdiyi vaxtda, misal üçün, təhsil aldığı və ya xəstəxanada müalicə olunduğu zaman deyil, mütəmadi olaraq yaşadığı dövr ərzində həyata keçirir. Bir sözlə, xidmətin istehlakçısı dövlətin

göstərdiyi xidmətlərin qiymətini müstəqil şəkildə müəyyən etmək imkanında deyil və bu sahədə inhisarçı olan dövlət xidmətlərin həcminə və keyfiyyətinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşıyır.

Beləliklə, vergilərin və vergi sisteminin yaranmasının əsas səbəbi cəmiyyətə dövlət xidmətlərinin göstərilməsində inhisarçılığın və əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olmasından irəli gəlir. Dövlətin vergi sistemi yaradılmaqla vergitutmanın bütün elementləri, o cümlədən vergi dərəcələri, vergitutma bazası, vergi ödəyiciləri, vergi güzəştləri və azadolmaları müəyyən edilir ki, onların da əsasında dövlət funksiyalarının yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclər durur. Dövlət tərəfindən xidmətlərin göstərilməsi və bu xidmətlərin istehlakına görə haqqın ödənilməsi prosesində maraqların qorunması vergi sisteminin optimallaşdırılması yolu ilə həll edilə bilər ki, bunun da nəticəsində normal qiymət balansı, yəni vergitutmanın optimal səviyyəsi formalaşmış olur.

Siyasi və iqtisadi müstəqilliyə nail olmuş Azərbaycan Respublikasında tənzim olunan bazar iqtisadi sisteminin formalaşması və gələcək inkişafı bu sistemə adekvat vergi sisteminin yaradılmasını tələb edirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 11 fevral 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin yaradılması haqqında” fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilmiş, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam həcmdə yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı - Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında da müxtəlif növ vergilərin tətbiqi və yığılması məqsədilə 1992-ci ildən müxtəlif vergi qanunları təsdiq və tətbiq edilmiş, bu qanunlar 9 il ərzində, 2001-ci il yanvarın 1-dək qüvvədə olmuşdur.

Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini təşkil edir. Vergi sistemi ölkədə istifadə olunan bütün vergi növlərinin məcmusuna deyilir. Vergi sistemi heç bir ölkədə bir gündə təşkil olunmamışdır. Müəyyən dövr ərzində vergilərin inkişafı və formalaşması ilə vergi sistemi də formalaşmış və inkişaf etmişdir. Vergi sisteminin inkişafında iqtisadiyyatın pul iqtisadiyyatına çevrilməsi, istehsal və məşğulluq normasının yüksəlməsi, istehsalın bazar iqtisadiyyatındakı tələbin ödənilməsinə uyğun olaraq həyata keçirilməyə başlanması, biznesin inkişafı və genişlənməsi çox böyük rol oynamışdır. Vergi sisteminin mükəmməllik səviyyəsi ölkənin sosial – iqtisadi inkişafını müəyyən edən göstəricilərdəndir. Vergi sistemini təşkil edən vergilərin tətbiqi və vergi qoyma taktikası iqtisadi və sosial strukturla sıx əlaqədardır. Ona görə də həyata keçirilən vergi siyasətinin realığa uyğun olması, istifadə edilən vergilərlə bu vergilərin mahiyyəti arasındakı uyğunluğun qorunması vacibdir.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyatlar yüksək sənayeləşmə və maddi nemətlər normasına nail olmuş iqtisadiyyatlardır. Ona görə də bu ölkələrdə həyata keçirilən vergi siyasəti ilə zəif inkişaf etmiş ölkələrdəki vergi siyasəti bir – birindən xeyli fərqlənir.

Hazırkı dövrdə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi ölkənin təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətini təmin edir, dövlətin təxirəsalınmaz ehtiyaclarını maliyyələşdirməyə imkan verir, büdcə kəsirinin artımının qarşısını alır, ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatına keçidin bütün tələblərinə cavab verir.

Sonda isə tezisimi Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin sözləri ilə bitirmək istəyirəm. “Biz bazar iqtisadiyyatını vergi yolu ilə tənzimləməliyik”

MADDİ XİDMƏT SFERASININ MAHİYYƏTİ VƏ QURULUŞU

Səmədov İ.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Xidmət sahəsi özündə müxtəlif sahələri və insan fəaliyyətinin bir sıra növlərini birləşdirir. Onlar bir-birindən əmək sərfi, onun maddi-texniki şərtləri, istehlak tələbatının ödənilməsi və orada həyata keçirilən iqtisadi münasibətlərin xarakteri ilə fərqlənir.

Xidmətin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, bir iqtisadi kateqoriya kimi başa düşmək üçün onu iki növə bölmək lazımdır; maddi xidmətlər (əşya, məhsul və s.) və sosial, qeyri-sosial maddi xidmətlər (fəaliyyət forması).

Maddi və qeyri-sosial maddi xidmətlər ictimai məhsulun istehlaka çatdırılması, istehsalın tədavi dairəsində başa çatdırılması, əhalinin sağlamlığının qorunması, cəmiyyətin əsas məhsuldar qüvvəsi olan insanın ümumi təhsil və mədəni-texniki səviyyəsinin yüksəldilməsinə, istehsalın inkişafı və təkmilləşdirilməsi prosesinə xidmət edir.

Qeyd etmək olar ki, dünya ölkələrinin təcrübəsində bütün ictimai istehsal üç sahəyə bölünür: birinci sahəyə istehsal və hasilat; ikinci sahəyə məhsulların emalı və hazır məhsulların alınması; üçüncü sahəyə isə xidmət sahəsi və istehsala informasiya xidməti aid edilir. Müasir elmi-texniki inqilab birinci və ikinci sahələrin xüsusi çəkisinin azalmasını və üçüncü sahənin isə xüsusi çəkisinin sürətlə artmasını tələb edir.

Xidmət sahəsinin müstəqil sahə kimi formalaşması, məhsuldar qüvvələrin güclü inkişafı və əmək bölgüsünün dərinləşməsinin nəticəsidir. Belə ki, istehsalın daxilində ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi əmək məhsuldarlığının o dərəcədə yüksəldilməsinə səbəb oldu ki, bu da müəyyən sahələrin istehsala, əhaliyə və cəmiyyətə xidmət etmə funksiyalarını yerinə yetirməyə şərait yaratdı.

Hal hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində xidmət sahəsində iş qabiliyyətli əhalinin 40-60 faizi məşğuldur. ABŞ-da isə bu rəqəm 60 faizdən çoxdur.

Xidmət sahəsi iqtisadi artımın təmin edilməsi və ümumi milli məhsulun yaradılmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, xidmət sahəsi yeni məhsulların yaradılması və ya onları keçmiş istehlak dəyərlərinin bərpası edilməsində (təmir, bərpa və s.) yaxından iştirak edir. Maddi xidmətlərdən fərqli olaraq qeyri-sosial maddi xidmətlər fəaliyyət formasında göstərilir. Bu xidmətlərin bir hissəsi şəxsiyyətin sosial tələbatlarının ödənilməsinə (məişə, səhiyyə, mədəniyyət, idman, bədən tərbiyəsi, turizm və s.) və digər bir hissəsi isə cəmiyyətin normal fəaliyyət göstərməsinə (idarəetmə, ictimai asayişin qorunması, maliyyə-kredit və s.) yönəldilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xüsusi olaraq böhran, büdcə kəsiri, istehsal bazarında tarazlığın pozulduğu dövrdə pullu xidmətlər bazarının əsaslı şəkildə yenidən qurulması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa ictimai istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində, xalqın maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsində xidmət sahəsinin rolu daha da artır. Xidmət sahəsinin problemləri uzun müddət iqtisadçılarımız tərəfindən lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Yalnız son illərdə xidmət sahəsinin öyrənilməsinə maraq artmışdır. Xüsusi olaraq bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində xidmət sahəsinin inkişafının problemlərinin öyrənilməsi daha çox aktuallıq kəsb edir. Mülkiyyət münasibətlərindəki əsaslı dəyişiklik, xidmət sahəsinin idarə edilməsinin hüquqi və iqtisadi əsasları yalnız sahəsinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, artıq xidmət müəssisələri öz fəaliyyətlərində tam müstəqillik əldə etməyə nail olurlar, yalnız dövlət tərəfindən müəyyən vasitələrlə tənzim edirlər (qiymət, vergi, resurs təminatı və s.). Bazar iqtisadiyyatına keçid xidmət sahəsində mülkiyyətin çox növlüliyü ilə əlaqədar olaraq kiçik müəssisələrin, kooperativlərin yaranması, səhmdar cəmiyyətlərin, birləşmiş müəssisələrin, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanların sayının artmasına gətirib çıxarır. Bu isə ictimai istehsalın inkişafı və iqtisadi artımın təmin edilməsində ev təsərrüfatının rolunun artmasına səbəb olur. Xidmət sahəsi bilavasitə ictimai istehsalın səmərəliliyinin artması, iş vaxtı itkisinin azaldılması və əmək məhsuldarlığının artması ilə sıx surətdə bağlıdır.

MÜƏSSISƏLƏRİN İQTİSADIYYATININ İNKİŞAFI BAXIMINDAN VERGİ İNZİBATÇILIĞININ İNKİŞAFI İSTİQAMƏTLƏRİ

Səmədova R.Ş.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanın vergi sistemi sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində və sahibkarlığın inkişafının sürətləndirilməsində, büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsas mənbə kimi tanınacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi çevik və onun qarşısında qoyulan problemləri operativ şəkildə həll etmək imkanlarına malik olan mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyətini daha da gücləndirəcəkdir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi, elektron xidmətlərin keyfiyyətə yeni prinsiplər əsasında qurulması Vergilər Nazirliyinin bu sahədə tutduğu mövqeyi əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirəcək və onun nüfuzunu artıracaqdır.

Vergilər Nazirliyinin əldə etdiyi nəticələr və xüsusilə informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsindəki nailiyyətlər 2013-2020-ci illərdə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün zəmin yaratmışdır. Nazirlik müəyyən olunmuş hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı potensial imkanlara əsaslanır:

Müasir səviyyəli vergi sistemi. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi dövlətimizin müstəqilliyinin bərpasından etibarən çətin və mürəkkəb bir inkişaf yolu keçmişdir. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə vergi orqanları onların qarşısında qoyulan vəzifələri uğurla yerinə yetirmiş və ölkəmizdə yüksək sürətli iqtisadi inkişafın əldə olunmasında mühüm rol oynamışdır.

İnsan kapitalı və texnoloji inkişaf: Nazirlik yüksək intellektual potensiallı kadr heyətinə malikdir və kadrların təhsil səviyyəsi nazirliyin qarşısında duran vəzifələri həll etməyə imkan verir. Ölkəmizin vergi sisteminin maddi-texniki bazası, müasir informasiya texnologiyalarının və elektron xidmətlərin tətbiqi səviyyəsi onun potensial imkanlarını yaxın gələcəkdə daha da artıracaqdır.

Korporativ idarəetmə və institusional üstünlüklər: Həyata keçirilən institusional dəyişikliklər vergi inzibatchılığının və vergi sisteminin idarə olunmasının daha da təkmilləşdirilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Dövlətin vergi siyasətinin uğurla həyata keçirilməsi üçün müasir struktur və idarəetmə təcrübəsi mövcuddur.

İqtisadi inkişafın təşviq edilməsi tədbirləri çərçivəsində nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, onun xüsusi çəkisinin mərhələlərlə artırılması strateji məqsədinə nail olmaq üçün kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Növbəti illərdə nağdsız hesablaşmaların stimullaşdırılması və nağd hesablaşmaların məhdudlaşdırılması barədə təkliflərin verilməsi, POS-terminalların tətbiqinin genişləndirilməsinə nəzarətin təşkili, elektron ödəniş sistemləri infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə beynəlxalq təcrübə öyrənilərək stimullaşdırıcı tədbirlərin (lotereyalar, bonus kompaniyaları) görülməsi üzrə təkliflərin verilməsi təmin olunacaqdır.

Vergidən yayındırılan dövriyyələrin aşkar olunması ilə əlaqədar mənəvi cəhətdən köhnəlmiş NKA aparatlarının daha müasir avadanlıqlarla əvəz edilməsi üzrə təkliflərin verilməsi, əhalinin nağd ödənişlər zamanı çek tələb etmələri üçün stimullaşdırıcı tədbirlərin (çek lotereyaları, bonus kompaniyaları) həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Müasir nəzarət metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar qeyd olunan strateji məqsədə nail olmaq üçün elektron auditin aparılması üzrə qanunvericilik bazasının yaradılması və vergi ödəyicilərinə mühasibat uçotunun elektron qaydada aparılmasına keçidin sürətləndirilməsi, audit sahəsində çalışan əməkdaşlara iş yerlərində ayrı-ayrı funksional sahələr üzrə elektron audit, e-mühasibat və İT sahəsində treninq proqramlarının təşkili nəzərdə tutulur. E-auditin tətbiqinin həyata keçirilməsi və e-auditə bağlı müvafiq İT sistemlərin işə salınmasının təmin edilməsinə də yaxın dövrdə nail olunacaq.

Vergi inzibatchılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması və beynəlxalq təcrübədə tətbiq olunan mütərəqqi idarəetmə metodlarından istifadə etməklə vergi orqanlarının strukturlarının təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər verəcək. Eyni zamanda Vergilər Nazirliyinin struktur vahid və bölmələri, həmçinin Ərazi Vergilər orqanları üzrə vergi orqanlarının fəaliyyəti təhlil olunaraq təkmilləşdirilmə barədə əsaslandırılmış təkliflər verəcək.

İqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərindən irəli gələrək vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi strateji məqsədinə nail olmaq üçün vergidən yayınma risklərinin qiymətləndirilməsi və nəzarət məqsədləri ilə bağlı seçim mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, kameral və səyyar vergi yoxlamalarının, operativ vergi nəzarəti və daxili nəzarətin təkmilləşdirilməsi təmin olunacaqdır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi, proqnozlaşdırılması modelləri sisteminin tətbiqi, onun müvafiq proqram paketi ilə təmin olunması, vergi orqanları tərəfindən nəzarət edilməsi nisbətən çətin olan peşələr (ev təmiri üzrə ustalar, bağbanlar, dayələr, ev qulluqçuları və digər oxşar peşələr) üzrə, habelə digər sahələrdə vergidən yayınma hallarının minimumlaşdırılması üçün ictimai nəzarətin gücləndirilməsini stimullaşdıran qanunvericilik sənədinin layihəsinin hazırlanması nəzərdə tutulur.

İnternet resurslarından istifadənin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq göstərilən strateji məqsədə nail olmaq üçün e-kommersiyaya vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və bu sahədə vergi nəzarətinin tətbiqi, e-kommersiyaya vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi imkanların qiymətləndirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin yaradılması üzrə təkliflərin verilməsi nəzərdə tutulur.

Vergi inzibatchılığında idarəetmənin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı strateji məqsədlərə nail olmaq üçün işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin obyektivlik dərəcəsinin yüksəldilməsi və qiymətləndirmənin avtomatlaşdırılması, nazirliyin strukturlarının və işçilərin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə avtomatlaşdırılmış sistem vasitəsilə menecerlərə təqdim olunan yekun "e-hesabat" formalarının təkmilləşdirilməsinin həyata keçirilməsi təmin olunacaqdır. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması, mütərəqqi təcrübələrin tətbiqi imkanlarının müəyyənəndirilməsi və digər ölkələrin vergi orqanları ilə təcrübə mübadiləsinin genişləndirilməsi, Vergilər Nazirliyinin strukturları tərəfindən yerinə yetirilən iş proseslərinin qiymətləndirilməsi və avtomatlaşdırılması işlərinin daha da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Sahələr üzrə inzibatchılığın təkmilləşdirilməsi tədbirləri çərçivəsində qeyd olunan strateji məqsədə nail olmaq üçün vergi boclarnın alınmasının yeni üsullarının müəyyən edilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübə

öyrənilməklə təkliflərin verilməsi, kiçik məbləğli vergi borclarının büdcə daxilolmaları baxımından qiymətləndirilərək səmərəli idarə edilməsi mexanizmlərinin tətbiqi üçün təkliflərin hazırlanması planlaşdırılır. Beynəlxalq praktikada qəbul edilən əmələtmə modelinə uyğun vergi öhdəliklərinin icra edilməsi (tax compliance) vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və könüllü ödəmənin təşviqi üçün təkliflərin verilməsi, siyahıya alınmış əmlakların elektron hərraclar vasitəsilə satışının təşkili üçün aidiyyəti dövlət orqanlarına təkliflərin təqdim edilməsi, dövlət büdcəsinə borcu olan şəxslərin (o cümlədən vergi ödəyicilərinin) borclarının əlaqələndirilməsi məqsədilə borclar üzrə vahid portalın yaradılması üçün təkliflərin verilməsi təmin olunacaqdır.

Müvafiq qabaqcıl beynəlxalq təcrübələr öyrənilərək "Elektron cinayət işi" konsepsiyası hazırlanacaq və konsepsiyanın tətbiqi ilə əlaqədar mövcud qanunvericiliyə əlavə və dəyişikliklərin edilməsi barədə müvafiq təkliflər veriləcəkdir.

Bundan əlavə, vergi ödəyiciləri arasında vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması və vergi cinayətlərinin qarşısının alınması məqsədi ilə qabaqlayıcı məlumatlandırma və maarifləndirmə işləri gücləndiriləcək, Vergilər Nazirliyinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə mövcud qanunvericiliyə əlavələrin edilməsi ilə bağlı təkliflər hazırlanacaqdır.

Beynəlxalq əlaqələrin daha da gücləndirilməsi və əməkdaşlığın inkişafı məqsədilə növbəti illərdə gəlir və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair yeni müqavilələrin, vergi məlumatlarının mübadiləsi və qarşılıqlı inzibati yardım sahəsində sazişlərin, vergi orqanları arasında əməkdaşlığa dair memorandumların hazırlanaraq imzalanmaq üçün təqdim olunması nəzərdə tutulur. Beynəlxalq və regional təşkilatlarla, digər dövlətlərin vergi və qeydiyyat orqanları ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi təmin olunacaqdır.

Ölkəmizin beynəlxalq hesabatlarda mövqeyinin daha da yaxşılaşdırılması strateji məqsədinə nail olmaq üçün Dünya Bankının "Doing business" hesabatı ilə bağlı nəşrlərin araşdırılması və Azərbaycanın mövqeyinin yaxşılaşdırılması üzrə təkliflərin verilməsi, Dünya İqtisadi Forumunun, BVF və digər ixtisaslaşmış beynəlxalq qurumların indeksləri üzrə araşdırmaların aparılması nəzərdə tutulur.

Vergi sistemində tədris və təlim prosesinin təkmilləşdirilməsi strateji məqsədinə nail olmaq üçün vergi orqanları əməkdaşlarının peşə hazırlığının təkmilləşdirilməsi və ixtisaslarının artırılması prosesində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə beynəlxalq təlim metodlarının tətbiqi mütəmadi olaraq yerli və beynəlxalq ekspertləri cəlb etməklə keçirilən treninqlərdə vergi orqanları əməkdaşlarının geniş iştirakının təmin olunması nəzərdə tutulur. Vergi sisteminin inkişafı və hüquqi təminatına dair aktual elmi-tədqiqat və araşdırma işlərinin genişləndirilməsi, Vergilər Nazirliyinin Tədris Mərkəzinin bazasında Regional Təlim və Tədqiqat Mərkəzinin yaradılması, əməkdaşların peşə hazırlığı prosesində elektron təhsil (e-learning) sisteminin tətbiqi istiqamətində işlər davam etdiriləcəkdir.

Yerli özünü idarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi tədbirləri çərçivəsində qeyd olunan strateji məqsədə nail olmaq üçün bələdiyyələrlə mütəmadi görüş və seminarların təşkili, bələdiyyə vergiləri ilə bağlı KİV-lərdə xüsusi buraxılış və məqalələrin verilməsi, fiziki şəxslərin əmlak vergisinin hesablanması üçün əmlakın inventar dəyərinin hesablanması qaydasının təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

BANK FƏALİYYƏTİNİN VERGİ TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Süleymanov Ə.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Bütün dünyada iqtisadiyyatın inkişafında banklar çox böyük rol oynayır. Banklar həmçinin iqtisadi fəaliyyətdə də stimullaşdırıcı təsirə malikdir. Digərtərəfdən bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb olunması amili vergi daxilolmalarında böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən, büdcənin formalaşmasında bankların rolu danılmazdır.

Banklar ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə büdcə daxilolmalarında bankların rolu artmaqdadır. Qeyd edək ki, vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətdə banklar üç mövqedən çıxış edirlər:

-müstəqil vergi ödəyicisi kimi;

-dövlət və vergi ödəyicisi arasında vasitəçi kimi. Burada vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərdən dövlət büdcəsinə banklar vasitəsilə ödənilməsi və ya banklar tərəfindən vergi ödəyicisi haqda vergiorqanının tələb etdiyi məlumatların verilməsi prosesi nəzərdə tutulur;

-vergi agenti kimi (ödəmə mənbəyində vergilərin hesablanıb dövlət büdcəsinə köçürülməsi

Göründüyü kimi, banklarla vergi orqanları arasında qarşılıqlı əlaqələr vergi sistemində özünə məxsus yer tutur. Bu münasibətlərin özünə məxsusluğu həm də ondadır ki, qarşılıqlı münasibətlər nəinki bankların, həm də onların müştəriləri olan vergi ödəyicilərinin maraqlarına toxunur.

İlk öncə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin bank filiallarında olan hesablaşma (və ya digər) hesablarına vergi və tədiyyələrin ödənilməsinə dair təqdimolunan tapşırıqların icrası vəziyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Bir çox hallarda icrasənədləri bankların filialları tərəfindən heç bir hüquqi əsas olmadan geri qaytarılır və bankın baş ofisinə təhvil verilməsi tövsiyə olunur.

Bankın baş ofisi tərəfindən isə həmin sənədlər müxtəlif səbəblərə görə filiallara vaxtında göndərilir. Buna görəsənədlərin (sərəncamların) icrası müddəti süni olaraq uzadılır. Bu problemin həlli yolu kimi Mərkəzi Bankın respublikada fəaliyyət göstərən banklara vergiorqanlarının icra sənədlərinin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul olunması tapşırığının verilməsi vacibdir. Bundan başqa, bank əməliyyatlarının aparılması üçün verilmiş lisenziyaları gerilənmiş kredit təşkilatlarının büdcə ilə son haqq-hesabların aparılması vaxtında təmin edilməlidir.

Lisenziyalar geri alındıqda banklar tərəfindən qanunvericiliyə uyğun olaraq ləğvetmə komissiyası yaradılır və həmin komissiyanın işi başa çatdıqdan sonra bank büdcə ilə son haqq-hesablar aparmalıdır. Əfsuslar olsun ki, lisenziyaları geri çağırılmış əksər kredit təşkilatlarında müvafiq komissiyalar bu günədək yaradılmamış, yaradılsa da belə onların fəaliyyəti hal-hazırda başa çatmamışdır. Bu səbəbdən bu kimi kredit təşkilatları ilə büdcə ilə son haqq-hesabları aparmaq vergiorqanlarının imkanı xaricindədir.

Lisenziyaları geri çağırılmış kredit təşkilatlarında ləğvetmə komissiyasının yaradılmasına, ləğvetmə prosesinin aparılması və başa çatdırılmasına nəzarət funksiyalarının gücləndirilməsi mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır. Bir fakta da nəzər yetirək. Vergi Məcəlləsinin 111-ci maddəsinə müvafiq olaraq gəlirlərin təqdim edilməsi, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi ilə əlaqədar gəlir əvvəllər sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən ümumi gəlirə daxil edilmişdirsə, vergi ödəyicisi onlarla bağlı olan ümidsüz borc məbləğini gəlirdən çıxmaq hüququna malikdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kredit təşkilatları isə Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydaya uyğun aktivlərin təsnifatından asılı olaraq xüsusi ehtiyat fondunun yaradılmasına aid məbləği bütünlüklə xərclərə daxil edirlər. Bank olmayan digər təərrüfat subyektlərindən fərqli olaraq, banklar xüsusi ehtiyat fondunu bütün aktivlər, həmçinin ümidsüz olmayan aktivlər üzrə yaradırlar ki, bu da onların fəaliyyət göstərməsinə daha sərfəli şərait yaradır.

MALİYYƏ RİSKLƏRİNİN İDARƏ OLUNMASI PROBLEMLƏRİ

Usubova A.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Risk, gözlənilən xaricində inkişaf edən və nəticəsində müsbət ya da mənfi bir vəziyyətə gətirib çıxaran hadisədir. Maliyyə riski isə bir investisiyanın müsbət və ya mənfi nəticələnmək ehtimalına, ya da bir maliyyə öhdəliyinin yerinə yetirilmə ehtimalına təsir edən bir ya da bir neçə faktordur.

Risklər həyatın hər anında var. Təşkilatlar üçün ən əhəmiyyətli şey, fəaliyyət göstərdikləri sektorlara görə risk xəritələrini çıxarmaqdır. Onların hansı risklərlə üz-üzə olduqlarını əvvəlcədən təyin etmələri lazımdır. Riskin idarə edilməsi işlərinin təməlinə, risk analizi, risk reytingi və risk emal prosesləri dayanır. Belə bir deyim vardır ki, bir yumruq yeyildiyində, bunun nə qədər sərt olduğu deyil, hansı istiqamətdən gəldiyi əhəmiyyətlidir.

Risk bir investisiyanın reallaşan gəlirinin gözlənilən gəlirdən fərqli olmasıdır. Riskləri maliyyə baxımından sistematik və sistematik olmayan risklər olaraq ayırmaq mümkündür:

Sistematik risklər, daxilində olan sistemdən qaynaqlanır. Bu səbəblə də bütün şirkətlərə fərqli dərəcələrdə, ancaq eyni istiqamətdə təsir edir. Bu risklər nəzarət edilə bilməyən risklərdir.

Sistematik olmayan risklər isə fəaliyyət göstərilən sektora xas faktorlardan yaranır. Bu səbəbdən yalnız o sektordakı təşkilatlara təsir edir və həmin təşkilatlarda tədbir alınması nisbətən daha asandır.

Maliyyə risklərinin səbəblərinə inflyasiya faktoru, bankın uçot tariflərinin artımı, qiymətli kağızların dəyərinin düşməsi və s. aid edilir.

Maliyyə riskləri müəssisənin banklar və digər maliyyə institutları ilə münasibəti sferalarında baş verir, müəssisənin strateji inkişafının bir çox aspektlərinə təsir göstərir. Lakin onların müəssisənin fəaliyyətinə təsiri əsasən iki istiqamətdə təzahür edir.

1. Maliyyə riskinin səviyyəsi müəssisənin maliyyə əməliyyatlarının gəlirlilik səviyyəsinin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir, bir – birilə sıx qarşılıqlı əlaqəli vahid “gəlirlilik - risk” sistemini ifadə edir.

2. Maliyyə riski müəssisənin müflisləşməsi üçün təhlükənin əsas formasıdır. Belə ki, maliyyə riskilə əlaqədar müəssisənin maliyyə itkisinin həcmi çox böyük olur.

Risqlərin idarə olunması fəaliyyəti, təşkilatların hər şeydən əvvəl alternativ strategiyaların seçilməsi halında meydana gələ biləcək mümkün riskləri qavrama qabiliyyətinə bağlıdır. Digər bir ifadəylə keçmişdə olmuş bir hadisə, gələcəkdə meydana gəlməsi ehtimalı olan hadisələrin müəyyən edilməsində rahatlıqla istifadə edilə bilər. Hətta başımıza gələn hadisə və qəzalar bizə gələcəkdə meydana gələcək risklərin idarə edilə bilməsi mövzusunda əhəmiyyətli qazanclar təmin edir. Müəyyən bir müddətdən sonra təşkilat, fərqli strategiyalar nəticəsində meydana gələ biləcək təhlükələri və hadisələri təyin edə bilməkdə və onların qarşısını almaq üçün üsullar inkişaf etdirə bilməkdədir. Bu səbəbdən risklərin idarə edilməsinin riskləri təyin etmə, analiz etmə, təsir dəyərlərini ölçmə və tədbir alma kimi həm sisteməlik bir quruluş həm də tsiklik olaraq davam edən bir proses olduğunu söyləmək səhv olmayacaqdır.

Bir müəssisə maliyyə əməliyyatını həyata keçirərkən nə qədər çox risk edərsə, o qədər çox zərərə, itkiyə məruz qala bilər. Nəticə etibarilə hər hansı bir maliyyə təşkilatı və ya hər hansı bir müəssisə öz risklərini nə qədər düzgün analiz və idarə etsə, həmin müəssisənin zərəri az, gəliri isə yüksək olar.

Deməli maliyyə riskləri səmərəli idarə olunarsa müəssisənin itkisi, zərəri az, gəlirləri isə çox olar.

Maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsi nəinki müəssisənin gəlirləri üçün əhəmiyyət daşıyır, həmçinin o müəssisə üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Əgər müəssisə öz risklərini düzgün idarə etməzsə bu hal müəssisənin iflası ilə nəticələnə bilər. Xüsusilə rəqabətə davamlı nəhəng şirkətlərin batması, iflası adətən risklərin düzgün ölçülməməsi səbəbindən olmuşdur.

Nəticə etibarilə maliyyə risklərinin səmərəli idarə edilməsinin gəlirlərə təsiri müsbətdir, risk və gəlir tərs mütənəsidir, yəni risk nə qədər çoxdursa gəlir azdır və ya əksinə, düzgün ölçülməyən risk nəinki zərərə, hətta müəssisənin iflasına səbəb ola bilər.

Maliyyə riskinin, yaxşı idarə edilmədiyi hallarda, bu risklə qarşı-qarşıya olan müəssisələr iflasa məruz qala bilər. İnkişaf edən və dəyişən şərtlər, müvəffəqiyyətli bir cəhddən söz edə bilmək üçün riskin daşınmasının tək başına kifayət etmədiyini; əsl müvəffəqiyyətin riskin yaxşı idarə olunması ilə mümkün olduğunu göstərmiş və bu anlayışı "Riski daşımayın idarə edin" ifadəsiylə tanınmışdır.

Xüsusilə maliyyə bazarlarında, müvəffəqiyyətli əməliyyatları həyata keçirə bilmək üçün, əlaqəli ölkələrin iqtisadi göstəricilərinə diqqət etmək və iqtisadiyyatlarını analiz edərək, gələcək istiqamətli fikirlər söyləmək, söylənilən bu fikirlər istiqamətində yeni mövqelər tutmaq lazımdır.

Burada diqqət yetirilməsi lazım olan bir nöqtə də, bir və ya bir neçə iqtisadiyyatı analiz etməkdən başqa, dünya iqtisadiyyatının meyillərini də diqqətdə saxlayaraq, əhatəli dəyərləndirmələr edilməsi gərəkdir. Universal düşünüb, müəssisənin imkanlarını nəzərdə saxlayaraq davranılması gərəkən; "Global düşün, yerli davran" ifadəsiylə vurğulanmaqdadır.

Azərbaycanda risklərin idarə olunması təcrübəsindən danışsaq 2006-cı ildə risklərin idarə edilməsi sahəsinin ilk öncə Azərbaycanın Mərkəzi Bankı tərəfindən həyata keçirilməyə başlamasını qeyd etmək lazımdır. Baxmayaraq ki, bu kifayət qədər mübahisəli bir sahə idi, bütün bu danışılanlar o qədər də ciddi qəbul edilmirdi. Amma 2008-ci ildə iqtisadi böhran baş verdikdən sonra, Mərkəzi Bank risklərin idarə olunmasına daha çox əhəmiyyət verdi. O, banklardan və maliyyə təşkilatlarından öz təşkilati strukturlarını dəyişərək, risklərin idarə olunması şöbəsini yaratmalarını tələb etdi. Riskə qarşı tolerant davranışı müvafiq qaydada yönləndirməyə kömək etmək məqsədilə Azərbaycan Risk Profesiionalları Assosiasiyası (ARPA) yaradıldı. Bununla yanaşı bu məqsədlər içərisində institusional ehtiyacları yerinə yetirərək, bu sahəyə ən qabaqcıl təcrübə və mükəmməllik gətirilməsi də yer tuturdu.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VERGİ SİSTEMİNDƏ
VERGİLƏRİN TƏNZİMLƏYİCİ ROLU**

Vəlizadə R.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Hazırda Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Ölkənin vergi sistemi və vergi qanunvericiliyində mütəmadi olaraq dəyişikliklər edilir ki, bunlarda ilk növbədə dövlətin iqtisadi və vergi siyasətində, milli iqtisadiyyatın quruluşunda baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır.

Azərbaycan vergi sistemini təşkil edən vergiləri 3 qrupa ayırmaq olar. Bunlar: gəlirlərdən alınan vergilər, mülkiyyətə görə vergilər, mal və xidmətlərə görə vergilərdir. Gəlirlərə görə vergilər fiziki şəxslərin gəlir vergisindən, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisindən, sadələşdirilmiş vergidən ibarətdir. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi maddəli işlə əlaqədar gəlirlərdən tutulan vergilərə ayrılır. Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsinə görə gəlir vergisi 14% dərəcəsi ilə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, aylıq gəlirin 200 manata qədəri vergiyə cəlb olunmur.

Mənfəət vergisinin vergitutma obyektinə hüquqi şəxslər, kredit və sığorta təşkilatları, hüquqi şəxslərin filialları, qeyri-rezident müəssisələrin daimi nümayəndəliklərinin mənfəətidir. Mənfəət vergi dərəcəsi 20%-dir. O cümlədən dividendlərdən, faizlərdən, royaltidən 10% dərəcəsinə vergi alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, son on ildə mənfəət vergisinin dərəcəsi 7% azaldılmışdır.

Sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri əlavə dəyər vergisi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçməyən, vergi tutulan əməliyyatların məbləği bir il üçün hüquqi şəxslər üçün 150000 manat və ondan az, fiziki şəxslər üçün isə 90000 manat və ondan az olan şəxslərdir. Sadələşdirilmiş vergi Bakı şəhəri üzrə 4%, digər bölgələr üçün isə 2% dərəcəsi ilə tutulur.

Mülkiyyətə görə vergilərə əmlak vergisini və torpaq vergisini əlavə etmək olar.

Əmlak vergisi fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən ödənilir. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi dövlət büdcəsinə, fiziki şəxslərin əmlak vergisi isə yerli budcələrə ödənilir. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisinin vergitutma obyektinə müəssisənin balansında olan əsas vəsaitləri, avtonəqliyyat və s. əmlakın dəyəridir. Ancaq torpaq vergisi hesablanarkən onun təyinatı, coğrafi yerləşməsi və keyfiyyəti nəzərə alınır.

Mal və xidmətlərə görə vergilərə əlavə dəyər vergisi, aksiz vergiləri, mədən vergisi, yol vergisi, gömrük vergiləri və rüsumları daxildir.

Əlavə dəyər vergisi ödəyiciləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və əvvəlki 12 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 150000 manatdan çox olan hüquqi şəxslər və 90000 manatda çox olan fiziki şəxslərdir. 2010-ci ildən etibarən ƏDV-nin dərəcəsi 17%-dir. Məlumat üçün qeyd edək ki, 1991 – 1992 – ci illərdə 28% dərəcəsi, 1992 – 2000 – ci illərdə 20%, 2001 – ci illər ərzində isə 18% dərəcəsi olmuşdur.

Vergi sistemi sahəsində islahatlar respublikanın müstəqillik qazandığı dövrdən bu günədək davam etməkdədir. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində islahatların aparılması Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının tətbiq edilməsi, vergi sisteminin səmərəli fəaliyyətini tənzimləyən qanun və digər qanunvericilik aktlarının qəbulu ayrı-ayrı vergi növləri, onların yığılması, dərəcələrinin müəyyən edilməsi, stimullaşdırılma xarakterinin gözlənilməsi, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təsir mexanizminin icra edilməsi ilə bağlıdır. Ancaq bu gün vergi sistemində güclənən təmayüllərin mahiyyətini tam açıqlamaq, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətindən atılan addımlara yaxın keçmişin bəzi neqativ cəhətlərini müqayisə etmək lazımdır.

Azərbaycanda aparılan kompleks tədbirlər və onun tərkib hissəsi olan uğurlu vergi siyasəti sahəsində 2010 – ci ildə ÜDM – nin real artım tempi 5% olmuş, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin sayı 93416 – ya, fiziki şəxslərin sayı isə 306933 – ə çatmışdır. Təkcə 2004 – 2010 – cu illər ərzində 32886 yeni müəssisə yaradılmışdır. Bununla bərabər 2003 – 2010-cu illər ərzində 602088 daimi iş yerləri açılmışdır ki, burada da məşğulluğun təmin edilməsinə təsir göstərən vergi siyasətinin də payı az deyil.

Hər bir dövlət özünün siyasi, ictimai, sosial-iqtisadi vəziyyətinə uyğun olaraq özü üçün müvafiq vergi sistemi formalaşdırır və vergi siyasəti həyata keçirir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlət tərəfindən həyata keçirilən üsullar, əslində dövlətin iqtisadi həyata təsir dərəcəsini müəyyən etməlidir. Belə bir tənzimləmə sistemi olmadan bazar münasibətlərinin formalaşmasına yönəlmiş fəaliyyət istiqamətlərini səmərəli şəkildə əlaqələndirmək mümkün deyil.

İqtisadiyyatın normal inkişafı onun dövlət tərəfindən dürüst tənzimlənməsindən çox asılıdır. İqtisadiyyatın maksimum səviyyədə liberallaşdırılması belə dövlətin iqtisadi proseslərin idarə

edilməsində iştirak etmir. Əksinə, hər bir dövlətin maraq və mənafeyləri onun ictimai həyatın bütün dairələrinə müdaxiləsini zəruri edir. Ancaq bu zaman müəyyən hədd gözlənilməlidir.

Belə ki, əgər iqtisadiyyat həddən artıq dövlət tərəfindən inhisara alınarsa, təsərrüfat subyektlərinin məsuliyyət hissi və onların daha yüksək nəticələr əldə etmək marağı azalar ki, bu da son nəticədə iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərə bilər.

İqtisadiyyatın tənzimlənməsində vergilərin həyata keçirdiyi funksiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onların mahiyyəti də bu funksiyalarla izah olunur. Bu nöqteyi nəzərdən vergilərin aşağıdakı 5 əsas funksiyaya yerinə yetirir:

- fiskal funksiya
- bölüşdürücü funksiya
- tənzimləyici funksiya
- inteqrasiyaedici funksiya
- nəzarətedici funksiya.

1. Fiskal funksiya vergilərin əzəli funksiyasıdır və vergi qoyma nəzəriyyəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bütün tədqiqatçılar tərəfindən bu funksiya konkret şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsini dövlət xeyrinə özgəninkilləşdirilməsi kimi şərh edilir. Fiskal siyasət dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı olan sistemdir. Bu siyasət xeyli dərəcədə hökumət xərclərinin, yəni dövlətin idarə və orqanlarının, institutlarının saxlanılması və s. dinamikasından asılıdır. Yerdə qalan funksiyalar isə fiscal funksiyanın bir növ törəmələridir.

Dövlətin əmtəə və xidmətlərin alışı təşkil etməsi həm dövlətin zəruri tələbatını ödəyir, həm də bazarın tənzimlənməsinə xidmət edir. Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət sifarişləri milli məhsulun 1/5-ə qədərini təşkil edir.

Vergilərin tənzimləyici funksiyalarında dövlət öz iqtisadi siyasətində daim fəal sürətdə istifadə edir. Bir-birinin ardınca həyata keçirilən islahatları dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təsir göstərmək cəhdinə əyani sübut edir. İstehsalçıların investisiya fəallığı ilə vergi dərəcəsi arasında asılılığı öyrənməyə yönəldilən Laffer nəzəriyyəsində vergilərin artırılmasının həddini olduğunu göstərir. Həmin həddin aşınması investisiya fəallığını, həm də büdcə gəlirlərini azalda bilər.

Vergilərin bölüşdürmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ictimai gəlirin əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında yenidən bölüşdürülməsindən ibarətdir. Bölüşdürücü funksiyaya misal olaraq aksizləri, mütərrəqi vergitutmanı göstərmək olar. Nəzarətedici funksiya. Dövlət vergilər vasitəsilə müəssisələr və vətəndaşların maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Bu nəzarət vasitəsi ilə dövlət büdcəsinə və vergi sistemində bu və ya digər düzəlişlərin edilməsi zərurəti müəyyənləşdirilir.

MÜƏSSISƏNİN MALİYYƏ RESURSLARI, YARANMA MƏNBƏLƏRİ

Yusifli E.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisələrə maliyyə resursları istehsal vasitələri əldə etmək, maliyyə ehtiyatları yaratmaq, işçi qüvvəsini işə cəlb etmək, büdcə və mal göndərənlərlə hesablaşmaq, bank borclarını ödəmək və s. məqsədlər üçün lazımdır. Maliyyə resursları yaratmaq və onlardan istifadə etmək müəssisələrin istehsal-təsərrüfat və digər fəaliyyət növlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Müəssisələrdə istehsal proqramının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi, əmək məhsuldarlığının artırılması və məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması onların maliyyə vəziyyətinin yaxşı olmasının həlledici şərtidir. Digər tərəfdən istehsal proqramının yerinə yetirilməsi və müəssisənin ahəngdar və bir qərarda fəaliyyət göstərməsi xeyli dərəcədə onun maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Belə ki, əgər müəssisənin maliyyə vəziyyəti yaxşıdırsa, ona çatası pul vəsaitləri vaxtında onun hesablaşma hesabına daxil olarsa və ondan öz təyinatına görə istifadə edilərsə, onda həmin müəssisə öz öhdəliklərini də vaxtında yerinə yetirmək imkanına malik olur və bu zaman müəssisə maliyyə çatışmamazlıqları kimi mənfi hallarla qarşılaşmır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə resursları, əsasən, aşağıdakı mənbələr hesabına yaranır:

- a) təsisçilərin pulu və maddi payları;
- b) məhsulun (işin, xidmətin) satışından əldə etdikləri gəlirlər;
- v) bank kreditləri;

- q) qiymətli kağızların satışından əldə edilən pul vəsaiti;
- d) banklarda saxladıkları pullar üçün alınan dividendlər;
- e) hüquqi və fiziki şəxslərin verdikləri xeyriyyə vəsaitləri və s.

İstehsal və digər fəaliyyət növlərini həyata keçirərkən müəssisələrdə maliyyə çətinlikləri əmələ gələrsə, onların aradan qaldırılması üçün kreditlərdən istifadə edilir. Kreditləşdirmənin iki növünü: uzun müddətli və qısa müddətli növlərini fərqləndirirlər.

Uzunmüddətli kreditlər, adətən, investisiya qoyuluşu, yeni texnikanın tətbiqi, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, texnoloji maşın və avadanlıqların modernləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, mövcud istehsalın genişləndirilməsi, yenidən qurulması və yeni texnika ilə silahlanma səviyyəsinin yüksəldilməsi və s. üçün verilir.

Qısamüddətli kreditləşdirmə isə əsas etibarilə tapşırıqların, sifarişlərin yerinə yetirilməsi gedişatında döviyyə vəsaitlərinə əlavə tələbat olduğu hallarda həyata keçirilir.

Maliyyə planı müəssisənin istehsal, təchizat, satış və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini dəyər ifadəsində əks etdirir. Maliyyə planı iki hissədən: gəlir və xərc hissədən ibarət olaraq rüblərə bölünməklə illik plan işlənilir hazırlanır. Gəlirin və daxil olan vəsaitlərin cəmi xərcin, büdcə ayırmaları və ödəmələrinin cəminə bərabər olmalıdır (buna difesitsiz, kəsirsiz maliyyə planı deyilir). Müəssisənin maliyyə resursları yaranma mənbəyinə və mənbəyinə görə xüsusi və cəlb edilmiş (borc) vəsaitlərinə bölünürlər. Müəssisələr müxtəlif mülkiyyət, təşkilati-hüquqi və təşkilati-iqtisadi formalarda olduqlarından, onların xüsusi vəsaitlərinin yaranma mənbələri də xeyli dərəcədə fərqlənir.

Müəssisələrin xüsusi vəsaitləri, əsasən, aşağıdakı mənbələrdən formalaşır:

- mülkiyyətçi tərəfindən verilən kapital – onun əsas hissəsini təşkil edən nizamnamə fondu - hüquqi və fiziki şəxslərin sair vəsaitləri (məqsədli maliyyələşdirmə, ianələr, xeyriyyə vəsaitləri və s.).

- müəssisənin yaratdığı ehtiyatlar (ehtiyat kapitalı, əlavə kapital və yığılmış mənfəət);

Cəlb edilmiş vəsaitlərin əsas mənbələri isə aşağıdakılardır:

a) bank kreditləri;

b) borc vəsaitləri;

c) istiqrazların və başqa qiymətli kağızların satışından daxil olan vəsaitlər;

d) kreditör borcları;

e) hesablanması ilə köçürülməsi vaxtı arasındakı müddətdə əmələ gələn büdcəyə olan öhdəliklər;

f) firma və ya müəssisənin əmək haqqı üzrə borc öhdəlikləri;

g) yaranma vaxtı ilə ödəmə vaxtı arasındakı fərq nəticəsində sosial sığortaya və sosial təminat orqanlarına borclar.

YERLİ VERGİ VƏ ÖDƏNİŞLƏR

Yusifov R.K.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Vergi Məcəlləsinə əsasən, fiziki şəxslərin xüsusi mülkiyyətində olan və Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən tikililər və ya onların hissələri (binalar), həmçinin yerindən və istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq fiziki şəxslərə məxsus su və hava nəqliyyatı vasitələri əmlak vergisinin vergitutma obyektinə aid edilir.

Fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binalara görə əmlak vergisi Vergi Məcəlləsinin 198.1.1-ci maddəsinə əsasən binanın inventarlaşdırılmış dəyərinin 5000 manatdan artıq olan hissəsindən 0,1 faizlə hesablanır. Bu zaman tikilinin inventar dəyəri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 28 iyun 1999-cu il tarixli 110 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş «Fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan binaların inventar dəyərinin hesablanması Qaydası»na uyğun olaraq müəyyən edilir.

Həmin Qaydalara əsasən, binanın inventar dəyəri qiymətləndirmə anında tikilinin mövcud olan fiziki köhnəlmə dəyəri, inflyasiyanın dərəcəsi, yerləşdiyi ərazi və digər qiymət amilləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Binanın qiymətləndirilməsinin yekun cədvəli Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi yanında Daşınmaz Əmlakın Dövlət Reyestri Xidmətinin ərazi idarələri tərəfindən sifarişçi olan müvafiq bələdiyyənin vergi xidməti orqanına təqdim edilir.

«Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında» Qanuna əsasən, vergitutma məqsədləri üçün binaların qiymətləndirilməsi 3-5 ildə bir dəfədən çox olmamaq şərti ilə bələdiyyələr tərəfindən qəbul olunmuş qərar əsasında həyata keçirilir. Vergi Məcəlləsinin 200-cü maddəsinə əsasən, fiziki şəxslərin xüsusi

mülkiyyətində olan binalara görə əmlak vergisinin illik məbləği onların yerləşdiyi ərazinin bələdiyyəsi tərəfindən hesablanır. Hesablanmış vergi barədə tədiyyə bildirişi avqustun 1-dən gec olmayaraq fiziki şəxsə verilir. Hesablanmış əmlak vergisinin məbləği bərabər hissələrlə həmin ilin avqust və noyabr aylarının 15-dək bələdiyyə büdcəsinə ödənilir.

Su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə vergi hər il yanvarın 1-i vəziyyətinə hesablanır. Mühərriki olan su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə əmlak vergisi onların mühərrikinin 1 kubsantimetri üçün 0,02 manat, mühərriki olmayan su və hava nəqliyyatı vasitələrinə görə isə onların bazar qiymətinin 1%-i həcmində bələdiyyələr tərəfindən hesablanır.

Verginin hesablanması barədə tədiyyə bildirişi avqustun 1-dən gec olmayaraq fiziki şəxslərə verilir. Hesablanmış vergi bərabər hissələrlə həmin ilin avqust və noyabr aylarının 15-dək bələdiyyə büdcəsinə ödənilir.

Qanunvericilik əmlak vergisinin ödənilməsinə güzəştləri də nəzərdə tutur.

Vergi Məcəlləsinin 199.3-cü maddəsinə əsasən binaların icarəyə, kirayəyə verildiyi, habelə sahibkarlıq və ya kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün istifadə edildiyi hallar istisna olmaqla, bu Məcəllənin 102.2-ci maddəsində göstərilən şəxslərin (bunlara Milli Qəhrəmanlar, Sovet İttifaqı və Sosialist Əməyi Qəhrəmanları, «Şöhrət» ordeninin hər üç dərəcəsi ilə təltif edilmiş şəxslər, I və II qrup müharibə əlilləri və s. aiddir), habelə pensiyaçıların və müddətli hərbi xidmət hərbi qulluqçularının və onların ailə üzvlərinin müddətli hərbi xidmət dövründə binalara görə ödəməli olduqları əmlak vergisinin məbləği 30 manat azaldılır. Həmçinin, bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarını yerli vergilərdən, o cümlədən tam və ya qismən azad etmək, vergi dərəcəsini azaltmaq barədə qərar qəbul edə bilərlər. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi. Vergi Məcəlləsinə əsasən, yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi bələdiyyə büdcəsinə ödənilir. Yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarına kərpic-kirəmit gilləri, tikinti qumları, çınqıl xammalı aid edilir.

Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi ay ərzində çıxarılmış qazıntıların hər kubmetrinə 0,5 manat tətbiq etməklə hesablanır. Kərpic-kirəmit gillərinin, tikinti qumlarının, çınqıl xammalının çıxarılmasını həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər hesabat ayı üçün mədən vergisinin bəyannaməsini müvafiq ərazinin bələdiyyəsinə təqdim etməklə, hesablanmış vergini bu qazıntıların çıxarıldığı aydan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq yerli büdcəyə ödəyirlər.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəət vergisi. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, bələdiyyələr təsərrüfat fəaliyyəti ilə və qanunvericiliklə qadağan edilməmiş başqa fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün müstəqil hüquqi şəxslər yarada bilər, onların yenidən təşkili və ləğvi məsələlərini həll edə bilərlər. Bələdiyyələr yaratdıqları hüquqi şəxslərin fəaliyyət məqsədlərini, şərtlərini və qaydasını müəyyənləşdirir, onların məhsulunun (xidmətlərinin) qiymətlərini və tariflərini tənzimləyir, nizamnamələrini təsdiq edir.

Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmişdir ki, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin mənfəət vergisi yerli (bələdiyyə) büdcəyə ödənilir. Bununla əlaqədar qeyd olunan müəssisələr mənfəət vergisinin bəyannaməsini bələdiyyəyə təqdim edirlər.

Vergi Məcəlləsinə əsasən, müəssisənin hesabat ili üzrə vergi tutulan mənfəəti onun gəlirləri ilə həmin gəlirlərin əldə edilməsinə çəkilən xərclər arasındakı fərq kimi müəyyən olunur. Vergitutma məqsədləri üçün gəlir və xərclərin uçotunun aparılması Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. Mənfəət vergisinin illik məbləği vergi tutulan mənfəətə 20 faiz dərəcə tətbiq olunmaqla müəyyən edilir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisənin hesabat ili üzrə bu qaydada hesabladığı mənfəət vergisinin məbləği isə mənfəət vergisinin bəyannaməsi təqdim olunmaqla növbəti ilin 31 mart tarixindən gec olmayaraq yerli büdcəyə ödənilir.

Yerli ödənişlər. Bələdiyyə büdcəsinə dövrü olaraq hesablanan və ödənilən yerli ödənişə mehmanxana, sanatoriya-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödənişi aid etmək olar. «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında» Qanuna əsasən, bələdiyyə ərazisində mehmanxana, sanatoriya-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən tutulan ödəniş burada qalan hər bir şəxs üçün sutkada 1,1 manatdan çox olmamaqla hesablanır və növbəti ayın 5-dək müvafiq bələdiyyəyə ödənilir.

Həmin Qanuna əsasən, bələdiyyə ərazilərində hüquqi və fiziki şəxslərə məxsus olan ixtisaslaşdırılmış avtomobil dayanacaqları və ya bələdiyyələrin qərarına əsasən müəyyən edilmiş yerlərdə bütün növ nəqliyyat vasitələrinin daimi və ya müvəqqəti dayanacaqları üçün ödəniş hər bir nəqliyyat vasitəsi üçün sutkada 0,1 manatdan çox olmamaqla müəyyən edilir və bələdiyyə tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada və müddətdə yerli büdcəyə ödənilir.

Yerli ödənişlərin qanunla müəyyən olunmuş digər növlərinin (bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş, bələdiyyə mülkiyyətinin özgəninkiləşdirilməsindən, icarəyə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş, xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai işə və digər xidmətlərə görə ödəniş) hesablanması və ödənilməsi müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların özgəninkiləşdirilməsi və ya icarəyə verilməsindən alınan ödənişin məbləği hüquqi və fiziki şəxslərlə bağlanmış müqavilələrdə öz əksini tapır. Bu zaman nəzərə alınmalıdır ki, Torpaq Məcəlləsinə əsasən, bələdiyyə torpaqları üzərində mülkiyyət və icarə hüquqları yalnız açıq torpaq hərracları və ya müsabiqələri vasitəsilə əldə edilə bilər (bələdiyyənin ərazisində daimi yaşayan və eyni zamanda ən azı beş il müddətində yaşayış yeri üzrə qeydiyyatda olan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının mülkiyyətinə fərdi yaşayış evinin tikintisi üçün torpağın ayrılması istisna olmaqla). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsi zamanı müəyyən edilən ödənişin məbləği Nazirlər Kabinetinin «Dövlət və bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqların icarə haqqının aşağı həddinin müəyyən edilməsi barədə» 3 dekabr 2000-ci il tarixli 226 nömrəli qərarına əsasən həmin torpağa görə ödənilməli olan torpaq vergisinin 2 misli miqdarından az olmamalıdır.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş müəyyən edilərkən Azərbaycan Respublikasının reklamla bağlı qanunvericiliyinin, yəni «Reklam haqqında» Qanunun tələbləri nəzərə alınmalıdır. Həmin Qanunun 15-ci maddəsinə əsasən şəhər, qəsəbə və kənd yaşayış məntəqələrində və başqa ərazilərdə küçə reklamı yalnız rayon və şəhər icra hakimiyyəti orqanlarının icazəsi ilə həyata keçirilə bilər. Küçə reklamı lövhəsinin yerləşdirilməsinə görə birdəfəlik icazənin verilməsi üçün reklam yayıcısı tərəfindən dövlət rüsumu ödənilir. Qanunla müəyyən olunmuşdur ki, bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilən küçə reklamının yerləşdirilməsinə dair müqavilə reklam yayıcısı ilə müvafiq bələdiyyə arasında bağlanılır. Belə müqavilələr üzrə ödənişlər yerli büdcəyə köçürülür. Yəni küçə reklamının yerləşdirilməsinə görə yerli ödəniş reklamın bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilməsinə görə tutulur.

Yerli vergi və ödənişlərin tam və vaxtında yerli büdcəyə səfərbər olunmasında səmərəli vergi nəzarətinin təşkil olunmasının çox böyük rolu vardır. Bələdiyyələrin vergi xidməti orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət tədbirləri «Bələdiyyələrin vergi xidməti orqanı haqqında» Əsasnamə ilə tənzimlənir. Əsasnaməyə əsasən, yerli (bələdiyyə) vergilərin və ödənişlərin ödənilməsinə nəzarət bələdiyyələrin vergi xidməti orqanı tərəfindən vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş hallarda və qaydada səyyar və kameral vergi yoxlamaları aparılmaqla həyata keçirilir. Həmin Əsasnaməyə görə, bələdiyyələrin vergi xidməti orqanı vergilərin və yerli ödənişlərin hesablanması və ödənilməsinin düzgünlüyünü araşdırmaq məqsədilə dövlət vergi orqanlarının keçirdiyi səyyar vergi yoxlamalarında iştirak edə bilər. Bunun üçün bələdiyyə səyyar vergi yoxlamalarında bələdiyyənin vergi xidməti orqanının iştirakı barədə dövlət vergi orqanına müraciət etməlidir. Yerli vergilər və ödənişlər ödənilmədikdə, bələdiyyənin vergi xidməti orqanlarının vəzifəli şəxsləri tərəfindən müvafiq akt tərtib edilir.

MÜƏSSISƏNİN İQTİSADİYYATI VƏ İDARƏ EDİLMƏSİ

Zahidov A.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Müəssisə – istehsalla məşğul olur, hazır məhsulunu istehlakçılara çatdırır. Müəssisə – iqtisadiyyatın əsası olmaqla, mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsal edən, iş görən və xidmət göstərən, texniki–texnoloji, təşkilatı və iqtisadi vəhdətə malik olan, hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfat subyektidir.

Məlumdur ki, müəssisə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olan müxtəlif vəsillərdən: səxlərdən, istehsal sahələrindən, briqadalardan və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarətdir. Müəssisənin quruluşu onun tərkibinə daxil olan vəsillər arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Ümumiyyətlə, müəssisənin iki növ quruluşunu: ümumi və istehsal quruluşunu fərqləndirirlər. Müəssisənin ümumi quruluşu dedikdə – onun tərkibinə daxil olan həm istehsal, həm də qeyri – istehsal sahələri arasındakı kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur. Müəssisənin istehsal quruluşu dedikdə isə yalnız istehsal bölmələri arasındakı kəmiyyət nisbəti başa düşülür.

Müəssisənin istehsal quruluşu müxtəlif amillərin təsiri altında formalaşır və ona görə də, daima dəyişilir, təkmilləşir. Müəssisənin istehsal quruluşu o halda mütərəqqi və optimal hesab edilir ki, onun bölmələri arasında düzgün münasiblik yaradılsın və ən az xərcə daha yüksək nəticələr əldə edilmiş olsun. Buna istehsal quruluşunu daima təkmilləşdirməklə nail olmaq olar. Hazırda istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: a) istehsal bölmələrinin səmərəli ölçüsünün müəyyən edilməsi. İstehsalın ölçüsü – müəyyən avadanlıq komplektinin istehsal gücüdür. Onun mütərəqqiliyi istənilən dərəcədə maşın və avadanlıq komplektinin tam yüklənməsini təmin etməlidir. Çünki ayrı-ayrı avadanlıq növləri müxtəlif məhsuldarlığına görə fərqlənirlər, bu halda orta hesabla bütün istehsal avadanlıqlarının tam yüklənməsi üçün tələb edilən səviyyə istehsalın istənilən ölçüsündə əldə edilə bilməz. İstehsalın yolverilən minimal və optimal ölçülərini fərqləndirirlər. İstehsalın minimal yolverilən ölçüsü müasir avadanlığı lazımi qədər yükləməklə ondan istifadə etməyə imkan verir. Müəyyən məhsulun hazırlanmasında tətbiq edilən texnikanın səviyyəsi dəyişdikdə istehsalın minimal yolverilən ölçüləri də dəyişir. Məsələn, elektron texnikasının və proqramlı idarəetmənin inkişafı və geniş tətbiqi onları azaltmağa imkan verir. Əgər əvvəllər avtomat xətt şəklindəki avadanlıq komplektindən yalnız məhsul buraxılışının həcmi böyük olduqda istifadə edilirdisə, hazırda proqramla idarə olunan maşınların tətbiqi ilə istehsal sahələri təşkil edildikdə eynicinsli məhsulun minimal yolverilən buraxılışı iki – üç dəfə az ola bilər. İstehsalın ölçüsünün minimal yolverilən ölçüsündən çox artırılması minimal avadanlıq komplektini iqlat artırmaqla əldə edilir. Lakin istehsalın maksimal yolverilən ölçüdə artırılması zamanı nəinki texniki, həm də iqtisadi hesablamalara əsaslanmaq lazımdır. İstehsalın ölçüsünün ən məqsədəuyğun qaydada artırılması əsaslı vəsait qoyuluşları və məhsulun maya dəyəri üzrə hesablamalar əsasında müəyyənləşdirilməlidir. Məhsul vahidinin istehsalı üçün minimal gətirilmiş məsrəfləri təmin edən istehsal ölçüsü optimal ölçü hesab olunur. İstehsalın ölçüsünə istehsal daxili texniki-təşkilati amillər çox böyük təsir göstərir. İstehsalın ölçüsü müəssisənin və onun vəsilələrinin ölçüsünü müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülür. Müəssisənin və onun vəsilələrinin ölçüsü onlarda cəmləşdirilmiş canlı və maddiləşdirilmiş əməyin miqdarını səciyyələndirir. O, nəinki istehsal daxili texniki-təşkilati amillərdən, eyni zamanda kənar amillərdən də asılıdır. Müəssisənin və onun vəsilələrinin məqsədəuyğun ölçüsünün müəyyənləşdirilməsinə, əsasən, aşağıdakı texniki-təşkilati amillər təsir göstərir: buraxılan məhsulların xalq təsərrüfatı əhəmiyyəti, xarakteri və həcmi, istehsalın texniki və təşkilati səviyyəsi, xammal mənbələrinin və hazır məhsul istehlakçılarının yerləşdirilməsi, müəssisənin və onun əsas vəsilələrinin istehsal güclərinin inşası və mənimsənilməsi müddətləri, ölkənin müdafiə qabiliyyəti və s. Elmi-texniki tərəqqi aqreqatların irəliləşdirilməsinə, çəkisinin və gücünün bir vahid hesabı ilə onların məhsuldarlığının artırılmasına, texnoloji proseslərin intensivləşdirilməsinə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq müəssisə və onun vəsilələrinin ən məqsədəuyğun ölçülərinə mütəmadi olaraq baxılmalıdır. Müəssisə və onun səmərəli ölçüsü xammalın, materialların və hazır məhsulların istehsalçı məntəqədən istehlakçı məntəqələrinə daşınması, saxlanması və istehlakçı şərtləri, idarəetmənin mürəkkəbliyi, həmin vəsilələrin kollektivlərinin işlədikləri sosial şərait nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Müəssisənin istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsinin əsas imkanları bunlardır: a) kiçik istehsalların birləşdirilməsi – idarəetmə aparatında çalışan işçilərinin sayını xeyli azaltmağa, yüksək məhsuldarlı maşın və avadanlıqların tətbiqinə, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradır ki, bu da istehsalın həcmünün artırılmasının zəruri şərtlərindəndir; b) seksiz istehsal quruluşunun tətbiqi nəticəsində sex xərcləri tamamilə aradan qaldırılır və bu məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verir. Seksiz istehsal quruluşu, əsasən, fərdi və kiçik seriyalı istehsal şəraitində və neft-qazçıxarma idarələrində daha geniş tətbiq edilir; c) əsas, köməkçi və xidmətədi sex və təsərrüfatlar arasında səmərəli nisbətlərin təmin olunması, yəni imkan dairəsində çalışmaq lazımdır ki, müəssisənin sexlərinin sayı çox olsun. Çünki bu, müəssisənin məhsul buraxma qabiliyyətini artırır; d) istehsalın idarə edilməsində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin tətbiqi – idarəetmə aparatında çalışan işçilərin sayını azaldır. Çünki burada idarə olunan obyektin vəziyyəti haqqında məlumatların verilməsi, saxlanması və yenidən işlənilməsi iqtisadi – riyazi metodların və modellərin, elektron – hesablama texnikasının köməyi ilə avtomatik yerinə yetirilir.

İdarəetmə sisteminin səmərəliliyi xeyli dərəcədə onun özünün düzgün təşkilindən asılıdır ki, bu da idarəetmə orqanlarının quruluşunun, idarə qərarlarının əsaslandırılması, qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosesinin, rəhbərlərin və mütəxəssislərin əməyinin informasiya və texniki idarəetmə ilə əlaqələndirilməsinin planıuyğun şəkildə qaydaya salınmasından ibarətdir. İdarəetmə subyektinin məqsədi idarəetmə aparatının işləməsi üçün daha əlverişli şərait yaratmaqdan və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi və ona müsbət təsir göstərilməsindən ibarətdir.

İdarəetmə prosesi - idarə olunan obyektin qarşısında duran vəzifələrin müəyyən edilmiş müddətə və ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının

əsaslandırılması, qəbul edilməsi və icrasının təşkili məqsədilə qarşılıqlı əlaqədə və müəyyən ardıcılıqla yerinə yetirilən müxtəlif xarakterli əmək və məşm əməliyyatlarının kompleksi kimi başa düşülür.

İdarəetmənin təşkilinin kompleks təkmilləşdirilməsi və onun qarşısında qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsi idarəetmənin təşkilati quruluşunu layihələndirən zaman həyata keçirilir. İdarəetmənin təşkilati quruluşu nomenklaturanı, idarəetmə aparatı bölmələrinin nisbətini, onların bir-biri ilə və idarə edilən obyektlə qarşılıqlı əlaqə formalarını səciyyələndirir. Müxtəlif müəssisələrdə idarəetmənin təşkilati quruluşlarının rəngarəngliyində belə onları məhdud miqdarda tiplərə aid etmək olar. Adətən idarəetmə aparatının təşkilati quruluşunun xətti, funksional, xətti-funksional (qərargah), matrisa, proqram məqsədli və çevik növlərini fərqləndirirlər.

İdarəetmənin xətti quruluşu obyektlər üzrə rəhbərlərin ayrılmasını göstərir ki, bunlardan hər biri bütün növ işləri yerinə yetirir, həmin obyektin idarə edilməsi ilə əlaqədar olan bütün qərarları işləyib hazırlayır və qəbul edir. Belə quruluş xalis şəkildə idarəetmənin yalnız ən aşağı pillələrində tətbiq edilir. Daha iri bölmələrdə bu quruluş tətbiq edilə bilməz, çünki hətta kiçik sex çərçivəsində həcm və idarəetmənin mürəkkəbliyi elədir ki, onları ancaq müxtəlif mütəxəssislərin kollektiv səyi ilə yerinə yetirmək olar.

İdarəetmənin funksional quruluşunda kollektivin idarə edilməsinə dair bütün iş növləri müxtəlif funksional bölmələr arasında bölüşdürülür və bu bölmələrdən hər biri müəyyən işləri yerinə yetirir. İdarəetmə quruluşunun bu tipində idarəetmənin ixtisaslaşdırılması daha dolğun həyata keçirilir. Əmək kollektivi daha ixtisaslı və əsaslandırılmış qərarlar alır. Lakin bu halda çox vaxt kollektivə müxtəlif funksional bölmələrdən bir-birinə zidd göstərişlər gəlir, vahid rəhbərlik pozulur, əmək kollektivinin fəaliyyətinin ümumi istiqaməti itir. Bu sistem vahid rəhbərlik prinsipinə uyğun olmadığına görə bütün hallarda tətbiq edilmir. İdarəetmənin xətti-funksional (qərargah) quruluşu daha geniş yayılmışdır. Belə quruluşda idarəetməni bütünlükdə müəyyən kollektivə başçılıq edən xətti rəhbərlər həyata keçirirlər.

VERGİLƏRİN FİSKAL FUNKSİYASI

Zeynalli Ş.E.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Vergilərin fiskal funksiyası - öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün dövlətin onun pul gəlirlərinin formalaşması – dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Fiskal funksiya vergilərin əzəli, ikin və əsas funksiyasıdır. Fiskal funksiya vergi qoyma nəzəriyyəsində kifayət qədər öyrənilmişdir. Bütün tədqiqatçılar tərəfindən fiskal funksiya konkret şəxslərin və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin bir hissəsinin dövlətin xeyrinə özgəninkiləşdirilməsi kimi şərh edilir. Vergilərin əsas təyinatı, yəni ümumdövlət proqramlarının həyata keçirilməsi üçün vəsaitlərin dövlət büdcəsinə toplanması məhz bu funksiya vasitəsilə həyata keçirilir. Fiskal funksiya dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı olan sistemdir. Bu funksiya xeyli dərəcədə hökumət xərclərinin yəni dövlətin idarə və orqanlarının, institutlarının saxlanması və s. dinamikasından asılıdır. Yerdə qalan funksiyalar isə fiskal funksiyanın bir növ törəmələridir.

Qədim Romada pullar saxlanılan (paylanmaq üçün) hərbi kassaya fisk deyilirdi. Fiskus latın sözü olub hərfi mənası zənbil, səbət deməkdir. Bizim eradan əvvəl I əsrdə İmperator əyalətlərindən toplanan gəlirlər hesabına yaranan və məmurların səərəncamında olan xüsusi kassalar da fisk adlandırılmağa başlandı. Bizim eranın IV əsrindən etibarən isə Roma İmperiyasında fisk-bütün dövlət gəlirləri, vergi və rüsumlarının toplandığı və bütün dövlət məsrəflərinin həyata keçirildiyi vahid ümumi dövlət əhəmiyyətli mərkəz rolunu oynadı və həmin termin dövlət xəzinəsi anlayışını ifadə etməyə başladı.

Tarixən fiskal funksiya vergilərin ənənəvi funksiyasıdır. Bu funksiya vasitəsi ilə vergilərin əsas təyinatı, yəni dövlətin maliyyə ehtiyatlarının toplanması və formalaşması, habelə ümumdövlət yaxud məqsədli dövlət proqramlarının yerinə yetirilməsi üçün büdcəyə vəsait yığılması təmin edilir.

XX əsrin 30-cu illərindən sonra vergilər öz fiskal funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, dövlətin əlində iqtisadi və sosial həyata müdaxilə etmək üçün təsirli bir alətə çevrilmişdir. Bu, həmin dövrdən dövlətin sosial-iqtisadi həyatda rolunun genişlənməsi, müdaxiləçi dövlət anlayışının formalaşması və inkişaf etməsi prosesi ilə əlaqədardır. Getdikcə iqtisadi və sosial həyata daha çox müdaxilə etməsi nəticəsində dövlət ənənəvi funksiyalar ilə yanaşı ictimai həyatda yeni funksiyalar da yerinə yetirməyə başlamışdır. Təbii ki, hər yeni funksiya yeni bir məsrəf, bu isə vergi gəlirlərində müəyyən artım tələb edir. Məhz bunun nəticəsində vergilərin məcmu milli gəlir içərisində xüsusi çəkisi XX əsrin əvvəllərində cəmi 5-10% təşkil edirdisə, həmin nisbət əsrin sonunda inkişaf etmiş ölkələrdə 20-40% səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu isə milli gəlirin yarısına

yaxın bir hissəsinin vergilər vasitəsilə yenidən bölüşdürüldüyünü göstərir. Bunun nəticəsində iqtisadi fikrin monetarizm qanadını təmsil edən iqtisadçılar «iqtisadiyyatın vergilər vasitəsi ilə idarə edilməsi» fikrini də ortaya atdılar. Bu fikir müasir dövrdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən rəsmi iqtisadi siyasətin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, vergilər vasitəsilə hər şeydən əvvəl iqtisadi strukturun formalaşması və inkişafı istiqamətlərinə təsir göstərmək mümkündür. Toplanan vergilər bir tərəfdən özəl bölmənin maliyyə imkanlarını məhdudlaşdırır, digər tərəfdən də onlar dövlət tərəfindən iqtisadi və sosial məqsədlər üçün istifadə olunarkən ölkədə istehsal və gəlir səviyyəsinə müsbət təsir göstərir.

Hər hansı bir ölkənin vergi yükü beynəlxalq statistikada vergi daxilolmalarının Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisi kimi müəyyən edilir. Belə ki, vergi daxilolmalarının ÜDM-da xüsusi çəkisi ABŞ-da 29,8%-dən İsveçrədə 55,3%-dək təşkil edir; Avropa Birliyi ölkələrində – 40,8%, Rusiyada – 43,3% təşkil edir.

Vergilərin fiskal funksiyası hüquqi və fiziki şəxslərin onlara mənsub kapital və ya gəlir formasında mülkiyyətin məcburi özgeninkiləşdirilməsi formasını əks etdirir. Buna dövlət tərəfindən istismarın özünəməxsus forması kimi baxılır. Ona yeganə xüsusiyyət – dövlət büdcəsinin gəlirlərinə maliyyə resurslarının maksimum mobilizasiyası xasdır; o büdcənin gəlir hissəsini fasiləsiz təmin edir. Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergilərin rolunu qiymətləndirmək üçün büdcəyə vergi daxilolmalarının məbləği ilə müəyyən əlamət qruplarına görə təsnifləşdirilmiş bir neçə verginin məbləği arasındakı nisbəti və sonra hər bir verginin ümumi büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisini tapmaq lazımdır. Bu və ya digər vergi qruplarının, vergi növlərinin xüsusi çəkili dövlət büdcəsinin gəlirinin formalaşmasında rolunu göstərir. Bu təhlil dinamika formasında, müqayisəli qiymətlərlə göstərilir ki, bu da büdcə siyasətinin sabitləşməsində vergitutmanın mahiyyətini müəyyən edir, sosial problemlərin həllində vergilərin rolunu aşkar edir.

Büdcənin gəlirlərinin və xərclərinin nisbətinin təhlili təkcə büdcənin vəziyyətini xarakterizə etmir, o həmçinin vergitutmanın rolunu xarakterizə edir. Vergilərin çoxluğu geniş fiskal aparatın olmasını, vergi uçotunun və nəzarətinin həyata keçirilməsinə xərclərin çox olmasını tələb edir.

Dövlət vergilərdən iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi, inflyasiyanın qarşısının alınması, investisiyaların artırılması, ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi və yaxud idxalatın məhdudlaşdırılması, məşğulluğun artırılması məqsədi ilə də təsirli bir vasitə kimi istifadə etmək imkanına malikdir. Vergilərin bölüşdürücü (sosial), tənzimləyici və ya təşviqedicisi funksiyaları isə dövlətin iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsinin XX əsrdə sürətlə artması ilə əlaqədardır.

Fiskal funksiya əməkdən, kapitaldan, təbii ehtiyatlardan – mövcud ehtiyatlardan daha səmərəli istifadənin stimullaşdırılmasının əksidir. Verdiqoyma isə maliyyə-büdcə münasibətlərinin yenidən bölgüsü sferası kimi özündə stimullaşdırdığı xüsusiyyətləri daşıyır. İqtisadi stimullar fiskal funksiyada da təzahür edir, belə ki, büdcə resurslarının bilavasitə vergi metodu əsasında yaradılması qeyri-istehsal sferasının inkişafı, elmin, səhiyyənin, mədəniyyətin və digər tələblərini həyata keçirilməsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Büdcə resurslarından səmərəli istifadə edilməsi ictimai tərəqqini stimullaşdırır. İstehsalda bütün fəaliyyət sferasını inkişaf etdirmək üçün başlıca obyekt olan vergi stimullaşdırılmasından istifadə edilir.

AZƏRBAYCANDA İNFORMASIYA İQTİSADİYYATININ FORMALAŞMA VƏ STRUKTUR TRANSFORMASIYASI

Zeynalova Ə.A.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Təşəkkülü informasiya inqilabından qaynaqlanan informasiya cəmiyyəti yeni iqtisadi münasibətlər zəminində inkişaf edir. Bu inkişafın amilləri olaraq informasiya mədəniyyəti və infrastruktur, işgüzar və iqtisadi mühit, dövlət, biznes strukturları, vətəndaş cəmiyyəti, elm və təhsili birliyində ehtiva olunan elektron liderlər çıxış edirlər. Müvafiq cəmiyyət quruculuğuna Azərbaycanda da xüsusi diqqət yetirilir və onun inkişafı dövlətin prioritet istiqaməti olaraq müəyyən edilir. Bu işi davamlı etmək üçün ölkədə müvafiq strategiyalar və dövlət proqramları həyata keçirilir, institusional islahatlar aparılır, onun istehsal infrastruktur və normativ bazası təkmiləşdirilir və genişləndirilir. Bu sırada qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı reallaşdırılan “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının əhəmiyyəti qiymətləndirilir.

İndi informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi ilə müşayiət olunan informasiya cəmiyyətinə əsaslı keçidin hər yerdə vüsət aldığı aydın görünür. Məhz kommunikasiyalar informasiya cəmiyyətinin əsas

elementi və təkanverici amili olaraq çıxış edir. Həm də burada bir reallıq da ondan ibarətdir ki, informasiya cəmiyyətinə keçid ayrı-ayrı ölkələrdə onun inkişaf səviyyəsindən irəli gələrək müxtəlif formada təzahür olunur. Bu baxımdan, Azərbaycanda da informasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişaf meyilləri özünəməxsus amil və xüsusiyyətləri ehtiva edir. O da vurğulanmalıdır ki, bu formalaşma və inkişaf heç də müvafiq istiqamətdə ayrı-ayrı ölkələrdə qazanılmış nailiyyətlərin və qloballaşma meyllərinin təsirindən kənarda olmamışdır. Bununla yanaşı, müvafiq istiqamətdə də özünün intellektual və texnoloji bazasını möhkəmləndirən ölkədə informasiya cəmiyyətinin formalaşması sahəsində bir sıra fərqləndirici xüsusiyyətlər və inkişaf meyilləri də təzahür etmişdir. Belə vəziyyət isə bu sferada lokal olan yeni müvafiq formalaşma amillərini döviyyəyə gətirir. Informasiya cəmiyyətinin bu və ya digər yaranış amillərini və inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirən bir sıra konsepsiyalar artıq işlənmiş və mütəmadi təkmilləşməkdədir. Azərbaycanda da informasiya cəmiyyətinin təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətlərinin qlobal meyllər və müvafiq konsepsiyalar kontekstində təhlil edilməsi aktual əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlardan irəli gələrək, məqalədə informasiya cəmiyyətinin formalaşma mərhələləri, konsepsiyaları, resurs potensialı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, xidmətlərin elektronlaşması, elektron hökumət fenomeni və geniş olaraq, Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin inkişaf meyilləri ilə bağlı təhlil və qiymətləndirmələr əsasında müvafiq ümumiləşdirmələrin aparılması məqsəd olaraq qarşıya qoyulur.

Informasiyanın artan həcmi xüsusən XX əsrin ortalarında daha aydınlığı ilə görünməyə başlamışdı. Bu zamanlardan başlanğıc alan informasiyanın sel kimi coşqulanan axını insanları onu tam həcmdə qavramasına məhdudiyyətlər gətirdi. Hər gün artan və yeniləşən bu axına nüfuz etmək daha da çətinləşdi. Qaçılmaz və zəruri olan proses böhranlı vəziyyətlər yaradaraq, öz növbəsində, yeni intellektual məhsulların yaranışına təkan verdi. Elektron-Hesablayıcı Maşınların tətbiqi “informasiyalaşdırma” adlanan bu yeni təkamül prosesinin əsasına çevrildi. Ümumilikdə isə, cəmiyyətin bütövlüklə informasiyalaşması sosial-iqtisadi tələblərin ödənilməsi və bu zəmində formalaşan elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur.

Informasiya cəmiyyətinin yaranışı məxsusi nəzəriyyə və konsepsiyaların da formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Amerika iqtisadçısı Fris Maxlup (1902-1983) və yapon sosioloqu Umesao Tadao (1920-2010) müvafiq sahədə nəzəri başlanğıcların ön sırasında dayanırlar. Belə ki, “informasiya cəmiyyəti” anlayışı ilk dəfə olaraq eyni vaxtda ABŞ və Yaponiyada məhz onlar tərəfindən elmə gətirilmişdir. Sonradan informasiya cəmiyyəti konsepsiyası yapon sosioloqu və futuroloqu Yonedzi Masuda (1905-1995), Amerika iqtisadçısı Mark Porat (1932), ingilis alimi Tom Stounyer (1929) və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. İqtisadi sistemlərin bölgüsünü texnika və texnologiyaların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq Amerika iqtisadçıları Con Qelbreyt (1908-2006), Saymon Kuznets (1901-1985), fransız iqtisadçısı və sosioloqları Raymon Aron (1905-1983) və Alen Turen (1925), həmçinin digər tanınmış iqtisadçılar da həyata keçirmişlər. ABŞ sosioloqları Daniel Bell (1919- 2011), Uolt Rostou (1916-2003) və Elvin Toffler (1928) iqtisadi sistemlərin təsnifatına xüsusi nəzəri dəyərlər gətirərək, onları sənayeyəqədər, sənaye və postsənaye cəmiyyətləri kimi ayırmışlar.

Informasiya cəmiyyəti insanların xammal və materialların emalından daha çox informasiyanın istehsalı, qorunması, emalı və reallaşması ilə məşğul olan bir sistem kimi formalaşaraq, postsənaye cəmiyyətini artan yüksəliş templəri ilə əvəzləməkdədir. Bu proseslər radiotexnikada, mikroprosessorların, hesablama texnikasının inkişafında və bir sıra sosial elm sahələrində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli artımı ilə baş verən rəqəmsal inqilabdan qaynaqlanmışdır. İKT sferasının daha geniş vüsət aldığı XX və XXI əsrlərin qovşağında dövlət və vətəndaşların iqtisadi və hakimiyyət münasibətləri zəminində dövlət idarəetməsinin yeni elektron formatı həyatımıza daxil olmuşdur. Müasir informasiya cəmiyyətinin əsas elementlərindən biri kimi çıxış edən “elektron hökumət” yığcam tərifdə konstitusiyalı dövlətdə “dövlət xidmətlərinin təqdimatının avtomatlaşdırılması prosesi” kimi səciyyələndirilir. Dünya Bankı tərəfindən “elektron hökumət” “İKT-dən istifadə etməklə hökumətin səmərəliliyi, qənaətcilliyi və şəffaflığını artıran və onun üzərində ictimai nəzarət imkanları verən vasitə” kimi anlaşılr. Bununla yanaşı, informasiya texnologiyaları bazarında tədqiqat və konsaltinq şirkəti kimi ixtisaslaşmış Gartner Group “elektron hökumət”i “xidmətlərin təqdimatının fasiləsiz optimallaşdırması, ictimaiyyətin dövlət idarəetməsi və daxili proseslərdə iştirak səviyyəsinin artırılması məqsədi ilə texniki vasitələr, İnternet və müasir kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından istifadə əsasında dövlət orqanlarının daxili və xarici münasibətlərinin dəyişdirilməsi” kimi müəyyən edir. Bu strategiya iqtisadi nailiyyətləri davamlı etməyə, ölkənin rəqabətədavamlılığını artırmağa, mühüm sosial effektlərin yaranışına geniş imkanlar açır.

Cəmiyyətin informasişdırılması, yəni informasiya cəmiyyətinin qurulması, informasiya resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi əsasında vətəndaşların, dövlət və yerli idarəetmə orqanlarının, təşkilatların, ictimai qurumların informasiya tələbatlarının ödənilməsi və informasiya hüquqlarının reallaşdırılması məqsədilə həyata keçirilən sosial-iqtisadi və elmi-texniki prosesdir. Bu baxımdan istənilən ölkədə informasiya cəmiyyətinin qurulması istiqamətində əldə olunan nailiyyətlər həm də vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun uğurları sayıla bilər.

ДЕЛОВАЯ РЕПУТАЦИЯ ФИРМЫ

Ахмедов Э.Ш.

Азербайджанский государственный экономический университет

Репутация - часть нематериальных активов компании, зависящая от положительного имиджа, наличия стабильных деловых связей, известности фирменного наименования и фирменной марки.

Деловая репутация становится необходимым условием для достижения компанией устойчивого и продолжительного развития, управление процессом формирования деловой репутации становится стратегическим орудием конкурентной борьбы.

Наличие хорошей репутации облегчает доступ компании к финансовым, информационным и человеческим ресурсам, обеспечивает максимальную защиту бизнеса, позволяет эффективно влиять на структуру отраслевых рынков.

В прикладном смысле репутация прямо пропорциональна капитализации и кредитоспособности компании и обратно пропорциональна рискам на нее.

Процесс превращения благоприятного имиджа организации в стратегический актив начинается внутри самой организации на основе ее ценностей, политики, способностей, культуры обязательств перед корпоративной аудиторией, перед которой она предстает как компания ответственная, уникальная, надежная, порядочная, достойная доверия.

В Азербайджане найдется немного организаций, в которых существуют официальные программы по защите репутации и улучшению ее характеристик для своих внутренних и внешних аудиторий.

Если компания хочет полностью использовать это стратегическое преимущество, она должна формировать свой положительный имидж и репутацию таким образом, чтобы увеличивать ценность работы в глазах всех представителей корпоративной аудитории.

Современные компании, поддерживая свою репутацию, вынуждены формулировать стратегические цели, выстраивать стандарты и осуществлять тактику социально-ответственного поведения, которое становится одним из важнейших аргументов в конкурентной борьбе капиталов.

Экономическая, благотворительная и этическая ответственность влияют на процесс формирования деловой репутации.

Их социальная ответственность заключается в том, что компании стараются оправдать общественные ожидания в отношении своей продукции или услуг и одновременно формируют высокие общественные стандарты, внося таким образом, вклад в повышение качества и уровня жизни в стране.

Одним из важнейших факторов, определяющих деловую репутацию компании, обеспечивающих ее узнаваемость, является корпоративная культура, для развития и трансформации которой требуются годы.

Репутация компании во многом определяет возможности привлечения денежных средств, построения деловых связей, поиска стратегических инвесторов, влияют на отношение компании с местным сообществом и властными структурами. Деловая репутация компании по-разному понимается в разных странах, отраслях и разными социальными группами. Поскольку деловая репутация представляет собой актив компании, то ею можно управлять и ее можно оценивать.

Для того, чтобы организация могла наиболее полно и эффективно использовать этот важнейший стратегический ресурс, необходимо постоянно работать над укреплением и развитием репутации и, в первую очередь, над ее важнейшими составляющими.

Каждая фирма, должна помнить, что формирование благоприятного имиджа для организации – процесс более выгодный и менее трудоемкий, чем исправление стихийно сформировавшегося неблагоприятного образа компании.

УПРАВЛЕНИЕ РИСКАМИ В БИЗНЕСЕ

Гахраманлы О.Р.

Азербайджанский государственный экономический университет

Современная экономика Азербайджана, находящаяся в реальной рыночной ситуации, с ее опасностями и неопределенностями, включена в перманентные хозяйственные связи, при которых объективно возникает необходимость учитывать эти неопределенности и талящиеся в них опасности и риски.

Свободный выбор видов и направлений хозяйственной деятельности, самостоятельность в управлении предприятием, обусловили повышенный уровень ответственности за обеспечение устойчивого функционирования самых различных организационно-правовых формирований.

Реализация предпринимательской деятельности, в какой бы форме она не была, так или иначе, сопряжена с риском, именуемым хозяйственным или предпринимательским. В связи с развитием товарно-денежных, рыночных отношений свою хозяйственную деятельность предприниматель вынужден претворять в условиях возрастающей непредвиденности ситуации и не устойчивой экономической среды. Отсюда возникают неопределенность и неуверенность в получении предполагаемого итогового результата, и поэтому, усиливается риск, то есть вероятность неудачи, непредсказуемых убытков. В особенности это имеет место на начальных стадиях освоения предпринимательства.

В массовом сознании предпринимателей в данный момент существует два противоположных взгляда на сущность риска. С одной стороны, риск предстает в виде возможной неудачи, опасности потерь, которые могут наступить в результате претворения в жизнь выбранного решения, с другой предполагается благоприятный исход.

Таким образом, риск воспринимается как совокупность определенных неблагоприятных и благоприятных последствий, которые могут наступить после реализации выбранных решений. В связи с этим становится очевидным, что для получения ожидаемых результатов предпринимательским риском нужно управлять.

Одним из подходов к изучению и комплексному управлению предпринимательскими рисками предприятий является разработка комплексного анализа влияния факторов на основе разработки системы показателей, при которой имеется возможность проведения планирования и предупреждение предпринимателей от неправильных шагов.

Такой завышенный интерес к проблеме управления рисками, который наблюдается сегодня, и обусловленность в генерировании общепринятого аспекта, гарантирующего действенное и продуктивное обнаружение, раскрытие, оценку и управление рисками, становятся все более заметными. Всё более разумеющим для понимания является то обстоятельство, что либеральное «экономическое поведение» для предприятий может оказаться безрезультатным и непродуктивным, если предприятия не будут принимать во внимание всё более возрастающие риски и не сумеют извлекать из них собственную пользу.

В то же время необходимо переосмыслить природу возникновения риска, когда и на каких этапах возникает риск, имеющий наибольший степень влияния.

При реализации своей стратегии бизнесмен должно выбрать тот вариант решений, который не только позволит минимизировать возникающие риски, но и повысит эффективность его работы.

Все вышесказанное подтверждает тезис о том, что назрела необходимость разработки механизма управления рисками в бизнесе, переложения фундаментальных трудов этого научного направления в практическую плоскость, адаптации существующих теоретических разработок в области риска к практической деятельности предприятия в быстроизменяющихся условиях социальной, политической и экономической действительности.

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ПОДГОТОВКИ ПРОДУКЦИИ ПИЩЕВОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ К СЕРТИФИКАЦИИ

Гусейнзаде К.Ф.

Азербайджанский государственный экономический университет

Пищевая промышленность в Азербайджане занимает первое место среди других отраслей по количеству производимой продукции и занятого в этой отрасли населения. Эта отрасль является одной из востребованных в хозяйстве республики. В технологии изготовления пищевых продуктов качество и состав сырья, эффективность производственных процессов, экологическая безопасность, соответствие выпускаемой продукции установленным нормам, соблюдение санитарно-гигиенических требований имеют большое значение. Решение всех перечисленных вопросов требует знания методов исследования пищевого сырья и готовых продуктов. Эта наука предусматривает как разработку новых принципов и методов анализа пищевых систем, так и установление строения отдельных веществ, их функций и взаимосвязи с другими компонентами. Из-за особенностей состава продуктов необходимо приспосабливать стандартные методы к особенностям этого состава и физико-химической структуры продукта – т.е. в каждом конкретном случае требуется проведение в той или иной мере аналитической исследовательской работы. Безопасными для здоровья являются продукты, которые не содержат (или содержат в минимальных, допускаемых санитарными нормами качества) токсические вещества, не обладают мутагенными или иными неблагоприятными воздействиями на организм человека. Безопасность пищевых продуктов и сырья оценивают по количественному или качественному содержанию в них микроорганизмов и продуктов их жизнедеятельности, веществ химической и биологической природы. Опасность для здоровья человека представляет присутствие в пищевых продуктах патогенных микроорганизмов, искусственных и естественных радионуклидов, солей тяжёлых металлов, нитритов, нитратов, пестицидов, а также пищевых добавок – консервантов, красителей и ряда других. В связи с резким увеличением потребительских требований, а также с ужесточением законодательства многих европейских стран относительно безопасности пищевой продукции, у предприятий, занимающихся сбытом данных продуктов, назрела необходимость в разработке нового стандарта для компаний поставщиков, в котором были бы учтены данные требования. При сертификации производства возникает необходимость в объективной оценке возможностей производства стабильно выпускать качественную и безопасную продукцию в условиях воздействия внутренних и внешних факторов, оказывающих влияние на качество и безопасность производимой продукции. Вышеизложенное позволяет сделать вывод об актуальности темы. Важно отметить, что содержание данной темы, ее цель и задачи гармонизированы с нормами и правилами в области сертификации производств пищевой промышленности, установленными в соответствующих стандартах. Не менее важным является то, что содержание темы, ее научная и методическая направленность согласуется с основными принципами организации работ по анализу методов подготовки продукции пищевой промышленности к сертификации. Существует несколько методов подготовки продукции пищевой промышленности к сертификации. Исследование пищевых систем – одна из важнейших задач технологии питания, тесно связанная с аналитической и физической химией и другими областями знаний. Пищевые продукты – сложные по структуре многокомпонентные системы, качество которых зависит от свойств и совокупности изменений в составе и структуре пищевого сырья при его технологической обработке и последующем хранении. В современных условиях оценка качества и рациональное использование пищевого сырья осуществляются на основе исследования его состава и физико-химических свойств с использованием современных органолептических и инструментальных методов анализа. Применение современных инструментальных методов анализа позволяет комплексно изучить структуру, состав и свойства пищевого сырья и продуктов его переработки для объективной оценки их качества и безопасности. Современные методы исследования незаменимы также для установления безвредности пищевого сырья в связи с возможным попаданием в них различных химических соединений, применяемых для борьбы с вредителями сельского хозяйства (пестициды), радио- активных изотопов, искусственных красителей, химических консервантов, полициклических ароматических углеводородов. Кроме того, они позволяют глубоко изучить состав и свойства пищевых продуктов, их качество и пищевую ценность, выявить изменения, не обнаруживаемые органолептическими или обычными физическими и химическими методами,

спрогнозировать изменение качества, установить способы хранения и сроки использования. Для контроля процессов хранения пищевого сырья и продуктов его переработки большое значение приобретают дистанционные методы определения температуры, влажности и других условий хранения (освещенности, состава и движения воздуха), на основе которых могут быть обеспечены оптимальные режимы хранения. В зависимости от используемых средств методы исследования пищевых продуктов подразделяют на инструментальные и органолептические. Для определения количества или качества отдельных органических и неорганических веществ, входящих в состав пищевых продуктов, используют химические методы, в основе которых лежат специфические для исследуемого вещества количественные или качественные химические реакции с определенными реактивами. Физико-химические методы применяют при определении сахаров, жиров, некоторых витаминов и других веществ. С помощью спектральных методов анализа определяют элементарный и молекулярный состав продуктов, в том числе содержание микро- и макроэлементов, витаминов А, К, В1, В6 и др. Применение хроматографических методов анализа позволяет определить аминокислотный и жирно-кислотный состав мясных продуктов, содержание летучих органических токсических веществ – нитрозаминов. Физические методы анализа отличаются большой производительностью и позволяют всесторонне охарактеризовать состав и свойства продуктов и их безопасность. Физические методы основаны на изучении структурно-механических, оптических и электрических свойств пищевых продуктов, которые позволяют определить структуру и состояние основных пищевых нутриентов. С помощью физических методов определяют относительную плотность и удельную массу, температуру плавления и кристаллизации, коэффициент преломления света, механическую устойчивость и прочность, эластичность и пористость, имеющие несомненное значение для оценки свойств мяса и мясopодуKтов. Биохимические методы анализа широко используют при изучении изменения или формирования качества продуктов при хранении. Например, при созревании мяса и рыбы исследуют процессы гидролиза, автолиза и др.; при хранении плодов и овощей – процессы дыхания. С помощью микробиологических методов определяют степень обсеменения пищевого сырья и продуктов микроорганизмами, в том числе наличие бактерий, вызывающих пищевые отравления (ботулинус, золотистый стафилококк и др.) Физиологические методы используют при определении биологической ценности и безвредности пищевых продуктов, степени усвоения пищевых веществ, реальной энергетической способности. Органолептические методы используют для оценки комплекса показателей, определяющих пищевую ценность сырья и продуктов, оцениваемых с помощью органов чувств: зрения, обоняния, вкусовых ощущений и осязания. Серьезное преимущество органолептического анализа – возможность за короткий срок получить представление о комплексе таких свойств пищевых продуктов, как внешний вид, цвет, вкус, запах, консистенция и др. Данные показатели имеют решающее значение при оценке качества продукции. Органолептический метод оценки продуктов предусматривает очередность в определении показателей качества в соответствии с естественной последовательностью восприятия. В первую очередь зрительно оценивают такие качественные характеристики продукта, как внешний вид, форма, цвет; затем с помощью обоняния определяют запах и, наконец, оценивают ощущения, возникающие в полости рта при приеме пищи, – вкус, консистенцию (нежность, жесткость) и сочность. С учетом того что запах и вкус влияют на усвояемость продукта, значение этих показателей при оценке качества очевидно. Для количественного выражения показателей качества при органолептическом анализе применяют систему балловых оценок. Каждый балл соответствует определенному условию качества, характеризующему словесным описанием.

УПРАВЛЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ КОМПАНИИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ АНАЛИЗА БИЗНЕС-ПРОЦЕССОВ

Джафаров М.И.

Азербайджанский государственный экономический университет

Каждый бизнес сталкивается с постоянными изменениями, и эти изменения, требуя успешных решений, усиливают давление на развитие информационных технологий (ИТ) предприятия. Изменения в бизнесе предъявляют новые требования к ИТ-разработчикам в области быстрой реакции на возможности или угрозы для основного бизнеса. При этом одним из условий нового подхода

является его гибкость. В тезисе исследуются современные методы анализа бизнес-процессов и сферы их применения.

В системном проектировании моделирование бизнес-процессов (МБП) - это описание деятельности процессов, происходящих на предприятии. Как правило, МБП проводят бизнес-аналитики в области моделирования, эксперты по предмету, которые имеют специальные знания о моделируемых процессах, или же этот процесс чаще всего инициируется командой. Альтернативно, модель процесса может быть получена непосредственно из событий. Бизнес-задача часто заключается в увеличении скорости процесса или сокращении времени цикла, повышении качества, сокращении расходов, таких как трудовые и материальные ресурсы или капитальные затраты. На практике решение руководства инвестировать в моделирование бизнес-процессов часто мотивируется необходимостью требования о точном документировании проектов. Анализ запасов и задолженностей компании уже может оцениваться как надежная инвестиция. Компании в том случае остаются эффективными и конкурентоспособными, если с заданной периодичностью они в состоянии снижать пополнять уровень запасов и ускорять этот процесс.

Select Perspective (SP) - продукт Select Business Solutions (ранее Select Software Tools), одного из трех подразделений Aonix, входящего в Gores Technology Group. SP - это управление программными активами, сочетание усовершенствованных и адаптированных объектно-ориентированных методов. Используемый синтаксис основан на унифицированном языке моделирования. SP направлен на создание адаптируемых систем, то есть систем, подготовленных и предназначенных для будущих изменений, что достигается использованием компонентов (инкапсулированный набор сервисов с четко определенными интерфейсами и минимальной взаимозависимостью между компонентами). SP - это компактный, практичный, ориентированный на поставки подход к разработке программных компонентов.

В моделировании бизнес-процессов и всех связанных с этим процессом факторов и областей (можно сказать, оформление целостного взгляда на бизнес и его процессы) рассматривается критический и решающий конкурентный фактор ARIS (Архитектура интегрированных информационных систем). Компаниям необходимо распознавать, оптимизировать и поддерживать взаимосвязанные процессы через оптимизированную среду информационных систем. Модели бизнес-процессов являются важнейшей предпосылкой для анализа бизнес-процессов, приведения проектов в соответствие с целями компании в целом и, наконец, для поиска идеальных информационных структур в форме объединения распределенных интегрированных систем для поддержки строгих организационных структур.

Объединение функций с данными - Event Control: Event-Driven Process Chain (EPC)

Связь между функциональных представлений и организационных представлений используется исполнителями задач (организационными подразделениями) для назначения функций, определенных в дереве функций или в организационной диаграмме. Это назначение определяет ответственность организационного подразделения и полномочия в принятии решений в отношении распределенных функций. Рассматривая это организационное распределение в ходе цепочки процессов (бизнес-процессов), определяется степень функциональной интеграции, т. е. функциональные этапы бизнес-процесса, которые должны обрабатываться организационной единицей.

Select Perspective направлен на поиск правильного способа разработки адаптируемых и управляемых информационных систем, которые эффективно поддерживают динамично изменяющиеся бизнес-процессы. ARIS считает целостное управление бизнес-процессами критическим фактором эффективности организации и ее конкурентоспособности. Смысл Event Control: Event-Driven Process Chain заключается, что для каждой функции могут быть заданы начальные и конечные события.

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Мамедли О.Ю.

Азербайджанский государственный экономический университет

Конкурентоспособность национальной экономики - главный показатель, отражающий состояние экономики страны и перспективы ее развития. В современных условиях крупномасштабного трансграничного перемещения капитала, глобализации рынков и производства, конкурентоспособность товаров, предприятий и государства все в большей степени определяется способностью национальной экономики генерировать и внедрять новые технологии.

Внедрение новых технологий стало ключевым фактором рыночной конкуренции, основным средством повышения эффективности производства и улучшения качества товаров и услуг. На этой основе достигается устойчивая тенденция удешевления единицы потребительских свойств продуктов, обеспечивающая повышение общественного благосостояния и улучшение качества жизни в развитых странах. Нововведения являются необходимым условием успеха в конкурентной борьбе, позволяя передовым фирмам добиваться сверхприбылей за счет монопольного присвоения интеллектуальной ренты, образующейся при освоении новых продуктов и технологий.

Развитие конкурентоспособности способствует развитию экономики страны. К числу основных факторов, определяющих национальные конкурентные преимущества, будут относиться: образование и охрана здоровья населения, развитие науки, возможности информационной среды, обеспечение с помощью государственного управления условий для раскрытия созидательных творческих способностей каждой личности, чистота окружающей среды и высокое качество жизни, опережающее развитие ключевых производственно-технических систем нового технологического уклада.

Важность благоприятной конкурентной среды становится особо актуальной в условиях кризиса, - отметил глава агентства по защите конкуренции (антимонопольное агентство) - В экономической литературе, монополии называют "детьми кризиса". Взаимосвязанность явлений - кризиса и монополий - указывает на одну из причин монополизации, а именно: попытка многих компаний найти спасение от кризисных потрясений в монополистической практике.

В условиях кризиса особенно важно усилить контроль за слиянием субъектов бизнеса, бороться с дефицитом товаров и установлением монополистических высоких цен, а также недобросовестной конкуренцией при импорте товаров. Это говорит о том, что на начало кризиса неконкурентоспособная среда в финансовом секторе позволила развиваться монополии. А именно частной, что гораздо хуже. Потому что, государственную монополию можно хоть как то контролировать. Государство должно безжалостно работать в этом направлении, поскольку без этого развитие малого и среднего бизнеса не сможет двигаться дальше.

Вспомним крылатый постулат Карла Маркса: «...рентабельность - сто процентов - цифра, за которую капиталист готов пойти на любые преступления...»

Именно поэтому очень важно обеспечить баланс интересов между государственным регулированием экономики и рыночными отношениями. Он должен достигаться за счет эффективной антимонопольной политики с ее институциональным и правовым механизмом.

В условиях мирового кризиса надо осуществлять контроль над слияниями и поглощениями -это дополнительная мера защиты для добросовестных предпринимателей от рейдерства (насильственного поглощения крупными компаниями более мелких, либо менее устойчивых, а также пиратского захвата собственности). Особое внимание уделяется проведению анализа социально значимых, чувствительных товарных рынков, недопущению недобросовестной конкуренции.

Значимость развития конкуренции возрастает и при подготовке посткризисного экономического роста. Необходимо акцентировать внимание на наличии кадров для государственных органов и субъектов бизнеса со знанием конкурентного права.

предусмотрена уголовная ответственность, вплоть до лишения свободы сроком до семи лет.

В процессе глобализации экономики и расширения торговых отношений особую актуальность приобретает экстерриториальность антимонопольного регулирования. Новый законы распространяются на отношения, достигнутые за пределами республики, например, когда

экспортеры-нерезиденты договариваются за рубежом о разделе товарного рынка, либо фиксировании цен на продукцию, реализуемую ими в пределах страны.

Сегодня конкурентоспособность страны — одна из самых влиятельных концепций в глобальной экономике и политике, поскольку не только охватывает сугубо экономические показатели, но и оценивает экономические последствия важных неэкономических явлений.